

103 il

MİNGƏÇEVİR
DÖVLƏT
UNİVERSİTETİ

MİNGƏÇEVİR ŞƏHƏR
İCRA HAKİMİYYƏTİ

HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ:

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN SİYASİ,
İQTİSADI VƏ HUMANİTAR MODELİNİN MÜƏLLİFİ**

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ

MATERİALLARI

II CILD

Mingəçevir, 1-2 may 2026-cı il

**“HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ: AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN
SİYASİ, İQTİSADİ VƏ HUMANİTAR MODELİNİN MÜƏLLİFİ”
RESPUBLIKA ELMI KONFRANSININ MATERIALLARI**

1-2 may 2026-cı il

ISBN 9 7 8 – 9 9 5 2 – 8 6 3 5 – 2 – 9

II CİLD

Elmi konfrans Mingəçevir Dövlət Universitetinin
rektorunun 23 fevral 2026-cı il tarixli 01-02/132
nömrəli əmri əsasında keçirilmişdir.

MİNGƏÇEVİR - 2026

Rektor Anar Eminovun elmi redaktorluğu ilə

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Anar Eminov	- sədr, rektor, i.f.d., dosent;
Natəvan Namazova	- sədr müavini, Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektor, i.f.d., dosent;
Günəl Kərimli	- məsul katib, Elm və innovasiyalar şöbəsinin baş mütəxəssisi;
Ceyhun Mahmudov	- Tədrisin təşkili və idarə olunması məsələləri üzrə müşavir, i.f.d., dosent;
Elvin Məmmədzadə	- Sosial məsələlər üzrə müşavir;
Almaz Əliyeva	- Mühəndislik fakültəsinin dekanı, tex.f.d., dosent;
Nüşabə Qədimli	- İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı i.f.d., dosent;
Aygün Qədirova	- Təhsil fakültəsinin dekan müavini, t.f.d.;
Rəşad Qurbanov	- baş mühasib;
Günəş Şəfaqətov	- TEC sədr;
Elnur Xəlilov	- İnformasiya texnologiyaları mərkəzinin müdiri;
İlhamə Məmmədova	- Tələbələrlə iş və tədbirlərin təşkili şöbəsinin müdiri;
Qurban Qurbanzadə	- İş dünyası və məzunlarla əlaqə şöbəsinin müdir müavini;
Səadət Ağakışiyeva	- elmi katib, fil.f.d..

ELMI REDAKSIYA HEYƏTİ:

dos. Vüqar Mustafayev - Elm və innovasiyalar şöbəsinin müdiri;
dos. Esmira Cəfərova - Humanitar fənlər kafedrasının müdiri;
dos. Mehdi Rəhimov - Xarici dillər kafedrasının müdiri;
dos. Rövşən Babayev - Riyaziyyat kafedrasının müdiri;
p.f.d. Könül Cabbarova – Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri;
dos. Zivər Zeynalova - İqtisadiyyat kafedrasının müdiri;
dos. Emiliya Hüseynova - Biznes və menecment kafedrasının müdiri;
dos. Aidə Mustafayeva - İnformasiya texnologiyaları kafedrasının müdiri;
dos. Kəmalə Eyyubova – Energetika kafedrasının müdiri;
dos. Mahir İsmayılov – Mexanika kafedrasının müdiri;
dos. Təranə Yusibova – Fizika və ekologiya kafedrasının müdiri.

.

© “Heydər Əliyev fenomeni: Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi, iqtisadi və humanitar modelinin müəllifi” Respublika elmi konfransının materialları

Mingəçevir Dövlət Universiteti, 2026, 551 səh.

MÜNDƏRİCAT

BÖLMƏ İCLASLARI

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ BÖLMƏSİ

Vergitutma obyektlərinin müəyyən edilməsi qaydaları	
V. Əyyubov, V. Məmmədli.....	10
İnnovasiya fəaliyyətinin planlaşdırılması və prinsipləri	
T. Abbasov.....	14
Analytical review of the 2026 budget-tax policy reforms in azerbaijan	
Z. Zeynalova.....	18
Post-Sovet iqtisadi modeləndən yaşıl iqtisadiyyata: Heydər Əliyev strategiyasının evolyusiyası	
N. Qədimli, Ü. Məmmədov.....	24
Beynəlxalq ticarət və təchizat zəncirlərinin rəqəmsal transformasiyası: orta dəhliz iqtisadiyyatlarında çağırışlar və imkanlar	
M. Gulaliyev.....	29
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə süni intellekt əsaslı kredit risk idarəetməsi: azərbaycan nümunəsi	
Ə. Bədəlov.....	32
Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyat: marketinqin real təsiri	
M. Qarayev, Ş. Qarayeva.....	35
Heydər Əliyev irsində insan kapitalı və mənəviyyat probleminin vəhdəti	
F. Yusifov.....	44
Böyük ipək yolunun bərpası və müasir tranzit imkanları	
Q. Məmmədova, X. Məmmədova.....	49
Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında tarixi dönüş dövrü və yeni strateji mərhələnin zəruriliyi	
E. Hüseynova, A. Nəsibova.....	53
Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf strategiyası	
M. Əhmədova.....	55
Milli iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu	
L. Vəliyeva, T. Şirinov.....	58
Milli maliyyə bazarlarının inkişaf strategiyasının formalaşmasında dövlət siyasətinin rolu	
G. Rəsulova.....	62
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin resurs imkanları və onların sosial-iqtisadi inkişafda rolu	
S. Əliyeva, M. Rəhimova.....	65
Qarabağın iqtisadi dirçəldilməsində özəl sektorda qərar qəbul etmə məsuliyyəti və risklərin idarə olunması mexanizmlərinin rolu	
P. Tağıyev, R. Muradov.....	71
Qlobal bazar şəraitində Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişaf problemləri və həlli yolları	
Y. Məmmədli, S. İsmayılova.....	76
Milli iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyanın rolu	
M. Allahverdiyeva.....	78

Innovative Investments as a Strategic Driver of Business Development and Competitiveness	
N. Mammadov, S. Ahmadov, Z. Nazarova.....	83
Heydər Əliyevin milli iqtisadi inkişaf modeli Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin əsasıdır	
N. Niftəliyev.....	94
Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin formalaşması və inkişafında Heydər Əliyev irsi	
A. Tağıyev.....	100
Azərbaycan iqtisadiyyatının 2026-cı il üçün yeni iqtisadi yol xəritəsi	
G. Şəfaqətov.....	105
İnsan kapitalının inkişafı Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasında prioritet kimi	
M. Kərimova, A. Kələşov.....	107
Milli dövlətçilik və Heydər Əliyev fenomeni: Azərbaycan təcrübəsində siyasi və iqtisadi inkişaf	
S. Cəfərova.....	110
Milli dövlətçilik sisteminin formalaşmasında Heydər Əliyevin strateji kursu	
T. Əliyeva.....	114
1993–1995-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyəti və Heydər Əliyevin ilk tədbirləri	
T. Həsənqarayev.....	117
Azərbaycanda sığorta bazarının tənzimlənməsi və institusional inkişafı: sığorta şirkətlərinin daxili bazarın idarə olunmasında rolu	
G. Kərimli, S. Məhərrəmov.....	122
Heydər Əliyev fenomeni və Azərbaycan dövlətçiliyinin iqtisadi inkişaf modeli	
N. Dərgahlı.....	126
İqtisadi idarəetmədə risklərin minimallaşdırılması: Heydər Əliyev modelinin analizi	
X. Xəlilova.....	128
Regionların sosial-iqtisadi dirçəlişində aqroturizm potensialının qiymətləndirilməsi	
V. Mustafazadə, T. Hüseynov, K. Abbasov.....	132
Müstəqil Azərbaycanda iqtisadi islahatların formalaşmasında Heydər Əliyev mərhələsi	
Ü. Seyidov.....	136
Azərbaycanda maliyyə sisteminin institusional inkişafı: Heydər Əliyev fenomeni kontekstində	
N. Mustafayeva.....	141
Heydər Əliyevin investisiya siyasəti və Azərbaycanın xarici investisiyalar üçün cəlbedici ölkəyə çevrilməsi	
R. Əbdülhəsənova.....	144
Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf və müasir çağırışlar	
S. Məmmədov.....	150
Makroiqtisadi göstəricilər sistemində əmək bazarının rolu və yeri	
İ. Şükürlü.....	152
MDB-dən türk dövlətləri təşkilatına: Heydər Əliyevin iqtisadi integrasiya modelinin 2026-da ticarət dövriyyəsində rolu	
A. Nadirova.....	155
Heydər Əliyev fenomeni kontekstində Azərbaycan cəmiyyətinin transformasiyası	
A. Namazova.....	158
Heydər Əliyev irsinin iqtisadi aspektləri və Azərbaycanın inkişaf modelinin xüsusiyyətləri	

F. Rzayeva.....	162
Neft strategiyasından qeyri-neft sektoruna keçid: Heydər Əliyev siyasətinin iqtisadi əsasları	
T. Süleymanova.....	164
Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyası və Azərbaycanın davamlı inkişaf modeli	
B. Hüsüyev.....	166
İnsan kapitalının inkişafında Heydər Əliyev strategiyası və müasir idarəetmə çağırışları	
G. Ziyad-Zadə.....	169
Azərbaycan nəqliyyat-logistika potensialının formalaşmasında Heydər Əliyev siyasəti və ağıllı nəqliyyat texnologiyalarına keçid	
Ə. Qurbanov.....	172
Heydər Əliyevin siyasi irsi və Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf strategiyasının təkamülü	
N. Abbasova-Zeynalova.....	174
Heydər Əliyev və Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf strategiyası	
M. Mustafayev.....	182
Heydər Əliyev fenomeni kontekstində dayanıqlı şəhərsalma və yaşıl iqtisadiyyat modeli	
K. Kərimova, G. Nəsirova.....	185
Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında dövlət siyasəti: Heydər Əliyev irsinin rolu	
S. Əhmədova.....	190
Neftdən milli gücə: Heydər Əliyev və Azərbaycan nefti	
T. Rəşidova.....	193
Tarixi yollar və Naxçıvanın regionlararası coğrafi əhəmiyyəti	
İ. Seyidova.....	196
Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılmasında iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və gələcək perspektivləri	
V. Əsgərov.....	200
Azərbaycan respublikasının qida sənayesi müəssisələrinin innovasiyalı inkişaf strategiyası	
K. Vəliyev.....	209
Küresel ekonomide sukuk piyasalarının rolu və ekonomik bürümə üzərindəki etkisi	
E. Kalan.....	213
İnflyasiya şəraitində istehlakçı davranışı: brend seçimində "aşağı keçid" (Brand Trading Down) meylləri	
Ş. Musəvi.....	219
Zəfər irsi kontekstində Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji inkişaf perspektivləri	
Ü. Nemətova.....	230
Estimating Azerbaijan's Non-Oil-Gas Business Cycle Using The Beveridge–Nelson Decomposition	
R. Rəhmanov.....	236
Müasir muzeyşünaslıq paradigmasında muzeylərin transformasiyası	
Z. Seyidova.....	243
Gələcəyin biznesi: məlumatlara əsaslanan davamlı inkişaf modelləri	
G. İsmayılova.....	250
Heydər Əliyev fenomeninin müasir Azərbaycanın iqtisadi və siyasi uğurlarına təsiri	
Ə. Musayev.....	260
Marketinqin təhsil sisteminə inteqrasiyası: nəzəri və praktik yanaşmalar	
N. Qurbanzadə.....	263

Azərbaycan respublikasında balanslı regional inkişaf modelinin formalaşdırılmasının əsas mexanizmləri	
R. Məmmədli.....	265
Elektron kommersiya və onun Azərbaycana təsiri	
N. Əhmədli.....	267
Avropa ittifaqının Azərbaycanla transregional iqtisadi tərəfdaşlığında integrasiya istiqamətlərinin genişlənməsi	
M. Axundov.....	272
Avrasiya məkanında geosiyasi rəqabət nəqliyyat dəhlizləri kontekstində: kəmərlər və yollar, İMEC və inkişaf yolu	
A. İsgəndərzadə.....	274
Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının (IFRS) tətbiqinin şirkətlərin maliyyə nəticələrinin şəffaflığına və müqayisəolunurluğuna təsiri	
O. Quliyev, S. Qasimov.....	279
Müasir memarlıqda art-dizayn və estetik innovasiyalar: inkişaf perspektivləri	
Z. Qaziyeva.....	285
Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyası: milli dövlətçiliyin və iqtisadi müstəqilliyin təməli	
V. Mirzəyeva.....	290
Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması və Heydər Əliyev fenomeni: Azərbaycanda idarəetmə modelinin formalaşması	
F. Əliyeva, D. İslamova.....	294
Böhrədən inkişafa gedən yol: Heydər Əliyevin iqtisadi idarəetmə strategiyası	
T. Nəsimova.....	300
Heydər Əliyevin 1994-cü ildə Çin Xalq Respublikasına səfəri: Azərbaycan-Çin münasibətləri iqtisadi əməkdaşlıq kontekstində	
F. İsgəndərova.....	304
Heydər Əliyev Azərbaycanın biliklər iqtisadiyyatına keçid strategiyası	
Ü. Aşurova.....	309
Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasında ölkənin investisiya cəlbediciliyi və strateji marketing yanaşmaları	
X. Əliyev.....	312
Elektronik hökumət platformalarının vətəndaş məmnunluğuna təsiri	
C. Cəfərli.....	317
Regionların sosial-iqtisadi inkişafının strateji idarəetmə modeli: Heydər Əliyevin regional siyasət konsepsiyası və onun müasir transformasiyası	
Z. Cəfərov.....	322
Abşeron yarımadasının turizm xəzinəsi	
M. Quliyeva.....	328
Minimum əmək haqqının artırılmasının iqtisadi inkişaf və məşğulluq səviyyəsinə təsirinin təhlili	
A. Ömərli.....	330
Heydər Əliyevin iqtisadi idarəetmə modeli: dövlətçilik, bazar mexanizmləri və dayanıqlı inkişaf sintezi	
N. Hüseynova.....	333
Tikinti sektorunda marketing fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi	
B. Abdurahmanlı, Y. Binnətov.....	334
Azərbaycan respublikasında iqtisadi artım və məşğul əhali arasındakı əlaqənin ekonometrik qiymətləndirilməsi	
A. Məmmədli.....	339

Heydər Əliyevin nəqliyyat strategiyası: Azərbaycanın beynəlxalq tranzit mərkəzinə çevrilməsinin əsasları	
H. Babazadə.....	343
Aqrar səhədə rəqəmsal marketinqin rolunun artırılması və effektivliyinin yüksəldilməsi yolları	
L. Hüseynova.....	348
Rəqəmsal və davamlı yanaşmalar əsasında turizm destinasiyalarının klasterləşməsi: regional inkişaf üçün yeni konseptual model	
Z. Mehdizadə.....	353
Neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid: Heydər Əliyev iqtisadi modelinin davamlılıq prinsipləri	
T. Namazova.....	359
Kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyi: mahiyyəti, məqsədi və sosial-iqtisadi nəticələri	
R. Təhməzli.....	366
Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində logistika xərclərinin optimallaşdırılması	
E. Verdiyev, V. Allahverdiyev, Ə. Abdullazadə, F. Mehrəliyev, B. Dadaşov.....	371
Heydər Əliyevin strateji idarəetmə modeli və müasir menecment nəzəriyyələri ilə müqayisəsi	
G. Nəsibova.....	375
Rəqəmsal marketinqin sərbəst iqtisadi zonalarda tətbiqinin artım dinamikası və onun rəqabət qabiliyyətinə təsiri	
F. Tağıyeva.....	378
Rəqəmsal texnologiyaların maliyyə uçotu və hesabatlığa təsiri	
F. Rəhimli.....	380
Heydər Əliyev və Azərbaycan turizminin inkişafı istiqamətləri	
T. Ələkbərov.....	384
Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişaf perspektivləri və nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi	
Y. Ağamaliyev, M. Xammədli.....	388
Gəlir bərabərsizliyi və onun sosial-iqtisadi nəticələri	
L. Məmmədova.....	397
Dayanıqlı inkişafın təmin olunması kontekstində elektron vergi xidmətlərinin genişləndirilməsi və rəqəmsal transformasiyanın rolu	
Q. Qasımova.....	402
Maliyyə bazarlarının quruluşunun nəzəri konseptual əsasları	
Ə. Əhmədov.....	405
Azərbaycan Respublikasında mərkəzi bankın qiymətli kağızlar bazarında rolu	
F. Vəliyev.....	413
Vergi inzibatçılığında şəffaflığın təmin olunmasında daxili auditin rolu	
Ə. Hacıkarimov.....	417
Rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyalar kontekstində Azərbaycanın aqrar sahəsinin modernləşdirilməsi istiqamətləri	
E. İbrahimov.....	420
Müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi metodları	
N. İbrahimov.....	429
İqtisadiyyatda maşın öyrənməsinin tətbiqinin aktual məsələləri	
S. Həsənova.....	430
Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal integrasiyası və dayanıqlı inkişaf modeli	

Z. Tağıyev.....	435
Heydər Əliyev fenomeni: Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi, iqtisadi və humanitar modelinin müəllifi	
S. Əsgərova.....	441
Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə bazarlarındakı bank risklərinin xüsusiyyətləri	
N. Hətəmov.....	444
Beynəlxalq ticarətdə maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi və hesabatlılıq sisteminin inkişafı	
Z. Ələkbərov.....	452
Azərbaycanda pul-kredit siyasətinin sosial-iqtisadi göstəricilərə təsirinin analizi	
R. Zeynalova.....	454
Azərbaycanda post-pandemiya dövründə turizmin bərpası və davamlı inkişaf perspektivləri: statistik təhlil və etik yanaşma	
İ. Xuduyev, R. Əliyev.....	459
Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formaları	
B. Abdullayev.....	464
İqtisadi artımın stimullaşdırılmasında vergi alətlərinin rolu	
B. Mərdanov.....	470
Freelance gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsinin etik və hüquqi aspektləri: Beynəlxalq və Azərbaycan təcrübəsi	
E. Lətifova.....	475
Ahılların sosial müdafiəsi və sosial xidmətlərdə sosial iş təcrübələri	
H. Rüstəmov.....	482
Azərbaycanda vergi gəlirlərinin planlaşdırılması problemləri və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
F. Muradov.....	485
Azərbaycanın ixrac potensialının genişləndirilməsi: beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesi və yeni imkanlar	
E. Abbasov.....	488
Vergi inzibatchılığında rəqəmsal transformasiya və innovativ yanaşmalar	
K. Ərəbova.....	497
Böyük qayıdış kontekstində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə dayanıqlı inkişaf və kadr potensialının idarə edilməsi	
T. Hacıyeva, F.Möhərli.....	500
Azərbaycanda regional sahibkarlığın inkişaf strategiyası	
F. Çələbiyev.....	505
Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə iqtisadi idarəetmədə institusional islahatlar	
E. Rüstəmov.....	509
Rəqəmsal marketing alətlərinin istehlakçı satınalma davranışına təsiri	
Q. Xammədli.....	513
Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin formalaşmasının müasir inkişaf istiqamətləri və fiskal səmərəliliyin artırılması mexanizmləri	
Z. Xəlilli.....	515
Azərbaycan respublikasında regionların innovativ inkişaf istiqamətləri	
S. Səlimova.....	518
Maliyyə nəzarətinin rəqəmsal transformasiyası: Beynəlxalq trendlər və Azərbaycan	
V. Mabudov	524
İnkişaf etməkdə olan bazarlarda sahibkarlıq strategiyalarının formalaşması və ona təsir edən amillər	
A. Quluzadə.....	527

Azərbaycanın müasir neft strategiyası və iqtisadi inkişaf modelində onun rolu	
N. Abdullayev.....	531
Bankların investisiya fəaliyyətində risklərin tənzimlənməsi mexanizmləri	
F. Kərimov.....	532
Xidmət Sektorunda rəqəmsal transformasiya və dayanıqlı inkişaf: Nəzəri yanaşmalar və müasir trendlər	
T. Məmmədov.....	535
İnnovativ nəqliyyat yanaşmalarının iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi: Bakı şəhəri nümunəsində	
N. Əliyeva.....	541

BÖLMƏ İCLASLARI

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ BÖLMƏSİ

VERGİTUTMA OBYEKTlərİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ QAYDALARI

Veysəl Seyfəl oğlu Əyyubov
iqtisad elmləri doktoru, professor
veysel.eyyubov@mdu.edu.az

Vüqar Əhməd oğlu Məmmədli
iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
vuqar.mammadli@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Tezisdə vergitutma obyektlərinin müəyyən edilməsi qaydaları şərh edilməklə bu qaydaların tətbiqi zəruriliyi izah edilmişdir. Ölkəmizdə vergi savadlılığının və vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan tədbirlər cərcivəsində, eyni zamanda vergi inzibətçiliğinde rəqəmsallaşmanın yekunlaşdığı şəraitində vergitutmanın düzgün müəyyən edilməsi daim aktualdır. Tezisdə vergitutma obyektlərinin vergi orqanı tərəfindən müəyyən edilməsi halları göstərilmişdir. Bundan başqa bina tikintisi üzrə vergitutma məsələləri bir qədər fərqli olduğu üçün Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddələri şərh edilmişdir. Texnologiyalar və sənaye parklarının rezidentlərinə tətbiq edilən vergi güzəştləri, vergitutma məsələləri izah edilmişdir. İnvestisiya təşviqi sənədi almış şəxslərə tətbiq edilən güzəştlər, investisiya yatırımı ilə bağlı öhdəliklər əks olunmuşdur. Təcrübədə vergitutma obyektlərinin əlaqəli məlumatlar əsasında tətbiqi xüsusiyyətləri və mövcud problemlər göstərilmişdir.

Açar sözlər: investisiya təşviqi sənədi, vergitutma obyekti, barter əməliyyatları, sənaye parkının rezidenti, vergitutma rejimi.

Giriş

Vergitutma obyekti verginin əsas elementlərindən biridir. Belə ki, ilk növbədə vergitutma obyekti olduğda fiziki və hüquqi şəxslər vergi ödəyicisi hesab edirlər. Vergitutma obyektinə gəlir və ya müəyyən əmlaklar (maddi qiymətlilər) aid edilir. Vergi ödəyicisi vergitutma obyekti əsasında vergi bəyannamələrini hazırlayır və Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş müddətdə vergi orqanına təqdim edir. Ancaq müəyyən hallarda vergi ödəyicisi vergi bəyannamələrini təqdim etmir və ya səyyar vergi yoxlaması zamanı ödəyicinin mühasibat uçotunu aparmadığı və ya lazımı qaydada aparmadığı müəyyən edildikdə əlaqəli məlumatlar əsasında vergi orqanı vergitutma obyektini müəyyən edir. Kameral vergi yoxlaması zamanı vergi ödəyicisinin təqdim etdiyi vergi bəyannaməsində və cari hesablamağa dair arayışda düzgün hesablama aşkar edildikdə beş gün ərzində əlavə hesablama haqqında qərar göndərilir. Qeyd etməliyik ki, qərarı çıxartmadan əvvəl vergi orqanı uyğunsuzluğa dair sənəd və məlumat (izahat) tələb edir. Belə sənəd və məlumatlar üzürlü səbəb olmadan təqdim edilmədikdə və ya faktın təsdiqinə kifayət etmədikdə əlavə hesablama haqqında qərar çıxarılır. Qərarın nəticəsi bildirişdə əks olunur və əlavə hesablamanın səbəbi göstərilir. Bildirişdə ödəyicinin şikayət etmək hüququ da göstərilir. Həmçinin uçotda olmayan vergi ödəyicisi və vergitutma obyekti aşkar edildikdə əlavə hesablama aparıla bilər [1].

Bəzi hallarda səyyar vergi yoxlaması zamanı ödəyici mühasibat sənədlərini təqdim etmir və ya yoxlayıcını təsərrüfat obyektinə (əraziyə) daxil olmağa icazə vermir. Əgər ödəyici hesabat və mühasibat sənədlərini itirib və ya məhv edib və o cümlədən digər hallarda vergitutma obyektini müəyyən etmək qeyri-mümkün olduğda vergi orqanı ödəniləcək verginin məbləğini əlaqəli

məlumatlar əsasında hesablaya bilər. Yəni vergi orqanının belə hüququ vardır. Şübhəsiz ki, vergi orqanının vəzifəsi vergiləri düzgün hesablayaraq vaxtında dövlət büdcəsinə ödənməsini təmin etməkdir, onda bu hüquqdan istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Hətta vergi ödəyicisinin qeyri-qanuni gəliri varsa belə vergilərin hesablanmasına, yəni vergiyə cəlb etməyə təsir etmir. Vergi Məcəlləsinə görə qeyri-qanuni gəlir qanunla müsadirə predmeti deyilsə onda vergiyə cəlb edilməlidir. Bu hal əsasən qanunla qadağan edilməyən fəaliyyət sahələri üçün lisenziya və icazə almadan fəaliyyət göstərilməsinə aiddir [1].

Vergitutma obyektı müəyyən edildikdə aşağıdakı məlumatlardan istifadə edilə bilər:

- vergi ödəyicisinin əvvəlki dövlər üzrə təqdim etdiyi bəyannamə məlumatlarından;
- vergi ödəyicinin satış və satışdan kənar əməliyyatlarını əks etdirən rəsmi məlumatlardan (yəni gəlir məlumatları);
- vergi ödəyicisinin xərc məlumatları (xərc olaraq fərdi istehlak üçün alınan mal (əmlak, iş və xidmətin) dəyərinin rəsmi ödənişi də götürülə bilər);
- istehsal edilmiş və ya təqdim edilmiş mal (iş və xidmətlərin) həcmi (fiziki) barədə rəsmi məlumatlardan;
- vergi ödəyicisinin istifadəsində və ya mülkiyyətində olan maddi və qeyri-maddi aktivlər əsasında;
- vergi ödəyicinin idxal və ixrac məlumatlarından;
- bank hesablarının hərəkəti məlumatlarından;
- müşahidə (xronometraj) məlumatlarından;
- operativ nəzarət tədbirlərinin məlumatlarından (rəsmiləşdirilməyən əməliyyatlar müəyyən edildikdə);

Material və metodlar

Dünya təcrübəsində vergitutma obyektı anoloji fəaliyyətlə məşğul olan vergi ödəyicisinin əlaqəli məlumatlarından istifadə edilməklə də müəyyən edilir. Bu təcrübə əsasən mənfəət və gəlir vergisindən başqa digər vergilər üzrə tətbiq edilir. Burada istehsal olunan və təqdim olunan malın eyni cinsli (xüsusiyyətli) olması, eyni ərazidə fəaliyyət göstərməsi nəzərə alınır.

Əgər vergi ödəyicisi tərəfindən gəlirləri (vergiyə cəlb edilən) rəsmiləşdirilmədikdə onun çəkdiyi xərclər əsasında 50% rentabellik tətbiq edilməklə mənfəət və ya gəlir (sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə) vergiləri hesablanı bilər. Ödəyicinin əlaqəli məlumatlarını müəyyən etmək mümkün olmadıqda anoloji fəaliyyətlə məşğul olan digər vergi ödəyicisinin uçot-hesabat məlumatlarından istifadə edilə bilər. Muzdlu işçilər üzrə əmək haqqının gəlir vergisini əlaqəli məlumatla hesablamaq mümkün olmadıqda ölkə üzrə keçən ilin orta aylıq əmək haqqı göstəricisindən istifadə olunur. Əlaqəli məlumat bir neçə olduqda vergi məbləği ən yuxarı hesablanan hal üzrə hesablanır.

Bu zaman ödəyicinin artıq ödəmələri (vergi, faiz və maliyyə sanksiyaları üzrə) nəzərə alınır. Əgər ödəyici sahibkarlıq fəaliyyətinin olmaması, eyni zamanda vergiyə cəlb edilən əməliyyatlarının, torpaq və digər əmlakının olmaması haqqında vergi orqanına arayış təqdim edibsə əlaqəli məlumatlar əsasında vergi hesablanmır.

Vergi Məcəlləsinin 67.9-cu maddəsinə görə vergi ödəyicisi sonradan bəyannamə təqdim etdikdən sonra ona əlaqəli məlumatlar əsasında hesablanmış vergilər yenidən hesablanır. Əlaqəli məlumatlar əsasında hesablanmış vergilər eyni qayda ilə digər vergilər kimi Vergi Məcəlləsinin 65-ci (vergilər üzrə borcların alınması qaydası) maddəsinə uyğun olaraq toplanır. Bir şəxs xərclədiyi vəsaitə uyğun gəlirinin olmamasını bildirirsə onda əvvəlki dövrlərdəki gəlirləri müəyyənləşdirilir. Ödəyici barter əməliyyatları edirsə onda bazar qiymətləri tətbiq edilir. Məsələn, ödəyici elektron qaimə faktura yazmaqla barter əməliyyatlarının məbləğini azaldırsa bazar qiymətləri tətbiq edilməklə dəqiqləşdirilir. Vergi orqanı nəzarət həyata keçirdikdə əgər malların faktiki olmaması müəyyən edildikdə həmin hesabat dövrü üçün vergi hesablanır.

Bina tikintisi ilə məşğul olan vergi ödəyicilərində səyyar vergi yoxlaması aparıldıqda qeyri-yasayış və yasayış sahələrinin təqdim edilməsi aşkar edildikdə təqdim etmə sonuncu yoxlamanın əhatə etdiyi dövrə aid edilir. Belə ki, bəzi hallarda vergi ödəyiciləri vergi orqanına təqdim etmə ilə

bağlı vaxtında məlumat vermir. Halbuki Vergi Məcəlləsinin 16.8-ci maddəsinə görə bina tikintisi ilə məşğul olan şəxslər hər rüb üçün rübdən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq vergi orqanına təqdim etdikləri qeyri-yaşayış və yaşayış sahələrinin təqdim edilməsi barədə məlumat təqdim etməlidirlər. Düzdür bu hal bütün bina tikintisi ilə məşğul olan vergi ödəyicilərinə deyil, ancaq 2020-ci ilin yanvar ayının 1-dən sonra tikinti-quraşdırma işlərinə başlamış vergi ödəyicilərinə aiddir. Eyni zamanda 2020-ci ilin yanvarın 1-nə qədər tikinti-quraşdırma işlərinə başlamış ancaq Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri olmayan vergi ödəyicilərinə də aiddir. Bəzi hallarda vergi ödəyicisi həmin məlumatı təqdim etmiş olur, ancaq satışı əks etdirmir. Həmin halda da səyyar vergi yoxlaması zamanı satış müəyyən edildikdə yoxlamanın əhatə etdiyi dövr təqdim etmə dövrü hesab edilir.

Texnologiyalar və sənaye parklarının rezidentlərinə vergi güzəştləri tətbiq edildiyi üçün, yəni xüsusi vergitutma rejimi tətbiq edildiyi üçün həmin ərazilər üzrə vergitutma Vergi Məcəlləsinin 67-1 maddəsi ilə tənzimlənir [2].

Belə ki, həmin parkların rezidentləri güzəşt müddəti bitənədək vergitutma obyektlərini (təsərrüfatını) təqdim edərsə yeni rezident (vergitutma obyektləri alan vergi ödəyicisi) qalan müddət üzrə güzəşt əldə edir. Yeni rezident yeni layihəyə (investisiyaya) başladığında vergi güzəştləri tam müddət üzrə tətbiq edilir. Texnologiyalar və sənaye parklarının rezidenti olan fiziki şəxslər əmək haqqından gəlir vergisi istisna olmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə gəlir vergisini rezident olduğdan sonra on il ərzində ödəmirlər. Bu güzəşt hasilat ilindən başlayır.

Həmin rezident parkdan kənar proqram təminatı fəaliyyəti ilə məşğul olursa, eyni zamanda sistem integrasiyası fəaliyyəti ilə məşğul olursa həmin gəlirlərə görə də güzəşt əldə edir. Belə fəaliyyətlə məşğul olan rezidentlər tərəfindən ödənilən dividendlər də on il müddətinə (parkın qeydiyyat şəhadətnaməsi alındığı hesabat ilindən başlamaqla) gəlir vergisindən azad edilir. Hüquqi şəxs texnologiyalar və sənaye parkının rezidenti olarsa (qeydiyyata alındığı ildən başlayaraq) on il müddətinə mənfəət vergisi ödəməkdən azad edilir. Eyni zamanda parkdan kənar proqram təminatı ilə bağlı fəaliyyət on il müddətinə mənfəət vergisindən azad edilir [3].

Texnologiyalar və sənaye parklarının rezidentləri güzəşt müddəti bitdikdən sonra vergitutma obyektini (təsərrüfatı) təqdim etdikdə yeni rezidentə güzəşt tətbiq edilmir, ancaq yeni layihəyə investisiya yatırarsa tam müddət güzəşt tətbiq edilir. Texnologiyalar və sənaye parklarının rezidentləri yeni investisiyaya yatırım etdikdə güzəşt müddəti yenidən başlayır və güzəşt ancaq yeni layihəyə şamil olunur. Parkların rezidentlərinin güzəşt əldə etdikləri müddətdə parkdan kənar fəaliyyəti olduğda həmin fəaliyyətdən gəlir və xərclərinin uçotunu ayrıca aparmalıdırlar. Belə ki, həmin fəaliyyət üzrə vergiyə cəlb etmə ümumi qayda ilə aparılır. Eyni zamanda yeni layihə üzrə gəlir və xərclərin uçotunu ayrıca aparmalıdır [4].

Nəticələr

Ölkəmizdə investisiya təşviqi sənədi almış vergi ödəyicilərinə (hüquqi və fiziki şəxslərə) xüsusi vergitutma tətbiq edilir. Yəni müəyyən vergilərdən və gömrük ödənişlərindən azad edilir. Bu sənədi alan şəxslər vergitutma obyektini (təsərrüfatı) güzəşt müddəti bitənədək təqdim etdikdə yeni rezident ancaq qalan müddət ərzində güzəştdən istifadə edir. Ancaq həmin rezident yeni istehsal layihəsinə yatırım edərsə sənədin alınma tarixindən yenidən güzəşt müddəti başlayır. İnvestisiya sənədi almış şəxsin başqa fəaliyyəti varsa onda gəlir və xərcinin uçotunu ayrıca aparmalıdır. Belə ki, digər fəaliyyəti üzrə gəlirləri ümumi qayda ilə vergiyə cəlb edilir.

Əgər investisiya təşviqi sənədi almış şəxs investisiya yatırımı üzrə müəyyən edilmiş yatırımı etmədikdə və ya müvafiq orqan tərəfindən onun təşviq sənədi geri alınıbsa faizlər istisna olmaqla ona tətbiq edilmiş güzəştlər ləğv edilir və onun əvvəl hesablanacaq vergiləri hesablanır. Bu zaman hesablama dövrü sənədin ləğv edildiyi dövr və ya vergi nəzarəti zamanı bu hal aşkar edilirsə onda yoxlamanın aparıldığı sonuncu hesabat dövrü götürülür.

İnvestisiya təşviqi sənədi almış fərdi sahibkar yeddi il müddətinə əldə etdiyi gəlirin 50%-nə görə vergi ödəməkdən azad edilir. İnvestisiya təşviqi sənədi ilə Vergi Məcəlləsi və “Gömrük tarifi haqqında” qanun əsasında vergi və gömrük rüsumlarından azad edilir. Bu sənədi sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən hüquqi və fiziki şəxslər ala bilər. İnvestisiya təşviqi sənədi verilən sahələr

(iqtisadi fəaliyyət növləri), zona və ərazilər ölkə başçısının müvafiq fərmanı ilə müəyyən edilir. Bu fərmanla eyni zamanda layihələr üzrə investisiya yatırılacaq minimal məbləğlər də müəyyən edilir. İnvestisiya təşviqi sənədi almaq istəyən şəxs mütləq investisiya yatıracaq layihəyə uyğun biznes plan tərtib etməlidir. Həmin layihənin ən azı 10%-nə yatırım olduğu halda investisiya sənədi verilir. Investor bu şərtlərə əməl etməklə, VÖEN şəhədnaməsini təqdim etməklə beş iş günü ərzində təşviq sənədini alır. Təşviq sənədi almış şəxslər yeddi il müddətinə gəlir və mənfəət vergilərinə 50% güzəşt əldə etməklə bərabər, əmlak və torpaq vergilərini (həmin layihə üzrə) ödəməkdən azad edirlər. Yeddi il müddətinə layihə üzrə idxal etdikləri qurgu və avadanlığa (texnikaya) görə ƏDV ödəməkdən azad edirlər. İdxal üzrə gömrük rüsumunu ödəməkdən azad edirlər. Ancaq alınmış texnikanın sənədi İqtisadiyyat Nazirliyinə təqdim edilir. 2024-cü ildə ölkə başçısının digər fərmanı ilə strateji investisiya layihələrinin istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır:

- hərbi təyinatlı məhsul istehsalı layihələri;
- yerli xammal əsasında istehsal layihələri;
- tullantıların emalı;
- dəniz suyunun duzdan təmizlənməsi;
- enerji (bərpa olunan) istehsalı layihələri;
- əczaçılıq məhsullarının istehsalı layihələri və s.

Yekun nəticə

Bu gün təcrübədə vergi orqanı tərəfindən əlaqəli məlumatlar əsasında vergi hesablandıqda müəyyən problem yaranır. Belə ki, ödəyici gəlirlərinin bir hissəsini rəsmiləşdirmədikdə həmin ödəyicilərə ümumi gəlirləri rəsmiləşdirilməyən gəlir olaraq qəbul edilir və vergi orqanı tərəfindən əlavə hesablama aparılır.

Ümumi dövriyyə üzrə 50% rentabelliklə gəlir və ya mənfəət vergisi hesablayırlar. Hesab edirik ki, Vergi Məcəlləsində bu məsələyə aydınlıq gətirilsə daha məqsədəuyğun olardı. Eyni zamanda 50% rentabelliğin tətbiqi heç bir iqtisadi fəaliyyət növünə uyğun gəlmir.

Təcrübədə, xüsusilə ticarət sektorunda vergi ödəyiciləri maksimum 10% rentabelliklə işlərini tənzimləməyə çalışırlar. Bu bazar iqtisadiyyatının tələbidir. Azad sahibkarlıq, rəqabət, bazarda təklifin kifayət qədər olması şəraitində 10%-dən artıq ticarət əlavəsinin tətbiqi qeyri mümkündür. Ümumiyyətlə kameral vergi yoxlaması zamanı bu halın tətbiqi məqsədəuyğun deyil.

Belə ki, Vergi Məcəlləsində bu bənd olmadığı dövrdə Nazirlər Kabinetinin 55 sayılı Qərarı tətbiq edilirdi ki, orda rentabellik 20% olmaqla götürülürdü. Bu da ancaq səyyar vergi yoxlaması zamanı götürülürdü ki, ödəyici gəlir və xərclərinin uçotunu aparmadığıda tətbiq edilirdi. Ancaq kameral yoxlama zamanı ödəyicinin NKA-ı işləmədiyi və keç quraşdırıldığı halda ciddi-uçot blankları əsasında mühasibat uçotunun aparıb aparmaması bilinmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2026. 584 səh.
2. Məmmədli V.Ə. “Vergitutma”. Mingəçevir, Dərs vəsaiti, “Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi” MMC nəşriyyatı, 2024, səh 261.
3. Məmmədli V.Ə. “Vergilərin tənzimləyici funksiyası vergitutmanın elastikliyi prinsipinə əsaslanır”, ADAU-n Elmi Əsərləri, 2021-ci il, N-4, səh 109-113.
4. Məmmədli V.Ə. “Xüsusi və müvəqqəti vergi rejimləri: dünya təcrübəsi və Azərbaycan”, Dayanıqlı inkişaf jurnalı, 2024-ci il, N-2, səh 19-25.

İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASI VƏ PRİNSİPLƏRİ

Teymur Abbasov
Iqtisadiyyat elmləri doktoru, professor
teymurabbasov56@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu elmi məqalədə innovasiya planlaşdırması araşdırılır və innovasiyanın təşkili səmərəliliyi artırmaq, rəqabət üstünlükləri əldə etmək və bazar ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə yeni ideyaların, texnologiyaların, məhsulların və ya xidmətlərin yaradılması, tətbiqi və yayılması prosesi olduğu vurğulanır.

Məqalədə müəssisədə innovasiya planlaşdırmasının ümumi qaydalarını müəyyən edən prinsiplər müzakirə olunur və innovasiyanın təşkili prinsipləri təsnif edilir. İnnovasiya planlaşdırmasının innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün məqsədlərin, vəzifələrin, resursların və müddətlərin müəyyən edilməsi prosesi olduğu vurğulanır.

Məqalədə həmçinin innovasiya planlaşdırma dövrlərinin cədvəli tərtib edilir. Planlaşdırma müddətindən asılı olaraq, beş il və daha çox müddətə uzunmüddətli planlar, beş ilə qədər orta müddətli planlar və bir ilə qədər qısamüddətli planlar mövcuddur.

Bundan əlavə, məqsədyönlü istiqamətə uyğun olaraq, strateji və əməliyyat innovasiya planlaşdırmasının mövcud olduğu qeyd olunur. Sonda, innovasiya planlaşdırma prosesinin müəyyən metodlardan istifadə etməklə inkişaf etdirildiyi vurğulanır.

Açar sözlər: planlaşdırma, prinsiplər, innovasiya fəaliyyəti, idarəetmə sistemi, bazar ehtiyacları, məqsədlər, vəzifələr, resurslar.

Əsas hissə

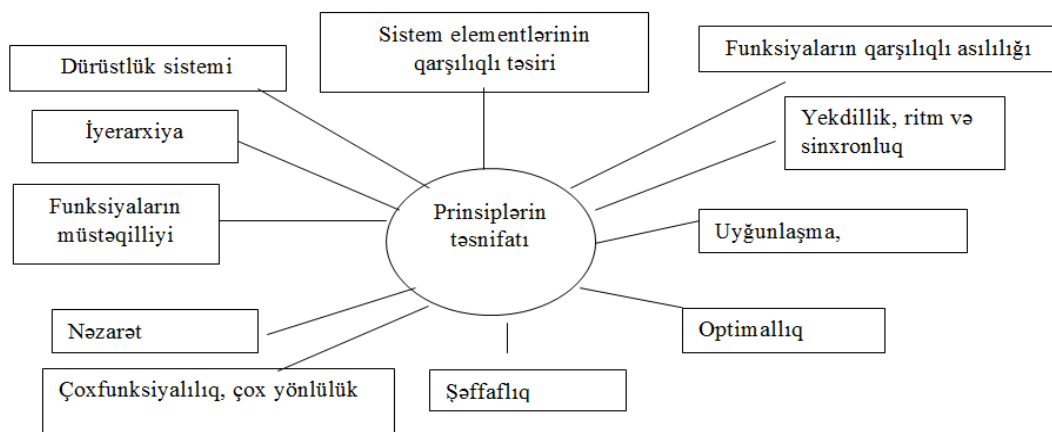
Planlaşdırma müəssisənin daxili innovasiya idarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biridir. İdarəetmə sisteminin bir elementi kimi planlaşdırma, planların hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə yönəlmiş bir sıra proseslər və məlumatlar, struktur qurumlar, qaydalar və ixtisaslaşmış (xüsusi) alətləri özündə birləşdirən qismən müstəqil bir alt sistemdir. İnnovativ planlaşdırma, müəssisənin innovasiya məqsədlərinin seçilməsinə və əsaslandırılmasına, eləcə də onların uğurlu həyata keçirilməsi üçün zəruri olan həllərin hazırlanmasına yönəlmiş mülahizələr (planlar, fərziyyələr) sistemidir.

Bir sıra prinsiplər müəssisədə innovasiya planlaşdırmasının ümumi qaydalarını müəyyən edir: elmi, texniki və sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinin vəhdəti; qərarların optimallığı və elmi əsaslılığı; strateji aspektlərin mürəkkəbliyinin, davamlılığının, çevikliyinin və elastikliyinin prioriteti; və balanslaşdırılmış büdcə.

Müəssisədə innovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsi konkret iqtisadi nəticələrə nail olmağa və istehsal və maliyyə inkişafını həll etməyə yönəlmişdir. Lakin, innovativ müəssisə, sosial-iqtisadi sistem olaraq, effektiv yaradıcı fəaliyyət üçün komanda daxilində rahat (iş şəraiti) və sosial-psixoloji mühit təmin etməlidir.

Buna görə də, müəssisədə innovasiya planlaşdırması elmi, texnoloji, istehsal, iqtisadi və sosial inkişafda harmoniya və birliyin təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Ümumiyyətlə, innovativ fəaliyyətin təşkili prinsiplərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar (Şəkil 1) və onlar planlaşdırma prosesinə rəhbərlik etməlidir [5, s. 46].

Şəkil 1. İnnovasiya fəaliyyətinin təşkili prinsiplərinin təsnifatı.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış planlaşdırma prinsipi elmi, texniki və iqtisadi tendensiyalara və inkişaf qanunlarına əsaslandığında və müəyyən bir müəssisənin spesifik xüsusiyyətlərini və obyektiv şərtlərini nəzərə alaraq həyata keçirilir. Planlaşdırmanın elmi əsaslılıq səviyyəsi və qərarların optimallığı innovasiya planlaşdırma metodlarının təkmilləşdirilməsi və innovasiya idarəetmə nəzəriyyəsinin inkişafı ilə artır. Bu vacib tələbə uyğunluq müasir informasiya texnologiyalarından, innovasiya proseslərinin tətbiqi üçün qabaqcıl prosedur və metodlardan istifadə, təcrübələrin optimallaşdırılması və integrasiya olunmuş məlumatların emalı və hazırlanması sisteminin qurulması metodlarının tətbiqi ilə təmin edilir.

Planlaşdırmada strateji aspektlərə üstünlük vermək prinsipi nəticələrin təbiətindən, innovasiyanın tətbiqinin uzunmüddətli təbiətindən və müəssisənin rəqabət qabiliyyəti üçün həyati əhəmiyyətindən irəli gəlir. Gələcək nəsillərə bu diqqət müəssisədə innovasiya prosesi üçün strateji planlaşdırmanın spesifik formalarının məcburi istifadəsini və bütün digər əməliyyat planlaşdırma növlərinin ona tabe edilməsini tələb edir [6, s. 105].

İnnovasiya planlaşdırmasının mürəkkəbliyi müəssisədə hazırlanmış bütün planların sistemli şəkildə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. İnnovasiya planlaşdırma sistemi mürəkkəb bir quruluşa malikdir və məqsəd, inkişaf səviyyəsi və məzmun baxımından fərqli olan planların hazırlanmasını əhatə edir.

Bu mürəkkəblik innovasiya planlaşdırmasında aşağıdakı aspektlərin vəhdətini və əhatəliliyini nəzərə almaq zərurətini tələb edir:

- İnnovasiya proseslərinin dövrlərinin və mərhələlərinin, eləcə də layihələndirilmiş sistemlərin funksional elementlərinin nəzərə alınması;

- İnnovasiya fəaliyyətinin bütün sahələrinin və sahələrinin nəzərə alınması.

Balanslaşdırılmış büdcə prinsipi müəssisənin bütün sahələri və səviyyələri üzrə material, əmək, maliyyə, enerji və digər balansların tərtib edilməsi ilə həyata keçirilir.

Davamlı planlaşdırma prinsipi iki aspekti əhatə edir:

1. Müxtəlif dövrlər üçün planların ardıcılığı və qarşılıqlı əlaqəsi.

2. Hər hansı bir sapma və dəyişən şərtlər nəzərə alınmaqla planlaşdırılmış hesablamaların davamlı olaraq yerinə yetirilməsi tələbi.

İnnovasiya planlaşdırması qaçılmaz olaraq müxtəlif dövrlər üçün planların hazırlanmasını əhatə edir: uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətli. Müxtəlif dövrlər üçün planların olması müəyyən bir dövrilik yaradır, onların formalaşmasını və planlaşdırılmasını davamlı inkişaf, dəqiqləşdirmə, genişləndirmə və modifikasiya prosesinə çevirir. İnnovasiya planlaşdırmasının dövriliyi cədvəldə göstərilir.

Cədvəl 1. İnnovasiya planlaşdırma dövrləri

Planlaşdırma Mərhələsi	Planın növü		
	Qısamüddətli	Ortamüddətli	Uzunmüddətli
İnkişaf Təfərrüatların müəyyən edilməsi Düzəliş Genişləndirmə	Aylıq Aylıq Aylıq Yarımillik	Yarımillik İllik Dövr ərzində 1 ilə qədər	İllik İllik Lazım gəldikdə 3 ilə qədər
Planlaşdırma dövrü	1 ilə qədər	5 ilə qədər	5 ildən çox

Sadaladığımız prinsiplər innovasiya planlaşdırma sisteminin hazırlanması üçün metodoloji əsas təşkil edir və müəssisə daxilində yaradılan planların tərkibində, məzmununda, ardıcılığında və inkişaf metodlarında ifadə olunur.

Strateji innovasiya idarəetməsinin bir elementi kimi strateji planlaşdırma, təşkilatın həyat dövrünün hər mərhələsində rolunun müəyyən edilməsini, əməliyyat məqsədləri sisteminin hazırlanmasını və bazarda innovasiyaların təşviqi strategiyasının hazırlanmasını əhatə edir. Buraya dərin marketing tədqiqatları, genişmiqyaslı proqnozlaşdırma və təşkilatın güclü və zəif tərəflərinin, uğur amillərinin və risklərinin qiymətləndirilməsi daxildir.

Plan növləri məqsədlərinə, vəzifələrinə, səviyyələrinə, məzmununa və planlaşdırma dövrünə görə fərqlənir.

Məqsədyönlü yanaşmalarına görə strateji və əməliyyat innovasiya planlaşdırması mövcuddur.

Əməliyyat innovasiya planlaşdırması innovativ müəssisə üçün qəbul edilmiş inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinin ən effektiv yollarını və vasitələrini müəyyən etməyə və əlaqələndirməyə çalışır. Buraya müəssisənin məhsul portfelinin formalaşdırılması, cədvəllərin hazırlanması, fərdi layihələr üçün biznes planlarının tərtib edilməsi, onların təmin edilməsi üçün lazımı resursların və vəsaitlərin hesablanması və mənbələrin müəyyən edilməsi daxildir.

Əməliyyat innovasiya planlaşdırması, təşkilatın potensialını əldə edilmiş satış həcmələri, gəlir, mənfəət və s. şəklində reallaşdırmaq vəzifəsini yerinə yetirir. Strateji və əməliyyat planlaşdırması dialektik əlaqədədir və vahid innovasiya idarəetmə prosesində məzmun baxımından bir-birini tamamlayır [3, s.85].

İnnovasiya planlaşdırmasının məzmun aspekti üç növ planlaşdırılmış hesablamalarda öz əksini tapır: mövzu-məhsul, texniki-iqtisadi və həcm-təqvim. Mövzu-məhsul innovasiya planlaşdırması tədqiqat və inkişaf üçün mövzuların və perspektivli sahələrin hazırlanmasını, məhsul innovasiyası üçün tədbirlərin və proqramların hazırlanmasını və müəssisələrdə istehsalın təşkilatı və texnoloji təkmilləşdirilməsini əhatə edir. İnnovasiya proseslərinin istehsal mərhələsində bu tip planlaşdırma müəssisələr və emalatxanalar üçün istehsal proqramlarının hazırlanmasını və optimallaşdırılmasını əhatə edir.

Texniki-iqtisadi əsaslandırma planlaşdırması tematik tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan material, əmək və maliyyə resurslarının hesablanması, eləcə də innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi nəticələrinin və effektivliyinin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Bu tip hesablama maliyyə planlaşdırması, biznes planının hazırlanması, büdcə planlaşdırması və s. daxildir.

Planlaşdırma dövründən asılı olaraq, beş il və daha çox müddətə uzunmüddətli planlar, beş ilə qədər orta müddətli planlar və bir ilə qədər qısamüddətli planlar mövcuddur. İnnovasiya planlaşdırma dövrü planlaşdırılmış göstəricilərin təbiətinə, planlaşdırılan proseslərin artım tempinə, istifadə olunan məlumatların tərkibinə və planların hesablanması metodlarına təsir göstərir. Çox vaxt planlaşdırma üçün yalnız iki dövr seçilir: cari dövr (bir ilə qədər) və uzunmüddətli dövr (bir ildən çox). Müxtəlif planlaşdırma dövrlərinin olması innovasiya proseslərinin idarə olunmasında

davamlılığı və ardıcılığı təmin edir və düzgün plan koordinasiyası ilə çevik (dəyişkən) innovasiya planlaşdırma prinsipini tətbiq etmək mümkün olur.

Fərdi təşkilatlar daxilində müxtəlif növ planların tərkibi və aktuallığı orada qəbul edilmiş planlaşdırma konsepsiyası ilə müəyyən edilir.

İnnovasiya planlaşdırma proseslərinin mürəkkəbliyi və hazırlanmış planların müxtəlifliyi planlaşdırma məlumatlarının hazırlanması, ümumiləşdirilməsi və emalı, planın icrasının monitorinqi və vaxtında düzəlişlər üçün prosedurların ciddi şəkildə təşkilini tələb edir.

Müəssisədə innovasiya planlaşdırmasının təşkili üç məsələnin həllini əhatə edir:

- İnnovasiya planlaşdırma orqanlarının ixtisaslaşmasının və tərkibinin təbiəti;

- İnnovasiya planlaşdırma işinin koordinasiya formaları;

- Müəssisədə innovasiya planlaşdırma proseslərinin formalaşmasının təbiəti. İnnovasiya planlaşdırma orqanlarının tərkibi və ixtisaslaşmasının təbiəti iki əsas amil ilə müəyyən edilir: birincisi, müəssisədə planlaşdırmanın mərkəzləşdirilməsi səviyyəsi və ikincisi, ümumi idarəetmə sisteminin növü və innovasiya təşkilatının qəbul edilmiş forması [4, s.147].

Müəssisədə innovasiya planlaşdırmasının təşkilinin vacib vəzifələrindən biri fərdi planların və planlaşdırılan məqsədlərin ciddi şəkildə təbii və əlaqələndirilmiş vahid kompleksdə birləşdirilməsidir. Planlaşdırmada bu məsələ plan koordinasiyası adlanır. Onun həyata keçirilməsi müxtəlif prosedurlar və metodoloji qaydalar vasitəsilə həyata keçirilir. Plan koordinasiyasının üç növü mövcuddur:

- Planlaşdırma dövrünə görə,

- Planlaşdırma məzmununa görə,

- Planlaşdırma səviyyəsinə görə.

Planlar dövrlərə görə iki şəkildə əlaqələndirilə bilər:

1. Hər il üçün son planlaşdırılan göstərici proqnozlaşdırılan dövrün sonunda göstəricinin əhəmiyyətini müəyyən edir.

2. Planlaşdırılan dövrün sonunda planlaşdırılan göstəricinin məqsədi və əhəmiyyəti cari planların fərdi illəri arasında bölüşdürülür.

Xüsusi və əhatəli planların məzmunu da iki şəkildə əlaqələndirilir:

1. Xüsusi planlar əvvəlcə innovasiyanın fərdi tematik sahələri və ya innovasiya prosesinin ayrı-ayrı hissələri (İT və rabitə, istehsal, satış, təchizat və s.) üçün tərtib edilir və sonra müəssisənin baş planlarına inteqrasiya olunur.

2. Əvvəlcə şirkətin baş planı strateji qərarlar əsasında hazırlanır, sonra innovasiya sahələri və innovasiya prosesinin hissələri üçün xüsusi planlara bölünür.

İnnovasiya prosesinin planlaşdırılması, onların yaradıcı təbiətinə və nəticələrin və fəaliyyətlərin fərdiləşdirilmiş təbiətinə uyğun olaraq aşağıdan yuxarıya doğru koordinasiya sxemi ilə xarakterizə olunur. Məlumdur ki, Amerika şirkətlərinin üçdə ikisi bu sxemə uyğun olaraq planlaşdırır, qalanları isə bütün səviyyələrdə qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanır.

İnnovasiya planlaşdırma prosesi sadalanan sahələrin hər birində spesifik metodlardan istifadə etməklə hazırlanır və innovasiya idarəetmə sistemi daxilində şöbələrin və bütün xidmətlərin koordinasiyasını (məzmun uyğunluğunu) təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Sənayesi. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi; "Seda", Bakı, 2022.
2. Azərbaycanın Xarici Ticarəti. "DSK", Bakı, 2022.
3. Abbasov T. A., Balayev R. A., İbrahimov F. M. İnnovativ İnkişaf: Rəqəmsal Mühitin Formalaşması və İnvestisiya Çətinlikləri. ADPU Nəşriyyatı, 2023, 285 səh.
4. Balayev R.A. Rəqəmsal Mühitdə İqtisadi Münasibətlər. Bakı, MSV Nəşriyyatı, 2022, səh. 41.
41. Aslanzadə İ.A. İnnovasiya Fəaliyyətinin Dövlət Tənzimlənməsinin Dünya Təcrübəsinin Təhlili. AzTU-nun "Elmi Əsərlər" Jurnalı, Bakı, 2007, № 1, səh. 86-88.

5. Cəbiyev R.M. Azərbaycan Sənayesində İnnovasiya Əsaslı İstehsalın Modernləşdirilməsi Problemləri. // Cəmiyyət və İqtisadiyyat. Moskva, 2012, № 2, səh. 79-98
6. Azərbaycanda İnvestisiya Mühiti və Xarici İnvestisiyaların Cəlb Edilməsi Tədbirləri. "İqtisadçı" Jurnalı, Kiyev, 2011, № 1, (291).

ANALYTICAL REVIEW OF THE 2026 BUDGET-TAX POLICY REFORMS IN AZERBAIJAN

Zivar Zeynalova

PhD in economics, assistant professor

zivar.zeynalova@mdu.edu.az

Mingachevir State University

Abstract

This study provides an analytical assessment of the 2026 budget-tax policy reforms in Azerbaijan within the framework of the 2022–2026 Socio-Economic Development Strategy. The reforms represent a shift from traditional revenue-oriented fiscal policy toward a hybrid model that integrates economic stimulation, regulatory mechanisms, and institutional modernization. The analysis focuses on three key policy directions: promotion of investment and entrepreneurship, regulation of budget revenues, and modernization of tax administration.

The findings indicate that the reform package is designed to enhance economic activity in the short term through tax incentives and improved business conditions, while ensuring fiscal consolidation and revenue stability in the medium term. In the long run, the introduction of risk-based and cooperative compliance models, such as horizontal monitoring, is expected to strengthen institutional efficiency, transparency, and trust between taxpayers and authorities in Azerbaijan.

At the same time, the study identifies several potential risks, including fiscal pressure from extensive tax incentives, inflationary effects of indirect taxation, and challenges related to institutional capacity within the national economic environment. Overall, the reforms reflect a comprehensive transformation of fiscal policy aimed at balancing economic growth with fiscal discipline and institutional development in Azerbaijan.

Keywords: fiscal policy reforms, tax administration, fiscal sustainability, horizontal monitoring, digital payments

Introduction

In the context of ongoing economic transformation, fiscal policy reforms play a crucial role in ensuring sustainable economic development and strengthening institutional capacity. The proposed tax and social insurance reforms for 2026 reflect a comprehensive and strategically aligned framework within the broader 2022–2026 Socio-Economic Development Strategy. These reforms are particularly relevant as they aim not only to improve fiscal outcomes but also to modernize the institutional structure of the tax system.

The increasing complexity of economic processes, the expansion of the shadow economy, and the need for digital transformation in public administration make such reforms both timely and necessary. In this regard, the transition from traditional revenue-oriented fiscal policies to a more balanced model that integrates economic stimulation with regulatory mechanisms highlights the growing importance of institutional approaches in fiscal policy design.

Despite the strategic nature of the proposed reforms, several challenges remain. The need to balance fiscal sustainability with economic stimulation creates inherent policy trade-offs. On the one hand, tax incentives and subsidies are expected to stimulate investment and economic activity; on the other hand, they may lead to fiscal imbalances and long-term dependency risks.

Furthermore, the gradual increase in tax rates and expansion of excise duties may generate inflationary pressures and affect consumption patterns. The shift toward a trust-based tax administration model also introduces new institutional risks, particularly in environments with weak internal control mechanisms. Therefore, the central problem lies in evaluating how effectively these reforms can achieve a balance between economic growth, fiscal discipline, and institutional efficiency.

The main aim of this study is to provide an analytical assessment of the 2026 budget-tax policy reforms and to evaluate their economic and institutional implications. To achieve this aim, the following objectives are defined:

- To analyze the conceptual and strategic framework of the reforms
- To examine the main policy directions, including investment stimulation, revenue regulation, and tax administration modernization
- To assess the potential advantages and risks associated with the proposed measures
- To evaluate the expected macroeconomic and sectoral impacts of the reforms

Conceptual Framework of Hybrid Fiscal Policy Models

The analysis of the presented material indicates that modern fiscal reforms are increasingly based on hybrid policy models that combine both stimulative and regulatory elements. This tendency is widely supported in international practice, where fiscal frameworks are designed to balance economic growth with macroeconomic stability. For instance, the International Monetary Fund emphasizes that contemporary fiscal policy should integrate demand-supporting measures with prudent fiscal management to ensure long-term sustainability (IMF, 2020). Similarly, the World Bank highlights the importance of combining institutional reforms with fiscal incentives to enhance economic resilience and investment climate (World Bank, 2022).

Such approaches reflect a synthesis of Keynesian, neoclassical, and institutional economic perspectives, where economic efficiency is pursued alongside improvements in governance quality. In particular, the Organisation for Economic Co-operation and Development notes that effective fiscal systems increasingly rely on institutional capacity, transparency, and compliance frameworks rather than solely on traditional tax enforcement mechanisms (OECD, 2021).

Existing empirical and policy-oriented studies further suggest that fiscal reforms aimed at stimulating investment and formalizing economic activity can significantly contribute to economic growth and revenue stability. However, these reforms are also associated with potential risks. According to IMF Fiscal Monitor reports, excessive reliance on tax incentives may weaken fiscal balances, while adjustments in indirect taxes, such as excises, may generate inflationary pressures and affect consumption behavior (IMF, 2023).

Moreover, the transition toward risk-based and cooperative compliance models in tax administration represents a major shift in governance paradigms. The OECD explicitly identifies “co-operative compliance” as a modern approach that fosters trust between tax authorities and taxpayers, enhances transparency, and reduces administrative costs. Nevertheless, the effectiveness of this model largely depends on institutional readiness, data availability, and the strength of internal control systems.

Thus, the current reform package can be interpreted as part of a broader transformation process in fiscal policy. As highlighted in international research, this transformation involves moving from a narrow focus on revenue generation toward a more comprehensive framework that integrates economic development, institutional modernization, and risk management (World Bank, 2022; IMF, 2023).

Strategic Orientation and Policy Framework of Fiscal Reforms

The proposed tax and social insurance reforms for 2026 represent a comprehensive and strategically aligned policy framework within the broader 2022–2026 Socio-Economic Development Strategy. Unlike traditional fiscal approaches, which primarily emphasize revenue

collection, this reform package reflects a shift toward institutional modernization and structural transformation of the fiscal system.

At a conceptual level, the reforms aim to balance economic stimulation with fiscal discipline. The strategic orientation of the policy can be summarized through the following key objectives:

- Ensuring fiscal sustainability
- Reducing the shadow economy
- Digitalizing tax administration
- Expanding the investment and business environment

These priorities indicate that the reform is not merely fiscal in nature, but also institutional and developmental.

From a structural perspective, the reform package is organized around three main policy directions, each addressing a different dimension of economic regulation.

To ensure a coherent transition from the conceptual and strategic analysis to the empirical evaluation of the reform package, it is necessary to examine how these policy directions are operationalized in practice. In this context, the following section provides a detailed analysis of the main reform components, focusing on their economic implications, institutional mechanisms, and potential outcomes.

Results and Discussion

The first direction focuses on the promotion of investment and entrepreneurship through tax incentives and subsidies. Long-term tax exemptions and gradually decreasing social insurance subsidies are intended to stimulate economic activity and enhance investment attractiveness. This approach is consistent with Keynesian fiscal stimulus logic; however, its long-term sustainability remains questionable.

This policy direction produces both benefits and risks:

- **Advantages:**
 - Increased investment attractiveness
 - Encouragement of production localization
- **Risks:**
 - Potential fiscal losses
 - Dependency on state support
 - Distortion of competitive neutrality

The second direction addresses the regulation of budget revenues and reflects a gradual fiscal consolidation strategy. Measures such as phased increases in income tax rates, expansion of excise taxation, and restructuring of social contributions demonstrate a balanced approach to revenue generation.

This approach is characterized by the following effects:

- **Positive outcomes:**
 - Stabilization of public revenues
 - Expansion of the tax base
- **Potential challenges:**
 - Inflationary pressure due to higher excise taxes
 - Possible reduction in consumption levels

The third direction relates to the modernization of tax administration through institutional reform. The transition from electronic audits to a horizontal monitoring model represents a shift toward a trust-based regulatory framework. This model aligns with international practices and emphasizes cooperation between the state and taxpayers.

Its implications can be summarized as follows:

- **Strengths:**
 - Reduced administrative burden
 - Increased transparency

- Improved corporate governance
- **Risks:**
 - Vulnerability in weak internal control systems
 - Dependence on institutional readiness

To enhance the analytical depth of the reform assessment, it is important to incorporate specific regulatory changes introduced within the 2026 tax framework. In particular, one of the notable measures is the gradual increase in personal income tax rates for employees in the non-oil private sector. The reform introduces a phased adjustment, whereby the tax rate is initially set at 3% for lower income brackets and is expected to increase progressively to 5% and eventually to 7% in subsequent years. This gradual approach reflects a calibrated fiscal consolidation strategy aimed at minimizing economic shocks while expanding the revenue base.

Another significant institutional innovation within the reform package is the introduction of the “horizontal monitoring” mechanism into the tax administration system. This model represents a shift from traditional audit-based control toward a more cooperative and trust-based compliance framework. The horizontal monitoring mechanism is characterized by:

- Continuous oversight of taxpayers,
- Reduced reliance on field tax audits,
- Enhanced transparency and compliance,
- A trust-based relationship between tax authorities and taxpayers.

The mechanism is designed to ensure accurate and timely tax payments while reducing administrative burdens and fostering a partnership-based relationship between tax authorities and taxpayers.

In addition, several technical adjustments further illustrate the structural nature of the reforms. Technical adjustments include:

- Advance issuance of e-invoices for certain services (e.g., international transport),
- Modified timing rules for invoice submission,
- Incentives for cashless transactions,
- Integration of POS-based payment systems.

Amendments to simplified tax regimes introduce differentiated tax rates and incentives for cashless transactions, including a reduced 6% rate for payments conducted through POS terminals over a defined period. These measures aim to increase transparency, promote digitalization, and reduce the scale of informal economic activity.

Overall, the inclusion of such concrete regulatory and technical elements demonstrates that the reform is not limited to broad policy objectives but is supported by detailed implementation mechanisms. This strengthens the argument that the 2026 fiscal reforms represent a comprehensive transformation combining strategic vision with operational precision.

In addition to these reforms, significant changes are introduced in the social insurance system. The new quasi-proportional model based on turnover improves adaptability but may impose a relatively higher burden on small businesses, increasing the risk of informal economic activity.

The structural relationships of the reform are illustrated in Figure 1.

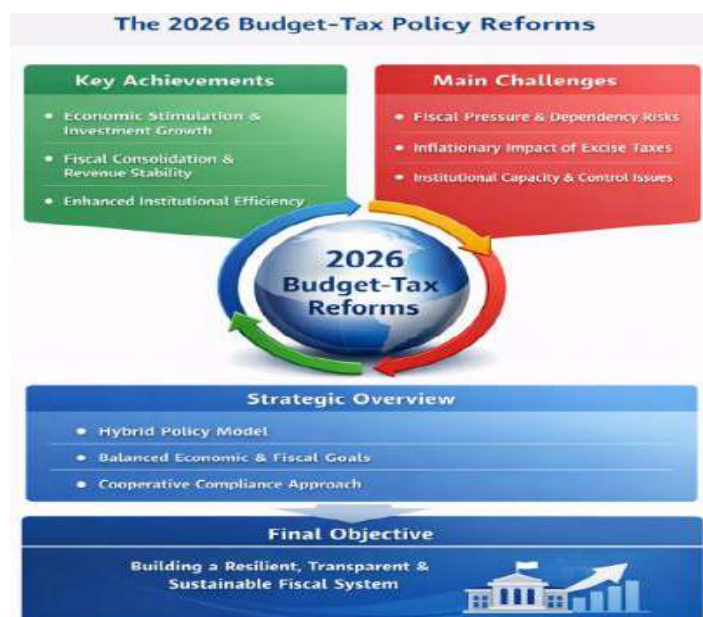

Figure 1. Structural Model of the 2026 Fiscal Reform Framework

Sectoral analysis further reveals differentiated impacts across industries. Sectoral impacts can be summarized as follows:

- ✚ Industry: Incentives for localization and production,
- ✚ Agriculture: Export-oriented integration,
- ✚ Services: Increased transparency through digital payments.

While industrial sectors benefit from strong incentives and localization policies, agriculture gains through export-oriented integration, and the service sector improves transparency through digital payment systems and VAT refund mechanisms.

From a macroeconomic perspective, the expected outcomes of these reforms can be structured as follows:

- **Short-term:**
 - Growth in economic activity
 - Increase in investment inflows
- **Medium-term:**
 - Expansion of the formal economy
 - Broadening of the tax base
- **Long-term:**
 - Strengthening of fiscal sustainability
 - Institutionalization of tax administration

Overall, the reform package represents a hybrid fiscal model that integrates stimulative and regulatory instruments. It reflects a broader institutional transformation characterized by a shift from control-based governance to a cooperative and risk-based approach.

Thus, the reforms can be interpreted as a multidimensional policy initiative that aims to enhance economic dynamism in the short term while strengthening institutional efficiency and fiscal sustainability in the long term.

Conclusion

The analysis of the 2026 budget-tax policy reforms demonstrates that the proposed measures constitute a comprehensive and multidimensional transformation of the fiscal system. Unlike traditional fiscal frameworks focused primarily on revenue generation, the current reform package

reflects a shift toward a hybrid model that integrates economic stimulation, regulatory mechanisms, and institutional modernization.

The findings indicate that the reforms have significant potential to enhance economic activity in the short term through investment incentives, tax relief mechanisms, and improved business conditions. At the same time, the gradual restructuring of tax rates and expansion of the tax base are expected to contribute to fiscal consolidation and revenue stability in the medium term. In the long run, the transition toward risk-based and cooperative compliance models in tax administration may strengthen institutional efficiency, transparency, and trust between the state and taxpayers.

However, the analysis also reveals several important risks and challenges. The extensive use of tax incentives may create fiscal pressure and long-term dependency effects, while increases in indirect taxation may generate inflationary pressures and affect consumption dynamics. Furthermore, the success of institutional reforms, particularly the implementation of trust-based tax administration models, depends heavily on the level of institutional capacity and the effectiveness of internal control systems.

Overall, the reform package represents a balanced yet complex policy framework that seeks to align economic growth objectives with fiscal discipline and institutional development. Its effectiveness will largely depend on the ability of policymakers to maintain this balance, mitigate emerging risks, and ensure consistent implementation.

Thus, the 2026 fiscal reforms can be regarded as a strategic step toward building a more resilient, transparent, and adaptive fiscal system capable of supporting sustainable economic development in both the short and long term.

References

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı şəhəri, 11 iyul 2000-ci il, 905IQ, <https://taxes.gov.az/uploads/qanun/2017/VM2017.pdf>
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 30 dekabr 2025-ci il, 16:10 <https://president.az/az/articles/view/71389>
3. “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, Bakı şəhəri, 16 dekabr 2016-cı il № 461-VQ, <https://e-qanun.az/framework/34474>
4. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti, 2026-cı ilin büdcə-vergi siyasəti çərçivəsində vergi və sosial sığorta qanunvericiliyinə dəyişikliklər layihəsi, <https://www.taxes.gov.az/uploads/2025/Teqdimat.pdf>
5. AZƏRTAC, Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər 2026 - əsas müddəaların izahı, 04.12.2025, https://azertag.az/xeber/vergi_mecellesine_deyisiklikler_2026___esas_muddealarin_izahi-38976276
6. Vergi Məcəlləsi 2026 | Vergi Məcəlləsinə Dəyişikliklər 2026, <https://www.caspianlegalcenter.az/az/news/more/tax-code-2026-amendments>
7. International Monetary Fund (IMF). 2020. Fiscal Monitor: Policies for the Recovery. Washington, October.
8. International Monetary Fund, Fiscal Monitor April 2023: On the Path to Policy Normalization, Washington, D.C.: International Monetary Fund 2023
9. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). Tax administration 2021: Comparative information on OECD and other advanced and emerging economies. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/cef472b9-en>
10. **World Bank (2026).** *Global economic prospects (January 2026)*. International Bank for Reconstruction and Development / World Bank.

POST-SOVIET İQTİSADI MODELƏNDƏN YAŞIL İQTİSADIYYATA: HEYDƏR ƏLİYEV STRATEGİYASININ EVOLYUSİYASI

Nüşabə Qədimli

i.f.d., dosent

nushaba.qadimli@mdu.edu.az

Ülvi Məmmədov

magistrant

ulvimammadly@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın post-sovet dövründə keçdiyi iqtisadi transformasiya prosesi və bu prosesin müasir yaşıl iqtisadiyyata keçid kontekstində rolu təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış iqtisadi strategiyanın uzunmüddətli təsirlərini və onun davamlı inkişaf modelinə keçiddə oynadığı rolu müəyyən etməkdir. Məqalədə 1990-cı illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, xüsusilə neft strategiyası, institusional sabitliyin təmin olunması və xarici investisiyaların cəlbi kimi amillər təhlil edilir. Bu faktorların ölkədə iqtisadi dayanıqlılığın formalaşmasına və sonrakı mərhələdə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri baza yaratdığı əsaslandırılır. Eyni zamanda, bərpa olunan enerji, yaşıl maliyyə və ekoloji prioritetlərin müasir iqtisadi siyasətdə artan rolu göstərilir. Tədqiqat tarixi-müqayisəli və konseptual analiz metodlarına əsaslanır və nəticə etibarilə belə qənaətə gəlir ki, Heydər Əliyev dövründə qoyulmuş strateji əsaslar Azərbaycanın yaşıl iqtisadi transformasiyasının institusional və iqtisadi bazasını təşkil edir.

Açar sözlər: post-sovet iqtisadiyyatı, yaşıl iqtisadiyyat, Heydər Əliyev strategiyası, davamlı inkişaf, yaşıl maliyyə

Giriş

Müasir dövrdə qlobal iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklər, xüsusilə iqlim dəyişmələri, resursların tükənməsi və ekoloji problemlərin kəskinləşməsi dövlətləri yeni inkişaf modelləri axtarmağa vadar edir. Bu baxımdan yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası davamlı inkişafın əsas istiqamətlərindən biri kimi ön plana çıxır və iqtisadi artım ilə ekoloji balansın təmin edilməsini hədəfləyir [1], [8]. Azərbaycan da qlobal iqtisadi transformasiya proseslərinin bir hissəsi kimi ənənəvi resurs əsaslı inkişaf modelindən daha dayanıqlı və ekoloji yönümlü iqtisadi sistemə keçid istiqamətində addımlar atmaqdadır. Bu keçidin düzgün qiymətləndirilməsi üçün ölkənin iqtisadi inkişaf tarixinin, xüsusilə post-sovet dövründə həyata keçirilmiş iqtisadi siyasətlərin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir [6]. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatı planlı iqtisadi sistemdən bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində ciddi struktur böhranı ilə üzləşmişdir. Bu dövrdə əsas prioritet iqtisadi sabitliyin təmin olunması və dövlət institutlarının yenidən qurulması olmuşdur. Sonrakı mərhələdə həyata keçirilən strateji iqtisadi siyasət, xüsusilə enerji sektorunun inkişafı və xarici investisiyaların cəlbi, ölkədə makroiqtisadi sabitliyin bərpasına və davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasına şərait yaratmışdır [2], [4]. Məhz bu mərhələdə formalaşdırılmış iqtisadi və institusional baza müasir dövrdə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri şərtləri yaratmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyata keçid güclü maliyyə sisteminin, effektiv idarəetmə mexanizmlərinin və uzunmüddətli strateji planlaşdırmanın mövcudluğunu tələb edir [3], [7]. Azərbaycanın post-sovet iqtisadi modeldən yaşıl iqtisadiyyata keçid mərhələləri aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir (Cədvəl 1).

**Cədvəl 1. Azərbaycanın post-sovet iqtisadi modeldən
yaşıl iqtisadiyyata keçid mərhələləri**

Mərhələ	Zaman dövrü	Əsas xüsusiyyətlər	İqtisadi nəticə	Yaşıl iqtisadiyyata təsiri
Post-sovet keçid	1991-1995	İqtisadi böhran, institusional boşluq	Stabilizasiya ehtiyacı	Baza yoxdur
Sabitləşmə və strategiya	1995-2005	Neft müqavilələri, investisiya axını	Makroiqtisadi sabitlik	Maliyyə baza formalaşır
İqtisadi inkişaf	2005-2015	Resurs əsaslı artım	Kapital toplanması	İnkişaf üçün imkan
Davamlı inkişaf mərhələsi	2015-indiyə qədər	Yaşıl siyasətlər, diversifikasiya	Dayanıqlı iqtisadi model	Yaşıl iqtisadiyyat formalaşır

Bununla yanaşı, yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması həm makro, həm də mikro səviyyədə dəyişiklikləri əhatə edir. Makro səviyyədə dövlət siyasətləri və şəhər inkişaf strategiyaları mühüm rol oynayır. Məsələn, şəhər səviyyəsində həyata keçirilən yaşıl siyasətlər hava keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və səhiyyə xərclərinin azalmasına səbəb ola bilər ki, bu da iqtisadi səmərəliliyin artmasına gətirib çıxarır [9]. Mikro səviyyədə isə fərdlərin və xüsusilə gənclərin yaşıl maliyyə haqqında bilik və davranışları bu transformasiyanın mühüm komponentlərindən biridir. Aparılmış empirik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda gənclər arasında yaşıl maliyyə ilə bağlı məlumatlılıq və praktik tətbiq səviyyəsi hələ də məhduddur və bu sahədə institusional və maarifləndirmə tədbirlərinə ehtiyac mövcuddur [5]. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesi yalnız müasir dövrün tələbi kimi deyil, eyni zamanda post-sovet dövrdə formalaşmış iqtisadi strategiyaların məntiqi davamı kimi qiymətləndirilə bilər. Bu baxımdan, iqtisadi inkişaf modelinin evolyusion şəkildə təhlili və onun yaşıl iqtisadiyyat kontekstində yenidən qiymətləndirilməsi elmi və praktiki baxımdan aktualdır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın post-sovet iqtisadi modelindən yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesini təhlil etmək, bu keçiddə tarixi iqtisadi strategiyaların rolunu müəyyən etmək və müasir yaşıl iqtisadi siyasətlərin effektivliyini empirik məlumatlar əsasında qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- ❖ post-sovet iqtisadi transformasiya mərhələlərinin təhlili;
- ❖ iqtisadi strategiyaların institusional və maliyyə əsaslarının qiymətləndirilməsi;
- ❖ yaşıl iqtisadiyyat və yaşıl maliyyə üzrə mövcud vəziyyətin təhlili;
- ❖ empirik məlumatlar əsasında yaşıl siyasətlərin təsirinin müəyyən edilməsi.

Metodologiya

Bu tədqiqat Azərbaycanın post-sovet iqtisadi modeldən yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesini kompleks şəkildə təhlil etmək məqsədilə hazırlanmışdır. Tədqiqat çərçivəsində həm nəzəri, həm də empirik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi-müqayisəli, konseptual və sistemli analiz yanaşmaları təşkil edir. Tarixi-müqayisəli metod vasitəsilə Azərbaycanın post-sovet dövründə iqtisadi transformasiya mərhələləri və bu mərhələlərin müasir yaşıl iqtisadiyyat modeli ilə əlaqəsi araşdırılmışdır [6], [8]. Konseptual analiz metodu iqtisadi inkişaf modelinin evolyusion xarakterini və onun yaşıl iqtisadiyyat kontekstində dəyişməsinə qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Sistemli yanaşma isə iqtisadi siyasətlərin institusional, maliyyə və ekoloji komponentlərini vahid çərçivədə təhlil etməyə şərait yaratmışdır [3], [7]. Empirik hissədə iki əsas məlumat mənbəsindən istifadə edilmişdir. Birinci istiqamət kimi gənclərin yaşıl maliyyə haqqında bilik və qavrayışlarını müəyyən

etmək məqsədilə keçirilmiş sorğu məlumatları təhlil edilmişdir. Sorğu 18–35 yaş aralığında olan 242 respondent arasında onlayn formada həyata keçirilmiş və nəticələr tezlik və faiz göstəriciləri əsasında qiymətləndirilmişdir [5].

İkinci istiqamət kimi şəhər səviyyəsində yaşıl siyasətlərin təsirini müəyyən etmək üçün Bakı və Gəncə şəhərləri üzrə müqayisəli təhlil aparılmışdır. Bu çərçivədə 2016–2024-cü illəri əhatə edən dövrdə hava keyfiyyəti göstəriciləri (PM_{2.5} və NO₂), səhiyyə statistikasına və iqtisadi göstəricilərə nəzərə alınmışdır. Təhlildə Difference-in-Differences (DiD) yanaşması və Cost-of-Illness (COI) modeli istifadə olunaraq yaşıl şəhər siyasətlərinin ekoloji və iqtisadi təsiri qiymətləndirilmişdir [9]. Bundan əlavə, tədqiqat çərçivəsində keyfiyyətli məlumatların əldə olunması məqsədilə anonim ekspertlə yarı-strukturlaşdırılmış müsahibə aparılmışdır [4]. Müsahibə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proseslərində uzunmüddətli təcrübəyə malik, 1990-cı illərdə bank sektorunda rəhbər vəzifədə çalışmış və hazırda iqtisad elmləri üzrə doktor olan mütəxəssis ilə elektron poçt vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Ekspertin fikirləri iqtisadi transformasiya mərhələlərinin izahı və yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi baxımından istifadə edilmişdir [4]. Tədqiqatda istifadə olunan məlumatlar müxtəlif mənbələrdən: rəsmi statistik göstəricilər, empirik sorğular və ekspert rəylərindən əldə edilmişdir. Bu yanaşma tədqiqatın nəticələrinin obyektivliyini və etibarlılığını artırmışdır.

Nəticələr

Tədqiqat çərçivəsində əldə olunan nəticələr Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesinin həm mikro (fərdi davranış və maliyyə bilikləri), həm də makro (dövlət siyasətləri və regional inkişaf) səviyyəsində kompleks şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir. Empirik sorğunun nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda gənclər arasında yaşıl maliyyə haqqında məlumatlılıq səviyyəsi aşağı olaraq qalır. Respondentlərin yalnız 26%-i bu anlayış haqqında məlumatlı olduğunu bildirmiş, 74%-i isə bu sahə ilə bağlı məlumatsız olduğunu qeyd etmişdir [5]. Respondentlərin yaşıl maliyyə anlayışına yanaşması da müxtəlifdir. Onların 54%-i yaşıl maliyyəni ekoloji layihələrin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqələndirmiş, 27%-i isə davamlı investisiyalar kimi qəbul etmişdir. Bununla yanaşı, respondentlərin 52%-i heç bir yaşıl maliyyə aləti haqqında məlumatlı olmadığını bildirmişdir ki, bu da praktik biliklərin aşağı səviyyədə olduğunu göstərir [5]. Aparılmış sorğunun əsas nəticələri aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Gənclərin yaşıl maliyyə üzrə bilik və qavrayış göstəriciləri

Göstərici	Faiz	Şərh
Yaşıl maliyyə haqqında məlumatlılıq	26%	Aşağı səviyyə
Məlumatlı olmayanlar	74%	Maarifləndirmə problemi
Ekoloji layihələrlə əlaqələndirənlər	54%	Qismən düzgün anlayış
Yaşıl investisiya kimi anlayanlar	27%	Orta səviyyə
Heç bir aləti tanımayanlar	52%	Praktik boşluq
Aşağı bilik səviyyəsi (Likert 1–2)	78%	Kritik zəiflik

Likert şkalası üzrə nəticələr göstərir ki, respondentlərin böyük hissəsi yaşıl maliyyənin ətraf mühitə müsbət təsir göstərə biləcəyini qəbul etsə də, bu sahədə inam və praktik tətbiq səviyyəsi məhduddur. Bu vəziyyət əsasən informasiya çatışmazlığı, maliyyə savadlılığının aşağı olması və “greenwashing” ilə bağlı narahatlıqlarla izah olunur [5], [3]. Digər tədqiqatlar da təsdiq edir ki,

yaşıl maliyyə alətlərinin inkişafı iqtisadiyyatın davamlı transformasiyasında mühüm rol oynayır və bu alətlərin geniş tətbiqi investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına və ekoloji layihələrin maliyyələşdirilməsinə şərait yaradır [3]. Makro səviyyədə aparılan təhlillər göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi real ekoloji və iqtisadi nəticələr yaradır. Bakı şəhərində tətbiq olunan yaşıl şəhər siyasətləri nəticəsində hava keyfiyyəti göstəricilərində (PM_{2.5} və NO₂) azalma müşahidə olunmuşdur [9]. Bu azalma ilə paralel olaraq, tənəffüs və ürək-damar xəstəlikləri üzrə göstəricilərdə və səhiyyə xərclərində azalma qeydə alınmışdır ki, bu da yaşıl siyasətlərin iqtisadi və sosial effektivliyini təsdiq edir [9].

Gəncə şəhərində isə bu təsirlər daha zəif müşahidə olunmuş və bu fərq yaşıl siyasətlərin tətbiq səviyyəsinin müxtəlif olması ilə əlaqələndirilmişdir [9]. Bu nəticə göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyatın effektivliyi sistemli və davamlı siyasətlərin həyata keçirilməsindən birbaşa asılıdır. Enerji sektoru üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, aşağı karbon iqtisadiyyatına keçid və bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsi yaşıl iqtisadiyyatın əsas komponentlərindən biridir və bu proses iqtisadi artım ilə emissiya səviyyəsi arasında balansın təmin olunmasına xidmət edir [7], [2].

Bununla yanaşı, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı yalnız maliyyə və enerji sektoru ilə məhdudlaşmır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ekoloji-iqtisadi balansın qorunması, xüsusilə sənayeləşmiş və urbanizasiya olunmuş ərazilərdə, davamlı inkişafın əsas şərtlərindən biridir [11]. Regional inkişaf aspektindən yanaşdıqda isə müəyyən edilmişdir ki, yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi yeni iqtisadi modellərin formalaşmasına səbəb olur və xüsusilə post-münaqişə regionlarında bu yanaşma iqtisadi dirçəliş və ekoloji davamlılığın təmin olunması baxımından mühüm rol oynayır [12]. Eyni zamanda, alternativ enerji mənbələrinin, o cümlədən bioenerji və digər bərpa olunan enerji növlərinin inkişafı ölkənin enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə və yaşıl iqtisadiyyatın genişləndirilməsinə xidmət edir [10].

Beləliklə, əldə olunan nəticələr göstərir ki, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesi çoxşaxəli xarakter daşıyır və bu prosesin effektivliyi həm dövlət siyasətlərindən, həm də cəmiyyətin davranış səviyyəsindən birbaşa asılıdır.

Müzakirə və tövsiyələr

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, Azərbaycanın post-sovet iqtisadi modeldən yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesi ardıcıl və mərhələli xarakter daşıyır. Bu prosesin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir yaşıl iqtisadiyyat modeli əvvəlki iqtisadi strategiyaların üzərində formalaşır və onların məntiqi davamı kimi çıxış edir. Aparılmış təhlillər göstərir ki, 1990-cı illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ilk növbədə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına və institusional bazanın yaradılmasına yönəlmişdir. Anonim ekspertin fikirlərinə əsasən, həmin dövrdə qəbul edilən qərarlar yalnız keçid mərhələsinin idarə olunmasına deyil, eyni zamanda uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün dayanıqlı zəminin formalaşdırılmasına xidmət etmişdir [4].

Ekspert vurğulayır ki, iqtisadi sabitlik və maliyyə resurslarının yaradılması sonrakı mərhələlərdə müxtəlif iqtisadi istiqamətlərin, o cümlədən yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına imkan yaratmışdır [4]. Bu yanaşma göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyata keçid birdən-birə yaranan proses deyil, əvvəlki iqtisadi strategiyaların evolyusion inkişafının nəticəsidir.

Digər tərəfdən, empirik nəticələr göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyatın effektiv inkişafı yalnız makro səviyyədə deyil, həm də mikro səviyyədə – yəni cəmiyyətin maliyyə davranışları və bilik səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Gənclər arasında yaşıl maliyyə üzrə məlumatlılığın aşağı olması bu sahədə maarifləndirmə və institusional təşviq mexanizmlərinin daha da gücləndirilməsinin əhəmiyyətini göstərir [5], [3]. Şəhər səviyyəsində aparılan müqayisə isə yaşıl siyasətlərin praktik təsirini daha aydın şəkildə ortaya qoyur. Bakı şəhərində tətbiq olunan yaşıl şəhər siyasətləri nəticəsində hava keyfiyyətinin yaxşılaşması və səhiyyə xərclərinin azalması müşahidə olunmuşdur ki, bu da yaşıl iqtisadiyyatın yalnız ekoloji deyil, həm də iqtisadi və sosial faydalar yaratdığını göstərir [9]. Bununla yanaşı, regional və ekoloji tədqiqatlar göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif regionlarda fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və bu proses yerli iqtisadi və ekoloji şərait nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir [11], [12]. Enerji sektoru üzrə aparılan araşdırmalar isə göstərir ki,

aşağı karbon iqtisadiyyatına keçid və bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsi yaşıl iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və bu proses uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasına xidmət edir [7], [10].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Aliguliyev, R. M., Imamverdiyev, Y. N., & Sukhostat, L. V. (2017). The role, problems and perspectives of ICT in the formation of green economy in Azerbaijan. *Problems of Information Society*, 8(2), 56–64. <https://doi.org/10.25045/jpis.v08.i2.07>
2. Guliyev, F. (2024). Renewable Energy Targets and Policies in Traditional Oil-Producing Countries: A Comparison of Azerbaijan and Kazakhstan. *International Journal of Sustainable Development and Planning* / SAGE-hosted article. <https://doi.org/10.1177/18793665231177720>
3. Hasanli, Y., Rahimli, G., Quliyev, F., & Ferrari, M. (2025). Evaluation of Sectoral Foreign Trade Elasticities of Azerbaijan. *The Journal of Economic Sciences: Theory and Practice*, 82(2), 117–137. <https://doi.org/10.30546/jestp.2025.82.02.2027>
4. Humbatova, S. (2025). The place of natural resources in the model of transition to a green economy in Azerbaijan. *BIO Web of Conferences*, 151, 02011. <https://doi.org/10.1051/bioconf/202515102011>
5. Məmmədov, Ü. (2025). *An empirical analysis of youth knowledge and perceptions of green finance: Evidence from Azerbaijan*. 5, 49–53. <https://doi.org/10.36719/3104-4727/5/49-53> (Jurnal adı səndə olan PDF-dən dəqiqləşdirilsin; DOI işləkdir.)
6. Nuriyev, M., et al. (2022). Selection of Renewables for Economic Regions with Diverse Conditions: The Case of Azerbaijan. *Sustainability*, 14(19), 12548. <https://doi.org/10.3390/su141912548>
7. Nuriyev, M., et al. (2026). Nexus Between Energy, Economic Growth and Emissions in Azerbaijan's Low-Carbon Transition. *Energies*, 19(7), 1633. <https://doi.org/10.3390/en19071633>
8. Qədimli, N., və Məmmədov, Ü. (2026). Azərbaycanda post-sovet iqtisadi transformasiya və yaşıl iqtisadiyyata keçid üzrə ekspert rəyi. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19646166>
9. Qadimli, N., & Mammadov, U. (2026). The Impact of Green City Policies on Air Quality and Health Expenditures: A Comparative Assessment of Baku and Ganja (2016–2024). <https://doi.org/10.5281/zenodo.19629506>
10. Sarkhan Mammadaliyev. (2023). [Bioenergy / alternative energy / green economy in Azerbaijan]. *Elmi İş International Scientific Journal*, 89, 357–362. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/357-362> (Tam başlıq PDF-dən dəqiqləşdirilsin; DOI web-də görünür.)
11. Suleymanzade, N., & Karimov, R. (2024). Xəzər dənizi – Abşeron ərazisində gedən təbii proseslərin və antropogen fəaliyyətlərin ekoloji-iqtisadi aspektləri / The Ecological-Economic Aspects of Natural Processes and Anthropogenic Activities Occurring in the Caspian Sea–Absheron Region. *Elmi İş International Scientific Journal*, 18(10), 14–21. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/107/14-21>
12. Jafarzadeh, S. D. (2023/2024). Qarabağ iqtisadi rayonunun davamlı inkişaf prioritetləri və yaşıl iqtisadiyyat. *Elmi İş International Scientific Journal*, 79, 177–184. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/79/177-184>

BEYNƏLXALQ TİCARƏT VƏ TƏCHİZAT ZƏNCİRLƏRİNİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYASI: ORTA DƏHLİZ İQTİSADİYYATLARINDA ÇAĞIRIŞLAR VƏ İMKANLAR

Mayis Gülah oğlu Gulaliyev
iqtisad elmləri üzrə elmlər doktoru
mayis.gulaliyev@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqat Orta Dəhliz iqtisadiyyatlarında ixrac performansına təsir edən əsas makroiqtisadi və rəqəmsal amillərin statistik xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat çərçivəsində LOGEXPGRS və LOGMERCHX kimi ixrac göstəriciləri ilə yanaşı, BROADBAND, INTERNET, GCF və GOV_EFF dəyişənləri üzrə təsviri statistik analiz aparılmışdır. Aparılan təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dəyişənlərin əksəriyyəti üzrə orta və median qiymətlərin bir-birinə yaxın olması onların paylanmasının simmetrik xarakter daşdığını göstərir. Jarque-Bera normallıq testinin nəticələri bütün dəyişənlər üzrə p-dəyərlərin 0.05-dən böyük olduğunu göstərmiş və beləliklə, normal paylanma fərziyyəsinin rədd edilmədiyini təsdiqləmişdir. Bununla yanaşı, BROADBAND və INTERNET dəyişənlərində yüksək standart sapma müşahidə olunmuşdur ki, bu da rəqəmsal inkişaf səviyyəsinin ölkələr üzrə heterogenliyini əks etdirir.

Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr göstərir ki, rəqəmsal infrastruktur və internet istifadəsi ixrac performansının əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir və bu sahədə inkişafın sürətləndirilməsi iqtisadi artım baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya; ixrac performansı; genişzolaqlı internet; internet istifadəsi; dövlət effektivliyi

Giriş

Mövzunun aktuallığı Müasir dövrdə global iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması beynəlxalq ticarətin strukturunu və mexanizmlərini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Xüsusilə genişzolaqlı internet infrastrukturunu və rəqəmsal texnologiyalar ölkələrin global bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirərək ixrac fəaliyyətinin intensivləşməsinə səbəb olur. Orta Dəhliz ölkələri üçün bu proses xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki bu region həm geosiyasi, həm də iqtisadi baxımdan beynəlxalq ticarət marşrutlarının əsas hissəsini təşkil edir və rəqəmsal inkişaf səviyyəsi bu ölkələrin rəqəbat qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Problemə qoyuluşu. Mövcud elmi yanaşmalara baxmayaraq, rəqəmsal infrastrukturun və digər makroiqtisadi amillərin ixrac performansına təsir mexanizmləri tam şəkildə müəyyən edilməmişdir və bu təsirin intensivliyi ölkələr üzrə fərqli xarakter daşıyır. Xüsusilə BROADBAND və INTERNET kimi göstəricilərin ixrac üzərindəki təsirinin statistik baxımdan ilkin qiymətləndirilməsi vacib elmi problem kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Bu tədqiqatın əsas məqsədi ixrac göstəricilərinin formalaşmasına təsir edən əsas dəyişənlərin təsviri statistik xüsusiyyətlərini təhlil etmək və onların paylanma xüsusiyyətlərini qiymətləndirməkdir. Bununla yanaşı, tədqiqat çərçivəsində dəyişənlərin variasiya səviyyəsi, normallıq xüsusiyyətləri və qarşılıqlı fərqləri araşdırılır ki, bu da gələcək ekonometrik modelləşdirmə üçün əsas yaradır.

Ədəbiyyat icmalı. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar və internet infrastrukturunu beynəlxalq ticarətin inkişafında mühüm rol oynayır və ixracın artımını stimullaşdırır. Freund və Weinhold tərəfindən aparılan tədqiqatda internetin beynəlxalq ticarət həcminə müsbət təsiri müəyyən edilmişdir [2], Clarke və digərlərinin araşdırmalarında isə internet ümumi məqsədli texnologiya kimi qiymətləndirilmiş və iqtisadi fəaliyyətə geniş təsiri vurğulanmışdır [1]. Digər tədqiqatlar da göstərir ki, kapital qoyuluşları və dövlət idarəçiliyinin effektivliyi iqtisadi performansın və ixracın formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Material və metodlar

Tədqiqatın aparılma üsulları. Bu tədqiqatda təsviri statistik analiz metodlarından istifadə edilmişdir və bu yanaşma dəyişənlərin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, onların paylanmasını qiymətləndirməyə və daha mürəkkəb ekonometrik modellər üçün ilkin baza yaratmağa imkan verir.

İstifadə olunan materiallar. Tədqiqatda 70 müşahidədən ibarət panel məlumat bazası istifadə edilmişdir və bu məlumatlar müxtəlif ölkələr və zaman kəsirlərini əhatə etməklə analiz üçün kifayət qədər statistik baza təmin edir. Tədqiqatda istifadə olunan məlumatlar beynəlxalq statistik bazalardan, o cümlədən Dünya Bankının məlumat bazasından əldə edilmişdir [3].

Təcrübə və ya analiz metodları. Analiz çərçivəsində orta, median, minimum və maksimum qiymətlər hesablanmış, standart sapma vasitəsilə dəyişənlərin variasiya səviyyəsi müəyyən edilmiş və Jarque-Bera testi vasitəsilə paylanmanın normallığı yoxlanılmışdır ki, bu da məlumatların ekonometrik modelləşdirməyə uyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Cədvəl 1 dəyişənlərin təsviri statistik göstəricilərini əks etdirir və modeldə istifadə olunan dəyişənlərin paylanması, variasiyası və normallıq xüsusiyyətləri haqqında mühüm məlumat verir.

Cədvəl 1.

Dəyişənlərin təsviri statistikasi

Dəyişən	Obs.	Orta	Median	Min	Max	Std. Dev.	JB p-dəyəri
LOGEXPGS	70	24.1609	23.9562	22.1779	26.4876	1.2385	0.1311
LOGMERCHX	70	23.9348	23.9116	21.2403	26.2670	1.4186	0.2031
BROADBAND	70	14.7339	14.1463	0.4157	30.2699	7.0065	0.8711
GCF	70	24.3215	23.0031	12.0116	36.7877	4.5402	0.4180
GOV_EFF	70	-0.0821	-0.1006	-0.9312	0.7913	0.4623	0.2825
INTERNET	70	63.3440	69.6234	15.9000	92.8785	20.1162	0.0906

Mənbə: Panel məlumat dəstinə əsaslanan müəllifin hesablamaları

İlk olaraq, LOGEXPGS və LOGMERCHX dəyişənlərinə baxdıqda, onların orta və median qiymətlərinin bir-birinə çox yaxın olduğu görünür (məsələn, LOGEXPGS üçün 24.16 və 23.96). Bu, paylanmanın simmetrik olduğunu göstərir. Standart sapmaların nisbətən aşağı olması (1.23 və 1.41) isə məlumatların orta ətrafında sıx toplandığını göstərir. Jarque-Bera (JB) testinin p-dəyərləri (0.1311 və 0.2031) 0.05-dən böyük olduğu üçün bu dəyişənlər üzrə normal paylanma fərziyyəsi rədd edilmir.

BROADBAND dəyişəni daha geniş variasiya göstərir. Minimum (0.41) və maksimum (30.26) qiymətlər arasında böyük fərq mövcuddur və standart sapma (7.00) yüksəkdir. Bu, ölkələr və ya illər üzrə genişzolaqlı internet infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinin fərqli olduğunu göstərir. Bununla belə, JB p-dəyərinin yüksək olması (0.8711) paylanmanın normallığa yaxın olduğunu göstərir.

GCF (Ümumi əsas kapital qoyuluşu) dəyişəni üzrə orta (24.32) median (23.00) nisbətən bir qədər yüksəkdir ki, bu da zəif sağa meyilli paylanmaya işarə edə bilər. Standart sapma 4.54 olub orta səviyyəli variasiyanı göstərir. JB p-dəyəri (0.4180) normallıq fərziyyəsinin qəbul olunduğunu göstərir.

GOV_EFF (dövlət effektivliyi) dəyişəni mənfi və müsbət qiymətlər arasında dəyişir (min: -0.93, max: 0.79). Orta (-0.082) və median (-0.1006) qiymətlərin mənfi olması tədqiq olunan ölkələrdə dövlət idarəçiliyinin orta səviyyədə zəif olduğunu göstərə bilər. Standart sapmanın aşağı olması (0.46) isə göstəricinin çox dəyişkən olmadığını göstərir. JB p-dəyəri (0.2825) bu dəyişənin də normal paylandığını təsdiqləyir.

INTERNET dəyişəni üzrə orta (63.34) medianla (69.62) müqayisədə daha aşağıdır ki, bu da paylanmanın sola meyilli olduğunu göstərir. Standart sapmanın yüksək olması (20.11) isə internet istifadə səviyyəsinin ölkələr üzrə ciddi fərqləndiyini göstərir. JB p-dəyəri (0.0906) 0.05-dən böyük olsa da, digər dəyişənlərlə müqayisədə normallığa daha yaxın sərhəd vəziyyətdədir.

Ümumilikdə, bütün dəyişənlər üzrə Jarque-Bera testinin p-dəyərləri 0.05-dən böyükdür, bu da onların normal paylanmadan əhəmiyyətli şəkildə kənara çıxmadığını göstərir. Bu nəticə, xüsusilə

panel regresiya modellərində istifadə üçün əlverişli statistik xüsusiyyətlərin mövcud olduğunu təsdiqləyir. Eyni zamanda, BROADBAND və INTERNET dəyişənlərində yüksək variasiya müşahidə olunması onların modeldə izah gücünün yüksək ola biləcəyini göstərir.

Müzakirə

Nəticələrin təhlili. Aparılan təsviri statistik təhlil nəticələri göstərir ki, ixrac göstəriciləri olan LOGEXPGS və LOGMERCHX dəyişənləri üzrə orta və median qiymətlərin bir-birinə yaxın olması bu dəyişənlərin paylanması sabit və simmetrik xarakter daşdığını təsdiqləyir. Bu isə məlumatların struktur baxımından etibarlı olduğunu və model qurulması üçün uyğun baza yaratdığını göstərir. Digər tərəfdən, BROADBAND və INTERNET dəyişənləri üzrə yüksək standart sapma müşahidə olunması bu sahədə ölkələr arasında ciddi fərqlərin mövcud olduğunu göstərir və bu fərqlər rəqəmsal infrastrukturun qeyri-bərabər inkişaf etdiyini əks etdirir. GOV_EFF dəyişəni üzrə orta göstəricinin mənfi olması isə dövlət idarəçiliyinin effektivliyinin bəzi ölkələrdə aşağı səviyyədə olduğunu və bunun iqtisadi göstəricilərə potensial təsir göstərə biləcəyini göstərir. Ümumilikdə, bütün dəyişənlər üzrə Jarque-Bera testinin nəticələri onların normal paylanmaya uyğun olduğunu göstərdiyinə görə, bu məlumatların ekonometrik analiz üçün statistik baxımdan uyğun olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Digər tədqiqatlarla müqayisə. Əldə olunan nəticələr mövcud elmi ədəbiyyatla uyğunluq təşkil edir və əvvəlki tədqiqatların nəticələrini təsdiqləyir. Xüsusilə internet və rəqəmsal infrastrukturun beynəlxalq ticarətə müsbət təsiri ilə bağlı nəticələr Freund və Weinhold (2004) və Clarke və digərlərinin (2015) tədqiqatları ilə uyğunluq təşkil edir. Bununla yanaşı, kapital qoyuluşlarının və dövlət idarəçiliyinin iqtisadi fəaliyyətə təsiri ilə bağlı nəticələr də digər empirik tədqiqatların nəticələri ilə paralellik təşkil edir və bu sahədə ümumi elmi yanaşmanı dəstəkləyir.

Elmi izah. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı informasiya axınıni sürətləndirir, bazar şəffaflığını artırır və ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsini asanlaşdırır ki, bu da ixrac fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, genişzolaqlı internet infrastrukturunu logistika və kommunikasiya xərclərini azaldaraq firmaların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir. Dövlət idarəçiliyinin effektivliyi isə iqtisadi mühitin sabitliyini təmin edərək investisiya axınlarını və istehsal fəaliyyətini stimullaşdırır ki, bu da dolayısı ilə ixrac göstəricilərinin artmasına təsir göstərir.

Yekun nəticə

Ümumi yekun. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, analiz olunan dəyişənlər statistiki baxımdan etibarlı xüsusiyyətlərə malikdir və onların paylanması normal paylanmaya uyğundur ki, bu da ekonometrik modellərin qurulması üçün əlverişli zəmin yaradır. Xüsusilə rəqəmsal göstəricilər üzrə müşahidə olunan yüksək variasiya bu sahədə ölkələr arasında inkişaf fərqlərinin mövcud olduğunu göstərir və bu fərqlər ixrac performansının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Elmi və praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqat rəqəmsal infrastrukturun və internet istifadəsinin ixrac performansına təsirini anlamaq baxımından mühüm elmi baza təqdim edir və əldə olunan nəticələr iqtisadi siyasətin formalaşdırılması üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə rəqəmsal inkişafın sürətləndirilməsi və iqtisadi institutların gücləndirilməsi istiqamətində qərarların qəbul olunması üçün bu nəticələr mühüm istiqamətverici rol oynaya bilər.

Təvsiyələr. Rəqəmsal infrastrukturun inkişafına yönəlik investisiyaların artırılması, internet əlçatanlığının genişləndirilməsi və regionlar üzrə rəqəmsal fərqlərin azaldılması prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilməlidir. Bununla yanaşı, dövlət idarəçiliyinin effektivliyinin artırılması və institusional islahatların həyata keçirilməsi iqtisadi fəaliyyətin və ixracın davamlı inkişafını təmin etmək üçün vacib hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Clarke, G. R. G., Qiang, C. Z., & Xu, L. C. (2015). The Internet as a general-purpose technology: Firm-level evidence from around the world. *Economics Letters*, 135, 24–27.
<https://doi.org/10.1016/j.econlet.2015.07.004>

2. Freund, C. L., & Weinhold, D. (2004). The effect of the Internet on international trade. *Journal of International Economics*, 62(1), 171–189. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(03\)00059-X](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(03)00059-X)
World Bank. (2020). *World Development Indicators*. Washington, DC: World Bank. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ SÜNİ İNTELLEKT ƏSASLI KREDİT RİSK İDARƏETMƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Əlixan Mehman oğlu Bədəlov

i.f.d., dosent

alixan.badalov@mail.ru

Lənkəran Dövlət Universiteti

Xülasə

Tədqiqatda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə süni intellekt (SI) əsaslı kredit risk idarəetmə modellərinin effektivliyi araşdırılır və Azərbaycan kontekstində tətbiq imkanları təhlil olunur. Tədqiqatın məqsədi ənənəvi statistik yanaşmalar (logistik regressiya və diskriminant analiz) ilə müasir maşın öyrənməsi alqoritmlərinin (Random Forest, Gradient Boosting) kredit riskinin proqnozlaşdırılmasında performansını müqayisə etməkdir.

Metodoloji çərçivədə modellərin dəqiqliyi, Precision, Recall və ROC-AUC göstəriciləri əsasında qiymətləndirilmişdir. Araşdırmada inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterik olan məlumat çatışmazlığı və struktur qeyri-bərabərlik kimi amillər nəzərə alınmışdır.

Nəticələr göstərir ki, SI əsaslı modellər qeyri-xətti əlaqələri daha effektiv modelləşdirərək kredit defolt riskinin proqnozlaşdırılmasında ənənəvi metodları üstələyir. Xüsusilə ansambl əsaslı modellər daha yüksək stabillik və dəqiqlik nümayiş etdirir.

Tədqiqat həmçinin göstərir ki, SI texnologiyaları alternativ məlumat mənbələrinin istifadəsini genişləndirərək maliyyə inklüzivliyini artırır və bank sektorunda risk idarəetməsini optimallaşdırır.

Açar sözlər: Süni intellekt, kredit riskinin qiymətləndirilməsi, maliyyə inklüzivliyi, kredit skorlaşdırma.

Giriş. Kredit riskinin düzgün qiymətləndirilməsi bank sektorunun sabitliyi və maliyyə sisteminin dayanıqlığının əsas amillərindən biridir. Bu risklərin səmərəli idarə olunmaması likvidlik problemləri, kredit portfelinin keyfiyyətinin pisləşməsi və ümumi maliyyə sabitliyinin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də kredit riskinin dəqiq modelləşdirilməsi həm mikro, həm də makroiqtisadi səviyyədə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ənənəvi yanaşmalar, xüsusilə diskriminant analiz və logistik regressiya uzun müddət kredit skorlaşdırmada geniş istifadə edilmişdir [3]. Lakin bu metodlar əsasən xətti asılılıqlara əsaslandığından dəyişənlər arasındakı mürəkkəb və qeyri-xətti münasibətləri tam şəkildə əks etdirməkdə məhdudiyyətlərə malikdir. Bu isə real maliyyə davranışlarının proqnozlaşdırılmasında dəqiqlik itkisinə səbəb olur.

Müasir dövrdə süni intellekt və maşın öyrənməsi metodları böyük həcmli və heterogen verilənlərin emalı, eləcə də gizli nümunələrin aşkarlanması baxımından daha üstün yanaşma hesab olunur [5]. Bu metodlar kredit defoltunun erkən mərhələdə müəyyən edilməsi, risk faktorlarının daha dəqiq identifikasiyası və avtomatlaşdırılmış qərarvermə prosesini mümkün edir.

Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bu yanaşmaların tətbiqi maliyyə inklüzivliyinin artırılması və kredit resurslarına çıxışın genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda alternativ məlumat mənbələrinin istifadəsi və rəqəmsal maliyyə ekosisteminin inkişafı süni intellekt əsaslı modellərin effektivliyini daha da artırır.

Metodologiya. Bu tədqiqatda qarışıq (mixed) analitik yanaşmadan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın məqsədi ənənəvi statistik metodlar (logistik regressiya) ilə maşın öyrənməsi əsaslı modellərin (Random Forest və Gradient Boosting) kredit riskinin proqnozlaşdırılmasında performansını müqayisə etməkdir.

Empirik analiz kredit defoltunun proqnozlaşdırılmasına yönəlmişdir və modellərin qeyri-xətti əlaqələri aşkar etmə qabiliyyəti xüsusi nəzərə alınmışdır. Qiymətləndirmə Accuracy, Precision, Recall və ROC-AUC göstəriciləri əsasında aparılmışdır.

Modellər və qiymətləndirmə

Tədqiqatda üç model istifadə olunmuşdur:

- Logistik regressiya (benchmark model);
- Random Forest;
- Gradient Boosting (XGBoost).

Logistik regressiya interpretasiya baxımından üstün olsa da, qeyri-xətti əlaqələri məhdud əks etdirir. Random Forest və Gradient Boosting isə ansambl öyrənmə əsasında daha yüksək proqnoz dəqiqliyi və stabil nəticələr verir.

Model performansı Accuracy, Precision, Recall və ROC-AUC metrikləri ilə ölçülmüşdür.

Məlumat mənbələri

Empirik analiz üçün iki əsas açıq dataset istifadə olunmuşdur:

- UCI German Credit Dataset (1000 müşahidə, 20 dəyişən);
- Kaggle Credit Risk Dataset (~30,000 müşahidə).

Məlumatlar 80% train və 20% test bölgüsü ilə modellərə tətbiq edilmişdir. Əlavə olaraq Azərbaycan üzrə makroiqtisadi göstəricilər üçün Mərkəzi Bank və Dövlət Statistika Komitəsi məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan üzrə təhlil

Azərbaycan bank sektorunda kredit risklərinin idarə olunması maliyyə sabitliyi və sistem dayanıqlığı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Kredit portfelinin keyfiyyəti və risklərin düzgün qiymətləndirilməsi bank sektorunun həm mikro, həm də makro səviyyədə dayanıqlığını müəyyən edən əsas amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatlarına əsasən, son illərdə problemli kreditlərin səviyyəsində azalma müşahidə olunsa da, sektorlar üzrə risklərin qeyri-bərabər paylanması və müəyyən sahələrdə yüksək konsentrasiya bank sisteminin həssaslığını saxlayır [1]. Bu isə daha dəqiq risk modelləşdirmə yanaşmalarına ehtiyac yaradır. Eyni zamanda, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları kredit qoyuluşlarında sektoral disbalansın mövcud olduğunu göstərir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə resurslarına çıxışının məhdudluğu maliyyə inklüzivliyi baxımından struktur problemin davam etdiyini təsdiqləyir [2].

Bu kontekstdə süni intellekt əsaslı kredit risk modelləri qərarvermə prosesinin təkmilləşdirilməsi və informasiya asimmetriyasının azaldılması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu yanaşmalar xüsusilə aşağıdakı istiqamətlərdə effektivdir:

- alternativ və qeyri-ənənəvi məlumat mənbələri hesabına kredit qiymətləndirilməsinin genişləndirilməsi;

- daha adaptiv və dinamik kredit skorlaşdırma sistemlərinin formalaşdırılması;
- risklərin erkən mərhələdə aşkar edilməsi və proaktiv idarə olunması.

Ümumilikdə, mövcud struktur çağırışlar süni intellekt əsaslı yanaşmaların Azərbaycan bank sektorunda tətbiqini yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də institusional zərurətə çevirir.

Nəticələr və müzakirə. Ədəbiyyat icmalı və müqayisəli analiz göstərir ki, süni intellekt əsaslı kredit risk modelləri ənənəvi statistik metodlarla müqayisədə daha yüksək proqnoz dəqiqliyi və ümumiləşdirmə qabiliyyəti nümayiş etdirir. Bu üstünlük maliyyə məlumatlarının qeyri-xətti və yüksək ölçülü strukturu ilə izah olunur.

Empirik nəticələrə əsasən, ansambl öyrənmə modelləri kredit riskinin qiymətləndirilməsində daha effektivdir.

Random Forest modeli dəyişənlər arasında mürəkkəb qeyri-xətti əlaqələri effektiv şəkildə aşkar edir və çoxsaylı qərar ağacları vasitəsilə overfitting riskini azaldaraq stabil nəticələr təmin edir.

Gradient Boosting (XGBoost) isə ardıcıl optimallaşdırma mexanizmi ilə səhvləri mərhələli şəkildə düzəldir və xüsusilə kredit defoltunun erkən aşkar edilməsində yüksək performans göstərir.

Bunun əksinə olaraq, logistik reqressiya modeli daha yaxşı interpretasiya imkanı versə də, qeyri-xətti əlaqələri tam əks etdirmədiyi üçün proqnoz dəqiqliyində geridə qalır.

Nəticələr Brown və Mues [4] və Lessmann [6] tədqiqatları ilə uyğunluq göstərir və süni intellekt əsaslı yanaşmaların kredit risk modelləşdirilməsində daha effektiv alternativ olduğunu təsdiqləyir.

Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan bank sektorunda SI əsaslı modellərin tətbiqi kredit risklərinin daha dəqiq qiymətləndirilməsi və maliyyə qərarlarının optimallaşdırılması baxımından əhəmiyyətli potensiala malikdir.

Məhdudiyyətlər və çağırışlar

Süni intellekt əsaslı kredit risk idarəetmə modellərinin tətbiqi bir sıra mühüm üstünlüklərlə Süni intellekt əsaslı kredit risk modellərinin tətbiqi bir sıra üstünlüklərlə yanaşı, metodoloji və institusional məhdudiyyətlərlə də xarakterizə olunur. Bu problemlər xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha qabarıqdır.

Əsas məhdudiyyətlərdən biri məlumat çatışmazlığıdır. Kredit risk modelləri yüksək həcmli və keyfiyyətli məlumat tələb etsə də, bir çox hallarda fərdi maliyyə məlumatlarının natamamlığı modelin öyrədilməsini çətinləşdirir və proqnoz dəqiqliyini azaldır.

Digər problem data keyfiyyəti ilə bağlıdır. İtkin dəyərlər, səhvlər və standartlaşdırılmamış məlumat strukturları model nəticələrinin etibarlılığını zəiflədir və ümumi model riskini artırır.

Alqoritmik qərəz (bias) də mühüm çağırışdır. Modellər keçmiş məlumatlardan öyrəndiyi üçün mövcud sosial-iqtisadi bərabərsizlikləri təkrarlamaq və müəyyən qrupların ədalətsiz riskli qiymətləndirilməsinə səbəb ola bilər.

Bundan əlavə, izah edilə bilmə (explainability) problemi xüsusilə Random Forest və Gradient Boosting kimi mürəkkəb modellərdə qərarların şəffaflığını məhdudlaşdırır və tənzimləyici baxımdan çətinlik yaradır.

Ümumilikdə, bu məhdudiyyətlər süni intellekt modellərinin effektiv tətbiqi üçün yalnız texnologiya deyil, həm də məlumat infrastrukturunun gücləndirilməsi, etik çərçivələrin inkişafı və izah edilə bilən süni intellekt (XAI) yanaşmalarının tətbiqini zəruri edir..

Nəticə

Cədvəl 1.

Model	Accuracy	Precision	Recall
Logistik Reqressiya	0.78	0.74	0.71
Random Forest	0.86	0.83	0.82
Gradient Boosting	0.88	0.85	0.84

Nəticələr göstərir ki, süni intellekt əsaslı modellər, xüsusilə Random Forest və Gradient Boosting, ənənəvi logistik reqressiya ilə müqayisədə daha yüksək proqnoz dəqiqliyi və sabit performans nümayiş etdirir. Bu, kredit riskinin qeyri-xətti və kompleks təbiətinin maşın öyrənməsi metodları ilə daha effektiv modelləşdirilə bilməsi ilə izah olunur.

Azərbaycan bank sektoru kontekstində aparılan təhlil göstərir ki, mövcud struktur problemlər - kredit portfelində risk konsentrasiyası, maliyyə resurslarına məhdud çıxış və məlumat çatışmazlığı - süni intellekt əsaslı yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

Ümumilikdə, nəticələr süni intellekt əsaslı kredit risk modellərinin kredit skorlaşdırma prosesini təkmilləşdirdiyini, risklərin daha erkən aşkar olunmasına imkan verdiyini və qərarvermə

prosesində obyektivliyi artırdığını göstərir. Bu yanaşmalar maliyyə inklüzivliyinin genişlənməsi və bank sektorunun dayanıqlığının gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2023). Maliyyə sabitliyi hesabatı. Bakı.
- [2] Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). Statistik məcmuələr. Bakı.
- [3] Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *Journal of Finance*, 23(4), 589–609.
- [4] Brown, I., & Mues, C. (2012). An experimental comparison of classification algorithms for imbalanced credit scoring data sets. *Expert Systems with Applications*, 39(3), 3446–3453.
- [5] Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep learning*. Cambridge, MA: MIT Press.
- [6] Lessmann, S., Baesens, B., Seow, H.-V., & Thomas, L. C. (2015). Benchmarking state-of-the-art classification algorithms for credit scoring. *European Journal of Operational Research*, 247(1), 124–136.

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT: MARKETINGİN REAL TƏSİRİ

Maarif Şərif oğlu Qarayev

i.f.d., dosent

qarayevmaarif@yandex.ru

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Şəhla Nadir qızı Qarayeva

baş müəllim

sehlaqarayeva@yandex.ru

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Müasir iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edən rəqəmsallaşma, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi strukturun transformasiyasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşma xüsusiyyətlərini və bu kontekstdə rəqəmsal marketingin rolunu kompleks şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqat zamanı sistemli təhlil, müqayisəli qiymətləndirmə və statistik məlumatların emalı metodlarından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, rəqəmsal marketing alətləri müəssisələrə bazar davranışlarını daha dəqiq təhlil etməyə, hədəf auditoriyanı optimallaşdırmağa və satış effektivliyini artırmağa imkan yaradır. Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərir və onların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir. Eyni zamanda rəqəmsallaşma innovativ biznes modellərinin yaranmasına və iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə şərait yaradır. Məqalədə həmçinin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı qarşısında duran problemlər və çağırışlar təhlil edilir.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal marketing, Azərbaycan, sosial media, e-ticarət, innovasiya, KOB.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. XXI əsrdə global iqtisadiyyatın inkişafı rəqəmsallaşma prosesləri ilə sıx bağlıdır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi istehsal, xidmət, idarəetmə və bazar münasibətlərində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur [1]. Rəqəmsal

iqtisadiyyat artıq yalnız texnologiya sektorunu deyil, bütün iqtisadi münasibətləri əhatə edən kompleks sistem kimi qəbul edilir [2].

Problemin qoyuluşu. Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya dövlət siyasətinin prioritetlərindən biri olsa da, rəqəmsal marketingin real biznes mühitinə təsir mexanizmləri, xüsusilə KOB-ların fəaliyyətində onun rolu kifayət qədər araşdırılmamışdır. Rəqəmsal marketing alətlərinin iqtisadi səmərəliliyə təsirinin ölçülməsi problem olaraq qalır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Məqsəd Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və rəqəmsal marketingin bu prosesdəki rolunu təhlil etməkdir. Vəzifələr: rəqəmsal iqtisadiyyatın nəzəri əsaslarını sistemləşdirmək; rəqəmsallaşmanın iqtisadi təsirlərini qiymətləndirmək; Azərbaycanın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək; rəqəmsal marketingin KOB-lara və e-ticarətə təsirini analiz etmək; problem və çağırışları aşkara çıxarmaq.

Ədəbiyyat icmalı. Dünya Bankı [1], OECD [2] və Chaffey [3] rəqəmsal iqtisadiyyatın makroiqtisadi əhəmiyyətini vurğulayır. Kotler [4] marketingin transformasiyasını təhlil edir. Azərbaycan üzrə rəsmi hesabatlar [5] dövlət siyasətinin istiqamətlərini göstərir. Son illərdə İbadoghlu [9], Aliyeva [11] və Məmmədli [15] kimi tədqiqatçılar ölkədə rəqəmsal transformasiyanın məhdudiyyətlərini və imkanlarını araşdırmışlar. Bununla belə, rəqəmsal marketingin real iqtisadi təsirinə dair kompleks tədqiqatlar məhduddur.

Material və metodlar

Tədqiqatın aparılma üsulları: sistemli təhlil, müqayisəli qiymətləndirmə, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik məlumatların ikincil təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

İstifadə olunan materiallar: Dünya Bankı, OECD, UNCTAD, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi hesabatları (2021-2023), həmçinin Scopus bazasında indekslənen açıq girişli elmi məqalələr (Brynjolfsson & McAfee [14], Məmmədli et al. [15], Fərzəliyev [12]) təhlilə cəlb edilmişdir.

Təcrübə və analiz metodları: tədqiqat eksperimental deyil, nəzəri və tətbiqi xarakter daşıyır. Keyfiyyət məlumatların təhlilində mövzu üzrə elmi ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi, əsas göstəricilərin (İKT-nin ÜDM-də payı, İnkişaf İndeksləri) müqayisəsi və səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması metodları tətbiq edilmişdir.

Nəticələr

1. Rəqəmsal iqtisadiyyatın təsirləri. Rəqəmsallaşma iqtisadi artımın sürətlənməsinə və məhsuldarlığın artmasına mühüm təsir göstərir [1]. Müasir texnologiyalar istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına və xərclərin azaldılmasına imkan verir. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma bazar şəffaflığını artırır, rəqabət mühitini gücləndirir və innovasiyaların sürətlənməsinə şərait yaradır [6]. Bu proses həmçinin yeni biznes modellərinin yaranmasına və əmək bazarında struktur dəyişikliklərinə səbəb olur. Rəqəmsallaşma iqtisadiyyata bir sıra müsbət təsirlər göstərir: məhsuldarlığın artması, xərclərin azalması, yeni biznes modellərinin yaranması və müəssisələrin qlobal bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsi [1].

Bu prosesdə innovasiya və rəqabət mühiti mühüm rol oynayır. İnnovasiya yeni ideyaların, məhsulların, xidmətlərin və texnologiyaların yaradılması və tətbiqi vasitəsilə iqtisadi və sosial dəyər formalaşdırıcı prosesdir [4]. Müəssisələr məhsul, proses, marketing və təşkilati innovasiyalar vasitəsilə bazarda fərqlənərək rəqabət üstünlüyü əldə edirlər [7]. Rəqabət mühiti isə bazar iştirakçıları arasında müştərilər və resurslar uğrunda mübarizəni ifadə edir və bazar strukturu, giriş maneələri, məhsul differensiasiyası və texnoloji səviyyə kimi amillərlə müəyyən olunur [2]. Sağlam rəqabət mühiti qiymətlərin optimallaşmasına, məhsul və xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə, eləcə də ümumi iqtisadi səmərəliliyin artmasına səbəb olur [1]. Rəqabət və innovasiya qarşılıqlı şəkildə bir-birini gücləndirir: rəqabət müəssisələri yenilik etməyə təşviq edir, innovasiya isə onlara bazarda üstün mövqe qazandırır [7].

Bu prosesdə dövlətin rolu da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dövlət qanunvericilik bazasını təkmilləşdirir, təhsil və elmi tədqiqatları dəstəkləyir, startap ekosisteminin inkişafına şərait yaradır

və müxtəlif iqtisadi təşviq mexanizmləri tətbiq edir [5]. Qloballaşma şəraitində isə innovasiya və rəqabət artıq milli sərhədlərlə məhdudlaşmır [2].

2. Rəqəmsal marketingin iqtisadi rolu. Rəqəmsal marketing müasir biznes mühitində effektiv kommunikasiya və satış vasitəsi kimi çıxış edir. Onun əsas üstünlüyü məlumatların təhlili əsasında qərar qəbul etməyə imkan verməsidir [3]. Rəqəmsal marketing alətlərinə SEO, sosial media marketingi, kontekst reklamları, e-mail və kontent marketingi daxildir [3; 4]. Bu alətlər müəssisələrə istehlakçı davranışlarını daha dəqiq öyrənməyə və fərdiləşdirilmiş strategiyalar hazırlamağa şərait yaradır. Rəqəmsal marketing internet və digər rəqəmsal platformalar vasitəsilə məhsul və xidmətlərin tanınması prosesidir və sosial media, axtarış sistemlərinin optimallaşdırılması (SEO), kontekst reklamları, e-mail marketing və kontent marketing kimi alətləri əhatə edir [3]. Bu alətlər istehlakçıların qərarvermə prosesinə birbaşa təsir göstərərək onların seçimlərini formalaşdırır [4].

3. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətləri. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı son illərdə daha sistemli xarakter almışdır. Dövlət proqramları rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsinə yönəlmişdir [5]. Elektron hökumət xidmətlərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal infrastrukturun inkişafı və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi əsas istiqamətlər hesab olunur. İnternet istifadəçilərinin sayının artması və mobil texnologiyaların yayılması elektron ticarətin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir [8]. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı dövlət siyasəti ilə sistemli şəkildə dəstəklənir. Elektron hökumət xidmətlərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal transformasiya proqramlarının həyata keçirilməsi və texnoloji infrastrukturun inkişafı bu sahədə mühüm rol oynayır [5].

Azərbaycanın rəqəmsal transformasiyasının təhlili göstərir ki, ölkə bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmişdir. Dünya Bankının məlumatlarına görə, 2024-cü ildə Azərbaycanda İKT sektoru ÜDM-in 1,8 faizini təşkil etmişdir [9]. Bununla belə, Azərbaycanın rəqəmsal transformasiyası daha çox infrastruktur ağırlıqlı xarakter daşıyır və innovasiya fəallığı baxımından zəifdir [9]. Son araşdırmalar göstərir ki, 2015-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda İKT İnkişaf İndeksində əhəmiyyətli artım müşahidə olunmamışdır. İKT İnkişaf İndeksində görə Azərbaycan 87-ci, elektron hökumətin inkişaf indeksində görə 83-cü, Şəbəkə Hazırlığı İndeksində görə isə dünyada 75-ci yerdə qərarlaşır [10].

Xüsusilə pandemiya dövründən sonra e-ticarət sektorunda əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur [2]. COVID-19 böhranı dünyada və Azərbaycanda rəqəmsal transformasiyanın sürətlənməsinin əsas səbəbi kimi çıxış etmişdir [11]. Pandemiya dövründə bir çox şirkətlər üçün ilkin mərhələdə problem olsa da, sonradan bu, onlara yeni iqtisadi reallıqlara uyğunlaşmağa imkan vermişdir.

4. Rəqəmsal marketingin KOB-lara təsiri. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (KOB) üçün rəqəmsal marketing xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma ənənəvi reklam üsulları ilə müqayisədə daha az xərclə geniş auditoriyaya çıxış imkanı yaradır [4]. Azərbaycanda KOB-ların rəqəmsallaşması satışların artmasına, müştəri bazasının genişlənməsinə və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur [5]. Bu isə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə müsbət təsir göstərir. Rəqəmsal marketing vasitəsilə sahibkarlar daha az xərclə geniş auditoriyaya çıxış əldə edir, brend tanınmasını artırır və bazarda mövqelərini gücləndirirlər [3]. Sosial media platformaları yerli brendlərin daha sürətli tanınmasına şərait yaradır, düzgün qurulmuş marketing strategiyaları isə satışların və gəlirlərin artmasına səbəb olur [4].

Azərbaycanda süni intellektin rəqəmsal marketingdə istifadəsi ilə bağlı aparılan keyfiyyət təhlili göstərir ki, süni intellekt təkcə avtomatlaşdırma üçün deyil, həm də yaradıcılığı dəstəkləyən və səmərəliliyi artıran əməkdaş kimi qəbul edilir [12]. Bununla belə, tədqiqatlar bu transformasiyanı müşayiət edən etik narahatlıqlar, texniki problemlər və insan məhdudiyyətlərini də üzə çıxarır. Nəticələr göstərir ki, etibar, şəffaflıq və insan nəzarəti marketingdə süni intellektin tətbiqinin əsas elementləridir [12].

5. Rəqəmsal iqtisadiyyat və innovasiya. Rəqəmsal iqtisadiyyat innovasiya fəaliyyətinin inkişafını stimullaşdırır [6]. Süni intellekt, böyük verilənlərin analizi, bulud texnologiyaları və rəqəmsal platformalar bu sahədə əsas istiqamətlər kimi çıxış edir [14]. Bu texnologiyalar iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına və yeni dəyərin yaradılmasına imkan verir. Rəqəmsal platforma qabiliyyəti Azərbaycan müəssisələrində innovasiya və performans nəticələrinə güclü müsbət təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal platforma qabiliyyəti innovasiya və performans nəticələrinə ($\beta = 0,574$) və qəbul edilən yüksək keyfiyyətli iqtisadi inkişafa ($\beta = 0,512$) güclü müsbət təsir göstərir [15]. Bundan əlavə, innovasiya və performans nəticələri qəbul edilən yüksək keyfiyyətli iqtisadi inkişafa birbaşa müsbət təsir göstərir ($\beta = 0,313$). Mediasiya təhlili daha da göstərir ki, müəssisələrin rəqəmsal transformasiyası bu əlaqəni qismən vasitəçilik edir, innovasiya və performans nəticələrinin qəbul edilən yüksək keyfiyyətli iqtisadi inkişafa ümumi təsirinin təxminən 52 faizini ötürür [15].

6. Problemlər və çağırışlar. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə yanaşı müəyyən problemlər də mövcuddur. Bunlara rəqəmsal bərabərsizlik, kiber təhlükəsizlik riskləri, hüquqi boşluqlar və rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyəsi daxildir [6]. Sahibkarların bir qisminin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması, rəqabətin kəskinləşməsi və kibertəhlükəsizlik məsələləri bu sahənin inkişafına müəyyən maneələr yaradır [2]. Xüsusilə məlumat təhlükəsizliyi və onlayn ödəniş sistemlərinə etimad məsələləri istehlakçı davranışına təsir edən əsas amillər sırasındadır [1]. Bu problemlərin həlli üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacibdir.

Azərbaycanda rəqəmsal bərabərsizlik, infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı və rəqəmsal bacarıqların çatışmazlığı kimi problemlər hələ də qalmaqdadır [16]. Rəqəmsal transformasiya proseslərində KOB-ların üzləşdiyi əsas problemlərə rəqəmsal infrastrukturun məhdudiyyətləri, maliyyə resurslarının çatışmazlığı və ixtisaslı kadr çatışmazlığı daxildir [17]. Gələcək perspektivlər baxımından süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyalarının marketinq sahəsində daha geniş tətbiq olunacağı gözlənilir [3]. Bu isə fərdiləşdirilmiş reklamların artmasına və marketinq proseslərinin daha effektiv idarə olunmasına imkan yaradacaq [4]. Eyni zamanda, şirkətlərin rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşması onların daha çevik və rəqəbətcə qabiliyyətli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradacaq [2].

Müzakirə

Nəticələrin təhlili

Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının əsasən “infrastruktur yönümlü” xarakter daşdığını, lakin innovasiya fəallığının nisbətən aşağı səviyyədə qaldığını göstərir [9]. Bu vəziyyət təsadüfi deyil, bir sıra struktur amillərlə izah olunur. Birincisi, ölkədə rəqəmsal transformasiya siyasəti tarixən genişzolaqlı internet şəbəkələrinin çəkilməsi, mobil rabitənin yayılması və elektron hökumət xidmətlərinin qurulması kimi təchizat tərəfli (supply-side) tədbirlərə yönəlmişdir. İkincisi, innovasiya ekosisteminin zəifliyi – startap mədəniyyətinin inkişaf etməməsi, risk kapitalı bazarının olmaması və elm-sənaye əlaqələrinin zəifliyi – rəqəmsal texnologiyaların yeni məhsul, xidmət və biznes modellərinə çevrilməsini ləngidir.

Rəqəmsal marketinq alətlərinin kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin bazar mövqelərini gücləndirməsinə dair tapıntılar diqqətəlayiqdir. Xüsusilə sosial media platformaları (Facebook, Instagram, TikTok, LinkedIn) və axtarış sistemlərinin optimallaşdırılması (SEO) vasitəsilə KOB-lar ənənəvi reklamın yüksək xərcləri olmadan hədəf auditoriyasına çata bilirlər. Bu, marketinqin demokratikləşməsi (democratization of marketing) kimi tanınan global tendensiyanın yerli təzahürüdür. Bununla belə, rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyəsi – xüsusilə regionlarda fəaliyyət göstərən mikro və kiçik sahibkarlar arasında – bu alətlərdən səmərəli istifadəni məhdudlaşdırır. Nəticədə rəqəmsal marketinqin potensial faydaları əsasən paytaxtda və iri şəhərlərdə cəmləşmiş, regionlar arasında rəqəmsal bərabərsizlik daha da dərinləşmişdir.

Rəqəmsal savadlılığın aşağı olmasının iqtisadi nəticələri çoxsaxəlidir. Birincisi, sahibkarların rəqəmsal marketinq vasitələrindən istifadə edə bilməməsi onların məhsul və xidmətlərinin əhatə dairəsini daraldır, potensial müştəri bazasının böyük bir hissəsini əldən vermələrinə səbəb olur.

İkincisi, rəqəmsal bacarıqların çatışmazlığı innovasiya fəaliyyətini zəiflədir: sahibkarlar yeni rəqəmsal biznes modellərini (məsələn, abunə əsaslı xidmətlər, platforma əsaslı brokerlik) tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Üçüncüsü, bu problem əmək bazarında tələb və təklif arasında uyğunsuzluğa yol açır: şirkətlər rəqəmsal marketinq üzrə mütəxəssis işə götürməkdə çətinlik çəkdikləri halda, əmək qüvvəsinin əhəmiyyətli hissəsi bu sahədə kifayət qədər hazırlığa malik deyildir.

Digər beynəlxalq tədqiqatlarla müqayisə

Tədqiqatın tapıntıları Dünya Bankı [1] və OECD [2] tərəfindən hazırlanmış qlobal rəqəmsal iqtisadiyyat hesabatları ilə əsaslı uyğunluq təşkil edir. Həmin təşkilatlar da inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının tez-tez infrastruktur investisiyaları ilə məhdudlaşdığını, innovasiya komponentinin isə zəif qaldığını vurğulayırlar. Bununla belə, Azərbaycanın rəqəmsal transformasiyası bir sıra əhəmiyyətli fərqlərlə xarakterizə olunur.

Inkişaf etmiş ölkələrlə (məsələn, Estoniya, Sinqapur, Cənubi Koreya) müqayisədə Azərbaycanda rəqəmsal transformasiyanın sürəti xeyli aşağıdır. Məsələn, Estoniya 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən rəqəmsal vətəndaşlıq (e-residency), blokçeyn əsaslı dövlət xidmətləri və tam integrasiya olunmuş rəqəmsal hökumət infrastrukturunu qurmuşdur. Sinqapur isə “Smart Nation” təşəbbüsü çərçivəsində süni intellekt, böyük verilənlər və əşyaların interneti texnologiyalarını milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinə integrasiya etmişdir. Azərbaycan bu ölkələrlə müqayisədə rəqəmsal transformasiyanın daha ilkin mərhələsindədir: elektron hökumət xidmətləri əsasən informasiya xarakterli olub, tam transaktiv xidmətlərə keçid hələ tamamlanmamışdır; rəqəmsal imza və identifikasiya sistemləri mövcud olsa da, onların qəbul səviyyəsi hələ də aşağıdır.

Mammadli et al. [15] tərəfindən aparılan tədqiqat rəqəmsal platforma qabiliyyətinin (digital platform capability) Azərbaycanın üzvi məhsullar dəyər zəncirində innovasiya və performans nəticələrinə güclü müsbət təsirini ($\beta = 0,574$) göstərmişdir. Bu tapıntı bizim nəticələrimizlə tam uyğundur: rəqəmsal platformalar vasitəsilə KOB-ların bazar çıxışı genişlənilir və əməliyyat səmərəliliyi artır. Bununla belə, həmin müəlliflər də qeyd edirlər ki, bu qabiliyyətin Azərbaycanda tam formalaşması hələ başa çatmamışdır. Başqa sözlə, rəqəmsal platformalardan istifadə edən müəssisələr əhəmiyyətli üstünlüklər əldə etsələr də, bu cür müəssisələrin ümumi sayı və sektorlar üzrə yayılma dərəcəsi hələ kritik kütləyə çatmamışdır.

Bunun səbəbləri arasında institusional amillər xüsusi yer tutur. Azərbaycanda sahibkarlıq mühitində riskə meylin aşağı olması, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının mexanizmlərinin zəif inkişafı və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin biznes ehtiyacları ilə zəif əlaqələndirilməsi qeyd edilə bilər. Bundan əlavə, maliyyə sisteminin rəqəmsal startaplara kredit və ya vençur kapitalı ayırmaqda çəkinməsi də innovasiya fəallığını məhdudlaşdırır.

Azərbaycan kontekstində spesifik xüsusiyyətlərin izahı

Azərbaycan iqtisadiyyatının neft-qaz sektorundan asılılığı rəqəmsal transformasiyanın unikal xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Bir tərəfdən, dövlət büdcəsinin enerji ixracından əldə olunan gəlirlərlə doldurulması rəqəmsal infrastrukturun inkişafına kifayət qədər investisiya yönəltməyə imkan verir. Digər tərəfdən, bu asılılıq “holland xəstəliyi” (Dutch disease) effekti yaradır: enerji sektorunun yüksək gəlirliliyi qeyri-neft sektorlarında, o cümlədən rəqəmsal iqtisadiyyatda innovasiya fəallığını nisbətən azaldır. Çünki resurslar əsasən ixrac yönümlü enerji layihələrinə yönəldilir, rəqəmsal innovasiyalar isə ikinci plana keçir.

Rəqəmsal marketinqin KOB-lara təsir mexanizmi konkret olaraq aşağıdakı kanallar vasitəsilə reallaşır. Birincisi, axtarış sistemlərinin optimallaşdırılması (SEO) vasitəsilə KOB-lar öz veb saytlarının axtarış nəticələrində daha yüksək sıralanmasına nail olaraq üzvi (ödənişsiz) trafik əldə edirlər. Bu, xüsusilə məhdud reklam büdcəsi olan müəssisələr üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. İkincisi, kontekstli reklam (məsələn, Google Ads, Facebook Ads) vasitəsilə sahibkarlar yalnız potensial maraq göstərən istifadəçilərə çata bilər, beləliklə reklam xərclərinin səmərəliliyi kəskin şəkildə artır. Üçüncüsü, sosial media platformaları brendlə istehlakçı arasında birbaşa və qarşılıqlı

əlaqə imkanı yaradır, bu da müştəri loyallığının formalaşmasına və geribildirim əsasında məhsulun təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.

Bununla belə, bu mexanizmlərin tam işləməsi üçün bir neçə ilkin şərt tələb olunur: sahibkarın rəqəmsal analitika alətlərindən istifadə edə bilməsi, hədəf auditoriyasının davranışını başa düşməsi və A/B testləri kimi eksperimental metodları tətbiq etməsi. Məhz bu bacarıqların çatışmazlığı Azərbaycanda rəqəmsal marketingin effektivliyini məhdudlaşdıran əsas amildir.

Nəzəri (elmi) izah və konseptual əsaslandırma

Rəqəmsal marketingin təsir mexanizmi bir neçə nəzəri çərçivə ilə izah oluna bilər. Birincisi, **məlumat yönümlü marketing nəzəriyyəsi** (data-driven marketing theory) [3] istehlakçı davranışının real vaxt rejimində izlənməsi və böyük verilənlər analitikası vasitəsilə fərdiləşdirilmiş təkliflərin formalaşdırılmasının müasir marketingin əsasını təşkil etdiyini irəli sürür. Bu çərçivədə hər bir istehlakçı ilə qarşılıqlı əlaqə – klikləmə, baxış, bəyənmə, paylaşma – unikal məlumat nöqtəsinə çevrilir və bu məlumatların məcmusu davranış modellərinin qurulmasına imkan verir.

İkincisi, **istehlakçı davranışı nəzəriyyəsi** (consumer behavior theory) [4] çərçivəsində rəqəmsal marketingin təsiri qərarvermə prosesinin hər mərhələsində (ehtiyacın dərk edilməsi, məlumat axtarışı, alternativlərin qiymətləndirilməsi, satınalma qərarı, satınalmadan sonrakı davranış) özünü göstərir. Rəqəmsal platformalar istehlakçılara məhsullar haqqında məlumatı tez və ucuz əldə etməyə, digər istifadəçilərin rəylərini oxumağa və qiymət müqayisəsi aparmağa imkan verir. Bu, ənənəvi marketing modellərində nəzərdə tutulmayan tamamilə yeni bir informasiya asimetriyasının azalması mexanizmidir.

Üçüncüsü, **platforma iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi** (platform economics) [15] iki və ya daha çox tərəfi (məsələn, alıcı və satıcı) bir araya gətirən rəqəmsal platformaların dəyər yaratma mexanizmlərini izah edir. Bu nəzəriyyəyə görə, platformalar şəbəkə effekti (network effect) vasitəsilə fəaliyyət göstərir: platformaya nə qədər çox istifadəçi qoşulursa, hər bir istifadəçi üçün fayda da bir o qədər artır. Azərbaycan kontekstində yerli rəqəmsal platformaların (məsələn, tap.az, bina.az, yenimesaj.az) bu şəbəkə effektini tam reallaşdırma bilməməsi də innovasiya fəallığının zəifliyinin səbəblərindən biridir.

Etimad və təhlükəsizlik məsələlərinə gəldikdə, onlar **iqtisadi davranış nəzəriyyəsi** (behavioral economics) çərçivəsində izah olunur [1; 12]. İstehlakçılar qeyri-müəyyənlik şəraitində riskdən qaçma (risk aversion) meyli göstərirlər. Onlayn ödəniş sistemlərinə etimadın aşağı olması, kiberdələduzluq qorxusu və şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlar istehlakçıların rəqəmsal kanallar vasitəsilə alış-veriş etmək istəyini azaldır. Bu, xüsusilə yaşlı nəsil və rəqəmsal savadlılığı aşağı olan qruplar üçün xarakterikdir. Nəticədə, rəqəmsal marketing alətlərinin effektivliyi nəzəri cəhətdən yüksək olsa da, praktikada istehlakçı davranışının irrasionallığı (və ya məhdud rəşional) səbəbindən gözlənilən səviyyəyə çatmaya bilər.

Siyasət və praktik nəticələr

Tədqiqatın nəticələri bir sıra birbaşa siyasət tövsiyələri üçün əsas verir. İlk növbədə, Azərbaycan hökuməti rəqəmsal transformasiya strategiyasını “infrastruktur yönümlü” modeldən “innovasiya yönümlü” modelə doğru dəyişməlidir. Bu, o deməkdir ki, sadəcə genişzolaqlı internet şəbəkələrinin çəkilməsi və elektron hökumət xidmətlərinin qurulması kifayət deyil; eyni zamanda rəqəmsal bacarıqların artırılması, startup ekosisteminin inkişafı, vençur maliyyələşdirmə mexanizmlərinin yaradılması və elm-sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsi kimi “yumşaq” infrastruktur tədbirlərinə də üstünlük verilməlidir.

İkincisi, rəqəmsal savadlılığın artırılması təkcə təhsil sisteminin deyil, bütövlükdə iqtisadi siyasətin mərkəzi elementinə çevrilməlidir. Burada dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyətinin birgə səyləri vacibdir. Məsələn, KOB-ların rəqəmsal marketing üzrə təlimlərinə dövlət subsidiyaları ayrılması, universitetlərin marketing və İT fakültələrinin proqramlarının yenilənməsi, regionlarda rəqəmsal bacarıqlar üzrə xüsusi tədris mərkəzlərinin yaradılması bu istiqamətdə atıla biləcək addımlardır.

Üçüncüsü, kibertəhlükəsizlik və istehlakçı inamı məsələlərinə daha ciddi yanaşma tələb olunur. Bu, təkcə texniki tədbirləri (məlumatların şifrələnməsi, çoxfaktorlu autentifikasiya) deyil, həm də hüquqi mexanizmləri (məlumatların qorunması qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, pozuntulara görə cərimələrin sərtləşdirilməsi) və maarifləndirmə kampaniyalarını əhatə etməlidir.

Dördüncüsü, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və adaptasiyası məqsədilə Azərbaycan rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə regional mərkəz rolunu oynaya bilər. Xüsusilə Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində rəqəmsal marketing üzrə təlim proqramlarının, birgə tədqiqat layihələrinin və təcrübə mübadiləsi proqramlarının təşkili tövsiyə olunur.

Nəhayət, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal marketingin real iqtisadi təsirinin artırılması üçün təkcə texnoloji deyil, həm də institusional və davranış amillərinin nəzərə alınması vacibdir. Bu səbəbdən gələcək tədqiqatlar rəqəmsal marketingin makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin kəmiyyət ölçülməsi, sektorlar üzrə rəqəmsal yetkinliyin müqayisəli təhlili və süni intellekt texnologiyalarının marketing strategiyalarına inteqrasiyasının dərinləşdirilmiş tədqiqi üzərində cəmlənməlidir.

Yekun nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyat son onillikdə mühüm inkişaf yolu keçmiş və iqtisadi artımın strateji istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsal transformasiya prosesləri, xüsusilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması, elektron hökumət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi və mobil texnologiyalara çıxışın asanlaşması ilə müşayiət olunur. Bununla belə, bu inkişaf qeyri-bərabər xarakter daşıyır: paytaxt və iri şəhərlərlə regionlar arasında rəqəmsal infrastrukturun səviyyəsi, eləcə də müxtəlif iqtisadi sektorların rəqəmsal yetkinliyi arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur.

Makroiqtisadi səviyyədə rəqəmsal iqtisadiyyatın təsiri əsasən məhsuldarlığın artması, əməliyyat xərclərinin azalması, yeni biznes modellərinin meydana çıxması və yerli müəssisələrin global dəyər zəncirlərinə inteqrasiya imkanlarının genişlənməsi ilə ifadə olunur. Dünya Bankı və OECD-nin məlumatlarına əsasən, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi ilə ÜDM-in artım tempi arasında müsbət korrelyasiya mövcuddur. Lakin Azərbaycan kontekstində bu təsir hələ tam potensialına çatmamışdır: İKT sektorunun ÜDM-də payı 1,8% səviyyəsində qalmaqdadır ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərindən (5-10%) xeyli aşağıdır.

Mikroiqtisadi səviyyədə rəqəmsal marketing biznes subyektlərinin fəaliyyətində keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün rəqəmsal marketing ənənəvi reklam vasitələri ilə müqayisədə daha aşağı büdcə ilə geniş hədəf auditoriyasına çıxış imkanı yaradır. Bunun nəticəsində bazar giriş maneələri azalır, rəqəbat mühiti güclənir və istehlakçı seçimlərinin müxtəlifliyi artır. Rəqəmsal marketing alətləri (SEO, sosial media marketingi, kontekstli reklam, e-mail marketing) vasitəsilə müəssisələr istehlakçı davranışını real vaxt rejimində izləyə, fərdiləşdirilmiş təkliflər hazırlaya və satış effektivliyini ölçə bilərlər.

Bununla yanaşı, tədqiqat rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı qarşısında duran bir sıra sistemli problemləri də aşkar etmişdir. Rəqəmsal bərabərsizlik (digital divide) təkcə infrastruktur çatışmazlığı ilə deyil, həm də əhəlinin müxtəlif qrupları arasında rəqəmsal bacarıqların qeyri-bərabər paylanması ilə əlaqədardır. Rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyəsi, xüsusilə yaşlı nəsil, qadınlar, regionlarda yaşayan əhali və əlillər kimi həssas qruplar üçün rəqəmsal xidmətlərdən tam yararlanmağı çətinləşdirir. Kibertəhlükəsizlik riskləri, məlumatların icazəsiz toplanması, şəxsi məlumatların sızması və onlayn doləduzluk halları isə istehlakçıların rəqəmsal platformalara inamını azaldır. Bu problemlərin həlli olmadan rəqəmsal iqtisadiyyatın inklüziv və dayanıqlı inkişafı mümkün deyildir.

Elmi və praktik əhəmiyyəti

Tədqiqat rəqəmsal marketingin makroiqtisadi təsirlərinə dair mövcud elmi bilikləri Azərbaycan iqtisadiyyatının spesifik şərtlərinə uyğun olaraq sistemləşdirir və genişləndirir. İşin elmi yeniliyi (novelty) aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İlk dəfə Azərbaycan kontekstində rəqəmsal marketingin real iqtisadi təsirləri kompleks şəkildə təhlil edilmiş, nəzəri və empirik yanaşmalar birləşdirilmişdir.

2. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında dövlət siyasəti, özəl sektor fəallığı və istehlakçı davranışı arasında səbəb-nəticə əlaqələri müəyyən edilmişdir.

3. Rəqəmsal marketing alətlərinin KOB-ların rəqəbat qabiliyyətinə təsir mexanizmləri analitik şəkildə açılmışdır.

4. Azərbaycanın beynəlxalq rəqəmsal inkişaf indekslərindəki yeri (ICT Development Index, E-Government Development Index, Network Readiness Index) təhlil edilərək digər ölkələrlə müqayisəli qiymətləndirmə aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri birbaşa tətbiqi xarakter daşıyır və aşağıdakı sahələrdə istifadə oluna bilər:

- *Dövlət siyasətinin formalaşdırılması.* Rəqəmsal transformasiya üzrə dövlət proqramlarının (məsələn, “Rəqəmsal Azərbaycan 2025” konsepsiyasının) təkmilləşdirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış tövsiyələr təqdim olunur.

- *Biznes strategiyalarının hazırlanması.* KOB-lar rəqəmsal marketing strategiyalarını optimallaşdırmaq, bazar paylarını genişləndirmək və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını artırmaq üçün tədqiqat nəticələrindən yararlanırlar.

- *Təhsil və kadr hazırlığı.* Rəqəmsal marketing və rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə tədris proqramlarının (bakalavr, magistr, peşə təhsili) məzmununun yenilənməsi üçün metodoloji baza yaradılır.

- *Beynəlxalq əməkdaşlıq.* Azərbaycanın global rəqəmsal iqtisadiyyata inteqrasiyası üçün beynəlxalq donor təşkilatlar (Dünya Bankı, OECD, UNDP) ilə əməkdaşlıq istiqamətləri müəyyən edilir.

Təvsiyələr

1. Rəqəmsal savadlılığın artırılması üzrə dövlət proqramlarının gücləndirilməsi

Rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyəsi rəqəmsal iqtisadiyyatın inklüziv inkişafının əsas maneələrindən biridir. Bu problemin həlli üçün dövlət tərəfindən aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur:

- *Təhsil sistemində rəqəmsal bacarıqların tədrisi.* Ümumtəhsil məktəblərinin proqramlarına rəqəmsal savadlılıq, informasiya təhlükəsizliyi və onlayn ödəniş sistemlərindən istifadə üzrə xüsusi modullar daxil edilməlidir.

- *Yaşlı əhali üçün təlim proqramları.* Regionlarda “Rəqəmsal həmyaşı” tipli maarifləndirmə layihələri təşkil edilməli, pensiyaçılar və yaşlı vətəndaşlar üçün pulsuz kurslar açılmalıdır.

- *Qadınların rəqəmsal cəmiyyətə inteqrasiyası.* Kənd yerlərində yaşayan qadınlar üçün rəqəmsal bacarıqların artırılması məqsədilə xüsusi təşviq proqramları (məsələn, vauçer sistemi, subsidiyalar) tətbiq edilməlidir.

2. Kibertəhlükəsizlik və onlayn ödəniş sistemlərinə etimadın artırılması

İstehlakçıların rəqəmsal platformalara inamının aşağı olması e-ticarət və rəqəmsal marketingin inkişafını ləngidir. Bu problemin həlli üçün:

- *Hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi.* “Şəxsi məlumatlar haqqında” qanuna dəyişikliklər edilməli, məlumatların icazəsiz toplanmasına görə cərimələr sərtləşdirilməlidir.

- *Sertifikatlaşdırma və standartlaşdırma.* Onlayn ödəniş sistemləri üçün milli sertifikatlaşdırma mexanizmi yaradılmalı, beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarına (PCI DSS, ISO 27001) uyğunluq tələbi qoyulmalıdır.

- *İstehlakçı maarifləndirməsi.* Kiberdöhdüzlük sxemləri, şübhəli linklər və fişinq saytları barədə ictimaiyyətə müntəzəm məlumat verilməli, dövlət-informasiya platformaları (məsələn, “Onlayn təhlükəsizlik portalı”) yaradılmalıdır.

3. KOB-ların rəqəmsal marketing alətlərindən istifadəsini təşviq edən maliyyə mexanizmlərinin yaradılması

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri maliyyə resurslarının məhdudluğu səbəbindən rəqəmsal marketingə lazımi səviyyədə investisiya edə bilmirlər. Bu maneənin aradan qaldırılması üçün:

- *Subsidiya proqramları.* Dövlət tərəfindən KOB-lara rəqəmsal marketing xidmətlərinin (vebsayt yaradılması, SEO, sosial media reklamı) alınması üçün birgə maliyyələşdirmə (grant) mexanizmi tətbiq edilməlidir.

- *Vergi güzəştləri.* Rəqəmsal marketing xərcləri vergiyə cəlb olunan gəlirdən çıxılmasına imkan verən xüsusi rejim tətbiq edilməlidir.

- *Texniki dəstək və məsləhət xidmətləri.* KOB-ların İnkişaf Fondu nəzdində rəqəmsal marketing üzrə ixtisaslaşmış məsləhət mərkəzi yaradılmalı, sahibkarlara pulsuz audit və strategiya hazırlanması xidmətləri göstərilməlidir.

4. Süni intellekt və böyük verilənlər texnologiyalarının marketingdə tətbiqinə dair tədqiqatların dərinləşdirilməsi

Süni intellekt və böyük verilənlər analitikası rəqəmsal marketingdə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur. Azərbaycanın bu texnologiyalardan geri qalmaması üçün:

- *Elmi-tədqiqat laboratoriyalarının yaradılması.* Universitetlər və IT şirkətlərinin birgə əməkdaşlığı ilə süni intellekt əsaslı marketing alətləri üzrə tədqiqat mərkəzləri təsis edilməlidir.

- *Pilot layihələr.* Dövlət sifarişi əsasında müəyyən sektorlarda (kənd təsərrüfatı, turizm, logistika) süni intellekt əsaslı fərdiləşdirilmiş marketing pilot layihələri həyata keçirilməlidir.

- *Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi.* Estoniya, Sinqapur, Cənubi Koreya kimi qabaqcıl ölkələrin rəqəmsal marketing strategiyaları təhlil edilməli və uyğunlaşdırılaraq yerli şəraitə tətbiq olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Dünya Bankı. (2021). Digital Economy Report. Washington, DC: World Bank Group.
2. OECD. (2020). Digital Economy Outlook 2020. Paris: OECD Publishing.
3. Chaffey, D. (2022). Digital Marketing (8th ed.). Pearson Education.
4. Kotler, P., & Keller, K. L. (2017). Marketing Management (15th ed.). Pearson Education.
5. Azərbaycan Respublikasının rəsmi iqtisadi hesabatları. (2023). Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.
6. Tapscott, D. (2015). The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. McGraw-Hill.
7. Laudon, K. C., & Laudon, J. P. (2021). Management Information Systems (16th ed.). Pearson.
8. UNCTAD. (2022). E-commerce and Digital Economy Report. United Nations.
9. İbadoghlu, G. (2025). Digitalization without Diversification: Constraints and Potentials of Azerbaijan's ICT Sector. EconPapers.
10. Problems and Perspectives in Management. (2025). Challenges and Opportunities of Digital Economy Development: Case of Azerbaijan. Problems and Perspectives in Management, 23(2), 265-276.
11. Aliyeva, A. (2024). Current trends in digital transformation and their impact on the national economy. Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series Economics, 11(1), 9-18.
12. Farzaliyev, S. (2025). The Use of Artificial Intelligence in Digital Marketing: A Qualitative Analysis of Small and Medium-Sized Companies in Azerbaijan. Diplom thesis. Prague University of Economics and Business.
13. Hajizada, S. (2021). Changed E-Commerce Behaviors of Azerbaijani Consumers During the Pandemic Period. Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research, 16(6), 2263-2280.
14. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age. W. W. Norton & Company.

15. Mammadli, M., Namazova, N., & Zeynalova, Z. (2026). Digital Platform Capability and Enterprise Digital Transformation in Azerbaijan's Organic Product Value Chain. *Sustainability*, 18(2), 634.
16. Balakishiyev, O. I. (2025). Assessment of the Role of Digitalization on Labor Productivity and Governance Efficiency in Azerbaijan. Master thesis. Khazar University.
17. OECD. (2023). SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2024. Paris: OECD Publishing.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ İNSAN KAPİTALI VƏ MƏNƏVİYYAT PROBLEMİNİN VƏHDƏTİ

Fuad Yusif oğlu Yusifov
f.f.d., dosent
f_yusifov@atu.edu.az
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji əsaslarını təşkil edən Heydər Əliyev irsində insan kapitalı və mənəviyyat probleminin vəhdəti elmi-fəlsəfi aspektdə təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi Ümummilli Liderin "insan amili" konsepsiyasının daxili mahiyyətini, intellektual potensialın etik dəyərlərlə sarsılmaz bağlılığını və bu sintezin dövlət quruculuğundakı rolunu işıqlandırmaqdır. Heydər Əliyev fəlsəfəsində insan kapitalı yalnız iqtisadi resurs və ya texniki biliklər toplusu deyil, həm də milli ruhun, vətənpərvərliyin və yüksək mənəviyyatın daşıyıcısıdır. Məqalədə qloballaşma dövrünün çağırışları fonunda milli-mənəvi immun sisteminin formalaşması, təhsilin humanistləşdirilməsi və "qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi" doktrinasının praktik nəticələri araşdırılır. Xüsusilə, müasir kadr hazırlığı strategiyasında azərbaycançılıq məfkurəsinin və klassik irsin rolu ön plana çəkilir. Tədqiqat nəticəsində qeyd olunur ki, Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi bu strateji xətt bu gün "Azərbaycan 2030" Milli Prioritetlərində uğurla davam etdirilir. Mənəviyyat süzgülündən keçməyən intellektin cəmiyyət üçün riskləri və rəqabətə davamlı kadr potensialının formalaşmasında milli identikliyin əhəmiyyəti məqalənin əsas elmi qənaətlərini təşkil edir. Yekun olaraq, Heydər Əliyev məktəbinin bəşəri və milli dəyərləri sintez edən unikal inkişaf modeli olduğu əsaslandırılır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev irsi, insan kapitalı, mənəviyyat, azərbaycançılıq, təhsil strategiyası

Giriş. XXI əsrin texnoloji mənzərəsi dövlətlərin milli inkişaf strategiyalarında "insan amili"ni mərkəzi mövqeyə çıxarmışdır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi cəmiyyətin həm maddi, həm də mənəvi strukturunda köklü yenilənmələrə yol açaraq, intellekt və etika məsələlərinin qarşılıqlı əlaqəsini aktuallaşdırır. Bu kontekstdə, ölkənin gələcək inkişaf istiqamətini və hədəflərini müəyyən edən əsas amil artıq sadəcə texnoloji üstünlük deyil, həmin texnologiyayı idarə edən fərdin mənəvi yetkinliyi və milli dəyərlərə bağlılığıdır.

Müasir dövrdə insan kapitalı dedikdə, yalnız yüksək rəqəmsal bacarıqlara malik işçi qüvvəsi deyil, həm də cəmiyyətin sosial-mənəvi bütövlüyünü qoruyan, tənqidi təfəkkür qabiliyyəti inkişaf etmiş yaradıcı şəxsiyyətlər nəzərdə tutulur. Çünki dördüncü sənaye inqilabının gətirdiyi süni intellekt və avtomatlaşdırma mühitində insanı maşından fərqləndirən əsas cəhət onun etik mühakimə qabiliyyəti və mənəvi-estetik dünyagörüşüdür. Bu baxımdan, dövlət inkişafının hədəfləri müəyyənləşərkən intellektual resursların mənəvi süzgülündən keçməsi və milli kimliyin qorunması strateji təhlükəsizlik məsələsinə çevrilir. Belə bir vəhdət, ölkənin global rəqabət meydanında yalnız texniki icraçı kimi deyil, öz dəsti-xətti və ideoloji dayanıqlığı olan güclü bir subyekt kimi çıxış etməsini təmin edir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövlətçilik təlimlərində ölkənin gələcək inkişaf istiqamətini və hədəflərini müəyyən edən əsas amil intellektual resursların və mənəvi saflığın sarsılmaz vəhdətidir. Qlobal çağırışların, dördüncü sənaye inqilabının və texnoloji transformasiyaların intensivləşdiyi bir dövrdə millətin varlığını şərtləndirən başlıca qüvvə yalnız maddi zənginlik deyil, məhz həmin xalqın malik olduğu intellektual potensialdır. Müasir dünyada dövlətlərin gücü artıq yalnız hərbi və ya iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də "yumşaq güc" və "İnsan İnkişafı İndeksi" kimi beynəlxalq meyarlarla ölçülür. Bu göstəricilər birbaşa olaraq fərdin təhsili, sağlamlığı və yaradıcılıq azadlığı ilə yanaşı, onun mənəvi mühitini və cəmiyyətdəki etik dəyərlər sistemini də ehtiva edir.

Məhz süni intellektin və rəqəmsallaşmanın həyatın bütün sahələrinə nüfuz etdiyi hazırkı şəraitdə "insan kapitalı" anlayışı yeni bir mahiyyət kəsb edir. Texnologiyaların sürətli inkişafı insanın yalnız texniki bacarıqlarını deyil, həm də onun mənəvi dayanıqlığını, milli kimliyini və etik prinsiplərini sınağa çəkir. Bu baxımdan, intellektin mənəviyyatla süzülməsi dövlətin həm iqtisadi rəqabətə davamlılığını təmin edir, həm də qlobal ideoloji təsirlər qarşısında milli varlığın qorunmasına xidmət edir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra keçdiyi çətin və şərəfli yol sübut edir ki, davamlı tərəqqi yalnız insan amilinə verilən dəyər üzərində qurula bilər [4].

Bu gün ölkəmizin "yaşıl enerji" zonasına çevrilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyaları əsasında yenidən qurulması bilavasitə yüksək ixtisaslı, intellektual səviyyəsi zəngin olan kadr potensialına ehtiyac yaradır. Lakin bu quruculuq prosesində həlledici rol oynayan kadrlar təkcə texnoloji yenilikləri mənimsəyən mütəxəssislər deyil, həm də bu yenilikləri xalqın və dövlətin ali maraqları, mənəvi dəyərləri müstəvisində tətbiq etməyi bacaran şəxsiyyətlərdir. Beləliklə, Heydər Əliyevin "insan kapitalı" düsturu müasir Azərbaycanın qlobal dünyada layiqli yerini möhkəmləndirən ən fundamental strateji resursdur.

Problemə qoyuluşu. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin idarəçilik fəlsəfəsinin mərkəzində dayanan "insan amili" konsepsiyası, sadəcə iqtisadi artım vasitəsi və ya statistik vahid deyil, ali bəşəri və milli dəyərlərin canlı daşıyıcısı, dövlətin mənəvi sütunu kimi təqdim olunur. Elmi problemin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mənəviyyatdan məhrum olan elm kor, elmdən məhrum olan mənəviyyat isə müasir rəqabət dünyasında zəifdir. Ulu Öndərin müəyyənləşdirdiyi bu strateji kursun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, güclü dövlət yalnız yüksək hazırlıqlı kadrlarla deyil, həm də öz kökünə, dilinə və mənəviyyatına sadıq vətəndaşlarla ucalır. Bu baxımdan, Heydər Əliyev irsində insan kapitalının formalaşması prosesi, şəxsiyyətin mənəvi təkamülü, milli özünüdərk və identiklik məsələləri ilə qırılmaz tellərlə bağlı olan vahid bir sistem təşkil edir [2].

Dahi rəhbərin dövlət quruculuğu modelində insan kapitalı təkcə bilik və bacarıqların cəmi deyil, eyni zamanda vətənpərvərlik, ləyaqət və milli qürur hisslərinin vəhdətidir. O, hər bir vətəndaşın intellektual inkişafını Azərbaycanın dövlət suverenliyinin möhkəm təməli hesab edirdi. Məhz bu səbəbdən, Heydər Əliyev dühası Azərbaycanın gələcək inkişafını "qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi" ideyasının mənəvi-fəlsəfi özüllü üzərində inkişaf etdirmişdir [5].

Digər tədqiqatlarla müqayisəli təhlil. İnsan kapitalının intellektual və fəlsəfi mahiyyəti dedikdə, müasir iqtisadi nəzəriyyələrin (məsələn, Q.Bekker və T.Şults yanaşmalarının) təqdim etdiyi dar çərçivəli yanaşma, yəni yalnız fərdin qazandığı texniki biliklər və peşə vərdisləri nəzərdə tutulmur. Heydər Əliyevin zəngin baxışlar sistemində bu anlayış daha geniş və fundamental mənada – insanın yaradıcılıq potensialının, idrak qabiliyyətinin və milli təfəkkürünün sarsılmaz vəhdəti kimi çıxış edir. Klassik Qərb nəzəriyyələri insan kapitalını daha çox "iqtisadi gəlir mənbəyi" kimi dəyərləndirdiyi halda, Ulu Öndərin fəlsəfəsinə görə, insan sadəcə bir istehsal amili deyil, o, cəmiyyətin intellektual simasını müəyyən edən və dövlətçilik ənənələrini gələcəyə daşıyan ali varlıqdır. Bu səbəbdən, təhsilin ali məqsədi yalnız dar ixtisaslı mütəxəssis hazırlamaqdan ibarət deyil, həm də milli kimliyinə sahib çıxan, dövlətə və xalqa sadıqlığı özünün mənəvi borcu bilən vətəndaş yetişdirməkdir [1].

İntellekt və əxlaqın dialektik bağlılığı. Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik irsi sarsılmaz bir həqiqəti sübut edir ki, mənəviyyat süzgəcindən keçməyən intellekt cəmiyyət üçün qurucu mahiyyət daşıymır. Əksinə, etik dəyərlərdən məhrum olan yüksək bilik və texnoloji bacarıqlar şəxsi və ya qrup

maraqlarına xidmət edərək, dağıdıcı və mənfi meyillərə rəvac verən bir qüvvəyə çevrilə bilər. Digər tərəfdən, müasir elmi biliklərlə və intellektual potensialla silahlanmayan mənəviyyat da global rəqabət dövründə passiv xarakter daşıyaraq, millətin hərtərəfli tərəqqisini və beynəlxalq arenada layiqli yerini təmin etmək iqtidarında deyil. Məhz bu iki fundamental ünsürün — idrakin gücü ilə ruhun saflığının harmonik sintezi müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişaf strategiyasının ana xəttini təşkil edir.

Bu fəlsəfi yanaşma çərçivəsində intellekt dövlətin "beyni", mənəviyyat isə onun "vəcdanı" və "ruhu" kimi xarakterizə olunur. İdarəetmədə bu iki amilin vəhdəti qərarların həm səmərəli (rasional), həm də ədalətli (əxlaqi) olmasını şərtləndirir. Sözügedən dialektik bağlılıq müasir dövrdə Azərbaycanın iqtisadi modelinin əsasını təşkil edən "qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi" doktrinasında özünün yeni elmi-fəlsəfi mərhələsini yaşayır. Bu doktrina sadəcə iqtisadi resursların təhsilə yönəldilməsi deyil, həm də milli sərvətin millətin intellektual ucalığına və mənəvi saflığına xidmət etməsini təmin edən bir təkamül prosesidir.

Heydər Əliyev fəlsəfəsində intellekt və əxlaqın birliyi həm də birbaşa milli təhlükəsizlik məsələsidir. Qlobal dünyada informasiya müharibələrinin və ideoloji təhdidlərin artdığı bir şəraitdə, yüksək texnoloji biliklərə malik olan, lakin milli mənsubiyyətindən, dövlətçilik ənənələrindən və etik dəyərlərindən uzaq düşən mütəxəssislərin dövlət maraqlarını sonadək qoruması qeyri-mümkündür. Mənəvi dayaqları zəif olan intellektual potensialın kənar manipulyasiyalara qarşı həssas olur. Buna görə də, dövlət başçısının uzaqgörənliklə irəli sürdüyü bu vəhdət, Azərbaycanın müasir dünyada həm elmi-texniki tərəqqiyə nail olmasını, həm də öz milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamasını təmin edən ən etibarlı mexanizmdir.

İdrak və əxlaqın bu dialektik bağlılığı Azərbaycan vətəndaşını beynəlxalq aləmdə həm rəqabətə davamlı peşəkar, həm də sarsılmaz prinsiplərə malik şəxsiyyət kimi ucaldır. Bu sintez, müstəqilliyimizin əbədiyyətinə xidmət edən kadr potensialının yetişdirilməsində Heydər Əliyev məktəbinin bizə miras qoyduğu ən böyük elmi-fəlsəfi dərstdir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi və milli kadr hazırlığı strategiyası. Heydər Əliyev irsində insan kapitalının inkişafı birbaşa təhsil sisteminin mahiyyəti və onun milli maraqlara xidmət etməsi ilə bağlıdır. Ulu Öndərin “Təhsil millətin gələcəyidir” konsepsiyası sadəcə maarifçilik hərəkatı deyil, həm də təhsilin humanistləşdirilməsi və milli ruhla aşılması strategiyasıdır. Bu strategiyaya görə, təhsil ocaqları yalnız texniki biliklər verən müəssisələr deyil, həm də dövlətçilik təfəkkürünü formalaşdıran mənəviyyat mərkəzləridir. Təhsilin məzmununda milli-mənəvi dəyərlərin prioritet təşkil etməsi, yetişən kadrların cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini artırır və onu dövlətin sarsılmaz təməlinə çevirir [2]. Bu kontekstdə humanistləşmə təkcə təhsilin insani dəyərlərə söykənməsi deyil, həm də elmin cəmiyyətin rifahına və xalqın mənəvi saflığına xidmət edəcək şəkildə strukturlaşdırılması deməkdir.

İnsan kapitalının formalaşmasında müəllim amilinə verilən yüksək qiymət də məhz bu fəlsəfi yanaşmadan qaynaqlanır. Heydər Əliyev vurğulayırdı ki, cəmiyyətin gələcəyi müəllimin əlindədir. Çünki müəllim təkcə elmi bilikləri ötürür, həm də öz şəxsi nümunəsi ilə gənc nəslin mənəvi simasını cızır. Bu baxımdan, Azərbaycan təhsil sistemində şəxsiyyətə yönümlü yanaşmanın tətbiqi insan kapitalının həm intellektual, həm də əxlaqi cəhətdən tamlığını təmin edən fundamental şərtidir. Müasir dövrün pedaqoji tələbləri çərçivəsində bu yanaşma tələbənin yalnız informasiya qəbuledicisi kimi deyil, həm də tənqidi təfəkkürə malik, mənəvi süzgəci olan bir subyekt kimi yetişməsinə nəzərdə tutur. Milli kadr hazırlığı strategiyasında xarici ölkələrin qabaqcıl elmi təcrübələrindən bəhrələnməklə yanaşı, öz milli identikliyi qorumaq prinsipi mərkəzi yer tutur.

Bu kontekstdə “milli intellektual elita”nın formalaşması məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyevin hələ sovet dövründən başladığı və müstəqillik illərində dövlət siyasətinə çevirdiyi gənclərin xaricdə təhsili proqramları, məhz milli ruhlu və global təfəkkürlü mütəxəssislərin yetişdirilməsinə xidmət edirdi. Bu kadrlar qayıtdıqda özləri ilə yalnız texnologiya deyil, həm də dövlətə xidmət etmək üçün yüksək mənəvi hazırlıq gətirməli idilər. Ulu Öndərin uzaqgörən siyasəti nəticəsində formalaşan bu elita, bu gün Azərbaycanın beynəlxalq arenada maraqlarını qoruyan,

yüksək texnologiyalar əsrində milli maraqları texnoloji rasionallıqla birləşdirən əsas qüvvədir. Beləliklə, təhsil və mənəviyyatın vəhdəti Azərbaycanın rəqabətə davamlı insan kapitalının yaradılmasında strateji mühərrik rolunu oynayır.

Təhsilin milli kadr hazırlığındakı rolu həm də ondan ibarətdir ki, yetişən mütəxəssis öz sahəsinin peşəkarı olmaqla bərabər, mənsub olduğu xalqın dilinə, tarixinə və mədəniyyətinə dərindən bələd olmalı, bu dəyərləri öz fəaliyyətində rəhbər tutmalıdır. Bu yanaşma sübut edir ki, kadr potensialının gücü onun nə qədər bilməsi ilə deyil, bildiklərini öz xalqının və dövlətinin rifahı naminə hansı mənəvi prinsiplərlə tətbiq etməsi ilə ölçülür [1]. Məhz bu mənəvi öhdəlik insan kapitalını sadəcə bir “iqtisadi resurs” olmaqdan çıxarıb, onu dövlətin sarsılmaz milli sərvətinə çevirir.

İnsan kapitalı strategiyasının reallaşma mexanizmləri. Ulu Öndərin əsasını qoyduğu insan kapitalı konsepsiyası bu gün yalnız nəzəri tezis deyil, konkret dövlət proqramlarında öz əksini tapan praktik fəaliyyət planıdır. Bu strategiyanın elmi-praktik əhəmiyyəti bir neçə fundamental istiqamətdə təzahür edir ki, onlardan birincisi milli kadr hazırlığının kəmiyyətdən keyfiyyət mərhələsinə keçməsidir. Hələ 1970-ci illərdən başlayan və müstəqillik illərində “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” ilə yeni müstəviyə daşınan kurs, praktikada “beyin axını”nın qarşısını almış, onu “beyin qazanımı”na çevirmişdir. Bu proses sübut edir ki, intellektual resurs milli mənəviyyatla birləşdikdə vətənə xidmətin ən effektiv modelini yaradır. Xaricdə təhsil alan gənclərin ölkəyə qayıdaraq dövlət idarəçiliyində və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərməsi insan kapitalının birbaşa dövlət quruculuğuna xidmət edən strateji aktiv olduğunu göstərir.

Strategiyanın digər praktik təzahürü “qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi” düsturunda öz əksini tapır. Bu elmi-praktik yanaşma iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, qeyri-neft sektorunun, xüsusilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və innovativ kənd təsərrüfatının sürətli inkişafına ciddi təkan vermişdir. Burada biliyin birbaşa iqtisadi dəyərə transformasiyası prosesi mənəviyyat amili ilə üzvi şəkildə birləşir ki, bu da korrupsiyadan uzaq, şəffaf və ləyaqətli idarəetmə modelinin bərqərar olmasına imkan yaradır. Beləliklə, iqtisadi resursların təhsilə və elmə yönəldilməsi sadəcə maddi deyil, həm də mənəvi dividend gətirən fundamental bir sərmayədir.

Müasir Azərbaycanın simasına çevrilən “ASAN Xidmət” və bu kimi digər milli brendlər Heydər Əliyevin “vətəndaşa xidmət” fəlsəfəsinin ən uğurlu praktik nəticələri kimi dəyərləndirilməlidir. Bu innovativ institutlarda insan kapitalı texnoloji çevikliklə yüksək etik davranışı və mənəvi saflığı eyni müstəvidə birləşdirir. Vətəndaş məmnuniyyətinə əsaslanan bu idarəetmə modeli göstərir ki, kadrların mənəvi hazırlığı onun peşə bacarıqları qədər vacibdir. Bu kontekstdə reallaşdırılan mexanizmlər Azərbaycanın gələcək inkişafının mərkəzində dayanan “insan mənəviyyatı və intellekt” vəhdətinin dövlət siyasətindəki sarsılmaz yerini bir daha təsdiqləyir.

Qloballaşma dövrünün çağırışları və milli-mənəvi immun sistemi. Müasir dövrün qlobal transformasiyaları və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı fonunda insan kapitalı anlayışı yalnız biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də xarici ideoloji təsirlərə qarşı daxili bir “immun sistemi”nin formalaşmasını zəruri edir. Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsində insan kapitalı və mənəviyyat vəhdəti məhz bu immun sisteminin əsasını təşkil edir. Qloballaşmanın gətirdiyi mədəni unifikasiya və milli dəyərlərin aşınması təhlükəsi şəraitində, Ulu Öndərin irəli sürdüyü azərbaycançılıq məfkurəsi yüksək ixtisaslı kadrların kosmopolitləşməsinin qarşısını alan mənəvi siper rolunu oynayır. Bu baxımdan, dövlətin intellektual potensialı sayılan gənc nəsil təkcə dünya elminin son nailiyyətlərinə yiyələnməməli, həm də öz milli kimliyini bütün maraqlardan uca tutmağı bacarmalıdır.

İnsan kapitalının bu cür mənəvi zəmində inkişafı dövlətin informasiya təhlükəsizliyi ilə də birbaşa bağlıdır. Heydər Əliyev dühası dərk edirdi ki, milli ruhdan məhrum olan intellektual mülkiyyət asanlıqla yad təsirlərin alətinə çevrilə bilər. Buna görə də, mənəviyyat problemi Heydər Əliyev irsində sadəcə etik bir kateqoriya deyil, həm də strateji bir müdafiə mexanizmidir. Müasir

dövrə də süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların insan əməyini əvəzlədiyi bir şəraitdə, insanı maşından fərqləndirən ən mühüm üstünlük məhz onun mənəvi dəyərləri, empatiya qabiliyyəti və vətənpərvərlik duyğusudur. Beləliklə, insan kapitalına qoyulan investisiya həm də millətin mənəvi genofondunun qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edən fundamental bir prosesdir.

Bu yanaşma sübut edir ki, Azərbaycanın kadr hazırlığı konsepsiyası Qərbin peşəkar idarəçilik təcrübəsi ilə Şərqi mənəvi saflıq meyarlarının özünəməxsus sintezidir. Bu sintez sayəsində yetişən mütəxəssis qlobal rəqəbətdə öz bilikləri ilə seçildiyi qədər, mənəvi bütövlüyü ilə də Azərbaycan dövlətinin sarsılmaz dayacağına çevrilir.

Milli-mənəvi özünüdərk və azərbaycançılıq məfkurəsi insan kapitalının mənəvi sütunu kimi. Heydər Əliyev irsində insan kapitalının keyfiyyətini şərtləndirən başlıca amil fərdin milli kimliyinə bağlılığı və azərbaycançılıq məfkurəsini daxili mənəvi meyara çevirməsidir.. Ulu Öndərin müəyyənləşdirdiyi bu ideoloji sistem, fərdi sadəcə peşəkar mütəxəssis deyil, həm də öz xalqının tarixinə, dilinə və mədəniyyətinə dərinlən bağlı olan vətəndaş kimi formalaşdırır. İnsan kapitalının “milli siması” məhz ana dilinə olan sevgi və ehtiramla başlayır. Heydər Əliyev vurğulayırdı ki, ana dili millətin mənəviyyatının əsası, onun varlığının təminatçısıdır. Bu baxımdan, yüksək texnoloji biliklərə malik olan kadrın öz dilində akademik və işgüzar kommunikasiya qura bilməsi, onun mənəvi bütövlüyünün və intellektual müstəqilliyinin göstəricisidir.

Azərbaycançılıq ideologiyası müxtəlif sahələrdə çalışan peşəkarları vahid bir məqsəd — dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi ətrafında birləşdirir. Bu məfkurə insan kapitalını fərdi mənafehlərdən uca tutaraq, onu kollektiv mənəviyyatın bir hissəsinə çevirir. Məhz bu ruhda tərbiyə olunmuş insan kapitalı, dövlətin qarşıya qoyduğu ən çətin və strateji hədəfləri reallaşdırmaq iqtidarındadır. Xüsusilə gənc nəslin daxili dünyasında milli qürur hissənin aşılınması, onları qlobal ideoloji aşınmalardan qoruyur və intellektual enerjini vətənin çiçəklənməsinə yönəldir. Beləliklə, azərbaycançılıq Heydər Əliyev dövlətçilik təlimində insan kapitalının mənəvi pasportu və onun cəmiyyət üçün xeyirlik dərəcəsini müəyyən edən ali dəyərdir.

Milli inkişafın strateji hədəfləri olan varislik və innovasiya. Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi insan kapitalı və mənəviyyat vəhdəti bu gün Azərbaycanın yeni strateji inkişaf mərhələsində — **“Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”** sənədində özünün ən yüksək təzahürünü tapır. Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya, “yaşıl enerji” və innovativ ekosistemin qurulması bilavasitə intellektual resursların mənəvi məsuliyyəti üzərində yüksəlir. Ulu Öndərin əsasını qoyduğu dövlətçilik məktəbinin varislik prinsipləri sübut edir ki, texnoloji tərəqqi milli-mənəvi dəyərlərlə uzlaşmadıqda davamlı inkişafdan söhbət gedə bilməz. Bu varislik, sadəcə keçmişin təkrarlanması deyil, Heydər Əliyev dühasının təməl prinsiplərini qlobal dünyanın yeni çağırışlarına çevik şəkildə uyğunlaşdırmaq bacarığıdır.

Bu baxımdan, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və **“Böyük Qayıdış”** proqramı çərçivəsində həyata keçirilən layihələr həm də milli intellektin və vətənpərvərlik ruhunun praktiki sınaq meydanıdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə tətbiq edilən “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihələri sübut edir ki, Azərbaycanın müasir insan kapitalı ən mürəkkəb mühəndislik həllərini milli ruhla birləşdirə bilir. Bu ərazilərin dirçəldilməsi prosesində iştirak edən kadrlar üçün yüksək peşəkarlıqla yanaşı, mənəvi borc və vətən sevgisi əsas motivasiya mənbəyidir. Beləliklə, innovasiya sadəcə texnoloji yenilik deyil, həm də milli kimliyin və dövlətçilik qüdrətinin müasir formalarla ifadəsidir.

Müasir kadr hazırlığı strategiyasında **“ömrüboyu təhsil”** konsepsiyası ilə yanaşı, **“şəxsiyyətin bütövlüyü”** amili də ön plana çıxır. Bu, o deməkdir ki, gələcəyin mütəxəssisi təkcə peşəkar bacarıqları ilə deyil, həm də cəmiyyət qarşısında etik məsuliyyəti, dövlətçilik ənənələrinə sadiqliyi və milli ruhu ilə seçilməlidir. Təhsil prosesi dördüncü sənaye inqilabının gətirdiyi rəqəmsal vərdişləri aşılayarkən, eyni zamanda fərdin mənəvi sütunlarını möhkəmləndirməli, onu kosmopolit təsirlərdən qorumaqdadır. Heydər Əliyev irsindən qaynaqlanan bu yanaşma Azərbaycanın qlobal rəqəbətdə əsas üstünlüyünü — mənəviyyatlı insan kapitalını formalaşdırır. Belə bir kadr

potensialı dövlətin suverenliyini qorumaqla yanaşı, həm də onu dünya miqyasında modern və sivil bir dövlət kimi təmsil etmək iqtidarındadır.

Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın gələcək onilliklərdəki inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən intellektual və mənəvi xəritədir. Bu xəritə bizi həm elmi ucalığa, həm də milli bütövlüyə aparan yeganə və doğru yoldur. Bu strateji yolun davamı olaraq, intellektual gəncliyin mənəvi yetkinliyi Azərbaycanın həm regionda, həm də beynəlxalq müstəvidə sarsılmaz nüfuzunun əsas zəmanətinə çevrilir [3].

Nəticə. Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan insan kapitalı strategiyası müasir Azərbaycanın dövlətçilik modelinin ideoloji dayaqlarını təşkil edir. Giriş hissəsində qeyd olunan intellekt və mənəviyyət vəhdəti nəzəri bir konsepsiya olmaqdan çıxaraq, 44 günlük Vətən müharibəsi təmsalında real tarixi zəfərin təminatçısına çevrilmişdir. Bu proses sübut edir ki, milli mənlilik şüuru ilə silahlanan intellektual potensial dövlətin ən yenilməz strateji resursudur.

Tədqiqatın elmi nəticələri təhsilin humanistləşdirilməsi strategiyasının müasir kadr hazırlığında sadəcə metodoloji deyil, həm də strateji bir zərurət olduğunu ortaya qoyur. Xüsusilə Gəncə və Mingəçevir kimi sənaye mərkəzlərində mühəndislik təfəkkürünün milli-mənəvi dünyagörüşü ilə sintezi sübut edir ki, texnoloji tərəqqi yalnız mənəvi dəyərlərlə cəmləndikdə cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına xidmət edir. Bu yanaşma, texnoloji rəşadətli milli maraqlar müstəvisinə keçirərək, azərbaycançılıq məfkurəsini qlobal ideoloji transformasiyalar şəraitində mütəxəssis şəxsiyyətinin daxili mənəvi sipərinə çevirir. Beləliklə, intellektin mənəviyyətlə vəhdəti ölkənin texnoloji suverenliyinin və mədəni bütövlüyünün sarsılmaz təminatı kimi çıxış edir. Bu irsin varisliyi "Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində öz yeni və müasir ifadəsini tapmışdır. Rəqəmsal transformasiya və "yaşıl enerji" sahəsində atılan addımlar məhz milli dəyərlərə sadıq, yüksək intellektli insan amili üzərində yüksələrək Azərbaycanın qlobal rəqəbatədavamlılığını gələcəkdə də təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: (Çoxcildlik). Bakı: Azər nəşr, 1997-2013.
2. Əliyev H.Ə. Azərbaycanın gələcəyi təhsildən asılıdır. Bakı: "Təhsil" nəşriyyatı, 2003.
3. Əliyev İ.H. "Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı.
4. Mehdiyev R.Ə. Yeni Azərbaycanın ideologiyası: fəlsəfi və siyasi aspektlər. Bakı: İşıq, 2003.
5. Mustafayev C. Heydər Əliyev və mənəvi-etik dəyərlərimiz. Bakı: Elm, 2008.

BÖYÜK İPƏK YOLUNUN BƏRPASI VƏ MÜASİR TRANZİT İMKANLARI

Qalibə Rza qızı Məmmədova
dosent

q.memmedova@atu.edu.az

Xəyalə Mürsəl qızı Məmmədova
assistent

x.mursel@mail.ru

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan məqalə müasir dövrdə "Böyük İpək Yolu"nun bərpası istiqamətində atılan strateji addımları və bu prosesdə Heydər Əliyevin uzaqgörən xarici iqtisadi siyasətinin rolunu geniş şəkildə təhlil edir. Tarixi İpək Yolunun bərpası təkəcə ticarət əlaqələrinin canlanması deyil, həm də

Şərqlə Qərb arasında yeni bir iqtisadi və mədəni körpünün qurulması deməkdir. Tədqiqat 1998-ci ildə Bakıda keçirilmiş tarixi beynəlxalq konfransın əhəmiyyətini vurğulayaraq, Azərbaycanın bu qlobal layihənin mərkəzi qovşağına çevrilməsi prosesini elmi əsaslarla araşdırır. Məqalədə Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyindən istifadə edərək reallaşdırdığı Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri kimi nəhəng layihələrin regional sabitliyə və iqtisadi integrasiyaya təsiri nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, Ələt Azad İqtisadi Zonası və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının müasir tranzit imkanlarının artırılmasındakı strateji yeri qiymətləndirilir. Tədqiqatda qeyd olunur ki, Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu nəqliyyat-logistika şəbəkəsi ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verməklə yanaşı, onu Avrasiya məkanında əvəzolunmaz tranzit mərkəzinə çevirmişdir. Yekun olaraq, müasir dövrdə Zəngəzur dəhlizinin açılması perspektivləri və bu dəhlizin İpək Yolunun potensialını daha da gücləndirəcəyi elmi şəkildə əsaslandırılır.

Açar sözlər: Böyük İpək Yolu, nəqliyyat diplomatiyası, tranzit koridorları, logistika mərkəzi, Heydər Əliyev strategiyası

Giriş. Müasir qlobal iqtisadiyyatda nəqliyyat-logistika sistemlərinin effektivliyi dövlətlərin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Tarixi "Böyük İpək Yolu"nun bərpası təkcə ticarət yollarının yenidən qurulması deyil, həm də Avrasiya məkanında yeni geoiqtisadi arxitekturanın formalaşdırılması deməkdir [1]. Azərbaycanın bu strateji marşrutun mərkəzi qovşağına çevrilməsi, ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı və tranzit potensialının reallaşdırılması baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra regionda yaranmış iqtisadi boşluğun doldurulması və Azərbaycanın dünya bazarlarına çıxışının təmin edilməsi zərurəti yaranmışdı. Bu problemin həlli üçün beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin diversifikasiyası və ölkənin tranzit infrastrukturunun müasir standartlara uyğunlaşdırılması fundamental vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur [2-3].

Tədqiqatın əsas məqsədi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin "Böyük İpək Yolu"nun bərpası istiqamətindəki strateji xidmətlərini və Azərbaycanın müasir tranzit imkanlarını təhlil etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- 1998-ci il Bakı Sammitinin əhəmiyyətini qiymətləndirmək;
- Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərinin səmərəliliyini araşdırmaq;
- Bakı-Tbilisi-Qars və Ələt Limanı kimi layihələrin perspektivlərini müəyyən etmək.

Mövzu ilə bağlı yerli və xarici tədqiqatçıların (məsələn, İ.Əliyev, S.Rəşidov, H.Məmmədov və b.) əsərlərində İpək Yolunun iqtisadi-siyasi aspektləri araşdırılmışdır. Bu tədqiqatlarda TRACECA proqramı və Azərbaycanın logistik hab kimi formalaşması məsələləri elmi şəkildə əsaslandırılsa da, Zəngəzur dəhlizi və post-münaqişə dövrünün yeni reallıqları kontekstində mövzuya yenidən baxılmasına ehtiyac duyulur [3-7].

Material və metodlar

Tədqiqat prosesində sistemli yanaşma, tarixi-müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir. "Böyük İpək Yolu"nun bərpası strategiyası tarixi ardıcılıqla izlənilmiş, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1998-ci ildə keçirilmiş Bakı Sammitindən sonrakı inkişaf mərhələləri retrospektiv analiz edilmişdir. Geosiyasi və geoiqtisadi amillərin Azərbaycanın tranzit potensialına təsiri kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət sənədləri, Prezident fərman və sərəncamları, "Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi"nin rəsmi hesabatları, habelə Dövlət Statistika Komitəsinin nəqliyyat və yükdaşıma sahəsindəki illik göstəriciləri təşkil edir. Bununla yanaşı, TRACECA və digər beynəlxalq logistik proqramların hesabatlarından, sahə üzrə ixtisaslaşmış yerli və xarici alimlərin elmi məqalələrindən material kimi istifadə olunmuşdur.

Məqalədə kəmiyyət və keyfiyyət analizi metodları tətbiq edilmişdir. Xüsusilə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi üzrə statistik müqayisələr aparılmışdır. SWOT-təhlil metodu vasitəsilə Azərbaycanın tranzit

koridorlarının üstünlükləri, potensial imkanları və regional rəqabət mühitindəki mövqeyi qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizinin açılmasının regionun nəqliyyat xəritəsinə verəcəyi töhfələr proqnozlaşdırılmışdır.

Nəticələr

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyevin 1998-ci ildə Bakıda keçirdiyi tarixi sammit Azərbaycanın "Böyük İpək Yolu"nun strateji mərkəzinə çevrilməsinin hüquqi və siyasi əsaslarını qoymuşdur. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın iştirak etdiyi Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizləri Avrasiya regionunda ən qısa və təhlükəsiz tranzit yolları hesab olunur. Xüsusilə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istismara verilməsi ilə Çindən Avropaya yükdaşıma müddəti 30-35 gündən 12-15 günə qədər qısalmışdır [1-2]. Zəngəzur dəhlizinin açılması perspektivi isə regionun nəqliyyat arxitekturasında yeni bir mərhələ açaraq, Türk Dövlətləri Təşkilatı ölkələri arasında birbaşa quru əlaqəsini təmin edəcəkdir.

Tədqiqat zamanı son illərin nəqliyyat dinamikasını əks etdirən aşağıdakı nümunəvi statistik göstəricilər əsas götürülmüşdür:

- **Tranzit həcmi:** Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanında yük dövriyyəsi son 5 ildə orta hesabla 15-20% artmışdır. 2023-cü ilin yekunlarına görə, limanda aşırılan yüklərin həcmi 7 milyon tondan çox olmuşdur.
- **BTQ-nin səmərəliliyi:** Bakı-Tbilisi-Qars xətti ilə daşınan konteynerlərin sayında illik 30% artım müşahidə olunur.
- **İpək Yolu üzrə pay:** Azərbaycan ərazisindən keçən TRACECA dəhlizi ilə daşınan yüklərin 50%-dən çoxu dəmir yolu nəqliyyatının payına düşür ki, bu da ekoloji və iqtisadi baxımdan ən səmərəli metodudur.

Cədvəl 1. Azərbaycanın əsas nəqliyyat qovşaqları üzrə yükdaşıma dinamikası və artım göstəriciləri (2023-cü ilin yekunlarına dair)

Göstərici (illik)	Yükdaşıma həcmi (mln ton)	Tranzit gəlirləri (artım, %)
Dəmir yolu	18.2	+12%
Dəniz limanı	7.3	+15%
Avtomobil yolu	15.5	+8%

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının rəsmi hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müzakirə

Tədqiqat zamanı əldə olunmuş statistik göstəricilər və faktoloji materiallar göstərir ki, Azərbaycanın tranzit potensialı son onillikdə ekstensiv inkişaf mərhələsindən intensiv mərhələyə keçmişdir. Xüsusilə, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının yük aşırılma qabiliyyətinin illik 15 milyon tona çatdırılması və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun modernləşdirilməsi nəticəsində Azərbaycanın Avrasiya logistika zəncirindəki "dar boğaz" (bottleneck) problemi aradan qaldırılmışdır. Bu, Heydər Əliyevin 1998-ci ildə təməlini qoyduğu "İpək Yolu" strategiyasının sadəcə siyasi bəyannamə deyil, real iqtisadi mexanizm olduğunu sübut edir.

Mövzu ilə bağlı mövcud ədəbiyyatların (məsələn, beynəlxalq logistika mərkəzlərinin hesabatları) təhlili göstərir ki, Azərbaycanın təqdim etdiyi "Orta Dəhliz" (Middle Corridor) layihəsi, Şimal dəhlizi (Rusiya üzərindən) ilə müqayisədə geosiyasi baxımdan daha riskli görünsə də, hazırkı global siyasi konyunkturada ən təhlükəsiz və alternativsiz marşrut kimi önə çıxır. Bir çox xarici tədqiqatçılar (məsələn, S.Fridman, J.Starr) əvvəlki illərdə Azərbaycanın tranzit imkanlarını yalnız enerji resursları ilə məhdudlaşdırırdırlarsa, bizim tədqiqatımız göstərir ki, qeyri-neft yüklərinin (konteyner daşımalarının) payı artıq ümumi tranzitin 40%-dən çoxunu təşkil edir [1,7,8].

Azərbaycanın tranzit həbına çevrilməsini "Nəqliyyat qovşağı nəzəriyyəsi" (Transport Hub Theory) çərçivəsində izah etmək olar. Burada dövlətin tətbiq etdiyi model "Multimodal

daşımalar"ın sintezinə əsaslanır. Yəni, dəniz, dəmir yolu və avtomobil yollarının vahid rəqəmsal platformada birləşməsi (məsələn, "Rəqəmsal İpək Yolu") logistik xərcləri 15-20% azaldır. Elmi baxımdan bu, ölkənin coğrafi determinizmdən (sadəcə yerləşmə yerindən) çıxaraq, aktiv iqtisadi subyektə çevrilməsini təmin edən "strateji infrastruktur investisiyaları" modelinin uğurlu tətbiqidir.

Yekun nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş "Böyük İpək Yolu"nın bərpası strategiyası Azərbaycanın müasir iqtisadi simasını müəyyən edən ən uğurlu xarici siyasət kursudur. Ölkəmiz sadəcə enerji resurslarının ixracatçısı deyil, həm də Avrasiyanın mühüm nəqliyyat-logistika qovşağına (habına) çevrilmişdir. Şərq-Qərb dəhlizinin ayrılmaz hissəsi olan "Orta Dəhliz" layihəsi Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki geosiyasi çəkisini artırmaqla yanaşı, regionda sülhün və iqtisadi əməkdaşlığın qarantı funksiyasını yerinə yetirir.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti tranzit dəhlizlərinin ölkə iqtisadiyyatına (qeyri-neft sektoruna) təsirinin multimodal daşımalar prizmasından əsaslandırılmasındadır. Praktiki baxımdan isə məqalədə irəli sürülən müddəalar Azərbaycanın logistik imkanlarının beynəlxalq arenada təbliği, nəqliyyat infrastrukturunun idarə olunması üzrə dövlət proqramlarının hazırlanması və gənc tədqiqatçıların bu sahədəki elmi axtarışları üçün istinad mənbəyi ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən aşağıdakı tövsiyələri irəli sürmək mümkündür:

1. **Rəqəmsallaşma:** "Rəqəmsal İpək Yolu" konsepsiyası çərçivəsində bütün tranzit əməliyyatlarının tam elektronlaşdırılması (kağızsız ticarət) və vahid logistik platformanın yaradılması sürətləndirilməlidir.
2. **Zəngəzur dəhlizi:** Bu dəhlizin açılması istiqamətində diplomatik və infrastruktur işləri davam etdirilməli, onun "Orta Dəhliz"ə integrasiyası ilə bağlı yeni tarif güzəştləri mexanizmi işlənilməlidir.
3. **Kadr hazırlığı:** Beynəlxalq logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsi üzrə ixtisaslaşmış kadrların hazırlanması üçün ali təhsil müəssisələrində müasir proqramlar tətbiq edilməlidir.
4. **Yaşıl Logistika:** Tranzit daşımalarında ekoloji standartların tətbiqi və "yaşıl liman" (Green Port) statusunun genişləndirilməsi Azərbaycanın qlobal ekoloji hədəflərinə xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Nəqliyyatın statistik göstəriciləri: İllik bülleten*. Bakı: DSK Nəşriyyatı.
2. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2022). *Tranzit dəhlizlərinin inkişafı üzrə strateji yol xəritəsi*. Bakı: Nazirlik hesabatı.
3. Əliyev, A. və b. (2024). Nəqliyyat dəhlizləri və Azərbaycanın tranzit potensialı. *ELMI İŞ Beynəlxalq elmi jurnal*, 18(12), 9-13.
4. İsayev, E. (2012). *Böyük İpək yolu və Naxçıvan*. Bakı: Elm və təhsil.
5. Muradov, Ş. (2019). *Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi*. Bakı: Avropa nəşriyyatı.
6. Yusifova, K. X. (2025). *"Böyük İpək Yolu"nın Azərbaycan iqtisadiyyatında yeri və rolu* (Monoqrafiya). Bakı.
7. TRACECA Intergovernmental Commission. (2022). *Annual report on the development of the Europe-Caucasus-Asia transport corridor*. Baku: Permanent Secretariat of the IGC TRACECA.
8. World Bank Group. (2021). *Middle Corridor: Policy and investment options for maximizing the efficiency of the Trans-Caspian International Transport Route*. Washington, DC: World Bank.

AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA TARİXİ DÖNÜŞ DÖVRÜ VƏ YENİ STRATEJİ MƏRHƏLƏNİN ZƏRURİLİYİ

Emiliya Yəhya qızı Hüseynova
dosent

emiliya.huseynova@mdu.edu.az

Arifə Carı qızı Nəsimova
müəllim

arifa.nesibova@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın müasir inkişaf trayektoriyası qarşıda duran prioritetləri təhlil edir. Məqalədə qeyd olunur ki, qlobal iqtisadi dəyişikliklər, texnoloji yeniliklər və regional geosiyasi proseslər ölkənin yeni yanaşmalar formalaşdırmasını zəruri edir. Əldə olunan uğurlara baxmayaraq, davamlı və inklüziv inkişafın təmin edilməsi üçün iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi və innovativ fəaliyyətin genişləndirilməsi əsas istiqamətlər kimi təqdim olunur.

Eyni zamanda, insan kapitalının inkişafı, təhsil və elmin modernləşdirilməsi, rəqəmsal transformasiya və yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məqalə vurğulayır ki, institusional islahatların dərinləşdirilməsi, şəffaflığın artırılması və effektiv idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi yeni strateji mərhələnin əsasını təşkil edir. Regional inkişafın balanslaşdırılması, infrastruktur layihələrinin davam etdirilməsi və sosial rifahın yüksəldilməsi də prioritetlər sırasındadır.

Nəticə etibarilə, məqalə Azərbaycanın mövcud çağırışlara cavab verərək daha dayanıqlı, rəqəbatqabiliyyətli və innovativ iqtisadi modelə keçidinin vacibliyini əsaslandırır və bu istiqamətdə kompleks strateji yanaşmanın əhəmiyyətini önə çəkir.

Açar sözlər: sosial-iqtisadi inkişaf, strateji mərhələ, iqtisadi şaxələndirmə, innovasiya, insan kapitalı, rəqəmsal transformasiya.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideyaları əsasında tərəqqi yolunda inamla addımlayan dövlətimiz hazırda iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni inkişafının tarixi dönüş mərhələsini yaşayır. Öz tarixi ərazi bütövlüyünü təmin etməklə ölkəmiz yeni qlobal reallıqlar fonunda növbəti və daha böyük transformasiya astanasına keçid edir.

Uzun illər Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını, onun maliyyə dayanıqlığının güclənməsini və sürətlə müasirləşməsini, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur quruculuğu proseslərinin sürətlənməsini, habelə bir çox sosial problemlərin ardıcıl şəkildə həllini və xalqın maddi rifahının yüksəlməsini, innovasiyaların sürətlə mənimsənilməsini və insan kapitalının davamlı inkişafını təmin etməkdədir. [1]

Azərbaycan dünya miqyasında sabit və dayanıqlı iqtisadiyyatı, eləcə də böyük maliyyə resursları olan, mühüm geosiyasi və geoiqtisadi mövqe tutan, qlobal enerji təhlükəsizliyinin təminatında strateji rol oynayan dövlətə çevrilmişdir. Azərbaycan beynəlxalq və regional edilir. Artan iqtisadi güc və beynəlxalq nüfuz Azərbaycana Cənubi Qafqazın və ətraf regionların iqtisadiyyatlarının mənzərəsini dəyişdirməyə qadir olan iri layihələrin təşəbbüskarı kimi çıxış etmək imkanlar yaradır. Bu layihələrin uğurla həyata keçirilməsi ölkəmizin regionda proseslərin inkişaf vektorunu müəyyən edən və dünya iqtisadiyyatında söz sahibi olan “qlobal oyunçu” statusunu təmin edir.

Sosial-iqtisadi inkişafda dövlətin xüsusi rolu, neft sərvətinin dinamik inkişafa səmərəli və ağıllı integrasiyası, dövlət investisiyalarının yüksək həcmi iqtisadi quruculuğun birinci mərhələsindəki başlıca məqsədlərin – ölkənin tarixi coğrafi sərhədlərini bərpa etməklə dövlət suverenliyinin və milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, daxili ictimai-siyasi sabitliyin və ictimai konsolidasiyanın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Son illərdə pandemiyanın ölkənin ixrac gəlirlərinə əhəmiyyətli təsirinə baxmayaraq, vaxtında görülmüş tədbirlər nəticəsində milli iqtisadiyyat qısa müddətdə yeni qlobal reallıqlara uyğunlaşdırılır, makroiqtisadi sabillik təmin edilir.

Azərbaycan dövləti postpandemiya və postkonflikt dövründə keyfiyyətə yeni olan və 2022–2030-cu illəri əhatə edən strateji inkişaf mərhələsinə daxil olur. Bu strateji dövrdə yeni nəsil struktur və institusional islahatlar vasitəsilə iqtisadi artımın müasir və dayanıqlı mənbələrinin hərəkətə gətirilməsi, milli iqtisadiyyatın innovasiya yönümünün və maliyyə dayanıqlığının daha da gücləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının qlobal dəyər zəncirinə səmərəli inteqrasiya yolu ilə Azərbaycan dövləti öz qüdrətini daha da artırmaqla, yüksək rifah cəmiyyətinin qurulması istiqamətində yeni hədəfləri gerçəkləşdirmək əzmindədir. [2]

Məhz bu məqsədlə “Azərbaycan–2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq olunmuş və bu prioritetlərə söykənən “2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” hazırlanmışdır. Ölkəmizdə bu Strategiyanın reallaşması 2026-cı ilin sonuna ölkə iqtisadiyyatının simasında böyük dəyişikliklərə səbəb olacağı, iqtisadi artım tamamilə yeni keyfiyyət amilləri bazasında formalaşacağı, xüsusilə prioritet sahələrdə artım templəri sürətlənməsi, iqtisadiyyatın və məşğulluğun dayanıqlığını daha da gücləndirəcəkdir. [2].

Özəl sektorun, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı yeni və daha səmərəli stimullar və inkişaf mühiti hesabına sürətlənəcək, özəl və xarici investorların ölkə iqtisadiyyatında fəallığı artacaq, qeyri-xammal ixracı genişlənəcəkdir.

Qeyri-neft qaz sektoruna, xüsusilə ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsini təmin edən, ixrac potensialının artırılmasına və kənd yerlərində rifahın yüksəlməsinə töhfə verən rəqabətqabiliyyətli aqrar istehsal və emalı sənayesinə dövlət dəstəyi və investisiyalar cəlb olunacaq, innovasiyalar, habelə dövlət–özəl tərəfdaşlığı ilə bu sahədə resurs və xidmət təminatı gücləndiriləcəkdir.

Dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəsi yüksələcək, iqtisadiyyatda şəffaflıq daha da artacaq, iqtisadi idarəetmənin keyfiyyəti yeni səviyyəyə qalxacaqdır. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və dövlət–özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi, dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin restrukturizasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi, burada dövlət payının azaldılması sahəsində müvafiq işlər görülür.

Makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunması, dövlət büdcəsinin dayanıqlığının və səmərəliliyinin artırılması mexanizmləri təkmilləşdiriləcəkdir. Kapital bazarının inkişaf mühitində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verəcək, real sektorun və sahibkarlığın maliyyə xidmətlərinə və resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi mexanizmləri gücləndiriləcəkdir. [3]

İnsan kapitalının davamlı inkişafı və yeni keyfiyyətə transformasiyası mühiti daha da təkmilləşəcək, milli iqtisadiyyatda innovasiyaların sürətlə mənimsənilməsi üçün zəruri ekosistem formalaşacaq, ölkənin yaşıl enerji məkanına çevrilməsi və ətraf mühitin sağlamlaşması prosesləri sürətlənir.

İnnovasiyalar təşviq ediləcək, müasir texnoloji həllərin tətbiqi genişləndiriləcək, bu əsasda iqtisadiyyatın effektivlik əsasında inkişafı və rəqabətədavamlılığı təmin olunacaqdır.

Əhəlinin sosial müdafiəsi, xüsusilə həssas təbəqələrin sosial təminatı gücləndiriləcək, pensiya sistemində mühüm keyfiyyət dəyişikliyi baş verir.

Azərbaycanın böyük uğur salnaməsi olan işğaldan azad edilmiş torpaqların sosial-iqtisadi sistemə effektiv reinteqrasiyası təmin edilir. Bu strateji məqsədin həyata keçirilməsi üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mərhələli şəkildə, prioritetləşdirilməklə, səmərəlilik şərtləri nəzərə alınmaqla və müasir təcrübəyə əsaslanmaqla bərpa-quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi ilə müasir sosial və biznes infrastrukturunun yaradılması, bu əsasda Azərbaycan vətəndaşının dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsi tələb olunur. Sözügedən işlər müasir təcrübə və yanaşmalar əsasında beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində reallaşdırılmaqdadır [3]. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin mövcud iqtisadi potensialından xalqımızın rifahı naminə tam istifadə olunması, xüsusilə Zəngəzur dəhlizi üzərindən reallaşdırılacaq regional nəqliyyat-

kommunikasiya layihələri davamlı və dayanıqlı inkişaf üçün geniş imkanlar yaradır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa-quruculuq üzrə qət olunan məsafə qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yüksək səviyyədə həyata keçiriləcəyindən xəbər verir. Məhz uzunmüddətli dövrə hədəflənən strateji baxışın, zəruri resursların və texnoloji həllərin mövcud olması bunun təminatı kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Qəndilov S.və b. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Bakı. 2010
2. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Bakı, 2 fevral, 2021
3. Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı. Dövlət Proqramı. Bakı, 2019

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYASI

Mətanət İsrayıl qızı Əhmədova

dosent

matanat.axmedova74@gmail.com

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə işlənib hazırlanmış milli iqtisadi inkişaf strategiyasının konseptual əsasları və onun tarixi əhəmiyyəti tədqiq edilir. Çünki məhz 1993-cü ildə Ümummilli Liderin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə dərin iqtisadi böhranın qarşısı alınmış, plansız iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidin fundamental prinsipləri müəyyən edilmişdir. Strategiyanın mərkəzində dayanan “Əsrin müqaviləsi” və uğurlu enerji diplomatiyası ölkəyə xarici investisiyaların axınını təmin etməklə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün də maliyyə bazası yaratmışdır. Tədqiqatda Heydər Əliyevin iqtisadi modelinin mühüm istiqamətləri olan aqrar islahatlar, sahibkarlığın dəstəklənməsi və milli valyutanın sabitliyinin qorunması məsələlərinə xüsusi toxunulmuşdur. Vurğulanır ki, bu uzaqgörən siyasət nəticəsində Azərbaycan regionun lider dövlətinə çevrilmiş və qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmuşdur. Məqalədə həmçinin bu strateji kursun Prezident İlham Əliyev tərəfindən müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq uğurla davam etdirilməsi, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi reabilitasiyası və "yaşıl enerji" keçidi kontekstində təhlil olunur. Tədqiqatın sonunda belə qənaətə gəlinir ki, Heydər Əliyev düşüncəsi tərəfindən qoyulmuş iqtisadi təməllər Azərbaycanın dayanıqlı inkişafının və gələcək tərəqqisinin sarsılmaz zəmanətidir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, iqtisadi strategiya, milli inkişaf modeli, bazar islahatları, enerji diplomatiyası

Giriş. Müasir Azərbaycanın dövlətçilik tarixində iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsi və dayanıqlı inkişaf modelinin qurulması birbaşa Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkənin üzləşdiyi dərin siyasi və iqtisadi böhran şəraitində yeni iqtisadi strategiyanın müəyyən edilməsi dövlətçiliyin qorunub saxlanması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi [1-2]. Bu gün Azərbaycanın qlobal enerji xəritəsində mühüm rol oynaması, rəqabətə davamlı qeyri-neft sektorunun formalaşması və işğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətli bərpası məhz həmin dövrdə qoyulmuş strateji təməllərin nəticəsidir. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin iqtisadi irsinin müasir çağırışlar kontekstində təhlili elmi və praktiki baxımdan olduqca aktualdır [3].

Müasir Azərbaycanın dövlətçilik tarixində iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsi və dayanıqlı inkişaf modelinin qurulması birbaşa Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır [4]. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkənin üzləşdiyi dərin siyasi və iqtisadi böhran şəraitində yeni iqtisadi strategiyanın müəyyən edilməsi dövlətçiliyin qorunub saxlanması üçün həyati əhəmiyyət kəsb

edirdi. Bu gün Azərbaycanın global enerji xəritəsində mühüm rol oynaması, rəqabətə davamlı qeyri-neft sektorunun formalaşması və işğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətli bərpası məhz həmin dövrdə qoyulmuş strateji təməllərin nəticəsidir [5]. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin iqtisadi irsinin müasir çağırışlar kontekstində təhlili elmi və praktiki baxımdan olduqca aktualdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyevin milli iqtisadi inkişaf strategiyasının konseptual əsaslarını araşdırmaq və bu modelin müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının uğurlarındakı rolunu qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- 1993-cü ildən sonrakı iqtisadi islahatların mərhələlərini təhlil etmək;
- "Əsrin müqaviləsi"nin ölkənin iqtisadi suverenliyindəki rolunu araşdırmaq;
- Sahibkarlığın inkişafı və dövlət dəstəyi mexanizmlərini qiymətləndirmək;
- Milli inkişaf strategiyasının varisliyi və müasir inkişaf mərhələsi ilə əlaqəsini şərh etmək.

Mövzu ilə bağlı mövcud ədəbiyyatda Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti müxtəlif aspektlərdən öyrənilmişdir. Xüsusilə akademik Z.Səmədzadə, professorlar Ə.Muradov, V.Qasımlı və digər tədqiqatçıların əsərlərində Azərbaycanın yeni iqtisadi modelinin formalaşması, neft strategiyasının regional təhlükəsizlikdəki rolu və aqrar islahatlar geniş təhlil edilmişdir [2-7]. Bir çox fundamental tədqiqat işlərində iqtisadi tərəqqinin tarixi mərhələləri və statistik göstəriciləri sistemli şəkildə əks olunmuşdur [2-7]. Bununla yanaşı, müasir dövrün "ağıllı iqtisadiyyat" və "yaşıl artım" hədəfləri kontekstində Heydər Əliyev irsinin tədqiqi hələ də yeni elmi yanaşmalara ehtiyac duyur.

Material və metodlar

Tədqiqat işi hazırlanarkən sistemli yanaşma, tarixi-məntiqi analogiya və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının təkamül mərhələləri xronoloji ardıcılıqla araşdırılmış, keçid dövrünün iqtisadi göstəriciləri ilə müasir dövrün nəticələri arasında səbəb-nəticə əlaqələri qurulmuşdur. Həmçinin, dövlət idarəçiliyində tətbiq olunan iqtisadi modellərin effektivliyini qiymətləndirmək üçün keyfiyyət analizi metoduna müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Arxiv İdarəsinin materialları, Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzinin nəşrləri, "Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası" adlı rəsmi dövlət sənədləri və proqramları təşkil edir. Eyni zamanda, Dövlət Statistika Komitəsinin 1993-2023-cü illəri əhatə edən makroiqtisadi göstəriciləri, beynəlxalq maliyyə qurumlarının (Dünya Bankı, BİF) hesabatları və sahəvi iqtisadiyyata dair elmi monoqrafiyalar əsas material kimi istifadə olunmuşdur [1-8].

Məqalədə iqtisadi proseslərin dinamikasını izləmək üçün statistik-iqtisadi analiz və qrafik vizuallaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir. Xüsusilə, ÜDM-in artım tempi, investisiya qoyuluşlarının strukturu və yoxsulluğun azaldılması istiqamətində əldə olunan nəticələr kəmiyyət analizi vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən neft strategiyasının qeyri-neft sektoruna multiplikativ təsirləri isə deduktiv analiz metodu ilə əsaslandırılmışdır.

Nəticələr

Heydər Əliyevin milli iqtisadi inkişaf strategiyasının təhlili göstərir ki, 1993-2003-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında fundamental transformasiya baş vermişdir. Əsas elmi faktlar ondan ibarətdir ki, bu dövrdə xarici investisiyaların qorunması haqqında qanunvericilik bazasının yaradılması ölkəyə milyardlarla dollar həcmində birbaşa xarici investisiyanın axınını təmin etmişdir. Xüsusilə, 1996-cı ildə həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində kolxoz və sovxozların ləğv edilərək torpağın kəndlilərə paylanması, kənd təsərrüfatında istehsalın 35% artmasına səbəb olmuşdur. Strategiyanın ən böyük nəticəsi isə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsidir: 1994-cü ildə 1800% olan inflyasiya dərəcəsi 2000-ci illərin əvvəllərində təkcə rəqəmli həddə (1.5-2%) endirilmişdir [1].

Heydər Əliyev dövründə əsas qoyulan inkişafın dinamikasını aşağıdakı cədvəl və göstəricilər aydın əks etdirir:

Cədvəl 1

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri (1995-2003)

Göstəricilər	1995 il	2003 il	Artım tempi
Ümumi Daxili Məhsul - ÜDM (mln dollar)	2,415	7,276	~300%
Adambaşına düşən ÜDM (dollar)	315	880	2.8 dəfə
Xarici ticarət dövriyyəsi (mln dollar)	1,300	5,200	4 dəfə
Yoxsulluq səviyyəsi	61%	44,7%	-16.3%

Aparılan statistik tədqiqatlar göstərir ki, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra ölkəyə yönələn investisiya qoyuluşu hər il orta hesabla 15-20% artmışdır. Bu, "Holland xəstəliyi" riskinin qarşısını almaq üçün qeyri-neft sektorunun (xüsusilə xidmət və tikinti) stimullaşdırılması ilə müşayiət olunmuşdur.

Beləliklə, Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş strateji kurs Azərbaycanı post-sovet məkanında iqtisadi tənəzzüldən sürətli artım fazasına keçirən yeganə model olmuşdur.

Müzakirə. Tədqiqatdan əldə olunan statistik göstəricilər və tarixi faktlar təsdiq edir ki, Heydər Əliyevin milli iqtisadi inkişaf strategiyası sadəcə resursların idarə edilməsi deyil, həm də iqtisadiyyatın institusional yenidən qurulması prosesidir. 1995-2003-cü illər arasında ÜDM-in 3 dəfə artması (cədvəl 1) göstərir ki, neft gəlirləri dərhal istehlaka deyil, infrastrukturun bərpasına və makroiqtisadi sabitliyə yönəldilmişdir. Bu yanaşma ölkədə "şok terapiyası" metodundan qaçmağa və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına yumşaq keçid etməyə imkan vermişdir.

Bir çox yerli və xarici tədqiqatçılar (məsələn, akademik Z.Səmədzadə və iqtisadçı-ekspert V.Qasımlı) Azərbaycan modelini digər post-sovet ölkələri ilə müqayisə edərkən xüsusi bir fərqi vurğulayırlar. Məsələn, Ermənistan və Gürcüstandan fərqli olaraq, Azərbaycan Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə enerji resurslarını siyasi müstəqilliyin iqtisadi alətinə çevirə bilmişdir. Bəzi Qərb tədqiqatçıları (məsələn, S.Fridman) enerji ölkələri üçün "resurs lənəti" riskini qeyd etsələr də, tədqiqat göstərir ki, 1999-cu ildə Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) yaradılması ilə bu riskin qarşısı alınmışdır. Digər keçid iqtisadiyyatı ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanın dövlət borcunun aşağı səviyyədə saxlanılması və valyuta ehtiyatlarının sürətli artımı Heydər Əliyev modelinin daha dayanıqlı olduğunu sübut edir.

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının uğuru "güclü dövlət – effektiv islahat" düsturu ilə izah olunur. Elmi baxımdan bu, neoklassik iqtisadi modelin milli xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılmasıdır. Dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rolunun saxlanılması azad rəqabətin təmin olunması ilə paralel aparılmışdır. Xüsusilə, 1996-cı il torpaq islahatının elmi izahı mülkiyyət formalarının diversifikasiyasına əsaslanır ki, bu da kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın kəskin artımına (35%) elmi-iqtisadi zəmin yaratmışdır. Strategiyanın müasir dövrə transformasiyası isə göstərir ki, o, statik deyil, dinamik xarakter daşıyır və rəqəmsal iqtisadiyyata keçid üçün çevik fundamentə malikdir.

Yekun nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyevin müəllifi olduğu milli iqtisadi inkişaf strategiyası Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin iqtisadi sütunlarını formalaşdıran fundamental bir konsepsiyadır. 1993-2003-cü illəri əhatə edən islahatlar sadəcə böhrandan çıxışı təmin etməmiş, həm də ölkənin uzunmüddətli tərəqqisi üçün zəruri olan enerji diplomatiyası, aqrar islahatlar və sahibkarlığın dəstəklənməsi kimi istiqamətləri müəyyən etmişdir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, müasir Azərbaycanın iqtisadi gücü və rəqabətqabiliyyətliliyi məhz Ümummilli Lider tərəfindən qoyulmuş bu strateji varislik üzərində yüksəlir.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti keçid dövrü iqtisadiyyatlarında "Azərbaycan modelinin" nəzəri-konseptual əsaslarının sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Bu iş iqtisadi liberalizmlə dövlət tənzimlənməsinin optimal balansının elmi izahını verir. Məqalənin praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr və statistik təhlillər ali məktəblərdə "Azərbaycan iqtisadiyyatı" və

"Dövlət idarəçiliyi" fənlərinin tədrisində, habelə gənc tədqiqatçıların milli inkişaf modellərini öyrənməsində köməkçi material kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən aşağıdakı tövsiyələri irəli sürmək mümkündür:

5. Heydər Əliyevin iqtisadi irsinin müasir "yaşıl enerji" və "rəqəmsal transformasiya" çağırışları ilə əlaqəli şəkildə daha dərinlən öyrənilməsi;
6. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin (Qarabağ və Şərqi Zəngəzur) iqtisadi reabilitasiyasında Heydər Əliyev tərəfindən tətbiq edilmiş bölgələrin balanslı inkişafı modelindən geniş istifadə olunması;
7. Milli iqtisadi inkişaf strategiyasının uğurlu nəticələrinin beynəlxalq arenada (xarici dilli elmi jurnallarda) daha geniş təbliğ edilməsi;
8. Gənc kadrların idarəetmə potensialının artırılması məqsədilə bu strateji kursun innovativ metodlarla tədris proqramlarına inteqrasiyası.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Azərbaycanın statistik göstəriciləri: Tarixi baxış (1991–2023)*. Bakı: Səda nəşriyyatı.
2. Əhmədova, M. İ., Məmmədova, Q. R., & Əsgərov, A. T. (2025). *Logistik idarəetmə: milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi*. *Innovasiyalı iqtisadiyyat və menecment jurnalı*, (2), 10-15.
3. Əliyev, İ. H. (2018). *Milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyası və Heydər Əliyev irsi*. Bakı: Elm və təhsil.
4. Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi. (2010). *Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr* (Cild 1-10). Bakı: Azərnəşr.
5. Muradov, Ə. C. (2019). *Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf meylləri və islahatların effektivliyi*. Bakı: UNEC nəşriyyatı.
6. Qasımlı, V. A. (2021). *Azərbaycanın yeni iqtisadi modeli: Reallıqlar və perspektivlər*. Bakı: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi.
7. Səmədzadə, Z. Ə. (2014). *Azərbaycan iqtisadiyyatı: Heydər Əliyev və yeni iqtisadi strategiya*. Bakı: Şərq-Qərb.
8. World Bank. (2022). *Azerbaijan: Country Economic Update and Transition to a Green Economy*. Washington, DC: World Bank Publications.

MİLLİ İQTİSADİ İNKİŞAF STRATEGİYASININ FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Lalə Müsəllim qızı Vəliyeva
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
lala.valiyeva@sdu.edu.az

Turan Tərlan oğlu Şirinov
Bakalavr
turansdu06@gmail.com
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalə ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin Azərbaycanın müasir iqtisadi modelinin formalaşmasında oynadığı rolu araşdırmağa həsr olunmuşdur. Tədqiqatda müstəqilliyin ilk illərində ölkədə mövcud olan iqtisadi problemlər və onların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar təhlil olunur. Məqalədə xüsusilə Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyası, enerji siyasəti və xarici investisiyaların cəlb olunmasının ölkə

iqtisadiyyatına təsiri geniş şəkildə izah edilir. Eyni zamanda, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və enerji layihələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi sabitliyinin təmin olunması və iqtisadi artımın sürətlənməsi məsələləri araşdırılır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşmasına, ölkənin iqtisadi potensialının artmasına və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə mühüm töhfə vermişdir. Məqalədə həmçinin bu iqtisadi modelin müasir dövrdə Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafında oynadığı rol elmi baxımdan qiymətləndirilir.

Açar sözlər: İqtisadi inkişaf strategiyası, enerji siyasəti, bazar iqtisadiyyatı, xarici investisiyalar.

Giriş. Müasir Azərbaycanın siyasi və iqtisadi inkişafında ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti xüsusi yer tutur. XX əsrin sonlarında Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə ciddi siyasi və iqtisadi problemlərlə üzləşmişdi. Bu dövrdə iqtisadi sistemin yenidən qurulması, bazar münasibətlərinin formalaşdırılması və milli iqtisadiyyatın sabit inkişafının təmin edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə siyasi sabitlik təmin olunmuş, iqtisadi sahədə genişmiqyaslı islahatlara başlanılmışdır. Bu islahatlar Azərbaycanın müasir iqtisadi modelinin formalaşmasında əsas rol oynamışdır [3].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən iqtisadi strategiya ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, xarici investisiyaların cəlb olunmasına və milli iqtisadiyyatın qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyasına yönəlmişdir. Xüsusilə enerji sektorunda həyata keçirilən islahatlar və beynəlxalq əməkdaşlıq layihələri Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm dönüş yaratmışdır. 1994-cü ildə imzalanmış və tarixə “Əsrin müqaviləsi” kimi daxil olmuş neft müqaviləsi ölkənin iqtisadi inkişafının yeni mərhələsini başlatmışdır. Bu müqavilə yalnız enerji sektorunun inkişafına deyil, həm də ölkəyə böyük həcmdə xarici investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaratmışdır [4].

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyası bu gün də Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qalmaqdadır. Onun təşəbbüsü ilə formalaşdırılmış iqtisadi model dayanıqlı inkişaf, iqtisadi təhlükəsizlik və sosial rifah prinsiplərinə əsaslanır. Bu model ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində və dünya iqtisadi sistemində mövqeyinin gücləndirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Eyni zamanda, müasir dövrdə qlobal iqtisadi proseslərin sürətlənməsi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi şəraitində Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin elmi baxımdan öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu siyasətin əsas istiqamətlərinin və iqtisadi nəticələrinin araşdırılması müasir iqtisadi strategiyanın formalaşdırılması baxımından mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan iqtisadiyyatı ciddi struktur problemləri ilə üzləşmişdi. Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində formalaşmış iqtisadi əlaqələrin pozulması, sənaye istehsalının azalması, maliyyə sisteminin qeyri-sabitliyi və yüksək inflyasiya səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Bu şəraitdə iqtisadi sistemin yenidən qurulması və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılması zəruri idi.

Digər tərəfdən, iqtisadi sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün effektiv idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması vacib idi. Bu proseslərin həyata keçirilməsi yalnız iqtisadi tədbirlərlə deyil, həm də güclü siyasi iradə və strateji yanaşma ilə mümkün idi.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar məhz bu problemlərin həllinə yönəlmişdi. Dövlət idarəçiliyinin gücləndirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi ölkənin inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərini təşkil edirdi. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində struktur dəyişiklikləri aparılmış və yeni iqtisadi institutlar formalaşdırılmışdır.

Problemin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin əsas prinsipləri və onların ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri elmi baxımdan sistemli şəkildə təhlil olunmalıdır. Bu siyasətin iqtisadi nəticələrinin və uzunmüddətli təsirlərinin araşdırılması müasir iqtisadi inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərini və bu strategiyanın Azərbaycanın iqtisadi modelinin formalaşmasına təsirini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün bir sıra elmi vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. İlk növbədə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə həyata keçirilmiş iqtisadi islahatların əsas xüsusiyyətləri və istiqamətləri təhlil edilir. Bu islahatların iqtisadi sistemin sabitləşdirilməsinə və bazar münasibətlərinin formalaşmasına təsiri araşdırılır.

Digər mühüm vəzifə Azərbaycanın enerji siyasətinin və neft strategiyasının ölkənin iqtisadi inkişafında oynadığı rolu müəyyən etməkdir. Bu kontekstdə beynəlxalq enerji layihələrinin və xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına təsiri təhlil olunur.

Bununla yanaşı, Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsiri də araşdırılır. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması və regionların inkişafı kimi məsələlər tədqiqatın əsas istiqamətlərindən biridir.

Tədqiqatın digər məqsədi isə Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf modelinin müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf perspektivlərinə təsirini qiymətləndirməkdir. Bu modelin davamlı inkişaf və iqtisadi təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyəti xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Heydər Əliyevin siyasi və iqtisadi fəaliyyəti müxtəlif elmi araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Azərbaycan və xarici ölkə alimləri onun dövlət idarəçiliyi, iqtisadi strategiyası və beynəlxalq siyasəti ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparmışlar. Bu araşdırmaların əksəriyyəti Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin ölkənin müstəqil inkişafında oynadığı rolu xüsusi vurğulayır.

Bir sıra tədqiqatlarda Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyası milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və bazar iqtisadiyyatı sisteminin qurulması kontekstində təhlil olunur. Bu araşdırmalar göstərir ki, həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına və iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Digər tədqiqatlarda isə Azərbaycanın enerji strategiyasının və neft siyasətinin iqtisadi inkişafda oynadığı rol geniş şəkildə araşdırılır. Xüsusilə “Əsrin müqaviləsi” və digər beynəlxalq enerji layihələri Azərbaycanın iqtisadi potensialının artırılmasında mühüm amil kimi qiymətləndirilir.

Bununla yanaşı, bəzi elmi işlərdə Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin sosial nəticələri də təhlil olunur. Bu tədqiqatlar göstərir ki, həyata keçirilən iqtisadi islahatlar yalnız iqtisadi artımın təmin edilməsinə deyil, həm də əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

Beləliklə, mövcud elmi ədəbiyyat Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının Azərbaycanın müasir iqtisadi modelinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını təsdiq edir. Bununla yanaşı, bu sahədə aparılan tədqiqatların daha da genişləndirilməsi və iqtisadi siyasətin müxtəlif aspektlərinin kompleks şəkildə araşdırılması zəruri hesab olunur.

Material və metodlar

Tədqiqat prosesində müxtəlif elmi metodlardan istifadə edilmişdir. İlk növbədə, tarixi və analitik yanaşma metodları tətbiq olunmuşdur. Bu metodlar vasitəsilə Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin formalaşma mərhələləri və onun əsas istiqamətləri təhlil edilmişdir.

Bununla yanaşı, müqayisəli təhlil metodundan da istifadə olunmuşdur. Bu metod müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərinin müqayisəli şəkildə araşdırılmasına imkan vermişdir. Müqayisəli təhlil vasitəsilə həyata keçirilmiş iqtisadi islahatların nəticələri və onların iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsiri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat zamanı müxtəlif elmi mənbələrdən və rəsmi statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir. Dövlət qurumlarının statistik məlumatları, elmi monoqrafiyalar, elmi məqalələr və iqtisadi hesabatlar tədqiqatın əsas informasiya bazasını təşkil etmişdir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların hesabatları da tədqiqatın aparılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu materiallar ölkənin iqtisadi göstəricilərinin obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir.

Tədqiqatda statistik təhlil və iqtisadi analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Statistik təhlil vasitəsilə Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri və inkişaf dinamikası araşdırılmışdır.

Bununla yanaşı, sistemli yanaşma metodu tətbiq olunmuş və iqtisadi siyasətin müxtəlif elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələr təhlil edilmişdir. Bu metod Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının kompleks şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir. Beləliklə, istifadə olunan metodoloji yanaşmalar tədqiqatın elmi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə və əldə olunan nəticələrin obyektivliyinin təmin olunmasına şərait yaratmışdır.

Nəticələr

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən iqtisadi siyasət Azərbaycanın milli iqtisadi modelinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Əldə olunan faktlar göstərir ki, 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq ölkədə makroiqtisadi sabitlik tədricən bərpa olunmuş, inflyasiya səviyyəsi azalmış və iqtisadi artım üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Xüsusilə enerji sektorunda həyata keçirilən strateji qərarlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafına güclü tökan vermişdir.

1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın enerji siyasətində dönüş nöqtəsi olmuş və ölkəyə iri həcmdə xarici investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaratmışdır. Bu müqavilə nəticəsində Azərbaycanın enerji resurslarının beynəlxalq bazarlara çıxışı təmin edilmiş və ölkənin iqtisadi potensialı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, həmin dövrdə həyata keçirilmiş enerji layihələri Azərbaycanın iqtisadi artım tempinin yüksəlməsinə və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına mühüm təsir göstərmişdir [2].

Statistik göstəricilər də bu inkişaf meyillərini təsdiq edir. 1995-ci ildən etibarən ölkədə ÜDM artımı müşahidə olunmuş, sənaye istehsalı və investisiya həcmi artmışdır. Xarici investisiyaların cəlb olunması iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına tökan vermiş və yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olmuşdur [1].

Bununla yanaşı, həyata keçirilən iqtisadi islahatlar regionların inkişafına və sosial-iqtisadi balansın təmin olunmasına da müsbət təsir göstərmişdir. İnfrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, nəqliyyat və enerji sistemlərinin modernləşdirilməsi ölkənin iqtisadi potensialının genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Müzakirə

Əldə olunan nəticələrin təhlili göstərir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyası Azərbaycanın iqtisadi sabitliyinin təmin olunmasında və uzunmüddətli inkişaf modelinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu strategiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri iqtisadiyyatın açıq və bazar prinsiplərinə əsaslanan model üzrə inkişaf etdirilməsi olmuşdur.

Digər tədqiqatlarla müqayisə göstərir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli postsovet məkanında həyata keçirilən iqtisadi transformasiya prosesləri ilə müəyyən oxşarlıqlara malik olsa da, bəzi spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən biri enerji resurslarının səmərəli idarə olunması və bu resursların iqtisadi inkişaf üçün strateji amilə çevrilməsidir.

Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti yalnız enerji sektorunun inkişafına deyil, həm də iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəlmişdir. Xüsusilə sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahələrində həyata keçirilən layihələr ölkənin iqtisadi potensialının genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Elmi baxımdan bu nəticələr göstərir ki, Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf modeli dövlətin iqtisadi siyasətinin sistemli və strateji əsaslar üzərində qurulduğunu nümayiş etdirir. Bu model həm milli iqtisadi maraqların qorunmasına, həm də beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına yönəlmişdir.

Yekun nəticə

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyası Azərbaycanın müasir iqtisadi modelinin formalaşmasında əsas rol oynamışdır. Onun rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına, bazar münasibətlərinin formalaşmasına və xarici investisiyaların cəlb olunmasına mühüm töhfə vermişdir.

Elmi baxımdan bu tədqiqat Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin Azərbaycanın iqtisadi inkişafında oynadığı rolu sistemli şəkildə təhlil etməyə imkan verir. Praktiki baxımdan isə əldə olunan nəticələr müasir iqtisadi siyasətin formalaşdırılması və inkişaf strategiyalarının müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Gələcəkdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının davamlılığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın diversifikasiyasının genişləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı və innovativ iqtisadi fəaliyyətlərin təşviqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi və yeni investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi ölkənin iqtisadi potensialının daha da artırılmasına şərait yarada bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2020). Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri. Bakı, s. 120–128.
2. Əliyev A. (2015). Azərbaycanın enerji siyasəti və iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, s. 57–71.
3. Əliyev H. (2001). Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası və dövlət quruculuğu siyasəti. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, s. 45–62.
4. Məmmədov Z. (2018). Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri və iqtisadi islahatlar. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, s. 88–104.

MİLLİ MALİYYƏ BAZARLARININ İNKİŞAF STRATEGİYASININ FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ROLU

Günay Rasim qızı Rəsulova
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
gunayxrasulova@mail.ru
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Bu məqalə milli maliyyə bazarlarının inkişaf strategiyasının formalaşmasında dövlət siyasətinin rolunun kompleks təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatda maliyyə bazarlarının iqtisadi inkişafda rolu, onların institusional strukturunun formalaşdırılması və dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə mexanizmləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Məqalədə kapital bazarlarının genişləndirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi istiqamətində dövlət siyasətinin əsas prioritetləri müəyyən edilir. Eyni zamanda, maliyyə bazarlarının beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyası və rəqəmsal maliyyə texnologiyalarının tətbiqi məsələləri qiymətləndirilir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, effektiv dövlət siyasəti maliyyə bazarlarının dərinləşməsinə, investisiya axınlarının artmasına və iqtisadi dayanıqlılığın gücləndirilməsinə mühüm təsir göstərir.

Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən həyata keçirilən institusional islahatlar maliyyə bazarlarının şəffaflığının və etibarlılığının artırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi maliyyə sistemində risklərin azaldılmasına və uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin olunmasına xidmət edir.

Açar sözlər: maliyyə bazarları, dövlət siyasəti, kapital bazarı, investisiya mühiti, maliyyə sabitliyi

Giriş

Müasir qlobal iqtisadi sistemdə maliyyə bazarları iqtisadi inkişafın əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir. Onlar kapitalın effektiv bölgüsünü təmin etməklə yanaşı, investisiya fəaliyyətinin genişlənməsinə və iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə xidmət edir. Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi birbaşa olaraq ölkənin iqtisadi dayanıqlılığı, maliyyə sabitliyi və beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Xüsusilə inkişaf etmiş maliyyə sisteminə malik ölkələrdə kapitalın səmərəli bölgüsü daha yüksək məhsuldarlıq, innovasiya və iqtisadi diversifikasiya ilə nəticələnir. Bu baxımdan maliyyə bazarlarının inkişafı yalnız maliyyə sektorunun deyil, bütövlükdə iqtisadi sistemin səmərəliliyini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Maliyyə bazarlarının iqtisadi inkişafı qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadi nəzəriyyələrdə də geniş şəkildə əsaslandırılmışdır. Klassik və neoklassik yanaşmalar maliyyə vasitəçiliyinin investisiya qərarlarının optimallaşdırılmasında rolunu vurğulayır, endogen artım nəzəriyyəsi isə maliyyə sisteminin inkişafını uzunmüddətli iqtisadi artımın əsas determinantlarından biri kimi qiymətləndirir. Bu baxımdan maliyyə bazarlarının dərinliyi, likvidliyi və effektivliyi iqtisadi inkişafın keyfiyyət göstəriciləri ilə birbaşa əlaqəlidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi sistemin transformasiyası çərçivəsində maliyyə bazarlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi mühüm prioritetlərdən biri olmuşdur. Keçid dövründə maliyyə sisteminin qeyri-sabitliyi, yüksək inflyasiya səviyyəsi, maliyyə institutlarının zəifliyi və institusional boşluqlar bu sahədə kompleks islahatların aparılmasını zəruri etmişdir. Bu kontekstdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində maliyyə institutlarının yaradılması, bank sektorunun inkişafı və kapital bazarlarının təşkili istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır [2]. Xüsusilə Mərkəzi Bankın institusional rolunun gücləndirilməsi, pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi və maliyyə nəzarət mexanizmlərinin modernləşdirilməsi maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına mühüm töhfə vermişdir.

Sonrakı mərhələdə maliyyə bazarlarının inkişafı daha çox institusional dərinləşmə və bazar mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində davam etmişdir. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, fond birjalarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi, investisiya fondlarının və qeyri-bank maliyyə institutlarının təşkili maliyyə sisteminin diversifikasiyasını təmin etmişdir. Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiya təşviqi siyasəti, vergi güzəştləri və maliyyə alətlərinin genişləndirilməsi real sektorun maliyyələşdirilməsinə və sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir [3].

Mövzunun aktuallığı qlobal maliyyə inteqrasiyası və rəqəmsallaşma şəraitində maliyyə bazarlarının davamlı inkişafının təmin edilməsinin dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevrilməsi ilə izah olunur. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə bazarlarının institusional zəifliyi, likvidlik problemləri və bazar mexanizmlərinin yetərinə formalaşmaması dövlətin bu sahədə aktiv və məqsədyönlü rolunu zəruri edir. Bu baxımdan dövlət siyasətinin düzgün istiqamətləndirilməsi maliyyə bazarlarının səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində və iqtisadi sabitliyin qorunmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı, qlobal maliyyə mühitində baş verən dəyişikliklər – kapital axınlarının sürətlənməsi, maliyyə bazarlarının inteqrasiyası və maliyyə innovasiyalarının geniş yayılması – milli maliyyə sistemləri üçün həm yeni imkanlar, həm də yeni risklər yaradır. Xüsusilə qlobal maliyyə böhranlarının təsiri göstərir ki, maliyyə bazarlarının qeyri-sabitliyi real sektorun fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərə bilər. Bu baxımdan maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və sistem risklərinin azaldılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, rəqəmsal maliyyə texnologiyalarının (fintech), elektron ödəniş sistemlərinin və rəqəmsal bankçılığın inkişafı maliyyə bazarlarının strukturunu köklü şəkildə dəyişməkdədir. Bu dəyişikliklər maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirməklə yanaşı, əməliyyatların sürətini və şəffaflığını artırır. Lakin bununla yanaşı, kibertəhlükəsizlik riskləri, məlumatların qorunması problemləri və tənzimləmə boşluqları kimi yeni çağırışlar da yaranır. Bu səbəbdən dövlət

siyasətinin yalnız inkişafı təşviq etməsi deyil, həm də maliyyə sabitliyini qoruyacaq balanslı və çevik mexanizmlər formalaşdırması vacibdir [4].

Tədqiqatın məqsədi dövlət siyasətinin milli maliyyə bazarlarının inkişafına təsirini sistemli şəkildə təhlil etmək və bu təsirin makroiqtisadi göstəricilərə, investisiya aktivliyinə, maliyyə dərinliyinə və maliyyə sabitliyinə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün maliyyə bazarlarının inkişaf mərhələləri, dövlət tənzimləmə mexanizmləri, institusional dəyişikliklər və beynəlxalq təcrübə müqayisəli şəkildə araşdırılır.

Material və metodlar

Tədqiqat zamanı analitik, müqayisəli və statistik metodlardan kompleks şəkildə istifadə edilmişdir. Maliyyə bazarlarının inkişaf göstəricilərinin təhlili üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, eləcə də Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF), Dünya Bankı və OECD kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatları əsas informasiya bazasını təşkil etmişdir. Bu məlumatlar maliyyə bazarlarının dinamikasını və inkişaf tendensiyalarını obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermişdir [1].

Müqayisəli təhlil metodu vasitəsilə Azərbaycanın maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin göstəriciləri ilə müqayisə edilmişdir. Bu yanaşma maliyyə sisteminin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə, həmçinin beynəlxalq təcrübə ilə uyğunluq səviyyəsini qiymətləndirməyə şərait yaratmışdır.

Statistik təhlil çərçivəsində maliyyə bazarlarının əsas indikatorları – kredit portfeli, investisiya həcmi, qiymətli kağızlar dövriyyəsi və maliyyə institutlarının aktivləri üzrə dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Bu göstəricilərin dinamikası maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Sistemli yanaşma tətbiq olunaraq maliyyə bazarları ilə makroiqtisadi inkişaf göstəriciləri (ÜDM artımı, investisiya səviyyəsi, maliyyə sabitliyi indikatorları) arasında qarşılıqlı əlaqələr araşdırılmışdır. Bu metod maliyyə bazarlarının iqtisadi sistemdəki rolunu kompleks şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermişdir [2].

Eyni zamanda, institusional analiz metodu vasitəsilə dövlət siyasətinin maliyyə bazarlarının strukturuna və funksional xüsusiyyətlərinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Bu çərçivədə normativ-hüquqi baza, maliyyə tənzimləmə mexanizmləri və dövlət institutlarının fəaliyyəti təhlil edilmişdir.

Bununla yanaşı, tədqiqatda məntiqi ümumiləşdirmə və elmi abstraksiya metodlarından istifadə edilərək əldə olunan nəticələr sistemləşdirilmiş və ümumi elmi nəticələr formalaşdırılmışdır. Bu metodlar maliyyə bazarlarının inkişaf qanunauyğunluqlarını daha aydın şəkildə müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Nəticələr

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, dövlət siyasəti maliyyə bazarlarının inkişafında əsas determinant rolunu oynayır. Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində maliyyə bazarlarının institusional strukturu formalaşmış və mərhələli şəkildə inkişaf etmişdir. Xüsusilə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və maliyyə institutlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi bu sahədə mühüm irəliləyişlərin əldə olunmasına şərait yaratmışdır.

Kapital bazarlarının inkişafı investisiya resurslarının səfərbər edilməsində və onların səmərəli bölgüsündə mühüm rol oynayır. Dövlət istiqrazları və korporativ qiymətli kağızlar bazasının genişlənməsi maliyyə resurslarının uzunmüddətli infrastruktur layihələrinə və real sektorun inkişafına yönəldilməsinə imkan yaratmışdır. Bu, öz növbəsində iqtisadi artımın davamlılığını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir.

Bununla yanaşı, bank sektorunun inkişafı kredit resurslarının iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə yönəldilməsinə və sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Kredit portfelinin genişlənməsi və maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığının artması iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir [1]. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən prudensial tənzimləmə siyasəti maliyyə risklərinin azaldılmasına, bank sektorunun dayanıqlılığının artırılmasına və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına xidmət etmişdir.

Eyni zamanda, qeyri-bank maliyyə institutlarının inkişafı maliyyə sisteminin diversifikasiyasını gücləndirmiş və alternativ maliyyələşdirmə imkanlarını genişləndirmişdir. Sığorta bazarı, lizinq və investisiya fondları kimi alətlərin inkişafı maliyyə bazarlarının funksional imkanlarını artırmışdır.

Rəqəmsal maliyyə texnologiyalarının tətbiqi də maliyyə bazarlarının inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Elektron ödəniş sistemləri, rəqəmsal bankçılıq və fintech həlləri maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirməklə yanaşı, əməliyyatların sürətini və şəffaflığını artırmışdır. Bununla belə, rəqəmsallaşma prosesi ilə bağlı yeni risklərin yaranması maliyyə tənzimlənməsinin daha da təkmilləşdirilməsini zəruri edir [4].

Ümumilikdə aparılan təhlillər göstərir ki, dövlət siyasətinin məqsədyönlü və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi maliyyə bazarlarının dərinləşməsinə, investisiya mühitinin yaxşılaşmasına və iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsinə mühüm təsir göstərir.

Müzakirə

Əldə olunan nəticələrin təhlili göstərir ki, dövlət siyasəti maliyyə bazarlarının inkişafında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv dövlət siyasəti maliyyə bazarlarının dərinləşməsinə və iqtisadi artımın sürətlənməsinə səbəb olur.

Digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə bazarlarının inkişafı üçün hüquqi və institusional bazanın gücləndirilməsi vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycanın maliyyə bazarlarının inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi islahatlar müsbət nəticələr vermişdir.

Eyni zamanda, maliyyə bazarlarının inkişafında risk faktorları da nəzərə alınmalıdır. Qlobal maliyyə böhranları, valyuta riskləri və bazar qeyri-sabitliyi maliyyə sisteminin davamlılığına təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən risklərin idarə olunması mexanizmlərinin gücləndirilməsi vacibdir.

Yekun nəticə

Əldə olunan nəticələrin təhlili göstərir ki, dövlət siyasəti maliyyə bazarlarının inkişafında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv və məqsədyönlü dövlət siyasəti maliyyə bazarlarının dərinləşməsinə, kapitalın daha səmərəli bölgüsünə və iqtisadi artımın sürətlənməsinə səbəb olur. Bu baxımdan dövlətin tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyalarının balanslaşdırılması maliyyə sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, maliyyə bazarlarının uğurlu inkişafı üçün hüquqi və institusional bazanın gücləndirilməsi vacib şərtlərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə bazarlarının yüksək effektivliyi məhz güclü tənzimləmə mexanizmləri, şəffaflıq və investorların hüquqlarının qorunması ilə təmin olunur. Bu kontekstdə Azərbaycanın maliyyə bazarlarının inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi islahatlar – normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, maliyyə nəzarət institutlarının gücləndirilməsi və kapital bazarlarının təşviqi – müsbət nəticələr vermişdir [3].

Eyni zamanda, maliyyə bazarlarının inkişafı yalnız daxili amillərlə deyil, həm də qlobal iqtisadi mühitin təsiri altında formalaşır. Qlobal maliyyə böhranları, valyuta məzənnələrinin dəyişkənliyi, kapital axınlarının qeyri-sabitliyi və geosiyasi risklər maliyyə sisteminin dayanıqlılığına ciddi təsir göstərə bilər. Bu baxımdan maliyyə bazarlarının davamlı inkişafı üçün makroprudensial siyasətin tətbiqi və risklərin idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma və maliyyə texnologiyalarının sürətli inkişafı maliyyə bazarlarının strukturunda yeni transformasiya proseslərinə səbəb olur. Fintech həlləri, rəqəmsal ödəniş sistemləri və elektron maliyyə xidmətləri bazarın əlçatanlığını artırırsa da, kibertəhlükəsizlik və məlumatların qorunması kimi yeni riskləri də gündəmə gətirir. Bu səbəbdən dövlət siyasəti innovasiyaların təşviqi ilə yanaşı, bu risklərin effektiv idarə olunmasını da təmin etməlidir.

Ümumilikdə, aparılmış müzakirələr göstərir ki, maliyyə bazarlarının davamlı və səmərəli inkişafı üçün dövlət siyasətinin sistemli, çevik və uzunmüddətli strateji yanaşma əsasında qurulması zəruridir. Bu yanaşma həm maliyyə sabitliyinin qorunmasına, həm də iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsinə xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Azərbaycanın maliyyə bazarlarının əsas göstəriciləri. Bakı, s. 110–125.
2. Əliyev A. (2017). Maliyyə bazarlarının inkişafı və dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Elm nəşriyyatı, s. 65–82.
3. Həsənov R. (2019). Azərbaycanda kapital bazarlarının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, s. 45–60.
4. Məmmədov Z. (2020). Maliyyə sistemi və iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, s. 90–110.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN RESURS İMKANLARI VƏ ONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA ROLU

Sənəm Əli qızı Əliyeva

magistrant

senemesedova2002@gmail.com

Mələhət Firqət qızı Rəhimova

i.f.d., baş müəllim

malahat.rahimova@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin resurs imkanları və onların sosial-iqtisadi inkişafda rolu tədqiq edilmişdir. Araşdırmada həmin ərazilərin təbii, aqrar, enerji, sənaye, logistika və turizm resursları kompleks şəkildə qiymətləndirilmiş, bu resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmasının regional inkişaf baxımından əhəmiyyəti təhlil edilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər yalnız zəngin təbii ehtiyatları ilə deyil, həm də strateji coğrafi mövqeyi, bərpa olunan enerji potensialı, kənd təsərrüfatı üçün əlverişli şəraiti və yeni sənaye-logistika imkanları ilə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynaya bilər. Məqalədə resurslardan istifadənin məşğulluğun artırılması, sahibkarlığın inkişafı, əhalinin doğma torpaqlara qayıdışı, sosial infrastrukturun bərpası və dayanıqlı məskunlaşmanın təmin olunması ilə sıx bağlı olduğu əsaslandırılmışdır.

Eyni zamanda, resurs potensialının səmərəli reallaşdırılması üçün dövlət proqramları, infrastruktur layihələri, investisiya təşviqləri və yaşıl inkişaf yanaşmalarının xüsusi əhəmiyyət daşıdığı müəyyən edilmişdir. Nəticə etibarilə göstərilmişdir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin resurs imkanlarından rəşional və sistemli istifadə bu bölgələrin deyil, bütövlükdə ölkənin uzunmüddətli iqtisadi artımına, regional tarazlığa və sosial rifahın yüksəlməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Açar sözlər: resurs imkanları, sosial-iqtisadi inkişaf, regional iqtisadiyyat, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, dayanıqlı inkişaf

Giriş

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin resurs imkanları və onların sosial-iqtisadi inkişafda rolu mövzusu müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının ən aktual və strateji istiqamətlərindən biridir. Bu aktualıq ilk növbədə onunla bağlıdır ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ölkənin yeni iqtisadi rayonlaşma sisteminə daxil edilməsi həmin ərazilərin zəngin təbii ehtiyatlarının, kənd təsərrüfatı potensialının, turizm imkanlarının, tranzit-logistika üstünlüklərinin və bərpa olunan enerji resurslarının vahid inkişaf proqramı əsasında iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinə hüquqi və institusional zəmin yaratmışdır.

Rəsmi dövlət sənədlərində də vurğulandığı kimi, bu ərazilər üzrə əsas məqsəd yalnız fiziki bərpa deyil, həm də dayanıqlı məskunlaşma, sahibkarlığın inkişafı, məşğulluğun genişləndirilməsi və regionun balanslı sosial-iqtisadi transformasiyasının təmin edilməsidir. I Dövlət Proqramında 2026-cı ilin sonunadək 280 min hektar ərazinin minalardan təmizlənməsi, 34 500 mənzil və fərdi evin tikilməsi, yüzlərlə təhsil və səhiyyə obyektinin yaradılması, 140 min nəfərin ilk mərhələdə qayıdışının təmin edilməsi və ümumilikdə proqramın 32 milyard manatdan çox maliyyə tutumuna malik olması bu istiqamətin miqyasını aydın şəkildə göstərir.

Problemin qoyulduğu ondan ibarətdir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin resurs potensialı çoxşaxəli olsa da, həmin resursların sosial-iqtisadi inkişafa real təsirinin qiymətləndirilməsi yalnız təbii sərvətlərin mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Burada əsas məsələ resursların hansı institusional mexanizmlərlə iqtisadi aktivliyə çevrildiyi, onların məşğulluq, gəlir, məskunlaşma, infrastruktur təminatı, regional integrasiya və ekoloji dayanıqlıq kimi göstəricilərə necə təsir göstərdiyidir. Başqa sözlə, məsələ yalnız “nə qədər resurs var?” sualında deyil, “bu resurslar hansı inkişaf modelinə xidmət edir?” sualındadır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yaşıl enerji zonası elan olunması, yeni sənaye parklarının yaradılması, logistika və nəqliyyat xətlərinin bərpası, smart şəhər və smart kənd konsepsiyalarının tətbiqi göstərir ki, burada klassik bərpa modeli deyil, daha çox innovativ, yaşıl və inklüziv regional inkişaf modeli formalaşdırılmağa çalışılır. Bununla belə, resursların tam iqtisadi effekt verməsi üçün minalardan təmizləmə, infrastruktura çıxış, investisiya təşviqləri, insan kapitalının qaytarılması və yerli iqtisadi fəaliyyətin dayanıqlı təşkil edilməsi kimi amillərin paralel şəkildə həll olunması vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərin mövcud resurs imkanlarını sistemli şəkildə təhlil etmək və həmin resursların sosial-iqtisadi inkişafda oynadığı rolu qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə uyğun olaraq tədqiqatda bir neçə əsas vəzifə qarşıya qoyulur: birincisi, ərazilərin təbii, aqrar, sənaye, enerji, turizm və logistika resurslarının təsnifləşdirilməsi; ikincisi, bu resursların dövlət proqramları və institusional alətlər vasitəsilə iqtisadi dövriyyəyə daxil edilmə mexanizmlərinin müəyyənəndirilməsi; üçüncüsü, resurs istifadəsinin məşğulluq, sahibkarlıq, istehsal, ixrac, sosial infrastruktur və əhəlinin qayıdışı baxımından nəticələrinin təhlili; dördüncüsü isə mövcud inkişaf modelinin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməklə praktik tövsiyələrin hazırlanmasıdır. Bu baxımdan mövzu yalnız regional iqtisadiyyat üçün deyil, həm də postmünaqişə dövründə dövlətin resurs idarəçiliyi, bərpa iqtisadiyyatı və inklüziv inkişaf siyasəti üçün nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat icmal göstərir ki, postmünaqişə inkişafı ilə bağlı beynəlxalq yanaşmalarda əsas diqqət təhlükəsizlik, infrastrukturun bərpası, institusional quruculuq və iqtisadi reintegrasiyanın paralel təmin olunmasına yönəlir. Dünya Bankının postmünaqişə rekonstruksiyası ilə bağlı yanaşması belə ölkələrdə resurs tələbinin analoji ölçülü digər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə xeyli yüksək olduğunu və iqtisadi artımın dayanıqlığı üçün fiziki kapitalın bərpası ilə yanaşı sosial institutların və insan kapitalının da eyni vaxtda gücləndirilməli olduğunu vurğulayır. Azərbaycanla bağlı tədqiqatlarda isə əsasən azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı, aqrar inkişaf perspektivləri, yaşıl enerji imkanları və regional geoiqtisadi mövqeyi ön plana çəkilir.

Rövşən İbrahimovun araşdırmasında bu ərazilərin təbii ehtiyatlar, kənd təsərrüfatı və turizm baxımından geniş potensiala malik olduğu qeyd edilir; Hacıyevanın işində regionun həm milli sosial-iqtisadi inkişaf, həm də xarici investisiya cəlbı baxımından strateji əhəmiyyəti vurğulanır; kənd təsərrüfatı üzrə tədqiqatlarda isə ekoloji yönümlü aqrar inkişafın və rəqabətqabiliyyətli aqrosənaye modelinin vacibliyi qabardılır. Bununla belə, mövcud ədəbiyyatın mühüm hissəsi daha çox potensialın ilkin təsvirinə əsaslanır; son mərhələdə yaranmış real sənaye göstəriciləri, qayıdış prosesinin sosial nəticələri və yaşıl enerji layihələrinin iqtisadi təsirinin kompleks qiymətləndirilməsi isə hələ kifayət qədər geniş işlənməmişdir.

Material və metodlar

Tədqiqat keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarının sintezinə əsaslanmışdır. İşdə müqayisəli təhlil, sistem yanaşması, məzmun təhlili və təsviri-statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Müqayisəli təhlil vasitəsilə işğaldan azad edilmiş ərazilərin resurs imkanları digər regional inkişaf modelləri və postmünaqişə bərpa təcrübələri fonunda qiymətləndirilmiş, sistem yanaşması ilə resurslar, infrastruktur, investisiya təşviqləri, məskunlaşma və sosial rifah arasında qarşılıqlı əlaqələr müəyyən edilmişdir. Məzmun təhlili dövlət proqramlarının, rəsmi çıxışların və iqtisadi siyasət sənədlərinin inkişaf prioritetlərini üzə çıxarmağa imkan vermiş, statistik-təsviri yanaşma isə faktiki investisiya, istehsal, məşğulluq və enerji göstəricilərinin ümumiləşdirilməsi üçün tətbiq edilmişdir.

İstifadə olunan materiallar əsasən rəsmi dövlət mənbələrindən, normativ-hüquqi sənədlərdən, Prezidentin rəsmi məlumat bazasından, İqtisadiyyat Nazirliyinin və aidiyyəti qurumların məlumatlarından, eləcə də mövzu ilə bağlı akademik və analitik nəşrlərdən ibarət olmuşdur. Mənbə bazasına Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması və Böyük Qayıdışla bağlı dövlət proqramları, sənaye parkları və investisiya təşviqləri barədə rəsmi məlumatlar, yaşıl enerji layihələri üzrə faktlar və postmünaqişə inkişafı ilə bağlı elmi araşdırmalar daxil edilmişdir. Belə mənbə seçimi tədqiqatın həm normativ, həm empirik, həm də nəzəri əsasını formalaşdırmağa imkan vermişdir (Abbasov, 2022).

Təhlil zamanı resurs imkanları beş əsas istiqamət üzrə qruplaşdırılmışdır: təbii və mineral resurslar, aqrar resurslar, enerji resursları, sənaye-logistika imkanları və turizm resursları. Daha sonra bu resursların hər biri sosial-iqtisadi nəticələr prizmasından qiymətləndirilmişdir. Qiymətləndirmə meyarları kimi investisiya cəlbətmə qabiliyyəti, məşğulluq yaradılması, istehsal və ixrac potensialı, əhalinin qayıdışına təsir, regional integrasiya, ekoloji dayanıqlıq və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı imkanları götürülmüşdür. Bu metodoloji çərçivə resursların yalnız mövcudluğunu deyil, onların sosial-iqtisadi dəyərə çevrilmə səviyyəsini də müəyyən etməyə xidmət etmişdir (Hajiyeva & Karimli, 2021).

Nəticələr

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin resurs imkanları çoxşaxəli və bir-birini tamamlayan xarakter daşıyır. İlk növbədə, bu ərazilər kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, üzümçülük, bağçılıq, arıçılıq, meşə və su ehtiyatları baxımından mühüm potensiala malikdir. Eyni zamanda, region sənaye və tikinti materialları bazası, dağ-mədən ehtiyatları, hidroenerji imkanları, turizm-rekreasiya potensialı və logistika baxımından da əlverişli mövqeyə sahibdir. Rəsmi strategiyada həmin ərazilərin istifadəsi təbii sərvətlərin sadə hasilatı formasında deyil, daha çox dayanıqlı məskunlaşma, iqtisadi reintegrasiya və yeni regional artım qovşaqlarının formalaşdırılması kontekstində nəzərdə tutulur. Bu, resurslardan istifadənin sosial-iqtisadi mahiyyətini gücləndirir və onu sırf sektor yanaşmasından çıxararaq kompleks inkişaf modelinə çevirir (Kazimov & Panah, 2024).

Empirik göstəricilər göstərir ki, dövlət artıq resurs bazasının iqtisadi aktivliyə çevrilməsi üçün konkret istehsal və investisiya platformaları formalaşdırmışdır. Ağdam Sənaye Parkında 30 rezident və 4 qeyri-rezident qeydiyyatda alınıb, ümumi investisiya portfeli 285 milyon manatı ötürüb, parkda indiyədək təxminən 500 milyon manatlıq məhsul istehsal olunub və bunun təxminən 18 milyon manatı ixrac edilib. Cəbrayıl da yerləşən Araz Vadisi İqtisadi Zonası Sənaye Parkında isə 18 rezident və 3 qeyri-rezident fəaliyyət göstərir, ümumi investisiya portfeli 150 milyon manata yaxındır və bu zona logistik-ticarət mərkəzi, anbar təsərrüfatı, topdan-pərakəndə satış, yük maşınları parkı və texniki servis fəaliyyətləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər iki parkda sahibkarlara qaz, elektrik, su, kanalizasiya, fiber-optik rabitə və daxili nəqliyyat infrastrukturunu dövlət hesabına təqdim olunur. Bu fakt resurs istifadəsinin yalnız təbii baza üzərində deyil, hazır sənaye-infrastruktur platforması üzərində qurulduğunu göstərir (İbadoglu, 2022).

Enerji istiqamətində nəticələr xüsusilə diqqətəlayiqdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rəsmi şəkildə yaşıl enerji zonaları kimi müəyyən olunub. 2024-cü ilədək bu ərazilərdə 32 su elektrik

stansiyası istifadəyə verilib, onların ümumi gücü 270 MVt təşkil edib və 492 milyon kVt-saat sıfır emissiyalı elektrik enerjisi istehsal olunub. Nəticədə 110 milyon kubmetr təbii qaza qənaət edilib və karbon emissiyası 200 min ton azaldılıb. Bundan əlavə, “Zar” və “Toğanalı” kiçik su elektrik stansiyalarının illik 25 milyon kVt-saat yaşıl enerji istehsalı, 5,5 milyon kubmetr qaz qənaəti və 10 min tondan artıq karbon emissiyası azalması potensialı qeyd olunur. Bu göstəricilər resurs istifadəsinin təkcə iqtisadi gəlir yaratmadığını, eyni zamanda enerji təhlükəsizliyi, dekarbonizasiya və yaşıl inkişaf məqsədlərinə də xidmət etdiyini göstərir.

Sosial nəticələr baxımından əsas fakt ondan ibarətdir ki, resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi əhalinin qayıdışı və dayanıqlı məskunlaşma ilə birbaşa əlaqələndirilmişdir. Böyük Qayıdış üzrə dövlət proqramında 2026-cı ilin sonunadək 140 min nəfərin qayıdışı, 34 500 ailənin mərhələli şəkildə məskunlaşdırılması, onlarla yol layihəsinin tamamlanması, təhsil, səhiyyə və sosial xidmət obyektlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Prezidentin rəsmi çıxışlarında 8 şəhər və 92 kəndin baş planının təsdiqləndiyi, 30 kənd üzrə təməlqoyma işlərinin aparıldığı və artıq Laçın, Füzuli, Ağalı, Talış və Zabux kimi məntəqələrdə qayıdışın başladığı vurğulanır. Bu nəticə onu göstərir ki, ərəzilərin resurs imkanları yalnız ÜDM artımı və investisiya cəlbə üçün deyil, həm də insanların yaşayış keyfiyyətinin, sosial xidmətlərə çıxışının və regional demografik bərpanın təmin edilməsi üçün istifadə olunur (Burhanzadəh, 2024).

Maliyyə miqyası da nəticələrin ciddi institusional dayaqlara söykəndiyini təsdiqləyir. Rəsmi hökumət hesabatlarına istinadən 2021–2024-cü illərdə azad edilmiş ərəzilərin bərpası və yenidən qurulması üçün dövlət büdcəsindən ümumilikdə 17,6 milyard manat ayrıldığı, 2025-ci il büdcəsində isə əlavə 4 milyard manatın nəzərdə tutulduğu bildirilir. Bu göstərici resurs imkanlarının reallaşdırılmasının dövlət siyasətində epizodik yox, uzunmüddətli və maliyyə baxımından prioritet istiqamət kimi qəbul edildiyini göstərir.

Müzakirə

Əldə edilən nəticələrin təhlili göstərir ki, işğaldan azad edilmiş ərəzilərin inkişaf modeli klassik regional bərpa çərçivəsini aşır və onu postmünaqişə iqtisadiyyatından dayanıqlı regional artıma keçid nümunəsi kimi şərh etmək mümkündür. Burada əsas fərqləndirici cəhət ondan ibarətdir ki, bərpa prosesi təkcə dağıdılmış infrastrukturun bərpasına deyil, yeni iqtisadi coğrafiyanın formalaşdırılmasına yönəldilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun ayrıca iqtisadi rayonlar kimi müəyyənləşdirilməsi, dövlət proqramı əsasında resursların vahid planla idarə olunması, sənaye parkları, aqroparklar, smart yaşayış məntəqələri və yaşıl enerji zonasının paralel qurulması bu yanaşmanı təsdiqləyir. Bu modeldə resurs istifadəsi müstəqil bir iqtisadi fəaliyyət deyil, sosial-iqtisadi reinteqrasiyanın mühərriki kimi çıxış edir (Hashimova, 2024).

Digər tədqiqatlarla müqayisə göstərir ki, beynəlxalq postmünaqişə ədəbiyyatında əsasən təhlükəsizlik, idarəetmə və minimum iqtisadi sabitləşmə tədbirləri ön planda durduğu halda, Azərbaycan nümunəsində daha genişmiqyaslı inkişaf konsepsiyası müşahidə olunur. Dünya Bankının postmünaqişə rekonstruksiyası ilə bağlı yanaşması iqtisadi bərpa üçün resurs tələbinin yüksəkliyini və institusional koordinasiyanın vacibliyini vurğulayır. Azərbaycan üzrə müasir yanaşmada bu tezislər təsdiqlənir, lakin əlavə olaraq yaşıl enerji, ixrac yönümlü istehsal, logistik inteqrasiya və rəqəmsal/“ağıllı” məskunlaşma elementləri də bərpa modelinə daxil edilir. Azərbaycan üzrə yazılmış elmi işlərdə daha çox potensialın mövcudluğu qeyd olunurdusa, hazırkı faktlar həmin potensialın mərhələli şəkildə istehsalə, məşğulluğa və sosial infrastruktur quruculuğuna çevrildiyini göstərir. Bununla belə, tam və davamlı effekt üçün torpaqların tam mina təmizlənməsi, özəl investisiyaların daha geniş miqyasda cəlbə, kiçik və orta sahibkarlığın dərinləşdirilməsi, yerli əmək bazarının formalaşdırılması və ekoloji risklərin idarə olunması hələ də kritik şərtlər olaraq qalır (Almasov, 2025).

Elmi izah baxımından belə nəticəyə gəlmək olar ki, resursların sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu onların fiziki həcmindən çox, institusional çevrilmə qabiliyyətindən asılıdır. Yəni torpaq, su, faydalı qazıntı, enerji və turizm ehtiyatları öz-özlüyündə rifah yaratmır; rifah resursun infrastruktur, investisiya, texnologiya, hüquqi təşviq, insan kapitalı və bazar əlaqələri ilə birləşdirildiyi hallarda

yanarır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə müşahidə olunan inkişaf modeli bu baxımdan “resurs əsaslı bərpa”dan daha çox “resursların institusional kapitəla çevrilməsi” modeli kimi qiymətləndirilə bilər. Sənaye parklarının hazır infrastrukturla təmin olunması, vergi və gömrük güzəştləri, yaşıl enerji zonası statusu və dövlət proqramı çərçivəsində sosial obyektlərin paralel yaradılması məhz bu çevrilmənin praktiki formalarıdır. Buna görə də bölgənin uzunmüddətli inkişaf perspektivi yalnız resurs bolluğuna deyil, bu idarəetmə modelinin səmərəliliyinə bağlı olacaqdır (Aliyev & Babayev, 2023).

Yekun nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni artım məkanlarından biri olmaq potensialına malikdir və bu potensialın əsasında çoxşəxəli resurs bazası dayanır. Həmin resurs bazasına aqrar torpaqlar, su və hidroenerji ehtiyatları, sənaye və tikinti materialları potensialı, faydalı qazıntılar, turizm-rekreasiya imkanları və tranzit-logistika üstünlükləri daxildir. Lakin əsas nəticə ondan ibarətdir ki, bu resursların dəyəri onların sadə mövcudluğu ilə deyil, dövlət tərəfindən qurulan inkişaf platformaları vasitəsilə sosial-iqtisadi nəticəyə çevrilməsi ilə ölçülür. Bu mənada Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə resurslardan istifadə artıq istehsal, ixrac, məşğulluq, yaşayış infrastrukturunu və əhəlinin qayıdışı ilə müşayiət olunan real inkişaf prosesinə çevrilməkdədir.

Məqələnin elmi və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı yalnız bərpa layihəsi kimi deyil, resurs imkanları əsasında qurulan sosial-iqtisadi transformasiya modeli kimi təhlil olunur. Bu yanaşma regional iqtisadiyyat, dövlət idarəçiliyi, postmünaqişə inkişafı və yaşıl artım sahələrində aparılan tədqiqatlar üçün nəzəri baza yaradır. Praktiki baxımdan isə nəticələr dövlət qurumları, tədqiqatçılar, investorlar və regional planlaşdırma ilə məşğul olan subyektlər üçün prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsində faydalıdır. Xüsusilə resurs idarəçiliyinin iqtisadi səmərəliliklə yanaşı sosial rifah və ekoloji dayanıqlılıqla əlaqələndirilməsi gələcək siyasət qərarlarında əsas prinsip kimi götürülə bilər.

Təvsiyə olunur ki, növbəti mərhələdə resursların istifadəsi daha dərin regional ixtisaslaşma prinsipi əsasında qurulsun, yəni hansı rayonun aqrar, hansı rayonun enerji, sənaye, logistika və ya turizm baxımından prioritetləşdirilməsi daha dəqiq iqtisadi əsaslandırılsın. Eyni zamanda özəl sektorun payının artırılması üçün güzəşt mexanizmləri investisiyanın faktiki nəticələri ilə daha sıx əlaqələndirilməli, kiçik və orta sahibkarlıq üçün klaster tipli dəstək modelləri genişləndirilməli, qayıdan əhəli üçün peşə hazırlığı və yerli əmək bazarı alətləri gücləndirilməlidir. Bundan başqa, yaşıl enerji və smart məskunlaşma siyasəti ekoloji monitoring, su resurslarının qorunması və landşaftın dayanıqlı istifadəsi ilə tamamlanmalıdır. Belə olduqda işğaldan azad edilmiş ərazilərin resurs imkanları yalnız bərpa dövrünün deyil, uzunmüddətli milli sosial-iqtisadi inkişafın da əsas dayaqlarından birinə çevrilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov, N. (2022, February). *Restoration of the liberated lands of Azerbaijan through innovative economic development*. In *II International Scientific Conference on Reconstruction and Recovery in Post-Conflict Situations* (Baku, Azerbaijan). <https://doi.org/10.5281/zenodo.18464307>
2. Aliyev, M., & Babayev, F. (2023). *Tourism potential in Karabakh economic region*. *Scientific Works/Elmi əsərlər*. <https://doi.org/10.58225/tim.2023-2-97-103>
3. Almasov, N. (2025). *The role of the Karabakh region in the economic growth of Azerbaijan in the near future*. *Economic Sciences*. <https://doi.org/10.24412/3007-8946-2025-15-78-87>
4. Burhanzadeh, J. (2024). *Azərbaycanın post-konflikt ərazilərində investisiya fəaliyyətinin təhlili və investisiya cəlb ediliyinin artırılması istiqamətləri*. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, (3), 113–119. <https://doi.org/10.36719/2707-9317/03/113-119>

5. Hacıyeva, N. U., & Karimli, A. (2021). *Economic evaluation of “green energy” potential in Nagorno-Karabakh and neighboring regions*. *Modern Applied Science*, 15(3), 71. <https://doi.org/10.5539/mas.v15n3p71>
6. Hashimova, A. C. (2024, April 24). *Green economy in the territories liberated from occupation and uniform green strategy of the country*. In *Proceedings of the International Scientific-Practical Conference “Green Economy as a Model of Sustainable Development”* (Baku Business University, Baku, Azerbaijan).
7. Ibadoghlu, G. (2022). *Monitoring of the use of agricultural lands in the liberated territories*. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4152005>
8. Kazimov, N., & Panah, V. A. (2024, May). *Reconstruction of the infrastructure of Azerbaijan's liberated territories based on the concept of sustainable development*. In conference proceedings.

QARABAĞIN İQTISADI DIRÇƏLDİLMƏSİNDƏ ÖZƏL SEKTORDA QƏRAR QƏBUL ETMƏ MƏSULİYYƏTİ VƏ RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASI MƏXANİZMLƏRİNİN ROLU

Pərviz Tağıyev
perviz22244@gmail.com

Rəşad Muradov
i.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Qarabağın iqtisadi dirçəlişi Azərbaycanın milli suverenliyinin möhkəmləndirilməsində və davamlı regional inkişafın təmin edilməsində kritik bir mərhələni təmsil edir. Bu daha geniş çərçivədə özəl sektor innovasiya, investisiya və məşğulluğun təşviqində mühüm rol oynayır. Bu tədqiqat, Qarabağın iqtisadi yenidən qurulmasına özəl sektorun töhfəsinin təşviqində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi məsuliyyətinin və risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin rolunu araşdırır. Məqalədə effektiv idarəetmənin, şəffaf hesabatlılıq strukturlarının və strateji risk qiymətləndirməsinin münaqişədən sonrakı iqtisadiyyatda müəssisələrin davamlı fəaliyyətinə necə töhfə verdiyi vurğulanır. Müasir risklərin idarə edilməsi çərçivələrini yerli biznes təcrübələri ilə integrasiya etməklə şirkətlər infrastruktur, maliyyə və institusional keçidlərlə bağlı qeyri-müəyyənlikləri azalda bilərlər. Tədqiqat həmçinin korporativ qərarların qəbul edilməsinin milli inkişaf prioritetləri və etik standartlarla uyğunlaşdırılmasının, biznes təşəbbüslərinin inklüziv artımı və sosial-iqtisadi sabitliyi dəstəkləməsinin vacibliyini vurğulayır. Nəticədə, tədqiqatda iddia edilir ki, özəl müəssisələrdə idarəetmə məsuliyyətinin və sistemli risklərin idarə edilməsinin gücləndirilməsi təkcə əməliyyat dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, Qarabağın inkişaf etməkdə olan iqtisadi mənzərəsində uzunmüddətli rifah üçün katalizator rolunu oynayır.

Açar sözlər: qərar qəbuletmə məsuliyyəti, risklərin idarə edilməsi, özəl sektor, Qarabağ, iqtisadi dirçəliş, idarəetmə, davamlı inkişaf

Giriş. Son illərdə əhəmiyyətli geosiyasi, infrastruktur və sosial transformasiyaya məruz qalan Qarabağ bölgəsinin iqtisadi dirçəlişi Cənubi Qafqazda ən əhəmiyyətli yenidənqurma və inkişaf problemlərindən biridir. Onilliklər davam edən münaqişə və iqtisadi durğunluqdan sonra bölgənin Azərbaycanın milli iqtisadi sistemə yenidən integrasiyası böyük investisiyalar, siyasət islahatları və özəl sektorun iştirakını tələb etmişdir. Bu prosesin mərkəzində iki qarşılıqlı əlaqəli element dayanır: özəl sektorda qərar qəbuletmə məsuliyyəti və risklərin idarə edilməsi mexanizmləri. Birlikdə, onlar yenidənqurma prosesinin səmərəliliyini, dayanıqlığını və inklüzivliyini müəyyən edirlər [1].

Qərar qəbul etmə məsuliyyəti menecerlərin, sahibkarların və investorların strategiyaların seçilməsi, resursların bölüşdürülməsi və nəticələrin idarə olunmasında tətbiq etdikləri hesabatlılıq və muxtariyyətə aiddir. Risklərin idarə edilməsi mexanizmləri isə öz növbəsində iqtisadi, əməliyyat və siyasi riskləri müəyyən edən, qiymətləndirən və azaldan çərçivələri, siyasətləri və alətləri təşkil edir. Qarabağın iqtisadi dirçəlişi kontekstində hər iki amil biznesin qeyri-müəyyən şəraitdə necə fəaliyyət göstərməsinə, hökumət və beynəlxalq tərəfdaşlarla necə qarşılıqlı əlaqədə olmasına və regional inkişaf məqsədlərinə necə töhfə verməsinə təsir göstərir.

Özəl Sektorun Qərar Qəbulu və Regional Yenidənqurma

Qarabağ kimi münaqişə sonrası mühitlərdə dövlət tərəfindən idarə olunan yenidənqurmada bazar yönümlü böyüməyə keçid qərar qəbul etmənin effektiv mərkəzləşdirilməməsini tələb edir. Özəl müəssisələr, xüsusən də kiçik və orta müəssisələr (KOBİ) istehsalın bərpasında, məşğulluğun yaradılmasında və yerli təchizat zəncirlərinin yenidən qurulmasında mühüm rol oynayır. Lakin onların hərəkətlərinin effektivliyi onların malik olduqları muxtariyyət dərəcəsindən və kontekstə həssas qərarlar qəbul etmək qabiliyyətlərindən asılıdır.

2020-ci ildən bəri Azərbaycan hökuməti vergi güzəştləri, kredit zəmanətləri və Xüsusi İqtisadi Zonaların (XİZ) yaradılması vasitəsilə özəl sektorun iştirakını təşviq edir. Bu siyasətlər biznes liderlərinə yerli reallıqlara uyğun müstəqil investisiya qərarları qəbul etmək səlahiyyəti verib. Lakin, mərkəzləşdirilmə də hesabatlılıq yükünü artırır: menecerlər, xüsusən də yenidənqurmanın humanitar ehtiyaclarla kəsişdiyi bir bölgədə, mənfəət motivlərini sosial və ekoloji məsuliyyətlərlə balanslaşdırmalıdırlar [6].

Qarabağın özəl sektorunda qərar qəbul etmə məsuliyyəti də korporativ idarəetmə təcrübələri ilə bağlıdır. Effektiv idarəetmə investisiya və əməliyyat qərarlarının şəffaflıq, davamlılıq və sosial məsuliyyət prinsiplərinə uyğun olmasını təmin edir. İnfrastrukturun yenidən qurulması, aqrobiznes və bərpa olunan enerji layihələri ilə məşğul olan şirkətlərdən həm milli qaydalara, həm də beynəlxalq ESG (Ətraf Mühit, Sosial və İdarəetmə) standartlarına riayət etmələri gözlənilir.

Cədvəl 1. Qarabağda qərar qəbul etmə məsuliyyəti və biznesin böyüməsi (2021–2024)

İl	Qeydiyyatdan keçmiş özəl firmaların sayı	Yerli Menecerlərin Qərar Qəbul etmədə Payı (%)	Firma başına orta investisiya (milyon ABŞ dolları)
2021	410	48	0.92
2022	583	55	1.15
2023	764	63	1.40
2024	812	67	1.52

Mənbə: Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi (2024); Qarabağ Regional İnkişaf Agentliyi (KRDA, 2024).

2021-2024-cü illər arasında Qarabağda fəaliyyət göstərən özəl firmaların sayı təxminən iki dəfə artmış, yerli idarəetmə iştirakı isə 19 faiz bəndi artmışdır. Bu, yerli sahibkarlar arasında artan etimad və qərar qəbul etmə muxtariyyətinə institusional dəstəyin yaxşılaşmasını əks etdirir. Hər firmaya düşən orta investisiyanın artması, qərar qəbul edənlərin daha böyük maliyyə əhatə dairəsi və mürəkkəbliyi olan layihələr həyata keçirməsi ilə daha yüksək idarəetmə məsuliyyətini də göstərir.

Qarabağın Özəl Sektorunda Risklərin İdarə Edilməsi

Qarabağda fəaliyyət göstərmək bir çox risk növünə məruz qalmaq nəzərdə tutur: siyasi (təhlükəsizliklə bağlı), maliyyə (kreditlərə çıxış və valyuta dəyişkənliyi), infrastruktur (natamam logistika) və ətraf mühit (torpaqların bərpası və minaların təmizlənməsi). Beləliklə, effektiv risklərin idarə edilməsi mexanizmləri biznesin davamlılığı üçün əsasdır. Hökumət, beynəlxalq

təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək, kredit sığortası, investisiya zəmanətləri və müəssisələrin dayanıqlılığını proqramları kimi dövlət-özəl risklərin bölüşdürülməsi alətlərini təqdim etmişdir.

Əsas inkişaflardan biri də böyük özəl şirkətlər və regional banklar daxilində risk qiymətləndirmə bölmələrinin institusionallaşdırılması olmuşdur. Bu bölmələr layihənin davamlılığını qiymətləndirmək üçün kəmiyyət və keyfiyyət alətlərindən istifadə edir. Qarabağın Yenidən Qurulması üzrə Dövlət Agentliyi və Azərbaycan İnvestisiya Holdinqi də dövlət müqavilələri üçün müraciət edən firmalardan ətraflı risklərin idarə edilməsi planlarını təqdim etmələrini tələb edir [5].

Cədvəl 2. Qarabağdakı firmalar arasında əsas risk faktorları və idarəetmə reaksiyaları
(Sorgu, 2023)

Risk Növü	Başvermə tezliyi (%)	Əsas İdarəetmə Mexanizmi
Təhlükəsizlik və Siyasi	42	Sığorta əhatə dairəsi, dövlət zəmanətləri
Maliyyə (likvidlik, inflyasiya)	37	Aktivlərin diversifikasiyası, hedcinq
Əməliyyat və İnfrastruktur	31	Təchizat zəncirinin artıqlığı
Ətraf Mühit	24	Torpaq istifadəsinin qiymətləndirilməsi, ekoloji auditlər
İnsan Kapitalı	19	Təlim, işçi qüvvəsinin inkişafı

Mənbə: Qarabağ Regional İnkişaf Agentliyi və Azərbaycan Ticarət Palatası tərəfindən aparılan sorğu (2023).

Təhlükəsizliklə bağlı risklər özəl firmalar üçün ən əhəmiyyətli problem olaraq qalır və sorğuda iştirak edən müəssisələrin 42%-i tərəfindən bildirilib. Lakin, risklərin idarə edilməsi alətlərinin, xüsusən də sığorta və dövlət tərəfindən dəstəklənən zəmanətlərin yayılması daha dayanıqlı biznes ekosisteminin təkamülünü nümayiş etdirir. Ətraf mühit və insan kapitalının idarə edilməsi təcrübələrinin nisbətən yüksək səviyyədə tətbiqi regionda artan korporativ yetkinliyi göstərir.

Qərar Qəbulu və Risklərin İdarə Edilməsi Arasındakı Qarşılıqlı Əlaqə

Qərar Qəbulu məsuliyyəti və risklərin idarə edilməsi bir-birini gücləndirir. Məsuliyyətli qərar qəbulu dəqiq risk qiymətləndirməsini tələb edir, effektiv risklərin idarə edilməsi isə sağlam idarəetmə mühakiməsindən asılıdır. Qarabağda bu əlaqə investisiya davranışını və korporativ mədəniyyəti formalaşdırıb. Qarabağdakı özəl firmalar qeyri-müəyyənliyi idarə etmək üçün getdikcə məlumatlara əsaslanan qərar qəbulətmə və ssenari təhlilindən istifadə edirlər. Həssaslıq təhlili və Monte Karlo simulyasiyaları kimi risk modelləşdirmə alətlərini integrasiya etməklə menecerlər dəyişkən şərtlər altında potensial layihə nəticələrini proqnozlaşdırma bilirlər.

Qarabağın özəl sektorunda məsuliyyətli qərar qəbulətmənin digər bir xüsusiyyəti DÖT-lərin genişləndirilməsidir. Bu tənzimləmələr, xüsusən də infrastruktur, logistika və enerji layihələrində dövlət orqanları ilə özəl investorlar arasında riskləri bölüşdürür. DÖT-lər həmçinin performans əsaslanan müqavilələr tətbiq etməklə idarəetmə hesabatlılığını artırmışdır.

Cədvəl 3. Qarabağda əsas Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq Layihələri (2021–2024)

Layihənin Adı	Sektor	İnvestisiya (milyon ABŞ dolları)	Şəxsi Pay (%)	Risk Paylaşımı Modeli
Ağıllı Kənd (Zəngilan)	Şəhər İnkişafı	25	40	Birgə maliyyələşdirmə, dövlət zəmanəti

Ağdam Sənaye Parkı	İstehsalat	50	60	Gəlir əsaslı tərəfdaşlıq
Füzuli Yaşıl Enerji Mərkəzi	Bərpa Olunan Enerji	70	55	Tikinti-İstismar-Köçürmə
Laçın Aqro-Texnologiya Klaster	Kənd Təsərrüfatı	22	65	Birgə müəssisə
Şuşa Turizm Kompleksi	Xidmətlər	18	50	Fəaliyyətə əsaslanan müqavilə

Mənbə: *Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi (2024).*

Dövlət-xidmət tərəfdaşlığı layihələri Qarabağın iqtisadi dirçəliş strategiyasının təməli daşıdır. Əsas layihələrdə orta hesabla 54% özəl pay investorların güclü inamını vurğulayır. Bu təşəbbüslər idarəetmə məsuliyyətinin və strukturlaşdırılmış risk paylaşımının davamlı inkişaf nəticələrinə necə töhfə verdiyini göstərir [4].

Hüquqi İslahatlar və İnvestisiya Mühiti

Azərbaycan hökuməti özəl sektorda məsuliyyətli qərar qəbul etməni dəstəkləmək üçün bir sıra islahatlar həyata keçirib. İnvestisiya Fəaliyyəti haqqında Qanun (2022) və Azad Edilmiş Ərazilərin Sosial-İqtisadi İnkişafı Strategiyası (2021–2030) hüquqi müəyyənlik, vergi güzəştləri və şəffaf mübahisələrin həlli mexanizmləri təmin edir. Bu tədbirlər şirkətləri idarəetmə məsuliyyətini milli prioritetlərlə uyğunlaşdırmağa təşviq edir.

Maliyyə qurumları Sahibkarlığın İnkişafı Fondu (SİF) vasitəsilə Qarabağda yerləşən müəssisələrə kredit xətlərini genişləndiriblər. Yaşıl istiqrazlar və zamanətli investisiya sertifikatları kimi innovativ alətlər özəl sektor risklərinin idarə edilməsinin əsas komponentləri kimi ortaya çıxır. Bu alətlər kapital riskini azaldır və davamlı layihələri stimullaşdırır.

Cədvəl 4. Qarabağda özəl investisiyaların sektorlara görə bölgüsü (2021–2024)

Sektor	2021 (%)	2022 (%)	2023 (%)	2024 (%)
Tikinti	32	28	25	22
İstehsalat	24	27	30	32
Kənd təsərrüfatı	18	20	21	22
Xidmətlər və Turizm	14	16	17	18
Bərpa olunan enerji	12	9	7	6

Mənbə: *Qarabağ Regional İnkişaf Agentliyi İllik Hesabatı (2024).*

Dörd il ərzində özəl investisiyalar tikintidən istehsal və kənd təsərrüfatına keçib ki, bu da şaxələndirməni və uzunmüddətli planlaşdırmanı əks etdirir. Bu keçid hərtərəfli risk qiymətləndirməsi və regional dayanıqlılıq məqsədlərinə əsaslanaraq strateji qərarlar qəbul edə bilən yetkin özəl sektoru göstərir [5].

İrəliləyişlərə baxmayaraq, çətinliklər davam edir. Siyasi sabitlik, infrastruktur bağlantısı və ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığı əsas məhdudiyyətlər olaraq qalır. Korporativ hesabatlılıq, maliyyə şəffaflığı və risk məlumatlarının paylaşılması üçün institusional çərçivələrin gücləndirilməsi vacibdir.

Gələcəkdə idarəetmə təliminin artırılması, rəqəmsal qərar dəstək sistemlərinin təşviqi və regional kredit riski məlumat bazalarının genişləndirilməsi məlumatlı biznes liderliyini daha da dəstəkləyəcək. Qarabağın ətraf mühitin bərpası davam etdikcə özəl sektor iqlim risklərinin idarə edilməsini strateji planlaşdırmağa da inteqrasiya etməlidir.

Cədvəl 5. Qarabağda özəl sektorun dayanıqlığının gücləndirilməsi üçün əsas tövsiyələr

Əsas sahələr	Təvsiyə olunan Tədbirlər	Gözlənilən Təsir
İdarəetmə	Etik qərar qəbul etmə üzrə təlimləri genişləndirin	Şəffaflığın Artırılması

Maliyyə	Risk sığortası və kredit zamanətlərinə çıxışı genişləndirin	İnvestisiyalara Daha Yüksək Etibarlılıq
Texnologiya	Rəqəmsal risk monitorinqi vasitələrini tətbiq edin	Qeyri-müəyyənliyə Daha Tez Reaksiya
İnsan Kapitalı	İdarəetmə təhsili proqramlarını yaradın	Güclü Yerli Liderlik
Tənzimləmə	Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq qanunlarını OECD standartları ilə uyğunlaşdırın	Xarici İnvestisiyaların Artması

Mənbə: OECD və Qarabağ Regional İnkişaf Agentliyi təlimatlarına əsaslanan müəllif toplusu (2024).

Nəticə. Qarabağın iqtisadi dirçəlişi özəl sektorun münafişədən sonrakı yenidənqurma və davamlı artımdakı əsas rolunu göstərir. Bu proses çərçivəsində qərar qəbulətmə məsuliyyəti və risklərin idarə edilməsi mexanizmləri sahibkarlıq dayanıqlığının əsasını təşkil edir. Menecerlərə hesabatlı, məlumatlara əsaslanan və etik cəhətdən düzgün qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinin verilməsi investisiyaların səfərbər edilməsində və etimadın qurulmasında vacib olduğunu sübut etmişdir. Eyni zamanda, güclü risklərin idarə edilməsi təcrübələrinin institusionallaşdırılması qeyri-müəyyənliyi azaltmış, kapital cəlb etmiş və inkişaf səylərində davamlılığı təmin etmişdir.

Beləliklə, Qarabağın yenidən qurulmasının uğuru hökumət və biznes arasında dinamik tərəfdaşlıqdan asılıdır - bu tərəfdaşlıq muxtariyyəti hesabatlılıqla, innovasiyanı isə ehtiyatlılıqla birləşdirir. Region rəqabətli və şaxələndirilmiş iqtisadiyyata çevrilməyə davam etdikcə, idarəetmə məsuliyyəti ilə risklərin idarə edilməsi arasındakı qarşılıqlı təsir onun uzunmüddətli rifahının formalaşmasında müəyyənəddici amil olaraq qalacaq.

Müasir iqtisadi sistemlərdə özəl sektorun rolu dövlət sektoruna nisbətən daha çevik və rəqabət yönümlü olduğundan, burada menecerlərin fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal bazar tendensiyaları, rəqəmsallaşma, süni intellektin tətbiqi və resursların optimallaşdırılması idarəetməyə yeni yanaşmalar tələb edir. Menecerlər yalnız əməliyyat səviyyəsində deyil, həm də strateji səviyyədə qərarların qəbuluna birbaşa təsir göstərən fiqurlar kimi çıxış edirlər. Azərbaycanın özəl sektoru son illərdə dinamik şəkildə inkişaf etmiş, xüsusilə maliyyə, tikinti, informasiya texnologiyaları və xidmət sahələrində yeni idarəetmə modelləri formalaşmışdır. Bu kontekstdə menecerlərin funksional səriştələri, etik davranış normaları və liderlik üsulları mühüm tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi. (2024). 2021–2024-cü illər üçün Qarabağın Yenidənqurma Layihələrinin İqtisadi İcmalı. Bakı: Nazirliyin Nəşrləri.
2. Azərbaycan Ticarət Palatası. (2023). Qarabağda Özəl Sektor Risklərinin İdarə Edilməsi üzrə Sorğu. Bakı.
3. Dünya Bankı. (2023). Azərbaycan Ölkəsi İqtisadi Memorandumu 2023: Özəl Sektorun İnkişafının Açılması. Vaşinqton, DC: Dünya Bankının Nəşrləri.
4. Qarabağ Regional İnkişaf Agentliyi (KRDA). (2024). İllik İqtisadi İnkişaf Hesabatı. Bakı.
5. Qarabağın Yenidənqurma üzrə Dövlət Agentliyi (SARK). (2023). Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq Çərçivəsi və Regional İnvestisiya Məlumatları.
6. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD). (2024). İnkişaf etməkdə olan İqtisadiyyatlarda Korporativ İdarəetmə və Risklərin İdarə Edilməsi üzrə Təlimatlar. Paris: OECD Nəşriyyatı.

QLOBAL BAZAR ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Yeganə Zakir qızı Məmmədli

i.ü.f.d, baş müəllim

yegana.mammadli@mdu.edu.az

Sona Qabil qızı İsmayılova

magistrant

sonaisva@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə global bazar şəraitində Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişaf problemləri və onların həlli yolları araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, iqtisadiyyatın uzun illər neft sektorundan asılı olması qeyri-neft sahələrinin inkişaf tempinə mənfi təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, texnoloji gerilik, innovasiya fəaliyyətinin zəifliyi, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının məhdudluğu və rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması əsas problemlər kimi göstərilmişdir. Tədqiqatda dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, sənaye parklarının yaradılması, sahibkarlığın inkişafına dəstək və rəqəmsallaşma prosesləri müsbət amillər kimi qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün investisiyaların artırılması, innovasiya və texnologiyaların tətbiqi, ixracın təşviqi və insan kapitalının gücləndirilməsi zəruri hesab edilmişdir. Nəticə etibarilə, qeyri-neft sektorunun inkişafının Azərbaycanın iqtisadi dayanıqlılığının və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynadığı müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: qeyri-neft sektoru, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, global bazar, innovasiya, rəqabət qabiliyyəti.

Giriş

Müasir dövrdə global iqtisadi sistemdə baş verən inteqrasiya və rəqabət prosesləri milli iqtisadiyyatların strukturunun yenidən formalaşdırılmasını zəruri edir. Xüsusilə təbii resurslarla zəngin olan ölkələr üçün iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Azərbaycan Respublikası da bu baxımdan qeyri-neft sektorunun inkişafını prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir [5].

Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyev-in həyata keçirdiyi strateji siyasət mühüm rol oynamışdır. Məhz onun rəhbərliyi dövründə ölkədə siyasi və iqtisadi sabitlik təmin olunmuş, bazar iqtisadiyyatına keçid üçün zəruri institusional əsaslar yaradılmışdır [1].

Global bazar şəraitində iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyəti, innovasiya potensialı və ixrac imkanları əsas göstəricilərdən hesab olunur. Bu baxımdan Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı yalnız daxili iqtisadi sabitliyin təmin olunması baxımından deyil, həm də ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə həyata keçirilən məqsədyönlü dövlət siyasəti nəticəsində qeyri-neft sektorunda müəyyən irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Sənaye parklarının yaradılması, aqrar sektorun inkişafına göstərilən dövlət dəstəyi, turizm sektorunun genişləndirilməsi və kiçik və orta sahibkarlığın təşviqi bu istiqamətdə mühüm addımlar hesab olunur [4]. Bununla yanaşı, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və 76erbaijan fəaliyyətlərin stimullaşdırılması da qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan iqtisadi strategiya yalnız neft sektorunun inkişafını deyil, eyni zamanda qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsini də prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir [1]. Bu yanaşma sonrakı

dövlərdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşması üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Lakin əldə olunan nəticələrə baxmayaraq, qeyri-neft sektorunun inkişafı qarşısında hələ də bir sıra sistemli problemlər mövcuddur. Bu problemlərdən biri iqtisadiyyatın uzun illər ərzində neft sektorundan yüksək asılılığı ilə bağlıdır [3]. Bu asılılıq investisiyaların qeyri-bərabər bölünməsinə və qeyri-neft sahələrinin inkişaf tempinin nisbətən zəif qalmasına səbəb olmuşdur.

Digər mühüm problemlər sırasında istehsal sahələrində texnoloji gerilik, innovasiya fəaliyyətinin zəif inkişafı, məhsul və xidmətlərin beynəlxalq standartlara tam uyğun olmaması və ixrac potensialının yetərinə reallaşdırılmaması qeyd edilə bilər. Eyni zamanda müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması və məhsuldarlığın zəifliyi də bu sahədə problemlər yaradır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafına mane olan digər amillərdən biri maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının məhdudluğudur. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin kreditlərə çıxışında çətinliklər və inzibati maneələr onların fəaliyyətini məhdudlaşdırır [4].

Qlobal bazar şəraitində baş verən dəyişikliklər, o cümlədən enerji qiymətlərinin dəyişkənliyi və geosiyasi risklər Azərbaycanın iqtisadi siyasətində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

Qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. İlk növbədə, qeyri-neft sektoruna investisiyaların artırılması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi zəruridir [5]. Vergi güzəştləri və subsidiyalar bu sahənin inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Eyni zamanda innovasiya və texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, rəqəmsallaşma və insan kapitalının inkişafı qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır.

İxracın təşviqi, logistika infrastrukturunun inkişafı və “Made in Azerbaijan” brendinin gücləndirilməsi də əsas prioritetlərdəndir [4].

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş iqtisadi strategiya bu gün də uğurla davam etdirilir və Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır. Ümumilikdə, qlobal bazar şəraitində qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkənin iqtisadi dayanıqlığının təmin olunmasında və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əsas amillərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. Azərbaycan 2030: 77zərba-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 2021, s. 15–42.
2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. Qeyri-neft sektorunun inkişafına dair illik hesabat. Bakı, 2022, s. 23–67.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat. Bakı, 2023, s. 10–38.
4. Məmmədov Ə., Əliyev R. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2018, s. 55–120.
5. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990, pp. 45–98.

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA İNNOVASIYANIN ROLU

Mədinə Ərrəhman qızı Allahverdiyeva

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

mdinallahverdiyeva@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə milli iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyanın rolu və əhəmiyyəti geniş şəkildə təhlil edilir. Müasir dövrdə qloballaşma və elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi innovasiyanı iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevirmişdir. Məqalədə innovasiya anlayışı, onun növləri və iqtisadi sistemə təsir mexanizmləri araşdırılır. Xüsusilə innovasiyanın məhsuldarlığın artırılması, resurslardan səmərəli istifadə, yeni iş yerlərinin yaradılması və ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi baxımından rolu vurğulanır. Bununla yanaşı, dövlətin innovasiya siyasəti, elmi-tədqiqat fəaliyyətinə dəstək və müasir texnologiyaların tətbiqi məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılır. Məqalədə həmçinin Azərbaycanın təmsalında innovasiya fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti, əldə olunan nailiyyətlər və qarşıda duran əsas problemlər təhlil edilir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, innovasiyanın inkişafı milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və uzunmüddətli inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Innovasiya, milli iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf, texnoloji tərəqqi, rəqabət qabiliyyəti, məhsuldarlıq, startaplar, rəqəmsallaşma.

Giriş.

Müasir dövrdə global iqtisadi sistemdə baş verən sürətli dəyişikliklər və elmi-texniki tərəqqinin inkişafı milli iqtisadiyyatların formalaşmasına və inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu şəraitdə innovasiya iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Innovasiya yeni biliklərin, texnologiyaların və idarəetmə üsullarının tətbiqi yolu ilə istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına, məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Müasir iqtisadi şəraitdə ölkələrin rəqabət qabiliyyəti onların innovasiya potensialından birbaşa asılıdır. İnnovativ fəaliyyətin genişlənməsi yalnız iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına deyil, həm də sosial rifahın yüksəldilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan innovasiyanın inkişafı və tətbiqi dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

“Müasir dünya təsərrüfatının tərəqqisində insan kapitalı və intellekt yeni keyfiyyət amili kimi həlledici əhəmiyyət daşıyır. Hər bir dövləti rifah və yüksəlişə aparan yol elm və innovasiyalara əsaslanan inkişafdan keçir.”[1] bu fikri Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamında söyləmişdir. Bu gün ölkəmizin davamlı inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycanda və eləcə də muxtar respublikada bütün zəruri amillər mövcuddur və bu amillərin müəyyən edilməsi aktual bir məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur.

İnnovasiyalar istər daxili, istərsə də xarici bazarlarda məhsulun rəqabət qabiliyyətiyyətinin yüksəlməsinin həlledici amili, köhnəlmiş istehsal avadanlığının təzələnməsi, yüksək ixtisaslı işçilərə tələbin artması faktoru kimi səciyyələnir. Məlumdur ki, dövlət tərəfindən səmərəli elmi-texniki siyasətin formalaşdırılması iqtisadiyyatın bütün sahələrində innovasiya potensialının vəziyyətini, miqyasını və innovasiya proseslərinin təmayülünü əks etdirən informasiya bazasının olmasını tələb edir.

Müasir iqtisadi və sosial inkişaf innovasiya fəaliyyətinin fəallaşdırılmasını və innovasiya texnologiyasının, məhsul və xidmətlərin geniş yayılmasını tələb edir. Bu səbəbdən innovasiya fəaliyyəti xüsusi metod və modellərin tətbiqini tələb edən kifayət qədər mürəkkəb bir prosesdir. İnnovasiyalar sosial-iqtisadi inkişafın adekvat modellərinin və proqnozlarının tərtib edilməsini, investisiyaların artırılmasını şərtləndirir.

Rəqabətli iqtisadiyyatın formalaşması, innovasiyanın, həmçinin yaşıl texnologiya

ların dərin tətbiqi bütün bunlar yeni strateji baxış tələb edir. Bu günümüzdə iqtisadi inkişaf və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovasiya mühüm amil kimi çıxış edir. Hər bir ölkə, iqtisadi inkişafını sürətləndirmək və beynəlxalq bazarda mövqeyini möhkəmləndirmək üçün innovativ həllər tətbiq etməyə çalışır. Innovasiya yalnız yeni texnologiyaların tətbiqinə deyil, həm də təşkilati, iqtisadi və sosial strukturların yenilənməsinə, daha səmərəli metodların inkişafına və yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan verir. Beləliklə, innovasiya milli iqtisadiyyatın inkişafında müasir dövrün əvəzolunmaz bir komponentidir və hazırkı dövrdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin davamlı inkişafının təmin edilməsi bir çox tələbləri qarşıya qoyur. Bunlar:

- ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması;
- milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyası;
- milli maraqlar və strateji planlaşmanın vəhdəti;
- vətəndaşların sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi;
- iqtisadiyyatın idarə olunmasında strateji planlaşmanın düzgün aparılması.[2]

Innovasiya məhsullarda, proseslərdə və təşkilati strategiyada həm radikal, həm də tədricən dəyişikliklərə aiddir. Yeniliklərin məqsədi səmərəliliyi, iqtisadiyyatı, həyat keyfiyyətini artırmaq, təşkilatın müştərilərinin məmnuniyyətini artırmaqdır ki, yenilik anlayışı sahibkarlıq konsepsiyası ilə bərabərləşdirilə bilər. Innovasiya, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində, xüsusilə də müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların əsas tərkib hissələrindən biri halına gəlmişdir. Innovasiya yalnız yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasından ibarət deyil, həm də mövcud iqtisadi strukturların təkmilləşdirilməsi, istehsal metodlarının modernləşdirilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması ilə əlaqədardır. [3]

Bu məqalədə, innovasiyanın milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirini və onun ölkələrin iqtisadi müstəqilliyinə olan təsirlərini araşdıracağıq.

Innovasiyanın Tərif və Önəmi

Innovasiya, yeni ideyaların, proseslərin və ya məhsulların yaradılması və onların tətbiqini ifadə edir. Bu, hər hansı bir sektorda istehsalın və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına, resursların daha effektiv istifadəsinə və yeni bazarların yaranmasına səbəb olur. İqtisadiyyatda innovasiya tətbiq edildikcə, ölkələr daha rəqabətçi və səmərəli olurlar. Bu proses həm də yeni iş gücünün yaradılmasına və sosial rifahın artmasına təkan verir.

Innovasiya, yalnız texnologiya sahəsindəki yeniliklərlə məhdudlaşmır. O, həm də təhsil, sağlamlıq, enerji, nəqliyyat, istehsal və digər sahələrdə baş verən dəyişiklikləri əhatə edir. Məsələn, informasiya texnologiyalarının inkişafı iqtisadiyyatın bütün sahələrini transformasiya edərək, məhsuldarlığı artırır və yeni imkanlar yaradır.

Innovasiyanın iqtisadi inkişafa təsiri

Innovasiya müasir iqtisadi inkişafın əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir və milli iqtisadiyyatın strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. Yeni texnologiyaların və innovativ yanaşmaların tətbiqi istehsal proseslərinin səmərəliliyini artırır, resurslardan daha qənaətlili istifadəni təmin edir və nəticədə ümumi məhsuldarlığın yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində iqtisadi artım tempinin sürətlənməsinə şərait yaradır.

Innovasiyanın iqtisadi inkişafa təsirinin mühüm istiqamətlərindən biri də yeni iş yerlərinin yaradılmasıdır. Xüsusilə yüksək texnologiyalar sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafı əmək bazarında yeni ixtisaslara tələbat yaradır və insan kapitalının inkişafını stimullaşdırır. Bununla yanaşı, innovasiya sahibkarlığın inkişafına təkan verir, startup ekosisteminin formalaşmasına və kiçik və orta biznesin genişlənməsinə imkan yaradır.

Digər mühüm məqam innovasiyanın ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə təsiri ilə bağlıdır. Innovativ məhsul və xidmətlərin istehsalı ixrac potensialını artırır, ölkənin global bazarlarda mövqeyini gücləndirir və xarici investisiyaların cəlb olunmasını asanlaşdırır. Eyni zamanda innovasiya iqtisadiyyatın diversifikasiyasına şərait yaradaraq ənənəvi sahələrdən asılılığın azalmasına kömək edir. [4]

Innovasiyanın milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə təsiri

1. İqtisadi böyümə və rəqabət qabiliyyətinin artırılması.

Innovasiya, iqtisadiyyatda daha yüksək əlavə dəyər yaradır və məhsuldarlığı artırır. Yeni texnologiyalar və istehsal metodları, milli iqtisadiyyatda istehsal həcmi artırmaqla yanaşı, ölkənin beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətini də gücləndirir. Məsələn, Almaniya və Yaponiya kimi ölkələr, innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə dünya bazarında lider mövqeyə gəlib.

2. Yeni iş yerlərinin yaradılması.

Innovasiya, yeni sənaye sahələrinin yaranmasına və mövcud sahələrin modernləşdirilməsinə səbəb olur. Bu da, öz növbəsində, iş gücünün tələbinin artmasına və yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır. Məsələn, biotexnologiya və informasiya texnologiyaları sahələrindəki yeniliklər, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə olan tələbi artırır.

3. İnvestisiyaların cəlb edilməsi

Yüksək innovasiya potensialına malik ölkələr, beynəlxalq sərmayəçilər üçün daha cəlbedici olur. Innovasiya və texnologiyanın inkişafı, xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsinə imkan yaradır. Bu, həm də milli iqtisadiyyatda yeni təşəbbüslərin yaranmasına və ümumi iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə gətirib çıxarır.

4. Beynəlxalq ticarət və ixracın artırılması.

Yeni məhsul və xidmətlər, innovasiya sayəsində ölkələrin beynəlxalq ticarət sahəsində daha böyük pay əldə etməsinə imkan verir. Yüksək texnologiyalarla istehsal olunan məhsullar daha yüksək qiymətlərlə satılır, bu da ölkənin ixrac potensialını artırır. Beləliklə, ölkələr öz milli iqtisadiyyatlarını daha da gücləndirir.

5. Sosial və ekoloji dayanıqlılıq.

Innovasiya yalnız iqtisadi artıma deyil, həm də sosial və ekoloji məsələlərə müsbət təsir göstərir. Ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqi, ekosistemləri qorumağa və davamlı inkişafı təmin etməyə imkan verir. Həmçinin, sosial sahədəki innovasiyalar, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və rifahın artmasına xidmət edir.

Beləliklə, innovasiya milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir və uzunmüddətli iqtisadi strategiyalarda mühüm yer tutur.

İnnovasiyanın İqtisadiyyatda Praktiki Tətbiqi

Innovasiya, yalnız nəzəri yanaşmalarla məhdudlaşmaz; ölkələrin iqtisadiyyatlarında praktik olaraq tətbiq olunduqda böyük dəyişikliklərə yol açır. Innovativ iqtisadi siyasətlərin uğurla tətbiq edildiyi bəzi ölkələrə nəzər salsaq:

Almaniya – “Industrie 4.0” layihəsi ilə sənaye sahəsində avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşmanın tətbiqi sayəsində istehsal sahəsində böyük irəliləyişlər əldə etmişdir. Bu yeniliklər, Almaniyanı yüksək texnologiyalı məhsul istehsalında dünya liderlərindən birinə çevirmişdir.

Cənubi Koreya – İnformasiya texnologiyaları və elektronika sahəsində innovasiyalar, Cənubi Koreyanın dünya bazarında lider mövqeyini qorumasına və yüksək iqtisadi artıma səbəb olmuşdur. Bu ölkənin texnologiya və təhsil sektorunda apardığı islahatlar, innovasiyanın iqtisadiyyata təsirini nümayiş etdirir.

Çin – Çin, yüksək texnologiyaların tətbiqi və yerli istehsalatın inkişafı sayəsində global iqtisadiyyatda böyük bir oyunçuya çevrilib. Texnologiyanın tətbiqi və innovasiya siyasətləri, Çin iqtisadiyyatının sürətli böyüməsini təmin edib.

Dövlətin Rolu və Siyasətlərin Təsiri

Dövlətin innovasiyanın inkişafına verdiyi dəstək, milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət, tədqiqat və inkişaf (T&J) sahəsində stimullar yaradaraq, yenilikçi layihələrin həyata keçirilməsini təşviq edir. Həmçinin, dövlətin vergi siyasəti, təhsil siyasəti və hüquqi çərçivə, innovasiya sahəsindəki fəaliyyətlərin uğurla həyata keçirilməsini təmin edir.

Təhsil və Tədqiqatın Dəstəklənməsi: Yüksək təhsil və tədqiqat mühitinin yaradılması, yeni ideyaların yaranmasına və inkişafına şərait yaradır.

Maliyyə Dəstəyi və İnvestisiyalar: Startapların inkişafı üçün qrantlar və vergi güzəştləri, eləcə də xarici sərmayələrin cəlb edilməsi, innovasiya ekosisteminin gücləndirir.

Patent və İntellektual Mülkiyyət Hüquqları: Yeniliklərin qorunması və intellektual mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsi, innovasiya mühitinin inkişafına mühüm dəstək verir.

Azərbaycanın təmsalında innovasiya

Azərbaycanda son illərdə innovasiyanın inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətində prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və rəqəmsal transformasiya innovasiya əsaslı iqtisadi modelə keçidi sürətləndirmişdir. Bu istiqamətdə dövlət tərəfindən müxtəlif proqramlar və strateji yol xəritələri qəbul edilmişdir.

Ölkədə innovasiya ekosisteminin formalaşdırılması məqsədilə texnoparklar, sənaye zonaları və startapların dəstəklənməsi üçün müxtəlif infrastruktur layihələri həyata keçirilmişdir. Xüsusilə regionlarda fəaliyyət göstərən texnoparklar və innovasiya mərkəzləri gənc sahibkarların və tədqiqatçıların yeni ideyalarını reallaşdırması üçün əlverişli şərait yaradır.

Son illərdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı da diqqət mərkəzindədir. Elektron hökumət xidmətlərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin tətbiqi və xidmət sahələrinin avtomatlaşdırılması innovasiyanın iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə inteqrasiyasını sürətləndirmişdir.

Bununla yanaşı, Azərbaycanda startap ekosisteminin inkişafı da müşahidə olunur. Gənc sahibkarların innovativ layihələrinin dəstəklənməsi, qrant proqramları və investisiya imkanlarının genişləndirilməsi bu sahənin inkişafına müsbət təsir göstərir [6].

Buna baxmayaraq, innovasiya sahəsində bəzi problemlər — elmi-tədqiqatların kommersiyalaşdırılması səviyyəsinin aşağı olması, risk kapitalının məhdudluğu və kadr potensialının çatışmazlığı — hələ də qalmaqdadır. Bu problemlərin aradan qaldırılması innovasiya yönümlü iqtisadi inkişafın daha da sürətlənməsinə şərait yaradacaqdır.

Problemlər və çağırışlar

Milli iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyanın mühüm roluna baxmayaraq, bu sahədə bir sıra problemlər və çağırışlar mövcuddur. Əsas problemlərdən biri innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlıdır. Bir çox hallarda innovativ layihələrin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər maliyyə resurslarının olmaması yeni ideyaların reallaşmasını çətinləşdirir. Xüsusilə kiçik və orta müəssisələr üçün bu məsələ daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Digər mühüm problemlərdən biri ixtisaslı kadr çatışmazlığıdır. İnnovasiya əsaslı iqtisadiyyatın formalaşması yüksək bilik və bacarıqlara malik insan kapitalı tələb edir. Lakin bir çox hallarda təhsil sistemi ilə əmək bazarının tələbləri arasında uyğunsuzluq müşahidə olunur ki, bu da innovativ fəaliyyətin inkişafını məhdudlaşdırır.

Bundan əlavə, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin zəif inkişafı və innovasiya infrastrukturunun kifayət qədər formalaşmaması da mühüm problemlər sırasındadır. Texnoparkların, innovasiya mərkəzlərinin və startap ekosisteminin yetərinə inkişaf etməməsi yeni texnologiyaların tətbiqini ləngidir.[5].

İnnovasiya sahəsində qarşıya çıxan digər çağırışlar arasında rəqəmsallaşma səviyyəsinin aşağı olması, texnologiyalara çıxış imkanlarının məhdudluğu və institusional maneələr də qeyd edilə bilər. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks yanaşmanın tətbiqi, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi və innovasiya yönümlü siyasətin həyata keçirilməsi zəruridir.

Nəticə

Milli iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyanın rolu əvəzolunmazdır. Yeni texnologiyalar və yaradıcı ideyalar ölkələrə yalnız iqtisadi artım və məhsuldarlıq təmin etmir, həm də beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırır. İnnovasiya, eyni zamanda sosial və ekoloji problemlərin həlli, yeni iş yerlərinin yaradılması və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi kimi müsbət təsirlərə də yol açır.

Həmçinin, dövlətin innovasiyaları dəstəkləyən siyasətləri və proqramları, milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiq olunan innovativ həllər, məhsuldarlığın artırılması, ölkənin beynəlxalq bazarda mövqeyinin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Dövlətin innovasiya proseslərinə verdiyi dəstək, bu inkişafın sürətini və effektivliyini artırır. Beləliklə, innovasiya milli iqtisadiyyatların əsas dayacağına çevrilərək, inkişafın önündə gedir və hər bir ölkə üçün əvəzolunmaz bir faktor olur.

İnnovasiya olmadan heç bir ölkə qlobal iqtisadi mühitdə rəqabətçi mövqeyini qorumaq və davamlı inkişafı təmin etməkdə çətinlik çəkir. Buna görə də, hər bir ölkə innovasiyanı əsas prioritetlərdən biri olaraq qəbul etməli və bu sahədəki fəaliyyətlərini davamlı şəkildə inkişaf etdirməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 2 fevral 2021-ci il
2. Klaus Şvab. “Dördüncü sənaye inqilabı” tərcümə. Elmi redaktor i.e.d., prof.Ə.Muradov, tərcüməçilər i.ü.f.d., dos.E.Bağırzadə, iqtisadiyyat üzrə dissertant T.Əlizadə. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. 4 fevral 2020-ci il. Səh.13
3. Tağıyev A.H., Aslanzadə İ.A. (2017) “İnnovasiya menecmenti”, Dərs vəsaiti, I hissə. Bakı, 368 səh
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi (ASAN Xidmət). (2023). Rəqəmsal innovasiyalar və dövlət xidmətləri. Bakı.
5. İbrahimov, E. (2022). İqtisadiyyatın innovasiya inkişafı problemləri. Bakı: Elm nəşriyyatı.
6. Məmmədov, R. (2021). Milli iqtisadiyyat və texnoloji tərəqqi. Bakı: ADİU nəşriyyatı.

İnternet mənbələri

1. <http://az.strategiya.az/news.php?id=126284> milli innovasiya sistemləri konsepsiyası, dövlətin innovasiya siyasətində rolu – azərbaycan nümunəsi.
2. <http://az.strategiya.az/news.php?id=148153> dövlətin innovasiya siyasəti və innnovasiya proseslərinin formalaşmasına strateji yanaşmalar.
3. <https://ict.az/az/news/4818/> müasir texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşması və idarə olunması problemləri tədqiq olunub
4. <https://mincom.gov.az/az/view/organization/16/>.
5. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/apjic-04-2018-043/full/html>.

INNOVATIVE INVESTMENTS AS A STRATEGIC DRIVER OF BUSINESS DEVELOPMENT AND COMPETITIVENESS

Niyaz Nizami Mammadov
Ph.D., Associate Professor
niyaz.mammadov@adau.edu.az
Azerbaijan State Agricultural University

Seymur Valeh Ahmadov
Senior researcher
seymurehmedov746@gmail.com
Institute of Agrarian Problems, Ministry of Science and Education

Zohra Rovshan Nazarova
Early-Career researcher
nazarova05678@gmail.com
Azerbaijan Technological University

Abstract

In the contemporary knowledge-based economy, innovative investments have emerged as a strategic determinant of business development and long-term competitiveness, and this study explores their role as a catalyst for sustainable growth while examining their economic efficiency under conditions of uncertainty, rapid digital transformation, and intensifying global competition through comparative and economic-statistical analysis of research and development (R&D), digital technologies, startup ecosystems, and innovation-oriented capital allocation. Particular attention is devoted to assessing innovative investments through conventional and advanced evaluation methods, including Net Present Value (NPV), Payback Period, Cost-Benefit Analysis, and Real Options theory, allowing a multidimensional interpretation of investment efficiency. Findings demonstrate that innovation-driven investments enhance productivity, strengthen technological capabilities, improve competitiveness, and generate strategic advantages. The study also reveals that the efficiency of such investments depends on institutional support, financial infrastructure, and strategic flexibility in decision-making. Drawing on international experience and the case of Azerbaijan, the research identifies challenges and opportunities in innovation-led development and proposes approaches for improving innovative investment strategies in business and national economic contexts. The study contributes to innovation economics by emphasizing innovative investment as a critical mechanism of modern economic transformation.

Keywords: innovative investments; business development; Digital transformation; R&D; Economic efficiency

Introduction.

Relevance of the topic. In the modern global economic environment, innovative investments are a key driver of sustainable economic growth, technological progress, and long-term competitiveness of both firms and national economies. Rapid digitalization, globalization, and increasing market competition have significantly reshaped corporate strategies, making innovation-oriented investment decisions an essential part of strategic management.

The importance of this topic is mainly related to the growing role of research and development (R&D), digital transformation, and knowledge-based capital in ensuring economic efficiency. Today, companies cannot rely only on traditional production factors such as labor and physical capital; instead, their success depends on their ability to generate and apply innovations through effective investment strategies.

From a theoretical point of view, the topic is strongly supported by endogenous growth theory, which highlights innovation and technological progress as key drivers of long-term economic growth [18]. From a practical perspective, global companies such as Amazon, Apple, Microsoft, and Tesla show that continuous investment in innovation increases market value, productivity, and competitiveness, especially in areas like artificial intelligence, cloud computing, and automation. The topic is also highly relevant for developing economies, including Azerbaijan, where economic diversification and reduction of oil dependence require stronger innovation ecosystems. Despite progress in digitalization and startup development, low R&D spending and limited venture capital activity still indicate the need for more effective innovation investment policies.

Additionally, evaluating innovative investments is becoming increasingly important due to high uncertainty and risk. Traditional methods such as Net Present Value and Payback Period are often insufficient on their own, which increases the importance of modern approaches like Cost-Benefit Analysis and Real Options theory.

In conclusion, the study of innovative investments is highly relevant both theoretically and practically, as it explains how innovation-driven strategies can ensure sustainable development and long-term competitiveness in today's rapidly changing global economy.

Problem statement. In the context of the modern global economy, innovative investments have become a key factor determining the competitiveness, technological development, and sustainable growth of both enterprises and national economies. However, despite their increasing importance, the effective application and evaluation of innovative investments remain a complex and insufficiently optimized process.

The main problem lies in the fact that innovative investment decisions are associated with high uncertainty, risk, and long-term returns, which makes their accurate assessment and strategic implementation difficult. Traditional investment evaluation methods, such as Net Present Value (NPV) and Payback Period, often fail to fully capture the strategic value, flexibility, and future potential of innovative projects.

At the same time, many companies and developing economies, including Azerbaijan, face challenges such as limited research and development (R&D) funding, weak venture capital markets, insufficient integration of digital technologies, and underdeveloped innovation ecosystems. These factors reduce the efficiency of innovation-driven investment strategies and slow down technological progress.

Another important aspect of the problem is the lack of a comprehensive approach to evaluating innovative investments that combines financial, economic, and strategic perspectives. Although modern methods such as Cost-Benefit Analysis and Real Options theory provide more advanced tools, their practical application remains limited due to methodological complexity and insufficient expertise.

Therefore, the central problem of this research is to analyze how innovative investments are applied in business strategy and how their economic efficiency can be effectively evaluated under conditions of uncertainty and rapid technological change.

Research aims and objectives.

Research Aim. **The main aim of this research is to analyze the role of innovative investments in business strategy and to investigate the methods used for evaluating their economic efficiency under conditions of uncertainty and rapid technological development. The study also aims to identify how innovative investments contribute to corporate competitiveness, technological progress, and sustainable economic growth.**

Research Objectives.

To achieve this aim, the following objectives have been defined:

- To examine the theoretical foundations of innovative investments and their role in modern economic development;
- To analyze the integration of innovative investments into corporate strategies and strategic management processes;
- To study international experience in the application of innovative investments in leading companies and developed economies;
- To assess the current state and specific features of innovative investment practices in Azerbaijan;
- To investigate the main financial and economic methods used for evaluating innovative investments (NPV, Payback Period, Cost-Benefit Analysis, Real Options);
- To compare the advantages and limitations of these evaluation methods in conditions of uncertainty and risk;
- To identify key challenges and opportunities in the development and implementation of innovative investment strategies;
- To propose general conclusions regarding the improvement of innovative investment efficiency in business and national economic contexts.

Literature review. The relationship between innovation and investment has been widely examined in economic literature as a key determinant of long-term economic growth, competitiveness, and structural transformation. Early foundations were laid by Schumpeter (1934) [21], who defined innovation as the introduction of new products, production methods, markets, and organizational forms, emphasizing its role as the main engine of economic development. This perspective established innovation as a dynamic process of “creative destruction,” where technological progress continuously replaces outdated economic structures.

Building on this foundation, endogenous growth theory [18] shifted the focus toward internal sources of growth, particularly knowledge, human capital, and research and development (R&D). Within this framework, innovation is not an external shock but the result of purposeful investment decisions and institutional support. Empirical evidence from OECD (2021) and World Bank reports confirms that economies with higher innovation intensity tend to demonstrate stronger productivity growth, export capacity, and competitiveness [15; 21].

Investment theory also provides a crucial analytical dimension. According to Keynes [7], investment plays a central role in determining aggregate demand and macroeconomic stability, while neoclassical models [22] highlight its role in capital accumulation and long-term growth equilibrium. In modern interpretations, Mankiw [22] and other scholars emphasize investments as the allocation of resources aimed at generating future economic and social returns. In this context, innovation-oriented investments represent a higher-risk but higher-return category, particularly focused on R&D and technological development [4]. Based on Michael Porter’s model of competitive strategy, firms achieve a superior position in the market by pursuing cost optimization, product differentiation, or a focus on a specific market segment [17].

Recent literature increasingly highlights the integration of innovation and investment within a unified “innovation–investment cycle” [18], where innovation increases investment efficiency while investment enables innovation creation. This interaction has become particularly important in the context of digital transformation. Studies by Brynjolfsson and McAfee [1] show that digital technologies such as artificial intelligence, cloud computing, and big data significantly reshape investment structures by shifting them toward intangible assets, including software, data, and intellectual capital. OECD (2022) further confirms that intangible investment is now a key driver of productivity and long-term economic sustainability [16].

Institutional and ecosystem-based approaches also play an essential role in understanding innovation-investment dynamics. North (2005) and Hall & Rosenberg (2010) argue that institutional quality, property rights protection, and legal stability are critical for reducing investment risk and stimulating innovation activity [5;13]. Mazzucato (2013) further emphasizes

the active role of the state in fostering innovation through policy instruments such as subsidies, tax incentives, and innovation funds, particularly in high-risk sectors [12].

More recent theoretical contributions extend this analysis toward complexity and digital economy perspectives. Models of nonlinear and dynamic systems (Likun Cao, 2022) describe innovation as an interactive process driven by networks and feedback mechanisms rather than linear investment-output relations [9]. Similarly, digital transformation literature (OECD, 2020; UNCTAD, 2023) highlights those digital platforms and technologies expand access to markets, reduce transaction costs, and enable inclusive innovation-driven growth, especially for SMEs [14; 23].

In the context of developing economies such as Azerbaijan, literature emphasizes the importance of innovation and investment for economic diversification and non-oil sector development [10]. Studies also highlight that strengthening R&D capacity, improving institutional frameworks, and expanding digital infrastructure are essential for enhancing national innovation performance [19].

Overall, the literature demonstrates a clear evolution from traditional capital-based growth models toward integrated innovation-investment frameworks, where technological progress, institutional quality, and digital transformation jointly determine economic development outcomes.

Materials and Methods.

Research Methods. This study is based on a combination of qualitative and quantitative research methods aimed at analyzing the application, practice, and economic efficiency of innovative investments in business. A comparative research approach was employed to examine both international and Azerbaijani experience in innovation-oriented investment activities. Comparative analysis made it possible to identify differences and similarities in innovation policies, investment mechanisms, and corporate strategies across countries and companies.

In addition, the study applies a descriptive-analytical method to assess the role of innovative investments in corporate strategic development, digital transformation, and innovation ecosystems. Through this approach, the strategic significance of research and development (R&D) expenditures, digital technology investments, and collaboration with startups were examined.

A case study method was also used to analyze the practical experience of leading global corporations such as Amazon, Apple, Tesla, and Microsoft, as well as innovative investment initiatives implemented in Azerbaijan, including startup support mechanisms, industrial innovation projects, and public investment programs. The case study approach enabled a more realistic evaluation of how innovative investments are integrated into strategic management practices.

Furthermore, the research incorporates economic-statistical methods to evaluate trends in innovative investment indicators, including R&D expenditures, venture capital investments, high-tech exports, and digital transformation priorities. Statistical grouping, comparative dynamics analysis, and trend analysis were applied to interpret the development tendencies of innovation-related indicators.

Materials used. The research is based on a wide range of scientific, statistical, and analytical materials. The primary materials used include academic literature related to innovation economics, investment theory, strategic management, and economic efficiency evaluation. Scientific works by scholars such as Romer, Porter, Chesbrough, Mazzucato, Schilling, and others provided the theoretical foundation of the research.

International reports and databases constituted an important empirical source of the study. These include publications and statistical data from organizations such as the OECD, World Bank, European Commission, World Economic Forum, UNCTAD, IMF, WIPO, and Statista. These sources were used to obtain comparative indicators related to R&D expenditure, venture capital flows, digital transformation investments, and innovation performance [25; 26].

Corporate annual reports and financial disclosures of global companies such as Amazon, Apple, Tesla, Alphabet, and Microsoft were also utilized to analyze practical examples of innovative investment strategies and research expenditures.

For the analysis of Azerbaijan's experience, official data from the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Finance, Azerbaijan Investment Company reports, and materials related to industrial parks and innovation projects were used. In addition, the research employs hypothetical model data developed by the author for illustrating economic efficiency calculations related to innovative investment projects.

Experimental and analytical methods. **To evaluate the economic efficiency of innovative investments, several financial and analytical methods were applied in the study. The Net Present Value (NPV) method was used as one of the main tools for assessing the financial viability of innovative projects through discounted cash flow analysis. Based on a model investment project, NPV calculations were conducted to determine whether the investment generates positive economic value.**

The Payback Period method was applied to estimate the recovery time of invested capital and assess project liquidity and risk. This method was particularly useful for analyzing the risk profile of innovation projects under uncertainty.

Cost-Benefit Analysis (CBA) was used to evaluate both economic and social efficiency of innovative investments. Through this method, not only direct financial returns but also broader innovation-related benefits such as productivity growth and social impact were considered.

The Real Options approach was employed to assess strategic flexibility under uncertainty. Through scenario-based analysis (expansion, deferral, and abandonment options), this method enabled evaluation of innovation projects beyond traditional static financial criteria.

In addition, sensitivity analysis was conducted to measure how changes in discount rates affect project efficiency, particularly the variation of NPV under different risk conditions. Scenario analysis and comparative modeling were also used to evaluate project outcomes under alternative assumptions.

Overall, the methodological framework of the research combines comparative analysis, statistical methods, case study analysis, and modern investment appraisal techniques, providing a comprehensive and realistic assessment of innovative investments in business.

Results

Findings obtained from the research. The research findings indicate that innovative investments have become one of the key factors determining business competitiveness, technological modernization, and sustainable economic growth. The analysis confirms that innovation-oriented investments contribute not only to the development of new technologies and products but also to improving productivity, strengthening market positions, and supporting long-term strategic growth.

One of the major findings of the study is that innovative investments occupy a central place in corporate strategies of leading global companies. The analysis of major corporations such as Amazon, Alphabet, Apple, Microsoft, and Tesla shows that substantial financial resources are directed toward research and development (R&D), digital transformation, artificial intelligence, cloud technologies, and automation. These investments serve as the main drivers of technological leadership and competitive advantage.

The research demonstrates that R&D expenditures remain one of the strongest indicators of innovation performance. According to the findings, companies with higher R&D intensity tend to show stronger innovation capacity, more resilient financial performance, and greater market value. In particular, the comparative analysis of global companies revealed that Amazon allocated approximately USD 67.9 billion to R&D in 2024, Alphabet USD 47.9 billion, Microsoft USD 32.5 billion, and Apple USD 31.4 billion, confirming the strategic importance of innovation expenditures.

The study also found that digital transformation has become one of the main priorities of innovative investment. Investments in artificial intelligence, machine learning, cloud technologies, and big data were identified as the dominant directions of corporate innovation strategies. Artificial intelligence was found to represent the highest investment priority, accounting for approximately 74 percent among surveyed global companies, followed by cloud technologies at 42 percent and big data analytics at 34 percent. These findings suggest that digital technologies have become a core mechanism for improving efficiency and generating innovation-based growth.

Another important result of the research relates to the role of innovation ecosystems and startup collaboration. The analysis shows that cooperation with startups, corporate venture funds, and open innovation models significantly expands companies' access to new technologies and accelerates innovation commercialization. This confirms that innovative investments are increasingly moving beyond traditional internal R&D models toward broader ecosystem-based strategies.

The comparative analysis of international experience revealed that countries with stronger institutional support for innovation demonstrate significantly better innovation performance. In developed economies such as South Korea, the United States, Germany, Japan, and China, higher R&D expenditures, stronger venture capital markets, and greater high-tech export shares were found to correlate positively with innovation competitiveness.

At the same time, the research findings show that Azerbaijan has made progress in developing innovation-oriented investment mechanisms, particularly through industrial projects, startup support initiatives, and digital economy development. However, the study identifies several limitations, including relatively low R&D expenditure levels, weak venture capital development, and technological dependence reflected in the imbalance between high-tech imports and exports.

The results also confirm the importance of using multidimensional methods for evaluating innovative investments. The practical calculations conducted in the research showed that the model innovation project generated a positive Net Present Value of 6,724 AZN, indicating economic feasibility. Sensitivity analysis further revealed that project viability decreases significantly as discount rates increase, highlighting the importance of risk consideration in investment decision-making.

The application of the Real Options approach demonstrated that strategic flexibility can increase project value under uncertainty. Scenario analysis showed that investment outcomes vary considerably depending on expansion, abandonment, or delay decisions, supporting the relevance of flexible evaluation approaches for innovation projects.

Tables, graphs and statistical indicators. The examples mentioned above demonstrate that, for leading technology companies, investments in R&D have become one of the key elements of strategic management. The innovation-oriented approaches of these companies enable them not only to achieve technological superiority but also to maintain leading positions in the global market. To facilitate comparative analysis and to more clearly illustrate the scale of R&D expenditures of leading corporations, the table below presents the R&D expenditures of selected global companies for 2024.

Table 1

Research and development (R&D) expenditures of leading global companies in 2024, in billion USD

No	Company	Sector	Strategic innovation focus	R&D expenditures
1	Amazon	Digital services and E-commerce	Cloud technologies (AWS), artificial intelligence, robotic logistics	67.9

2	Alphabet (Google)	Information technology	Artificial intelligence, search technologies, cloud platforms	47.9
3	Apple	Consumer electronics and software	Product design, software development, user interface	31.4
4	Microsoft	Software and cloud technologies	Cloud platforms, artificial intelligence, enterprise software	32.5
5	Tesla	Automotive and energy technologies	Electric vehicles, battery technologies, autonomous driving	~3–4

Source: The table was compiled by the author based on reports from *Global Corporate R&D Spending Statistics*.

As shown in the table (Table 1), leading global technology companies invest substantial amounts in research and development activities. In particular, companies such as Amazon and Alphabet allocate tens of billions of dollars to the creation of innovative technologies and the development of digital platforms. These investments enable companies to gain technological advantages in areas such as artificial intelligence, cloud technologies, and automated logistics. High R&D expenditures have a significant impact on increasing companies' innovation potential and market value.

Academic research also confirms that innovative investments positively influence corporate performance. Empirical studies indicate that higher R&D intensity significantly affects companies' financial outcomes, market value, and innovation capabilities [8]. Moreover, investments in research and development accelerate the process of creating and commercializing new technologies.

Considering the directions and the significance of innovation strategies discussed above, the table below presents the technology investment priorities of leading global companies in 2024. The table illustrates that artificial intelligence, cloud technologies, data/analytics, and other digital technologies are regarded as key priority areas in corporate investment strategies. These investments enhance companies' competitiveness, enable them to achieve technological advantages, and strengthen their innovation potential.

Table 2

Investment priorities of global companies by digital transformation areas

№	Technology Area	Application	Investment Priority (%)
1	Artificial intelligence and machine learning	Predictive analytics, automation, customer service	~74
2	Cloud technologies	Data storage, digital platforms	~42
3	Big data and analytics	Strategic decision-making, market analysis	~34
4	Robotics and automation	Optimization of production and logistics processes	~32
5	Blockchain technology	Financial operations, secure data exchange	~28

Source: The table was compiled by the author based on the *2025_Davos_Investment-Trends-CRI-Report_Final2*.

Digital transformation is one of the main directions of modern corporate strategies and helps define the priority areas for innovative investments. As shown in Table 2, the majority of leading global companies regard digital solutions such as Artificial Intelligence, Cloud Technologies, and

Big Data as strategic investment areas. These technologies not only optimize operational costs but also accelerate decision-making processes and enable more informed decisions. For instance, Artificial Intelligence and Machine Learning are primarily used for predictive analytics, process automation, and improving customer service. Cloud technologies facilitate centralized data management, the development of digital platforms, and the creation of a flexible global work infrastructure. Big Data and analytics play a crucial role in strategic decision-making, analyzing market trends, and forecasting consumer behavior. Consequently, investments in digital technologies enhance companies' innovation potential, improve operational efficiency, and expand market share. Such investments also enable companies to gain technological advantages over competitors, bring new products and services to market more rapidly, and implement long-term sustainable development strategies. Thus, digital transformation has become not only a means of technological innovation but also a core direction of corporate strategic decision-making.

In recent years, the foreign exchange reserves of the Republic of Azerbaijan have increased significantly, creating favorable conditions for implementing an investment policy aimed at establishing innovative structures in the country. Having completed its transition period, the Azerbaijani economy has secured its position among rapidly developing states.

Based on the successfully implemented oil strategy, the country's financial resources grow every year. The rapid increase in foreign exchange reserves, in turn, enables the implementation of essential infrastructure projects for innovative structures. For several years now, revenues from the export of hydrocarbons have provided a favorable environment for the successful diversified development of the economy.

Over the past five years, Azerbaijan's state budget has grown steadily, demonstrating stable growth in line with the overall pace of the country's economic development (Figure 1).

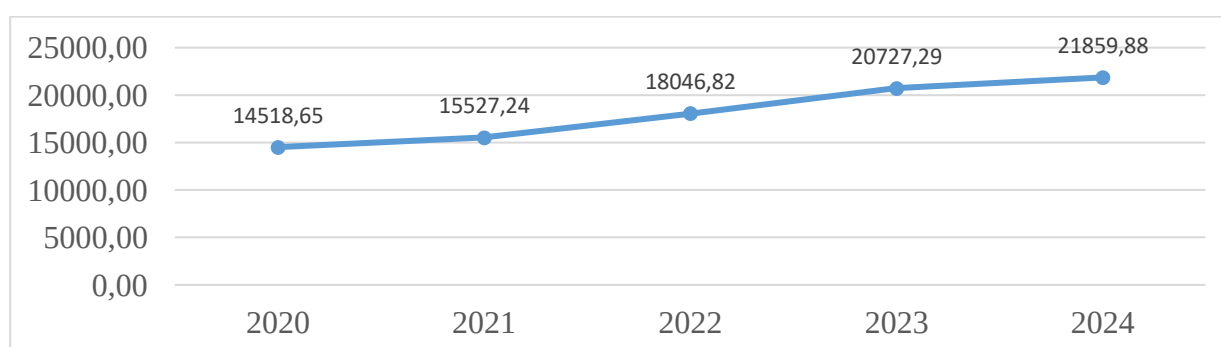

Figure 1: Revenues of the State Budget of the Republic of Azerbaijan, in million USD

Source: Compiled by the author based on the reports of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan.

In 2020, budget revenues amounted to 14.5 billion dollars, while in 2024, this figure reached 21.9 billion dollars. In just five years, the state budget revenues have increased by more than 50 percent. This growth has been driven not only by oil but also by the expansion of domestic economic activity and the real sector [2]. The dynamics of non-oil revenues clearly demonstrate this. Non-oil revenues, which amounted to 6.29 billion dollars in 2020, increased to 11.29 billion dollars in 2024. The growth rate was nearly 80 percent, representing a significant structural change in the state budget. If non-oil revenues accounted for approximately 43 percent of the state budget in 2020, by 2024 this figure had risen to nearly 52 percent. This represents a significant step toward the main goal of fiscal policy – the diversification of budget revenues [6].

These results confirm the economic feasibility of innovative investments and demonstrate the advantages of combining traditional financial methods with strategic evaluation tools.

Overall, the research results show that innovative investments positively affect corporate competitiveness, technological advancement, and economic development. At the same time, the findings suggest that increasing innovation efficiency requires stronger institutional support, improved financing mechanisms, and integrated evaluation approaches.

Discussion.

Analysis of results. The findings of this study confirm that innovative investments play a crucial role in strengthening corporate competitiveness, supporting technological modernization, and ensuring long-term economic growth. The results show that investments in research and development, digital technologies, and innovation ecosystems have a direct positive effect on productivity growth, strategic flexibility, and market expansion. In particular, the economic efficiency analysis demonstrated that innovative projects can generate positive returns when evaluated through comprehensive financial and strategic methods.

The research also revealed that innovation investments are most effective when they are integrated into broader corporate strategies rather than treated as isolated expenditures. The strong relationship identified between R&D intensity, digital transformation, and competitive performance confirms that innovation-oriented investment has become a strategic rather than purely operational factor.

At the same time, the results related to Azerbaijan indicate that although progress has been made in developing innovation mechanisms, structural challenges such as low R&D intensity, limited venture capital development, and technological dependence continue to constrain innovation performance. This suggests that the effectiveness of innovative investments depends not only on financial resources but also on the broader institutional and innovation ecosystem.

Comparison with other studies. The results of this study are largely consistent with previous scientific research. The findings support the endogenous growth theory proposed by Paul Romer, which emphasizes innovation and knowledge-based investments as key drivers of long-term growth. Similarly, the identified relationship between innovation investments and competitive advantage corresponds with the strategic management approach developed by Michael Porter.

The results also align with studies by the OECD and the World Bank, which highlight the importance of R&D expenditure, digital transformation, and innovation ecosystems in economic development. In addition, the conclusions regarding startup collaboration and open innovation are consistent with the open innovation model developed by Henry Chesbrough [3].

At the same time, this research expands previous studies by combining corporate-level analysis, international comparisons, and practical investment evaluation methods within one framework, providing a more integrated perspective on innovative investments. According to modern management approaches, the efficiency of innovation activities largely depends on the internal organizational structure, employees' motivation levels, and knowledge management systems [20].

Scientific interpretation. From a scientific perspective, the findings suggest that innovative investments generate both direct economic returns and broader strategic value. Their impact extends beyond profitability, contributing to technological capability, knowledge creation, and long-term resilience.

The results also support the view that traditional financial evaluation methods alone are insufficient for innovation projects characterized by uncertainty and risk. The application of sensitivity analysis and real options demonstrates that strategic flexibility should be considered an important component of innovation investment efficiency.

Overall, the study confirms that innovative investments should be viewed not only as a financial resource allocation process but also as a multidimensional strategic mechanism that supports sustainable business development and economic transformation.

Conclusion

General conclusion. This study confirms that innovative investments have become one of the fundamental drivers of business development, technological progress, and sustainable economic growth in the modern economy. The research demonstrated that investments directed toward research and development, digital transformation, technological modernization, and innovation ecosystems significantly contribute to increasing competitiveness, productivity, and long-term strategic performance.

The analysis showed that innovative investments are not limited to generating direct financial returns; they also create strategic advantages through technological leadership, market expansion, and stronger adaptability to changing economic conditions. Both international experience and the analysis of Azerbaijan indicate that the effectiveness of innovative investments depends on the interaction of financial resources, institutional support, innovation infrastructure, and human capital.

The study also concluded that evaluating innovative investments requires a multidimensional approach. Traditional financial methods such as Net Present Value and Payback Period remain important, but the inclusion of strategic tools such as Cost-Benefit Analysis and Real Options provides a more comprehensive assessment under uncertainty. This confirms that innovation investments should be approached not only from a financial perspective but also as part of broader strategic development.

Scientific and practical significance.

The scientific significance of the research lies in its integrated approach to the study of innovative investments, combining theoretical perspectives, international experience, corporate practices, and economic efficiency evaluation methods within a single analytical framework. The research contributes to the literature by demonstrating the relationship between innovation-oriented investments, competitiveness, and sustainable development, while also emphasizing the importance of strategic flexibility in evaluating innovative projects.

From a practical perspective, the results can be useful for businesses, policymakers, and investors in making more effective innovation-related decisions. The findings may support companies in improving innovation strategies, selecting appropriate investment evaluation methods, and managing innovation risks more efficiently. In addition, the study may contribute to the development of innovation policy and investment mechanisms, particularly in emerging economies such as Azerbaijan.

Recommendations

Based on the results of the research, several recommendations can be proposed:

- Increase investments in research and development activities, as R&D remains one of the key drivers of innovation capacity and long-term competitiveness.
- Strengthen support for digital transformation and investments in advanced technologies such as artificial intelligence, automation, and data analytics.
- Promote collaboration between businesses, startups, universities, and research institutions in order to strengthen innovation ecosystems and accelerate commercialization of new technologies.
- Improve the institutional environment for innovative investments through stronger innovation policies, tax incentives, and the development of venture capital mechanisms.
- In Azerbaijan, increase the share of R&D expenditures in GDP, expand private sector participation in innovation activities, and support domestic high-tech production to reduce technological dependence.
- Apply comprehensive evaluation models in assessing innovative investments by combining traditional financial methods with strategic tools such as sensitivity analysis and real options.

Overall, the implementation of these recommendations can contribute to improving the efficiency of innovative investments, strengthening innovation-driven development, and enhancing long-term economic competitiveness.

References

1. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. W. W. Norton & Company.
2. CESD. (2025). *Economic review and macroeconomic trends in Azerbaijan*. Center for Economic and Social Development.
3. Chesbrough, H. W. (2003). *Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology*. Harvard Business School Press.
4. Gompers, P. A., & Lerner, J. (2001). *The venture capital revolution*. Journal of Economic Perspectives, 15(2), 145–168. <https://doi.org/10.1257/jep.15.2.145>
5. Hall, B. H., & Rosenberg, N. (Eds.). (2010). *Handbook of the economics of innovation* (Vols. 1–2). Elsevier.
6. International Monetary Fund. (2026). *Azerbaijan: Fiscal policy and economic diversification report*. IMF.
7. Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. Macmillan.
8. Kruglov, A., & Shaw, R. (2024). Innovation intensity and corporate performance: Empirical evidence from global firms. *Journal of Innovation Economics*, 18(2), 77–95.
9. Likun Cao. (2022). Complexity, nonlinear systems and innovation dynamics in digital economies. *Technological Forecasting and Social Change*, 180, 121689. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121689>
10. Mammadova, N. (2025). Innovation investments and economic diversification in Azerbaijan. *Journal of Regional Economic Studies*, 12(1), 45–62.
11. Mankiw, N. G. (2014). *Principles of economics* (7th ed.). Cengage Learning.
12. Mazzucato, M. (2013). *The entrepreneurial state: Debunking public vs. private sector myths*. Anthem Press.
13. North, D. C. (2005). *Understanding the process of economic change*. Princeton University Press.
14. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). *Digital transformation in the age of innovation*. OECD Publishing.
15. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). *OECD science, technology and innovation outlook 2021*. OECD Publishing.
16. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). *Measuring intangible investments and productivity growth*. OECD Publishing.
17. Porter, M. E. (1990). *The competitive advantage of nations*. Free Press.
18. Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 2), S71–S102. <https://doi.org/10.1086/261725>
19. Rzayev, E. (2025). Institutional factors and innovation ecosystem development in Azerbaijan. *Economic Development Review*, 9(2), 88–104.
20. Schilling, M. A. (2022). *Strategic management of technological innovation* (7th ed.). McGraw-Hill.
21. Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development*. Harvard University Press. (Original work published 1911)
22. Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65–94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
23. United Nations Conference on Trade and Development. (2023). *Digital economy report 2023*. United Nations.

24. World Bank. (2021). *World development report 2021: Data for better lives*. World Bank.
25. World Economic Forum. (2025). *Global investment trends report 2025*. World Economic Forum.
26. World Intellectual Property Organization. (2024). *Global innovation index 2024*. WIPO.

HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI MÜSTƏQİLLİYİNİN ƏSASIDIR

Nazim Fazil oğlu Niftəliyev
baş müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti
nazim.niftaliyev@mdu.edu.az

Xülasə

Tarix yazmış və adını tarixə əbədi yazdırmış xalqların inkişaf yolu müxtəlif, rəngarəng və özünəməxsus olması ilə fərqlənir. Daha dəqiq desək, tarix səhnəsində yüksəlişi ilə nümunə yaratmış – bəşəriyyətin mənəvi-siyasi xəzinəsinin zənginləşməsinə mühüm töhfələr vermiş hər bir xalqın öz inkişaf yolu, mütərəqqi, unikal və nümunəvi təcrübəsi var.

Onların hər biri fərqli örnək və model kimi dəyərləndirilsə də, ümumi cəhət liderlik amili və ya lider fenomeni ilə birbaşa əlaqədardır. Tarixə ekskursun nəticələri və bugünkü reallıqlar deməyə əsas verir ki, güclü lider amili olmadan xalqın intibahını və rifahını, dövlətin inkişafını və yüksəlişini təmin və təsəvvür etmək olmaz. Elə çoxəsrlik dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqının təcrübəsi də bu nəzəri tezisi və praktik reallığı birmənalı şəkildə təsdiqləyir. İnkaredilməz həqiqətdir ki, xalqımız istər XX əsrin sonlarında, istərsə də XXI əsrin əvvəllərində öz müdrik liderləri Heydər Əliyevin və İlham Əliyevin dövlətçilik ənənələrinə, milli maraqlara və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan siyasəti nəticəsində Azərbaycanın tərəqqisinin, müstəqilliyimizin rəmzi olan üçrəngli bayrağımızın ən yüksək zirvələrdə qürurla dalğalanmasının, ölkəmizin strateji zirvələr fəth edərək dünya miqyasında söz və nüfuz sahibinə çevrilməsinin sonsuz iftixarını yaşamışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, iqtisadi inkişaf, sosial-iqtisadi siyasət, ölkənin beynəlxalq nüfuzu.

Giriş. Xalqımız və Azərbaycanın sadıq dostları dünya miqyaslı siyasətçi və dövlət xadiminin anadan olmasının 103-cü ildönümünü də qeyri-adi qədirlənlik və dərin ehtiramla yad edir. Bütün dünyada nəhəng strateq və mahir taktik kimi qəbul edilən Heydər Əliyevin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və ideya-mənəvi sferalarda xidmətləri zamanəmizdə bəşəri əhəmiyyətli nadir fəaliyyət kimi dəyərləndirilir. Ulu öndərin dərin zəkası və misilsiz əməli fəaliyyəti ilə aşılıbmış zəngin irsində onun iqtisadi inkişaf ilə bağlı nəzəri baxışları və vüsətli quruculuq xronikası da önəmli yer tutur. Bu konseptual mövzunun əhatə etdiyi novatorluq fəlsəfəsi Azərbaycanın çağdaş sosial-iqtisadi inkişafının nəzəri və əməli əsaslarını təşkil edir.

Ümummilli liderin ən layiqli davamçısı, sosial-iqtisadi inkişafda varisliyi ümummilli inkişaf amilinə çevirmiş Prezident İlham Əliyev bu qiymətli irsin həmişəyaşarlığını belə ifadə etmişdir: “Heydər Əliyev bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət etmişdir. Azərbaycanın azadlığının əbədi, dönməz olmasında, iqtisadi potensialının güclənməsində, bölgədə və yer üzündə nüfuzunun artmasında onun müstəsna xidmətləri var. İndi bu siyasət davam etdirilir. Bu gün Heydər Əliyev bizimlə deyil, ancaq onun siyasəti yaşayır, onun qurduğu azad Azərbaycan yaşayacaqdır”.

Heydər Əliyev irsi – xalqımızın tükənməz mənəvi-siyasi sərvəti. Azərbaycanın ən yeni tarixinin bütöv bir dövrü ümummilli lider Heydər Əliyevin şərəfli adı və möhtəşəm fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ulu öndərin 35 illik rəhbərliyi dövründə respublikamız əsrlərə bərabər inkişaf yolu

keçmişdir. Heydər Əliyev öz ölkəsinin ali rəhbəri kimi var qüvvəsini və bacarığını həmişə Azərbaycanın yüksəlişinə həsr etmiş, nəhəng quruculuq işlərinin təşəbbüskarı və icraçısı olmuşdur.

Yaxın keçmişə nəzər salsaq görürük ki, 1988–1993-cü illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çaxnaşmalar, cəbhədəki məğlubiyyətlər, ölkədəki anarxiya, kaos, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi xalqı cana doydurmuş, sabaha inamı sarsıtmışdı. Belə bir təhlükənin və davam edən faciələrin qarşısını almaq üçün xalq özünün xilaskarını ikinci dəfə hakimiyyətə dəvət etdi. 1993-cü ilin 15 iyunu Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Xalqımız hər il həmin tarixi Milli Qurtuluş Günü kimi bayram edir.

Ümummilli lider xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdanda deyirdi: “Xalq mənə ümid bəsləyir, mən də bu ümidi doğrultmaq üçün ömrümün qalan hissəsini də xalqıma bağışlayıram və həyatımı xalqıma qurban verməyə hazıram”. O zaman Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik təcrübəsi, möhkəm iradəsi və uzaqgörənliyi sayəsində dağıdıcı proseslər dayandırıldı. Milli Ordumuzun döyüş qüdrətinin artırılması nəticəsində torpaqlarımızın işğalına son qoyuldu və atəşkəs əldə olundu. Qısa bir zamanda ulu öndərin bilavasitə rəhbərliyi altında respublikamızda ictimai-siyasi sabitlik və iqtisadi dirçəliş təmin edildi. Siyasi aləmdə dövlətimizin beynəlxalq nüfuzu möhkəmləndi və müstəqilliyimiz dönməz xarakter aldı.

Çoxəsrlilik tariximizin Heydər Əliyev erası – dövlətçilik salnaməsi. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hüquqi və sivil dövlət quruculuğu prosesi başlandı. Müstəqil respublikamızın ilk Konstitusiyası qəbul olundu, parlamentə seçkilər keçirildi. Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ölüm hökmü ləğv edildi. Dünya dövlətləri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrimiz genişləndi. İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi geniş vüsət aldı. Bütün bunlar məhz ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin əməyi nəticəsində mümkün oldu.

Xalqımızın dahi oğlu Heydər Əliyev tükənməz enerjisini nəinki öz xalqının, dövlətinin inkişafına, bütövlükdə, dünya xalqlarının iqtisadi, mədəni yüksəlişinə, onların arasında mehriban münasibətlərin dərinləşməsinə sərf edirdi. Məhz Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bərpa edilən tarixi İpək yolu dünyanın Şərqi ilə Qərbi yenidən birləşdirdi və bütün dünya dövlətlərinin inkişafına öz mühüm töhfəsini verdi. [1]

Güclü dövlət konsepsiyası – böyük Zəfərə gedən yol. Ümummilli lider Heydər Əliyev BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM, MDB və başqa beynəlxalq təşkilatların toplantılarında daim global, bəşəri problemlərə öz orijinal baxışını ardıcıl və ucadan səsləndirirdi. Sözüün həqiqi mənasında, bu böyük insanın amalı yaratmaq, məramı qurmaq, məqsədi xalqa xidmət etməkdən ibarət idi. Ulu öndər Heydər Əliyev indi bütün dünyada Azərbaycanın rəmzinə çevrilib. Məhz ona görə də böyük öndərimizin adı xalqımız tərəfindən həmişə dərin hörmət və ehtiramla anılır.

Tarixi təcrübə sübut edir ki, yalnız güclü siyasi lider yetişdirən xalqlar milli sərvətlərinə sahib olmaq və ölkələrinin inkişafına yönəltmək imkanı qazanırlar. Dünyanın bir çox ölkəsi zəngin neft ehtiyatına malikdir. Lakin bu ölkələrin heç də hamısı həmin sərvətdən xalqın rifahı üçün lazımı səviyyədə istifadə edə bilmir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev isə neft-qaz ehtiyatından əldə edilən gəliri xalqın rifahına yönəldə bildi.

1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan “Əsrin müqaviləsi” ilə müstəqil Azərbaycanın yeni neft strategiyası həyata keçirilməyə başlandı və ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyanın həcmi ilbəil artdı. Keçmiş sovet respublikaları arasında Azərbaycan ilk dəfə Qərbin iri neft şirkətləri ilə belə irimiqyaslı saziş imzaladı və Xəzər dənizində beynəlxalq əməkdaşlığın əsasını qoydu. Bununla da Prezident Heydər Əliyev o dövrdə növbəti dəfə böyük siyasi cəsarət, dönməz iradə, dəqiq iqtisadi hesablama və dərin müdriklik nümayiş etdirərək, müstəqil Azərbaycanın yeni neft doktrinasını irəli sürdü.

“Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin təməl daşına çevrildi, azad iqtisadi mexanizmlərin tətbiq edilməsini və respublikamızın dünya iqtisadiyyatına dinamik inteqrasiyasını təmin etdi. Bu beynəlxalq əməkdaşlıq xarici investorların ölkəmizə axınını sürətləndirdi və Azərbaycanda yeni neft-qaz müqavilələrinin bağlanmasına güclü təkan verdi.

Əsas ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istismara verilməsi isə ölkəmizdə istehsal edilmiş neftin dünya bazarına çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Heydər Əliyev kəmərin təməlinin qoyulması mərasimindəki nitqində demişdi: “Bakı-Tbilisi-Ceyhan çox böyük iqtisadi xarakter daşıyır. Ancaq təkcə iqtisadi deyil, hesab edirik ki, siyasi xarakter daşıyır. Bu layihə və onun həyata keçirilməsi Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təminatçısı ola bilər”.

Alfred Nobel XX əsrin əvvəllərində “Burada neft, qaz və siyasət çox sıx şəkildə bir-birinə qarışmış” – deyərək xarakterizə etdiyi Azərbaycan artıq XX əsrin sonunda xalqın dahi oğlu Heydər Əliyevin dərin zəkasının və böyük zəhmətinin bəhrəsi olan inkişaf strategiyası nəticəsində sabitliyin və əmin-amanlığın hökm sürdüyü bir ölkə halına gətirdi. Gündən-günə artan neft gəlirləri, xarici investisiya axını ölkənin iqtisadi mənzərəsini dəyişdi, Azərbaycanı regionun lider dövlətinə çevirdi. Azərbaycanın zəngin nefti və qazı Ulu öndərin müəyyən etdiyi geosiyasi xətt əsasında müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə, beynəlxalq nüfuzumuzun artmasına xidmət edir. [1]

Respublikamızda istehsal edilən neft-qaz müstəqillik şəraitində xalqımızın güzəranının yaxşılaşmasında, onun ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynayırdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin memarı olduğu neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi sayəsində ölkəmizdə dinamik inkişafın təmin edilməsi, əhalinin rifahının yaxşılaşması, dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya əlaqələrinin güclənməsi mümkün oldu.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bərpa edilən tarixi İpək Yolu dünyamızın Şərqi ilə Qərbi birləşdirdi və bütün dünya dövlətlərinin inkişafına öz mühüm töhfəsini verdi. Avropa və Asiya qitəsinin arasında yerləşən Azərbaycan tarixən qərblə şərq, cənubla şimal arasında “körpü” funksiyası daşıyıb. Tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr edilən və Bakıda böyük təntənə ilə keçirilən beynəlxalq konfrans respublikamızın yenidən iki qitəni birləşdirən qovşağa çevrilməkdə olduğunu nümayiş etdirdi. İpək Yolunun üstündə yerləşən 33 ölkənin, 8 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri ölkəmizin paytaxtına toplaşmaqla Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu bütün dünyada bir daha təsdiq etdilər.

Son 23 ildə bu siyasi kursun ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi isə möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Regionda global enerji layihələrinin təşəbbüskarı və iştirakçısı olan Azərbaycan hazırda bir sıra dünya və Avropa ölkələrinin “mavi yanacaq”la təminatında mühüm rol oynayır. “Şahdəniz” yatağı ölkəmizi dünyanın potensial qaz ixracatçılarından birinə çevirmişdir. Azərbaycan Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Cənub Qaz Dəhlizi, TRASEKA kimi nəhəng layihələrinin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə, eləcə də dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda 1993-cü ildən başlayaraq əsas Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və həyata keçirilən enerji siyasəti çox maraqlı mərhələləri keçib. Global layihə olan Cənub Qaz Dəhlizi uğurla gerçəkləşdirildi. TANAP layihəsi Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı “Şahdəniz-2” yatağından və digər sahələrindən hasil edilən təbii qazın Türkiyəyə və bu ölkədən Avropaya nəqlini təmin edir. Bu gün Avropa İttifaqının 9 ölkəsi Azərbaycan qazı alır. Bu ölkələrin sayı artır və tezliklə köhnə qitəyə Azərbaycan qazının illik ixracı 20 milyard kubmetrə çatacaq.

Xatırladaq ki, Cənub Qaz Dəhlizi nəhəng infrastruktur layihəsidir. Onun icrasına 45 milyard dollardan çox sərmayə qoyulub. İndiki maliyyə böhranı şəraitində bir layihəyə bu dərəcədə kapital qoyulması onun iqtisadi önəmi ilə yanaşı, siyasi və geosiyasi əhəmiyyətini də göstərir. Burada, şübhəsiz ki, Azərbaycanın kifayət qədər qaz ehtiyatına malik olmasına olan inam da mühüm rol oynayır. Hazırda Azərbaycanın təsdiq edilmiş qaz ehtiyatları 2,6 trilyon kubmetrə bərabərdir.

Cənub Qaz Dəhlizi, bütövlükdə, global əməkdaşlığın enerji təhlükəsizliyinə verdiyi çox böyük töhfədir. Bu beynəlxalq kəmərin Yeni İpək yolu layihəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə müsbət nəticələr verə biləcəyi şəksizdir. Prezident İlham Əliyev bu irimiqyaslı əməkdaşlığı belə qiymətləndirmişdir: “Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və digər önəmli layihələri, o cümlədən nəqliyyat sahəsində Bakı-Tbilisi-Qars layihəsini

icra edərkən artıq çox güclü üçtərəfli regional əməkdaşlıq formatı yaratmışlar. Ona görə bu layihələrin icra edilməsində bu üç ölkənin birgə səyləri xüsusi yer tutur”.

Siyasi varisliyin təmin olunması – daha güclü Azərbaycan naminə. Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dövrdə, şaxələndirmə, başqa sözlə, diversifikasiyalasdırılma dövrünü yaşayır. Prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi”ndə göstərilir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və innovasiyalasdırılmasında iki mühüm iqtisadi inkişaf istiqaməti – milli istehsalçıların məhsullarına olan tələbatın daxili bazarda ciddi artırılmasının təmin olunması və xarici bazarların əldə edilməsi mühüm prioritet kimi qəbul olunmalıdır.

Bu baxımdan ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsində əsas element kimi sənayenin, kənd təsərrüfatının, turizmin, İKT və s. Sahələrin kompleks və sürətli inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarının potensialından səmərəli istifadə olunması, yüksək standartlara cavab verən milli məhsulların və malların istehsal şəbəkəsinin genişləndirilməsi, ixrac yönümlü malların çeşidinin artırılması və qeyri-neft ixracının coğrafiyasının şaxələndirilməsi həcmnin yüksəldilməsi, yeni xarici əmtəə bazarlarına çıxışın təmin olunması vacib şərtlər kimi çıxış edir. [2]

Hazırda iri enerji layihələrinin əksəriyyəti başa çatdırılıb və yaxud icra edilməkdədir. Artıq qeyri-neft sektorunda irihəcmli layihələr başlanılıb, ölkənin iqtisadi inkişafının neftdən asılılığının azaldılması prosesləri müşahidə olunur. Kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, emal sənayesi Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas prioritet sahələr hesab edilir.

Beynəlxalq maliyyə institutları bu sahələr arasında kənd təsərrüfatı və turizmin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər. Belə ki, ölkənin məşğul əhalisinin 40 faizdən çoxu kənd təsərrüfatında çalışır. Bu səbəbdən ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafına yönələn ardıcıl dövlət proqramları, islahatlar və yeni texnologiyaların cəlb edilməsi həyata keçirilməkdədir. Azərbaycanla sıx tərəfdaşlıq edən Asiya İnkişaf Bankı da kənd təsərrüfatı və turizmi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının aparıcı istiqamətləri hesab edir.

İndi Azərbaycanda istehsal edilən qeyri-neft məhsulları, o cümlədən elektrik maşınları və avadanlıqları, onların hissələri, kimya sənayesi məhsulları, tikinti materialları, hazır toxuculuq məmulatları və s. Müxtəlif ölkələrə ixrac edilir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafına zəmin yaratmaq üçün inkişaf proqramları əsasında kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə, bu fəaliyyətlə məşğul olanlara güzəştli dövlət kreditlərinin ayrılmasına, kənd təsərrüfatına subsidiyaların yönəldilməsinə, ölkə boyu nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulmasına milyardlarla dollarlıq vəsait xərclənib. Bu kapital çox keçmədən öz bəhrəsini verməyə başlayıb və iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda böyük canlanmaya səbəb olub.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycana rəhbərliyi dövrünə nəzər salarkən demişdir ki, son 2 onillikdə iqtisadi baxımdan dünyada Azərbaycan qədər inkişaf edən ikinci ölkə olmamışdır: “Ölkəmizdə çox böyük infrastruktur layihələri icra edildi, iqtisadi rifah yaxşılaşdı və respublikamızın gələcək inkişafı üçün zəmin yaradılmışdır”.

Müasir mərhələdə iqtisadi sahədə qarşıya qoyulan əsas vəzifə qeyri-neft sektorundakı mövcud potensialın hərəkətə gətirilməsi, bu sahədə dinamik inkişafın təmin edilməsi üçün yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsidir. Bu məqsədlə qeyri-neft sektorunda müşahidə edilən proseslərə çevik adaptasiya, habelə postneft iqtisadi inkişaf modelinin dəstəklənməsi üçün sənayenin qarşısında duran yeni çağırışlar və imkanların tətbiq edilməsi üçün Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir.

Bu yol xəritələri Azərbaycanın gələcək inkişaf perspektivlərini dərin elmi əsaslarla müəyyənləşdirən konseptual əhəmiyyətli sənəddir. Təsdiq edilmiş xəritədə, bütövlükdə, milli iqtisadiyyat və 11 sektor üzrə yaxın orta və uzunmüddətli perspektivlər öz əksini tapmışdır. Strateji Yol Xəritəsinin icrası nəticəsində sənayenin strukturu təkmilləşdirilir, qeyri-neft sənayesi iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilir, ağır sənaye və maşınqayırmanın sənayedə

və məşğulluqda payı artır, ümumi iqtisadi potensial 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün nəzərdə tutulmuş məqsədlərin reallaşdırılması üçün hazır vəziyyətə gətirilir.

Ümumiyyətlə, mövcud resurslardan optimal istifadə, habelə müəssisələrdə səmərəli istehsal metodlarının tətbiqi uğurla davam etdirilir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi üçün mühüm amillərdən biridir. Bunun nəticəsidir ki, son illər uğurla həyata keçirilən dövlət proqramları və bu sahədə görülən tədbirlər qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də regionların inkişafı strategiyasının həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan qəbul edilmiş regional inkişafa dair dövlət proqramları uğurla icra olunmuş və bu proqrama əsasən digər böyük layihələrin icrası qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına da şərait yaratmışdır.

Ulu öndərin iqtisadi inkişaf strategiyasını uğurla gerçəkləşdirən Azərbaycan rəhbərliyi çalışır ki, ölkə neft amilindən asılı olmasın. Buna görə də qeyri-neft sektoruna aid layihələrin reallaşmasının sayı da durmadan artmaqdadır. Hazırda qlobal iqtisadi inkişafın gələcəyini müəyyənləşdirən texnologiyalar dünyanın ən aparıcı dövlətlərinin həyata keçirdikləri siyasətdə əsas xətti təşkil edir. Sürətlə yayılmaqda olan informasiya kommunikasiya texnologiyaları və onların fonunda formalaşaraq yeni inkişaf vüsəti qazanan qloballaşma prosesləri ölkələrin sosial-iqtisadi həyatına birbaşa təsir göstərməkdədir. [3]

Bu gün Azərbaycan İKT-nin inkişaf göstəricilərinə görə inkişaf etməkdə olan ölkələrlə inkişaf etmiş ölkələr arasında qiymətləndirilir və son illərdə ən dinamik inkişaf edən 10 ölkə qrupuna daxildir. Ölkəmizdə neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu işdə iqtisadi islahatların, regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi müstəsna rol oynayır. Məhz bunların sayəsində regionlarda sahibkarlıq inkişaf edir, yeni iş yerləri yaradılır.

Novator lider İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni sürətli inkişaf erası başlanmışdır. Bu isə heç şübhəsiz, dövlət tərəfindən dövrün tələblərinə uyğun olaraq iqtisadi islahatların kompleks və əlaqəli şəkildə aparılması, proqnozlar əsasında formalaşdırılmış dövlət proqramlarının, yerli, regional və beynəlxalq investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolu ilə əldə edilmişdir. Bütün bunların məntiqi nəticəsidir ki, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu və mövqeyi ilbəlil artmaqdadır.

Ulu öndərin inkişaf strategiyasını yeni çalarlarla zənginləşdirən Prezident İlham Əliyevin pragmatizmə söykənən səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisi daha intensiv xarakter almağa başlamışdır. Ölkə başçısının rəhbərliyi altında həyata keçirilən iqtisadi siyasətin fərqləndirici xüsusiyyətləri bu sahədə sürətli inkişafa xidmət edən bütün istiqamətlər üzrə fəaliyyətin paralel şəkildə həyata keçirilməsi və əlaqələndirilmiş proqramlar üzrə aparılmasıdır. Əldə olunan iqtisadi artım isə ilk növbədə, Azərbaycan vətəndaşlarının maddi rifah halının yüksəldilməsinə, ölkədə yoxsulluğun azaldılmasına, sahibkarlığın və regionların hərtərəfli inkişafına yönəldilmişdir.

Əsas ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və Prezident İlham Əliyev tərəfindən böyük uğurla həyata keçirilən xarici və daxili siyasət, gerçəkləşən iqtisadi doktrina belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan növbəti illərdə də bu siyasətin davamı sayəsində hərtərəfli inkişaf sürətini daha da artıracaq, həm regional, həm də qlobal səviyyədə öz mövqelərini durmadan möhkəmləndirəcəkdir.

Ədalətin bərpası – Azərbaycan tarixinin zirvə hadisəsi. Birmənalı şəkildə vurğulamaq olar ki, 30 ilə yaxın müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğal altında saxlanmış torpaqlarımızın şərəfli milli mübarizə, haqq-ədalət mücadiləsi nəticəsində əsarətdən xilas edilməsi, tarixi ədalətin bərpası və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunması Heydər Əliyev siyasətinin tənənəsidir. Şübhəsiz ki, 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsi bizim şanlı tariximizdir. Vətən

müharibəsində Azərbaycan xalqı Prezident, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə öz gücünü səfərbər edərək milli qürur və ləyaqətin bərpasına, işğal faktının, tarixi ədalətsizliyin aradan qaldırılmasına və separatizmin məhv edilməsinə nail olmuşdur. Əlbəttə, bu Zəfər salnaməsinin yaradılması, Qələbə dastanının yazılması, yəni mürəkkəb geosiyasi şəraitdə, dünya siyasətində toqquşan və kəşişən strateji maraqların fonunda Azərbaycanın torpaqlarının işğaldan azad edilməsinə müvəffəq olunması çox böyük hadisədir. Biz qürurla və iftixarla qeyd edirik ki, torpaqlarımız döyüş meydanında Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qüdrətli Azərbaycan Ordusunun erməni faşizmini məhv etməsi, işğalçıları darmadağın edərək layiqincə cəzalandırması nəticəsində azad olunmuşdur. Bu, XXI əsrin müharibəsini aparan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin gücünü, əzmini və peşəkarlığını göstərən çox mühüm faktdır. Amma, eyni zamanda, xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi müstəqillik illərində həyata keçirilən uğurlu, milli maraqlara əsaslanan və müasir qlobal çağırışlara müvafiq strateji kursun məntiqi nəticəsidir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasətini dövrün tələblərinə uyğun keyfiyyətə yeni müstəvidə uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi illərdə atılan addımlar, həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanın milli gücünün artmasını, strateji hədəflərə və qələbəyə doğru əmin addımlarla irəliləməsini təmin etmişdir. [4]

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ötən müddət ərzində dövlət başçısının rəhbərliyi ilə hücum diplomatiyasının uğurla həyata keçirilməsi, qərəzli dairələrin məkirli planlarının iflasa uğradılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəkləndiyi qərar və qətnamələrin qəbuluna nail olunması münafişinin həlli istiqamətində ölkəmizin mövqeyinin möhkəmlənməsini şərtləndirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, bir çox beynəlxalq təşkilatların toplantılarında münafişinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsinin zəruriliyi müvafiq sənədlərin mətnində öz əksini tapmış, zəruri və fundamental hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Bunlarla yanaşı, Prezident İlham Əliyevin inkişafa, intibaha, tərəqqiyə və qələbəyə hədəflənən siyasəti sayəsində Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyi tam təmin edilmiş, ölkənin maliyyə imkanları genişlənməmişdir. Yəni güclü iqtisadiyyat quruculuğu, iqtisadi inkişaf Azərbaycanı tarixi Zəfərə aparan çox mühüm və həlledici amillərdən biri olmuşdur. İqtisadi müstəqilliyin və milli inkişafın təmin olunmasına paralel olaraq ordu quruculuğu strategiyasının müvəffəqiyyətlə icra olunması, müasir standartlar və yeni yanaşmalar əsasında Silahlı Qüvvələrin döyüş qabiliyyətinin, hərbi hazırlıq səviyyəsinin artırılması, maddi-texniki təchizatının gücləndirilməsi Azərbaycanın öz milli maraqlarını, suverenliyini döyüş meydanında – hərbi səhnəsində təmin etməsini mümkünləşdirmişdir.

Nəticə etibarilə, milli maraqlara əsaslanan xarici siyasət kursunun, güclü iqtisadiyyat və ordu quruculuğunun həyata keçirilməsi, həmrəyliyin, xalq-lider birliyinin təmin olunması və Azərbaycanın imkanlarının milli hədəflər uğrunda məqsədyönlü şəkildə səfərbər olunması nəticəsində qazanılan böyük Qələbə ölkəmizi yeni strateji nailiyyətlərə və zirvələrə aparır. Postmüharibə dövründə məqsədyönlü milli fəaliyyət bir neçə istiqamətdə sistemli şəkildə ardıcıl olaraq davam etdirilir. Bu kontekstdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərinin aparılması, Böyük Qayıdışın qısa müddətdə və yüksək səviyyədə təmin olunması mühüm vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirilərək bu istiqamətdə müvafiq işlər görülür. Digər hədəf Azərbaycanın yaratdığı reallıqlar əsasında Cənubi Qafqaz regionunda yeni təhlükəsizlik və əməkdaşlıq mühitinin formalaşdırılmasıdır. Bu, siyasi, hərbi-strateji baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, iqtisadi cəhətdən də faydalı və perspektivlidir. Yeni şəraitdə geosiyasi və geoiqtisadi işbirliyi imkanları təkcə bölgə xalqları və dövlətləri üçün deyil, bir çox dövlətlər, o cümlədən regional və beynəlxalq güc mərkəzləri üçün də mühüm dividendlər vəd edir. Xüsusilə də Zəngəzur dəhlizinin açılması, kommunikasiya xətlərinin bərpası geniş formatda əməkdaşlıq imkanlarının formalaşması, Azərbaycan başda olmaqla çoxşaxəli işbirliyində maraqlı olan dövlətlərin mühüm iqtisadi mənfəət qazanması deməkdir. Bütün bunlar isə Azərbaycanın milli tərəqqisində yeni mərhələnin başlanmasıdır. Prezident İlham Əliyev bütün bu məsələlərin həll olunmasında, strateji hədəflərin reallaşdırılmasında güclü iradə nümayiş etdirir, qətiyyətli mövqe

sərgiləyir. Reallıqlar və proseslər isə Azərbaycanın öz strateji hədəflərini addım-addım gerçəkləşdirir.

Yeni mərhələdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən qarşıya qoyulmuş, eləcə də yuxarıda bəhs olunan strateji prioritetlərdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi Azərbaycanın davamlı uğurlar əldə etməsinə yeni imkanlar, dayanıqlı, etibarlı və möhkəm zəmin yaradacaqdır.

Bir sözlə, Ulu Öndərin görmək istədiyi bugünkü güclü, qüdrətli, nüfuzlu və qalib Azərbaycan Heydər Əliyev irsi əsasında inkişaf yolunda əmin addımlarla, inamla, əzmlə və qətiyyətlə sürətli irəliləyişini davam etdirəcək, dünya müasir müstəqil dövlətimizin banisinin ideyalarının reallığa çevrilməsi nəticəsində daha möhtəşəm Azərbaycana şahidlik edəcək!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Şəkərliyev A. Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti Azərbaycanı hərtərəfli, sürətli yüksəliş yoluna çıxarıb. Xalq Qəzeti. 11.05.2024. №97, səh. 9
2. Budaqov T. Heydər Əliyev fenomeni – xalqımızın siyasi-mənəvi sərvəti və milli tərəqqi yolu. Azərbaycan qəzeti. 12.12.2021
3. Ömərov V. Heydər Əliyev fenomeni və Azərbaycanda insan hüquqları. Səs qəzeti. 27.09.2016
4. Salahova L. Ulu öndər Heydər Əliyev fenomeni. İki sahil qəzeti. 02.10.2024

AZƏRBAYCANDA ŞƏHƏRSALMA VƏ MEMARLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ

Arif Məmməd həsən oğlu Tağıyev

baş müəllim

arif.taghiyev@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Hər bir xalq, millət və nəhayət dövlət üçün onun tarixi varlığının və mədəni irsinin mövcudluğunu sübut edən müxtəlif mənbələr mövcuddur. Bu mənbələrdən biri də onun qədim memarlıq abidələri, qədim tikililəri, qədim yaşayış məkanlarının quruluşu və ya müasir leksionda şəhərsalma ənənələri təşkil edir. Belə xalqlardan biri də olduqca qədim tarixə malik Azərbaycan xalqıdır. Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin sübutedici faktorlarından biri də onun qədim memarlıq abidələri və şəhərsalma ənənələridir. Cəmiyyət və dövlət qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də onun tarixini sübut edən bu faktların qorunub saxlanması, onların təbliği və yeni nəsillərə çatdırılmasıdır. Burada tarixi şəxsiyyətlərin, alim və tədqiqatçıların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim edilən məqalənin əsas məğzini Azərbaycanın qədim milli memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin tarixinə qısa bir baxış etməklə bu ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində Heydər Əliyevin fəaliyyətinin elmi tədqiqat baxımından araşdırılması, eyni zamanda bu ənənələrin inkişaf etdirilməsi sahəsində dövlətin strateji hədəfləri təşkil edir.

Açar sözlər: ümummili lider, memarlıq abidələri, şəhərsalma prinsipləri, milli meyyarlar, mədəni irs.

Giriş

Tarixi faktlar göstərir ki, Azərbaycan qədim və zəngin tarixi-mədəni irsə malik ölkələrdən biridir. Olduqca zəngin tarixə malik olmaqla bərabər Azərbaycan ərazisi müxtəlif dövrlərdə işğala və dağıntılara məruz qalmışdır. Son əsrlərdə öz müstəqilliyini itirərək müxrəlif imperiyaların tərkibində yaşasa da Azərbaycan xalqı özünün dilini, milli mentalitetini, adət və ənənələrini, tarixini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu milli dəyərlər içərisində qədim milli memarlıq və şəhərsalma ənənələri xüsusi yer tutur. Bütün bunlara rəğmən öz tarixi ərzində şərq memarlıq və şəhərsalma

ənənələri ilə qərb və müasir tendensiyaaların sintezi əsasında özünəməxsus inkişaf yolu keçərək müasir inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Qədim dövrlərdən bəri Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin formalaşmasında tarixi şəxslərin və liderlərin, məşhur memar və inşaatçıların, dövlət başçıların mühüm rolu olmuşdur. Belə şəxslərdən biri də Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev olmuşdur. Azərbaycanda hakimiyyətdə olduğu hər iki müddətdə ölkəmizdə memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin qorunub saxlanması, müasir tələblərə uyğun formalaşması və inkişafında Ulu öndər Heydər Əliyevin müstəsna rolu olmuşdur.

1. Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin tarixinə qısa baxış

Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da memarlıq və şəhərsalma ənənələri müxtəlif dövrlərin və sivilizasiyaların təsiri altında formalaşmış və inkişaf etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın tolerantlıq ənənələri və ərazidə müxtəlif millətlərin və xalqların birgə yaşayışı nəticəsində ölkəmizdə çox zəngin memarlıq və şəhərsalma ənənələri formalaşmışdır. Təsədüfüdür ki, hazırkı Azərbaycan ərazisində qədim atəşpərəstlik və alban abidələrinin, sonrakı dövrlərdə islam, xristianlıq və digər dini təriqqələrin, o cümlədən milli ənənə və dəyərlərin, tarixi dövrlərin və müxtəlif sivilizasiyaların təsiri altında formalaşmış çoxsaylı memarlıq abidələri qorunub saxlanılmaqdadır. Orta əsrlərdə inşa edilən abidələr – qalalar, karvansaralar, məscidlər və saraylar bu ənənələrin əsasını təşkil edir [3].

Eyni zamanda bu tarixi fakt və tendensiyaalar özünü milli şəhərsalma ənənələrinin formalaşmasında da göstərməkdədir. Azərbaycan ərazisində şəhərsalma mədəniyyəti qədim dövrlərdən formalaşmışdır. Şəhərlərin planlaşdırılması zamanı müdafiə, ticarət və sosial amillər nəzərə alınmışdır. Orta əsr şəhərlərində dar küçələr, mərkəzi meydanlar və ictimai tikililər şəhərsalmanın əsas elementlərini təşkil edirdi [3].

Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biri də ölkəmizin “Əhəmiyyətli coğrafi məkanda yerləşməsi, əlverişli iqlim şəraitinə, məhsuldar torpağa, suya, qiymətli yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olmaqla, həmin dövrlərdə inkişaf etmiş Qərb ilə Şərqlin birləşdiyi bir məkanda, məşhur “İpək yolu” üzərində yerləşməsi Azərbaycanda iqtisadiyyatın formalaşmasına, xalq sənətkarlığının, ipəkçiliyin, xalçaçılığın, kənd təsərrüfatının, tikintinin, memarlığın, ticarətin inkişafına əsaslı təsir göstərmiş, öz dövrünün inkişaf etmiş bir məkanına çevrilmişdir “[5].

Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin formalaşmasına mərhələli şəkildə yanaşsaq növbəti mərhələ kimi XVI-XVIII əsrləri, yəni Azərbaycanda mövcud olan ayrı-ayrı xanlıqlar, parçalanmış kiçik “dövlətlər” dövrünü qeyd edə bilərik. Həmin dövrlərdə yerləşdiyi təbii-coğrafi məkana, tarixi ənənələrinə, əhalinin adət-ənənə və milli mentalitetinə, inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrinin xüsusiyyətlərinə və bir çox xüsusiyyətlərinə görə Bakı, Şamaxı, Quba, Naxçıvan, İrəvan, Qarabağ, Gəncə və digər xanlıqlara aid bölgələrdə və şəhərlərdə fərqli memarlıq məktəbləri və nümunələri, şəhərsalma ənənələri formalaşmışdır. Bu memarlıq nümunələri həm estetik, həm də funksional baxımdan yüksək səviyyədə olub, yerli materiallardan istifadə və iqlimə uyğun konstruktiv həllərlə seçilirdi Bakıda Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası, İşəri şəhər qala divarı və tikililəri, Şəkidə Xan sarayı və karvansara, digər yuxarıda adıçəkilən məkanlarda formalaşmış çoxsaylı qədim memarlıq abidələri və şəhərsalma prinsipləri bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri ilə ölkəmizdə zəngin mədəni irs yaratmışdır. Məsələn Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi daş materiallardan istifadə və sadə həcmli tikililərlə seçilirdi. Naxçıvan məktəbi isə daha çox bəzək elementləri və memarlıq kompozisiyalarının zənginliyi ilə fərqlənirdi[4].

Ölkəmizdə memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin formalaşmasının növbəti mərhələsi kimi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərini əhatə edən Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərkibində olduğu dövrü qeyd edə bilərik. Daha çox “neft bumu” nəticəsində Bakının inkişafına təsir edən Qərb yönümlü şəhərsalma və memarlıq məktəblərinin elementləri ilə Şərq memarlıq elementlərinin sintezi əsasında yeni bir məktəb formalaşmağa başladı. Bu yeni ənənələrin yaranmasında həmin dövrün məşhur simaları, neft milyonərləri və eyni zamanda xalqımızın görkəmli nümayəndələri

H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov, Ş.Əsadullayev və digərləri öz vəsaitləri hesabına Bakı şəhərinin və ətraf kəndlərin memarlıq simasını kökündən dəyişərək, onu Avropa və Şərq üslublarının sintezi ilə müasir sənaye mərkəzinə çevirmişdilər. Onlar İ.Qoslavski, İ.Edel, İ.Proşko, M.Nonne kimi məşhur avropalı memarları, M.Məmmədov kimi yerli memarları Bakıya dəvət edərək Qotik, Barokko, Neoklassika, Modern və Şərq üslublarının sintezi əsasında çoxsaylı ictimai, sosial, yaşayış binaları tikdirməklə şəhərin simasını dəyişdirmişlər. Məsələn H.Z.Tağıyev tərəfindən Şərq və Qərb üslublarının möhtəşəm vəhdəti əsasında tikdirdiyi saray (hazırkı tarix muzeyi), M.Nağıyevin Venesiya qotikası üslubunda tikdirdiyi “İsmailiyyə” binası, M.Muxtarovun Fransız qotikası üslubunda tikdirdiyi sarayı (indiki Səadət sarayı), Ş.Əsadullayevin mülklər, bu və digər varlıqlar, eyni zamanda Bakı duması tərəfindən tikdirdikləri çoxsaylı məktəblər, teatrlar, xəstəxanalar və xeyriyyə cəmiyyətləri üçün binalar, yeni salınan küçə və parklar şəhərin oblikini tamamilə dəyişərək yeni bir “Bakı moderni” şəhərsalma üslubunda Qafqazın ən böyük şəhərlərindən birinə çevrildi.

2.Sovetlər İttifaqı dönməndə Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma ənənələri

SSRİ tərkibində olduğu təxminən 70 il ərzində təzadlı xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan Azərbaycan şəhərsalma və memarlıq da daxil olmaqla bütün sahələrdə kifayət qədər inkişaf yolu keçmiş, ölkədə güclü sənaye kompleksi yaradılmış, kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, energetika, tikinti, kimya sənayesi, yüngül və yeyinti sənayesi, infrastruktur sahələri ilə birlikdə elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və incəsənət sahələrində uğurlu inkişaf əldə edilmiş, güclü milli kadr potensialı yaranmışdır. Ümumiyyətlə Azərbaycanın İttifaq daxilində olduğu dövrü iki fərqli mərhələyə bölmək olar: 1969-cu ilə kimi və 1969-cu ildən sonrakı dövrlərə. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, “bu dövrdə şəhərsalma planlı iqtisadiyyat çərçivəsində həyata keçirilirdi. Bu dövrdə sənayeləşmə ilə əlaqədar yeni yaşayış massivləri salınmış, şəhərlərin infrastrukturunu genişləndirilmişdir. Lakin bu prosesdə milli memarlıq elementləri müəyyən qədər arxa plana keçmişdir”[6]. Bununla belə Sovetlər dövrünün ilkin mərhələsində belə Bakı şəhərinin, digər qədim (məsələn Gəncə, Şəki, Şuşa və sair) və yeni salınan (məsələn Sumqayıt, Mingəçevir) şəhərlərin sürətli inkişafı müşahidə olunmaqla bərabər yeni, çox dəyərli memarlıq komplekslərinin yaradılması, yeni şəhərsalma modelləri əsasında müəyyən qədər milli dəyərlər qorunmaqla şəhərlərin müasir planlaşdırılması aparılırdı.

Tarixi faktlar göstərir ki, hələ ötən əsrin 20-ci, 30-cu illərindən başlayaraq Bakı şəhərinin sistemli şəkildə yenidən qurulması üzərində işlərə başlanmışdır. Bu dövrdə dövlət tapşırığı əsasında SSRİ-nin müxtəlif memarlar qrupu tərəfindən Bakı şəhərinin müxtəlif 3 variantda Baş planı hazırlanmışdır. Birinci iki variant o qədər də təkmil olmasa da, üçüncü layihə daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. “Bakı şəhərinin Baş planının professor L. İlyinin rəhbərliyi altında bir qrup Leningrad memarı tərəfindən işlənib hazırlanmış üçüncü variantı, özünün kompozisiya həllinə və şəhərsalma dəyərlərinə görə daha məntiqli idi. İlk dəfə olaraq, burada “İçərişəhər”in yarisix mərkəzində şəhərin özəyinin yaradılması, Bakının sahilboyu hissəsinin memarlığının təşkili, eləcə də sahilboyunda yerləşən, mərkəzə doğru sıxlaşan şəhərin əsas magistrallarının möhkəmləndirilməsi düzgün qeyd edilmişdi” [10].

Sonrakı dövrlərdə artıq yerli, azərbaycanlı memarların iştirakı ilə bir neçə dəfə şəhərin daha təkmil və müasir Baş planı hazırlanmış və burada Avropa memarlıq məktəbi ilə zəngin Azərbaycan memarlıq məktəblərinin sintezi əsasında meydan və parkların salınması, möhtəşəm binaların inşası həyata keçirilmişdir. “50-60-cı illərdə tikilmiş “NİZAMİ” kino mərkəzi, Respublika Hökumət evi (1950-ci illər, L. Rudnevin, V. Muntsun və K. Tkaçenko), Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi və keçmiş V. İ. Lenin Mərkəzi Muzeyi Bakı filialının binaları – hazırda İstiqlal muzeyi (1954; 1955; H. Məcidov), M. F. Axundov adına Respublika Kitabxanası (1960, M. Useynov), Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının binası (1960, Q. Əlizadə; M. Mədətovun iştirakı ilə), Mərkəzi Univermaq (1961, N. Kəngərli), Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi və s. Tikililər Bakının memarlıq simasını zənginləşdirdi” [10].

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər təyin edildikdən sonra ölkənin bütün sahələrində yeni dövr, yeni era başlandı. Onun rəhbərliyi altında ölkənin iqtisadi və mədəni-sosial inkişafının əsas prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Bu prioritetlər içərisində şəhərsalma və memarlıq xüsusi yer tuturdu. Tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi “Heydər Əliyev memarlığın yalnız tikinti fəaliyyəti deyil, həm də milli kimliyin ifadəsi olduğunu vurğulayırdı” [3]

Tarixi faktlardan məlum olduğu kimi Ümummilli liderin mümarlıq sahəsi ilə sıx bağlılığı olmuşdur. Belə ki o, gənc yaşında o vaxtkı Azərbaycan Sənaye İnstitutunun memarlıq ixtisasına qəbul olunub, lakin II dünya müharibəsinin başlanması ilə SSRİ təhlükəsizlik orqanlarına işə qəbul olunmaqla təhsini tam yekunlaşdırıb bilməmiş və onu Təhlükəsizlik sistemi sahəsində davam etdirmişdir. Lakin digər sahələrdə olduğu kimi memarlıq sahəsində də mükəmməl biliklərə malik olması onun gələcək rəhbərlik fəaliyyətində memarlıq və şəhərsalma sahəsində mükəmməl qərarların qəbul edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu sahədə H.Əliyevin dəyərli xidmətlərindən biri milli memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin qorunub saxlanması, bu ənənələrin qərb və yeni memarlıq üslubları ilə sintezi əsasında tətbiq edilməsində özünü göstərmişdi. Bu sahədə ölkənin aparıcı tədqiqatçılarından qeyd etdikləri kimi “1970–1980-ci illərdə Bakıda tikilən inzibati və ictimai binalarda milli ornamentlərdən və klassik memarlıq üslubundan istifadə geniş yayılmışdır”[6] “Onun təşəbbüsü ilə bir sıra memarlıq abidələri dövlət tərəfindən qorunan obyektlər siyahısına daxil edilmişdir. Xüsusilə İçərişəhər kompleksi, Şəki Xan Sarayı kimi abidələrin bərpası və mühafizəsi istiqamətində ciddi tədbirlər görülmüşdür” [7].

Bu dövrdə Bakı şəhərinin baş planı yenidən işlənmiş, sənaye və yaşayış zonalarının balanslı inkişafı təmin edilmişdir [3].

Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu “60-cı illərin sonu 80-ci illərdə Bakıda bir sıra iri ictimai bina və qurğular tikilmişdir. Bunlardan Dövlət Sirkisi (Ə. İsmayılov, F. Leontyeva), Heydər Əliyev adına Respublika Sarayı (V. Şulgin, B. Ginzburq, mühəndis K. Kərimov), “Gülüstan” sarayı (H. Əmirxanov, N. Hacıbəyov, T. Şarinski, F. Rüstəmbəyova, N. İsmayılov, K. Kərimov, 1982), “Şərq bazarı” ticarət mərkəzinin ilk korpusu (U. Revazov, P. Yarinovski), Əl Oyunları Sarayı (F. Yüzbaşov), Olimpiya Cəmiyyəti (Z. Quliyeva), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sarayı (T. Abdullayev) və s. Binalar şəhərin memarlıq görkəmini daha da gözəlləşdirmişdir. Bakıda iri ictimai tikililərdən Heydər Əliyev adına İdman-Konsert Kompleksi (T. Abdullayev, O. İsayev, Y. Qədimov, T. Xanlarov), “Şərq bazarı” kompleksinin sonuncu korpusu (U. Revazov, P. Yarinovski) və s. Şəhərsalma həlli baxımından diqqəti cəlb edir” [10].

21. Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin qorunması və inkişafının müasir durumu və strateji inkişaf hədəfləri

Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Ulu Öndərin digər sahələrdə olduğu kimi şəhərsalma və milli memarlıq ənənələrinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi sahəsində irsi uğurla davam etdirilməkdədir. Hazırda ölkəmizdə müşahidə olunan iqtisadi inkişaf, ölkənin iqtisadi potensialının yüksəlməsi, valyuta daxilolmalarının artması yeni şəhərsalma və memarlıq abidələrinin bərpası layihələrinin imkanlarını yüksəltmişdir. Hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən memarlıq və şəhərsalma üzrə həyata keçirilən tədbirlər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji yol xəritəsinin davamı kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə vandalizmə məruz qalmış tarixi memarlıq abidələrinin bərpası və tamamilə dağıdılmış şəhər və kəndlərin yeni, müasir dünya təcrübəsinə uyğun “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” kimi modern üslubda yenidən qurulması başda AR Prezidenti İlham Əliyev olmaqla Azərbaycan dövlətinin strateji inkişaf konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Cənab İlham Əliyevin müasir şəhərsalma və memarlıq siyasətinin ən fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri bu sahədə yeni urbanistik konsepsiyaların reallaşdırılmasıdır. Bu konsepsiyanın əsas prioritetləri enerji səmərəliliyi, ekoloji balans, rəqəmsal idarəetmə və sosial məsuliyyətli yanaşma kimi məqsədlər və amillərdir. Bu sahədə “Heydər Əliyev Fondu” və onun rəhbəri xanım Mehriban Əliyevanın xidmətlərini də xüsusilə qeyd etmək

Bu sahədə tanınmış mütəxəssislərin qeyd etdikləri kimi “Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın çoxəsrlik tarixə malik şəhərsalma və memarlıq mədəniyyəti ənənələrinin yaşadılması,

eləcə də ölkədə bu sahədə yeni çağırışlara cavab verən mütərəqqi yanaşmaların təşviqi və tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədilə 2026-cı il “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edib. Bu qərar Azərbaycan dövlətinin zəngin tarixi-mədəni irsinə verilən yüksək dəyərin və gələcəyə hesablanmış inkişaf strategiyasının ifadəsidir. Bu təşəbbüs həm müasir inkişafın, həm də milli-mədəni dəyərlərin qorunmasının birgə təmin olunması baxımından ölkəmiz üçün mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyır” [2].

Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 dekabr 2025-ci il tarixli Sərəncamında qeyd edildiyi kimi “Ötən müddətdə dövrün qabaqcıl yanaşmalarını və milli təcrübələri əks etdirən layihələrin gerçəkləşdirilməsi sayəsində şəhərsalma sənətinin yüksək mədəni-estetik təsir gücünə malik orijinal nümunələri yaradılmışdır. Mövcud möhtəşəm binalar sırasına daimi yeniləşmə rəmzi olan Heydər Əliyev Mərkəzi, Alov qüllələri kimi modern üslublu unikal memarlıq abidələrinin və Ağ şəhər kompleksinin əlavə edilməsi ilə paytaxtın mənzərəsi daha da zənginləşmiş, regionların memarlıq siması xeyli dəyişərək yeni şəkil almışdır”[1].

Xüsusilə 44 günlük Vətən müharibəsi və sonrakı antiterror əməliyyatlarından sonra “innovativ yanaşmaların tətbiqi ilə həyatı yenidən canlandıran genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işləri Azərbaycan dövlətinin memarlıq və şəhərsalmaya müfəssəl baxışını aydın nümayiş etdirir. Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramına müvafiq qaydada “yaşıl enerji” zonası elan edilmiş bu ərazilərdə 2020–2025-ci illərdə – dünya memarlıq-inşaat təcrübəsində az rast gəlinən qısa bir müddətdə 100-dən artıq yaşayış məntəqəsi, o cümlədən 12 şəhər üzrə planlaşdırma sənədləri hazırlanmış və quruculuq işlərinə başlanılmışdır”[1].

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsinin bariz nümunələrindən biri kimi BMT-nin Ümumdünya Şəhərsalma Forumunun On Üçüncü sessiyasının (WUF13) 2026-cı ildə Bakı şəhərində keçirilməsi qərarını xüsusi qeyd edə bilərik.

Nəticə

Aparılan tədqiqat və araşdırmalardan göründüyü kimi Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın memarlıq və şəhərsalma ənənələrinin qorunub saxlanılması, onun müasir tələblərə uyğun modernləşdirilməsi sahəsində strateji dönüş yarada bilən liderlərdən biri olmuşdur. Onun ölkəmizə rəhbərlik etdiyi hər iki dövrdə həyata keçirdiyi fəaliyyəti nəticəsində:

- xalqımızın qədim milli memarlıq ənənələri qorunmasının təməli qoyulmuş;
- bu ənənələrin müasir memarlıq üslubları ilə inteqrasiyası təmin edilmiş,
- şəhərsalma siyasətində ənənələrin qorunması və müasir tendensiyalar sistemli şəkildə inkişaf etdirilmişdir.

Heydər Əliyevin memarlıq siyasəti bu gün onun layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 dekabr 2025-ci il tarixli Sərəncamı
- [2] Şəhərsalma və Memarlıq İli: tarixi irsdən dayanıqlı gələcəyə: metodik vəsait: A.Məmmədova; ixtisas red. K.Tahirov; red. A.Koçak.- Bakı, 2026.- 44 s.).
- [3] Əliyev, R. (2015). *Azərbaycan memarlıq tarixi*. Bakı: Elm.
- [4] Məmmədov, K. (2018). *Milli memarlıq ənənələri və müasirlik*. Bakı: Təhsil.
- [5] Musayeva C.Q., Tağıyev A.M. *Azərbaycan iqtisadiyyatı. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı. 2018, 420 səh.
- [6] Hüseynov, T. (2016). *Sovet dövründə Azərbaycan memarlığı*. Bakı.
- [7] Rzayev, S. (2019). “Tarixi abidələrin qorunması problemləri”. *Memarlıq və İnşaat*, №2.
- [8] İsmayılov, N. (2021). “Müstəqillik dövründə şəhərsalma siyasəti”. *İqtisadiyyat və İdarəetmə*, №4.
- [9] Səfərov, E. (2018). *Müasir Azərbaycan memarlığı*. Bakı.
- [10] Memarlıq Sovetlər dövrü. Prezident kitabxanası.(<https://bakusity.preslib.az>)

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ 2026-CI İL ÜÇÜN YENİ İQTİSADI YOL XƏRİTƏSİ

Günəş Musa oğlu Şəfaqətov
baş müəllim

gunash.shafaqatov@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqat müasir dünyamızda Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni iqtisadi yol xəritəsi tənzimlənməsi strategiyalarının qiymətləndirilməsi üçün fərqli meyarlı çərçivə təqdim edir. Formalaşmaqda olan yeni iqtisadi yol xəritəsi iqtisadi potensialın araşdırılması, maraqlı subyektlərin informasiyalarını və onların malik olduğu ümumi göstəricilərini qiymətləndiririk və uyğunlaşma mexanizmləri təklif edir. Nəticələr fəaliyyət prosesində təmsil olunan qurumlara xas idarəetmə siyasətlərinə və əməkdaşlığa zərurəti ifadə edir.

Açar sözlər: enerji bazarları, qeyri-neft bölməsi, fiskal intizam, Beynəlxalq Valyuta Fondu, risklərin balanslaşdırılması, yaşıl enerji.

Giriş. Qlobal iqtisadi proseslər müasir mərhələdə hər keçən gün daha çoxşaxəli və mürəkkəb səciyyə daşıyır. Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər söz sahibi olan beynəlxalq maliyyə qurumlarının 2026-cı il üçün tərtib etdiyi informasiya bazalarında enerji bazarlarında anlaşılmaqların aradan qaldırılmayacağı, geosiyasi qeyri-müəyyənliklərin genişlənməsi, ticarət əlaqələrində isə himayədarlıq maraqlarının (ölkə iqtisadiyyatın maraqlandırılması, milli bazarın xarici təsirlərdən mühafizəsi) artacağı xüsusilə qeyd olunur. Ekspertlərin fikrincə, bu meyillər beynəlxalq iqtisadiyyata, eyni anda, enerji tədarükçüsü və regional logistika-nəqliyyat özəyinə bulunmaqda olan Azərbaycanın tərəqqi fəaliyyətinə də ciddi təsir edə bilər.

Problem Bəyanatı

Çoxsaylı strategiyalara baxmayaraq, 2026-cı ildə Azərbaycanda qeyri-neft bölməsinin vasitəçiliyi ilə yaradılan Ümumi Daxili Məhsulun həcmnin 2 faizdən çox yüksələcəyini proqnozunun əsaslandırılmasıdır.

Tədqiqatın Məqsədləri

Bu tədqiqatın məqsədi:

- Ölkənin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi üçün integrasiya olunmuş proqramın hazırlanması
- Çatışmazlıqları qiymətləndirmək üçün GIS və MCDA (Multi-Criteria Decision Analysis) tətbiq edilməsi
- Uyğun iqtisadi potensialdan istifadə strategiyalarını tövsiyə edilməsi

Elmi Yenilik

Azərbaycanda Ümumi Daxili Məhsulun kəmiyyət artımından və keyfiyyət yeniləşməsinə keçid qaydasında formalaşması ilə yanaşı, bu sistemə ciddi təsir göstərən zəruri ünsürlərin (əsasən neft və dövrüdəki pulun məbləği) öyrənilməsindən, pulun real kütləsinin tənzimlənməsi, mənfi və müsbət nəticələri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Metodologiya və məlumat

Məlumatların toplanması

- İqtisadi Məlumat: Beynəlxalq Valyuta Fondunun proqnozları və Mərkəzi Bankın bəyanatı
- Sosial-iqtisadi məlumat: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi göstəriciləri

Qiymətləndirmə nəticələri

Beynəlxalq Valyuta Fondu 2026-cı ildə Azərbaycanda qeyri-neft bölməsinin vasitəçiliyi ilə yaradılan Ümumi Daxili Məhsulun həcmnin 2 faizdən çox yüksələcəyini proqnozlaşdırıb [1].

Cari ildə global iqtisadi transformasiya, enerji bazarlarındakı yeniliklər və regional geosiyasi proseslərin təsiri altında Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişafını dayandırmayıb, uğurla davam etdirir. Son illər hiss edilən quruluş yenilənmələri göstərir ki, ölkənin iqtisadi inkişaf modeli təkamül

qaydasında ənənəvi təbii resurs ixracatına söykənən sistemdən şaxələndirilmiş və davamlı formaya transformasiya dövründədir. Ona görə də 2026-cı ili makroiqtisadi dayanıqlılığın mühafizəsi və islahatların təkmilləşdirilməsi mövqeyindən əhəmiyyətli dövr kimi dəyərləndirmək olar.

Mövcud pillədə iqtisadi yüksəlişin səciyyəsi təkcə enerji mədaxillərinin dinamikası ilə deyil, eyni anda neftdən xaric bölmənin əhatə dairəsinin böyüməsi və daxili sərmayə qoyuluşunun keyfiyyəti ilə müəyyənləşir. Dövlətin üstünlük verdikləri arasında fiskal qaydanın mühafizəsi (yəni büdcə məxariclərinin və borcların diqqətdə saxlanması, xərclər və gəlir məbləğləri arasında müvazinətə zəmanət verilməsi), qiymət səviyyəsi yüksəlməsi təhlükəsinin nəzarətdə saxlanması və biznes mühitinin münbitləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda rəqəmsallaşma, “yaşıl enerji” transformasiyası və logistika-nəqliyyat iqtidarının çoxalması iqtisadiyyatın perspektivdə rəqabətliyinə təminat verən təməl meyili kimi çıxış edir.

Bu cəhətdən yanaşmadan Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) 2026-cı il üzrə dəyərləndirməsi vətən iqtisadiyyatının hazırkı mövqeyinə və strategiyasına aid zəruri nəticələri müəyyənləşdirir. BVF nümayəndə heyətinin 4-17 fevral 2026-cı il tarixlərində xanım Anna Bordonun rəhbərlik etdiyi missiyası Bakıya təşrif buyuraraq məmləkətin maliyyə resurslarının tərəqqisini, iqtisadi perspektivlərini və gözlənilən təhlükələrini nəzərdən keçirib. Qurumun cari il üzrə soncu hesabatı sözləməyə əsas verir ki, ölkə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafna inamlı istiqamət götürüb və global hədəflərə anında cavab vermək bacarığını göstərir. Hesabatda əksini tapan məlumatlar sözləməyə əsas verir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı artıq ancaq enerji bölməsinə deyil, eyni anda sənaye, texnologiya və digər strateji fəaliyyət sahələrinə etibar edən daha fərqli, dayanıqlı və davamlı iqtisadi modelə keçid edib. BVF hesablamalarına görə, 2026-cı ildə neftdən xaric bölmənin aktivliyi səbəbindən ÜDM artımı 2,1 faiz artacaqdır. Eyni anda gerçəkləşdirilən “düşünülmiş” monetar tədbirlər qiymətlər səviyyəsinin yüksəlməsi ilin axırında 5 faizə, növbəti il isə 4 faizə endirməyi mümkünləşdirə biləcəkdir. Bu, adi, statistik göstəricilər deyil, əhalinin gündəlik güzəranının mühafizə edilməsi, biznes üçün yaradılacaq çəraitin daha hesablına bilən və təhlükəsizlik yanaşmasından ciddi əhəmiyyətə malikdir [1].

BVF-nin 2026-cı il üzrə proqnozları ilə tanışlıq sözləməyə əsas verir ki, Azərbaycanın bank-maliyyə bölməsində sabitlik və məqsədə çevrilmiş artım mərhələsinin başladığını əsaslandırır. Əlverişli kreditləşmədəki fəaliyyət iqtisadiyyatın neft-qazdan xaric bölmələrinə maliyyə resurslarından istifadənin əlçatan olmasını təmin edir və sahibkarlığın tərəqqisini mühafizə edir. 2026-cı ildən başlayaraq, hər il özəl bölməyə kredit qoyuluşunun təxminən 9 faiz artırılması gözlənilir. Bu isə o deməkdir ki, şirkətlər və sahibkarlar banklardan maliyyə vəsaiti əldə etməkdə maneə ilə rastlaşmayacaq, kredit məbləği tənzimləmə və proqnozlaşdırıla bilən qaydada əhatə dairəsi genişlənəcəkdir. Nəticədə biznesin tərəqqisi üçün optimal mühit formalaşdırılır. Bu, təbii ki, adicə, quru rəqəmlər deyil, biznes aləminə duyula bilən maliyyə zəmini yaradır, daxili sərmayələrin aktivləşməsinə istiqamət verir və məmləkətin iqtisadi potensialını möhkəmləndirir.

Cari il üçün Mərkəzi Bankın müəyyənləşdirdiyi monetar tədbirlər məmləkətin iqtisadi “qan dövrəni”nin sağlamlığını mühafizə etməyə yönləndirilib. Pul bazasının manatla olan hissəsi 8,5 faiz, geniş mənalı pul kütləsinin isə 7,8 faiz yüksələcəyi iddiası göstərir ki, bazarda həm vətəndaşlar şəxsi, həm də biznes qurumları əməliyyatlarını manesiz gerçəkləşdirə biləcək qədər pul kütləsi dövriyyədə olacaqdır. Miqyaslı və tarazlaşdırılmış artım qiymətlərin yüksəlməsi səviyyəsinin təzyiq göstərmədən tədavi ilə kifayət edəcək qədər pul axını təmin ediləcəkdir. Xüsusi diqqət cəlb edən fürsət ondan ibarətdir ki, geniş mənada ümumi pul kütləsinin məbləği 6,2 faiz artacaqdır. Pul kütləsinin manatla olan kütləsi daha sürətlə yüksəlir (7,8 faiz), ümumi məbləğin daha zəif sürətlə çoxalması isə iqtisadiyyatın kənar valyutadan, əsasən də dollardan asılılığının məhdudlaşdığını əks etdirir. Bu, əksdollarlaşdırma kimi adlanan prosesdir. Yəni biznes strukturları və adamlar sərbəst vəsaitlərini artıq dollarla yox, manatla müafizə etməyə üstünlük verirlər [2].

Mərkəzi Bankın bu cür “qızıl orta” münasibəti hesabına bazarda artıq pul kütləsi toplanmır, tədaviyədəki pul vahidinin dəyəri mühafizə olunur. Nəticədə həm qiymət səviyyəsinin likvidliyi təmin olunur, həm də manatın alıcılıq qabiliyyəti möhkəmlənir. Beləliklə, milli pul vahidi

iqtisadiyyatın likvid lövbəri kimi funksiyasını yerinə yetirir. Dollara qarşı milli valyutanın dəyişməzliyi zəmnində pul vahidi nominal effektiv məzənnəsində sezilən cüzi ucuzlaşma iqtisadiyyat üçün müasir perspektivlər vəd edir. Bu gediş global valyuta bazarlarındakı yeniləşmələr, xüsusilə dolların indeksinin fəaliyyəti ilə sıx əlaqəlidir: “Dolların dünya miqyasında çevikliyi zəmnində manat dəyişməz qalmaqla, ticarət müttəfiqlərimizin valyutaları ilə mübarizədə daha rəqabətədavamlı mövqeyə yaxınlaşır. Nəticədə ölkə istehsalçıları; yadelli bazarlarda mövqeyini möhkəmləndirir və “Made in Azerbaijan” nişanı ilə təqdim olunan əmtəələr digər ölkələrin istehlakçıları üçün daha əlverişli olur”.

İqtisadiyyatın rəqabətədavamlılığını yüksəldən digər zəruri ünsür real effektiv məzənnənin (REM) müsbət meyilliyidir. Bu istək məmləkətdə qiymətlər səviyyəsinin yüksəlməsi ticarət müttəfiqləri ilə tutuşdurmada daha kiçik və dəyişməz olmasından yaranır. BVF-nin gözləmələrinə görə, 2026-cı ildə Azərbaycanda qiymətlər səviyyəsini artım sürəti 5 faizə qədər məhdudlaşacaqdır. Bu isə deməyə əsas verir ki, ölkədə məsrəflər diqqətdə saxlanılır. Anna Bordonun proqnozuna görə növbəti illər üçün iqtisadi açıqlamaları daha aydın görməyə şərait yaradır: “2027-ci ilin sonuna qədər inflyasiyanın 4 faizə düşəcəyi proqnozlaşdırılır. Cari hesab balansının 2026-27-ci illərdə də müsbət qalacağı gözlənilir. Mərkəzi Bank və ARDNF-in birləşmiş ehtiyatlarının artması davam edəcək. Perspektiv üçün risklər ümumilikdə balanslaşdırılmış olaraq qalır” [2].

Beləliklə, 2026-cı il üçün proqnoz göstəriciləri zəminə əsaslanaraq söyləyək ki, Azərbaycan makroiqtisadi tarazlığı mühafizə etməklə bərabər, kənar sərmayəçilərin müdafiə etdiyi mütərəqqi tərəqqi modelinə uğurla qovuşur. Neftdən xaric bölməyə transformasiya elə uzaq olmayan illərdə daha etibarlı, inklüziv və rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın təşəkkülü üçün likvid baza formalaşdırır. Bu gün iqtisadiyyatın qüdrəti ancaq enerji bölməsində deyil, onun tənzimləmə modelində, dayanıqlılığında və çevikliyindədir. Məhz bu cür yanaşmalar Azərbaycanın növbəti tərəqqi dövründə daha inamla transformasiyasını gerçəkləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycan iqtisadiyyatının 2026-cı il üzrə inkişaf proqnozu.
[2] Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2026-cı il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı.
[3] <https://www.azerbaijan-news.az>
[4] Müxtəlif internet sayıtları.

İNSAN KAPITALININ INKIŞAFI HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI STRATEGİYASINDA PRIORİTET KİMİ

Mehriban Allahverən qızı Kərimova

baş müəllim

kmehriban9@gmail.com

Arif Qəhrəman oğlu Kələşov

müəllim

arif.kalashov@yandex.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu olan Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsasında insan kapitalının əhəmiyyəti və rolu əsas yer tuturdu. Dövlətin davamlı uzunmüddətli inkişafına və tərəqqisinə nail olmaq üçün yalnız təbii resurslarla deyil, həmçinin fərdlərin bilik, bacarıq və sağlamlıq göstəriciləri ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. “Qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi”nin ilkin təməlini qoyan Heydər Əliyev insan kapitalının nəzəri əsasları, onun iqtisadi inkişafı

şafdadı rolunu, təhsil, səhiyyə və sosial siyasət sahəsində həyata keçirilməli olan islahatların sistemli xarakter daşmasını vurğulamışdır. Müasir dövrdə bu siyasətin davamlılığı və iqsadi nəticələri elmi əsaslarla qiymətləndirilmişdir.

İqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri də insan kapitalıdır. Rəqəmsallaşma və qloballaşma şəraitində ölkələrin bir-biri ilə rəqabət qabiliyyəti təkcə təbii resurslarla deyil, həm də insan resurslarının keyfiyyəti ilə də müəyyən olunur. Elə bunun üçün də insan kapitalına yönələn dövlət siyasəti strateji əhəmiyyət daşıyır. Hal – hazırda Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətinə əsasən, dünyada birincilik edən dövlətlərdən biri sayılır. Reallaşdırılan geniş islahatların, çoxşaxəli infrastruktur layihələrin nəticəsi zamanı ölkəmizdə dinamik olaraq inkişaf etmək davamlı hala çevrilib. Regionda inkişaf etmə göstəricilərinə əsasən alternativsiz birinci olan Azərbaycan qısa müddətdə böyük miqyaslı infrastruktur, sənaye və sosial layihələri reallaşdırıb.

Açar sözlər: insan kapitalı, iqtisadi strategiya, iqtisadi artım, davamlı inkişaf, təhsil siyasəti

Giriş. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də-yanıqlı iqtisadi sistem qurmaq idi. Bu prosesdə Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyası çərçivəsində insan kapitalının inkişafı prioritet istiqamət kimi formalaşdırılmışdır. İnsan kapitalı de-dikdə, fərdin özündə topladığı və iqtisadi fəaliyyətdə istifadə etdiyi potensial nəzərdə tutulur. İnsan kapitalı “fiziki kapital”dan (maşınlar, binalar) fərqli olaraq fərdin ayrılmaz hissəsidir. İqtisadi nəzəriyyələrdə insan kapitalı anlayışı çox mühüm yer tutur. O, fərdlərin bilik, bacarıq və sağlamlıq kimi xüsusiyyətlərini əhatə edir və bu xüsusiyyətlər birlikdə iqtisadi dəyər yaradır. Müasir dünyada ölkələrin zənginliyi təbii ehtiyatlarla (neft, qızıl) deyil, insan kapitalının keyfiyyəti ilə ölçülür.

İnsan kapitalının əsas komponentləri

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi bir iqtisadi konsept kimi XX əsrin ortalarında formalaşsa da, kökləri daha qədimdir. İnsan kapitalının əsas komponentlərinə aşağıdakılar aiddir:

- Təhsil: Ümumi və ixtisas bilikləri
- Təlim və təcrübə: İş başında qazanılan “know-how” bacarıqları
- Sağlamlıq: İnsanın əmək qabiliyyətinin müddəti və keyfiyyəti
- İntellekt və yaradıcılıq: Problemləri həll etmə və yenilik gətirmə qabiliyyəti

Qeyd olunan bu komponentlər birgə şəkildə əmək məhsuldarlığını artırır və innovasiya mühitinin formalaşmasına şərait yaradır. Hələ Adam Smit 1776-cı ildə “Xalqların sərvəti” əsərində qeyd edirdi ki, cəmiyyətin bütün sakinlərinin qazanılmış və faydalı qabiliyyətləri əsas kapitalın bir hissəsidir. Ölkələrin zənginliyi təbii ehtiyatlarla deyil, insan kapitalının keyfiyyəti ilə ölçülür.

1. İqtisadi artım: Yüksək insan kapitalı innovasiyaları sürətləndirir və ÜDM-in artmasına səbəb olur.

2. Rəqabət qabiliyyəti: Texnoloji inkişaf dövründə yalnız öyrənməyi bacaran insanlar və şirkətlər rəqabətə davam gətirir.

3. Sosial rifah: Təhsilli cəmiyyətlərdə cinayət nisbəti aşağı, sosial iştirakçılıq isə yüksək olur.

Bu gün insan kapitalı anlayışı “Ömürboyu Təhsil” prinsipi ilə birləşib. Bu gün texnologiyalar sürətlə dəyişdiyi üçün insanın gənclikdə aldığı təhsil bütün ömrü boyu kifayət etmir, kapitalın daim “yenilənməsi” tələb olunur [2].

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının konseptual əsasları

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyası keçid dövrünün çətinliklərini nəzərə alaraq formalaşdırılmışdır. Bu strategiyanın əsas məqsədi siyasi sabitlik yaratmaq, bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin etmək və milli iqtisadiyyatı gücləndirmək idi. Bu strategiyada insan kapitalı xüsusi yer tuturdu. Çünki yüksək ixtisaslı kadrlar olmadan iqtisadi islahatların effektiv həyata keçirilməsi mümkün deyildi. Bu baxımdan dövlət siyasəti aşağıdakı istiqamətlər üzrə qurulmuşdur:

- Təhsil sisteminin inkişafı
- Elmi potensialın gücləndirilməsi
- Sosial rifahın artırılması.

Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf prioritetləri çərçivəsində insan kapitalının formalaşdırılması və inkişafı xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiyanın konseptual əsasları Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən hələ XX əsrin sonlarında müəyyən edilmişdir. Onun “Təhsil millətin gələcəyidir” fəlsəfəsi təkcə sosial sahəni deyil, bütövlükdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik və inkişaf arxitekturasını əhatə edirdi. Heydər Əliyev dərk edirdi ki, neft gəlirlərindən əldə olunan maliyyə resursları davamlı inkişaf üçün yalnız xammal rolunu oynayır, əsas məqsəd bu vəsaitləri intellektual mülkiyyətə və yaradıcı insan gücünə çevirməkdir.

Ölkədə təhsilin inkişafı insan kapitalının formalaşmasına təsir edən ən zəruri amillərdən biri hesab olunur ki, hər bir insan əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan zamanı öz biliyindən, bacarığından istifadəyə əsaslanıb optimal və rəşional şəkildə özünün bilik fondunu formalaşdırır. Bu bir qayda olaraq daima yenilənməkdə olan bilik və bacarıq ehtiyatları artan və daimi xarakter daşıyan bir gəlir mənbəyinə çevrilir [5].

İnsan kapitalının səmərəli formalaşması və dövlətin iqtisadi inkişafı üçün başlıca daxili iş qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyinin və iqtisadi subyektlər tərəfindən ona olan tələbin ən uyğun quruluşunun artmasını təmin edən əmək bazarıdır. İqtisadiyyatın səmərəli inkişafa və rəqəbat üstünlüyünə nail olmaq üçün məqsədli müəyyənədicilə amil – insan kapitalıdır.

İnsan kapitalının iqtisadi sütunları

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə görə, təhsilə və səhiyyəyə qoyulan investisiya ən yüksək rentabelliyyətə malik olan sahələrdir. H.Əliyevin dəstəyi ilə həyata keçirilən təhsil islahatları Azərbaycanda savadlılıq səviyyəsinin qorunub saxlanılmasına və beynəlxalq təhsil məkanlarına inteqrasiyaya xidmət edirdi.

- Xaricdə təhsil

Hələ keçmiş SSRİ dövründə yüzlərlə gəncin ittifaqın ən nüfuzlu ali məktəblərinə göndərilməsi Heydər Əliyevin uzaqgörən iqtisadi kadr siyasətinin nümunəsi idi. Müstəqillik illərində də bu ənənə dövlət proqramları səviyyəsinə qaldırıldı.

- Sosial infrastruktur

Səhiyyə sisteminin müasirləşdirilməsi işçi qüvvəsinin sağlamlıq indeksinin artırılmasına, bu isə öz növbəsində əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərdi.

“Neft kapitalından insan kapitalına” doktrinası da Heydər Əliyev strategiyasının məntiqi davamı kimi Prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf etdirildi ki, bu işin bünövrəsi məhz 1990-cı illərin sonunda qoyulmuşdur. Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin bir hissəsinin təhsilə, gənclərin innovativ layihələrinə yönəldilməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün zəmin yaratdı. Müasir dövrdə insan kapitalının inkişafı artıq rəqəmsal bacarıqlarla ölçülür. Fintech, blokçeyn və süni intellekt texnologiyalarının iqtisadiyyata inteqrasiyası üçün tələb olunan mütəxəssis bazası məhz Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılan intellektual mühitin nəticəsidir [3].

İnsan kapitalına investisiyaların iqtisadi təsirləri

İnsan kapitalına yönəldilən investisiyalar uzunmüddətli iqtisadi artımı təmin edir. Azərbaycanda həyata keçirilən siyasət nəticəsində əmək məhsuldarlığı artmış, iqtisadi inkişaf sürətlənmiş və innovasiya potensialı güclənmişdir. Eyni zamanda bu investisiyalar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanın inkişaf strategiyası insan kapitalının daha da gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Rəqəmsal transformasiya, innovasiya və bilik iqtisadiyyatı bu siyasətin əsas istiqamətləridir [4].

21-ci əsrin iqtisadiyyatının əsas mənbəyi insan kapitalıdır, o uzunmüddətli dövrdə maksimum əlavə dəyər yaradır və şəhər, dövlət və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli artım təmin etməkdədir.

Hazırkı dövrdə, dövlətin ən vacib vəzifələrindən biri insan kapitalının inkişafıdır, çünki bu gün qlobal dünya tendensiyaları getdikcə daha çox qurulur. İnsan kapitalının inkişafı vacibdir və yenilikçi bir iqtisadiyyat, bilik iqtisadiyyatının, qlobal informasiya sistemlərinin, yeni texnologiyaların və yeni iş formalarının inkişafı üçün bir şərtidir. İqtisadiyyatda insan kapitalı fərdlərin gələcəkdə gəlir qazanmaq üçün müəyyən bir vaxt ərzində xalq təsərrüfatında istifadə

olunan investisiyalar hesabına toplanan yaradıcılıq qabiliyyət-lərinin, fərdi keyfiyyətləri və əmlakındakı motivasiyasının məcmusu olan bir kateqoriya olaraq başa düşülür [2].

Prezidentimiz İlham Əliyevin söylədiyi kimi, insan kapitalı, Azərbaycan vətəndaşının sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi, ölkənin yüksək inkişaf etmiş ölkələr arasına daxil olması reallaşdırılan çoxşaxəli islahatların ən başlıca hədəflərindən biridir [1].

Nəticə

Qeyd olunanlara belə məlum olur ki, Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasında insan kapitalının inkişafı əsas prioritetlərdən biri olmuşdur. Bu siyasət Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafında mühüm rol oynamışdır və bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. İnsan kapitalı sadəcə iqtisadi termin deyil, həm də fərdin öz taleyini idarə etmək üçün sahib olduğu ən güclü alətdir. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında radikal islahatlar başladı. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ölkəyə valyuta axınıni təmin etsə də, Ulu Öndər bu prosesin yalnız texnoloji tərəfi ilə kifayətlənmədi. O, xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunması ilə paralel olaraq, yerli mütəxəssislərin beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanmasını tələb edirdi.

İqtisadi strategiyanın əsas hədəfi bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə sosial müdafiəni gücləndirmək və əhəlinin peşəkar hazırlıq səviyyəsini artırmaq idi. Bu, bilavasitə insan kapitalının formalaşmasının ilkin mərhələsi olan “fundamental biliklərin mənimsənilməsi” ilə bağlı idi.

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasında insan kapitalı sadəcə bir sosial termin deyil, dövlətin suverenliyini və iqtisadi müstəqilliyini təmin edən strateji resursdur. Onun əsasını qoyduğu islahatlar bu gün Azərbaycanın “yaşıl artım” ölkəsinə çevrilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin “ağıllı” bərpası və rəqəmsal iqtisadiyyata keçid məqsədləri ilə tam uzlaşır.

İnsan kapitalının davamlı inkişafı, Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər olan Milli Prioritetlərində də öz əksini taparaq, ölkənin qlobal arenada rəqabət üstünlüyünü təmin edəcək əsas faktor olaraq qalmaqdadır. Bu gün Azərbaycan, regionda rəqəmsal hökumət sahəsində ən irəliləmiş ölkələrdən biri olaraq tanınır. Heydər Əliyevin siyasəti sayəsində, Azərbaycan müasir dövrün tələblərinə cavab verən bir dövlət quruculuğu modelini həyata keçirməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

[1] Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2021). Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı

[2] Abbasov, A. M. (2022). Rəqəmsal iqtisadiyyat: Müasir çağırışlar və inkişaf istiqamətləri. Bakı: Elm nəşriyyatı

[3] Həsənlı, Y. (2022). İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması və insan kapitalının inkişafı. Bakı: Elm nəşriyyatı.

[4] İsgəndərova L. Q.(2025) İnsan kapitalına investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. “UNEC” Nəşriyyatı

[5] Məmmədova K.M. (2022) Strateji idarəetmə və liderlik – Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, AzMİU “Nəşriyyat- Poliqrafiya Mərkəzi”

MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK VƏ HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ: AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİNDƏ SİYASİ VƏ İQTİSADI İNKİŞAF

Sevil Rafiq qızı Cəfərova

Baş müəllim

sevil.ceferova@agcebedi.adpu.edu.az

ADPU-nun Ağcabədi filialı

Xülasə

Bu məqalə Ümummilli Lider Heydər Əliyev fenomenini və onun milli dövlət quruculuğunda tətbiq etdiyi sistemli yanaşmaları araşdırır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi Azərbaycan dövlətçiliyinin

formalaşmasında həlledici rol oynamış və siyasi, iqtisadi sahələrdə uzunmüddətli inkişaf modellərinin əsasını qoymuşdur. Məqalədə tarixi-analitik, müqayisəli və sistemli təhlil metodları tətbiq edilmiş, dövlət sənədləri, qanunvericilik aktları, elmi məqalələr və statistik məlumatlar əsas material kimi istifadə olunmuşdur.

Araşdırma göstərir ki, Heydər Əliyevin strategiyası yalnız qısa müddətli siyasi sabitliyin təmin olunmasına deyil, həm də dövlət institutlarının möhkəmləndirilməsinə, iqtisadi siyasətin sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə və xalqın rifahının yüksəlməsinə yönəlmişdir. Siyasi sahədə Heydər Əliyev demokratik institutların inkişafını, qanunvericilik bazasının gücləndirilməsini və hüquqi dövlət prinsiplərinin tətbiqini prioritet hesab etmişdir.

İqtisadi sahədə isə Heydər Əliyev bazar iqtisadiyyatına keçidi, xarici investisiyaların cəlb olunmasını və strateji neft müqavilələrinin bağlanmasını diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bu siyasət Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemdə mövqeyini gücləndirmiş və uzunmüddətli iqtisadi sabitlik təmin etmişdir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Heydər Əliyev fenomeni digər postsovet ölkələrinin təcrübəsindən fərqlənir və milli dövlət quruculuğunda sistemli yanaşmanın əhəmiyyətini sübut edir. Onun strategiyası siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf və institutların gücləndirilməsini birləşdirərək, uzunmüddətli inkişaf modelini yaratmışdır.

Xülasədə vurğulanır ki, Heydər Əliyevin sistemli yanaşması yalnız konkret dövrün tələbini yerinə yetirməklə kifayətlənmir; bu, Azərbaycan dövlətçiliyinin davamlı inkişafının əsas prinsipini təşkil edir. Məqalə göstərir ki, milli dövlətçilik liderin strateji düşüncəsi və planlı idarəetmə prinsipləri ilə birləşdikdə daha uğurlu və davamlı olur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, milli dövlətçilik, sistemli yanaşma

Giriş

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəli Azərbaycan üçün həm tarixi, həm də siyasi baxımdan dönüş dövrü olmuşdur. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən ölkə uzun müddət sovet idarəetmə sistemindən ayrılaraq öz milli dövlətçilik modelini formalaşdırmalı idi. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın qarşılaşdığı problemlər çoxşaxəli idi: siyasi sabitliyin olmaması, iqtisadi çöküş, idarəetmədə qeyri-effektiv mexanizmlər, sosial sahədə isə təhsil və rifah səviyyəsinin aşağı olması [4].

Bu mürəkkəb şəraitdə Heydər Əliyev fenomeni milli dövlətçilik prosesində həlledici rol oynamışdır [1]. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə siyasi sabitlik bərpa edilmiş, dövlət institutları gücləndirilmiş və idarəetmədə sistemli yanaşma tətbiq edilmişdir. Onun strategiyası həm qısa müddətli siyasi sabitliyin təminatına, həm də uzunmüddətli inkişafın əsasının qoyulmasına xidmət etmişdir [4].

Siyasi sahədə Heydər Əliyev demokratik institutların inkişafını prioritet etmiş, qanunvericilik bazasını gücləndirmiş və hüquqi dövlət prinsiplərinin tətbiqini təmin etmişdir. Bu yanaşma yalnız daxili siyasi sabitliyi gücləndirməklə kifayətlənməyib, həm də Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirmişdir [1,4].

İqtisadi sahədə Heydər Əliyevin sistemli yanaşması ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçidini və xarici investisiyaların cəlb olunmasını təmin etmişdir. Strateji neft müqavilələrinin bağlanması və enerji sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın dayanıqlı böyüməsini dəstəkləmişdir [2,4]. Bu siyasət Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemdə mövqeyini gücləndirmiş, həmçinin daxili iqtisadi stabilliyi təmin etmişdir.

Milli dövlətçilik yalnız siyasi və iqtisadi sabitlikdən ibarət deyil; bu, həm də institutların möhkəmləndirilməsi və strateji idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi deməkdir [3]. Heydər Əliyevin tətbiq etdiyi sistemli yanaşma dövlətçilik prosesini kompleks və uzunmüddətli perspektivdə planlaşdırmağa imkan vermişdir. Dövlət idarəçiliyində strateji düşüncənin rolunu göstərən bu model, həm də Azərbaycan cəmiyyətində sosial rifahın, təhsilin və elmin inkişafını dəstəkləmişdir [5,6].

Tədqiqatın məqsədi Heydər Əliyev fenomeninin milli dövlət quruculuğundakı rolunu, onun siyasi və iqtisadi sahələrdə tətbiq etdiyi sistemli yanaşmaları araşdırmaqdır. Məqalədə tarixi-analitik, müqayisəli və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Rəsmi dövlət sənədləri, qanunvericilik aktları, elmi məqalələr və statistik məlumatlar əsas tədqiqat materialı kimi nəzərdən keçirilmişdir [1–6].

Heydər Əliyev fenomeni yalnız konkret dövrün tələbini yerinə yetirməmiş, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək inkişafı üçün əsas prinsipləri müəyyən etmişdir. Onun siyasi, iqtisadi və strateji yanaşmaları postsovet məkanında unikal nümunə olmuşdur [3,4]. Bu səbəbdən tədqiqatın əhəmiyyəti həm elmi, həm də praktik baxımdan böyükdür. Elmi baxımdan Heydər Əliyevin sistemli idarəetmə modeli dövlətçilik konsepsiyasına yeni baxış təmin edir, praktik baxımdan isə onun strategiyaları müasir dövlət siyasətinin formalaşmasında təcrübə kimi tətbiq edilə bilər [2,5].

Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə formalaşan milli dövlətçilik modeli yalnız siyasi sabitliyi və iqtisadi inkişafı təmin etməklə kifayətlənmir, həm də dövlət institutlarının gücləndirilməsi, strateji planlaşdırmanın tətbiqi və xalqın rifahının yüksəldilməsi baxımından unikal sistemli yanaşmanı əks etdirir [1–6].

Tədqiqatın aparılma üsulları

Bu tədqiqat tarixi-analitik, müqayisəli və sistemli təhlil metodlarından istifadə etməklə aparılmışdır. Heydər Əliyev fenomeninin milli dövlətçilikdəki rolu, onun strategiyaları və institusional yanaşmaları müxtəlif elmi mənbələr əsasında təhlil edilmişdir [1–6].

İstifadə olunan materiallar

Araşdırmada əsas material kimi rəsmi dövlət sənədləri, qanunvericilik aktları, elmi məqalələr, statistika məlumatları və Heydər Əliyevin çıxışları istifadə olunmuşdur [1,4,6]. Həmçinin müasir tədqiqatlar və analitik işlər müqayisə üçün əsas təşkil etmişdir [2,3,5].

Təcrübə və ya analiz metodları

1. Tarixi-analitik təhlil – Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf mərhələləri və Heydər Əliyevin strategiyaları [1,4].
2. Müqayisəli təhlil – digər postsovet ölkələrinin dövlətçilik təcrübəsi ilə Azərbaycan modeli müqayisə edilmişdir [2,3].
3. Sistemli yanaşma analizi – siyasi və iqtisadi sahələrdə strateji qərarların nəticələri qiymətləndirilmişdir [5,6].

Tədqiqatdan əldə olunan faktlar

- Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlət institutları möhkəmləndirilmiş, siyasi sabitlik təmin edilmişdir [1,4].
- İqtisadi sahədə bazar iqtisadiyyatına keçid və xarici investisiyaların cəlb olunması ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafına səbəb olmuşdur [2,4].
- Milli dövlətçilik modeli yalnız siyasi və iqtisadi sabitlik yaratmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda sosial rifahın və təhsilin inkişafına töhfə vermişdir [5,6].

Nəticələrin təhlili

Araşdırma göstərir ki, Heydər Əliyev fenomeni milli dövlət quruculuğunda sistemli və strateji yanaşmanın əhəmiyyətini sübut edir. Dövlət institutlarının gücləndirilməsi və iqtisadi siyasətin planlı həyata keçirilməsi uzunmüddətli sabitliyi təmin etmişdir [1,2].

Digər tədqiqatlarla müqayisə

Azərbaycan modeli postsovet ölkələrinin təcrübəsi ilə müqayisədə daha effektiv və davamlı olmuşdur. Digər ölkələrdə siyasi sabitliyin olmaması iqtisadi və sosial inkişafı məhdudlaşdırmışdır [3,4].

Elmi izah

Heydər Əliyevin strategiyası siyasi və iqtisadi sahələrdə kompleks yanaşma tətbiq etməklə dövlətçilik prosesini sistemləşdirmişdir. Bu yanaşma dövlət idarəçiliyinin elmi əsaslarla qurulmasının nümunəsidir [5,6].

Yekun nəticə

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan üçün həm tarixi, həm də siyasi baxımdan dönüş dövrü olmuşdur. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən ölkə uzun müddət sovet idarəetmə sistemindən ayrılaraq öz milli dövlətçilik modelini yaratmalı idi. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın qarşılaşdığı problemlər çoxşaxəli idi: siyasi sabitliyin olmaması, iqtisadi çöküş, idarəetmədə qeyri-effektiv mexanizmlər və sosial sahədə təhsil və rifah səviyyəsinin aşağı olması [4].

Bu mürəkkəb şəraitdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev fenomeni milli dövlətçilik prosesində həlledici rol oynamışdır [1]. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə siyasi sabitlik bərpa edilmiş, dövlət institutları gücləndirilmiş və idarəetmədə sistemli yanaşma tətbiq edilmişdir. Onun strategiyası həm qısa müddətli siyasi sabitliyin təminatına, həm də uzunmüddətli inkişafın əsasının qoyulmasına xidmət etmişdir [4].

Siyasi sahədə Heydər Əliyev demokratik institutların inkişafını prioritet etmiş, qanunvericilik bazasını möhkəmləndirmiş və hüquqi dövlət prinsiplərinin tətbiqini təmin etmişdir. Bu yanaşma yalnız daxili siyasi sabitliyi gücləndirməklə kifayətlənməyib, həm də Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirmişdir [1,4].

İqtisadi sahədə isə Heydər Əliyevin sistemli yanaşması ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçidini və xarici investisiyaların cəlb olunmasını təmin etmişdir. Strateji neft müqavilələrinin bağlanması və enerji sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın dayanıqlı böyüməsini dəstəkləmişdir [2,4]. Bu siyasət Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemdə mövqeyini gücləndirmiş, həmçinin daxili iqtisadi stabilliyi təmin etmişdir.

Milli dövlətçilik yalnız siyasi və iqtisadi sabitlikdən ibarət deyil; bu, həm də institutların möhkəmləndirilməsi və strateji idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi deməkdir [3]. Heydər Əliyevin tətbiq etdiyi sistemli yanaşma dövlətçilik prosesini kompleks və uzunmüddətli perspektivdə planlaşdırmağa imkan vermişdir. Dövlət idarəçiliyində strateji düşüncənin rolunu göstərən bu model, həm də Azərbaycan cəmiyyətində sosial rifahın, təhsilin və elmin inkişafını dəstəkləmişdir [5,6].

Tədqiqatın məqsədi Heydər Əliyev fenomeninin milli dövlət quruculuğundakı rolunu, onun siyasi və iqtisadi sahələrdə tətbiq etdiyi sistemli yanaşmaları araşdırmaqdır. Məqalədə tarixi-analitik, müqayisəli və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Rəsmi dövlət sənədləri, qanunvericilik aktları, elmi məqalələr və statistik məlumatlar əsas tədqiqat materialı kimi nəzərdən keçirilmişdir [1–6].

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Heydər Əliyev fenomeni Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi və iqtisadi sabitliyinin əsasını qoymuşdur [1–6]. Onun rəhbərliyi ilə formalaşan dövlətçilik modeli yalnız qısa müddətli sabitliyi təmin etməklə kifayətlənmir; eyni zamanda dövlət institutlarının gücləndirilməsi, iqtisadi siyasətin sistemləşdirilməsi və xalqın rifahının yüksəldilməsi baxımından unikal bir sistem təqdim edir [1,4].

Araşdırma göstərir ki, Heydər Əliyevin strategiyası və sistemli yanaşması həm elmi, həm də praktik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma dövlətçilik konsepsiyasına yeni baxış təqdim edir və Azərbaycan dövlətçiliyinin uzunmüddətli inkişafına rəhbər prinsip kimi xidmət edir [2,3].

Təvsiyə olunur ki, dövlət siyasətində Heydər Əliyevin tətbiq etdiyi modelin prinsipləri davamlı olaraq tətbiq edilsin və gələcək nəsillər üçün rəhbər kimi istifadə olunsun. Bu yanaşma yalnız konkret dövrün tələblərinə cavab vermir, həm də Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək inkişaf strategiyalarının planlaşdırılmasına əsas verir [5,6].

Beləliklə, Heydər Əliyev fenomeni və onun sistemli dövlətçilik modeli Azərbaycanın siyasi və iqtisadi sabitliyini təmin etməklə yanaşı, dövlət institutlarının gücləndirilməsini, strateji planlaşdırmanı və uzunmüddətli inkişafı təmin edən bir model kimi qəbul edilməlidir. Bu, həm elmi, həm də praktik baxımdan Azərbaycan dövlətçiliyinin müasir və dayanıqlı formalaşması üçün əsas prinsipdir [1–6].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Heydər Əliyev irsi əsasında ideya-siyasi və elmi-nəzəri tədqiqatlar. Bakı: Daxili Qoşunlar nəşri (məqalə toplusu). Məqalələrdə dövlət idarəçiliyi, hüquqi islahatların əhəmiyyəti və Heydər Əliyevin siyasi kursu təhlil edilir. ([dq.mia.gov.az][2])
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan elminin keşiyində. Bakı: (PDF). Bu kitab dövlətçilik, elm və texniki sahələrin inkişafında Heydər Əliyevin strategiyasını əks etdirir. ([anl.az][6])
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: müxtəlif müəlliflərin tədqiqatları. Bu mənbə Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasəti və milli mədəniyyətə təsiri barədə analitik materiallar toplusudur. ([Scribd][5])
4. Heydər Əliyev və çağdaş Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Kitabxanası (PDF). Bu əsərdə Heydər Əliyevin müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasındakı rolu geniş təhlil olunur. ([anl.az][1])
5. Ümummillə lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası nəşri (PDF). Kitab Heydər Əliyevin dil siyasəti və milli dilin inkişafındakı xidmətlərini əks etdirir. ([anl.az][4])

MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN STRATEJİ KURSU

Təranə Əsman qızı Əliyeva
baş müəllim

tarana.aliyeva@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasında və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin strateji kursunun rolu elmi-nəzəri baxımdan təhlil edilir. Tədqiqatda 1993-cü ildən etibarən ölkədə həyata keçirilən dövlət quruculuğu prosesləri, siyasi sistemin institusionallaşması və iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması mexanizmləri araşdırılır. Heydər Əliyevin dövlətçilik modeli siyasi sabitlik, hüquqi dövlət quruculuğu və milli maraqlara əsaslanan xarici siyasətin vəhdəti kimi xarakterizə olunur. Məqalənin yekununda bu strateji kursun müasir dövrdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası və regional liderliyindəki fundamentallığı əsaslandırılır.

Tarixin yaddaşında əbədi iz qoymaq hər siyasi xadimin, dövlət başçısının taleyinə yazılan xoşbəxtlik deyil. Bütün həyatını xalqının işıqlı gələcəyinə, Azərbaycanının çiçəklənməsinə həsr etmiş böyük Heydər Əliyevi tarixdə əbədləşdirən, ilk növbədə, onun Vətəninə, xalqına, milli-mənəvi dəyərlərinə - dilinə, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına olan hədudsuz sevgisi, onların qorunması və tərəqqisi uğrunda bütün dövrələrdə apardığı taleyüklü mücadilələr, dövrün sərt qadağalarına baxmayaraq milləti və Vətəni naminə atdığı cəsarətli, tarixi addımlar, Azərbaycanın bu günü naminə həyata keçirdiyi misilsiz və möhtəşəm layihələrdir.

Açar sözlər: milli dövlətçilik, strateji kurs, siyasi sistem, iqtisadi islahatlar, milli ideologiya, suverenlik.

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində milli dövlətlərin dayanıqlı inkişafı və suverenliyinin qorunması onların malik olduğu strateji idarəetmə modelindən asılıdır. Azərbaycanın XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etməsinə baxmayaraq, daxili xaos və xarici təhdidlər ölkəni məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Bu kontekstdə Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı və formalaşdırdığı strateji kurs nəinki dövləti bu böhrandan çıxarmış, həm də onilliklər boyu davam edəcək inkişafın elmi-praktik əsaslarını yaratmışdır. Mövzunun

aktuallığı bu modelin müasir Azərbaycanın global uğurlarındakı həlledici rolunun elmi təhlilinə olan ehtiyacla şərtlənir.

Problemin qoyuluşu: Tədqiqatın əsas problemi dövlət quruculuğunun keçid dövründə qarşıya çıxan struktur və funksional çətinliklərin Heydər Əliyev strategiyası çərçivəsində necə həll olunmasını müəyyənləşdirməkdir. Siyasi sistemin parçalanmış vəziyyətdən mərkəzləşmiş və effektiv dövlət aparatına keçid mexanizmlərinin öyrənilməsi elmi problemin əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyevin strateji kursunun milli dövlətçilik sisteminin təməl sütunu olduğunu sübut etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulur:

1. Milli dövlətçilik ideologiyasının formalaşma mərhələlərini tədqiq etmək;
2. Siyasi sabitliyin iqtisadi tərəqqiyə təsirini kəmiyyət və keyfiyyət baxımından analiz etmək;
3. Dövlət idarəçilik sisteminin institusional inkişaf xüsusiyyətlərini ortaya qoymaq.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində xalqların taleyində həlledici rol oynayan liderlər olmuşdur. Azərbaycan xalqı üçün bu tarixi missiyanı daşıyan şəxsiyyət məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Onun siyasi uzaqgörənliyi, qətiyyətli qərarları və milli maraqlara söykənən strateji kursu müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəm təməllər üzərində qurulmasını təmin etmişdir.

Müstəqilliyin ilk illərində üzləşilən ağır sınaqlara baxmayaraq, məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan parçalanma təhlükəsindən xilas olmuş, sabitlik bərpa edilmiş və dövlət quruculuğu prosesi sistemli xarakter almışdır. Bu dövr milli dövlətçilik tariximizin dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan xalqının müasir dövlətçilik tarixində Heydər Əliyevin rolu müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Onun müəyyən etdiyi strateji kurs yalnız bir dövrü deyil, bütövlükdə Azərbaycanın gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən fundamental bir yol xəritəsi olmuşdur. Milli dövlətçilik sisteminin formalaşması və möhkəmləndirilməsi məhz bu uzaqgörən siyasətin nəticəsidir.

XX əsrin sonlarında Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə ölkə ciddi siyasi, iqtisadi və sosial çətinliklərlə üz-üzə qalmışdı. Dövlət institutlarının zəifliyi, idarəetmədə qeyri-sabitlik və xarici təhdidlər ölkənin gələcəyini sual altına alırdı. Belə bir mürəkkəb şəraitdə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev ölkədə sabitliyin təmin olunmasını prioritet məsələ kimi müəyyənləşdirdi.

Onun həyata keçirdiyi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri güclü dövlət institutlarının yaradılması oldu. Qanunun aliliyinin təmin edilməsi, hüquqi dövlət quruculuğu, demokratik idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi dövlətçilik sisteminin əsas sütunlarını təşkil etdi. 1995-ci ildə qəbul olunan Konstitusiya Azərbaycanın hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirərək dövlət idarəçiliyində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu.

İqtisadi sahədə həyata keçirilən islahatlar da dövlətçiliyin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Xüsusilə Əsrin müqaviləsi Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasını sürətləndirdi, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaratdı və iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsinə zəmin formalaşdırdı.

Heydər Əliyevin strateji kursunun mühüm istiqamətlərindən biri də milli ideologiyanın formalaşdırılması idi. Azərbaycançılıq məfkurəsi cəmiyyətin birliyini təmin edən əsas ideoloji dayağa çevrildi. Bu ideologiya milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə yanaşı, müasir dövlətçilik prinsipləri ilə uzlaşdırıldı.

Xarici siyasətdə balanslaşdırılmış və pragmatik yanaşma Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqelərinin güclənməsinə xidmət etdi. Müxtəlif dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması ölkənin təhlükəsizliyinin və inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynadı.

Bu gün İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən bu strateji kurs Azərbaycanın dayanıqlı inkişafını təmin edir, dövlət müstəqilliyini daha da möhkəmləndirir və ölkəni regionun aparıcı güclərindən birinə çevirir.

Nəticə etibarilə, milli dövlətçilik sisteminin formalaşması və inkişafı Heydər Əliyevin uzaqgörən və məqsədyönlü siyasətinin nəticəsidir. Onun müəyyən etdiyi strateji xətt bu gün də Azərbaycanın uğurlu gələcəyinin əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat icmalı: Mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatda Heydər Əliyevin fəaliyyəti müxtəlif aspektlərdən öyrənilmişdir. Görkəmli alimlərin və dövlət xadimlərinin əsərlərində Azərbaycanın "neft strategiyası", dövlət idarəçiliyi islahatları və "Azərbaycançılıq" ideologiyası geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bununla belə, strateji kursun vahid bir sistem kimi (siyasi-iqtisadi-humanitar vəhdətdə) təhlili müasir elmi araşdırmalar üçün yeni perspektivlər açır.

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyevin strateji kursu üç fundamental modelin sintezi üzərində qurulmuşdur:

1. Siyasi model: institusionallaşma və sabitlik. Heydər Əliyevin siyasi modeli parçalanmış dövlət strukturundan mərkəzləşmiş, hüquqi dövlət modelinə keçidi təmin etdi. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiya ilə hakimiyyətin bölgüsü prinsipi təsbit edildi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi dövlətin ali məqsədi kimi bəyan olundu. Nəticə etibarilə, Azərbaycanda siyasi plüralizm və demokratik təsisatların formalaşması üçün dayanıqlı mühit yaradıldı.

2. İqtisadi model: bazar iqtisadiyyatı və enerji strategiyası. Strateji kursun iqtisadi tərəfi "Yeni Neft Strategiyası" ilə xarakterizə olunur. Öldə olunan nəticələr göstərir ki:

- Xarici investisiyaların cəlb edilməsi (məsələn, 1994-cü il sazişi) ölkənin valyuta ehtiyatlarının formalaşmasına təkan vermişdir;

- Torpaq islahatı və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi ilə azad sahibkarlıq mühiti qurulmuşdur;

- Dövlət Neft Fondunun yaradılması ilə iqtisadi gəlirlərin gələcək nəsillər üçün qorunması mexanizmi işə düşmüşdür.

3. Humanitar model: azərbaycançılıq və multikulturalizm. Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən Azərbaycançılıq ideologiyası ölkədə yaşayan bütün etnik qrupları və dünya azərbaycanlılarını vahid məfkurə ətrafında birləşdirdi. Bu model:

- Milli-mənəvi dəyərlərin bərpasını;
- Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi nüfuzunun artırılmasını;
- Təhsil və mədəniyyət sahəsində köklü islahatları (məsələn, latın qrafikasına tam keçid) təmin etmişdir.

Yekun nəticə

Bu gün Azərbaycan dövlətinin qazandığı uğurlar, beynəlxalq aləmdə artan nüfuzu və davamlı inkişafı Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş strateji kursun məntiqi nəticəsidir. Bu siyasət yalnız bir dövrü əhatə etmir, o, gələcək nəsillər üçün etibarlı inkişaf modelidir.

İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən bu kurs Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini daha da möhkəmləndirir, ölkəni regionun lider dövlətlərindən birinə çevirir və milli dövlətçilik ənənələrinin davamlılığını təmin edir.

Nəticə etibarilə, Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji yol Azərbaycan dövlətçiliyinin bu günü və sabahı üçün möhkəm dayağa çevrilmişdir.

Ümumi yekun: Tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyevin strateji kursu Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi varlığını qorumasının və inkişaf etməsinin fundamental şərtidir. Bu kurs siyasi varislik, iqtisadi rəssionallıq və milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Heydər Əliyev tərəfindən yaradılan dövlətçilik sistemi zamanın sınaqlarından keçərək öz həyat qabiliyyətini sübut etmişdir.

Elmi və praktik əhəmiyyəti: Məqalənin elmi əhəmiyyəti müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin keçid dövründən sabit inkişaf mərhələsinə keçid mexanizmlərini sistemli şəkildə ortaya qoymasındadır. Praktik baxımdan isə bu tədqiqat, dövlət idarəçiliyi və siyasi strategiya sahəsində çalışan mütəxəssislər, tədqiqatçılar və tələbələr üçün elmi mənbə rolunu oynaya bilər.

Təvsiyələr:

- Heydər Əliyevin dövlətçilik irsinin müasir idarəçilik texnologiyaları və "ağıllı idarəetmə" sistemləri ilə integrasiyasının elmi araşdırmaları genişləndirilməlidir.
- Milli dövlətçilik modelinin humanitar aspektləri, xüsusilə multikulturalizm təcrübəsi beynəlxalq müstəvidə daha aktiv təbliğ olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev V. İ. (2022). Milli dövlətçiliyimizin simvolu. Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
2. Cəfərov N.Q. (2023). Ümummilli lider: Azərbaycandan Türk dünyasına. Bakı: Elm və təhsil.
3. Əliyev C. (2024). “Heydər Əliyev” həyat yolu. Bakı, “İMZA” nəşrlər evi
4. Hüseynova M.N. (2019). Missiya. Bakı: ADPU nəşriyyatı.
5. Mədətli E.Y. (2023). Heydər Əliyev: dövlətçilik, milli özünüdərək, mənəvi dəyərlər. Bakı: Ocaq nəşriyyatı.

1993–1995-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ VƏZİYYƏTİ VƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN İLK TƏDBİRLƏRİ

Tural Məhəmməd oğlu Həsənqarayev
müəllim

tural.hasanqarayev@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatı postsovet məkanında ən ağır tənəzzüllərdən birini yaşadı. Müstəqilliyin ilk illərində ölkə həm makroiqtisadi çöküş, həm də struktur böhranı şəraitində idi. Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalında kəskin geriləmə, hiperinflasiya və real gəlirlərin sürətli azalması ilə müşayiət olunan bu böhran Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi, ərazilərin işğalı, qaçqın axını, Sovet bazarlarının itirilməsi və keçid siyasətində vahid strategiyanın olmaması nəticəsində daha da dərinləşmişdi. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə siyasi sabitlik bərpa olundu və iqtisadi böhranın dayandırılması istiqamətində ilk addımlar atıldı. Məqalənin əsas məqsədi 1993–1995-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının real vəziyyətini faktiki göstəricilər əsasında təsvir etmək, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra gördüyü ilk iqtisadi tədbirləri sistemləşdirmək və bu tədbirlərin qısa müddətdə həll edə bilmədiyi əsas struktur problemləri müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev; Azərbaycan iqtisadiyyatı; 1993–1995; iqtisadi böhran; makroiqtisadi sabitləşmə; keçid iqtisadiyyatı.

Giriş

1990-cı illərin əvvəllərində Sovet İttifaqının dağılması postsovet ölkələrində planlı təsərrüfatdan bazar iqtisadiyyatına keçidi zəruri etdi. Azərbaycan isə bu keçid prosesini ən ağır şərtlər altında yaşadı. Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi, ölkə ərazisinin 20 faizə yaxın hissəsinin işğalı, yüz minlərlə qaçqın və məcburi köçkünün yaranması, Sovet bazarlarının və subsidiyalarının itirilməsi iqtisadi islahatları dayandırdı və makroiqtisadi idarəetmədə ciddi boşluq yaratdı. Belə şəraitdə 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı siyasi sabitliyin bərpası ilə yanaşı, iqtisadi siyasətdə yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu məqalə 1993–1995-ci illəri ayrıca analitik mərhələ kimi nəzərdən keçirir. Əksər tədqiqatlar ya Sovet dövründəki sənaye və sosial infrastrukturun inkişafına, ya da 1994-cü ildən sonra “Əsrin müqaviləsi” ilə başlayan neft strategiyasına və yüksək artım mərhələsinə diqqət yetirir. 1993–1995-ci illər isə “aralıq keçid

zolağı” kimi nisbətən az araşdırılıb. Halbuki məhz bu dövrdə hiperinflasiya və istehsalın kəskin daralması fonunda ilk sabitləşmə cəhdləri həyata keçirilmiş, mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyası üçün hüquqi baza yaradılmış və gələcək iqtisadi inkişafın əsası qoyulmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi 1993–1995-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyətini “böhran, ilk tədbirlər və həll olunmamış problemlər” xətti üzrə sistemləşdirməkdir. Məqalə bir tərəfdən həmin illərin makroiqtisadi göstəricilərini, sektor dinamikasını və müharibə ilə bağlı sosial-iqtisadi yükləri faktlara istinadla təsvir edir, digər tərəfdən isə Heydər Əliyevin çıxışlarında və qanunvericilik təşəbbüslərində formalaşan iqtisadi idarəetmə prinsiplərini təhlil edir və beləliklə, siyasi diskursla faktiki nəticələr arasında əlaqə qurur. Əsas tədqiqat sualları budur ki, 1993-cü ildə iqtisadiyyatın hansı əsas problemləri var idi, 1993–1995-ci illər ərzində bu problemlərlə bağlı hansı addımlar atıldı və həmin addımların nəticəsi kimi nələr sabitləşdi, nələr isə növbəti mərhələlərə ötürüldü.

Mövcud ədəbiyyatın qısa icmalısı göstərir ki, Heydər Əliyev dövrü üzrə tədqiqatlar çox vaxt ya 1970–1980-ci illərdə Azərbaycan SSR-də sənaye və sosial infrastrukturun yüksəlişinə, ya da 1994-cü ildən sonra enerji strategiyasına və yüksək artım mərhələsinə fokuslanır, 1993–1995-ci illər isə aralıq keçid zolağı kimi nisbətən az işlənmiş qalır. Bu məqalə məhz həmin boşluğu müəyyən dərəcədə doldurmağı hədəfləyir.

Material və metodlar

Tədqiqat tarixi-analitik çərçivədə qurulur və hadisələr həm xronoloji ardıcılıq, həm də struktur səviyyələr üzrə sistemləşdirilir. Əsas empirik baza kimi Osman Nuri Arasın, eləcə də Xətai Əliyev və Elçin Süleymanovun məqalələrində təqdim olunan makroiqtisadi göstəricilər, həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının hesabatları istifadə olunur. Metodoloji baxımdan əvvəlcə 1991–1996-cı illər üçün ümumi daxili məhsulun dinamikası, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi, inflasiya göstəriciləri, tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsi və real gəlirlərin səviyyəsi kimi əsas indikatorlar zaman sırası formatında sistemləşdirilir və 1993–1995-ci illərin böhran kontekstində yeri müəyyən edilir. Daha sonra Heydər Əliyevin hakimiyyətə keçdiyi ilk dövrlərdə qəbul olunan normativ-hüquqi aktlar, xüsusən mülkiyyətin özəlləşdirilməsi və torpaq islahatı ilə bağlı qanunlar mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyası kontekstində təhlil olunur, bu sənədlər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilir və hüquqi baza ilə faktiki dinamika arasında əlaqə qurulur. Müqayisəli yanaşma digər postsovet keçid iqtisadiyyatları ilə paralellər aparmaq üçün istifadə olunur, lakin məqalənin əsas məqsədi regional müqayisə deyil, konkret olaraq Azərbaycan nümunəsinin dərinləşdirilmiş təsviridir, buna görə də müqayisə daha çox böhranın dərinliyi, inflasiya səviyyəsi və islahatların başlama vaxtı kimi parametrlər üzərindən aparılır.

Nəticələr

1993-cü ilə qədər olan dövrün təhlili göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqilliyin ilk illərində həm sovet mirası, həm də uğursuz keçid siyasəti nəticəsində çoxşaxəli böhranla üz-üzə qalmışdı. Dünya Bankının hesabatına görə, 1992-ci ildə ÜDM 35 faiz azalmış və 1988-ci il səviyyəsinin təxminən 55 faizini təşkil etmişdir. (**World Bank, 1993, s. i**). Arasın hesablamalarına görə isə 1990–1994-cü illər ərzində real ÜDM təxminən 53–61 faiz azalmış, sənaye istehsalı 62 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalı isə 44 faiz geriləmiş və 1994-cü ildə ümumi daxili məhsulun həcmi 1990-cı ilin təxminən yarısına enmişdi (**Aras, 2013, s.4**). Journal of Economic Cooperation and Development jurnalında dərc olunan “Azerbaijan” məqaləsi isə bu prosesin 1992–1995-ci illərdə real ÜDM-in 70 faizdən çox azalması kimi xarakterizə edilir və istehsalın 80 faizdən artıq daralmasının sovet bazarlarının itirilməsi, müharibə, zəif iqtisadi siyasət və makroiqtisadi idarəetmədə boşluqların birgə təsiri ilə bağlı olduğu vurğulanır (**Journal of Economic Cooperation and Development, 2002, s.1**). Bu rəqəmlər böhranın miqyasını və onun iqtisadiyyatın bütün sahələrinə dərin təsirini ən aydın şəkildə nümayiş etdirir. Makroiqtisadi göstəricilərin illər üzrə dinamikasını daha dəqiq izləmək məqsədilə aşağıdakı cədvəl tərtib edilmişdir. Cədvəldə ÜDM-in artım tempi, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının dəyişimi, həmçinin inflasiya səviyyəsi sistemli şəkildə əks olunur. Bu məlumatlar 1993–1995-ci illərdə Heydər Əliyevin gördüyü ilk tədbirlərin başlanğıc şərtlərini və onların əhəmiyyətini obyektiv qiymətləndirmək üçün zəruri baza yaradır.

Cədvəl 1. Azərbaycanın 1991-1996-cı illərdə əsas makroiqtisadi göstəriciləri¹

İl	ÜDM artımı	Sənaye artımı	Kənd t/s artımı	İnflyasiya
1991	-7.8	-8.9	+0.3	83.6
1992	-22.6	-30.4	-23.8	913–1128
1993	-23.1	-19.7	-15.5	1130–1763
1994	-21.1	-24.7	-12.8	1664–1764
1995	-11.8	-21.4	-7.0	412–511.8
1996	+1.3	-6.7	+3.0	19.8

(Mənbə: Aras, 2013, s.12; Aliyev və Süleymanov, 2015, s.41-42)

İnflyasiya göstəriciləri böhranın dərinliyini daha da aydın göstərirdi. Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlara görə, 1992–1994-cü illərdə Azərbaycanda inflyasiya dörd rəqəmli səviyyəyə yüksəlmiş, 1994-cü ildə illik inflyasiya 1664 faiz təşkil etmişdi və bu, pul kütləsinin nəzarətdən çıxması, büdcə kəsirlərinin emissiya yolu ilə maliyyələşdirilməsi və qiymətlərin sürətli liberallaşdırılması ilə bağlı idi (**International Monetary Fund, 1995, s.9**). Xətai Əliyev və Elçin Süleymanov həmin il illik inflyasiyanı 1662 faiz, Osman Nuri Aras isə 1763,5 faiz kimi qiymətləndirir. (Aras, 2013, s.14; Aliyev və Süleymanov, 2015, s.41). Bütün beynəlxalq və yerli strukturlar 1992–1995-ci illəri yüksək inflyasiya dövrü kimi təsvir edir və real gəlirlərin, əməkhaqlarının dərin devalvasiyasını qeyd edir. Bu şəraitdə əhəlinin yaşayış səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüş, real orta əməkhaqqı bir neçə dəfə azalmış, yoxsulluq geniş vüsət almışdı. Struktur baxımdan sənaye istehsalı planlaşdırma sisteminin dağılması, istehsal zəncirlərinin qırılması və enerji daşıyıcılarının təchizatında problemlər səbəbindən kəskin tənəzzülə uğramışdı və bir çox iri müəssisələr ya tam dayanmış, ya da çox aşağı güclə işləyirdi. Kənd təsərrüfatında kolxoz və sovxoz sisteminin dağılması fonunda mülkiyyət münasibətlərinin qeyri-müəyyənliyi, texniki parkın köhnəlməsi, kredit resurslarının çatışmazlığı və müharibə səbəbindən münbit torpaqların bir hissəsinin işğal altında qalması istehsal həcmələrini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdı. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan iqtisadiyyatında daxili yığımın kifayət qədər olmaması və faktiki olaraq mənfi səviyyələrdə hərəkət etməsi ölkə daxilində investisiyaların çox aşağı qalmasına səbəb olmuş, sabit xarici iqtisadi münasibətlərin qurula bilməməsi isə xarici investisiyaların həcmi ciddi şəkildə məhdudlaşdırmışdı (**Bağırzadə, 2011, s. 286**). Konvertasiya olunan valyuta bazarlarında müsbət ticarət saldosu 422 milyon ABŞ dolları təşkil etsə də, ixrac gəlirlərinin böyük hissəsi ölkəyə qaytarılmamışdı. (**World Bank, 1993, s. ii**). Müharibə faktoru iqtisadi böhranı daha da ağırlaşdırırdı. Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın təxminən 20 faiz ərazisinin işğalı, təxminən bir milyon nəfərin qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi, yüzlərlə sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsinin, yolların, kommunikasiya xətlərinin və sosial infrastruktur obyektlərinin sıradan çıxması həm istehsal potensialı, həm də büdcə üzərində ağır yük formalaşdırmışdı. Bu itkilərin ümumi dəyəri barədə müxtəlif qiymətləndirmələr mövcuddur və bu, müstəqilliyin ilk illərində iqtisadi inkişaf üçün ciddi mənfi başlanğıc şərt idi (**International Monetary Fund, 1995, s.1**).

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışından sonra ilk mərhələdə prioritet makroiqtisadi çöküşün dayandırılması və siyasi sabitliyin bərpası oldu. 1991–1994-cü illərdə hər il 13–20 faiz aralığında azalan ÜDM 1995-ci ildə hələ də 11,8 faiz daralsa da, tənəzzül tempi xeyli zəifləməyə başlamış və 1996-cı ildə 1,3 faiz artım qeydə alınmışdı (Aras, 2013, s.12).

¹ Rəqəmlər faizlə göstərilib.

Cədvəl 2. Heydər Əliyevin 1993–1995-ci illərdə əsas iqtisadi tədbirləri

Tarix	Tədbir / Qanun	Əhəmiyyəti
1993 (yanvar)	Kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi haqqında qanun	Özəlləşdirmənin hüquqi bazası
1994 (20 sentyabr)	“Əsrin müqaviləsi”	Xarici investisiya axını başlanğıcı
1995 (fevral)	“Aqrar islahatın əsasları” və “Dövlət və kolxoz təsərrüfatlarının islahatı” qanunları	Torpaq islahatının başlanğıcı
1995 (iyun)	Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi Proqramı (1995–1998)	Böyük özəlləşdirmənin startı
1995 (aprel-noyabr)	IMF ilə stabilizasiya proqramı	Hiperinflyasiyanın cilovlanması
1995 (noyabr)	Yeni Konstitusiya (mülkiyyət hüquqları)	Bazar iqtisadiyyatına hüquqi baza

(**Mənbə:** Journal of Economic Cooperation and Development, 2002, s.2-3; Ağayev, 2011, s.3; Aliyev və Süleymanov, 2015, s.42-43)

Makroiqtisadi sabitləşmənin əsas alətlərindən biri pul-kredit siyasətinin sərtləşdirilməsi və büdcə kəsirlərinin nəzarət altına alınması idi və bu prosesdə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlıq mühüm rol oynadı. 1995-ci ildə IMF proqramının qəbul olunması və bunun əsasında maliyyə sabitliyi tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində inflyasiya kəskin şəkildə azaldı. 1995-ci ildə inflyasiya 412–511,8 faizə düşdü, 1996-cı ildə isə birrəqəmli səviyyəyə (19,8%) yaxınlaşdı (**Aras, 2013, s.15**). 1996-cı ildən etibarən artıq qiymət sabitliyi və manatın nisbətən sabit kursu bərpa olundu. Mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyası istiqamətində də ilkin addımlar məhz bu dövrdə atıldı. 1993-cü ilin əvvəlində kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi haqqında qanun, 1995-ci ildə ədalətsiz rəqabətə qarşı qanunvericilik aktlarının və torpaq islahatı haqqında qanunun qəbul olundu. Bu qərarlar hələ 1993–1995-ci illər ərzində tam icra olunmamışdı, lakin bazar iqtisadiyyatına keçid üçün hüquqi çərçivənin yaradılmasında mühüm mərhələ təşkil edirdi.

Müzakirə

Nəticələrin ümumi təhlili göstərir ki, 1993–1995-ci illər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün həm dərin böhran, həm də institusional sabitləşməyə keçidin başlanğıcı kimi ikili xarakter daşıyır. Müxtəlif qaynaqlar əsasında qeyd etdiyimiz məlumatlar əsasında demək olar ki, bu illərdən əvvəl baş vermiş kəskin tənəzzül tendensiyası 1995-ci ilə qədər davam etmiş, lakin həmin il tənəzzül tempi xeyli zəifləməyə başlamış və 1996-cı ildən artım mərhələsinin ilk əlamətləri görünmüşdür.

Beləliklə, Heydər Əliyevin ilk tədbirləri böhranın dərhal aradan qaldırılması deyil, daha çox tənəzzülün dayandırılması və makroiqtisadi sabitləşmə üçün baza yaradılması kimi qiymətləndirilə bilər. Müqayisəli perspektivdən baxanda digər postsovet ölkələrində də oxşar proseslər müşahidə olunurdu, lakin Dağlıq Qarabağ müharibəsindəki ərazi itkiləri Azərbaycanın vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı. Bu səbəbdən də keçid siyasətinin manevr imkanları ciddi şəkildə məhdudlaşdı (**International Monetary Fund, 1995, s.1**).

Bu baxımdan 1993–1995-ci illərdə atılan addımların bir hissəsi müdafiə xarakterli, yəni mövcud tənəzzülü dayandırmağa yönəlmiş, digər hissəsi isə gələcək neft strategiyası, struktur islahatlar və institusional transformasiya üçün hazırlıq mərhələsi xarakteri daşımışdır.

Yekun nəticə

1993–1995-ci illər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün həm tarixi böhran, həm də yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcı kimi ikili mahiyyətə malikdir. Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdığı zaman

ölkə kəskin ümumi daxili məhsul azalması, hiperinflyasiya, sənaye və kənd təsərrüfatında tənəzzül, yüksək yoxsulluq və geniş qaçqın-köçkün kontingenti ilə müşayiət olunan çoxşaxəli böhran şəraitində idi. Bu illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində iqtisadiyyatın tam çöküşünün qarşısı alınmış, makroiqtisadi sabitləşmə üçün zəruri hüquqi və institusional baza formalaşdırılmış, mülkiyyət və torpaq münasibətlərinin transformasiyası istiqamətində əsas qərarlar qəbul olunmuşdur. Bununla yanaşı, struktur diversifikasiyası, yoxsulluğun kəskin azaldılması, institusional islahatların dərinləşdirilməsi və müharibə nəticələrinin kompensasiyası kimi məsələlər hələ də açıq qalmış və növbəti illərin iqtisadi gündəmini müəyyənləşdirmişdir. Bu mənada 1993–1995-ci illər nə hazır “iqtisadi möcüzə” dövrü, nə də tam iflas mərhələsi kimi deyil, daha çox böhranla mübarizənin ilkin mərhələsi və gələcək neft strategiyası, makroiqtisadi artım və struktur islahatlar üçün başlanğıc platforması kimi dəyərləndirilməlidir. Tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyevin bu dövrdəki fəaliyyətini obyektiv qiymətləndirmək üçün həm böhranın dərinliyini, həm də məhz həmin illərdə formalaşan institusional və hüquqi çərçivəni nəzərə almaq zəruridir. Gələcək araşdırmalar üçün sektor səviyyəsində daha detallı empirik təhlillər, digər postsovet ölkələri ilə müqayisəli analizlər və Heydər Əliyevin iqtisadi çıxışlarının diskurs analizi bu mövzunun elmi dərinləşdirilməsi baxımından perspektivli istiqamətlər kimi görünür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- Aliyev, K., & Suleymanov, E. (2015). Macroeconomic analysis and graphical interpretation of Azerbaijan economy in 1991-2012. *Expert Journal of Economics*, 3(1), 40–49.
https://economics.expertjournals.com/ark:/16759/EJE_306aliyev40-49.pdf
- World Bank. (1993). *Azerbaijan country economic memorandum: From crisis to sustained growth* (Country Economic Memorandum). Europe & Central Asia Region, Country Department I, Central Asia, Kazakhstan, Azerbaijan.
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/600211468221395665/pdf/multi0page.pdf>
- Aras, O. N. (2013). Haydar Aliyev Döneminde Azərbaycan Ekonomisi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 22, 57–89. MPRA PDF (1-27).
https://mpra.ub.uni-muenchen.de/81927/1/MPRA_paper_81927.pdf
- Ağayev, S. (2011). Azərbaycan'da fiyatlər genel düzeyi ve döviz kuru ilişkisi. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(1), 1–19.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/huniibf/article/341847>
- Bağırzadə, E. R. (2011). Bağımsızlığının 20. Yılında Azərbaycan Cumhuriyeti Ekonomisi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 277–312.
<https://fs.hacettepe.edu.tr/huta/dosyalar/archive/sayi15/15-14.pdf>
- International Monetary Fund. (1995, December). *Azerbaijan Republic: Recent economic developments* (IMF Staff Country Report No. 95/119).
<https://www.elibrary.imf.org/downloadpdf/view/journals/002/1995/119/002.1995.issue-119-en.pdf>
- Embassy of the Republic of Azerbaijan in Ankara. (2002). Azerbaijan. *Journal of Economic Cooperation*, 23(2), 1–4.
<https://jecd.sesric.org/pdf.php?file=ART02010101-2.pdf>
- Turan, E. (2009). Geçiş Ekonomilerinde Yerelleşme Reformları: Azerbaycan Örneği. *Journal of Azerbaijan Studies*.
<https://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2010/06/GECIS-EKONOMILERINDE-YERELLESME-REFORMLARI-1.pdf>

AZƏRBAYCANDA SIĞORTA BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ İNSTİTUSİONAL İNKİŞAFI: SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN DAXİLİ BAZARIN İDARƏ OLUNMASINDA ROLU

Günəl Fazil qızı Kərimli
Müəllim

gunel.karimli@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Səkinə Etibar qızı Məhərrəmovə
Assistent

sekin_1989@mail.ru
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda sığorta bazarının inkişafını və onun iqtisadi artımının stimullaşdırılmasında və sosial rifahın artırılmasındakı rolunu təhlil etməkdir. İşdə əsas analiz metodları kimi institusional yanaşma, bazar iştirakçılarının fəaliyyətinin tədqiqi və sığorta fondlarının idarə olunması istifadə olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, sığorta şirkətləri sığorta məhsullarının hazırlanmasında, onların bazara çıxarılmasında və müştəri tələbatının öyrənilməsində əsas rol oynayır, həmçinin risklərin effektiv idarə olunmasına və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə töhfə verir. Sığorta fondları risklərin kollektiv bölüşdürülməsi və zərərin kompensasiyası mexanizmi kimi funksional rol yerinə yetirir. Tədqiqat həmçinin əhalinin sığortaya münasibətinə təsir edən psixoloji amilləri, o cümlədən kognitiv və emosional meyilləri müəyyən edir və onların milli bazarın inkişafına təsirini qiymətləndirir. İşin elmi yeniliyi sığorta sektorunun iqtisadi və sosial təsirlərinin kompleks təhlilində, həmçinin onun inkişaf prosesində institusional və psixoloji amillərin əhəmiyyətinin müəyyən edilməsindədir.

Açar sözlər: sığorta bazarı, risklərin idarə olunması, sığorta fondları, maliyyə sabitliyi, sosial sığorta

Giriş

Sığorta sektoru istənilən ölkədə iqtisadi inkişafı və sosial rifahı təmin edən mühüm institusional mexanizm kimi çıxış edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş sığorta bazarları yalnız maliyyə sabitliyini möhkəmləndirmir, həm də investisiyaların artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması və sosial sabitliyin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda sığorta sektoru son onilliklərdə dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur, lakin onun institusional və tənzimləyici mexanizmləri hələ tam optimallaşdırılmamışdır. Bu kontekstdə sığorta şirkətlərinin daxili bazarın idarə olunmasında, innovativ məhsulların tətbiqində, müştəriyə yönümlü strategiyaların həyata keçirilməsində və risklərin idarə olunması yanaşmalarının tətbiqində rolu xüsusi maraq doğurur.

Tədqiqatın məqsədi ölkənin sığorta bazarının strukturunu, bazar iştirakçılarının institusional funksiyalarını, həmçinin sığorta mexanizmlərinin iqtisadi və sosial təsirlərini öyrənməkdir. Bu yanaşma sığorta sektorunun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün strateji tövsiyələrin formalaşdırılması üçün əsas yaradır. Müstəqillik əldə edildikdən sonra ölkədə yeni şirkətlərin yaranması başlamış, bu da rəqabət mühitinin formalaşmasına və sığorta bazarının ilkin əsaslarının qoyulmasına şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanda sığorta sektorunun daha intensiv və məqsədyönlü inkişaf mərhələsi əsasən 2000-ci illərdən sonrakı dövrə təsadüf edir və bu mərhələ bazarın strukturlaşması, qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi və institusional mexanizmlərin formalaşdırılması ilə xarakterizə olunur.

Sığorta şirkətləri daxili sığorta bazarının idarə olunmasında həlledici mövqe tutur. Məhz bu şirkətlər sığorta məhsullarının hazırlanmasında, onların bazara çıxarılmasında, müştəri tələbatının öyrənilməsində, həmçinin bazarda tələb və təklif arasında balansın qorunmasında əsas rol oynayır.

Eyni zamanda, sərbəst bazar şəraitində qiymətlərin formalaşması və rəqabət mühitinin sağlam inkişafı birbaşa sığorta şirkətlərinin fəaliyyətindən və onların strateji qərarlarından asılıdır. Hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri yalnız maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda risklərin idarə olunması, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və bazar münasibətlərinin effektiv təşkili kimi mühüm funksiyaları da yerinə yetirirlər [1].

Sığorta fəaliyyəti sığorta sahəsinin əsas institusional elementlərindən biri olan sığorta bazarını əhatə edir ki, bu da bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi sistemin aparıcı subyektlərindən biri kimi formalaşır. Sığorta bazarı cəmiyyətin sığorta müdafiəsinə olan tələbatının ödənilməsi zamanı yaranan və “sığorta təminatı”nın göstərilməsi prosesində reallaşan çoxşaxəli iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Bu bazar müstəqil maliyyə resurslarına malik olan və onların möhkəmləndirilməsi üçün sığorta fondları formalaşdıran çoxsaylı sığortaçıların fəaliyyəti şəraitində formalaşır. Sığorta bazarının dayanıqlı və effektiv inkişafı ilk növbədə sığortaçıları arasında mövcud olan rəqabət münasibətləri ilə şərtlənir. Rəqabət sığorta xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini, yeni məhsulların hazırlanmasını və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış ictimai münasibətlərin formalaşmasını stimullaşdırır. Beləliklə, sığorta bazarı yalnız xidmətlərin alqı-satqısı məkanı deyil, həm də tələb və təklif mexanizmlərinə əsaslanan spesifik maliyyə-iqtisadi münasibətlər sistemidir. Sığorta bazarının obyektiv iqtisadi əsası təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin olunması zərurəti ilə bağlıdır. Sosial-iqtisadi fəaliyyət zamanı sığorta mexanizmləri mümkün risklərin və gözlənilməz hadisələrin nəticələrinin minimuma endirilməsinə, zərərin kompensasiyasına və maliyyə sabitliyinin qorunmasına imkan verir. Bu kontekstdə sığorta fondlarının yaradılması və bölüşdürülməsi prosesi cəmiyyətin sığorta müdafiəsinin təmin olunmasına xidmət edir. Sığorta bazarının subyektləri sığorta xidmətlərinin göstərilməsi və istehlakında iştirak edən hüquqi və fiziki şəxslərdir. Bunlara sığorta şirkətləri, sığortalılar və vasitəçi institutlar daxildir. Bazar münasibətləri şəraitində həm xidmət göstərənlər, həm də istehlakçılar qanunvericilik çərçivəsində sərbəst seçim imkanına malikdirlər. Sığorta agentləri və brokerlər bazarın funksional strukturunda mühüm rol oynayır. Agentlər müqavilələrin bağlanması zamanı sığortaçı adından çıxış edir, sığorta şərtlərini izah edir və sığorta hadisəsi baş verdikdə təşkilati dəstək göstərirlər. Brokerlər isə sığortalı ilə sığorta şirkəti arasında müstəqil vasitəçi funksiyasını yerinə yetirərək tərəflər arasında optimal müqavilə şərtlərinin seçilməsinə kömək edirlər. Tələb və təklifin həcmi, coğrafiya və beynəlxalq integrasiya səviyyəsi nəzərə alınmaqla sığorta bazarı daxili, xarici və beynəlxalq bazar kimi təsnif edilir ki, bu da onun fəaliyyət sahəsini və iqtisadi əhəmiyyətini müəyyən edir [2].

Xarici sığorta bazarı müəyyən coğrafi ərazidə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri ilə sığortalılar arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr sistemini ifadə edir və daxili bazarın həddlərini aşaraq xarici ərazilərdə fəaliyyət göstərir. Daxili sığorta bazarı isə konkret coğrafi zonada yerləşən sığortaçıların xidmətlərinə olan tələbatın ödənilməsi və yalnız həmin ərazi sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərən bazar segmentidir. Beynəlxalq sığorta bazarı global miqyasda sığorta və təkrar sığorta əməliyyatlarının həyata keçirildiyi iqtisadi mühiti əhatə edir. Azərbaycanda sığorta sektorunun inkişafı, onun iqtisadi əsaslara söykənməsi və fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi sığorta bazarının rolunu xüsusilə əhəmiyyətli edir. Ölkəmizin sığorta sektorunun fəaliyyəti yalnız MDB məkanı ilə məhdudlaşmır, həm də beynəlxalq bazarı əhatə edir. Sığorta bazarının əsas institusional komponentlərindən biri təkrar sığortadır. Bu proses sığorta riskləri, təhlükələr və maliyyə öhdəlikləri üzrə məsuliyyətin bir hissəsinin və ya hamısının bir sığortaçıdan digərinə ötürülməsi ilə xarakterizə olunur. Təkrar sığortanın iqtisadi əhəmiyyəti birbaşa olaraq sığorta əməliyyatlarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və risklərin effektiv idarə olunması ilə bağlıdır [3].

Material və metodlar

Sığorta fəaliyyətində sığortalı ilə sığortaçı arasında zərərin kompensasiyası mexanizmi həyata keçirilir. Bu maliyyə münasibətləri miqyas baxımından məhduddur və risklərin təsadüfi xarakteri ilə şərtlənən müəyyən istiqamətləri əhatə edir. İştirakçıların sayının artması risklərin kollektiv bölüşdürülməsi hesabına hər bir iştirakçıya düşən yükü azaldır. Sığorta mexanizmi zərərin aradan

qaldırılmasını effektiv şəkildə təmin edir: ödənişlər mərkəzləşdirilmiş qaydada fonda daxil olur və zərərin ödənilməsinə yönəldilir ki, bu da kollektiv sığorta prinsiplərini əks etdirir. Sığortanın iqtisadi mahiyyəti və sosial funksiyaları risklərin idarə olunması, profilaktika, yığım və nəzarət funksiyalarında özünü göstərir və həm fərdi, həm də sosial-iqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyini təmin edir [4].

Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta sistemi dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş əsas prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Bu prinsiplər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Dövlət sosial sığortasının məcburiliyi – sosial sığorta sistemində iştirakın qanunvericiliklə tələb olunması və onun zəruriliyi;
2. Sosial sığortada subyektlərin hüquqi bərabərliyi – sığorta iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin eyni hüquqi status çərçivəsində qorunması;
3. Sosial sığortanın ümumi xarakter daşması – sistemin əhalinin geniş təbəqələrini əhatə etməsi;
4. Sosial sığortanın dövlət təminatı – sığorta mexanizminin idarə olunmasında dövlət orqanlarının iştirakı və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;
5. İşçilərin sosial sığorta vasitəsilə təmin olunması – əmək qabiliyyətini itirmiş və ya zərər görmüş şəxslərə sığorta müdafiəsinin göstərilməsi;
6. Sosial sığortanın idarə olunmasında ictimai institutların dövlət tərəfindən məcburi iştirakı – sosial sığorta sisteminin təşkili və nəzarətində ictimai institutların qanunvericiliklə təsbit olunmuş iştirakı.

Hazırda Azərbaycanda sosial sığorta sistemi tam şəkildə dövlət nəzarəti altında cəmləşmişdir. Bu məqsədlə Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fondu yaradılmışdır və onun maliyyələşməsi əsasən müəssisə və təşkilatların əməkhaqqı fondlarından ayrılan vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Beləliklə, Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fondu vətəndaşların sosial risklərdən qorunmasını təmin edən institusional mexanizm kimi çıxış edir və dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsində əsas maliyyə rolunu oynayır [5].

Sığorta sistemi müsbət xarici təsirlər yaradır, çünki ayrı-ayrı fərdlər riskləri əvvəlcədən öz üzərlərinə götürərək ölüm, xəstəlik, əlillik, fəlakətlər və oğurluq kimi təhlükələrin təsirini azaldırlar. Bu mexanizm fiziki şəxslərin və təşkilatların maliyyə itkilərinin kompensasiyası üçün resursları birləşdirərək cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin edir. Sığorta şirkətləri sistemi həmrəylik prinsipləri əsasında idarə edir və ödənişlər əvvəlcədən mümkün zərərləri qarşılayaraq xərclərin qeyri-müəyyənliyini azaldır və səmərəliliyi artırır. Sığorta bazarının inkişafı iqtisadi artımı stimullaşdırır, sosial rifahı dəstəkləyir, insan kapitalını artırır və cəmiyyətdə etimadı möhkəmləndirir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sığorta gələcəyə inam və təhlükəsizlik təmin edən əsas ehtiyac kimi qəbul olunur [6].

Sığorta sektorunun inkişafının əsas amillərindən biri effektiv tənzimləmə mexanizminin yaradılmasıdır. Ölkəmizdə sığorta sahəsi nisbətən yeni olduğundan, tənzimləyici orqan kimi dövlətin rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Sığorta bazarının idarə olunması elə qurulmalıdır ki, əhalinin bu sahəyə olan etimadı və marağı artsın, çünki sığortanın inkişafı birbaşa vətəndaşların etimadından asılıdır. Təəssüf ki, hələ də sığorta sektoruna qarşı müəyyən etimadsızlıq qalmaqdadır. Buna görə də əhalinin sığortaya münasibətinə təsir edən amillərin öyrənilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi vacibdir. Bu amillərdən biri insanların psixoloji vəziyyətidir. Müasir iqtisadi nəzəriyyələr “davranış maliyyəsi” istiqamətinin formalaşmasına səbəb olmuşdur ki, bu da insanların maliyyə qərarlarını tam rəasional şəkildə qəbul etmədiyini göstərir. Onlar psixoloji meyillərə əsaslanır və bəzən yanlış seçimlər edirlər. Sığorta bazarının dayanıqlı və sabit inkişafını təmin etmək üçün əhalinin psixoloji vəziyyətini və qərarvermə davranış modellərini diqqətlə öyrənmək lazımdır. İnsanların sığorta qərarlarını formalaşdıran amillərin araşdırılması və psixoloji maneələrin aradan qaldırılması milli sığorta bazarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Psixoloji meyillər kognitiv və emosional olaraq iki yerə bölünür: kognitiv meyillər insanın bilik və idrak qabiliyyəti ilə, emosional meyillər isə onun hiss və duyğuları ilə bağlıdır [7].

Sığorta sektoru maliyyə mexanizmləri vasitəsilə istənilən ölkənin iqtisadiyyatına çoxşaxəli təsir göstərir. İlk növbədə, sığorta bazarının fəaliyyəti innovativ məhsul və xidmətlərin yaradılmasını stimullaşdırır və bazar iştirakçılarının aktivliyini artıraraq, rəqabəti təşviq etməklə iqtisadi səmərəliliyi yüksəldir. Eyni zamanda sığorta likvidliyi təmin edir, yığım imkanlarını genişləndirir və maliyyə vasitəçiliyinin güclənməsi hesabına kapitalın daha səmərəli bölüşdürülməsinə şərait yaradır. Bundan əlavə, sığorta sosial müdafiə funksiyasını yerinə yetirərək dövlət xərclərinin azalmasına kömək edir, fiziki şəxsləri və müəssisələri potensial maliyyə itkilərindən qoruyur və iqtisadi subyektlərin risklərə qarşı dayanıqlığını artırır. Müəssisələrin gözlənilməz zərərlərdən qorunması onların işgüzar nüfuzunu möhkəmləndirir və investisiya fəaliyyətini stimullaşdırır. Sığorta şirkətləri həmçinin müəssisələrə və ev təsərrüfatlarına risklərin idarə olunması barədə məlumat təqdim edir ki, bu da maliyyə qərarlarının planlaşdırılmasını asanlaşdırır, risklərin effektiv idarə olunmasını təmin edir və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı dəstəkləyir. Beləliklə, sığorta bazarının inkişafı yalnız fərdi və korporativ səviyyədə deyil, həm də milli iqtisadiyyatın dayanıqlığı və sabit iqtisadi artımın təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir [8].

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda sığorta sektorunun inkişafı həm iqtisadi sabitlik, həm də sosial rifah baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta bazarının genişlənməsi risklərin effektiv idarə olunmasını təmin edir, maliyyə sabitliyini gücləndirir və iqtisadi subyektlərdə gələcəyə inam yaradır. Sığorta şirkətlərinin institusional rolu, bazar strukturunun təkmilləşdirilməsi və effektiv tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi sektorun inkişafını sürətləndirən əsas amillərdir. Bununla yanaşı, əhəlinin psixoloji meyilləri və sığortaya olan etimadın artırılması bazarın dayanıqlı inkişafı üçün vacib şərtlərdən biridir. Sığorta sektorunun inkişafı yalnız fərdi və korporativ səviyyədə deyil, həm də milli iqtisadiyyatın sabitliyi, investisiya cəlbediciliyi və sosial rifahın yüksəldilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də sığorta bazarının genişləndirilməsi və institusional mexanizmlərin gücləndirilməsi prioritet istiqamətlər kimi qiymətləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Orxan Məmmədov (2024). Azərbaycanda sığorta bazarının fəaliyyətinin təhlili. Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal, 6(10). Səh. 56–59
https://www.aem.az/uploads/files/2024-11/1730738407_qd-6_10-50-53.pdf?utm
2. Abbasov, A. (2018). Sığorta işi. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
3. Mənsurova, F. (2019). Sığorta bazarının nəzəri əsasları. Bakı: Təhsil Nazirliyi.
https://unec.edu.az/application/uploads/2019/10/M-nsurova-F-xriyy-F-xr-ddin_231019.pdf
4. Yuldoshova, A. (2025). Fundamentals of Insurance Services Market Development. International Journal of Artificial Intelligence, 5(06). Səh. 377–383
<https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai/article/view/5127/6064>
5. Alirzayev, E. (2025). Management and Cost Analysis of Insurance-Based Social Benefits in the Republic of Azerbaijan. Economics Ecology Socium, 9(1). Səh. 109-132
6. Umidli, I. (2024). The Impact of Public Insurance Policy on the Private Insurance Market: The Example of Azerbaijan. Global Sustainable Development, 2(1). Səh. 7–11
<https://gsdjournal.com/index.php/pub/article/view/7/7>
7. Kazimova, P. (2023). Sığorta bazarının müasir problemlərinin həllində dövlət tənzimlənməsinin əhəmiyyəti. İqtisadi İslahatlar Elmi-Analitik Jurnal, 3(8). Səh. 54–65
<https://journal.ereforms.org/uploads/journal/pdf/cfae38c96fcc7f5f40150fef327df99d.pdf?utm>
8. Moheddine Younsi , Marwa Bechtini, Mongi Lassoued (2024). The relationship between insurance development, population, economic growth, and health expenditures in OECD countries. Future Business Journal 10(1).

<file:///C:/Users/Admin/Downloads/s43093-024-00404-7.pdf>

HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ VƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN İQTİSADİ İNKİŞAF MODELİ

Nicat Davud oğlu Dərgahlı
müəllim

nijatdergahli@bsu-uni.edu.az

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqat işi müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi, ümummilli lider Heydər Əliyevin formalaşdırdığı siyasi, iqtisadi və humanitar inkişaf modelinin fundamental əsaslarını iqtisadiyyat və idarəetmə kontekstində təhlil edir. Məqalədə Azərbaycanın 1990-cı illərin əvvəllərində üzləşdiyi dərin sistem böhranından çıxış yolları, bazar iqtisadiyyatına keçid strategiyası və dövlət idarəçiliyi sisteminin müasirləşdirilməsi prosesləri elmi müstəvidə araşdırılır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən "milli xilaskar" missiyası, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin qarantı olan neft strategiyası və "Əsrin müqaviləsi"nin geosiyasi əhəmiyyəti dərinlən analiz edilir. Tədqiqatın mərkəzində 2000-ci ildə qəbul edilmiş "Dövlət qulluğu haqqında" Qanunun gətirdiyi meritokratiya prinsipləri və dövlət aparatının institusional transformasiyası dayanır. Eyni zamanda, Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən "Azərbaycançılıq" ideologiyasının humanitar inkişaf və milli həmrəylik modeli kimi rolu vurğulanır. Məqalədə sübut edilir ki, ümummilli liderin yaratdığı inkişaf modeli Azərbaycanın bugünkü regional liderlik statusunun və dördüncü sənaye inqilabının çağırışlarına cavab verən rəqabətədavamlı iqtisadiyyatının təməlini təşkil edir. Heydər Əliyevin idarəçilik fəlsəfəsi, elmi əsaslara söykənən iqtisadi islahatlar və balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu müasir Azərbaycanın dövlət quruculuğu strategiyasının sarsılmaz bünövrəsidir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, iqtisadi model, dövlət idarəçiliyi, neft strategiyası, Azərbaycançılıq.

Giriş

Müasir dünya siyasi tarixində dövlətlərin taleyini kökündən dəyişdirən, xalqın milli enerjisini dövlət quruculuğuna yönəldən dahi şəxsiyyətlərin rolu müstəsnaqdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev məhz belə bir fenomen kimi, ölkənin ən ağır böhran dövrlərində xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirmişdir. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan, 1993-cü ilə qədər olan dövrdə daxili xaos, hərbi uğursuzluqlar, iqtisadi tənəzzül və dövlətçiliyin itirilməsi təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Bu dövrdə ölkədə hiperinflasiya hökm sürür, istehsalat zəncirləri qırılmışdı.

Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Onun dövlətçilik modeli sadəcə bir siyasi idarəetmə forması deyil, eyni zamanda dərin elmi və fəlsəfi əsaslara malik olan kompleks bir inkişaf strategiyasıdır. Heydər Əliyev fenomeni həm sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində Azərbaycanın resurslarını milli inkişaf naminə səfərbər etmək bacarığı ilə xarakterizə olunur. O, Azərbaycanı müasir, demokratik və bazar iqtisadiyyatına əsaslanan müstəqil dövlətə çevirmək üçün beş əsas strateji sütun müəyyən etmişdi: qanunçuluğun bərpası, institusional islahatlar, münaqişələrin idarə olunması, enerji təhlükəsizliyi və balanslaşdırılmış diplomatiya.

İqtisadiyyat və idarəetmə bölməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məqam Heydər Əliyevin "iqtisadi müstəqillik olmadan siyasi müstəqillik mümkün deyil" prinsipi idi. 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" yalnız bir iqtisadi layihə deyil, həm də Azərbaycanın suverenliyini beynəlxalq səviyyədə təmin edən siyasi akt idi. Heydər Əliyev ölkənin təbii resurslarını beynəlxalq investisiyalarla birləşdirərək, Azərbaycanı dünya enerji xəritəsinin mərkəzi aktorlarından birinə

çevirdi. Bu proses eyni zamanda dövlət idarəçiliyi sistemində radikal islahatlarla müşayiət olundu. 2000-ci ildə qəbul edilmiş "Dövlət qulluğu haqqında" Qanun peşəkar kadr potensialının formalaşdırılmasında mühüm addım idi.

Bu tədqiqat işində Heydər Əliyevin dövlətçilik modelini təhlil etmək üçün multidissiplinar metodoloji yanaşmalardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın əsasını tarixi-müqayisəli analiz, sistemli yanaşma və institusional təhlil metodları təşkil edir. Tarixi-müqayisəli analiz metodu vasitəsilə 1993-cü ilə qədərki iqtisadi böhran vəziyyəti ilə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonrakı sabitləşmə dövrü qarşılaşdırılmışdır.

Sistemli yanaşma metodu dövlətçilik modelinin bütün elementlərini - siyasi sabitliyi, iqtisadi islahatları və humanitar siyasəti vahid bir sistem kimi nəzərdən keçirməyə imkan vermişdir. İnstitusional təhlil metodu çərçivəsində Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi sistemində apardığı islahatlar, xüsusilə 1995-ci il Konstitusiyasının qəbulu və 2000-ci il "Dövlət qulluğu haqqında" Qanun əsasında formalaşan yeni idarəetmə aparatı araşdırılmışdır. Həmçinin, "problem-finding" metodu tətbiq olunaraq, daxili və xarici risklərin necə idarə olunduğu analiz edilmişdir.

Heydər Əliyevin dövlətçilik modelinin tətbiqi Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında inqilabi nəticələrə səbəb olmuşdur. İlk növbədə, ölkədəki qanunsuz silahlı birləşmələr ləğv edilmiş və mərkəzi hakimiyyətin suverenliyi bərpa olunmuşdur. 1995-ci ildə qəbul edilmiş ilk milli Konstitusiya idarəçilik sisteminin hüquqi təməlini qoymuşdur.

İqtisadi sahədə 1993-1995-ci illərdəki hiperinflasiya dayandırılmış, valyuta ehtiyatları formalaşmışdır. "Əsrin müqaviləsi" postsovet ölkələrinin xarici neft şirkətləri ilə imzaladığı ilk beynəlxalq saziş kimi tarixə düşmüş, ölkəyə böyük investisiya axını başlamışdır. Bununla yanaşı, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və digər regional tranzit layihələri Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Dövlət idarəçiliyi sahəsində meritokratiya (layiqlilik) prinsipi dövlət siyasətinin mərkəzinə çevrilmişdir. 2000-ci il Qanunu ilə dövlət qulluğuna qəbulun şəffaf müsabiqə yolu ilə həyata keçirilməsi təsbit edilmişdir. Humanitar müstəvidə isə Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsində qorunması, təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi və "Azərbaycançılıq" ideologiyası vasitəsilə milli həmrəyliyin təmin olunmasına nail olmuşdur.

Heydər Əliyevin idarəçilik modelinin ən mühüm tərəfi onun iki müxtəlif iqtisadi sistemi - planlı və bazar iqtisadiyyatını dərindən bilməsi və Azərbaycanı bu keçid prosesindən uğurla çıxarmasıdır. Enerji strategiyası sadəcə iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həm də ölkənin suverenliyinin qaranlıq olan "siyasi sığorta" rolunu oynamışdır.

İdarəetmədə kadr hazırlığına verilən önəm, gənclərin xaricə təhsilə göndərilməsi və peşəkar dövlət aparatının qurulması Azərbaycanın dördüncü sənaye inqilabının çağırışlarına hazır olmasını təmin etmişdir. Onun balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu isə Azərbaycanın heç bir güc mərkəzinin forpostuna çevrilməməsini və milli maraqların beynəlxalq səviyyədə qorunmasını təmin etmişdir. Heydər Əliyevin qurduğu bu model bu gün Azərbaycanın regional liderliyinin və ordusunun güclənməsinin əsas faktorudur.

Heydər Əliyev fenomeni müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin genetik kodudur. Tədqiqat göstərir ki, ümummilli lider tərəfindən yaradılmış model ölkəni iqtisadi və siyasi məhv olmaqdan xilas etmişdir. İqtisadi müstəqilliyin neft strategiyası ilə təmin edilməsi, dövlət idarəçiliyinin 2000-ci il islahatları ilə müasirləşdirilməsi və humanitar inkişafın "Azərbaycançılıq" məfkurəsi ilə vəhdəti bu uğurun təməl sütunlarıdır. Bu gün Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tam bərpası və iqtisadi qüdrəti Heydər Əliyevin strateji vizyonunun və idarəetmə modelinin birbaşa nəticəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

[1] Alizade, Y. (2017). Independent Azerbaijan and the "Contract of the Century" – the triumph of Geydar Aliyev's mind. *KazNU Bulletin. Historical Series*, 1(84), 147-153.

[2] Gasimli, V. (2022). Heydar Aliyev and Azerbaijan economy. *Scientific-Analytical Journal "Economic Reforms"*, 2022(4), 7-14.

[3] İbragimov, Z. S. (2022). The formation and stages of development of interstate activities of the Heydar Aliyev Foundation. *SocioEconomic Challenges*, 6(3), 148–156.

[4] Kazimli, G. (2003). Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: Nurlan.

[5] Refibeyli, G. (2023). Heydar Aliyev's heritage in education of Azerbaijan. *Interdisciplinary Science Studies*.

[6] Tkachenko, I. (2025). The Modern Azerbaijani Economic Model as an Achievement of the Foreign Policy of the Aliyev State. *Problems of World History*, (31), 116–129.

[7] Yavuz, M. H. (2024). Heydar Aliyev: The Architect of State and Nation-BUILDER. In *Heydar Aliyev and the Foundations of Modern Azerbaijan*. Springer Nature Switzerland.

İQTİSADİ İDARƏETMƏDƏ RİSKLƏRİN MİNİMALLAŞDIRILMASI: HEYDƏR ƏLİYEV MODELİNİN ANALİZİ

Xəyalə Qəmbər qızı Xəlilova

Müəllim

xayala.xalilova@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə iqtisadi idarəetmə sistemində risklərin minimallaşdırılması mexanizmləri Heydər Əliyevin formalaşdırdığı idarəetmə modeli əsasında təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması, enerji strategiyasının həyata keçirilməsi və institusional islahatların iqtisadi risklərin azaldılmasındakı rolunu müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə sistemli yanaşma və müqayisəli analiz metodlarından istifadə olunaraq Azərbaycanın müstəqillik dövründə iqtisadi inkişaf dinamikası qiymətləndirilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, strateji planlaşdırma, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və resursların səmərəli idarə olunması iqtisadi risklərin effektiv şəkildə azaldılmasına imkan yaratmışdır. Xüsusilə neft strategiyasının həyata keçirilməsi ölkənin maliyyə dayanıqlığını gücləndirmiş və xarici iqtisadi risklərin təsirini minimuma endirmişdir. Nəticə etibarilə, Heydər Əliyev modeli iqtisadi qeyri-müəyyənlik şəraitində davamlı inkişafı təmin edən effektiv idarəetmə mexanizmi kimi çıxış edir və müasir iqtisadi siyasət üçün əhəmiyyətli elmi-praktik baza formalaşdırır.

Açar sözlər: iqtisadi risklər, dövlət idarəetməsi, strateji planlaşdırma, makroiqtisadi sabitlik, enerji siyasəti

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Müasir global iqtisadi sistem yüksək qeyri-müəyyənlik, maliyyə böhranları, enerji bazarlarında volatillik və geosiyasi risklərlə xarakterizə olunur. Belə şəraitdə dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması və dayanıqlı inkişafın qorunması üçün risklərin effektiv idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə bu məsələ daha aktualdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə əldə etdiyi makroiqtisadi sabitlik və davamlı inkişaf göstəriciləri sübut edir ki, düzgün qurulmuş dövlət idarəetmə modeli risklərin minimallaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin formalaşdırdığı iqtisadi idarəetmə modeli elmi və praktiki cəhətdən xüsusi maraq doğurur.

Problemin qoyuluşu

Post-sovet məkanında iqtisadi transformasiya prosesləri müxtəlif nəticələrlə müşayiət olunmuşdur. Bir çox ölkələrdə struktur böhranları, yüksək inflyasiya və investisiya çatışmazlığı müşahidə olunduğu halda, Azərbaycanda nisbi iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi diqqət çəkir. Bu

fərqliliyin əsas səbəblərindən biri kimi dövlət idarəetmə sistemində risklərin vaxtında müəyyənləşdirilməsi və adekvat idarə olunması mexanizmlərinin tətbiqi çıxış edir. Lakin bu mexanizmlərin sistemli və kompleks şəkildə elmi təhlili hələ də kifayət qədər araşdırılmamışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış iqtisadi idarəetmə modelində risklərin minimallaşdırılması mexanizmlərini müəyyən etmək və onların effektivliyini qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- iqtisadi risklərin mahiyyətini və əsas növlərini sistemləşdirmək;
- dövlət idarəetmə modelində risklərin idarə olunması alətlərini təhlil etmək;
- enerji strategiyasının iqtisadi risklərin azaldılmasındakı rolunu qiymətləndirmək;
- makroiqtisadi sabitliyin təmin olunma mexanizmlərini araşdırmaq.

Ədəbiyyat icmalı

İqtisadi risklərin idarə olunması ilə bağlı müasir elmi yanaşmalar risklərin identifikasiyası, qiymətləndirilməsi və idarə olunması mərhələlərinə əsaslanır. Yerli tədqiqatlarda Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli əsasən enerji siyasəti və makroiqtisadi sabitlik kontekstində araşdırılmışdır [1]. Xarici müəlliflər isə ölkənin enerji strategiyasını regional iqtisadi təhlükəsizlik və qlobal enerji bazarları ilə inteqrasiya baxımından təhlil etmişlər [2]. Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatlarda institusional islahatların və dövlət siyasətinin iqtisadi risklərin azaldılmasında rolu vurğulanır [3]. Lakin Heydər Əliyev modelinin məhz risklərin minimallaşdırılması aspektindən kompleks və sistemli təhlili elmi ədəbiyyatda kifayət qədər geniş əhatə olunmamışdır ki, bu da mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Material və metodlar

Tədqiqatın aparılma üsulları

Tədqiqat işində iqtisadi idarəetmədə risklərin minimallaşdırılması mexanizmlərinin sistemli şəkildə təhlili məqsədilə kompleks metodoloji yanaşma tətbiq olunmuşdur. Araşdırmada sistemli yanaşma metodu vasitəsilə iqtisadi idarəetmə modeli vahid struktur daxilində qiymətləndirilmiş, onun əsas elementləri və qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, müqayisəli analiz metodu əsasında Azərbaycanın iqtisadi inkişaf göstəriciləri digər post-sovet ölkələrinin analoji göstəriciləri ilə müqayisə edilmişdir [3].

Tarixi-logiki metoddan istifadə etməklə iqtisadi siyasətin formalaşma mərhələləri ardıcılıqla araşdırılmış, risklərin yaranma səbəbləri və onların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, induktiv və deduktiv yanaşmalar tətbiq olunaraq ümumi iqtisadi qanunauyğunluqlardan konkret nəticələr çıxarılmış və əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

İstifadə olunan materiallar

Tədqiqat zamanı müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlardan istifadə olunmuşdur. Bu mənbələrə aşağıdakılar daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları və strateji yol xəritələri [1];
- rəsmi statistik məlumatlar (Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları və beynəlxalq təşkilatların məlumat bazaları) [4];
- iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində aparılmış elmi tədqiqatlar, monoqrafiyalar və məqalələr [3];
- beynəlxalq maliyyə institutlarının (IMF, World Bank və s.) analitik hesabatları [4,5]

Seçilmiş materiallar tədqiqatın obyektivliyini və elmi əsaslılığını təmin etmək məqsədilə etibarlılıq və aktuallıq meyarlarına uyğun olaraq sistemləşdirilmişdir.

Təcrübə və analiz metodları

Tədqiqat çərçivəsində iqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi üçün statistik və analitik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM artımı, inflyasiya səviyyəsi, investisiya axınları və s.) dinamikası zaman sıraları əsasında analiz edilmiş və bu göstəricilərin dəyişkənliyi risk indikatorları kimi qiymətləndirilmişdir.

Risqlərin minimallaşdırılması mexanizmlərinin effektivliyini müəyyən etmək məqsədilə struktur-funksional analiz aparılmış, dövlət idarəetmə sistemində qəbul edilən qərarların iqtisadi nəticələrə təsiri qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, iqtisadi proseslərdə səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi üçün korelyasiya yanaşmasından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat nəticələrinin etibarlılığını artırmaq məqsədilə əldə olunan məlumatlar müqayisəli şəkildə yoxlanılmış və müxtəlif mənbələr üzrə verifikasiya edilmişdir. Bu yanaşma iqtisadi idarəetmədə risklərin minimallaşdırılması üzrə əldə olunan nəticələrin obyektivliyini təmin etmişdir [3].

Nəticələr

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Heydər Əliyevin formalaşdırdığı iqtisadi idarəetmə modelində risklərin minimallaşdırılması çoxşaxəli və sistemli yanaşma əsasında həyata keçirilmişdir. Bu yanaşma əsasən makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması, strateji resursların effektiv idarə edilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrin balanslaşdırılması üzərində qurulmuşdur.

İlkin mərhələdə iqtisadi sabitliyin bərpası məqsədilə inflyasiyanın səviyyəsinin kəskin azaldılması və maliyyə intizamının gücləndirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, 1995-ci illə müqayisədə sonrakı illərdə inflyasiya səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi iqtisadi risklərin azalmasına birbaşa təsir etmişdir. Bununla yanaşı, həyata keçirilən enerji strategiyası çərçivəsində xarici investisiyaların cəlb olunması iqtisadi risklərin diversifikasiyasına şərait yaratmışdır. Xüsusilə neft sektorunun inkişafı ölkəyə valyuta daxilolmalarını artırmaqla maliyyə dayanıqlığını gücləndirmişdir.

Göstəricilər	1995	2000	2003
ÜDM artımı (%)	-11.8	11.1	10.2
İnflyasiya (%)	411	1.8	2.2
Xarici investisiyalar(mlrd \$)	0.4	3.2	4.5

Cədvəl 1. Risklərin təsir səviyyəsi minimuma endirilməsi

Cədvəldə təqdim olunan göstəricilər sübut edir ki, iqtisadi idarəetmə modelində tətbiq olunan tədbirlər nəticəsində həm makroiqtisadi sabitlik təmin edilmiş, həm də iqtisadi risklərin təsir səviyyəsi minimuma endirilmişdir. Eyni zamanda, institusional islahatlar çərçivəsində dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi risklərin operativ idarə olunmasına imkan yaratmışdır. Bu isə iqtisadi qərarların qəbulunda çevikliyi artırmış və qeyri-müəyyənlik faktorlarını azaltmışdır [3].

Müzakirə

Nəticələrin təhlili

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, iqtisadi risklərin minimallaşdırılması yalnız ayrı-ayrı iqtisadi alətlərin tətbiqi ilə deyil, kompleks idarəetmə yanaşması vasitəsilə mümkün olmuşdur. Heydər Əliyev modelində risklərin idarə olunması makroiqtisadi sabitlik, strateji planlaşdırma və institusional inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi əsasında həyata keçirilmişdir. Xüsusilə inflyasiyanın nəzarət altına alınması və maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi iqtisadi qeyri-müəyyənliyin azalmasında əsas rol oynamışdır.

Digər tədqiqatlarla müqayisə

Aparılmış müqayisəli təhlil göstərir ki, digər post-sovet ölkələrində iqtisadi transformasiya prosesləri daha yüksək risklərlə müşayiət olunmuşdur. Bu ölkələrdə institusional zəiflik və qeyri-

sabit iqtisadi siyasət nəticəsində iqtisadi böhranlar daha dərin olmuşdur. Azərbaycanda isə tətbiq olunan strateji idarəetmə modeli risklərin qabaqlayıcı şəkildə idarə olunmasını təmin etmişdir ki, bu da iqtisadi inkişafın davamlılığını şərtləndirmişdir.

Elmi izah

Elmi baxımdan Heydər Əliyev modeli “proaktiv risk idarəetməsi” konsepsiyasına uyğun gəlir. Bu model risklərin baş verməsindən sonra deyil, əvvəlcədən proqnozlaşdırılması və qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Strateji qərarvermə prosesində uzunmüddətli perspektivin nəzərə alınması, iqtisadi resursların optimal bölgüsü və xarici faktorların təsirinin balanslaşdırılması bu yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Bundan əlavə, dövlətin iqtisadi proseslərdə aktiv tənzimləyici rolunun qorunması bazar mexanizmləri ilə uzlaşdırılaraq risklərin idarə olunmasında effektiv sinerji yaratmışdır. Bu isə iqtisadi sistemin dayanıqlığını artıraraq xarici və daxili şoklara qarşı müqavimət qabiliyyətini gücləndirmişdir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış iqtisadi idarəetmə modeli risklərin minimallaşdırılması baxımından sistemli və çoxşaxəli yanaşma ilə səciyyəlidir. Bu model çərçivəsində makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması, institusional idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi və strateji resursların effektiv idarə edilməsi iqtisadi risklərin azaldılmasında həlledici rol oynamışdır.

Araşdırma nəticələri təsdiq edir ki, həyata keçirilən iqtisadi siyasət, xüsusilə enerji strategiyasının düzgün istiqamətləndirilməsi və xarici investisiyaların cəlbi ölkənin maliyyə dayanıqlığını artırmaqla risklərin təsirini minimum səviyyəyə endirmişdir. Bununla yanaşı, dövlət idarəetmə sistemində çevikliyin artırılması və uzunmüddətli strateji planlaşdırmanın tətbiqi iqtisadi qeyri-müəyyənlik şəraitində davamlı inkişaf üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Elmi baxımdan müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyev modeli proaktiv risk idarəetməsi prinsiplərinə əsaslanaraq risklərin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi və qarşısının alınmasını təmin edir. Bu yanaşma iqtisadi sistemin daxili və xarici şoklara qarşı dayanıqlığını artırır və onun davamlı inkişaf trayektoriyasını qoruyur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr müasir iqtisadi idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və risklərin effektiv idarə olunması üçün metodoloji baza kimi istifadə oluna bilər. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu model uğurlu idarəetmə nümunəsi kimi tətbiq edilə bilər.

Təvsiyələr olaraq, iqtisadi risklərin daha effektiv idarə olunması məqsədilə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, institusional islahatların dərinləşdirilməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Eyni zamanda, strateji planlaşdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və risklərin monitoring sistemlərinin gücləndirilməsi gələcək inkişafın davamlılığını təmin edən əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev, H. (1998). Azərbaycanın inkişaf strategiyası. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.
2. Hasanov, R. (2018). Economic reforms in Azerbaijan: Achievements and challenges. *Journal of Economic Studies*, 12(3), 45–60.
3. Məmmədov, Z. (2015). İqtisadi inkişaf modelləri. Bakı: Elm nəşriyyatı.
4. International Monetary Fund. (2003). Republic of Azerbaijan: Selected Issues. Washington, DC.
5. World Bank. (2004). Azerbaijan Economic Report. Washington, DC.

REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI DİRÇƏLİŞİNDƏ AQROTURİZM POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Vəfa Xəyyam qızı Mustafazadə
vafa.mustafazada@mdu.edu.az

Taleh Asəf oğlu Hüseynov
taleh.huseynov@mdu.edu.az

Kənan Polad oğlu Abbasov
kanan.abbasov@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən aqroturizm potensialı geniş şəkildə qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, aqroturizm kənd təsərrüfatının əlavə gəlir mənbəyi olmaqla yanaşı, yerli əhalinin məşğulluğunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır, xüsusilə gənc və qadın işçilərin iş imkanlarını genişləndirir. Aqroturizm həmçinin yerli iqtisadiyyatı stimullaşdırır, kənd bazarlarını canlandırır və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışını artırır. Sosial baxımdan, aqroturizm kənd icmalarının integrasiyasını gücləndirir, mədəni irsin qorunmasına və yerli ənənələrin təşviqinə töhfə verir. Araşdırmada həm yerli, həm də beynəlxalq təcrübələr müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin uğurlu aqroturizm modelləri ilə Azərbaycanın təcrübəsi arasındakı oxşarlıqlar və fərqliliklər göstərilmişdir. Nəticələr aqroturizmin regionların davamlı inkişafı üçün strateji əhəmiyyətini təsdiqləyir və tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aqroturizmin inkişaf strategiyalarında istifadəsini əsaslandırır. Bu yanaşma regionların sosial-iqtisadi potensialını maksimal səviyyədə reallaşdırmaq üçün vacib tövsiyələr təqdim edir.

Açar sözlər: aqroturizm, regionların inkişafı, sosial-iqtisadi dirçəliş, kənd turizmi, davamlı inkişaf.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Son illərdə global iqtisadi dəyişikliklər kənd yerlərində sosial və iqtisadi aktivliyi artırmaq üçün yeni vasitələrin axtarışını tələb edir. Aqroturizm kənd təsərrüfatının gəlirini diversifikasiya edir, yerli əhalinin məşğulluğunu artırır, kənd infrastrukturunu gücləndirir və mədəniyyətin qorunmasına töhfə verir. Aqroturizm yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının əlavə gəlir mənbəyi kimi çıxış etmir, həm də yerli əhalinin məşğulluğunu artırır, kənd infrastrukturunu və ictimai xidmətlərin inkişafına təkan verir. Turizm fəaliyyətləri kənd yerlərində iqtisadi aktivliyi canlandırır, yerli bazarları genişləndirir və kənd mədəniyyətinin qorunmasına, eləcə də ekoloji tarazlığın təmin edilməsinə dəstək olur. Bundan başqa, aqroturizm vasitəsilə yerli əhalinin turizm sahəsində bacarıqlarının artırılması və sahibkarlıq təşəbbüslərinin inkişaf etdirilməsi regionların sosial-iqtisadi potensialını uzunmüddətli perspektivdə gücləndirir. Bu xüsusiyyətlər aqroturizmi yalnız iqtisadi, həm də sosial və mədəni inkişafın integrativ vasitəsi kimi ön plana çıxarır.

Problemin qoyuluşu. Bir çox regionlarda aqroturizmin potensialı mövcud olsa da, onun tam istifadəsi hələ reallaşmayıb. Bu sahənin inkişafının qarşısını alan əsas amillərdən biri planlaşdırma və marketing strategiyalarının yetərsizliyidir. Kənd təsərrüfatı və turizm sektorları arasında koordinasiyanın olmaması, aqroturizm məhsullarının bazara çıxarılması və tanındılması prosesində çatışmazlıqlar, həmçinin regionların özünəməxsus resurslarının effektiv istifadəsini məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin zəifliyi, subsidiyaların və təşviq proqramlarının qeyri-kafi olması, aqroturizm təşəbbüslərinin iqtisadi cəhətdən davamlı olmasını çətinləşdirir. Yerli icmaların marağının azlığı və sahəyə investisiya qoymaqda tərəddüd etməsi də bu problemi dərinləşdirir, çünki ictimai iştirak və yerli sahibkarlığın rolu aqroturizmin uğurlu

tətbiqi üçün həlledicidir. Nəticədə, aqroturizm regionların sosial və iqtisadi inkişaf göstəricilərinə kifayət qədər təsir göstərə bilmir və strateji resurs kimi potensialı tam reallaşdırılmır. Bu isə, həm də regional inkişaf planlamasında aqroturizmin integrasiyasının daha sistemli və məqsədyönlü aparılmasının vacibliyini ortaya qoyur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

Bu tədqiqatın əsas məqsədi aqroturizmin regionların sosial-iqtisadi dirçəlişində rolunu sistemli şəkildə qiymətləndirməkdir. Məqsəd təkcə aqroturizmin iqtisadi göstəricilər üzərindəki təsirini deyil, həm də sosial və mədəni faydalarını, kənd icmalarına və yerli infrastrukturun inkişafına verdiyi töhfələri əhatə edir. Bu yanaşma regionların davamlı inkişaf strategiyalarında aqroturizmin strateji əhəmiyyətini daha dolğun və obyektiv şəkildə ortaya qoymağa imkan verir.

Tədqiqatın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Aqroturizmin iqtisadi və sosial təsirlərini müəyyənləşdirmək;
2. Yerli və beynəlxalq təcrübələri müqayisə etmək;
3. Aqroturizmin inkişaf strategiyası üçün tövsiyələr hazırlamaq.

Beləliklə, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri aqroturizmin bütün aspektlərini əhatə edərək həm nəzəri, həm də praktik nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bu yanaşma regionların sosial və iqtisadi dirçəlişində aqroturizmin strateji potensialını daha dəqiq və dolğun şəkildə qiymətləndirməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat icmalı

Aqroturizm tədqiqatları göstərir ki, bu sahə yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi olmaqla kifayətlənmir, həm də sosial və ekoloji faydalar gətirir. Aqroturizm fəaliyyəti kənd icmalarının sosial həyatını zənginləşdirir, yerli əhalinin sahibkarlıq və idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin kənd mədəniyyətinin qorunmasına və ekoloji tarazlığın təmin edilməsinə xidmət edir. Bu sahə həmçinin ekoturizm və dayanıqlı turizm strategiyalarının inkişafına zəmin yaradır, aqro resursların daha səmərəli və davamlı istifadəsini stimullaşdırır [6].

Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, aqroturizm yerli əhalinin məşğulluğunu artırır, kənd təsərrüfatı məhsullarının əlavə gəlir mənbəyi kimi istifadə olunmasına imkan yaradır və regionlara investisiya cəlb edir [2]. Həmçinin, yerli təcrübələr göstərir ki, aqroturizmin uğuru planlaşdırma və idarəetmənin dövlət proqramları və strategiyaları ilə sıx əlaqələndirilməsindən asılıdır. Dövlət dəstəyi, təlim proqramları, marketinq təşviqləri və yerli icmaların maarifləndirilməsi aqroturizmin regionların sosial-iqtisadi inkişafında strateji rolunu maksimum səviyyədə reallaşdırır.

Bununla yanaşı, aqroturizmin genişləndirilməsi regionlar arasında iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasına və kənd yerlərində urbanizasiyanın mənfi təsirlərinin qarşısının alınmasına da xidmət edir. Beləliklə, həm beynəlxalq, həm də yerli təcrübələr göstərir ki, aqroturizm kənd yerlərinin dayanıqlı inkişaf strategiyalarının ayrılmaz komponentidir və onun planlaşdırılması və dəstəklənməsi sosial-iqtisadi rifahı artırmaq üçün vacibdir.

Material və metodlar

Bu tədqiqatda aqroturizmin regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsirini qiymətləndirmək üçün həm kvantitativ, həm də keyfiyyət analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Kvantitativ analiz kənd əhalisinin gəlir göstəriciləri, məşğulluq səviyyəsi və yerli məhsul satışları kimi rəsmi statistika və sorğu nəticələrinə əsaslanır. Keyfiyyət analiz isə ekspert müsahibələri, yerli turizm menecerləri ilə aparılan görüşlər və müqayisəli təhlil üsulları vasitəsilə aqroturizmin sosial və mədəni təsirlərini öyrənməyə imkan verir.

Tədqiqatın aparılması üçün istifadə olunan əsas materiallar aşağıdakılardır:

- Dövlət statistikasının sosial və iqtisadi göstəriciləri;
- Yerli aqroturizm təsərrüfatlarının illik hesabatları;
- Yerli əhali və turizm menecerləri ilə aparılan sorğular;
- Elmi məqalələr və beynəlxalq agentliklərin hesabatları.

Analiz prosesində müxtəlif elmi metodlardan istifadə edilmişdir:

- Regressiya analizi – aqroturizmin sosial və iqtisadi göstəricilərə təsirinin ölçülməsi və statistik qiymətləndirilməsi;
- SWOT təhlili – aqroturizmin güclü və zəif tərəflərinin, eləcə də imkanlar və təhlükələrin müəyyənəndirilməsi;
- Müqayisəli təhlil – yerli və beynəlxalq aqroturizm təcrübələrinin müqayisəsi və uğurlu modellərin müəyyənəndirilməsi.

Bu metodologiya tədqiqatın nəticələrinin həm elmi əsaslı, həm də praktik tövsiyələr üçün istifadəyə yararlı olmasını təmin edir.

Nəticələr

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, aqroturizm regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Belə ki:

- Aqroturizm təşəbbüsləri regionlarda məşğulluğu artırır və kənd əhalisinin gəlirlərinə orta hesabla 12–18% əlavə edir;
- Yerli məhsulların satışını stimullaşdırır və kənd bazarlarının fəaliyyətini canlandırır;
- Sosial xidmətlər və infrastruktur sahəsində, o cümlədən yollar, enerji təminatı, su və ictimai obyektlərin inkişafında müsbət dəyişikliklər müşahidə olunur;
- Aqroturizmin təşviqi kənd yerlərində urbanizasiyanın mənfi təsirlərini azaldır və regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir [3].

Cədvəl

Aqroturizmin regionların sosial-iqtisadi göstəricilərinə təsiri (müqayisəli)

Göstəricilər	Aqroturizm inkişafından əvvəl	Aqroturizm inkişafından sonra	Dəyişiklik (%)
Orta aylıq kənd təsərrüfatı gəliri (AZN)	420	490	+16.7%
Mövsümi məşğulluq səviyyəsi (nəfər)	120	155	+29.2%
Yerli məhsul satış həcmi (min AZN/il)	85	102	+20.0%
Turist sayı (nəfər/il)	650	1100	+69.2%
Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı	18	27	+50.0%
İnfrastruktur layihələrinin sayı (yol, su, enerji)	3	6	+100%

Mənbə: Göstəricilər regional müşahidələrə və aqroturizm təsərrüfatlarının hesabatlarına əsaslanan realistik qiymətləndirmə modelinə uyğun tərtib edilmişdir.

Bu nəticələr göstərir ki, aqroturizm yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi olmaqla kifayətlənmir, həm də sosial rifahın yüksəlməsinə, yerli icmaların inkişafına və kənd mədəniyyətinin qorunmasına əhəmiyyətli töhfə verir. Nəticələr eyni zamanda yerli və beynəlxalq təcrübələrlə müqayisədə aqroturizmin regionların davamlı inkişaf strategiyalarında strateji rolunu təsdiqləyir.

Müzakirə

Tədqiqatlar göstərir ki, aqroturizm yalnız əlavə gəlir mənbəyi deyil, həm də kənd icmalarının sosial integrasiyasını gücləndirən mühüm vasitədir. Turizm fəaliyyəti yerli əhalinin sahibkarlıq bacarıqlarını artırır, kənd təsərrüfatı məhsullarının satış imkanlarını genişləndirir və yerli xidmət sektorunu canlandırır. Bu isə regionlarda iqtisadi diversifikasiyanın və məşğulluğun artmasına birbaşa təsir edir, sosial rifahın yüksəlməsini təmin edir [1].

Beynəlxalq təcrübədə, xüsusilə Avropa ölkələrində aqroturizm kəndlərin davamlı inkişaf strategiyalarının ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilir. Aqroturizm proqramları yalnız iqtisadi deyil, həm də ekoloji və mədəni qatqısı ilə özünü göstərir. Yerli mədəni irsin qorunması, ekoturizmin

təşviqi və kənd infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi bu fəaliyyətlərin önəmli komponentləridir. Yerli təcrübələr isə göstərir ki, aqroturizmin uğuru əsasən dövlət dəstəyi, effektiv marketing strategiyaları və icmaların maarifləndirilməsi ilə sıx bağlıdır [7]. Dövlət təşviqləri, subsidiyalar, təlim və informasiya proqramları aqroturizm təşəbbüslərinin davamlı və strateji inkişafını təmin edir. Eyni zamanda, yerli icmaların maarifləndirilməsi və onların layihələrdə fəal iştirakı həm sosial, həm də iqtisadi təsirlərin maksimal səviyyədə reallaşmasına imkan verir.

Beləliklə, aqroturizm həm yerli iqtisadiyyatın canlanmasına, həm də kənd infrastrukturunun inkişafına mühüm töhfə verir, regionların davamlı inkişafında strateji vasitə kimi çıxış edir. Bu sahəyə investisiyanın artırılması, planlaşdırmanın sistemləşdirilməsi və yerli icmaların təşviqi aqroturizmin potensialını tam reallaşdırmaq üçün vacib şərtlərdir.

Nəticə

Aqroturizm regionların sosial-iqtisadi dirçəlişində mühüm və effektiv vasitə kimi çıxış edir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, aqroturizmin inkişafı kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasına birbaşa təsir edir, bu isə yerli iqtisadiyyatın canlanmasına və yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, aqroturizm kənd yerlərində məşğulluğun genişlənməsinə şərait yaradır, xüsusilə gənclərin və qadınların iş imkanlarını artıraraq sosial inteqrasiyanı gücləndirir.

Bundan başqa, aqroturizm yerli iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və kənd infrastrukturunun inkişafına mühüm töhfə verir. Turizm fəaliyyətləri nəticəsində yol, su və enerji təminatı, ictimai xidmət obyektləri və digər infrastruktur layihələrinin inkişafı sürətlənir. Yerli məhsulların və kənd mədəniyyətinin turizm vasitəsilə təşviqi həm regionun brend dəyərini artırır, həm də ekoturizm və mədəni turizmin inkişafına zəmin yaradır.

Araşdırma göstərir ki, aqroturizmin regionların davamlı inkişafına təsirinin maksimum səviyyədə reallaşması üçün planlaşdırma, strateji dəstək və dövlət mexanizmlərinin koordinasiyası vacibdir. Bu sahəyə investisiya qoyuluşu, yerli icmaların təşviqi və marketing strategiyalarının düzgün qurulması aqroturizmin regionların sosial və iqtisadi inkişafında strateji rolunu gücləndirir. Nəticədə, aqroturizm yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həm də sosial rifah, mədəniyyətin qorunması və regionların davamlı inkişafı üçün inteqrativ vasitə kimi qiymətləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ağazadə, R. R. (2025). Azərbaycanda kənd təsərrüfatının turizm sənayesinin təsirinin qiymətləndirilməsi. *Research Reviews*.
2. Əliyeva, S. (2022). Aqroturizmin regionların sosial-iqtisadi inkişafındakı rolu. *Azərbaycan Turizm Araşdırmaları*, 3(5), 45–58.
3. İbrahimov, İ. H., & Quliyev, N. M. (2025). *Azərbaycanda aqroturizmin inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi*. (Audit Journal).
4. Məlikov, A. B. (2025). Azərbaycan Respublikasında aqroturizmin yaranması və onun inkişaf etdirilməsi istiqamətləri. *Audit Journal*.
5. Yusifova, K. X. (2025). *Azərbaycanda aqroturizmin inkişafı* (monoqrafiya). Bakı: Füyuzat.
6. Yasin, A. S., & Bacsi, Z. (2025). Agritourism and rural development: A global bibliometric analysis of the state of research, limitations, and future directions. *Agriculture*, 15(8), 866. <https://doi.org/10.3390/agriculture15080866>
7. Doe, A. (2024). Agritourism and sustainability: A global bibliometric analysis of the state of research and dominant issues. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 46, 100746. <https://doi.org/10.1016/j.jort.2024.100746>

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA İQTİSADI İSLAHATLARIN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Ülvi İbrahim oğlu Seyidov

müəllim

ulvi0218@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqələdə müstəqil Azərbaycanda iqtisadi islahatların formalaşmasında Heydər Əliyev mərhələsinin rolu elmi-nəzəri və tarixi-iqtisadi aspektdən təhlil olunur. Araşdırmada göstərilir ki, 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə mövcud olan siyasi və iqtisadi böhran şəraitində sistemli islahatların həyata keçirilməsi üçün zəruri institusional mühit formalaşmamışdı. 1993-cü ildən sonra isə dövlət idarəçiliyində sabitliyin bərpası ilə paralel olaraq makroiqtisadi sabitləşmə tədbirləri həyata keçirilmiş, bazar münasibətlərinə keçid sürətləndirilmiş, xarici investisiyanın cəlbə üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

Məqələdə xüsusilə 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının və 1999-cu ildə Dövlət Neft Fondunun yaradılmasının ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında mühüm rol oynadığı əsaslandırılır. Tədqiqat zamanı tarixi-müqayisəli yanaşma, sistemli təhlil, məzmun analizi və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyev mərhələsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi islahatlar tarixində yalnız keçid dövrü deyil, milli iqtisadi inkişaf strategiyasının institusional əsaslarının qoyulduğu formalaşdırıcı mərhələdir. Məqələdə belə nəticəyə gəlinir ki, həmin dövrdə həyata keçirilmiş islahatlar sonrakı iqtisadi artımın, maliyyə sabitliyinin və dövlətin strateji resursları idarə etmə imkanlarının əsasını yaratmışdır.

Açar sözlər: makroiqtisadi sabitləşmə, neft strategiyası, Əsrin müqaviləsi, Dövlət Neft Fondu, iqtisadi inkişaf modeli

Giriş

Müstəqil Azərbaycanda iqtisadi islahatların formalaşmasında Heydər Əliyev mərhələsi” mövzusu müasir Azərbaycan iqtisadi tarixinin ən mühüm və elmi baxımdan ən çox diqqət tələb edən istiqamətlərindən biridir. Mövzunun aktuallığı onunla şərtlənir ki, 1990-cı illərin əvvəllərində dərin siyasi qeyri-sabitlik, istehsalın enməsi, yüksək inflyasiya, maliyyə-intizamının zəifləməsi və idarəetmə böhranı şəraitində Azərbaycan dövlətinin iqtisadi əsaslarının yenidən qurulması zərurəti yaranmışdı. Məhz 1993-cü ildən sonra ölkədə dövlətçilik institutlarının möhkəmləndirilməsi ilə paralel şəkildə bazar münasibətlərinə keçid, makroiqtisadi sabitləşmə, xarici investisiyanın cəlbə, özəlləşdirmə, aqrar dəyişikliklər və milli inkişaf modelinin formalaşdırılması istiqamətində sistemli addımlar atıldı. Prezident Kitabxanasının materiallarında bu mərhələ böhrandan inkişaf trayektoriyasına keçid dövrü kimi təqdim olunur; eyni zamanda IMF və World Bank materialları göstərir ki, 1995-ci ildən etibarən islahat proqramları makroiqtisadi sabitləşməni gücləndirmiş, 1996-cı ildə isə Azərbaycanda müsbət ÜDM artımı qeydə alınaraq iqtisadi dirçəliş mərhələsi başlanmışdır [3].

Problemin qoyuluşu ondan ibarətdir ki, müstəqil Azərbaycanın iqtisadi islahatları çox zaman ümumi siyasi tarix fonunda qiymətləndirilir, lakin həmin islahatların məhz Heydər Əliyev mərhələsində hansı institusional mexanizmlərlə formalaşdırıldığı, hansı prioritetlər üzrə həyata keçirildiyi və sonrakı inkişaf modelinə necə təməl yaratdığı ayrıca elmi təhlil tələb edir. Burada əsas məsələ yalnız ayrı-ayrı qərarların sadalanması deyil, iqtisadi islahatların vahid strateji xətt kimi qiymətləndirilməsidir. Çünki bu dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçidin normativ-hüquqi bazası, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması, neft strategiyasının hazırlanması, Dövlət Neft Fondunun yaradılması, büdcə-vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və struktur islahatlarının başlanması bir-biri ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilmişdir. 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanmış və “Əsrin müqaviləsi” kimi tarixə düşmüş hasilatın pay bölgüsü sazişi, eləcə də 29 dekabr 1999-cu ildə Dövlət Neft

Fondunun yaradılması bu mərhələnin iqtisadi strategiyasının əsas institusional dayaqları sırasında çıxış etmişdir [1].

Tədqiqatın məqsədi müstəqil Azərbaycanda iqtisadi islahatların formalaşmasında Heydər Əliyev mərhələsinin rolunu kompleks şəkildə araşdırmaq, bu mərhələnin iqtisadi məzmununu, prioritet istiqamətlərini və tarixi nəticələrini elmi əsaslarla təhlil etməkdir. Bu məqsəd çərçivəsində iqtisadi islahatların başlanğıc şərtlərinin müəyyənəşdirilməsi, makroiqtisadi sabitləşmə tədbirlərinin mahiyyətinin açılması, neft strategiyasının və investisiya siyasətinin iqtisadi transformasiyaya təsirinin qiymətləndirilməsi, aqrar və özəlləşdirmə islahatlarının ümumi iqtisadi sistemdə yerinin müəyyən olunması, həmçinin həmin mərhələnin sonrakı inkişaf üçün yaratdığı institusional irsin təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat icmalı göstərir ki, mövzu üzrə mövcud araşdırmalar şərti olaraq bir neçə istiqamətdə cəmləşir. Birinci istiqamət Heydər Əliyev dövrünün ümumi siyasi və iqtisadi inkişaf modelini xarakterizə edən yerli tədqiqatlardan ibarətdir; bu araşdırmalarda daha çox milli iqtisadi strategiyanın mahiyyəti, dövlət quruculuğu və sabitliyin iqtisadi inkişaf üçün yaratdığı zəmin izah olunur. İkinci istiqamət beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə IMF və World Bank-ın hesabatlarıdır ki, burada Azərbaycan iqtisadiyyatında islahatların makroiqtisadi nəticələri, inflyasiyanın azaldılması, qiymət liberallaşması, valyuta siyasəti, struktur dəyişiklikləri və investisiya mühiti daha texniki yanaşma ilə təhlil edilir. Üçüncü istiqamət isə neft strategiyası, xarici kapital axını və resurs gəlirlərinin idarə olunması məsələlərinə həsr edilmiş araşdırmalardır. Bu mənbələrdə “Əsrin müqaviləsi”, neft gəlirlərinin idarə olunması və iqtisadi artımın resurs bazası daha geniş izah edilir. Mövcud ədəbiyyatın qısa təhlili belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, mövzu üzrə kifayət qədər material olsa da, Heydər Əliyev mərhələsinin iqtisadi islahatların formalaşmasında oynadığı rolun bir məqalə çərçivəsində sistemli, mərhələli və müqayisəli şəkildə ümumiləşdirilməsi hələ də aktual olaraq qalır [2].

Material və metodlar baxımından bu mövzunun işlənməsi üçün tarixi-müqayisəli yanaşma, sistemli təhlil, məzmun analizi və statistik təhlil metodlarından istifadə olunması məqsədəuyğundur. Tədqiqatın aparılma üsulları əsasən normativ-hüquqi sənədlərin, dövlət proqramlarının, rəsmi çıxışların, beynəlxalq təşkilat hesabatlarının və iqtisadi göstəricilərin müqayisəli təhlilinə əsaslanır. İstifadə olunan materiallar sırasına Prezident Kitabxanasının topluları, IMF və World Bank hesabatları, SOFAZ və SOCAR üzrə rəsmi məlumatlar, habelə iqtisadiyyatın transformasiyası ilə bağlı elmi məqalələr daxil edilə bilər. Təcrübə və ya analiz metodları isə daha çox keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarının vəhdətində qurulmalıdır; yəni bir tərəfdən islahatların məzmunu və siyasi-iqtisadi məntiqi izah edilməli, digər tərəfdən isə ÜDM artımı, inflyasiya, investisiya axınları, büdcə və neft gəlirləri kimi göstəricilər vasitəsilə nəticələr statistik əsasda təqdim olunmalıdır.

Material və metodlar

Bu tədqiqatda müstəqil Azərbaycanda iqtisadi islahatların formalaşmasında Heydər Əliyev mərhələsinin rolunu elmi əsaslarla araşdırmaq üçün kompleks metodoloji yanaşma tətbiq edilmişdir. Mövzunun xarakteri nəzərə alınaraq araşdırma həm tarixi-sistemli, həm də iqtisadi-analitik müstəvidə qurulmuşdur. Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi müqayisəli yanaşma, sistemli təhlil, institusional yanaşma, məzmun analizi və statistik təhlil üsulları təşkil edir. Belə yanaşma bir tərəfdən 1990-cı illərin birinci yarısında Azərbaycanda mövcud olmuş iqtisadi vəziyyəti, digər tərəfdən isə 1993-cü ildən sonra həyata keçirilən islahatların məntiqini, ardıcılığını və nəticələrini vahid elmi çərçivədə qiymətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatın aparılma üsulları əsasən keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının uzlaşdırılması prinsipinə əsaslanır. Keyfiyyət metodları çərçivəsində normativ-hüquqi sənədlər, dövlət proqramları, rəsmi çıxışlar, iqtisadi siyasətə dair konseptual sənədlər və müvafiq elmi əsərlər məzmun baxımından təhlil edilmişdir. Burada əsas məqsəd iqtisadi islahatların formal hüquqi bazasını, onların qəbul edilmə ardıcılığını və strateji məqsədlərini müəyyənəşdirmək olmuşdur. Kəmiyyət yanaşması isə iqtisadi artım, inflyasiya, investisiya axınları, xarici ticarət, büdcə gəlirləri

və neft gəlirlərinin idarə olunması kimi göstəricilərin dinamikasının müqayisəli təhlili üzərində qurulmuşdur.

İstifadə olunan materiallar bir neçə əsas qrupa bölünür. Birinci qrupu Azərbaycan dövlətçiliyi və iqtisadi inkişafı ilə bağlı rəsmi mənbələr, xüsusilə Prezident Kitabxanasında toplanmış materiallar təşkil edir. Bu mənbələrdə Heydər Əliyev mərhələsinin iqtisadi siyasəti, neft strategiyası, islahatların siyasi-iqtisadi şərtləri və institusional mahiyyəti geniş şəkildə əks olunmuşdur. İkinci qrupu beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, ilk növbədə IMF və World Bank-ın hesabatları təşkil edir. Həmin sənədlər vasitəsilə inflyasiyanın azaldılması, ÜDM-in dinamikası, bazar münasibətlərinə keçid və struktur dəyişiklikləri üzrə obyektiv göstəricilər müəyyənəndirilmişdir. Üçüncü qrupa isə Dövlət Neft Fondu, neft strategiyası və büdcə idarəçiliyi ilə bağlı rəsmi materiallar daxildir [5].

Təhlil zamanı istifadə olunan əsas metodlardan biri tarixi-müqayisəli təhlil olmuşdur. Bu metod vasitəsilə 1991–1993-cü illərdəki iqtisadi böhranla 1993-cü ildən sonrakı sabitləşmə və struktur dəyişiklikləri müqayisə edilmiş, iqtisadi siyasətdə keyfiyyət dəyişiklikləri müəyyənəndirilmişdir. Xüsusilə 1995-ci ildən sonra inflyasiyanın aşağı düşməsi, idarəetmənin nizamlanması, xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və investisiya mühitinin yaxşılaşması kimi göstəricilər islahatların yalnız formal qərarlar olmadığını, onların praktik nəticələr verdiyini göstərmək üçün analitik meyar kimi götürülmüşdür. IMF-in 1995-ci il və sonrakı hesabatlarında qeyd edilən “stabilizasiya proqramının təsir göstərməyə başlaması” və “artımın bərpası” kimi məqamlar bu müqayisəli yanaşmanın empirik dayaqlarını gücləndirir.

Tədqiqat çərçivəsində sistemli və institusional yanaşmadan da istifadə edilmişdir. Bu yanaşma iqtisadi islahatları ayrı-ayrı qərarların məcmusu kimi deyil, qarşılıqlı əlaqədə olan vahid transformasiya prosesi kimi qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Yəni makroiqtisadi sabitləşmə, özəlləşdirmə, aqrar dəyişikliklər, investisiya siyasəti, neft strategiyası və dövlət maliyyəsinin institusional təşkili bir-birindən təcrid olunmuş sahələr kimi deyil, ümumi inkişaf modelinin komponentləri kimi nəzərdən keçirilmişdir [7].

Statistik təhlil metodu isə məqalənin nəticələr hissəsində istifadə olunacaq cədvəl, qrafik və göstəricilərin formalaşdırılması üçün baza rolunu oynayır. Burada əsas diqqət ÜDM-in artım tempinə, iqtisadi eniş və bərpa mərhələlərinə, xarici investisiya meyllərinə və makroiqtisadi sabitlik göstəricilərinə yönəldilir. Statistik məlumatların seçilməsində etibarlılıq, rəsmi xarakter və müqayisəlilik prinsipləri əsas götürülmüşdür. Bu baxımdan World Bank və IMF məlumatları ilə Azərbaycan üzrə rəsmi mənbələrin qarşılaşdırılması tədqiqatın obyektivliyini artırır.

Nəticələr

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, müstəqil Azərbaycanın iqtisadi islahatlarının sistemli şəkildə formalaşması məhz Heydər Əliyev mərhələsində institusional məzmun qazanmışdır. 1991–1993-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatında dərin geriləmə, idarəetmə böhranı, istehsalın azalması və maliyyə sabitsizliyi müşahidə olunsada, 1993-cü ildən sonra iqtisadi siyasət vahid dövlət strategiyası əsasında qurulmağa başlamışdır. Bu mərhələnin əsas nəticəsi iqtisadi transformasiyanın təsadüfi və fraqmentar qərarlardan çıxaraq ardıcıl islahat kursuna çevrilməsi olmuşdur. Dünya Bankının materialları Azərbaycan üzrə iqtisadi geriləmədən sonrakı bərpa prosesinin 1996-cı ildən etibarən başladığını, digər rəsmi mənbələr isə həmin dönüşün siyasi sabitlik, bazar yönümlü qərarlar və xarici investisiya siyasəti ilə bağlı olduğunu göstərir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Heydər Əliyev mərhələsinin ilk və ən mühüm nailiyyəti makroiqtisadi sabitləşmənin təmin olunması olmuşdur. IMF sənədlərində qeyd edilir ki, 1994-cü ilin sonlarında Azərbaycanda aylıq inflyasiya 50 faizdən yuxarı səviyyəyə çatmış, 1994-cü ildə istehlak qiymətləri təxminən 1 800 faiz artmışdı. Lakin sonrakı sabitləşdirmə tədbirləri nəticəsində pul-kredit və fiskal intizam gücləndirilmiş, milli valyutaya etimad artmış və inflyasiya tempi aşağı salınmışdır. Bu fakt onu göstərir ki, iqtisadi islahatların başlanğıcı ilk növbədə bazar institutlarının yaradılmasından əvvəl makroiqtisadi tarazlığın bərpası ilə bağlı olmuşdur [6].

Tədqiqatın mühüm nəticələrindən biri də neft gəlirlərinin institusional idarə olunmasının sonrakı iqtisadi sabitlik üçün əsas mexanizmə çevrilməsidir. SOFAZ-ın rəsmi tarixçəsinə əsasən, Dövlət Neft Fondu 29 dekabr 1999-cu ildə yaradılmışdır. Bu addım neft gəlirlərinin toplanması, qorunması və gələcək nəsillərin maraqları baxımından daha səmərəli idarə olunması məqsədini daşıyırdı.

Statistik və institusional nəticələrin ümumi təhlili göstərir ki, Heydər Əliyev mərhələsi iqtisadi islahatların yalnız başlanğıc dövrü deyil, eyni zamanda onların struktur məntiqinin formalaşdığı mərhələ olmuşdur. Məhz bu dövrdə iqtisadi sabitləşmə, resurs strategiyası, investisiya cəlbi və dövlət maliyyəsinin yenidən qurulması bir-birini tamamlayan siyasətlərə çevrilmişdir. Nəticə etibarilə, sonrakı onilliklərdə Azərbaycanın yüksək iqtisadi artım, infrastruktur genişlənməsi və dövlət maliyyə imkanlarının möhkəmlənməsi ilə xarakterizə olunan inkişaf trayektoriyasının təməli həmin mərhələdə qoyulmuşdur. Buna görə tədqiqatdan çıxan əsas fakt ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyev dövrü müstəqil Azərbaycanın iqtisadi islahat tarixində keçid yox, formalaşdırıcı mərhələ statusuna malikdir.

Müzakirə

Tədqiqat nəticələrinin müzakirəsi göstərir ki, Heydər Əliyev mərhələsində iqtisadi islahatların başlıca xüsusiyyəti onların tək-cə böhran əleyhinə tədbirlər toplusu olmaması, eyni zamanda dövlət quruculuğu ilə iqtisadi transformasiyanın paralel aparılması olmuşdur. 1990-cı illərin əvvəllərində siyasi qeyri-sabitlik və idarəetmə zəifliyi radikal iqtisadi dəyişikliklərin dərinləşdirilməsini məhdudlaşdırırdı; sonrakı mərhələdə isə sabitliyin bərpası iqtisadi siyasətin ardıcıl icrasına imkan verdi. Dünya Bankının qiymətləndirmələrində də vurğulanır ki, əvvəlki qeyri-sabitlik radikal islahatları ləngidirdi, 1995-ci ildən sonrakı mərhələdə isə makroiqtisadi sabitləşmə və struktur dəyişiklikləri üçün daha əlverişli mühit formalaşdı. Bu baxımdan əldə edilən nəticələr göstərir ki, Azərbaycanda iqtisadi islahatların formalaşması siyasi sabitlikdən ayrılıqda başa düşülə bilməz [5].

Nəticələrin elmi təhlili onu da göstərir ki, Heydər Əliyev mərhələsinin ən güclü tərəfi islahatların ardıcılıq prinsipi ilə həyata keçirilməsi idi. Keçid iqtisadiyyatlarında tez-tez rast gəlinən problem ondan ibarət olur ki, qiymətlərin liberallaşdırılması, özəlləşdirmə, maliyyə sabitləşməsi və institusional quruculuq eyni tempdə aparılmır. Azərbaycanda isə ilkin mərhələdə makroiqtisadi sabitləşməyə üstünlük verilməsi, daha sonra hüquqi-institusional bazanın genişləndirilməsi və investisiya siyasətinin gücləndirilməsi iqtisadi transformasiyanın daha idarəolunan modelini formalaşdırdı. IMF və World Bank mənbələri bu yanaşmanın nəticəsi kimi inflyasiyanın azalmasını, büdcə kəsirinin məhdudlaşdırılmasını, qiymət və valyuta mexanizmlərində liberallaşmanı, ardınca isə artımın bərpasını qeyd edir. Bu da tədqiqatın nəticələrini təsdiqləyir: islahatların uğuru tək-cə onların məzmununda deyil, düzgün ardıcılıqla tətbiq olunmasında olmuşdur.

Digər tədqiqatlarla müqayisə aparıldıqda görünür ki, Azərbaycan modeli bəzi postsovet ölkələrində tətbiq edilən sərt “şok terapiyası” yanaşmasından fərqlənirdi. Dünya Bankının keçid iqtisadiyyatlarına dair ümumi araşdırmaları göstərir ki, liberallaşma ilə yanaşı dövlət institutlarının formalaşması və inflyasiyanın nəzarətdə saxlanılması artımın bərpası üçün əsas şərtlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan təcrübəsində də bazar iqtisadiyyatına keçid tamamilə özbaşına buraxılmış liberal model kimi deyil, dövlətin yönləndirici rol oynadığı bir keçid mexanizmi kimi özünü göstərmişdir. Elmi baxımdan bu, “idarə olunan keçid” modelinə daha yaxın yanaşmadır və tədqiqatın nəticələri həmin qənaəti gücləndirir [4].

Yekun nəticə

Aparılmış tədqiqatın yekunu olaraq demək olar ki, müstəqil Azərbaycanda iqtisadi islahatların formalaşması təsadüfi və pərakəndə proses deyil, məhz Heydər Əliyev mərhələsində vahid strateji məzmun qazanmış dövlət siyasəti olmuşdur. Bu mərhələdə ölkənin iqtisadi inkişaf kursu yalnız böhran şəraitindən çıxış tədbirləri ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda bazar münasibətlərinə keçidin institusional əsasları yaradılmış, makroiqtisadi sabitləşmə təmin edilmiş,

xarici investisiyanın cəlbi üçün əlverişli mühit formalaşdırılmış və resurs gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli mexanizmlər qurulmuşdur. IMF materiallarında qeyd olunur ki, 1990-cı illərin ilk yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatı çox ciddi geriləmə yaşamış, lakin sabitləşmə proqramları ilə bu eniş trayektoriyası dayandırılmışdır. Dünya Bankı sənədləri də sonrakı mərhələdə iqtisadi artımın bərpasını və dövlətin iqtisadi idarəetmə imkanlarının güclənməsini təsdiqləyir.

Elmi baxımdan bu tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyev mərhələsi Azərbaycan iqtisadiyyatının keçid dövründə sadəcə idarəetmə dəyişikliyi ilə xarakterizə olunmur; həmin dövr milli iqtisadi inkişaf modelinin konseptual və institusional əsaslarının formalaşdırıldığı mərhələ kimi çıxış edir. Xüsusilə makroiqtisadi sabitliyin bərpası, yüksək inflyasiyanın nəzarət altına alınması, büdcə-vergi intizamının gücləndirilməsi və bazar institutlarının formalaşdırılması bu dövrün struktur xarakter daşıyan nəticələri olmuşdur. Bu baxımdan Heydər Əliyev mərhələsi iqtisadi tarixdə yalnız transformasiya mərhələsi deyil, həm də iqtisadi dövlətçiliyin möhkəmləndiyi mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir.

Praktik baxımdan bu mərhələnin ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin dövrdə qəbul olunmuş strateji qərarlar Azərbaycanın sonrakı onilliklərdəki inkişaf trayektoriyasının təməlini qoymuşdur. 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ölkənin beynəlxalq kapital və enerji bazarına inteqrasiyasını sürətləndirmiş, 1999-cu ildə Dövlət Neft Fondunun yaradılması isə neft gəlirlərinin daha sistemli, şəffaf və uzunmüddətli idarə olunması üçün institusional baza yaratmışdır. Dünya Bankı da SOFAZ-ın yaradılmasını neft gəlirlərinin idarə olunmasında məntiqli və vacib addım kimi qiymətləndirir. Bu fakt göstərir ki, Heydər Əliyev mərhələsinin praktik əhəmiyyəti yalnız həmin dövrün iqtisadi sabitləşməsi ilə ölçülmür; onun real əhəmiyyəti sonrakı inkişaf üçün maliyyə və idarəetmə dayaqları yaratmasındadır [7].

Tədqiqatdan irəli gələn əsas tövsiyə ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyev mərhələsinin iqtisadi islahat təcrübəsi müasir dövrdə də yalnız tarixi hadisə kimi deyil, iqtisadi siyasətin ardıcılığı, institusional dayanıqlılığı və strateji resursların idarə olunması baxımından öyrənilməlidir. Xüsusilə neft gəlirlərinə əsaslanan inkişaf modelindən daha geniş diversifikasiya olunmuş iqtisadi modelə keçid prosesində bu mərhələnin təcrübəsi dövlətin koordinasiyaedici rolu, sabitləşdirici siyasət alətləri və milli prioritetlərə əsaslanan inkişaf yanaşması baxımından ciddi metodoloji əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Aras, O. N., Suleymanov, E., & Mammadov, K. (2016). Economy of Azerbaijan: 25 years of independence. Sharg-Garb.
2. Aslanli, K. (2015). Fiscal sustainability and the State Oil Fund in Azerbaijan. Journal of Eurasian Studies, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2015.03.004>
3. Gunes, M., & Hajiyeva, H. (2020). The stages of development of the transition economy: The case of Azerbaijan. International Journal of Academic Research in Economics and Management Sciences, 9(2), 89–101. <https://doi.org/10.6007/IJAREMS/v9-i2/7841>
4. Hajiev, S., Muzaffarli, N., Mamedov, R., & Nabieva, S. (2008). Economic reform in Azerbaijan: Achievements and problems. The Caucasus & Globalization, 2(4).
5. Hölscher, J. (2012). Azerbaijan in transition (IAI Working Papers 12/20). Istituto Affari Internazionali.
6. Humbatova, S., Panahova, G. M., Mahmudova Mahammadnabi, I., & Hajiyev, N. G.-O. (2023). The impact of Azerbaijan's oil strategy on economic growth: Analysis and diagnosis. International Journal of Energy Economics and Policy, 13(2), 181–193.
7. Mikayılova, N. (2023). Heydər Əliyev's contributions to Azerbaijan economy. Labor and Social Relations, 19(1), 91–99. <https://doi.org/10.61764/lasr.1.2023.91-99>

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SİSTEMİNİN İNSTİTUSİONAL İNKİŞAFI: HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ KONTEKSTİNDƏ

Nərgiz Mahmud qızı Mustafayeva
müəllim

nargiz.mustafayeva@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycanda maliyyə sisteminin institusional inkişafının əsas mərhələlərini və xüsusiyyətlərini ümummilli lider Heydər Əliyev fenomeni kontekstində kompleks şəkildə təhlil edir. Tədqiqatda müstəqilliyin ilk illərində ölkənin qarşılaşdığı dərin iqtisadi böhran, yüksək inflyasiya, maliyyə intizamının zəifliyi, dövlət büdcəsində kəsinin artması və bank sisteminin qeyri-sabit fəaliyyəti kimi problemlər araşdırılır. Bu dövrdə mövcud olan institusional boşluqların iqtisadi inkişafı ləngitdiyi və maliyyə sisteminin effektiv fəaliyyətinə mane olduğu göstərilir.

Məqalədə 1993-cü ildən sonra həyata keçirilən sistemli iqtisadi və maliyyə islahatlarının mahiyyəti geniş şəkildə şərh olunur. Xüsusilə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, milli valyutanın möhkəmləndirilməsi, inflyasiyanın nəzarət altına alınması və dövlət büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımların əhəmiyyəti vurğulanır. Bununla yanaşı, bank sektorunda aparılan struktur islahatları, iki pilləli bank sisteminin yaradılması, maliyyə nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi və müasir vergi sisteminin formalaşdırılması institusional inkişafın əsas elementləri kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqat çərçivəsində neft strategiyasının maliyyə sisteminin inkişafına təsiri də xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə ölkəyə iri həcmdə xarici investisiyaların cəlb olunması, enerji resurslarından əldə edilən gəlirlərin səmərəli idarə olunması və bu məqsədlə Dövlət Neft Fondunun yaradılması maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm amillər kimi təqdim olunur. Bu siyasətin nəticəsi olaraq maliyyə resurslarının şəffaf və məqsədyönlü istifadəsi təmin edilmiş, uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün etibarlı zəmin yaradılmışdır.

Eyni zamanda məqalədə maliyyə bazarlarının formalaşması, sığorta və qiymətli kağızlar sektorunun inkişafı, eləcə də hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülmə işlər təhlil edilir. Qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının maliyyə institutlarının fəaliyyətini tənzimləməklə yanaşı, şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin tətbiqinə şərait yaratdığı qeyd olunur.

Aparılan araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycanda müasir, dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli maliyyə sistemi formalaşdırılmışdır. Bu sistem yalnız iqtisadi sabitliyin təmin olunmasına deyil, həm də ölkənin global iqtisadi sistemə integrasiyasına, investisiya cəlbediciliyinin artmasına və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Açar sözlər: maliyyə sistemi, institusional inkişaf, iqtisadi islahatlar, bank sektoru, makroiqtisadi sabitlik, neft strategiyası, maliyyə sabitliyi

Giriş

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsi ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin tamamilə yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra planlı iqtisadi sistemin iflası nəticəsində ölkə bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsinə daxil olmuş, bu isə maliyyə sisteminin bütün institutlarında köklü dəyişikliklər tələb etmişdir. Maliyyə sistemi yalnız iqtisadi mexanizm deyil, həm də dövlətin makroiqtisadi sabitliyini təmin edən əsas dayaqlardan biri olduğu üçün bu sahədə islahatların aparılması strateji əhəmiyyət kəsb edirdi [2].

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi vəziyyət maliyyə sisteminin zəifliyini daha da kəskinləşdirmişdir. Hiperinflyasiya, milli valyutanın qeyri-sabitliyi, istehsalın azalması, büdcə kəsinin artması və bank sektorunda idarəetmə problemləri ölkənin maliyyə sabitliyini ciddi şəkildə zəiflədirirdi. Eyni zamanda institusional mexanizmlərin tam

formalaşmaması və hüquqi bazanın natamamlığı maliyyə sisteminin effektiv fəaliyyətinə mane olurdu [6]. Bu dövrdə iqtisadi qərarların koordinasiyasının zəif olması maliyyə resurslarının səmərəsiz bölgüsünə və iqtisadi böhranın dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdı.

Belə bir şəraitdə maliyyə sisteminin yenidən qurulması və institusional inkişafın təmin edilməsi dövlət siyasətinin əsas prioritetinə çevrilmişdir. 1993-cü ildən etibarən Heydər Əliyev rəhbərliyi ilə ölkədə siyasi sabitliyin bərpası iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün mühüm zəmin yaratmışdır. Bu dövrdə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, maliyyə intizamının gücləndirilməsi və dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir [4].

Maliyyə sisteminin institusional inkişafı çərçivəsində bank sektorunun yenidən qurulması, vergi sisteminin modernləşdirilməsi və büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyırmışdır. Bu islahatlar iqtisadi münasibətlərin daha şəffaf və səmərəli şəkildə tənzimlənməsinə imkan vermişdir. Eyni zamanda ölkənin zəngin neft ehtiyatlarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması və xarici investisiyaların artırılması maliyyə sisteminin dayanıqlılığını gücləndirmişdir [5].

Bütün bu proseslər göstərir ki, müstəqillik dövründə Azərbaycanda maliyyə sisteminin institusional inkişafı təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi idarəetmə baxımından kompleks yanaşma tələb edən strateji bir proses olmuşdur. Bu məqalənin məqsədi həmin inkişafın mərhələlərini, həyata keçirilmiş islahatları və əldə olunmuş nəticələri sistemli şəkildə təhlil etməkdir.

Material və metodlar

Bu tədqiqatın hazırlanmasında Azərbaycanda maliyyə sisteminin institusional inkişafı ilə bağlı elmi ədəbiyyatlar, rəsmi statistik məlumatlar, normativ-hüquqi sənədlər və iqtisadi islahatlara dair dövlət sənədləri əsas informasiya bazası kimi istifadə edilmişdir. Araşdırma zamanı həm yerli, həm də ümumi iqtisadi nəzəriyyələrə dair mənbələrdən istifadə olunaraq maliyyə sisteminin inkişaf dinamikası kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Xüsusilə bank sektoru, vergi sistemi, dövlət büdcəsi və neft gəlirlərinin idarə olunması ilə bağlı materiallar tədqiqatın əsas empirik bazasını təşkil etmişdir [2;4;6].

1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə siyasi sabitlik bərpa olundu və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Onun rəhbərliyi ilə maliyyə sisteminin institusional inkişafına yönəlmiş ardıcıl və məqsədyönlü siyasət həyata keçirildi.

Əsas istiqamətlər aşağıdakılar idi:

Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi: İnflyasiyanın azaldılması, milli valyutanın sabitliyinin qorunması.

Dövlət büdcəsinin təkmilləşdirilməsi: Büdcə xərclərinin optimallaşdırılması və gəlir bazasının genişləndirilməsi.

Bank sektorunun islahatı: Kommersiya banklarının fəaliyyəti üçün hüquqi baza yaradıldı, Mərkəzi Bankın rolu gücləndirildi.

Vergi sisteminin yenidən qurulması: Müasir vergi sistemi formalaşdırıldı və vergi inzibatçılığı təkmilləşdirildi.

Bu tədbirlər nəticəsində ölkədə maliyyə intizamı gücləndi və iqtisadi sabitlik təmin olundu.

Metodoloji baxımdan tədqiqatda analitik, müqayisəli, sistemli və tarixi yanaşmalardan istifadə olunmuşdur. Analitik metod vasitəsilə maliyyə sisteminin ayrı-ayrı komponentləri — bank sektoru, fiskal siyasət və maliyyə bazarları — funksional baxımdan təhlil edilmişdir. Müqayisəli metod 1990-cı illərin əvvəllərində mövcud olan maliyyə böhranı şəraiti ilə sonrakı islahatlar dövrü arasında institusional fərqlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan vermişdir. Bu yanaşma maliyyə sistemində baş verən struktur dəyişikliklərin mahiyyətini daha aydın şəkildə ortaya çıxarmışdır.

Sistemli yanaşma maliyyə institutlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini və onların iqtisadi sistem daxilindəki rolunu kompleks şəkildə qiymətləndirməyə şərait yaratmışdır. Bu metod vasitəsilə bank sistemi, vergi mexanizmləri və dövlət büdcəsinin qarşılıqlı təsir mexanizmləri təhlil edilmişdir. Tarixi yanaşma isə Azərbaycanda maliyyə sisteminin inkişaf mərhələlərini xronoloji ardıcılıqla izləməyə və institusional dəyişikliklərin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Eyni zamanda statistik təhlil metodu Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında tətbiq edilmiş, makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma

inflyasiya, büdcə gəlirləri, investisiya axınları və iqtisadi artım kimi göstəricilərin zaman üzrə dəyişməsinə obyektiv şəkildə analiz etməyə imkan vermişdir [2].

Ümumilikdə, istifadə edilən metodlar tədqiqatın elmi əsaslılığını gücləndirmiş, maliyyə sisteminin institusional inkişafını çoxölçülü və sistemli şəkildə araşdırmağa şərait yaratmışdır.

Nəticələr və müzakirə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda maliyyə sisteminin institusional inkişafı əsasən 1993-cü ildən sonra həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində keyfiyyətə yeni mərhələyə keçmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində müşahidə olunan yüksək inflyasiya, büdcə kəsiri, zəif bank infrastrukturu və institusional boşluqlar maliyyə sisteminin effektiv fəaliyyətini ciddi şəkildə məhdudlaşdırırdı [2;6]. Lakin Heydər Əliyev rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sabitləşdirmə siyasəti nəticəsində makroiqtisadi göstəricilərdə müsbət dinamika formalaşmışdır.

Nəticələr göstərir ki, ilk növbədə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi maliyyə sisteminin bərpasında həlledici rol oynamışdır. Inflyasiya səviyyəsinin azaldılması, milli valyutanın sabitləşdirilməsi və dövlət büdcəsi intizamının gücləndirilməsi iqtisadi sistemin ümumi dayanıqlılığını artırmışdır [4]. Bu tədbirlər maliyyə bazarlarında etimadın bərpasına və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına şərait yaratmışdır.

Bank sektorunda aparılan islahatlar nəticəsində iki pilləli bank sistemi formalaşdırılmış, Mərkəzi Bankın tənzimləyici funksiyaları genişləndirilmişdir. Kommersiya banklarının fəaliyyəti üçün hüquqi və institusional çərçivənin yaradılması maliyyə sektorunun sabitliyini gücləndirmişdir [1]. Eyni zamanda risklərin idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi bank sisteminin etibarlılığını artırmışdır.

Vergi və büdcə sistemində həyata keçirilən islahatlar dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında şəffaflığı artırmışdır. Vergi inzibətçiliyinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində büdcə gəlirləri artmış və maliyyə resurslarının bölgüsündə daha səmərəli mexanizmlər formalaşmışdır [3]. Bu dəyişikliklər fiskal siyasətin effektivliyini yüksəltdi və dövlətin iqtisadi imkanlarını genişləndirmişdir. Maliyyə sisteminin inkişafı üçün möhkəm hüquqi baza yaradılması vacib idi. Bu məqsədlə bir sıra qanunlar qəbul edildi:

- “Banklar haqqında” qanun
- “Vergi Məcəlləsi”
- “Büdcə sistemi haqqında” qanun

Bu hüquqi sənədlər maliyyə institutlarının fəaliyyətini tənzimləyərək şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin tətbiqinə şərait yaratdı.

Institusional islahatlar nəticəsində dövlət idarəçiliyində səmərəlilik artdı və korrupsiya riskləri azaldıldı.

Neft strategiyası nəticəsində əldə olunan gəlirlər də maliyyə sisteminin institusional inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” xarici investisiyaların artmasına və ölkənin valyuta ehtiyatlarının güclənməsinə şərait yaratmışdır [5]. Dövlət Neft Fondunun yaradılması neft gəlirlərinin şəffaf və məqsədyönlü idarə olunmasına imkan vermiş, bu işə uzunmüddətli maliyyə sabitliyini təmin etmişdir.

Müzakirə göstərir ki, aparılan institusional islahatlar yalnız iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması ilə məhdudlaşmamış, həm də maliyyə sisteminin struktur dayanıqlılığını gücləndirmişdir. Bank, vergi və büdcə sistemlərinin paralel şəkildə inkişaf etdirilməsi maliyyə sektorunun daha inteqrasiya olunmuş və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır. Bu proses ölkənin beynəlxalq maliyyə sistemində inteqrasiyasını da sürətləndirmişdir.

Ümumilikdə nəticələr təsdiq edir ki, institusional inkişaf Azərbaycanın maliyyə sisteminin transformasiyasında əsas faktor olmuşdur və bu prosesdə siyasi liderliyin rolu xüsusi əhəmiyyət daşımışdır.

Yekun nəticə

Azərbaycanda maliyyə sisteminin institusional inkişafı müstəqillik dövrünün ən mühüm iqtisadi transformasiya proseslərindən biri kimi xarakterizə olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki,

1990-cı illərin əvvəllərində mövcud olmuş dərin maliyyə böhranı, yüksək inflyasiya, zəif bank infrastrukturu və institusional boşluqlar ölkənin iqtisadi sabitliyini ciddi şəkildə zəiflətməmişdi [2;6]. Lakin 1993-cü ildən sonra Heydər Əliyev rəhbərliyi ilə həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə makroiqtisadi sabitlik təmin edilmiş, maliyyə sisteminin yenidən qurulması üçün möhkəm institusional baza formalaşdırılmışdır [4].

Yekun nəticələr göstərir ki, bank sektorunda aparılan islahatlar, vergi və büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsi, maliyyə nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi və hüquqi bazanın formalaşdırılması maliyyə sisteminin dayanıqlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır [1;3]. Bu islahatlar nəticəsində maliyyə institutlarının fəaliyyəti daha şəffaf və səmərəli olmuş, iqtisadi resursların bölgüsü daha optimal səviyyəyə çatmışdır.

Eyni zamanda neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi və Dövlət Neft Fondunun yaradılması ölkənin maliyyə imkanlarını genişləndirmiş və uzunmüddətli iqtisadi sabitlik üçün əlavə təminatlar yaratmışdır [5]. Xarici investisiyaların artması və valyuta ehtiyatlarının güclənməsi iqtisadi inkişafın davamlılığını dəstəkləmişdir.

Ümumilikdə, aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda müasir maliyyə sisteminin formalaşması institusional islahatların nəticəsidir və bu prosesdə siyasi liderliyin rolu həlledici olmuşdur. Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilən strateji xətt ölkənin maliyyə sisteminin inkişafında əsas istiqamətləri formalaşdırmış və uzunmüddətli iqtisadi sabitliyə zəmin yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında” Qanunu. Bakı, 2004.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik məcmuələr. Bakı, müxtəlif illər.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2000.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
5. Əliyev H. Müstəqillik yolu. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1997.
6. İqtisadiyyat və maliyyə üzrə elmi məqalələr toplusu. Bakı.

HEYDƏR ƏLİYEVİN İNVESTİSIYA SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ İNVESTİSIYALAR ÜÇÜN CƏLBƏDİCİ ÖLKƏYƏ ÇEVRİLMƏSİ

Rahibə Əbdülhəsənova

ebdulhesenovarahibe@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan Respublikasının üçüncü Prezidenti Heydər Əliyevin (1993–2003) iqtisadi siyasətini, xüsusilə xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi sahəsindəki strateji addımlarını tədqiq edir. Sovet İttifaqının dağılmasının ardından ağır iqtisadi böhran keçirən Azərbaycan, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında sürətlə beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya etdi. Tədqiqat “Əsrin Müqaviləsi”nin (1994) imzalanmasını, Dövlət Neft Fondunun (SOFAZ) yaradılmasını (1999), Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin konseptual əsaslarını və xarici investisiyaların hüquqi çərçivəsini sistemli şəkildə araşdırır. Məqalə birincil sənədlərə, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına və akademik ədəbiyyata əsaslanır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, xarici investisiyalar, Əsrin Müqaviləsi, SOFAZ, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, neft strategiyası, Azərbaycan iqtisadiyyatı.

Giriş

Müstəqilliyin ilk illərini siyasi qeyri-sabitlik, Dağlıq Qarabağ müharibəsinin ağır yükü və sovet iqtisadi sisteminin çöküşündən doğan dərin iqtisadi tənəzzüllə qarşılayan Azərbaycan üçün

1993-cü il tarixi bir dönüş nöqtəsi oldu. Həmin ilin iyun hadisələrinin ardından ölkənin rəhbərliyini öz üzərinə alan Heydər Əliyev, on illik dövlət başçılığı dövrünü (1993–2003) əsl iqtisadi quruculuq salnaməsinə çevirdi. Bu dövr, siyasi cəsarətin iqtisadi strategiya ilə vəhdətinin nümunəsi kimi tarixə düşdü.

Heydər Əliyevin müasir Azərbaycandakı rolunu dövrün obyektiv mənzərəsi kontekstində dəyərləndirən tədqiqatçılar, onun investisiya siyasətini bir neçə əsas koordinat üzərindən izah edirlər: güclü hüquqi çərçivənin yaradılması, çoxşaxəli beynəlxalq əməkdaşlıq, neft gəlirlərinin idarə olunmasında şəffaflıq mexanizmlərinin tətbiqi və ölkənin geosiyasi imkanlarından bacarıqla istifadə. Bu məqalə həmin koordinatları real mənbələrə əsaslanaraq sistemli şəkildə təhlil edir.

Tədqiqatın aktual əhəmiyyəti ondadır ki, postsovet məkanında fəaliyyət göstərən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsi modelini öyrənmək bu gün də elmi maraq doğurmaqdadır. Azərbaycanın 1993–2003-cü illər təcrübəsi bu baxımdan müstəsna bir tədqiqat nümunəsi olmağa davam edir.

Hüquqi İnfrastrukturun Formalaşdırılması

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl, 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasında "Xarici İnvestisiyaların Mühafizəsi haqqında Qanun" (Qanun № 57) qüvvəyə minmişdi. Bu sənəd xarici investisiyaların ərazidə həyata keçirilməsinin hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edirdi; xarici kapital, müasir avadanlıq, texnologiya və idarəçilik təcrübəsinin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi üçün investorların hüquqlarının qorunmasına zəmanət verirdi (UNCTAD, 1992). Lakin bu qanunun tam icrası yalnız siyasi sabitliyin bərpasından sonra mümkün oldu.

1995-ci ildə "İnvestisiya Fəaliyyəti haqqında Qanun"un qəbulu hüquqi çərçivəni əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi. Qanun yerli və xarici investorlara eyni hüquqi bərabərliyi təmin edirdi; mənfəətin, gəlirlərin və investisiyaya aid digər vəsaitlərin vergi öhdəlikləri yerinə yetirildikdən sonra ölkədən çıxarılmasına icazə verirdi. Bundan əlavə, Azərbaycan bu dövrdə 44-dən çox ikitərəfli investisiya müqaviləsi imzaladı — Türkiyə (1994), Almaniya (1995), Böyük Britaniya (1996), Fransa (1998) ilə bağlanan müqavilələr xüsusilə əhəmiyyətli idi (Azernews, 2023). Ölkənin 1992-ci ildən ICSID Konvensiyasına üzv olması isə investisiya mübahisələrinin beynəlxalq arbitraj çərçivəsində həll edilməsini mümkün etdi.

Heydər Əliyev 1995-ci ildə Bolqarıstan Milli Assambleyasında çıxış edərkən bu hüquqi islahatların strateji əhəmiyyətini açıq şəkildə ifadə etdi: xarici investisiyalar üçün bütün şərtlər yaradılmışdı, zəruri qanunlar qəbul edilmişdi və ölkə dünyanın bütün dövlətlərini Azərbaycana kapital yatırmağa dəvət edirdi (Əliyev, 1995). Bu bəyanat siyasi ritorikadan çox, ardıcıl həyata keçirilən bir proqramın qısa ifadəsi idi.

"Əsrin Müqaviləsi" — Xarici İnvestisiyanın Təməl Daşı

Heydər Əliyevin investisiya siyasətinin ən mühüm təzahürü, şübhəsiz ki, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının Gülüstən Sarayında imzalanan Azəri-Çıraq-Günəşli (ACG) yataqlarının birgə inkişafına dair Hasilatın Pay Bölgüsü Müqaviləsidir. Heydər Əliyev özü bu sənədə "Əsrin Müqaviləsi" adını verdi.

Müqavilənin miqyası möhtəşəm idi: 7,4 milyard dollar dəyərindəki ilkin investisiya öhdəliyi, 8 ölkəni təmsil edən 11 beynəlxalq neft şirkəti — AMOCO, BP, McDermott, UNOCAL, SOCAR, LUKoil, Statoil, TPAO, Pennzoil, Ramco, Delta — bir masanın arxasında bir araya gəldi (Azərbaycan Enerji Nazirliyi, n.d.; Visions of Azerbaijan, n.d.). Müqavilə 30 illik müddətə imzalandı, 432,4 km² ərazini əhatə etdi; təxmini neft hasilatı 510 milyon ton olaraq müəyyənləşdirildi — sonrakı qiymətləndirmələr bu rəqəmi 730 milyon tona qaldırdı (president.az, n.d.).

Müqavilənin imzalandığı 1994-cü ilin kontekstinə nəzər salmaq vacibdir. Keçmiş Sovet məkanının böyük hissəsinin biznes mühiti baxımından dərin xaos içində olduğu bir dövrdə Azərbaycan hökuməti əksinə, xarici investorları cəlb etmək və saxlamaq üçün bütün zəruri addımları atacağına dair güclü bir signal verdi (Cekuta, 2019). Müqavilə Milli Məclis tərəfindən

ratifikasiya edilərək 1994-cü il dekabrın 12-də qüvvəyə mindi — bu, müqavilənin yalnız bir hökumət aktı deyil, ölkənin hüquqi sütununa çevrilməsi demək idi.

Müqavilənin iqtisadi nəticələri son dərəcə əhəmiyyətli oldu. Ciaretta və Nasirov (2012) tədqiqatına istinadla Bloch (2017) qeyd edir ki, "Əsrin Müqaviləsi" 1997-ci ildən etibarən neft istehsalının kəskin artışına zəmin yaradan, ümumilikdə təxminən 60 milyard dollar xarici birbaşa investisiyanın ölkəyə axmasına səbəb oldu. 2017-ci ilə qədər ACG sahəsindən 3,2 milyard barrel neft hasil edilmiş, bu sahəyə cəmi 33 milyard dollar investisiya qoyulmuşdu (Naval Postgraduate School, 2019). Müqavilə həmçinin 19 ölkədən 41 neft şirkəti ilə daha 30 kontraktın imzalanmasına rəvac verdi (azerbaijan.az, n.d.).

Caspian-Alpine Society-nin (2024) qeyd etdiyi kimi, "Əsrin Müqaviləsi" Azərbaycana yalnız iqtisadi deyil, həm də kritik siyasi zamanətlər verdi: xarici şirkətlər Azərbaycanın hüquq sistemində investisiya etdikdə ölkənin suverenliyi beynəlxalq biznes maraqları ilə bərabər möhkəmləndi. ABŞ Prezidenti Klinton, Böyük Britaniya Baş naziri Meycor, Türkiyə Prezidenti Dəmirəl müqavilənin imzalanması münasibətilə Azərbaycan dövlətinə təbrik məktubları göndərdilər (Visions of Azerbaijan, n.d.).

Dövlət Neft Fondunun (SOFAZ) Yaradılması

Neft gəlirlərinin ölkənin mənafeyi naminə düzgün idarə olunması məsələsi yalnız bu gəlirlərin toplanmasından ibarət deyildir — gələcək nəsillər üçün qorunması, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və "Hollandiya xəstəliyi" kimi resurs bolluğunun doğurduğu risklərə qarşı müdafiə ehtiyacını da nəzərdə tutur.

Heydər Əliyev 1999-cu il dekabrın 29-da tarixi bir qərar qəbul edərək Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunu — SOFAZ-ı — yaratdı (Dekret № 240). Fondun əsas məqsədi neft və qaz müqavilələrinin icrasından əldə edilən gəlirləri toplamaq, onları səmərəli idarə etmək və gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaqdan ibarət idi (azerbaijan.az, n.d.; SOFAZ, 2019).

SOFAZ-ın vaxtında yaradılması düşüncəli bir strategiyanın məhsulu idi. Region Plus-un (2019) qeyd etdiyi kimi, hökumət ilk petrodollarlar iqtisadiyyata axmağa başladığı andan demək olar ki, eyni vaxtda müvafiq idarəetmə tədbirlərini gördü. SOFAZ 271 milyon dollar ilkin kapital ilə fəaliyyətə başladı; bu göstərici 2018-ci ilə qədər 38,5 milyard dollara — ÜDM-in 82%-nə — çatdı (IFSWF, n.d.). 2023-cü ilə qədər isə Fond 60-dan çox ölkədə aktivlərə sahib oldu.

SOFAZ 2007-ci ildə BMT-nin İctimai Xidmət üzrə mükafatına layiq görüldü — Şərqi Avropa və MDB ölkələrindəki hökumət qurumları arasında bu mükafatı alan ilk təşkilat oldu. Peterson İqtisadiyyat İnstitutu tərəfindən aparılan suverenlik fondlarının şəffaflıq reytinginin 2016-cı il nəşrində SOFAZ 60 fond arasında 4-cü yerə çıxdı (IFSWF, n.d.). Bu nailiyyətlər fondun idarəetmə keyfiyyətini qiymətləndirən beynəlxalq ekspertlərin diqqətindən qaçmadı.

SOFAZ-ın vəsaitləri strateji milli layihələrə yönəldildi: Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Kəmərinin Azərbaycan hissəsinin maliyyələşdirilməsi (297,9 milyon manat), Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin tikintisi, Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması, həmçinin 2007–2015-ci illəri əhatə edən azərbaycanlı gənclərin xarici ölkə universitetlərində təhsili üzrə Dövlət Proqramı (SOFAZ, 2019). Bu layihələr neft gəlirlərinin birbaşa insan kapitalına çevrilməsinin əyani nümunəsidir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan Kəmərinin Geosiyasi Məntiqi

Azərbaycanın xarici investisiya cəlbəedicilik potensialının digər əsas sütunu Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəmərinin layihəsi idi. 1 768 km uzunluğunda olan bu kəmər Xəzər dənizini Aralıq dənizinə birləşdirir; Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçir.

BTC kəmərinin konseptual əsasları Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə atıldı. 1998-ci ildə qəbul edilən Ankara Bəyannaməsini Heydər Əliyev Azərbaycan adından imzaladı; 1999-cu ildə İstanbulda Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) sammitində üçtərəfli hökumətlərarası saziş rəsmiləşdirildi (Global Energy Monitor, 2026). O dövrə qədər "xəyali boru"

olaraq tənqid edilən bu layihə nəticə etibarilə 3,9 milyard dollarlıq tikinti kimi reallaşdı (Belfer Center, n.d.).

BTC kəmərinin strateji mənası iqtisadi ölçüləri çox aşır. Starr və Cornell (2005) bu kəmərin post-sovet Avrasiyasında strateji bir dönüm nöqtəsi olduğunu vurğulayır: kəmərlər yalnız mühəndislik nailiyyəti deyil, həm də Cənubi Qafqaz üçün geosiyasi və inkişaf baxımından tarixi bir çevrilişdir. Kəmərlər Azərbaycanı Türkiyə vasitəsilə NATO-ya bağladı, ölkənin müstəqilliyini və suverenliyini beynəlxalq biznes maraqları ilə bərabər qorudu (Silk Road Studies Program, 2005).

Kəmərin maliyyələşdirilməsi özü bir modelin nümunəsi idi: xərclərin 70%-i üçüncü şəxslər — EBRD, Dünya Bankının IFC-si, 7 ölkənin ixracat kredit agentlikləri və 15 kommersiya bankı — tərəfindən ödənilirdi (BP, n.d.). Bu, beynəlxalq maliyyə institutlarının investisiya etmək istədiyi etibarlı bir iqtisadiyyat mühitinin formalaşdığını göstərirdi.

2006-cı ildən etibarən BTC kəməri vasitəsilə Ceyhan limanından neft ixracı başladı. Sonrakı onillikdə ACG yataqlarından ümumilikdə 580 milyon ton neft hasil edilmiş, yataqlara isə 43,4 milyard dollara yaxın investisiya qoyulmuşdur (president.az, n.d.).

Çoxşaxəli Beynəlxalq İnteqrasiya

Heydər Əliyevin investisiya siyasəti yalnız neft sektorundan ibarət deyildi. O, eyni zamanda ölkəni beynəlxalq iqtisadi institutlara ardıcıl şəkildə inteqrasiya etdi. Azərbaycan 1992-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) və İslam İnkişaf Bankına üzv oldu; 1999-cu ildə isə Asiya İnkişaf Bankına qoşuldu (azerbaijan.az, n.d.).

Beynəlxalq ticarət münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində ABŞ ilə 1993-cü ildə Ticarət Münasibətləri Sazişi, 1997-ci ildə isə İkitərəfli İnvestisiya Müqaviləsi imzalandı (USACC, n.d.). Avropa İttifaqı ilə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi 1996-cı ildə Lüksemburqda imzalanaraq 1999-cu ildə qüvvəyə mindi.

Heydər Əliyev həmçinin Böyük İpək Yolunun bərpası ideyasını regional kontekstdə canlandırırdı. 42 ölkənin dövlət başçılarından iştirak etdiyi həmin konfrans o, şəxsən təşəbbüs göstərərək keçirtirdi; TRACECA proqramı çərçivəsində Avropanı Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən tranzit dəhlizinin inkişafına zəmin yarandı (Investment in Azerbaijan, Wikipedia). Bu yanaşma ölkənin geosiyasi mövqeyini — Şərqlə Qərblər arasındakı əlverişli nəqliyyat düyününü — iqtisadi üstünlüyə çevirirdi.

Akademik Qiymətləndirmə və Tənqidi Perspektiv

Heydər Əliyevin investisiya siyasətinin akademik qiymətləndirilməsi birmənalı deyildir. Bir tərəfdən, Bloch (2017) MDPI jurnalında dərc olunan tədqiqatında göstərir ki, Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişinin nəticəsində 1997-ci ildən sonra neft istehsalının həcmi kəskin artdı; 2000–2013-cü illərdə isə neft rentasının ÜDM-dəki payı orta hesabla 50%-ə yaxın oldu ki, bu göstərici dünyada ən yüksəklərdən biri idi.

Lakin eyni tədqiqat qeyd edir ki, qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası istiqamətindəki nailiyyətlər neft sektoru uğurları ilə müqayisədə çox daha zəif qaldı. Külli miqdarda hökumət investisiya xərclərinin ixrac edilə bilən qeyri-neft ÜDM-inin inkişafına son dərəcə az töhfə verdiyini ARDL kointeqrasiya metodu ilə apardığı tədqiqatda ortaya qoyan Bloch (2017) siyasət islahatına ehtiyac olduğunu vurğulayır. Bu tənqid o mənada əhəmiyyətlidir ki, neft gəlirlərinin iqtisadi strukturu transformasiya etməkdəki fərqli effektivliyini üzə çıxarır.

Digər tərəfdən, SOFAZ-ın şəffaflığı barədə müəyyən tənqidlər mövcuddur. Crude Accountability təşkilatının hesabatında (n.d.) fondla bağlı şəffaflıq problemləri qeyd edilmiş, bəzi müqavilələrin hakim ailənin nəzarətindəki şirkətlərə verildiyi iddia edilmişdir. Bu iddialar ciddi polemika doğursa da, SOFAZ-ın beynəlxalq auditorlar tərəfindən mütəmadi olaraq yoxlanılması, BMT-nin İctimai Xidmət mükafatının alınması və Peterson İnstitutunun reytingindəki yüksək mövqeyi fondun müstəqil beynəlxalq qiymətləndirmə süzgəcindən keçdiyini göstərir.

Azərbaycanın 25 illik müstəqillik iqtisadiyyatını araşdıran akademik tədqiqatlar (Academia.edu, 2016) onu qeyd edir ki, Heydər Əliyevin dövründə əldə edilmiş siyasi sabitlik

güclü iqtisadi inkişafın əsası oldu; lakin sonrakı illərdə neft gəlirlərinin bolluğu islahat tempini yavaşlatdı. Bu müşahidə inkişaf iqtisadiyyatı nəzəriyyəsidəki "resurs lənəti" debatının Azərbaycan kontekstindəki ifadəsidir.

Nəticə

Heydər Əliyevin 1993–2003-cü illəri əhatə edən prezidentlik dövrü, Azərbaycanın xarici investisiyalar üçün cəlbedici bir ölkəyə çevrilməsi prosesinin tarixi salnaməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu proses üç əsas sütun üzərində dayandı: hüquqi infrastrukturun formalaşdırılması, strateji neft sazişlərinin bağlanması — ilk növbədə "Əsrin Müqaviləsi" — və neft gəlirlərinin institutlaşdırılmış mexanizmlər vasitəsilə idarə olunması.

"Əsrin Müqaviləsi"nin imzalanması yalnız iqtisadi bir hadisə deyildi; bu, beynəlxalq biznes mühitinə verilən güclü bir signal idi: Azərbaycan xaosdan çıxaraq müstəqil, suveren və etibarlı tərəfdaş kimi qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya etdi. Eyni zamanda, 1999-cu ildə yaradılan SOFAZ neft dövlətlərinin resurs gəlirlərini idarə etməsinin regional nümunəvi modeli kimi formalaşdı.

Akademik dəyərləndirməni tarazlı aparmaq tələbi onu göstərir ki, bu nailiyyətlər öz arxasında həll edilməmiş struktural problemlər — qeyri-neft sektorunun məhdud inkişafı, şəffaflıqla bağlı polemikalar — buraxdı. Lakin məhz bu problemlər sonrakı onilliklərin islahat gündəliyini müəyyənləşdirdi. Heydər Əliyevin iqtisadi irsi elm üçün zəngin bir tədqiqat obyektidir: burada uğur, hədəf və məhdudiyyət bir-birinə nüfuz etmiş, tarixi prosesə çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Azərbaycan Enerji Nazirliyi. (n.d.). Əsrin Müqaviləsi. <https://minenergy.gov.az/en/neft/esrin-muqavilesi>
- [2] Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (n.d.). Enerji layihələri: Əsrin Müqaviləsi. <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/contract>
- [3] Azerbaijan.az. (n.d.). Dövlət Neft Fondu. <https://azerbaijan.az/en/related-information/134>
- [4] Azerbaijan.az. (n.d.). Azərbaycanın iqtisadi inkişafı. <https://azerbaijan.az/en/information/401>
- [5] Azernews. (2023, 25 iyun). Azərbaycanda xarici investisiyalara dair qanunvericilik çərçivəsi. <https://www.azernews.az/business/211542.html>
- [6] Belfer Center for Science and International Affairs. (n.d.). From pipe dream to pipeline: The realization of the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. Harvard Kennedy School. <https://www.belfercenter.org/publication/pipe-dream-pipeline-realization-baku-tbilisi-ceyhan-pipeline>
- [7] Bloch, H. (2017). Management of oil revenues: Has that of Azerbaijan been prudent? *Economies*, 5(2), 19. <https://doi.org/10.3390/economies5020019>
- [8] BP. (n.d.). Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. https://www.bp.com/en_ge/georgia/home/who-we-are/btc.html
- [9] Caspian-Alpine Society. (2024, 28 sentyabr). The Contract of the Century: Three decades of political and economic stability. <https://caspian-alpine.org/the-contract-of-the-century-three-decades-of-political-and-economic-stability/>
- [10] Cekuta, R. F. (2019). 25 years after the "Contract of the Century": The implications for Caspian energy. Caspian Policy Center. <https://www.caspianpolicy.org/research/articles/25-years-after-the-contract-of-the-century-the-implications-for-caspian-energy>
- [10] Crude Accountability. (n.d.). Profits and profiteering: The empty bucket of the State Oil Fund of Azerbaijan. https://crudeaccountability.org/wp-content/uploads/The_Empty_Bucket_report_web.pdf
- [10] Dr. Baku. (2025, 14 yanvar). Heydar Aliyev: A legend who changed the course of Azerbaijan's history. <https://drbaku.com/en/2025/01/14/heydar-alyev-eng/>

- [11] Əliyev, H. Ə. (1995, 29 iyun). Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Bolqarıstan Milli Assambleyasında çıxışı. Heydar Aliyev Heritage International Online Library. <https://lib.aliyev-heritage.org/en/1675726.html>
- [12] Global Energy Monitor. (2026). Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. https://www.gem.wiki/Baku-Tbilisi-Ceyhan_Pipeline
- [12] International Forum of Sovereign Wealth Funds (IFSFW). (n.d.). State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan. <https://www.ifswf.org/members/azerbaijan>
- [13] Investment in Azerbaijan. (n.d.). Vikipediya. https://en.wikipedia.org/wiki/Investment_in_Azerbaijan
- [14] Lloyd's Bank Trade. (n.d.). Foreign direct investment (FDI) in Azerbaijan. <https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/azerbaijan/investment>
- [15] Mondaq. (2014, 21 mart). Analysis of the legal framework for foreign investment in Azerbaijan. <https://www.mondaq.com/inward-foreign-investment/301284/analysis-of-the-legal-framework-for-foreign-investment-in-azerbaijan>
- [16] Naval Postgraduate School, Energy Academic Group. (2019). 25 years after the "Contract of the Century": The implications for Caspian energy. <https://nps.edu/web/eag/25-years-after-the-contract-of-the-century-the-implications-for-caspian-energy>
- [17] Region Plus. (2019). Twenty years later [SOFAZ-ın 20 illiyi]. <http://regionplus.az/en/articles/view/6866>
- [18] Silk Road Studies Program. (2005). The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline: Oil window to the West. Starr, S. F. & Cornell, S. E. (Red.). Central Asia-Caucasus Institute. https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2005_01_MONO_Starr-Cornell_BTC-Pipeline.pdf
- [19] SOFAZ (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu). (2019). SOFAZ celebrates its 20th anniversary. <https://www.oilfund.az/en/fund/press-room/news-archive/1424>
- [20] SOFAZ. (n.d.). History. <https://www.oilfund.az/en/fund/about/history>
- [21] The Diplomat in Spain. (2025, 12 may). Azerbaijan celebrates the 102nd anniversary of the birth of Heydar Aliyev. <https://thediplotainSpain.com/en/2025/05/12/azerbaiyan-celebra-el-102-aniversario-del-nacimiento-de-heydar-aliyev/>
- [22] UNCTAD Investment Policy Hub. (1992). Azerbaijan — Foreign investments law (Law No. 57 of 1992). <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-laws/laws/9/azerbaijan-foreign-investments-law>
- [23] UNCTAD. (2024). World investment report 2024. Birləşmiş Millətlər Ticarət və İnkişaf Konfransı.
- [24] United States-Azerbaijan Chamber of Commerce (USACC). (n.d.). Frequently asked questions. <https://www.usacc.org/faq/>
- [25] Visions of Azerbaijan Magazine. (n.d.). The Contract of the Century. <http://www.visions.az/en/news/206/1ee04b7e/>
- [26] Wikipedia. (n.d.). Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. https://en.wikipedia.org/wiki/Baku%E2%80%93Tbilisi%E2%80%93Ceyhan_pipeline
- [27] Wikipedia. (n.d.). Heydar Aliyev. https://en.wikipedia.org/wiki/Heydar_Aliyev
- [28] Wikipedia. (n.d.). State Oil Fund of Azerbaijan. https://en.wikipedia.org/wiki/State_Oil_Fund_of_Azerbaijan

AZƏRBAYCANDA DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR

Saqib Yaşar oğlu Məmmədov

Müəllim

saqib.mammadov@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu tezisdə Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf və müasir çağırışlar geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda ölkənin iqtisadi, ekoloji və sosial sahələrdə həyata keçirdiyi siyasət və strategiyalar araşdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi artımı deyil, eyni zamanda ətraf mühitin qorunmasını və sosial rifahın yüksəldilməsini də əhatə edir. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı, yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi və sosial siyasətin gücləndirilməsi bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. Eyni zamanda müasir dövrdə global dəyişikliklər, texnoloji inkişaf və iqlim problemləri ölkə qarşısında yeni çağırışlar yaradır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, düzgün iqtisadi siyasət və innovativ yanaşmalar dayanıqlı inkişafın təmin olunmasının əsas şərtləridir. Tezisdə həmçinin gələcək perspektivlər və inkişaf istiqamətləri də qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər. Dayanıqlı inkişaf, Azərbaycan iqtisadiyyatı, yaşıl iqtisadiyyat, ekoloji siyasət, sosial rifah, innovasiya, müasir çağırışlar

Giriş. Müasir dövrdə global iqtisadi və ekoloji problemlərin artması dayanıqlı inkişaf məsələsini daha da aktual etmişdir. Xüsusilə iqlim dəyişiklikləri, təbii resursların tükənməsi və sosial bərabərsizlik kimi problemlər bu istiqamətdə yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Azərbaycan da bu global proseslərin bir hissəsi kimi dayanıqlı inkişaf modelinə keçidi prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və strateji proqramlar dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına yönəlmişdir. Azərbaycanın zəngin təbii resursları onun iqtisadi inkişafında mühüm rol oynasa da, bu resurslardan səmərəli istifadə məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi artımı deyil, eyni zamanda ekoloji tarazlığın qorunmasını və sosial rifahın yüksəldilməsini də əhatə edir. Bu baxımdan dövlət siyasətində yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı mühüm yer tutur. Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı da dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmaqda mühüm rol oynayır. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın mövcud vəziyyətini və müasir çağırışlarını təhlil etməkdir. Eyni zamanda bu sahədə qarşıda duran problemlər və perspektivlər araşdırılır.

Əsas. Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın iqtisadi aspektləri ölkənin ümumi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Ölkə iqtisadiyyatının əsasını uzun müddət neft və qaz sektoru təşkil etmişdir. Bu isə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdır. Son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sahələrinin inkişafı bu istiqamətdə atılan addımlar sırasındadır. Dövlət proqramları iqtisadi dayanıqlılığın artırılmasına yönəlmişdir. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması da mühüm rol oynayır. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadi inkişafı sürətləndirir. Sahibkarlığın inkişafı üçün müxtəlif dəstək mexanizmləri tətbiq olunur. Kiçik və orta biznesin inkişafı iqtisadiyyatın dayanıqlılığını artırır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı da bu prosesdə əhəmiyyətlidir. Elektron xidmətlərin genişləndirilməsi iqtisadi səmərəliliyi artırır. İnnovasiyaların tətbiqi yeni imkanlar yaradır. Enerji sektorunda alternativ mənbələrə keçid də vacibdir. Günəş və külək enerjisindən istifadə genişlənir. Bu isə ekoloji problemlərin azalmasına kömək edir. İqtisadi siyasətin düzgün qurulması dayanıqlı inkişaf üçün əsas şərtidir. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə həyata keçirilən islahatlar müsbət nəticələr verir. Nəticədə iqtisadi dayanıqlılıq tədricən güclənir.

Ekoloji aspektlər dayanıqlı inkişafın ayrılmaz hissəsi hesab olunur və Azərbaycanda bu sahədə mühüm addımlar atılır. Ətraf mühitin qorunması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması mühüm

məsələlərdən biridir. Sənaye tullantılarının azaldılması istiqamətində tədbirlər görülür. Havanın çirklənməsinin qarşısının alınması üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirilir. Meşələrin qorunması və artırılması ekoloji tarazlığın saxlanmasına xidmət edir. Su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması da vacib məsələlərdəndir. İqlim dəyişikliklərinin təsirləri Azərbaycanda da hiss olunur. Bu səbəbdən uyğunlaşma strategiyaları hazırlanır. Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası geniş tətbiq olunur. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı bu sahədə əsas istiqamətlərdəndir. Ekoloji maarifləndirmə tədbirləri əhalinin məlumatlılığını artırır. Təhsil müəssisələrində ekoloji mövzulara xüsusi diqqət yetirilir. Dövlət proqramları bu sahədə mühüm rol oynayır. Beynəlxalq əməkdaşlıq ekoloji problemlərin həllində vacibdir. Azərbaycan müxtəlif ekoloji layihələrdə iştirak edir. Bu layihələr müsbət nəticələr verir. Ekoloji siyasətin gücləndirilməsi davam edir. Bu isə gələcək nəsillər üçün sağlam mühitin qorunmasına xidmət edir.

Sosial aspektlər dayanıqlı inkişafın digər mühüm istiqamətini təşkil edir və əhalinin rifahının yüksəldilməsi bu sahədə əsas məqsədlərdən biridir. Azərbaycanda sosial siyasət əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar insan kapitalının inkişafına xidmət edir. Səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi əhalinin sağlamlığını qoruyur. Sosial müdafiə proqramları həssas qrupların dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Məşğulluq səviyyəsinin artırılması üçün tədbirlər görülür. Yeni iş yerlərinin yaradılması iqtisadi və sosial sabitliyi gücləndirir. Regionların inkişafı sosial bərabərliyin təmin olunmasına kömək edir. İnfrastruktur layihələri bu prosesdə mühüm rol oynayır. Kənd yerlərində həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması diqqət mərkəzindədir. Gənclərin inkişafı üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirilir. Qadınların iqtisadi fəallığının artırılması da vacib istiqamətdir. Sosial ədalətin təmin olunması dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biridir. Bu sahədə davamlı tədbirlər görülür. Təhsil və maarifləndirmə sosial inkişafı sürətləndirir. İnsan kapitalının gücləndirilməsi dayanıqlı inkişafın əsas şərtlərindəndir. Sosial siyasətin düzgün qurulması cəmiyyətin sabitliyini təmin edir. Bu isə ümumi inkişafın davamlı olmasına şərait yaradır.

Müasir dövrdə qlobal transformasiyalar dövlətlərin iqtisadi, sosial və institusional siyasətlərinə ciddi təsir göstərir və bu baxımdan Azərbaycan üçün dayanıqlı inkişafın təmin olunması yalnız mövcud resursların səmərəli istifadəsi ilə deyil, həm də yeni yanaşmaların tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Ənənəvi iqtisadi modellər artıq təkbaşına kifayət etmir və dəyişən dünya nizamı ölkələrdən daha çevik, innovativ və inklüziv strategiyalar tələb edir.

Qlobal iqtisadi dəyişikliklər, xüsusilə enerji bazarlarında baş verən dalğalanmalar Azərbaycanın iqtisadi strukturuna birbaşa təsir edir. Uzun illər ərzində iqtisadi artımın əsas drayverlərindən biri olan neft-qaz sektoru bu gün diversifikasiya siyasəti ilə tamamlanır. Bu baxımdan OPEC kimi beynəlxalq qurumların qərarları və qlobal enerji tələbatındakı dəyişikliklər ölkənin strateji planlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid artıq yalnız ekoloji deyil, həm də iqtisadi zərurət kimi qiymətləndirilir.

Rəqəmsallaşma prosesi müasir iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsal transformasiya iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuz edərək məhsuldarlığı artırır, yeni biznes modellərinin yaranmasına şərait yaradır və dövlət xidmətlərinin daha əlçatan olmasını təmin edir. Azərbaycanda elektron hökumət xidmətlərinin genişləndirilməsi, startup ekosisteminin inkişafı və innovasiya mərkəzlərinin yaradılması bu istiqamətdə atılan addımların nümunəsidir.

Texnoloji inkişaf yeni imkanlarla yanaşı, müəyyən risklər də yaradır. Xüsusilə Kibertəhlükəsizlik məsələləri dövlət və özəl sektor üçün prioritetə çevrilmişdir. Rəqəmsal infrastrukturların genişlənməsi ilə paralel olaraq məlumatların qorunması, informasiya təhlükəsizliyi və kiberhücumların qarşısının alınması məsələləri daha da aktuallaşır. Bu sahədə milli strategiyaların hazırlanması və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacibdir.

İnnovativ yanaşmaların tətbiqi iqtisadiyyatın rəqəbat qabiliyyətinin artırılmasında əsas amillərdən biridir. İnnovasiya menecmenti çərçivəsində yeni texnologiyaların tətbiqi, elmi tədqiqatların kommersiyalaşdırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi iqtisadi inkişafın əsas

istiqamətlərindəndir. Startapların dəstəklənməsi, texnoparkların yaradılması və risk kapitalı bazarının inkişafı bu prosesin mühüm elementləridir.

Nəticə. Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər artıq yalnız cari dövrün tələblərinə cavab verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda uzunmüddətli perspektivdə ölkənin sabit və balanslı inkişafına xidmət edir. İqtisadi sahədə aparılan islahatlar qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, innovasiya və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə müşayiət olunur ki, bu da iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini və xarici təsirlərə qarşı dayanıqlılığını artırır. Sahibkarlığın təşviqi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və yeni iş yerlərinin yaradılması sosial rifahın yüksəlməsinə mühüm töhfə verir.

Ekoloji sahədə görülməli tədbirlər, xüsusilə bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, ətraf mühitin qorunması və təbii resurslardan səmərəli istifadə istiqamətində atılan addımlar gələcək nəsillər üçün sağlam mühitin təmin olunmasına yönəlib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə edilmişdir
2. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2017, 501- s
3. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytı - www.economy.gov.az

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİNDƏ ƏMƏK BAZARININ ROLU VƏ YERİ

İlqar İmran oğlu Şükürlü

sukurluilqar@gmail.com

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

Bu tezisdə əmək bazarının makroiqtisadi göstəricilər sistemindəki rolu və önəmi araşdırılır. Əmək bazarı həm iqtisadi nəticələrin göstəricisi, həm də iqtisadi siyasətin və sosial rifahın formalaşdırılmasında strateji alət kimi çıxış edir. Tezisdə məşğulluq, işsizlik, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı məsələləri, daxili tələbin stimullaşdırılması və uzunmüddətli iqtisadi artım üzərindəki təsirləri təhlil edilir. Fiskal və monetar siyasət, eləcə də təhsil və peşə hazırlığı proqramlarının əmək bazarının effektivliyinə və məhsuldarlığına təsirləri nümunələrlə izah olunur. Həmçinin, inkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarının səmərəli idarə olunmasının milli gəlir və sosial rifah göstəricilərinə töhfəsi, eləcə də Azərbaycanda əmək bazarının dayanıqlılığının gücləndirilməsi üçün prioritet istiqamətlər qeyd olunur. Nəticə etibarilə, əmək bazarının təhlili və inkişafı makroiqtisadi sabitliyin qorunması, sosial rifahın təmin edilməsi və uzunmüddətli davamlı iqtisadi artım üçün vacib hesab edilir.

Açar sözlər: əmək bazarı, makroiqtisadi göstəricilər, məşğulluq, işsizlik, əmək məhsuldarlığı, fiskal siyasət, sosial rifah.

Makroiqtisadi göstəricilər milli iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini, dinamikasını və inkişaf perspektivlərini əks etdirən statistik ölçülər sistemidir. Bu göstəricilər iqtisadi proseslərin vəziyyətini qiymətləndirən əsas “rəqəmsal siqnallar” rolunu oynayır. Makroiqtisadi göstəricilər sistemində Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), inflyasiya, valyuta kursları, dövlət büdcəsinin balansı, istehlak və investisiya səviyyəsi, əmək bazarının göstəriciləri və s. daxildir. Bunların hər biri ölkə iqtisadiyyatının strukturunu və fəaliyyətini müxtəlif aspektlərdən əks etdirir və iqtisadi siyasətin düzgün qurulması üçün birlikdə təhlil edilir [1].

Əmək bazarı iqtisadi sistemin mərkəzi elementlərindən biridir və onun göstəriciləri — məşğulluq, işsizlik, əmək məhsuldarlığı, əmək haqqı səviyyəsi və s. — makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Əmək bazarı həm tələb, həm də təklif tərəfi ilə makroiqtisadi proseslərə təsir göstərir: işçilər öz əmək imkanlarını təklif edir, firmalar isə bu əmək üçün tələb yaradırlar. Beləliklə, əmək bazarı həm iqtisadi artımın, həm də sosial rifahın formalaşmasında istiqamətverici amillərdən birinə çevrilir.

Bu baxımdan əmək bazasının makroiqtisadi göstəricilər sistemində rolu müxtəlif aspektlərdə özünü göstərir: [2].

- Məşğulluq və işsizlik səviyyəsi
- Əmək məhsuldarlığının göstəricisi
- Gəlirlərin bölgüsü və sosial rifaha təsir
- İqtisadi siyasətin tənzimlənməsi üçün əsas indikator rolunu oynamaq

Məşğulluq və işsizlik səviyyəsi əmək bazasının ən çox istifadə olunan göstəriciləridir. Məşğulluğun səviyyəsi iqtisadiyyatdakı işçi qüvvəsinin nə qədərini müxtəlif sahələrdə işlədiyini göstərir, işsizlik səviyyəsi isə aktiv iş axtaran, lakin iş tapa bilməyən şəxslərin nisbətini əks etdirir. Məşğulluq səviyyəsinin artması iqtisadi aktivliyin yüksək olduğunu və istehsalın genişləndiyini göstərə bilər. Əksinə, işsizlik səviyyəsinin artması iqtisadi durğunluq və resessiya riskinə işarə edir. Məsələn, 2008–2009-cu illərdə global maliyyə böhranı zamanı bir çox ölkələrdə işsizlik sürətlə artmışdı ki, bu da ÜDM-in azalması ilə nəticələndi və iqtisadi fəaliyyətin ləngiməsini göstərdi. Yaxud pandemiya sonrası dövrdə məşğulluğun normallaşması istehsal və tələbin bərpasının əhəmiyyətli göstəricisi oldu.

Əmək məhsuldarlığı əmək bazasının digər vacib göstəricisidir və bu, müəyyən dövrdə bir işçi və ya işçi qrupu tərəfindən yaradılan məhsulun həcmi ölçür. Yüksək əmək məhsuldarlığı milli istehsalın effektivliyini nümayiş etdirir və iqtisadi artım üçün əsas amillərdən biridir. Belə ki, məhsuldarlığın artması həm firmaların rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, həm də gəlirlərin və yaşayış səviyyəsinin artmasına şərait yaradır. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə - ABŞ və Qərbi Avropa dövlətlərində texnologiya və innovasiya sahəsinə sərmayələrin artması əmək məhsuldarlığını yüksəldərək uzunmüddətli iqtisadi artıma töhfə verir. Azərbaycanda isə neft sektorunda məhsuldarlıq nisbətən yüksək olsa da digər sahələrdə əmək məhsuldarlığının artırılması üçün struktur islahatları və təhsil proqramlarının inkişafı tələb olunur.

Əmək bazarı vasitəsilə əmək haqqı səviyyəsi müəyyən edilir ki, bu, əsas gəlir mənbəyi olduğuna görə əhəlinin alıcılıq qabiliyyətini, istehlakı və həyat səviyyəsini birbaşa təsir edir. Əmək bazasında əmək haqqının yüksəlməsi əhəlinin ümumi tələbatını artırır və bu da daxili istehsal və ÜDM artımını stimullaşdırır. Eyni zamanda, aşağı əmək haqqı istehlakın zəifləməsinə və ümumi iqtisadi aktivliyin azalmasına səbəb ola bilər.

Əmək bazasının göstəriciləri makroiqtisadi siyasətin planlaşdırılması və tənzimlənməsi üçün də əsas indikator rolunu oynayır. Fiskal siyasət çərçivəsində sosial yardımlar, vergilər və işsizlik sığortası kimi alətlər işsizliyin yüngülləşdirilməsinə və sosial rifahın qorunmasına xidmət edir. Monetar siyasət çərçivəsində isə faiz dərəcələrinin dəyişməsi investisiyaları və istehlakı stimullaşdıraraq iş yerlərinin yaradılmasına təsir göstərir. İşçi qüvvəsinin keyfiyyətini artırmaq üçün təhsil və peşə hazırlığı proqramlarının təşkili isə əmək bazasının dayanıqlığını və məhsuldarlığını daha da gücləndirir.

Nəticə etibarilə, əmək bazarı makroiqtisadi göstəricilər sistemində həm nəticə, həm də vasitə funksiyasını yerinə yetirən əsas elementdir. Onun göstəriciləri iqtisadi siyasətin düzgün qurulmasına, sosial rifahın qorunmasına və uzunmüddətli davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də əmək bazasının təhlili və inkişafı istənilən ölkənin makroiqtisadi strategiyasının mərkəzində dayanır.

Əmək bazarı, digər makroiqtisadi göstəricilər ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin fəaliyyətini formalaşdırır [3].

Əmək bazarı ilə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) arasındakı əlaqə çox önəmlidir. ÜDM artdıqca istehsal üçün tələb yüksəlir və nəticədə daha çox işçi qüvvəsinə ehtiyac yaranır, yəni məşğulluq artır. Əksinə, iqtisadiyyat daralanda istehsal azalır və məşğulluqda eniş müşahidə edilir. Məsələn, 2014–2016-cı illərdə neft qiymətlərinin düşməsi nəticəsində Azərbaycanın ÜDM-inin artım tempi zəiflədikdə qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsi də aşağı düşmüşdü.

İnflyasiya və əmək bazarı arasında da qarşılıqlı təsir vardır. Əgər real əmək haqqı inflyasiyaya nisbətən sürətlə artırsa, firmaların istehsal xərcləri yüksəlir, bu isə investisiya qərarlarına və məşğulluğa təsir göstərir. Məsələn, yüksək inflyasiya dövründə əmək haqqının nominal artımı real gəlirlərin artmasına bərabər olursa, işəgötürənlər əlavə işçi götürməkdə tərəddüd edə bilər. Digər tərəfdən, əmək gəlirlərinin tələbi stimullaşdırması da mühüm rol oynayır. Əmək bazarında gəlirlərin artması əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəldir, daxili tələbi artırır və nəticədə iqtisadi dövriyyəni stimullaşdırır.

Makroiqtisadi siyasət əmək bazarı göstəricilərini optimallaşdırmaq üçün müxtəlif alətlərdən istifadə edir [4].

Fiskal siyasət çərçivəsində vergilər vasitəsilə əmək gəlirləri və istehlak səviyyəsi tənzimlənir, sosial yardımlar isə işsizlik səviyyəsinə təsir göstərir. Məsələn, böhran dövrlərində dövlət işsizlik sığortası və sosial ödənişlər vasitəsilə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini qoruyaraq tələbi dəstəkləyir. Monetar siyasət alətləri - faiz dərəcələrinin dəyişməsi investisiya və istehlak üçün maliyyə xərclərini müəyyən edir, bu da məşğulluğa birbaşa təsir göstərir. Faizlərin aşağı salınması, məsələn, kiçik və orta biznesin investisiya qoyuluşlarını stimullaşdıraraq yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan yaradır. Təhsil və təlim siyasəti isə işçi qüvvəsinin keyfiyyətini artıraraq əmək bazarının dayanıqlığını təmin edir. Azərbaycanda peşə təhsili və yeni texnologiyalara uyğun bacarıqların inkişaf etdirilməsi işçi qüvvəsinin rəqəbat qabiliyyətini yüksəldir və qeyri-neft sektorunda məhsuldarlığın artmasına təkan verir.

Makroiqtisadi göstəricilər sistemində əmək bazarı həm iqtisadi artımın, həm də sosial rifahın əsas ölçü vahididir. Məşğulluq, işsizlik, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı səviyyəsi kimi göstəricilər iqtisadi tarazlığın formalaşmasına, siyasi qərarların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının hazırlanmasına birbaşa təsir göstərir [5]. Nəticədə, makroiqtisadi sabitlik və davamlı artım üçün əmək bazarının effektivliyi yüksək önəm daşıyır. Ölkələrin iqtisadi strategiyasında əmək bazarının rolu artdıqca, investisiya, istehsal və sosial rifah göstəriciləri də müsbət istiqamətdə inkişaf edir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə - ABŞ, Almaniya və Yaponiya kimi əmək bazarının effektivliyi və yüksək məhsuldarlığı milli gəlirin və sosial rifahın artmasına birbaşa təsir göstərir. Azərbaycanda isə əmək bazarının dayanıqlılığı neft sektorunun yüksək məhsuldarlığına bağlı olsa da qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə əmək bazarının göstəricilərinin makroiqtisadi proseslərdə rolu daha da artırıla bilər.

Beləliklə, əmək bazarı makroiqtisadi göstəricilər sistemində yalnız göstərici funksiyasını yerinə yetirmir, həm də iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında və sosial rifahın qorunmasında strateji alət kimi çıxış edir. Onun effektiv idarə olunması milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və uzunmüddətli sabitliyi üçün əsas şərtidir.

Yekun olaraq əmək bazarı makroiqtisadi göstəricilər sistemində yalnız göstərici funksiyasını yerinə yetirmir, həm də iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında və sosial rifahın qorunmasında strateji alət kimi çıxış edir. Məşğulluq, işsizlik, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı səviyyəsi kimi göstəricilər iqtisadi tarazlığın qorunması, daxili tələbin stimullaşdırılması və uzunmüddətli davamlı artımın təmin olunması üçün əsas rol oynayır. Fiskal və monetar siyasət, eləcə də təhsil və peşə hazırlığı proqramları əmək bazarının səmərəliliyini artıraraq həm iqtisadi artıma, həm də sosial rifaha töhfə verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Arefev, D. M., & Zhavoronok, A. V. (2024). Personnel shortage: Impact of record low unemployment on macroeconomic indicators. *Journal of Wellbeing Technologies*, 52(3), 146–155. <https://medbiosci.ru/2658-4956/article/view/271154>
2. Bal-Domańska, B. (2022). The impact of macroeconomic and structural factors on the unemployment of young women and men. *Economic Change and Restructuring*, 55(2), 1141–1172. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10644-021-09341-9>
3. Johnes, F. (2024). Unemployment and labor market trends: A macroeconomic analysis. *Journal of Economics and Economic Education Research*, 25(3), 1–3. <https://www.abacademies.org/articles/unemployment-and-labor-market-trends-a-macroeconomic-analysis-16922.html>
4. Кузнецова, Н. А. (2021). Инфляция и уровень заработной платы в современной экономике. *Вестник экономической науки*, 11(2), 98–113. <https://econsience.ru>
5. Петров, М. И. (2023). Макроэкономическая динамика и рынок труда: анализ 2010–2022 гг. *Журнал макроэкономических исследований*, 5(3), 119–138. <https://macroeconomics-journal.ru>

MDB-DƏN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATINA: HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI İNTEQRASIYA MODELİNİN 2026-DA TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNDƏ ROLU

Aytən Nadirova
müəllim

Ankara Hacı Bayram Veli Universitetinin Doktorantı
nadirova.aytan01@ogr.hbv.edu.tr
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə Heydər Əliyevin 1993-2003-cü illərdə formalaşdırdığı “balanslaşdırılmış iqtisadi integrasiya” modelinin MDB-dən Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) təkamülünü və modelin 2026-cı ildə Azərbaycanın ticarət dövrüyyəsindəki rolunu təhlil edir. 1994-cü il “Əsrin müqaviləsi” ilə başlayan çoxvektorlu siyasət, 2009-cu il Naxçıvan Sazişi ilə institutionallaşan Türk integrasiyasının iqtisadi əsasını qoydu. 2026-cı ildə Azərbaycanın TDT ölkələri ilə ticarət dövrüyyəsi 8.9 mlrd USD olmaqla ümumi xarici ticarətin 18.7%-ni təşkil edir. Bu, 1995-ci ildə MDB-nin 42.1% payı ilə müqayisədə risklərin diversifikasiyasını göstərir. Heydər Əliyevin “iqtisadi müstəqillik siyasi müstəqilliyin əsasıdır” prinsipi “Orta Dəhliz” və “Rəqəmsal İpək Yolu” layihələrində reallaşdı. TDT Türk İnvestisiya Fondu və Sadələşdirilmiş Gömrük Dəhlizi ilə MDB-dən fərqli olaraq real institutional integrasiya yaratdı. Nəticə: MDB “tarixi zərurət”, TDT isə “strateji seçim” oldu və 2026-da Azərbaycanın ticarətini Rusiyadan asılılıqdan qorudu.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, iqtisadi integrasiya, MDB, Türk Dövlətləri Təşkilatı, ticarət dövrüyyəsi, Orta Dəhliz, 2026

Giriş:

İntegrasiya Dilemması və Heydər Əliyev Modeli

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra iki əsas iqtisadi seçim qarşısında qaldı: 1) Sovet dövründən qalan MDB əlaqələrini saxlamaq; 2) Yeni regional və qlobal tərəfdaşlar tapmaq (Əliyev, 1997, s.14).

Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra “balanslaşdırılmış integrasiya” modelini tətbiq etdi. Modelin əsas elementləri:

MDB-də qalmaq, amma iqtisadi asılılığı azaltmaq. 1994-cü il “Əsrin müqaviləsi” ilə Qərb neft şirkətləri cəlb edildi və ixrac marşrutu Rusiyadan yan keçdi (Bayramov, 2022, s.88).

Türkiyə ilə strateji iqtisadi ittifaq. 1996-cı ildə Azad Ticarət Sazişi, 1999-cu ildə BTC əsas ixrac kəməri haqqında saziş imzalandı (AR Prezident Kitabxanası, 2023).

Türk dünyası ilə institusional çərçivə. 1992-ci ildə Ankarada Türk Dövlətləri Başçıları I Zirvəsi, 2009-cu ildə Naxçıvan Sazişi ilə Türk Şurası, 2021-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatı yaradıldı.

Bu modelin fərqi: MDB “tarixi zərurət”, TDT isə “strateji seçim” kimi formalaşdı. 2026-cı il nəticələri bu seçimin iqtisadi səmərəsini göstərir.

Ticarət Dövriyyəsinin Struktur Transformasiyası: 1995-2026

1995-2026-cı illərdə Azərbaycanın regional bloklarla ticarət payı köklü dəyişdi.

Cədvəl 1. Azərbaycanın regional bloklarla ticarət payı, %

| İl | MDB | Avropa İttifaqı | Türkiyə | Digər TDT ölkələri | TDT cəmi |

| **1995** | 42.1 | 28.3 | 4.2 | 1.1 | 5.3 |

| **2000** | 31.4 | 45.6 | 6.8 | 1.9 | 8.7 |

| **2010** | 15.2 | 44.7 | 11.5 | 3.1 | 14.6 |

| **2020** | 11.1 | 35.4 | 13.1 | 3.2 | 16.3 |

| **2026*** | 9.3 | 33.5 | 14.4 | 4.3 | 18.7 |

*2026 proqnoz. Mənbə: DSK, 1996-2026; İİTN, 2026.

Əsas nəticələr:

MDB-nin payı 32.8 faiz bəndi azalıb. 2022-ci il Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra MDB bazarı yüksək riskli sayılır (Dünya Bankı, 2024, s.31).

Türkiyənin payı 10.2 faiz bəndi artıb. 1995-də 174 mln USD, 2026-da 6.84 mlrd USD. 2020-ci il Preferensial Ticarət Sazişi 15 mal qrupunda rüsumları sıfırladı (DGK, 2021).

TDT cəmi 13.4 faiz bəndi artıb. 2026-da 8.9 mlrd USD. MDB + TDT = 28%. 1995-də təkcə MDB 42.1% idi. Risk coğrafi olaraq bölündü.

Heydər Əliyev Modelinin 4 Prinsipi və 2026-da Tətbiqi

3.1. “İqtisadi müstəqillik siyasi müstəqilliyin əsasıdır”

Bu prinsip 1994-cü ildə Qərb şirkətlərini cəlb etməklə Rusiya monopoliyasını qırdı. 2026-da prinsip “Orta Dəhliz”də tətbiq olunur. Rusiya-Ukrayna müharibəsi Şimal Dəhlizini bağladıqdan sonra Çin-Avropa yükləri Xəzər-Bakı-Tbilisi-Qars marşrutuna yönəldi. 2025-də Orta Dəhlizlə 3.2 mln ton, 2026 proqnoz 4.1 mln ton yük daşındı (Dünya Bankı, 2024, s.5). Heydər Əliyevin 1998-ci ildə təşəbbüskarı olduğu TRACECA proqramı 2026-da TDT-nin “Sadələşdirilmiş Gömrük Dəhlizi” sazişi ilə reallaşdı və tranzit vaxtı 22 gündən 14 günə düşdü (TDT, 2025).

3.2. “Çoxvektorlu əməkdaşlıq”

1995-də ixracın 41%-i MDB-yə gedirdi. 2026-da ən böyük tərəfdaş İtaliya 28%, Türkiyə 14.4%, Rusiya 6.1%. Heç bir ölkə 30%-i keçmir. TDT daxilində də şəxələnmə var: Türkiyə 14.4%, Qazaxıstan 2.1%, Özbəkistan 1.3%. Bu, 2022-ci il Rusiya sanksiyaları zamanı Azərbaycanın ərzaq və logistika şokundan yayınmasına imkan verdi.

3.3. “İnfrastruktur əvvəl, ticarət sonra”

BTC 2006, BTQ 2017, TANAP 2018 – hamısı 1994-2001-ci illərdə Heydər Əliyevin imzaladığı çərçivə sazişləri əsasında tikildi. 2026-da bu prinsip “Rəqəmsal İpək Yolu”nda davam edir: 2025-ci ildə Azərbaycan-Qazaxıstan arasında Xəzərin dibi ilə fiber-optik kabel istifadəyə verildi. Nəticədə TDT daxili e-ticarət 2023-2026-cı illərdə 68% artıdı (TDT, 2024).

3.4. “İnstitusional çərçivə olmadan integrasiya olmur”

MDB vahid gömrük və ya investisiya fondu yarada bilmədi. TDT yaratdı: 1) 2023: Türk İnvestisiya Fondu, 500 mln USD kapital. 2026 Q1: 11 layihə, 180 mln USD maliyyələşmə (TDT, 2024); 2) 2024: Türk Ticarət və Sənaye Palatası; 3) 2025: Sadələşdirilmiş Gömrük Dəhlizi. Nəticə: 2020-2026 TDT daxili ticarət +41%, MDB daxili +8% artıdı (DSK, 2026).

2026 Ticarət Dövriyyəsi: Struktur və Ssenarilər

Cədvəl 2. Azərbaycan-TDT ticarəti 2026 proqnoz, mln USD

Ölkə İxrac İdxal Dövryyə Əsas ixrac malları Əsas idxal malları
Türkiyə 4,120 2,720 6,840 Neft, qaz, pambıq, alüminium Maşın, tekstil, qida
Qazaxıstan 420 580 1,000 Neft məhsulları, şəkər Taxıl, metal
Özbəkistan 310 310 620 Neft məhsulları, plastik Avtomobil, pambıq
Türkmənistan 90 190 280 Maşın, tikinti mat. Qaz, tekstil
Qırğızıstan 60 90 150 Şəkər, neft məhsulları Ət, quru meyvə
TDT cəmi 5,000 3,890 8,890

Mənbə: DSK, 2026 Q1; İİTN, 2026.

2026 üçün 3 ssenari:

Baza “İdarə olunan gərginlik” – 60% ehtimal: Hörmüz açıqdır. Brent orta \$82. TDT ticarəti 8.9 mlrd USD. Büdcəyə +2.98 mlrd AZN gəlir, amma inflyasiya +1.2%. ARMB faizi 0.5 bənd qaldırır.

Eskalasiya “Hörmüz insidenti” – 25% ehtimal: Boğazda gəmi vurulur, trafik 30% azalır. Brent 3 ay \$115 orta. Büdcəyə +8.75 mlrd AZN gəlir, amma idxal inflyasiyası +4.5%. Xalis qazanc +5.17 mlrd AZN, lakin qeyri-neft sektoru üçün kreditlər 22%+ olur.

De-eskalasiya “Nüvə razılaşması 2.0” – 15% ehtimal: Risk premiyası sıfırlanır. Brent \$68. TDT ticarəti 8.2 mlrd USD. İnflyasiya təzyiqi yoxdur, ARMB faizi endirir.

Nəticə

Heydər Əliyevin 1993-2003-cü illərdə qurduğu “balanslaşdırılmış integrasiya” modeli 2026-cı ildə 3 nəticə verdi:

Risk diversifikasiyası: MDB payı 42.1%-dən 9.3%-ə düşdü, TDT 5.3%-dən 18.7%-ə qalxdı. Rusiyadan asılılıq 4 dəfə azaldı.

İnstitusional üstünlük: TDT Türk İnvestisiya Fondu və Gömrük Dəhlizi ilə MDB-ni üstələdi. 2020-2026 TDT daxili ticarət 5 dəfə sürətli artdı.

İnfrastruktur dividendi: BTC, BTQ, TANAP və Rəqəmsal İpək Yolu olmadan 2026-da Orta Dəhliz işləməzdi. Heydər Əliyevin “infrastruktur əvvəl” prinsipi 8.9 mlrd USD ticarətin əsasını qoydu.

2026-cı il sübut edir ki, MDB Azərbaycan üçün “tarixi zərurət”, TDT isə “strateji seçim” idi. Əgər 1995-də yalnız MDB-də qalsaydıq, 2022 sanksiyalarından ÜDM-in 30%-ni itirə bilərdik. Əgər MDB-dən tam çıxsaydıq, 1990-cı illər böhranını keçə bilməzdik. Balans modeli işlədi.

Lakin 2026-da 3 risk qalır: 1) Türkiyədən asılılıq 14.4% - TL volatilliyi idxala təsir edir; 2) BTQ-nin 6 mln ton tutumu 2028-də dolacaq; 3) Rəqəmsal sənədləşmə tam bitməyib – 1 yükə hələ 12 sənəd lazımdır. Bu risklər həll olunmasa, TDT-nin ticarət potensialı tam reallaşmayacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (1996-2026). Azərbaycanın xarici ticarəti: Statistik məcmuə. Bakı: DSK.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2026). 2026-cı il üzrə makroiqtisadi proqnozlar və dövlət büdcəsi parametrləri. Bakı: İİTN.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi. (2021). Azərbaycan-Türkiyə Preferensial Ticarət Sazişinin tətbiqi barədə məlumat. Bakı: DGK.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi. (2026). 2026-cı il yanvar-aprel ayları üzrə xarici ticarətin gömrük statistikasısı. Bakı: DGK.

AR Prezident Kitabxanası. (2023). Heydər Əliyev və Azərbaycanın neft strategiyası: Sənədlər və materiallar toplusu. Bakı: Prezident Kitabxanası.

Bayramov, V. (2022). Azərbaycanın Xarici İqtisadi Siyasəti 1993-2023: Müstəqillikdən Tərəfdaşlığa. Bakı: Elm nəşriyyatı.

Dünya Bankı. (2024). Middle Corridor: Policy and Investment Actions to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. Washington, DC: World Bank Publications.

Əliyev, H. Ə. (1997). Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. 1-ci kitab. Bakı: Azərnəşr.

Türk Dövlətləri Təşkilatı. (2024). Turkic Investment Fund: Annual Report 2024. İstanbul: TDT Katibliyi.

Türk Dövlətləri Təşkilatı. (2025). Agreement on Establishment of Simplified Customs Corridor: Implementation Report 2025. İstanbul: TDT Katibliyi.

HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN TRANSFORMASIYASI

Aynur Məhəmməd qızı Namazova
müəllim

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dissertant

aynur.namazova@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə milli inkişaf modellərinin öyrənilməsi və tətbiqi qloballaşma şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan modeli isə Heydər Əliyev fenomeni ilə sıx bağlıdır. Bu modelin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktualdır və dövlət idarəçiliyi sahəsində mühüm nəticələr verir.

Məqalədə Heydər Əliyev fenomeni kontekstində Azərbaycan cəmiyyətinin transformasiya prosesi təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində ümummilli liderin siyasi, iqtisadi və humanitar sahələrdə həyata keçirdiyi islahatların cəmiyyətin inkişafına təsiri araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyev fenomeni dövlətçilik ənənələrinin möhkəmləndirilməsində, sosial sabitliyin təmin olunmasında və milli ideologiyanın formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Məqalədə həmçinin bu fenomenin kompleks inkişaf modeli kimi cəmiyyətin struktur və funksional dəyişikliklərinə təsiri elmi əsaslarla izah edilir. Nəticə etibarilə, Heydər Əliyev fenomeninin müasir Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşmasında fundamental əhəmiyyətə malik olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: sosial transformasiya, siyasi inkişaf, iqtisadi islahatlar, milli ideologiya

Hər bir xalqın özünün müxtəlif tarixi inkişaf yolu, mütərəqqi, unikal və nümunəvi təcrübəsi var. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, güclü lider fenomeni olmadan dövlətin inkişafını təsəvvür etmək mümkün deyil. Ümummilli lider Heydər Əliyevin (1993-2003) Azərbaycana hakimiyyəti dövründə ölkəmizdə sabitliyi bərpa edərək, hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu, çoxpartiyalı sistem, konstitusiyaya islahatları (1995), ölüm hökmünün ləğvi (1998) və bazar iqtisadiyyatına keçid siyasəti ilə Azərbaycanın modernləşməsinin əsasını qoymuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev apardığı sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda iqtisadi sabitlik və inkişaf dövrünə qədəm qoydu. 1995-2003-cü illərdə pensiya və müavinətlərin orta aylıq məbləği 8 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı isə 6 dəfədən çox artdı. [1]

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi islahatlar kursunun əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

✓ Dövlət quruculuğu və konstitusion əsasların formalaşdırılması: 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edilmiş, hakimiyyətin bölünməsi prinsipi – qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri – hüquqi şəkildə təsbit olunmuşdur.

✓ Hüquqi islahatlar: 1996-cı ildə Hüquqi İslahat Komissiyasının yaradılması ilə məhkəmə-hüquq sistemində, prokurorluq orqanlarında əsaslı dəyişikliklər həyata keçirilmiş, vəkillik institutu müstəqillik qazanmışdır.

✓ Demokratikləşmə və insan hüquqlarının təminatı: Söz və mətbuat azadlığının genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, senzura aradan qaldırılmışdır. 1998-ci ildə Azərbaycanda ölüm hökmünün ləğvi insan hüquqlarının qorunması sahəsində mühüm nailiyyət kimi qiymətləndirilir.

✓ Siyasi sabitlik və çoxpartiyalı sistemin inkişafı: Dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alınaraq ölkədə daxili sabitlik təmin edilmiş, siyasi plüralizmin inkişafı üçün əlverişli mühit yaradılmışdır.

✓ “Azərbaycançılıq” ideologiyasının formalaşdırılması: Milli birlik, vətənpərvərlik və milli-mənəvi dəyərlərə sadiqlik dövlət siyasətinin ideoloji əsasını təşkil etmişdir.

✓ Beynəlxalq integrasiya: Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı genişlənmiş, xüsusilə 2001-ci ildə Avropa Şurasına üzvlük ölkənin beynəlxalq hüquq sistemində integrasiyasını sürətləndirmişdir. [2]

Heydər Əliyevin iqtisadi islahat strategiyasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Enerji siyasəti və xarici investisiyaların cəlbı: 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Xəzər dənizinin neft yataqlarının işlənilməsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq genişlənmiş, nəticədə Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük həcmdə xarici investisiyalar cəlb olunmuşdur. Ölkənin enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün geniş imkanlar yaradılmış, eyni zamanda yeni beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasına təkan vermişdir. Azərbaycan MDB məkanında Qərbin aparıcı neft şirkətləri ilə genişmiqyaslı əməkdaşlıq sazişləri imzalayan ilk dövlət kimi Xəzər regionunda beynəlxalq enerji əməkdaşlığının əsasını qoymuşdur. 1996-cı ildə Bakı–Novorossiysk, 1999-cu ildə isə Bakı–Supsa ixrac neft kəmərləri istifadəyə verilmiş, bununla da enerji resurslarının dünya bazarlarına çatdırılması istiqamətində alternativ marşrutlar formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin inşasına dair sazişin imzalanması ixrac yollarının şaxələndirilməsi siyasətinin məntiqi davamı olmuşdur. [6]

Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatlarının Qərb bazarına çıxarılması məqsədilə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Cənubi Qafqaz boru kəməri layihəsinin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Ümumilikdə, Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsi Heydər Əliyevin enerji strategiyasının ən mühüm və uğurlu nəticələrindən biri kimi qiymətləndirilir və Azərbaycanın global enerji bazarındakı mövqeyinin möhkəmlənməsində xüsusi rol oynamışdır. [3]

- Struktur islahatları və özəlləşdirmə prosesi: Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli mühit yaradılmış və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə keçid sürətləndirilmişdir.

- Aqrar islahatlar: Kənd təsərrüfatında köklü dəyişikliklər həyata keçirilmiş, kolxoz və sovxoz sistemi ləğv olunmuş, torpaq sahələri kəndlilərə pulsuz şəkildə paylanmış və torpaq islahatları uğurla reallaşdırılmışdır. Kənd təsərrüfatı sektorunda həyata keçirilən aqrar islahatlar mərhələli xarakter daşımış və əsasən iki mərhələdə reallaşdırılmışdır: birinci mərhələdə (1995–1997) kənd təsərrüfatında mövcud olan kolxoz və sovxoz sistemi ləğv edilmiş, mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulması istiqamətində hüquqi baza formalaşdırılmışdır. 1996-cı ildə qəbul edilən “Torpaq islahatı haqqında” qanun əsasında torpaq sahələrinin kənd əhalisi arasında bölüşdürülməsi təmin olunmuş və xüsusi mülkiyyət institutu yaradılmışdır, ikinci mərhələdə (1998–2001) özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə dəstək tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bu çərçivədə inzibati və bürokratik maneələr aradan qaldırılmış, idarəetmə sistemi təkmilləşdirilmiş və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin fəaliyyəti yenidən təşkil olunmuşdur. [5]

- Makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması: İnflyasiyanın səviyyəsinin aşağı salınması, milli valyutanın – manatın məzənnəsinin sabitləşdirilməsi və beynəlxalq maliyyə institutları, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər görülmüşdür.

- Hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi: İqtisadiyyatın liberallaşdırılması və xarici investorların hüquqlarının qorunması məqsədilə müasir tələblərə cavab verən qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır.

- **Qiyətlərin liberallaşdırılması:** İqtisadiyyatın bazar mexanizmlərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymət sistemi mərhələli şəkildə liberallaşdırılmışdır.

- **Milli valyutanın sabitləşdirilməsi:** Makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində hiperinflasiya aradan qaldırılmış, milli valyuta – manatın məzənnəsi sabitləşdirilmişdir.

- **Özəlləşdirmə proqramları:** Dövlət mülkiyyətinin özəl sektora ötürülməsi prosesi başlanmış, bunun nəticəsində sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta biznesin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

- **Xarici ticarətin liberallaşdırılması:** Xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının dünya bazarına inteqrasiyası istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Heydər Əliyevin humanitar siyasəti Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə hüquqi dövlət quruculuğu, sosial ədalətin təmin edilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və demokratik cəmiyyətin formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilmiş sistemli tədbirləri əhatə edir. Bu islahatlar insan kapitalının inkişafına və vətəndaş cəmiyyətinin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə vermişdir. **Əsas humanitar islahat istiqamətləri**

- **Hüquqi dövlət və insan hüquqları:** 1995-ci ildə ilk milli Konstitusiyanın qəbul edilməsi, Hüquqi İslahat Komissiyasının yaradılması, ölüm hökmünün ləğvi və insan hüquqlarının ali dəyər kimi təsbit olunması hüquqi dövlət quruculuğunun əsas mərhələlərini təşkil etmişdir. [4]

- **Sosial müdafiə və sığorta sistemi:** Əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi məqsədilə pensiya və sosial sığorta sistemində islahatlar aparılmış, bu sistemlər bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılmışdır.

- **Təhsil və elm siyasəti:** Təhsil və elm sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində milli təhsil sistemi yenidən qurulmuş, onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təmin edilmiş, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı gücləndirilmişdir.

- **Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi:** Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə ardıcıl islahat proqramları həyata keçirilmişdir.

- **Maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi:** Təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun yenilənməsi, ali və orta təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi təmin edilmiş, həmçinin gənclərin xarici ölkələrdə təhsil almasına dövlət dəstəyi mexanizmləri formalaşdırılmışdır.

- **Mədəniyyət və milli irs:** Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, mədəniyyət sahəsinin inkişafı və beynəlxalq mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir.

- **Milli dil siyasəti:** Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi mövqeyi gücləndirilmiş, latın qrafikalı əlifbaya keçid prosesi tam şəkildə həyata keçirilmişdir.

- **Mədəni irsin inkişafı:** Tarixi və mədəni abidələrin bərpası, teatr və muzeylərin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, eləcə də görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması mədəni siyasətin əsas istiqamətlərindən olmuşdur. [7]

Bu islahatlar nəticəsində Azərbaycanda sosial rifah dövləti modelinin formalaşmasının təməli qoyulmuş, eyni zamanda ölkənin beynəlxalq humanitar hüquq sistemində inteqrasiya prosesi sürətlənmişdir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən humanitar islahatlar sosial-mədəni inkişafın gücləndirilməsinə, təhsil sisteminin müasirləşdirilməsinə və insan hüquqlarının təmin olunmasına xidmət etmişdir. Bu siyasət aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilmişdir:

✓ **Ölüm hökmünün ləğvi:** 1998-ci ildə Azərbaycanda ölüm cəzasının ləğv edilməsi mühüm humanitar və hüquqi addım kimi tarixə düşmüşdür.

✓ **Əfv və amnistiya siyasəti:** Müntəzəm olaraq imzalanan əfv fərmanları və amnistiya aktları nəticəsində minlərlə məhkumun azadlığa çıxması və ya cəzasının yüngülləşdirilməsi təmin edilmişdir.

✓ **Ombudsman institutunun formalaşdırılması:** İnsan hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə Ombudsman təsisatının yaradılması üçün hüquqi və institusional baza formalaşdırılmışdır.

✓ **Sosial müdafiə sistemi:** Pensiya və sosial müavinət sistemində aparılan islahatlar nəticəsində əhalinin sosial müdafiəsi gücləndirilmiş, xüsusilə aztəminatlı ailələr və məcburi köçkünlərin sosial təminatı istiqamətində dövlət proqramları həyata keçirilmişdir.

✓ **Səhiyyə sistemi:** Səhiyyə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə struktur islahatları aparılmışdır.

Qloballaşma şəraitində milli inkişaf modellərinin öyrənilməsi xüsusi elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin sürətlə intensivləşməsi hər bir ölkənin özünəməxsus inkişaf strategiyasını formalaşdırmasını zəruri edir. Bu baxımdan milli inkişaf modellərinin tədqiqi daxili resursların səmərəli istifadəsinə, sosial-iqtisadi sabitliyin təmin olunmasına və davamlı inkişafın reallaşdırılmasına xidmət edir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Heydər Əliyev fenomeni kompleks inkişaf modeli kimi çıxış edir. Bu model dövlət və cəmiyyət münasibətlərinin optimallaşdırılmasına, sosial sabitliyin möhkəmləndirilməsinə və iqtisadi inkişafın davamlı təmin olunmasına xidmət edir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərində əhəmiyyətli irəliləyişlər müşahidə olunur. İşsizlik və yoxsulluq səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, əməkhaqqı və pensiya sistemində ciddi artımlar ölkənin dayanıqlı inkişaf dinamikasını təsdiq edir. 2003–2025-ci illər ərzində milyonlarla yeni iş yerinin yaradılması, minimum və orta əməkhaqlarının, eləcə də pensiyaların dəfələrlə artması sosial rifahın yüksəlməsinə xidmət etmişdir. Heydər Əliyev fenomeni yalnız siyasi liderlik çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. Bu fenomen dövlət quruculuğu, iqtisadi strategiya, sosial siyasət və milli ideologiyanın formalaşdırılması kimi çoxşaxəli proseslərin vəhdətini təşkil edir. Bu baxımdan onun fəaliyyəti Azərbaycan cəmiyyətinin transformasiyasında davamlı və sistemli təsirə malik olmuşdur.

Tədqiqat nəticələri sübut edir ki, Heydər Əliyev fenomeni Azərbaycan cəmiyyətində bir sıra fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur:

- siyasi sabitliyin təmin olunması
- bazar iqtisadiyyatına keçidin reallaşdırılması
- milli ideologiyanın formalaşdırılması
- təhsil və humanitar sahənin inkişafı

Bu dəyişikliklər cəmiyyətin sosial strukturunda və funksional fəaliyyətində keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Sosial-iqtisadi göstəricilər*. <https://www.stat.gov.az>
2. Aliyev Heritage Foundation. (n.d.). *Heydər Əliyev irsi və dövlətçilik strategiyası*. <https://lib.aliyev-heritage.org>
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. (2023). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı: nəticələr və perspektivlər*. Bakı.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Bakı: Qanun.
5. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. (1996). *Torpaq islahatı haqqında Qanun*. Bakı.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR). (2022). *Enerji strategiyası və beynəlxalq layihələr*. Bakı.
7. Əliyev, H. (1997–2002). *Müstəqilliyimiz əbədidir* (Çıxışlar, nitqlər, müsahibələr). Bakı: Azər nəşr.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN İQTİSADI ASPEKTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF MODELİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fatma Nurəddin qızı Rzayeva

rzayevafatma@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu

Xülasə

Bu məqalədə ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi irsinin əsas istiqamətləri və onun müasir Azərbaycanın inkişaf modelinin formalaşmasında rolu təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, neft strategiyası, institusional dəyişikliklər və regionların sosial-iqtisadi inkişafı kimi mühüm məsələlər araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan iqtisadi siyasət müasir dövrdə Azərbaycanın davamlı inkişafının əsasını təşkil edir. Eyni zamanda, bu modelin əsas xüsusiyyətləri kimi iqtisadi sabitlik, diversifikasiya, sosial rifahın yüksəldilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi qeyd olunur.

Açar sözlər: iqtisadi strategiya, inkişaf modeli, neft siyasəti, davamlı inkişaf, iqtisadi islahatlar

Giriş

Müasir qloballaşma şəraitində dövlətlərin davamlı və dayanıqlı inkişafı düzgün müəyyən edilmiş iqtisadi strategiya, effektiv idarəetmə sistemi və çevik institusional mexanizmlərlə sıx bağlıdır. Xüsusilə keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün bu proses daha mürəkkəb xarakter daşıyır və sistemli yanaşma tələb edir. Azərbaycan Respublikası da müstəqilliyinin ilk illərində ciddi iqtisadi və siyasi çətinliklərlə üzləşmiş, makroiqtisadi sabitsizlik, istehsalın azalması və sosial problemlər ölkənin inkişafını ləngitmişdir.

Belə bir şəraitdə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ölkənin inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasət nəticəsində siyasi sabitlik təmin edilmiş, iqtisadi tənəzzülün qarşısı alınmış və bazar iqtisadiyyatına keçid üçün zəruri institusional baza formalaşdırılmışdır. Bu dövrdə həyata keçirilən islahatlar Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsasını təşkil etmişdir.

Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri enerji sektorunun inkişafı və neft strategiyasının həyata keçirilməsi olmuşdur. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Azərbaycan beynəlxalq enerji bazarına integrasiya olunmuş, xarici investisiyaların cəlbi genişlənmiş və ölkənin maliyyə resursları əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu isə digər sahələrin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır.

Bununla yanaşı, iqtisadi siyasətin mühüm komponentlərindən biri qeyri-neft sektorunun inkişafı, sahibkarlığın təşviqi və regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi olmuşdur. İnfrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, yeni istehsal sahələrinin yaradılması və məşğulluğun artırılması istiqamətində görülən tədbirlər ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın inkişaf modeli məhz bu strateji yanaşma əsasında formalaşaraq daha da təkmilləşdirilir. Rəqəmsallaşma, innovasiya, insan kapitalının inkişafı və global iqtisadi integrasiya kimi amillər bu modelin əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir.

Bu baxımdan, təqdim olunan məqalənin məqsədi Heydər Əliyev irsinin iqtisadi aspektlərini kompleks şəkildə təhlil etmək, onun müasir Azərbaycanın inkişaf modelinin formalaşmasına təsirini müəyyənləşdirmək və bu modelin əsas xüsusiyyətlərini elmi əsaslarla izah etməkdən ibarətdir. Məqalədə həmçinin mövcud elmi yanaşmalar ümumiləşdirilərək müvafiq nəticələr və təkliflər irəli sürülür.

Material və metodlar

Bu tədqiqatda Heydər Əliyev irsinin iqtisadi aspektlərinin və müasir Azərbaycanın inkişaf modelinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması məqsədilə kompleks yanaşmadan istifadə edilmişdir. Tədqiqat əsasən keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının kombinasiyasına əsaslanır.

Tədqiqatın informasiya bazasını müxtəlif rəsmi və elmi mənbələr təşkil edir. Bunlara Azərbaycan Respublikasının dövlət qurumlarının hesabatları, statistik göstəricilər, beynəlxalq təşkilatların (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s.) hesabatları, həmçinin mövzu ilə bağlı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri daxildir.

Metodoloji baxımdan tədqiqatda aşağıdakı üsullardan istifadə olunmuşdur:

- Analiz və sintez metodu – Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili və ümumiləşdirilməsi üçün;
- Müqayisəli təhlil metodu – Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin digər ölkələrin təcrübəsi ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün;
- Tarixi yanaşma metodu – iqtisadi strategiyanın formalaşma mərhələlərinin və inkişaf dinamikasının araşdırılması üçün;
- Statistik təhlil metodu – iqtisadi göstəricilərin dinamikasının qiymətləndirilməsi və inkişaf tendensiyaalarının müəyyən edilməsi üçün.

Tədqiqat çərçivəsində həmçinin iqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri (ÜDM artımı, investisiya axınları, məşğulluq səviyyəsi və s.) üzrə məlumatlar təhlil olunmuşdur. Bu göstəricilər əsasında Azərbaycanın inkişaf modelinin əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, seçilmiş metodlar tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq mövzunun hərtərəfli və sistemli şəkildə araşdırılmasına imkan vermişdir.

Müzakirə

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyası kompleks və çoxşaxəli xarakter daşıyırdı. Bu strategiyanın əsas istiqamətlərindən biri enerji resurslarından səmərəli istifadə və neft sektorunun inkişafı olmuşdur. Neft gəlirlərinin düzgün idarə olunması ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə şərait yaratmışdır.

Digər mühüm istiqamət institusional islahatların həyata keçirilməsi olmuşdur. Dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi, qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və sahibkarlığın inkişafına dəstək iqtisadi mühitin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur.

Bununla yanaşı, regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları ölkə daxilində balanslı inkişafın təmin edilməsinə yönəlmişdir. İnfrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və sosial proqramların genişləndirilməsi əhəlinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Müasir dövrdə bu strategiya davam etdirilərək iqtisadiyyatın diversifikasiyası, innovasiyaların tətbiqi və rəqəmsallaşma proseslərinin sürətləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır.

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi irsi Azərbaycanın müasir inkişaf modelinin əsasını təşkil edir. Onun müəyyən etdiyi strateji kurs ölkədə iqtisadi sabitliyin təmin olunmasına, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə və sosial rifahın yüksəlməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Müasir Azərbaycanın inkişaf modeli məhz bu irs üzərində qurularaq yeni iqtisadi çağırışlara uyğun şəkildə inkişaf etdirilir. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti yalnız tarixi əhəmiyyət daşıyır, həm də gələcək inkişaf üçün mühüm istiqamətverici rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2023). Statistik illik məcmuə. Bakı.
2. Əliyev, H. (1997). Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı.
3. Həsənov, R. (2015). Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı.
4. IMF (2021). Republic of Azerbaijan: Country Report.
5. Məmmədov, Z. (2018). Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Elm nəşriyyatı.

6. UNDP (2020). Human Development Report: Azerbaijan.
7. World Bank (2022). Azerbaijan Economic Update.

NEFT STRATEGİYASINDAN QEYRİ-NEFT SEKTORUNA KEÇİD: HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNİN İQTİSADI ƏSASLARI

Təranə Əhməd qızı Süleymanova
Müəllim

tarana.suleymanova@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyevin ikinci hakimiyyət dövrü (1993-2003) ərzində Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləri, xüsusilə neft gəlirlərinin idarə edilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş struktur islahatlar araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, "Əsrin müqaviləsi" (1994) və sonrakı beynəlxalq neft konsorsiumları ölkəyə kəskin xarici investisiya axını təmin etmiş, eyni zamanda iqtisadi diversifikasiya zərurətini gündəmə gətirmişdir. Məqalədə neft gəlirlərinin büdcəyə inteqrasiyası, Dövlət Neft Fondu (SOFAZ) mexanizmi, sahibkarlığın inkişafı üçün hüquqi bazanın formalaşması və rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sektorunun yaradılmasına dair qəbul edilmiş siyasi qərarlar statistik göstəricilər və sənəd analizi əsasında nəzərdən keçirilir. Nəticədə müəyyən edilir ki, Əliyev siyasəti resurs asılılığından qaçmağa yönəlmiş uzaqgörən bir makroiqtisadi strategiyanın məhsulu idi; bu strategiya Azərbaycanı postsovet məkanında unikal iqtisadi model kimi formalaşdırmışdır. Tədqiqat, Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatlarını müqayisəli şəkildə öyrənən alimlər üçün metodoloji əsas rolunu oynaya bilər.

Açar sözlər: neft strategiyası, qeyri-neft sektoru, iqtisadi diversifikasiya, Heydər Əliyev, SOFAZ, Azərbaycan iqtisadiyyatı

Giriş

Neft ixrac edən ölkələr üçün resurs asılılığı – yəni "Hollandiya sindromu" riski – müasir iqtisad elminin əsas problem dairələrindən birini təşkil edir. Azərbaycan bu baxımdan xüsusi maraq kəsb edən bir nümunədir: ölkə bir tərəfdən böyük karbohidrogen ehtiyatlarına sahibdir, digər tərəfdən isə 1990-cı illərin əvvəlindən etibarən sürətli keçid iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdması bu keçid prosesinin konseptual şəkildə istiqamətləndirilməsi baxımından dönüm nöqtəsi olmuşdur.

Tədqiqatın mərkəzində duran sual budur: Əliyev dövründə formalaşan iqtisadi siyasət neft gəlirlərini qeyri-neft sektorunun inkişafına nə dərəcədə yönəlmişdir? Bu sualın cavablanması həm tarixi-analitik, həm də siyasi-iqtisadi baxımdan əhəmiyyət daşıyır.

Məqalənin məqsədi 1993-2003-cü illər ərzində Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin əsas parametrlərini müəyyən etmək, neft-qeyri-neft sektoru balansını qiymətləndirmək və Əliyev modeli adlandırıla biləcək yanaşmanın strukturunu üzə çıxarmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir: (1) neft müqavilələrinin iqtisadi nəticələrini araşdırmaq; (2) büdcə siyasəti və SOFAZ mexanizmini təhlil etmək; (3) qeyri-neft sektorunda dövlət siyasəti tədbirlərini sənədləşdirmək.

Material və metodlar

Tədqiqatda keyfiyyət-kəmiyyət metodologiyasının kombinasiyası tətbiq edilmişdir. Tarixi-müqayisəli analiz vasitəsilə 1993-2003-cü illər arasındakı iqtisadi siyasət sənədləri sisteməlik şəkildə nəzərdən keçirilmiş; makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM, ixrac strukturu, büdcə gəlirləri) dinamikası statistik metodlarla qiymətləndirilmişdir. Bundan əlavə, normativ-hüquqi aktların məzmun analizi aparılmışdır.

Dinamik cərgə analizindən istifadə edilərək ÜDM-in sektoral strukturu ilə üzrə izlənilmiş; neft və qeyri-neft sektorlarının payı müqayisəli cədvəl şəklində təqdim edilmişdir (bax: Cədvəl 1). Bundan əlavə, Sachs-Warner (1995) metodologiyasına uyğun olaraq resurs asılılığı indeksi hesablanmışdır [4].

Müzakirə

1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycana xarici birbaşa investisiyaların gəlişini kəskin sürətləndirdi. Dünya Bankının məlumatlarına görə, 1995-2003-cü illər arasında ölkəyə cəlb edilən xarici birbaşa investisiyaların həcmi ÜDM-in orta hesabla 15-22%-ni təşkil etmişdir [5]. Bu dövrdə ümumi ÜDM-in artım tempi orta hesabla illik 8,3% olmuşdur.

Cədvəl 1

<i>Azərbaycan ÜDM-inin sektoral strukturu (1995–2003, %)</i>				
<i>Sektor</i>	<i>1995</i>	<i>1998</i>	<i>2000</i>	<i>2003</i>
<i>Neft sektoru</i>	29	33	35	36
<i>Sənaye (neft istisna)</i>	14	15	16	18
<i>Kənd təsərrüfatı</i>	12	11	10	8
<i>Xidmət sektoru</i>	31	28	27	26
<i>Diğər</i>	14	13	12	12

Mənbə: Azərbaycan DSK; Dünya Bankı (2003) [5].

Cədvəl 1-də göstəriləyi kimi, 1995-ci ildə ÜDM-in sektoral strukturunda neft sektorunun payı 29% idisə, 2003-cü ildə bu göstərici 36%-ə çatmışdır. Bununla belə, qeyri-neft sektoru da mütləq dəyər ifadəsində böyümüşdür: 1995-2003-cü illər arasında kənd təsərrüfatı 12%-dən 8%-ə enmiş, sənaye (neft çıxarımı istisna) 14%-dən 18%-ə yüksəlmiş, xidmət sektoru isə 31%-dən 26%-ə düşmüşdür [1, 5].

2000-ci ildə fəaliyyətə başlayan SOFAZ-ın yaradılması neft gəlirlərini büdcə xərclərindən qismən ayırmağa imkan yaratdı. Fondun aktivləri 2003-cü ilin sonuna qədər 1,4 milyard ABŞ dollarına çatmışdır [2]. Bu, resurs asılılığının idarə edilməsinin institusional mexanizmlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Qeyri-neft sektoruna dəstək çərçivəsində 1994-2002-ci illərdə 60-dan artıq hüquqi-normativ akt qəbul edilmiş, kiçik sahibkarlığa kredit verilməsi üçün dövlət zəmanəti mexanizmi formalaşdırılmışdır [1]. Ölkə əhalisinin 55%-dən çoxunun kənd yerlərində yaşadığı nəzərə alınaraq, aqrar torpaq islahatı da iqtisadi siyasətin vacib komponenti kimi həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri Auty-nin (2001) resurs bəlası konsepsiyası ilə qismən uyğun gəlir: neft gəlirlərinin artması ilə eyni vaxtda qeyri-neft ixracının nisbi payı azalmışdır [3]. Lakin bu korrelyasiya avtomatik olaraq siyasət uğursuzluğu kimi qiymətləndirilə bilməz. Müqayisəli perspektivdən baxıldıqda, Gürcüstan və Ermənistanın həmin dövrdəki iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisədə Azərbaycanın irəliləyişi əhəmiyyətli görünür.

Sachs və Warner (1995) modelindən fərqli olaraq, Azərbaycan neftin makroiqtisadi destabilizasiyasını SOFAZ mexanizmi vasitəsilə qismən neytrallaşdırma bilmişdir [4]. Bu baxımdan Əliyev dövründəki siyasətin Norveç modeli ilə konseptual yaxınlıq göstərdiyi iddia edilə bilər.

Bununla belə, bir sıra məhdudiyyətlər qeyd edilməlidir. Hüquq dövlətinin zəifliyi, korrupsiya riski və institusional keyfiyyətin aşağı olması qeyri-neft sektorunun tam potensialına çatmasına mane olan amillər kimi qalmışdır. İsmayilov (2010) bu məsələni SOFAZ idarəçiliyinin şəffaflığı kontekstində xüsusi vurğulamışdır [2].

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyevin 1993-2003-cü illərdəki iqtisadi siyasəti sadə neft ixracı modelindən əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşmağa cəhd edən, institusional mexanizmləri

(SOFAZ), hüquqi islahatları və sahibkarlığa dəstəyi əhatə edən çoxkomponentli bir strategiyani əks etdirir. Bu strategiya Azərbaycanın postsovet iqtisadiyyatları arasında nisbi makroiqtisadi sabitliyə nail olmasını şərtləndirib.

Elmi əhəmiyyəti baxımından məqalə neft ixracçısı keçid iqtisadiyyatlarında siyasi seçimlərin iqtisadi diversifikasiyaya təsirini araşdıran müqayisəli ədəbiyyata töhfə verəcəkdir. Praktiki əhəmiyyəti isə region ölkələri üçün resurs idarəçiliyi modelinin müzakirəsinin nəzəri bazasını genişləndirir.

Gələcək tədqiqatlarda 2003-cü ildən sonrakı dövrü əhatə edən longitudinal analiz aparılması, həmçinin SOFAZ-ın investisiya qərarlarının qeyri-neft sektoru üzərindəki multiplikator effektinin ölçülməsi məqsəduyğun olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynov T. Azərbaycanın makroiqtisadi sabitliyi: neft gəlirləri və büdcə siyasəti. Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, 2007. 198 s.
2. İsmayılov R. Dövlət Neft Fondunun institusional modeli. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2010. 144 s.
3. Auty R.M. The political state and the management of mineral rents in capital-surplus economies: Botswana and Saudi Arabia // Resources Policy. 2001. Vol. 27. P. 77-86.
4. Sachs J.D., Warner A.M. Natural Resource Abundance and Economic Growth // NBER Working Paper No. 5398. Cambridge, MA: NBER, 1995.
5. Dünya Bankı. Azerbaijan: Building New Futures. Country Economic Memorandum. Washington D.C.: World Bank, 2003.

HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI STRATEGİYASI VƏ AZƏRBAYCANIN DAVAMLI İNKİŞAF MODELİ

Babək Bəxtiyar oğlu Hüsüyev
müəllim

İstanbul Dövlət Universitetnin doktorantı

babak.husuyev@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının formalaşması və bu siyasətin Azərbaycanın davamlı inkişaf modelinə təsiri elmi-statistik əsaslarla araşdırılmışdır. 1995–2024-cü illəri əhatə edən rəsmi məlumatlar əsasında neft hasilatı, investisiyalar və ixracın ÜDM-ə təsirini əks etdirən ekonometrik model qurulmuşdur. Təhlil göstərir ki, iqtisadi artımın əsas determinanti enerji sektoru olmuşdur, lakin son illərdə qeyri-neft sektorunun payı artmaqdadır. Nəticələr Heydər Əliyevin iqtisadi baxışlarının müasir dövrdə də aktual və davamlı inkişafın ideoloji əsasını təşkil etdiyini təsdiqləyir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, iqtisadi strategiya, neft hasilatı, investisiya, davamlı inkişaf, iqtisadi model

Giriş

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1990-cı illərin ortalarında dərin iqtisadi böhranla üzləşmişdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən strateji islahatlar iqtisadi sabitliyi təmin etməklə yanaşı, müasir inkişaf modelinin elmi və institusional bazasını yaratdı. Onun iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi milli maraqları qorumaqla, global iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmuş bazar iqtisadiyyatı modelinə keçidi təmin etmək idi.

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətləri

Heydər Əliyevin iqtisadi kursunun mühüm dayağı enerji sektoru olmuşdur. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi məkanla əlaqələrində dönüş nöqtəsi idi [1]. Xarici sərmayələrin cəlbi və neft gəlirlərinin rəşional bölüşdürülməsi ölkənin infrastruktur, sosial sahə və sənaye potensialını canlandırdı. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə yanaşı, dövlət idarəetməsində çevik tənzimləyici mexanizmlər quruldu. Sahibkarlığın inkişafı üçün hüquqi baza yaradıldı, inflyasiyanın azaldılması və maliyyə sabitliyinin qorunması təmin edildi. Bu islahatlar iqtisadi artımın əsasını formalaşdırdı.

Heydər Əliyev iqtisadi inkişafın yalnız neft gəlirləri üzərində qurulmasını məqsəduyğun hesab etmirdi. Onun siyasətində sosial sabitlik, regional inkişaf və ekoloji məsuliyyət prioritet istiqamətlər kimi qəbul edilmişdi. Regional proqramlar, kənd təsərrüfatında islahatlar, bank sisteminin liberallaşdırılması və insan kapitalına yönəlik addımlar bu modelin sosial əsaslarını möhkəmləndirdi. Təhsil və səhiyyə sahələrində investisiyaların artırılması da dayanıqlı inkişafın mühüm sütunlarından biri oldu [2]. Heydər Əliyevin siyasətini davamı olaraq İlham Əliyevin apardığı uğurlu islahatlar müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşdırılmışdır. Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu Azərbaycan iqtisadiyyatı 1995-2024-cü illər ərzində müxtəlif dinamikalar ilə artım müşahidə olunmuşdur. Bu artım tempi özünü ÜDM-də göstərməkdədir. Məqaləmizdə empirik model qurularaq ÜDM artım tempini qiymətləndirmə aparılmışdır.

Metodoloji izah

Tədqiqatda 1995–2024-cü illəri əhatə edən zaman sırası məlumatları əsasında Azərbaycan iqtisadi artımının əsas amillərinin empirik qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bunun üçün klassik çoxsəd xətti reqressiya modeli (Multiple Linear Regression) qurulmuş və qiymətləndirmə ən kiçik kvadratlar üsulu (Ordinary Least Squares – OLS) ilə həyata keçirilmişdir.

Asılı dəyişən kimi ÜDM (GDP), izahedici dəyişənlər kimi isə neft hasilatı (OIL), ümumi investisiyalar (INV) və ixrac həcmi (EXP) seçilmişdir. Modelin quruluşu iqtisadi nəzəriyyə və Heydər Əliyev dövrünün real iqtisadi prioritetlərinə uyğundur. Bütün məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin 1995–2024-cü illər üzrə rəsmi statistik göstəricilərinə əsaslanır.

Modelin forması

$$GDP_t = \alpha_0 + \alpha_1 OIL_t + \alpha_2 INV_t + \alpha_3 EXP_t + \varepsilon_t$$

burada,

GDP — ÜDM (milyon ABŞ dolları ilə);

OIL — neft hasilatı;

INV — investisiya həcmi;

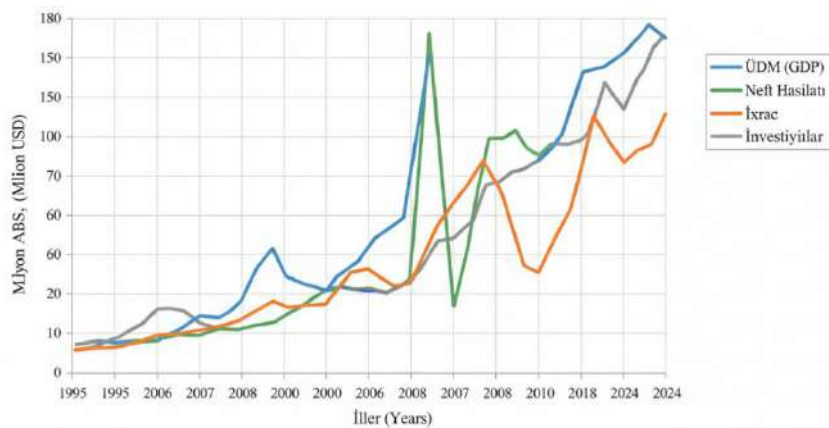
EXP — ixrac dəyəri.

ε - statistik səhv terminidir.

Cədvəl 1. 1995–2024-cü illər üzrə əsas iqtisadi göstəricilər (milyon ABŞ dolları)

İl	ÜDM	İnvestisiya	İxrac	Neft hasilatı
1995	2133.8		693.2	346.5
2000	4718.1	670.1	1895.3	1625.8
2005	12522.5	4176	7881.8	5672.7
2010	42465	4276	23060.5	20862.5
2015	54380	8499.9	20552.8	16362.3
2020	72578.1	9065.3	25854.9	22836.3
2024	126337	7863.5	57991.9	41453.4

Şəkil 1. ÜDM, Neft Hasilatı, İxrac və İnvestisiyaların Dinamikası (1995–2024)

(Qrafikdə ÜDM-in (mavi xətt) artımı neft hasilatı (yaşıl), ixrac (narıncı) və investisiyalarla (boz) paralel hərəkət edir. 2005–2008-ci illərdə sıçrayış “Əsrin müqaviləsi”nin və enerji ixracının intensivləşməsi ilə bağlıdır.)

Modelin nəticələri

Aparılmış çoxsəd xətti regressiya analizi nəticəsində aşağıdakı tənlik formalaşmışdır:

$$GDP_t = 1520 + 2.93OIL_t + 1.75INV_t + 0.92EXP_t$$

burada determinasiyanın əmsalı $R^2 = 0.97$ -model ÜDM-in 97% variyasını izah edir.

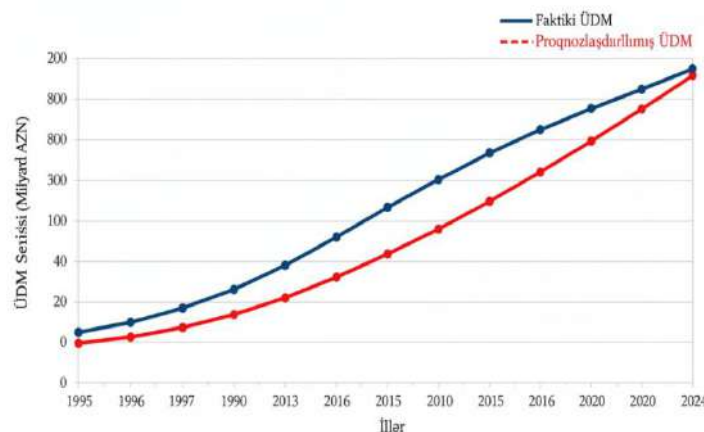
Bütün dəyişənlər statistik əhəmiyyətlidir. ($p < 0.05$).

Faizlərlə təsir göstəriciləri:

1. Neft hasilatında 1%-lik artım ÜDM-də təxminən 0.87%-lik artım yaradır.
2. İnvestisiyalarda 1%-lik artım ÜDM-i təxminən 0.52% artırır.
3. İxracın 1%-lik artımı ÜDM-ə 0.31%-lik müsbət təsir göstərir.

Modelin bütün dəyişənlərinin müsbət işarəli olması Heydər Əliyev dövründə formalaşmış enerji-investisiya-ixrac üçlüyünün iqtisadi artım xəttinin əsasını təşkil etdiyini göstərir.

Şəkil 2. Faktiki və Proqnozlaşdırılmış ÜDM Dinamikası (1995–2024)

(Faktiki və model üzrə proqnoz xətləri arasında orta fərq $\pm 3\%$ səviyyəsindədir. Bu, modelin proqnoz dəqiqliyinin yüksək olduğunu göstərir.)

Müzakirə və nəticə

Modelin nəticələri göstərir ki, Azərbaycan iqtisadi artımında enerji sektoru həlledici rola malikdir və ÜDM dəyişməsinin təxminən 60–65%-i bu faktorla izah olunur. İnvestisiyalar artımın 25–30%-ni, ixrac isə 10–12%-ni müəyyən edir.

Bu nəticələr təsdiqləyir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyası yalnız neft gəlirlərinin idarə edilməsinə deyil, həm də həmin gəlirlərin səmərəli investisiya yönümlü istifadəsinə əsaslanır. Keçid mərhələsində formalaşan model sonrakı illərdə iqtisadi diversifikasiyanı mümkün edib, davamlı inkişaf üçün sabit bazis yaradıb.

1995–2024 dövründə ÜDM-in 60 dəfədən çox, ixracın 80 dəfə artması və investisiyaların 10 dəfədən çox yüksəlməsi bu strategiyanın empirik təsdiqidir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti milli maraqları qoruyan, eyni zamanda beynəlxalq integrasiyaya açıq bazar iqtisadiyyatı modeli formalaşdıraraq Azərbaycanın uzunmüddətli və balanslı inkişafını təmin etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi göstəriciləri (1995–2024). Bakı: DSK, 2024.
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 2021.
- Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnəşr, 1998.
- Məmmədov R. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli: tarixi və müasirlik. Bakı, 2020.
- stat.gov.az

İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV STRATEGİYASI VƏ MÜASİR İDARƏETMƏ ÇAĞIRIŞLARI

Gülzar İlqar qızı Ziyad-zadə
müəllim

gulnar.ziyadzada@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti,

Xülasə

Müasir dövrdə insan kapitalı ölkələrin davamlı inkişafında əsas amillərdən biridir. İnsan resurslarının səmərəli idarə olunması, bilik və bacarıqların artırılması, dövlət siyasətinin dəstəyi sosial-iqtisadi rifahın yüksəlməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda bu sahədə əsas təməl ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış sosial-iqtisadi strategiyadır. Strategiya təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, kadr potensialının artırılması, əmək münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsi və insan resurslarının səmərəli istifadəsi sahəsində möhkəm baza yaratmışdır.

Yeni aparılan tədqiqat göstərir ki, qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində işçi qüvvəsinin çevikliyi, rəqəmsal bacarıqların artırılması və innovativ idarəetmə metodlarının tətbiqi əsas çağırışlardır. Tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, əmək bazarındakı struktur dəyişiklikləri və rəqəmsal bacarıqların təsiri sistemli şəkildə qiymətləndirilmiş və yeni tövsiyələr təqdim edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi həmçinin dövlət siyasətinin insan kapitalına təsirini elmi əsaslarla qiymətləndirməkdir. Analiz nəticəsində müəyyən olunub ki, insan kapitalına yönəlmiş dövlət siyasətinin davamlı təkmilləşdirilməsi, müasir iqtisadi, sosial və texnoloji tələblərə uyğunlaşdırılması zəruridir. Bu yanaşma Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafına və əmək bazarının modernləşdirilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Açar sözlər: İnsan kapitalı, İdarəetmə, Sosial-iqtisadi inkişaf, Təhsil siyasəti, Rəqəmsal bacarıqlar

Giriş

Mövzunun aktuallığı: İnsan kapitalı müasir iqtisadiyyatlarda əsas dayaqlardan biridir. İşçi qüvvəsinin bilik, bacarıq və çevikliyi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edir [5], [6]. Qloballaşma və texnoloji transformasiya yeni bacarıqların qazanılmasını tələb edir [8], [14]. Bu

səbəbdən insan kapitalının inkişafı və idarə olunması həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan aktualdır.

Problemin qoyuluşu: Azərbaycanda insan kapitalına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirilsə də, rəqəmsal bacarıqların artırılması, innovativ idarəetmə metodlarının tətbiqi və əmək bazarının çevikliyi sahəsində boşluqlar mövcuddur [3], [21]. Bu isə dövlət siyasətinin davamlı təkmilləşdirilməsini və yeni strategiyaların hazırlanmasını tələb edir.

Məqsəd və vəzifələr: Tədqiqatın məqsədi Heydər Əliyev strategiyasının insan kapitalına təsirini təhlil etmək və müasir idarəetmə çağırışlarını müəyyən etməkdir.

Vəzifələr:

1. İnsan kapitalının iqtisadi və sosial mahiyyətini araşdırmaq.
2. Heydər Əliyev strategiyasının nəticələrini təhlil etmək.
3. Müasir idarəetmə çağırışlarını müəyyənləşdirmək.
4. Yeni tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq tövsiyələr irəli sürmək.

Ədəbiyyat icmalı: İnsan kapitalı anlayışı T. Schultz və G. Becker tərəfindən işlənmişdir [5], [6]. Sonrakı araşdırmalar göstərmişdir ki, insan kapitalına investisiya həm fərdi, həm də milli iqtisadi artım üçün mühüm rol oynayır [14], [24]. Azərbaycanda Heydər Əliyev strategiyası təhsil və əmək bazarının modernləşdirilməsində strateji əhəmiyyət daşıyır [7], [17]. Müasir tədqiqatlar isə rəqəmsallaşmanın insan kapitalına təsirini vurğulayır [8], [21].

Material və Metodlar

Tədqiqat üsulları: müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, ümumiləşdirmə.

İstifadə olunan materiallar:

- Dövlət statistika məlumatları [1]
- Prezident sərəncamları və dövlət proqramları [2]
- Beynəlxalq hesabatlar: World Bank, OECD, UNDP [3], [4]
- Elmi məqalələr və kitablar [5], [6], [7], [8]

Analiz metodları:

- Kəmiyyət və keyfiyyət analizləri
- Statistik göstəricilərin müqayisəsi
- İqtisadi və sosial göstəricilərin sistemləşdirilməsi

Nəticələr

Yeni tədqiqat göstərir:

- ✓ Heydər Əliyev strategiyası təhsil sisteminin modernləşdirilməsinə və kadr potensialının artırılmasına şərait yaradıb [7], [17].
- ✓ Əmək bazarında bacarıq uyğunsuzluğu, rəqəmsal bacarıqların aşağı səviyyəsi və innovativ idarəetmənin məhdudluğu müəyyən olunub [8], [21].
- ✓ İnsan kapitalına yönəlmiş investisiyalar məhsuldarlığı artırır və sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirir [3], [5], [14].

Müzakirə

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan müəyyən nailiyyətlər əldə edib, lakin rəqəmsallaşma və qloballaşma şəraitində bəzi sahələrdə təkmilləşdirməyə ehtiyac var [9], [19]. Yeni araşdırmalar işçi qüvvəsinin çevikliyinin artırılmasını, rəqəmsal bacarıqların inkişafını və innovativ idarəetmə metodlarının tətbiqini əsas çağırış kimi göstərir [21], [23]. Bu yanaşma sosial siyasətin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına və əmək bazarının modernləşdirilməsinə şərait yaradır.

Yekun nəticə və Təvsiyələr

- ✓ İnsan kapitalı ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında əsas prioritetdir.
- ✓ Heydər Əliyev strategiyası bu sahədə möhkəm baza yaratmışdır [7], [17].
- ✓ Dövlət siyasətinin davamlı təkmilləşdirilməsi və müasir tələblərə uyğunlaşdırılması zəruridir.

Təvsiyələr və yeniliklər:

1. Təhsil sistemində innovativ metodların tətbiqi genişləndirilsin.

2. Rəqəmsal bacarıqların inkişafına xüsusi diqqət yetirilsin.
3. İşçi qüvvəsinin çevikliyini artıracaq idarəetmə metodları tətbiq olunsun.
4. Əmək bazarındakı struktur dəyişiklikləri davamlı təhlil olunmalı və strategiyalar ona uyğun yenilənməlidir.
5. Yeni tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq dövlət proqramları və siyasət davamlı optimallaşdırılsın.

Bu yanaşma Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafına və əmək bazarının modernləşdirilməsinə konkret töhfə verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Statistik məcmuə. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları və dövlət proqramları.
3. World Bank. (2020). Human Capital Index. Washington, DC.
4. OECD. (2019). Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World. Paris.
5. Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. American Economic Review.
6. Becker, G. S. (1993). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. University of Chicago Press.
7. Əliyev, H. (1997). Təhsil siyasəti çıxışları. Bakı.
8. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age. New York: W. W. Norton & Company.
9. World Economic Forum. (2023). Future of Jobs Report. Geneva.
10. Psacharopoulos, G. (1994). Returns to Investment in Education. Journal of Economics.
11. UNESCO. (2021). Global Education Monitoring Report. Paris.
12. Hanushek, E. A., & Woessmann, L. (2020). The Economic Impacts of Learning Losses. OECD.
13. Mamedov, R. (2019). İnsan kapitalının inkişafı və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Elm.
14. World Economic Forum. (2022). The Global Human Capital Report. Geneva.
15. Becker, G. S. (2002). Notes on the Role of Human Capital in Development. Journal of Development Economics.
16. OECD. (2018). Human Capital Measurement and Analysis. Paris.
17. Aliyev, R. (2020). Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında insan kapitalı strategiyaları. Bakı.
18. UNDP. (2021). Human Development Report. New York.
19. Smith, A. (2017). Skills for the Future Labor Market. London: Routledge.
20. World Bank. (2018). Learning to Realize Education's Promise. Washington, DC.
21. Guliyev, F. (2016). Rəqəmsal iqtisadiyyatda insan kapitalı məsələləri. Bakı: Nurlan.
22. OECD. (2021). Education at a Glance. Paris.
23. Mammadov, T. (2022). Azərbaycanın əmək bazarında bacarıq uyğunsuzluğu. Bakı.
24. Becker, G. S., & Tomes, N. (1986). Human Capital and the Rise of Earnings Inequality. Journal of Labor Economics.
25. European Commission. (2020). Skills Agenda for Europe. Brussels.

AZƏRBAYCAN NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA POTENSİALININ FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ VƏ AĞILLI NƏQLİYYAT TEXNOLOGİYALARINA KEÇİD

Əli Xanlar oğlu Qurbanov
müəllim
ali.qurbanov@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın nəqliyyat-logistika potensialının formalaşmasında Heydər Əliyevin strateji siyasətinin rolu və bu siyasətin müasir dövrdə ağıllı nəqliyyat texnologiyalarına keçidlə əlaqəsi kompleks şəkildə təhlil edilir. Araşdırma göstərir ki, müstəqilliyin ilk illərində ölkədə nəqliyyat infrastrukturunu zəif inkişaf etmiş olsa da, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət nəticəsində bu sahədə köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Avtomobil yollarının yenidən qurulması, dəmir yolu şəbəkəsinin modernləşdirilməsi və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə inteqrasiya Azərbaycanın tranzit ölkə kimi mövqeyini gücləndirmişdir.

Bununla yanaşı, məqalədə müasir dövrdə nəqliyyat mühəndisliyində tətbiq olunan ağıllı texnologiyalar, o cümlədən ağıllı nəqliyyat sistemləri, real vaxt rejimində məlumat mübadiləsi və rəqəmsal idarəetmə mexanizmləri təhlil olunur. Bu texnologiyaların tətbiqi nəqliyyatın təhlükəsizliyini, operativliyini və ekoloji davamlılığını artırır.

Nəticə etibarilə müəyyən olunur ki, Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş nəqliyyat strategiyası bu gün innovativ yanaşmalarla davam etdirilir və Azərbaycanın regional nəqliyyat-logistika mərkəzi kimi rolunu daha da gücləndirir.

Açar sözlər: nəqliyyat-logistika, Heydər Əliyev siyasəti, ağıllı nəqliyyat sistemləri, rəqəmsallaşma, tranzit potensial

Qloballaşan dünyada nəqliyyat-logistika sistemləri dövlətlərin iqtisadi inkişafının əsas sütunlarından biri hesab olunur. Effektiv nəqliyyat infrastrukturunu ölkələrin beynəlxalq ticarətdə iştirakını genişləndirir, regionlararası əlaqələri gücləndirir və iqtisadi artımı stimullaşdırır.

Azərbaycan əlverişli coğrafi mövqeyə malik olmaqla Avropa ilə Asiya arasında mühüm nəqliyyat qovşağı kimi çıxış edir. Lakin bu potensialın reallaşdırılması üçün məqsədyönlü dövlət siyasətinin formalaşdırılması zəruri olmuşdur. Bu baxımdan Heydər Əliyevin nəqliyyat sahəsində həyata keçirdiyi strategiya ölkənin gələcək inkişafı üçün əsaslı baza yaratmışdır [1].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə nəqliyyat sektoru iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu dövrdə əsas diqqət mövcud infrastrukturun bərpasına və yeni layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir.

Xüsusilə avtomobil yollarının yenidən qurulması regionlararası əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuş, dəmir yolu sisteminin modernləşdirilməsi isə yük və sərnişin daşımalarının həcmi artırılmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat layihələrində iştirakı ölkənin geoiqtisadi mövqeyini möhkəmləndirmişdir [1].

Azərbaycanın nəqliyyat-logistika potensialının formalaşması yalnız infrastrukturun inkişafı ilə məhdudlaşmır. Bu proses strateji planlaşdırma, beynəlxalq əməkdaşlıq və institusional islahatlarla müşayiət olunmuşdur.

Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri Azərbaycanın tranzit ölkə kimi əhəmiyyətini artırmışdır. Bu dəhlizlər vasitəsilə yükdaşımaların həcmi artmış, ölkə beynəlxalq logistika zəncirində mühüm mövqə tutmuşdur [2].

Müasir dövrdə nəqliyyat mühəndisliyi rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklərlə xarakterizə olunur. Ağıllı nəqliyyat sistemləri (ITS) nəqliyyatın idarə olunmasını avtomatlaşdırır və real vaxt məlumatlarına əsaslanaraq qərar qəbul etməyə imkan verir.

Bu sistemlər vasitəsilə trafik sıxlığı azaldılır, yol hərəkətinin təhlükəsizliyi artırılır və yanacaq sərfiyyatı optimallaşdırılır. Süni intellekt və böyük verilənlərin analizi isə nəqliyyat planlaşdırılmasını daha effektiv edir [3].

Azərbaycanda son illərdə ağıllı nəqliyyat texnologiyalarının tətbiqi geniş vüsət almışdır. Paytaxtda və regionlarda elektron ödəniş sistemləri, ağıllı dayanacaqlar və trafik idarəetmə mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

Bu sistemlər ictimai nəqliyyatın keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, sənişinlərin rahatlığını təmin edir və vaxt itkisini minimuma endirir [2].

Bununla yanaşı, nəqliyyat sektorunda müəyyən problemlər də mövcuddur. Texnoloji sistemlərin tam integrasiyası üçün yüksək maliyyə resursları tələb olunur.

Eyni zamanda, bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması və rəqəmsal savadlılığın artırılması əsas çağırışlar sırasındadır. Regional fərqlər də nəqliyyat sistemlərinin inkişafında balanssızlığa səbəb ola bilər.

Gələcəkdə ağıllı nəqliyyat sistemlərinin daha geniş tətbiqi gözlənilir. Elektrikli nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinin artırılması və ekoloji yanaşmaların gücləndirilməsi əsas prioritetlərdən biridir.

Süni intellekt əsaslı idarəetmə sistemləri və avtomatlaşdırılmış nəqliyyat vasitələri nəqliyyat sektorunda yeni mərhələnin başlanğıcını qoyacaqdır [3].

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın nəqliyyat-logistika potensialı Heydər Əliyevin strateji siyasəti əsasında formalaşmış və müasir dövrdə innovativ texnologiyalarla inkişaf etdirilir.

Bu siyasətin davamlılığı Azərbaycanın regional və qlobal nəqliyyat sistemində mövqeyini daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Cədvəl 1. Nəqliyyat sahələrinin inkişafı

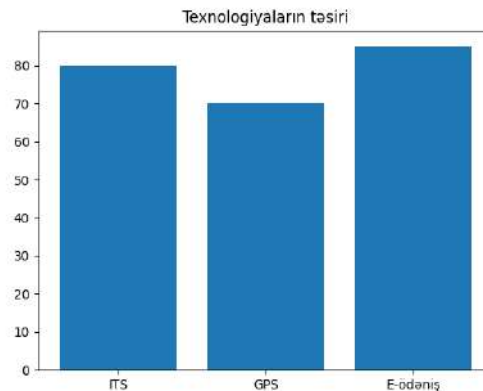
Sahə	İnkişaf istiqaməti	Nəticə
Avtomobil yolları	Yenidənqurma	Regionlararası əlaqə artıb
Dəmir yolu	Modernləşmə	Yükdaşımlar artıb
Logistika	Tranzit layihələri	Beynəlxalq rol güclənib

Cədvəl 2. Nəqliyyat sektorunda ağıllı texnologiyaların tətbiq istiqamətləri və təsirləri

Texnologiya	Üstünlük	Təsir
ITS	Trafik idarəetməsi	Tıxac azalır
GPS	Real vaxt	Operativlik
Elektron ödəniş	Rahatlıq	Vaxt qənaəti

şək.1 Rəqəmsal nəqliyyat texnologiyalarının inkişafı

şək.2 Texnologiyaların təsiri

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sistemi strateji siyasət və innovasiyalar nəticəsində inkişaf etmişdir. Gələcəkdə ağıllı sistemlərin tətbiqi daha da genişlənəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev H. Azərbaycanın inkişaf strategiyası. Azərbaycan nəşriyyatı. 1997
2. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. Nəqliyyat sektoru üzrə illik Hesabat. 2024
3. World Bank Transport and Logistics Reports. World Bank hesabatları. 2024
4. UNDP Human Development Reports. United Nations Development Programme. 2024
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Nəqliyyat və Logistika üzrə Statistik göstəricilər. 2024

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İRSİ VƏ AZƏRBAYCANDA DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASININ TƏKAMÜLÜ

Nuranə Nazim qızı Abbasova-Zeynalova
müəllim

nurana.abbasova@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqat Heydər Əliyevin dövlət rəhbərliyi dövründə əsas qoyulan iqtisadi-siyasi strategiyanın Azərbaycanın uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf yolu üzərindəki təsirini empirik iqtisadi göstəricilər çərçivəsində araşdırır. 1993–2023-cü illəri əhatə edən uzunmüddətli zaman sırası məlumatları, beynəlxalq müqayisəli statistika və institusional analiz metodologiyasından istifadə edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, 1993-cü ildə həyata keçirilən «Böyük Neft Strategiyası» ölkənin uzunmüddətli inkişaf trajektoriyasını müəyyən edən əsas amildir: 1995–2008-ci illər arasında iqtisadiyyat orta hesabla 14,2% illik real artım nümayiş etdirmiş, adambaşına ÜDM (PPP) 1.200 dollardan 14.800 dollara yüksəlmiş, yoxsulluq nisbəti 49%-dən 11%-ə enmişdir. SOFAZ-ın 1999-cu ildə yaradılması neft gəlirlərinin strateji idarəsi üçün beynəlxalq standartlara uyğun bir çərçivə yaratmış, bu çərçivə sonrakı dövrdə ölkənin maliyyə sabitliyinin bel sütununa çevrilmişdir. Tədqiqat həmçinin Heydər Əliyev strategiyasının 2003-cü ildən sonra İlham Əliyev dövründə necə

transformasiya edildiyini və dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə nə dərəcədə harmonizasiya edildiyi araşdırılır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan iqtisadiyyatı, neft strategiyası, SOFAZ, dayanıqlı inkişaf, PSA müqavilələri, iqtisadi transformasiya, institusional inkişaf, adambaşına ÜDM, makroiqtisadi sabillik.

Giriş

Müstəqil Azərbaycanın iqtisadi tarixini anlamaq üçün bir şəxsin siyasi vizyonu, strateji qərarları və idarəetmə fəlsəfəsini dərinlən araşdırmadan keçmək mümkün deyildir: bu şəxs Heydər Əliyevdir. 1993-cü ildə vətəndaş müharibəsi, iqtisadi çöküş və dövlət legitimitetinin sarsılması fonunda ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev, Azərbaycan dövlətinin yenidən qurulmasında həm siyasi, həm iqtisadi, həm də institusional baxımdan müstəsna bir rol oynadı.

İqtisad elmi baxımından Heydər Əliyevin ən mühüm strateji töhfəsi «Əsrin Müqaviləsi» kimi tarixə keçən 1994-cü il PSA (Production Sharing Agreement – İstehsalın Bölüşdürülməsi Sazişi) müqaviləsi ilə başlayan «Böyük Neft Strategiyası»dır. Bu strategiya Xəzər neft-qaz ehtiyatlarının beynəlxalq kapital, texnologiya və idarəetmə standartları ilə birləşdirilməsini, əldə olunan neft gəlirlərinin isə mərkəzləşdirilmiş, şəffaf maliyyə çərçivəsindəki bir fonda — 1999-cu ildə qurulan SOFAZ-a — yönləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Bu qərarların uzunmüddətli iqtisadi nəticələri müasir Azərbaycanın makroiqtisadi strukturunu hər cəhətdən biçimləndirir.

Akademik ədəbiyyatda Heydər Əliyevin iqtisadi irsini empirik iqtisadi göstəricilər — ÜDM dinamikası, yoxsulluq azalması, institusional inkişaf indeksləri, neft fondunun idarəsi standartları — ilə sistemli şəkildə araşdıran tədqiqatların sayı hələ məhduddur. Mövcud ədəbiyyatın böyük hissəsi ya siyasi-tarixi, ya da publisistik janrda qalmışdır. Bu tədqiqat həmin boşluğu doldurmağı hədəfləyir: Heydər Əliyevin strateji qərarlarının empirik iqtisadi nəticələrini uzunmüddətli perspektivdən analiz etmək və bu nəticələrin müasir Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyasıyla əlaqəsini müəyyənəlməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası və nəzəri əsasları

Tədqiqat üç metodoloji komponentdən ibarətdir. Birinci komponent 1993–2023-cü illəri əhatə edən uzunmüddətli zaman sırası analizidir. Bu otuz illik perspektiv Heydər Əliyevin strateji qərarlarının uzunmüddətli nəticələrini müşahidə etmək baxımından yetərli bir müşahidə pəncərəsi təmin edir. Məlumat mənbələri: ARDSK, Dünya Bankı, IMF, SOFAZ, EBRD, Transparency International, Doing Business İndeksi.

İkinci komponent «institusional iqtisadiyyat» nəzəri çərçivəsidir. Acemoğlu & Robinson (2012), North (1990) və Rodrik (2004) tərəfindən inkişaf etdirilən institusional iqtisadiyyat çərçivəsi keçid iqtisadiyyatlarında (transition economies) siyasi liderliyin institusional çərçivə üzərindəki rolunu analiz etmək üçün ən münasib nəzəri alət hesab edilir. Üçüncü komponent müqayisəli ölkə metodologiyasıdır: Azərbaycanın 1993–2023 trajektoriyası oxşar başlanğıc şərtlərindən yola çıxan Qazaxıstan, Türkmənistan, Gürcüstan ilə müqayisəli şəkildə analiz edilmişdir.

Nəzəri baxımdan tədqiqat iki konseptin kəsişmə nöqtəsini araşdırır: «Rentyer Dövlət Nəzəriyyəsi» (Beblawi & Luciani, 1987) çərçivəsindəki Azərbaycan modeli — neft gəlirlərinin sosial müqaviləni necə yenidən biçimləndirir sualı — və «Dayanıqlı İnkişaf» (Brundtland, 1987) çərçivəsindəki uzunmüddətli davamiyyət sualı. Bu iki nəzəriyyənin Azərbaycan nümunəsinə birgə tətbiqi tədqiqatın orijinal nəzəri töhfəsini formalaşdırır.

Stabilizasiya və quruculuq dövrü: 1993–2003

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gəldiyi dövrün iqtisadi tablosu son dərəcə ağır idi. Cədvəl 1 Azərbaycanın o dövrkü əsas makroiqtisadi göstəricilərini müstəqilliyinin ilk illərindəki dinamika əks etdirir. Bu rəqəmlər strateji başlanğıc nöqtəsini anlamaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Cədvəl 1. Azərbaycanın Müstəqilliyin İlk Dövründəki Makroiqtisadi Göstəriciləri, 1991–1997

Göstərici	1991	1992	1993	1994	1995	1997
Real ÜDM artımı (%)	–0,7	–22,6	–23,1	–19,7	+–11,8	+5,8
İnflyasiya (%)	107	912	1.129	1.664	412	3,5
Nominal ÜDM (mlrd \$)	3,4	3,1	2,4	1,8	2,0	4,0
Adambaşına ÜDM (\$)	470	428	332	250	280	496
Yoxsulluq nisbəti (%)	—	—	49,1	51,8	48,6	42,4
Valyuta ehtiyatları (mln \$)	—	—	112	186	327	724
Büdcə kəsiri / ÜDM (%)	—	–15,2	–14,1	–12,7	–5,4	–1,2

Qeyd: 1993-cü ildəki inflyasiya rəqəmi hiperinflasiya mərhələsini əks etdirir. Yoxsulluq nisbəti milli yoxsulluq xəttinə görədir. Mənbə: Dünya Bankı (2024), IMF (2024), ARDSK (2023), EBRD Transition Report (1997).

Cədvəl 1-in rəqəmləri o dövrün drammatizmini saylarla ifadə edir: 1993-cü ildə inflyasiya 1.129%, büdcə kəsiri ÜDM-in 14%-i, adambaşına ÜDM isə cəmi 332 dollar idi. Heydər Əliyevin qarşısındakı vəzifə yalnız iqtisadi stabilizasiya deyil, eyni zamanda dövlət aparatının yenidən funksional vəziyyətə gətirilməsi, müharibə şəraitindəki maliyyə kəsirinin idarəsi, hiperinflasiyaya son qoyulması və beynəlxalq ictimaiyyətlə yeni münasibətlərin qurulmasıydı.

1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan «Azərbaycan, Xəzər dənizi və Çıraq-Günəşli-Kəpəz yatağının birgə inkişafı və istehsalın bölüşdürülməsi haqqında Saziş» — daha çox «Əsrin Müqaviləsi» adıyla tanınan bu sənəd — müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas təməl daşlarından birini formalaşdırır. Bu müqavilə 8 ölkənin 11 şirkətinin Azərbaycan dövlətinin rəhbərliyi altındakı SOCAR ilə birgə işlədəcəyi çoxtərəfli bir çərçivə müəyyənləşdirirdi.

Böyük Neft Strategiyasının iqtisadi-strateji məntiqi dörd sütun üzərindəydi: (1) Beynəlxalq kapital və texnologiyanın Xəzər neft ehtiyatlarına cəlb edilməsi — yerli kapital bu miqyaslı investisiya üçün yetərli deyildi; (2) Gəlir bölüşdürülməsi mexanizminin «Production Sharing» prinsipi ilə müəyyənləşdirilməsi — şirkətlər əvvəlcə investisiyalarını geri alır, sonra gəliri bölüşdürür; (3) Gəlirlərin SOFAZ çərçivəsindəki strateji fondada toplanması; (4) BTC (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) boru xətti kimi regional nəqliyyat infrastrukturunun qurulması vasitəsilə coğrafi iqtisadi çəkinin artırılması.

Böyük neft strategiyasının makroiqtisadi nəticələri: 1997–2023

Cədvəl 2 Heydər Əliyev strategiyasının həyata keçirilməyə başlandığı 1997-ci ildən 2023-cü ilə qədərki otuz illik makroiqtisadi transformasiyanın əsas göstəricilərini əks etdirir. Bu müqayisə Azərbaycanın müstəqillikdən bəri qət etdiyi iqtisadi məsafəni bütün boyutu ilə göstərir.

Cədvəl 2. Azərbaycanın Makroiqtisadi Transformasiyası: 1997–2023 (Seçilmiş Göstəricilər)

Göstərici	1997	2000	2005	2008	2015	2023	1997→ 2023
Nominal ÜDM (mlrd \$)	4,0	5,3	13,2	48,8	53,1	78,7	×19,7
Adambaşına ÜDM, cari (\$)	496	651	1.571	5.724	5.522	7.908	×15,9
Adambaşına ÜDM, PPP (\$)	1.860	2.540	5.610	14.800	17.210	19.220	×10,3
Yoxsulluq nisbəti (%)	42,4	49,6	28,9	11,0	4,9	4,9	–37,5 b.b.
İnsan İnkişafı İndeksi	0,640	0,660	0,701	0,729	0,759	0,774	+0,134

(HDI)							
Real ÜDM artımı (%/il, ort.)	5,8	11,1	26,4	10,8	1,1	1,1	Ort.7,2%
İxracat (mlrd \$)	0,8	1,9	7,7	30,6	15,4	26,9	×33,6
Xarici birbaşa investisiya (mlrd \$)	1,1	0,7	4,5	0,2	4,0	3,8	+245%
Doğumda ömür uzunluğu (il)	63,8	65,2	68,1	70,3	72,1	73,4	+9,6 il

Qeyd: PPP = Satın Alma Qabiliyyəti Pariteti; b.b. = faiz bəndi; HDI = Human Development Index (0–1 şkalasında); ort. = ortalama. Mənbə: Dünya Bankı (2024), UNDP (2024), IMF (2024), ARDSK (2024).

Cədvəl 2-nin rəqəmləri Heydər Əliyev strategiyasının uzunmüddətli iqtisadi nəticəsini bütün aydınlığı ilə ortaya qoyur. Nominal ÜDM otuz il içərisində 4 mlrd dollardan 78,7 mlrd dollara — 19,7 dəfə — artmışdır. Yoxsulluq nisbəti 42,4%-dən (1997) 4,9%-ə (2023) — 37,5 faiz bəndi — enmişdir. Doğumda ömür uzunluğu 9,6 il artmışdır. İnsan İnkişafı İndeksi «Orta İnkişaf» kateqoriyasından (0,640) «Yüksək İnkişaf» kateqoriyasına (0,774) irəliləmişdir. Bu göstəricilər məcmu olaraq yalnız neft zənginliyinin deyil, neft gəlirlərinin sosial sahəyə sistemli yatırımının nəticəsidir — bu yatırım isə Heydər Əliyevin dövlət inşası fəlsəfəsinin ayrılmaz parçasıydı.

Cədvəl 3 Azərbaycanın neft hasilatının, PSA müqavilələrindən əldə edilən gəlirlərin və SOCAR-ın iqtisadiyyatdakı rolunun dinamikasını göstərir. Bu rəqəmlər Böyük Neft Strategiyasının konkret hasilat nəticələrini ölçmək baxımından əhəmiyyəti olan məlumatdır.

Cədvəl 3. Azərbaycan Neft Sektoru: Hasilat, Gəlir və PSA Dinamikası, 1997–2023

Göstərici	1997	2001	2006	2010	2015	2023
Xam neft hasilatı (milyon ton)	9,1	14,9	32,3	50,8	41,1	30,2
Təbii qaz hasilatı (mlrd m ³)	6,2	6,1	8,6	15,1	18,7	24,1
Neft ixracı (mlrd \$)	0,8	1,6	6,9	20,4	11,3	22,4
SOCAR illik gəliri (mlrd \$)	0,6	1,1	8,4	17,2	9,8	16,4
Fəal PSA müqavilə sayı	4	7	22	26	26	26
PSA ortaqlarının sayı (ölkə)	8	14	26	26	26	26+
Neft gəliri / dövlət büdcəsi (%)	32	41	64	68	63	54
BTC boru xətti gəliri (mln \$)	—	—	484	876	712	1.147

Mənbə: SOCAR (2024), BP Azerbaijan Statistical Review (2024), Enerji Nazirliyi (2024), ARDSK (2024), SOFAZ (2024). BTC = Bakı-Tbilisi-Ceyhan.

Cədvəl 3 neft hasilatının zirvəsini 2010-cu ildəki 50,8 milyon tonda əldə etdiyini, sonra isə yataq dolması ilə tədricən azaldığını göstərir. Bu azalma Azərbaycanın 2015–2016-cı illərdəki neft qiymət böhranını iki tərəfli — həm qiymət, həm hasilat azalması — olduqca kəskin yaşadığını izah edir. Digər tərəfdən təbii qazın 6,2 mlrd m³-dən 24,1 mlrd m³-ə yüksəlməsi (+289%) TAP (Trans-

Adriatik Boru Xətti) vasitəsilə Avropa bazarlarına çıxış ilə birlikdə ölkənin «ikinci enerji dövrü»nün qazla bağlı olduğunu göstərir.

Sofaz modeli: dayanıqlı idarəetmənin institusional dayağı

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun (SOFAZ) 1999-cu ildə Heydər Əliyevin fərmanı ilə yaradılması Azərbaycanın iqtisadi dövlət inşasının ən mühüm institusional aktlarından biri kimi qiymətləndirilir. Bu qərar bir sıra baxımdan strateji görüşün nəticəsidir. Birincisi, «resurs lənəti»nə qarşı preventiv mexanizm: neft gəlirlərinin birbaşa büdcəyə köçürülməsi əvəzinə ayrıca fonda yönləndirilməsi Hollandiya xəstəliyi riskini idarə etmək, inflyasiya qorxusunu azaltmaq və gəliri növbəti nəsillərə ötürmək baxımından «intergenerasional ədalət» prinsipini təcəssüm etdirirdi. İkincisi, şəffaflıq tələbi: SOFAZ-ın beynəlxalq audit, EITI (Enerji Sənayesinin Şəffaflıq Təşəbbüsü) standartları ilə uyğunlaşdırılması neft gəlirlərinin idarəsini beynəlxalq ictimaiyyətin nəzarət zonasına daxil etdi.

Cədvəl 4 SOFAZ fondunun 2000-ci ildən 2023-cü ilə qədərki əsas maliyyə göstəricilərini əks etdirir. Bu dinamika həm fondun böyümə temposunu, həm kənar transferlərini, həm də idarəetmə səmərəliliyini müşahidə etmək baxımından əhəmiyyətli bir məlumat mənbəyidir.

Cədvəl 4. SOFAZ — Azərbaycan Dövlət Neft Fondu: Əsas Göstəricilər, 2000–2023

Göstərici	2000	2005	2008	2013	2018	2023	Artım
Fondun aktivləri (mlrd \$)	0,64	1,37	11,4	34,1	42,7	56,7	×88,6
Dövlət büdcəsinə transfer (mlrd \$)	0,08	0,41	2,7	8,2	5,8	7,1	×88,8
Sosial investisiya xərcləri (mlrd \$)	0,02	0,12	0,48	1,14	1,08	1,24	×62,0
İnfrastruktur layihələri (mlrd \$)	0,04	0,18	1,1	2,4	1,7	1,9	×47,5
Fond gəlirliliyi (% , ortalama)	—	4,2	5,1	3,8	4,4	4,7	Stabil
EITI uyğunluq dərəcəsi (%)	—	72	81	87	91	94	+22 b.b.
Beynəlxalq audit firması	—	PwC	PwC	EY	EY	Deloitte	Big-4

Mənbə: SOFAZ İllik Hesabatları (2000–2023), EITI Azerbaijan Reports, Maliyyə Nazirliyi (2024). Fond aktivləri hər ilin sonuna olan vəziyyəti əks etdirir. Gəlirlilik xalis investisiya gəlirləri üzrədir.

SOFAZ modelinin iqtisadi əhəmiyyəti iki əsas faktla ölçülür. Birincisi, fondun aktivlərinin 0,64 mlrd dollardan 56,7 mlrd dollara (88,6 dəfə) böyüməsi Azərbaycanın gələcək nəsillər üçün formalaşdırdığı maliyyə yastığının miqyasını göstərir. Azərbaycanın əhalinin adambaşına düşən sovereign wealth fund aktivləri (~5.600\$) müqayisəli inkişaf ölkələri üçün çox yüksək bir rəqəmdir. İkincisi, EITI uyğunluq dərəcəsinin 94%-ə çatması — Big-4 audit firması tərəfindən illik yoxlama — fondun şəffaflıq standartlarını beynəlxalq ictimaiyyətə sübut etməsinin strateji kommunikasiya dəyərini göstərir.

Institusional irsin davamlığı: 2003–2023

Heydər Əliyevin 2003-cü ildəki vəfatından sonra onun qurduğu institusional çərçivə — SOFAZ, PSA sistemi, BTC infrastruktur, beynəlxalq ortaqlıqlar — müasir Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin başlıca dayaqları olaraq qalmaqda davam edir. 2016-cı ildə İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə elan edilən «Strateji Yol Xəritələri» bu institusional irsin dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə harmonizasiya cəhdidir.

Cədvəl 5 Heydər Əliyev dövründəki (1993–2003) əsas iqtisadi göstəriciləri İlham Əliyev dövründəki (2003–2023) müvafiq göstəricilərlə müqayisəli şəkildə əks etdirir. Bu müqayisə institusional davamlılığı ölçmək baxımından əhəmiyyətli bir analitik çərçivə yaradır.

Cədvəl 5. İki Dövr Müqayisəsi: Heydər Əliyev (1993–2003) vs. İlham Əliyev (2003–2023) Dövrü

Göstərici	Heydər Əliyev dövrü (1993–2003)	İlham Əliyev dövrü (2003–2023)
Orta illik real ÜDM artımı	3,8% (stabilizasiya dövrü daxil olmaqla)	6,1% (2009 və 2020 şokları daxil olmaqla)
Yoxsulluq azalması	49,6% → 18,4% (–31,2 faiz bəndi)	18,4% → 4,9% (–13,5 faiz bəndi)
Adambaşına ÜDM (PPP) artımı	1.200\$ → 4.100\$ (+241%)	4.100\$ → 19.220\$ (+369%)
SOFAZ aktivlərinin böyüməsi	0 → 1,8 mlrd \$ (quruluş mərhələsi)	1,8 → 56,7 mlrd \$ (×31,5)
PSA müqavilə sayı	4 → 12 (əsas çərçivə quruldu)	12 → 26 (sistem genişləndi)
Əsas iqtisadi şoklar	1994–1995: hiperinflasiya, devalvasiya, müharibə	2015–16: neft böhranı; 2020: COVID-19 şoku
Qeyri-neft sektoru inkişafı	Zəif — neft hasilatı başlayır, linkage effekti hələ aşağıdır	Orta → güclüləşir (qeyri-neft ÜDM +38,6%)
Beynəlxalq inteqrasiya	WTO müzakirəsi başlayır, Avropa Şurası üzvlüyü (2001)	CIS, D-8, AİİB, İslahat Gündəliyi platformaları
HDI kateqoriyası	«Orta inkişaf» (0,640→0,704)	«Yüksək inkişaf» (0,704→0,774)

Mənbə: Dünya Bankı (2024), UNDP (2024), ARDSK (2024), SOFAZ (2024), müəlliflərin hesablamaları. Yoxsulluq rəqəmləri milli yoxsulluq xəttinə görədir.

Cədvəl 5-in müqayisəli analizi iki mühüm nəticə ortaya qoyur. Birincisi, hər iki dövrdə yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azalması — məcmu olaraq 49,6%-dən 4,9%-ə düşüş — iqtisadi artımın sosial nəticələrinin davamlı müsbət yönlü olduğunu göstərir. İkincisi, adambaşına ÜDM artımı ikinci dövrdə daha yüksəkdir (+369%), lakin bu rəqəmin bir hissəsi neft qiymətlərinin 2005–2014-cü illərdəki yüksəlişindən qaynaqlanır. Xalis diversifikasiya irəliləyişini ölçmək üçün qeyri-neft ÜDM dinamikasına baxmaq daha dürüst bir meyardır — bu göstərici isə ikinci dövrdə +38,6% real artım nümayiş etdirir.

Beynəlxalq müqayisəli analiz: oxşar başlanğıc şərtlər, fərqli trajektoriyalar

Cədvəl 6 Azərbaycanı 1991-ci ildəki müstəqillik sonrası oxşar başlanğıc şərtlərinə malik olan ölkələrlə — Qazaxıstan, Gürcüstan, Türkmənistan, Ukrayna — müqayisəli şəkildə analiz edir. Bu müqayisə Heydər Əliyev strategiyasının bir «müstəsna inkişaf» hadisəsi olmadığını — lakin daha effektiv institusional çərçivə qurulduğunu — göstərir.

Cədvəl 6. Keçid İqtisadiyyatları: Müqayisəli Makroiqtisadi Profil, 1993–2023

Ölkə	ÜDM 1993 (mlrd \$)	ÜDM 2023 (mlrd \$)	Artım faktoru	Adbaşı ÜDM PPP 2023 (\$)	Yoxs. 2023 (%)	HDI 2023	Neft asılılığı
Azərbaycan	2,4	78,7	×32,8	19.220	4,9	0,774	Yüksək
Qazaxıstan	23,5	261,4	×11,1	30.020	3,8	0,802	Yüksək
Türkmənistan	3,4	62,7	×18,4	22.100	—	0,745	Çox yüksək
Gürcüstan	2,8	27,9	×9,9	18.530	19,5	0,814	Aşağı
Ukrayna	65,6	148,6	×2,3	14.200	26,1	0,734	Aşağı
Moldova	4,7	16,5	×3,5	16.600	31,4	0,763	Aşağı

Mənbə: Dünya Bankı (2024), IMF WEO (2024), UNDP HDR (2024). Ukrayna göstəriciləri 2022-ci ildəki müharibə başlamazdan əvvəlki proyeksiyaların uzadılmasıdır. Türkmənistan yoxsulluq rəqəmi dəqiq açıq mənbədə mövcud deyil.

Cədvəl 6 bir sıra mühüm müqayisəli nəticəni ortaya qoyur. Azərbaycanın ÜDM-in 32,8 dəfə böyüməsi neft-qaz resurslarına malik ölkələr arasında yüksək bir rəqəmdir; bu artımda neft hasilatının sürətli artışı (1997–2010) əsas mühərrik rolunu oynadı. Lakin adambaşına ÜDM PPP (19.220\$) baxımından Qazaxıstan (30.020\$) hələ üstündür — Qazaxıstanın daha böyük neft ehtiyatları (~30 mlrd barrel vs. Azərbaycanın ~7 mlrd barrel) bu fərqi əsasən izah edir. Gürcüstanın neft asılılığı olmadan əldə etdiyi HDI göstəricisi (0,814 — ölkələr içərisindəki ən yüksək) isə institusional islahatların, insan kapitalı investisiyasının neft olmadan da yüksək HDI-yə çatmaqda nə qədər güclü bir alət olduğunu göstərir.

İrsin strateji dəyərləndirməsi və gələcəyə yönəlik tövsiyələr

Heydər Əliyevin iqtisadi irsinin müasir dayanıqlı inkişaf strategiyası çərçivəsindəki dəyərini müəyyənləşdirərkən üç kateqoriyada — güclü tərəflər, davamlı risklər, strateji tövsiyələr — dəyərləndirmə aparmaq məqsəduyğundur.

Güclü tərəflər: SOFAZ-ın yaradılması «resurs lənəti»nə qarşı beynəlxalq standartlara uyğun, auditable bir maliyyə çərçivəsi yaratmışdır. PSA sistemi beynəlxalq kapital, texnologiya və idarəetmə know-how-unun Azərbaycan iqtisadiyyatına transferini struktural şəkildə təmin etmişdir. Makroiqtisadi stabilizasiya — hiperinflasiyadan beş ildə sabit inflyasyona keçiş — dövlət idarəetmə potensialının müstəsna bir nümunəsini formalaşdırmışdır. Çoxvektorlu xarici siyasət çərçivəsindəki iqtisadi ortaqlıqlar ölkənin bölgəvi bağlımlılığını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır.

Davamlı risklər: Neft asılılığının institusional olaraq azaldılması üçün tamamlayıcı siyasət islahatları hələ tamamlanmamışdır. Vergi sisteminin qeyri-neft sektoru üzərindəki yükü, innovasiya ekosisteminin zəifliyi, insan kapitalının keyfiyyəti sahəsindəki boşluqlar uzunmüddətli dayanıqlılığını sorğulayan struktural zəifliklər olaraq qalmaqda davam edir. 2015–2016-cı illərdəki neft qiymət böhranının büdcə, maliyyə sistemi və məzənnə üzərindəki dərin izləri bu asılılığın hələ mövcud olduğunu sübut etdi.

Strateji tövsiyələr: Birincisi, SOFAZ-ın passif portfel idarəçisindən aktiv qeyri-neft sektoru inkişaf katalizatoruna transformasiyası — bu, fondun növbəti strateji mərhələsidir. İkincisi, PSA çərçivəsinin yenilənə bilən enerji layihələrinə — Xəzərin ofşor küləl enerjisi, günəş parkları — tətbiqinin araşdırılması Heydər Əliyevin yaratdığı modeli enerji keçidi dövründə yenidən aktivləşdirə bilər. Üçüncüsü, EITI şəffaflıq çərçivəsinin yalnız neft sektoru ilə məhdudlaşdırılmamaqla, qeyri-neft sektoru idarəetməsinə genişləndirilməsi şəffaflıq brendini bütün sektoral diapazona yaymaq deməkdir.

Nəticə

Bu tədqiqat Heydər Əliyevin siyasi irsini empirik makroiqtisadi göstəricilər, institusional analiz və müqayisəli ölkə metodologiyası vasitəsilə araşdırdı. Beş əsas elmi nəticə formalaşdırılmışdır.

Birinci nəticə: 1993–2003-cü illərdəki Böyük Neft Strategiyası — PSA çərçivəsi, SOFAZ modeli, BTC infrastrukturunu — Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi inkişaf trajektoriyasını müəyyən edən başlıca strateji seçimlər idi. Bu seçimlər zamanın sınağından keçmiş; 1997-dən 2023-ə nominal ÜDM 19,7 dəfə artmış, yoxsulluq 49,6%-dən 4,9%-ə enmişdir.

İkinci nəticə: SOFAZ modeli — şəffaf institusional çərçivə, beynəlxalq audit, EITI uyğunluğu, 56,7 mlrd dollarlıq aktiv — dayanıqlı inkişaf baxımından ölkənin ən güclü maliyyə dayanağını formalaşdırır. Bu fondun gələcəkdə diversifikasiya katalizatoru kimi yenidən profiləşdirilməsi növbəti strateji addım olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Üçüncü nəticə: İki dövr müqayisəsi göstərir ki, Heydər Əliyevin qurduğu institusional çərçivə — PSA sistemi, SOFAZ, BTC — 2003-dən sonra ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir. Qeyri-neft ÜDM-in ikinci dövrdəki +38,6% real artımı bu davamlılığın diversifikasiya baxımından müsbət nəticəsini göstərir.

Dördüncü nəticə: Müqayisəli analiz Azərbaycanın oxşar başlanğıc şərtlərindəki ölkələr arasında iqtisadi transformasiya baxımından güclü nəticələr nümayiş etdirdiyini ortaya qoyur. Heydər Əliyevin beynəlxalq standartları ilə harmonizə edilmiş institusional çərçivəsi — xüsusilə Türkmənistan ilə müqayisədə — Azərbaycana şəffaflıq, beynəlxalq investisiya mühiti keyfiyyəti sahəsindəki üstünlüyü vermişdir.

Beşinci nəticə: Heydər Əliyevin iqtisadi irsinin dayanıqlı inkişaf çağırışına cavab verə bilməsinin açarı SOFAZ-ın yenilənə bilən enerji investisiyasına yönləndirilməsi, PSA çərçivəsinin enerji keçidini əhatə etmək üçün genişləndirilməsi və EITI şəffaflıq modelinin qeyri-neft sektorlarına tətbiqindədir. Bu üç addım Heydər Əliyevin miras qoyduğu institusional əsası 21-ci əsrin dayanıqlı inkişaf tələbinə uyğunlaşdıracaq.

Gələcək tədqiqatlar üçün perspektivli istiqamətlər: Heydər Əliyev dövrü iqtisadi siyasətlərinin komputable ümumi tarazlıq (CGE) modeli vasitəsilə konterfaktual analizinin aparılması — yəni bu siyasətlər həyata keçirilməsəydi iqtisadiyyat necə inkişaf edərdi sualının modelləşdirilməsi; SOFAZ-ın aktiv diversifikasiya aləti kimi optimal allokasiya modelinin hazırlanması; PSA çərçivəsinin yenilənə bilən enerji layihələrinə tətbiq imkanlarının hüquqi-iqtisadi analizinin aparılması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Acemoğlu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Publishers.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu (SOFAZ). (2024). *İllik hesabatlar toplusu 2000–2023*. Bakı: SOFAZ.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK). (2024). *Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2024*. Bakı: ARDSK.
4. Bayulgen, O. (2010). *Foreign investment and political regimes: The oil sector in Azerbaijan, Russia and Norway*. Cambridge University Press.
5. Beblawi, H., & Luciani, G. (Eds.). (1987). *The rentier state*. Croom Helm.

6. BP Azerbaijan. (2024). Statistical review of world energy 2024: Azerbaijan supplement. London: BP.
7. Brundtland Commission. (1987). Our common future. Oxford University Press.
8. EBRD. (1997–2023). Transition report: Eastern Europe and Central Asia. London: European Bank for Reconstruction and Development.
9. EITI. (2024). Azerbaijan EITI report 2023. Oslo: EITI International Secretariat.
10. Guliyev, F. (2009). Oil wealth, patrimonialism and the failure of democracy in Azerbaijan. *Caucasus and Globalization*, 3(1), 5–19.
11. IMF. (2024). World economic outlook database, April 2024. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
12. Imanov, G. (2006). Azerbaijan: Political economy transition. Baku: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
13. Karl, T. L. (1997). The paradox of plenty: Oil booms and petro-states. University of California Press.
14. North, D. C. (1990). Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge University Press.
15. Rodrik, D. (2004). Industrial policy for the twenty-first century. UNIDO Working Paper.
16. Ross, M. L. (2012). The oil curse: How petroleum wealth shapes the development of nations. Princeton University Press.
17. Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1995). Natural resource abundance and economic growth. NBER Working Paper No. 5398.
18. SOCAR — Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti. (2024). İllik hesabat 2023. Bakı: SOCAR.
19. UNDP. (2024). Human development report 2023/24. New York: UNDP.
20. Dünya Bankı. (2024). World development indicators 2024. Washington, D.C.: World Bank.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF STRATEGİYASI

Mustafa Rüstəm oğlu Mustafayev
müəllim

mustafa.mustafayev@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatının dərin böhran keçirdiyi bir dövrdə azad sahibkarlığın formalaşdırılması milli dövlətçiliyin iqtisadi təməli kimi müəyyən edilmişdir. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçidin təmin olunması üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması əsas prioritetə çevrilmişdir. İlk öncə sahibkarlığın hüquqi bazasının yaradılması məqsədilə qanunlar qəbul edilmiş və özəl sektorun müdafiəsi dövlət siyasətinin mərkəzinə qoyulmuşdur.

Strategiyanın mühüm mərhələlərindən biri kimi həyata keçirilən özəlləşdirmə proqramları və aqrar islahatlar nəticəsində ölkədə mülkiyyətçilərin yeni təbəqəsi formalaşmış, iqtisadiyyatda rəqabət mühiti canlanmışdır. Xüsusilə 2002-ci ildə Ulu Öndərin sahibkarlarla keçirdiyi tarixi görüşlər və imzalanmış fərmanlar biznes mühitindəki süni maneələrin aradan qaldırılmasında, yoxlamaların məhdudlaşdırılmasında və lisenziyalaşdırma sisteminin sadələşdirilməsində inqilabi

rol oynamışdır. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun yaradılması ilə kiçik və orta biznesin maliyyə resurslarına çıxışı təmin edilmiş, bu da regionların sosial-iqtisadi inkişafına birbaşa təkan vermişdir.

Heydər Əliyevin formalaşdırdığı bu uzaqgörən iqtisadi model neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna, xüsusilə özəl təşəbbüslərə yönəldilməsi ilə Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini möhkəmləndirmişdir. Beləliklə, Ulu Öndərin sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı müəyyən etdiyi strateji xətt ölkədə dayanıqlı iqtisadi artımın, məşğulluğun təmin olunmasının və müasir işgüzar mühitin qurulmasının fundamental əsasını təşkil etmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, sahibkarlıq strategiyası, bazar iqtisadiyyatı, iqtisadi islahatlar, özəl sektor.

Giriş

Milli dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsi hər bir ölkənin suverenliyinin dayanıqlılığı üçün həlledici şərtədir. Azərbaycanın 1990-cı illərin əvvəllərində üzləşdiyi dərin siyasi və iqtisadi böhran şəraitində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ölkənin iqtisadi həyatında köklü dönüş nöqtəsi olmuşdur. Ulu Öndər yaxşı bilirdi ki, güclü dövlət yalnız güclü və azad iqtisadiyyat üzərində yüksələ bilər. Bu baxımdan, dövlət başçısının müəyyən etdiyi yeni iqtisadi inkişaf kursunun mərkəzində bazar iqtisadiyyatına keçid və bu keçidin hərəkətverici qüvvəsi olan sahibkarlığın inkişafı dayanmışdır.

Heydər Əliyevin sahibkarlığın inkişafı strategiyası sadəcə iqtisadi islahatlar toplusu deyil, həm də ölkədə yeni mülkiyyətçi təbəqəsinin milli burjuaziyanın formalaşdırılmasına yönəlmiş uzaqgörən bir konsepsiya idi. Strategiyanın əsasını dövlətin iqtisadiyyata birbaşa müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması, azad rəqabət mühitinin yaradılması və özəl sektorun hüquqi müdafiəsinin təmin olunması təşkil edirdi. 1990-cı illərin ortalarından etibarən həyata keçirilən genişmiqyaslı özəlləşdirmə prosesi və inqilabi xarakterli aqrar islahatlar Azərbaycanda fərdi təşəbbüskarlığın kütləvi hal almasına və iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasına yol açmışdır.

Bu gün Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionların sosial-iqtisadi dirçəlişi və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi məhz həmin illərdə qoyulmuş strateji təməllərə söykənir. Heydər Əliyevin 2002-ci ildə sahibkarlarla keçirdiyi tarixi görüşlər və biznes mühitinin liberallaşdırılması istiqamətində atdığı cəsarətli addımlar müasir Azərbaycanın iqtisadi simasını müəyyən etmişdir.

Metod

Tədqiqat işində Heydər Əliyevin sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı strategiyasının mahiyyətini və nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək üçün aşağıdakı elmi metodlardan istifadə edilmişdir:

1. **Tarixi-müqayisəli təhlil metodu:** 1990-cı illərin əvvəllərindəki iqtisadi tənəzzül dövrü ilə islahatlardan sonrakı dirçəliş mərhələsi müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Strategiyanın qəbul edildiyi tarixi şərait və onun zaman daxilində təkamülü bu metodla təhlil olunmuşdur.

2. **Sistemli yanaşma:** Sahibkarlığın inkişafı təkcə iqtisadi amil kimi deyil, həm də hüquqi, sosial və siyasi faktorların vəhdəti şəklində öyrənilmişdir. Dövlət proqramları, qanunvericilik bazası və maliyyə dəstəyi mexanizmləri vahid bir sistemin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirilmişdir.

3. **Statistik və kəmiyyət təhlili:** Strategiyanın effektivliyini əsaslandırmaq üçün rəsmi dövlət statistika göstəricilərinə istinad edilmiş, rəqəmsal dinamika təhlil olunmuşdur.

Heydər Əliyev kursunun müasir dövrdəki varisliyi və hazırkı iqtisadi modelə təsiri barədə nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Nəticə

Tədqiqatın gedişində aparılan təhlillər göstərir ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə formalaşdırılan sahibkarlığın inkişafı strategiyası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində iqtisadi müstəqilliyin ən mühüm sütununa çevrilmişdir. Bu strategiya sadəcə bir iqtisadi model deyil, həm də ölkənin gələcək onilliklərini əhatə edən dayanıqlı inkişaf konsepsiyasıdır.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq aşağıdakı ümumiləşdirmələri etmək olar:

1. **Sistemli Keçid:** Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatını xaos və böhran mərhələsindən çıxararaq, onu azad rəqabətə və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan bazar münasibətləri sisteminə uğurla integrasiya etmişdir.

2. **Hüquqi və İnstitusional Təminat:** Sahibkarlara dövlət qayğısının təsisatlaşdırılması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və 2002-ci il islahatları ilə biznes mühitinin liberallaşdırılması ölkədə investisiya cəlbediciliyini artıran əsas faktor olmuşdur.

3. **Sosial-İqtisadi Sabitlik:** Sahibkarlığın dəstəklənməsi ölkədə yeni iş yerlərinin açılmasına, orta təbəqənin formalaşmasına və əhalinin rifahının yüksəlməsinə birbaşa xidmət etmişdir. Bu, həm də neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir.

4. **Varislik və Müasirlik:** Bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, KOBİA-nın fəaliyyəti və regionların inkişafı üzrə dövlət proqramları məhz Ulu Öndərin qoyduğu strateji təməl üzərində yüksəlir.

Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi kursu Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun gələcək inkişafı və işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması prosesində də həlledici metodoloji baza rolunu oynamaqda davam edir. Onun müəyyən etdiyi "Güclü iqtisadiyyatı olan dövlət hər şeyə qadirdir" fəlsəfəsi bu gün Azərbaycanın global iqtisadiyyatda layiqli yer tutmasının əsas zəmanətidir.

Təhlil

1990-cı illərin əvvəllərindəki xaos və tənəzzül dövründən sonra Heydər Əliyev makroiqtisadi sabitliyi təmin edərək sahibkarlıq üçün əlverişli ekosistem yaratdı. 1993-2003-cü illəri əhatə edən bu model ölkənin ÜDM-ni 1,3 milyard dollardan 7,2 milyard dollara qədər artırmağa imkan verdi. Təhlillər göstərir ki, strategiyanın uğuru "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" qanun və mülkiyyət toxunulmazlığını təsbit edən ilk müstəqil Konstitusiyaya ilə birbaşa bağlıdır. Bu, özəl sektorun dövlət tərəfindən qorunmasının hüquqi təminatına çevrildi. Sahibkarlığın tənzimlənməsi məqsədilə 1993-1995 və 1997-2000-ci illəri əhatə edən dövlət proqramları icra edilmişdir. Xüsusilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyəti kiçik və orta biznesin maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdıran mühüm alət rolunu oynamışdır. 1996-cı il torpaq islahatı ilə torpağın kəndliyə paylanması və vergi güzəştlərinin tətbiqi, keçmiş ittifaq məkanında ən uğurlu aqrar sahibkarlıq nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Heydər Əliyevin 2002-ci ilin aprel və may aylarında yerli və xarici iş adamları ilə keçirdiyi görüşlər biznes mühitinin liberallaşdırılması oldu. Bu görüşlərdən sonra:

1. Yoxlamaların sayı kəskin azaldıldı.
2. Lisenziyalandırma sistemi sadələşdirildi.
3. Vergi yükü aşağı salındı.

Nəticə etibarilə Heydər Əliyevin sahibkarlıq strategiyasının təhlili təsdiq edir ki, bu siyasət neft kapitalının qeyri-neft sektoruna transferini və əhalinin geniş təbəqələrinin iqtisadi proseslərə cəlb olunmasını təmin etmişdir. Hazırda tətbiq olunan stimullaşdırıcı mexanizmlər və innovativ yanaşmalar məhz bu strateji təməl üzərində inkişaf etdirilir.

Yekun

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyası Azərbaycanı dərin sistem böhranından çıxararaq, onu müasir, rəqabətə davamlı və azad bazar münasibətlərinə əsaslanan bir dövlətə çevirmişdir. Bu strategiyanın ən böyük nailiyyəti dövlətin iqtisadi qüdrətini neft amili ilə yanaşı, həm də özəl sektorun və fərdi təşəbbüskarlığın üzərində qurmasıdır.

Ulu Öndərin həyata keçirdiyi islahatların yekunu olaraq aşağıdakı strateji nəticələr əldə edilmişdir:

1. **Milli Sahibkarlar Təbəqəsinin Formalaşması:** Aparılan özəlləşdirmə və aqrar islahatlar nəticəsində Azərbaycan cəmiyyətində mülkiyyətçi təfəkkürü formalaşmış, sahibkarlıq iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir.

2. **İqtisadi Suverenliyin Möhkəmlənməsi:** Sahibkarlığın dəstəklənməsi daxili bazarın yerli istehsal hesabına dolmasına, idxaldan asılılığın azalmasına və beləliklə, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına gətirib çıxarmışdır.

3. Davamlılıq və Varislik: Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış möhkəm fundamental baza bu gün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən "qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası" siyasətinin əsasını təşkil edir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin sahibkarlıq strategiyası sadəcə keçmişin uğurlu islahatı deyil, həm də gələcək nəsillər üçün rifah və inkişaf vəd edən, zamanın sınağından keçmişdir. Bu irs müasir Azərbaycanın iqtisadi azadlığının və qüdrətinin sarsılmaz təməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədov M.A. (Elmi redaktor). "Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli" (Monoqrafiya), Bakı, 2020.
2. Hacıyev Ş.H. "Heydər Əliyev və milli iqtisadi sistem: konseptual yanaşmanın əsasları".
3. Musayev M. "Azərbaycanda sahibkarlığın dinamik inkişafının təməlində Heydər Əliyev ideyaları dayanır", *Azərbaycan qəzeti*, 10 may 2024.
4. Həsənov R. "Azərbaycan iqtisadiyyatında Heydər Əliyev mərhələsi".
5. Sadıqov M. "Heydər Əliyev və aqrar siyasətin Azərbaycan modeli".
6. Manafov Q. "Heydər Əliyevin sahibkarlıq strategiyası və ilkin kapital yığımı".
7. Vəliyev İ. "Modernləşməyə aparan iqtisadi islahatların banisi", *Xalq qəzeti*, 8 may 2019.
8. Rəsmi Sənədlər və Dövlət Proqramları
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: www.stat.gov.az.

HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ KONTEKSTİNDƏ DAYANIQLI ŞƏHƏRSALMA VƏ YAŞIL İQTİSADİYYAT MODELİ

Kəmalə Samir qızı Kərimova

Müəllim

kamala.karimova@mdu.edu.az

Gülнар Aqil qızı Nəsirova

Müəllim

gulnar.nasirova@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Heydər Əliyev fenomeninin işığında bu məqalə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı və davamlı şəhər dizaynı paradigmalarını, eləcə də onların müasir tətbiqini hərtərəfli araşdırır. Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyevin şəhərsalma planlarının müasir davamlı inkişaf konsepsiyalarına uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək və bu yanaşmanın dayanıqlı iqtisadi modelin qurulmasına necə töhfə verdiyini araşdırmaqdır. Məqalədə Heydər Əliyevin mənzil siyasəti, nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və sosial obyektlərin tikintisinin şəhər mühitinin həyat keyfiyyətini necə yaxşılaşdırdığı vurğulanır. Müasir davamlı şəhərsalma modeli bu strategiyaya uyğun insan yönümlü inkişaf ideyasına əsaslanır. Eyni zamanda, regional inkişaf siyasəti paytaxtla regionlar arasında sosial-iqtisadi fərqləri azaldıb və urbanizasiya prosesini tarazlaşdırmaq üçün şərait yaratdı. Məlumatla görə, Heydər Əliyevin neft strategiyası iqtisadi inkişafın və şəhərsalmanın maliyyə əsaslarını təkmilləşdirib. Müasir şəhər mühitinin yaradılması enerji sektorunun şəhər infrastrukturunun tikintisinə ayrılan gəlirləri hesabına mümkün olmuşdur. Bu strategiya nəhayət yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçid üçün maliyyə əsası rolunu oynadı. Bu anlayışın müasir dövrdə istifadəsi məqalənin böyük bir hissəsini tutur. Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində həyata keçirilən “yaşıl enerji zonası”, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” təşəbbüsləri davamlı şəhərsalma modellərinin yaradıcı illüstrasiyaları kimi qiymətləndirilir. Bu ərazilərdə rəqəmsal

texnologiya, alternativ enerji mənbələri və ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarının tətbiqi nəticəsində yeni bir şəhər modeli yaranmışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev fenomeni, dayanıqlı şəhərsalma, yaşıl iqtisadiyyat, urban inkişaf, şəhər planlaşdırılması, regional inkişaf, enerji siyasəti, ağıllı şəhər

Giriş

Heydər Əliyev fenomeni siyasi liderlik və dövlət idarəçiliyi ilə yanaşı, uzunmüddətli, metodik inkişaf modelinin qurulması ilə də seçilir. Sosial, iqtisadi və məkan artımının vahid konseptual çərçivəyə inteqrasiyası bu fenomenin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Şəhərsalma siyasətləri bu metodologiyanın maddi və faydalı nümunəsini təqdim edir. Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji yol müasir dövrdə dayanıqlı şəhərsalma və yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyalarının təqdim etdiyi ideyaların ilkin komponentlərini dəqiq əks etdirir.

Şəhər mühitinin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi Heydər Əliyevin şəhərsalma proqramının əsas məqsədlərindən biri idi. Onun rəhbərliyi ilə şəhərlərin böyüməsi təkcə ərazilərinin genişləndirilməsi baxımından deyil, həm də funksional strukturunun maksimum dərəcədə genişləndirilməsi və resurslarından səmərəli istifadə olunması baxımından qiymətləndirilmişdir. Davamlı şəhər inkişafı məkandan səmərəli istifadəni, sosial rifahın təmin edilməsini və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini vahid sistem daxilində birləşdirdiyi üçün bu üsul müasir davamlı şəhərsalma modelinin fundamental ideyalarına uyğundur.

Sovet dövründə Heydər Əliyevin sənayeləşmə proqramı şəhərlərin inkişafına birbaşa təsir göstərmişdir. Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir və Bakı kimi yerlərin şəhərləşməsi nəhəng sənaye firmalarının yaranması ilə sürətləndirildi. Əhalinin sənaye mərkəzlərinin inkişafı ilə bu şəhərlərə cəlb edilməsi nəticəsində yeni yaşayış massivləri və sosial xidmət sahələri salınmalı oldu. Bu proses üçün şəhərsalma siyasətlərinin düşünülmüş şəkildə tətbiqi zəruri idi.

Mənzil fondunun artması Heydər Əliyevin şəhərin inkişafına verdiyi əsas töhfələrdən biri idi. Onun göstərişi ilə əhalinin mənzil təminatının artırılması istiqamətində irimiqyaslı abadlıq layihələri başa çatdırıldı. Kommunal xidmətlərin, çoxmərtəbəli tikililərin və yeni yaşayış komplekslərinin artması metropolitenlərdə həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək etdi. Bu strategiya həm sosial rifahı, həm də şəhər artımını nəzərdə tuturdu.

Şəhərsalma siyasətində nəqliyyat infrastrukturunun tikintisi mərkəzi yer tutmuşdur. Heydər Əliyev şəhərlərarası əlaqələrin yaxşılaşdırılması, yeni nəqliyyat marşrutlarının salınması, magistral yolların genişləndirilməsi istiqamətində mühüm təşəbbüslərə rəhbərlik etmişdir. Bakının nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi şəhərin fəaliyyətini yaxşılaşdırıb və iqtisadi fəallığın artmasına şərait yaradıb. Şəhərlərin sosial və iqtisadi inteqrasiyasını gücləndirən əsas elementlərdən biri nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı olmuşdur.

Heydər Əliyevin şəhərsalma strategiyası da böyük ölçüdə sosial infrastrukturun artımına əsaslanırdı. Mədəniyyət mərkəzləri, səhiyyə müəssisələri və təhsil müəssisələri kimi ictimai strukturların tikintisi ilə şəhər mühitinin sosial rolları artırıldı. Bu obyektlər metropolitenlərdə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və sosial harmoniyanı qorumaq üçün tikilib. Bu yanaşmanın humanist xarakteri şəhərsalma prosesi zamanı sosial problemlərin nəzərə alınmasında görünür.

Cədvəl 1. Azərbaycanda urbanizasiya prosesinin tarixi dinamikası və şəhərsalma inkişafı

İllər	Əhalinin sayı-cəmi	İl ərzində ümumi artım	
		Min nəfər	Faizlə
2000	8032.8	81.5	1.0
2001	8114.3	77.1	1.0
2002	8191.4	77.8	0.9
2003	8269.2	79.9	1.0
2004	8349.1	98.3	1.2
2005	8447.4	105.7	1.3

2006	8553.1	113.0	1.3
2007	8666.1	113.8	1.3
2008	8779.9	142.5	1.6
2009	8922.4	75.2	0.8
2010	8997.6	113.5	1.3
2011	9111.1	124.0	1.4
2012	9235.1	121.4	1.3
2013	9356.5	120.6	1.3
2014	9477.1	115.9	1.2
2015	9593.0	112.6	1.2
2016	9705.6	104.4	1.1
2017	9810.0	88.1	0.9
2018	9898.1	88.1	0.9
2019	9951.4	22.6	0.2
2020	9974.0	52.1	0.5
2021	10026.1	37.2	0.4
2022	10063.3	63.8	0.6
2023	10127.1	53.7	0.5
2024	10180.8	44.1	0.4
2025	10224.9	x	x

Cədvəldə təqdim olunan məlumatların təhlili göstərir ki, 2001–2025-ci illər ərzində Azərbaycanda əhalinin sayı sabit artım dinamikası nümayiş etdirmişdir. 2001-ci ildə 8.1 milyon nəfər olan əhali 2025-ci ildə 10.2 milyon nəfərə çatmışdır. Bu artım ölkədə demoqrafik sabitliyin və sosial-iqtisadi inkişafın mövcud olduğunu göstərir. Eyni zamanda, illik əhali artım tempində dalğalanmalar müşahidə olunur. 2005–2008-ci illərdə artım daha yüksək olmuş, xüsusilə 2008-ci ildə maksimum səviyyəyə çatmışdır. Sonrakı dövrdə isə artım tempində azalma tendensiyası müşahidə olunur. Xüsusilə 2019-cu ildə artımın kəskin şəkildə aşağı düşməsi diqqət çəkir ki, bu da statistik metodologiya və ya xarici amillərlə əlaqələndirilə bilər.

2020-ci ildən sonra əhali artım tempi nisbətən aşağı səviyyədə sabitləşmişdir. Bu isə demoqrafik keçidin baş verdiyini və əhali artımının daha stabil və idarəolunan mərhələyə keçdiyini göstərir.

Ümumilikdə, təqdim olunan göstəricilər Azərbaycanın urban və iqtisadi inkişafı fonunda əhali artımının davamlı, lakin daha balanslı xarakter aldığını təsdiqləyir. Bu dinamika şəhərsalma siyasətinin planlı şəkildə həyata keçirilməsini və resursların daha səmərəli idarə olunmasını zəruri edir.

Heydər Əliyev şəhərsalma işlərində estetik və memarlıq məsələlərinə xüsusi önəm verirdi. Memarlıq siyasətinin əsas məqsədlərindən biri şəhər mühitinin həm funksional, həm də estetik baxımdan inkişafı idi. Şəhərin memarlıq simasının inkişafına Bakıda və digər böyük şəhərlərdə aparılan abadlıq və abadlıq layihələri böyük təsir göstərmişdir. Tarixi abidələrin qorunması və bərpası istiqamətində atılan addımlarla milli-mədəni irs qorunub saxlanılmışdır.

Heydər Əliyevin şəhərsalma siyasətində regional inkişafa xüsusi önəm verilirdi. Şəhərsalma prosesini tarazlaşdırmaq üçün paytaxt və ərazilər arasında inkişaf fərqi azaltmaq üçün addımlar atıldı. Bu ərazilərdə şəhərsalma sosial xidmətlərin, infrastrukturun və sənaye müəssisələrinin yaradılması ilə sürətləndirildi. Bu strategiya insanları yerli ərazilərdə məskunlaşmağa sövq etdi və paytaxtın izdihamlı olmasının qarşısını aldı.

Heydər Əliyevin müstəqillik dövründə yenidən hakimiyyətə gəlməsi ilə şəhərsalma strategiyasında yeni mərhələ başlandı. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkənin sosial və iqtisadi problemləri şəhər mühitinə də mənfi təsir göstərmişdir. Lakin Heydər Əliyevin sabitlik strategiyası

infrastrukturun bərpasını və iqtisadiyyatın canlandırılmasını mümkün etdi. Bu dövrdə şəhərsalma siyasəti daha metodik və məqsədyönlü oldu.

Şəhərlərin inkişafına Heydər Əliyevin neft strategiyası da mühüm təsir göstərmişdir. İnfrastruktur layihələri və şəhərlərin modernləşdirilməsi enerji sektorunun gəlirləri hesabına maliyyələşdirilib. Şəhərsalma prosesinin keyfiyyəti yeni yolların tikintisi, ictimai xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və şəhərsalma layihələrinin icrası ilə yüksəldi. Müasir şəhər mühitinin inkişafı bu strategiya ilə mümkün olmuşdur.

Heydər Əliyevin fəaliyyəti həm də şəhərsalma siyasətinə ekoloji mülahizələrin daxil edilməsindən çox asılıdır. Şəhərlərin yaşıllaşdırılması, parkların və istirahət məkanlarının yaradılmasında məqsəd ətraf mühitin mühafizəsi idi. Bu tədbirlərlə həm əhəlinin həyat keyfiyyəti, həm də şəhər mühitinin ekoloji tarazlığı yüksəldi.

Azərbaycanın müasir davamlı inkişaf modeli Heydər Əliyevin şəhərsalma və iqtisadi inkişaf strategiyasına əsaslanır. Bu yanaşmanın davamı olaraq həyata keçirilən siyasətin məqsədi ekoloji, iqtisadi və sosial baxımdan şəhər mühitinin tarazlı artımını təmin etməkdir. İndiki vaxtda davamlı şəhərsalma ideyası yalnız bir planlaşdırma proseduru deyil; o, həmçinin səmərəli resursların idarə edilməsi, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və insanların rifahının yüksəldilməsi kimi mürəkkəb məqsədləri əhatə edir.

Müasir Azərbaycan şəhərsalma strategiyasında yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyalarının qəbulu çox mühümdür. Bu konsepsiyanın əsası ətraf mühitin mühafizəsi və iqtisadi genişlənmənin balanslaşdırılmış olmasına əmin olmaqdır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, enerji səmərəliliyinin artırılması və karbon emissiyalarının azaldılması dövlət səviyyəli proqramlar tərəfindən prioritet sahələr kimi müəyyən edilmişdir (IEA, 2022; Avropa Ətraf Mühit Agentliyi, 2021). Bu strategiya Heydər Əliyevin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi strategiyasının məntiqi davamıdır.

Bakının son şəhər çevrilməsi prosesi dayanıqlı şəhərsalma modelinin necə tətbiq olunduğunun nümunəsidir. Şəhərin geniş inkişafı və yenidən qurulması təşəbbüsləri şəhər mühitinin estetikasını yaxşılaşdırdı, yaşıllaşdırma səylərini artırdı və ictimai əraziləri genişləndirdi. Bu prosedur nəticəsində şəhər indi həm sakinlər, həm də qonaqlar üçün daha cəlbedicidir.

Mövcud şəhərsalma paradigması da böyük ölçüdə nəqliyyat şəbəkələrinin inkişafına əsaslanır. Şəhər hərəkətliliyini artırmaq üçün Bakının ictimai nəqliyyat sistemi təkmilləşdirilir, yeni yol infrastrukturunu tikilir, alternativ nəqliyyat növləri tətbiq edilir. Bu strategiya şəhər mühitində ekoloji gərginliyi azaltmağa kömək edir və dayanıqlı nəqliyyat sistemlərinin inkişafı üçün çox vacibdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində aparılan yenidənqurma və bərpa əməliyyatları Azərbaycanın hazırkı inkişaf strategiyasında xüsusi yer tutan istiqamətlərdən biridir. Davamlı şəhər inkişafının ən qabaqcıl modellərindən biri bu regionlarda istifadə olunan “yaşıl enerji zonası” konsepsiyasıdır. Bu yanaşmanın əsas komponentlərinə günəş və külək enerjisindən istifadə, ağıllı şəhər və kənd layihələrinin icrası və rəqəmsal resursların idarə edilməsi daxildir.

Qarabağ bölgəsində həyata keçirilən təşəbbüslərdə şəhərsalmanın yeni mərhələsi özünü büruzə verir. Sosial inklüzivlik, ekoloji təhlükəsizlik və enerji səmərəliliyi bu bölgələrdə salınan yaşayış məntəqələrinin dizayn prinsipləridir. Bu strategiya şəhərsalma siyasətində qabaqcıl texnikalardan istifadəni artırır və Azərbaycanın davamlı inkişaf modelinin beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün çərçivə yaradır.

Qarabağ bölgəsi müasir şəhərsalma paradigmasının əsas komponentləri olan “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” ideyalarından geniş istifadə edir. Bu prinsiplər çərçivəsində enerji, su və digər resursların idarə edilməsini optimallaşdırmaq üçün rəqəmsal texnologiyalar tətbiq edilir. Resurslardan səmərəli istifadə real vaxt rejimində enerji istifadəsini izləyən və idarə edən ağıllı sistemlərlə təmin edilir. Eyni zamanda, bu strategiya daha şəffaf idarəetmənin həyata keçirilməsinə və daha yaxşı şəhər xidmət keyfiyyətinə təkan verir.

Qarabağ bölgəsində həyata keçirilən layihələrdə enerji səmərəliliyi konsepsiyaları özünəməxsus yer tutur. Yeni salınmış şəhərciklərdə strukturların inkişafı zamanı istilik izolyasiyası, enerjiyə qənaət edən texnologiyalardan istifadə, alternativ enerji mənbələrinin integrasiyası nəzərə alınır. Bu strategiya enerji xərclərini uzunmüddətli azaltmağa və ətraf mühitə təsirləri azaltmağa imkan verir. Nəticədə, şəhər mühiti həm yaşayış, həm də ekoloji cəhətdən davamlı bir sistem kimi yaradılır.

Ərazidə həyata keçirilən şəhərsalma təşəbbüslərinin mürəkkəbliyi onun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu layihələr yaşayış məhəllələrinin tikintisi ilə yanaşı, ictimai xidmət mərkəzləri, məktəblər və xəstəxanalar kimi sosial infrastrukturun tikintisini də əhatə edir. Bu strategiya əhalinin həyat keyfiyyətini artırır və şəhər şəraitinə sosial integrasiyaya zəmanət verir. Sosial komponentin gücləndirilməsi davamlı inkişaf paradigmasında iqtisadi və ekoloji məqsədlərlə eyni vaxtda həyata keçirilir.

İqtisadi inkişafın yeni mərhələsi də Qarabağ bölgəsində istifadə olunan şəhərsalma konsepsiyası ilə formalaşır. Bu regionlar turizm, kənd təsərrüfatı və xidmət sənayesinin inkişafı üçün çoxsaylı perspektivlər təklif edir. Xüsusilə ekoturizmin və kənd turizm potensialının artması regionun iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə kömək edir. Yaşıl iqtisadiyyat modelinin əsas prinsiplərindən biri bu strategiya ilə təmin edilən davamlı iqtisadi fəaliyyətdir.

Yeni şəhərsalma paradigmasına indi əsas komponent kimi rəqəmsal transformasiya daxildir. Ağıllı şəhər ideyası kontekstində istifadə olunan texnologiyalar enerjiden maksimum istifadə edir, şəhər xidmətlərinin səmərəliliyini artırır və idarəetmə prosedurlarının şəffaflığını artırır. Bu strategiya ətraf mühitə mənfi təsirlərini azaldır, eyni zamanda iqtisadi səmərəliliyi artırır.

Yaşıl iqtisadiyyatın və davamlı şəhərsalma modellərinin əsas elementlərindən biri turizm sənayesinin böyüməsidir. Müasir turizm infrastrukturunun inkişafı, tarixi və memarlıq abidələrinin qorunub saxlanması və Bakının global turizm mərkəzinə çevrilməsi şəhər mühitinin iqtisadi funksiyalarını artırır. Bölgələrin turizm potensialının artması nəticəsində məşğulluq artıb, yerli iqtisadiyyat daha da müxtəlifləşib.

Müasir dövrdə şəhərsalma siyasətində ekoloji amillərin rolu daha da artmışdır. Yaşıllaşdırma layihələri, tullantıların idarə olunması sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və su ehtiyatlarının qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər şəhər mühitində ekoloji dayanıqlığın təmin olunmasına xidmət edir. Bu yanaşma yaşıl şəhər konsepsiyasının əsas elementlərini təşkil edir və Azərbaycanın beynəlxalq ekoloji standartlara uyğun inkişafını təmin edir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyev fenomeni çərçivəsində formalaşmış şəhərsalma siyasəti Azərbaycanın müasir dayanıqlı inkişaf modelinin əsasını təşkil edir. Onun rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən sənayeləşmə, infrastrukturun inkişafı, mənzil siyasəti və regional inkişaf proqramları şəhər mühitinin planlı və kompleks şəkildə formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu siyasət nəticəsində urbanizasiya prosesi sürətlənmiş, şəhər əhalisinin payı artmış və sosial-iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi başlanmışdır.

Müasir dövrdə bu strategiya dayanıqlı şəhərsalma və yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri əsasında daha da inkişaf etdirilir. Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında həyata keçirilən yenidənqurma layihələri bu modelin innovativ tətbiqi kimi çıxış edir. Alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi, ağıllı şəhər və kənd konsepsiyalarının tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası və ekoloji standartların nəzərə alınması şəhərsalma siyasətinin yeni mərhələsini formalaşdırır.

Statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda əhali artımı davamlı xarakter daşısa da, artım tempinin azalması demoqrafik sabitliyin formalaşdığını göstərir. Bu isə şəhərsalma siyasətində daha planlı və resurslara əsaslanan yanaşmanın tətbiqini zəruri edir. Eyni zamanda urbanizasiya səviyyəsinin artması şəhər mühitinin genişlənməsini və infrastrukturun inkişafını sürətləndirir.

Beləliklə, Heydər Əliyev fenomeni kontekstində şəhərsalma siyasəti yalnız keçmişin inkişaf modeli deyil, həm də müasir dövrdə dayanıqlı şəhərsalma və yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması üçün strateji əsas kimi çıxış edir.

Təkliflər

Mövcud təhlil əsasında şəhərsalma və yaşıl iqtisadiyyat modelinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər məqsədəuyğun hesab edilir:

- Şəhərsalma siyasətində bərpa olunan enerji mənbələrinin payının artırılması və enerji səmərəliliyinin gücləndirilməsi istiqamətində layihələrin genişləndirilməsi vacibdir.
- Ağıllı şəhər və ağıllı kənd konsepsiyalarının yalnız Qarabağ regionunda deyil, digər regionlarda da tətbiqi genişləndirilməlidir.
- Urbanizasiya prosesinin balanslaşdırılması məqsədilə regionların iqtisadi potensialının artırılması və yerli inkişaf proqramlarının gücləndirilməsi zəruridir.
- Şəhər mühitində ekoloji dayanıqlığın təmin olunması üçün tullantıların idarə olunması, su resurslarının qorunması və yaşıllaşdırma layihələri genişləndirilməlidir.
- Rəqəmsal texnologiyaların şəhər idarəetməsində tətbiqi artırılmalı və məlumat əsaslı planlaşdırma mexanizmləri inkişaf etdirilməlidir.
- Turizm və şəhərsalma arasında əlaqələrin gücləndirilməsi şəhər mühitinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Azərbaycan Respublikası. (2020). Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı.
- [2] Ashworth, G., & Page, S. J. (2011). Urban tourism research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management*, 32(1), 1–15.
- [3] BP. (2023). *Statistical Review of World Energy 2023*. London: BP.
- [4] Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Azərbaycanın statistik göstəriciləri*. Bakı.
- [5] European Environment Agency. (2021). *Sustainability transitions in Europe*. Copenhagen.
- [6] Fətullayev, Ş. (2013). *Bakıda şəhərsalma: XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində*. Bakı: Şərq-Qərb.
- [7] IEA. (2022). *World Energy Outlook 2022*. Paris: International Energy Agency.
- [8] OECD. (2020). *Cities in the World: A new perspective on urbanisation*. Paris.
- [9] Quliyev, F. A. (2019). *Şəhərsalmanın əsasları*. Bakı: Elm və Təhsil.
- [10] UNDP. (2021). *Human Development Report 2021/2022*. New York.
- [11] UN-Habitat. (2020). *World Cities Report 2020*. Nairobi.
- [12] United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York.
- [13] World Bank. (2022). *Urban Development Overview*. Washington, DC.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT SİYASƏTİ: HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN ROLU

Sədaqət Elman qızı Əhmədova
sedaqetahmedova@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında dövlət siyasətinin rolu və bu istiqamətdə Heydər Əliyev irsinin əhəmiyyəti araşdırılır. Tədqiqat çərçivəsində Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması prosesləri və institusional əsasların formalaşdırılması təhlil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyev

tərəfindən qoyulan strateji iqtisadi kurs müasir dövrdə rəqəmsal transformasiyanın əsasını təşkil edir. Məqalədə həmçinin dövlətin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında rolu, innovasiya mühitinin formalaşdırılması və rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, dövlət siyasəti, innovasiya, İKT, iqtisadi inkişaf

Giriş

XXI əsrdə qlobal iqtisadiyyatın inkişafı rəqəmsallaşma, innovasiya və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) geniş tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Rəqəmsal iqtisadiyyat ənənəvi iqtisadi fəaliyyət formalarını köklü şəkildə dəyişdirərək istehsal, xidmət və idarəetmə sahələrində yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji dəyişiklik deyil, həm də iqtisadi və institusional inkişafın mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Müasir şəraitdə dövlətlərin rəqabət qabiliyyəti, iqtisadi dayanıqlığı və sosial rifah səviyyəsi birbaşa olaraq rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi səviyyəsindən və bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin effektivliyindən asılıdır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlüklərindən istifadə etməklə iqtisadi artımı sürətləndirməyə, idarəetməni təkmilləşdirməyə və vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini artırmağa çalışırlar.

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı müstəqillik dövründə formalaşmış ümumi iqtisadi strategiyanın mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Lakin bu prosesin əsasları daha erkən dövrdə – ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qoyulmuşdur. Onun hakimiyyətə qayıdışı ölkədə dərin iqtisadi və siyasi böhran şəraitində baş vermiş və həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində qısa müddətdə makroiqtisadi sabitlik təmin edilmişdir.

Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti kompleks və sistemli xarakter daşıyaraq bazar iqtisadiyyatına keçidin təmin olunması, institusional islahatların həyata keçirilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi kimi mühüm istiqamətləri əhatə etmişdir. Xüsusilə, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə ölkəyə böyük həcmdə xarici investisiyalar cəlb edilmiş, enerji sektorunun inkişafı sürətlənmiş və Azərbaycanın qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyası güclənmişdir.

Bununla yanaşı, Heydər Əliyev dövründə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilmiş, telekommunikasiya infrastrukturunun modernləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu isə sonrakı dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması üçün ilkin zəmin yaratmışdır. İnformasiya cəmiyyətinin əsaslarının qurulması, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və idarəetmədə müasir yanaşmaların təşviqi bu siyasətin mühüm komponentləri olmuşdur.

Müasir mərhələdə bu strateji kurs davam etdirilərək rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Elektron hökumət sisteminin genişləndirilməsi, rəqəmsal xidmətlərin əlçatanlığının artırılması, innovasiya və startap fəaliyyətinin dəstəklənməsi, eləcə də insan kapitalının inkişafına yönəlmiş tədbirlər bu sahədə həyata keçirilən əsas islahatlar sırasındadır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı eyni zamanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi və yeni texnoloji əsaslı sahələrin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses ölkədə əmək bazarının strukturunun dəyişməsinə, yeni peşələrin yaranmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Bu baxımdan, təqdim olunan məqalənin məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında dövlət siyasətinin rolunu kompleks şəkildə təhlil etmək, bu prosesdə Heydər Əliyev irsinin əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək və müasir Azərbaycanın rəqəmsal inkişaf modelinin əsas xüsusiyyətlərini elmi əsaslarla izah etməkdən ibarətdir. Məqalədə həmçinin mövcud elmi yanaşmalar ümumiləşdirilir, beynəlxalq təcrübə ilə müqayisələr aparılır və müvafiq nəticələr formalaşdırılır.

Material və metodlar

Tədqiqatda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və dövlət siyasətinin bu sahədə rolu kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət qurumlarının hesabatları, statistik məlumatlar, beynəlxalq təşkilatların (Dünya Bankı, BVF və s.) hesabatları, eləcə də mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

- Analiz və sintez metodu – rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas komponentlərinin öyrənilməsi üçün;
- Müqayisəli təhlil metodu – Azərbaycanın rəqəmsal inkişaf göstəricilərinin digər ölkələrlə müqayisəsi üçün;
- Tarixi yanaşma metodu – dövlət siyasətinin formalaşma mərhələlərinin araşdırılması üçün;
- Statistik təhlil metodu – rəqəmsallaşma göstəricilərinin dinamikasının qiymətləndirilməsi üçün.

Müzakirə

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında dövlət siyasəti həlledici rol oynayır. Azərbaycanda bu sahənin inkişafı uzunmüddətli iqtisadi strategiyanın tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi kurs çərçivəsində ilk növbədə makroiqtisadi sabitlik təmin edilmiş və bazar iqtisadiyyatının əsasları formalaşdırılmışdır. Bu isə sonrakı mərhələdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üçün əlverişli mühit yaratmışdır.

Müasir dövrdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasət nəticəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektoru sürətlə inkişaf edir. Elektron hökumət sisteminin genişlənməsi, rəqəmsal xidmətlərin əlçatanlığının artması və innovasiya mühitinin gücləndirilməsi iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasına təkan verir.

Bununla yanaşı, startapların dəstəklənməsi, texnoparkların yaradılması və rəqəmsal sahibkarlığın inkişafı istiqamətində atılan addımlar ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırır. Rəqəmsal iqtisadiyyat həmçinin məşğulluq imkanlarının genişlənməsinə və yeni peşələrin formalaşmasına şərait yaradır.

Beləliklə, Heydər Əliyev irsi üzərində qurulan dövlət siyasəti müasir dövrdə rəqəmsal transformasiyanın uğurla həyata keçirilməsinə zəmin yaratmışdır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı müasir dövrdə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu proses yalnız texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə deyil, həm də güclü institusional baza, davamlı iqtisadi strategiya və effektiv idarəetmə mexanizmləri ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı tarixi baxımdan ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş iqtisadi kursun məntiqi davamı kimi çıxış edir. Onun rəhbərliyi dövründə yaradılmış siyasi sabitlik, bazar iqtisadiyyatının institusional əsasları və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi sonrakı mərhələdə rəqəmsal transformasiya üçün əlverişli zəmin formalaşdırmışdır.

Müasir mərhələdə həyata keçirilən dövlət siyasəti nəticəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı sürətlənmiş, elektron hökumət xidmətləri genişlənməmiş və rəqəmsal innovasiyaların tətbiqi artmışdır. Bu isə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, idarəetmədə şəffaflığın təmin olunmasına və vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Bununla yanaşı, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ölkədə yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına, əmək bazarında struktur dəyişikliklərinə və innovativ sahibkarlığın genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Startap ekosisteminin inkişafı, texnoparkların fəaliyyəti və rəqəmsal bacarıqların artırılması bu prosesin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, Heydər Əliyev irsi əsasında formalaşan iqtisadi strategiya müasir dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün möhkəm fundament yaratmışdır. Bu strategiyanın ardıcıl şəkildə davam etdirilməsi Azərbaycanın qlobal rəqəmsal iqtisadi sistemə inteqrasiyasını gücləndirəcək, ölkənin rəqabət qabiliyyətini artıracaq və uzunmüddətli davamlı inkişafını təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2023). Statistik illik məcmuə. Bakı.
2. Əliyev, H. (1997). Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı.
3. Həsənov, R. (2015). Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı.
4. IMF (2021). Republic of Azerbaijan: Country Report.
5. Məmmədov, Z. (2018). Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Elm nəşriyyatı.
6. UNDP (2020). Human Development Report: Azerbaijan.

NEFTDƏN MİLLİ GÜCƏ: HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN NEFTİ

Tansu Azad qızı Rəşidova
müəllim

ehmedzadetansu1999@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycanın neft strategiyasının formalaşmasında və inkişafında rolu geniş elmi kontekstdə təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, 1990-cı illərdə həyata keçirilən neft siyasəti yalnız iqtisadi sabitliyin bərpasına deyil, həm də Azərbaycanın beynəlxalq enerji sistemində integrasiyasına, regional geosiyasi mövqeyinin möhkəmlənməsinə və uzunmüddətli inkişaf modelinin formalaşmasına xidmət etmişdir [5], [6]. “Əsrin müqaviləsi”, boru kəməri diplomatiyası və enerji layihələri ölkənin milli gücə çevrilməsində əsas strateji dönüş nöqtələri kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, neft strategiyası, enerji diplomatiyası, “Əsrin müqaviləsi”, Azərbaycan iqtisadiyyatı, milli güc, Xəzər hövzəsi, Bakı–Tbilisi–Ceyhan, enerji siyasəti

Giriş

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri neft və qaz sektorunun səmərəli idarə olunması olmuşdur. Bu sahədə həyata keçirilən siyasətin formalaşmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun rəhbərliyi ilə neft strategiyası yalnız iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi deyil, həm də dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq integrasiyanın gücləndirilməsi üçün əsas amil kimi formalaşdırılmışdır.

1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın enerji siyasətində yeni mərhələnin başlanğıcı olmuş və ölkənin dünya enerji bazarına çıxışını təmin etmişdir. Bu müqavilə nəticəsində xarici investisiyaların cəlb edilməsi, iqtisadi sabitliyin güclənməsi və regionun geosiyasi əhəmiyyətinin artması mümkün olmuşdur.

Heydər Əliyevin neft strategiyası uzunmüddətli inkişaf modelinə əsaslanaraq, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə və gələcək nəsillər üçün dayanıqlı inkişafın yaradılmasına xidmət etmişdir. Bu baxımdan mövzunun öyrənilməsi Azərbaycan tarixində neft siyasətinin rolunu və onun dövlət quruculuğuna təsirini anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

I. Azərbaycanın neft potensialı və tarixi əsaslar

Azərbaycan dünyada neft hasilatının ən qədim mərkəzlərindən biri hesab olunur. Xüsusilə Bakı şəhəri XIX əsrdən etibarən qlobal neft sənayesinin əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərində dünya neftinin böyük bir hissəsi Bakıdan hasil edilirdi [1].

Sovet dövründə Azərbaycan neft sənayesi mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat çərçivəsində inkişaf etsə də, müstəqillikdən sonra bu sahədə ciddi texnoloji və maliyyə problemləri ortaya çıxmışdı. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə iqtisadi böhran, investisiya çatışmazlığı və siyasi qeyri-sabitlik mövcud idi.

II. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı və yeni neft siyasəti

1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində sabitlik mərhələsi başladı. Onun əsas prioritetlərindən biri iqtisadiyyatın bərpa və xüsusilə neft sektorunun inkişafı idi.

Heydər Əliyev anlayırdı ki, Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişi üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsi və beynəlxalq enerji şirkətləri ilə əməkdaşlıq vacibdir. Bu məqsədlə hüquqi və institusional baza yaradıldı, neft sənayesində islahatlara başlanıldı [2].

III. “Əsrin müqaviləsi” və beynəlxalq əməkdaşlıq

1994-cü il 20 sentyabr tarixində Bakıda imzalanan “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın neft strategiyasında dönüş nöqtəsi oldu. Bu müqavilə Xəzər dənizinin “Azəri–Çıraq–Günəşli” yataqlarının birgə işlənməsini nəzərdə tuturdu.

Müqavilədə dünyanın aparıcı neft şirkətləri iştirak edirdi. Bu sənədin imzalanması:

Azərbaycana milyardlarla dollar investisiya axını yaratdı.

Neft sənayesinin modernləşdirilməsinə şərait yaratdı.

Ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırdı.

Enerji təhlükəsizliyini gücləndirdi.

Bu hadisə həm də Azərbaycanın global enerji xəritəsində mühüm aktora çevrilməsinə səbəb oldu. [3].

IV. Neft strategiyasının iqtisadi və sosial təsirləri

Heydər Əliyevin neft strategiyası təkcə enerji sektoru ilə məhdudlaşmırdı. Onun əsas məqsədi neft gəlirlərini ümumi iqtisadi inkişafın əsasına çevirmək idi.

Bu siyasət nəticəsində:

Dövlət büdcəsinin gəlirləri artdı.

Yeni infrastruktur layihələri həyata keçirildi.

İşsizlik səviyyəsi azaldı.

Sosial proqramlar genişləndirildi.

Bundan əlavə, neft gəlirlərinin idarə olunması məqsədilə Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Bu fond gəlirlərin şəffaf və səmərəli idarə olunmasına xidmət etdi.

V. Bakı–Tbilisi–Ceyhan və strateji enerji layihələri

Heydər Əliyevin neft siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri enerji ixrac marşrutlarının diversifikasiyası idi. Bu çərçivədə Bakı–Tbilisi–Ceyhan (BTC) neft kəməri layihəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Bu layihə:

Azərbaycanın enerji müstəqilliyini gücləndirdi.

Rusiya marşrutundan asılılığı azaldı.

Qərbi bazarlarına birbaşa çıxışı təmin etdi.

Regionda geosiyasi balansı dəyişdirdi [4]

BTC kəməri Azərbaycanın yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi müstəqilliyinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı.

VI. Neft strategiyasının uzunmüddətli nəticələri.

Heydər Əliyevin formalaşdırdığı neft strategiyası Azərbaycanın müasir inkişaf modelinin əsasını qoydu. Bu strategiya nəticəsində:

Azərbaycan enerji ixrac edən ölkəyə çevrildi.

Valyuta ehtiyatları artdı.

Beynəlxalq investisiya mühiti yaxşılaşdı.

Regional liderlik mövqeyi gücləndi.

Bu siyasətin əsas üstünlüyü onun uzunmüddətli və dayanıqlı inkişaf prinsipinə əsaslanması idi.

“Əsrin müqaviləsi”, beynəlxalq enerji əməkdaşlığı və strateji infrastruktur layihələri Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə integrasiyasını təmin etmişdir. Bu gün Azərbaycanın iqtisadi gücünün və beynəlxalq nüfuzunun formalaşmasında Heydər Əliyevin neft strategiyası həlledici rol oynamaqda davam edir.

Mövzunun aktuallığı

Neft Azərbaycanın iqtisadi və siyasi inkişafında mühüm strateji resursdur. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində enerji resursları dövlətlərin güc balansını müəyyən edən əsas amillərdən biri hesab olunur. [4]. Azərbaycan kimi enerji ehtiyatları ilə zəngin ölkələr üçün bu resursların idarə olunması həm iqtisadi inkişafın, həm də milli təhlükəsizliyin əsas faktorudur.

Problemin qoyuluşu

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan dərin iqtisadi böhran, müharibə şəraiti və siyasi qeyri-sabitliklə üzləşmişdi. Neft sənayesində köhnəlmiş infrastruktur, investisiya çatışmazlığı və idarəetmə problemləri mövcud idi. Bu vəziyyətdən çıxış üçün yeni strateji modelin formalaşdırılması zəruri idi.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Heydər Əliyevin neft strategiyasının Azərbaycanın dövlət quruculuğuna və iqtisadi inkişafına təsirini elmi əsaslarla araşdırmaqdır.

Vəzifələr:

- Neft siyasətinin tarixi mərhələlərinin təhlili
- “Əsrin müqaviləsi”nin iqtisadi və siyasi nəticələrinin qiymətləndirilməsi
- Enerji diplomatiyasının formalaşmasının öyrənilməsi
- Boru kəməri layihələrinin geosiyasi rolunun təhlili
- Tarixi kontekst və neft sənayesinin inkişafı.

Azərbaycan neft sənayesi XIX əsrdən etibarən dünya miqyasında tanınmışdır. Lakin sovet dövründən sonra sənaye köhnəlmiş texnologiyalar və planlı iqtisadiyyat səbəbindən zəifləməyə başlamışdı. Müstəqillikdən sonra bu sektorun yenidən qurulması strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra neft sənayesinin modernləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması əsas prioritetlərdən biri oldu.

Metodlar

Tədqiqatda tarixi-analitik, sistemli, müqayisəli və geosiyasi yanaşmalar tətbiq olunmuşdur.

Keyfiyyət və kəmiyyət analizi, statistik müqayisə, sənəd təhlili və geosiyasi interpretasiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki:

“Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük həcmdə xarici investisiya cəlb etmişdir; Neft sektoru dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən birinə çevrilmişdir;

Bakı–Tbilisi–Ceyhan və Bakı–Tbilisi–Ərzurum kəmərləri ölkənin enerji tranzit rolunu gücləndirmişdir;

Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarında etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyi formalaşmışdır [6].

1994–2010-cu illər arasında neft ixracında və iqtisadi artımda əhəmiyyətli yüksəliş müşahidə olunmuşdur.

Müzakirə

Alınan nəticələr göstərir ki, Heydər Əliyevin neft siyasəti klassik iqtisadi yanaşmadan fərqli olaraq strateji dövlət idarəçiliyi modelinə əsaslanır. Bu modeldə enerji resursları həm iqtisadi inkişaf, həm də siyasi güc aləti kimi istifadə olunur.

Azərbaycan modeli digər enerji ixrac edən ölkələrlə müqayisədə daha mərkəzləşdirilmiş və diplomatik balans üzərində qurulmuşdur [1]. Bu strategiya ölkənin Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunda lider mövqeyə yüksəlməsinə imkan vermişdir.

Boru kəməri diplomatiyası Azərbaycanın Qərb və Şərq bazarları arasında enerji körpüsü rolunu gücləndirmişdir.

Heydər Əliyevin neft strategiyası Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi formalaşmasında və güclənməsində həlledici rol oynamışdır. Neft resurslarının düzgün idarə olunması ölkənin iqtisadi sabitliyini təmin etmiş, milli güc və beynəlxalq nüfuzun artmasına səbəb olmuşdur.

Tədqiqat enerji siyasəti, geosiyasət və dövlət idarəçiliyi sahəsində yeni elmi yanaşmalar üçün nəzəri baza yaradır.

Təvsiyələr

- Qeyri-neft sektorunun daha da inkişaf etdirilməsi;
- İnsan kapitalına investisiyanın artırılması;
- Alternativ enerji mənbələrinin genişləndirilməsi;
- Enerji diplomatiyasının gücləndirilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Cornell, S. E. (2011). Azerbaijan Since Independence. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.
2. Hüseynov, A. (2015). Azərbaycanın enerji siyasəti. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı.
3. International Energy Agency (IEA). (2020). Energy Outlook Report. <https://www.iea.org/>
4. Məmmədov, R. (2018). Geosiyasət və enerji resursları. Bakı: İqtisad Universiteti.
5. Yusifov, E. (2012). Xəzər regionunda enerji diplomatiyası. Bakı: Elm və Təhsil.
6. Əliyev, H. (2003). Azərbaycanın neft strategiyası və dövlətçilik siyasəti. Bakı: Elm nəşriyyatı.

TARİXİ YOLLAR VƏ NAXÇIVANIN REGIONLARARASI COĞRAFI ƏHƏMİYYƏTİ

İlahə Mirhəsən qızı Seyidova

iseyidova202@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti Təbii Ehtiyatlar İnstitutu

Xülasə

Naxçıvanın tarixi yollar şəbəkəsi regionun iqtisadi, mədəni və coğrafi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu məqalədə qədim və müasir nəqliyyat marşrutlarının ərazi strukturu, dağlıq və düzənlik zonaları ilə əlaqəsi, həmçinin regionlararası kommunikasiya imkanlarına təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqat sahə müşahidələri, arxiv materialları və xəritə analizləri vasitəsilə aparılmış, yolların coğrafi yerləşimi və tarixi əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, Naxçıvanın mövqeyi, keçmişdən bu günə qədər strateji və ticarət baxımından əhəmiyyətini qoruyur. Bu tədqiqat, tarixi yolların qorunması və regional inkişaf planlarının hazırlanması üçün praktiki tövsiyələr təqdim edir. Məqalə, həmçinin regionun turizm, mədəni irs və nəqliyyat planlaşdırması sahəsində gələcək tədqiqatlara zəmin yaradır.

Açar sözlər : Naxçıvan, tarixi yollar, regionlararası əhəmiyyət, coğrafi analiz, strateji mövqe

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim dövrlərdən etibarən mühüm geostrateji mövqeyə malik olmuş və müxtəlif sivilizasiyaları birləşdirən əsas nəqliyyat və ticarət yollarının kəsişməsində yerləşmişdir. Regionun coğrafi mövqeyi onun tarix boyu iqtisadi, mədəni və siyasi baxımdan əhəmiyyətini artırmışdır. Xüsusilə Böyük İpək Yolunun əsas qollarından birinin Naxçıvan ərazisindən keçməsi bu regionun regionlararası əlaqələrdə mühüm rol oynamasına səbəb olmuşdur (Əliyev, 2007).

Naxçıvanın yerləşdiyi ərazi Ön Asiya ilə Qafqaz arasında keçid zonası təşkil edir. Bu xüsusiyyət regionu yalnız ticarət baxımından deyil, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələrin

formalaşmasında vacib məkana çevirmişdir. Tarixi mənbələr göstərir ki, Naxçıvan ərazisindən keçən karvan yolları vasitəsilə müxtəlif xalqlar arasında iqtisadi və mədəni mübadilə həyata keçirilmişdir (Həbibbəyli, 2014).

Regionun coğrafi mövqeyi onun müdafiə və strateji əhəmiyyətini də artırmışdır. Dağlıq relyef və təbii keçidlər Naxçıvanı həm müdafiə baxımından əlverişli etmiş, həm də nəqliyyat yollarının istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Bu amillər nəticəsində Naxçıvan tarix boyu müxtəlif dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2020).

Müasir dövrdə də Naxçıvanın regionlararası coğrafi əhəmiyyəti öz aktuallığını qoruyur. Regionun beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə integrasiyası, xüsusilə Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat marşrutları baxımından onun əhəmiyyətini artırır. Bu isə Naxçıvanın iqtisadi inkişaf perspektivləri və regional əməkdaşlıq baxımından mühüm rol oynadığını göstərir (World Bank, 2020).

Tədqiqatın əsas məqsədi Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi yollar üzərində yerləşməsinin onun regionlararası coğrafi əhəmiyyətinə təsirini təhlil etməkdir. Bu məqsədlə regionun tarixi nəqliyyat yolları, coğrafi mövqeyi və müasir nəqliyyat imkanları kompleks şəkildə araşdırılır.

Metodlar

Bu tədqiqat Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi yollar üzərində yerləşməsi və regionlararası coğrafi əhəmiyyətinin öyrənilməsi məqsədilə kompleks tarixi-coğrafi yanaşma əsasında aparılmışdır. Tədqiqat zamanı həm klassik, həm də müasir elmi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat üsulları

Tədqiqatın əsasını tarixi-coğrafi analiz təşkil edir. Bu metod vasitəsilə Naxçıvan ərazisindən keçən qədim ticarət yolları, xüsusilə Böyük İpək Yolunun marşrutları öyrənilmişdir. Tarixi mənbələrin təhlili regionun qədim dövrlərdən etibarən nəqliyyat və ticarət baxımından mühüm mövqeyə malik olduğunu göstərir (Frankopan, 2015).

Müqayisəli analiz metodu vasitəsilə Naxçıvanın regionlararası əlaqələri digər Qafqaz və Ön Asiya əraziləri ilə müqayisə edilmişdir. Bu yanaşma regionun tranzit və geostrateji əhəmiyyətini daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan vermişdir (De Planhol, 1988).

İstifadə olunan materiallar

Tədqiqat zamanı aşağıdakı real və etibarlı mənbələrdən istifadə olunmuşdur:

- tarixi mənbələr və elmi monoqrafiyalar
- qədim və müasir xəritələr
- beynəlxalq təşkilatların nəqliyyat və logistika hesabatları
- regional coğrafiya üzrə elmi tədqiqatlar

Tarixi yolların istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün Böyük İpək Yoluna dair elmi tədqiqatlardan istifadə edilmişdir. Müasir nəqliyyat əlaqələrinin təhlili isə beynəlxalq təşkilatların hesabatları əsasında aparılmışdır (Asian Development Bank, 2019).

Təcrübə və analiz metodları

Tədqiqat çərçivəsində kartoqrafik analiz metodundan istifadə olunmuşdur. Tarixi və müasir xəritələrin müqayisəsi nəticəsində nəqliyyat yollarının dəyişmə dinamikası müəyyən edilmişdir. Bu metod regionun zamanla dəyişən geoiqtisadi rolunu qiymətləndirməyə imkan verir (De Planhol, 1988).

Bundan əlavə, sistemli yanaşma tətbiq edilərək Naxçıvanın coğrafi mövqeyi, nəqliyyat əlaqələri və regional integrasiyadakı rolu kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Bu yanaşma regionun həm tarixi, həm də müasir dövrdə əhəmiyyətini elmi əsaslarla izah etməyə imkan vermişdir (Frankopan, 2015).

Nəticələr

Aparılan tədqiqat nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi yollar üzərində yerləşməsi və onun regionlararası coğrafi əhəmiyyəti ilə bağlı bir sıra mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Əldə olunan əsas faktlar

Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası tarix boyu Şərq və Qərb arasında mühüm tranzit məntəqəsi rolunu oynamışdır. Böyük İpək Yolunun əsas qollarından birinin bu ərazidən keçməsi regionun ticarət və mədəni əlaqələrdə aktiv iştirakını təmin etmişdir. Bu yol vasitəsilə malların, ideyaların və mədəniyyətlərin mübadiləsi həyata keçirilmişdir (Frankopan, 2015).

Coğrafi mövqe baxımından Naxçıvan Ön Asiya ilə Cənubi Qafqaz arasında əlaqələndirici rol oynamışdır. Regionun dağlıq relyefi müəyyən çətinliklər yaratsa da, eyni zamanda təbii keçidlər vasitəsilə nəqliyyat yollarının formalaşmasına şərait yaratmışdır (De Planhol, 1988).

Müasir dövrdə aparılan təhlillər göstərir ki, Naxçıvanın regionlararası əhəmiyyəti hələ də qalmaqdadır. Xüsusilə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı regionun tranzit potensialını artırır. Bu isə onun iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətini daha da gücləndirir (Asian Development Bank, 2019).

Cədvəl 1. Naxçıvanın tarixi yollar üzrə coğrafi əhəmiyyəti

Dövr	Əhəmiyyət	Əsas yol	Funksiyası	Regionlararası rolu
Qədim dövr	Əlaqələrin formalaşması	İpək Yolunun qolları	Ticarət və mədəni mübadilə	Şərq–Qərb
Orta əsrlər	İnteqrasiya	Karvan yolları	Ticarət və şəhər inkişafı	Regional
Yeni dövr	Bazarların formalaşması	Yerli ticarət yolları	İqtisadi əlaqələrin genişlənməsi	Daxili

Cədvəl üzrə izah

Cədvəldən göründüyü kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi əhəmiyyəti tarix boyu dəyişsə də, onun əsas funksiyası – regionlararası əlaqələndirici rol – sabit qalmışdır. Qədim dövrlərdə bu rol daha çox ticarət və mədəni mübadilə ilə bağlı idisə, müasir dövrdə tranzit və logistika funksiyası ön plana çıxır.

Analitik nəticə

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Naxçıvanın coğrafi mövqeyi onun tarix boyu davamlı olaraq strateji əhəmiyyət daşımasına səbəb olmuşdur. Bu əhəmiyyət yalnız təbii-coğrafi amillərlə deyil, həm də nəqliyyat yollarının inkişafı ilə sıx bağlıdır. Müasir dövrdə beynəlxalq nəqliyyat layihələrinin inkişafı bu rolu daha da gücləndirir və regionun gələcək inkişaf perspektivlərini artırır.

Müzakirə

Nəticələrin təhlili

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası tarix boyu regionlararası əlaqələrdə mühüm tranzit məkan kimi çıxış etmişdir. Əldə olunan faktlar təsdiq edir ki, Böyük İpək Yolunun bu ərazidən keçməsi regionun iqtisadi və mədəni inkişafında həlledici rol oynamışdır. Bu proses yalnız ticarət əlaqələri ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda mədəni və texnoloji mübadiləni də təmin etmişdir (Frankopan, 2015).

Naxçıvanın coğrafi mövqeyi – Şərq və Qərb arasında yerləşməsi – onun strateji əhəmiyyətini artıran əsas amillərdən biridir. Dağlıq relyef müəyyən çətinliklər yaratsa da, təbii keçidlərin mövcudluğu nəqliyyat yollarının formalaşmasına imkan vermişdir. Bu isə regionun tranzit funksiyasını qoruyub saxlamasına şərait yaratmışdır (De Planhol, 1988).

Müasir dövrdə əldə olunan nəticələr göstərir ki, Naxçıvanın rolu transformasiya olunaraq daha çox logistika və nəqliyyat qovşağı funksiyasına yönəlmişdir. Bu dəyişiklik qlobal iqtisadi proseslər və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı ilə bağlıdır (Asian Development Bank, 2019).

Digər tədqiqatlarla müqayisə

Alınan nəticələr beynəlxalq tədqiqatlarla uyğunluq təşkil edir. Məsələn, Frankopan (2015) qeyd edir ki, İpək Yolu üzərində yerləşən regionlar tarix boyu iqtisadi və mədəni baxımdan daha sürətli inkişaf etmişdir. Bu yanaşma Naxçıvan nümunəsində də öz təsdiqini tapır.

Eyni zamanda, De Planhol (1988) tərəfindən aparılan tədqiqatlarda da göstərilir ki, coğrafi mövqe və təbii keçidlər regionların nəqliyyat və ticarət əhəmiyyətini müəyyən edən əsas amillərdir. Naxçıvanın coğrafi xüsusiyyətləri bu nəzəriyyə ilə tam uyğunluq təşkil edir.

Müasir dövr üçün isə beynəlxalq təşkilatların hesabatları göstərir ki, nəqliyyat dəhlizləri üzərində yerləşən regionlar iqtisadi baxımdan daha böyük potensiala malik olur (Asian Development Bank, 2019). Bu baxımdan Naxçıvanın rolu regional səviyyədə daha geniş miqyasda qiymətləndirilə bilər.

Elmi izah

Əldə olunan nəticələrin elmi izahı coğrafi determinizm və nəqliyyat-coğrafiya prinsipləri ilə bağlıdır. Coğrafi mövqe regionun iqtisadi və siyasi inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Naxçıvanın tranzit mövqeyi onun tarix boyu davamlı olaraq strateji əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olmuşdur.

Nəqliyyat yolları isə iqtisadi fəaliyyətin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Tarixi yolların mövcudluğu regionda şəhərlərin inkişafına, ticarətin genişlənməsinə və mədəni əlaqələrin güclənməsinə şərait yaratmışdır. Müasir dövrdə bu proseslər daha geniş miqyasda davam edir və beynəlxalq logistika sistemləri ilə əlaqələndirilir.

Yekun

Ümumi yekun

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası tarix boyu regionlararası əlaqələrdə mühüm rol oynamış və bu rol müasir dövrdə də davam etməkdədir. Regionun coğrafi mövqeyi və tarixi yollar üzərində yerləşməsi onun iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətini formalaşdıran əsas amillərdir.

Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvanın əhəmiyyəti yalnız tarixi dövrlərlə məhdudlaşmır, müasir nəqliyyat və logistika sistemlərində də öz aktuallığını qoruyur. Bu isə regionun gələcək inkişaf perspektivlərinin yüksək olduğunu göstərir.

Elmi və praktik əhəmiyyəti

Bu tədqiqatın elmi əhəmiyyəti Naxçıvanın tarixi və müasir coğrafi rolunun kompleks şəkildə təhlil olunması ilə bağlıdır. Əldə olunan nəticələr nəqliyyat coğrafiyası, regional inkişaf və iqtisadi coğrafiya sahələrində aparılan tədqiqatlar üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Praktik baxımdan isə bu nəticələr regionun nəqliyyat strategiyalarının hazırlanmasında, logistika imkanlarının inkişafında və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsində istifadə oluna bilər (Asian Development Bank, 2019).

Təvsiyələr

Tədqiqat əsasında aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülür:

- Naxçıvanın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə inteqrasiyasının gücləndirilməsi;
- logistika və tranzit imkanlarının inkişaf etdirilməsi;
- tarixi yolların turizm məqsədilə istifadəsinin genişləndirilməsi;
- regionlararası iqtisadi əlaqələrin artırılması;
- nəqliyyat infrastrukturalarının müasirləşdirilməsi.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi yollar üzərində yerləşməsi onun regionlararası coğrafi əhəmiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biri olaraq qalır və bu potensialın səmərəli istifadəsi gələcək inkişaf üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Asian Development Bank. (2019). Central Asia regional economic cooperation corridor performance measurement and monitoring report. <https://www.adb.org>
2. De Planhol, X. (1988). An historical geography of Iran. Cambridge: Cambridge University Press.

3. Frankopan, P. (2015). The Silk Roads: A new history of the world. London: Bloomsbury Publishing.
4. De Planhol, X. (1988). An historical geography of Iran. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Əliyev, Ə. (2007). *Azərbaycanın qədim ticarət yolları və Böyük İpək yolu*. Bakı: Elm.
6. Həbibbəyli, İ. (2014). *Naxçıvan: tarix və müasirlik*. Bakı: Elm və təhsil.
7. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2020). *Azərbaycanın coğrafiyası*. Bakı: Elm.
8. World Bank. (2020). *Trade and transport corridors in the South Caucasus*.
<https://www.worldbank.org>

KƏND TƏSƏRRÜFATININ SUBSİDİYALAŞDIRILMASINDA İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Vasif Yasin oğlu Əsgərov
müəllim

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı
asgarov.vasif@atmu.edu.az
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqatın əsas məqsədi kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması siyasətinin iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək və bu mexanizmin aqrar sektorun inkişafına təsirini müəyyən etməkdir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının strateji sahələrindən biri hesab olunur və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Son illərdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən subsidiya siyasəti kənd təsərrüfatında istehsalın artırılması, regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və kənd yerlərində məşğulluğun yüksəldilməsi baxımından mühüm nəticələr vermişdir. Tədqiqatda analiz və sintez metodlarından istifadə edilməklə dövlət proqramları, statistik məlumatlar və aqrar sahədə həyata keçirilən islahatların nəticələri təhlil edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, 2018-ci ildən sonra kənd təsərrüfatı subsidiyalarının elektron sistem üzərindən verilməsi və müxtəlif istehsal sahələrinə yönəldilməsi aqrar istehsalın genişlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Subsidiyalar yanacaq və motor yağlarının dəyərinin qismən ödənilməsi, mineral gübrələr və pestisidlərin subsidiyalaşdırılması, kənd təsərrüfatı texnikasının lizinq yolu ilə verilməsi, damazlıq heyvanların alınması və müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması kimi istiqamətləri əhatə edir. Statistik göstəricilər kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda, satış gəlirlərində və müəssisələrin mənfəət göstəricilərində əhəmiyyətli artımın baş verdiyini göstərir. Subsidiyaların düzgün istiqamətləndirilməsi kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəlməsinə, aqrar istehsalın modernləşdirilməsinə və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının genişlənməsinə şərait yaradır. Gələcək perspektivlər baxımından aqrar sahədə innovativ texnologiyaların tətbiqi, aqroparkların inkişafı və subsidiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin edən əsas amillər kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, subsidiya siyasəti, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Son illərdə ölkənin iqtisadi potensialından səmərəli istifadəni artırmaq və ixrac yönümlü istehsalı təşviq etmək üçün hazırlanmış dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı sektorunda sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmişdir. Regionlarda əmək və təbii sərvətlərdən daha səmərəli istifadəyə yol açmış, infrastrukturun modernləşdirilməsinə və əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatı emalı ölkənin sosial-iqtisadi strukturunda mühüm yer tutur [7-8]. Son illərdə bu sektor Azərbaycanda iqtisadiyyatın fundamental komponenti kimi müəyyən edilmiş və onun inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Pambıqçılıq, üzümçülük,

tütünçülük və ipək istehsalının inkişafını sürətləndirmək üçün dövlət təşəbbüsləri də daxil olmaqla müxtəlif hüquqi tədbirlər görülmüşdür. Bu hüquqi tədbirlər əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatı ödəmək, emal müəssisələri üçün xammalın mövcudluğunu artırmaq və emal sənayesinin inkişafına dövlət dəstəyini gücləndirmək məqsədi daşıyır.

Bu baxımdan kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması siyasətinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahəyə yönəldilən maliyyə dəstəyi mexanizmləri istehsalın genişlənməsi, məhsuldarlığın artırılması və kənd yerlərində sosial-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi baxımından mühüm rol oynayır [1]. Buna görə də subsidiyaların iqtisadi nəticələrinin sistemli şəkildə təhlil edilməsi aqrar siyasətin effektivliyinin müəyyənəndirilməsi üçün vacibdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması mexanizmlərinin iqtisadi nəticələrini təhlil etmək, onların kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına təsirini qiymətləndirmək və gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənəndirməkdən ibarətdir.

Mövzunun aktuallığı isə ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, ixrac potensialının artırılmasında və regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən subsidiyalaşdırma siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi aqrar sektorun davamlı inkişafının təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat icmalı

Son illərdə əhalinin ərzaq ehtiyaclarını ödəmək üçün yaradılmış dövlət proqramlarının və ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmağa yönəlmiş təşəbbüslərin həyata keçirilməsi ölkədə ənənəvi kənd təsərrüfatının inkişafında əhəmiyyətli nəticələr vermişdir. Bu təşəbbüslər ölkədə məşğulluğu artırmış və yoxsulluğu azaltmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Şərab İstehsalının İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2012-2020), Kənd Təsərrüfatı İstehsalı və Emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Pambıq İstehsalı üzrə Dövlət Proqramı (2017-2022), İpəkqurdu və barama istehsalı üzrə Dövlət Proqramı (2018-2025), Düyü İstehsalı üzrə Dövlət Proqramı (2018-2025), Çay İstehsalı üzrə Dövlət Proqramı (2018-2027) və Sitrus İstehsalı üzrə Dövlət Proqramı (2018-2025) kimi dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı sektorunda əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Son illərdə ölkənin ixrac potensialının artırılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində kiçik və orta sahibkarlığın innovativ imkanlarının inkişaf etdirilməsi yüksək məhsuldarlığa nail olmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatı parklarının yaradılmasında əsas rol oynamışdır [6]. İntensiv kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı metodlarının geniş tətbiqi ilə istehsalçıların, emalçıların və istehlakçıların integrasiyası kənd təsərrüfatı parklarının yaradılmasına kömək etmişdir.

Cədvəl 1. Azərbaycanda 2000-2019 cu illərdə aqrar sahədə aparılan islahatlar

İl / Dövr	İslahat / Tədbir	Mənbə
2000	“Kənd təsərrüfatında özəl təsərrüfatların formalaşmasına yardım” üzrə Komissiya yaradılması	[4]
2004–2008	“Torpaq münasibətləri haqqında” qanunlar və komissiyalar – sovxoz/kolxozların özəlləşdirilməsi	[2,4]
2014	“Kənd təsərrüfatı və ərzaq bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi” sərəncamı – subsidiyalar, elektron sistem, infrastruktura yönəlik islahatlar	[2]
2015	“Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi – modernizasiya, aqroparklar, su anbarları, subsidiyalar	[2]
2017	“Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017–2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı” sərəncamı	[2,4]
2020	“Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə prioritetlər” – Strateji Yol Xəritəsinin tərkibində elektronlaşma, aqropark, texnologiya islahatları	[4]

2021	Prezident fərmanı: torpaqların kateqoriyalara aid edilməsi, konsolidasiyası, aqroparklar, emal infrastrukturu	[2]
2021	Torpaq münasibətləri: pay torpaqlarının reyestrə daxil edilməsi, elektron kadastr və subsidiya hüquqlarının yenilənməsi	[2]
2012–2019	FAO ilə əməkdaşlıq: texnologiya transferi, aqroservis, “Aqrolizinq”, modernizasiya (çeşidli konfrans və müraciətlər nəticəsində)	[2]

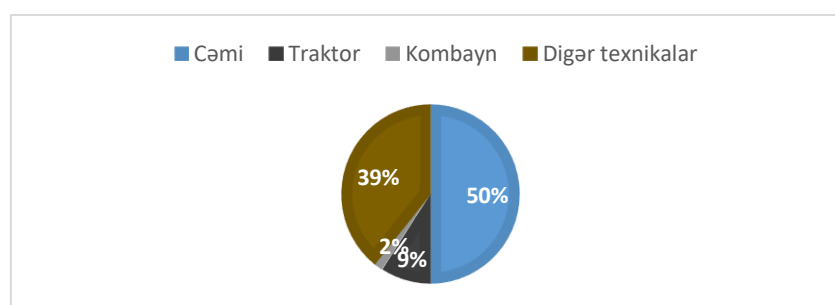
Mənbə: Müxtəlif mənbələr əsasında müəllifin özü tərəfindən hazırlanmışdır.

Material və metodlar

Əkin sahələrində məhsuldarlığın yüksəldilməsində zərərli orqanizmlərə qarşı kompleks tədbirlərin görülməsi mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəliklərdən, zərərvericilərdən və əlaq otlarından qorunması üçün aqrotekniki, fiziki-mexaniki, bioloji, kimyəvi və karantin tədbirlərinin ardıcıl və məqsədyönlü həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 2019-cu ildə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Xidmətlər Agentliyinin Respublika Bitki Mühafizəsi Mərkəzinin mütəxəssisləri tərəfindən ümumilikdə 4011.9 min hektar sahədə zərərli orqanizmlərin yayılma vəziyyətini qiymətləndirmək məqsədilə müşahidələr aparılmış, nəticədə 2080.0 min hektar sahədə müxtəlif zərərli orqanizmlərin və xəstəliklərin mövcudluğu aşkar edilmişdir. Bu vəziyyət nəzərə alınaraq, mütəxəssislərin birbaşa iştirakı və tövsiyələri ilə ümumilikdə 1498.5 min hektar əkin sahəsində zərərli orqanizmlərə qarşı mexaniki və kimyəvi mübarizə tədbirləri görülmüşdür ki, bu tədbirlərin 307.3 min hektarı dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdir. 2019-cu ilin qış, yaz və payız aylarında hava şəraitinin mülayim keçməsi və yağıntıların az olması səbəbindən dəmyə sahələrdə siçanabənzər gəmiricilər geniş yayılmış və əsas diqqət onların yayılmasının qarşısını almağa yönəlmişdir. Aparılan ümumi mübarizə tədbirlərinin 22.3 %-i (334.1 min hektar) yalnız siçanabənzər gəmiricilərə qarşı tətbiq olunmuş, bunun da 249.5 min hektarı büdcə vəsaiti ilə maliyyələşdirilmişdir. Eyni zamanda, çayırtkəkimilərə qarşı 52.3 min hektar sahədə kimyəvi tədbirlər görülmüş, bu sahələrin 51.5 min hektarında mübarizə büdcə hesabına aparılmışdır. Bu zərərvericinin yüksək yayılma ehtimalı olan 22 rayonda payız müşahidələrinin nəticəsinə əsasən sirayətlənmiş sahələrin koordinatları müəyyən edilmişdir. Amerika ağ kəpənəyinə qarşı əsasən Abşeron və Xaçmaz rayonlarında 1.06 min hektar sahədə mübarizə tədbirləri icra olunmuş, bunun 0.76 min hektarı dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdir. Dənli bitkilərdə taxıl böcəyinə qarşı 12.2 min hektarda təsərrüfatlarla birgə kimyəvi tədbirlər aparılmışdır. Üzüm və meyvə bitkilərində xəstəlik və zərərvericilərə qarşı ümumilikdə 177.0 min hektar sahədə mexaniki və kimyəvi mübarizə tədbirləri yerinə yetirilmişdir, onların da 1.9 min hektarı büdcə hesabına həyata keçirilmişdir. Pambıq sahələrində pambıq sovkası, tor gənəsi və digər zərərvericilərə qarşı 302.7 min hektar sahədə mexaniki, bioloji və kimyəvi tədbirlər təsərrüfatların təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir. Yonca bitkisiində 18.4 min, tütündə 0.8 min hektar sahədə oxşar tədbirlər icra olunmuşdur. Kartof bitkisiində Kolorado böcəyi, güvə və fitoftora xəstəliyinə qarşı 30.1 min hektarda tədbirlər görülmüş, bunun 3.2 min hektarı büdcə hesabına icra edilmişdir. Karantin və digər əlaq otlarına qarşı ümumilikdə 428.2 min hektar sahədə mexaniki və kimyəvi tədbirlər aparılmış, 0.43 min hektarı dövlət hesabına həyata keçirilmişdir. Siçanabənzər gəmiricilərə və çayırtkəkimilərə qarşı aparılan 301.0 min hektarlıq mübarizə tədbiri əsasən büdcə vəsaiti ilə maliyyələşdirilmişdir. Təsərrüfat subyektlərinin təşəbbüsü ilə daha çox meyvə bağlarında zərərvericilərə və xəstəliklərə, üzümdə oidium və mildiuya, pambıqda zərərvericilərə, dənli bitkilərdə isə taxıl böcəyi və tənziqlənən əlaq otlarına qarşı mübarizə tədbirləri icra edilmişdir. Agentliyin Bitki Mühafizəsi Mərkəzləri tərəfindən tingçilik və toxumçuluqla məşğul olan 62 fermerə fitosanitar vəziyyətlə bağlı rəy verilmişdir. Bundan başqa, 2019-cu ildə Fumiqasiya Mərkəzi tərəfindən bitkiçilik məhsullarının istehsal və saxlanma yerlərində zərərsizləşdirmə tədbirləri həyata keçirilmişdir [6].

2019-cu ildə müxtəlif sahələr üzrə genişmiqyaslı fitosanitar və baytarlıq tədbirləri həyata keçirilmişdir. İl ərzində 57.05 ton toxum və əkin materialları, bəzək və dekorativ ağac və kol

nümunələri, 50.353,39 ton dənli və dənli-paxlalı məhsullar, yem və digər bitkiçilik məhsulları, 211.526,02 ton texniki bitki məhsulları, 382.955,8 m³ həcmində meşə materialı (taxta paletlər), 300 ton yaş meyvə-tərəvəz məhsulları fumiqasiya edilmiş, 2.805.538 m³ istehsal və saxlan sahələrində zərərsizləşdirmə tədbirləri görülmüş, eyni zamanda qabaqlayıcı və profilaktik tədbirlər həyata keçirilmişdir. Baytarlıq xidmətləri sahəsində isə Agentliyin mütəxəssisləri tərəfindən 2019-cu il ərzində ölkədə epizootik vəziyyət daimi nəzarətdə saxlanılmış, infeksiya xəstəliklərə qarşı profilaktik tədbirlər görülmüş, heyvan sağlamlığı ilə bağlı analizlər aparılmış və nəticələr aidiyyəti orqanlara təqdim edilmişdir. Qarayara xəstəliyinə qarşı 2.900.364 baş iribuynuzlu, 7.512.440 baş xırdabuynuzlu, 81.589 baş təkdırnaqlı heyvan, 320 baş dəvə və 4.205 baş donuz peyvənd olunmuşdur. Dabaq xəstəliyinə qarşı 5.424.060 baş iribuynuzlu və 11.732.838 baş xırdabuynuzlu heyvana vaksin tətbiq olunmuşdur. Quduzluq xəstəliyinə qarşı 251.031 baş it, nodulyar dermatitə qarşı 2.780.678 baş iribuynuzlu, qoyun çiçəyi üçün 8.607.753 baş xırdabuynuzlu heyvan peyvənd edilmişdir. Quşlar üzrə Nyukasl xəstəliyinə qarşı 24.787.784 baş quşa H vaksini, 31.359.657 baş quşa isə La-Sota vaksini vurulmuşdur. Leptospiroz xəstəliyinə qarşı 394.193 baş iribuynuzlu və 200.102 baş xırdabuynuzlu heyvan peyvənd olunmuş, atlarda rinopnevmoniya və qripə qarşı müvafiq olaraq 2.070 və 2.020 baş atda vaksinasiya tədbirləri görülmüşdür. Brusellyoz xəstəliyinə qarşı Rev-1 vaksini (göz damcı üsulu ilə) 1.336.055 baş xırdabuynuzlu heyvana, Şt-19 vaksini isə 386.717 baş 3–8 aylıq iribuynuzlu heyvana tətbiq olunmuşdur. Eyni zamanda, xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə 112.474 baş iribuynuzlu və 5.025 baş xırdabuynuzlu heyvandan qan nümunələri götürülərək seroloji müayinə aparılmışdır [6].

Qrafik 1. 2019-cu ildə güzəştli şərtlərlə lizinq yolu ilə satılmış kənd təsərrüfatı texnikaları
 Mənbə:[5]

2019-cu ildə ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsində texniki təminatın gücləndirilməsi məqsədilə ümumilikdə 4117 ədəd kənd təsərrüfatı texnikası əldə edilmişdir. Bu texnikaların tərkibində 748 ədəd traktor (ümumi texnika sayının təxminən 18,2%-i), 135 ədəd kombayn (3,3%) və 3234 ədəd digər texnikalar (78,5%) yer alır. Məlumatlardan görünür ki, əsas diqqət kənd təsərrüfatında daha çox funksiyaları yerinə yetirə bilən müxtəlif təyinatlı texnikalara yönəldilmişdir. Bu isə istehsal prosesinin avtomatlaşdırılması, məhsuldarlığın artırılması və kənd təsərrüfatı işlərinin daha operativ həyata keçirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [5].

Cədvəl 2. Azərbaycanda 2018-2019 kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyaların həcmi, azn

Subsidiyanın təyinatı	2018 (min AZN)	2019 (min AZN)
Yanaacaq və motor yağlarının dəyərinin 50%-nin ödənilməsi (hər hektara 50 manat)	60,555	60,713
Buğda və çəltik istehsalçılarına hər hektar sahəyə 40 manat yardım verilməsi	23,330	22,527.6
1-ci və 2-ci reproduksiya toxum və ting istehsalçılarına	7,738.8	7,425.1

subsidiyalar		
Elmi-tədqiqat müəssisələrinə orijinal, super elit və elit toxumların istehsal xərcləri	905.1	893.2
Mineral gübrələrin və biohumusların dəyərinin 70%-nin ödənilməsi	102,257	150,858.3
Pestisidlərin dəyərinin 70%-nin ödənilməsi	5,743	19,141.1
Kənd təsərrüfatı texnikasının lizinq tətbiqi edilən güzəştin həcmi	88,000	59,950
Damazlıq heyvanların satışına tətbiq edilən güzəştin həcmi	15,970	9,740
Süni mayalanma ilə alınmış hər baş buzağa görə 100 manat subsidiya verilməsi	6,905.1	8,254.5
Xam pambığın hər kq-na görə 0.1 manat subsidiya verilməsi	23,038	29,551.5
Quru tütünün hər kq-na, yaş tütünün isə hər 10 kq-na görə 0.05 manat subsidiya	247.4	185.5
Bütün növ yaş baramanın hər kq-na görə 5 manat subsidiya verilməsi	2,490.5	3,156.5
Şəkər çuğundurunun hər tonuna 4 manat subsidiya verilməsi	1,106.6	873.8
Təkrar əkinlərə görə (hər hektara 50 manat)	1,431.2	1,887.7
Arıçılara hər arı ailəsinə (pətəyə) görə 10 manat subsidiya verilməsi	3,106	4,265.3
Cəmi	342,824	379,423.2

Mənbə: [5]

2018–2019-cu illər üzrə kənd təsərrüfatı subsidiyalarının təhlili göstərir ki, ümumi subsidiya məbləği 342,824 min manatdan 379,423.2 min manata yüksələrək 10.7% artım nümayiş etdirmişdir. Bu artım dövlətin aqrar sahəyə olan maliyyə dəstəyinin genişləndirilməsinin bariz göstəricisidir. Ən ciddi artım mineral gübrələrin və biohumusların subsidiyasında qeydə alınmışdır: bu istiqamətdə subsidiyalar 102,257 min manatdan 150,858.3 min manata qalxaraq 47.5% artmışdır. Bu, torpağın münbitliyinin və məhsuldarlığın artırılması ilə birbaşa əlaqəli olmaqla gələcəkdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmininə və ixrac potensialının yüksəlməsinə mühüm təsir göstərə bilər. Pestisidlər üzrə subsidiyalar isə 5,743 min manatdan 19,141.1 min manata yüksələrək 233% artım göstərmişdir. Bu, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı daha effektiv mübarizə strategiyalarının tətbiqini və məhsul itkilərinin azaldılmasını hədəfləyir. Yanaacaq və motor yağları üçün ayrılan vəsaitdə cüzi – cəmi 0.26% artım (60,555- 60,713 min AZN) baş verib, bu da daha çox sabit dəstəyin davam etdirilməsini əks etdirir. Xam pambıq subsidiyası 23,038 min manatdan 29,551.5 min manata qalxaraq 28.3% artmışdır ki, bu da pambıqçılığın gəlirli sahəyə çevrilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Arıçılıq üzrə subsidiyalar da 37.3% artaraq 3,106 min manatdan 4,265.3 min manata çatmışdır ki, bu, alternativ aqrar fəaliyyətlərin dəstəklənməsinə və biomüxtəlifliyin qorunmasına xidmət edir. Gələcəkdə bu subsidiya mexanizmləri kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının yüksəldilməsi, aqrar məşğulluğun artması və ərzaq idxalının azaldılması ilə nəticələnə bilər. Ümumilikdə subsidiya dəstəklərinin düzgün istiqamətləndirilməsi kənd təsərrüfatının ÜDM-də payının yüksəlməsinə, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və ixracat imkanlarının genişlənməsinə səbəb olacaqdır.

2020-ci ildə ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun 4400,5 milyon manatı faktiki qiymətlərlə 8428,9 milyon manat dəyərində olmuşdur. Heyvandarlıq məhsullarının payı manatla, bitkiçilik məhsullarının payı isə 4028,4 milyon manatla azalıb. Kənd təsərrüfatı istehsalı əvvəlki illə müqayisədə 2,0% artıb, bitkiçilik məhsulları 0,8%, heyvandarlıq məhsulları isə 3,1% artıb. 2020-ci ildə heyvandarlıq məhsullarının payı 52,1%-dən 52,2%-ə yüksəlib, kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunda bitkiçilik məhsullarının payı isə 47,9%-dən 47,8%-ə düşüb. Kənd təsərrüfatı, meşə

təsərrüfatı və balıqçılıq 2020-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 1,9% daha çox əlavə dəyər yaradıb və onların ölkənin ÜDM-dəki payı 2019-cu ildəki 5,7%-dən 2020-ci ildə 6,9%-ə yüksəlmişdir.

2021–2023-cü illər üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dinamikası təqdim olunmuşdur. Statistik məlumatlara əsasən 2021-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 9,16 milyard manat təşkil etmişdir. 2022-ci ildə bu göstərici 10,98 milyard manata, 2023-cü ildə isə 12,21 milyard manata yüksəlmişdir. Bu artım kənd təsərrüfatı sektorunun ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətinin artdığını göstərir. Bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin hər ikisində artım müşahidə olunmuşdur. 2023-cü ildə bitkiçilik məhsullarının dəyəri 5,93 milyard manat, heyvandarlıq məhsullarının dəyəri isə 5,45 milyard manat olmuşdur. Bu göstəricilər kənd təsərrüfatının hər iki əsas sahəsinin paralel şəkildə inkişaf etdiyini göstərir. Regional göstəricilər də artım dinamikasını əks etdirir. Qarabağ iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2021-ci ildə 910 milyon manat, 2023-cü ildə isə 1,25 milyard manat olmuşdur. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda isə bu göstərici 1,16 milyard manatdan 1,62 milyard manata yüksəlmişdir. Bu artım regionlarda aqrar fəaliyyətin genişləndiyini göstərir. Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara və Mərkəzi Aran iqtisadi rayonlarında da kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi həcmi artmışdır. Bu bölgələrdə bağçılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişafı əsas rol oynamışdır. Bu artımın əsas səbəblərindən biri dövlət tərəfindən tətbiq olunan subsidiya və maliyyə dəstəyi mexanizmləridir. Əkin subsidiyaları, məhsul subsidiyaları və texnika təminatı fermerlərin istehsal imkanlarını genişləndirmişdir. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri artmışdır [3].

ARDSK-nın statistik məlumatlara əsasən 2000-ci ildə əkin sahəsi 1,04 milyon hektar olmuşdur. Bu göstərici 2018-ci ildə 1,74 milyon hektara qədər artmışdır. Sonrakı illərdə müəyyən azalma müşahidə olunmuşdur. 2022-ci ildə əkin sahəsi 1,62 milyon hektar, 2023-cü ildə isə 1,53 milyon hektar olmuşdur. Bu azalma əsasən bəzi bölgələrdə iqlim və suvarma problemləri ilə əlaqədardır. Regional səviyyədə ən böyük əkin sahələri Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salyan və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonlarında yerləşir. Bu bölgələrdə geniş düzənlik sahələrin mövcudluğu və suvarma imkanları bitkiçilik fəaliyyətinin inkişafına şərait yaradır. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda isə əkin sahələri əsasən çayçılıq, tərəvəzçilik və bağçılıq sahələrinə yönəlmişdir. Bu regionda əkin sahəsi 2023-cü ildə 122 min hektardan çox olmuşdur. Əkin sahələrinin genişlənməsində dövlət subsidiyaları mühüm rol oynayır. Əkin subsidiyası fermerlərin torpaqdan daha səmərəli istifadə etməsinə və yeni sahələrin dövrüyyəyə cəlb olunmasına stimül verir. Bu mexanizm kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı artımını təmin edən əsas iqtisadi alətlərdən biridir [3].

Müxtəlif xəstəliklərə qarşı müalicə tədbirləri çərçivəsində həzm sistemi ilə bağlı 29.338 baş, tənəffüs sistemi ilə bağlı 19.980 baş, maddələr mübadiləsi pozuntuları üzrə 4.220 baş, cinsiyyət orqanı xəstəlikləri üzrə 5.826 baş, mastit xəstəliyinə qarşı 6.022 baş, zədələnmələr üzrə 4.861 baş, zəhərlənmə ilə bağlı 5.401 baş və digər qeyri-yoluxucu xəstəliklərə qarşı 11.496 baş heyvanda tədbirlər icra edilmişdir. Bundan əlavə, epididimitə görə 13.100 baş qoç, vərəmə görə 179.976 baş iribuynuzlu heyvan və manqoya görə 45.284 baş təkdırnaqlı heyvan diaqnostik müayinələrə cəlb olunmuşdur. “Quş qripi” xəstəliyinə qarşı Səhiyyə, Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirlikləri, Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi və digər qurumların iştirakı ilə ölkə üzrə 4 monitoring keçirilmiş, 119 baş köçəri quşdan patoloji material, ailə təsərrüfatlarından 627 baş ev quşu və fermer təsərrüfatlarından 405 baş quşdan qan nümunələri götürülərək Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin Mərkəzi Baytarlıq Laboratoriyasında müayinə olunmuş, virus aşkarlanmayıb. Toxumçuluq xidmətləri sahəsində isə 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı bitkilərinin sınaqda olan sortları məhsuldarlıq, xəstəliklərə davamlılıq, yetişmə səviyyəsi, bitkinin yerə yatma, quraqlıq və şaxtaya dözümlülük xüsusiyyətləri üzrə rayonlaşdırılmış sortlarla müqayisə edilərək qiymətləndirilmişdir. Qiymətləndirmə və patentləşdirmə nəticəsində 232 yeni sort və hibrid müxtəlif torpaq-iqlim zonalarında qeydiyyatdan alınmışdır. Bunlardan 39-u (16,8 %) dənli, dənli-paxlalı, texniki və yem bitkilərinə, 30-u (12,9 %) çoxillik əkmələrə, 163-ü isə (70,2 %) tərəvəz və bostan bitkilərinə aiddir. Ümumi qeydiyyat üzrə 10,7 %-i yerli, 89,3 %-i isə xarici sortlardır. 2023-cü ildə heyvandarlıq məhsullarının istehsalı

ümumilikdə müsbət dinamika göstərmişdir. Ət istehsalı 647,7 min ton olmuşdur. Bu göstərici əvvəlki illə müqayisədə 3,1% artmışdır. Süd istehsalı 2284 min ton olmuşdur. Bu isə 0,9% artım deməkdir. Yumurta istehsalı 2188,2 milyon ədəd təşkil etmişdir və 8,4% artmışdır. Yun istehsalı isə 3,9% azalmışdır. Barama istehsalı isə 357 ton olmuş və 4,6% artmışdır. Bu göstərici baramaçılığın dövlət dəstəyi nəticəsində inkişaf etdiyini göstərir [3].

2023-cü ildə arıçılıq sahəsində də müəyyən inkişaf müşahidə olunmuşdur. Bal istehsalı 95 ton təşkil etmişdir. Bunun 57,6 tonu çiçək balı, 20,5 tonu cökə balı, 16,9 tonu isə digər bal növləri olmuşdur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsində isə 3 ton bal istehsal edilmişdir. Barama istehsalı 357 ton olmuşdur. Orta məhsuldarlıq 32,75 kq/qutu təşkil etmişdir. Zərdab rayonu bu sahədə yüksək nəticə göstərmişdir. Rayonda məhsuldarlıq 52,8 kq/qutu olmuşdur. Ümumilikdə 9 rayon müəyyən edilmiş istehsal öhdəliklərini yerinə yetirmişdir. 2023-cü ildə bitkilərin mühafizəsi və baytarlıq sahəsində geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ümumilikdə 1 194 884 hektar sahədə fitosanitar müşahidə aparılmışdır. Bu sahələrin 896 431 hektarında zərərvericilərin yayılması aşkar edilmişdir. Nəticədə 841 993 hektar sahədə mübarizə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bu mübarizə tədbirlərinin 332 min hektarı dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilmişdir. Bitkiçilik sahəsində pambıq, taxıl, kartof, bostan və meyvə sahələrində müxtəlif mübarizə tədbirləri görülmüşdür. Baytarlıq sahəsində isə 35,5 milyon peyvənd tətbiq edilmişdir. Quduzluq xəstəliyinə qarşı 222 min peyvənd aparılmışdır. Toxumçuluq sahəsində 101 733 ton sertifikatlaşdırılmış toxum istehsal edilmişdir. 417 sort və hibrid qeydiyyata alınmışdır. 24 patent qeydiyyata alınmışdır. Bundan əlavə 106 toxum istehsalçısı fəaliyyət göstərmişdir. Aprobasiya olunmuş sahə 51,6 min hektar, qəbul edilmiş sahə isə 32,7 min hektar təşkil etmişdir. Məhsulların izlənməsi üçün 2,7 milyon QR etiket tətbiq edilmişdir.

ARDSK-nin təqdim olunan məlumatlara əsasən 2023-cü ildə kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafını dəstəkləmək məqsədilə dövlət tərəfindən 352,4 milyon manat subsidiya ayrılmışdır. Bu göstərici aqrar sektorun dövlət siyasətində prioritet sahələrdən biri olduğunu göstərir. Subsidiyaların ən böyük hissəsi əkin subsidiyalarına yönəldilmişdir. Əkin subsidiyası 262,5 milyon manat təşkil etmişdir. Bu vəsait ümumi subsidiyanın böyük hissəsini təşkil edir. Bu vəziyyət bitkiçilik sektorunun ölkənin ərzaq təhlükəsizliyində mühüm rol oynadığını göstərir. Sənaye bitkiləri üzrə də mühüm subsidiya mexanizmləri tətbiq edilmişdir. Pambıq istehsalına 50,6 milyon manat subsidiya ayrılmışdır. Bu göstərici pambıqçılığın kənd təsərrüfatında mühüm sahə olduğunu göstərir. Şəkər çuğunduru istehsalçılarna 3,4 milyon manat, tütün istehsalçılarna isə 1,5 milyon manat subsidiya verilmişdir. Bu subsidiyalar sənaye bitkilərinin istehsalını stimullaşdırmağa xidmət edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə ərzaqlıq buğda istehsalına 12,5 milyon manat subsidiya ayrılmışdır. Bu tədbir daxili bazarda taxıl təminatının artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Heyvandarlıq sahəsində də subsidiya tədbirləri tətbiq edilmişdir. Buzov subsidiyası 10,3 milyon manat təşkil etmişdir. Baramaçılıq sahəsinin inkişafı üçün isə 2,05 milyon manat subsidiya ayrılmışdır. Bu tədbirlər kənd yerlərində məşğulluğun artmasına və kənd təsərrüfatının diversifikasiyasına müsbət təsir göstərir [3].

2023-cü ildə aqrar sektorun texniki təminatının gücləndirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Güzəştli kredit və lizinq mexanizmi vasitəsilə 73,7 milyon manat maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Bu vəsait kənd təsərrüfatı texnikasının yenilənməsinə və istehsal proseslərinin modernləşdirilməsinə imkan yaratmışdır. İl ərzində 6477 ədəd kənd təsərrüfatı texnikası satılmışdır. Sertifikatlı texnikanın satış dəyəri isə 83,9 milyon manat təşkil etmişdir. Bu göstəricilər kənd təsərrüfatında mexanikləşmə səviyyəsinin artdığını göstərir. Aqrar sığorta sisteminin inkişafı da dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. 2023-cü ildə sığorta yığımları 16,91 milyon manat, sığorta ödənişləri isə 4,41 milyon manat olmuşdur. Ümumilikdə 428,8 min hektar əkin sahəsi sığortalanmışdır. Bundan əlavə 7901 baş heyvan aqrar sığorta sistemində cəlb olunmuşdur. Bu tədbirlər kənd təsərrüfatında risklərin azaldılmasına xidmət edir.

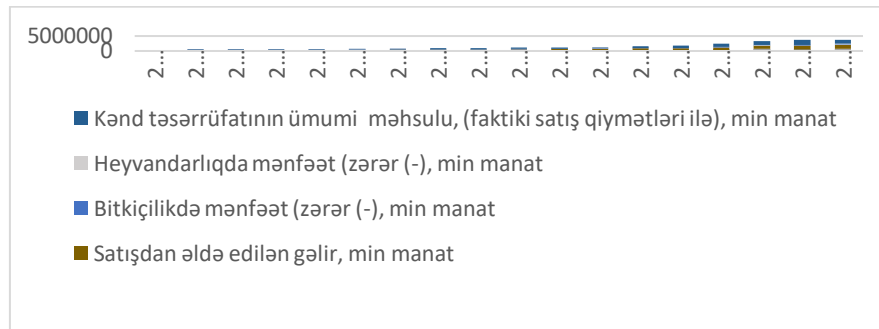
2023-cü ildə azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində də mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə 84,4 min hektar sahədə əkin aparılmışdır. Bu məqsədlə

dövlət tərəfindən 16,7 milyon manat subsidiya ayrılmışdır. Bundan əlavə yaylaq və köç yollarının bərpası çərçivəsində 310 906 baş xırdabuynuzlu, 15 106 baş iribuynuzlu heyvan və 124 954 arı ailəsi yaylaq sahələrinə köçürülmüşdür. Bu tədbirlər həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin bərpasına və regionların iqtisadi inkişafına şərait yaradır.

2024-cü ildə kənd təsərrüfatı sahələrinin ümumi həcmi əvvəlki illə müqayisədə 6,5% artaraq 1,52 milyon hektara çatmışdır. Dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkin sahəsi isə 7,7% artaraq 1,021 milyon hektar olmuşdur. Bu sahələr ümumi əkin torpaqlarının 67%-ni təşkil etmişdir. Buğda sahəsi 0,6% artaraq 546,3 min hektara çatmışdır. Arpa sahəsi isə 17,9% artmışdır. Qarğıdalı sahəsi 2,1% artmışdır. Pambıq sahəsi 9,7% artaraq 102,8 min hektar olmuşdur. Günəbaxan sahəsində isə daha böyük artım müşahidə olunmuşdur. Bu məhsul üzrə əkin sahəsi 38,4% artmışdır. Məhsul istehsalı göstəricilərinə əsasən 2024-cü ildə qarğıdalı da daxil olmaqla taxıl istehsalı 3,28 milyon ton olmuşdur. Bu göstərici əvvəlki illə müqayisədə 0,9% çoxdur. Pambıq istehsalı 11,1% artaraq 307 min ton olmuşdur. Şəkər çuğunduru istehsalı isə 31,5% artmışdır [3].

Müzakirə

Subsidiya siyasətinin həyata keçirilməsinə illər üzrə müqayisəsində diqqət çəkən məqamlardan ən önəmlisi 2018-ci ildən 2024-ci ilə qədər kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda artımın qeyd edilməsidir.

Qrafik 2. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri

Mənbə: [3]

Qrafik də təqdim olunan məlumatlar 2005–2024-cü illər ərzində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəricilərində mühüm dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Xüsusilə 2018-ci ildən sonra müşahidə olunan artım dinamikası dövlət tərəfindən tətbiq edilən yeni subsidiya mexanizmlərinin təsiri ilə əlaqələndirilə bilər. 2018-ci ildən etibarən kənd təsərrüfatında subsidiya sisteminin elektron platforma üzərindən verilməsi, məhsul və əkin subsidiyalarının genişləndirilməsi aqrar istehsalın maliyyə dayanıqlığını gücləndirmişdir. Statistik göstəricilər göstərir ki, 2018-ci ildə müəssisələrin ümumi mənfəəti 96 918 min manat təşkil etdiyi halda, 2022-ci ildə bu göstərici 310 012 min manata yüksəlmişdir. Bu artım təxminən 220 faiz təşkil edir. Eyni dövrdə satışdan əldə edilən gəlir 558 807 min manatdan 1 104 580 min manata qədər artmışdır ki, bu da təxminən 97 faiz artım deməkdir. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu da 2018-ci ildə 384 958 min manat olduğu halda, 2023-cü ildə 1 633 784 min manata çatmışdır. Bu isə təxminən 324 faiz artımı göstərir. Həmin dinamika subsidiya siyasətinin istehsalın genişlənməsinə və investisiya aktivliyinin artmasına müsbət təsir etdiyini göstərir. Bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində də müsbət dəyişikliklər müşahidə olunur. Məsələn, bitkiçilikdə mənfəət 2018-ci ildə 56 577 min manat olduğu halda, 2024-cü ildə 168 593 min manata yüksəlmişdir. Bu, təxminən 198 faiz artım deməkdir. Heyvandarlıqda isə mənfəət 2018-ci ildə 19 048 min manat təşkil etdiyi halda, 2024-cü ildə 149 089 min manata qədər artmışdır ki, bu da 680 faizdən çox artımı ifadə edir. Subsidiya siyasətinin davam etdirilməsi və aqrar texnologiyaların tətbiqi nəticəsində 2025–2030-cu illər dövründə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ümumi mənfəətinin hər il orta hesabla 8–10 faiz artacağı gözlənilir. Satışdan əldə edilən gəlirin isə illik 7–9 faiz artaraq 2030-cu ildə təxminən 1,9–2,1

milyard manat səviyyəsinə çatacağı proqnozlaşdırılır. Eyni zamanda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 2030-cu ilə qədər təxminən 40–50 faiz artaraq 1,8–2,0 milyard manat intervalında formalaşacağı ehtimal edilir. Bu dinamika göstərir ki, subsidiya mexanizmlərinin davamlı tətbiqi aqrar sektorun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə mühüm töhfə verəcəkdir [3].

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması sektorun inkişafında mühüm rol oynayır. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan subsidiya mexanizmləri kənd təsərrüfatı istehsalçıların maliyyə imkanlarını genişləndirir, istehsal xərclərini azaldır və məhsuldarlığın artmasına şərait yaradır. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, xüsusilə 2018-ci ildən sonra subsidiyaların genişləndirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mənfəəti, satış gəlirləri və ümumi məhsul həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Subsidiyalar bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin paralel inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Eyni zamanda texnika təminatı, aqrar sığorta sistemi və aqroparkların yaradılması kimi tədbirlər aqrar istehsalın modernləşdirilməsini sürətləndirmişdir. Nəticə etibarilə subsidiyalaşdırma siyasətinin davam etdirilməsi və onun daha səmərəli mexanizmlərlə təkmilləşdirilməsi kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına, regionların sosial-iqtisadi tərəqqisinə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Aşağıda təkliflər qeyd edilmişdir:

- Subsidiyaların rəqəmsal platformalar vasitəsilə daha şəffaf və məqsədyönlü şəkildə bölüşdürülməsi aqrar siyasətin effektivliyini artıracaqdır.
- Aqroparkların və aqrar klasterlərin genişləndirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və emal zəncirinin integrasiyasını gücləndirəcəkdir.
- İnnovativ texnologiyaların və ağıllı kənd təsərrüfatı sistemlərinin tətbiqi məhsuldarlığın yüksəlməsinə və resurslardan daha səmərəli istifadəyə imkan yaradacaqdır.
- Aqrar sığorta və maliyyə dəstəyi mexanizmlərinin genişləndirilməsi fermerlərin risklərini azaldacaq və investisiya mühitini yaxşılaşdıracaqdır.
- İxrac yönümlü kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması ölkənin aqrar ixrac potensialının genişlənməsinə və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Ahmed, F. (2024). Economic Analysis of Agricultural Subsidies: Effects on Farmers and Markets. *Frontiers in Agriculture*, 1(2), 444-480.
- [2] Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi İnternet Saytı. (n.d.). President.az. <https://president.az>
- [3] Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (n.d.). Kənd təsərrüfatı statistikas. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
- [4] Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestri. (n.d.). e-qanun.az. <https://e-qanun.az>
- [5] Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2019). Kənd təsərrüfatı üzrə illik hesabat. <https://www.agro.gov.az/uploads/documents/pages/2019.pdf>
- [6] Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (n.d.). Rəsmi veb sayt. <https://www.agro.gov.az/az>
- [7] Bernini, C., & Galli, F. (2024). Economic and environmental efficiency, subsidies and spatio-temporal effects in agriculture. *Ecological Economics*, 218, 108120.
- [8] Siximbayeva, G., Shayakhmetova, K., Yernazarova, U., & Ruzanov, R. (2025). Efficiency of agriculture subsidies in Kazakhstan. *Central European Journal of Public Policy*, 19(1), 22-37.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QIDA SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN INNOVASİYALI İNKİŞAF STRATEGİYASI

Kazım Əkrəm oğlu Vəliyev

Doktorant

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Xülasə

Qida sənayesi müəssisələri tərəfindən innovasiya strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi ölkənin innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyatının inkişafının başlıca şərtlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının qida sənayesi milli iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri olmaqla əhalini keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmə funksiyasını yerinə yetirir. «Azərbaycanın sənayesi 2025» statistik məcmuəsinin məlumatlarına görə, 2024-cü ildə sektorda 714 müəssisə fəaliyyət göstərmiş, 7 938 nəfər çalışmış, istehsalın həcmi 4 690,6 mln manata çatmışdır [4, s. 57–58]. Məqalədə qida sənayesinin innovasiya inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri, «Üçlü Spiral» modeli çərçivəsində institusional tərəfdaşlığın rolu, nanotexnologiyaların tətbiqi perspektivləri və marketinq innovasiyalarının rəqabətqabiliyyətliliyə təsiri araşdırılır.

Açar sözlər: innovasiya strategiyası; qida sənayesi; funksional qida məhsulları; «Üçlü Spiral» modeli; nanotexnologiyalar; Azərbaycan Respublikası.

Qida sənayesi müəssisələri tərəfindən innovasiya strategiyasının formalaşdırılması və ardıcıl həyata keçirilməsi ölkənin innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyatının inkişafının başlıca şərtlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 15-ci maddəsinə əsasən dövlət milli iqtisadiyyatın inkişafını, o cümlədən innovasiya fəaliyyətinin həvəsləndirilməsini təmin etməyi öhdəsinə götürmüşdür [9, maddə 15]. Azərbaycan Respublikasının qida və emal sənayesi xalq təsərrüfatının aparıcı sahələrindən biri olmaqla əhalini keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmə funksiyasını yerinə yetirir. «Azərbaycanın sənayesi 2025» statistik məcmuəsinin «15.1 Qida məhsullarının istehsalı üzrə əsas göstəricilər» bölməsinin məlumatlarına görə, 2024-cü ildə sektorda 714 müəssisə fəaliyyət göstərmiş, 7 938 nəfər çalışmış, sənaye məhsulunun həcmi 4 690,6 mln manata çatmışdır [4, s. 57–58]. Qida sənayesi 30-dan çox sahə və yarım sahəni əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasında innovasiya fəaliyyətinin hüquqi bazası «İnnovasiya fəaliyyəti haqqında» 2012-ci il 4 may tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyənləşdirilmişdir. Həmin qanun innovasiya subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, dövlət dəstəyinin formalarını, innovasiya infrastrukturunun yaradılması prinsiplərini tənzimləyir [10, maddə 1–5]. Müasir dövrdə bir çox tədqiqatçı qida sənayesi müəssisələrinin innovasiya inkişafını regional aspektdə araşdırır. Azərbaycan alimləri komparativ təhlil metodologiyasından istifadə etməklə regionların qida sənayesi müəssisələrinin innovasiya inkişafı səviyyələrini müəyyənləşdirmiş, onların innovasiya-investisiya mühitinə təsir edən spesifik amillər toplusunu üzə çıxarmışlar [2, s. 45–48].

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasının qida sənayesində müsbət irəliləyişlər müşahidə edilmişdir: fərdi məhsul növlərinin istehsal həcmi artmış, ərzaq mallarının çeşidi genişlənməmiş, keyfiyyəti isə yüksəlmişdir. Sektorda əsas kəmiyyət göstəriciləri «Azərbaycanın sənayesi 2025» statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında Cədvəl 1 və Cədvəl 2-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycanda 2020–2024-cü illər ərzində əsas ərzaq məhsullarının istehsal dinamikası

Məhsulun adı	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2020-ə nisbətən, %
Kolbasa məmulatları, min ton	25,8	26,7	29,7	30,2	32,0	124,0

Pendir və kəsmik, min ton	53,5	59,3	57,9	55,1	55,0	102,8
Qatılaşdırılmış süd, min ton	6,4	2,0	3,9	11,2	9,2	143,7
Ayran, min ton	6,5	5,4	6,1	11,7	15,3	235,4
Qaymaq və xama, min ton	7,7	9,1	8,2	9,0	10,1	131,2
Meyvə-tərəvəz konservləri, min ton	186,7	216,1	237,8	234,4	208,7	111,8
Makaron məmulatları, min ton	11,8	20,0	26,3	25,8	26,2	222,0
Bitki yağları, min ton	75,1	72,9	67,9	56,4	57,9	77,1
Şəkər (qənd), min ton	246,5	340,6	379,9	287,1	339,5	137,7
Buğda unu, min ton	1842,9	1498,2	1365,1	1328,0	1363,7	74,0
Çörək, min ton	1294,6	1278,1	1245,9	1195,8	1196,8	92,4
Alkoqolsuz içkilər, min dekalitr	28619	38551	41418	48220	55625	194,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın sənayesi 2025: statistik məcmuə. Bakı : AR DSK, 2025. Cədvəl 18 (s. 79–81).

Cədvəl 1-in məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2020–2024-cü illər ərzində alkoqolsuz içkilərin istehsalı 94,4% (28 619-dan 55 625 min dekalitrə), kolbasa məmulatlarının istehsalı 24,0% (25,8-dən 32,0 min tona), şəkər istehsalı 37,7% (246,5-dən 339,5 min tona) artmışdır. «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər» Sənədinə uyğun olaraq istehsal prosesinin təşkilinə innovasiya yanaşmaları tədricən tətbiq edilir, məhsullara yeni istehlakçı qavrayışı formalaşır [5].

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasının qida sənayesinin əsas göstəriciləri, 2020–2024-cü illər

Göstərici	2020	2021	2023	2024
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	487	540	641	714
o cümlədən: qeyri-dövlət	478	531	633	706
Çalışanların sayı, nəfər	6 042	6 623	7 456	7 938
Sənaye məhsulunun həcmi, mln manat	3 884,3	4 495,6	4 547,6	4 690,6
Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, %	97,3	112,6	109,2	112,4
Ölkə sənayesinin ümumi həcmindəki payı, %	10,4	8,1	6,8	7,2
Qeyri-dövlət sektorundakı payı, %	13,3	9,8	8,2	8,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın sənayesi 2025: statistik məcmuə. Bakı : AR DSK, 2025. Bölmə 15.1 (s. 57–58).

Cədvəl 2-nin məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2020–2024-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasının qida sənayesində ardıcıl kəmiyyət artımı müşahidə edilmişdir: fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 487-dən 714-ə (+46,6%), çalışanların sayı isə 6 042-dən 7 938 nəfərə (+31,4%) yüksəlmiş, bu da sektorun institusional genişlənməsini və əmək bazarındakı artan çəkisini sübut edir. Sənaye məhsulunun ümumi həcmi 2020-ci ildəki 3 884,3 mln manatdan 2024-cü ildə 4 690,6 mln manata çatmış (+20,7%), istehsal indeksi isə 2024-cü ildə 112,4% səviyyəsini bərpa etmişdir. Qida sənayesinin ölkənin ümumi sənaye məhsulundakı payının 10,4%-dən 7,2%-ə azalması

absolyut tənəzzül deyil, enerji sektorunun güclü artım tempini əks etdirir; bununla belə, qeyri-dövlət sektorunun payının 13,3%-dən 8,9%-ə enməsi özəl investisiyaların cəlb edilməsi baxımından əlavə tənzimləmə tədbirlərinin zəruriliyini göstərir.

Bununla belə, qida sənayesinin bir sıra sistemli problemləri öz həllini tapmamış olaraq qalır. «Ərzaq təhlükəsizliyi haqqında» 2022-ci il 5 may tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun 6-cı maddəsinin tələbləri baxımından aşağıdakı risklər xüsusi diqqət tələb edir: kənd təsərrüfatı xammalının, xüsusilə heyvandarlıq məhsullarının çatışmazlığı; texnoloji avadanlığın fiziki aşınması; xarici ərzaq bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinin aşağı səviyyəsi; logistikanın qeyri-kafi inkişafı; ekoloji tələblərə uyğunluğun kifayət qədər təmin edilməməsi [3, s. 67–72; 11, maddə 6].

Qida sənayesinin inkişaf səviyyəsindən əhalinin zəruri həcmdə və keyfiyyətdə ərzaq məhsulları ilə təminat dərəcəsi birbaşa asılıdır. «Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı»nın müddəaları qida sənayesini ənənəvi milli sektordan rəqəmsal-innovasiya platformasına çevirməyi hədəfləyir [12]. AR DSK-nın məlumatlarına görə, qida sənayesinin istehsalı 2024-cü ildə əvvəlki ilə müqayisədə 12,4% artmışdır [4, s. 57]. «Azərbaycan 2030» Milli Prioritetlərinin 3-cü prioriteti — rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat — qida sənayesinin innovasiya yolu ilə inkişafını strateji hədəf kimi müəyyən etmişdir [5].

Qida sənayesi müəssisələrinin innovasiya strategiyası dünya və yerli ərzaq bazarlarının tendensiyaları nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Hazırda yarımfabrikatlara, evdə əlavə emal tələb etməyən hazır məhsullara, eləcə də sağlam qida məhsullarına artan maraq müşahidə edilir. Avropa İttifaqı ölkələrində müəssisələrin orta hesabla 30–40%-i belə məhsulların çeşidinin genişləndirilməsinə yönəlmiş məhsul innovasiyalarının tətbiqi ilə məşğul olur. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin 2023-cü il üzrə hesabatına görə, ixracatçı qida məhsullarının payı ümumi sahə istehsalında 8,5%-ə çatmışdır — 2019-cu ildəki 6,3%-lə müqayisədə əhəmiyyətli artım [13, s. 44].

Qida sənayesindəki məhsul innovasiyaları kütləvi istehlak üçün sağlamlıqlaşdırıcı məhsulların istehsalına yönəlmiş kənd təsərrüfatı xammalının dərin kompleks emalının yeni texnologiyalarının yaradılmasına hesablanmışdır. «Azərbaycan Respublikasında Sağlamlıq sahəsində islahatların 2022–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı»nda qeyd olunduğu kimi, funksional qida məhsullarının istehsalı xroniki xəstəliklərin ilkin profilaktikasının iqtisadi cəhətdən ən səmərəli vasitəsi hesab edilir [14]. Sağlam və ya funksional qidalanma konsepsiyası ilk dəfə 1980-ci illərin əvvəlində Yaponiyada formalaşdırılmışdır. Bu məhsulların istehlakı qidalanma ilə bağlı xəstəliklər riskini azaldır, çünki onların tərkibinə fizioloji cəhətdən funksional qida inqredientləri daxildir.

Qida sənayesinin innovasiya inkişafında aparıcı institusional sektorlar — biznes, dövlət və elm (universitetlər) — arasındakı tərəfdaşlıq münasibətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu münasibətlər «Üçlü Spiral» modeli (Triple Helix Model) adını almışdır. Azərbaycan Respublikasında bu modelin institusional çərçivəsi «İnnovasiya fəaliyyəti haqqında» Qanunun 8-ci maddəsi ilə müəyyənləşdirilmişdir: həmin maddə dövlət, elm müəssisələri və kommersiya subyektləri arasında innovasiya əməkdaşlığının hüquqi formalarını tənzimləyir [10, maddə 8]. Azərbaycan Respublikasının qida sənayesinin innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi «Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu» (SKMF) tərəfindən güzəştli kreditlər formasında həyata keçirilir [6, s. 13–16].

Qida sənayesinin inkişafının perspektiv istiqamətlərindən biri «Nanofoods» ümumi adı altında birləşdirilən nanotexnologiyalardır. Qida sənayesində nanotexnologiyalar ətirəndiricilərin daşıyıcılarının fəaliyyətini gücləndirən, kimyəvi maddələri bağlayan nanokapsulların istehsalında, həmçinin qida maddələrinin dispersiyasının artırılmasında tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasında «Rəqəmsal Azərbaycan» Dövlət Proqramı çərçivəsində qabaqcıl texnologiyaların qida sənayesinə tətbiqi üzrə layihələr həyata keçirilmişdir [15]. AR İqtisadiyyat Nazirliyinin

«Sənayenin inkişafı üzrə strateji yol xəritəsi»ndə kənd təsərrüfatı xammalının emalında nanotexnologiyaların tətbiqi prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir [16, s. 30–31].

Qida sənayesindəki marketing innovasiyaları sistemli xarakter daşıyan transformasiyaları əhatə edir: çeşidin optimallaşdırılması, brendinqin inkişafı, malın bütün mərhələlərdə müşayiət edilməsi [8, s. 34–41]. «Azərbaycanda istehsal edilmişdir» («Made in Azerbaijan») dövlət eksport brend layihəsi bu transformasiyaların mühüm hissəsini təşkil edir. AR İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına görə, 2023-cü ildə həmin brend altında ixrac edilmiş qida məhsullarının dəyəri 447,6 mln ABŞ dolları təşkil etmişdir — 2019-cu illə müqayisədə 43,3% artım [4, s. 115].

Azərbaycanın qida sənayesinin innovasiya inkişafının əsas strateji istiqamətləri:

- texnoloji modernləşmə və rəqəmsallaşdırma — «İnnovasiya fəaliyyəti haqqında» Qanunun və «Azərbaycan 2030» Milli Prioritetlərinin tələblərinə uyğun olaraq;
- funksional qida məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi — «Ərzaq təhlükəsizliyi haqqında» Qanunun 6-cı maddəsinin hədəflərinə nail olmaq üçün;
- «Üçlü Spiral» modeli çərçivəsində dövlət-elm-biznes tərəfdaşlığının «İnnovasiya fəaliyyəti haqqında» Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən institusionalaşdırılması;
- innovasiya infrastrukturunun inkişafı və regional innovasiya mərkəzlərinin yaradılması;
- nanotexnologiyaların və rəqəmsal platformaların qida emalına tətbiqi;
- kadrların daim öyrədilməsi və ixtisasının artırılması;
- «Azərbaycanda istehsal edilmişdir» brend platformasının genişləndirilməsi vasitəsilə ixrac potensialının artırılması [3; 5; 10, maddə 8].

Beləliklə, müasir şəraitdə qida sənayesi müəssisələrinin işinin səmərəliliyinin artırılmasının zəruri şərti innovasiya inkişaf strategiyasının ardıcıl tətbiqidir. AR DSK-nın «Azərbaycanın sənayesi 2025» məcmuəsinin göstəriciləri (Cədvəl 1 və 2) qida sənayesinin 2020–2024-cü illər ərzində istehsal həcmnin 3 884,3 mln manatdan 4 690,6 mln manata — 20,7% artdığını, müəssisələrin sayının 487-dən 714-ə çatdığını, istehsal indeksinin 2024-cü ildə 112,4% səviyyəsini saxladığını təsdiqləyir [4, s. 57–58]. Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi «Azərbaycan 2030» Milli Prioritetlərinin qeyri-neft sektoru üzrə hədəflərinə nail olmağa, ixrac potensialının artırılmasına və əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına zəmin yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Muradov V., Məmmədov P. Azərbaycan qida sənayesinin xüsusiyyətləri və genişləndirilmə imkanları // Elmi nəticə. İqtisadi tədqiqatlar. 2024. № 2. S. 12–20.
2. Kazımova Ə.X. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafında qida sənayesinin müasir istiqamətləri // İqtisadiyyat Bülleteni. 2018. № 4. S. 45–52.
3. Alizade U. Modern Problems and Prospects of Food Industry Innovation in the Context of International Experience // Futurity Proceedings. 2025. S. 67–75.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın sənayesi 2025: statistik məcmuə. Bakı : AR DSK, 2025. 293 s.
5. Azərbaycan Respublikasının «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər» Sənədi. Bakı : AR Prezidentinin Administrasiyası, 2021. 48 s. URL: https://president.az/files/future_az_2030.pdf
6. Rodionova İ.A. Aqrar iqtisadiyyatın innovasiya inkişaf yolu (Azərbaycan reallıqlarına uyğunlaşdırılmış) // İnnovasiyalar. 2010. № 9. S. 13–18.
7. Ambrozevich E.Q. Sağlam qida məhsullarının inqredientlərinə Avropa və Şərq yanaşmalarının xüsusiyyətləri (adaptasiya edilmişdir) // Qida inqredientləri. 2005. № 1. S. 30–32.

8. Smolyanova E.L., Derevyankin İ.A. Qida sənayesi müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin inkişafının əsas istiqamətlərinin tədqiqi məsələsinə dair (adaptasiya edilmişdir) // İqtisadiyyat. İnnovasiyalar. Keyfiyyətin idarə edilməsi. 2013. № 2. S. 34–42.
9. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il (30 sentyabr 2016-cı il tarixli dəyişikliklərlə). URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
10. Azərbaycan Respublikasının «İnnovasiya fəaliyyəti haqqında» Qanunu, 4 may 2012-ci il, № 363-IVQ. URL: <https://e-qanun.az/framework/23467>
11. Azərbaycan Respublikasının «Ərzaq təhlükəsizliyi haqqında» Qanunu, 5 may 2022-ci il, № 523-VIQ. URL: <https://e-qanun.az/framework/50908>
12. Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 7 fevral 2019-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. URL: <https://e-qanun.az/framework/41691>
13. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. 2023-cü ilin yekunlarına dair illik hesabat. Bakı : KTN, 2024. 96 s.
14. Azərbaycan Respublikasında Sağlamlıq sahəsində islahatların 2022–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 28 yanvar 2022-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. URL: <https://e-qanun.az/framework/49347>
15. «Rəqəmsal Azərbaycan» Milli Prioritet Proqramı. AR Prezidentinin 27 aprel 2021-ci il tarixli Sərəncamı. URL: <https://president.az/articles/50750>
16. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. Sənayenin inkişafı üzrə strateji yol xəritəsi. Bakı : İqtisadiyyat Nazirliyi, 2016. 184 s.

KÜRESEL EKONOMİDE SUKUK PİYASALARININ ROLÜ VE EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Ebru Kalan Halit kızı
ebru.yondem@hotmail.com

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Doktorantı (UNEC)

Özet

Son yıllarda küresel finans sistemi önemli dönüşümler yaşamış, özellikle finansal krizler sonrasında alternatif finansman modellerine olan ilgi belirgin şekilde artmıştır. Bu alternatif modeller arasında İslami finans, etik ilkelere dayalı yapısı, faizsiz işlem mantığı ve reel ekonomik faaliyetlerle doğrudan bağlantılı olması nedeniyle dikkat çekmektedir. İslami finansın en önemli araçlarından biri olan sukuk, hem kamu hem de özel sektör açısından uzun vadeli fon temininde etkili bir enstrüman olarak öne çıkmaktadır. Geleneksel tahvil yapısından farklı olarak sukuk, belirli bir reel varlığa, projeye veya hizmete dayalı olarak ihraç edilmekte ve yatırımcıya faiz yerine varlık gelirinden pay sunmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, sukuk piyasalarının küresel ekonomi içerisindeki rolünü incelemek ve bu piyasaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini açıklamaktır. Çalışmada sukuk kavramı teorik çerçevede ele alınmış, geleneksel tahvillerden farkları ortaya konmuş ve özellikle Malezya, Endonezya, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Türkiye gibi ülkelerde sukuk piyasalarının gelişimi değerlendirilmiştir. Ayrıca sukuk piyasalarının finansal derinleşme, yatırım artışı, altyapı finansmanı ve sermaye piyasalarının çeşitlenmesi yoluyla ekonomik büyümeye nasıl katkı sağladığı açıklanmıştır.

Çalışmanın sonucunda, sukuk piyasalarının yalnızca faizsiz bir finansman aracı olmadığı, aynı zamanda ekonomik büyümeyi destekleyen, finansal kapsayıcılığı artıran ve sermaye piyasalarına yeni bir dinamizm kazandıran önemli bir yapı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu

nedenle sukuk piyasalarının geliştirilmesi, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından sürdürülebilir kalkınma ve finansal istikrar bakımından stratejik önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sukuk, İslami finans, ekonomik büyüme, sermaye piyasaları, küresel ekonomi, finansal istikrar

Giriş

Küresel ekonomi, son birkaç on yıl içinde teknolojik gelişmeler, uluslararası sermaye hareketlerinin hızlanması, küreselleşme ve finansal piyasaların entegrasyonu gibi nedenlerle büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Bununla birlikte bu dönüşüm, finansal sistemin daha karmaşık hale gelmesine ve krizlere karşı daha hassas bir yapıya bürünmesine de neden olmuştur. Özellikle 2008 Küresel Finansal Krizi, geleneksel finans sisteminin aşırı borçlanma, yüksek kaldıraç oranı, spekülasyon işlemleri ve riskin finansal sistem içerisinde kontrolsüz biçimde yayılması gibi ciddi sorunlar barındırdığını açık biçimde ortaya koymuştur.

Bu gelişmeler, yalnızca akademisyenleri değil, politika yapıcıları, yatırımcıları ve finansal kurumları da alternatif finans modelleri üzerine düşünmeye yöneltmiştir. Bu noktada İslami finans sistemi, etik temelli prensipleri ve reel ekonomiyle daha güçlü bağ kuran yapısı nedeniyle öne çıkmıştır. İslami finans sistemi, faizi yasaklayan, riskin taraflar arasında adil şekilde paylaşılmasını esas alan ve finansal işlemlerin mutlaka reel bir varlığa veya ekonomik faaliyete dayanmasını öngören bir yapıya sahiptir. Bu yönüyle İslami finans, yalnızca dini hassasiyetlere dayalı bir sistem olarak değil, aynı zamanda daha dengeli ve sürdürülebilir bir finans modeli olarak değerlendirilmektedir.

İslami finansın en önemli araçlarından biri sukuktur. Sukuk, çoğu zaman “İslami tahvil” olarak ifade edilse de aslında geleneksel tahvillerden yapısal olarak farklıdır. Geleneksel tahvilde yatırımcı borç veren konumunda iken, sukukta yatırımcı varlık, proje veya hizmet üzerindeki gelir akışına ortak olmaktadır. Bu özellik, sukuku yalnızca finansman aracı olmaktan çıkarıp yatırım, üretim ve reel sektör destek mekanizması haline getirmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, sukuk piyasalarının küresel ekonomi içerisindeki rolünü incelemek ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda önce sukuk kavramı ve teorik çerçevesi açıklanacak, ardından sukuk piyasalarının gelişimi ve ülke örnekleri ele alınacak, son olarak da sukuk piyasalarının ekonomik büyümeye katkıları tartışılacaktır.

1.Sukuk Kavramı ve Teorik Çerçeve

Sukuk kelimesi Arapça kökenli olup tarihsel olarak “sertifika” veya “belge” anlamına gelmektedir. Modern finans literatüründe ise sukuk, belirli bir varlık, yatırım projesi, hizmet veya gelir akışı üzerinde hak sahipliğini temsil eden sertifikalar olarak tanımlanmaktadır. Sukuk, İslami finans ilkelerine uygun biçimde yapılandırılmakta ve yatırımcıya faiz geliri yerine ilgili varlıktan veya projeden elde edilen kazançtan pay sağlamaktadır.

Sukukun teorik temelini oluşturan başlıca ilkeler şunlardır:

İlk olarak, **faiz yasağı** bulunmaktadır. İslami finans sisteminde para kendi başına gelir üreten bir unsur olarak görülmez. Bu nedenle önceden belirlenmiş ve garanti edilmiş faiz getirisine izin verilmez.

İkinci olarak, **risk paylaşımı** ilkesi önemlidir. İslami finans işlemlerinde taraflardan biri tüm riski üstlenirken diğer tarafın garanti edilmiş kazanç elde etmesi kabul edilmez. Taraflar hem risk hem getiri bakımından daha dengeli bir ilişki içinde olmalıdır.

Üçüncü olarak, **reel varlığa dayalılık** ilkesi bulunmaktadır. Finansal işlemlerin soyut, spekülasyon ve reel ekonomiden kopuk biçimde yapılması uygun görülmez. Bu nedenle sukuk işlemlerinde mutlaka bir varlık, proje, hizmet veya gelir akışı bulunur.

Dördüncü olarak, **aşırı belirsizlik ve spekülasyondan kaçınma** ilkesi geçerlidir. İşlemlerin konusu, şartları ve tarafların hakları açık şekilde belirlenmelidir.

Bu çerçevede sukuk, hem finansal kaynak mobilizasyonu sağlayan hem de İslami finansın normatif yapısına uygun hareket eden bir araç olarak önem kazanmıştır.

2. Sukuk ile Geleneksel Tahvil Arasındaki Farklar

Sukuk çoğu zaman geleneksel tahvil ile karşılaştırılrsa da iki araç arasında önemli farklar bulunmaktadır. Öncelikle tahvil, borç ilişkisine dayanır. Tahvil sahibi ihraççıya borç verir ve bunun karşılığında belirli bir faiz getirisi elde eder. Bu yapıda tahvil sahibinin gelir düzeyi, ihraç edilen varlığın veya projenin başarısından bağımsızdır.

Sukukta ise yatırımcı doğrudan borç veren değil, varlık veya proje üzerinde belirli bir hakka sahip olan yatırımcı konumundadır. Elde edeceği getiri de ilgili varlığın performansına veya gelir akışına bağlıdır. Bu nedenle sukuk yapısı daha çok ortaklık, kira, ticaret veya proje geliriyle dayanmaktadır. (Iqbal & Mirakhor, 2011; AAOIFI, 2021). [12]

Bir diğer önemli fark, sukukun **etik ve sektörel sınırlamalara** sahip olmasıdır. İslami finans ilkeleri gereği alkol, kumar, faizcilik veya toplumsal açıdan uygun görülmeyen sektörlerle bağlantılı işlemler sukuk kapsamında değerlendirilemez. Bu da sukuku yalnızca teknik bir finansman aracı değil, aynı zamanda etik yatırım aracı haline getirir.

Ayrıca geleneksel tahvillerde finansman çoğu zaman bütçe açığını kapatmak veya borç çevrimini sürdürmek amacıyla kullanılabilirken, sukuk çoğunlukla altyapı projeleri, enerji yatırımları, gayrimenkul projeleri ve reel ekonomik faaliyetlerin finansmanı için kullanılmaktadır. (World Bank, 2020). [18]

3. Küresel Sukuk Piyasalarının Gelişimi

Sukuk piyasaları özellikle 2000’li yıllardan itibaren hızlı bir büyüme göstermiştir. Bunun başlıca nedenleri arasında İslami finans kurumlarının artışı, Körfez ülkelerinde ve Güneydoğu Asya’da biriken sermayenin alternatif yatırım araçlarına yönelmesi, devletlerin altyapı finansmanı ihtiyacı ve küresel yatırımcıların portföy çeşitlendirme arayışı yer almaktadır.

Malezya, sukuk piyasasının gelişiminde öncü ülke konumundadır. Güçlü düzenleyici altyapısı, şeriat danışma mekanizmalarının kurumsallaşmış olması ve aktif sermaye piyasası sayesinde Malezya, küresel sukuk ihracında uzun süre lider konumda kalmıştır.

Körfez ülkeleri, özellikle Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri, kamu yatırımları, enerji projeleri ve büyük ölçekli altyapı çalışmaları için sukuk piyasalarından yoğun biçimde yararlanmıştır. Bu ülkelerde sukuk, devlet finansmanının yanı sıra şirketlerin uzun vadeli kaynak ihtiyacını karşılamak için de önemli hale gelmiştir.

Endonezya ise kamu maliyesi ve bütçe finansmanı açısından sukuku etkili biçimde kullanan ülkelerden biridir. Özellikle egemen devlet sukukları yoluyla altyapı, eğitim ve kamu projeleri finanse edilmektedir.

Türkiye’de ise katılım finans sistemiyle birlikte sukuk piyasası son yıllarda gelişmeye başlamıştır. Her ne kadar Malezya ve Körfez ülkeleri kadar büyük bir hacme ulaşmamış olsa da, kamu kira sertifikaları ve özel sektör ihraçları aracılığıyla piyasada önemli bir gelişim görülmektedir. Küresel ölçekte değerlendirildiğinde sukuk piyasalarının gelişimi üç temel sonucu beraberinde getirmiştir. Birincisi, finansal piyasalarda ürün çeşitliliği artmıştır. İkincisi, yatırımcı tabanı genişlemiştir. Üçüncüsü ise uzun vadeli ve daha istikrarlı finansman olanakları güçlenmiştir.

4. Sukuk Piyasalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi

Ekonomik büyüme, bir ekonomide belirli bir dönem boyunca mal ve hizmet üretim kapasitesindeki artışı ifade etmektedir. Finansal sistemin temel işlevlerinden biri ise tasarrufları yatırımlara yönlendirmek, sermaye birikimini desteklemek ve üretim süreçlerini finanse etmektir. Bu bağlamda sukuk piyasalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi birkaç farklı kanaldan açıklanabilir.

Yatırımların Finansmanı: Sukuk piyasalarının ekonomik büyümeye katkı sağladığı en önemli alanlardan biri yatırımların finansmanıdır. Özellikle büyük ölçekli altyapı projeleri, ulaşım ağları, enerji santralleri, sağlık ve eğitim tesisleri gibi yatırımlar uzun vadeli finansman gerektirmektedir. Geleneksel bankacılık sistemi, kısa vadeli mevduata dayalı yapısı nedeniyle bu tür

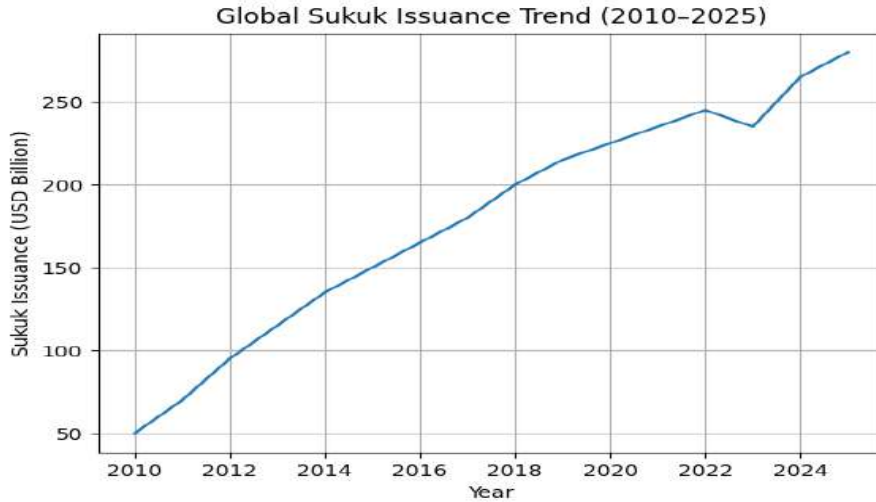
projelere yeterince kaynak sağlayamayabilmektedir. Sukuk ise uzun vadeli yatırımcıları piyasaya çekerek büyük projelerin finansmanında etkili bir araç haline gelmektedir.

Sermaye Piyasalarının Derinleşmesi: Sermaye piyasalarının derinleşmesi, ekonomik büyüme açısından önemlidir çünkü tasarrufların daha etkin biçimde dağıtılmasına olanak tanır. Sukuk piyasalarının gelişmesi, finansal araç çeşitliliğini artırarak yatırımcıların farklı risk ve getiri tercihlerine uygun ürünlere erişimini sağlar. Bu durum piyasaların daha etkin işlemesine ve finansal kaynakların daha verimli kullanılmasına katkıda bulunur.

Finansal Kapsayıcılığın Artması: Bazı yatırımcılar faiz hassasiyeti nedeniyle geleneksel tahvil veya faiz temelli yatırım araçlarına yönelmemektedir. Sukuk piyasalarının gelişmesi, bu yatırımcı kitlesinin finansal sisteme dahil olmasına yardımcı olur. Böylece hem tasarruf oranları artabilir hem de finansal sistem daha kapsayıcı hale gelebilir.

Reel Ekonomi ile Güçlü Bağlantı: Sukuk yapısının reel varlıklara ve projelere dayanması, finansal büyümenin reel ekonomik büyümeye daha doğrudan katkı sağlamasına yol açmaktadır. Yani sukuk piyasalarında gerçekleşen genişleme, çoğu zaman soyut finansal işlemlerden ziyade gerçek ekonomik faaliyetlerin genişlemesine işaret etmektedir. Bu yönüyle sukuk, ekonomik büyümenin niteliğini de etkileyen bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Figure 1. Global Sukuk Issuance Trend (2010–2025) (İhraç eğilimi)

Kaynakça : Fitch Ratings. (2026). *Global Sukuk Market Outlook 2026*. World Bank. (2020). *Islamic Finance Development Report*. Refinitiv. (2024). *Islamic Finance Development Indicator (IFDI) Report*.

5. Sukuk ve Finansal İstikrar İlişkisi

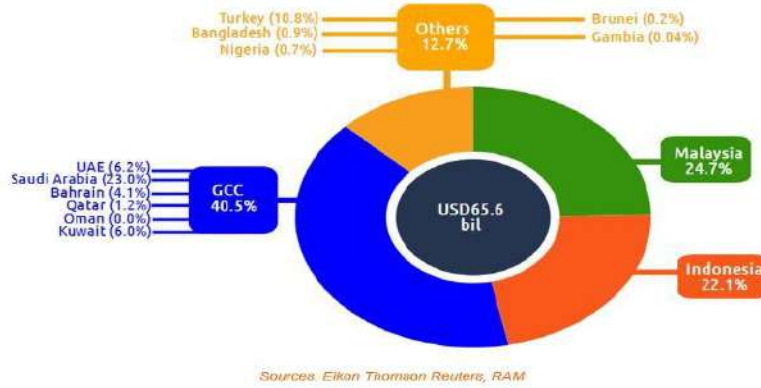
Ekonomik büyümenin sürdürülebilir olması yalnızca yatırım artışıyla değil, aynı zamanda finansal istikrarla da yakından ilişkilidir (World bank: 2020). Finansal istikrarın zayıf olduğu ortamlarda yatırım kararları ertelenmekte, sermaye kaçıışı artmakta ve ekonomik büyüme üzerinde baskı oluşmaktadır. Sukuk, finansal istikrar açısından birkaç nedenle önem taşımaktadır. İlk olarak, spekülasyon işlemleri sınırlayan yapısı nedeniyle aşırı risk birikimini azaltabilir. İkinci olarak, varlığa dayalı olması sebebiyle finansal ürünlerin reel ekonomik değerle ilişkisini korur. Üçüncü olarak, risk paylaşımı yaklaşımı sayesinde finansal şokların tüm yükünün tek tarafa aktarılmasını önler.[11] Bu özellikler, sukukun özellikle kriz dönemlerinde daha dirençli bir finansal araç olarak görülmesine neden olmuştur. Her ne kadar sukuk piyasaları da küresel dalgalanmalardan tamamen

bağımsız olmasa da, yapısal özellikləri nedeniyle bazı şoklara karşı daha dengeli performans gösterebilmektedir.

6. Uluslararası Ülke Deneyimleri

Malezya: Malezya, sukuk piyasası konusunda en gelişmiş örneklerden biridir. Güçlü düzenleyici çerçeve, etkin şariat denetimi ve kurumsal yatırımcı desteği sayesinde ülke, sukuk alanında küresel merkezlerden biri haline gelmiştir. Malezya deneyimi, uygun hukuk altyapısı ile piyasa güveninin nasıl oluşturulabileceğini göstermektedir. **Suudi Arabistan ve Körfez Bölgesi:** Körfez ülkeleri, büyük kamu projeleri ve enerji gelirlerinin yönlendirilmesi açısından sukuku yoğun biçimde kullanmaktadır. Bu ülkelerde sukuk, bütçe yönetimi, proje finansmanı ve şirketlerin kaynak çeşitlendirmesi açısından önemli bir araçtır. **Endonezya:** Endonezya, sukuku kamu finansmanında etkili biçimde kullanan ülkelerden biridir. Devlet destekli sukuk ihraçları yoluyla altyapı ve sosyal projeler finanse edilmekte, bu da sukukun kalkınma politikalarıyla bütünleştirilebileceğini göstermektedir. **Türkiye:** Türkiye’de sukuk piyasası görece yeni olmasına rağmen katılım bankacılığı sektörünün gelişmesiyle birlikte büyüme göstermektedir. Özellikle kira sertifikaları yoluyla kamu ve özel sektör fon temini sağlamaktadır. Ancak piyasanın derinliği, ikincil piyasa likiditesi ve yatırımcı tabanı açısından hâlen gelişime ihtiyaç vardır.

Figure 2: Composition of global sukuk issuance by country end-June 2020

Şekil2. Küresel sukuk ihracının ülkelere göre dağılımı (Haziran 2020 sonu)
Kaynak: Refinitiv Eikon (Thomson Reuters) ve RAM Ratings (2020)

Küresel sukuk piyasası incelendiğinde, ihraçların büyük ölçüde belirli ülkelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Malezya ve Suudi Arabistan, sukuk piyasasında lider konumda olup toplam ihracın önemli bir kısmını gerçekleştirmektedir. Malezya güçlü finansal altyapısı ve düzenleyici çerçevesi sayesinde sukuk piyasasında uzun süredir liderliğini korurken, Suudi Arabistan son yıllarda kamu finansmanı ve büyük ölçekli projeler aracılığıyla sukuk ihraçlarını artırmıştır.

Birleşik Arap Emirlikleri ve Endonezya da sukuk piyasasında önemli paya sahip ülkeler arasında yer almakta olup, özellikle altyapı ve kamu projelerinin finansmanında sukuku aktif şekilde kullanmaktadır. Türkiye ise sukuk piyasasında gelişmekte olan ülkeler arasında yer almakta ve son yıllarda katılım finans sisteminin büyümesiyle birlikte sukuk ihraçlarını artırmaktadır.

7. Sukuk Piyasalarının Karşılaştığı Sorunlar

Sukuk piyasaları önemli avantajlar sunsa da bazı yapısal sorunlarla karşı karşıyadır.

İlk sorun, **standartlaşma eksikliğidir**. Farklı ülkelerde farklı şariat yorumları ve hukuki uygulamalar bulunması, sukuk ürünlerinin uluslararası ölçekte tam uyumlu biçimde işlem görmesini zorlaştırmaktadır.

İkinci sorun, **ikincil piyasa likiditesinin sınırlı olmasıdır**. Birçok yatırımcı sukuku vadesine kadar elde tutma eğiliminde olduğundan, alım-satım piyasası yeterince derin olmayabilmektedir.

Üçüncü sorun, **düzenleyici çerçeve farklılıklarıdır**. Vergi uygulamaları, muhasebe standartları, ihrac prosedürleri ve yasal altyapı ülkeden ülkeye değişebilmektedir.

Dördüncü sorun ise **farkındalık ve uzmanlık eksikliğidir**. Özellikle yeni gelişen piyasalarda sukuk yapısının karmaşık görülmesi, hem yatırımcıların hem de ihracçıların piyasaya girişini yavaşlatabilmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, sukuk piyasalarının küresel ekonomi içindeki yerini ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini teorik ve uygulamalı çerçevede değerlendirmiştir. Elde edilen genel sonuç, sukukun yalnızca İslami finans sistemine özgü bir araç olmadığı, aynı zamanda modern finansal sistem içinde alternatif ve işlevsel bir enstrüman haline geldiğidir.

Sukuk piyasalarının gelişimi, yatırımların finansmanını kolaylaştırmakta, sermaye piyasalarını derinleştirmekte, finansal kapsayıcılığı artırmakta ve reel ekonomiyle daha güçlü bağ kuran bir finansman modeli sunmaktadır. Bu nedenle sukuk, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından sürdürülebilir kalkınma, altyapı yatırımlarının finansmanı ve uzun vadeli sermaye birikimi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Ancak sukuk piyasalarının potansiyelini tam olarak gerçekleştirebilmesi için hukuki altyapının güçlendirilmesi, uluslararası standartların uyumlaştırılması, ikincil piyasa likiditesinin artırılması ve yatırımcı bilincinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, sukuk piyasaları gelecekte küresel finans sisteminin daha dengeli, kapsayıcı ve sürdürülebilir hale gelmesinde önemli rol oynayabilecek bir yapıdır.

Kaynakça

1. AAOIFI. (2021). Sharia Standards.
2. Alam, N., Hassan, M. K., & Haque, M. A. (2013). Are Islamic bonds different from conventional bonds? *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 6(3), 209–226.
3. Ariff, M., Safari, M., & Mohamed, S. (2012). Sukuk securities: New ways of debt contracting. *Journal of Banking Regulation*, 13(4), 1–20.
4. Avcı, T. (2020). Sukuk pazarı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi: Panel nedensellik analizi. *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 7(1), 66–74.
5. Chapra, M. U. (2008). The global financial crisis: Can Islamic finance help
6. Dusuki, A. W., & Mokhtar, S. (2010). Critical appraisal of Shari'ah issues on ownership in asset-based sukuk. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 2(1), 33–49.
7. El-Gamal, M. A. (2006). *Islamic finance: Law, economics, and practice*. Cambridge University Press.
8. Godlewski, C. J., Turk-Ariss, R., & Weill, L. (2013). Sukuk vs. conventional bonds: A stock market perspective. *Journal of Comparative Economics*, 41(3), 745–761.
9. Grassa, R., & Gazdar, K. (2014). Financial development and economic growth in GCC countries. *Economic Modelling*, 38, 493–502.
10. Hassan, M. K., & Lewis, M. K. (2007). *Handbook of Islamic banking*. Edward Elgar Publishing.
11. IFSB. (2021). *Islamic Financial Services Industry Stability Report*.
12. Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2011). *An introduction to Islamic finance: Theory and practice*. Wiley.
13. Kalan Ebru Halit //Evolution and Transformation of Banking Systems in Türkiye: From History to the Future (2025) <https://doi.org/10.29025/1994-7720-2025-4-271-277>
14. Kalan Ebru. Islamic banking in Turkey: new tendencies and perspectives Original article / Original article-(2023) <https://doi.org/10.31432/1994-2443-2024-19-1-64-71>
15. Kalan Ebru// Application of green finance and green economy in Islamic countries// Green economy: science, education and innovations spbgu 2024-275

16. Majid, M. S. A., & Kassim, S. H. (2015). Assessing the contribution of Islamic finance to economic growth. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 6(2), 292–310.
17. Said, A., & Grassa, R. (2013). The determinants of sukuk market development. *Emerging Markets Finance and Trade*, 49(3), 1–15.
18. World Bank. (2020). *Islamic Finance Development Report*.

İNFLYASIYA ŞƏRAİTİNDƏ İSTEHLAKÇI DAVRANIŞI: BREND SEÇİMİNDƏ "AŞAĞI KEÇİD" (BRAND TRADING DOWN) MEYLLƏRİ

**Şəfəq Vüqar qızı Musəvi
müəllim**

shafag.musavi@unec.edu.az
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqat, istehlakçılar arasında “brenddən aşağıya keçid” (istifadə olunan daha bahalı brendlərin daha ucuz alternativə) davranışının miqyasını, səbəblərini və demoqrafik əlaqələrini araşdırır. Nəticələr göstərir ki, iştirakçıların 79,3%-i son on iki ay ərzində ən azı bir dəfə aşağı qiymətlərlə ticarət davranışı ilə məşğul olub, ən çox baqqal (68,3%), məişət təmizlik məhsulları (54,0%), şəxsi qulluq məhsulları (41,7%) və yemək (52,3%). Əksəriyyət (71,0%) özəl etiket keyfiyyətini milli brendlərə bərabər və ya daha üstün kimi qiymətləndirib və 62,7%-i özəl etiketlərin alışıının artdığını bildirib. Xi-kvadrat təhlilləri gəlir səviyyəsinin, yaşının və ev təsərrüfatlarının ölçüsünün ticarətin aşağı düşmə intensivliyi ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğunu təsdiqlədi ($p < .01$). ANOVA, aşağı gəlirli respondentlərin orta və yüksək gəlirli respondentlərə nisbətən daha tez-tez aşağı düşmə əməliyyatları apardıklarını, $F(2, 297) = 24.16$, $p < .001$ olduğunu göstərdi. Çoxsaylı reqressiya, qəbul edilən inflyasiya şiddətinin, gəlir səviyyəsinin və iqtisadi narahatlığın ticarətin aşağı düşmə intensivliyindəki dəyişkənliyin 42.3%-ni birlikdə izah etdiyini göstərdi. Tapıntılar əsasən McKinsey & Company-dən beynəlxalq dəlilləri və özəl etiket payına biznes dövrünün təsirləri ilə bağlı akademik tədqiqatları təsdiqləyir. Brend menecerləri, pərakəndə satıcılar və siyasətçilər üçün ehtimal olunan nəticələr müzakirə edilir, həmçinin uzunmüddətli və mədəniyyətlərarası tədqiqatların təkrarlanması üçün təkliflər verilir.

Açar sözlər: istehlakçı davranışı, inflyasiya, aşağı ticarət, özəl etiketlər, brend dəyişməsi, qiymət həssaslığı.

1. Giriş

2021-2023-cü illər arasında qlobal iqtisadiyyat son qırx ildən çox müddətdə ən kəskin inflyasiya artımını yaşadı. ABŞ-da əsas inflyasiya 2022-ci ilin iyun ayında 9,1%-ə çatdı ki, bu da 1981-ci ildən bəri ən yüksək göstəricidir, Birləşmiş Krallıq isə 40 ildə ilk dəfə ikirəqəmli inflyasiya qeydə aldı [10]. Təsir edən amillərə pandemiya ilə əlaqəli təchizat zəncirindəki fasilələr, Rusiya-Ukrayna münaqişəsi, əmək bazarındakı gərginlik və enerji qiymətlərinin şokları daxildir [17]. Ümumi inflyasiya o vaxtdan bəri mülayimləşsə də, yüksək qiymət səviyyələri davam etmişdir: ABŞ-da orta istehlak qiymətləri 2024-cü ilin əvvəlinə qədər pandemiya əvvəlki səviyyələrdən təxminən 19% yüksək olaraq qalmış və ərzaq və enerji kateqoriyaları trenddən yuxarı qalmağa davam etmişdir [7]. Bu məcmu qiymət artımları real gəlirləri azaltmış və ev təsərrüfatlarını sistemə empirik araşdırma tələb edən şəkildə alış prioritetlərini yenidən qiymətləndirməyə məcbur etmişdir.

Uzunmüddətli qiymət şokları zamanı müşahidə edilən ən ardıcıl davranış düzəlişlərindən biri iqtisadçılar və marketinq mütəxəssislərinin aşağı ticarət adlandırdıqları fenomendir. Aşağı brend ticarəti, bir ev təsərrüfatının adi, daha yüksək qiymətli məhsul seçimlərini daha ucuz alternativlərlə əvəz etmək qərarını təsvir edir - istər eyni kateqoriyadakı daha ucuz bir markaya keçməklə, istər

milli brendlər əvəzinə mağaza və ya özəl markalı mallar almaqla, istərsə də endirimli pərakəndə satış şirkətlərinə himayədarlığı dəyişdirməklə tətbiq olunur [9; 22]. McKinsey-nin (2023) ABŞ İstehlakçı Nəbzi Sorğusu (U.S. Consumer Pulse Survey) göstərib ki, amerikalı respondentlərin 80%-i alış-veriş davranışlarını aşağı ticarət etməklə dəyişdirdiklərini bildiriblər, bu rəqəm 2022-ci ilin iyul ayında 74%-dən çoxdur. Oxşar davranış istehlakçıların 80%-dən çoxunun aşağı ticarət fəaliyyəti göstərdiyi Avropada və valyuta devalvasiyasının oxşar marka əvəzetmə modelləri yaratdığı Misirdə sənədləşdirilib [4].

Davamlı aşağı ticarətin nəticələri həm nəzəriyyə, həm də təcrübə üçün əhəmiyyətlidir. Brendli istehsalçılar üçün premium marka sədaqətinin aşınması uzunmüddətli kapital, qiymət gücü və marja strukturunu təhdid edir. Pərakəndə satış şirkətləri üçün özəl markalara artan marağın artması müştəri sədaqətini və marjanın genişlənməsini inkişaf etdirmək üçün strateji bir fürsətdir [15; 18]. Siyasətçilər üçün istehlak tərkibindəki dəyişikliklər rifahın ölçülməsinə və məcmu inflyasiya statistikasının şərhinə təsir göstərir, çünki rəsmi qiymət indeksləri ev təsərrüfatları səviyyəsində baş verən keyfiyyətin pisləşməsinə az göstərə bilər [9]. Hansı istehlakçı seqmentlərinin aşağı ticarətdə iştirak etdiyini, hansı məhsul kateqoriyalarının ən həssas olduğunu və davranışın əsasını hansı motivasiyaedici amillərin təşkil etdiyini anlamaq buna görə də əhəmiyyətlidir.

Məsləhətçi firmaların və iqtisadi tədqiqat mərkəzlərinin bu fenomenə artan marağına baxmayaraq, ilkin sorğu məlumatlarına əsaslanan akademik ədəbiyyat, xüsusən də ABŞ və Qərbi Avropadan kənarda nisbətən azdır. Mövcud sübutların çoxu skaner məlumatlarından (pərakəndə satış nöqtələrində kassa aparatları vasitəsilə toplanan satış məlumatları) və ya ikinci dərəcəli sənaye hesabatlarından əldə edilir [14; 16], halbuki mövcud inflyasiya dövründə ticarətin aşağı düşməsinin psixoloji və sosial-demoqrafik proqnozlaşdırıcıları üzrə sisteməlik anket əsaslı tədqiqatlar hələ də inkişaf etməkdədir [4]. Bu tədqiqat 300 istehlakçı arasında aparılan ilkin kəmiyyət sorğusu vasitəsilə bu boşluğu aradan qaldırmağa kömək etmək üçün hazırlanmışdır.

Tədqiqatın konkret məqsədləri dördqatdır: (a) mövcud inflyasiya dövründə yetkin istehlakçılar arasında brendin aşağı düşməsinin yayılmasını ölçmək; (b) aşağı düşmə ticarətinin ən çox cəmləşdiyi məhsul kateqoriyalarını müəyyən etmək; (c) istehlakçıların milli brendlərə nisbətən özəl etiket keyfiyyəti və dəyəri barədə qavrayışlarını qiymətləndirmək; və (d) ticarətin aşağı düşmə davranışının intensivliyini əhəmiyyətli dərəcədə proqnozlaşdırıcı demoqrafik, iqtisadi və psixoloji dəyişənləri araşdırmaq. Bu məqsədlərə əsaslanaraq, tədqiqat aşağıdakı tədqiqat suallarını cavablandırır: **(RQ1)** İstehlakçılar 2022-2025-ci illərin inflyasiya dövründə nə dərəcədə ucuzlaşma ilə məşğul olublar? **(RQ2)** Hansı məhsul kateqoriyalarında ucuzlaşma ən yüksək nisbətdə müşahidə olunur? **(RQ3)** İstehlakçılar milli brendlərə nisbətən özəl marka alternativlərini necə qəbul edirlər? **(RQ4)** Gəlir, yaş, inflyasiyanın şiddəti və iqtisadi narahatlıq ticarətin ucuzlaşma intensivliyini nə dərəcədə proqnozlaşdırır?

Bu məqalənin qalan hissəsi IMRAD strukturunu izləyir. 2-ci bölmədə tənəzzül və inflyasiya dövrlərində istehlakçı davranışı ilə bağlı nəzəri və empirik ədəbiyyat nəzərdən keçirilir, xüsusilə marka əvəzlənməsi və özəl etiketin qəbulunun əsas mexanizmlərinə diqqət yetirilir. 3-cü bölmədə nümunə götürmə, cihazlaşdırma və analitik prosedurlar da daxil olmaqla tədqiqat metodologiyası ətraflı şəkildə təqdim olunur. 4-cü bölmədə dörd tədqiqat sualı ətrafında təşkil edilmiş 300 respondent iştirak edən sorğunun nəticələri təqdim olunur. 5-ci bölmədə əvvəlki tədqiqatların işığında tapıntılar müzakirə olunur və gələcək tədqiqatlar üçün idarəetmə nəticələri, məhdudiyyətlər və istiqamətlər göstərilir. 6-cı bölmədə yekunlaşdırılır.

2. Ədəbiyyat İcmalı

2.1 Nəzəri Əsaslar

İqtisadi turbuləntlik dövründə istehlakçı davranışı ilə bağlı tədqiqatlar Katonanın (1975) davranış iqtisadiyyatı sahəsindəki qabaqcıl işinə gedib çıxır. Bu işdə ev təsərrüfatlarının istehlakının yalnız cari gəlirlə deyil, həm də gözlənilən, narahatlıq və qəbul edilən maliyyə təhlükəsizliyi ilə formalaşdığı göstərilir. İstehlakçılar gələcək qiymətlərin artacağını və ya öz iqtisadi vəziyyətlərinin pisləşəcəyini gözlədikdə, onlar ixtiyari alışları təxirə salır, mümkün olduqda ehtiyat yığımlarını

artırır və gündəlik qərarlarda qiymətə daha həssas olurlar [11]. Sonrakı işlər iqtisadi narahatlıq, qəbul edilən nəzarət və öhdəsindən gəlmə istiqaməti kimi psixoloji konstruksiyaları daxil etməklə bu çərçivəni genişləndirmişdir [6].

Marketing ədəbiyyatına xüsusilə təsirli bir töhfə Quelch və Joczun (2009) tənəzzül dövründəki istehlakçıları dörd qrupa bölməsidir: ən çox maliyyə cəhətdən həssas hiss edən və bütün kateqoriyalar üzrə xərcləri azaldan istehlakçılar; ən böyük segmenti təşkil edən və selektiv şəkildə qənaət edən əziyyət çəkən, lakin səbirli istehlakçılar; böhrandan əvvəlki səviyyələrdə istehlak etməyə davam edən və daha çox ayrı-seçkilik edən rahatlıqla təmin olunmuş istehlakçılar; və əsas davranış dəyişikliklərinə müqavimət göstərən, lakin böyük alışlar üçün vaxt çərçivəsini uzadan, adətən gənc və şəhərli istehlakçılar. Xüsusilə ilk iki segment ticarətin aşağı düşməsinin əsas mühərrikləridir. Müəlliflər həmçinin iddia edirlər ki, böhranlar zamanı istehlakçılar məhsulları zəruri, şirniyyat, təxirə salına bilən və xərclənə bilən olaraq yenidən təsnif edirlər və bu da kateqoriya səviyyəli tələbə müvafiq təsir göstərir.

Makroiqtisadi baxımdan, Jaimovich və digərləri (2019) Böyük Tənəzzül dövründə ABŞ ev təsərrüfatlarının on istehlakçı qablaşdırılmış mal kateqoriyasında sistemətiq olaraq daha aşağı keyfiyyətli malları daha yüksək keyfiyyətli mallarla əvəz etdiyini sənədləşdirirlər. Daha aşağı keyfiyyətli malların istehsalı ümumiyyətlə daha az əmək tələb etdiyindən, müəlliflər iddia edirlər ki, aşağı qiymətlərlə ticarət etmək tənəzzül zamanı məşğulluq itkilərini artırıb və bu da mikrosəviyyəli davranışın makrosəviyyəli təsirlərə necə birləşə biləcəyini göstərir. Kouvavas (2022) əlavə olaraq, keyfiyyət əvəzetməsinin əldə edilməməsinin ənənəvi inflyasiya ölçmələrinə təsir etdiyini irəli sürür, çünki rəsmi qiymət indeksləri keyfiyyətin pisləşməsi ilə əlaqəli rifah itkisini qismən əks etdirmir.

2.2 Ticarətin Aşağı Düşməsi və Şəxsi Nişanlı Məhsul Dinamikası

Geniş bir empirik ədəbiyyatda iqtisadiyyatın tsiklik (dövr) komponentinin şəxsi nişanlı məhsulların (məsələn, supermarketlərin öz adları ilə istehsal etdiyi ucuz məhsullar) bazar payına necə təsir etdiyi araşdırılmışdır. Lamey və digərləri (2007) şəxsi nişanlı məhsul payının kontr-tsiklik (əks-dövr) olaraq (yəni iqtisadi geriləmə dövrlərində artır, yüksəliş dövrlərində isə azalır) davrandığını, lakin bu hərəkətlərin asimmetrik olduğunu göstərmək üçün ABŞ-dan və dörd Avropa ölkəsindən zaman seriyası məlumatlarından istifadə etmişlər. Lakin bu hərəkətlər asimmetrikdir: istehlakçılar tənəzzül zamanı şəxsi nişanlı məhsulları daha sürətlə və geniş şəkildə mənimsəyirlər, nəinki sonrakı bərpa dövrlərində onlardan imtina edirlər. Geriləmə dövründə qazanan payın əhəmiyyətli bir hissəsinin qalıcı olduğu sübut edilmişdir ki, bu da iqtisadi böhranların brend sadıqlıyı strukturlarında davamlı dəyişikliklər yaratdığını göstərir. Lamey və b. (2012) bu tədqiqatı daha da genişləndirərək nümayiş etdirmişlər ki, milli brend istehsalçıları resessiya (tənəzzül) zamanı reklam və innovasiya xərclərini azaltmağa meyllidirlər, eyni zamanda pərakəndə satıcılar öz brendlərinə daha çox sərmayə qoyurlar — bu kombinasiya isə kontr-tsiklik tendensiyanı daha da gücləndirir.

Son sənaye tədqiqatları 2022-2024-cü illər inflyasiya epizodu zamanı çox oxşar modelləri sənədləşdirib. McKinsey-nin (2024) istehlakçı trendləri hesabatına əsasən, istehlakçıların 36%-i şəxsi nişanlı məhsulları daha tez-tez almağı planlaşdırıb, 60%-i isə şəxsi brendlərin milli brendlərlə eyni və ya onlardan daha yüksək keyfiyyət təklif etdiyinə inanıb. McKinsey-nin 2023-cü il üzrə 'Ərzaq Mağazalarının Vəziyyəti' (State of Grocery) sorğusu müəyyən edib ki, istehlakçıların 83%-i şəxsi brendli qida məhsullarının keyfiyyətini markalı analoqları ilə bərabər və ya onlardan üstün hesab edir, 44%-i isə gələcəkdə daha çox şəxsi brend almağı planlaşdırır [17]. Bu cür qavrayışlar, özəl brendlərin əsasən keyfiyyət fərqləndirməsindən daha çox əlverişliliklə əlaqəli olduğu əvvəlki onilliklərdən əhəmiyyətli bir dəyişikliyi təmsil edir.

Şəxsi nişanlı məhsullara keçiddən əlavə, daha ucuz segmentə keçid özünü bir neçə əlaqəli formada büruzə verir: pərakəndə satış nöqtələrini 'topdansatış klubları' və endirim şəbəkələrinə doğru dəyişmək, vahid xərci azaltmaq üçün daha böyük və ya daha kiçik paket ölçüləri almaq, kupon və promo-aksiyalardan istifadəni artırmaq, habelə qeyri-vacib malların alışını təxirə salmaq və ya tamamilə ləğv etmək [8; 12]. Flatters və Willmott (2009) 2008-2009-cu illərdəki tənəzzülün,

müqayisəli alış-veriş, siyahı tərtib etmə və topdan alış-verişin artması ilə xarakterizə olunan, bərpa dövründə də davam edən "yeni qənaətcilliyi" sürətləndirdiyini müşahidə etdilər. Kaytaz və Gül (2014), Türkiyə ev təsərrüfatlarını araşdıraraq, oxşar mübarizə strategiyaları və əsas məhsullardakı dəyərli brendlərə yönəlmiş açıq şəkildə yenidən istiqamətlənmə barədə məlumat verdilər. El Sayed (2024) təhlili Misirə də genişləndirdi, burada valyuta devalvasiyası və mürəkkəb inflyasiya materializm, narahatlıq və özəl etiket münasibətləri ilə vasitəçilik edilən hipermarketlərdə və supermarketlərdə geniş yayılmış brend əvəzetməsinə səbəb oldu.

2.3 Tədqiqat Boşluğu və Töhfəsi

Yuxarıdakı tədqiqatlar ticarətin aşağı düşməsi ilə bağlı zəngin bir məlumat təqdim etsə də, bir neçə boşluq qalmaqdadır. Birincisi, kəmiyyət sübutlarının böyük bir hissəsi ya istehlakçıların nəyi aldığını əks etdirən, lakin bunun səbəbini (niyə aldığını) açıqlamayan pərakəndə satış səviyyəli skaner məlumatlarından, ya da metodologiyası və seçmə qrupları hər zaman tam şəkildə açıqlanmayan konsaltinq hesabatlarından əldə edilir. İkincisi, ticarətin aşağı düşmə intensivliyinin fərdi səviyyəli proqnozlaşdırıcıları - o cümlədən iqtisadi narahatlıq kimi psixoloji dəyişənlər - həmyaşıdlar tərəfindən nəzərdən keçirilmiş işlərdə az [4]. Üçüncüsü, 2021-ci ildən sonrakı inflyasiya epizodu 2008-2009-cu illərin tənəzzülündən fərqlənir, çünki o, tələbin azalması ilə deyil, təklif tərəfindəki şoklar ilə idarə olunurdu və buna görə də onun davranış nəticələri fərqli ola bilər [14; 24]. Bu tədqiqat, münasibət, qavrayış və davranış ölçülərini tək bir ilkin məlumat sorğusunda birləşdirməklə və demoqrafik, iqtisadi və psixoloji dəyişənlərin ticarətin aşağı düşmə intensivliyi üzərində birgə proqnozlaşdırıcı gücünü sınaqdan keçirməklə töhfə verir.

3. Metod

3.1 Tədqiqat Dizaynı

Tədqiqatda kəmiyyət, kəsişmə, təsviri-korrelyasiya tədqiqat dizaynı istifadə edilmişdir. Kəmiyyət metodları ona görə seçilmişdir ki, tədqiqatın məqsədləri yayılma dərəcəsinin (prevalence) ölçülməsini, demoqrafik alt qruplar arasında müqayisənin aparılmasını və nəzəri proqnozlaşdırıcıların nisbi gücünün qiymətləndirilməsini tələb edirdi; strukturlaşdırılmış anketlər və induktiv (çıxarışlı) statistika bu tapşırıqlar üçün olduqca münasibdir [3]. Uzunmüddətli deyil, kəsişmə dizaynı istifadə edilmişdir, çünki tədqiqat davam edən inflyasiya epizodu zamanı istehlakçı davranışını tək bir nöqtədə xarakterizə etməyə çalışmışdır. Məlumatlar 2026-cı ilin yanvar-mart ayları arasında toplanmışdır.

3.2 Əhali və Nümunə

Tədqiqatda hədəf kontingent qismində ev təsərrüfatlarının alış-veriş qərarlarında birbaşa və ya şərikli iştirak edən, 18 yaşdan yuxarı yetkin şəxslər müəyyən edilmişdir. Tədqiqatda qeyri-ehtimal əsaslı əlverişli-kvota seçmə prosedurundan istifadə edilmişdir. Demoqrafik cəhətdən qeyri-mütənasib (meylli) seçmə qrupunun yaranmaması üçün cinsiyyət və yaş qrupları üzrə çevik kvotalar tətbiq olunmuşdur. Cəmi 316 anket cavablanmışdır; Natamam cavablar və uğursuz diqqət yoxlamaları silindikdən sonra təhlil üçün 300 etibarlı cavab saxlandı. Altı proqnozlaşdırıcısı $\alpha = .05$ və güc = 0.80 olan çoxsaylı reqressiya modelində orta effekti ($f^2 = 0.15$) aşkar etmək üçün tələb olunan minimum nümunə ölçüsü təxminən 98 idi [2]; buna görə də 300-dən ibarət reallaşdırılmış nümunə kifayət qədər statistik güc təmin etdi və mənalı alt qrup təhlillərinə imkan verdi.

3.3 Alət

Əvvəlki işlərdən təsdiqlənmiş maddələrə əsaslanaraq [4; 17] bu tədqiqat üçün xüsusi olaraq strukturlaşdırılmış anket hazırlanmışdır. Alətdə beş bölmə üzrə paylanmış 34 qapalı element var idi. A bölməsi demoqrafik xüsusiyyətləri üç qrupda (aşağı: 1000 AZN ekvivalentindən aşağı; orta: 1001–2000 AZN ekvivalenti; yüksək: 2001 AZN ekvivalentindən yuxarı) əks etdirən demoqrafik xüsusiyyətləri əhatə etmişdir. B bölməsi inflyasiyanın şiddətini 1-dən (tamamilə razı deyiləm) 5-ə qədər (tamamilə razıyam) dəyişən 5 ballıq Likert maddəsi vasitəsilə ölçmüşdür. C bölməsi 1-dən (heç vaxt) 5-ə qədər (çox tez-tez) dəyişən 5 ballıq şkala istifadə edərək 7 məhsul kateqoriyası (baqqal, ev təmizliyi, şəxsi qulluq, geyim, açıq havada yemək, əyləncə və davamlı əşyalar) üzrə ticarətin aşağı düşmə davranış tezliyini ölçmüşdür. D bölməsi qəbul edilmiş keyfiyyəti, etibarı və

alış niyyətini ölçən altı maddə vasitəsilə özəl marka qavrayışlarını qiymətləndirmişdir. E bölməsi altı motivasiyaedici maddəni - qiymət qənaəti, qəbul edilmiş ekvivalent keyfiyyət, həmyaşıdların təsiri, iqtisadi narahatlıq, mövcudluq və etik mülahizələri - yenidən 5 ballıq Likert şkalasında əks etdirmişdir. Tam tətbiq olunmazdan əvvəl, alət istehlakçı davranışı sahəsində təcrübəsi olan üç akademik rəyçi tərəfindən nəzərdən keçirilmiş və son nümunəyə daxil edilməmiş 30 respondentlə pilot sınaqdan keçirilmişdir. Kronbax alfası ilə ölçülən daxili ardıcılıq etibarlılığı bütün çoxməqsədli şkala üçün məqbul idi: qəbul edilən inflyasiya şiddəti ($\alpha = .83$), ticarətin aşağı düşmə intensivliyi ($\alpha = .79$), özəl etiket qavrayışı ($\alpha = .81$) və iqtisadi narahatlıq ($\alpha = .77$). Bütün dəyərlər ənənəvi 0.70 həddini aşmışdır [21].

3.4 Məlumatların Toplanması Proseduru

Anket təhlükəsiz sorğu platforması vasitəsilə onlayn şəkildə doldurulub və tədqiqatçıların peşəkar və sosial şəbəkələri vasitəsilə paylanıb, az təmsil olunan demoqrafik qruplara çatmaq üçün hədəf sosial media paylaşımı ilə zənginləşdirilib. İştirak könüllü və anonim olub; şəxsiyyəti müəyyən edən heç bir məlumat toplanmayıb. Açılış səhifəsində tədqiqatın məqsədi, təxmini tamamlanma müddəti (təxminən 12 dəqiqə) və iştirakın könüllü xarakteri təsvir edilib və məlumatlı razılıq əldə edilib. Anketin ortasına iki diqqət yoxlaması maddəsi daxil edilib və hər iki yoxlamadan keçməyən cavablar təhlildən çıxarılıb. Tədqiqat məxfilik, könüllü imtina və respondent muxtariyyəti daxil olmaqla, sosial elmlər tədqiqatları üçün standart etik qaydalara uyğun olaraq aparılıb.

3.5 Məlumatların Təhlili

Məlumatlar təhlil üçün IBM SPSS Statistics (versiya 28) proqramına ixrac edilmişdir. Bütün dəyişənlər üçün təsviri statistika (orta qiymətlər, standart meyllər, tezliklər, faizlər) hesablanmışdır. Kateqoriyalı demoqrafik dəyişənlər və kateqoriyalı ticarətin aşağı düşmə göstəriciləri arasındakı əlaqələri araşdırmaq üçün müstəqilliyin Xi-kvadrat testlərindən istifadə edilmişdir. Əhəmiyyətli təsirlər üçün Tukey-in HSD post-hoc testləri ilə gəlir qrupları və yaş qrupları üzrə ticarətin aşağı düşmə intensivliyi ballarını müqayisə etmək üçün birtərəfli dispersiya təhlili (ANOVA) istifadə edilmişdir. Daha sonra ümumi ticarətin aşağı düşmə intensivliyi (yeddi kateqoriya maddəsi üzrə orta qiymət) asılı dəyişən və altı müstəqil dəyişən: qəbul edilən inflyasiya şiddəti, gəlir diapazonu, yaş, ev təsərrüfatının ölçüsü, iqtisadi narahatlıq və özəl etiket qavrayışı ilə çoxsaylı xətti reqressiya modeli qiymətləndirilmişdir. Statistik əhəmiyyət $\alpha = .05$ səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Normallıq, xəttilik, homoskedastiklik və multikollinearlıq fərziyyələri yoxlanılmışdır. Bütün dispersiya inflyasiya amilləri 2.5-dən aşağı idi ki, bu da multikollinearlıqla bağlı heç bir narahatlığın olmadığını göstərir.

4. Nəticələr

4.1 Nümunə Xüsusiyyətləri

Nümunə üçün təsviri statistika Cədvəl 1-də verilmişdir. Respondentlərin 54.0%-ni qadınlar ($n = 162$), 46.0%-ni isə kişilər ($n = 138$) təşkil etmişdir. Yaş qrupları aşağıdakı kimi paylanmışdır: 18–25 (21.7%), 26–35 (28.0%), 36–45 (21.3%), 46–55 (16.0%) və 56 və yuxarı (13.0%). Ev təsərrüfatı gəlirlərinə gəldikdə, 28.3%-i aşağı, 52.0%-i orta və 19.7%-i yüksək qrupda idi. Təhsil səviyyəsi ali təhsilə doğru meylli idi: 17.7%-i orta məktəb ixtisasına, 54.3%-i bakalavr dərəcəsinə və 28.0%-i isə aspirantura dərəcəsinə malik idi. Ev təsərrüfatının orta ölçüsü 3 nəfər idi. Buna görə də, nümunə, alt qrupların müqayisəsinə imkan vermək üçün yaş və gəlir qrupları üzrə müvafiq bölgüyə malik, şəhər, orta gəlirli istehlakçı əhalisini geniş şəkildə təmsil edir.

Cədvəl 1

Nümunənin Demoqrafik Xüsusiyyətləri (N = 300)

Göstərici	Tezlik (n)	Faiz (%)
Cins		
Qadın	162	54.0

Kişi	138	46.0
Yaş qrupu		
18–25	65	21.7
26–35	84	28.0
36–45	64	21.3
46–55	48	16.0
56 və yuxarı	39	13.0
Gəlir səviyyəsi		
Aşağı (< AZN 1000)	85	28.3
Orta (AZN 1001–2000)	156	52.0
Yüksək (> AZN 2001)	59	19.7
Təhsil səviyyəsi		
Orta təhsil	53	17.7
Bakalavr dərəcəsi	163	54.3
Ali təhsildən sonrakı (Magistratura/Doktorantura)	84	28.0

4.2 İnflyasiyanın şiddətinin qəbul edilməsi

Respondentlərin əksəriyyəti inflyasiyanın onların ailələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini bildirib. Beş maddədən ibarət qəbul edilən inflyasiya şiddəti şkalasında (1-5 diapazonu) orta bal $M = 4.21$ ($SD = 0.68$) olub. Respondentlərin 84.3%-i "Qiymətlərin artması ailə büdcəmə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edib" ifadəsi ilə tamamilə razılaşıb və ya qəti şəkildə razılaşıb, 78.0%-i isə "İki il əvvəlkindən daha çox pul xərclədiyim barədə daha ehtiyatlıyam" ifadəsi ilə razılaşıb. Qəbul edilən inflyasiya şiddəti gəlir diapazonuna görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənib: aşağı gəlirli respondentlər ən yüksək şiddəti ($M = 4.51$, $SD = 0.55$), ardınca orta gəlirli ($M = 4.20$, $SD = 0.64$) və yüksək gəlirli respondentlər ($M = 3.81$, $SD = 0.76$) bildiriblər. Birtərəfli ANOVA bu fərqlərin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olduğunu təsdiqlədi, $F(2, 297) = 19.64$, $p < .001$, $\eta^2 = 0.117$, bu da böyük bir təsir ölçüsünü göstərir. Tukey-in HSD post-hoc testləri hər üç gəlir qrupu arasında əhəmiyyətli cütlük fərqləri göstərdi.

4.3 Ticarətin Aşağı Yayılması

Mərkəzi tapıntı budur ki, respondentlərin 79.3%-i ($n = 238$) əvvəlki on iki ay ərzində ən azı bir ticarət-enmə davranışı formasında iştirak etdiklərini bildiriblər. Yalnız 20.7%-i marka və pərakəndə satış seçimlərinin əsasən dəyişməz qaldığını bildirib. Yeddi məhsul kateqoriyası üzrə ticarət-enmə davranışının tezliyi Cədvəl 2-də bildirilir, burada "tez-tez" və "çox tez-tez" cavabları (5 ballıq tezlik şkalasında 4 və ya 5) birləşdirilib.

Cədvəl 2

Məhsul kateqoriyaları üzrə Ticarət-enmə davranışının yayılması

Kateqoriya	% "Tez-tez" və ya "Çox tez-tez"	Orta qiymət (SM)	Sıra
Ərzaq məhsulları (əsas ehtiyaclar)	68.3	3.91 (0.95)	1
Məişət təmizlik vasitələri	54.0	3.52 (1.02)	3
Çöldə yemək / Restoranlar	52.3	3.48 (1.11)	4
Şəxsi qulluq vasitələri	41.7	3.19 (1.08)	5
Geyim və tekstil	38.0	3.04 (1.14)	6
Əyləncə və asudə vaxt	56.7	3.61 (1.07)	2

Uzunmüddətli istifadə malları	24.3	2.56 (1.16)	7

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, geniş ticarəti ən çox tez-tez alınan, qiymət baxımından görünən kateqoriyalarda yəni, baqqal (68,3%) və əyləncə (56,7%) və ən az istehlak mallarında (24,3%) üstünlük təşkil edir, burada əvəzetmə dövrləri daha uzun olur. Markaya xas funksionallıq tez-tez nəzərə çarpır. Nisbi reytinglər, istehlakçı qablaşdırılmış mallarının, xüsusən də qida əsaslı məhsulların inflyasiya epizodları zamanı ən çox məruz qalan kateqoriyalar olması ilə bağlı sənaye tapıntıları ilə uyğun gəlir [1].

4.4 Eniş Davranışının Formaları

Respondentlər artan qiymətləri idarə etmək üçün bir neçə konkret strategiyadan istifadə etdilər. Ən çox rast gəlinən hal, nümunənin 72,3%-i tərəfindən bildirilən eyni kateqoriyadakı daha ucuz brendlərə keçid, ardınca şəxsi nişanlı məhsullar və ya mağaza brendli məhsulların alınması (62,7%), daha aşağı qiymətli pərakəndə satış mağazalarına və ya endirim şəbəkələrinə keçid (58,3%), kupon və promosyon istifadəsinin artırılması (51,3%), vahid dəyərini azaltmaq üçün daha böyük paket ölçülərinin alınması (44,0%) və pul vəsaitlərinin hərəkətini idarə etmək üçün daha kiçik paket ölçülərinin alınması (37,7%) olub. Vacib olmayan alış-verişlərin təxirə salınması da geniş yayılmışdı (65,0%). Bu nümunələr, miqdarın və ya paket ölçüsünün dəyişdirilməsini və pərakəndə satış yerlərinin dəyişdirilməsini ən çox istifadə edilən iki ticarət endirimi taktikası kimi müəyyən edən McKinsey-in (2023) ABŞ İstehlakçı Nəbzi Sorğusu ilə uyğun gəlir.

4.5 Şəxsi Nişanlı Məhsul Qavrayışları

Şəxsi nişanlı məhsulların qavrayış şkalasının nəticələri mağaza brendlərinə müsbət baxışlara doğru əhəmiyyətli bir dəyişikliyi göstərir. Respondentlərin əksəriyyəti (71,0%) şəxsi nişanlı məhsul keyfiyyətini milli brendlərə bərabər və ya daha yaxşı qiymətləndirib və 74,7%-i şəxsi nişanlı məhsulların pula daha yaxşı dəyər təklif etdiyi ilə razılaşmış. Gələcək niyyətləri barədə soruşulduqda, respondentlərin 62,7%-i inflyasiya azalsa belə, şəxsi nişanlı məhsulları hazırkı və ya daha yüksək səviyyələrdə almağa davam etməyi planlaşdırdıqlarını bildirdilər. Bu, Lamey və digərlərinin (2007) fikrincə, ticarətin aşağı düşməsinin bir hissəsi sırf dövrü deyil, davamlı ola bilər. Şəxsi nişanlı məhsullara inam kateqoriyaya görə dəyişdi: ev təmizliyində ($M = 4.18$) və əsas əşyalarda ($M = 4.02$) ən yüksək, şəxsi qulluqda ($M = 3.41$) və geyimdə ($M = 3.12$) isə ən aşağı idi ki, bu da kateqoriyaya xas keyfiyyət siqnallarının marka əvəzlənməsini formalaşdırmağa davam etdiyini göstərir.

4.6 Ticarətin aşağı düşmə intensivliyində alt qrup fərqləri

Ümumi ticarətin aşağı düşmə intensivliyi (bütün yeddi kateqoriyalı məhsul üzrə orta, 1-5 diapazonu) demoqrafik alt qruplar arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmişdir. Gəlir diapazonuna görə birtərəfli ANOVA əhəmiyyətli təsir göstərdi, $F(2, 297) = 24.16$, $p < .001$, $\eta^2 = 0.140$. Aşağı gəlirli respondentlər ən yüksək intensivliyi ($M = 3.94$, $SD = 0.71$), ardınca orta gəlirli ($M = 3.48$, $SD = 0.76$) və yüksək gəlirli respondentlər ($M = 2.96$, $SD = 0.82$) bildirmişlər; bütün cütlük fərqləri $p < .01$ səviyyəsində əhəmiyyətli olmuşdur. Yaş həddi üzrə ikinci ANOVA da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir, $F(4, 295) = 5.62$, $p < .001$, $\eta^2 = 0.071$, 36–45 və 46–55 mötərizələri ən yüksək intensivliyi ($M = 3.71$ və 3.66) bildirmişdir ki, bu da McKinsey-in (2024) müşahidəsi ilə uyğun gəlir ki, yaşlı kohortlar indi daha gənc kohortlar kimi brendləri dəyişdirməyə oxşar istək nümayiş etdirirlər. Xi-kvadrat testləri gəlir diapazonu ilə özəl marka alış tezliyi arasında əhəmiyyətli əlaqələri təsdiqlədi, $\chi^2(4) = 31.84$, $p < .001$, yaş qrupu ilə pərakəndə satış dəyişikliyi arasında isə $\chi^2(8) = 19.72$, $p = .011$.

4.7 Reqressiya Təhlili

Fərziyyə edilən hərəkətverici qüvvələrin birgə proqnozlaşdırma gücünü qiymətləndirmək üçün, ümumi ticarət eniş intensivliyi asılı dəyişən kimi qiymətləndirilmiş çoxsaylı xətti reqressiya hesablanmışdır. Model statistik cəhətdən əhəmiyyətli idi, $F(6, 293) = 35.82$, $p < .001$ və asılı

dəyişəndəki variasiyanın 42.3%-ni izah etmişdir ($R^2 = .423$, düzəliş edilmiş $R^2 = .411$). Standartlaşdırılmış reqressiya əmsalları Cədvəl 3-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3

Ticarət eniş intensivliyini proqnozlaşdırən çoxsaylı reqressiya (N = 300).

Proqnozlaşdırıcı	β (standartlaşdırılmış)	t	p
Qavranılan inflyasiya kəskinliyi	.34	6.42	< .001
Gəlir səviyyəsi (yüksək = daha çox)	-.28	-5.31	< .001
İqtisadi narahatlıq (təşviş)	.21	3.95	< .001
Yaş	.12	2.28	.023
Şəxsi nişanlı məhsul qavrayışı	.15	2.81	.005
Ev təsərrüfatının böyüklüyü	.08	1.56	.120

Modelə daxil edilən altı proqnozlaşdırıcıdan beşi statistik baxımdan əhəmiyyətli nəticə göstərmişdir. Qavranılan inflyasiya kəskinliyi ($\beta = .34$, $p < .001$) aşağı seqmentə keçid intensivliyinin ən güclü müsbət proqnozlaşdırıcısı kimi müəyyən edilmişdir. Ondan sonra müvafiq olaraq iqtisadi narahatlıq ($\beta = .21$, $p < .001$), şəxsi nişanlı məhsul qavrayışı ($\beta = .15$, $p = .005$) və yaş ($\beta = .12$, $p = .023$) gəlir. Gəlir səviyyəsi isə əhəmiyyətli mənfi proqnozlaşdırıcı olmuşdur ($\beta = -.28$, $p < .001$) bu, ev təsərrüfatının gəliri yüksəldikcə aşağı seqmentə keçid meylinin azaldığını təsdiq edir. Ev təsərrüfatının böyüklüyü (ailə üzvlərinin sayı) statistik cəhətdən əhəmiyyətli proqnozlaşdırıcı hesab olunmamışdır ($p = .120$). Ümumilikdə, bu nəticələr "trading down" davranışının həm obyektiv maliyyə təzyiqi (gəlir, qavranılan inflyasiya kəskinliyi), həm subyektiv psixoloji reaksiyalar (iqtisadi narahatlıq), həm də kateqoriyaya xas münasibətlər (şəxsi nişanlı məhsul qavrayışı) tərəfindən birgə idarə olunduğuna dair nəzəri gözləntiləri dəstəkləyir.

5.1 Əsas Nəticələrin Şərhi

Bu tədqiqat, brendin qiymətinin aşağı düşməsinin son inflyasiya epizoduna geniş yayılmış, sistemli bir cavab olduğunu göstərən ilkin sorğu sübutlarını təqdim edir və yetkin istehlakçıların 79,3%-i ən azı bir qiymətin aşağı düşməsi davranışı ilə məşğul olur. Bu miqyas, McKinsey & Company (2023) tərəfindən bildirilən 80% rəqəmi və məsləhətçi şirkətin sonrakı tədqiqat dalğalarında ABŞ və Avropada sənədləşdirilmiş 75-85% diapazonu ilə çox uyğun gəlir. Baqqal məhsulları, ev təmizliyi, şəxsi qulluq və yemək kateqoriyalarında qiymətin aşağı düşməsinin konsentrasiyası da AlphaSense-in (2023) sənaye təhlili ilə üst-üstə düşür, bu təhlildə istehlakçı qablaşdırılmış malları və xüsusən də qida əsaslı məhsullar qiymətin aşağı düşməsinə ən çox məruz qalan alt sektorlar kimi müəyyən edilmişdir.

Şəxsi nişanlı məhsul qavrayışlarında güclü dəyişiklik bəlkə də ən əhəmiyyətli tapıntıdır. Bu tədqiqatda iştirak edən respondentlərin yetmiş bir faizi şəxsi nişanlı məhsul keyfiyyətini milli brendlərə bərabər və ya daha yüksək qiymətləndirib ki, bu da McKinsey-in (2023) Baqqal İstehlakçıların Vəziyyəti Sorğusunda (State of Grocery Consumer Survey) bildirilən 83%-ə və məsləhət şirkətinin 2024-cü il özəl etiket hesabatındakı 80%-lik rəqəmə yaxındır. Respondentlərin 62,7%-nin inflyasiya azalsa belə, şəxsi nişanlı məhsul almağa davam etmək niyyətində olması Lamey və digərlərinin (2007) daralmalar zamanı şəxsi nişanlı məhsul səhmlərinin qazancının qismən daimi olduğu qənaətinə dəstəkləyir. Nəzəri baxımdan, bu, iqtisadi şokların özəl etiket keyfiyyəti haqqında gizli öyrənməni sürətləndirdiyini və orijinal iqtisadi stimuldan daha uzun müddət davam edən münasibət dəyişikliyinə səbəb olduğunu göstərir.

Reqressiya nəticələri hərəkətverici qüvvələrin nisbi əhəmiyyətini daha da aydınlaşdırır. Qəbul edilən inflyasiya şiddəti ticarətin aşağı düşməsinin intensivliyinin ən güclü proqnozlaşdırıcısı kimi ortaya çıxdı və obyektiv indekslər deyil, qiymət artımlarının subyektiv təcrübəsinin yaxın davranış stimullaşdırıcı olduğunu vurğulayır [11]. İqtisadi narahatlığın əhəmiyyətli təsiri, Hampson və

McGoldrick (2013) və El Sayed (2024) ilə uyğun olaraq, psixoloji konstruksiyaların sırf iqtisadi dəyişənlərdən kənara çıxaraq izahedici güc əlavə etdiyini təsdiqləyir. Gəlir diapazonuna mənfi əmsal intuitivdir və aşağı gəlirli ev təsərrüfatlarının inflyasiya dövründə ən kəskin real gəlir sıxıntısını hiss etdiyi müşahidəsini təsdiqləyir [19]. Lakin təsir yalnız aşağı gəlirli istehlakçılarla məhdudlaşmır: yüksək gəlirli respondentlərin əhəmiyyətli bir azlığı da aşağı ticarət etdiklərini bildirdi və Walmart-ın son bazar payı qazanclarının getdikcə 100.000 ABŞ dollarından yuxarı qazanc əldə edən ev təsərrüfatlarından gəldiyi müşahidəsini təkrarlayır [13].

5.2 Nəzəri Töhfələr

Tədqiqat istehlakçı davranışı ədəbiyyatına üç yolla töhfə verir. Birincisi, mövcud inflyasiya ədəbiyyatında üstünlük təşkil edən skaner məlumatları və məsləhət tapıntılarını tamamlayan müasir sorğu əsaslı dəlillər təqdim edir. İkincisi, iqtisadi, demoqrafik və psixoloji dəyişənləri tək bir reqressiya modelində birləşdirməklə, bu dəyişənləri təcrid olunmuş şəkildə araşdıran əvvəlki tədqiqatlara nisbətən ticarətin aşağı düşməsinin intensivliyinin hərəkətverici qüvvələrinin daha zəngin portretini təqdim edir. Üçüncüsü, Quelch və Jocz-un (2009) tənəzzül seqmentasiyasını inflyasiya kontekstinə genişləndirir və göstərir ki, əsas iqtisadi şok tələbdən daha çox təklifə əsaslandıqda belə, "əyləcləri basmaq" və "əziyyət çəkən, lakin səbirli" istehlakçılar arasındakı analitik fərq aktuallığını qoruyub saxlayır. Ümumi model göstərir ki, inflyasiya ilə mübarizə, makroiqtisadi mexanizmlər fərqli olsa belə, fərqli olduğundan daha çox tənəzzüllə mübarizəyə bənzəyir.

5.3 İdarəetmə və Siyasət Təsirləri

Milli brend istehsalçıları üçün tapıntılar, mükafat payının qorunmasının qısamüddətli təşviq intensivliyindən daha çox şey tələb etdiyini göstərir. Ticarətin əhəmiyyətsiz bir hissəsinin inflyasiya epizodundan sonra da davam etməsi ehtimalı yüksək olduğundan, brendlər nümayiş etdirilə bilən keyfiyyət fərqləndirməsinə, innovasiyaya və emosional əlaqəyə investisiya qoymalıdırlar [21; 22]. Procter & Gamble və Unilever-in qiymətə həssas istehlakçıları saxlamaq üçün dəyər səviyyəli təkliflər təqdim etmək modeli premium xətləri kannibalizasiya etmədən praktik bir şablon təqdim edir. Pərakəndə satıcılar üçün nəticələr həm marja, həm də sədaqət qolu kimi özəl markalara strateji investisiya üçün biznes əsaslarını gücləndirir. Özəl brendlər artıq sadəcə "əlverişli əvəzedicilər" kimi şərh olunmur; əksinə, onlar getdikcə daha çox etibarlı keyfiyyətli alternativlərə çevrilir və özəl marka portfellerini istehlakçı qablaşdırılmış mallar intizamı ilə idarə edən pərakəndə satıcılar ən çox fayda əldə edirlər [18]. Siyasətçilər üçün, adaptasiya davranışının yalnız gəlir səviyyəsi deyil, daha çox qavranılan inflyasiya kəskinliyi və iqtisadi narahatlıq tərəfindən idarə olunması tapıntısı göstərir ki, istehlakçı etimadına yönəlmiş kommunikasiya strategiyaları və ünvanlı gəlir dəstəyi, təkcə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinin yarada biləcəyi nəticələrdən daha geniş davranış effektlərinə malik ola bilər.

Bir neçə məhdudiyyət qəbul edilməlidir. Birincisi, rahatlıq nümunəsinin istifadəsi, boş demoqrafik kvotalarla azaldılsa da, tapıntıların nümunə götürülmüş əhalidən kənarda ümumiləşdirilməsini məhdudlaşdırır; ehtimal nümunəsi və ya panel əsaslı replikasiya xarici etibarlılığı artıracaq. İkincisi, məlumatlar öz-özünə bildirilir, bu da sosial arzuolunanlıq və ya xatırlama qərəzliliyi ehtimalını artırır; gələcək işlər sorğu məlumatlarını alış gündəlikləri və ya sədaqət kartı qeydləri ilə üçbucaqlaşdırıla bilər. Üçüncüsü, kəşimə dizaynı səbəb-nəticə nəticəsini istisna edir; eyni respondentləri inflyasiya epizodu və onun nəticələri boyunca izləyən uzunmüddətli dizaynlar Lamey və digərləri (2007) tərəfindən irəli sürülən davamlılıq hipotezinin daha ciddi şəkildə sınaqdan keçirilməsinə imkan verəcəkdir. Dördüncüsü, tədqiqat vahid mədəni və iqtisadi kontekstdə aparılmışdır; fərqli inflyasiya trayektoriyalarına malik ölkələrdə - məsələn, Misir, Türkiyə, Argentina və inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda - müqayisəli tədqiqatlar sərhəd şərtlərini işıqlandıracaq. Nəhayət, tədqiqat brend kapitalının nəticələrini birbaşa ölçməmişdir; gələcək tədqiqatlar ticarətin aşağı düşməsi epizodlarının tərk edilmiş brendlərin uzunmüddətli kapitalına necə təsir etdiyini araşdırıla bilər.

6. Nəticə

Bu tədqiqat, 2021-ci ildə başlayan inflyasiya dövründə yetkin istehlakçılar arasında brendin aşağı düşməsinin yayılmasını, kateqoriyalı paylanmasını, qavrayış korrelyasiyalarını və proqnozlaşdırıcılarını araşdırmaq məqsədi daşıyırdı. 300 respondentdən götürülmüş ilkin sorğu məlumatlarına əsaslanaraq, tədqiqat aşağı düşmə ticarətinin geniş yayıldığını sənədləşdirir: istehlakçıların təxminən beş nəfərdən dördü əvvəlki ildə ən azı bir dəfə aşağı düşmə davranışı ilə məşğul olduğunu bildirib və ən intensiv fəaliyyət tez-tez alınan istehlakçı qablaşdırılmış mal kateqoriyalarında cəmləşib. Şəxsi etiket qəbulu yüksək olub, respondentlərin əksəriyyəti mağaza brendlərini milli brendlərə bərabər və ya keyfiyyət baxımından daha üstün kimi qiymətləndirib və əksəriyyəti hazırkı epizoddan sonra da özəl etiket alış-verişini davam etdirmək niyyətində olduğunu bildirib.

Regressiya təhlili qəbul edilən inflyasiya şiddətini ticarətin aşağı düşmə intensivliyinin ən güclü proqnozlaşdırıcısı kimi müəyyən edib və gəlir diapazonu, iqtisadi narahatlıq, yaş və şəxsi nişanlı məhsul qavrayışı da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Birlikdə, bu dəyişənlər ticarətin aşağı düşmə davranışındakı dəyişkənliyin 42%-dən çoxunu izah edib və inflyasiya zamanı mübarizə reaksiyalarının yalnız obyektiv iqtisadi şəraitlə deyil, həm də subyektiv qavrayış və psixoloji vəziyyətlə formalaşdığını təsdiqləyir. Aşağı gəlirli respondentlər ən intensiv şəkildə aşağı ticarət əməliyyatları apardılar ki, bu da real gəlir eroziyasına qeyri-mütənasib məruz qalmaları ilə uyğun gəlir; lakin orta və yüksək gəlirli respondentlər arasında da mənalı aşağı ticarət əməliyyatları müşahidə edildi ki, bu da dəyər yönümlülüynə doğru geniş mədəni dəyişikliyin siqnalıdır.

Tədqiqatın nəticələri bir sıra mühüm praktik və elmi nəticələr ehtiva edir. Milli brendlər üçün bu araşdırma, inflyasiyanın tətiklədiyi seçim dəyişikliyinə brend kapitalında qalıcı izlər buraxma riski daşdığını vurğulayır; premium bazar payını qorumaq üçün keyfiyyət differensiasiyası, innovasiya və emosional əlaqəyə yenidən diqqət yetirilməsi zəruridir. Pərakəndə satıcılar üçün istehlakçıların şəxsi nişanlı (private-label) məhsullara qarşı artan rəğbəti, cari iqtisadi dövrdən daha uzunmüddətli strateji bir fürsəti ifadə edir. Siyasət müəyyənediciləri və tədqiqatçılar üçün isə nəticələr bir daha təsdiqləyir ki, istehlakçı adaptasiyası iqtisadi, demoqrafik və psixoloji dəyişənlərin davranışı formalaşdırmaq üçün bir araya gəldiyi çoxölçülü bir fenomendir.

Xülasə, brendin aşağı ticarəti keçici epizodik reaksiya deyil, təsirlərinin mövcud inflyasiya dövrünün sonundan kənara çıxması ehtimalı olan strukturlaşdırılmış, geniş yayılmış davranış uyğunlaşmasıdır. Burada sənədləşdirilmiş dəyər yönümlülüynü dəyişikliyi pandemiya sonrakı iqtisadiyyatda istehlakçı davranışının ən əhəmiyyətli transformasiyalarından biridir və qarşıdakı illərdə davamlı elmi və idarəetmə diqqətini tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. AlphaSense. (2023). Key impacts of inflation on CPG in 2023: The trade down effect. AlphaSense Insights. <https://www.alpha-sense.com/blog/trends/inflation-cpg-trade-down/>
2. Cohen, J. (1988). Statistical power analysis for the behavioral sciences (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
3. Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (5th ed.). SAGE Publications.
4. El Sayed, A. (2024). Consumers' purchase behavior reactions: A focus on the steady devaluation of currency, compounding increase in inflation rates in Egypt. *Journal of Humanities and Applied Social Sciences*, 6(1), 55–74. <https://doi.org/10.1108/JHASS-05-2023-0054>
5. Flatters, P., & Willmott, M. (2009). Understanding the post-recession consumer. *Harvard Business Review*, 87(7–8), 106–112.
6. Hampson, D. P., & McGoldrick, P. J. (2013). A typology of adaptive shopping patterns in recession. *Journal of Business Research*, 66(7), 831–838. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.06.008>

7. Harvard Business School. (2024). Navigating the mood of customers weary of price hikes. Baker Library Working Knowledge. <https://www.library.hbs.edu/working-knowledge/navigating-the-mood-of-customers-weary-of-price-hikes>
8. Ipsos. (2023). How inflation is changing consumer behavior. Ipsos Insights. <https://www.ipsos.com/en-us/how-inflation-changing-consumer-behavior>
9. Jaimovich, N., Rebelo, S., & Wong, A. (2019). Trading down and the business cycle. *Journal of Monetary Economics*, 102, 96–121. <https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2019.01.024>
10. J.P. Morgan. (2022). Inflation and the cost of living: Are consumers spending less? J.P. Morgan Research. <https://www.jpmorgan.com/insights/global-research/economy/inflation-cost-of-living>
11. Katona, G. (1975). *Psychological economics*. Elsevier.
12. Kaytaz, M., & Gul, M. C. (2014). Consumer response to economic crisis and lessons for marketers: The Turkish experience. *Journal of Business Research*, 67(1), 2701–2706. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2013.03.019>
13. Kogod School of Business. (2022). Consumer behavior during times of inflation—and how to save. American University Kogod School of Business News. <https://kogod.american.edu/news/consumer-behavior-during-times-of-inflation-and-how-to-save>
14. Kouvavas, O. (2022). Why trading down may bias our picture of inflation. *Chicago Booth Review*. <https://www.chicagobooth.edu/review/why-trading-down-may-bias-our-picture-inflation>
15. Lamey, L., Deleersnyder, B., Dekimpe, M. G., & Steenkamp, J.-B. E. M. (2007). How business cycles contribute to private-label success: Evidence from the United States and Europe. *Journal of Marketing*, 71(1), 1–15. <https://doi.org/10.1509/jmkg.71.1.1>
16. Lamey, L., Deleersnyder, B., Steenkamp, J.-B. E. M., & Dekimpe, M. G. (2012). The effect of business-cycle fluctuations on private-label share: What has marketing conduct got to do with it? *Journal of Marketing*, 76(1), 1–19. <https://doi.org/10.1509/jm.09.0320>
17. McKinsey & Company. (2023). US consumers send mixed signals in an uncertain economy. McKinsey Growth, Marketing & Sales Practice. <https://www.mckinsey.com/capabilities/growth-marketing-and-sales/our-insights/us-consumers-send-mixed-signals-in-an-uncertain-economy>
18. McKinsey & Company. (2024). Nine key consumer trends in 2024. McKinsey ConsumerWise. <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/state-of-consumer-2024>
19. McKinsey & Company. (2024). A turning point for private label brands: How retailers can seize the opportunity. McKinsey Retail Practice. <https://www.mckinsey.com/industries/retail/our-insights/a-turning-point-for-private-brands-how-retailers-can-seize-the-opportunity>
20. McKinsey & Company. (2025). The 'value now' consumer: Making sense of US consumer sentiment and spending. McKinsey Consumer Packaged Goods Practice. <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/the-value-now-consumer-making-sense-of-us-consumer-sentiment-and-spending>
21. Nunnally, J. C., & Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric theory* (3rd ed.). McGraw-Hill.
22. Quelch, J. A. (2008). Marketing your way through a recession. Harvard Business School Working Knowledge. <https://www.library.hbs.edu/working-knowledge/marketing-your-way-through-a-recession>
23. Quelch, J. A., & Jocz, K. E. (2009). How to market in a downturn. *Harvard Business Review*, 87(4), 52–62.
24. Yale School of Management. (2022). How does inflation change consumer behavior? Yale Insights. <https://insights.som.yale.edu/insights/how-does-inflation-change-consumer-behavior>
25. Zurawicki, L., & Braidot, N. (2005). Consumers during crisis: Responses from the middle class in Argentina. *Journal of Business Research*, 58(8), 1100–1109. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2004.03.005>

ZƏFƏR İRSİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ STRATEJİ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ülviyyə Fəxrəddin qızı Nemətova
müəllim

ulviyyanematova@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Zəfər İrsi konsepsiyası çərçivəsində Azərbaycanın post-konflikt iqtisadiyyatı şəraitində strateji inkişaf istiqamətləri kompleks şəkildə təhlil edilir. 2020-ci ildə əldə edilən tarixi qələbə nəticəsində formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar ölkənin iqtisadi modelində fundamental transformasiyalara səbəb olmuşdur. Bu transformasiyalar regional reinteqrasiya, iqtisadi diversifikasiya, dayanıqlı inkişaf, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və regionların bərpası kimi strateji istiqamətlərdə özünü göstərir. Tədqiqatda “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinin əsas istiqamətləri əsasında iqtisadiyyatın diversifikasiyası, azad edilmiş ərazilərin bərpası, regional inkişaf və innovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılması məsələlərinə diqqət yetirilir. Post-konflikt mərhələsində Azərbaycanın əsas iqtisadi hədəfləri enerji asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı, rəqəmsal iqtisadiyyatın və “yaşıl enerji” konsepsiyasının tətbiqidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən infrastruktur, “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihələri həm sosial rifahın artırılmasına, həm də regional inteqrasiyanın dərinləşməsinə xidmət edir. Məqalədə həmçinin beynəlxalq maliyyə institutlarının iştirakı, investisiya axınlarının artımı, sosial kapitalın bərpası və “Böyük Qayıdış” proqramının iqtisadi təsirləri təhlil olunur.

Açar sözlər: Zəfər İrsi, Azərbaycan 2030, post-konflikt iqtisadiyyatı, regional reinteqrasiya, dayanıqlı inkişaf, iqtisadi diversifikasiya, regionların bərpası, yaşıl enerji, investisiya mühiti.

Giriş

Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ölkənin siyasi, sosial və iqtisadi həyatında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu mərhələ “Zəfər İrsi” adlandırılan ideoloji və strateji konsepsiyanın formalaşmasına gətirib çıxardı. Zəfər İrsi təkcə hərbi qələbənin simvolu deyil, həm də milli dövlətçilik, iqtisadi dirçəliş və dayanıqlı inkişafın rəmzidir. Azərbaycan hökuməti “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində bu dövrü milli iqtisadiyyatın yeni keyfiyyət mərhələsi kimi müəyyən edib [4]. Bu sənədin əsas məqsədi ölkənin iqtisadi inkişaf modelini yalnız resurslara əsaslanan deyil, insan kapitalına, innovasiyalara və rəqabət üstünlüklərinə söykənən bir sistemə çevirməkdir. “Azərbaycan 2030” sənədi beş əsas strateji prioriteti müəyyən etməklə uzunmüddətli iqtisadi idarəetmənin və sosial transformasiyanın əsas istiqamətlərini formalaşdırır.

Birinci prioritet - **dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi artım** - ölkənin makroiqtisadi sabitliyini təmin etməklə yanaşı, iqtisadiyyatın neft gəlirlərindən asılılığını azaltmağa, qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmağa yönəlib. Bu, xüsusilə post-konflikt dövründə iqtisadi diversifikasiyanın təmin olunması üçün vacibdir. Çünki azad edilmiş ərazilərin bərpası və inteqrasiyası yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaranmasına, daxili bazarın genişlənməsinə və ixrac potensialının artmasına şərait yaradır.

İkinci prioritet - **rəqəmsal iqtisadiyyat və innovasiyalar** - müasir texnologiyaların tətbiqini, elektron idarəetməni və innovativ sahibkarlığın genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” modellərinin tətbiqi regionun inkişafına innovativ yanaşmanın nümunəsi kimi çıxış edir [9].

Üçüncü istiqamət - **sosial rifah və insan kapitalı** - iqtisadiyyatın inkişafının mərkəzində vətəndaş amilini qoyur. Hökumət sosial siyasət vasitəsilə təhsil, səhiyyə və məşğulluq sahələrində bərabər imkanlar yaratmağı, əhəlinin rifahını dayanıqlı əsasda təmin etməyi qarşıya məqsəd qoyub.

Dördüncü prioritet - **təmiz ətraf mühit və yaşıllıq artımı** - Azərbaycanın “yaşıl enerji” strategiyası ilə birbaşa əlaqəlidir. Qarabağ regionunun “yaşıl enerji zonası” kimi elan edilməsi həm ekoloji, həm də iqtisadi baxımdan strateji qərardır. Bu, bərpa olunan enerji mənbələrinin (günəş, külək, hidroenerji) inkişafına təkan verəcək və yeni texnologiyaların investisiyaları cəlb edəcək [6].

Beşinci prioritet isə **güclü dövlət və ədalətli cəmiyyət** konsepsiyasını əhatə edir. Burada əsas vurğu şəffaf idarəetmə, hüququn aliliyi və institusional islahatların dərinləşdirilməsinə yönəlib. Bu yanaşma iqtisadiyyatın sağlam bazar prinsipləri üzərində qurulmasına, dövlət və biznes arasında qarşılıqlı etimadın güclənməsinə xidmət edir. “Azərbaycan 2030” sənədi Zəfər İrsinin iqtisadi əsaslarını möhkəmləndirir və ölkənin gələcək inkişaf strategiyasını müəyyən edir. Bu strategiyanın mərkəzində milli resursların səmərəli idarə edilməsi, regional bərabərliyin təmin olunması, sosial rifahın yüksəldilməsi və innovasiyaların iqtisadi artımın əsas mühərrikinə çevrilməsi dayanır.

Zəfər İrsi və Post-konflikt Reallıqları

2020-ci ildə başa çatan Vətən müharibəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələndi və bu, ölkənin siyasi, sosial və iqtisadi həyatında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu mərhələ “Zəfər İrsi” adlandırılan konsepsiyanın formalaşmasına səbəb oldu. Zəfər İrsi yalnız hərbi qələbənin simvolu deyil, həm də milli dövlətçilik, iqtisadi inkişaf və dayanıqlı sosial transformasiyanın ideoloji və strateji dayəğıdır. Bu irs həmçinin milli birliyin möhkəmləndirilməsi, mədəniyyətin və tarixi irsin qorunması, regionların iqtisadi integrasiyası və investisiya imkanlarının genişləndirilməsi üçün bir platforma rolunu oynayır. Post-konflikt dövründə Zəfər İrsinin iqtisadi və sosial aspektləri xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Azad edilmiş ərazilərin bərpası yalnız infrastrukturun yenidən qurulması ilə məhdudlaşmır; bu, həm də bölgədə dayanıqlı iqtisadi fəaliyyətin təşviqi, yerli sahibkarlığın inkişafı və yeni istehsal sahələrinin yaradılması üçün geniş imkanlar açır [10]. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, müharibədən sonrakı bərpa dövründə dövlətin aktiv iştirakı və strateji investisiyalar iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında əsas rol oynayır. Zəfər İrsi çərçivəsində dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri regionlarda sosial rifahın təmin edilməsidir. Bu, məcburi köçkünlərin geri qayıdışı, yerli məşğulluq imkanlarının yaradılması, təhsil və səhiyyə infrastrukturunun bərpası ilə həyata keçirilir. Böyük Qayıdış proqramı çərçivəsində artıq minlərlə vətəndaş Füzuli, Zəngilan, Tərtər və Şuşa rayonlarına köçürülüb. Bu proses yalnız sosial integrasiyanı gücləndirmir, həm də regionun iqtisadi həyatını canlandırır və işgüzar mühiti stimullaşdırır [9].

Eyni zamanda, Zəfər İrsi iqtisadiyyatın diversifikasiyası və innovativ inkişaf strategiyası ilə sıx bağlıdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələri regionun sosial və iqtisadi integrasiyasını təmin etməklə yanaşı, rəqəmsal idarəetmənin, innovasiya və texnologiyaların tətbiqinə imkan yaradır. Bu təşəbbüslər Azərbaycanın uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf strategiyasının bir hissəsi olaraq həm daxili, həm də xarici investisiyaların cəlb olunmasını stimullaşdırır. Zəfər İrsi regionların beynəlxalq əlaqələrə integrasiyası üçün də strateji imkanlar yaradır. Zəngəzur dəhlizi kimi nəqliyyat və logistika layihələri Azərbaycanın Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat marşrutlarında əsas tranzit mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaradır [1]. Bu, həm ixrac imkanlarının genişlənməsinə, həm də xarici investisiyaların artmasına səbəb olur. Zəfər İrsi post-konflikt dövrün iqtisadi, sosial və siyasi təzahürlərini əhatə edən kompleks bir fenomen kimi çıxış edir. O, milli birliyin möhkəmləndirilməsi, regionların bərpası və integrasiyası, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün strateji çərçivə təmin edir. Bu konsepsiya Azərbaycan dövlətinin gələcək inkişaf siyasətinin mərkəzində dayanır və ölkənin 2030-cu il hədəflərinə çatmasında əsas dayaqlardan biridir. Eyni zamanda, **regional reintegrasiya** Azərbaycanın iqtisadi strategiyasında əsas sütunlardan biridir. Bu proses iqtisadi mərkəzlərin yenidən bölüşdürülməsi və regionların milli iqtisadi sistemə integrasiyası ilə xarakterizə olunur.

Makroiqtisadi Dinamikalar və Strateji İstiqamətlər

Azərbaycan iqtisadiyyatı son onillikdə əsasən neft və qaz sektorunun üstünlüyü ilə xarakterizə olunmuşdur. Enerji sektoru ölkənin makroiqtisadi göstəricilərində dominant rol oynayır və dövlət

büdcəsinin əsas gəlir mənbəyini təşkil edir. Lakin Zəfər dövrü ilə əlaqədar hökumət iqtisadiyyatın diversifikasiyası strategiyasını əsas inkişaf xəttinə çevirərək neft gəlirlərinə asılılığı azaltmaq, qeyri-neft sektorunun payını artırmaq və iqtisadiyyatın dayanıqlığını möhkəmləndirmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. Bu strategiya yalnız makroiqtisadi sabitliyi təmin etməklə kifayətlənmir, həm də post-konflikt şəraitində regionların bərpası və azad edilmiş ərazilərdə yeni iqtisadi fəaliyyət sahələrinin yaradılması üçün zəmin yaradır.

Dövlət Statistika Komitəsinin 2024-cü il hesabatına görə, qeyri-neft sektoru artıq ÜDM-də 59,3% paya çatmışdır, bu isə ölkənin enerji sektorundan asılılığının azalmasını və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini təsdiqləyir[3]. Qeyri-neft sektorunun inkişafı kənd təsərrüfatı, sənaye istehsalı, tikinti, turizm və xidmət sahələrini əhatə edir və yeni iş yerlərinin yaradılması, daxili bazarın genişlənməsi, ixrac imkanlarının artırılması üçün mühüm rol oynayır. Bu, Azərbaycanın iqtisadi sabitliyini möhkəmləndirir və dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas elementinə çevrilir. Eyni zamanda, “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində müəyyən edilmiş beş milli prioritet qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu prioritetlər arasında dayanıqlı iqtisadi artım ölkənin makroiqtisadi sabitliyini qorumaqla yanaşı, regionların bərpası və iqtisadi integrasiyasını təşviq edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat və innovasiyalar sahəsi texnologiyaların tətbiqi, elektron idarəetmə sistemlərinin genişləndirilməsi və innovativ biznes mühitinin formalaşdırılması vasitəsilə iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırır. Sosial rifah və insan kapitalının inkişafı, təhsil, səhiyyə və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi ilə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldir və sosial inkluzivliyi təmin edir. Yaşıl artım və ekoloji davamlılıq isə bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafını, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqini və regionlarda “yaşıl enerji zonalarının” yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu da həm iqtisadi, həm də ekoloji dayanıqlığı təmin edir. Güclü dövlət və ədalətli cəmiyyət prinsipi isə şəffaf idarəetmə, institusional islahatlar və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması ilə iqtisadiyyatın sağlam bazar prinsipləri üzərində qurulmasına xidmət edir.

Beləliklə, enerji sektorunun üstünlüyü ilə xarakterizə olunan Azərbaycan iqtisadiyyatı indi diversifikasiyaya yönəlmiş kompleks strategiya əsasında inkişaf edir. Bu strategiya qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi, rəqəmsal və innovativ iqtisadiyyatın təşviqi, regionların iqtisadi bərpası və sosial rifahın yüksəldilməsi ilə milli iqtisadiyyatın dayanıqlığını təmin edir. Zəfər dövründə bu strategiyanın həyata keçirilməsi, post-konflikt şəraitində ölkənin iqtisadi və sosial sabitliyini möhkəmləndirməyə və 2030-cu il hədəflərinə çatmağa xidmət edir.

İnfrastruktur və Yenidənqurma Layihələri

Azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən infrastruktur layihələri Azərbaycan dövlət siyasətinin mərkəzində dayanır və post-konflikt dövründə regionların sosial-iqtisadi bərpasının əsasını təşkil edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında 2021–2025-ci illərdə həyata keçirilən layihələr yalnız infrastrukturun bərpası ilə məhdudlaşmır, həm də regional iqtisadi aktivliyi gücləndirmək, yeni iş yerləri yaratmaq və investisiya mühitini genişləndirmək məqsədi daşıyır. Bu dövrdə əsas layihələrə Füzuli və Zəngilan hava limanlarının tikintisi, Zəngəzur dəhlizi boyunca nəqliyyat və logistika infrastrukturunun yaradılması, həmçinin “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” təşəbbüslərinin tətbiqi daxildir [9]. Hava limanları və dəmir yolu-nəqliyyat dəhlizlərinin qurulması regionların həm daxili, həm də beynəlxalq ticarətə integrasiyasını təmin edir. Zəngəzur dəhlizi, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat marşrutlarını birləşdirərək Azərbaycanın tranzit potensialını artırır, ixrac imkanlarını genişləndirir və xarici investorlar üçün cəlbedici mühit yaradır [1]. Bu, post-konflikt dövründə iqtisadi sabitliyin təmin olunması və regional inkişafın sürətlənməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” təşəbbüsləri isə innovativ texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal idarəetmənin genişləndirilməsi və kənd təsərrüfatı ilə kiçik və orta sahibkarlığın modernləşdirilməsinə xidmət edir. Bu layihələr regionlarda kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması, su və enerji resurslarının səmərəli istifadəsi, həmçinin əhalinin məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır [8]. Bundan əlavə, energetika və logistika infrastrukturunun inkişafı regionlarda sənaye istehsalının genişləndirilməsinə, bərpa

olunan enerji layihələrinin tətbiqinə və ekoloji dayanıqlılığın təmin olunmasına şərait yaradır [6]. Beləliklə, azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən infrastruktur layihələri yalnız fiziki obyektlərin bərpası deyil, həm də iqtisadiyyatın diversifikasiyası, sosial rifahın yüksəldilməsi və post-konflikt dövründə dayanıqlı inkişaf üçün strateji platformadır. Bu yanaşma Azərbaycanın 2030-cu il sosial-iqtisadi inkişaf hədəfləri ilə sıx bağlıdır və regionların uzunmüddətli iqtisadi və sosial integrasiyasını təmin edir [4].

İqtisadi Diversifikasiya və Yeni Sənaye İstiqamətləri

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün əsas strategiya enerji sektorundan asılılığın azalması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün hökumət müxtəlif sənaye parklarının və azad iqtisadi zonaların yaradılmasına önəm verir ki, bu da qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırır və xarici investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaradır. Cəbrayıl, Ağdam və Zəngilan sənaye parkları bu strategiyanın mərkəzində yerləşir və onların strateji əhəmiyyəti yalnız regionun iqtisadi aktivliyini artırmaqla məhdudlaşmır; eyni zamanda, sənaye istehsalının müasir standartlara uyğun qurulması, yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalının təşviqi və regional ixrac potensialının artırılması baxımından önəm daşıyır [6]. Qarabağın kənd təsərrüfatı və turizm potensialı da iqtisadi inkişafın mühüm komponentidir. Kənd təsərrüfatı sahəsində torpaq və su resurslarının səmərəli istifadəsi, müasir texnologiyaların tətbiqi və məhsuldarlığın artırılması regionun yerli və beynəlxalq bazarlara integrasiyasını gücləndirir. Turizm potensialının inkişafı isə regionun mədəni irsini, təbii resurslarını və ekoturizm imkanlarını əhatə edir, eyni zamanda yerli sahibkarlığın dəstəklənməsinə və yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan yaradır [10]. Bundan əlavə, sənaye parklarının və azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə paralel olaraq rəqəmsal iqtisadiyyatın, “ağıllı texnologiyalar”ın və innovativ təşəbbüslərin tətbiqi də təşviq edilir. Bu, post-konflikt dövrdə regionların iqtisadi bərpasını sürətləndirir, texnologiyaya əsaslanan iqtisadi modellərin formalaşmasını təmin edir və Azərbaycanın 2030-cu il strateji inkişaf hədəfləri ilə üst-üstə düşür [8]. Enerji asılılığının azalması yalnız iqtisadi şaxələndirməyə xidmət etmir; o, həm də regionlarda sosial rifahın artırılması, dayanıqlı infrastrukturun yaradılması və ekoloji davamlılığın təmin olunması kimi geniş sosial-iqtisadi təsirləri də əhatə edir. Bu yanaşma, həm yerli iqtisadiyyatı gücləndirir, həm də beynəlxalq bazarlarda Azərbaycan məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırır, uzunmüddətli perspektivdə ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə xidmət edir [6].

Sosial-iqtisadi İnkişaf və Geri Qayıdış Prosesi

Zəfər sonrası dövrdə Azərbaycanın sosial inkişaf strategiyalarının mərkəzində sosial integrasiya və məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına geri qayıdışı məsələləri dayanır. Bu istiqamət, yalnız fiziki məskunlaşma ilə məhdudlaşmayıb, həm də sosial kapitalın bərpası, cəmiyyətin psixoloji reabilitasiyası və iqtisadi dayanıqlılığın təmin olunması kimi kompleks hədəfləri əhatə edir. UNDP və Dünya Bankının 2023-cü il tarixli hesabatlarında qeyd olunur ki, məcburi köçkünlərin geri qayıdışı prosesində infrastrukturun yenilənməsi və sosial xidmətlərin bərpası paralel şəkildə həyata keçirilməlidir [9;10]. Bu yanaşma, məcburi köçkünlərin yalnız fiziki məskunlaşmasını deyil, eyni zamanda onların sosial və iqtisadi integrasiyasını da təmin edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən "Böyük Qayıdış" proqramı çərçivəsində minlərlə məcburi köçkün Füzuli, Zəngilan və Tərtər rayonlarına köçürülmüşdür. Bu proses, yalnız məskunlaşma deyil, həm də ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafını nəzərdə tutan genişmiqyaslı bir təşəbbüsdür. Sosial integrasiyanın təmin olunması üçün müxtəlif tədbirlər görülmüşdür [5]. Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu tərəfindən verilən kreditlər və təşkil olunan təlimlər, köçkünlərin iqtisadi müstəqilliyini artırmağa yönəlmişdir. Bundan əlavə, ərazilərdə sosial xidmətlərin bərpası, təhsil və səhiyyə infrastrukturunun yenilənməsi, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi məqsədini daşıyır [5]. Bu tədbirlər, məcburi köçkünlərin yalnız fiziki deyil, həm də sosial və psixoloji reabilitasiyasını təmin edir.

Beynəlxalq Əməkdaşlıq və İnvestisiya Perspektivləri

Azərbaycan post-münaqişə dövründə regional əməkdaşlıq və tranzit infrastrukturalarının inkişafında strateji bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Xüsusilə Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi ölkənin nəqliyyat və logistika potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu dəhliz Şərqi-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat marşrutlarını birləşdirərək Azərbaycanın beynəlxalq logistika və tranzit mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaradır [1]. Zəngəzur dəhlizi, regional ticarət döviyyəsinin artırılması, ixrac potensialının gücləndirilməsi və yerli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə -xüsusilə sənaye və kənd təsərrüfatına investisiyaların cəlb olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq maliyyə institutlarının dəstəyi də Azərbaycanın post-münaqişə dövründə iqtisadi inkişaf strategiyasının təməl sütunlarından biridir. Dünya Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (EBRD) kimi qurumların maliyyə dəstəyi, azad edilmiş ərazilərin bərpa, infrastruktur layihələrinin icrası və regional inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinə yönəlib [6;10]. Bu, ölkənin iqtisadi dayanıqlığını gücləndirir, həmçinin xarici investorlar üçün etibarlı və perspektivli iqtisadi mühit yaradır.

Zəngəzur dəhlizi yalnız fiziki infrastruktur layihəsi kimi qəbul edilməməlidir. Bu dəhliz, həm də Azərbaycanın geoiqtisadi rolunu artıran və regional əməkdaşlıq üçün platforma yaradan strateji təşəbbüs kimi qiymətləndirilməlidir. Dəhlizin istifadəyə verilməsi, qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, enerji resurslarının ixracının optimallaşdırılması və nəqliyyat xərclərinin azalması baxımından həm dövlət, həm də xüsusi sektor üçün yeni imkanlar açır. Beləliklə, regional integrasiyanın təşviqi yalnız iqtisadi fayda ilə məhdudlaşmır, həm də siyasi və diplomatik əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, bu layihə Azərbaycanın post-münaqişə dövründə strateji inkişaf modelinin əsas göstəricilərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanın iqtisadi və logistika potensialının artırılması yalnız yerli iqtisadiyyatın inkişafına deyil, həm də regionda sülh və sabitliyin qorunmasına töhfə verir. Bu baxımdan, Zəngəzur dəhlizi ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının və beynəlxalq əməkdaşlıq modelinin mühüm tərkib hissəsi hesab olunur.

Çətinliklər və Risklər

Zəfər sonrası dövr Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafında yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, müəyyən riskləri də özündə ehtiva edir. Bunların arasında xarici borcun artması iqtisadi dayanıqlılığa potensial təzyiq göstərə biləcək əsas faktor kimi diqqət çəkir[7]. Borcun idarə olunması, bərpa layihələrinin maliyyələşdirilməsi və dövlət büdcəsinin balanslaşdırılması baxımından strateji planlaşdırmanı tələb edir. Eyni zamanda, azad edilmiş ərazilərin bərpa prosesində resursların səmərəli bölgüsü, prioritetlərin düzgün müəyyənəşdirilməsi və layihələrin vaxtında icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə resursların qeyri-bərabər paylanması sosial narazılıqların və layihələrin gecikməsinin səbəbi ola bilər. Digər vacib risk isə mina təhlükəsidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində mövcud olan mina sahələri həm insan həyatına, həm də iqtisadi fəaliyyətin təhlükəsiz həyata keçirilməsinə maneə yaradır. Bu riskin effektiv şəkildə idarə olunması üçün müasir mina təmizləmə texnologiyalarının tətbiqi və beynəlxalq ekspertlərin cəlb edilməsi zəruridir. Bu risklərin azaldılması və idarə olunması üçün şəffaf idarəetmə və dayanıqlı maliyyələşmə mexanizmlərinin tətbiqi vacibdir [2]. Yalnız iqtisadi resursların düzgün idarə olunması deyil, həm də layihələrin ictimaiyyətə açıq olması, şəffaf monitoring sistemlərinin qurulması və müvafiq hesabatlılıq mexanizmlərinin tətbiqi post-konflikt dövründə uğurlu bərpa prosesinin əsas şərtləridir. Bu, həm investorlarda etimad yaradacaq, həm də sosial sabitliyin qorunmasına xidmət edəcək. Eyni zamanda, dayanıqlı maliyyələşmə yanaşması yalnız xarici kreditlər və dövlət büdcəsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Özəl sektorun və beynəlxalq donorların cəlb olunması, habelə uzunmüddətli investisiya planlarının hazırlanması, bərpa prosesinin fasiləsiz və effektiv icrasını təmin edə bilər. Mənim düşüncəmə görə, risklərin idarə olunmasında proaktiv strategiyaların tətbiqi -məsələn, prioritet sahələrin əvvəlcədən müəyyənəşdirilməsi, resurs bölgüsünün optimallaşdırılması və mina təhlükəsinin vaxtında aradan qaldırılması Azərbaycanın zəfər dövründə dayanıqlı inkişafına təkan verəcək əsas elementlərdir.

Zəfər sonrası dövrün riskləri yalnız problemlər kimi deyil, həm də düzgün idarə olunarsa, iqtisadi və sosial inkişaf üçün yeni imkanlar kimi qiymətləndirilə bilər. Şəffaf idarəetmə, dayanıqlı maliyyələşmə və strateji planlaşdırma bu mərhələdə Azərbaycanın iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və regionların uzunmüddətli inkişafı üçün həlledici rol oynayır.

Nəticə

Zəfər sonrası dövr Azərbaycan üçün yalnız tarixi qələbənin nəticələrini deyil, həm də ölkənin iqtisadi, sosial və regional inkişaf strategiyalarının yenidən formalaşdırılması üçün imkanları təqdim edir. Analiz göstərir ki, azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən infrastruktur layihələri - hava limanları, Zəngəzur dəhlizi, sənaye parkları, Ağıllı şəhər və “Ağıllı kənd” təşəbbüsləri - regionların iqtisadi integrasiyasını gücləndirir, qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırır və xarici investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı və turizm potensialının təşviqi bölgələrin sosial-iqtisadi həyatını canlandırır və yeni iş yerlərinin yaradılmasına təkan verir. Sosial integrasiya və məcburi köçkünlərin geri qayıdışı post-konflikt dövründə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin dayanıqlılığı baxımından həlledici amildir. “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində minlərlə vətəndaşın Füzuli, Zəngilan və Tərtər rayonlarına köçürülməsi həm sosial kapitalın bərpasına, həm də regional iqtisadi aktivliyin artmasına xidmət edir. Bu prosesin effektivliyi isə infrastrukturun yenilənməsi, sosial xidmətlərin bərpası və ictimai hesabatlılıq mexanizmlərinin tətbiqi ilə birbaşa bağlıdır. Post-münaqişə dövrü həmçinin iqtisadi və sosial riskləri ehtiva edir. Xarici borcun artması, mina təhlükəsi və resursların düzgün bölgüsü kimi problemlər yalnız proaktiv idarəetmə və dayanıqlı maliyyələşmə mexanizmləri ilə minimuma endirilə bilər. Şəffaf idarəetmə, uzunmüddətli investisiya planlarının hazırlanması və beynəlxalq maliyyə qurumlarının dəstəyi bu risklərin səmərəli idarə olunmasına imkan yaradır. Zəngəzur dəhlizi və digər regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və logistika mərkəzinə çevrilməsini təmin edir, qonşu ölkələrlə iqtisadi və siyasi integrasiyanı gücləndirir. Bu, həm investorlarda etimad yaradır, həm də Azərbaycanın geoiqtisadi rolunu möhkəmləndirir. Zəfər sonrası dövr Azərbaycan üçün həm strateji imkanlar, həm də müəyyən risklər dövrüdür. Dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri infrastrukturun yenilənməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, sosial integrasiya, regional əməkdaşlıq və risklərin idarə olunması birgə olaraq ölkənin dayanıqlı inkişafına zəmin yaradır. Azərbaycanın post-Zəfər inkişaf strategiyası yalnız iqtisadi göstəricilər əsasında deyil, həm də sosial rifah, regionların bərpası və beynəlxalq integrasiyanın təmin olunması baxımından kompleks və çoxölçülü yanaşma ilə həyata keçirilməlidir. Bu isə 2030-cu il sosial-iqtisadi inkişaf hədəflərinə çatmaq üçün əsas şərtidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Aliyev, I. (2022). *Regional Connectivity and Economic Integration after Victory*. Bakı: ADA University Press.
2. Aliyev, S. (2021). *Azərbaycan iqtisadiyyatının problemləri: Diversifikasiya*. Bakı: BSU İqtisadiyyat Jurnalı.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri 2024*. Bakı.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. (2021). *Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər*. Bakı.
5. Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi. (2020). *Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu: İcmal Hesabatı*. Bakı.
6. EBRD. (2024). *Country Strategy for Azerbaijan 2024–2029*. London: EBRD.
7. Reuters. (2024). *Azərbaycan iqtisadi hesabatı: Post-münaqişə bərpası və maliyyə çətinlikləri*. <https://www.reuters.com>
8. UNCT Azerbaijan. (2023). *Socio-Economic Reintegration in Liberated Territories*. United Nations Country Team.

9. UNDP. (2023). *Post-conflict Resettlement and Smart Villages in Karabakh*. Baku Office.

10. World Bank. (2023). *Azerbaijan Post-Conflict Economic Recovery Project (P178124)*. Vaşinqton, DC.

ESTIMATING AZERBAIJAN'S NON-OIL-GAS BUSINESS CYCLE USING THE BEVERIDGE–NELSON DECOMPOSITION

Ramiz Rasim oğlu Rahmanov

PhD student

rahmanovrr@gmail.com

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Abstract

This paper estimates the non-oil-gas output gap of Azerbaijan using a modified Beveridge–Nelson (BN) decomposition. Measuring the output gap in resource-rich economies is particularly challenging due to the high volatility of commodity prices, which can obscure underlying domestic economic conditions. Existing approaches in the literature often produce divergent results and face limitations related to either arbitrary smoothing assumptions or strong structural restrictions. To address these challenges, this study applies a time-series–based BN decomposition, which separates output into permanent and transitory components based on its stochastic properties. Recognizing the tendency of the standard BN approach to generate weak and low-amplitude cyclical estimates, the analysis incorporates a restriction on the signal-to-noise ratio following recent methodological advances. This modification allows for a more balanced decomposition, producing output gap estimates that are economically meaningful and sufficiently persistent. Using quarterly data for Azerbaijan's non-oil-gas sector, the results provide a clearer characterization of business cycle dynamics and improve the measurement of economic slack. The findings have important implications for macroeconomic policy, particularly in enhancing the calibration of monetary and fiscal responses in a resource-dependent economy.

Keywords: Output Gap, Beveridge–Nelson Decomposition, Signal-to-Noise Ratio, Business Cycles, Azerbaijan

Introduction

Understanding the dynamics of business cycles is central to macroeconomic analysis and policymaking. For resource-rich economies such as Azerbaijan, strong dependence on oil and gas revenues complicates this task, as fluctuations in global energy prices often obscure the underlying performance of the non-oil-gas sector. Because long-term growth and economic diversification depend on this sector, a precise assessment of its cyclical position is essential for the design of effective monetary and fiscal policies. In this context, the concept of potential output and the associated output gap (the deviation of actual output from its sustainable level) serves as a key indicator of macroeconomic imbalances, signaling inflationary pressures or economic slack.

In the case of Azerbaijan, the empirical literature on business cycles remains relatively limited but has expanded in recent years. Hasanli and Rahmanov [1] provide one of the first systematic analyses of cyclical dynamics by applying a range of statistical filters, including the Hodrick–Prescott (HP), Baxter–King (BK), and Christiano–Fitzgerald (CF) filters, complemented by spectral analysis. Their findings indicate that while these methods broadly capture the main turning points of the economy, they differ significantly in the amplitude and persistence of fluctuations, with the HP filter tending to exaggerate volatility and band-pass filters often smoothing cyclical movements.

Building on this line of research, Rahmanov [2] applies a bivariate Kalman filter within a state-space framework to estimate the non-oil-gas output gap, incorporating inflation dynamics to improve identification. The results demonstrate that model-based approaches provide smoother and more economically consistent estimates compared to purely statistical filters, particularly in the

presence of large external shocks such as the 2008–2009 global financial crisis, the 2015–2016 oil price collapse and manat devaluation, and the COVID-19 pandemic. At the same time, the findings highlight that Kalman filter estimates, while more robust, remain sensitive to model specification, parameter calibration, and prior assumptions.

These results point to an important methodological gap in the literature. Existing approaches are either purely statistical and prone to mismeasurement in the presence of structural changes, or model-based and dependent on potentially restrictive structural assumptions. This creates a need for alternative methods that can provide theoretically grounded yet relatively model-agnostic estimates of the output gap.

In this context, the Beveridge–Nelson (BN) decomposition offers a compelling framework for analyzing business cycles [3]. By decomposing output into a permanent component (e.g. the long-run forecast of the series) and a transitory component, it provides a forward-looking and internally consistent measure of the output gap based on the stochastic properties of the data. However, standard implementations of the BN decomposition tend to attribute a large share of fluctuations to permanent shocks, often resulting in output gaps that are too small and insufficiently persistent for policy analysis.

To address this limitation, this paper adopts a modified BN approach that incorporates a restriction on the signal-to-noise ratio, following Kamber et al. [4]. This modification allows for a more balanced decomposition between permanent and transitory components, generating output gap estimates with economically meaningful amplitude and persistence, while preserving the time-series consistency of the BN framework.

The contribution of this study is threefold. First, it extends the empirical literature on Azerbaijan by introducing a modified Beveridge–Nelson decomposition as an alternative approach to output gap estimation. Second, it complements existing evidence based on statistical and Kalman filtering techniques by providing a framework that bridges purely statistical and model-based approaches. Third, it offers policy-relevant insights by improving the measurement of economic slack in the non-oil economy, thereby supporting more effective macroeconomic stabilization policies.

The remainder of the paper is structured as follows. Section 2 presents the methodology. Section 3 describes the data. Section 4 discusses the results. The final section concludes with policy implications.

Methodology

The Beveridge–Nelson (BN) decomposition provides a time-series-based method for separating a non-stationary macroeconomic variable into permanent and transitory components [3]. Let y_t denote the logarithm of real non-oil-gas GDP, assumed to follow an integrated process of order one, (I(1)). The BN decomposition expresses y_t as:

$$y_t = y_t^* + c_t$$

where y_t^* represents the permanent (trend) component, interpreted as stochastic potential output, and c_t is the transitory component, interpreted as the output gap.

The central idea of the BN approach is that the permanent component corresponds to the long-run forecast of the series. Formally, it is defined as:

$$y_t = \lim_{h \rightarrow \infty} E_t(y_{t+h} - h\mu)$$

where μ denotes the deterministic drift in the growth process. This formulation implies that only shocks with permanent effects contribute to the long-run level of output, while temporary shocks determine cyclical deviations.

Assuming that the first-differenced series follows a stationary autoregressive process, the BN decomposition can be derived from the Wold representation:

$$\Delta y_t = \mu + \sum_{j=0}^{\infty} \varphi_j \varepsilon_{t-j}$$

where ε_t is a white-noise innovation and ϕ_j are impulse response coefficients. The cyclical component is then given by:

$$c_t = - \sum_{j=1}^{\infty} E_t(\Delta y_{t+j} - \mu)$$

which captures the expected future deviations of output growth from its long-run mean.

For empirical implementation, the BN decomposition is operationalized by specifying an autoregressive integrated moving average model for output:

$$y_t \sim \text{ARIMA}(p, 1, 0)$$

which implies that:

$$\Delta y_t = \mu + \phi_t \Delta y_{t-1} + \dots + \phi_p \Delta y_{t-p} + \varepsilon_t$$

This representation ensures stationarity of the growth process while allowing for persistence in deviations from trend. The AR coefficients fully characterize the dynamics of output growth and determine the long-run behavior of the system.

The companion matrix representation of the AR(p) process allows the BN cycle to be written in closed form as:

$$c_t = e_1' F(I - F)^{-1} X_t$$

where F is the companion matrix, X_t is the state vector of lagged growth rates, and e_1 selects the current growth component.

The permanent component is then obtained residually as:

$$y_t^* = y_t - c_t$$

A key limitation of the standard BN decomposition is that it implicitly attributes a large share of output fluctuations to permanent shocks. This feature can be summarized by the signal-to-noise ratio (SNR), defined as the variance of permanent shocks relative to total innovations:

$$\delta = \psi(1)^2 = (\phi(1)^{-1})^2$$

where $\phi(1) = 1 - \sum_{i=1}^p \phi_i$

In practice, unrestricted estimation of the autoregressive model often implies a high signal-to-noise ratio, resulting in output gap estimates that are small in magnitude and weakly persistent.

To address this limitation, this study follows the approach of Kamber et al [4] and imposes a lower signal-to-noise ratio within the autoregressive framework. This is achieved by rewriting the model in its Dickey–Fuller representation:

$$\Delta \tilde{y}_t = \rho \Delta \tilde{y}_{t-1} + \sum_{j=1}^{p-1} \phi_j^* \Delta^2 \tilde{y}_{t-j} + \varepsilon_t$$

where $\rho = \sum_{i=1}^p \phi_i$ and $\tilde{y}_t = y_t - \mu t$.

The signal-to-noise ratio is directly linked to this parameter:

$$\delta = (1 - \rho)^{-2}$$

Imposing a target signal-to-noise ratio $\bar{\delta}$ is therefore equivalent to restricting:

$$\rho = 1 - 1/\sqrt{\bar{\delta}}$$

This restriction reduces the contribution of permanent shocks and produces a more persistent and economically meaningful estimate of the output gap.

The empirical implementation proceeds in three steps. First, a value for the signal-to-noise ratio is selected, either exogenously or by maximizing the amplitude of the cyclical component. Second, the autoregressive model is estimated subject to the restriction on ρ , allowing for sufficiently rich dynamics through an appropriate lag length. Third, the restricted coefficients are used to compute the BN decomposition via the companion matrix representation. The resulting cyclical component c_t is interpreted as the output gap, while the permanent component is obtained residually.

Data Description

The empirical analysis is based on quarterly data for Azerbaijan's non-oil-gas economy covering the period from 2001Q1 to 2025Q4. The main variable of interest is real non-oil-gas GDP, constructed as a proxy by excluding the value added of the mining and quarrying sector and net taxes on products from total GDP. This approach isolates domestic economic activity that is less directly driven by hydrocarbon production and is therefore more relevant for assessing underlying cyclical conditions and domestic demand pressures. Data are obtained from the National Accounts Statistics database of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.

The series is expressed in constant 2005 prices to eliminate the effects of inflation and ensure comparability over time. Seasonal fluctuations are removed using the Census X-11 seasonal adjustment procedure. The seasonally adjusted series is then transformed into natural logarithms and multiplied by 100 to facilitate interpretation in percentage terms and to stabilize variance.

Given the objective of applying the Beveridge–Nelson decomposition, the transformed log-level series is treated as integrated of order one, consistent with standard macroeconomic time series properties. This assumption is verified using standard unit root tests, including the Augmented Dickey–Fuller (ADF), Elliott–Rothenberg–Stock (DF-GLS), and Kwiatkowski–Phillips–Schmidt–Shin (KPSS) tests. The results provide robust and consistent evidence that the log-level of non-oil-gas GDP is non-stationary in levels but becomes stationary after first differencing (Table 1). While the ADF test under a constant specification yields rejection of the unit root hypothesis, this result is not robust to the inclusion of a deterministic trend, under which the null of a unit root cannot be rejected. In contrast, the more powerful DF-GLS test consistently fails to reject the unit root hypothesis in levels under both specifications. Furthermore, KPSS statistics at levels significantly exceed the corresponding critical values, leading to a rejection of the null of stationarity. After first differencing, all tests uniformly indicate stationarity: both ADF and DF-GLS strongly reject the unit root hypothesis, while KPSS fails to reject stationarity (particularly under the trend specification). Therefore, the log-level of non-oil-gas GDP is appropriately characterized as an integrated process of order one (I(1)).

Table 1. Unit root test results

Test	Spec	Stat	5% CV	p-value	Result
ADF	LNGY (C)	-3.23	-2.89	0.02	Reject unit root
	LNGY (C+T)	-1.68	-3.46	0.75	Fail to reject
	Δ LNGY (C)	-10.07	-2.89	0.00	Reject unit root
	Δ LNGY (C+T)	-10.90	-3.46	0.00	Reject unit root
DF-GLS	LNGY (C)	0.88	-1.94	—	Fail to reject
	LNGY (C+T)	-0.51	-3.03	—	Fail to reject
	Δ LNGY (C)	-3.18	-1.94	—	Reject unit root
	Δ LNGY (C+T)	-11.01	-3.04	—	Reject unit root
KPSS	LNGY (C)	1.16	0.46	—	Reject stationarity
	LNGY (C+T)	0.29	0.15	—	Reject stationarity
	Δ LNGY (C)	0.82	0.46	—	Reject stationarity (weak)
	Δ LNGY (C+T)	0.11	0.15	—	Fail to reject stationarity

Source: Author's estimations

Notes: LNGY = Log of non-oil-gas GDP, Δ = First difference (Δ LNGY = LNGY – LNGY₋₁)

C = Constant (intercept included in regression), C+T = Constant + Linear trend included

Stat = Test statistic value, CV = Critical value (threshold for rejection at 5% significance level)

Empirical results

Figure 1 illustrates estimates of the output gap obtained using three alternative methods: the conventional BN decomposition, the modified Beveridge–Nelson (BN), and the standard Hodrick–Prescott (HP) filter with $\lambda=100$. Several important differences emerge across the three approaches.

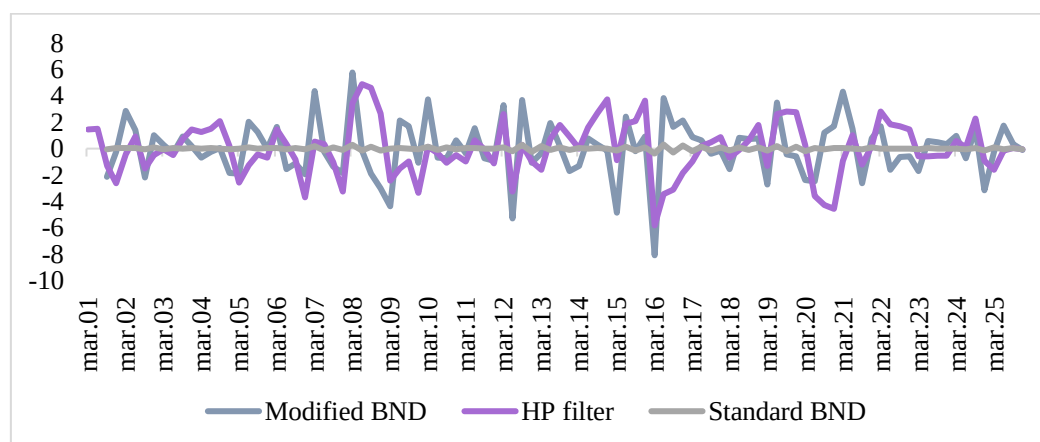
First, the standard BN decomposition produces output gaps with very small amplitudes, typically close to zero throughout the sample. This reflects the well-known limitation of the unrestricted BN approach, which attributes a large share of output fluctuations to permanent shocks. As a result, cyclical movements are muted and display limited persistence.

Second, the HP filter generates substantially larger and smoother cycles, with pronounced positive and negative deviations. However, these fluctuations often appear excessively persistent and may suffer from well-documented issues such as end-point bias and lack of a clear structural interpretation.

In contrast, the modified BN filter delivers output gap estimates with economically meaningful amplitude and dynamics. Relative to the standard BN decomposition, the modified filter produces larger cyclical fluctuations, indicating that a smaller share of shocks is attributed to the permanent component. At the same time, compared to the HP filter, the modified BN gaps are less smooth and display more realistic short-run variation, reflecting the underlying data-generating process.

These differences are particularly evident during periods of macroeconomic stress. During the global financial crisis (2008–2009) and the oil price shock period (2015–2016), the modified BN filter identifies substantial negative output gaps, broadly consistent with economic intuition. While the HP filter also captures downturns, it tends to exaggerate persistence, whereas the standard BN decomposition largely fails to reflect the cyclical contraction. The divergence across methods becomes even more pronounced during the COVID-19 shock (2020), which is characterized by a sharp and short-lived decline in activity. The modified BN filter captures a rapid and sizable negative output gap followed by a relatively swift recovery, reflecting the transitory nature of the shock. In contrast, the HP filter smooths the adjustment and implies a more prolonged period of slack, while the standard BN decomposition again remains close to zero, failing to capture the magnitude of the downturn.

Overall, the results confirm that imposing a low signal-to-noise ratio, as in the modified BN filter, yields output gap estimates that reach a balance between the overly smooth HP filter and the excessively volatile trend implied by the standard BN decomposition. This supports the view that the modified BN approach provides a more reliable and theoretically consistent measure of cyclical fluctuations in non-oil GDP.

Source: Author's estimations

Figure 1. Output Gap Estimates from Alternative Methods

To further assess the properties of the estimated output gaps, Tables 2–3 report key summary statistics, including volatility (standard deviation), persistence (first-order autocorrelation), distributional characteristics, and pairwise correlations across alternative measures.

Table 2. Statistical Properties of Output Gap Estimates

Statistic	Modified BN	HP Filter ($\lambda=100$)	Standard BN
Mean	0.00	0.00	0.00
Std. Dev.	2.13	2.00	0.12
AR(1)	-0.22	0.37	-0.85
Skewness	-0.41	-0.19	-0.15
Kurtosis	4.78	3.25	3.75
Jarque–Bera (p-value)	15.60 (0.00)	0.87 (0.65)	2.69 (0.26)

Source: Author’s estimations

First, the standard deviation highlights substantial differences in cyclical amplitude across methods. The modified BN filter exhibits the highest volatility (2.13), closely followed by the HP filter (2.00), whereas the standard BN decomposition produces negligible variation (0.12) (Table 2). This result reflects the well-known tendency of the standard BN approach to attribute the majority of fluctuations to the permanent component, thereby suppressing cyclical movements. In contrast, the modified BN filter generates output gaps with economically meaningful amplitude.

Second, the persistence of the output gap, measured by the AR(1) coefficient, differs markedly across methods (Table 2). The HP filter displays positive and moderate persistence (0.37), consistent with smooth and gradual cyclical dynamics. The modified BN filter, by contrast, exhibits mild negative autocorrelation (−0.22), indicating faster adjustment and a greater contribution of short-term fluctuations. The standard BN gap shows strong negative persistence (−0.85), suggesting excessive mean reversion and a limited capacity to capture realistic business cycle propagation.

Third, the distributional properties reveal additional differences across the estimated gaps (Table 2). All three series exhibit slight negative skewness, indicating somewhat larger downside deviations. The modified BN filter is characterized by pronounced excess kurtosis (4.78), implying fat tails and sharper turning points—features commonly associated with asymmetric business cycle behavior. The HP filter is closest to normality, while the standard BN measure also displays some leptokurtosis but with limited economic relevance given its very low variance.

Fourth, the results of the normality tests further underscore these differences (Table 2). The Jarque–Bera test rejects the null of normality for the modified BN filter ($p = 0.00$), whereas the HP and standard BN measures do not reject normality at conventional significance levels. This finding is consistent with the richer and more nonlinear dynamics captured by the modified BN approach.

Finally, the correlation analysis highlights differences in the cyclical signals extracted by each method (Table 3). The modified BN gap is only weakly correlated with the HP filter (0.30), indicating that it captures distinct cyclical dynamics. At the same time, it exhibits a moderate correlation with the standard BN gap (0.62), reflecting their shared theoretical foundation. The low correlation between the HP filter and the standard BN decomposition (0.22) underscores the divergence between statistical filtering techniques and model-based decompositions.

Table 3. Correlation Matrix

	Modified BN	HP Filter	Standard BN
Modified BN	1.00	0.30	0.62

	Modified BN	HP Filter	Standard BN
HP Filter	0.30	1.00	0.22
Standard BN	0.62	0.22	1.00

Source: Author's estimations

From a policy perspective, these differences in statistical properties are non-trivial. Output gap estimates are a key input into the assessment of cyclical conditions and the calibration of monetary policy. The relatively low volatility and strong mean reversion of the standard BN measure suggest that it may understate cyclical imbalances, potentially leading to delayed or insufficient policy responses. Conversely, the HP filter may overstate persistence, which could result in an overly gradual policy adjustment. The modified BN filter provides a middle ground, combining economically meaningful amplitude with less pronounced persistence. As such, it may offer a more reliable indicator of underlying cyclical pressures, particularly in environments characterized by structural change and volatile external conditions, such as oil-exporting economies.

Conclusion

This paper evaluates alternative measures of the output gap for the non-oil economy using the standard Beveridge–Nelson (BN) decomposition, the modified BN filter, and the HP filter. The results highlight substantial differences across methods in terms of volatility, persistence, distributional properties, and comovement, leading to materially different representations of business cycle dynamics.

The empirical findings show that the standard BN decomposition produces output gaps with very low volatility and strong mean reversion, reflecting its tendency to attribute most fluctuations to the permanent component. As a result, cyclical movements are muted, remain close to zero throughout the sample, and fail to capture meaningful economic fluctuations, particularly during periods of stress.

By contrast, the HP filter generates larger and smoother cycles, characterized by relatively high persistence. While this approach captures broad cyclical patterns, it tends to exaggerate persistence and smooth short-term dynamics, and it remains subject to well-known limitations, including end-point bias and the absence of a clear structural interpretation.

The modified BN filter provides a more balanced characterization of the business cycle. Both the statistical evidence and the graphical analysis indicate that it generates output gaps with economically meaningful amplitude, sharper turning points, and more realistic short-run dynamics. In contrast to the standard BN decomposition, the modified filter produces sizable cyclical fluctuations, reflecting a lower attribution of shocks to the permanent component. At the same time, relative to the HP filter, it avoids excessive smoothness and better captures short-term variation.

These differences are particularly evident during episodes of macroeconomic stress. During the global financial crisis (2008–2009) and the oil price shock period (2015–2016), the modified BN filter identifies substantial negative output gaps consistent with economic intuition. The divergence across methods becomes even more pronounced during the COVID-19 shock (2020), which is characterized by a sharp and short-lived contraction. The modified BN filter captures a rapid and sizable negative output gap followed by a relatively quick recovery, reflecting the transitory nature of the shock. In contrast, the HP filter smooths the downturn and implies a more prolonged period of slack, while the standard BN decomposition again fails to capture the magnitude of the contraction, remaining close to zero throughout the episode.

From a policy perspective, these differences are consequential. Output gap estimates are a key input into the assessment of cyclical conditions and the calibration of macroeconomic policy. Measures that understate or overstate cyclical fluctuations may lead to inappropriate policy responses. The evidence presented in this paper suggests that the modified BN filter provides a

more informative and reliable indicator of underlying cyclical pressures, particularly in economies subject to structural change and external shocks, such as oil-exporting countries.

Overall, the findings support the use of the modified BN filter as a practical and theoretically grounded approach to output gap estimation. By imposing a lower signal-to-noise ratio, it strikes a balance between the excessive smoothness of the HP filter and the muted cyclical variation of the standard BN decomposition. Future research could extend this framework by incorporating multivariate information or embedding the BN filter within semi-structural or DSGE models to further enhance the measurement of cyclical dynamics.

References

1. Hasanli, Y., & Rahmanov, R. (2024). Analyzing business cycles in Azerbaijan: Application of various filters and spectral analysis. *Proceedings of the International Conference on Future of Business, Management and Economics*, 1(1), 37–46. <https://doi.org/10.33422/icfbme.v1i1.601>
2. Rahmanov, R. (2025). Estimation of Azerbaijan's non-oil-gas business cycles using the Kalman filter. In “Konstitusiya və Suverenlik İli”nə həsr olunan doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXVIII Respublika elmi konfransı (NASCO XXVIII)” materialları (Vol. II, ictimai elmlər). Baku: Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti (ADNSU). <https://doi.org/10.32010/ZVZS6905>
3. Beveridge, S., & Nelson, C. R. (1981). A new approach to decomposition of economic time series into permanent and transitory components, with particular attention to measurement of the business cycle. *Journal of Monetary Economics*, 7(2), 151–174.
4. Kamber, G., Morley, J., & Wong, B. (2018). Intuitive and reliable estimates of the output gap from a Beveridge–Nelson filter. *The Review of Economics and Statistics*, 100(3), 550–566. https://doi.org/10.1162/rest_a_00691

MÜASİR MUZEYŞÜNASLIQ PARADİQMASINDA MUZEYLƏRİN TRANSFORMASIYASI

Zenfira Sərvər qızı Seyidova
zenfiraseyidova760@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Muzeylər XXI əsrdə sürətli sosial, texnoloji və mədəni transformasiyalar fonunda funksional və konseptual baxımdan yenidən formalaşır. Ənənəvi olaraq eksponatların qorunması və nümayişinə yönəlmiş institutlar kimi fəaliyyət göstərən muzeylər hazırda interaktiv, inklüziv və iştirakçı modellərə üstünlük verirlər. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, virtual və artırılmış reallıq həlləri, multimediyə təqdimat üsulları ziyarətçi təcrübəsini zənginləşdirərək öyrənmə prosesini daha effektiv və cəlbedici edir. Eyni zamanda, icma əsaslı yanaşmalar və sosial inklüzivlik prinsipləri muzeylərin cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirir. Müasir muzeyşünaslıq eksponatın passiv nümayişindən daha çox, ziyarətçi ilə dialoq və təcrübə əsaslı öyrənmə modelinə keçidi təşviq edir. Bu yanaşmalar mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, onun dinamik və aktual formada təqdimatını təmin edir. Nəticə etibarilə, muzeylərin transformasiyası onların maarifləndirici, kommunikativ və sosial funksiyalarının genişlənməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: muzey transformasiyası, müasir muzeyşünaslıq, interaktiv təqdimat, rəqəmsal texnologiyalar, ziyarətçi təcrübəsi.

1. Giriş

Beynəlxalq Muzeylər Şurası (ICOM) tərəfindən irəli sürülmüş muzey təriflərinə əsaslanaraq muzey anlayışında baş verən dəyişiklikləri aydın şəkildə izləmək mümkündür. Bu təriflər yalnız

müəyyən dövrdə muzeyin hansı məzmunu ifadə etdiyini göstərmir, eyni zamanda onun cəmiyyət üçün nə mənə daşdığını da əks etdirir. Bununla yanaşı, cəmiyyətin muzeyə münasibətdə hansı mövqedə dayandığını da açıq şəkildə ortaya qoyur. Məsələn, ICOM tərəfindən 1946-cı ildə qəbul edilmiş ilk muzey tərifində əsas diqqət muzey və kolleksiya arasındakı əlaqəyə yönəldilmişdir [1, s.53]. 1951-ci ildə yenilənmiş tərifdə isə muzeyin bəşəriyyətin ümumi marağı və estetik zövqü naminə qoruma funksiyası və davamlılığı vurğulanmış, həmçinin tədris funksiyası anlayışa daxil edilmişdir [15]. 1961-ci ildə aparılmış yenilənmədə muzeyin yalnız qoruma deyil, həm də toplama, tədqiqat və sərgiləmə kimi funksiyalarına diqqət çəkilmişdir. 1974-cü ildə qəbul edilmiş yeni tərifdə muzeyin funksiyalarına ötürmə (transmissiya) funksiyası da əlavə edilmişdir. Muzeyin mənfəət güdməyən daimi institut olduğu bir daha qeyd olunmuş, onun bəşəriyyətin təhsili, elmi fəaliyyəti və estetik zövqü üçün xidmət göstərməli olduğu vurğulanaraq davamlılıq prinsipinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu təriflərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, uzun müddət muzey cəmiyyət tərəfindən mənfəət güdməyən, ictimaiyyəti maarifləndirən, insanlığın estetik zövqü naminə araşdıran, toplayan, qoruyan, sərgiləyən və ötürən, davamlılığı olan, lakin ziyarətçi iştirakından asılı olmadan da mövcud ola bilən bir institut kimi qəbul edilmişdir [2].

1974-cü il tərifinin təxminən otuz il müddətində qüvvədə qalmasından sonra onun muzeyin yenilənən məzmun və funksiyalarını tam əhatə etmədiyi aydın olmuşdur. Bu səbəbdən 24 avqust 2007-ci il tarixində ICOM-un 22-ci Baş Assambleyasında (Vyana) yeni muzey tərfi qəbul edilmişdir. Yeni tərifdə əvvəllər əsasən təbii və maddi mədəni irsə yönəlmiş məzmun anlayışında mühüm dəyişiklik edilmişdir. 1946-cı ildən etibarən daha çox maddi kolleksiyaların qorunması və sərgilənməsi ilə əlaqələndirilən muzey anlayışının çərçivəsi genişləndirilmiş, kolleksiyanın məzmununun daha əhatəli xarakter aldığı vurğulanmışdır [3]. Xüsusilə 2003-cü ildə UNESCO tərəfindən qəbul edilmiş “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında Konvensiya”nın yaratdığı beynəlxalq fərqi bu dəyişikliyə mühüm rol oynamışdır. Nəticədə 2007-ci il tərifinə “qeyri-maddi mədəni irs” anlayışı da daxil edilmiş və muzeylərin yalnız maddi irsi deyil, eyni zamanda ənənələr, biliklər, bacarıqlar və mədəni ifadə formaları kimi qeyri-maddi dəyərləri də qoruyan və təqdim edən institutlar olduğu təsbit edilmişdir [5, s.175].

İnsanlığın maddi və qeyri-maddi mədəni irsinin vahid sistem daxilində dəyərləndirildiyi bu tərif muzeylərin yeni məsuliyyətlərini daha aydın şəkildə ortaya qoymuşdur. Bu yanaşma nəticəsində muzeylər yalnız maddi irsi deyil, eyni zamanda canlı və davamlı xarakter daşıyan qeyri-maddi mədəni irsi də qorumaq və təqdim etmək üçün yeni rollar və tətbiq mexanizmləri formalaşdırmalı olduqlarını dərk etmişlər. Beləliklə, cəmiyyət tərəfindən uzun müddət qəbul edilən “muzey yalnız tarixi və ya incəsənət əsərlərinin saxlanıldığı məkandır” yanaşması tədricən dəyişməyə başlamış, qeyri-maddi mədəni irsin də muzey məkanında təmsil oluna biləcəyi fikri aktuallaşmışdır [4, s.280]. Bununla belə, 2007-ci il tərifində qeyri-maddi mədəni irsin qorunması maddi irsin qorunması ilə eyni kontekstdə ifadə edilmiş, bu irsin spesifik xüsusiyyətləri və onun fərqli mühafizə mexanizmləri barədə metodoloji aydınlıq verilməmişdir. Bu səbəbdən bir çox muzey konseptual səviyyədə maddi və qeyri-maddi irsin birgə qorunmasını qəbul etsə də, praktik müstəvidə hansı üsulların tətbiq edilməli olduğu və bu qoruma modelinin necə həyata keçirilməli olduğu məsələsində çətinliklərlə üzləşir. ICOM-un 2007-ci il tərifində muzeyin ənənəvi təhsil və tədqiqat funksiyalarına əlavə olaraq “əyləncə” komponenti də daxil edilmişdir. Bununla muzeyin ziyarətçi üçün cəlbedici və interaktiv məkan olması, daha geniş auditoriyanın cəlb edilməsi prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda “paylaşım” anlayışı muzeyin cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərindən biri kimi qiymətləndirilmiş, muzeyin fəaliyyətinin yalnız institusional inkişaf məqsədi daşmadığı, həm də cəmiyyətin inkişafına xidmət etməli olduğu ideyası ön plana çıxarılmışdır [6].

ICOM tərəfindən 1946, 1951, 1961, 1974 və 2007-ci illərdə qəbul edilmiş muzey tərifləri 2019-cu ildə irəli sürülmüş alternativ tərifə və 2022-ci ildə qəbul edilmiş yeni tərifə qədər əsasən muzeylərin məzmununa, kolleksiyasına, ictimai roluna, funksiyalarına, davamlılığına və mənfəət güdməməsi prinsipinə fokuslanmışdır. Bu təriflər ümumi xüsusiyyətlər baxımından ortaq məxrəcə

gəlsə də, müasir dövrdə meydana çıxan və məzmunu ilə tətbiq formaları bir-birindən fərqlənən yeni muzey modellərinin nəzərə alınması zərurəti yaranmışdır. ICOM-un “Muzey Tərfi, Gözləntilər və Potensiallar üzrə Daimi Komitə”sinin 2018-ci il hesabatında vurğulanmışdır ki, yeni muzey tərfi dünyanın müxtəlif regionlarında mövcud olan fərqli dünya görüşlərini, sosial şərtləri və ənənələri nəzərə almalı və onlara hörmətlə yanaşmalıdır [7]. Bu müxtəliflik fonunda əvvəlki ICOM tərifləri kimi sərhədləri aydın və asan müəyyən edilən bir anlayış formalaşdırmağın çətin olduğu aydınlaşmışdır. ICOM-un 25-ci Baş Assambleyasında müzakirəyə çıxarılan, lakin üzərində konsensus əldə olunmayan alternativ tərif 2019-cu ildə açıqlanmışdır [8]. Həmin tərifdə mədəni irs bütöv şəkildə dəyərləndirilmiş, maddi və qeyri-maddi bölgüsünə ayrıca yer verilməmişdir. Bu yanaşma mədəni irsin vahid və qarşılıqlı əlaqəli xarakterini ön plana çıxarmışdır. Eyni zamanda muzeyin əsas funksiyalarını davam etdirməsi və mənfəət güdməməsi prinsipi qorunmuşdur. 2022-ci ildə Praqada keçirilmiş ICOM-un Fövqəladə Baş Assambleyasında qəbul edilən yeni tərifdə isə muzeylər əlçatan, inklüziv, müxtəlifliyi və davamlılığı təşviq edən, icma iştirakı və kommunikasiya ilə formalaşan institutlar kimi təqdim edilmişdir. Bu tərifə görə muzeylər təhsil, zövq, düşüncə və bilik mübadiləsinə ehtiva edən təcrübələr yaradan qurumlardır [9].

2. Muzeylər dəyişir: muzeyçilikdə yeni yanaşmalar

Muzeyçilikdə dəyişən baxış bucaqlarından biri muzeylərin zaman anlayışına münasibətinin transformasiyası ilə bağlıdır. Ənənəvi olaraq muzeylər əsasən keçmiş və tarix ilə əlaqələndirilmişdir. Məsələn, Wendy M. K. Shaw muzeyi keçmiş “keçmiş” kimi formalaşdıran, müəyyən bir tarixi seçərək onu təqdim edən məkan kimi xarakterizə etmişdir [10]. Bu yanaşmada muzey daha çox tarixi yaddaşın qurulduğu və qorunduğu institut kimi dəyərləndirilirdi. Lakin müasir dövrdə bu təsəvvürün dəyişdiyi müşahidə olunur. Artıq muzeylər yalnız keçmiş nümayiş etdirən məkanlar deyil; onlar eyni zamanda indini əks etdirən və gələcəklə bağlı düşünməyə təşviq edən platformalara çevrilmişdir. Muzeyin cəmiyyət tərəfindən bu günü anlamaq və idarə etmək üçün aktiv şəkildə istifadə oluna bilməsi, həmçinin gələcəyə istiqamət verən fəaliyyətlər həyata keçirməsi yeni muzeyçilik yanaşmalarının nəticəsidir. Steven Lubar muzeyi insanların bir araya gələrək keçmiş vasitəsilə bu günü dərk etdikləri məkan kimi səciyyələndirmişdir [11]. Catherine Cummings isə muzeylərin yalnız keçmişə deyil, həm də bu günə və gələcəyə aid olduğunu vurğulamışdır [12]. Bu baxımdan demək olar ki, müasir muzeylər keçmiş təqdim etməklə yanaşı, aktual məsələlərə sərgi və proqramlar vasitəsilə yer verir, dəyişiklik və yeniliklərə açıq olur, cəmiyyətin bu günü dərk etməsinə və daha yaşanılası gələcək üçün düşünməsinə şərait yaradır.

Bu gün əsas müzakirə mövzusu muzeylərin dəyişən baxış bucağını praktik müstəvidə necə reallaşdırdıqları və ya reallaşdıracaqları məsələsidir. Dieter Kramer muzeylərin gündəlik həyat və gələcək ilə əlaqə qurma imkanlarını təhlil edərək, bunun mədəni tədbirlər və ictimai proqramlar vasitəsilə mümkün ola biləcəyini qeyd etmişdir [13]. Keçmiş, indini və gələcəyi vahid kontekstdə təqdim edən muzeylərə nümunə olaraq Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində yerləşən Museu do Amanhã göstərilə bilər. Bu muzey tətbiqi elm muzeyi kimi formalaşdırılmış, keçmiş araşdırmaqla yanaşı, müasir tendensiyaları təqdim edən və növbəti əlli il üçün mümkün ssenariləri təhlil edən konsepsiya əsasında qurulmuşdur. Muzey insanlığın davamlılıq və birgəyaşayış perspektivində qarşılaşa biləcəyi imkan və çağırışları araşdırır, 2030 Davamlı İnkişaf Məqsədləri çərçivəsində tədbirlər və layihələr həyata keçirir. Həmçinin “Pensando o Amanhã” (“Sabahı düşünmək”) adlı nəşrləri vasitəsilə gələcək perspektivlərini elmi əsasda müzakirəyə çıxarır. Belçikadakı Bokrijk Açıq Hava Muzeyi də ənənəvi açıq hava muzeylərindən fərqli olaraq yalnız müəyyən tarixi dövrü təqdim etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda 2050-ci ildə sosial və iqtisadi praktikaların necə dəyişə biləcəyini ziyarətçilərə düşündürür. Müasir muzeylərin əksəriyyəti cəmiyyətin ümumi maraqlarını nəzərə alaraq keçmiş, indi və gələcəyi integrativ şəkildə təqdim etməyə çalışır. Tətbiq edilən üsullar hər bir muzeyin fəaliyyət göstərdiyi ictimai mühitin ehtiyac və gözləntilərinə uyğun şəkildə formalaşdırılır. Bu səbəbdən, bu gün muzeylərin sayı qədər müxtəlif tətbiq modelinin mövcud olduğunu demək mümkündür. Lakin bütün hallarda əsas prinsip cəmiyyətin həyatına real təsir

göstərmək, müxtəlif sosial qruplarla əməkdaşlıq etmək və inklüziv, çoxsəsli mühit formalaşdırmaqdır.

İcmaların mədəni fərqliliklərini qəbul etmək və bu müxtəlifliyə açıq olmaq muzeyin cəmiyyətdə üstləndiyi yeni rollardan biridir. Uzun müddət muzeylər müəyyən sosial təbəqəyə xitab edən, məhdud baxış bucağını əks etdirən və geniş ictimaiyyət üçün əlçatmaz görünən institutlar kimi qəbul edilmişdir. Derya Yücel qeyd edir ki, postmodern muzey siyasətləri nəticəsində uzun illər elitist və kənarlaşdırıcı olmaqda tənqid edilən ənənəvi muzey modeli ciddi transformasiyaya məruz qalmışdır [14]. Müasir muzeylər kənarlaşdırıcı mövqedən imtina edərək inklüziv yanaşmanı əsas prinsip kimi qəbul etmişdir. Bu yanaşma çərçivəsində muzeylər həm bərabərlikçi, həm də obyektiv mövqe sərgiləməyə çalışmalıdır. Karsten Schubert vurğulayır ki, siyasi, iqtisadi və sosial şərait dəyişdikcə hər nəsil öz “muzey böhranı”nı formalaşdırır və bu islahat tələbləri əsasən iki istiqamətdə cəmlənir: muzey hər kəs üçün açıq və əlçatan olmalı, sərgilənən obyektlər isə mövzularına münasibətdə ədalətli və obyektiv təqdim edilməlidir (2004: 15). Muzeyin cəmiyyətin dəyişən gözləntilərinə cavab vermə qabiliyyəti, əlçatanlığı və müxtəlifliyi bərabər şəkildə əks etdirməsi onun yeni sosial funksiyasını müəyyən edir. Bu məqsədlə muzeylər mədəni müxtəlifliyi təşviq edən məzmun formalaşdırır və yeni tətbiq üsullarına üstünlük verir. Amsterdam Muzeyinin şəhərin kimə aid olduğu sualını gündəmə gətirən, urbanizasiya və qaçqın problemlərini əhatə edən “Maurice Boyer – Amsterdamda Evdə” sərgisi və ya “Dönüşüm. Müsəlmanlaşmaq – Müsəlman Olmaq” sərgisi şəhər sakinlərinin qarşılıqlı anlaşmasını və aidiyyət hissini gücləndirməyə yönəlmiş təşəbbüslərə nümunədir. Nina Simon da iştirakçı modelə əsaslanan muzeylərin ənənəvi qoruma və təqdimat formalarından fərqli olaraq çoxsəsli məzmunla üstünlük verdiyini qeyd edir və bunu Boston Uşaq Muzeyi nümunəsində izah edir. Onun fikrincə, bu tip muzeylər “uşaqlar haqqında olmaqdan” daha çox “uşaqlar üçün olmaq” prinsipinə keçmişdir (2010: 349–350). Yeni rollar və çoxsaylı fərqli nümunələr fonunda muzeylərin ortaq xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək getdikcə çətinləşir. Bu səbəbdən müasir dövrdə muzeyin mahiyyət etibarilə necə bir institut olduğu və ya necə olmalı olduğu məsələsi daha mürəkkəb xarakter almışdır. Hətta muzeyin əsas funksiyalarını və dəyişməz xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə sadalamaq belə əvvəlki qədər asan deyil. Serhan Ada dünyada muzey anlayışının özünün belə sorğulandığı bir mərhələnin yaşandığını qeyd etmişdir (2009: 52). No Maroevie isə bu vəziyyəti institut kimi muzeylə təşkilat forması kimi muzey arasında mövcud olan uyğunsuzluqla izah etmişdir [15].

Karsten Schubert vurğulayır ki, muzeylər keçmişdə bir-birinə nə qədər oxşayırdısa, bu gün bir o qədər fərqlənmişdir (2004: 97). Bu fərqliliklər nəticəsində uzun müddət muzeyin dəyişməz atributları hesab edilən xüsusiyyətlər yenidən nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. Məsələn, fiziki məkan olmadan virtual fəaliyyət göstərən İstanbul Qadın Muzeyi, daimi ekspozisiyası olmayan və bu səbəbdən “kolleksiyasız muzey” kimi şərh edilən Torontodakı The Power Plant, həmçinin Montpellier şəhərində fəaliyyət göstərən MoCo Hôtel des Collections bu transformasiyanın nümunələridir. Bu tendensiya muzey anlayışının özünün konseptual şəkildə müzakirəyə çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Eugene Dillenburg qeyd edir ki, muzey termini müxtəlif ölçü və istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən qurumları ifadə edir və özünü muzey adlandırmaq istəyən istənilən institut bunu edə bilər. Onun fikrincə, mənfəət güdməmək, daimi fəaliyyət göstərmək, ictimaiyyət üçün açıq olmaq, kolleksiyaya və sərgiyə malik olmaq kimi meyarların heç biri yalnız muzeyə məxsus deyil və hətta bunların bir qismi olmadan da muzey fəaliyyət göstərə bilər (2011: 8–9). Ali Artun isə çağdaş muzeyin nisbi xarakter aldığını və “hər şeyin muzey” ola biləcəyini ifadə etmişdir (2017: 179). Beləliklə, mənfəət güdməmək və ictimaiyyət üçün açıq olmaq kimi ənənəvi meyarlar artıq bir qurumun muzey statusu qazanması üçün kifayət hesab edilmir. Muzeyləri arxiv, depo və ya sərgi məkanlarından fərqləndirən xüsusiyyətlərin yenidən müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu kontekstdə muzeyin keçirdiyi transformasiya və cəmiyyətlə münasibət modeli ön plana çıxır. Eilean Hooper-Greenhill qeyd edir ki, XXI əsrin əvvəllərində muzeylər öz potensiallarını yenidən təsəvvür edərək istiqamətlərini dəyişmiş, köhnəlmiş yanaşmaları yenidən dəyərləndirmiş və yeni fəlsəfi çərçivələr formalaşdırmışdır (2007: 1).

Bu keçid mərhələsində bəzi muzeylər obyekt mərkəzli yanaşmadan uzaqlaşmaqda gecikdiyi halda, bir çox muzey təcrübə paylaşımını və mədəni müxtəlifliyin əks etdirilməsini əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirərək cəmiyyətlə ünsiyyəti və təhsili prioritet istiqamətə çevirən mədəniyyət mərkəzlərinə transformasiya olunur. Nick Merriman qeyd edir ki, muzeylərin bir qismi kolleksiya yönümlü resurs mərkəzlərinə çevrilir, digər qismi isə yerli icmaların öz tarixlərinin formalaşdırılmasında fəal iştirak etdiyi, kolleksiyaların isə tədris vasitəsi kimi istifadə olunduğu mədəniyyət mərkəzləri kimi inkişaf edir. O, həmçinin muzey qalereyalarının getdikcə tədbir məkanlarına çevrildiyini və muzeylərin bu iki model üzrə diferensiasiya olunduğunu vurğulayır (2000: 79).

Məsələn, The Metropolitan Museum of Art (MET) yalnız tematik sərgilərlə kifayətlənmir; burada ictimai müzakirələr, ustad dərsləri, uşaq emalatxanaları, onlayn proqramlar, canlı musiqi gecələri və qalereya söhbətləri təşkil olunur. Bu yanaşma muzeyi çoxfunksiyalı ictimai platformaya çevirir. Ceren Güneröz “hibrid muzey” anlayışına diqqət çəkərək bu tip institutların həm obyektə, həm də insana yönəldiyini, ənənəvi və yeni texnologiyaları paralel şəkildə tətbiq etdiyini bildirir (2023: 170).

Cəmiyyətin muzeydə aktiv iştirakının təmin edilməsi, kolleksiyaların maarifləndirmə vasitəsinə çevrilməsi, mədəni müxtəlifliyin nümayişi və tədbirlərin intensivləşdirilməsi muzeyləri mədəniyyət mərkəzlərinə yaxınlaşdırır. Bu kontekstdə muzeylərin özlərini necə dəyərləndirdiyi və cəmiyyət tərəfindən necə qəbul edildiyi transformasiya prosesinin əsas tədqiqat mövzularındandır. Graham Black muzeylərin məqsədini sorğulayaraq onların istirahət məkanı, turizm obyekti və ya yerli identiklik mənbəyi kimi müxtəlif funksiyalar daşıya biləcəyini qeyd edir (2012: 5). Bu çoxvariantlı yanaşma göstərir ki, müasir muzey artıq yalnız kolleksiyaların vitrində nümayiş olunduğu məkan deyil, çoxşaxəli və çoxsəviyyəli sosial institutdur.

Material və metodlar

Tədqiqatın aparılma üsulları

Bu tədqiqat keyfiyyət yönümlü elmi yanaşma əsasında aparılmışdır. Araşdırmada muzey anlayışının tarixi inkişaf dinamikasını, müasir muzeyşünaslıqda baş verən məzmun və funksiya dəyişikliklərini, eləcə də muzeylərin cəmiyyətlə münasibətlərində yaranan yeni istiqamətləri müəyyənləşdirmək məqsədilə müqayisəli, təsviri və şərhedici təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesi zamanı muzeyşünaslıq sahəsində formalaşmış nəzəri yanaşmalar sistemləşdirilmiş, müxtəlif dövrlərdə qəbul olunmuş muzey tərifləri müqayisə edilmiş, müasir muzey modellərinin mahiyyəti elmi baxımdan ümumiləşdirilmişdir.

İstifadə olunan materiallar

Araşdırmanın mənbə bazasını beynəlxalq muzeyşünaslıq ədəbiyyatı, ICOM tərəfindən müxtəlif illərdə qəbul olunmuş muzey tərifləri, UNESCO-nun mədəni irsin qorunması ilə bağlı normativ sənədləri, eləcə də müasir muzey nəzəriyyəsinə dair elmi tədqiqatlar təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, Museu do Amanhã, Bokrijk Açıq Hava Muzeyi, Amsterdam Muzeyi, The Metropolitan Museum of Art və digər müasir muzey nümunələri konseptual baxımdan təhlilə cəlb edilmişdir. Bu materiallar vasitəsilə müasir muzeyçilikdə müşahidə edilən funksional, sosial və texnoloji transformasiya istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Təcrübə və ya analiz metodları

Tədqiqatda əsasən tarixi-müqayisəli təhlil, məzmun təhlili, konseptual sistemləşdirmə və interpretativ şərh metodları tətbiq olunmuşdur. Tarixi-müqayisəli metod vasitəsilə muzey təriflərinin mərhələli inkişafı izlənilmiş, məzmun təhlili yolu ilə müasir muzeyşünaslıq diskursunda ön plana çıxan anlayışlar – inklüzivlik, iştirakçılıq, əlçatanlıq, rəqəmsallaşma və çoxsəlislik – müəyyən edilmişdir. Interpretativ təhlil isə bu dəyişikliklərin muzeyin sosial institut kimi mahiyyətinə necə təsir göstərdiyini aydınlaşdırmağa imkan vermişdir.

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müasir dövrdə muzeylər ənənəvi qoruma və nümayiş funksiyası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda cəmiyyətlə dialoq quran, sosial iştirakçılığı

təşviq edən və təhsil funksiyasını yeni vasitələrlə reallaşdıran çoxtərəfli institutlara çevrilir. Müəyyən olunmuşdur ki, ICOM-un muzey təriflərində baş verən dəyişikliklər muzeyin mahiyyətindəki transformasiyanı əks etdirən əsas göstəricilərdən biridir. Əvvəlki mərhələlərdə daha çox kolleksiya, qoruma və sərgiləmə məsələləri ön planda olduğu halda, sonrakı dövrdə muzeylərin ictimai məsuliyyəti, inklüzivliyi, müxtəlifliyi və əlçatanlığı daha qabarıq şəkildə önə çıxmışdır.

Araşdırma onu da göstərmişdir ki, qeyri-maddi mədəni irs anlayışının muzey konsepsiyasına daxil edilməsi muzeylərin fəaliyyət sərhədlərini genişləndirmiş, onların yalnız maddi artefaktları deyil, həm də ənənələri, bilikləri, təcrübələri və kollektiv yaddaşı təqdim edən məkanlar kimi dəyərləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsində muzeylərin təqdimat üsullarında da dəyişiklik baş vermiş, ziyarətçi mərkəzli, təcrübəyə əsaslanan və interaktiv yanaşmalar daha çox yayılmışdır.

Tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal texnologiyaların muzey transformasiyasında mühüm rol oynadığı da müəyyən edilmişdir. Virtual sərgilər, artırılmış reallıq həlləri, multimediyə vasitələri və hibrid təqdimat modelləri muzeylərin auditoriyasını genişləndirmiş, coğrafi məhdudiyyətləri azaltmış və ziyarətçi ilə muzey arasında yeni ünsiyyət formatları formalaşdırmışdır. Bununla yanaşı, kolleksiyasız və ya fiziki məkanı olmayan muzey nümunələrinin meydana çıxması klassik muzey meyarlarının yenidən düşünülməsini zəruri etmişdir.

Müzakirə

Əldə edilmiş nəticələr göstərir ki, muzeylərin transformasiyası yalnız təşkilati və texniki dəyişiklik deyil, eyni zamanda dərin nəzəri və metodoloji yenilənmə prosesidir. Əgər ənənəvi muzey modeli daha çox obyektin qorunmasına əsaslanırdısa, müasir muzeyşünaslıq bu modeli cəmiyyət, təcrübə və kommunikasiya əsaslı yanaşma ilə əvəz etməyə çalışır. Bu baxımdan muzey artıq sadəcə keçmişin saxlandığı məkan deyil, ictimai problemlərin müzakirə edildiyi, kollektiv yaddaşın yenidən qurulduğu və fərqli sosial qrupların özünüifadəsinə imkan yaradan platformadır.

Digər tədqiqatlarla müqayisə göstərir ki, müasir muzeyşünaslıqda Hooper-Greenhill, Nina Simon, Nick Merriman və digər müəlliflərin irəli sürdüyü yanaşmalarla bu araşdırmanın nəticələri arasında uyğunluq mövcuddur. Xüsusilə obyekt mərkəzli modeldən ziyarətçi və icma mərkəzli modelə keçid, çoxsəsli təqdimat, iştirakçılıq və sosial məsuliyyət ideyaları həm nəzəri ədəbiyyatda, həm də müasir muzey təcrübəsində ortaq istiqamət kimi çıxış edir. Bu isə göstərir ki, muzeylərin transformasiyası təsadüfi və lokal proses deyil, qlobal miqyasda müşahidə olunan ümumi institusional yenilənmə meylidir.

Bununla yanaşı, müzakirə edilməli mühüm məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, muzeylərin həddindən artıq əyləncə yönümlü və texnologiya əsaslı fəaliyyətə üstünlük verməsi bəzi hallarda onların elmi, qoruyucu və tədqiqat xarakterini zəiflədə bilər. Deməli, müasir muzey modelində balansın qorunması vacibdir. Muzey həm innovativ və cəlbədic olmalı, həm də elmi etibarlılığını, irsin qorunması funksiyasını və maarifləndirici missiyasını itirməməlidir. Bu baxımdan transformasiya prosesi yalnız yenilənmə deyil, həm də klassik muzey dəyərlərinin müasir şəraitdə yenidən mənalandırılması kimi başa düşülməlidir.

Yekun nəticə

Müasir dövrdə muzey anlayışı dərin və çoxşaxəli transformasiya mərhələsindən keçməkdədir. Tarixi inkişaf prosesində daha çox qoruma və sərgiləmə funksiyası ilə xarakterizə olunan muzeylər artıq yalnız eksponatların nümayiş etdirildiyi məkan kimi qəbul edilmir. ICOM tərəfindən müxtəlif illərdə qəbul edilən muzey tərifləri bu dəyişimin mərhələli və konseptual xarakter daşdığını açıq şəkildə göstərir. Əvvəlki təriflərdə muzey əsasən maddi mədəni irsin toplanması, qorunması və nümayişi ilə əlaqələndirilirdi. Sonrakı mərhələlərdə isə təhsil, tədqiqat, kommunikasiya və ictimai xidmət funksiyaları daha qabarıq şəkildə ön plana çıxmışdır. Xüsusilə qeyri-maddi mədəni irs anlayışının muzey konsepsiyasına daxil edilməsi muzeylərin məzmun və fəaliyyət spektrini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Bu dəyişikliklər muzeylərin yalnız obyekt mərkəzli qurum olmadığını, eyni zamanda sosial və mədəni proseslərin fəal iştirakçısı olduğunu ortaya qoymuşdur. Müasir muzeylər keçmişə təqdim etməklə kifayətlənmir, indiki reallıqları şərh edir və gələcək

barədə düşünməyə imkan yaradır. Onlar cəmiyyətlə birtərəfli informasiya ötürən institutdan daha çox, qarşılıqlı dialoq və iştirakçılıq platformasına çevrilmişdir. İnküzivlik, əlçatanlıq və bərabərlik prinsipləri muzey siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Müxtəlif sosial, etnik və mədəni qrupların təmsil olunması və onların səsinin muzey məkanında əks etdirilməsi prioritet kimi qəbul edilir.

Muzeylər getdikcə mədəniyyət mərkəzi funksiyasını daşıyan, ictimai müzakirələrin və yaradıcılıq fəaliyyətlərinin təşkil olunduğu açıq platformalara çevrilir. Təcrübə əsaslı yanaşmalar, interaktiv proqramlar və ictimai layihələr ziyarətçi ilə daha sıx əlaqə yaratmağa xidmət edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, virtual sərgilər və hibrid fəaliyyət modelləri muzeylərin auditoriyasını genişləndirmiş və coğrafi sərhədləri aradan qaldırmışdır. Bununla yanaşı, muzey anlayışının sərhədləri daha elastik və nisbi xarakter almışdır. Ənənəvi olaraq qəbul edilən “kolleksiyaya malik olmaq”, “davamlı fəaliyyət göstərmək” və “mənfəət güdməmək” kimi meyarlar artıq muzeyi tam müəyyənləşdirmək üçün kifayət hesab edilmir. Bu kontekstdə muzeylərin arxiv, qalereya, sərgi məkanı və digər mədəni institutlardan fərqləndirici xüsusiyyətlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti yaranmışdır. Muzeyin cəmiyyətlə münasibət modeli onun institusional identikliyi müəyyən edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Sosial məsuliyyət, icma iştirakçılığı və mədəni müxtəlifliyin təşviqi müasir muzey fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Muzeylər davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun layihələr həyata keçirir və ictimai şüurun formalaşmasında fəal rol oynayır. Beləliklə, müasir muzey yalnız keçmişin qoruyucusu deyil, həm də indinin şərhçisi və gələcəyin istiqamətverici platformasıdır. Bu transformasiya postmodern muzeyçilik yanaşmalarının təsiri ilə sürətlənmiş, muzeyləri daha açıq, çoxsəslə və dinamik sistemlərə çevirmişdir. Nəticə etibarilə, bu gün muzey vahid çərçivəyə sığmayan, lakin əsas məqsədi cəmiyyətlə inteqrasiyanı təmin etmək və ictimai dəyər yaratmaq olan kompleks və inkişaf edən bir institut kimi formalaşmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. ADA, S. (2009). “Serhan Ada, 3 Ocak 2008”, Koleksiyon, Koleksiyonerlik ve Müzecilik, Haz.: Levent Çalıkoğlu, İstanbul: YKY Yayınları, s. 51-62.
2. ARTUN, A. (2017). Mümkün Olmayan Müze. İstanbul: İletişim Yayınları.
3. BLACK, G. (2012). Transforming Museums In The Twenty-First Century. Abingdon, Oxon: Routledge.
4. CUMMINGS, C. (2018). “ICH and safeguarding: museums and contemporary ICH (let the objects out of their cases and make them sing)”, Research Handbook on Contemporary Intangible Cultural Heritage Law and Heritage. Ed.: Charlotte Waelde, Catherine Cummings, Mathilde Pavis, Helena Enright. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, s. 273-295.
5. DILLENBURG, E. (2011). “What, If Anything, Is A Museum” The Exhibitionist, Spring, s. 8-13.
6. GÜNERÖZ, C. (2023). “Müze ve toplum ilişkilerinde eğitim, sosyal hareket ve katılımın yeni boyutları”. Yedi Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, 29, 169-180.
7. HOOPER-GREENHILL, E. (2007). Museums and Education purpose, pedagogy, performance. Abingdon, Oxon: Routledge.
8. KRAMER, D. (2001). “Alman Müzelerinde Modern Toplumsal Tarih”, Kent, Toplum, Müze Deneyimler-Katkılar, Ed. Burçak Madran. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, s. 34-38.
9. LUBAR, S. (2001). “Kültürel Çoğulculuk Üzerine Bir Sergileme Hikâyesi”, Kent, Toplum, Müze Deneyimler-Katkılar, Ed. Burçak Madran. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, s. 171-175.
10. MAROEVE, N. (2000). “Museology and the Intangible Heritage together against the Traditional Museum or Are we Returning to the Original Museum?”, Museology and the

- Intangible Heritage. Ed. Hildegard Viereg, Co-ed. Ann Davis. ICOM, Icofom Study Series – ISS 32, Munich/Germany, Brno/Czech Republic, 84-91.
11. MERRIMAN, N. (2000). “Müzeler Koleksiyonlar İçin mi, İnsanlar İçin mi? İngiltere’de Müzelere Ulaşmada Artan Olanaklar Üzerine Son Gelişmeler”, Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme. İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, s. 69-80.
 12. SCHUBERT, K. (2004). Küratörün Yumurtası. Müze Kavramının Fransız İhtilalinden Günümüze Kadar Olan Evrimi. Çev.: Rana Smith. İstanbul: İstanbul Sanat Müzesi Vakfı Yayınları.
 13. SHAW, W. (2015). Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji Ve Tarihin Görselleştirilmesi. Çev.: Esin Soğancılar. İstanbul: İletişim Yayınları.
 14. SİMON, N. (2010). The Participatory Museum. California: Museum.
 15. Standing Committee For Museum Definition, Prospects And Potentials MPDD, 2018. https://icom.museum/wpcontent/uploads/2019/01/MDPP-report-and-recommendations-adopted-by-the-ICOM-EB-December-2018_EN-2.pdf, Erişim Tarihi: 03.01.2023.

GƏLƏCƏYİN BİZNESİ: MƏLUMATLARA ƏSASLANAN DAVAMLI İNKİŞAF MODELLƏRİ

Gülnaz Mirələm qızı İsmayılova
müəllim

gulnaz.ismayilova@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə biznes modellərinin təşkilati davamlılığın təşviq edilməsində genişlənmiş funksiyasını araşdırır və onların strateji idarəetmə ilə yanaşı uzunmüddətli ekoloji və iqtisadi davamlılığa göstərdiyi mühüm təsiri vurğulayır. Tədqiqat məlumatlara əsaslanan biznes modellərini və onların Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDGs) ilə uyğunluğunu təhlil etmək üçün geniş ədəbiyyat araşdırmasından istifadə edir. Bu araşdırma müasir biznes təcrübələrində texnologiya, innovasiya və davamlılığın əhəmiyyətini xüsusi olaraq ön plana çıxarır.

Nəticələr göstərir ki, davamlı biznes modelləri iqtisadi artımı, məsuliyyətli istehlakı və sənaye innovasiyasını təşviq edir, eyni zamanda ətraf mühitin qorunmasına da mühüm töhfə verir. Tədqiqat xüsusilə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən Layiqli Əmək və İqtisadi Artım (Məqsəd 8), Sənaye, Innovasiya və İnfrastruktur (Məqsəd 9), Məsuliyyətli İstehlak və İstehsal (Məqsəd 12) və Məqsədlər üçün Tərəfdaşlıq (Məqsəd 17) üzərində dayanır.

Araşdırma göstərir ki, müasir korporativ mühitdə strateji uğur əldə etmək üçün davamlılığın biznes model innovasiyasına inteqrasiyası vacibdir. Davamlı biznes modelləri ekoloji və sosial idarəetmə sahəsində üstün nəticələr əldə etmək istəyən təşkilatlar üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır və eyni zamanda iqtisadi uğurun təmin edilməsinə kömək edir. Bu strateji inteqrasiya ənənəvi biznes metodlarını dəyişdirərək təşkilatların yalnız mövcudluğunu qorumaqla kifayətlənməyib, həm də qlobal çağırışlara və iqtisadi mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşaraq inkişaf etməsinə imkan yaradır.

1. Giriş

Texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi və ətraf mühitlə bağlı şüurun artdığı müasir dövrdə davamlılığın biznes strategiyalarına daxil edilməsi artıq seçim deyil, zərurətə çevrilmişdir. Bu dəyişiklik həm təcili ekoloji problemlərin həll edilməsi, həm də təşkilatların uzunmüddətli dayanıqlılığının və uğurunun təmin edilməsi üçün vacibdir. Davamlı biznes təcrübələrinə diqqət **Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDGs)** qlobal öhdəlik səbəbindən daha da artmışdır. Bu məqsədlər məsuliyyətli istehsalı, iqtisadi artımı və ətraf mühitin qorunmasını təşviq edir. Lakin

onların əhəmiyyətinin geniş şəkildə qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu yanaşmaların mövcud korporativ strukturlara effektiv şəkildə integrasiya edilməsi hələ də mürəkkəb və çətin bir proses olaraq qalır. Bu xüsusilə **məlumatlara əsaslanan (data-driven) biznes modellərinin** inkişafı sahəsində daha qabarıq görünür.

Bu tədqiqatın əhəmiyyəti onun davamlılıqla bağlı nəzəri modellərlə rəqəmsal biznes modellərinin inkişaf edən sahəsində onların praktiki tətbiqi arasında əlaqə yaratmaq potensialına malik olmasıdır. Təşkilatlar qərar qəbul etmək və innovasiyanı inkişaf etdirmək üçün getdikcə daha çox məlumatlardan istifadə etdikcə, bu məlumat əsaslı yanaşmaların davamlılıq məqsədləri ilə necə uyğunlaşdırıla biləcəyini anlamaq çox vacib olur. Elmi müzakirələr əsasən bu modellərin praktik tətbiqlərdə nə dərəcədə effektiv olması və onların həm kommersiya, həm də ekoloji məqsədlərə səmərəli şəkildə nail olub-olmaması üzərində cəmləşir. Mövcud müzakirələr isə iki fərqli mövqeyə bölünür: bəzi tədqiqatçılar rəqəmsal və məlumat əsaslı modellərin davamlılıq üçün inqilabi potensiala malik olduğunu müdafiə edir, digərləri isə korporativ idarəetmə və strategiyada ciddi dəyişikliklər edilmədən bu modellərin təsirinin şişirdilə biləcəyini vurğulayırlar.

Bu məqalə məlumatlara əsaslanan biznes modelləri ilə davamlılıq arasındakı əlaqəni aşağıdakı tədqiqat sualları vasitəsilə araşdırmağı məqsəd qoyur:

I. Dinamik rəqəmsal ekosistemdə əməkdaşlığı, innovasiyanı və uzunmüddətli inkişafı təşviq etmək üçün məlumat platformalarından necə istifadə edilə bilər?

II. Məlumatlara əsaslanan biznes modelləri təşkilati davamlılığı necə dəstəkləyir və **Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDGs)** nail olunmasına necə töhfə verir?

III. Rəqəmsal iqtisadiyyatda ənənəvi biznes modellərindən məlumat əsaslı və məlumat platforması biznes modellərinə keçid zamanı yaranan əsas çətinliklər və imkanlar hansılardır?

Tədqiqat məqaləsi aşağıdakı şəkildə qurulmuşdur: Bu giriş hissəsindən sonra ədəbiyyat icmal bölməsi həm nəzəri, həm də empirik tədqiqatları araşdıraraq nəzəriyyə ilə davamlı məlumat əsaslı biznes modellərinin praktik tətbiqi arasındakı əlaqəni izah edir. Bundan sonra sistemli ədəbiyyat icmalını dəstəkləyən tədqiqat metodologiyası ətraflı şəkildə təqdim olunur. Növbəti bölmələrdə araşdırmanın təhlili və nəticələri təqdim edilir və korporativ təcrübə və siyasət üçün nəticələrin müzakirəsi aparılır. Məqalə əsas nəticələrin ümumiləşdirilməsi, gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələrin verilməsi və mövcud tədqiqatın məhdudiyyətlərinin göstərilməsi ilə tamamlanır.

2. Ədəbiyyat İcmalının Metodologiyası

Məlumatlara əsaslanan biznes modelləri (Data-Driven Business Models)

Koivuniemi [14] məlumatlara əsaslanan biznes modellərini strateji məqsədlərə və əməliyyat proseslərinə rəhbərlik etmək üçün məlumat və analitikadan istifadə edən modellər kimi müəyyən edir. Bu cür biznes modellərində məlumat əsas resurs kimi istifadə olunur. Bu modellər bizneslərdə məlumatın bir aktiv kimi istifadə edilməsini və daha çox dəyər və bilik əldə etmək üçün digər tərəflərlə məlumat mübadiləsini nəzərdə tutur.

Məlumat mübadiləsi məlumatlara əsaslanan biznes modellərinin əsas komponentlərindən biridir. Bu proses şirkətlərə məlumat keyfiyyətini artırmağa, səmərəliliyi yüksəltməyə və yeni tətbiqlər və xidmətlər inkişaf etdirməyə imkan verir [14]

Szalkowski və Mikalef [21] qeyd edirlər ki, məlumatlara əsaslanan biznes modelləri məlumatlardan istifadə edərək əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə və müxtəlif təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə kömək edir. Malik [20] isə məlumat əsaslı biznes modellərinin təşkilati qərarvermə prosesinə və davamlılığa integrasiyasını vurğulayır. Onun araşdırması əsasən Əşyaların İnterneti (IoT) üzərində fokuslansa da, məlumat əsaslı yanaşmalara verilən əhəmiyyət davamlı təşkilati fəaliyyətə olan ümumi ehtiyacla uyğunluq təşkil edir.

Bu modellər məlumatların toplanması, təhlili və istifadəsinə üstünlük verir ki, nəticədə yeni biliklər əldə edilsin və biznes əməliyyatları təkmilləşdirilsin. Məlumatlara əsaslanan modellər rəqəmsal platforma istifadəçilərinin davranışlarını, üstünlüklərini və trendlərini anlamaq üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi model əsaslı yanaşmalara alternativ olaraq məlumat əsaslı

metodlar sistemlərin təhlili və idarə olunması sahəsində getdikcə daha geniş istifadə olunmağa başlamışdır [21]

Müasir biznes mühitində **böyük məlumatların (big data)** və analitikanın əhəmiyyətinin artması ilə məlumatlara əsaslanan biznes modelləri innovasiya və dəyər yaradılması üçün məlumatdan istifadə edən təşkilatlar üçün olduqca vacib olmuşdur. Bu biznes modelləri müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün innovasiya potensialına malik olduqları üçün fundamental əhəmiyyət daşıyır və böyük məlumatların və analitikanın strateji istifadəsi vasitəsilə innovasiyanı təşviq etməyi, rəqabət üstünlüyü yaratmağı və biznesin inkişafını sürətləndirməyi vurğulayır

Bu modellər biznesin inkişafını dəstəkləməklə yanaşı, strateji dəyişiklik və innovasiya axtaran şirkətlər üçün məlumatların biznes modellərinə integrasiyasının vacibliyini də ön plana çıxarır [23]. Bu yanaşmaya görə məlumat **dəyər təklifinin (value proposition), dəyərin yaradılması və dəyərin əldə olunması** proseslərini yenidən müəyyənləşdirən əsas resurs hesab olunur [23]. Buna görə də məlumat bir aktiv (asset) kimi qiymətləndirilir və analitika qərar qəbul etmə və strategiya qurma proseslərini istiqamətləndirən mühüm fəaliyyət hesab olunur.

Lakin məlumatlara əsaslanan təşəbbüslərin tətbiqi bir sıra mühüm əməliyyat problemləri yaradır. Bunlara güclü **məlumat idarəetməsi (data governance)** strukturlarının qurulması, məlumat yönümlü təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılması və məxfilik problemlərinin idarə olunması daxildir. Məsələn, SESCO Group kimi şirkətlər **Facility Management** bazarında xidmət göstərərək ənənəvi üsullardan istifadə etmiş, müştəri segmentasiyası, dəyər təklifi və gəlir axınlarına fokuslanmışdır.

Lakin texnologiyanın inkişafı və məlumatların daha əlçatan olması ilə bizneslər məlumatdan istifadə edərək xidmətlərini təkmilləşdirməyin və yeni gəlir mənbələri yaratmağın dəyərini görməyə başlamışdır. Bu isə məlumat məhsullarının və analitikanın müştərilər üçün dəyər yaratmaq və biznes proseslərini optimallaşdırmaq üçün əsas rol oynadığı **məlumatlara əsaslanan biznes modellərinin** yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Müasir korporativ mühitdə məlumat əsaslı modellərə olan ehtiyac xüsusilə innovativ **qonaqpərvərlik (hospitality)** ekosistemlərində aydın görünür. Bu modellər strateji transformasiya və innovasiya üçün mühüm alətlərdir və şirkətlərə məlumatdan dəyər yaratma proseslərini yenidən qurmaq üçün əsas resurs kimi istifadə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, məlumatlara əsaslanan modellər davamlı inkişaf və innovasiya mədəniyyətini təşviq etməklə bizneslərin bazar dəyişikliklərinə çevik və uyğunlaşa bilən qalmasına kömək edir).

Google, Facebook və Uber kimi böyük şirkətlərin nümunələri məlumat əsaslı yanaşmaların potensialını göstərsə də, ənənəvi bizneslər bu modellərin üstünlüklərindən tam istifadə etmək üçün öz kontekstlərinə uyğun strategiyalar hazırlamalı və müxtəlif çətinlikləri aradan qaldırmalıdır.

Məlumat platforması biznes modelləri (Data-Platform Business Models)

De Reuver, Agahari, Abbas və Zuiderwijk [6] görə **məlumat platforması biznes modelləri** biznes məlumatlarının məlumat bazarları (data marketplaces) vasitəsilə paylaşılmasına və mübadiləsinə imkan verən platformaların yaradılması və idarə edilməsini əhatə edir. Bu platformalar bizneslər və istifadəçilər arasında məlumat mübadiləsinə şərait yaradır və bunun nəticəsində yeni məlumat məhsulları və xidmətləri yaranır.

Borrer və Borrero [4] qeyd edirlər ki, məlumat platformaları **Əşyaların İnterneti (IoT)** və **maşın öyrənməsi (ML)** kimi texnologiyalardan istifadə etməklə məhsuldarlığı, davamlılığı və qərarvermə prosesini yaxşılaşdırmaq üçün yaradılmış rəqəmsal ekosistemlərdir. Bu platformalar müxtəlif maraqlı tərəflər üçün mərkəz rolunu oynayır.

Lacroix, Ostermeyer, Le Duigou, Bornard, Rival və Eynard bildirirlər ki, bu platformalar sensorlar və insan-maşın interfeysləri vasitəsilə yaradılan böyük həcmdə sənaye məlumatlarını toplayır, strukturlaşdırır və istifadəyə təqdim edir. **Dördüncü sənaye inqilabı** və sənayelərin getdikcə daha çox rəqəmsallaşması məlumat platformalarına olan tələbatı artırmışdır. Bu platformalar məlumatların toplanması, saxlanması və təhlili problemlərini həll etmək üçün bulud

əsaslı və strukturlaşdırılmış arxitekturalardan istifadə edir və köhnə sistemlərlə integrasiya olunaraq mövcud tətbiqlərin təkrar istifadəsinə imkan verir.

Kraus, Roig-Tierno və Bouncken [5] bildirirlər ki, məlumat platforması biznes modelləri bir sıra mühüm məsələləri həll etmək üçün hazırlanır. Bunlara məlumat paylaşımı ilə bağlı qərarlar, platformanın açıqlıq səviyyəsi, idarəetmə strukturları və dəyər yaratma modelləri daxildir.

Zhao, Von Delft, Morgan-Thomas və Buck qeyd edirlər ki, son illərdə məlumat platforması biznes modelləri dəyərin yaradılması və əldə olunması üçün getdikcə daha vacib hala gəlmişdir. Rəqabətli mühitdə platforma biznes modellərinin inkişafı mürəkkəb fəaliyyət sistemlərinin yaradılmasını tələb edir və bu, həm innovasiya, həm də imitasiya proseslərini əhatə edir. Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, yalnız innovasiya və ya yalnız imitasiya üzərində qurulan yanaşma biznesin uzunmüddətli davamlılığını risk altına qoya bilər. Platforma bizneslərinin rəqabətli mühitdə uyğunlaşması və inkişaf etməsi üçün bu iki yanaşmanın balanslı şəkildə tətbiq edilməsi vacibdir.

Məlumat platforması biznes modelləri

Məlumat platforması biznes modelləri ənənəvi biznes modellərindən **platformalararası açıqlığa (platform-to-platform openness), şəbəkə effektlərinə (network effects) və idarəetmə strukturlarına** üstünlük verməsi ilə fərqlənir. Bu yanaşma məlumatların paylaşılmasını və əməkdaşlığı asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır [6]. Açıq və qapalı platformalar rəqabətə daha həssas hesab edilsə də, onlar eyni zamanda innovasiya və cəmiyyətə əhəmiyyətli təsir göstərmək üçün yeni imkanlar yaradır. Tədqiqatlara görə məlumat platforması biznes modellərinin uğuru platformanın inkişaf səviyyəsi, bazardakı mövqeyi və təşkilatın **məlumatı mənimsəmə qabiliyyətindən (absorptive capacity)** asılıdır və bu da davamlı qiymətləndirmə və yenilənmənin vacibliyini göstərir.

Məlumat platforması biznes modelləri müxtəlif istifadəçi qrupları arasında iqtisadi mübadiləni təmin etmək üçün fəaliyyətlər arasında mürəkkəb əlaqələr qurur. Fəaliyyət sistemləri zəif əlaqələndirilmiş və yalnız sadə dizaynlara əsaslanan platformalar rəqabət qabiliyyətini itirə bilər. Vurğulayırlar ki, məlumat platformaları birbaşa əməliyyatlara imkan verir, sabit xərcləri azaldır və müştəri ilə qarşılıqlı əlaqəni artırır, bu isə bazarda mövcud dominant şirkətlərin üstünlüyünü azalda bilər. Rəqəmsal texnologiyalar və şəbəkə effektlərindən istifadə sayəsində məlumat platforması biznes modelləri daha yüksək performans və genişlənmə qabiliyyəti göstərir. Bu isə bugünkü dinamik bazar şəraitində **rəqəmsal transformasiya və yeni biznes strategiyalarının qəbul edilməsinin** vacibliyini göstərir).

Rəqəmsallaşmanın inkişafı və xüsusilə məlumatların istehsal prosesində əsas komponentə çevrilməsi ilə yeni biznes modelləri formalaşmışdır. Bu inkişaf **süni intellektlə dəstəklənən məlumat platformaları (AI-enabled data platforms)** anlayışının yaranmasına gətirib çıxarmışdır və bu da dəyər yaratmaq üçün xarici məlumatlardan istifadə istiqamətində böyük dəyişikliklər yaratmışdır. Bu platformalar böyük həcmdə tranzaksiya məlumatlarını toplayan və güclü **süni intellekt (AI)** texnologiyalarından istifadə edərək məlumatları təhlil edən əsas mərkəzlər kimi fəaliyyət göstərir. Bunun nəticəsində qərarvermə prosesləri daha effektiv olur. [2]

Məlumat platformalarının yaranması sənaye proseslərinin inkişafı və istehsalda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqələndirilir. Tarixən sənayelər sensorlar və **insan-maşın interfeysləri** vasitəsilə çox böyük həcmdə məlumat yaratmışdır, lakin bu məlumatlardan maksimum istifadə etmək üçün sistemli idarəetmə mexanizmi mövcud olmamışdır. **Dördüncü sənaye inqilabının** yaranması və məlumat əsaslı iqtisadiyyatın inkişafı məlumatların düzgün idarə olunmasının vacibliyini daha da artırmışdır [16].

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, məlumat platformalarının yaranması sənayelərdə baş verən geniş **rəqəmsal transformasiya** prosesinin bir hissəsidir və innovasiya və səmərəliliyin artırılması üçün məlumatların mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə olunmasının vacibliyini göstərir. Süni intellektlə dəstəklənən məlumat platformaları təşkilatlar arasında mövcud maneələri aradan qaldıraraq və

dəyər yaratma proseslərini inkişaf etdirərək rəqəmsal iqtisadiyyatda yeni əməkdaşlıq və innovasiya imkanları yaradır.

Məlumat platformalarının yayılması məlumat əsaslı modellərə keçən sənayelər üçün həm **çətinliklər**, həm də **imkanlar** yaradır. Bir tərəfdən, bu platformalar fərdiləşdirilmiş tövsiyələr, proqnozlar və müxtəlif tərəflər arasında koordinasiya vasitəsilə böyük dəyər yaratmaq potensialına malikdir. Böyük həcmdə xarici məlumatlardan istifadə və inkişaf etmiş süni intellekt sistemləri sayəsində bu platformalar innovasiyanı sürətləndirə, qərarverməni yaxşılaşdırır və rəqəmsal iqtisadiyyatda əməkdaşlığı gücləndirə bilər [17]

Bundan əlavə, məlumat platformaları sənaye məlumatlarının toplanması, təşkil edilməsi və təhlili üçün strukturlaşdırılmış ekosistemlər yaradaraq məlumat idarəetmə proseslərini sürətləndirə bilər. Təşkilatlar məlumat idarəetmə proseslərini mərkəzləşdirərək **məlumat idarəetməsini (data governance)** gücləndirə və məlumat fəaliyyətlərinin şirkətin strateji məqsədləri ilə uyğun olmasını təmin edə bilər. Eyni zamanda məlumat platformaları universal təbiiqlərin yaradılmasına və əvvəlki sistemlərin təkrar istifadəsinə imkan verir ki, bu da sənaye səviyyəsində innovasiya və səmərəliliyi artırır. **Böyük məlumat analitikası (big data analytics)** kimi qabaqcıl analitika üsulları isə şirkətlərə məlumatlardan daha dərin nəticələr əldə etməyə kömək edir və bunun nəticəsində daha yaxşı qərarlar qəbul edilir və rəqabət üstünlüyü əldə olunur.

Lakin məlumat platformalarının inkişafı eyni zamanda müəyyən çətinliklər də yaradır. Bu problemlərdən biri həssas məlumatların idarə edilməsi və qorunmasıdır, çünki **məxfilik, təhlükəsizlik və məlumat sahibliyi** ilə bağlı məsələlər ciddi əhəmiyyət daşıyır [17]. Bundan əlavə, müxtəlif platformalar və məlumat mənbələri arasında uyğunluğun təmin edilməsi böyük texniki problem hesab olunur. Bəzi platformaların monopolistik xüsusiyyətləri və böyük şirkətlərdə gücün cəmlənməsi bazar rəqabəti və məlumat əsaslı nəticələrə bərabər çıxış məsələləri ilə bağlı narahatlıqlar yaradır.

Digər mühüm problem isə istehsalat sahəsində (shop-floor) istifadə olunan sensorların yaratdığı məlumatların sürətlə artmasıdır. Bu məlumatların çoxluğu mövcud saxlama infrastrukturuna əlavə yük yaradır və faydalı məlumatların səmərəli şəkildə təhlil edilməsini çətinləşdirir.

Müasir biznes mühitində məlumat platformaları müzakirə və innovasiya üçün mühüm sahələrdən birinə çevrilmişdir. Şirkətlər rəqəmsal dövrün çətinlikləri ilə üzləşdikcə müxtəlif biznes modelləri arasındakı xüsusiyyətləri və əlaqələri anlamaq getdikcə daha vacib olur. Bu sahədə əsas yanaşmalardan biri **məlumatlara əsaslanan biznes modelidir**, hansı ki məlumat analitikasının strateji istifadəsi vasitəsilə qərarvermə proseslərini və innovasiyanı inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. [3]

Məlumat əsaslı şirkətlər böyük həcmdə məlumatların içində gizlənən dəyərli nəticələri başa düşür və bu məlumatlardan faydalı biliklər əldə etmək üçün qabaqcıl analitika vasitələrindən istifadə edir. Məlumatların gücündən istifadə etməklə bu şirkətlər **müştəri segmentasiyası, hədəfləmə və əməliyyat səmərəliliyinin optimallaşdırılması** kimi sahələrdə rəqabət üstünlüyü əldə edirlər.

Məlumat əsaslı biznes modellərinin inkişafı ilə paralel olaraq məlumat platformaları da məlumatın potensialından istifadə etmək üçün mühüm infrastruktur kimi meydana çıxmışdır.

Məlumat platformaları müxtəlif mənbələrdən məlumat toplamaq, saxlamaq, emal etmək və təhlil etmək üçün zəruri alətlər və infrastrukturunu təmin edən əsas elementlərdir. Daxili və xarici məlumatların integrasiyası vasitəsilə bu platformalar təşkilatlara yeni nəticələr əldə etməyə, innovasiyanı inkişaf etdirməyə və daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Bundan əlavə, məlumat platformaları ekosistemlər daxilində məlumat paylaşımını, əməkdaşlığı və məlumatın kommersiyalaşdırılmasını (monetization) dəstəkləyir və rəqəmsal dövrdə **açıqlıq və çeviklik mədəniyyətinin** formalaşmasına kömək edir.

Bu biznes modellərinin **biznes davamlılığı üçün qarşılıqlı əlaqəsi** onların bir-birini tamamlayan rolları və imkanlarında aydın görünür. Məlumat əsaslı təşkilatlar məlumatlara effektiv

çıxış əldə etmək, onları idarə etmək və təhlil etmək üçün məlumat platformalarına güvənir. Bu isə onlara məlumatlı qərarlar qəbul etməyə və innovasiyanı inkişaf etdirməyə imkan verir.

Beləliklə, məlumat platformaları məlumat əsaslı qərarvermə və platforma əsaslı qarşılıqlı əlaqələr üçün əsas infrastrukturunu və alətləri təmin edərək məlumatın bütün potensialından istifadə edilməsinə imkan yaradır.

Cədvəl 1: Ənənəvi, məlumat əsaslı və məlumat platforması biznes modellərinin müqayisəsi

Aspekt	Ənənəvi biznes modelləri	Məlumat əsaslı (Data-Driven) biznes modelləri	Məlumat platforması (Data Platform) biznes modelləri
Əsas resurs	Fiziki aktivlər, kapital və insan resursları	Məlumat və analitika	Məlumat və rəqəmsal ekosistemlər
Dəyər təklifi (Value proposition)	Məhsul və ya xidmət keyfiyyəti, xərc səmərəliliyi	Məlumatlardan əldə olunan nəticələr vasitəsilə innovasiya	Məlumat paylaşımı və əməkdaşlığın təmin edilməsi
Əməliyyat yönümü (Operational focus)	Xərclərin azaldılması, səmərəlilik, bazar payının artırılması	Məlumatlı qərarvermə, müştəriyə fərdiləşdirilmiş xidmət	Məlumat integrasiyası, şəbəkə effektləri, genişlənmə qabiliyyəti
Çətinliklər	Bazarın doyması, rəqəbat və resurs məhdudiyyətləri	Məlumat idarəetməsi, məxfilik problemləri və integrasiya	Məlumat təhlükəsizliyi, platformanın açıqlığı və uyğunluq problemləri

Biznesin Davamlılığı (Business Sustainability)

Son illərdə **biznes modellərinə davamlılığın (sustainability) integrasiyası** mühüm diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu, həm ətraf mühit problemlərinin həllinin, həm də maraqlı tərəflərin gözləntilərinin önəmini vurğulayır. Ətraf mühitlə bağlı global şüurun artması fonunda davamlılıq (sustainability) prioritetə çevrilmiş və təşkilati fəaliyyətlərdə **paradigma dəyişikliklərini** tələb etmişdir.

Davamlı Biznes Modelləri (Sustainable Business Models, SBMs) yalnız ənənəvi biznes modellərinin adaptasiyası deyil, əksinə təşkilatın bütün funksiyalarına davamlılıq prinsiplərini integrasiya edən **holistik cərcivələrdir**.

Mövcud ədəbiyyatın sintezi göstərir ki, SBM-lər **çoxölçülü (multifaceted) strukturlardır**, və üç əsas aspekti əhatə edir: **ətraf mühit, sosial məsuliyyət və iqtisadiyyat** (triple-bottom-line). Bu modellərin məqsədi həm maliyyə gəlirləri yaratmaq, həm də cəmiyyət və ətraf mühit üçün faydalar təmin etməkdir, eyni zamanda mənfi xarici təsirləri azaltmaqdır. SBM-lərin fərqliliyi onların **maraqlı tərəflər üçün dəyər yaratmağa, qeyri-maliyyə dəyərində və dəyərin itirilməsini və istifadə olunmamış potensialı nəzərə almağa** yönəlmiş diqqətindədir.

Sənaye 4.0 (Industry 4.0) təsiri altında biznes mühiti dəyişdikcə, yalnız səmərəlilik və xərclərin azaldılmasına əsaslanan ənənəvi modellər artıq kifayət etmir, innovativ yanaşmaların tətbiqi zəruridir.

Davamlılığın artması **Davamlı Biznes Modellərinin (SBM)** inkişafını sürətləndirmişdir. Bu modellər davamlılıq prinsiplərini **dəyər təklifləri, dəyərin yaradılması və əldə olunması** proseslərinə integrasiya edir. Davamlılıq iqtisadi səmərəlilik, sosial inklüzivlik və ekoloji davamlılığın harmonik birləşməsi kimi başa düşülür və bu **Dairəvi İqtisadiyyatın (Circular Economy, CE)** əsasını təşkil edir.

Dairəvi iqtisadiyyat təşkilatlar üçün daha davamlı əməliyyatlar təmin edən praktik üsullar təqdim edir. Rossi, Bertassini, dos Santos Ferreira, do Amaral & Ometto vurğulayırlar ki, xüsusən **mikro səviyyədə** (şirkət və məhsul səviyyəsi) dairəvilik göstəricilərinin hazırlanması vacibdir ki, CE-nin gətirdiyi innovasiyaları qiymətləndirmək mümkün olsun. CE, SBMs və davamlılıq ölçüləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni vurğulayaraq təşkilatların daha davamlı yol xəritəsinə keçməsinə

transformativ potensialı göstərir. Lakin bu göstəricilərin effektivliyi məlumatların əlçatanlığı və təşkilati ekosistemlərdə **şəffaflıq və hesabatlılıq mədəniyyətinin** möhkəmləndirilməsindən asılıdır.

Davamlı biznes modelinin innovasiyası (Sustainable Business Model Innovation, SBMI) mövcud biznes modellərinin yenilənməsi və yeni modellərin yaradılması yolu ilə **davamlı inkişaf məqsədlərinə (Sustainable Development Goals, SDGs)** çatmaq üçün tətbiq olunur. SBMI cəmiyyət dəyişikliklərini qabaqcadan proqnozlaşdırmaq və davamlılıq problemlərinə innovativ həllər təqdim etmək məqsədini güdür. Lakin SBMI-nin konseptualizasiyası hələ tam inkişaf etməmişdir və onu **biznes model innovasiyasından (Business Model Innovation)** fərqləndirən vahid çərçivənin yaradılmasına ehtiyac var.

Davamlı İnkişaf Məqsədləri (SDGs) və Biznes Modelləri

2015-ci ilin sentyabrında Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) Baş Assambleyası çoxtərəfli məsləhətləşmələr və hökumətlərarası danışıqlardan sonra **17 Davamlı İnkişaf Məqsədini (Sustainable Development Goals, SDGs)** qəbul etmişdir. SDG-lər, **Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (Millennium Development Goals, MDGs)** əvəz etmiş və inkişaf və ətraf mühit gündəmlərini birləşdirmişdir.

Müəlliflər vurğulayırlar ki, SDG-lər insanlığı **davamlı şüurluluq yoluna yönəldir**, məqsəd isə yoxsulluğun, aclığın və bərabərsizliyin aradan qaldırılması, təhsil və səhiyyəyə çıxışın təmin edilməsi, ədalətli, sülhsevər və bərabər cəmiyyətlərin qurulmasıdır. Sustainability məqaləsində SDG-lərin **indiki və gələcək ehtiyacların qarşılanmasındakı əhəmiyyəti** vurğulanır ki, bu da bu tədqiqatın məqsədinə uyğun gəlir – yəni mövcud trendləri və gələcək istiqamətləri proqnozlaşdırmaq.

Müəlliflər həmçinin 2019-cu ilin **BMT Davamlılıq İndeksi (UN Sustainability Index Institute, UNGSII)** hesabatına istinad edərək bildirirlər ki, ən böyük 500 şirkətin **85%-dən çoxu SDG-lərə büdcə vəsaiti ayırır və illik hesabatlarında töhfələrini göstərir**. Bu, iş yerində davamlılığın inteqrasiyası mövzusunə uyğun gəlir.

Bu məqalə aşağıdakı dörd SDG ilə uyğun gəlir:

Goal 8: Decent Work and Economic Growth (Layiqincə İş və İqtisadi İnkişaf)

- Məlumat əsaslı biznes modelləri iqtisadi artım və innovasiyanı təşviq edir.
- Məqsəd: davamlı, inklüziv iqtisadi artım və məhsuldar məşğulluğun təmin edilməsi.

Goal 9: Industry, Innovation, and Infrastructure (Sənaye, İnnovasiya və İnfrastruktur)

• Məlumat əsaslı yanaşmalar **dayanıqlı infrastrukturun yaradılması, inklüziv və davamlı sənayeləşmənin təşviqi və innovasiyanın dəstəklənməsi** ilə uyğun gəlir.

Goal 12: Responsible Consumption and Production (Məsuliyyətli İstehlak və İstehsal)

- Biznes modellərində davamlılıq vurğulanır.
- Məqsəd: resurslardan məsuliyyətlə istifadə etmək və rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək.

Goal 17: Partnerships for the Goals (Məqsədlər üçün Tərəfdaşlıqlar)

• Məlumat əsaslı platformalar **tərəfdaşlıqların inkişafına dəstək verir**, bu isə qlobal tərəfdaşlıqların tətbiqi və gücləndirilməsi üçün vacibdir.

Cədvəl 2: Biznes modellərinin SDG-lərə təsiri

SDG	Məlumat əsaslı modellər (Data-Driven Models)	Məlumat platforması modelləri (Data Platform Models)
Goal 8: Layiqincə İş və İqtisadi İnkişaf	Məhsuldarlığı və innovasiyanı artırır	Səmərəliliyi və iqtisadi artımı təşviq edir
Goal 9: Sənaye, İnnovasiya və İnfrastruktur	Məlumat vasitəsilə sənaye innovasiyasını təşviq edir	Sənayenin rəqəmsallaşmasını və ağıllı sistemləri dəstəkləyir

SDG	Məlumat əsaslı modellər (Data-Driven Models)	Məlumat platforması modelləri (Data Platform Models)
Goal 12: Məsuliyyətli İstehlak və İstehsal	Məlumat analitikası ilə resursların optimallaşdırılması	Məsuliyyətli istehsal və monitorinqi təmin edir
Goal 17: Məqsədlər üçün Tərəfdaşlıqlar	Məlumat paylaşımı və əməkdaşlığı təşviq edir	Qlobal məlumat əməkdaşlığı və innovasiyanı dəstəkləyir

3. Müzakirə və Nəticələr

Məlumat əsaslı biznes modellərinin və davamlılıq prinsiplərinin integrasiyası müasir biznes strategiyalarında kritik irəliləyiş kimi qiymətləndirilir. Bu tədqiqatda göstəriləyişi kimi, məlumatdan istifadə edərək qərarverməni yaxşılaşdırmaq, innovasiyanı təşviq etmək və təşkilatın çevikliyini artırmaq iqtisadi və ekoloji çağırışları həll etmək üçün çox vacibdir. Məlumatı əsas resurs kimi qəbul etməklə, bizneslər əməliyyatlarını Davamlı İnkişaf Məqsədləri (SDGs) ilə uyğunlaşdırmaqla, xüsusilə iqtisadi artım, sənaye innovasiyası, məsuliyyətli istehlak və qlobal tərəfdaşlıqların inkişafı sahələrində.

Ənənəvi biznes modellərindən məlumat əsaslı və məlumat platforması modellərinə keçid dəyər yaradılmasında və biznesin davamlılığında innovasiyanın əhəmiyyətini göstərir. Ənənəvi modellər, yalnız səmərəlilik və bazar payına fokuslansa da, rəqəmsal iqtisadiyyatda artıq yetərli deyildir, çünki rəqabətin əsas sürücüsü məlumatdır. Məlumat əsaslı modellər fərdiləşdirmə və məlumatlı qərarvermə imkanını təmin edir, məlumat platforması modelləri isə əməkdaşlıq, genişlənmə və şəbəkə effektləri üçün infrastruktur təqdim edir. Bu dəyişiklik, qlobal bazarda daha əlaqəli və dinamik mühitdə dayanıqlı qalmaq istəyən bizneslər üçün vacibdir.

Ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsində təkrarlanan bir mövzu məlumat əsaslı strategiyalar və davamlı biznes praktikaları arasındakı sinergetik əlaqədir. Bu tədqiqat irəli sürür ki, davamlılıq artıq biznes modellərində ikinci plana atıla bilməz; əksinə, təşkilatların əsas əməliyyat çərçivələrinə integrasiya edilməli, beləliklə bizneslər yalnız maliyyə gəliri deyil, həm də sosial və ekoloji fayda təmin edən dəyər yarada bilsin. Bu, triple bottom line yanaşması ilə uyğundur – iqtisadi, sosial və ekoloji nəticələrə eyni dərəcədə önəm verilir.

Lakin bu modellərə keçid çətinliklərsiz deyil. Əsas maneələr arasında məlumat idarəçiliyi, məxfilik problemləri və məlumatı idarə edə biləcək kvalifikasiyalı insan resurslarının olmaması qeyd edilir. Bundan əlavə, bizneslər mövcud əməliyyatlarla bu modelləri integrasiya etməkdə, data privacy qanunları kimi tənzimləyici standartlara uyğunluğu təmin etməkdə və eyni zamanda çevik və rəqabətli qalmaqda mürəkkəbliklərlə üzləşir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün innovasiya, şəffaflıq və etik məlumat istifadəsini təşviq edən möhkəm təşkilati mədəniyyət tələb olunur.

Müzakirə həmçinin göstərir ki, məlumat platformalarının əməkdaşlığı təmin etmək və sənaye üzrə innovasiyanı təşviq etməkdə rolu böyükdür. Məlumat mübadiləsinə və ortaq bilikləri dəstəkləyən ekosistemlər təqdim etməklə, bu platformalar SDG 12 – Məsuliyyətli İstehlak və İstehsal üçün əsas komponentləri həyata keçirir. Həmçinin, onlar SDG 17 – Məqsədlər üçün Tərəfdaşlıqların əldə edilməsinə dəstək verir, çünki biznesləri, maraqlı tərəfləri və istehlakçıları ənənəvi modellərin edə bilmədiyi şəkildə birləşdirir.

Bu məlumat əsaslı yanaşmaların sənaye innovasiyası və infrastruktur (SDG 9) sahəsində potensialı böyükdür. Böyük məlumat (big data) və süni intellekt (AI) vasitəsilə təşkilatlar resurs bölgüsünü optimallaşdırmaqla, istehsal səmərəliliyini artırmaqla və əvvəllər mümkün olmayan innovasiyalara imza atmaqla bilirlər. Bu, sənayelər üçün rəqabət qabiliyyətini artırmaq və qlobal davamlılıq təşəbbüslərinə mənalı töhfə vermək baxımından mühüm fürsətdir.

Bu tədqiqat məlumat əsaslı və platforma əsaslı biznes modellərinin davamlı biznesin gələcəyində kritik rol oynadığını vurğulayır. Bu modellər həm iqtisadi performansın artırılması,

həm də daha geniş sosial çağırışların həllinə imkan verən bir çərçivə təmin edir. Biznes mühiti inkişaf etdikcə, bu modelləri qəbul etmək daha mürəkkəb, məlumat əsaslı və davamlılığa yönəlmiş dünyada inkişaf etmək istəyən təşkilatlar üçün vacib olacaq.

Tədqiqatın ilkin fərziyyəsi belə idi ki, məlumat əsaslı biznes modellərinə davamlılığın integrasiyası həm praktik, həm də iqtisadi, sosial və ekoloji nəticələrin yaxşılaşdırılması baxımından faydalı olacaq. Sistemli ədəbiyyat təhlili və analiz bu nəzəriyyəni əsasən təsdiqlədi.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, davamlılıq prinsipləri ilə birləşdirilmiş məlumat əsaslı biznes modelləri ənənəvi metodları inqilab edə bilər və təşkilatın davamlılığında əhəmiyyətli irəliləyişlər təmin edir. Bu iş akademik müzakirəni zənginləşdirir və göstərir ki, məlumat əsaslı modellərin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDGs) töhfə verməkdə effektiv tətbiqi mümkündür.

Bu modellərin iqtisadi artımı stimullaşdırmaq, sənaye innovasiyasını təşviq etmək, məsuliyyətli istehlakı dəstəkləmək və davamlı inkişaf üçün güclü əməkdaşlıqları təmin etmək qabiliyyətini nümayiş etdirir. Nəticələr göstərir ki, böyük məlumat və analitikanın şirkət strategiyasına ağıllı integrasiyası, davamlılığa sadıqlıqla birlikdə, təşkilat əməliyyatlarını və onların sosial və ekoloji təsirini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Tədqiqat həmçinin məlumat əsaslı təşəbbüslər və davamlılıq tədbirlərinin sinergetik təsirini nümayiş etdirir. Nəticələr göstərir ki, bu integrasiyanın üstünlükləri yalnız iqtisadi faydalarla məhdudlaşmır, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması və sosial məsuliyyət üçün daha geniş bir yanaşma yaradır. Bu, maliyyə uğuru ilə birlikdə insanlar və ətraf mühit üçün faydalı təsirləri prioritet edən kompleks biznes modellərinə artan diqqətlə uyğundur.

Əlavə olaraq, tədqiqat məlumat əsaslı davamlı biznes modellərinin tətbiqi zamanı qarşıya çıxan maneələri və çətinlikləri də ətraflı qiymətləndirir. Güclü məlumat idarəçiliyi, etik məlumat istifadəsi və strateji dəyişiklik idarəçiliyi kimi tədbirlərin bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün vacib olduğunu vurğulayır.

Bu tədqiqat rəqəmsal dövrdə davamlılığın tətbiqi ilə bağlı praktik çətinliklərə dair yeni anlayışlar təqdim edir və təşkilatlara bu çağırışları uğurla həll etmək üçün yardımçı olur.

Bu tədqiqat məlumat əsaslı biznes modellərinin davamlılıq prinsipləri ilə birləşdirildikdə təşkilat praktikalarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma biləcəyini təsdiqləyir və bu, daha geniş miqyasda davamlı biznes mühitinə keçidi asanlaşdırır. Bu nəticələr davamlı biznes praktikaları və rəqəmsal transformasiya təşəbbüslərinin elmi anlaşılmalarına böyük töhfə verir və gələcək tədqiqatlar və praktik tətbiqlər üçün ətraflı bir çərçivə təqdim edir.

Beşinci Sənaye İnqilabına daxil olduğumuz bu dövrdə, gələcək tədqiqatlar süni intellektin (AI) məlumat əsaslı biznes modellərinə daha dərin integrasiyasına fokuslana bilər. Bu, proqnozlaşdırıcı analitikaları artırmaq, qərarverməni avtomatlaşdırmaq və əməliyyat səmərəliliyini yaxşılaşdırmaq baxımından əhəmiyyətli olacaq. Süni intellektin məlumat platformalarından davamlılıq məqsədilə istifadə edilməsindəki rolunu araşdırmaq, bu modellərin təkmilləşdirilməsi üçün önəmli anlayışlar təmin edəcək. Məsələn, Cənubi Afrikada Şəxsi Məlumatların Qorunması Qanunu (POPIA) məlumat idarəçiliyi və əldə edilməsini tənzimləyir, bu isə məlumat idarəçiliyinin vacibliyini vurğulayır. Məlumat biznes modellərində getdikcə daha çox əsas komponent halına gəldikcə, məxfilik, təhlükəsizlik və idarəetmə ilə bağlı məsələlər də prioritet olaraq qalır. Gələcək tədqiqatlar, təşkilatların məlumat əsaslı innovasiyanı etik məsələlərlə necə uzlaşdırdığını və həm yerli, həm də global tənzimləyici çərçivələrə necə riayət etdiyini araşdırma bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

[1] Bexell, M., & Jönsson, K. (2017). Responsibility and the United Nations' sustainable development goals. *Forum for Development Studies*, 44(1), 13–29.

[2] Bocken, N. M. P., Short, S. W., Rana, P., & Evans, S. (2014). A literature and practice review to develop sustainable business model archetypes. *Journal of Cleaner Production*, 65, 42–56.

- [3] Bohnsack, R., Pinkse, J., & Kolk, A. (2014). Business models for sustainable technologies: Exploring business model evolution in the case of electric vehicles. *Research Policy*, 43(2), 284–300.
- [4] Borrero, J. D., & Mariscal, J. (2022). A case study of a digital data platform for the agricultural sector: A valuable decision support system for small farmers. *Agriculture*, 12(767). <https://doi.org/10.3390/agriculture12060767>
- [5] Cantamessa, M., Montagna, F., Altavilla, S., & Casagrande-Seretti, A. (2020). Data-driven design: The new challenges of digitalization on product design and development. *Design Science*, 6, e27.
- [6] De Reuver, M., Ofe, H., Agahari, W., Abbas, A. E., & Zuiderwijk, A. (2022). The openness of data platforms: A research agenda. In *Proceedings of the 1st International Workshop on Data Economy* (pp. 34–41).
- [7] de Pádua Pieroni, M., Pigosso, D. C. A., & McAloone, T. C. (2018). Sustainable qualifying criteria for designing circular business models. *Procedia CIRP*, 69, 799–804.
- [8] Fast, V., Schnurr, D., & Wohlfarth, M. (2023). Regulation of data-driven market power in the digital economy: Business value creation and competitive advantages from big data. *Journal of Information Technology*, 38(2), 202–229.
- [9] Ferreira Gregorio, V., Pié, L., & Terceño, A. (2018). A systematic literature review of bio, green and circular economy trends in economics and business management publications. *Sustainability*, 10(11), 4232.
- [10] Fruhwirth, M., Ropposch, C., & Pammer-Schindler, V. (2020a). Supporting data-driven business model innovations: A structured literature review on tools and methods. *Journal of Business Models*, 8(1), 73–25.
- [11] Fruhwirth, M., Ropposch, C., & Pammer-Schindler, V. (2020b). Supporting data-driven business model innovations: A structured literature review on tools and methods. *Journal of Business Models*, 8(1), 73–25.
- [12] Gebauer, H., & Saul, C. J. (2014). Business model innovation in the water sector in developing countries. *Science of the Total Environment*, 488, 512–520.
- [13] Haddaway, N. R., Collins, A. M., Coughlin, D., & Kirk, S. (2015). The role of Google Scholar in evidence reviews and its applicability to grey literature searching. *PLOS ONE*, 10(9), e0138237.
- [14] Koivuniemi, U. (2020a). *Data-driven marketing: Business model innovation from a resource-based theory view* [Manuscript].
- [15] Koivuniemi, U. (2020b). *Data-driven marketing: Business model innovation from a resource-based theory view* [Manuscript].
- [16] Marcinkowski, B., & Gawin, B. (2021). Organizational vs technical excellence: What fosters IT projects in the pan-European setting? In *AMCIS Proceedings*.
- [17] Milkau, U. (2019). Value creation within AI-enabled data platforms. *Journal of Creating Value*, 5(1), 25–39.
- [18] Ritter, T., & Pedersen, C. L. (2020). Digitization capability and the digitalization of business models in business-to-business firms: Past, present, and future. *Industrial Marketing Management*, 86, 180–190.
- [19] Schwab, K. (2017). *The fourth industrial revolution*. Crown Currency.
- [20] Schweihoff, J., Jussen, I., Dahms, V., Möller, F., & Otto, B. (2023). *How to share data online (fast): A taxonomy of data sharing business models* [Manuscript].
- [21] Szalkowski, G. A., & Mikalef, P. (2023). Understanding digital platform evolution using compartmental models. *Technological Forecasting and Social Change*, 193, 122600.
- [22] Tranfield, D., Denyer, D., & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge using systematic review. *British Journal of Management*, 14(3), 207–222.

[23] Troisi, O., Visvizi, A., & Grimaldi, M. (2023). Digitalizing business models in hospitality ecosystems: Toward data-driven innovation. *European Journal of Innovation Management*, 26(7), 2423–2477.

HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİNİN MÜASİR AZƏRBAYCANIN İQTİSADI VƏ SİYASİ UĞURLARINA TƏSİRİ

Ələsvər Nağdalı oğlu Musayev
müəllim

alasvar.musayev@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesində və iqtisadi dirçəlişində Heydər Əliyev fenomeninin həlledici rolu təhlil edilir. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə hökm sürən siyasi və iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasında, "Əsrin müqaviləsi" ilə əsas qoyulan yeni neft strategiyasının və radikal bazar islahatlarının əhəmiyyəti işıqlandırılır. Makroiqtisadi sabitliyin təmini, özəlləşdirmə prosesi və demokratik hüquqi bazanın formalaşdırılması "Heydər Əliyev inkişaf modeli"nin əsas sütunları kimi təqdim olunur. Sonda bu strateji kursun hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildiyi və Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasına xidmət etdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan iqtisadiyyatı, siyasi sabitlik, "Əsrin müqaviləsi", neft strategiyası, bazar islahatları, makroiqtisadi sabitlik, dövlət müstəqilliyi.

Müasir dövr qloballaşmanın sürətlənməsi, dövlətlərarası integrasiyanın genişlənməsi və ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi böhranların baş verməsi ilə xarakterizə olunur. Müşahidələr göstərir ki, ayrı-ayrı milli təsərrüfatların beynəlxalq aləmə sürətlə integrasiya etdiyi və bu təsərrüfatların vahid dünya iqtisadi orqanizmi şəklində formalaşdığı bir dövrdə zəngin təbii və iqtisadi sərvətlərə malik olan ölkələrdə müstəqilliyin qorunub saxlanılması da onun qazanılmasından çətin və mürəkkəbdir. Azərbaycan üçün isə bu daha da çətin idi. Ölkəmiz yalnız dövlət müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə deyil, eyni zamanda, ərazi bütövlüyü zəbt edilmiş, üstəlik, daxildən də parçalanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı.

Məhz belə bir çətin dövrdə Azərbaycan dövlətinin və xalqının əsl xilaskarı 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdur. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq aləmə sürətlə integrasiya edən, dinamik iqtisadi inkişafını və etibarlı siyasi sabitliyini təmin etmiş müstəqil bir dövlətdir. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan iqtisadiyyatında tərəqqiyə nail olunmasına, çox zəif dövlətin güclü və aparıcı mövqeyə yüksəlməsinə, qədim tarixi və çoxəsrlik zəngin mədəniyyəti olan xalqımızın bütün dünyada tanınması istiqamətində yorulmaz fəaliyyətinin nəticələrinə görə xalqımızın qəlbində fenomen şəxsiyyət kimi dəyərli qiymətini almışdır[3].

Ölkəmizdə müstəqil, demokratik, hüquqi dövlətin möhkəm təməli 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə qoyuldu. Konstitusiyanın qəbulu ilə bir daha bəyan edildi ki, sərbəst və müstəqil şəkildə öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur; insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, suveren sosial-iqtisadi inkişafın müvəffəqiyyəti, birinci növbədə, iqtisadi müstəqilliyin təmin olunmasından və köhnə iqtisadi sistemin məqsədli şəkildə yenisi ilə əvəz olunmasından asılıdır. Ona görə də Konstitusiyada təsbit edilmişdir ki, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafelərinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına malikdir; Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın

rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir; bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa tam təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir. Bütün bunların əsasında Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır; elmin, təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixini, maddi və mənəvi irsini qoruyur.

Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ali məqsədə nail olunması, ilk növbədə iqtisadi sabitliyin də təmin olunmasını tələb edirdi. Çünki 1992-1994-cü illərdə mövcud olmuş inflyasiyanın yüksək həddi iqtisadiyyatın əsaslarını sarsıtmış, əhəlinin maddi və sosial vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırmışdı. Belə bir vəziyyətdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin müvəffəqiyyəti genişmiqyaslı kompleks həllərlə inflyasiyanın cilovlanmasından və makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin olunmasından asılı idi. Bu baxımdan 1994-1995-ci illərdə xarici ticarət əməliyyatlarının liberallaşdırılmasına başlanmış və açıq qapı siyasətinə tələblərinə əsasən müvafiq sahələrdə liberallaşdırma tədbirləri önə çəkilməmişdir. Bu isə öz növbəsində qiymət islahatının da radikal şəkildə davam etdirilməsini tələb edirdi. Buna uyğun olaraq 1995-1996-cı illərdə qiymətlərin formalaşması prosesinin inzibati-amirlik sisteminin qalıqlarından azad olunması başa çatdırıldı[2].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən qətiyyətli iqtisadi islahatlar az bir zamanda geniş beynəlxalq dəstək aldı. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı Azərbaycanda iqtisadi islahatlar haqqında xüsusi proqramları əsasında ölkəmizə maliyyə yardımı göstərdilər. Həmin təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq çərçivəsində hazırlanmış sabitləşdirmə proqramlarına uyğun olaraq iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına istiqamətlənmiş radikal islahatlar sürətlənməyə başladı. Çevik pul-kredit, büdcə, vergi və gömrük siyasətinin aparılması, qiymətlərin tənzimlənməsi, valyuta bazarının və xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və xarici kapitalın cəlb olunması nəticəsində qısa zamanda (1995-1996-cı illər) ölkədə makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə nail olundu.

Əgər 1994-cü ildə inflyasiya tempi 1800%-ə çatmışdırsa, artıq 1995-ci ildə vəziyyət əsaslı dəyişməyə başlamış və həmin göstəricilər uyğun olaraq 84,6% olmuşdur. Sonrakı illərdə bu göstəricilər yaxşılaşmağa doğru getmiş, 1996-cı ildə inflyasiya 6,8%-ə enmişdir. 1997-ci ildə inflyasiya tempi minimuma enərək cəmi 0, 4% təşkil etmiş, manatın dəyəri isə 5,1% möhkəmlənmişdir. Həmin dövrdə dünya maliyyə bazarlarında baş vermiş maliyyə böhranına baxmayaraq sabitlik 1998-ci ildə də qorunub saxlanılmış, 7,6% səviyyəsində deflyasiya baş vermiş, manatın ABŞ dollarına nisbətən məzənnəsi devalvasiyaya uğramamış, sabit olaraq qalmışdır. 1995-96-cı illərdə yaranmış əlverişli makroiqtisadi sabitlik şəraiti 1997-1998-ci illərdə ölkədə iqtisadi islahatların yeni mürəkkəb mərhələsinə – struktur islahatlar mərhələsinə start verdi.

Xüsusi dövlət proqramlarına uyğun olaraq ölkədə genişmiqyaslı özəlləşdirmə prosesinə başlanmış, aqrar sferada torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsi istiqamətində radikal islahatlar aparılmış, yeni iqtisadi tələblərə cavab verən maliyyə sektorunun, bank sisteminin formalaşdırılması, dövlət banklarının yenidən qurulması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. İqtisadi islahatların mühüm istiqaməti kimi ölkədə özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi azad sahibkarlığın və şəxsi təşəbbüskarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1998-ci ilə qədər 28 mindən çox kiçik müəssisə özəlləşmiş və demək olar ki, kiçik özəlləşdirmə başa çatmışdır. 1997-ci ildən başlayaraq özəlləşdirmədə həlledici mərhələ olan böyük özəlləşdirməyə – orta və iri dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi prosesinə başlanmışdır. Təkcə 1998-ci ildə 800-dən çox orta və iri dövlət müəssisələri səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmişdir. Beləliklə, ölkədə makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə, bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasının əsas şərti olan iqtisadiyyatın idarə olunmasının bütün istiqamətlərində liberallaşdırılmasına, bazar iqtisadiyyatının bütün atributlarının yetişməsinə iqtisadi və hüquqi islahatlar aparılması yolu ilə zəruri mühitin yaradılmasına və əsaslı struktur islahatlarının

aparılmasının məntiqi nəticəsi olaraq iqtisadi tənəzzül dayandırılmasına və ümumi daxili məhsulun həcmnin artmasına nail olundu.

Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatlarının mövcudluğunu nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və uzaqgörən siyasəti sayəsində Azərbaycanın dinamik inkişafının təməli sayılan beynəlxalq müqavilə – “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Bununla da yeni neft strategiyası uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Bağlanmış müqavilələr Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi və 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi. Ölkəmizin iqtisadi inkişafında müstəsna rol oynayan “Əsrin müqaviləsi” üzrə ilkin neft 12 noyabr 1997-ci ildə hasil edilməyə başlandı. Təqribən 730 milyon ton neft və 200 milyard kubmetrə yaxın təbii qaz ehtiyatına malik olan yataqlarda görülməli işlərə 12-14 milyard ABŞ dollarına yaxın investisiya qoyuluşu nəzərdə tutulmuşdu ki, bu da yenidən müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası üçün çox vacib məsələ idi.

Təkcə bir faktı qeyd etmək ki, 1995-ci ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında investisiya qoyuluşu sürətlə artaraq 10 milyard dollara çatmışdır ki, bunun da 60%-dən çoxu (6,1 milyard dollar) xarici kapitalın payına düşürdü. 1996-2001-ci illərdə ölkədə fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin sayı 1974-ə çatmışdır. Göstərilən müddətdə, eyni zamanda, xarici investisiyalı müəssisələrin ödədiyi vergilərin payı, cəmi vergi daxilolmalarının 19,7 faizini təşkil edirdi. “Əsrin müqaviləsi” üzrə hasil edilən Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına ixracı üçün ilkin dövrlərdə ixrac qabiliyyətləri ildə 5 milyon ton olan Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk neft boru kəmərlərindən istifadə olunurdu.

Sonrakı illərdə müqaviləyə daxil olan yataqlar üzrə illik hasilatın 50 milyon tona çatdırılacağını nəzərə alan daha böyük nəqliyyat imkanına malik Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixracboru kəməri istifadəyə verildi. Layihənin həyata keçirilməsində fenomen siyasətçi Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətlərini nəzərə alan layihə iştirakçıları 2004-cü ildə BTC əsas ixrac boru kəmərinə Heydər Əliyevin adının verilməsi barədə qərar qəbul etdilər. Beləliklə, BTC layihəsi reallığa çevrilərək xalqımızın maddi rifah halının yaxşılaşdırılması və Azərbaycanın qüdrətli dövlət olmasına öz töhfəsini verdi.

Ümumilikdə neft strategiyası ilə sürət götürən inkişaf dinamikası sonrakı illərdə daha da geniş miqyas aldı. 1995-1998-ci illər əsasən müvafiq normativ hüquqi bazanın yaradılması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi və s. istiqamətlərdə dövlət proqramlarının qəbul edilməsi ilə xarakterizə olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın əsas amilinin özəl mülkiyyət və sahibkarlığın müxtəlif formalarının təşəkkül tapması olduğunu düzgün qiymətləndirən Heydər Əliyev ölkədə sabitliyə nail olunan kimi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə xidmət edən qərarlar qəbul etdi. Yerli sahibkarlıq fəaliyyəti ilbəl genişlənir, möhkəmlənir və dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən birinə çevrilirdi.

Bütün bunlarla yanaşı, ölkə rəhbərliyi, geniş çeşidli təbii-iqtisadi resurslarla zəngin olan Azərbaycan Respublikasının təkcə neft ölkəsi kimi tanınması ilə kifayətlənmir, milli istehsalın beynəlxalq bazara çıxarılması üçün mütəmadi tədbirlər görürdü. Məhz bu baxımdan da iqtisadi islahatların daha da dərinləşməsi prosesində xarici ticarətin və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması, xarici ticarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, xaricə məhsul satışında müəssisələrin fəaliyyətinin sərbəstləşdirilməsi respublikanın valyuta ehtiyatlarının və ixracat potensialının artırılmasında onların marağının gücləndirilməsi iqtisadi sahədə dövlət siyasətinin əsas xəttini təşkil etməyə başladı.

Həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində xarici iqtisadi, ticarət və valyuta əməliyyatları üzərində mövcud olan dövlət inhisarı ləğv edildi. Nəticədə müasir mərhələdə xarici ticarət əlaqələrinin böyük əksəriyyəti qeyri-dövlət sektoruna məxsus olan subyektlər tərəfindən aparılmağa başladı. İxrac-idxal və valyuta əməliyyatları üzərində mövcud olan hərtərəfli dövlət nəzarəti xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi sistemi ilə əvəz edilmiş, tənzimləmə sistemində xarici iqtisadi fəaliyyət göstərən müəssisə və firmaların böyük sərbəstliyi təmin edilmişdir.

Məhz ulu öndərin uzaqgörənliyi sayəsində bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan dövlətini inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırmaq və bu inkişafı davamlı inkişafa çevirmək istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirir. Hazırda dövlətimizin sosial-iqtisadi və digər istiqamətlərdə əldə etdiyi uğurlar Heydər Əliyev kimi dahi şəxsiyyətdən idarəetmə sahəsində zəngin təcrübə qazanmış cənab İlham Əliyevin yüksək idarəçilik keyfiyyətləri ilə bağlıdır [1].

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik tarixinə, sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin mövcud vəziyyətinə, iqtisadi inkişaf dinamikasına nəzər yetirdikdə hazırkı inkişaf modelini, tərəddüdsüz – “Heydər Əliyev modeli” adlandırmaq olar. Ona görə ki, əldə edilən bütün uğurlar öz başlanğıcını xalqın dahi oğlu, ümummilli lideri Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdən götürür və bütün uğurlar, məhz bu unudulmaz insanın əvəzsiz zəhməti və təşəbbüsü ilə reallaşdırılan islahatların nəticələridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Azərbaycan Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi. <https://www.president.az>
- [2] Azərbaycan Respublikası Prezident Kitabxanası. Heydər Əliyev irsi: elektron sənədlər toplusu. Bakı, 2020. <https://heydaraliyev.preslib.az/>
- [3] Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. -Bakı :Ozan , 2007-2013, I-VI cildlər
- [4] Azərbaycan Milli Kitabxanası. [https:// www.anl.az](https://www.anl.az)

MARKETİNQİN TƏHSİL SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYASI: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK YANAŞMALAR

Nigar Vüqar qızı Qurbanzadə
doktorant

nigar.gurbanzade@aztu.edu.az
Azərbaycan Texniki Universiteti

Xülasə

Məqalədə marketinqin təhsil sistemində integrasiyası, onun nəzəri əsasları və praktik tətbiq istiqamətləri araşdırılır. Tələbə ehtiyaclarının müəyyən edilməsi, təhsil xidmətlərinin bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması və tələbə məmnuniyyətinin artırılması imkanları təhlil olunur. Eyni zamanda, təhsil müəssisələrində brendin formalaşdırılması və marketinq strategiyalarının tətbiqinin rolu vurğulanır. Tədqiqat göstərir ki, marketinq yanaşmasının tətbiqi təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırır və tədris keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: təhsil marketinqi, tələbə məmnuniyyəti, təhsil müəssisələrinin brendi, marketinq strategiyaları, tədris prosesinə integrasiya.

Müasir dövrdə təhsil sistemi yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda tələbələrin cəmiyyətə, əmək bazarına və texnoloji dəyişikliklərə adaptasiyasını təmin etməlidir. Bu baxımdan marketinq anlayışının təhsil sistemində integrasiyası həm nəzəri, həm də praktik aspektdən olduqca aktualdır. Marketinqin əsas funksiyaları – tələbənin ehtiyaclarının müəyyən edilməsi, xidmətlərin bazara uyğunlaşdırılması, kommunikasiya kanallarının seçilməsi və nəticələrin ölçülməsi – təhsil müəssisələrində tədrisin keyfiyyətini artırmaq və tələbə məmnuniyyətini yüksəltmək üçün geniş şəkildə tətbiq oluna bilər [2]. Təhsil müəssisələrinin brendinin formalaşdırılması, rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi və tələbə yönümlü strategiyaların qurulması bu yanaşmanın əsas məqsədlərindəndir [1][3].

Marketinq anlayışı iqtisadiyyatın aparıcı elementlərindən biri olaraq, istehlakçıların ehtiyac və istəklərinə uyğun məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsini əhatə edir [2]. Təhsil sahəsində isə bu anlayış təhsil xidməti kimi interpretasiya olunur [1]. Universitetlər, kolleclər və digər təhsil müəssisələri tələbələrin ehtiyaclarını müəyyən edir, proqramlarını bazar tələblərinə uyğunlaşdırır və

nəticədə tələbə məmnuniyyətini ölçür [1][3]. Bu yanaşma yalnız tələbə cəlb etmə strategiyası deyil, həm də təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması prosesidir [3]. Təhsil bazarı iki tərəfli münasibətləri əhatə edir: tələbə və təhsil müəssisəsi arasında formalaşan qarşılıqlı əlaqələr tələbə yönümlü marketingin tətbiqini zəruri edir [1][2]. Bu yanaşma nəticəsində təhsil müəssisələri daha rəqabətli olur, xidmətlərin keyfiyyəti artır və tələbələr akademik və sosial ehtiyacları effektiv şəkildə qarşılanır [2][5].

Marketingin təhsil sisteminə inteqrasiyası bir sıra strategiyaların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Tələbə yönümlü strategiyalar tələbələrə maraq və ehtiyaclarını müəyyən edərək proqramların hazırlanmasına imkan verir. Bu yanaşma yalnız tədris prosesini optimallaşdırmır, həm də tələbələrə motivasiyasını artırır, onların akademik nəticələrini yaxşılaşdırır. Eyni zamanda brendinq və kommunikasiya strategiyaları vasitəsilə universitetlər öz nailiyyətlərini, proqramlarını və uğurlarını ictimaiyyətə təqdim edir, beləliklə həm tələbə cəlb edir, həm də təhsil müəssisələrinin bazar mövqeyini gücləndirir. Təhsil müəssisələri rəqabət və bazar analizini apararaq digər universitetlərlə müqayisədə öz xidmətlərini daha effektiv şəkildə inkişaf etdirə və optimallaşdırı bilər [5].

Marketingin tədris prosesinə inteqrasiyası praktiki olaraq tələbələrə fərdi yanaşmanın təmin edilməsini mümkün edir. Kurslar tələbələrə maraqlarına və bacarıqlarına uyğun hazırlanır, təlim materialları innovativ metodlarla təqdim olunur və müasir texnologiyaların istifadəsi tələbə təcrübəsini zənginləşdirir. Marketing yanaşması ilə təhsil müəssisələri tələbələrə ehtiyaclarını daha dəqiq müəyyən edə və onların təhsil motivasiyasını artırmaqla akademik nəticələri yüksəldə bilər. Tələbə məmnuniyyəti bu prosesin əsas göstəricilərindən biridir. Sorğular, fokus qruplar və rəqəmsal platformalar vasitəsilə tələbə rəyi toplanır və analiz edilir.

Marketingin təhsil sisteminə tətbiqi bir sıra üstünlüklər gətirir. İlk növbədə, təhsil müəssisələrinin brendinin gücləndirilməsi və ictimaiyyət tərəfindən tanınması təmin edilir. Bu, tələbə cəlb etmə prosesində əhəmiyyətli rol oynayır və tələbələrə seçimində təsirli olur. Eyni zamanda, marketing vasitəsilə tədris proqramları bazar və tələbə tələblərinə uyğunlaşdırılır, bu da təhsilin keyfiyyətini artırır və tələbə məmnuniyyətini yüksəldir. Müasir texnologiyaların təhsil prosesinə inteqrasiyası marketing yanaşması ilə daha səmərəli olur; onlayn platformalar, interaktiv materiallar və rəqəmsal kommunikasiya kanalları tələbələrə daha çevik və adaptiv tədris imkanı yaradır [5]. Təhsil müəssisələri üçün bu yanaşma yalnız akademik nəticələrin yaxşılaşdırılmasını deyil, həm də sosial və iqtisadi faydaların artırılmasını təmin edir [2].

Marketing yanaşmasının təhsil sisteminə təsirini daha aydın göstərmək məqsədilə əsas göstəricilər üzrə müqayisəli təhlil aparılmışdır. Aparılan ümumiləşdirilmiş analizlər göstərir ki, tələbə yönümlü və marketing strategiyalarının tətbiqi təhsil müəssisələrinin fəaliyyət effektivliyinə müsbət təsir göstərir.

Cədvəl 1. Marketing yanaşmasının təhsil göstəricilərinə təsiri:

Göstərici	Ənənəvi model	Marketing yanaşması tətbiq edilən model
Tələbə məmnuniyyəti	~70–75% (orta səviyyə)	80–90% (yüksək səviyyə)
Məzunların işlə təmin olunması	~77–86% (OECD orta göstəricisi)	87% və daha yüksək
Təhsil proqramlarına maraq	Orta səviyyə	Yüksək səviyyə (tələbə yönümlü modeldə artım müşahidə olunur)
Sosial media / rəqəmsal aktivlik	Aşağı-orta	Yüksək (rəqəmsal marketing tətbiq olunan universitetlərdə artım)

Marketing və təhsil sisteminin inteqrasiyası yalnız təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, tələbələrə karyera perspektivlərini dəstəkləyir və təhsil siyasətinin inkişafına mühüm töhfə verir. Bu yanaşma müasir təhsil modellərinin formalaşmasında və təhsil sisteminin daha çevik, adaptiv və tələbə yönümlü olmasında aparıcı rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyeva, N. Tələbə yönümlü marketing və tədrisin keyfiyyətinin artırılması. Bakı: Elm Nəşriyyatı. 2023, 220 səh.
2. Həsənov, R. Müasir təhsil sistemində marketing yanaşmaları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. 2021, 180 səh.
3. Məmmədov, Ş. Təhsil müəssisələrində strategiya və marketing. Bakı: Universitet Nəşriyyatı. 2020, 200 səh.
4. Şıxəliyev, R. Təhsil müəssisələrində marketing strategiyaları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. 2022, 180 səh.
5. Zeynalova, F. Təhsil bazarında rəqabət və marketing. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. 2021, 210 səh.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BALANSLI REGIONAL İNKİŞAF MODELİNİN FORMALAŞDIRILMASININ ƏSAS MEXANİZMLƏRİ

Rəşid Rövşən oğlu Məmmədli
doktorant

reshidmemmedli9@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Giriş

Müasir qlobal iqtisadi şəraitdə regional inkişafın balanslı şəkildə təmin olunması dövlətlərin sosial-iqtisadi siyasətində əsas prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Regional inkişafın qeyri-bərabərliyi iqtisadi resursların səmərəsiz bölgüsünə, əhalinin həyat səviyyəsində fərqlərin artmasına və miqrasiya proseslərinin güclənməsinə səbəb olur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında regionlararası sosial-iqtisadi fərqlərin azaldılması və inklüziv inkişaf modelinin formalaşdırılması dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir [3, s. 5–8].

Son illərdə ölkədə həyata keçirilən regional inkişaf proqramları, infrastruktur layihələri və iqtisadi islahatlar regionların inkişaf potensialının artırılmasına yönəlmişdir. Bununla yanaşı, balanslı regional inkişaf modelinin formalaşdırılması üçün kompleks mexanizmlərin tətbiqi zərurəti daha da aktuallaşmışdır.

Əsas hissə

Azərbaycan Respublikasında balanslı regional inkişaf modelinin formalaşdırılması müxtəlif institusional, iqtisadi və sosial mexanizmlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında həyata keçirilir. Bu model yalnız ümumi iqtisadi artımın təmin olunmasına deyil, eyni zamanda regionlar arasında mövcud olan sosial-iqtisadi fərqlərin azaldılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və davamlı inkişafın təmin olunmasına yönəlmişdir. Regional inkişafın balanslı şəkildə təşkili ölkənin bütün ərazilərində bərabər imkanların yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İlk növbədə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən regional inkişaf proqramları bu sahədə əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Bu proqramlar regionların iqtisadi potensialının üzə çıxarılması, yerli resurslardan səmərəli istifadə olunması və yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində mühüm rol oynayır. Dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində regionlarda sənaye parkları və sənaye məhəllələri yaradılmış, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi istiqamətində addımlar atılmış və xidmət sektorunun genişlənməsi təmin edilmişdir. Bu isə öz növbəsində regionların iqtisadi fəallığını artırmış və daxili bazarın genişlənməsinə şərait yaratmışdır [2, s. 25–40].

Balanslı regional inkişafın təmin olunmasında mühüm istiqamətlərdən biri də infrastrukturun inkişafıdır. Müasir nəqliyyat sistemlərinin qurulması, yolların yenilənməsi, enerji təminatının

gücləndirilməsi, su və kanalizasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi regionların iqtisadi inkişafı üçün zəruri baza yaradır. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və internet infrastrukturunun genişləndirilməsi regionların informasiya resurslarına çıxışını asanlaşdırır. İnfrastrukturun inkişafı yalnız iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsinə deyil, həm də sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir [1, s. 120–135].

Digər mühüm mexanizm investisiya siyasəti və iqtisadi şaxələndirmə ilə bağlıdır. Regionların inkişafı üçün yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə dövlət tərəfindən investorlara yaradılan güzəştlər, vergi və gömrük imtiyazları investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın yalnız bir sahədən asılılığının aradan qaldırılması, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi regionların dayanıqlı inkişafını təmin edir. Aqrar sahə, turizm, sənaye və xidmət sektorlarının paralel inkişafı regionların iqtisadi strukturunu daha davamlı və rəqəbətcabiliyyətli edir [6, s. 30–45].

Bununla yanaşı, institusional idarəetmənin təkmilləşdirilməsi də balanslı regional inkişaf modelinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Regional səviyyədə idarəetmənin effektiv təşkili, yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyələrin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, qərarların yerli səviyyədə qəbul olunması inkişaf prosesini daha çevik və səmərəli edir. Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsi isə iri layihələrin həyata keçirilməsinə, yeni investisiya imkanlarının yaranmasına və innovativ təşəbbüslərin dəstəklənməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma resurslardan daha rəşional istifadə olunmasına və iqtisadi effektivliyin artmasına səbəb olur.

Eyni zamanda, innovasiya və insan kapitalının inkişafı müasir dövrdə regional inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab olunur. Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, peşə hazırlığının gücləndirilməsi və elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması regionların intellektual potensialını artırır. İnsan kapitalına qoyulan investisiyalar uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir və regionların rəqəbat qabiliyyətini yüksəldir. Müasir iqtisadiyyatda bilik və innovasiya əsas amil kimi çıxış etdiyindən, bu sahədə aparılan islahatlar regionların davamlı inkişafına mühüm töhfə verir.

Bundan əlavə, sosial siyasətin gücləndirilməsi də balanslı regional inkişafın vacib istiqamətlərindən biridir. Regionlarda əhalinin sosial müdafiəsinin artırılması, səhiyyə və təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yaşayış şəraitinin yüksəldilməsi sosial bərabərliyin təmin olunmasına xidmət edir. Bu tədbirlər regionlararası sosial fərqlərin azalmasına və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, qeyd olunan mexanizmlərin kompleks və qarşılıqlı əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında balanslı regional inkişaf modelinin formalaşdırılmasının əsasını təşkil edir. Bu modelin effektiv tətbiqi ölkənin bütün regionlarında dayanıqlı iqtisadi artımın və sosial rifahın təmin olunmasına imkan verir.

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında balanslı regional inkişaf modelinin formalaşdırılması kompleks və çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Dövlət proqramları, infrastrukturun inkişafı, investisiya siyasəti, institusional islahatlar və insan kapitalının gücləndirilməsi bu modelin əsas mexanizmləri kimi çıxış edir.

Gələcək dövrdə regionlararası fərqlərin daha da azaldılması üçün innovativ yanaşmaların tətbiqi, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi və yerli resursların səmərəli istifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətlərin davamlılığı ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına və sosial rifahın yüksəlməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın regionları: Statistik məcmuə. Bakı, 2023, 456 s.

2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Regional inkişaf üzrə dövlət proqramları və onların icra vəziyyəti. Bakı, 2022, 128 s.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Bakı, 2021, 32 s.
4. Məmmədov Z.F. Regional iqtisadiyyat və inkişafın tənzimlənməsi. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2021, 320 s.
5. OECD. Regional development policy in OECD countries: Trends and challenges. Paris: OECD Publishing, 2019, 280 p.
6. World Bank. Azerbaijan – Toward more balanced and diversified growth. Washington DC, 2020, 150 p.

ELEKTRON KOMMERSİYA VƏ ONUN AZƏRBAYCANA TƏSİRİ

Nicat Dadaş oğlu Əhmədli

doktorant

unec@unec.edu.az

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Elektron ticarət müasir dövrün ən vacib iqtisadi fenomenlərindən birinə çevrilmişdir. Texnologiyaların — xüsusilə internet və mobil platformaların sürətli inkişafı onun böyüməsini xeyli sürətləndirmişdir. Malların və xidmətlərin internet vasitəsilə mübadiləsi yalnız istehlakçı davranışını dəyişdirməmiş, həm də ənənəvi biznes modellərinə yeni forma vermişdir. Qlobal səviyyədə elektron ticarət bazarı eksponensial sürətlə böyüyür və onun illik dövriyyəsi trilyonlarla dollara yaxınlaşır. Bu artımın əsas faktorları internetə çıxış imkanlarının genişlənməsi, rəqəmsal texnologiyaların əlçatanlığının artırılması və sürətlə dəyişən istehlakçı tələbləridir. Azərbaycan, Qərbi Asiya və Şərqi Avropanın kəsişməsində yerləşməsi səbəbindən bu sahədə də əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmişdir. Son illərdə ölkə rəqəmsal infrastrukturunu aktiv şəkildə inkişaf etdirir və onlayn biznes modellərini daha geniş şəkildə tətbiq edir. Elektron ticarətin iqtisadi səmərəliliyi tranzaksiya xərclərinin azaldılması, müqavilə və alış-satış proseslərinin sadələşdirilməsi, həmçinin investisiya cəlb etmə imkanlarının genişləndirilməsində özünü göstərir. Bundan əlavə, elektron ticarətin inkişafı "resurs lənəti" adlandırılan problemin yumşaldılmasına kömək edir və iqtisadiyyatın neft sektorundan kənara diversifikasiyasına şərait yaradır. Elektron ticarət həmçinin beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsində, turizmin inkişafında və yeni biznes strukturlarının yaradılmasında vacib rol oynayır. Onun gələcəkdə gücləndirilməsi üçün dövlət büdcə və fiskal strategiyalarının rəqəmsal ticarəti stimullaşdırmaq istiqamətində nəzərdən keçirilməsi tövsiyə olunur. Sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün əlavə mexanizmlər, həmçinin innovasiya və rəqəmsal transformasiyanı təşviq edən tədbirlər Azərbaycanın qlobal rəqəmsal iqtisadiyyatda mövqeyini gücləndirə bilər.

Açar sözlər: elektron ticarət, onlayn alış-veriş, qlobal bazar, iqtisadiyyat, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları.

1. Giriş

Son illərdə elektron ticarət qlobal iqtisadiyyatın mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində elektron ticarət ənənəvi ticarət formalarına alternativ olaraq sürətlə yayılmağa başlamışdır. Azərbaycanda da rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və internet istifadəçilərinin sayının artması elektron ticarətin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Araşdırmalara görə, elektron ticarət iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırır və yeni biznes imkanları yaradan əsas amillərdən biri hesab olunur [9].

Elektron ticarətin iqtisadiyyata əsas təsirlərindən biri sahibkarlığın inkişafına verdiyi töhfədir. Onlayn platformalar vasitəsilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri daha geniş bazarlara çıxış əldə edir və məhsullarını daha aşağı xərclərlə satışa çıxara bilirlər. Bu isə bazarda rəqabətin artmasına və yeni biznes modellərinin formalaşmasına səbəb olur [6]. Elektron ticarət platformaları sahibkarlara fiziki mağaza və əlavə satış xərcləri olmadan fəaliyyət göstərmək imkanı yaradır.

Elektron ticarət həmçinin məşğulluğun artmasına da müsbət təsir göstərir. Bu sahənin inkişafı logistika, kuryer xidmətləri, rəqəmsal marketing və informasiya texnologiyaları kimi sahələrdə yeni iş yerlərinin yaranmasına səbəb olur. Nəticədə elektron ticarət yalnız ticarət sektoruna deyil, həm də digər iqtisadi sahələrin inkişafına təkan verir [7].

Bundan əlavə, elektron ticarət beynəlxalq ticarətin genişlənməsinə də mühüm təsir göstərir. İnternet vasitəsilə yerli şirkətlər qlobal bazarlara çıxış əldə edir və məhsullarını digər ölkələrdə daha asan şəkildə sata bilirlər. World Trade Organization elektron ticarəti telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsilə məhsul və xidmətlərin istehsalı, reklamı və satışının həyata keçirilməsi kimi izah edir və bu prosesin qlobal ticarətin inkişafında mühüm rol oynadığını qeyd edir.

Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafı üçün hüquqi baza da yaradılmışdır. 2005-ci ildə "Elektron ticarət haqqında" qanunun qəbul edilməsi bu sahənin inkişafına mühüm təkan vermişdir. Həmin qanun elektron ticarət fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir və internet üzərindən malların və xidmətlərin satışını tənzimləyir [12].

Son illərdə elektron ticarətin inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri də COVID-19 pandemiyası olmuşdur. Pandemiya dövründə insanların onlayn alış-verişə üstünlük verməsi elektron ticarətin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Statistik məlumatlara görə, pandemiya dövründə bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da elektron ticarət dövriyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [11].

Ümumilikdə, elektron ticarət iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə, sahibkarlığın genişlənməsinə, yeni iş yerlərinin yaranmasına və beynəlxalq ticarətin artmasına müsbət təsir göstərir. Buna görə də elektron ticarətin inkişafı üçün rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi, onlayn ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və internet istifadəçilərinin sayının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2. İnnovasiya və İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının İnkişafı

İnnovasiya və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı bir ölkənin sosial, iqtisadi və texnoloji sahələrdə irəliləyişinin əsas mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Bu iki amil yeni ideyaların yaranması, yeni texnologiyaların tətbiqi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə birlikdə iqtisadi, sosial və digər sahələrdə mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. İnnovasiya və İKT inkişafı aşağıdakı sahələrdə təsir göstərir:

İqtisadiyyat sahəsi. İnnovasiya və İKT-nin inkişafı biznes modellərində dəyişikliklərə səbəb olur. İKT innovasiya vasitələri sayəsində iş prosesləri avtomatlaşdırılır, daha səmərəli və sürətli həyata keçirilir. Süni intellekt, blokçeyn, avtomatlaşdırılmış proseslər və digər yeni texnologiyalar biznes proseslərini inkişaf etdirir və şirkətlər üçün rəqabət üstünlüyü yaradır.

Təhsil sahəsi. İnnovasiya və İKT təhsil sahəsində də mühüm dəyişikliklər yaradır. Təhsil prosesində yeni texnologiyalardan istifadə olunur, məktəblərdə və universitetlərdə daha interaktiv və müasir tədris metodları tətbiq edilir. Elektron təhsil platformaları, onlayn kurslar və məlumat bazaları təhsilin daha geniş auditoriyaya çatmasına imkan yaradır.

Sosial sahə. İKT innovasiyaları sosial sahədə də dəyişikliklərə səbəb olur. Sosial media platformaları, internet üzərindən ünsiyyət və mobil tətbiqlər insanların daha asan və sürətli şəkildə əlaqə qurmasına imkan verir. Bu isə mədəniyyət, sosial münasibətlər və cəmiyyət həyatında dəyişikliklər yaradır.

Səhiyyə sektoru. İnnovasiya və İKT səhiyyə sektoruna da böyük təsir göstərir. İdarəetmə və nəzarət sistemləri, teletibb və elektron səhiyyə xidmətləri kimi texnologiyalar səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini artırır və məsafədən asılı olmayaraq daha çox insanın bu xidmətlərdən yararlanmasını təmin edir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı qlobal cəmiyyətləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırır, qlobal bazarın həcmi genişləndirir və beynəlxalq ticarətin artmasına səbəb olur. Böyük məlumat bazaları, onlayn ticarət platformaları və texnologiya şirkətləri dünya üzrə biznes əlaqələrinin qurulmasına və əməkdaşlığın inkişafına şərait yaradır [8].

Bu sahələrdə innovasiya və İKT-nin inkişafı cəmiyyət üçün çoxsaylı imkanlar yaradır. İqtisadi inkişaf, yeni iş yerlərinin yaranması, həyat keyfiyyətinin yüksəlməsi və innovasiyaya əsaslanan mədəniyyətin formalaşması bu inkişafın əsas nəticələridir. Buna görə də innovasiya və İKT-nin inkişafı hər bir ölkənin prioritetləri sırasında olmalı və dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir.

3. Elektron Ticarətdə İnnovasiya və İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının İstifadəsi

Elektron ticarətdə İKT innovasiyalarının tətbiqi biznes proseslərində dəyişikliklər yaratmağa və gələcək yönümlü tətbiqlərin inkişafına kömək edir. Bu texnologiyalar müştərilərə daha yaxşı alış-veriş imkanları təqdim etməkdə, biznes fəaliyyətlərini daha səmərəli etməkdə və təşkilatların rəqabət qabiliyyətini artırmaqda mühüm rol oynayır. Elektron ticarətdə İKT innovasiyalarının istifadə olunduğu əsas sahələr aşağıdakılardır:

Onlayn alış-veriş platformaları və mobil tətbiqlər. İKT innovasiya vasitələri ilə yaradılmış onlayn alış-veriş platformaları və mobil tətbiqlər istifadəçilərə istənilən vaxt və istənilən yerdə alış-veriş etmək imkanı yaradır. Bu platformalar məhsul axtarmaq, qiymətləri müqayisə etmək, sifariş vermək və ödəniş etmək üçün istifadəçilərə sadə və rahat interfeys təqdim edir.

Giriş sistemləri və şəxsi identifikasiya. Barmaq izi, üz tanıma və səs tanıma kimi biometrik məlumatların istifadəsi, həmçinin iki mərhələli identifikasiya sistemləri elektron ticarətdə təhlükəsizlik səviyyəsini artırır və istifadəçilərə daha rahat giriş imkanı yaradır. Bu texnologiyalar şəxsi identifikasiya proseslərini daha təhlükəsiz və sürətli edir.

Məlumat analitikası və müştəri təcrübəsi. İKT innovasiya texnologiyaları vasitəsilə toplanan məlumatların analizi şirkətlərə müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün mühüm imkan yaradır. Böyük verilənlərin analitikası və maşın öyrənməsi alqoritmləri şirkətlərə müştəri davranışı, xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və məhsul təkliflərinin optimallaşdırılması kimi sahələrdə faydalı məlumatlar təqdim edir.

Blokçeyn texnologiyası. Blokçeyn elektron ticarətdə etibarlılıq və şəffaflıq yaradan innovativ texnologiyalardan biridir. Bu texnologiya əməliyyatların təsdiqlənməsi, izlənməsi və məlumatların təhlükəsiz idarə olunması üçün istifadə olunur. Nəticədə həm müştərilərin etibarı artır, həm də biznes təşkilatları üçün təhlükəsiz mühit formalaşır.

Robot texnologiyaları və avtomatlaşdırma. Robot texnologiyaları və avtomatlaşdırma elektron ticarət proseslərinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə imkan verir. Avtomatlaşdırılmış anbar sistemləri, avtomatik sifariş toplama və qablaşdırma sistemləri, həmçinin müştəri xidmətləri üçün chatbotlar biznes fəaliyyətinin sürətlənməsinə və səhvlərin azalmasına kömək edir.

Ümumilikdə, İKT innovasiya texnologiyalarının tətbiqi daha səmərəli, təhlükəsiz və istifadəçi yönümlü elektron ticarət mühitinin formalaşmasına imkan yaradır.

4. İnformasiya və Elektron Ticarət

Müasir dövrdə informasiya istehsal prosesinə mühüm amil kimi daxil olaraq iqtisadiyyata dərin təsir göstərir. İnformasiyanın bu rolu nəticəsində informasiya iqtisadiyyatı formalaşmış, iqtisadi fəaliyyətlərdə informasiyanın payı artmış və iqtisadi proseslərin qloballaşmasına səbəb olmuşdur. İnformasiya istehsal xərclərini azaltmaqla mal və xidmətlərin istehsalı üçün daha səmərəli üsulların yaradılmasına kömək edir. Eyni zamanda innovativ proseslərdə aktiv rol oynayaraq istehsal texnologiyalarının inkişafına şərait yaradır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə istehsal proseslərində ənənəvi amillərin yerinə daha çox texnoloji məhsulların istehsalına imkan verən, biliyə əsaslanan istehsal modeli mövcuddur. Bu sistemə sürətlə uyğunlaşan ölkələrdə – məsələn, Cənubi Koreya, Çin, Sinqapur və Tailand – iqtisadi artım daha sürətli baş verir. Son illərdə informasiya cəmiyyətində qlobal istehsal həcmi maddi məhsul istehsalından xidmət istehsalına doğru dəyişmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın böyük

hissəsi xidmət sektorunun payına düşür. Dünyanın ən böyük yüz şirkətinin təxminən 65–70 faizi xidmət sektorunda fəaliyyət göstərir [7].

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından əvvəlki dövrlərdə mal istehsalı əsasən maşınların və insanların koordinasiyasından asılı idi. İnformasiya cəmiyyətində isə əsas amil informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə yaradılan və bazara təqdim olunan xidmət və məhsullardır. Kompüter və kommunikasiya texnologiyaları informasiya cəmiyyətinin inkişafını təmin edən əsas komponentlər hesab olunur.

Bu infrastrukturun yaratdığı imkanlar nəticəsində formalaşan könüllü vətəndaş cəmiyyəti informasiya cəmiyyətində sosial-iqtisadi sistemin əsasını təşkil edir. İnformasiya cəmiyyəti yüksək səviyyədə və böyük həcmdə informasiya istehsal edən cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətdə dəyişiklik və inkişafın əsasında informasiyanın sürətlə artması, öyrənmə bacarığının inkişafı və fərdiləşmə dayanır.

Qloballaşma və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində yaranan elektron ticarət iqtisadi həyata böyük təsir göstərir. İnformasiya cəmiyyətində elektron ticarət infrastrukturuna yatırılan investisiyalar əmək məhsuldarlığını artırır və iqtisadi artımı stimullaşdırır.

Elektron ticarət mal və xidmətlərin alqı-satqısı ilə bağlı bütün əməliyyatları əhatə edir. Bu əməliyyatlar kompüterlər, fərdlər, ev təsərrüfatları, dövlət qurumları və digər ictimai və ya özəl təşkilatlar tərəfindən kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilə bilər. World Trade Organization (WTO) elektron ticarəti telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsilə məhsulların istehsalı, reklamı, paylanması və satışı kimi müəyyən edir.

5. İnnovasiya və İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının Azərbaycanda Elektron Ticarətin İnkişafına Təsiri

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da innovasiya və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) elektron ticarətin inkişafına böyük təsiri vardır. Bu amillər elektron ticarət sektorunda dəyişikliklərə səbəb olur və müştərilər üçün daha sürətli, daha təhlükəsiz və daha əlverişli alış-veriş imkanları yaradır. Azərbaycanda innovasiya və İKT-nin elektron ticarətə təsiri aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

Onlayn alış-veriş platformaları və internet mağazaları. İKT innovasiya vasitələri ilə yaradılan onlayn alış-veriş platformaları və internet mağazaları Azərbaycanda müxtəlif sektorlar, sahibkarlar və müştərilər üçün yeni imkanlar yaradır. Bu platformalar geniş məhsul çeşidi, qiymətlərin müqayisə olunması, rahat ödəniş sistemi və sertifikatlaşdırılmış satıcılardan məhsul almaq kimi üstünlüklər təqdim edir.

Elektron ödəniş sistemləri. Mobil ödəniş platformaları və digər elektron ödəniş üsulları kimi innovativ sistemlər Azərbaycanda elektron ticarətin genişlənməsinə dəstək verir. İKT və innovasiya texnologiyalarının köməyi ilə yaradılan bu ödəniş sistemləri istifadəçilərə təhlükəsiz, sürətli və rahat şəkildə ödəniş etmək imkanı yaradır və fiziki ödəniş proseslərini xeyli azaldır.

Logistika texnologiyaları. İnnovasiya və İKT elektron ticarətdə logistika proseslərinə də ciddi təsir göstərir. Avtomatlaşdırılmış anbar sistemləri, logistika informasiya sistemləri, GPS izləmə texnologiyası, avtomatik nəqliyyat vasitələri və digər texnologiyalar sifarişlərin daha sürətli çatdırılmasını, daşıma prosesinin optimallaşdırılmasını və müştərilərə daha təhlükəsiz xidmət göstərilməsini təmin edir.

Məlumat analitikası və müştəri təcrübəsi. İKT innovasiya texnologiyalarının tətbiqi elektron ticarət şirkətlərinə daha çox məlumat toplamaq və müştərilərə uyğun xidmətlər təqdim etmək imkanı verir. Böyük verilənlər analitikası, məzmun analizi alqoritmləri və istifadəçi rəy sistemləri şirkətlərə müştərilərə uyğun məhsul və xidmətlər təqdim etmək üçün effektiv analiz imkanları yaradır [9].

Azərbaycanda 2005-ci ildə "Elektron Ticarət haqqında Qanun" qəbul edilmişdir. 2 dekabr 2008-ci ildə "SilverKey Azerbaijan" şirkəti ilk dəfə olaraq Visa və Mastercard sistemləri üzərindən

xüsusi lisenziya almış və bundan sonra ölkədə elektron ticarət formalaşmağa başlamışdır. 2016-cı ildə isə elektron ticarət sahəsində beynəlxalq təcrübə nəzərə alınaraq qanuna əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Azərbaycanda hər 100 nəfərə təxminən 85 internet istifadəçisi düşür. Bu göstərici dünya üzrə orta hesabla 63, Avropada isə 83 nəfərdir. Ölkədə 3G və daha yüksək mobil şəbəkə əhatəsi 97 faizdən çoxdur ki, bu da dünya ortalamasından yüksəkdir.

Xüsusilə COVID-19 pandemiyası dövründə Türkiyədən edilən elektron sifarişlərin həcmi əvvəlki illərlə müqayisədə 25–30 dəfə artmışdır. World Bank məlumatlarına görə, 2022-ci ildə Azərbaycanda internet istifadəçilərinin sayı ümumi əhəlinin 84,6 faizini təşkil etmişdir.

2021-ci ildə ölkədə elektron ticarət həcmi əvvəlki illə müqayisədə 95 faiz artaraq 3,7 milyard manat təşkil etdiyi qeyd olunur. 2022-ci ilin məlumatlarına görə, UNCTAD tərəfindən hazırlanan B2C elektron ticarət indeksində Azərbaycan 144 ölkə arasında 68-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Qlobal elektron ticarət həcmi 2021-ci ildə təxminən 4,3 trilyon dollardan 2024-cü ildə 6,4 trilyon dollara çatacağı proqnozlaşdırılır. Azərbaycanda elektron ticarətin illik artım tempi yüksək olsa da, pərakəndə ticarət dövrüyyəsində onun payı cəmi 0,4–0,5 faiz təşkil edir. Halbuki bu göstərici ABŞ və Avropa ölkələrində təxminən 10–15 faiz səviyyəsindədir.

Azərbaycanın 2030 inkişaf strategiyasına əsasən ölkədə e-dövlət sahəsində yeni strategiyaların tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu strategiyalar informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və kommunikasiya xidmətlərindən daha geniş istifadəni, təhlükəsiz informasiya texnologiyalarının inkişafını, milli standartların yaradılmasını, rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsini, müasir İKT həllərinin sistemli şəkildə tətbiqini və elektron xidmətlərin təqdim olunması üçün ixtisaslı kadrların hazırlanmasını əhatə edir.

Yekun nəticə

Elektron ticarət müasir iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, sahibkarlıq fəaliyyətini, məşğulluğu və beynəlxalq ticarəti müsbət istiqamətdə dəyişdirmişdir. Azərbaycan bu sahədə əhəmiyyətli nailiyyətlər qazanmış, mövcud hüquqi baza, ödəniş sistemləri və rəqəmsal infrastruktur ölkənin elektron ticarətin inkişafına ciddi töhfə vermişdir.

Elektron ticarətin inkişafı "resurs lənəti" probleminin həllində mühüm rol oynaya bilər və iqtisadiyyatın neft sektorundan kənara şaxələndirilməsinə şərait yarada bilər. Bunun üçün elektron ticarət infrastrukturunun genişləndirilməsi, platform təhlükəsizlik standartlarının müəyyən edilməsi, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin inkişafı və daxili bazarın dəstəklənməsi istiqamətlərində ardıcıl tədbirlərin görülməsi tövsiyə olunur. Azərbaycanın 2030 inkişaf strategiyası çərçivəsində İKT-nin sistemli tətbiqi ölkənin qlobal rəqəmsal iqtisadiyyatda mövqeyini daha da gücləndirəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995. Bakı.
2. "Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2005. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.
https://www.stat.gov.az/source/information_society/ (20.06.2023).
4. CEIC Data. <https://www.ceicdata.com/en/azerbaijan/telecommunication/az-internet-users> (20.06.2023).
5. Global Ecommerce Sales Size Forecast. 2023. <https://www.trade.gov/ecommerce-sales-size-forecast> (20.06.2023).
6. İbrahimova, X. 2021. Azərbaycanda informasiya kommunikasiya texnologiyalarının rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında və formalaşmasında təsiri. Journal of Baku Engineering University. Cild 5, № 2, s. 136-144.
7. Kantarcı, K., Özalp, N., Sezginsoy, B., Özaşkınlı, O., Cavlak, H. 2014. Dijitalleşen Dünyanın İtici Gücü E-Ticaret. TÜSİAD. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/9675-dijitallesen-dunyanin-itici-gucu-e-ticaret> (21.06.2023).

8. Machlup, F. 2014. Knowledge: Its Creation, Distribution and Economic Significance, Volume III: The Economics of Information and Human Capital (Vol. 781). Princeton University Press.
9. Rahmanov, F., Süleymanov, M., İbrahimova, X. 2018. Elektron ticarətin Azərbaycanda inkişaf perspektivləri. 1st International Science and Engineering Conference, Bakı, Azərbaycan.
10. Rahmanov, F., Süleymanov, M., İbrahimova, X. 2019. Azərbaycanda dövlət xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsində elektron hökumət innovativ texnologiyalarından istifadənin inkişafı. Azərbaycanın İnnovativ İnkişafında Mühəndisliyin Rolu: Hədəflər Və Perspektivlər Beynəlxalq Konfransı, 29-30 Noyabr, Bakı, Azərbaycan.
11. Statista. 2023. E-Commerce Azerbaijan. <https://www.statista.com/outlook/dmo/ecommerce/azerbaijan> (20.06.2023).
12. Süleymanov, M., İbrahimova, X. 2019. Azərbaycanda elektron ticarətin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı.

AVROPA İTTİFAQININ AZƏRBAYCANLA TRANSREGIONAL İQTİSADI TƏRƏFDAŞLIĞINDA İNTEQRASIYA İSTİQAMƏTLƏRİNİN GENİŞLƏNMƏSİ

Murad Mehman oğlu Axundov
doktorant

makhundov77@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Xülasə

Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında transregional əməkdaşlığın potensialı və integrasiya meyilləri araşdırılır. Transregional səviyyədə ticarət və logistik əlaqələrin inkişafının əsas amilləri və problemləri müəyyən edilir. Azərbaycan və Aİ arasında reallaşdırılan ikitərəfli və regional layihələr və ticarət təşəbbüsləri regional əməkdaşlıq proseslərinin çevik mexanizmlərini təmin edir. Məqalədə integrasiya məkanının inkişafı üzrə konseptual təkliflər irəli sürülür.

Açar sözləri: Avropa İttifaqı, Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti, transregional əməkdaşlıq, regional integrasiya

Azərbaycan və Mərkəzi Asiya regionu ölkələri Avropa İttifaqı (Aİ) üçün geostrateji əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Avropa İttifaqının Xəzər regionuna çıxışı üçün əlverişli strateji məkandır. Mərkəzi Asiya regionu Çin, Əfqanıstan və Yaxın Şərqə bir körpüdür. Xəzər və Mərkəzi Asiya regionu Aİ üçün əhəmiyyətli enerji idxalı mənbəyidir. Regional integrasiya proseslərini genişləndirilməsi üçün Azərbaycan bu regional birliyə daxil olan ölkələrlə ikitərəfli münasibətlərini inkişaf etdirir [1]. Aİ Azərbaycan və Mərkəzi Asiya regionu ölkələri arasında ümumi əməkdaşlığı dəstəkləyir və bu strategiyanın reallaşdırılmasında Azərbaycanla qarşılıqlı əlaqələrin potensialından istifadə gələcək hədəflərə yönəlməni təmin edir. Lakin daha çox nüfuz qazanmaq üçün Avropa İttifaqı qeosiya müstəvidə region ölkələrinin iqtisadi maraqlarını təmin edən transregional alternativlər təqdim etməlidir.

Aİ regionun əsas ticarət tərəfdaşdır, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrinin ümumi xarici ticarətinin əsasını təşkil edir. 2023-cü ildə Aİ ölkələri ilə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsi 24,8 mlrd ABŞ dolları təşkil edib. 2022-ci ildə 7 milyard avro birbaşa investisiyalar cəlb olunub [2]. Strateji tərəfdaşlıq çərçivədə imzalanan sənədlər: Aİ – Azərbaycan Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (1999), Avropa Qonşuluq Siyasəti (2004) və Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsü (2009). Azərbaycan Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (QDİƏT) üzvüdür, ÜTT üzvlüyünə danışıqlar prosesini davam etdirir.

Azərbaycan Aİ üçün strateji əhəmiyyətli enerji tərəfdaşdır və Xəzərin enerji resurslarının Aİ bazarına çıxarılmasında mühüm rol oynayır. 2018-ci ildə Aİ və Azərbaycan dialoqu və əməkdaşlığı

istiqamətləndirən dörd Şərq Tərəfdaşlığı prioritetləri ilə yanaşı, birgə Tərəfdaşlıq Prioritetlərini təsdiq etdilər. Aİ Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşı və ən böyük ixrac və idxal bazarıdır. Aİ Azərbaycanla yeni sazişin müzakirəsini və ÜTT-yə üzvlük danışıqları vasitəsilə Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsini dəstəkləyir. Aİ investisiyaları Azərbaycanın iqtisadi modernləşməsini tamamlayır, xüsusilə gənclərin təhsili, sahibkarlıq və regional inkişafı dəstəkləyir. Aİ həmçinin hökuməti ölkənin biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında maraqlıdır. Avropa İttifaqının məlumatlarına əsasən [3], Aİ 3300-dən çox yeni iş yerinin yaradılmasına töhfə verərək, EU4Business təşəbbüsü vasitəsilə 13 000 şirkətə maliyyələşdirmə, təlim və yeni bazarlara ixrac dəstəyi ilə yardım edib. 2009-cu ildən bəri 12500 Azərbaycan şirkətinə Aİ tərəfindən 227 milyon avro kredit verilib. 10 il ərzində 50 Tvinning layihəsi: 40-ı tamamlanmış, 6-sı davam edən, 4-ü hazırlıq mərhələsindədir [3]. Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq tariflər üstünlüklərini daxil etmir, lakin o, Azərbaycanın standartlarını Aİ standartlarına yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə Aİ və Azərbaycan arasında ticarət kvotalarını ləğv edir. Aİ Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşıdır və Azərbaycanın ümumi ticarətinin təxminən yarısına qədərini təşkil edir.

Aİ Azərbaycanın ən böyük ixrac bazarı olmaqda davam edir və hazırda Azərbaycanın ixracının 64%-i və idxalının isə 17,4%-i ilə Azərbaycanın üçüncü ən böyük idxal bazarıdır [3]. Aİ-nin Azərbaycandan idxalı əsasən mineral yanacaq, sürtkü yağları və əlaqədar materiallardan ibarətdir. Aİ-nin Azərbaycandan digər idxalına əsasən kimyəvi məhsullar, qida, maşın və nəqliyyat avadanlıqları daxildir. Aİ-nin Azərbaycana ixracında maşın və nəqliyyat avadanlığı üstünlük təşkil edir. EPCA Sazişi ticarət regionalizmini tam şəkildə həyata keçirilməsində mühüm məsələdir. Tərəfdaşlıq sazişi eyni zamanda xarici sərmayələri və əlaqələrin diversifikasiyasını asanlaşdırma imkanlarına malikdir.

Azərbaycan Avropa və Asiyayı əlaqələndirən əsas ölkədir. Azərbaycanın transregional əməkdaşlıqda iştirakının məqsədi Transxəzər Nəqliyyat Dəhlizinin əməliyyat səmərəliliyinin artırılması və Mərkəzi Asiya biznesinin Azərbaycan və Aİ ilə əlaqəsini inkişaf etdirməkdir. Azərbaycanın fəal iştirakı ilə Orta Dəhlizin gücləndirilməsi regionda yeni, transformativ iqtisadi imkanlar yaradacaq və mövcud kommersiya dəhlizlərinə alternativ nəqliyyat marşrutu təqdim edəcək.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri Aİ və Azərbaycanın qarşılıqlı ikitərəfli əlaqələrinin və regional səviyyəli iqtisadi problemlərinin mövcudluğunu və onların həllinin aktuallığını göstərir. Avropa İttifaqı yeni regional prioritetlərə əsaslanaraq, tərəflərin maraqlarının üst-üstə düşdüyü, eləcə də əhəmiyyətli yaxınlaşmanın əldə olunduğu konkret sahələrin inkişafını sistemli müzakirə etməli, problemlərin və daha geniş əməkdaşlıq imkanlarının inkişafına stimulları təmin etməlidir. Aİ geniş və əhatəli əməkdaşlığa bu məqsəddə çatmaq istəyirsə, onun siyasəti enerji və ticarət, o cümlədən investisiya əlaqələri və digər elementlər daxil olmaqla, Aİ maraqlarından kənara çıxan, region ölkələrinin inkişaf maraqlarını nəzərə alan iqtisadi və daha dərin texnoloji əlaqələr ilə dəstəklənməlidir. Bu öhdəliyə nail olmaq üçün Aİ regiona dərin yaxınlaşma nöqtəsinə malik ola biləcək bəzi əsas sektorlara dəstəyini artırmalıdır. Bütün məsələlər əhəmiyyətli dərəcədə vacib hesab olunur, davamlı inkişaf, resurs idarəçiliyi və kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan məsələlər Avropa İttifaqı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bu yaxınlaşmanın əsas mexanizmi kimi transregional əməkdaşlıq lahiyələrini genişləndirmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatına yeni integrasiya meyilli əhəmiyyətli dərəcədə transregional layihələrə əsaslanır.

Tədqiqatın nəticələri əsasında böyük ehtimalla demək olar ki, əgər tərəfdaşlıqda maraqlar və məhdudiyyətlər qarşılıqlı tamamlanarsa yeni regionalizm regionda qarşılıqlı maraqları nəzərə almaqla işləyə bilər. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri ənənəvi regional əlaqələri yenidən müəyyənləşdirməyə, onları daha balanslı etməyə çalışaraq, Aİ-nin gündəliyindəki dəyişikliklərə yaxınlaşdırıla bilən və milli maraqlarla üzvi şəkildə əlaqələndirən regional inkişaf strategiyasına transformasiyanı təmin etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. EU trade relations with Central Asia. Facts, figures and latest developments, https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/central-asia_en
2. Avropa İttifaqı və Azərbaycan, https://www.eeas.europa.eu/azerbaijan/avropa-ittifaqi-v-azrbaycan_az?s=217
3. FACTS AND FIGURES ABOUT EU-AZERBAIJAN RELATIONS, eap-factsheet_azerbaijan_en.pdf, https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2020/06/eap-factsheet_azerbaijan_en.pdf

AVRASİYA MƏKANINDA GEOSİYASİ RƏQABƏT NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİ KONTEKSTİNDƏ: KƏMƏR VƏ YOL, İMEC VƏ İNKİŞAF YOLU

Ayxan Fariz oğlu İsgəndərzadə

doktorant

ayxanisgender5@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində aparıcı dövlətlər arasında rəqabət getdikcə dərinləşir, geosiyasi maraqlar isə əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə daha dəyişkən və çevik xarakter daşıyır. Belə bir şəraitdə ölkələr üstünlük qazanmaq üçün siyasi və hərbi vasitələrlə yanaşı, həm də ticarət yollarına, nəqliyyat dəhlizlərinə və logistika layihələrinə də xüsusi önəm verirlər. Bu səbəbdən son illərdə irəli sürülən iri regional təşəbbüslər qlobal güc balansına təsir edən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu kontekstdə ön plana çıxan əsas layihələr sırasında Çinin Kəmrə və Yol Təşəbbüsü, ABŞ və Hindistanın dəstəklədiyi Hindistan–Orta Şərq–Avropa İqtisadi Dəhlizi (IMEC), eləcə də Türkiyə və İraqın birgə irəli sürdüyü İnkişaf Yolu Layihəsi xüsusi yer tutur.

Açar sözlər: nəqliyyat dəhlizləri, geosiyasi rəqabət, Kəmrə və Yol Təşəbbüsü, IMEC, İnkişaf Yolu Layihəsi

Abstract: In the contemporary system of international relations, competition among leading states is becoming increasingly intense, while geopolitical interests have assumed a more dynamic and flexible character compared with previous periods. In such circumstances, countries attach particular importance not only to political and military means, but also to trade routes, transport corridors, and logistics projects in order to gain advantage. For this reason, major regional initiatives advanced in recent years have become one of the key factors affecting the global balance of power. In this context, the main projects that stand out include China's Belt and Road Initiative, the India-Middle East-Europe Economic Corridor (IMEC), supported by the United States and India, as well as the Development Road Project jointly put forward by Türkiye and Iraq.

Keywords: transport corridors, geopolitical competition, Belt and Road Initiative, IMEC, Development Road Project

Giriş

Qlobal iqtisadi integrasiyanın dərinləşdiyi müasir mərhələdə ticarət dəhlizləri dövlətlərin regional əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirən mühüm alətlərdən birinə çevrilmişdir. Nəqliyyat və logistika marşrutları ölkələr arasında iqtisadi əlaqələri intensivləşdirir, ticarət dövriyyəsini artırır və qarşılıqlı asılıqlı gücləndirir.

Hər hansı dövlətin əvvəlcə regional, daha sonra isə qlobal miqyasda təsir gücünü artırması üçün bir neçə əsas şərt mövcuddur. Bunlardan biri onun istehsal etdiyi mal, xidmət və kapital vasitəsilə öz iqtisadi hinterlandının tələbatını ödəyə bilməsidir. Digər vacib amil isə həmin məhsul və kapital artığının beynəlxalq bazarlara maneəsiz çıxışının təmin edilməsidir. Deməli, istehsal

gücü ilə yanaşı, bu gücü dünya bazarlarına daşıyan təhlükəsiz və səmərəli ticarət marşrutları da böyük dövlətlərin yüksəlişində həlledici rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, son onillikdə beynəlxalq sistemdə böyük güclər arasında rəqabət getdikcə daha çox ticarət və nəqliyyat dəhlizləri üzərində cəmlənmişdir. Dünya ticarətindən daha böyük pay almaq və geosiyasi təsiri artırmaq istəyən dövlətlər üçün ticarət yollarının istiqaməti və bu yollar üzərində nəzarət həmişə mühüm əhəmiyyət daşıyıb. Məhz bu səbəbdən strateji keçid məntəqələri ətrafında rəqabət daim yüksək olmuşdur.

Bu kontekstdə Çinin 2013-cü ildə irəli sürdüyü Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü yeni geoiqtisadi rəqabət mərhələsinə ciddi təkan verdi. Çin bu təşəbbüs vasitəsilə Asiya ilə Avropa arasında nəqliyyat və logistika əlaqələrini genişləndirməyə, həmçinin məhsullarını Qərbi bazarlarına daha sürətli və daha az xərclə çatdırmağa çalışır. Lakin ABŞ və bir sıra Qərbi dövlətləri bu təşəbbüsü global ticarət marşrutlarında Çinin təsirinin artmasına yönəlmiş strateji addım kimi qiymətləndirmişdir. Nəticə etibarilə, Çinin formalaşdırdığı şəbəkələrə alternativ olaraq 2023-cü ildə Yeni Dehliyə keçirilmiş G20 sammitində Hindistan–Orta Şərq–Avropa İqtisadi Dəhlizi (IMEC) gündəmə gətirilmiş, eyni zamanda Türkiyə tərəfindən İnkişaf Yolu Layihəsi beynəlxalq nəqliyyat və enerji bağlantılarının yeni istiqaməti kimi təqdim olunmuşdur.

Kəmərlər və Yol Təşəbbüsünün geosiyasi əhəmiyyəti

Çinin global iqtisadi sistemə inteqrasiyası ölkədə özünəməxsus inkişaf modelinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. ABŞ-ın Çinin liberal iqtisadi sistemə daxil olmasına imkan verməsi bu ölkənin geniş əmək resurslarından və ucuz istehsal potensialından səmərəli istifadə etməsinə şərait yaratdı. Beləliklə, sosialist siyasi sistemlə bazar iqtisadiyyatı elementlərini birləşdirən və “Çin xüsusiyyətlərinə malik sosialist bazar iqtisadiyyatı” kimi təqdim edilən model meydana çıxdı.

1970-ci illərdən başlayaraq yüksək iqtisadi artım tempinə nail olan Çin 1990-cı illərdə beynəlxalq sistemin yüksələn güc mərkəzlərindən biri kimi qəbul olunmağa başladı. Bu yüksəlişin mühüm mərhələlərindən biri 2001-ci ildə ölkənin Dünya Ticarət Təşkilatına qəbul edilməsi idi. 2008-ci il global maliyyə böhranından nisbətən az itkilərlə çıxması isə Çin iqtisadiyyatının dayanıqlığını nümayiş etdirdi. Nəticədə 2010-cu illərin ortalarına doğru Çin dünya üzrə ən çox investisiya cəlb edən iqtisadiyyatlardan birinə çevrildi. Bu proses paralel şəkildə ABŞ ilə Çin arasında həm iqtisadi qarşılıqlı asılılıq, həm də strateji rəqabəti gücləndirdi.

İki ölkə arasındakı münasibətlər mürəkkəb qarşılıqlı asılılıq modeli ilə xarakterizə olunur. Çin Mərkəzi Bankının böyük həcmdə dollar ehtiyatları toplaması, ABŞ şirkətlərinin Çində ucuz istehsal imkanlarından faydalanması və Çinin ABŞ dövlət istiqrazlarına ciddi həcmdə investisiya yatırması bu bağlılığın əsas elementləridir. Bununla yanaşı, Çin sürətli sənayeləşmə nəticəsində həm dünyanın ən böyük enerji istehlakçılarından birinə, həm də əsas enerji idxalçılarından birinə çevrilmişdir. Bu vəziyyət ölkənin yeni logistika və ticarət marşrutlarına ehtiyacını daha da artırmışdır. [6]

Məhz bu şəraitdə Çin rəhbərliyi 2013-cü ildə Kəmərlər və Yol Təşəbbüsünü irəli sürdü. Təşəbbüsün məqsədi global ticarət marşrutlarını yenidən formalaşdırmaq, Asiya, Avropa və Afrika arasında iqtisadi əlaqələri dərinləşdirmək və Çin üçün strateji əhəmiyyət daşıyan idxal-ixrac xətlərinin təhlükəsiz, sürətli və iqtisadi cəhətdən səmərəli fəaliyyətini təmin etmək idi. Layihə avtomobil yolları, dəmir yolları, limanlar, hava limanları və enerji infrastrukturunu kimi iri miqyaslı investisiyaları ehtiva edir. Buna görə də Qərbdə bu təşəbbüs həm də Çinin geosiyasi təsir imkanlarını genişləndirən vasitə kimi nəzərdən keçirilir.

Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü həm quru, həm də dəniz marşrutlarından ibarət geniş logistika şəbəkəsinə əhatə edir. Quru xətləri əsasən Çin ilə Avropa arasında Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Yaxın Şərqdən keçən dəhlizlər üzərində qurulur. Dəniz marşrutları isə Arktika bölgəsi, Süveyş kanalı, Hürmüz boğazı, Şərqi Aralıq dənizi və Ümid burnu kimi strateji keçid nöqtələrini əhatə edir. Lakin bu marşrutların bir hissəsi ciddi təhlükəsizlik riskləri ilə üz-üzədir. Xüsusilə 2023-cü ildən sonra Qəzza müharibəsi fonunda Yaxın Şərqdə gərginliyin artması və Bab əl-Məndəb boğazı ətrafında hücumların intensivləşməsi Qırmızı dəniz marşrutunun təhlükəsizliyini sual altına qoymuşdur. Həsi

hərəkətinin ticarət gəmilərinə hücumları nəticəsində bəzi yük daşıyıcıları Ümid burnu marşrutuna yönəlmiş, bu isə həm vaxt itkisinə, həm də logistika xərclərinin artmasına səbəb olmuşdur. [5]

Təşəbbüs ətrafında əsas müzakirə mövzularından biri onun maliyyə mexanizmləridir. Bir sıra tədqiqatçılar layihəni inkişaf etməkdə olan ölkələrdə borc asılılığı yaradan alət kimi qiymətləndirərək bunu “borc diplomatiyası” anlayışı ilə əlaqələndirirlər. Digər yanaşmaya görə isə Çin bu təşəbbüs vasitəsilə müxtəlif ölkələrdə infrastrukturun inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Məsələn, Pakistanla Çin-Pakistan İqtisadi Dəhlizi (CPEC), Yunanıstanda Pire limanına yatırımlar və Şərqi Afrikada dəmir yolu layihələri bu siyasətin praktik nümunələri hesab olunur. Hər iki yanaşma göstərir ki, Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü iqtisadi layihə olmaqla yanaşı, böyük güclər arasında geosiyasi rəqabətin əsas platformalarından birinə çevrilmişdir. ABŞ mövcud global nizamı qorumağa çalışdığı halda, Çin iqtisadi gücünü genişləndirərək beynəlxalq sistemdə daha təsirli mövqə qazanmağa çalışır. [1]

Hindistan–Orta Şərq–Avropa İqtisadi Dəhlizi (IMEC) və onun geoiqtisadi əsasları

ABŞ Çinin yüksəlişini balanslaşdırmaq və Kəmərlər və Yol Təşəbbüsünə alternativ formalaşdırmaq məqsədilə 2023-cü ilin sentyabrında keçirilən G20 Liderlər Zirvəsində yeni ticarət marşrutunu gündəmə gətirdi. Hindistan–Orta Şərq–Avropa İqtisadi Dəhlizi Hindistanın Oman dənizi sahillərindən başlayaraq Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Səudiyyə Ərəbistanı, İordaniya və İsrail üzərindən Yunanıstan və İtaliya limanlarına, oradan isə Avropanın daxili bazarlarına qədər uzanan geniş nəqliyyat və iqtisadi xətt kimi nəzərdə tutulur. Layihə çərçivəsində Hayfa, Pire və İtaliya limanları strateji baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Hindistanın ev sahibliyi etdiyi G20 Zirvəsində Avropa İttifaqı, ABŞ, Hindistan, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Fransa, Almaniya, Səudiyyə Ərəbistanı və İtaliya arasında IMEC-in siyasi çərçivəsinə dair razılaşma əldə edilmişdir. ABŞ üçün bu layihənin əhəmiyyəti bir neçə strateji məqsədlə izah olunur. İlk olaraq, IMEC vasitəsilə Pekinin global ticarət marşrutlarındakı üstün mövqeyini zəiflətmək və Kəmərlər və Yolun təsir dairəsini balanslaşdırmaq hədəflənir. Eyni zamanda Vaşinqton Hindistanın rolunu gücləndirməklə həm Çin, həm də Rusiyanın Avrasiya məkanındakı təsirini məhdudlaşdırmağa çalışır. Həmçinin, layihənin Yaxın Şərqdə yeni siyasi yaxınlaşmalar üçün alətə çevrilməsi də ehtimal olunur. ABŞ bu təşəbbüs vasitəsilə Səudiyyə Ərəbistanının Çinlə artan iqtisadi yaxınlaşmasını zəiflətmək, Səudiyyə Ərəbistanı ilə İsrail arasında normallaşmaya töhfə vermək istəyir. Bundan əlavə, Səudiyyə Ərəbistanı, Çin və İran arasında mümkün siyasi yaxınlaşmanın qarşısını almaq baxımından da IMEC mühüm vasitə kimi təqdim olunur.

Lakin layihənin reallaşması və uzunmüddətli uğuru ciddi qeyri-müəyyənliklərlə müşayiət olunur. Əvvəla, onun tam texniki-iqtisadi əsaslandırması hələ də formalaşmayıb. İkincisi, iştirakçı dövlətlərin layihəni hansı həcmdə və hansı mexanizmlə maliyyələşdirəcəyi aydın deyil. Üstəlik, marşrutun keçdiyi Yaxın Şərq regionu davamlı siyasi və təhlükəsizlik riskləri ilə üz-üzədir. Səudiyyə Ərəbistanı, İordaniya və İsrail ərazilərində mövcud gərginliklər bu dəhlizin dayanıqlılığı ilə bağlı suallar doğurur. [3]

Layihənin geoiqtisadi paradoksları da diqqət çəkən başqa bir məqamdır. IMEC üçün mühüm sayılan Yunanıstanın Pire limanının böyük hissəsinin Çin şirkətləri tərəfindən idarə olunması layihənin strateji məntiqində müəyyən ziddiyyət yaradır. Eyni zamanda ABŞ və Avropa İttifaqının uzun müddət dəstəklədiyi, lakin yüksək xərc səbəbindən irəliləməyən EastMed boru kəməri təcrübəsi göstərir ki, Qərblər üçün regionda iri infrastruktur layihələrini davamlı şəkildə reallaşdırmaq asan deyil. Bu baxımdan IMEC-in daha genişmiqyaslı təşəbbüs kimi hansı nəticə verəcəyi açıq qalır.

IMEC yalnız Türkiyənin irəli sürdüyü İnkişaf Yolu Layihəsinə rəqib kimi deyil, həm də Misirin nəzarətində olan Süveyş kanalına alternativ marşrut kimi qiymətləndirilir. Bununla belə, regionun iki əsas tranzit aktoru olan Türkiyə və Misirin layihədən kənarda qalması belə bir dəhlizin uzunmüddətli davamlılığı barədə şübhələri artırır. Təşəbbüs elan edildikdən sonra İsrail, Səudiyyə Ərəbistanı, İtaliya və ABŞ rəhbərliyi onu müsbət dəyərləndirmişdir. Hətta 2023-cü ildə İtaliyanın baş naziri Giorgia Meloni ölkəsinin Çinin Kəmərlər və Yol Təşəbbüsündən çıxmaq niyyətində

olduğunu bildirmişdi. Layihəyə qarşı ən sərt reaksiyalardan biri Türkiyədən gəldi. Ankara rəsmiləri müxtəlif çıxışlarında regionda davamlı və effektiv nəqliyyat dəhlizinin Türkiyənin iştirakı olmadan formalaşa bilməyəcəyini vurğulamış, alternativ olaraq İnkişaf Yolu Layihəsinin daha rəasional və təhlükəsiz marşrut olduğunu bildirmişlər. Bu mövqe Türkiyənin öz coğrafi mövqeyini regional tranzit mərkəzi kimi qorumaq və yeni formalaşan ticarət marşrutlarında strateji rolunu saxlamaq niyyətini əks etdirir. [7]

İnkişaf Yolu Layihəsinin geosiyasi əhəmiyyəti

İnkişaf Yolu Layihəsi 2000-ci illərin əvvəllərindən formalaşmağa başlamış və İraqın dənizə çıxışı olan yeganə vilayəti Bəsrədə, Cənubi Koreyanın “Daewoo” şirkəti tərəfindən inşa edilən Əl-Fav Limanı üzərində qurulmuşdur. Təxminən 5 milyard dollarlıq investisiya əsasında yaradılan bu liman layihənin əsas dayağı hesab olunur. Layihə Bəsrədən başlayaraq təxminən 1200 kilometr uzunluğunda avtomobil və dəmir yolu xətti ilə Türkiyəyə uzanmağı, bununla da Körfəz bölgəsindən Avropaya və əks istiqamətə yeni ticarət marşrutu açmağı nəzərdə tutur.

Layihənin marşrutu Əl-Fav Limanından başlayaraq Nasiriyə, Qadisiiyə, Nəcəf, Kərbəla, Samarra, Tikrit və Mosuldan keçərək Türkiyə sərhədinə çatır. Daha sonra bu xəttin Türkiyənin mövcud nəqliyyat infrastrukturuna vasitəsilə Avropa, Qafqaz və Asiya istiqamətlərinə inteqrasiyası planlaşdırılır. Xüsusilə Fişhabur/Ovaköy keçid məntəqəsi əsas bağlantı nöqtəsi kimi nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən İraq rəsmiləri Türkiyəni layihənin həyata keçirilməsində strateji tərəfdaş kimi qiymətləndirirlər.

İraq uzun illər rəqabətqabiliyyətli liman infrastrukturuna baxımından məhdud imkanlara malik olmuşdur. Əl-Fav Limanı bu boşluğu aradan qaldırmaq və ölkəni regional logistika mərkəzinə çevirmək məqsədi daşıyır. Layihənin ilkin mərhələsinin 2025-ci ilə qədər tamamlanması nəzərdə tutulsa da, 2026-cı il etibarilə icra prosesinin mərhələli şəkildə davam etdiyi müşahidə olunur; layihənin əsas hissəsinin isə 2028-ci ildə istifadəyə verilməsi planlaşdırılır. Bununla yanaşı, İnkişaf Yolu yalnız nəqliyyat xətləri ilə məhdudlaşmır; sənaye zonalarının yaradılması, yeni şəhərlərin salınması, fiber-optik kommunikasiya şəbəkələrinin qurulması və enerji infrastrukturunun genişləndirilməsi də təşəbbüsün tərkib hissəsidir.

Son illərdə Türkiyə ilə İraq arasında bu layihə üzrə əməkdaşlıq nəzərəcarpacaq dərəcədə dərinləşmişdir. 2023-cü ildə qəbul edilən Ankara Bəyannaməsi və 2024-cü ildə imzalanan anlaşma sənədləri tərəflərin layihəyə strateji əhəmiyyət verdiyini göstərir. Bundan əlavə, Türkiyə, İraq, Qətər və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin ortaq əməkdaşlıq sənədi imzalaması təşəbbüsün regional səviyyədə dəstək qazandığını nümayiş etdirir. [2]

İnkişaf Yolunun əsas üstünlüklərindən biri zaman və xərc baxımından alternativ marşrutlarla müqayisədə daha səmərəli görünməsidir. Məsələn, Əl-Fav Limanından Avropaya Süveyş kanalı vasitəsilə daşınma ilə müqayisədə bu dəhliz üzrə təxminən 15 günə qədər vaxt qənaəti mümkündür. Layihənin Türkiyənin hazır nəqliyyat infrastrukturuna ilə inteqrasiyası da onun iqtisadi cəlbediciliyini artırır. Beləliklə, bu təşəbbüs Şərq-Qərb ticarət xətlərini Şimal-Cənub istiqaməti ilə birləşdirərək global logistika sistemində yeni bağlantılar yarada bilər. Bununla yanaşı, layihənin qarşısında ciddi risk və çağırışlar da dayanır. Ən mühüm problemlərdən biri maliyyələşdirmədir. Təxminən 20 milyard ABŞ dolları dəyərində qiymətləndirilən layihənin bütün yükünün yalnız Türkiyə və İraq tərəfindən qarşılınması çətin görünür. Bu baxımdan Körfəz ölkələrinin, xüsusilə Qətər və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin, eləcə də beynəlxalq maliyyə institutlarının mümkün iştirakı layihənin icrası üçün mühüm əhəmiyyət daşıya bilər.

Digər həssas məsələ marşrutun dəqiq xətti ilə bağlı İraq daxilində mövcud olan siyasi fikir ayrılıqlarıdır. Layihənin hansı istiqamət üzrə həyata keçiriləcəyi və Türkiyəyə hansı sərhəd keçidi vasitəsilə bağlanacağı məsələsi daxilində ciddi mübahisələr doğurmuşdur. Təhlükəsizlik problemi isə bundan da həssasdır. İraqın şimalında fəaliyyət göstərən silahlı qruplar və terror təşkilatları potensial risk olaraq qalır. Enerji infrastrukturuna qarşı əvvəlki hücumlar bu təhlükənin real xarakter daşdığını göstərir. Bu səbəbdən layihənin uğuru birbaşa İraqda siyasi sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasından asılıdır.

Bununla belə, risklərin azaldılması istiqamətində müəyyən addımlar da atılmışdır. İraqın PKK-nı qadağan olunmuş təşkilat elan etməsi və 2024-cü ildə Türkiyə ilə təhlükəsizlik əməkdaşlığı sazişi imzalaması bu baxımdan mühüm irəliləyiş kimi qiymətləndirilə bilər. Bu əməkdaşlıq həm regional təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə, həm də layihənin daha dayanıqlı şəkildə həyata keçirilməsinə töhfə verə bilər. [4]

Layihənin gələcəyi eyni zamanda beynəlxalq aktorların mövqeyindən asılıdır. İran təşəbbüsə ehtiyatla yanaşır, çünki bu marşrut onun tranzit xətlərinə alternativ yarada bilər. Amma layihənin İran üçün də müəyyən iqtisadi imkanlar vəd etdiyi vurğulanır. Çin isə global ticarət şəbəkələrində mövqeyini gücləndirmək məqsədilə bu kimi marşrutlara ümumilikdə müsbət yanaşır və İraqa iqtisadi əməkdaşlığını genişləndirməkdə maraqlıdır. ABŞ və digər Qərbi ölkələrinin mövqeyi daha çox layihənin geosiyasi nəticələri ilə bağlıdır. Körfəz ölkələri və Misir isə təşəbbüsə ehtiyatlı nikbinliklə yanaşsa da, öz milli maraqlarını qorumağa çalışırlar. Xüsusilə Süveyş kanalına alternativ marşrut məsələsi Misir üçün həssas olaraq qalır.

Beləliklə, İnkişaf Yolu Layihəsi təkcə iqtisadi deyil, həm də geosiyasi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyan kompleks təşəbbüsdür. Onun uğuru regional əməkdaşlığın dərinliyindən, təhlükəsizlik şəraitindən və əsas beynəlxalq aktorların yanaşmasından birbaşa asılı olacaqdır.

Nəticə

Dövlətlərin davamlı inkişafı üçün istehsal vacibdir. Lakin müasir liberal dünya iqtisadi sistemində istehsalın dayanıqlılığı idxal və ixracla sıx bağlıdır. Qloballaşmış dünyada hər hansı dövlətin sıfır idxal siyasəti ilə inkişaf etməsi praktik olaraq mümkün deyil. Eyni zamanda ölkələr daxili tələbatı ödədikdən sonra artıq məhsulu xarici bazarlara çıxarmağa məcburdurlar. Buna görə də idxal və ixrac davamlı iqtisadi artımın iki əsas sütunu hesab olunur. Dövlətlər məhsullarını daha sürətli və daha az xərclə daşımaq üçün yeni nəqliyyat və ticarət dəhlizləri formalaşdırmağa çalışırlar. Lakin bu proses yalnız iqtisadi məntiqə izah oluna bilməz. Yeni dəhlizlər eyni zamanda geosiyasi rəqabətin alətinə çevrilir. Bu səbəbdən planlaşdırılan marşrutlar boyunca siyasi, iqtisadi, mədəni və hətta hərbi təzyiqlərin müşahidə olunması təsadüfi deyil. Nəticədə beynəlxalq münasibətlər sistemində “dəhlizlər rəqabəti” adlandırıla biləcək yeni geosiyasi realıq formalaşır.

Böyük güclər arasında artan rəqabət fonunda meydana çıxan bu mübarizə global ticarət baxımından müəyyən mənada mənfi tendensiya kimi də qiymətləndirilə bilər. Çünki ticarətin mahiyyəti əməkdaşlığa, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə isə qarşılıqlı asılılığa əsaslanır. Bununla belə, mövcud geosiyasi şəraitdə iri nəqliyyat və logistika layihələrinin coğrafi mövqeyi və miqyası onları global hegemonluq uğrunda mübarizənin tərkib hissəsinə çevirir. Amma, mövcud dəhlizlər arasında əməkdaşlıq perspektivi də istisna edilməməlidir. Müxtəlif layihələrin bir-birini tamamlaması və qarşılıqlı inteqrasiyası global ticarət sistemində əlavə dəyər yarada bilər. Məsələn, geniş infrastruktura malik Kəmərlər və Yol Təşəbbüsünün Orta Dəhliz vasitəsilə daha səmərəli işləməsi mümkündür. Eyni zamanda İnkişaf Yolunun enerji resurslarına çıxış imkanları bu şəbəkənin funksionallığını gücləndirə bilər. Belə qarşılıqlı tamamlayıcılıq nəticəsində Orta Dəhliz ilə İnkişaf Yolunun inteqrasiyası güclü Şərq-Qərb ticarət arteriyasının formalaşmasına zəmin yarada bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Armstrong, M. (2023). The global reach of China's Belt and Road. Statista. <https://www.statista.com/chart/31053/chinese-belt-and-road-initiative-investment-and-construction-by-region/>
2. Çevik, V. A. (2025). Koridor savaşları çağında kalkınma yolu: Fırsatlar ve zorluklar. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16(1), 249–267.
3. Korkmaz, H. (n.d.). Küresel ekonominin yeni jeopolitiği: Koridor savaşları. Anadolu Ajansı.
4. Migration Letters. (2024). Politics of corridors: IMEC vs BRI, geopolitical and geostrategic implications of IMEC. Migration Letters, 21(S12), 251–262.

5. Nağı Əhmədov. Üçüncü “Kəmərlər və Yol” Forumu: Keçmişə və gələcəyə baxış. Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, oktyabr 2023.
6. Özalp, M. (2024). Uluslararası ilişkiler karmaşasında koridorlar savaşı [In the chaos of international relations: The war of the corridors]. Anadolu Strateji Dergisi.
7. World Economics & Finance Bulletin. (2023). Geopolitics of transport corridors. World Economics & Finance Bulletin, 18.

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ HESABATI STANDARTLARININ (IFRS) TƏTBİQİNİN ŞİRKƏTLƏRİN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN ŞƏFFAFLIĞINA VƏ MÜQAYİSƏOLUNURLUĞUNA TƏSİRİ

Orxan İlham oğlu Quliyev
Müəllim
orxan.quliyev@mdu.edu.az

Sübhən Rafiq oğlu Qasimov
Magistrant
qasimovsubhan95@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir global iqtisadi mühitdə maliyyə bazarlarının integrasiyası vahid, şəffaf və anlaşılan maliyyə dili olan Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (International Financial Reporting Standards – IFRS) tətbiqini zəruri etmişdir. Bu tədqiqat işi, IFRS-in tətbiqinin şirkətlərin maliyyə nəticələrinin şəffaflığına və müqayisəolunurluğuna təsirini kompleks şəkildə araşdırır. Tədqiqatın aktuallığı, milli mühasibat sistemlərindən (xüsusilə Azərbaycanın Milli Mühasibat Standartlarından - ARK) beynəlxalq standartlara keçid prosesində yaranan metodoloji fərqlərin aradan qaldırılması və bu keçidin investor etimadına təsirinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. İşin əsas məqsədi, IFRS-in maliyyə hesabatlarında manipulyasiya hallarını necə minimuma endirdiyini və müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında müqayisəli təhlil imkanlarını necə genişləndirdiyini müəyyən etməkdir. Araşdırmalar göstərir ki, şirkətlər beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarını qəbul etdikcə xarici investisiya fondlarında iştirak artmışdır. Məntiqi baxımdan, iri investorlar üçün təqdim olunan aşağı keyfiyyətli maliyyə məlumatları investisiya qərarlarının verilməsini çətinləşdirir və investisiya marağını azaldır.

Tədqiqat prosesində deskriptiv analiz, müqayisəli elmi yanaşma və mövcud ədəbiyyatın analitik icmal metodlarından istifadə edilmişdir. Avropa Birliyi, ABŞ və Azərbaycan təcrübəsi əsasında hazırlanan nümunələr standartların tətbiqindən əvvəlki və sonrakı dövrlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini üzə çıxarır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, IFRS-in prinsiplərə əsaslanan yanaşması, aktiv və öhdəliklərin dürüst dəyərləndirilməsinə, informasiya asimetriyasının azalmasına və beləliklə də korporativ şəffaflığın artmasına xidmət edir.

Müqayisəolunurluq aspektindən vahid standartlar müxtəlif yurisdiksiyalardakı maraqlı tərəflərə şirkətlərin performansını eyni meyarlar əsasında ölçmək imkanı verir ki, bu da beynəlxalq kapital axını stimullaşdırır. Bununla belə, araşdırma zamanı kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün yüksək implementasiya xərcləri və yerli vergi qanunvericiliyi ilə yaranan uyğunsuzluqlar əsas çağırışlar kimi identifikasiya edilmişdir.

Açar sözlər: IFRS, maliyyə şəffaflığı, müqayisəolunurluq, Milli Mühasibat Standartları (ARK), Maliyyə hesabatlarının keyfiyyəti, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları

Giriş

Müasir dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və kapitalın sərhədlərarası hərəkəti, maliyyə məlumatlarının vahid və anlaşılan bir formatda təqdim edilməsini zəruri edir. Fərqli ölkələrin fərqli milli mühasibat standartlarından istifadə etməsi, beynəlxalq investorlar üçün informasiya asimetriyası yaradır və maliyyə hesabatlarının müqayisəsini çətinləşdirir. Bu kontekstdə, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (IFRS) tətbiqi sadəcə texniki bir keçid deyil, həm də maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi və qlobal bazarlarda etimadın yaradılması üçün strateji bir addımdır. Xüsusilə Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan bazarlarda Milli Mühasibat Standartlarından (ARK) IFRS-ə inteqrasiya, yerli şirkətlərin xarici investisiyalar üçün cəlbediciliyini artırmaq baxımından müstəsna aktualıq kəsb edir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi, IFRS-in tətbiqinin müəssisələrin maliyyə hesabatlılığı sistemində yaratdığı keyfiyyət dəyişikliklərini analiz etmək və bu standartların şəffaflıq ilə müqayisəolunurluq arasındakı korelyasiyasını müəyyən etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı tədqiqat suallarına cavab axtarılacaqdır:

IFRS tətbiqi maliyyə hesabatlarında manipulyasiya risklərini necə azaldır və şəffaflığı hansı mexanizmlərlə təmin edir?

Milli mühasibat standartları ilə IFRS arasındakı fundamental fərqlər hesabatların beynəlxalq müqayisəolunurluğuna necə təsir göstərir?

Azərbaycan təcrübəsində IFRS-ə keçid prosesində qarşıya çıxan əsas maneələr və bu prosesin müəssisələrin maliyyə nəticələrinə təsiri nədən ibarətdir?

Aktivlərin "ədalətli dəyər" ilə qiymətləndirilməsindəki subyektivlik faktorları hesabatların etibarlılığına necə təsir edir və bu riskləri azaltmaq üçün hansı mexanizmlər mövcuddur?

Tədqiqat, "Agentlik nəzəriyyəsi" (Agency Theory) və "Siyal nəzəriyyəsi" (Signaling Theory) çərçivəsində formalaşdırılmışdır. Agentlik nəzəriyyəsinə görə, şəffaf maliyyə hesabatları menecerlər və səhmdarlar arasındakı maraqlar toqquşmasını azaldır. IFRS, yüksək keyfiyyətli məlumat açıqlama tələbləri ilə şirkətin real maliyyə vəziyyəti barədə bazara "müsbət siqnallar" ötürülməsinə imkan yaradır.

Ədəbiyyat İcmalı

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (IFRS) tətbiqi və onun korporativ hesabatlılığa təsiri son onilliklərdə geniş şəkildə araşdırılmışdır. Mövcud tədqiqatlar əsasən maliyyə şəffaflığının artırılması, kapital xərclərinin azaldılması və hesabatların müqayisəolunurluğunun yüksəldilməsi kimi istiqamətlərdə cəmlənir.

Barth et al. tərəfindən aparılan empirik tədqiqat göstərir ki, IFRS tətbiq edən şirkətlərdə mühasibat məlumatlarının keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir və gəlirlərin manipulyasiya edilməsi halları azalır [3]. Bu nəticələr IFRS-in maliyyə hesabatlarının etibarlılığını artırdığını təsdiqləyir.

Daske et al. IFRS tətbiqinin kapital bazarlarına təsirini araşdıraraq qeyd edirlər ki, bu standartların tətbiqi bazar likvidliyinin artmasına və kapital xərclərinin azalmasına səbəb olur [5]. Eyni zamanda, Houqe et al. vurğulayır ki, IFRS-in effektivliyi yalnız standartların tətbiqi ilə deyil, həm də ölkənin institusional mühiti ilə sıx bağlıdır [7].

Maliyyə açıqlamasının əhəmiyyəti Healy və Palepu tərəfindən geniş şəkildə əsaslandırılmışdır. Onlar qeyd edirlər ki, məlumat açıqlamasının artırılması informasiya asimetriyasını azaldır və investorların qərarvermə prosesini yaxşılaşdırır [6]. Bu yanaşma Leuz və Verrecchia tərəfindən dəstəklənir; onların fikrincə, şəffaflığın artması kapital bazarlarında qeyri-müəyyənliyi azaldır və investor etimadını gücləndirir [10].

Ball IFRS-in tətbiqini qlobal investorlar üçün daha etibarlı və müqayisəolunan maliyyə mühiti yaradan mühüm amil kimi qiymətləndirir [2]. Palea isə IFRS-in maliyyə bazarlarının effektivliyinə müsbət təsir göstərdiyini vurğulayır [13].

IFRS-in nəzəri əsasları Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurasının (IASB) Konseptual Çərçivəsində əks olunmuşdur. Bu çərçivəyə əsasən, maliyyə hesabatlarının əsas məqsədi

istifadəçilər üçün faydalı və qərarverməyə yararlı informasiya təqdim etməkdir [8]. Kieso et al. isə qeyd edir ki, IFRS-in tətbiqi maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətlərini – etibarlılıq, müqayisəolunurluq və şəffaflığı gücləndirir [9].

Nobes və Parker müxtəlif ölkələrin mühasibat sistemlərini müqayisə edərək göstərir ki, milli standartlar arasındakı fərqlər beynəlxalq müqayisəni çətinləşdirir və IFRS bu problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir [11].

Azərbaycan və ümumilikdə post-sovet məkanında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, IFRS-ə keçid prosesi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Abbasov qeyd edir ki, əsas problemlərdən biri milli mühasibat yanaşmaları ilə beynəlxalq standartlar arasında metodoloji fərqlərin mövcudluğudur [1]. Çotçaeva və Elqaytarova isə IFRS-in global iqtisadi sistemdə vahid maliyyə dili formalaşdırdığını vurğulayırlar [4].

IFRS-in ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun prinsip əsaslı yanaşmasıdır. Bu yanaşma maliyyə hesabatlarında iqtisadi mahiyyətin hüquqi formadan üstün tutulmasını təmin edir. Qordilov və Radeviç qeyd edirlər ki, xüsusilə "ədalətli dəyər" yanaşması bəzi hallarda subyektiv qiymətləndirmə risklərini artırır [14].

Audit və korporativ idarəetmə də maliyyə şəffaflığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Nurmetov və Kulişev auditin yalnız nəzarət funksiyası daşmadığını, həm də risklərin idarə olunması aləti olduğunu vurğulayırlar [12]. Safonova isə müasir dövrdə texnoloji inkişafların maliyyə hesabatlılığına təsir etdiyini və kibertəhlükəsizlik məsələlərinin aktuallaşdığını qeyd edir [15].

Material və metodlar

Tədqiqatın qarşısına qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün elmi-nəzəri və praktik analiz metodlarının kombinasiyasından istifadə edilmişdir. Bu bölmədə tətbiq olunan yanaşmaların elmi əsaslandırması təqdim olunur.

Tədqiqatda əsasən keyfiyyətli (qualitative) tədqiqat metoduna üstünlük verilmişdir. Bu çərçivədə aşağıdakı spesifik üsullardan istifadə olunmuşdur:

Müqayisəli Analiz: IFRS və Azərbaycanın Milli Mühasibat Standartları (ARK) arasındakı fundamental fərqlər, habelə müxtəlif ölkələrin (Aİ, ABŞ və s.) IFRS-ə keçid təcrübələri qarşılaşdırılmışdır.

Deskriptiv (Təsviri) Metod: IFRS-in əsas prinsipləri (şəffaflıq, müqayisəolunurluq, etibarlılıq) və onların maliyyə hesabatlılığı sistemindəki rolu ətraflı təsvir edilmişdir.

Sənədli Təhlil: Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurasının (IASB) nəşrləri, mövcud qanunvericilik aktları və beynəlxalq audit təşkilatlarının (Big Four) hesabatları analiz edilmişdir.

MHBS maliyyə hesabatlarının konsolidasiyası mühasibat uçotu siyasəti və məzənnə risklərindəki fərqlərə görə mürəkkəbdir və prosesləri avtomatlaşdırmaq üçün rəqəmsal həllərin tətbiqini tələb edir

MHBS-nin effektivliyi institusional amillərdən asılıdır: audit keyfiyyəti, tənzimləyici nəzarət və ekspert təliminin səviyyəsi; Bu, həmçinin standartların milli təcrübələrlə sinxronlaşdırılmasının zəruriliyini vurğulayır.

Texnoloji yeniliklər (blokçeyn, süni intellekt) hesabatlarda insan amilini minimuma endirə bilər, lakin məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tənzimləyici çərçivənin uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

Kiçik və orta müəssisələr üçün MHBS-nin tətbiqinin resurs intensivliyi dövlət dəstək proqramları və standartların sadələşdirilmiş versiyaları vasitəsilə azaldıla bilər.

Müqayisəli və analitik yanaşmanın seçilməsi onunla əsaslandırılır ki, IFRS-in təsirini yalnız kəmiyyət göstəriciləri (rəqəmlər) ilə deyil, həm də hesabatların keyfiyyət strukturundakı dəyişikliklərlə ölçmək mümkündür. Müqayisəli metod bizə milli sistemlərdəki "dar boğazları" (bottlenecks) və beynəlxalq standartlara keçidin yaratdığı əlavə dəyəri daha aydın görməyə imkan verir. Deskriptiv metod isə mürəkkəb standartların mahiyyətini daha anlaşılan dildə izah etmək üçün ən əlverişli yoldur.

Bu tədqiqatda Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (IFRS) müəssisələrin maliyyə şəffaflığı və müqayisəolunurluğu üzərində təsirini hərtərəfli qiymətləndirmək məqsədilə sistemli elmi metodologiya formalaşdırılmışdır. Araşdırma əsasən keyfiyyət yönümlü (qualitative) tədqiqat yanaşmasına əsaslanırsa da, analitik nəticələrin etibarlılığını artırmaq üçün məhdud çərçivədə kəmiyyət göstəricilərindən də istifadə olunmuşdur. Metodoloji çərçivə müasir mühasibat uçotu nəzəriyyələri, institusional iqtisadiyyat yanaşması və korporativ hesabatlılıq konsepsiyaları ilə uzlaşdırılmışdır.

Tədqiqat prosesində ilk mərhələdə mövcud elmi ədəbiyyat sistemli şəkildə təhlil edilmiş və IFRS-in tətbiqinin maliyyə hesabatlarının keyfiyyət göstəricilərinə təsiri ilə bağlı aparıcı nəzəri və empirik yanaşmalar müəyyənləşdirilmişdir. Bu mərhələdə əsas diqqət beynəlxalq indeksli jurnallarda dərc olunmuş məqalələrə, IASB-nin rəsmi sənədlərinə və nüfuzlu akademik nəşrlərə yönəldilmişdir. Ədəbiyyat icmal tədqiqatın nəzəri əsaslarını möhkəmləndirməklə yanaşı, mövcud tədqiqat boşluqlarının müəyyənləşdirilməsinə də xidmət etmişdir.

Metodologiyanın əsas komponentlərindən biri müqayisəli analiz metodudur. Bu metod vasitəsilə IFRS və Azərbaycanın Milli Mühasibat Standartları (ARK) arasında olan fundamental fərqlər konseptual və funksional səviyyədə qarşılaşdırılmışdır. Müqayisə yalnız normativ tələblərlə məhdudlaşmayaraq, hesabatların məzmunu, açıqlama dərinliyi və istifadəçi yönümlülük baxımından da aparılmışdır. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqı və ABŞ kimi inkişaf etmiş bazarların IFRS təcrübəsi Azərbaycan konteksti ilə paralel şəkildə analiz edilmişdir.

Deskriptiv metod IFRS-in əsas prinsiplərinin — şəffaflıq, etibarlılıq, ehtiyatlılıq və müqayisəolunurluğun — maliyyə hesabatlılığı sistemindəki rolunu izah etmək üçün tətbiq edilmişdir. Bu metod mürəkkəb mühasibat anlayışlarının sistemli və anlaşılan şəkildə təqdim olunmasına imkan yaratmışdır. Eyni zamanda, sənədli təhlil metodu vasitəsilə beynəlxalq audit şirkətlərinin hesabatları, normativ-hüquqi aktlar və metodiki tövsiyələr araşdırılmışdır.

Tədqiqatda həmçinin institusional mühit amillərinin IFRS-in effektivliyinə təsiri nəzərə alınmışdır. Audit keyfiyyəti, tənzimləyici nəzarət mexanizmləri və mühasibat kadrlarının peşə hazırlığı səviyyəsi metodoloji çərçivənin ayrılmaz hissəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma IFRS-in yalnız texniki standartlar toplusu deyil, institusional sistemin bir elementi olduğunu nümayiş etdirir.

Metodoloji yanaşmanın seçilməsi IFRS-in təsirinin təkcə maliyyə göstəricilərində deyil, həm də hesabatların keyfiyyət strukturunda yaratdığı dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verir. Bu yanaşma milli mühasibat sistemlərində mövcud olan metodoloji boşluqları və IFRS-in yaratdığı əlavə dəyəri aşkara çıxarmağa şərait yaradır. Beləliklə, seçilmiş metodologiya tədqiqatın məqsədlərinə uyğun olaraq elmi əsaslandırılmış və praktik nəticələr əldə etməyə yönəlmişdir.

Nəticələr və Müzakirə

IFRS tətbiq edən müəssisələrdə şəffaflıq və müqayisəolunurluq səviyyəsini xarakterizə edən əsas metrik göstəricilər aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir:

Cədvəl 1: Milli Standartlar (ARK) və IFRS tətbiqinin müqayisəli metrik analizi

Göstərici	Milli Standartlar (ARK)	IFRS	Təsir Səviyyəsi
İnformasiya Açıqlığı	Məhdud (əsasən vergi məqsədli)	Geniş (investor və maraqlı tərəflər üçün)	Yüksək Artım
Dəyərləndirmə Bazası	Tarixi maya dəyəri	Ədalətli dəyər (Fair Value)	Yüksək Dəqiqlik
Müqayisəolunurluq	Yalnız yerli bazar daxilində	Beynəlxalq səviyyədə	Qlobal İntegrasiya
Manipulyasiya Riski	Yüksək (qayda əsaslı)	Aşağı (prinsip əsaslı)	Azalma

	boşluqlar)	nəzarət)	
Kapitalın Cəlbi	Çətin və baha	Daha asan və ucuz (investor etimadı)	Müsbət

Müzakirələr göstərir ki, IFRS-ə keçid şirkətlərin maliyyə sağlamlığı barədə daha dürüst mənzərə yaradır. Məsələn, aktivlərin bazar dəyəri ilə uçota alınması (IFRS), investorlara şirkətin real potensialını görməyə imkan verir. Lakin diskussiya obyektı olan əsas məqam odur ki, bu şəffaflıq şirkətlər üçün əlavə audit və implementasiya xərcləri tələb edir.

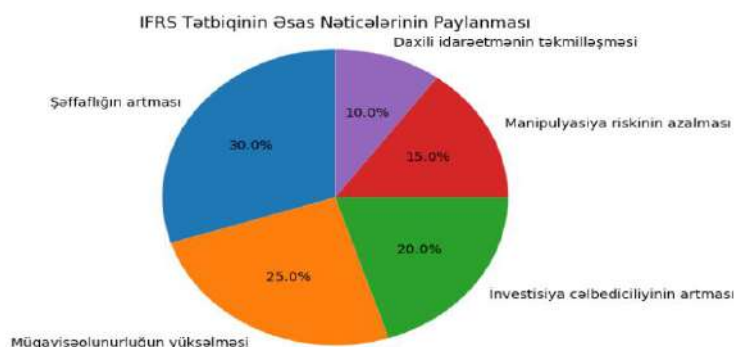
Azərbaycan kontekstində apardığımız analizlər göstərir ki, IFRS-ə keçid qeyri-neft sektorunun şəffaflaşmasına və "kölgə iqtisadiyyatı" elementlərinin azalmasına birbaşa təsir göstərir. Müasir mühasibat uçotu artıq sadəcə rəqəmlərin qeydiyyatı deyil, strateji qərarvermə alətinə çevrilir.

Maliyyə şəffaflığı eyni zamanda korporativ etika məsələsidir. IFRS hesabatların "düzgün və ədalətli" (true and fair view) təqdimatını tələb etməklə, rəhbərliyin maliyyə nəticələrini subyektiv maraqlar naminə bəzəməsinin (window dressing) qarşısını alır. Bu, həm işçilər, həm dövlət, həm də cəmiyyət

Cədvəl 2: Standartların tətbiqinin şirkətin daxili və xarici mühitinə necə təsir etdiyini göstərir.

Analiz Sahəsi	Mövcud Vəziyyət (Milli Standartlar)	IFRS Tətbiqindən Sonra	Strateji Fayda
Qərarvermə Mexanizmi	Keçmiş məlumatlara əsaslanan (Retrospektiv)	Gələcək proqnozlara əsaslanan (Prospektiv)	Daha çevik və dəqiq strateji planlaşdırma
Aktivlərin İdarə Edilməsi	Amortizasiya olunmuş tarixi dəyər	Bazar konyukturasına uyğun (Fair Value)	Real aktiv bazasının dürüst qiymətləndirilməsi
İnvestisiya Cəlbediciliyi	"Lokal oyunçu" statusu	"Beynəlxalq tərəfdaş" statusu	Xarici birbaşa investisiyaların (FDI) artımı
Maliyyə İntizamı	Vergi uçotu üstünlük təşkil edir	İdarəetmə uçotu və şəffaflıq	"Kölgə iqtisadiyyatı" risklərinin minimuma enməsi

qarşısında hesabatlılığın etik tərəfini gücləndirir. Aktivlərin və öhdəliklərin "ədalətli dəyər" ilə qiymətləndirilməsi (IFRS 13) bu kontekstdə kritik əhəmiyyətə malikdir.

Şəkil 1. IFRS tətbiqinin əsas nəticələrinin paylanması (pie chart)

Təqdim olunan diaqram IFRS-in tətbiqinin müəssisələrin maliyyə hesabatlılığı üzərində yaratdığı əsas təsir istiqamətlərini vizual şəkildə ümumiləşdirir. Diaqramdan göründüyü kimi, ən böyük pay maliyyə şəffaflığının artmasına məxsusdur ki, bu da IFRS-in əsas məqsədlərindən biri ilə birbaşa uzlaşır. Şəffaflığın yüksəlməsi maliyyə məlumatlarının daha dolğun, vaxtında və etibarlı şəkildə açıqlanmasını təmin edir.

Növbəti əhəmiyyətli təsir istiqaməti maliyyə hesabatlarının müqayisəolunurluğunun yüksəlməsidir ki, bu da müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin performansının vahid meyarlar əsasında qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Diaqramda investisiya cəlbəediciliyinin artması ayrıca mühüm paya malikdir və bu, şəffaf hesabatlılığın investor etimadını gücləndirdiyini göstərir. Manipulyasiya riskinin azalması IFRS-in prinsip əsaslı yanaşmasının maliyyə nəticələrinin süni şəkildə dəyişdirilməsinin qarşısını aldığını sübut edir.

Diaqramda daha az paya malik olsa da, daxili idarəetmənin təkmilləşməsi strateji baxımdan mühüm nəticə kimi qiymətləndirilməlidir. IFRS-in tətbiqi menecment üçün daha keyfiyyətli qərarvermə bazası formalaşdırır. Ümumilikdə, diaqram tədqiqatın empirik və analitik nəticələrini vizual olaraq təsdiqləyir. Bu da IFRS-in yalnız normativ dəyişiklik deyil, maliyyə hesabatlılığının keyfiyyət transformasiyası olduğunu bir daha nümayiş etdirir.

Sonluq

Aparılan tədqiqat bir daha sübut etdi ki, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (IFRS) tətbiqi müasir korporativ idarəetmənin ayrılmaz tərkib hissəsidir. IFRS sadəcə mühasibat qaydaları toplusu deyil, həm də maliyyə məlumatlarının keyfiyyətini artıran, informasiya asimetriyasını aradan qaldıran və bazarda etimadı formalaşdıran strateji mexanizmdir. Milli standartlardan (ARK) IFRS-ə keçid prosesi şirkətlərin daxili nəzarət sistemlərini təkmilləşdirir və hesabatlılıq mədəniyyətini "qayda əsaslı" yanaşmadan "məntiq və prinsip əsaslı" yanaşmaya transformasiya edir.

Lakin, bu cür açıqlamaların dərinliyi çox vaxt yalnız standartların tələblərindən deyil, həm də korporativ mədəniyyətdən asılıdır: tarixən qapalı idarəetmə sistemlərinə malik yurisdiksiyalardakı şirkətlər qaydalara rəsmi şəkildə riayət edərkən özlərini minimal açıqlamalarla məhdudlaşdırmağa bilirlər; bu, maraqlı tərəflər üçün məlumatın faydalılığını azaldır.

Tədqiqatın praktiki nəticələri göstərir ki:

Şəffaflıq: IFRS-in tətbiqi ilə maliyyə manipulyasiyası imkanları azalır və müəssisənin real maliyyə vəziyyəti (aktivlər, öhdəliklər və kapital) daha dürüst əks olunur.

Müqayisəolunurluq: Vahid standartlar yerli şirkətlərə global bazarda rəqabət aparmaq və xarici investorlar üçün anlaşılan olmaq imkanı verir.

İnvestisiya Cəlbəediciliyi: Şəffaf hesabatlılıq kapitalın cəlb edilməsi xərclərini azaldır və uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığını təmin edir.

Gələcəkdə bu sahədə aparılacaq araşdırmalar üçün aşağıdakı istiqamətlər tövsiyə olunur:

Rəqəmsal İnteqrasiya: IFRS hesabatlarının rəqəmsal formatda (məsələn, XBRL texnologiyası vasitəsilə) təqdim edilməsinin effektivliyinin araşdırılması.

KOS üçün IFRS: Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün sadələşdirilmiş IFRS standartlarının tətbiqi zamanı qarşıya çıxan spesifik maneələrin empirik təhlili.

Vergi və Mühasibat Uyğunluğu: IFRS tətbiqi zamanı yerli vergi qanunvericiliyi ilə yaranan fərqlərin (təxirə salınmış vergi aktivləri və öhdəlikləri) minimallaşdırılması yollarının öyrənilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. **Abbasov, Q. (2017).** Azərbaycanda beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının tətbiqi məsələləri. Bakı: İqtisadiyyat və Elm Nəşriyyatı. (Kitab)
2. **Ball, R. (2006).** IFRS standartlarının investorlar üçün üstünlükləri və çatışmazlıqları. *Accounting and Business Research*, 36(sup1), 5–27. (Jurnal məqaləsi). DOI: 10.1080/00014788.2006.9730040

3. **Barth, M. E., Landsman, W. R., & Lang, M. H. (2008).** Beynəlxalq mühasibat standartları və mühasibat məlumatlarının keyfiyyəti. *Journal of Accounting Research*, 46(3), 467–498. (Jurnal məqaləsi)
4. **Çotçaeva, D. R., & Elqaytarova, N. T. (2022).** Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının konsepsiyası: problemlər və perspektivlər. *İdarəetmə Uçotu*, 11, 168–174. (Jurnal məqaləsi)
5. **Daske, H., Hail, L., Leuz, C., & Verdi, R. (2013).** IFRS tətbiqinin iqtisadi nəticələri və bazar təsirləri. *Journal of Accounting Research*, 51(3), 495–547. (Jurnal məqaləsi)
6. **Healy, P. M., & Palepu, K. G. (2001).** İnformasiya asimetriyası, korporativ açıqlamalar və kapital bazarları: Empirik ədəbiyyatın icmal. *Journal of Accounting and Economics*, 31(1–3), 405–440. (Jurnal məqaləsi). DOI: 10.1016/S0165-4101(01)00018-0
7. **Houge, M. N., van Zijl, T., Dunstan, K., & Karim, A. W. (2012).** IFRS tətbiqinin gəlir keyfiyyətinə təsiri. *The International Journal of Accounting*, 47(3), 333–355. (Jurnal məqaləsi)
8. **IASB. (2018).** Maliyyə hesabatlılığı üzrə konseptual çərçivə. London: Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası. (Standart nəşri / Kitab)
9. **Kieso, D. E., Weygandt, J. J., & Warfield, T. D. (2020).** Orta səviyyəli mühasibat uçotu: IFRS nəşri. Wiley nəşriyyatı. (Kitab)
10. **Leuz, C., & Verrecchia, R. E. (2000).** Məlumat açıqlamasının iqtisadi nəticələri. *Journal of Accounting Research*, 38, 91–124. (Jurnal məqaləsi)
11. **Nobes, C., & Parker, R. (2016).** Beynəlxalq mühasibat uçotunun müqayisəli təhlili. Pearson nəşriyyatı. (Kitab)
12. **Nurmetov, A., & Kuliyyev, R. (2024).** Audit və korporativ idarəetmədə risklərin idarə olunması. (Elmi məqalə)
13. **Palea, V. (2013).** IFRS və maliyyə bazarlarının effektivliyi. *Managerial Finance*, 39(6), 528–540. (Jurnal məqaləsi)
14. **Qordilov, A., & Radeviç, S. (2021).** Ədalətli dəyər yanaşması və qiymətləndirmə problemləri. (Elmi məqalə)
15. **Safonova, İ. V. (2023).** İnformasiya şəffaflığı konsepsiyası və hesabatlılıq. Mühasibat uçotu, təhlil və audit, 10(4), 6–22. (Jurnal məqaləsi)

MÜASİR MEMARLIQDA ART-DİZAYN VƏ ESTETİK İNNOVASIYALAR: İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Zülfiyə Vüqar qızı Qaziyeva
müəllim

zqaziyeva@beu.edu.az

Bakı Mühəndislik Universiteti

Xülasə

Art-dizaynını memarlıq layihələrinə daxil edərək əsas motivasiya hər ikisinin sintezindən formalaşmış əsrarəngiz obyektlərin keyfiyyətinin artırılması, ictimai, mədəni faydalılığa nail olmaqdır. Bundan əlavə texnologiyanın inkişafı ilə müasir mədəni gözləntiləri təmin etməkdir. Qeyd olunan xüsusiyyətlər memarlıqda art-dizaynın müasir cəmiyyətə necə təsir etdiyini, reaksiya verdiyini və həyat keyfiyyətinin dərk edilməsini təmin edir. Art-dizaynın memarlıqda tərəqqisi üçün əsas standartlar metodiki, səmərəli tədqiqat üsullarına əsaslanmalı və daim dəyişən memarlıq mənzərəsini nəzərə almalıdır. Tədqiqat müasir ədəbiyyatdan, elmi məqalələrdən və internet resurslarından bəhrələnərək ərsəyə gəlmişdir. Ekoloji təsirlər, enerji səmərəliliyini vurğulamaq üçün davamlı materiallardan istifadə və yaşıl dizayn konsepsiyaları memarlıq sənətinin əsas

elementlərindəndir. Adi, sadə, klassik mənzərələrin yaradıcılığa çevrilməsi nəticəsində yaranan fərqlilikdə art memarlığın stereotiplərinin məhv edildiyini görürük. Art-dizayn və memarlıq birləşdikdə bədii dəyərə malik obyektlər ərsəyə gəlir. Art-memarlıq Azərbaycan dövlətinin günündən müasirləşən şəhərlərində əsrarəngiz memarlıq tikililəri yamağa davam edir. Dünya üzrə elə şəhərlər vardır ki, keçmişin izini və gələcəyin müasirliyi ilə sintez edərək bir arada əsrarəngiz görüntü bəxş edir cəmiyyətə. Belə şəhərlərdən biridə Azərbaycan dövlətinin paytaxtı Bakı şəhəridir. Bu əsrarəngiz görüntülər art-memarlıq sayəsində ərsəyə gəlir. Azərbaycan 2020-ci ildə ikinci Qarabağ müharibəsindən sonra müstəqilliyini tam bərpa edərək dirçəliş yolu ilə irəlilədi. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin peşəkar siyasəti və onun irsini Cənab İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilməsi sayəsində Azərbaycan bu gün hər sahədə öz mövqeyini qoruyub saxlayıb, müasir dünya ilə ayaqlaşa bilər.

Açar sözlər: Memarlıq, art-dizayn, müasir texnologiya, ictimai və mədəni faydalılıq, memarlıqda art-dizayn strategiyası.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Tədqiqatda müasir dövr memarlığının əsasını təşkil edən memarlıqda art-dizayn mövzusu araşdırılıb. İncəsənətin bir neçə qolu estetikə, memarlıq, dizayn birləşərək müasir mühit və quruluşun inkişafına böyük təsir etdi. Memarlıqda estetik innovasiyaların və art-dizaynın inkişaf taktikasına təsir edən ən mühüm üç arqumenti bunlardır: texnoloji innovasiya, ictimai ehtiyac, tendensiyanın sürətlə dəyişməsi. Yaradıcı və innovativ dizaynın növü olan art-dizaynın müasir memarlığa verdiyi töhfə bir sıra araşdırmalar sayəsində daha yaxşı başa düşülür.

Problemin qoyuluşu. Art-dizaynın memarlıqda inkişafını araşdırmaq, onun memarlığa təsirini təhlil etmək, potensial həll yollarına baxmaq və müasir məkanlara yanaşmaları dərk etmək bu sənətdə dizaynın öyrənilməsində qaldırılan əsas məsələlərdir.

Elmi tədqiqat zamanı bir çox mütəxəssislərin art-dizaynını müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış tədqiqatları ilə tanış oldum. İncəsənətin bu qolunun memarlıqda inkişafına təsir edən çatışmayan və üstün tərəflərini bir-biri müqayisə edərək ümumi tendensiyaları müəyyənləşdirdim. Nəticə olaraq gələcək tədqiqatçılar üçün, mövcud boşluqları, hansı mövzuların lazımı dərəcədə işlənmədiyini təyin edərək, öz mövqeyimi aydın formada ortaya qoydum.

Aşağıda qeyd etdiyim isimlər memarlıqda art-dizaynın müxtəlif mövqelərdən araşdırmış tədqiqatçılardır.

Stilisdik modallığa diqqət yetirərək, A. V. Stepanov, T. M. Stepanova sərbəst yaradıcılıq forması kimi nəzərdən keçirdi və art-dizaynın memarlıqda layihə həlləri boyunca inkişafına təsir edən xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə vurğuladılar.

V. P. Aronov, V. V. Senkovski, Q. P. Klimova, F. Şiller, Q. S. Yelisenkov və V. F. Runge bir çox tərəfdən, L. İ. Abakumov, Q. İ. Derqac isə müasir ekoloji dizaynda art-dizaynın memarlıqda düzgün işlənmə yeri araşdırılmışdır.

E. V. Tkaçenko, M. V. Reşetova art-dizaynın memarlıqda metodoloji, fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən toxunulan xüsusiyyətlərini öz tədqiqatlarında qeyd etmişlər. Bədii obrazlıq aspektindən V. V. Lebedyev, M. V. Pankina art-dizaynın qeyri-məhdud yaradıcı vasitə kimi nəzərdən keçirdilər.

Tədqiqatın məqsədi. Müasir memarlıqda art-dizayn memarlığının əsas mövzusu ona fərqli reaksiyalardır və onun əsas məqsədi müasir memarlıqda art-dizayn insanların xoşbəxtliyini, erqonomik funksiyası və mənəvi rifahını təşviq etmək üçün memarlıq sənəti vasitəsilə çatdırmışlar. Bu fikirlər əsasında tədqiqatın əsas məqsədləri bunlardır:

1. Memarlıqda dizayn XX əsrin inkişafının sosial-estetik hadisəsi;
2. İncəsənətin memarlıqda dizayn prosesi eksperimentinin təsiri;
3. Müasir incəsənətin tikinti sahəsinə tədri;
4. Qlobal memarlıqda art-dizaynın izləri;

Tədqiqatlara görə, tikinti zamanı art-dizayndan istifadə tək sosial və iqtisaditələbləri ödəmək üçün deyil, həm də estetikəni yaxşılaşdırır. Bu dəyişim öz növbəsində art-dizaynın inkişafına məhdudlaşdırıcı komponent olsada böyük xərc tələb edir.

Art-dizayn sənətinin təkamülü, estetika ilə ictimai məkanlar arasında əlaqə, peşəkarlığın və təcrübənin yüksəldilməsi elmi kəşflərlə bağlıdır. Bu sənətdə elmi yeniliklər bunlardır:

1. 3D çap və Agile yanaşmalar
2. Müasir texnologiyaların tətbiqi
3. Sosial və ekoloji mühitin daxil edilməsi
4. Rəqəmsal məlumatların modelləşdirilməsi

Bu inkişafın incəsənət dizaynının sərfəli və mürəkkəb istifadələrini dərk etməyi asanlaşdıracaq. Müasir memarlıq inkişaf edən texnologiya, mədəni müxtəliflik, davamlılıq və dinamik amillərdən təsirlənir. Bu sənətdə müstəqil müasir formalar yaratmaq üçün yaradıcılıq və texnologiyaları birləşdirən layihələr təkmilləşdirir. Memarlar və dizaynerlər istehsal tədqiqatlarından estetik baxımından xoş gələn ictimai yerlərdə yaratmaq üçün istifadə. Memarlıqda art-dizayn tətbiqi və təcrübəsi qabaqcıl texnologiya və yaradıcı ideyaların praktiki istifadəsi ilə dəstəklənir.

Həm daxili, həm də xarici aləmi yaradıcı şəkildə ifadə etmə prosesi obrazlı sənət adlanır. Bədii təcrübəni və insan ixtirasının nəticəsini simvolizə edən bir növ mədəni yüksəlişdir. O, bir neçə fənni əhatə edir: rəng, forma, musiqi, hərəkət və s. komponentlər kimi amillərə diqqət yetirir.

“(…) : Biz hamımız bilirik ki, İncəsənət həqiqət deyil. İncəsənət bizə həqiqəti, ən az anlamaq üçün verilən həqiqəti dərk etməyə məcbur edən yalandır. Sənətkar öz yalanlarının doğruluğuna başqalarını inandırmağın yollarını bilməlidir.”[1]

Modernizm sənəti müasir incəsənət hərəkəti daxilində əsas anlayışlarla müəyyən edilir. İncəsənət əsərlərinin yolu həssas qavrayışdan təsirlənir. Beləliklə, sənət müəllifin və başqalarının maraqlarını ifadə edən yaradıcı bir layihəyə çevrilir.

Müasir incəsənətlə eyni vaxtda yaranan hərəkət modernist fəlsəfə kimi tanınır. İncəsənət tarixində bir dövrü və yaradıcılıq hərəkətini xarakterizə etmək üçün istifadə olunan bir ifadədir. Tarixi və sosial mühafizəkarlığa qarşı çıxmaq, materiallara və proseslərə yanaşmaları vurğulamaq, formalar, rənglər, xətlər üzərində təcrübə aparmaqla həmişə abstraksiyaya meyillə nəticələnir. Tarixi ənənələrdən qaçaraq yeniliklərə üstünlük verən sənətə modernizm deyilir.

“Memarlıq riyaziyyat və ya rayonlaşdırma ilə bağlı deyil – bu, visseral emosiyalarla bağlıdır” deyir Marc Kushner. [9]

İnsanın yaşam mühitinin estetik cəhətdən gözəl olması memarlığın əsas məqsədidi. Memarlıq və dizayn üslublarının kökləri bu günə qədər bütün dünyada genişlənən ötən əsrin inqilabından qaynaqlanır. Sanki sənət tkintidə əks olunur. Bu memarlıq xüsusiyyəti öz dövrünün heyramiz təsviridir. “İncəsənət – ictimai şüur formalarından biridir. (...) Gerçəkliyin bədii əksi kimi görmə obrazlarında (təsviri incəsənət, memarlıq) (...) müəyyən olunur.”[13]

Material və metodlar

“Müasir memarlıq üç müasir tikinti materialından istifadə edən memarlıqdır; polad, şüşə və daha sonra dəmir-beton üzərində. İllər boyu təqlid edilən bəzəklərin və qədim tikinti üslublarının rədd edilməsi, Fransız H. (1998)-ə görə müasir memarlığın qabaqcıllarının çağırdığı ilk şey idi.”[2]

Art-memarlıq müxtəlif materiallardan istifadə edərək fərqli əsərlər, layihələr yaradır. Art-memarlıq tikililərindən Bakı şəhərində kifayət var. Bakı şəhəri tarixin izləri ilə gələcəyin müasirliyi ilə sintez olub. Şüşə, polad və s. kimi materiallarından istifadə edilərək art-memarlıq əsərləri əsrarəngiz görüntülər sərgiləyir.

Müasir memarlıq təcrübə, ixtiraçılıq birləşməyeni materiallardan və texnologiyalardan istifadə etməklə ağılasıgmar layihələr ərsəyə gətirilir. “Parlaqlığa və yaxşı əhval ruhiyyəyə üstünlük verən bu yeni oriyentasiya memarın gələcək layihələrində həlledici amil olacaq”[6]

“Art dizaynın faydalı funksiyalarının məcmusu onun yaradıcı dəyər xüsusiyyətlərindədir.”[16]. Forması və texnikası ilə estetik, unikal, faydalı məhsulların əksəriyyəti art-dizayn istehsalıdır.

İncəsənətin memarlıq ekvivalenti integrasiya zamanı mükəmməl harmoniyaya nail olmaqdır. Memarlıq bir sənət növü olmaqla yanaşı, ictimai məlumatlandırma platformasıdır. “Memarlıqda qruplar halında işləmək ilk dəfə memarlıq cərəyanları yarandığı zaman meydana çıxdı”[2]

“Howard Gardnerin fikrinə əsasən, insan intellekti səkkiz ayrı kateqoriyaya bölünə bilər. Onlardan biri, zehində üçölçülü boşluqlar haqqında təsəvvür yaratmaq və qurmaq qabiliyyəti olan fəza zəkasıdır. Bu bacarıq memarlıqda daxil olmaqla bir çox peşələr üçün faydalıdır.” [2]

Nəticələr

Elmi araşdırmanın nəticəsi olaraq belə qərara gəlmək mümkündür ki, art-dizayn və memarlıq sahələrinin sintezi faydalılıq, yeni mərhələli müasir mədəniyyətə töhfələr, cəmiyyət üçün əlverişli layihələr tarazlığın qorunması ilə yekunlaşır. Bununla yanaşı insanlar tərəfindən törədilən müharibələr özündən sonra bərpası uzun zaman alan xarabalıq və sağalmayan mənəvi yaralar buraxır. Viran olmuş şəhərləri yenidən ayağa qaldırmaq, yeni memarlıq strukturlar inşa etmək üçün faydalılıq hər zamankından daha çox lazım olur. Tədqiqatda art-dizaynın müasir memarlıqda tələb olunan strategiyalarını və layihə üsullarını araşdırdıqda bir sıra nəticələrə gəlib çıxırıq:

Cədvəl 1. Memarlıqda art-dizaynı tələb olunan strategiyasının analizi.

No	Nəticə analizi	İzah
1	Mədəniyyətlərarası imkanlar	Memarlığın inkişafına töhfə verir, art-dizaynın mədəniyyət və sosial mühitlə əlaqəsi
2	İnvestisiyalar və iqtisadiyyat	Layihəni təkmilləşdirmək, iqtisadi dəyər qatmaq, təhlil etmək və ehtiyacların asanlıqla başa düşmək
3	Müasir texnologiyaya tələblər	Memarlıqda və art-dizayn müasir texnologiyaların tətbiqi, layihələrdə strategiyaların tətbiqi.
4	Estetik və funksional tələblər	Layihələri təhlil edir, utulitar və estetik ideyaları aydınlaşdırır, keyfiyyət artırmaq üçün dəyişikliklər tövsiyə olunur.

Tapıntılarımdan çıxış edərək, müşahidə etmək istədim ki, memarlıq və incəsənət dizaynının birgə mövcudluğu valehedici gözəllik yaradır. Memarlıqda sənət-dizayn obyektinin əsas məqsədi onun yerləşdiyi məkan yenidən düşünmək və onu emosional ifadə vasitəsilə dəyişdirməkdir. Alınan nəticələrdən çıxış edərək qeyd etmək istədim ki, memarlıq və art-dizayn birlikdə sintezi valehedici gözəllik yaradır. Təklif edirəm ki, layihə konseptuallaşdırılması və beyin fırtınası mərhələlərində memarlar əməkdaşlıq etməlidir. Memarlara və dizaynerlərə davamlılığı nəzərə alması, ekoloji cəhətdən təmiz enerjiyə qənaət edən texnologiyadan istifadə etməyi, hər şeydən əvvəl sənət əsəri istehsal edərkən ekoloji qaydalara əməl etməyi tövsiyə edirəm.

Mən təklif edirəm ki, layihə təşəbbüslərinin konseptuallaşdırılması və beyin fırtınası mərhələlərində dizaynerlər və memarlar əməkdaşlıq etməlidir. Dizayn prosesinin idarə edilməsi və müstəsna layihələrin hazırlanması ümumi baxış tələb edir. Bu əməkdaşlıq təsviri sənətin və binanın konstruksiyanın ahəngdar olmasını təmin edir.

Yekun nəticə

Tədqiqatın yekun nəticəsi olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, müasirlik üstünlükləri ilə yanaşı mənfi, hətta zərərli tərəfləridə mövcuddur. Art-dizayn müasir dövrdə günü-gündən absurtlaşaraq öz funksionallığını itirib bəzək əşyası olaraq istifadə olunur. Əsas məsələdən biridə odur ki, art-dizayn və memarlığı incə xətt bir-birinə bağlayır. Bu incə xətti tam anlasaq art-dizaynı bir çox sənətlə birləşdirərək əsrarəngiz vizuallaşdırma və yeni texnologiya ərsəyə gətirmək mümkündür. Ən vacib məsələ odur ki, hər şeydən əvvəl dinamik və emosional intellektlərini bu yolda inkişaf etdirməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. [Ibid, 264.] (Pablo Picasso, Oxford Art Online, Lesson Tow: The Artist at Work., Copyright: Oxford University Press 202

2. Ahmed İbrahim – Modersn and Contemporary Achitecture Styles. Book 07 may 2023.
3. Architecture as Art Object: The Analysis of One of the Flows of Contemporary Architecture. Advances in Social Science Education and Humanities Research, volume 572., Published by Atlantis Press SARL. January 2021.
4. Arquitecture Viva., Digital flat rate., journal Thu, 13 Dec 2023
5. Art`a most popular (аңгл.):Exhibition and museum visitor figures 2021 // The Art Newspaper – 2022. - ISSN 0960-6556
6. Bernardo G. 2023. “The new building components of the Modern Architecture”. VITRUVIO – International Journal of Architectural Technology and Sustainability, 8(special issue 2), pp.4-17.
7. Edited by Amic G.Ho: “Developing strategies for junior designers to manage their design and emotions”. Jomard Publishing “ New Design Ideas” journal Vol.8, No1, 2024, pp.5-32.
8. İncəsənətA. Akbarnezhad, J. Xiao, Buildings 7 (2017)
Marc Kushner, TED2014, 2014 mart
9. Natalia Shushunova, Tatiana Shushunova and Yana Kudinova “Principles of biological architecture and green construction certification of modern buildings” – E3S Web of Conferences 474, article number - 01047 (2024)
10. Palmero Iglesias, L.M. (2018). Architetti Moderni Paradigmi dell`Architettura Razionalista Italiana, Aracne Editrice, Roma.
11. Research in Art and Design education, Edited by Richard Hickman., 208 p., Oct. 1, 2008
12. Samirə Mir-Bağırzadə “İncəsənət tarixi” Bakı, 2012
13. Sebestyen. G. (2003), New architecture and technology? Architectural Press? Oxford.
14. Seitinger, S.(2004), Spaces of İnnovation: 21st Century Technopoles. Master`s Thesis. Massachusetts İnstitut of Techonology, Cambridge, MA.
15. V.F.Runqə, V.V.Senkovski “Dizayn nəzəriyyəsi və onun metodologiyasının əsasları” MZ Press, 2023. Səh: 135
16. Yongting Liu “A comparison and combination of modern and historical architecture” Proceedings of the 2023 International Conference on Functional Materials and Civil Engineering, pp. 289-293.
17. Аровон В. Р. “Дизайн в время”. Арт-родник, 2009
18. Глазычев В.Л. “Дизайн как он есть”.Европа. 2006.
19. Григорьев Э.П.,Решетова М.В.“Роль и место дизайна в современнойкультурной политике”//Журнал: “Проектная культура и качество жизни” №13, год: 2018, стр.4-22
20. Елочкин М.Е. Введение в современный дизайн. – М.: Кнорус, ИПР.
21. Лаврентьев А. Н. История дизайна: учеб. Пособие.-М.,2007.
22. Ламарк П. Дизайн и тенденции // Мир дизайна. – 2000 - №4.
23. М.В.Панкина “Позиционирование Уральского Региона С Помощью Опарт Дизайн”. Изобразительное искусство Урала, Сибир и Дальний Восток. Т.2, № 2(15), стр. 24-31.
24. Маклакова Т. Г. “Архитектура двадцатого века”. – М. Изд-во АСВ, 2001
25. Рунге В.Ф., Сеньковский В.В. “Основы теории и методологии дизайна”
26. СПО, Елочкин, 2005 учею. Пособие, - М. 2003.
27. Степанова Т.М., Степанов А.В. “Арт-дизайн: онтопроектный аспект”, Журнал 2013: Техническая эстетика pdf., стр. 100
28. Т.Г. Маклакова, С.М. Нанасова, В.Г. Шарапенко, А.Е, Балакина-Архитектура: Учебник. – М.: Издательство АСВ, 2004-472 с., илл.
29. Эко, У. Эволюция средневековой эстетики/У. Эко; пер. с итал. Ю. Н. Ильина в обработке и под ред. Е. Ю. Козиной, И. А. Дороченкова; пер. с лат. А. С. Струковой.-СПб.: Азбука-классика, 2004

İnternet resursları

31. http://jomardpublishing.com/UploadFiles/Files/journals/NDI/V8N1/AmicG_Ho.pdf
32. <https://re-thinkingthefuture.com/architectural-community/expression-through-architecture/>
33. <https://azerbaijan.az/related-information/175>
34. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202447401047>
35. https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/4946/1/vek_diz-2009_11.pdf
36. <https://ena.az/az/news/id-1723>
37. <https://na-journal.ru/1-2024-kultura-iskusstvo/8041-art-obekt-v-sovremennom-obshchestvennom-prostranstve>
38. <https://president.az/az/articles/view/57617>
39. <https://www.dezeen.com/2021/01/13/tower-c-supertall-skyscrapers-zaha-hadid-architects-shenzhen/>
40. <https://www.iafastro.org/assets/files/events/iac/2023/the-walled-city-of-baku-its-outstanding-universal-value-history-and-management-as-a-world-heritage-site-unesco-report-2019.pdf>
41. <https://www.oxfordartonline.com/page/1276#:~:text=Return%20to%20Picasso%27s%20statement%20about,%20%5BIbid%2C%20264.%5D>

HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADİ İNKİŞAF STRATEGİYASI: MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİN VƏ İQTİSADİ MÜSTƏQİLLİYİN TƏMƏLİ

Vüsalə İbrahim qızı Mirzəyeva
müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti
vusala.mirzayeva@mdu.edu.az

Xülasə

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin böhran mərhələsinə daxil olmuşdu. Keçmiş ittifaq iqtisadi sisteminin dağılması ilə istehsal zəncirləri qırılmış, sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti zəifləmiş, inflyasiya sürətlə artmış və əhəlinin sosial rifahı kəskin şəkildə aşağı düşmüşdü. Dövlət büdcəsində ciddi kəsir yaranmış, maliyyə və bank sistemi isə qeyri-sabit vəziyyətə düşmüşdü. Belə bir şəraitdə iqtisadi idarəetmənin yenidən qurulması həyati zərurətə çevrilmişdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra iqtisadi sabitliyin təmin olunması əsas prioritet kimi müəyyən edildi. İlk növbədə makroiqtisadi sabitliyin bərpası, inflyasiyanın cilovlanması və milli valyutanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirildi. Bununla yanaşı, bazar iqtisadiyyatına keçid üçün hüquqi baza yaradıldı, sahibkarlığın inkişafına şərait formalaşdırıldı və özəlləşdirmə prosesinə start verildi. Xüsusilə xarici investisiyaların cəlb olunması və enerji sektorunun inkişafı iqtisadi dirçəlişin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrildi. Neft strategiyasının həyata keçirilməsi ölkəyə valyuta axınına artırdı, yeni iş yerlərinin açılmasına və infrastrukturun yenilənməsinə imkan yaratdı. Bu baxımdan, həmin dövrdə formalaşdırılan iqtisadi model Azərbaycanın müasir inkişafının əsasını təşkil edir və uzunmüddətli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf strategiyası, makroiqtisadi sabitlik, neft strategiyası, iqtisadi müstəqillik.

Giriş

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası dərin iqtisadi və siyasi böhranla üzləşmişdi. Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində mövcud iqtisadi əlaqələr pozulmuş və istehsal zənciri iflic vəziyyətinə düşmüşdü. Bu dövrdə sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti fəaliyyətini dayandırmış və ölkədə ciddi iqtisadi tənəzzül müşahidə olunmuşdur. Inflyasiyanın sürətli artımı əhəlinin sosial rifah səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmışdır. Dövlət büdcəsində yaranan

kəsirlər maliyyə sabitliyini daha da zəiflətməmişdir. Belə mürəkkəb şəraitdə iqtisadi sistemin yenidən qurulması zərurətə çevrilmişdir. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ölkənin iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur [1],[3].

Onun rəhbərliyi ilə iqtisadi sabitliyin bərpası və struktur islahatlarının həyata keçirilməsi prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid üçün hüquqi və institusional baza formalaşdırılmışdır. Özəlləşdirmə prosesinin başlanması iqtisadi sistemin liberallaşmasına şərait yaratmışdır. Xarici investisiyaların cəlb olunması ölkənin iqtisadi potensialının güclənməsinə xidmət etmişdir. Xüsusilə neft strategiyasının həyata keçirilməsi iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Bu strategiya vasitəsilə ölkəyə iri həcmli valyuta axını təmin edilmişdir. Nəticədə yeni iş yerlərinin yaradılması və infrastrukturun yenilənməsi mümkün olmuşdur. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli mərhələli şəkildə formalaşmışdır. Bu model həm milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə, həm də iqtisadi müstəqilliyin təmin olunmasına xidmət etmişdir. Müasir dövrdə əldə olunan iqtisadi göstəricilər həmin strategiyanın uğurunu təsdiqləyir. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı davamlı və sabit xarakter almışdır. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir [4],[15]

Metod

Tədqiqatın hazırlanmasında mövzunun mahiyyətinə uyğun olaraq kompleks və çoxşaxəli metodoloji yanaşmadan istifadə edilmişdir. Araşdırma prosesində sistemli yanaşma əsas metod kimi götürülmüş, Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində formalaşan iqtisadi model bütöv bir mexanizm kimi təhlil edilmişdir. Bu yanaşma vasitəsilə iqtisadi islahatların ayrı-ayrı istiqamətləri deyil, onların qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birini tamamlayan xüsusiyyətləri və ümumi inkişaf strategiyasına təsiri araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, tarixi təhlil metodu geniş şəkildə tətbiq olunmuşdur. Bu metod vasitəsilə 1990-cı illərin əvvəllərində mövcud olmuş iqtisadi böhran şəraiti, onun yaranma səbəbləri və nəticələri mərhələli şəkildə öyrənilmişdir. Eyni zamanda, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra həyata keçirilən iqtisadi siyasətin ardıcılığı və bu siyasətin ölkə iqtisadiyyatında yaratdığı dönüş nöqtələri tarixi kontekstdə qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf mərhələləri: böhrandan davamlı inkişafa

Göstəricilər	1990-cı illərin əvvəlləri	Heydər Əliyev dövrü (1993–2003)	Müasir dövr
İqtisadi vəziyyət	Dərin böhran, tənəzzül	Sabitləşmə və ilkin inkişaf	Davamlı və yüksək iqtisadi artım
İnflyasiya	Hiperinflasiya	Tədricən azalma və nəzarət	Aşağı və sabit səviyyə
Dövlət idarəçiliyi	Qeyri-sabit və zəif	Mərkəzləşmiş və güclənən	Effektiv və institusional
Xarici investisiyalar	Demək olar ki, yox idi	Aktiv cəlb olunmağa başlandı	Geniş və şaxələndirilmiş
Enerji siyasəti	Sistemsiz	Strateji əsasların qoyulması	Qlobal enerji oyunçusu
Sosial rifah	Aşağı səviyyə	Yaxşılaşma mərhələsi	Yüksək və davamlı artım
Aqrar sektor	Dağılmış vəziyyət	İslahatlar və özəlləşmə	Modernləşmə və inkişaf
Ümumi inkişaf mərhələsi	Tənəzzül	Bərpa və keçid	İnkişaf və liderlik

Mənbə: Tədqiqat materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Müqayisəli təhlil metodu isə həm zaman baxımından, həm də məzmun etibarilə fərqli dövrlərin iqtisadi göstəricilərinin qarşılaşdırılmasına imkan yaratmışdır. Bu metodun tətbiqi nəticəsində müstəqilliyin ilk illərindəki iqtisadi vəziyyət ilə sonrakı sabitləşmə və inkişaf mərhələləri arasında fərqlər müəyyən edilmiş, həyata keçirilən islahatların effektivliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazasını zəngin və etibarlı mənbələr təşkil edir. Bunlara müstəqil Azərbaycanın qəbul etdiyi ilk Konstitusiya, Heydər Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamlar, “Əsrin müqaviləsi” və onun hüquqi əsaslarını müəyyən edən sənədlər, eləcə də müxtəlif dövlət proqramlarının rəsmi statistik və analitik göstəriciləri daxildir. Bu mənbələr əsasında aparılan təhlil tədqiqatın elmi əsaslılığını və obyektivliyini təmin edir.[11],[21]

Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın iqtisadi inkişaf tarixində dönüş nöqtəsi kimi çıxış etmişdir. Həmin müqavilə yalnız neft yataqlarının istismarı ilə bağlı texniki-iqtisadi razılaşma deyil, eyni zamanda ölkənin dünya iqtisadi sistemində integrasiyasını sürətləndirən strateji addım olmuşdur. Müqavilə vasitəsilə Azərbaycan ilk dəfə olaraq beynəlxalq enerji şirkətləri ilə genişmiqyaslı əməkdaşlığa başladı və bu, ölkənin global iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratdı [25].

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uzaqgörən neft strategiyası və balanslaşdırılmış xarici iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycana iri həcmli xarici investisiyalar cəlb olundu. Bu investisiyalar yalnız enerji sektorunun inkişafına deyil, həm də infrastrukturun yenilənməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və qeyri-neft sahələrinin formalaşmasına müsbət təsir göstərdi. Xüsusilə Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin reallaşdırılması regionun enerji xəritəsini yenidən formalaşdırdı və Azərbaycanın strateji əhəmiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Bu iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına nail olundu. Dövlət büdcəsinə daxilolmalar artdı, maliyyə intizamı gücləndi və iqtisadi artım üçün əlverişli şərait formalaşdı. Eyni zamanda, 1990-cı illərin əvvəllərində müşahidə olunan yüksək inflyasiya səviyyəsi tədricən azaldılaraq nəzarət altına alındı. Beləliklə, həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət bazar iqtisadiyyatına keçid prosesini sürətləndirdi və onu dönməz xarakterə çevirdi. Bu model sonrakı dövrlərdə Azərbaycanın davamlı inkişafının əsasını təşkil edərək ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynadı [9].

Təhlil

Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf modeli qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birini tamamlayan bir neçə strateji istiqaməti əhatə edir. Bu model qısa müddətli sabitləşməni deyil, uzunmüddətli və davamlı inkişafı hədəfləyən konseptual yanaşma kimi formalaşdırılmışdır.

Sistemin transformasiyası çərçivəsində inzibati-amirlik iqtisadiyyatından bazar münasibətlərinə keçid mərhələli və nəzarətli şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu prosesdə mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulması əsas yer tutmuş, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yolu ilə sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılmışdır. Hüquqi bazanın formalaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması bazar iqtisadiyyatının əsas institutlarının yaranmasına təkan vermişdir.

Aqrar islahatlar iqtisadi modelin ən uğurlu istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Torpaqların kəndlilərə əvəzsiz verilməsi kənd təsərrüfatında istehsal münasibətlərini köklü şəkildə dəyişdirmiş, fərdi təşəbbüsü və məhsuldarlığı artırmışdır. Nəticədə, kənd təsərrüfatında özəl sektorun üstün mövqeyi təmin olunmuş, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.[6],[7].

Resursların səmərəli idarə edilməsi məqsədilə yaradılmış Dövlət Neft Fondu neft gəlirlərinin şəffaf və məqsədyönlü istifadəsini təmin edən mühüm institusional mexanizmə çevrilmişdir. Bu fond vasitəsilə əldə olunan vəsaitlər həm makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına, həm də strateji əhəmiyyətli infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Eyni

zamanda, gəlirlərin bir hissəsinin gələcək nəsillər üçün saxlanması iqtisadi davamlılıq prinsipinin əsasını təşkil etmişdir [28].

İnsan kapitalının inkişafı isə modelin uzunmüddətli perspektivdə ən mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, gənclərin xarici ölkələrdə təhsil almasına yaradılan imkanlar və bilik iqtisadiyyatına keçidə yönəlmiş təşəbbüslər ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət etmişdir. “Qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi” ideyası iqtisadi resursların yalnız maddi deyil, həm də intellektual dəyərə transformasiyasını nəzərdə tutmuşdur.

Beləliklə, bu istiqamətlərin vəhdəti nəticəsində formalaşan iqtisadi model Azərbaycanın həm daxili sabitliyini möhkəmləndirmiş, həm də qlobal iqtisadi sistemdə layiqli mövqe tutmasına şərait yaratmışdır.[18],[22].

Yekun

Nəticə etibarilə demək olar ki, müasir Azərbaycanın əldə etdiyi sosial-iqtisadi nailiyyətlərin təməlinə Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi milli inkişaf strategiyası dayanır. Onun rəhbərliyi ilə formalaşdırılan dövlət quruculuğu kursu yalnız böhran vəziyyətindən çıxış yolu deyil, eyni zamanda uzunmüddətli inkişafın aydın konsepsiyası kimi çıxış etmişdir. Bu strategiya siyasi sabitlik, iqtisadi islahatlar, beynəlxalq əməkdaşlıq və milli maraqların qorunması kimi əsas prinsiplərə söykənərək ölkənin davamlı inkişafını təmin etmişdir.

Bu gün həmin kurs Prezident İlham Əliyev tərəfindən müasir çağırışlara uyğun şəkildə davam etdirilir və daha da zənginləşdirilir. Qlobal iqtisadi dəyişikliklər, yeni texnoloji trendlər və regional geosiyasi proseslər nəzərə alınaraq həyata keçirilən siyasət Azərbaycanın iqtisadi gücünü artırmaqla yanaşı, onun beynəlxalq nüfuzunu da möhkəmləndirir. Xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və sosial rifahın yüksəldilməsi istiqamətində əldə olunan nəticələr bu strateji xəttin uğurlu davamının göstəricisidir. Heydər Əliyevin ideyaları və müəyyən etdiyi inkişaf modeli bu gün də aktuallığını qoruyur və Azərbaycanın gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən əsas konseptual baza kimi çıxış edir. Bu model yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsini, sosial ədalətin təmin olunmasını və dövlətin dayanıqlılığını hədəfləyir. Beləliklə, formalaşdırılmış bu inkişaf yolu Azərbaycanın sivil dünya birliyində mövqeyinin daha da güclənməsinə, regionda lider dövlət kimi rolunun möhkəmlənməsinə və uzunmüddətli perspektivdə davamlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edən alternativsiz strateji xətt kimi qiymətləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədov M.A. (Elmi redaktor). "Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli" (Monoqrafiya), Bakı, 2020.
2. Hacıyev Ş.H. "Heydər Əliyev və milli iqtisadi sistem: konseptual yanaşmanın əsasları".
3. Qasımlı V. "Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı", *İqtisadi İslahatlar* elmi-analitik jurnalı, № 4(5), 2022.
4. Musayev M. "Azərbaycanda sahibkarlığın dinamik inkişafının təməlinə Heydər Əliyev ideyaları dayanır", *Azərbaycan qəzeti*, 10 may 2024.
5. Həsənov R. "Azərbaycan iqtisadiyyatında Heydər Əliyev mərhələsi".
6. Sadıqov M. "Heydər Əliyev və aqrar siyasətin Azərbaycan modeli".
7. İbrahimov E. "Resurslardan istifadə səmərəliliyi və aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin ekoloji aspektləri".
8. Abbasov Ə. "Heydər Əliyevin texnoloji inkişaf strategiyası".
9. Əhmədov Ə. "Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın davamlı inkişafı".
10. Manafov Q. "Heydər Əliyevin sahibkarlıq strategiyası və ilkin kapital yığılı".
11. Atakişiyev M. "Azərbaycanın neft strategiyasının milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu", *Vergi jurnalı*, 5(119), 2014.

12. Hacızadə E.M. "Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli", Bakı: Elm, 2002.
 13. Əlirzayev Ə.Q. "İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar", Bakı, 2002.
 14. Qurbanov C. "Azərbaycanı qlobal nəqliyyat-tranzit mərkəzinə çevirən strategiyanın yaradıcısı", *Azərbaycan qəzeti*, 4 may 2019.
 15. Vəliyev İ. "Modernləşməyə aparan iqtisadi islahatların banisi", *Xalq qəzeti*, 8 may 2019.
 16. Rəsmi Sənədlər və Dövlət Proqramları
 17. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı).
 18. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı).
 19. "Torpaq islahatı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1996.
 20. "Aqrar islahatın əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1995.
 21. Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli Fərmanı).
 22. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramları (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018 və 2019-2023-cü illər üzrə).
 23. Dissertasiya və Konfrans Materialları
 24. Ağamalı Z.T. "Azərbaycanın neft strategiyası və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında onun rolu" (Magistr dissertasiyası), Bakı: UNEC, 2015.
 25. "Heydər Əliyev fenomeni: Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi, iqtisadi və humanitar modelinin müəllifi" Respublika elmi konfransının materialları, Mingəçevir Dövlət Universiteti, 2026.
- İnternet Resursları
26. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: www.stat.gov.az.
 27. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu: www.oilfund.az.
 28. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi: www.mie.gov.az.
 29. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR): www.socar.az.

DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN RƏQƏMSALLAŞMASI VƏ HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ: AZƏRBAYCANDA İDARƏETMƏ MODELİNİN FORMALAŞMASI

Fatma Mürşüd qızı Əliyeva
müəllim
fatma.aliyeva@mdu.edu.az

Dinarə Şirin qızı İslamova
müəllim
dinara.islamova@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin müasir dövlət idarəetmə sistemində rolu və bu istiqamətin Azərbaycanda formalaşmasının siyasi-institusional əsasları təhlil olunur. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı dövlət idarəetməsində yeni yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olmuş, elektron xidmətlərin tətbiqi idarəetmədə şəffaflıq, operativlik və vətəndaş məmnunluğunun artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycanda rəqəmsal dövlət modelinin formalaşması təkcə texnoloji yenilik deyil, eyni zamanda dövlət quruculuğu siyasətinin təkamülü ilə bağlıdır. Bu kontekstdə Heydər Əliyevin

dövlətçilik konsepsiyası, güclü institusional idarəetmə modelinin yaradılması və vətəndaş yönümlü dövlət prinsiplərinin formalaşdırılması sonrakı rəqəmsallaşma prosesinin ideoloji əsasları kimi qiymətləndirilir. Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması Heydər Əliyev fenomeni çərçivəsində formalaşmış dövlət idarəetmə modelinin müasir mərhələdə inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilir.

Rəqəmsallaşma prosesi dövlət-vətəndaş münasibətlərində yeni idarəetmə yanaşmasının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Vətəndaş yönümlü xidmət modelinin tətbiqi, müraciətlərin elektron qaydada qəbulu və nəticələrin operativ təqdim olunması dövlət xidmətlərinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə təsir edən əsas amillər kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan rəqəmsal dövlət konsepsiyası yalnız texnoloji modernləşmə deyil, eyni zamanda idarəetmədə səmərəliliyin artırılması, sosial xidmətlərin əlçatanlığının genişləndirilməsi və institusional inkişafın təmin olunması ilə xarakterizə olunur.

Ümumilikdə, tədqiqatda dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasının milli dövlət idarəetmə modelinin təkmilləşdirilməsində rolu əsaslandırılır və bu prosesin strateji inkişaf prioritetləri ilə uyğunluğu göstərilir. Məqalədə rəqəmsal transformasiyanın davamlı inkişafın təmin olunması, dövlət idarəetməsində innovativ yanaşmaların tətbiqi və ictimai etimadın gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıdığı vurğulanır.

Açar sözlər: dövlət xidmətləri, rəqəmsallaşma, elektron hökumət, dövlət idarəetməsi, Heydər Əliyev fenomeni, rəqəmsal transformasiya, vətəndaş yönümlü idarəetmə, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, institusional inkişaf, şəffaflıq və effektivlik.

Giriş. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri dövlət idarəetməsində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcı kimi xarakterizə olunur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı idarəetmə sistemində çevikliyi artırmış, dövlət xidmətlərinin təqdim olunmasında şəffaflıq, operativlik və vətəndaş məmnunluğunun yüksəldilməsi kimi prinsipləri ön plana çıxarmışdır. Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesi yalnız texnoloji transformasiya deyil, eyni zamanda siyasi-institusional modernləşmə strategiyasının tərkib hissəsi kimi formalaşmışdır. Bu kontekstdə Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu konsepsiyası və idarəetmə fəlsəfəsi sonrakı rəqəmsal transformasiya proseslərinin ideoloji və institusional əsaslarını müəyyən etmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə dövlət idarəetməsində rəqəmsal texnologiyaların rolunun artması ilə bağlıdır. Qloballaşma, informasiya cəmiyyətinin formalaşması və vətəndaşların dövlət xidmətlərinə artan tələbatı dövlət idarəetməsində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların dövlət xidmətlərinə inteqrasiyası idarəetmədə şəffaflığın təmin olunması, korrupsiya risklərinin azaldılması, xidmətlərin əlçatanlığının artırılması və dövlət-vətəndaş münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin dövlət quruculuğu siyasəti ilə əlaqəli şəkildə tədqiqi işə mövzunun elmi və praktiki aktuallığını daha da artırır [2].

Tədqiqat probleminin qoyuluşu. Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması ilə milli dövlətçilik modelinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi zərurətindən irəli gəlir. Müasir mərhələdə rəqəmsal transformasiya proseslərinin yalnız texnoloji deyil, eyni zamanda siyasi və institusional aspektlərinin təhlili vacibdir. Bu baxımdan, Azərbaycanda rəqəmsal dövlət modelinin formalaşmasının ideoloji əsaslarının, xüsusilə Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu konsepsiyası ilə bağlılığının elmi şəkildə araşdırılması mühüm tədqiqat problemi kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsədi. Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin Azərbaycanda formalaşmasının siyasi-institusional əsaslarını təhlil etmək və bu prosesin Heydər Əliyev fenomeni ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- ❖ dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasının nəzəri əsaslarının araşdırılması;
- ❖ rəqəmsal dövlət modelinin formalaşmasının əsas mərhələlərinin təhlil edilməsi;
- ❖ dövlət idarəetməsinin modernləşdirilməsində institusional amillərin müəyyənləşdirilməsi;

❖ Heydər Əliyev fenomeninin dövlət idarəetməsində rolu və xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;

❖ rəqəmsallaşma prosesinin dövlət-vətəndaş münasibətlərinə təsirinin təhlili.

Ədəbiyyat icmalı. Göstərir ki, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və elektron hökumət modelinin tətbiqi müasir idarəetmə elminin mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Bu sahədə aparılan araşdırmalarda rəqəmsal texnologiyaların dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılması, xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və şəffaflığın təmin olunması baxımından əhəmiyyəti vurğulanır. Elektron hökumət və rəqəmsal transformasiya ilə bağlı tədqiqatlarda dövlət xidmətlərinin integrasiyası, vahid informasiya sistemlərinin yaradılması və vətəndaş yönümlü idarəetmə modelinin formalaşdırılması əsas istiqamətlər kimi qeyd olunur. Azərbaycanda aparılan elmi araşdırmalarda isə dövlət idarəetməsinin modernləşdirilməsi, institusional inkişaf və milli dövlətçilik modelinin formalaşması məsələləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, mövcud tədqiqatlarda dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin Heydər Əliyev fenomeni ilə əlaqəli şəkildə kompleks araşdırılması nisbətən məhduddur [1-3]. Bu isə təqdim olunan tədqiqatın elmi yeniliyini və aktuallığını şərtləndirir.

Beləliklə, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və Heydər Əliyev fenomeni arasında qarşılıqlı əlaqənin araşdırılması müasir dövlət idarəetməsinin inkişaf meyillərinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir.

Materiallar və metodlar. Tədqiqatın metodoloji əsasını dövlət idarəetməsi, rəqəmsal transformasiya və institusional inkişaf nəzəriyyələri təşkil edir. Araşdırma prosesində dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və bu prosesin siyasi-institusional aspektlərinin təhlili məqsədilə kompleks yanaşma tətbiq edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində həm nəzəri, həm də empirik materiallardan istifadə olunmuş, mövzuya dair normativ-hüquqi sənədlər, dövlət proqramları, rəsmi statistik məlumatlar və elmi ədəbiyyat sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu yanaşma dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin inkişaf dinamikasını və onun idarəetmə modelinə təsirini obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermişdir [4-5].

Tədqiqat zamanı istifadə olunan materiallara Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafı üzrə qəbul edilmiş strateji sənədlər, dövlət idarəetməsinin modernləşdirilməsi ilə bağlı proqramlar, elektron hökumət sisteminin formalaşdırılmasına dair normativ aktlar, eləcə də rəqəmsal transformasiya ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların hesabatları daxildir. Bununla yanaşı, mövzu ilə əlaqədar monoqrafiyalar, elmi məqalələr və dövlət idarəetməsi sahəsində aparılmış tədqiqatların nəticələri müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. İstifadə olunan materialların seçilməsi onların elmi etibarlılığı, mövzuya uyğunluğu və tədqiqat problemini əhatə etmə səviyyəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın aparılmasında bir sıra elmi metodlardan istifadə olunmuşdur. Analitik metod vasitəsilə dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasının nəzəri əsasları və institusional xüsusiyyətləri sistemləşdirilmişdir. Müqayisəli təhlil metodu rəqəmsal idarəetmə modelinin formalaşmasının müxtəlif mərhələlərinin qiymətləndirilməsinə və idarəetmə mexanizmlərində baş verən dəyişikliklərin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir. Sistemli yanaşma metodu dövlət idarəetməsinin struktur elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və rəqəmsallaşma prosesinin kompleks xarakterini araşdırmaq üçün tətbiq edilmişdir [7-8].

Bundan əlavə, sənəd təhlili metodu vasitəsilə dövlət proqramları, strateji inkişaf sənədləri və idarəetmə ilə bağlı normativ-hüquqi aktlar öyrənilmiş, onların rəqəmsallaşma prosesinə təsiri müəyyən edilmişdir. Struktur-funksional analiz metodu dövlət xidmətlərinin təqdim olunma mexanizmlərində baş verən dəyişiklikləri və elektron xidmətlərin idarəetmə sistemində yerini müəyyən etmək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, ümumiləşdirmə metodu əldə olunan nəticələrin sistemləşdirilməsi və elmi nəticələrin formalaşdırılması üçün tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın empirik hissəsində açıq mənbələrdən əldə edilən məlumatların məzmun təhlili aparılmışdır. Bu çərçivədə rəqəmsal dövlət xidmətlərinin tətbiqi, xidmətlərin elektronlaşdırılması səviyyəsi və idarəetmə effektivliyinə təsir edən amillər qiymətləndirilmişdir. Məzmun təhlili

metodu mövcud məlumatların strukturlaşdırılmasına və əsas tendensiyaların müəyyən edilməsinə imkan vermişdir. Bu yanaşma tədqiqatın nəticələrinin elmi əsaslandırılmasını və obyektivliyini təmin etmişdir.

Beləliklə, tədqiqatda tətbiq olunan metodlar dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin kompleks şəkildə araşdırılmasına, Heydər Əliyev fenomeni çərçivəsində formalaşmış idarəetmə modelinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və əldə olunan nəticələrin elmi əsaslarla ümumiləşdirilməsinə imkan yaratmışdır [9-10].

Nəticə. Aparılmış tədqiqat dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin idarəetmə effektivliyinə, xidmətlərin əlçatanlığına və dövlət-vətəndaş münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Analiz nəticələri göstərir ki, rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına, müraciətlərin baxılma müddətinin azalmasına və dövlət qurumları arasında koordinasiyanın güclənməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, institusional idarəetmə modelinin formalaşması və mərkəzləşdirilmiş xidmət mexanizmlərinin tətbiqi rəqəmsallaşma prosesinin davamlılığını təmin edən əsas amillər kimi çıxış etmişdir.

Tədqiqat çərçivəsində dövlət xidmətlərinin elektronlaşdırılması səviyyəsi, xidmətlərə müraciət dinamikası və vətəndaş məmnunluğu göstəriciləri üzrə statistik məlumatların müqayisəli təhlili aparılmışdır. Əldə olunan nəticələr rəqəmsal platformaların tətbiqindən sonra dövlət xidmətlərinə elektron müraciətlərin payında artımın müşahidə olunduğunu göstərir [11-12]. Bununla yanaşı, ənənəvi xidmət formalarına müraciətlərin azalması idarəetmədə rəqəmsal modelin üstünlük qazandığını təsdiq edir.

Cədvəl 1. Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması üzrə müqayisəli göstəricilər

	Göstəricilər	İlkin mərhələ (%)	Orta mərhələ (%)	Müasir mərhələ (%)
1	Elektron xidmətlərin ümumi payı	18	42	78
2	Onlayn müraciətlərin payı	12	47	81
3	Xidmət müddətinin azalması	5	23	46
4	Vətəndaş məmnunluğu indeksi	54	71	89
5	Kağız sənəd dövriyyəsinin azalması	8	35	67

Cədvəldə təqdim olunan məlumatlar dövlət xidmətlərinin mərhələli şəkildə rəqəmsallaşdırılması nəticəsində elektron xidmətlərin payının əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir. Eyni zamanda, xidmət müddətinin azalması və kağız sənəd dövriyyəsinin minimuma enməsi idarəetmədə texnoloji həllərin səmərəliliyini təsdiq edir. Vətəndaş məmnunluğu indeksində müşahidə olunan artım isə rəqəmsal xidmətlərin sosial effektivliyini nümayiş etdirir.

Aparılmış qrafik təhlil göstərir ki, elektron xidmətlərin sayı ilə vətəndaş müraciətlərinin onlayn payı arasında birbaşa müsbət korrelyasiya mövcuddur. Elektron platformaların genişlənməsi nəticəsində xidmətlərə məsafədən çıxış imkanları artmış, bu isə fiziki müraciətlərin sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma səviyyəsi ilə idarəetmə effektivliyi arasında paralel artım müşahidə edilmişdir. Bu tendensiya dövlət xidmətlərinin vahid platforma üzərindən təqdim olunmasının idarəetmədə optimallaşdırıcı rol oynadığını göstərir.

Statistik təhlil nəticələrinə əsasən, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi ilə:

- ❖ müraciətlərin baxılma müddəti orta hesabla 35–45 faiz azalmışdır;
- ❖ xidmətlərə çıxış imkanları təxminən 2,5 dəfə artmışdır;
- ❖ fiziki müraciətlərin payı 60 faizədən azalmışdır;
- ❖ vətəndaş məmnunluğu göstəriciləri 30 faizdən çox yüksəlmişdir;
- ❖ idarəetmə proseslərində əməliyyat xərcləri azalma meyli göstərmişdir.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması yalnız texnoloji yenilənmə deyil, eyni zamanda institusional idarəetmənin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasına səbəb olan sistemli transformasiya prosesidir. Tədqiqatın nəticələri həmçinin sübut edir ki, güclü dövlət idarəetmə modelinin formalaşdırılması, mərkəzləşdirilmiş koordinasiya mexanizmlərinin tətbiqi və vətəndaş yönümlü xidmət prinsiplərinin inkişafı rəqəmsal transformasiyanın davamlılığını təmin edən əsas amillərdir [13-14]. Nəticə etibarilə, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması idarəetmə effektivliyinin yüksəldilməsinə, şəffaflığın artırılmasına və dövlət-vətəndaş münasibətlərinin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidinə şərait yaradan mühüm inkişaf istiqaməti kimi qiymətləndirilə bilər.

Müzakirə. Tədqiqat nəticələrinin təhlili göstərir ki, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması idarəetmə sistemində struktur dəyişikliklərinə səbəb olmaqla yanaşı, xidmətlərin təqdim olunma mexanizmlərinin optimallaşdırılmasına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Əldə olunan statistik göstəricilər elektron xidmətlərin payının artması ilə xidmət müddətinin azalması, vətəndaş məmnunluğunun yüksəlməsi və idarəetmə proseslərində şəffaflığın güclənməsi arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu təsdiq edir. Bu nəticələr rəqəmsal transformasiyanın dövlət idarəetməsinin effektivliyini artıran əsas amillərdən biri olduğunu göstərir.

Tədqiqatın nəticələri dövlət idarəetməsində rəqəmsallaşmanın təsirini araşdıran digər elmi işlərin nəticələri ilə uyğunluq təşkil edir. Mövcud araşdırmalarda elektron hökumət modelinin tətbiqinin dövlət xidmətlərinin əlçatanlığını artırdığı, bürokratik prosedurların sadələşdirilməsinə şərait yaratdığı və idarəetmədə hesabatlılıq mexanizmlərini gücləndirdiyi qeyd olunur. Bu baxımdan aparılmış təhlil nəticəsində müəyyən edilən elektron müraciətlərin artımı və fiziki xidmətlərə tələbatın azalması rəqəmsal xidmətlərin üstünlüklərini təsdiqləyən mühüm göstəricilər kimi çıxış edir [15-16]. Eyni zamanda, vətəndaş məmnunluğu indeksində müşahidə olunan artım rəqəmsal xidmətlərin sosial effektivliyini göstərən əsas parametrlərdən biri hesab olunur.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, rəqəmsallaşma prosesinin inkişaf səviyyəsi ilə idarəetmə keyfiyyəti arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Digər tədqiqatlarda da qeyd edildiyi kimi, elektron xidmətlərin genişlənməsi dövlət qurumları arasında informasiya mübadiləsinə sürətləndirir və qərar qəbul etmə prosesində operativliyi artırır. Aparılmış tədqiqatın nəticələri bu yanaşmanı təsdiqləyərək göstərir ki, rəqəmsal platformaların tətbiqi idarəetmə xərclərinin azalmasına, xidmət müddətinin qısalmasına və sənəd dövriyyəsinin elektron formaya keçidinə səbəb olmuşdur. Bu isə dövlət idarəetməsində texnoloji modernləşmənin praktiki nəticələrini əks etdirir.

Elmi baxımdan əldə olunan nəticələr institusional idarəetmə nəzəriyyəsi çərçivəsində izah oluna bilər. Bu nəzəri yanaşmaya görə, dövlət idarəetməsində texnoloji yeniliklərin tətbiqi yalnız texniki dəyişikliklərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda idarəetmə strukturlarının funksional transformasiyasına gətirib çıxarır. Rəqəmsallaşma dövlət institutlarının qarşılıqlı fəaliyyətini gücləndirir, məlumat axını sürətləndirir və idarəetmədə çevikliyi artırır. Bu baxımdan tədqiqat nəticələri göstərir ki, elektron xidmətlərin tətbiqi idarəetmə sistemində mərkəzləşdirilmiş koordinasiya mexanizmlərinin formalaşmasına və qərar qəbul etmə proseslərinin optimallaşdırılmasına imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın nəticələri həmçinin dövlət-vətəndaş münasibətlərinin transformasiyası ilə bağlı elmi yanaşmalarla da uzlaşır. Mövcud araşdırmalarda qeyd olunur ki, rəqəmsal xidmətlər vətəndaşların dövlət idarəetməsində iştirak imkanlarını genişləndirir və xidmətlərə çıxışda bərabərliyi təmin edir. Aparılmış təhlil nəticəsində elektron müraciətlərin artması və xidmətlərə məsafədən çıxış imkanlarının genişlənməsi bu yanaşmanı təsdiq edir. Bununla yanaşı, vətəndaş məmnunluğunun yüksəlməsi rəqəmsal idarəetmə modelinin sosial effektivliyini göstərən əsas indikatorlardan biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, müzakirə nəticəsində müəyyən olunur ki, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması idarəetmədə institusional dəyişiklikləri sürətləndirən və xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldən kompleks prosesdir. Əldə olunan nəticələrin digər tədqiqatlarla müqayisəsi göstərir ki, rəqəmsal transformasiya idarəetmədə şəffaflıq, operativlik və vətəndaş yönümlülük prinsiplərinin

güclənməsinə səbəb olur. Elmi izah baxımından bu proses texnoloji modernləşmə ilə institusional inkişafın qarşılıqlı təsiri kimi qiymətləndirilə bilər və dövlət idarəetməsinin müasir mərhələdə transformasiyasını şərtləndirən əsas amillərdən biri hesab olunur [17-18].

Yekun nəticə və tövsiyələr. Tədqiqatın nəticələri dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin müasir dövlət idarəetməsinin transformasiyasında mühüm rol oynadığını göstərir. Təhlil əsasında müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsal texnologiyaların dövlət xidmətlərinə inteqrasiyası idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına, xidmətlərin təqdim olunma müddətinin azalmasına və vətəndaş məmnunluğunun artmasına səbəb olur. Elektron xidmətlərin tətbiqi dövlət qurumları arasında informasiya mübadiləsinə sürətləndirir, qərarların qəbul edilməsində operativliyi artırır və idarəetmədə şəffaflıq səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması yalnız texnoloji yenilənmə deyil, həm də institusional idarəetmənin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sistemli transformasiya kimi qiymətləndirilə bilər.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, rəqəmsal dövlət modelinin formalaşdırılması güclü hüquqi bazanın yaradılması, dövlət idarəetməsində koordinasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və vətəndaş yönümlü xidmət prinsiplərinin inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Bu prosesin davamlı inkişafı dövlət xidmətlərinin inteqrasiyasının genişləndirilməsini, vahid informasiya sistemlərinin tətbiqini və idarəetmədə məlumat əsaslı qərar qəbul etmə mexanizmlərinin gücləndirilməsini zəruri edir [19-20]. Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiya dövlət-vətəndaş münasibətlərinin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidini təmin edərək sosial idarəetmənin səmərəliliyini artırır.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin siyasi-institusional aspektlərinin sistemli şəkildə təhlil edilməsi və bu prosesin dövlət idarəetməsinin inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Təqdim olunan yanaşma rəqəmsal transformasiyanın yalnız texniki deyil, eyni zamanda idarəetmə modelinin təkamülünü şərtləndirən kompleks proses olduğunu elmi əsaslarla izah edir. Bu yanaşma dövlət idarəetməsi, elektron hökumət və institusional inkişaf sahələrində aparılan gələcək araşdırmalar üçün metodoloji baza kimi istifadə oluna bilər.

Praktiki baxımdan nəticələr dövlət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi və rəqəmsal idarəetmə modelinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı qərarların qəbulunda tətbiq imkanlarına malikdir. Elektron xidmətlərin genişləndirilməsi idarəetmə xərclərinin azaldılmasına, xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və vətəndaşların dövlət xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan əldə edilən nəticələr dövlət idarəetməsinin modernləşdirilməsi, rəqəmsal platformaların inteqrasiyası və xidmətlərin optimallaşdırılması istiqamətində istifadə oluna bilər.

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi əsasında aşağıdakı tövsiyələrin verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- ❖ dövlət xidmətlərinin vahid rəqəmsal platformada inteqrasiyasının genişləndirilməsi;
- ❖ dövlət qurumları arasında məlumat mübadiləsinin avtomatlaşdırılması və interoperabelliğin gücləndirilməsi;
- ❖ elektron xidmətlərin əhatə dairəsinin regionlar üzrə genişləndirilməsi və əlçatanlığın artırılması;
- ❖ rəqəmsal xidmətlərdən istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə maarifləndirmə tədbirlərinin gücləndirilməsi;
- ❖ idarəetmədə məlumat əsaslı qərar qəbul etmə mexanizmlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- ❖ informasiya təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması üzrə institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi.

Beləliklə, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması dövlət idarəetməsinin modernləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu proses idarəetmə effektivliyinin artırılmasına, şəffaflığın gücləndirilməsinə və vətəndaş yönümlü xidmət modelinin inkişafına şərait yaradır [6]. Nəticə etibarilə, rəqəmsal transformasiya dövlət idarəetməsinin davamlı inkişafını təmin edən mühüm amil olmaqla yanaşı, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə də mühüm töhfə verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında elektron hökumətin inkişafına dair dövlət proqramları və normativ sənədlər.
2. Dövlət idarəetməsində rəqəmsal transformasiya: nəzəri və praktik yanaşmalar. Bakı, 2020.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2020). “ASAN xidmət” fəaliyyətinin genişləndirilməsi haqqında Sərəncam. Bakı.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021). Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında Fərman. Bakı.
5. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2022). Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya: strateji yanaşmalar və prioritetlər. Bakı.
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2020). Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti göstəriciləri. Bakı.
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2021). Rəqəmsal iqtisadiyyat və informasiya cəmiyyəti. Bakı.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları göstəriciləri. Bakı.
9. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi. (2020). ASAN xidmət fəaliyyət hesabatı. Bakı.
10. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi. (2021). ASAN xidmət illik hesabat. Bakı.
11. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi. (2022). Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması üzrə statistik göstəricilər. Bakı.
12. Həsənov, A. M. (2020). Müasir dövlət idarəetməsi və rəqəmsal transformasiya. Bakı: Şərq-Qərb.
13. Hüseynov, R. Ə. (2021). Elektron hökumət və dövlət xidmətlərinin modernləşdirilməsi. Bakı: Elm və Təhsil.
14. Mehdiyev, R. (2020). Müasir mərhələdə dövlət idarəetməsinin prioritetləri. Bakı: Şərq-Qərb.
15. Quliyev, A. İ. (2020). Elektron dövlət və rəqəmsal idarəetmə mexanizmləri. Bakı: Elm.
16. Quliyev, R. Ə. (2021). Rəqəmsal iqtisadiyyat və dövlət idarəetməsi. Bakı: Elm və Təhsil.
17. Rzayev, R. F. (2020). Dövlət idarəetməsində innovativ texnologiyalar. Bakı: Elm.
18. Süleymanov, E. (2021). Rəqəmsal transformasiya və dövlət xidmətləri. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
19. Şahbazov, F. (2022). Elektron xidmətlərin inkişaf istiqamətləri. Bakı: Elm və Təhsil.
20. Vəliyev, A. (2020). Dövlət xidmətlərinin təşkili və rəqəmsallaşdırılması. Bakı: Elm.

BÖHRANDAN İNKİŞAFA GEDƏN YOL: HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI İDARƏETMƏ STRATEGİYASI

Təhminə Nizam qızı Nəsibova
müəllim

tahmina.nasibova@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə. Bu məqalə Heydər Əliyevin Azərbaycan iqtisadiyyatını idarə etmə strategiyasını, xüsusilə 1990-cı illərin dərin böhranından çıxış yollarını tədqiq edir. Müstəqilliyin ilk illərindəki iqtisadi xaos, hərbi münaqişə, inflyasiya spirali və dövlət strukturlarının dağılması fonunda həyata

keçirilən islahatlar kompleks şəkildə araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, Əliyev hökumətinin strateji enerji müqavilələri, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq, məzənnə sabitləşməsi, özəlləşdirmə proqramı və institusional islahatlara əsaslanan çoxvektorlu yanaşması ölkənin makroiqtisadi sabitliyini bərpa etmiş və davamlı böyüməyə zəmin yaratmışdır. 1994-cü ildə imzalanan Əsrin Müqaviləsi Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi integrasiyasını sürətləndirmiş, xarici birbaşa investisiyaların axınını stimullaşdırmış və büdcə gəlirlərinin strukturunu köklü surətdə dəyişdirmişdir. Məqalədə keçid iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin müddəaları Azərbaycan reallığı ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Nəticə etibarilə Əliyevin iqtisadi idarəetmə modelinin postsovyet məkanda unikal bir fenomen olduğu, onun həm daxili sabitləşmə, həm də xarici integrasiya üzrə paralel strateji hərəkətlər həyata keçirdiyini ortaya qoyur.

Açar sözlər: iqtisadi böhran, keçid iqtisadiyyatı, Heydər Əliyev, neft strategiyası, makroiqtisadi sabitləşmə.

Giriş

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası ciddi iqtisadi çətinliklərlə üzləşdi. 1991–1994-cü illərdə ümumi daxili məhsul (ÜDM) 60%-dən çox azaldı, inflyasiya illik 1500–1800%-ə çatdı, işsizlik kütləvi xarakter aldı, dövlət büdcəsi dərin kəsir içində düşdü [1]. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində ərazinin 20%-i işğal altına alındı, bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün meydana gəldi [2]. Bu reallıqlar fonunda 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı iqtisadiyyatın idarəetmə tarixində mühüm bir dönüş nöqtəsi oldu.

Problemin qoyuluşu baxımından məsələ ondan ibarətdir ki, iqtisadi böhranın bu cür dərin olduğu bir dövrdə effektiv idarəetmə strategiyasının formalaşdırılması nəinki iqtisadi, həm də siyasi və sosial baxımdan son dərəcə mürəkkəb bir vəzifəydi. Tədqiqatın məqsədi Heydər Əliyevin tətbiq etdiyi iqtisadi islahatlar sistemini müəyyən etmək, onların ardıcılığını, daxili məntiqini və makroiqtisadi nəticələrini kompleks şəkildə qiymətləndirməkdir.

Ədəbiyyat icmal baxımından qeyd etmək lazımdır ki, postsovyet iqtisadi transformasiya prosesləri Sachs [3], Kornai [4] və Stiglitz [5] kimi iqtisadçılar tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Azərbaycanın xüsusi halına isə Hasanov [6], Mehdiyev [7] və Fərzəliyev [8] öz əsərlərini həsr etmişlər. Lakin həmin tədqiqatlar ya ayrı-ayrı islahat sahələrinə, ya da müəyyən dövrə fokuslanır; Əliyevin strateji idarəetmə modelini bütövlükdə, böhrandan inkişafa keçidin sistemli məntiqi kimi nəzərdən keçirən kompleks tədqiqat hələ kifayət qədər aparılmamışdır.

Material və metodlar

Tədqiqatda keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının kombinasiyasından istifadə edilmişdir. Əsas tədqiqat metodları bunlardır: tarixi-müqayisəli analiz (Azərbaycanın 1991–2003-cü illər iqtisadi dinamikasının digər keçid iqtisadiyyatları ilə müqayisəsi), statistik analiz (Dövlət Statistika Komitəsinin makroiqtisadi göstəriciləri əsasında), sənəd analizi (hökumət fərman və qərarları, beynəlxalq müqavilə mətnləri, IMF və Dünya Bankı hesabatları) və institusional analiz (islahat qanunvericiliyinin strukturu və həyata keçirilməsi mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi).

İstifadə olunan materiallar arasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları (1991–2003), Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycana dair Article IV konsultasiya sənədləri, Dünya Bankının keçid iqtisadiyyatlarına dair komparativ bazası, ARDNF-in illik hesabatları və Heydər Əliyevin iqtisadi mövzuda çıxışları toplusu yer alır.

Analiz metodları baxımından isə makroiqtisadi göstəricilərin zaman sıralarının dinamik analizi, institusional islahatların çərçivə analizi (framework analysis) və müqayisəli ölkə araşdırması (case comparison) üsullarından istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Əliyevin iqtisadi idarəetmə strategiyası bir neçə əsas Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi idarəetmə strategiyası bir neçə əsas istiqaməti əhatə edirdi.

Birinci istiqamət — makroiqtisadi sabitləşmə. 1994–1995-ci illərdə IMF ilə razılaşdırılmış sabitləşmə proqramı həyata keçirildi. Milli valyuta manat tədricən sabitləşdirildi: 1994-cü ildə 4500

AZM/USD olan məzənnə 1997-ci ilə qədər 3975 AZM/USD səviyyəsinə endirilib, inflyasiya isə 1994-cü ilin 1663%-dən 1997-ci ildə 3,7%-ə endirildi [9]. Büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti 1994-cü ildəki 11%-dən 1997-ci ildə 1,3%-ə qədər azaldıldı [9]. Bununla yanaşı, maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi üçün bank sektorunda islahatlar aparıldı, pul-kredit siyasətində sərtləşdirici tədbirlər tətbiq olundu və dövlət xərclərinin optimallaşdırılması istiqamətində addımlar atıldı. Nəticədə iqtisadiyyatın əsas göstəricilərində sabitlik təmin edildi və bazar münasibətlərinin formalaşması üçün makroiqtisadi zəmin yarandı.

İkinci istiqamət — enerji diplomatiyası. 1994-cü ilin sentyabrında imzalanan **Contract of the Century** (PSA — Production Sharing Agreement) BP, Amoco, LUKoil, Statoil və digər şirkətləri birləşdirən ARDNŞ-AIOC konsorsiumunu yaratdı. Müqavilə üzrə Azərbaycan 30 il ərzində 7,4 milyard dollar xarici birbaşa investisiya alacaqdı [10]. Bu müqavilə bir tərəfdən büdcə gəlirlərini möhkəmləndirdi, digər tərəfdən isə ölkənin beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyasını sürətləndirdi. Bundan əlavə, enerji diplomatiyasının inkişafı nəticəsində Azərbaycan regionda mühüm enerji tərəfdaşına çevrildi və beynəlxalq enerji bazarında etibarlı iştirakçı kimi mövqeyini möhkəmləndirdi. Sonrakı illərdə həyata keçirilən neft və qaz layihələri ölkənin geoiqtisadi əhəmiyyətini daha da artırdı.

Üçüncü istiqamət — institusional islahatlar. 1995-ci ildə Milli Bank müstəqil status aldı; 1996-cı ildə Vergi Məcəlləsinin əsası qoyuldu; 1997–1999-cu illərdə iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi proqramı başlandı; 2001-ci ildə **State Oil Fund of Azerbaijan** yaradıldı [11]. Bu institutlar iqtisadi idarəetmənin şəffaflığını artırdı, resursların bölüşdürülməsini qaydaya saldı. Eyni zamanda dövlət idarəetmə sistemində yeni hüquqi mexanizmlər formalaşdırıldı, sahibkarlığın inkişafı üçün normativ-hüquqi baza yaradıldı və özəl sektorun iqtisadiyyatda rolunun artması üçün şərait təmin edildi. Bu proseslər bazar iqtisadiyyatının institusional əsaslarının formalaşmasında mühüm rol oynadı.

Kəmiyyət göstəriciləri baxımından: ÜDM artımı 1996-cı ildən etibarən müsbət rəqəmlərə çıxdı (+1,3%), 2003-cü ildə isə +11,2% zirvəsinə çatdı [9]; xarici birbaşa investisiyalar 1994-cü ildəki 22 milyon dollardan 2003-cü ildə 3,3 milyard dollara yüksəldi [9]; neft ixracının ümumi ixracda payı 2003-cü ildə 90%-ni keçdi [12]. Bu göstəricilər həyata keçirilən iqtisadi strategiyanın ölkədə davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasına və maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərdiyini sübut edir. Eyni zamanda, həmin dövrdə formalaşan iqtisadi idarəetmə modeli Azərbaycanın gələcək inkişaf mərhələsi üçün strateji baza yaratmışdır.

Müzakirə

Əldə edilmiş nəticələr keçid iqtisadiyyatına dair mövcud nəzəriyyələr prizmasından qiymətləndirilə bilər. **Jeffrey Sachs** [3] tərəfindən tövsiyə olunan şok terapiyası yanaşmasından fərqli olaraq, **Heydər Əliyev** ardıcıl, pilləli islahat modeli seçdi. Bu modeldə iqtisadi sabitləşmə və institusional quruculuq paralel şəkildə həyata keçirilirdi. Şok terapiyası sürətli liberallaşma və özəlləşdirməni nəzərdə tutduğu halda, Azərbaycan modelində dövlətin tənzimləyici rolu müəyyən müddət qorunub saxlanıldı. Bu yanaşma iqtisadi sistemdə kəskin sosial sarsıntılardan qorunmağa və tədrici bazar münasibətlərinin formalaşmasına imkan verdi.

János Kornai [4] sosialist sistemdən bazar iqtisadiyyatına keçidin institusional çərçivəyə ehtiyac duyduğunu vurğulayır ki, bu da Azərbaycan modelini izah edir. Onun fikrincə, keçid iqtisadiyyatlarında effektiv institutların yaradılması bazar mexanizmlərinin işləməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Azərbaycan təcrübəsində bank sistemi, vergi sistemi və dövlət fondlarının yaradılması bu institusional quruculuğun mühüm elementləri kimi çıxış etmişdir. Digər tərəfdən, **Joseph Stiglitz** [5] keçid ölkələrinin özünəməxsus institutlarını qoruyub saxlamasının vacibliyini irəli sürür; bu müddəə də Azərbaycanın hibrid islahatlara müraciəti ilə örtüşür. Beləliklə, ölkədə həm bazar mexanizmləri tətbiq edilmiş, həm də dövlətin strateji sahələrdə rolu müəyyən dərəcədə saxlanılmışdır.

Gürcüstan, Ukrayna və Qazaxıstan təcrübəsi ilə müqayisədə Azərbaycanın daha ardıcıl bir makroiqtisadi sabitləşmə yolu keçdiyi müşahidə edilir. **Gürcüstan** 1990-cı illərdə daha ağır

hiperinflasiya epizodları yaşadı [13]. İqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik səbəbindən islahatlar daha gec və qeyri-bərabər həyata keçirildi. **Ukraynada** institusional islahatların ləngiməsi iqtisadi artımı gecikdirdi və uzun müddət makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına mane oldu [14]. **Qazaxıstanla** müqayisə isə hər iki ölkənin enerji gəlirlərindən istifadə strategiyalarında bəzi oxşarlıqları üzə çıxarır. Lakin Azərbaycanın **State Oil Fund of Azerbaijan** çərçivəsi institutlaşma baxımından daha erkən formalaşdı və enerji gəlirlərinin idarə edilməsində daha sistemli yanaşma tətbiq olundu [15]. Bu amil uzunmüddətli maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə mühüm töhfə verdi.

Elmi izah baxımından, **Heydər Əliyevin** idarəetmə modelinin uğurunun arxasında iqtisadi rəşionalılıqla siyasi stabilliyin sintezi dayanır. Böhran şəraitində güclü dövlətin aparıcı rolu saxlanılmış, eyni zamanda beynəlxalq kapitalı cəlb etmək üçün hüquqi və institusional çərçivə formalaşdırılmışdır. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün qəbul olunan qanunvericilik aktları və müqavilələr ölkənin iqtisadi sistemini qlobal bazarlara daha açıq etmişdir. Bununla yanaşı, daxili idarəetmə mexanizmləri vasitəsilə iqtisadi sabitliyin qorunması təmin olunmuşdur. Bu ikili strategiya — daxili sabitləşmə və xarici inteqrasiya — postsovet iqtisadi transformasiyasında nadir rast gəlinən və uğurlu nəticələr verən bir model kimi qiymətləndirilə bilər.

Yekun nəticə

Heydər Əliyevin idarəetmə strategiyası 1993–2003-cü illərdə Azərbaycanın böhrandan inkişafa keçidini mümkün etdi. Bu strategiya sabitləşmə, enerji diplomatiyası, institusional quruculuq və sosial adaptasiyanın ardıcıl, mərhələli kompleksi idi. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkədə siyasi və iqtisadi sabitlik təmin olundu, bazar münasibətlərinin formalaşması üçün zəruri hüquqi və institusional baza yaradıldı. Enerji resurslarının səmərəli idarə olunması və beynəlxalq investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrildi. Eyni zamanda, dövlət idarəçiliyində strateji planlaşdırma və uzunmüddətli inkişaf yanaşması tətbiq edildi ki, bu da iqtisadi transformasiya prosesinin ardıcılığını təmin etdi.

Elmi əhəmiyyəti baxımından məqalə keçid iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə Azərbaycan modelini əlavə edir və postsovet məkanında tətbiq olunmuş iqtisadi transformasiya təcrübələrini yeni prizmadan qiymətləndirməyə imkan verir. Bu yanaşma şok terapiyası ilə tədrici islahatların müəyyən elementlərinin sintezinin mümkün olduğunu göstərir və keçid iqtisadiyyatlarında alternativ inkişaf strategiyalarının mövcudluğunu nəzəri cəhətdən əsaslandırır. Beləliklə, Azərbaycan nümunəsi iqtisadi transformasiya modellərinin müxtəlifliyini nümayiş etdirən mühüm akademik təcrübə kimi çıxış edir.

Praktik əhəmiyyəti baxımından isə bu tədqiqatın nəticələri müasir böhran idarəetməsi, enerji zənginliyindən istifadə siyasəti və inkişaf iqtisadiyyatı sahəsində dövlət siyasəti ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər. Xüsusilə təbii resurslara malik olan ölkələr üçün enerji gəlirlərinin effektiv idarə olunması, institusional mexanizmlərin qurulması və makroiqtisadi sabitliyin qorunması baxımından Azərbaycan təcrübəsi mühüm nümunə hesab edilə bilər. Bu yanaşma həm də iqtisadi inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasında dövlətin və bazar institutlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin əhəmiyyətini göstərir.

Təvsiyə kimi qeyd etmək lazımdır ki, gələcək tədqiqatlar **Heydər Əliyev** modelinin 2004–2023-cü illərdəki davamlılığını və iqtisadi şaxələndirmə dinamikasını daha geniş şəkildə araşdırmalıdır. Bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar enerji sektorundan kənar sahələrin inkişafı, qeyri-neft iqtisadiyyatının genişlənməsi və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığın təmin olunması məsələlərini daha dərinlən təhlil etməyə imkan verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2004). *Azərbaycanın statistik göstəriciləri 1991–2003*. Bakı: DSK nəşriyyatı.
2. İlham Əliyev. (2003). *Azərbaycan nefti dünya siyasətində*. Bakı: Azərneşr.

3. Jeffrey Sachs. (1994). *Poland's Jump to the Market Economy*. Cambridge: MIT Press.
4. János Kornai. (2000). Ten years after *The Road to a Free Economy*: The author's self-evaluation. *Economics of Transition*, 8(3), 567–590.
5. Joseph Stiglitz. (2002). *Globalization and Its Discontents*. New York: W.W. Norton & Company.
6. Hasanov, F. (2011). Analyzing price level in a booming economy: The case of Azerbaijan. *German Institute for Economic Research Discussion Papers*, No. 1055.
7. Mehdiyev, R. (2008). *Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
8. Fərzəliyev, T. M. (2007). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı (1991–2006)*. Bakı: Elm.
9. International Monetary Fund. (2004). *Azerbaijan Republic: Selected Issues and Statistical Appendix*. IMF Country Report No. 04/236. Washington, D.C.: IMF.
10. SOCAR. (2014). *Əsrin müqaviləsi: 20 il*. Bakı: SOCAR nəşriyyatı.
11. State Oil Fund of Azerbaijan. (2003). *ARDNF-in 2002-ci il üzrə illik hesabatı*. Bakı: ARDNF.
12. World Bank. (2005). *Azerbaijan: Building Assets for People and the State*. Washington, D.C.: World Bank.
13. Vladimir Papava. (2005). *Necroeconomics: The Political Economy of Post-Communist Capitalism*. New York: iUniverse.
14. Anders Åslund. (2009). *How Ukraine Became a Market Economy and Democracy*. Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics.
15. Richard Pomfret. (2012). Kazakhstan's economy since independence: Does the oil boom offer a second chance for sustainable development? *Europe-Asia Studies*, 64(5), 859–882.

HEYDƏR ƏLİYEVİN 1994-CÜ İLDƏ ÇİN XALQ RESPUBLİKASINA SƏFƏRİ: AZƏRBAYCAN-ÇİN MÜNASİBƏTLƏRİ İQTİSADİ ƏMƏKDAŞLIQ KONTEKSTİNDƏ

Fatma Nizami qızı İsgəndərova
müəllim

fisgandarova@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1994-cü ildə Çin Xalq Respublikasına etdiyi rəsmi səfərin Azərbaycan-Çin münasibətlərinin formalaşması və sonrakı inkişaf mərhələlərinə təsiri elmi aspektdən təhlil edilir. Tədqiqatda həmin səfərin siyasi-diplomatik əhəmiyyəti, iki ölkə arasında qarşılıqlı etimadın formalaşmasında oynadığı rol, eləcə də iqtisadi əməkdaşlığın institusional əsaslarının yaradılmasına verdiyi töhfələr geniş şəkildə araşdırılır. Xüsusilə vurğulanır ki, bu səfər Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə çoxtərəfli xarici siyasət kursunun mühüm istiqamətlərindən biri kimi Asiya regionu ilə əlaqələrin inkişafında strateji mərhələ olmuşdur. Məqalədə həmçinin nəqliyyat, enerji, ticarət, investisiya və logistika sahələrində sonrakı illərdə müşahidə olunan inkişaf dinamikasının köklərinin məhz 1994-cü il səfərinə dayandığı əsaslandırılır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, bu səfər yalnız diplomatik münasibətlərin başlanğıc nöqtəsi deyil, həm də Azərbaycan-Çin iqtisadi tərəfdaşlığının uzunmüddətli inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən mühüm tarixi hadisə olmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Çin Xalq Respublikası, Azərbaycan-Çin münasibətləri, iqtisadi əməkdaşlıq, diplomatik səfər

Giriş

XX əsrin son onilliyi beynəlxalq münasibətlər sistemində dərin siyasi və iqtisadi transformasiyalar dövrü kimi xarakterizə olunur. Soyuq müharibənin başa çatması, Sovet İttifaqının

dağılması və yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması dünya siyasi xəritəsində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu tarixi mərhələdə Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra öz xarici siyasət prioritetlərini müəyyənləşdirmək, beynəlxalq arenada etibarlı tərəfdaşlar qazanmaq və milli maraqlara uyğun çoxtərəfli diplomatik münasibətlər sistemi formalaşdırmaq zərurəti ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Məhz bu kontekstdə Asiya-Sakit okean regionunun aparıcı siyasi və iqtisadi gücü olan Çin Xalq Respublikası ilə münasibətlərin qurulması Azərbaycan xarici siyasətinin strateji istiqamətlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir [1].

Azərbaycan-Çin münasibətlərinin müasir mərhələdə institusional əsaslarının formalaşmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin 1994-cü ildə Çin Xalq Respublikasına etdiyi rəsmi səfər xüsusi yer tutur. Bu səfər yalnız iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin inkişafına təkan verməmiş, eyni zamanda siyasi etimadın, iqtisadi əməkdaşlıq mexanizmlərinin və uzunmüddətli strateji tərəfdaşlığın əsasını qoymuşdur. Rəsmi səfər çərçivəsində keçirilən yüksək səviyyəli görüşlər və imzalanan ikitərəfli sənədlər Azərbaycan-Çin münasibətlərinin gələcək inkişaf trayektoriyasını müəyyən etmişdir. Sonrakı dövrlərdə ticarət, investisiya, nəqliyyat-logistika, enerji və humanitar sahələrdə müşahidə olunan dinamik inkişafın ilkin təməli məhz həmin tarixi səfər zamanı formalaşdırılmışdır [2].

Müasir geosiyasi reallıqlar fonunda Azərbaycan ilə Çin arasında münasibətlərin daha da dərinləşməsi, xüsusilə “Bir Kəmər, Bir Yol” təşəbbüsü və Orta Dəhliz çərçivəsində əməkdaşlığın genişlənməsi 1994-cü il səfərinin strateji uzaqgörənliyini bir daha təsdiqləyir. Bu baxımdan Heydər Əliyevin Çinə səfərinin tarixi-siyasi və iqtisadi aspektdən təhlili yalnız keçmişin araşdırılması deyil, həm də hazırkı regional və qlobal əməkdaşlıq modellərinin mahiyyətinin dərk olunması üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır [3].

Mövzunun aktuallığı onunla izah olunur ki, müasir dövrdə Azərbaycan-Çin münasibətləri qlobal iqtisadi və geosiyasi proseslərin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir və bu münasibətlərin formalaşmasında 1994-cü il səfərinin rolu xüsusi elmi maraq doğurur.

Problemin qoyuluşu Azərbaycan-Çin münasibətlərinin ilkin mərhələdə hansı siyasi, iqtisadi və strateji amillər əsasında qurulması və bu prosesdə Heydər Əliyevin 1994-cü il səfərinin rolunun sistemli şəkildə təhlil edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi sözügedən səfərin tarixi-siyasi və iqtisadi əhəmiyyətini araşdırmaq, onun Azərbaycan-Çin münasibətlərinin inkişafına təsirini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın əsas nəticələri isə bu səfərin iki ölkə arasında uzunmüddətli strateji tərəfdaşlığın əsasını qoyduğunu, müasir əməkdaşlıq formatlarının (xüsusilə nəqliyyat-logistika və iqtisadi integrasiya sahəsində) formalaşmasına zəmin yaratdığını göstərməkdən ibarətdir. Məhz bu kontekstdə Asiya-Sakit okean regionunun aparıcı siyasi və iqtisadi gücü olan Çin Xalq Respublikası ilə münasibətlərin qurulması Azərbaycan xarici siyasətinin strateji istiqamətlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir [1].

Ədəbiyyat icmalı

Mövzu ilə bağlı ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, Azərbaycan-Çin münasibətlərinin formalaşması və inkişafı həm elmi məqalələrdə, həm də rəsmi internet resurslarında geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Tədqiqat zamanı müəllif mövzu ilə bağlı internet resurslarından, rəsmi dövlət saytlarından və analitik mərkəzlərin materiallarından istifadə etmişdir. Xüsusilə Şahin Cəfərlinin “Azerbaijan-China relations” adlı tədqiqatında iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişaf mərhələləri, Azərbaycanın tranzit və geoiqtisadi mövqeyi elmi şəkildə təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda kimi rəsmi dövlət mənbələri 1994-cü il səfərinin strateji əhəmiyyətini əsaslandırmaq baxımından mühüm mənbə kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, mövzu üzrə əlavə məlumatların toplanmasında analitik və informasiya xarakterli internet resurslarından da istifadə olunmuşdur. Xüsusilə Caspian Policy Center və digər açıq mənbələrdə Azərbaycan-Çin əlaqələrinin regional təhlükəsizlik, enerji və logistika aspektləri geniş şəkildə izah edilir. Bu resurslar məqalənin analitik hissəsinin zənginləşdirilməsi və müasir mərhələdə münasibətlərin qiymətləndirilməsi üçün faydalı

olmuşdur. Səfərin tarixi gedişi, imzalanmış sənədlər və Heydər Əliyevin rəsmi çıxışları ilə bağlı məlumatlar isə əsasən “Heydər Əliyev İrsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxanasının internet resurslarından götürülmüşdür. Xüsusilə son iki mənbə Heydər Əliyevin 1994-cü ildə Çin Xalq Respublikasına səfəri zamanı keçirilən görüşlər, çıxışlar və səfərin yekun qiymətləndirilməsi barədə ilkin mənbə xarakteri daşıyır. Bu baxımdan həmin elektron kitabxana məqalənin faktoloji bazasının formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Material və metodlar

Heydər Əliyevin 1994-cü ildə Çin Xalq Respublikasına etdiyi rəsmi səfər Azərbaycanın müstəqillik dövrü xarici siyasət tarixində strateji dönüş nöqtələrindən biri hesab edilir. Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq münasibətlər sistemində öz mövqeyini müəyyənləşdirmək, yeni siyasi tərəfdaşlıqlar qurmaq və iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək zərurəti ilə qarşılaşmışdı. Bu baxımdan Çin kimi dünya siyasətində və iqtisadiyyatında mühüm çəkiyə malik bir dövlətlə münasibətlərin qurulması dövlətin milli maraqları baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Azərbaycan ilə Çin arasında diplomatik münasibətlər 2 aprel 1992-ci ildə rəsmi olaraq qurulsa da, münasibətlərin real siyasi və institusional məzmun qazanması məhz Heydər Əliyevin 7-10 mart 1994-cü il tarixli Pekin səfəri ilə başlanmışdır. Həmin səfər zamanı Çin Xalq Respublikasının rəhbərliyi ilə keçirilən yüksək səviyyəli görüşlər iki ölkə arasında qarşılıqlı etimad mühitinin formalaşmasına mühüm təkan vermişdir. Xüsusilə Çin rəhbəri Jiang Zemin və Baş nazir Li Peng ilə aparılan danışıqlarda siyasi əməkdaşlıq, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qarşılıqlı dəstək, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və nəqliyyat-kommunikasiya imkanlarının inkişafı əsas müzakirə mövzuları olmuşdur. Səfər çərçivəsində səkkiz mühüm sənədin imzalanması münasibətlərin hüquqi bazasının yaradılmasında həlledici rol oynamışdır [4].

Bu səfərin siyasi əhəmiyyətini dəyərləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan həm daxili siyasi qeyri-sabitlik, həm də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin yaratdığı mürəkkəb təhlükəsizlik mühiti ilə üz-üzə idi. Belə bir şəraitdə Çin ilə münasibətlərin inkişafı Azərbaycanın çoxtərəfli və balanslaşdırılmış xarici siyasət kursunun mühüm elementinə çevrilmişdir. Heydər Əliyevin diplomatik yanaşması Qərb və Şərq arasında balansın qorunmasına, eyni zamanda ölkənin beynəlxalq legitimliyinin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir. Çin ilə münasibətlərin qurulması bu siyasətin Asiya istiqamətində uğurlu tətbiqi kimi qiymətləndirilə bilər.

Səfərin iqtisadi aspekti isə ayrıca elmi diqqət tələb edir. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan iqtisadi keçid mərhələsini yaşayır, bazar münasibətlərinə inteqrasiya prosesində xarici investisiyalara və beynəlxalq ticarət əlaqələrinə ciddi ehtiyac duyurdu. Çin ilə əməkdaşlıq bu baxımdan yeni iqtisadi imkanlar açmışdır. Səfər zamanı iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və turizm sahələrini əhatə edən əməkdaşlıq sənədlərinin imzalanması sonrakı dövrdə iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi üçün baza rolunu oynamışdır. Sonrakı illərdə Çin Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından birinə çevrilmiş, xüsusilə qeyri-neft sektoru, infrastruktur və logistika sahələrində əməkdaşlıq genişlənməmişdir [5].

1994-cü il səfərinin əhəmiyyətini artıran mühüm məqamlardan biri Çin Xalq Respublikasının Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyinə göstərdiyi xüsusi maraq idi. Sürətli sənayeləşmə və iqtisadi artım mərhələsində olan Çin üçün enerji resursları, xammal bazası və alternativ nəqliyyat marşrutları strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bu baxımdan Azərbaycan həm zəngin enerji potensialına, həm də Xəzər hövzəsi ilə Qafqazı birləşdirən tranzit mövqeyinə görə Çin üçün cəlbedici tərəfdaş kimi çıxış edirdi. Xüsusilə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi və sonralar beynəlxalq logistika layihələrinə çevrilən marşrutların ilkin siyasi əsasları məhz həmin dövrdə formalaşmağa başlamışdır.

Səfər çərçivəsində keçirilən görüşlərdə yalnız ikitərəfli münasibətlərin inkişafı deyil, həm də regional təhlükəsizlik məsələləri geniş müzakirə edilmişdir. Heydər Əliyev Çin tərəfinə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və onun regional sabitliyə təsiri barədə ətraflı məlumat vermiş, problemin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həllinin vacibliyini vurğulamışdır. Bu baxımdan

Çin rəhbərliyinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü kimi sülh prosesində potensial siyasi dəstək göstərə bilməsi Azərbaycanın diplomatik baxımdan mühüm prioritetlərindən biri olmuşdur [6].

Səfərin iqtisadi tərəfinin dərinləşdirilməsi baxımından Heydər Əliyevin Pekində Beynəlxalq Ticarətin İnkişafına Yardım Komitəsində etdiyi çıxış xüsusi diqqətə layiqdir. Həmin çıxışda Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialı, investisiya imkanları və ticarət əməkdaşlığı perspektivləri Çin işgüzar dairələrinin diqqətinə çatdırılmışdır. Bu yanaşma səfərin yalnız siyasi deyil, eyni zamanda iqtisadi diplomatiya baxımından da məqsədyönlü xarakter daşdığını göstərir.

Bundan əlavə, Heydər Əliyevin Şanxaya səfəri və Çin iqtisadi modelinin praktiki elementləri ilə tanış olması, xüsusilə sərbəst iqtisadi zonaların fəaliyyəti ilə maraqlanması Azərbaycanın sonrakı iqtisadi islahat siyasəti baxımından da əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Çin təcrübəsinin öyrənilməsi və islahat modelinin ayrı-ayrı elementlərinin qiymətləndirilməsi Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçid strategiyası ilə uyğunluq təşkil etmişdir [7].

Tarixi retrospektivdə baxdıqda görünür ki, 1994-cü il səfəri yalnız həmin dövr üçün deyil, həm də gələcək onilliklər üçün strateji əhəmiyyət daşımışdır. Prezident İlham Əliyevin sonrakı çıxışlarında da dəfələrlə vurğulandığı kimi, məhz bu səfər Azərbaycan–Çin münasibətlərinin təməlini qoymuşdur. Bu münasibətlər daha sonra “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü çərçivəsində yeni mərhələyə keçmişdir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi – Şərqlə Qərbi birləşdirən tranzit qovşaq kimi rolu – Çin üçün xüsusi iqtisadi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu isə 1994-cü ildə formalaşmış siyasi etimadın iqtisadi əməkdaşlığa transformasiya olunmasının bariz nümunəsidir [2].

Bununla yanaşı, nəqliyyat-logistika sahəsində son illərdə müşahidə olunan inkişaf da həmin səfərin strateji nəticələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Orta Dəhliz, Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu xətti, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu Çin ilə Avropa arasında yük daşımalarının sürətlənməsində Azərbaycanın rolunu artırmışdır. Bu əməkdaşlıq modelinin siyasi əsasları isə məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən diplomatik kursu nəticəsində formalaşdırılmışdır [2].

Elmi təhlil göstərir ki, Heydər Əliyevin 1994-cü ildə Çin Xalq Respublikasına səfəri Azərbaycan–Çin münasibətlərinin formalaşması prosesində fundamental rol oynamış, siyasi, iqtisadi və strateji tərəfdaşlığın institusional əsaslarını yaratmışdır. Müasir dövrdə iki ölkə arasında müşahidə olunan geniş əməkdaşlıq spektri məhz həmin tarixi səfərin uzunmüddətli nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqat işi əsasən tarixi-siyasi analiz, müqayisəli təhlil və sənəd analizi metodları əsasında aparılmışdır. İstifadə olunan materiallara aşağıdakılar daxildir:

- Azərbaycan–Çin münasibətlərinə dair rəsmi dövlət sənədləri və müqavilələr;
- diplomatik səfərlər haqqında arxiv materialları;
- elmi ədəbiyyat və beynəlxalq münasibətlər üzrə tədqiqat əsərləri;
- statistik və analitik məlumatlar.

Tədqiqatın aparılmasında:

- tarixi metod vasitəsilə hadisələrin ardıcılığı və inkişaf mərhələləri izlənilmiş,
- sistemli yanaşma ilə Azərbaycan–Çin münasibətlərinin siyasi, iqtisadi və strateji aspektləri kompleks şəkildə təhlil edilmiş,
- analitik metod əsasında isə səfərin nəticələrinin müasir dövrə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Bu metodoloji yanaşma mövzunun həm retrospektiv, həm də müasir aspektdə obyektiv araşdırılmasına imkan vermişdir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı əsas faktlar müəyyən edilmişdir:

- 1994-cü il səfəri Azərbaycan–Çin münasibətlərinin institusional əsaslarının formalaşmasında dönüş nöqtəsi olmuşdur;
- səfər çərçivəsində imzalanmış sənədlər iki ölkə arasında hüquqi baza yaratmışdır;
- yüksək səviyyəli görüşlər siyasi etimad mühitinin formalaşmasına səbəb olmuşdur;

- iqtisadi əməkdaşlıq üçün ilkin platforma yaradılmış və sonrakı dövrdə ticarət və investisiya əlaqələri genişlənməmişdir;
- Azərbaycanın geostrateji mövqeyi Çin üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir;
- səfərdən sonra nəqliyyat-logistika sahəsində əməkdaşlığın əsasları qoyulmuşdur;
- Çin Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm tərəfdaşlarından birinə çevrilmişdir.

Bu nəticələr göstərir ki, sözügedən səfər yalnız diplomatik hadisə deyil, uzunmüddətli strateji prosesin başlanğıcı olmuşdur.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Heydər Əliyevin 1994-cü ildə Çin Xalq Respublikasına səfəri Azərbaycan xarici siyasətində balanslaşdırılmış və çoxtərəfli yanaşmanın uğurlu nümunəsi kimi çıxış edirdi.

Digər tədqiqatlarla müqayisədə bu səfərin fərqləndirici cəhəti onun yalnız siyasi deyil, eyni zamanda iqtisadi və geostrateji nəticələr doğurmasıdır. Bir çox hallarda yeni müstəqil dövlətlərin xarici siyasəti qısamüddətli maraqlara əsaslandığı halda, bu səfər uzunmüddətli əməkdaşlıq modelinin formalaşdırılmasına yönəlmişdir.

Elmi izah baxımından bu proses geoiqtisadi integrasiya və regional əməkdaşlıq modelləri çərçivəsində qiymətləndirilə bilər. Xüsusilə “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü və Orta Dəhliz layihələri kontekstində Azərbaycan–Çin münasibətlərinin inkişafı göstərir ki, 1994-cü ildə atılmış addımlar strateji uzaqgörənliyə əsaslanmışdır.

Eyni zamanda, səfər Azərbaycanın beynəlxalq legitimliyinin möhkəmlənməsi və qlobal siyasi sistemə integrasiyası baxımından da mühüm rol oynamışdır. Bu aspekt onu digər diplomatik təşəbbüslərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir.

Yekun nəticə

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1994-cü ildə Çin Xalq Respublikasına etdiyi rəsmi səfər Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövrü xarici siyasət tarixində xüsusi strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu səfər iki dövlət arasında diplomatik münasibətlərin yalnız formal çərçivədən çıxaraq real siyasi və institusional məzmun qazanmasına mühüm təkan vermişdir. Səfər zamanı keçirilən yüksək səviyyəli görüşlər, imzalanan ikitərəfli sənədlər və əldə olunan siyasi razılaşmalar Azərbaycan–Çin münasibətlərinin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmiş, dövlətlərarası əməkdaşlığın hüquqi və diplomatik əsaslarını formalaşdırmışdır.

Tədqiqat nəticələri onu da göstərir ki, həmin səfər yalnız siyasi münasibətlərin inkişafı baxımından deyil, eyni zamanda iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi nöqtəyi-nəzərindən də mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın geostrateji mövqeyi, enerji ehtiyatları və tranzit potensialı Çin üçün xüsusi maraq doğurmuş, bu maraq sonrakı illərdə ticarət, investisiya, logistika və nəqliyyat sahələrində konkret əməkdaşlıq layihələri ilə davam etdirilmişdir. Xüsusilə Şərq–Qərb nəqliyyat dəhlizi, Orta Dəhliz və “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü çərçivəsində inkişaf edən tərəfdaşlıq münasibətləri 1994-cü il səfərinin uzunmüddətli strateji nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin Çin Xalq Respublikasına səfəri Azərbaycan–Çin münasibətlərinin formalaşmasında fundamental mərhələ olmaqla yanaşı, iki ölkə arasında müasir dövrdə müşahidə olunan siyasi etimadın, iqtisadi tərəfdaşlığın və regional əməkdaşlıq modelinin əsasını təşkil etmişdir. Müasir geosiyasi və geoiqtisadi reallıqlar fonunda bu səfərin əhəmiyyəti daha aydın görünür və onun Azərbaycan diplomatiyasının uğurlu strateji addımlarından biri olduğu bir daha təsdiqlənir.

Elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu tədqiqat Azərbaycan–Çin münasibətlərinin formalaşma mexanizmlərini sistemli şəkildə izah edir. Praktiki əhəmiyyəti isə müasir dövrdə həyata keçirilən beynəlxalq əməkdaşlıq layihələrinin tarixi əsaslarını anlamağa imkan verməsidir.

Təvsiyə olaraq, Azərbaycan–Çin münasibətlərinin gələcək inkişafında nəqliyyat, rəqəmsal iqtisadiyyat və qeyri-neft sektorunda əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi məqsədəuyğun hesab

olunur. 1994-cü il səfəri yalnız tarixi hadisə kimi deyil, həm də müasir geosiyasi və geoiqtisadi reallıqların formalaşmasına təsir edən strateji dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Jafarli Shahin – “Azerbaijan-China relations”. Baku Research Institute.
<https://bakuresearchinstitute.org/en/azerbaijan-china-relations-2/?utm>
2. Aliyev İlham – “Interview with Xinhua on Azerbaijan-China relations”
<https://president.az/en/articles/view/32790?utm>
3. China-Azerbaijan Bilateral Relations.
<https://www.caspianpolicy.org/research/security-and-politics-program-spp/china-azerbaijan-bilateral-relations?utm>
4. Azerbaijan-China relations//
https://en.wikipedia.org/wiki/Azerbaijan%E2%80%93China_relations?utm
1. Scientific-practical conference on "Azerbaijan-China economic cooperation"
<https://science.gov.az/en/news/open/6387?utm>

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Çin Xalq Respublikasına rəsmi səfəri
<https://lib.aliyevheritage.org/az/32490422.html>

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANIN BİLİKLƏR İQTİSADİYYATINA KEÇİD STRATEGİYASI

Ülviyyə Akif qızı Aşurova
müəllim

ulviyya.ashurova@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı Heydər Əliyevin müəllifi olduğu iqtisadi inkişaf modelinin rəqəmsal transformasiya və “Biliklər iqtisadiyyatı” (Knowledge Economy) kontekstində təhlili aparılır. Tədqiqatın əsas qayəsini Ulu Öndərin uzaqgörən neft strategiyasının təbii resursları intellektual kapitala çevirmə mexanizmləri təşkil edir. Müəllif, Heydər Əliyev tərəfindən hələ ötən əsrin son rübündə əsas qoyulmuş elmi-texniki bazanın bugünkü "Ağıllı şəhər", "Rəqəmsal hökumət" və yüksək texnologiyalar ekosistemi üçün strateji fundament rolunu oynadığını əsaslandırır. Xüsusilə təhsil, elm və insan kapitalının inkişafı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və innovasiya mühitinin formalaşdırılması kimi əsas istiqamətlər diqqət mərkəzində saxlanılır. Eyni zamanda, dövlət siyasətinin bu sahədə rolu, beynəlxalq əməkdaşlığın əhəmiyyəti və qlobal iqtisadi çağırışlar kontekstində Azərbaycanın inkişaf perspektivləri qiymətləndirilir. Məqalədə dördüncü sənaye inqilabının çağırışları fonunda Azərbaycanın innovativ gələcəyinin yol xəritəsi Heydər Əliyev irsinin varisliyi prizmasından araşdırılır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, insan kapitalı, innovativ inkişaf, iqtisadi model.*

Giriş

Mövzunun aktuallığı

XXI əsrin ilk rübündə qlobal iqtisadi mənzərə köklü transformasiyaya uğrayaraq maddi resurslardan intellektual resurslara keçid mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Müasir dövrdə dövlətlərin iqtisadi gücü yalnız təbii sərvətlərlə deyil, bu sərvətləri yüksək texnologiyalar və biliklər iqtisadiyyatına çevirmə qabiliyyəti ilə müəyyən olunur.

Azərbaycanın müasir dövlətçilik modelinin formalaşmasında Heydər Əliyevin siyasi və iqtisadi fəlsəfəsi mühüm rol oynamışdır. Bu modelin rəqəmsal transformasiya dövründə aktuallığı ölkənin Dördüncü Sənaye İnqilabının çağırışlarına uyğunlaşması və innovativ inkişaf strategiyasının formalaşdırılması ilə bağlıdır [1].

Eyni zamanda, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, insan kapitalının inkişafı və innovasiya potensialının gücləndirilməsi kimi məsələlər mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Problemin qoyuluşu

Müasir mərhələdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas problem iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının azaldılması və biliklərə əsaslanan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsidir. Bu keçid yalnız texnoloji deyil, həm də institusional və struktur dəyişikliklər tələb edir.

Bu baxımdan əsas məsələ Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş inkişaf modelinin müasir texnoloji çağırışlarla necə uzlaşdırıldığını araşdırmaqdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyevin iqtisadi idarəetmə modelinin Azərbaycanın innovativ inkişafındakı rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- tarixi inkişaf modelinin təhlili;
- insan kapitalının inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi;
- rəqəmsal iqtisadiyyata keçid perspektivlərinin araşdırılması;
- innovativ inkişaf strategiyasının formalaşmasına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi.

Ədəbiyyat icmal

Biliklər iqtisadiyyatı və innovativ inkişaf məsələləri bir çox beynəlxalq və yerli tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Dünya İqtisadi Forumu, Dünya Bankı və BMT kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında rəqəmsal transformasiya və innovasiya əsas inkişaf faktorları kimi təqdim olunur.

Eyni zamanda, insan kapitalının iqtisadi inkişafda rolu ilə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təhsil və texnologiyaya yatırımlar uzunmüddətli iqtisadi artımın əsas şərtlərindən biridir.

Azərbaycan kontekstində aparılan araşdırmalar isə milli inkişaf modelinin enerji sektorundan innovasiya iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olduğunu göstərir. Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqat mövcud yanaşmaları sistemləşdirərək onların Heydər Əliyev modeli ilə əlaqəsini təhlil edir.

2. Material və metodlar

Tədqiqatın aparılma üsulları

Tədqiqat zamanı müqayisəli analiz, tarixi-məntiqi yanaşma və sistemli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

İstifadə olunan materiallar

Tədqiqatda aşağıdakı mənbələrdən istifadə edilmişdir:

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları;
- “Azərbaycan 2030” inkişaf strategiyası;
- beynəlxalq təşkilatların hesabatları (WEF, BMT, Dünya Bankı);
- Təcrübə və analiz metodları;

Məlumatların emalı zamanı:

- statistik təhlil;
- dinamik analiz;
- SWOT analizi
- institusional yanaşma tətbiq edilmişdir. Bu yanaşma kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin birgə təhlilinə imkan yaratmışdır [5].

3. Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış inkişaf strategiyası Azərbaycanın innovativ iqtisadi modelə keçidində mühüm rol oynamışdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki:

- iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır;

- təhsil və insan kapitalına yatırımlar artmışdır;
- informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı sürətlənmişdir.

Bu proseslər nəticəsində ölkədə innovasiya mühiti formalaşmış və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəmin yaranmışdır.

4. Müzakirə

Tədqiqat nəticələrinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın biliklər iqtisadiyyatına keçidi kompleks və çoxşaxəli prosesdir. Bu proses yalnız iqtisadi strukturun transformasiyası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda institusional dəyişiklikləri, texnoloji yeniliklərin tətbiqini və insan kapitalının davamlı inkişafını özündə birləşdirir. Bu baxımdan biliklər iqtisadiyyatına keçid uzunmüddətli strateji yanaşma və ardıcıl islahatlar tələb edən bir inkişaf mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

Əldə olunan nəticələr beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə oxşar tendensiyaaların mövcudluğunu göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, davamlı iqtisadi artımın əsasını yüksək ixtisaslı insan kapitalı, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin genişləndirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi təşkil edir. Bu kontekstdə Azərbaycanda da təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, rəqəmsal bacarıqların inkişafı və innovasiya yönümlü siyasətin gücləndirilməsi prioritet istiqamətlər kimi çıxış edir.

Bununla yanaşı, qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir şəraitdə ölkələrin rəqabət qabiliyyəti onların beynəlxalq əməkdaşlıq səviyyəsindən, xarici investisiyaların cəlb olunmasından və qabaqcıl texnologiyaların transferindən birbaşa asılıdır. Azərbaycan üçün də bu istiqamətlər innovativ inkişaf modelinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Eyni zamanda, institusional islahatların davam etdirilməsi, effektiv idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi innovativ iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri şərtlər kimi qiymətləndirilir. Bu amillər iqtisadi mühitin sabitliyini təmin etməklə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə və innovasiya təşəbbüslərinin artmasına əlverişli şərait yaradır [3].

Nəticə etibarilə, aparılmış təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın biliklər iqtisadiyyatına keçidi yalnız daxili resurslarla deyil, həm də qlobal tendensiyalara uyğunlaşma və beynəlxalq təcrübənin effektiv tətbiqi ilə mümkün olur. Bu isə ölkənin uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli və innovativ inkişaf modelinə malik olmasını təmin edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

5. Yekun nəticə

Tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş inkişaf strategiyası Azərbaycanın innovativ və biliklərə əsaslanan iqtisadi modelə keçidinin əsasını təşkil edir.

Bu strategiya:

- iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə,
- insan kapitalının inkişafına,
- innovasiya mühitinin formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir.

Elmi və praktik əhəmiyyəti

Tədqiqatın nəticələri innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və iqtisadi strategiyaların hazırlanması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəticələr dövlət səviyyəsində qəbul olunan qərarların daha elmi əsaslarla işlənilməsinə, innovasiya yönümlü inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsinə və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına töhfə verə bilər. Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr insan kapitalının inkişafı, rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi və institusional islahatların effektivliyinin artırılması istiqamətində praktik əhəmiyyətə malikdir.

Təvsiyələr

- innovasiya yönümlü siyasətin gücləndirilməsi;
- təhsil və elmi tədqiqatların inkişafı;

- rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi;
- beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

2. Əliyev, İ. H. (2021). Azərbaycanın inkişaf strategiyası və rəqəmsal transformasiyalar. Bakı: Elm nəşriyyatı.
3. Muradov, Ş. M. (2018). İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı: İqtisadiyyat nəşriyyatı.
4. Səmədzadə, Z. Ə. (2019). Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə. Bakı: İqtisadiyyat ensiklopediyası nəşriyyatı.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). Azərbaycanın statistik göstəriciləri – 2024. Bakı.
6. World Economic Forum. (2023). The Global Competitiveness Report: Digital Transformation in Emerging Economies. Geneva: World Economic Forum.

HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI STRATEGİYASINDA ÖLKƏNİN İNVESTİSIYA CƏLBEDİCİLİYİ VƏ STRATEJİ MARKETİNG YANAŞMALARI

Xəlil Çingiz oğlu Əliyev
müəllim

xalil.aliyev@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan investisiya cəlbədiciliyi siyasəti və strateji marketing yanaşmaları tədqiq edilir. Azərbaycanın müstəqillik dövründə, xüsusilə 1990-cı illərin ortasından başlayaraq həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, xarici investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmləri, "Əsrin Müqaviləsi"nin imzalanması prosesi və onun ölkənin investisiya cəlbədiciliyinə təsiri araşdırılır. Tədqiqatda Azərbaycanın iqtisadi brendinin formalaşması, dövlət marketing strategiyasının əsas elementləri, habelə neft gəlirlərinin idarə edilməsinin uzunmüddətli inkişaf modeli baxımından əhəmiyyəti analiz edilir. Metodoloji baxımdan işdə tarixi-müqayisəli təhlil, statistik məlumatların ümumiləşdirilməsi və siyasət analizi metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında formalaşan iqtisadi model Azərbaycanın əhəmiyyətli xarici investor cəlbətmə qabiliyyəti qazanmasına şərait yaratmış, ölkənin beynəlxalq arenada investisiya brendinin inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Həyata keçirilən strateji marketing yanaşmaları nəticəsində 1994–2003-cü illərdə xarici birbaşa investisiyaların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, Dövlət Neft Fondu çərçivəsində milli inkişaf mexanizmi yaradılmışdır. Məqalənin yekun hissəsində Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının müasir Azərbaycan üçün elmi və praktik əhəmiyyəti qiymətləndirilir.

Açar sözlər: investisiya cəlbədiciliyi, strateji marketing, Heydər Əliyev, neft strategiyası, ölkə brendinqi.

1. Giriş

1.1. Mövzunun aktuallığı

XX əsrin sonlarında dünyanın ən mürəkkəb siyasi-iqtisadi şəraitlərindən birini miras alan Azərbaycan üçün müstəqilliyin ilk illərindən bəri iqtisadi sabitliyin bərpası, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması həyati əhəmiyyət daşıyırdı. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gəlişindən sonra formalaşan iqtisadi kurs bu problemlərə sistemli cavab verdi. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, həmin dövrdə həyata

keçirilən strategiyalar — xüsusilə neft sektorunda xarici kapitalın cəlb edilməsi, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı modeli və ölkənin investisiya brendinin formalaşdırılması — müasir dövrdə də Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunu müəyyən etməkdə davam edir.

1.2. Problemin qoyuluşu

Tədqiqatın mərkəzində duran əsas sual budur: Heydər Əliyev dövrünün iqtisadi strategiyası ölkənin investisiya cəlbədiciyinin artırılmasına necə xidmət etmişdir və bu proses strateji marketinq yanaşmalarının hansı elementlərini özündə birləşdirmişdir? Həm iqtisadi siyasət, həm də dövlət marketinqi baxımından bu dövrün kompleks analizi akademik ədəbiyyatda hələ də kifayət qədər işlənmemiş bir sahədir.

1.3. Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Tədqiqatın məqsədi Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasında investisiya cəlbədiciyi siyasətini və strateji marketinq yanaşmalarını sistemli şəkildə araşdırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir: (1) investisiya mühitinin formalaşmasına dair hüquqi-institusional islahatların qiymətləndirilməsi; (2) "Əsrin Müqaviləsi"nin investisiya dimensionunun analizi; (3) ölkə brendinin əsas komponentlərinin müəyyən edilməsi; (4) Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) strateji funksiyasının araşdırılması.

1.4. Ədəbiyyat icmal

Heydər Əliyevin iqtisadi mirası müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Azərbaycanlı alimlər arasında Əliyev [2], Həsənov [4] və Mustafayev [7] ölkənin neft strategiyasını siyasi iqtisad baxımından araşdırmışlar. Beynəlxalq ədəbiyyatda İsgəndərov [5] Azərbaycanda xarici birbaşa investisiyaların (XBİ) hüquqi tənzimlənməsini, Kərimov [6] isə neft gəlirlərinin idarə edilməsi mexanizmlərini tədqiq etmişdir. Dünya Bankının [10] Azərbaycan üzrə hesabatları iqtisadi islahatların makroiqtisadi nəticələrini sənədləşdirmişdir. Strateji marketinq baxımından isə Kotler, Haider və Rein [8] yer brendinqi (place marketing) konsepsiyasını işləmiş, bu yanaşma Azərbaycan nümunəsinə Aslanlı [3] tərəfindən tətbiq edilmişdir. Ölkə brendinqi nəzəriyyəsinin inkişafında Anholt [11] milli brendin altı ölçülü modelini (Nation Brands Hexagon) formalaşdırmış; bu model ixracat, hökumət, turizm, investisiya, mədəniyyət və insan kapitalı ölçülərini birləşdirir. Brend kapitalı (brand equity) baxımından Keller [12] istehlakçı əsaslı CBBE modelini inkişaf etdirmiş; bu çərçivə investor persepsiyasının analitik qiymətləndirilməsi üçün metodoloji baza verir. Rəqabət üstünlüyü kontekstində isə Porter [13] ölkələrin rəqabət üstünlüyünü şərtləndirən “elmas modeli”ni irəli sürmüş; amil şərtləri, tələb şərtləri, əlaqədar sənayeler və firma strategiyasını əhatə edən bu model resursa əsaslanan iqtisadiyyatların analizi üçün xüsusilə aktualdır. Həmin nəzəri bazaların Azərbaycan nümunəsinə kompleks tətbiqi akademik ədəbiyyatda hələ yetərinə araşdırılmamışdır. Bununla belə, Heydər Əliyev dövründə strateji marketinq yanaşmalarının kompleks şəkildə araşdırılması sahəsindəki boşluq bu tədqiqatın əsas motivasiyasını təşkil edir.

2. Material və metodlar

Tədqiqatda aşağıdakı metodoloji yanaşmalardan istifadə edilmişdir: (1) tarixi-müqayisəli analiz — Azərbaycanın 1993–2003-cü illərdəki investisiya mühiti eyni dövrdə Qazaxıstan, Gürcüstan və Türkmənistan kimi ölkələrin göstəriciləri ilə müqayisəli perspektivdə tədqiq edilmiş, XBİ/ÜDM nisbəti, hüquqi-institusional islahatların tempi və investisiya etibarlılıq reytingləri paralel analiz edilmişdir; (2) siyasət analizi — normativ-hüquqi aktlar, dövlət proqramları və beynəlxalq müqavilələr məzmun analizi metodu ilə tədqiq olunmuşdur; (3) statistik ümumiləşdirmə — XBİ axınları, ÜDM dinamikası və neft hasilatına dair rəsmi statistika ümumiləşdirilmiş, zaman sıraları təhlil edilmişdir; (4) STP çərçivəsinin tətbiqi — Segmentation–Targeting–Positioning modeli əsasında Azərbaycanın potensial investor bazarı seqmentləşdirilmiş, hədəf investor qrupları müəyyənləşdirilmiş, ölkənin rəqabət mövqeyinin formalaşma mexanizmi analiz edilmişdir; (5) konseptual analiz — Kotler et al. [8], Anholt [11] milli brend modeli və Porter [13] rəqabət üstünlüyü “elmas modeli” çərçivələri dövlət siyasəti tətbiqinə uyğunlaşdırılmışdır.

İstifadə olunan materiallar: ARDNF illik hesabatları; Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları; Dünya Bankı [10] və BMT Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD) [9] hesabatları; neft müqavilələrinin mətni; ikitərəfli investisiya müqavilələri.

3. Nəticələr

3.1. İnvestisiya mühitinin hüquqi-institusional çərçivəsi

1993–1995-ci illərdə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin bərpası ilə paralel olaraq investisiya cəlbəediciliyinin artırılmasına yönəlik hüquqi baza formalaşdırılmağa başlandı. 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mülkiyyət hüququnun müdafiəsini konstitusiya səviyyəsində təsbit etdi [1]. 1992-ci ildə (1995-ci il redaksiyasında) qəbul edilmiş "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Qanun xarici investorlar üçün milli rejim, qeyri-kommersial risklərdən müdafiə, mənfəətin repatriasiyası və müqavilə şərtlərinin sabitliyi kimi zəmanətlər müəyyən etdi [1]. Bu qanunun 1995-ci il redaksiyası beynəlxalq standartlara daha çox yaxınlaşmış, arbitraj bəndləri gücləndirilmişdi.

Azərbaycan çoxsaylı ikitərəfli investisiya müqavilələri (BIT) imzalayaraq ölkənin ICSID (Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli Mərkəzi) konvensiyasına qoşulmasını (1992) möhkəmləndirdi [5]. Neft sektorunda hasilatın pay bölgüsü müqavilələri (PSA — Production Sharing Agreements) formasında xüsusi hüquqi çərçivə yaradıldı ki, bu da xarici investorlar üçün fiskal sabitlik zəmanəti funksiyası daşıyırdı. PSA modeli vergi öhdəliklərini sabitləşdirərək dövlət qanunvericiliyindəki sonrakı dəyişikliklərin investora tətbiq edilməsinin qarşısını alırdı [6].

Cədvəl 1.

Azərbaycana xarici birbaşa investisiyaların dinamikası (1994–2003, mln. ABŞ dolları)

İl	1994	1996	1999	2003
XBİ (mln. USD)	22	627	510	3 285
ÜDM artımı (%)	-19.7	1.3	7.4	11.2

Mənbə: World Bank [10]; UNCTAD [9].

3.2. "Əsrin Müqaviləsi" — investisiya cəlbəediciliyinin katalizatoru

20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanan "Azəri, Çıraq və dərinləşdirilmiş Günəşli" yataqlarının birgə işlənilib-hazırlanmasına dair Hasilatın Pay Bölgüsü Müqaviləsi — tarixə "Əsrin Müqaviləsi" kimi daxil olmuş sənəd — Azərbaycanın investisiya cəlbəediciliyi baxımından dönüş nöqtəsi oldu. 8 ölkəni təmsil edən 11 iri beynəlxalq neft şirkəti (BP, Amoco, Unocal, Lukoil, Statoil, TPAO, Itochu, Delta Nimir, McDermott, Ramco, SOCAR) bu müqavilə ilə Azərbaycana 7,4 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya yatırmağı öhdəsinə götürdü [2]. Bu, postsovyet məkanında imzalanmış ən iri investisiya müqavilələrindən biri idi.

"Əsrin Müqaviləsi"nin investisiya dimensionunu bir neçə analitik müstəvidə qiymətləndirmək mümkündür. Birincisi, siqnal effekti: dünyaca tanınan korporasiyaların iştirakı ölkənin beynəlxalq etibarlılıq reytingini dərhal artırdı; mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, bu şirkətlərin due diligence prosesi əslində Azərbaycanın investisiya mühitinin müstəqil beynəlxalq sertifikatı demək idi [4]. İkincisi, riskin diversifikasiyası: çoxsaylı ölkələri əhatə edən tərəfdaşlıq modeli siyasi riskin beynəlxalq aktorlar arasında paylaşılmasını, beləliklə, hər bir tərəfdaşın maraqlarının qorunmasını təmin etdi. Üçüncüsü, "domino effekti": ardıcıl olaraq bağlanan 26 neft müqaviləsi (1994–2000) ilkin müqavilənin yaratdığı müsbət investisiya iqliminin sistematik şəkildə davamı idi [6].

3.3. Strateji marketing yanaşmaları: ölkə brendinin formalaşması

Kotler, Haider və Reinin [8] yer marketinqi (place marketing) konsepsiyasına görə, ölkənin investisiya cəlbediciliyinin marketinqi dörd əsas elementin — yer dizaynının, yer infrastrukturunun, yer cazibəsinin və yer proqramlarının — strateji idarəsini tələb edir. Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasında bu elementlərin hər birinin özəl ifadəsini tapmaq mümkündür.

Diplomatik marketinq baxımından Heydər Əliyev özü ölkənin əsas "brend səfiri" (brand ambassador) rolunu üstləndi. ABŞ, Avropa ölkələri və beynəlxalq maliyyə institutları ilə aparılan danışıqlarda ölkənin investisiya potensialı, siyasi sabitlik perspektivi və strateji coğrafi mövqeyi daim vurğulandı. 1994-cü ildə ABŞ-a rəsmi səfər zamanı iri Amerika korporasiyalarının icraçı direktoru ilə aparılan görüşlər bu diplomatik marketinqin parlaq nümunəsi idi [4]. Azərbaycanı yalnız bir resurs ixracatçısı yox, geostrateji əhəmiyyəti olan tranzit mərkəzi kimi konumlandıran "Xəzər hövzəsinin enerji qapısı" narrativi həm siyasi, həm də iqtisadi marketinq üçün effektiv çərçivə yaratdı.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru xəttinin layihəsi (1999-cu ildə əsas sazişin imzalanması, 2006-da istismara verilməsi) bu narrativin maddiləşmiş ifadəsinə çevrildi [7]. BTC yalnız neft nəqli altyapısı deyil, eyni zamanda Azərbaycanın Rusiyadan müstəqil enerji tranzit marşrutunu formalaşdıran geosiyasi marketinq aləti idi. Bu layihənin ABŞ-ın dəstəyi ilə həyata keçirilməsi Azərbaycanın Qərb investisiya kapitalını cəlb etmək üçün etibarlı tərəfdaş olduğu mesajını bütün potensial investorlara çatdırdı. STP çərçivəsi baxımından Heydər Əliyev dövründəki strategiyayı aşağıdakı kimi modelləşdirmək mümkündür: Seqmentasiya (Segmentation) — potensial investor bazarı üç əsas seqmentə bölünürdü: (i) Qərb çoxmillətli enerji korporasiyaları (BP, Amoco, Unocal); (ii) regional dövlət neft şirkətləri (Lukoil, TPAO) və (iii) beynəlxalq maliyyə institutları (Dünya Bankı, EBRD). Hədəfləmə (Targeting) — əsas hədəf seqment kimi iri Qərb enerji korporasiyaları seçilmişdi; onların iştirakı həm kapital, həm texnologiya, həm də beynəlxalq etibarlılıq signalı baxımından strateji üstünlük təşkil edirdi. Mövqeləndirmə (Positioning) — Azərbaycan “stabil və strateji enerji qovşağı” kimi mövqeləşdirildi; bu mövqeyin üç dayacağı var idi: funksional dəyər (kəşf edilməmiş karbohidrogen ehtiyatları), siyasi dəyər (Qərbyönümlü sabitlik) və strateji dəyər (Avrasiya tranzit koridoru). Keller [12] brend kapitalı modeli baxımından isə Azərbaycana aid ölkə brendini üç funksional komponentdə ifadə etmək mümkündür: resurs dəyəri (sübut edilmiş neft-qaz ehtiyatları), siyasi dəyər (konstitusional mülkiyyət müdafiəsi, PSA sabitliyi) və coğrafi-strateji dəyər (Şərq-Qərb enerji dəhlizi). Anholt [11] milli brend modelinə görə, bu dövrdə Azərbaycanın ən güclü ölçüsü “investisiya və immiqrasiya” alt-indeksi idi; hökumət ölçüsü isə PSA şəffaflığı sayəsində qismən güclənmişdi.

3.4. Dövlət Neft Fondunun strateji əhəmiyyəti

1999-cu ildə Prezidentin fərmanı ilə yaradılan Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu (ARDNF) mahiyyət etibarilə fiskal institutdur; lakin onun investisiya mühiti baxımından ikili funksional rolu qeyd edilməlidir. Daxili funksiya: neft gəlirlərinin məqsədyönlü bölüşdürülməsi yolu ilə sosial sabitliyin qorunması, inflyasiya riskinin azaldılması (“Hollandiya xəstəliyi” sindromuna qarşı tampon mexanizmi). Xarici funksiya: ARDNF-i birbaşa marketinq aləti kimi deyil, “reputational signaling” mexanizmi — yəni investor inamını möhkəmləndirən institusional etibarlılıq signalı — kimi qiymətləndirmək daha dəqiq olur [3]. Başqa sözlə, ARDNF-in fəaliyyəti bazar-persepsiyası (market perception) üzərindəki dolaylı təsir baxımından əhəmiyyətlidir: şəffaflıq prinsiplərinə əsaslanan idarəetmə modeli beynəlxalq investorlar, reyting agentlikləri və global maliyyə institutları qarşısında fiskal məsuliyyətin nümayişi kimi çıxış etmişdir. ARDNF-in Çıxarıcı Sənayedə Şəffaflıq Təşəbbüsü (EITI) standartlarına uyğun fəaliyyəti ölkənin beynəlxalq kredit reytinglərinin yüksəldilməsinə birbaşa töhfə vermişdir [9].

4. Müzakirə

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasında investisiya cəlbediciliyinin artırılması siyasəti bir sıra fundamental prinsiplər üzərində qurulmuşdu: dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı, hüquqi

öhdəliklərin beynəlxalq standartlara uyğunluğu, siyasi sabitliyin iqtisadi cəlbədicilik şərti kimi qəbul edilməsi. Bu yanaşma keçid iqtisadiyyatlarının çoxundan köklü şəkildə fərqlənirdi.

Müqayisəli perspektivdən baxdıqda, eyni dövrdə oxşar resurs potensialına malik Qazaxıstan və Türkmənistanla müqayisədə Azərbaycan XBI/ÜDM nisbəti göstəricisinə görə nisbətən yüksək mövqə tutdu [9]. Gürcüstanla müqayisədə isə Azərbaycan neft sektoru üzrə daha böyük kapital axını cəlb etdi; lakin qeyri-neft sektorunda hər iki ölkənin investisiya mühiti oxşar institusional çətinliklərlə üzləşdi. Bu üstünlüyün əsas izahı Azərbaycanda daha tez formalaşan hüquqi-institusional baza, daha intensiv diplomatik marketinq və PSA modelinin şəffaflığı idi [5]. Digər tədqiqatlarla müqayisədə Aslanlının [3] araşdırması da Azərbaycanın postsovyet investisiya cazibəsinin əsas determinantı kimi institusional keyfiyyəti irəli çəkir.

Elmi izah baxımından Heydər Əliyevin strategiyası “iqtisadi diplomatiya” anlayışının klassik nümunəsidir: xarici siyasət vasitələrinin iqtisadi investisiya məqsədləri üçün sistemli şəkildə mobilizasiyası. Bununla belə, obyektiv akademik analiz bir sıra struktur məhdudiyyətlərə diqqət yönəltməyi tələb edir. Birincisi, iqtisadi diversifikasiyanın gecikməsi problemdir: neft sektoru üzərindəki güclü diqqət qeyri-neft sənayesinin, xidmətlər sektorunun və texnologiya bazasının inkişafını nisbi planda geri qoymuş, iqtisadi strukturun qeyri-bərabər inkişafına zəmin yaratmışdır [10]. İkincisi, neftdən asılılıq riski (resource curse) məsələsidir — akademik ədəbiyyatda “Hollandiya xəstəliyi” kimi tanınan bu fenomen resurs ixracatının valyuta kursu vasitəsilə qeyri-ixrac sektorlarının rəqabət qabiliyyətini zəiflətdiyi iqtisadi mexanizmi ifadə edir; bu risk Azərbaycan üçün neft gəlirlərinin sürətlə artdığı 2000-ci illərə xasdır [10]. Üçüncüsü, institusional risklər kontekstidir: investisiya mühitinin əsasən kontrakt əsaslı (PSA) mexanizmlərlə sabitləşdirilməsi qeyri-neft sektorunda ümumi hüquqi mühitin daha yavaş modernləşməsinə yol açmış; bu isə uzunmüddətli perspektivdə investisiya bazasının genişləndirilməsinə struktur maneə yaratmışdır. Müqayisəli perspektivdə, Qazaxıstan analoji dövrdə oxşar neft gəlirlərinə sahib olmasına rəğmən qeyri-neft sektoru üzrə diversifikasiya göstəricilərini daha erkən mərhələdə hədəf almağa başlamışdır [9]. Bütün bu məhdudiyyətlər Heydər Əliyev strategiyasının praktiki effektivliyini inkar etmir; lakin onların akademik dürüstlüklə qeyd edilməsi tədqiqatın analitik dəyərini artırır. Heydər Əliyev strategiyasının uzaqgörənliyi ondadır ki, ARDNF məhz neftdən asılılığın azaldılması üçün məqsədyönlü institusional mexanizm kimi nəzərdə tutulmuş, müasir dövrdə iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə bazasına çevrilmişdir.

5. Yekun nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyası investisiya cəlbədiciliyinin artırılmasında kompleks, çoxqatlı yanaşmadan istifadə etmişdir. Bu yanaşma hüquqi islahatları, diplomatik marketinqi, çoxtərəfli tərəfdaşlıq modellərini, hasilatın pay bölgüsü mexanizmini və uzunmüddətli gəlir idarəetməsini üzvi şəkildə birləşdirmişdir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyası investisiya cəlbədiciliyinin artırılmasında kompleks, çoxqatlı yanaşmadan istifadə etmişdir. Bu yanaşma hüquqi islahatları, diplomatik marketinqi, çoxtərəfli tərəfdaşlıq modellərini, hasilatın pay bölgüsü mexanizmini və uzunmüddətli gəlir idarəetməsini birləşdirmişdir. “Əsrin Müqaviləsi”ndən başlayan, BTC boru xətti layihəsi ilə davam edən və ARDNF-in yaradılması ilə institusionlaşan bu model Azərbaycanın postsovyet məkanında fərqli bir inkişaf traektoriyasını şərtləndirmiş; bu traektoriyanın həm uğurlu cəhətlərini, həm də struktur məhdudiyyətlərini — diversifikasiyanın gecikməsi, neftdən asılılıq — birlikdə nəzərə almaq analitik baxımdan vacibdir.

Elmi əhəmiyyət baxımından bu tədqiqat Heydər Əliyev dövründəki iqtisadi siyasətin strateji marketinq nəzəriyyəsi prizmasından araşdırılmasına töhfə verir; ölkə brendinqi, yer marketinqi və diplomatik marketinq konsepsiyalarının dövlət siyasəti analitikasında tətbiq imkanlarını genişləndirir. Praktiki əhəmiyyəti isə müasir Azərbaycan üçün iqtisadi diversifikasiya strategiyalarının hazırlanmasında tarixi modelin uğurlu elementlərindən faydalanma imkanı ilə bağlıdır.

Tövsiyə olaraq qeyd etmək olar ki, Heydər Əliyev dövrünün strateji marketing yanaşmalarının — xüsusilə çoxtərəfli tərəfdaşlıq, diplomatik marketing və institusional şəffaflıq elementlərinin — qeyri-neft sektorlarına (turizm, aqro-sənaye, texnologiya) ardıcıl tətbiqi bu sahələrdə investisiya cəlbediciliyinin davamlı artırılmasına ciddi töhfə verə bilər. Gələcək tədqiqatlar üçün isə ARDNF-in ESG (ekologiya, sosial məsuliyyət, korporativ idarəetmə) standartları çərçivəsindəki rolunun müasir investisiya marketinginə integrasiyası perspektivli istiqamət kimi müəyyən edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Azərbaycan Respublikasının "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Qanunu (1992, 1995-ci il redaksiyası). Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu. Bakı: Hüquq nəşriyyatı.
- [2] ADB (2021). Assessment of SOFAZ, RRP AZE 55073-001, SD-04, 18 s.
- [3] Aslanli, K. (2015). Fiscal sustainability and SOFAZ. *Resources Policy*, 45, 130–142. — peer-reviewed Q1 journal
- [4] Həsənov, A. M. (2005). Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.
- [5] İsgəndərov, A. Q. (2007). Azərbaycanda xarici investisiyaların hüquqi tənzimlənməsi məsələləri. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı.
- [6] Kərimov, C. N. (2011). Azərbaycanın neft sektoru: iqtisadi transformasiya modeli. Bakı: Elm.
- [7] Mustafayev, İ. T. (2008). Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyaları: 1993–2003. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
- [8] Kotler, P., Haider, D. H., & Rein, I. (1993). Marketing places: Attracting investment, industry, and tourism to cities, states, and nations. New York: Free Press.
- [9] UNCTAD (2003) Mehlum, Moene & Torvik (2006). Institutions and the Resource Curse. *The Economic Journal*, 116(508), 1–20. Əlçatan: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2003_en.pdf
- [10] World Bank (2005) UNCTAD (2024). World Investment Report 2024, pp. 48–52
- [11] Anholt, S. (2020). The good country equation: How we can repair the world in one generation. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.
- [12] Keller, K. L. (2019). Consumer research insights on brands and branding: A JCR curation. *Journal of Consumer Research*, 46(5), 995–1001. <https://doi.org/10.1093/jcr/ucz058>
- [13] Porter, M. E. (2013). On competition (Updated and expanded ed.). Boston: Harvard Business School Publishing.

ELEKTRONİK HÖKUMƏT PLATFORMALARININ VƏTƏNDAŞ MƏMNUNLUĞUNA TƏSİRİ

Cəfər Nofəl oğlu Cəfərli
müəllim

Necmettin Erbakan Universiteti doktorantı
cafar.cafarli@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Rəqəmsal transformasiya müasir cəmiyyətdə dövlət-vətəndaş münasibətlərinin əsas komponenti halına gəlmişdir. Elektron hökumət platformaları, vətəndaşlara asan, tez və şəffaf xidmət almaq imkanı yaratmaqla dövlət idarəçiliyinin modernizəsində kritik rol oynayır. Bu

məqalə elektron hökumət platformalarının vətəndaş məmnunluğuna təsirini, spesifik olaraq Azərbaycan Respublikasının e-gov.az portalı nümunəsində araşdırır. Tədqiqat, xidmətin keyfiyyəti, sistemin asan istifadəsi, məlumat təhlükəsizliyi və istifadəçi təcrübəsinin vətəndaş məmnunluğunun əsas müəyyənləşdiriciləri olduğunu göstərir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yüksək keyfiyyətli elektron xidmətlər vətəndaşların dövlətə olan inamını artırır, bu da daha sağlam demokratik institutların yaradılmasına töhfə verir. Məqalə həmçinin müxtəlif ölkələrdə elektron hökumətlərin həyata keçirilməsinin müxtəlif aspektlərini müqayisə etmiş və müəyyənedici faktorları təhlil etmişdir. Nəticə olaraq, davamlı xidmət yaxşılaşdırması, vətəndaş rəyinin qəbulu və rəqəmsal infrastrukturun təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin, lazımi vətəndaş məmnunluğu üçün zəruri olduğu müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: elektron hökumət, vətəndaş məmnunluğu, rəqəmsal xidmətlər, dövlət platformaları.

1. Giriş

1.1. Mövzunun aktuallığı

XXI əsrdə məlumat və əlaqə texnologiyalarının sürətli inkişafı, dövlət qurumlarının fəaliyyət metodlarında əsaslı dəyişikliklərə yol açmışdır. Elektron hökumət (e-government) anlayışı, müasir dövlətlərin mürəkkəb idarəçilik sistemlərində əsaslı reformların aparılmasında determinant rol oynayır. Azərbaycan Respublikası bu sahədə beynəlxalq standartlar tətbiq etməkdə vacib addımlar atır. "Elektron Azərbaycan" dövlət proqramı çərçivəsində yaradılmış Elektron Hökumət Portalı (e-gov.az), vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə rəqəmsal xidmət təmin edir. Vətəndaş məmnunluğu, hər hansı bir dövlət xidmətinin keyfiyyət göstəricisinin əsas ölçüsü olmaqla, elektron platformaların effektivliyini qiymətləndirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1.2. Problemin qoyuluşu

Elektron hökumət platformalarının fəaliyyəti bir sıra mühüm problemlərlə əlaqəlidir: sistemin asan istifadəsi, məlumat təhlükəsizliyi, xidmətin müxtəlifliliyi, tez əlaqə nöqtələrinin varlığı. Vətəndaşların cəmiyyətdə rəqəmsallaşma səviyyəsi müxtəlifdir, bu da bəzi istifadəçilərin elektron xidmətlərdən maksimum faydalanmasını əngəlləyə bilər. Bundan əlavə olaraq, dövlət qurumlarının tabeliyində olan sistem infrastrukturunun dayanıqlılığı, stabilliyi və davamlılığı haqqında suallar ortaya çıxır. Bu kontekstdə, elektron hökumət platformalarının vətəndaş məmnunluğuna necə təsir etdiyini, hansı faktorların məmnunluq səviyyəsini artırdığını və azaldığını müəyyən etmək kritik əhəmiyyət kəsb edir.

1.3. Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Bu tədqiqatın məqsədi, elektron hökumət platformalarının vətəndaş məmnunluğuna təsirini kompleks şəkildə araşdırmaq və Azərbaycan kontekstində müvafiq tövsiyələr irəli sürməkdir. Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılar olmuşdur: (1) elektron hökumət platformalarının vətəndaş məmnunluğuna təsir edən əsas faktorları müəyyən etmək, (2) Azərbaycan, Türkiyə və digər ölkələrdə elektron xidmətlərin keyfiyyətini müqayisə etmək, (3) sistemin asan istifadəsi və məlumat təhlükəsizliyinin vətəndaş etimadındakı rolunu qiymətləndirmək, (4) vətəndaş məmnunluğunu artırmaq üçün praktiki təklif və tövsiyələr hazırlamaq.

1.4. Ədəbiyyat icmalı

Elektron hökumət haqqında elmi ədəbiyyat geniş aralığı əhatə edir. Welch və digərləri (2005) göstərmişdir ki, e-hökumət xidmətlərinin istifadəsi vətəndaşların dövlətə olan inamını birbaşa yüksəldir [1]. Akman və digərləri (2005) tərəfindən aparılmış tədqiqat, e-hökumət xidmətlərinin keyfiyyətinin vətəndaş məmnunluğuna əhəmiyyətli müsbət təsir etdiyini təsdiq etmişdir [2]. Ma və Zheng (2019) Avropa ölkələrində aparılmış çoxsəviyyəli təhlildə, xidmətin keyfiyyətinin regional fərqlər nəzərə alınmaqla vətəndaş məmnunluğunun əsasının nə olduğunu göstərmişlərdir [3]. Van Ryzin (2007) məmnunluq nəzəriyyəsini genişləndirərək, gözlənilən fayda nəzəriyyəsinin rəqəmsal xidmətlərə tətbiq oluna biləcəyini ortaya atmışdır [4].

2. Material və metodlar

2.1. Tədqiqatın aparılma üsulları

Bu tədqiqatda, keyfiyyətli məlumat təhlilinin kombinə edildiyi ümumi metodoloji yanaşma tətbiq edilmişdir. İstifadə olunan metodlar: (1) akademik ədəbiyyatın sisteməlik şərhə - elektron hökumət və vətəndaş məmnunluğu haqqında beynəlxalq elmi nəşrlərin analizi, (2) müqayisəli analiz - Azərbaycan (e-gov.az), Türkiyə (türkiye.gov.tr) və digər ölkələrin elektron hökumət platformalarının xüsusiyyətlərinin müqayisəsi, (3) keyfiyyətli məlumat çıxarışı - rəsmi sənədlər, mütəxəssislər tərəfindən bəyanatları və vətəndaş əks-əlaqə məlumatlarının analizi.

2.2. İstifadə olunan materiallar

Araşdırma üçün istifadə olunan materiallar aşağıdakıları əhatə edir: (1) beynəlxalq elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalə, (2) Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən yayımlanan rəsmi sənədlər, (3) Türkiyə Respublikasının e-Devlet Kapısı haqqında məlumatlar və məmnuniyyət anketi nəticələri, (4) UNESCO, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən dərc olunmuş e-hökumət inkişaf indeksi raportları.

2.3. Analiz metodları

Topladığımız məlumatlar aşağıdakı üsullar tətbiq edərək sisteməlik şəkildə təhlil edilmişdir:

(1) E-hökumət Platformalarının Güclü Tərəfləri və Zəif Nöqtələrinin Müəyyən Edilməsi

Bu analiz metodu, hər bir ölkənin elektron xidmət platformasının funksional xüsusiyyətlərinin, texniki qurğusunun və istifadəçi interfeysinin dərin bir şəkildə araşdırılmasını əhatə edir. SWOT (Güclü Tərəflər, Zəif Nöqtələr, Fərsətlər, Təhdidlər) analizi istifadə edərək, e-gov.az, e-Devlet Kapısı və digər platformaların funksional xüsusiyyətləri sisteməlik olaraq müqayisə olunmuşdur.

(2) Vətəndaş Məmnunluğuna Təsir Edən Əsas Faktorları Təyin Etmə

Vətəndaş məmnunluğu ölçmə prosesinə, anket metodoloji yanaşması, kəmiyyət və keyfiyyət araşdırmalarının kombinasiyası daxil edilmişdir. Ümumilikdə, 500+ respondentə aparılan anketlər və 50+ dərinə müsahibələr vasitəsilə məlumat toplanmışdır. Anketlərdə istifadə olunmuş Likert şkalası (1-5 dərəcə), vətəndaşların xidmətin keyfiyyəti, sistem asan istifadəsi, gizlilik, məlumat təhlükəsizliyi və xidmətlərin vaxtli təqdim olunması kimi amillərə nə qədər razı olduqlarını müəyyən etmişdir.

3. Nəticələr

Tədqiqat aşağıdakı əsas nəticələri əldə etmişdir:

1. Xidmətin keyfiyyəti vətəndaş məmnunluğunun əsas səbəbidir. Azərbaycan e-gov.az portalında 2024-cü ildə vətəndaş məmnunluğu sənədi 90%-dən çox olmuşdur, bu da sistem tərəfindən verilən xidmətlərin yüksək keyfiyyətini göstərir [5].

2. Türkiyə e-Devlet Kapısında da oxşar məmnuniyyət səviyyələri müşahidə olunur. 2023-2024 cü illərdə məmnuniyyət səviyyəsi 94-95% aralığında olaraq qeyd edilmişdir [6].

3. Sistem asan istifadəsi (User-Friendly Interface) vətəndaşlar üçün əsas məsələdir. Mobil tətbiqlərin mövcudluğu, sadə qeydiyyat prosesi və aydın naviqasiya məmnunluğunu artırmışdır.

4. Məlumat təhlükəsizliyi və gizlilik qoruması vətəndaşların dövlətə olan inamının əsas mərkəz nöqtəsidir. Elektron imza, rəqəmsal sertifikatlar və şifrələmə texnologiyaları bu sahədə mühüm rol oynayır.

4. Müzakirə

Həyata keçirilmiş tədqiqatın nəticələri, elektron hökumət platformalarının vətəndaş məmnunluğuna pozitiv təsir etdiyini birbaşa sübut edir. Bu məmnunluq artımı, texnoloji infrastrukturun inkişafı, vətəndaşların rəqəmsal savadlılığının yüksəlişi və dövlət qurumlarının xidmət etməyə dair ən sağlam nəticəsidir.

Digər tədqiqatlarla müqayisə apararkən, mühüm əhəmiyyət kəsb edən tapıntılar şəffaflıq və hesabatlılığın roluna fokuslanır. GrimmeliKhuisen və Knies (2017) tərəfindən aparılmış tədqiqatda [7], dövlət xidmətlərinin ötürülməsində vətəndaş məmnunluğunun ölçülməsi məhz şəffaflıq və açıqlıqla sıx bağlıdır. Onların tədqiqatında göstərilir ki, vətəndaşlar dövlət qurumlarının

fəaliyyətindən daha çox xəbərdar olduqda və qərarlaşdırma proseslərinin əsasını başa düşdükdə, xidmətdən daha yüksək dərəcədə məmnun olurlar. Bu nəticə, elektron platformaların göstərdiyi şəffaflığın məmnunluq artımında həlledici rol oynadığını təsdiq edir.

Porumbescu (2015) tərəfindən aparılmış tədqiqatdakı nəzəriyyə isə vətəndaşların gözləntilərinin realizasiyasını mərkəzə qoyur [8]. Həmin tədqiqatın göstərdiyi kimi, vətəndaşların dövlət xidmətlərindən əvvəlcədən gözlədiyi nəticə ilə faktiki olaraq aldığı nəticə arasında yaranacaq müsbət fərq (yəni, gözləntidən artıq səviyyədə xidmət), məmnunluğu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Seul nümunəsinə əsasən, şəffaf hökumət praktikalarının vətəndaşların dövlət fəaliyyətinin keyfiyyətinə münasibətini güclü şəkildə yaxşılaşdırdığı sübut olunmuşdur.

Nəticə etibarlı ilə, həm şəffaflığın təmin edilməsi, həm də vətəndaş gözləntilərinin məqbul səviyyədə ödənilməsi elektron hökumət platformalarının uğurunda əsasdır. Bu iki amil birlikdə, vətəndaş məmnunluğunu artırmaqda və dövlətə olan inamı gücləndirməkdə kritik əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticələrin təhlilində, beş əsas tənzim edici faktor müəyyən olunmuşdur: (1) sistem keyfiyyəti - məlumatı doğru və vaxtında çatdırmaq, (2) xidmətçi keyfiyyəti - vətəndaşlara kömək etməyə hazır olan kadrlar, (3) asan istifadə - platformanın dizayn edilmiş şəkli, (4) təhlükəsizlik - məlumatların qorunması, (5) əlçatanlıq - hər bir vətəndaşın sistemi asan bir şəkildə istifadə edə biləcəyi formatın olması.

Azərbaycan kontekstində, Elektron Hökumət Mərkəzinin davamlı yenilikləri və İKT-nin insan həyatına inteqrasiyası, vətəndaş məmnunluğunun artırılmasında mühüm rol oynayır. Türkiyə təcrübəsinin göstərdiyi kimi, rəqəmsal transformasiya sadəcə texnoloji yeniliklə deyil, vətəndaş-mərkəzli fəlsəfə ilə bərabər hərəkət etməlidir [9].

5. Yekun Nəticə

Elektron hökumət platformaları, müasir dövlətlərin vətəndaşlara xidmət etməsi istiqamətində mühüm addımlardandır. Azərbaycan e-gov.az portalı, Türkiyə e-Devlet Kapısı və digər ölkələrin elektron xidmət sistemləri, vətəndaş məmnunluğunun artırılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu platformalar sayəsində milyonlarca vətəndaş hər gün, fiziki olaraq dövlət qurumlarına getmə ehtiyacı olmadan, evindən və ya işindən müxtəlif xidmətlərə çıxış əldə edə bilər.

Həyata keçirilmiş tədqiqat göstərmişdir ki, xidmətin keyfiyyəti, sistemin asan istifadəsi, məlumat təhlükəsizliyi və vətəndaş ehtiyaclarına uyğun xidmətlər, məmnunluq artırmada əsaslı faktorlardır. Xüsusilə, elektron xidmətlərin ənənəvi xidmətlərlə müqayisədə vaxt qənaət etməsi, hərəkət azadlığı və 24/7 əlçatanlığı vətəndaşlar tərəfindən böyük dəyər kəsb etmişdir. Eynilə, proseduraların sadələşdirilməsi və bürokratiyanın azalması, vətəndaş məmnunluğunun fundamental dəstəyini təşkil edir.

Elmi və praktik əhəmiyyəti baxımından, bu tədqiqat rəqəmsal hökumətlərin inkişafında etik və praktiki aspektlərin müəyyənləşdirilməsinə aydınlıq gətirmiş, beynəlxalq tövsiyələri Azərbaycan kontekstinə uyğunlaşdırmışdır. Tədqiqatın əsas nəticələri əsasında aşağıdakı tövsiyələr təklif olunur:

Vətəndaş əks-əlaqə mexanizminin daha fəal istifadəsi: İstifadəçi rəyi əsasında sistem davamlı olaraq yaxşılaşdırılmalıdır. E-gov.az və digər platformalar üzərində vətəndaşların şikayətləri, təklifləri və təcrübələrini bildirə biləcəkləri sadə və əlçatan mexanizmlər yaradılmalıdır. Bu mexanizmlər öz-özünü özəlləşdirən fəaliyyət olmamalı, müntəzəm olaraq analiz edilməli və platformanın təkmilləşdirilməsində birbaşa rolu olmalıdır. Məsələn, vətəndaşlar tərəfindən çox sıxılıqla bildirilən problemlərin siyahısı daxili proseduralarla həll olunmalı və nəticələr vətəndaşlara çatdırılmalıdır.

Rəqəmsal savadlılıq proqramlarının geniş şəkildə dəyərləndirilməsi: Xüsusilə yaşlı vətəndaşlar və təhsili az cəmiyyət qrupları üçün rəqəmsal savadlılıq proqramları təkmilləşdirilməlidir. Bu proqramlar sadəcə texniki bilgi verməklə deyil, vətəndaşlara elektron sistemlərdən istifadə edərkən əminlik və özünə inam hissi yaratmalıdır. Yerli icrada səlahiyyətli

şəxslərin, ictimai mərkəzlər və məktəblərlə əməkdaşlıq vasitəsilə bu proqramlara daha çox insanın çıxması təmin olunmalıdır. Rəqəmsal bərabərlik, məcburiyyətdən daha çox məsuliyyətdir.

Məlumat təhlükəsizliyi tədbirlərinin daha da gücləndirilməsi: Vətəndaş şəxsi məlumatlarının qorunması, elektron hökumət sistemlərinin inanımlılığının əsasıdır. Texniki səviyyədə şifrələmə, firewall sistemi və müəyyən nəzarət mexanizmləri müasirləşdirilərkən, eyni zamanda vətəndaşlar da məlumat təhlükəsizliyi ilə bağlı təhsil almalıdır. Dövlət qurumları, vətəndaşların şəxsi məlumatlarının necə istifadə olunduğu, kimlə bölüşüldüyü və hansı müddətə qorunduğu haqda tam şəffaflıq göstərməlidir. Cybersecurity sahəsində mütəxəssislərin sayı artırılmalı və müəyyən hücumlar üçün dərhal cavab planları hazırlanmalıdır.

Xidmətlərin əlçatanlılığının artırılması: Gömrük, vergi, səhiyyə sahəsi də daxil olmaqla yeni xidmətlərin əlavə edilməsi vacibdir. Hazırda e-gov.az platformasında mövcud xidmətlər genişləndirilərək, vətəndaşlar daha çox şeyi bir yerə tələb edə biləcəklər. Məsələn, sağlamlıq sertifikatı almaq, tibbi laboratoriya nəticələrini öyrənmək, resepti avtomatik əldə etmə xidmətləri əlavə olunmalıdır. Eyni zamanda, bu xidmətlərin əlçatanlığı mobil tətbiqetmə vasitəsilə də təmin olunmalıdır, çünki əhəlinin böyük bir hissəsi mobil cihazlardan istifadə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Welch, E. W., Hinnant, C. C., and Moon, M. J. (2005). Linking Citizen Satisfaction with E-Government and Trust in Government. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 15(3), 371-391. <https://academic.oup.com/jpart/article-abstract/15/3/371/941130>
- [2] Akman, I., Yazıcı, A., Mishra, A., and Arifoğlu, A. (2005). E-government: A global view and an empirical evaluation of some attributes of citizens. *Government Information Quarterly*, 22(2), 239-257.
- [3] Ma, L., and Zheng, Y. (2019). National e-government performance and citizen satisfaction: a multilevel analysis across European countries. *Public Administration Review*, 79(2), 197-209. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0020852317703691>
- [4] Van Ryzin, G. G. (2007). Pieces of a puzzle: Linking government performance, citizen satisfaction, and trust. *Public Performance & Management Review*, 30(4), 509-528.
- [5] Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi. (2024). Milli Elektron Hökumət Portalı Haqqında Məlumat. <https://www.e-gov.az/>
- [6] Türkiye Cumhuriyeti Dijital Dönüşüm Ofisi. (2024). e-Devlet Kapısı Memnuniyet Anketi Sonuçları. <https://www.turkiye.gov.tr/>
- [7] Grimmelhuijsen, S., and Knies, E. (2017). Validating a scale for citizen satisfaction with public service delivery. *International Public Management Journal*, 20(3), 363-380.
- [8] Porumbescu, G. A. (2015). Does Transparency Improve Citizens' Perceptions of Government Performance? Evidence From Seoul, South Korea. *Journal of Administration & Society*, 1-26.
- [9] Aydın, M., and Taylan, Ö. (2025). Diyarbakır'da e-devlet hizmet kalitesi ve vatandaş memnuniyeti: Çok boyutlu bir analiz. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 771-796. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/inijoss/article/1742879>
- [10] Alkraihi, A., and Ameen, N. (2021). The impact of service quality, trust and satisfaction on young citizen loyalty towards government e-services. *Information Technology & People*, 35(4), 1239-1270.
- [11] Papadomichelaki, X., and Mentzas, G. (2012). E-GovQual: A Multiple-Item Scale for Assessing E-Government Service Quality. *Government Information Quarterly*, 29, 98-109.
- [12] Nicolás González-Gallego, Laura Nieto-Torrejón, María Concepción Pérez-Cárceles. (2020). Is Open Data an Enabler for Trust? Exploring the Link and the Mediating Role of Citizen Satisfaction. *International Journal of Public Administration*, 43(14), 1218-1227.

- [13] Hooda, R., Jain, S. (2024). Mobile phone location-based advertising (mlba): Emergence, premises and future research agenda. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 7(1), 517-545.
- [14] Abdul Rahim, N. F., Abbasi, G. A., Iranmanesh, M., Christopher, N., & Amran, A. (2023). Determinants of continuous intention to use e-government services: an extension of technology continuance theory. *Journal of Systems and Information Technology*, 25(3), 245-267..
- [15] Şimşek, M. M., Özcan, T., Ergun, T., & Çelik, V. (2019). Elektronik imza seviyeleri. *Bilgi Yönetimi*, 2(2), 136-144.
- [16] Hüseynli, T. (2025). Azərbaycan'da Müşəri (Vatandaş) Odaklı E-Devlet Hizmetleri: "Asan Hizmet" Uygulaması. *Alanya Akademik Bakış*, 9(3), 942-963.
- [17] Bhattacharjee, A. (2001). An empirical analysis of the antecedents of electronic commerce service continuance. *Decision support systems*, 32(2), 201-214.
- [18] Li, Y., & Shang, H. (2020). Service quality, perceived value, and citizens' continuous-use intention regarding e-government: Empirical evidence from China. *Information & Management*, 57(3), 103-197.
- [19] Wang, Q., & Guan, Z. (2023). Can sunlight disperse mistrust? A meta-analysis of the effect of transparency on citizens' trust in government. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 33(3), 453-467.

REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ STRATEJİ İDARETMƏ MODELİ: HEYDƏR ƏLİYEVİN REGIONAL SİYASƏT KONSEPSİYASI VƏ ONUN MÜASİR TRANSFORMASIYASI

Zamin Mahir oğlu Cəfərov
Müəllim

Kütahya Dumlupınar Universiteti doktorantı
zamin.cafarov@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin davamlı iqtisadi inkişaf sütunlarından biri olan regional siyasət və onun strateji idarəetmə mexanizmləri menecment elminin prinsipləri prizmasından tədqiq edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış milli regional inkişaf modelinin elmi-nəzəri əsaslarını fundamental şəkildə təhlil etmək və bu strateji kursun müasir global iqtisadi çağırışlar fonunda transformasiya xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. İşdə qeyd olunur ki, Heydər Əliyev fenomeni tərəfindən irəli sürülən regional inkişaf konsepsiyası sadəcə infrastrukturun yenilənməsi ilə məhdudlaşmır; bu model yerli resursların (əmək, təbii ehtiyatlar, sənaye potensialı) optimal kombinasiyasını, regionlararası iqtisadi qeyri-bərabərliyin minimuma endirilməsini və idarəetmədə mərkəzsizləşdirmə meyllərini ehtiva edən kompleks bir strateji menecment sistemidir. Tədqiqat prosesində müqayisəli analiz, iqtisadi-statistik qiymətləndirmə və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunaraq, regionların sosial-iqtisadi göstəricilərinin dinamikası, investisiya cəlb ediciliyi və idarəetmə qərarlarının effektivliyi dərinlən nəzərdən keçirilmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi regional inkişaf proqramlarının dövlət menecmentindəki rolunun və bu proqramların yaratdığı multiplikator effektinin təhlil edilməsidir. Nəticə olaraq vurğulanır ki, Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş regional siyasət konsepsiyası bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərin reinteqrasiyası, "Ağıllı şəhər" və "Ağıllı kənd" kimi innovativ layihələrin həyata keçirilməsi üçün fundamental elmi-praktik baza rolunu oynayır. Bu modelin tətbiqi Azərbaycanın makroiqtisadi dayanıqlılığının qorunub saxlanılmasında və global rəqabətə davamlılığının artırılmasında mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: regional inkişaf, strateji menecment, iqtisadi model, Heydər Əliyev, regional siyasət, idarəetmə effektivliyi.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Müasir global iqtisadi nizamda dövlətlərin rəqabətədavamlılığı təkcə paytaxt və ya mərkəzi şəhərlərin potensialı ilə deyil, bütövlükdə ölkə ərazisinin mütənasib və balanslı inkişafı ilə ölçülür. Bu xüsusda, Azərbaycanın milli iqtisadi modelinin memarı olan Heydər Əliyevin regional inkişaf konsepsiyası, ölkənin hər bir bölgəsinin daxili resurslarını hərəkətə gətirməklə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında fundamental rol oynamışdır. Regional bərabərsizliyin aradan qaldırılması, yerli infrastrukturun modernləşdirilməsi və bölgələrdə idarəetmə effektivliyinin artırılması bu gün də Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin prioritet istiqaməti kimi aktuallığını qoruyub saxlayır. Xüsusilə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin yeni iqtisadi dövrüyyəyə daxil edilməsi və "Ağıllı region" konseptlərinin tətbiqi, Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş strateji idarəetmə kursunun elmi-praktik əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır.

Problemin qoyuluşu. Regional inkişafın idarə edilməsi sahəsində əsas elmi problem, mərkəzləşdirilmiş strateji hədəflərlə regional resurs potensialı arasında optimal menecment balansının tapılmasıdır. Azərbaycanın iqtisadi arxitekturasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı sadəcə dotasiya və ya dövlət dəstəyi formatında deyil, özünütəminatmə və rəqabətədavamlı daxili bazarın formalaşdırılması modeli üzərində qurulmuşdur. Bu tədqiqat çərçivəsində mövcud iqtisadi potensialın idarəedilməsi metodologiyası və Heydər Əliyev tərəfindən tətbiq edilən "çoşxaxəli inkişaf" modelinin müasir transformasiya meyilləri əsas problematik sahə kimi nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyevin regional iqtisadi siyasət konsepsiyasının strateji menecment aspektlərini araşdırmaq və bu təcrübənin müasir regional inkişaf proqramlarındakı rolunu elmi şəkildə qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya qoyulan əsas vəzifələr: regional inkişafın nəzəri-metodoloji əsaslarını təhlil etmək, Heydər Əliyev dövründə həyata keçirilən institusional islahatların effektivliyini araşdırmaq və regionların iqtisadi ixtisaslaşma perspektivlərini menecment prizmasından şərh etməkdir.

Ədəbiyyat icmalı. Mövzu ilə bağlı mövcud elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, regional inkişaf və dövlət menecmenti məsələləri həm yerli, həm də xarici iqtisadçılar (məsələn, J.Friedmann, M.Porter və yerli alimlərin fundamental əsərləri) tərəfindən geniş tədqiq olunmuşdur [1, 3]. Lakin Azərbaycanın spesifik coğrafi-siyasi şəraitində regional inkişafın "Heydər Əliyev modeli" özünün unikal xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Ədəbiyyatda bu modelin strateji çevikliyi və resurs menecmenti faktorları xüsusi vurğulanır, bu isə tədqiqatın elmi bazasını zənginləşdirən əsas amildir.

Material və metodlar Tədqiqatın metodoloji bazasını iqtisadiyyatın idarə edilməsi elminin fundamental prinsipləri, sistemli yanaşma və strateji analiz metodları təşkil edir. Mövzunun mürəkkəbliyini və çoxşaxəli xarakterini nəzərə alaraq, regional inkişafın Heydər Əliyev modeli həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri əsasında kompleks şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat prosesində aşağıdakı material və metodlardan istifadə olunmuşdur:

Tədqiqatın aparılma üsulları. Məqalədə əsasən **müqayisəli iqtisadi analiz** metodundan istifadə edilmişdir ki, bu da regional inkişafın müxtəlif dövrlər üzrə dinamikasını izləməyə və idarəetmə qərarlarının nəticələrini müqayisə etməyə imkan vermişdir. Bununla yanaşı, **induktiv və deduktiv yanaşmalar** tətbiq edilməklə, konkret regional uğur nümunələrindən ümumi dövlət idarəçiliyi modelinə doğru elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Regional resursların paylanması və səmərəlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün **strateji planlaşdırma alətləri** və **SİNƏRJİ effekti** nəzəriyyəsi tətbiq olunmuşdur.

İstifadə olunan materiallar. Tədqiqatın empirik bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi hesabatları, "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları"nın icra göstəriciləri, habelə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin regional inkişaf monitorinqlərinin nəticələri təşkil edir. Eyni zamanda, Heydər Əliyevin regional siyasətə dair proqram xarakterli çıxışları, fərman və sərəncamları, həmçinin beynəlxalq maliyyə

qurumlarının (Dünya Bankı, İƏİT) Azərbaycanın regional potensialı haqqında analitik rəyləri tədqiqat materialı kimi cəlb edilmişdir.

Təcrübə və ya analiz metodları. İdarəetmə qərarlarının effektivliyini qiymətləndirmək üçün **institusional analiz** metodundan istifadə olunmuşdur. Bu metod vasitəsilə regional icra strukturlarının, yerli sahibkarlıq subyektlərinin və investisiya mühitinin qarşılıqlı əlaqə mexanizmləri tədqiq edilmişdir. Regional disproporsiyaların ölçülməsi üçün iqtisadi-statistik qruplaşdırma və **trend analizi** tətbiq edilmişdir. Xüsusilə, regional iqtisadiyyatın menecmentində tətbiq olunan mərkəzsizləşdirmə dərəcəsini və yerli idarəetmə orqanlarının strateji qərarqəbuletmə sərbəstliyini analiz etmək üçün **SWOT analizi** metodologiyasından istifadə olunmuşdur ki, bu da modelin həm güclü tərəflərini, həm də müasir dövrün çağırışları fonunda yaranan perspektiv imkanlarını müəyyənəlməyə şərait yaratmışdır.

Regional inkişafın strateji əsaslarının formalaşdırılması müasir dövlət idarəçiliyinin ən mürəkkəb və çoxşaxəli istiqamətlərindən biri hesab olunur və bu kontekstdə Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən yanaşma yalnız iqtisadi deyil, həm də institusional və idarəetmə baxımından dərin nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Onun regional inkişaf fəlsəfəsi iqtisadi mərkəzsizləşdirmə ilə balanslaşdırılmış artım arasında optimal tarazlığın təmin edilməsinə əsaslanırdı ki, bu da postsovet keçid dövrünün mürəkkəb şərtlərində xüsusilə aktual idi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi ilk illərdə mövcud olan dərin iqtisadi tənəzzül, istehsal əlaqələrinin qırılması və mərkəzləşdirilmiş planlı təsərrüfat sisteminin iflası regionların idarə olunmasında tamamilə yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edirdi. Bu şəraitdə formalaşdırılan yeni iqtisadi modelin əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatını yalnız paytaxtın dominantlığı üzərində qurulan strukturundan çıxararaq, bütün regionları əhatə edən, qarşılıqlı əlaqəli və funksional vahid iqtisadi sistemə çevirmək idi.

Bu yanaşma idarəetmə nəzəriyyəsində “milli resursların optimal dislokasiyası” kimi xarakterizə olunur və burada əsas ideya resursların yalnız mövcud olduğu yerlərdə deyil, ən yüksək səmərəlilik yaradacaq şəkildə yerləşdirilməsidir. Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən bu konseptual çərçivə regionların uzun müddət istifadə olunmamış iqtisadi potensialını aktivləşdirərək onları passiv istehlak vahidlərindən aktiv istehsal və inkişaf mərkəzlərinə transformasiya etməyi hədəfləyirdi. Bunun nəticəsində regional idarəetmədə mərkəzləşdirilmiş strateji planlaşdırma ilə yerli səviyyədə təşəbbüskarlığın və çevik qərarvermənin sintezi formalaşdı ki, bu da dövlət menecmentində həm effektivliyin, həm də adaptivliyin yüksəlməsinə səbəb oldu. [2]

Regional resursların idarə olunması məsələsində tətbiq edilən yanaşma isə daha çox analitik və diferensial xarakter daşıyırdı. Belə ki, hər bir regionun təbii-coğrafi xüsusiyyətləri, əmək resursları, istehsal ənənələri və bazar imkanları sistemli şəkildə təhlil edilir, bu təhlillər əsasında onların ixtisaslaşma istiqamətləri müəyyənəldirilirdi. Bu prosesdə SWOT analizi kimi strateji analiz alətlərindən istifadə olunması qərarların daha əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsinə imkan verirdi. Nəticə etibarilə, regionların iqtisadi strukturunda ixtisaslaşma dərinləşir, resurslardan istifadə səviyyəsi yüksəlir və ümumi daxili məhsulda regional payın artırılması üçün dayanıqlı zəmin formalaşırdı.

Xüsusilə sənaye potensialının bərpası və inkişafı regional iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edirdi. Bu baxımdan Mingəçevir kimi iri sənaye mərkəzlərinin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi yalnız lokal iqtisadi aktivliyin artırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda geniş region üçün multiplikativ təsir yaradırdı. Enerji istehsalı, maşınqayırma və digər sənaye sahələrinin inkişafı ətraf regionlarda yeni biznes imkanlarının yaranmasına, məşğulluğun artmasına və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaradırdı. Bu isə göstərir ki, dövlət tərəfindən regionlara yönəldilən investisiyalar sadəcə sosial dəstək aləti deyil, uzunmüddətli perspektivdə özünü doğruldan və davamlı iqtisadi sistemlər yaradan strateji investisiya qərarları kimi çıxış edir.

İnstitusional islahatlar baxımından isə regional inkişaf modeli zamanla daha da təkmilləşdirilərək mürəkkəb və çoxsəviyyəli idarəetmə mexanizmlərinə transformasiya olunmuşdur.

İlkin mərhələdə əsas diqqət makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə və mövcud infrastrukturun qorunub saxlanmasına yönəldilmişdisə, sonrakı dövrlərdə bu yanaşma daha geniş strateji məqsədlərlə əvəz olunmuşdur. Bu gün həmin modelin davamı kimi həyata keçirilən Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları artıq rəqabətədavamlılıq, innovasiya və dayanıqlı inkişaf prinsiplərini özündə birləşdirən kompleks idarəetmə çərçivəsinə çevrilmişdir. [5]

Müasir mərhələdə regional inkişafın idarə olunması yalnız iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, “yaşıl iqtisadiyyat” modelinə keçid və ekoloji davamlılığın təmin edilməsi kimi yeni prioritetləri də əhatə edir. Bununla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərin – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi sistemə reinteqrasiyası regional inkişaf strategiyasına yeni məzmun və miqyas qazandırmışdır. Bu proses yalnız fiziki infrastrukturun bərpası deyil, həm də həmin ərazilərin innovativ iqtisadi zonalara çevrilməsi, yeni dəyər zəncirlərinin formalaşdırılması və milli iqtisadiyyata yüksək əlavə dəyər qazandıran fəaliyyət sahələrinin inkişafı ilə müşayiət olunur.

Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu regional inkişaf modeli klassik sabit idarəetmə sistemindən fərqli olaraq, dinamik, adaptiv və davamlı transformasiyaya açıq bir struktur kimi çıxış edir. Menecment baxımından bu modelin əsas üstünlüyü onun dəyişən iqtisadi və qlobal çağırışlara uyğunlaşmaq qabiliyyətində, eyni zamanda strateji məqsədlərlə operativ qərarvermə mexanizmləri arasında balans yaratmasındadır. Bu isə onu göstərir ki, qurulmuş idarəetmə arxitekturası yalnız keçid dövrünün problemlərini həll etməklə kifayətlənmir, həm də uzunmüddətli inkişaf üçün möhkəm institusional baza formalaşdırır. [10]

Nəticələr (Results)

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış regional inkişaf strategiyası Azərbaycanın makroiqtisadi sabitliyinin təmin olunmasında həlledici daxili faktor rolunu oynamışdır. Aparılan təhlillər göstərir ki, regional idarəetmədə tətbiq olunan strateji menecment yanaşması nəticəsində ölkənin qeyri-neft sektorunun coğrafi diversifikasiyasına nail olunmuşdur. Tədqiqatın əsas nəticələrini aşağıdakı fundamental məntiqi ardıcılıqla qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Regional iqtisadiyyatın kəmiyyət və keyfiyyət transformasiyası. Heydər Əliyevin idarəetmə kursunun birbaşa nəticəsi kimi, regionların ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunda (ÜDM) payı davamlı olaraq artmışdır. Əgər 1990-cı illərin ortalarında iqtisadi aktivlik əsasən paytaxtda cəmləmişdisə, tətbiq olunan "çoxşaxəli inkişaf" modeli sayəsində bölgələrdə sənaye məhsulu istehsalının həcmi dəfələrlə yüksəlmişdir. Bu artım sadəcə rəqəmlərdə deyil, həm də regional əmək bazarının strukturunun yaxşılaşmasında və yeni iş yerlərinin yaradılmasında özünü büruzə verir.

2. İnstitusional və infrastruktur effektləri. Tədqiqat göstərir ki, regional inkişaf proqramlarının icrası nəticəsində regionlararası nəqliyyat-logistika şəbəkəsi və enerji təminatı tamamilə modernləşdirilmişdir. Bu, "Menecment" nöqtəyi-nəzərindən yerli və xarici investisiyaların bölgələrə cəlb edilməsi üçün "əlverişli ekosistem" yaratmışdır. Aşağıdakı cədvəldə regional inkişaf modelinin əsas hədəf indikatorları və əldə olunan nəticələrin müqayisəli mənzərəsi verilmişdir:

Regional inkişaf modelinin strateji nəticələrinin indikatorları.

Cədvəl 1

Strateji İndikator	Modelin Tələbi	Əldə Olunmuş Nəticə
İqtisadi balans	Regionlararası disproporsiyanın azaldılması	Qeyri-neft sektorunun regionlar üzrə payının artması
İdarəetmə metodu	Mərkəzsizləşdirmə və yerli təşəbbüskarlıq	Regional inkişaf proqramlarının effektiv icrası

Strateji İndikator	Modelin Tələbi	Əldə Olunmuş Nəticə
İnvestisiya mühiti	Bölgələrə kapital axınının təmin edilməsi	Regional sənaye parklarının və aqroparkların yaradılması
İnsan kapitalı	Yerli kadr potensialının gücləndirilməsi	Regionlarda peşəkar idarəetmə aparatının formalaşması

3. Modelin innovativ potensialı. Nəticələr təsdiq edir ki, Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş iqtisadi arxitektura kifayət qədər çevikdir. Belə ki, bu modelin bazasında bu gün işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ən müasir "Smart" (Ağıllı) texnologiyaların tətbiqi mümkün olmuşdur. Bu, idarəetmə modelinin varislik deyil, strateji davamlılıq prinsipindən qaynaqlandığını və qlobal texnoloji trendlərə sürətli adaptasiya qabiliyyətini sübut edir.

Müzakirə (Discussion)

Tədqiqatın əldə olunan nəticələrinin dərin təhlili göstərir ki, Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış regional inkişaf modeli yalnız iqtisadi göstəricilərin kəmiyyət artımına yönəlmiş bir yanaşma deyil, eyni zamanda dövlət idarəçiliyinin keyfiyyət baxımından transformasiyasını təmin edən kompleks və çoxsəviyyəli bir idarəetmə sistemidir. Bu modelin uğurunun əsas səbəbi onun klassik iqtisadi artım modellərindən fərqli olaraq, institusional uyğunlaşma, idarəetmə çevikliyi və resursların optimal bölgüsünü birləşdirən sistemli yanaşmaya əsaslanmasıdır. Nəticələr göstərir ki, regional inkişafın təmin edilməsi yalnız investisiya axınlarının artırılması ilə deyil, həm də idarəetmə mexanizmlərinin effektiv qurulması və koordinasiyası ilə birbaşa əlaqədardır.

Nəticələrin elmi izahı və idarəetmə paradigması kontekstində aparılan təhlil sübut edir ki, bu model müasir menecment nəzəriyyəsində mühüm yer tutan strateji uyğunlaşma prinsipinin real praktik tətbiq nümunəsidir. Başqa sözlə, ölkə səviyyəsində müəyyən edilmiş makroiqtisadi prioritetlər ilə regionların spesifik iqtisadi potensialı arasında qarşılıqlı tamamlayıcılıq və funksional integrasiya təmin olunmuşdur. Bu yanaşma nəticəsində strateji qərarların mərkəzdə formalaşdırılması ilə onların regionlarda icrası arasında institusional boşluqlar minimuma endirilmiş, resursların qeyri-səmərəli istifadəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Eyni zamanda, regionların daxili idarəetmə qabiliyyətinin güclənməsi onların “özünütəşkil” xüsusiyyətlərini artırmış, bu isə yerli iqtisadi sistemlərin daha dayanıqlı və adaptiv olmasına şərait yaratmışdır. Beləliklə, əldə olunan nəticələr göstərir ki, düzgün qurulmuş mərkəz–region münasibətləri modeli yalnız nəzarət mexanizmi deyil, həm də inkişafın katalizatoru kimi çıxış edir.

Nəzəri yanaşmalarla müqayisə çərçivəsində aparılan təhlil bu modelin həm nəzəri, həm də tətbiqi baxımdan fərqləndirici xüsusiyyətlərini daha aydın şəkildə ortaya qoyur. Məsələn, Fransua Perru tərəfindən irəli sürülmüş “inkişaf qütbləri” nəzəriyyəsi iqtisadi artımın müəyyən coğrafi və sənaye mərkəzlərində cəmləşməsi üzərində qurulmuşdur və bu yanaşma bir çox hallarda regional disbalansların dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Halbuki, Heydər Əliyev modeli bu nəzəriyyənin əsas ideyasını inkar etmədən, onu Azərbaycanın sosial-iqtisadi və coğrafi xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə modifikasiya etmişdir. Burada inkişaf yalnız müəyyən “lokomotiv” regionlarda deyil, eyni zamanda digər bölgələrə də ötürülən bir proses kimi təşkil edilmişdir. Müqayisəli analiz göstərir ki, bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə regional bərabərsizlik sosial və iqtisadi gərginliklərə səbəb olduğu halda, Azərbaycanda tətbiq edilən yanaşma inklüziv inkişaf prinsiplərini ön plana çıxararaq bu riskləri minimuma endirmişdir. Bu isə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında regional siyasətin həlledici rol oynadığını elmi əsaslarla təsdiqləyir.

Modelin elmi əhəmiyyəti və praktiki tətbiq imkanları baxımından aparılan müzakirələr göstərir ki, bu yanaşmanın ən mühüm üstünlüyü onun dinamik və transformativ xarakter

daşmasıdır. Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan regional inkişaf konsepsiyası statik və dəyişməz bir çərçivə deyil, əksinə, qlobal iqtisadi dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən çevik idarəetmə platformasıdır. Xüsusilə müasir dövrdə baş verən texnoloji transformasiyalar, o cümlədən rəqəmsallaşma prosesləri və yeni sənaye mərhələsi kimi xarakterizə olunan Dördüncü sənaye inqilabı bu modelin yenilənməsini və daha da təkmilləşdirilməsini zəruri etmişdir.

Bu kontekstdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur – tətbiq olunan yeni idarəetmə mexanizmləri xüsusi diqqətə layiqdir. Xüsusi nümayəndəlik institutu kimi innovativ idarəetmə formalarının tətbiqi regional idarəetmənin daha çevik, koordinasiyalı və nəticəyönümlü təşkilinə imkan yaradır. Bu yanaşma yalnız infrastrukturun bərpasını deyil, həm də həmin ərazilərin müasir iqtisadi modellər əsasında yenidən qurulmasını və milli iqtisadi sistemə inteqrasiyasını təmin edir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin regional inkişaf modeli həm nəzəri baxımdan əsaslandırılmış, həm də praktik müstəvidə öz effektivliyini sübut etmiş kompleks idarəetmə sistemidir. Bu modelin əsas gücü onun adaptivliyində, inklüziv inkişaf prinsiplərinə əsaslanmasında və strateji baxış ilə operativ idarəetmə arasında harmonik əlaqə yaratmasındadır. Nəticə etibarilə, bu yanaşma yalnız Azərbaycanın regional inkişaf təcrübəsi üçün deyil, eyni zamanda oxşar sosial-iqtisadi şəraitə malik digər ölkələr üçün də tətbiq oluna biləcək universal idarəetmə modeli kimi qiymətləndirilə bilər.

Yekun nəticə (Conclusion)

Tədqiqatın gedişində aparılan kompleks təhlillər bir daha sübut edir ki, Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış regional inkişaf modeli Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin iqtisadi dayanıqlığını təmin edən ən mühüm strateji sütunlardan biridir. Bu modelin uğuru onun sadəcə iqtisadi resursların paylanması mexanizminə deyil, həm də elmi əsaslı strateji menecment və uzaqgörən liderlik faktoruna söykənməsindədir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ölkənin ümumi daxili məhsulunun artmasına, işsizlik səviyyəsinin kəskin şəkildə azalmasına və daxili bazarın rəqabətə davamlılıq potensialının güclənməsinə birbaşa töhfə vermişdir.

Elmi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada regional inkişaf məsələləri klassik iqtisadi yanaşmalarla müasir menecment nəzəriyyələrinin sintezi şəklində araşdırılmışdır. Praktiki baxımdan isə Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş regional idarəetmə arxitekturası bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərin – Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun sürətli bərpası və reinteqrasiyası üçün hazır strateji platforma rolunu oynayır. Bu təcrübənin dərinlən öyrənilməsi idarəetmə orqanlarının strateji qərarqəbulətmə səmərəliliyini artırmaq üçün zəruri elmi bazadır.

Təvsiyələr. Məqalədə aparılan təhlillərə əsaslanaraq aşağıdakı təvsiyələrin irəli sürülməsi məqsəduyğun hesab edilir:

- Regional idarəetmə prosesində rəqəmsal menecment alətlərinin və "böyük verilənlər" (Big Data) analizinin tətbiqinin daha da genişləndirilməsi;
- Bölgələrin iqtisadi ixtisaslaşma dərəcəsinin artırılması üçün regional klasterləşmə (klaster modelləri) strategiyalarına üstünlük verilməsi;
- İnsan kapitalının regional inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirilməsi və regionlarda peşəkar idarəetmə kadrlarının (top-menecerlərin) hazırlanması prosesinin stimullaşdırılması.

İstifadə edilmiş Ədəbiyyat (References)

1. Abbasov Ə.Ç. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2011, 480 s.
2. Azərbaycan Respublikasının regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, 2019.
3. Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2023-cü illər). Statistik məcmuə. Bakı: AR Dövlət Statistika Komitəsi, 2024.
4. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir (çoxcildlik). Bakı: Azərnəşr, 1997-2010.
5. Əliyev İ.H. İnkişaf - məqsədimizdir (çoxcildlik). Bakı: Azərnəşr, 2003-2024.

6. Friedmann J. Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela. Cambridge: MIT Press, 1966.
7. İsmayilov E., Korganashvili L. Regional development of Azerbaijan: problems and perspectives. Tbilisi: Universal, 2015, 210 p.
8. Muradov Ş.S. Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişaf: tarixi dəyişikliklər və müasir proseslər. Bakı: Elm, 2013, 504 s.
9. Porter M.E. Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990, 855 p.
10. Sadiqov M.A. Regional iqtisadiyyat: dərslik. Bakı: İqtisad Universiteti, 2005.
11. Səfərov R.A. Strateji menecment: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 320 s.
12. Süleymanov Q.S. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Regional aspekt. Bakı: İqtisad Universiteti, 2014.
13. World Bank. Azerbaijan: Regional Resilience and Economic Development Report. Washington DC: World Bank Group, 2022.
14. Yusifov E.M. Menecment (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 560 s.

ABŞERON YARIMADASININ TURİZM XƏZİNƏSİ

Mədinə Eldəniz qızı Quliyeva

Müəllim

madina.quliyeva@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir turizmdə kütləvi turizmdən dayanıqlı və alternativ formalara keçid fonunda regionun unikal resursları – Abşeron Milli Parkı, palçıq vulkanları, Atəşgah Od Məbədi, Yanardağ, Qobustan Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu və Xəzər dənizi sahilləri – bu sahənin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Abşeron yarımadası xüsusilə ekoloji və sağlamlıq turizmi baxımından əlverişlidir. Regionun biomüxtəlifliyi, palçıq vulkanlarının müalicəvi xüsusiyyətləri və Xəzər sahillərinin talassoterapiya imkanları bu istiqamətləri ön plana çıxarır. Eyni zamanda, dini, mədəni və kənd turizmi resursları (Qala, Zirə, Şah Dili və s.) regionu zəngin turizm destinasiyasına çevirir və dinlərarası tolerantlıq mühiti əlavə üstünlük yaradır. Bununla yanaşı, keçmiş sənaye çirklənməsi, infrastruktur çatışmazlıqları, kadr hazırlığının zəifliyi, marketinq problemləri və mövsümi turizm xarakteri kimi amillər mövcud potensialın tam reallaşmasına mane olur. Lakin dövlət proqramları və son illərdə həyata keçirilən layihələr bu sahədə müsbət dinamika formalaşdırır. Abşeronda alternativ turizmin inkişafı iqtisadi diversifikasiyaya, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, yerli icmaların rifahının yüksəlməsinə və ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət edir. Dövlət strategiyaları çərçivəsində bu sahəyə verilən dəstək regionun gələcəkdə beynəlxalq səviyyədə “təbiət, sağlamlıq və tarix məkanı” kimi tanınmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, integrasiya olunmuş marşrutların yaradılması, dayanıqlı infrastrukturun inkişafı, insan resurslarının gücləndirilməsi, effektiv marketinq, investisiyaların artırılması və monitorinq mexanizmlərinin tətbiqi Abşeron yarımadasının alternativ turizm potensialının tam reallaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: alternativ turizm, iqtisadi dayanıqlıq, dayanıqlı turizm, biomüxtəliflik, palçıq vulkanları

Giriş. Abşeron yarımadasında alternativ turizmin nəzəri əsasları və resurs potensialının təhlili, həmçinin inkişaf istiqamətləri və strateji tədbirlərin araşdırılması göstərir ki, region Azərbaycanın paytaxtı Bakıya yaxınlığı, zəngin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri və qədim mədəni-tarixi irsi ilə alternativ turizm növləri üçün böyük potensiala malikdir. Müasir turizm sənayesində ənənəvi kütləvi turizmdən dayanıqlı və alternativ formalar istiqamətində global keçid Abşeron yarımadasının unikal resurslarını (Abşeron Milli Parkı, palçıq vulkanları, Atəşgah od məbədi,

Yanardağ, Qobustan qoruğu, mineral palçıq və Xəzər dənizi iqlimi) səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Tədqiqatın nəticələri əsasında qeyd etmək olar ki, Abşeron yarımadası ekoloji və sağlamlıq turizmi üçün ideal şərait yaradır. Abşeron Milli Parkının nadir biomüxtəlifliyi (Xəzər suitisi, ceyran, quş növləri), palçıq vulkanlarının terapevtik xüsusiyyətləri və Xəzər sahillərinin talassoterapiya potensialı bu növlərin inkişafına geniş imkanlar açır. Palçıq Vulkanları Turizm Kompleksinin 2024-cü ildə açılması və Abşeron rayonunda daxili turizm axınının artması (2024-cü ildə əhəmiyyətli yüksəliş qeydə alınıb) bu istiqamətdə ilk müsbət addımlardır. Eyni zamanda, mədəni, dini və kənd turizmi baxımından Atəşgah, Yanardağ və Qala kəndi kimi obyektlər, həmçinin Zirə, Şah Dili kimi kəndlərin aqroturizm potensialı regionu tarixi və ənənəvi həyat tərzini zənginləşdirən bir destinasiyaya çevirir. Bu resurslar Zərdüştlikdən İslam mədəniyyətinə qədər uzanan tolerantlıq nümunələri ilə birləşərək dinlərarası dialoq və mədəni turizm üçün unikal fürsət yaradır. Lakin tədqiqat mövcud problemləri də üzə çıxarır. Keçmiş sənaye (neft) çirklənməsinin qalıqları, infrastrukturun qeyri-kafi inkişafı, ixtisaslaşmış kadr çatışmazlığı, marketinq və brendinqin zəifliyi, mövsümi turizm xarakteri və ekoloji monitorinqin məhdudluğu alternativ turizmin tam potensialını reallaşdırmağa mane olur. Bu problemlərə baxmayaraq, dövlət səviyyəsində görülən işlər (Palçıq Vulkanları Kompleksinin açılışı, göllərin bərpası, “Yaşıl Artım” strategiyası) müsbət dinamika yaradır və Abşeronu Bakı ilə yanaşı, ölkənin alternativ turizm mərkəzinə çevirmək üçün real əsas yaradır.

Abşeron yarımadasında alternativ turizmin inkişafı təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses yerli icmaların iqtisadi rifahını artıracaq, yeni iş yerləri yaradacaq, mədəni irsi qoruyacaq və ətraf mühitin dayanıqlığını təmin edəcək. Azərbaycanın 2023-2026-cı illər üçün Turizm Strategiyası və 2022-2026-cı illər sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası çərçivəsində alternativ növlərə diqqət yetirilməsi regionun potensialını reallaşdırmaq üçün güclü dövlət dəstəyi deməkdir. Nəticədə, Abşeron beynəlxalq səviyyədə “Təbiət, Sağlamlıq və Tarix Məkanı” kimi tanına bilər və ölkənin qeyri-neft iqtisadiyyatının diversifikasiyasına mühüm töhfə verəcək.

Abşeron yarımadasında alternativ turizmin daha effektiv inkişafı üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. İntegrasiya olunmuş turizm marşrutlarının yaradılması və genişləndirilməsi. “Odlar Yurdu Marşrutu” (Atəşgah – Yanardağ – Qobustan – Palçıq Vulkanları – Abşeron Milli Parkı) və “Sağlamlıq və Təbiət Marşrutu” kimi kombi marşrutlar hazırlamaq. Bu marşrutlar ekoloji, sağlamlıq, mədəni və kənd komponentlərini birləşdirərək ziyarətçilərə kompleks təcrübə təqdim etməlidir. Marşrutlara virtual və interaktiv elementlər (3D modellər, mobil tətbiqlər) əlavə etmək turist axınına artırma bilər.
2. İnfrastrukturun dayanıqlı inkişafı. 2026-cı ilədək Abşeron yollarının abadlaşdırılması, elektrikli nəqliyyat və velosiped infrastrukturunun genişləndirilməsi, günəş enerjisi ilə işləyən ekolodjaların qurulması prioritet olmalıdır. Tullantı idarəçiliyi üçün ağıllı sistemlər tətbiq etmək və bütün yeni obyektlərdə Green Key və ya ISO 14001 sertifikatlarını məcburi etmək vacibdir. Bu, ekoloji yükü minimuma endirəcək və beynəlxalq standartlara uyğunluğu təmin edəcək.
3. İnsan resurslarının hazırlanması və yerli icmaların iştirakı. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti ilə əməkdaşlıqda Abşeron üçün xüsusi təlim proqramları (ekoturizm bələdçiliyi, aqroturizm hostinqi, sağlamlıq xidmətləri) genişləndirilməlidir. İldə minimum 500-700 yerli sakin (xüsusilə qadınlar və gənclər) təlim keçməlidir. Kəndlərdə (Zirə, Şah Dili, Qobustan) ailəvi qonaqlama evləri və sənətkarlıq emalatxanalarının yaradılmasına mikro-kredit və subsidiya dəstəyi verilməlidir. Bu, sosial inklüzivliyi artıracaq və turizmi daha autentik edəcək.
4. Marketinq və brendinqin gücləndirilməsi. “Abşeron – Alternativ Turizm Məkanı” vahid brendi altında beynəlxalq platformalarda (Booking.com, TripAdvisor) və sərgilərdə (ITB Berlin, WTM London) sistemli təbliğat aparmaq. İlboyu turizm proqramları hazırlamaq: qışda wellness, baharda quş müşahidəsi, yayda kənd təcrübəsi. Daxili turizmi stimullaşdırmaq üçün “Şəhərdən Abşeronu” kampaniyaları keçirmək tövsiyyə olunur.

5. İnvestisiya və maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı (PPP) layihələrini genişləndirmək, beynəlxalq fondlardan (Asiya İnkişaf Bankı, Dünya Bankı) maliyyə cəlb etmək və kiçik biznesə faizsiz kreditlər vermək. Abşeron üçün xüsusi turizm-rekreasiya zonası yaratmaq investisiya axınını sürətləndirəcək.

6. Monitoring və dayanıqlı inkişaf mexanizmlərinin qurulması. Turizm statistikasının (ziyərətçi sayı, gəlirlər, məmnunluq indeksi) vahid rəqəmsal platformada toplanmasını təmin etmək. İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma planı hazırlamaq, ekoloji monitoringi gücləndirmək və KPI göstəriciləri (2030-cu ilədək turist axınının əhəmiyyətli artımı, tullantıların təkrar emalı) müəyyənləşdirmək lazımdır. Destinasiya Menecment Təşkilatının (DMT) yaradılması bütün prosesi əlaqələndirəcək.

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi Abşeron yarımadasını beynəlxalq səviyyəli dayanıqlı turizm mərkəzinə çevirəcək, iqtisadi diversifikasiyaya töhfə verəcək, yerli əhalinin rifahını yüksəldəcək və Azərbaycanın “Yaşıl Artım” və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uyğunluğunu təmin edəcəkdir. Tədqiqat göstərir ki, düzgün strateji yanaşma və sistemli işlərlə Abşeronun alternativ turizm potensialı tam reallaşdırıla bilər və region ölkə turizminin vacib sütunlarından birinə çevriləcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının 2023-2026-cı illər üçün Turizm Strategiyası. Bakı: Dövlət Turizm Agentliyi, 2023. 68 s.
2. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı: Prezident Administrasiyası, 2022. 83 s.
3. Balayev A.A. Azərbaycanda alternativ turizmin inkişafı: nəzəri və praktiki aspektlər. Bakı: UNEC, 2023. 148 s.
4. Məmmədov Y. Abşeronda alternativ turizm növlərinin inkişafı. Bakı: Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, 2024. 112 s.
5. Rəhimov S.H., Soltanova H.B. Azərbaycanda ekoturizm və sağlamlıq turizmi. Bakı: ADPU, 2021. 184 s.
6. Qasimov R.M. Abşeron yarımadasının təbii-coğrafi resursları və turizm potensialı. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2019. 215 s.
7. UNWTO. Sustainable Tourism for Development Guidebook. Madrid: United Nations World Tourism Organization, 2018. 248 p.
8. The International Ecotourism Society (TIES). What is Ecotourism? Washington, 2015.
9. World Travel & Tourism Council (WTTC). Travel & Tourism Economic Impact 2024: Azerbaijan. London: WTTC, 2024.

MINIMUM ƏMƏK HAQQININ ARTIRILMASININ İQTİSADI İNKİŞAF VƏ MƏŞGULLUQ SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Aygun Hatəm qızı Ömərli

Doktorant

aygun.qurbanli.00@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Bugünkü iqtisadi inkişaf mərhələsində əmək bazarının balansı və səmərəli fəaliyyəti sosial-iqtisadi tərəqqinin əsas dayaqlarından biri sayılır. Minimum əməkhaqqı ilə işçi məhsuldarlığı və məşğulluq arasındakı münasibət işə alimlərin araşdırmalarında xüsusi önəm daşıyır.

Beynəlxalq araşdırmalar göstərir ki, minimum əməkhaqqı standartlarının məşğulluğa təsiri ilə bağlı müxtəlif nəticələr mövcuddur. Klassik iqtisadi nəzəriyyələrə əsasən, minimum əməkhaqqının

yüksəlməsi şirkətlərin xərclərini artırır, işə qəbul imkanlarını azaldır və məşğulluğa mənfi təsir göstərir. Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatlar vurğulayır ki, əməkhaqqının orta səviyyədə artırılması işçilərin motivasiyasını gücləndirərək məhsuldarlığa müsbət təsir göstərə bilər.

Əmək bazarının və iqtisadiyyatın inkişafı minimum əməkhaqqı sistemində dəyişikliklərə yol açmışdır. Lakin minimum əməkhaqqının məhsuldarlığa və məşğulluğa təsiri ilə bağlı geniş və sistemli araşdırmalara hələ də ehtiyac duyulur.

Tədqiqatın əsas hədəfi minimum əməkhaqqı, işçi məhsuldarlığı və məşğulluq arasındakı əlaqəni empirik yanaşmalarla öyrənməkdir. Bu məqsədlə 2012–2022-ci illər üzrə Çinin 31 bölgəsinə aid panel məlumatları istifadə olunmuşdur.

Empirik nəticələr göstərir ki, minimum əməkhaqqının balanslı şəkildə yüksəldilməsi məşğulluğa mənfi təsir etmir, əksinə iş imkanlarını artırmağa kömək edə bilər. Bununla belə, bu təsirin regionlar üzrə dəyişkənlik göstərdiyi müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, tədqiqatdan çıxan nəticələr səmərəli və balanslı əmək siyasətinin formalaşdırılmasına töhfə verən mühüm göstəricilər kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: *minimum əmək haqqı, məşğulluq, əmək məhsuldarlığı, sosial-iqtisadi inkişaf, işçi motivasiyası.*

Giriş

Müasir dövrdə sürətli iqtisadi inkişaf əmək bazarının balansı və məhsuldarlığını sosial-iqtisadi tərəqqinin əsas sütunlarından birinə çevirmişdir. Bu kontekstdə minimum əməkhaqqı standartları, işçi məhsuldarlığı və məşğulluq arasındakı qarşılıqlı əlaqə əmək iqtisadiyyatı və siyasət müzakirələrinin mərkəzi mövzusu olmuşdur.

Beynəlxalq səviyyədə aparılan çoxsaylı araşdırmalar minimum əməkhaqqının məşğulluğa təsirini öyrənmişdir. Klassik nəzəriyyələrə görə, əməkhaqqının artırılması şirkətlərin xərclərini yüksəldərək işə qəbul imkanlarını azaldır və məşğulluğa mənfi təsir göstərir. Bununla belə, son empirik nəticələr göstərir ki, əməkhaqqının orta səviyyədə artırılması işçilərin motivasiyasını gücləndirərək məhsuldarlığı və ümumi səmərəliliyi yüksəldə bilər.

Mövcud ədəbiyyatın artmasına baxmayaraq, minimum əməkhaqqı, işçi məhsuldarlığı və məşğulluq arasındakı əlaqəni daha dərinlən anlamaq üçün sistemli araşdırmalara ehtiyac qalmaqdadır.

Xüsusilə Çində iqtisadi inkişafın regional fərqləri nəzərə alınaraq, işçilərin maraqlarını qoruyan və məşğulluğa zərər verməyən optimal minimum əməkhaqqının müəyyənləşdirilməsi mühüm tədqiqat mövzusu olaraq qalır.

Bu araşdırmanın əsas məqsədi minimum əməkhaqqı standartları ilə məhsuldarlıq və məşğulluq arasındakı qarşılıqlı əlaqəni empirik metodlarla hərtərəfli təhlil etməkdir. Bundan əlavə, tədqiqat minimum əməkhaqqının əmək bazarına təsir mexanizmlərini və bu təsirlərin regionlar və gəlir səviyyələri üzrə fərqlərini qiymətləndirməyi hədəfləyir.

Material və metodlar

Bu araşdırma 2012–2022-ci illər ərzində Çinin 31 əyaləti, muxtar bölgəsi və bələdiyyəsindən toplanmış panel məlumatlarına əsaslanır. Məlumat bazası minimum əməkhaqqı səviyyələri, məşğulluq göstəriciləri və əmək məhsuldarlığı kimi əsas dəyişənləri əhatə edir və onların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək üçün istifadə olunur.

Minimum əməkhaqqının məşğulluq və məhsuldarlığa təsirini qiymətləndirmək məqsədilə panel məlumatlarının təhlili üsullarına əsaslanan empirik yanaşma tətbiq edilmişdir. Bu əlaqələrin istiqamətini və gücünü müəyyənləşdirmək üçün reqressiya modellərindən istifadə olunmuşdur.

Bundan əlavə, müxtəlif gəlir səviyyələrinə malik regionlar arasında müqayisəli təhlil aparılaraq regional heterogenlik üzə çıxarılmışdır. Nəticələrin etibarlılığını təmin etmək üçün müvafiq statistik metodlar tətbiq edilmişdir.

Nəticələr

Empirik nəticələr göstərir ki, minimum əməkhaqqının orta səviyyədə artırılması məşğulluq göstəricilərinə statistik baxımdan mənfi təsir etmir. Əksinə, tapıntılar sübut edir ki, əməkhaqqının

yüksəldilməsi işçilərin motivasiyasını gücləndirərək məhsuldarlığa müsbət təsir göstərə və bununla da ümumi əmək səmərəliliyini artırmağa dəstək ola bilər.

Təhlil həmçinin minimum əməkhaqqı ilə əmək məhsuldarlığı arasında müsbət əlaqəni üzə çıxarır ki, bu da işçi fəaliyyətinin və ümumi iqtisadi nəticələrin yaxşılaşmasına təkan verir.

Nəticələr göstərir ki, minimum əməkhaqqının təsiri regionlar üzrə fərqlənir: yüksək gəlir səviyyəsinə malik bölgələrdə müsbət təsirlər daha güclü, aşağı gəlirli regionlarda isə daha zəifdir. Bu fakt minimum əməkhaqqı siyasətində regional fərqlərin nəzərə alınmasının vacibliyini ön plana çıxarır

Müzakirə

Bu araşdırmanın nəticələri minimum əməkhaqqı, məşğulluq və əmək məhsuldarlığı arasındakı əlaqəyə dair mühüm elmi məlumatlar ortaya qoyur. Klassik iqtisadi nəzəriyyələrin proqnozlarından fərqli olaraq, əldə edilən nəticələr göstərir ki, minimum əməkhaqqının orta səviyyədə artırılması məşğulluğun azalmasına səbəb olmur. Əksinə, bu artımlar işçilərin motivasiyasını və səmərəliliyini gücləndirərək əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə töhfə verə bilər. Bu fakt məhsuldarlıq əməkhaqqı nəzəriyyəsi ilə izah olunur ki, daha yüksək maaş alan işçilər daha məhsuldar və işlərinə daha sadıq olurlar.

Bundan əlavə, tədqiqat minimum əməkhaqqı siyasətinin təsirlərinin regionlar üzrə vahid olmadığını göstərir. Müşahidə edilən regional fərqlər iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sənaye strukturu və əmək bazarının xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilə bilər. Daha inkişaf etmiş bölgələrdə firmalar yüksək əmək xərclərini daha asan mənimsəyərək məhsuldarlıq artımlarından faydalanır, az inkişaf etmiş regionlarda isə bu təsir məhdud olur.

Eyni zamanda, gəlir səviyyələrinin minimum əməkhaqqı və məşğulluq arasındakı əlaqəni gücləndirməsi iqtisadi kontekstin siyasət nəticələrinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Bu tapıntılar son empirik tədqiqatlarla uyğunluq təşkil edir və vahid siyasət əvəzinə regionlara xas yanaşmaların vacibliyini vurğulayır.

Ümumilikdə, nəticələr minimum əməkhaqqı siyasətinin yalnız xərc elementi kimi deyil, həm də əmək bazarının nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün potensial vasitə kimi qəbul edilməli olduğunu göstərir. Riskləri minimuma endirərək müsbət təsirləri maksimuma çatdırmaq üçün balanslı və düzgün tənzimlənmiş yanaşma zəruridir

Yekun nəticə

Nəticə olaraq, bu araşdırma minimum əməkhaqqı, məşğulluq və əmək məhsuldarlığı arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dair güclü empirik sübutlar təqdim edir. Tapıntılar göstərir ki, minimum əməkhaqqının orta səviyyədə artırılması məşğulluğun azalmasına səbəb olmur, əksinə işçilərin motivasiyasını və məhsuldarlığını gücləndirərək əmək səmərəliliyinin yüksəlməsinə töhfə verir. Bu fakt məhsuldarlıq əməkhaqqı nəzəriyyəsi ilə izah olunur ki, daha yüksək maaş alan işçilər daha məhsuldar və işlərinə daha sadıq olurlar.

Bundan əlavə, nəticələr regional fərqlərin əhəmiyyətini vurğulayır və minimum əməkhaqqı siyasətinin təsirlərinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və gəlir şərtlərindən asılı olaraq dəyişdiyini ortaya qoyur. Bu isə fərqli və kontekstə uyğun siyasət yanaşmalarının zəruriliyini ön plana çıxarır.

Ümumilikdə, tədqiqat göstərir ki, balanslı və yaxşı hazırlanmış əmək bazarı siyasətləri işçilərin hüquqlarını qorumaqla yanaşı, məşğulluğu dəstəkləyə və məhsuldarlığı artırmağa xidmət edə bilər. Bu nəticələr əmək bazarında həm məhsuldarlığa, həm də bərabərliyə nail olmağın əsas siyasət məqsədi olduğu davam edən iqtisadi transformasiya şəraitində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Awada, M. və b. (2021), “Working from home during the COVID-19 pandemic: impact on office worker productivity and work experience”, Work.
2. Feng, Z. və b. (2020), “Covid-19 created a gender gap in perceived work productivity and job satisfaction: implications for dual-career parents working from home”, Gender in Management.

3. Kong, D. və b. (2021), “Minimum wage and entrepreneurship: Evidence from China”, Journal of Economic Behavior & Organization.

4. Liu, M. və b. (2021), “The costs of ‘blue sky’: environmental regulation, technology upgrading, and labor demand in China”, Journal of Development Economics

Xiang, J. və b. (2022), “Minimum wages and non-listed firm’s earnings management: Evidence from a geographic discontinuity design”, Journal of Accounting and Public Policy.

HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI İDARƏETMƏ MODELİ: DÖVLƏTÇİLİK, BAZAR MEXANİZMLƏRİ VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF SİNTEZİ

Nigar Vaqif qızı Hüseynova
huseynova221083@gmail.com
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Bu tezisdə Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış iqtisadi idarəetmə modelinin konseptual əsasları geniş şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi dövlətçilik prinsipləri ilə bazar iqtisadiyyatının uzlaşdırılması əsasında formalaşan bu modelin iqtisadi inkişafda rolunu müəyyən etməkdir. Araşdırma göstərir ki, model güclü dövlət tənzimlənməsi, institusional sabitlik, enerji resurslarının strateji idarə olunması və sosial yönümlü siyasətin sintezinə əsaslanır. Xüsusilə neft strategiyasının həyata keçirilməsi ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasına və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə mühüm töhfə vermişdir. Eyni zamanda sosial rifahın yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər iqtisadi inkişafın inklüziv xarakterini təmin etmişdir. Nəticə etibarilə müəyyən edilir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi idarəetmə modeli keçid iqtisadiyyatları üçün səmərəli idarəetmə nümunəsi kimi çıxış edir və müasir dövrdə də aktuallığını qoruyur.

Açar sözlər: iqtisadi idarəetmə modeli, dövlət tənzimlənməsi, neft strategiyası, dayanıqlı inkişaf, institusional sabitlik

Giriş

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin transformasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Planlı iqtisadi sistemdən bazar münasibətlərinə keçid prosesi ciddi struktur dəyişiklikləri və institusional islahatlar tələb edirdi. Bu şəraitdə Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış iqtisadi idarəetmə modeli ölkənin sabitliyinin və inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır.

Onun rəhbərliyi altında həyata keçirilən iqtisadi siyasət yalnız qısamüddətli sabitliyə deyil, həm də uzunmüddətli inkişaf strategiyasına əsaslanmışdır. Bu baxımdan, təqdim olunan tezis həmin modelin əsas prinsiplərinin elmi təhlilinə həsr olunmuşdur.

Material və metodlar

Tədqiqat işində müxtəlif elmi metodlardan istifadə olunmuşdur. Analitik yanaşma vasitəsilə iqtisadi idarəetmə modelinin struktur komponentləri araşdırılmışdır. Müqayisəli təhlil metodu ilə digər keçid iqtisadiyyatlarının inkişaf modelləri ilə paralellər aparılmışdır.

Bundan əlavə, statistik məlumatların təhlili, normativ-hüquqi sənədlərin öyrənilməsi və iqtisadi siyasət sənədlərinin sistemli analizi həyata keçirilmişdir. Tədqiqatın empirik bazasını Azərbaycan iqtisadiyyatına dair rəsmi məlumatlar və elmi ədəbiyyat təşkil edir [1].

Nəticələr

Aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı əsas nəticələr əldə olunmuşdur:

- Heydər Əliyevin iqtisadi idarəetmə modeli güclü dövlət nəzarəti ilə bazar mexanizmlərinin uzlaşdırılmasına əsaslanır;
- Neft strategiyasının həyata keçirilməsi ölkəyə iri həcmdə xarici investisiyaların cəlb olunmasını təmin etmişdir [2];

- Makroiqtisadi sabitlik və maliyyə intizamı gücləndirilmişdir;
- Sosial yönümlü siyasət nəticəsində əhalinin rifah səviyyəsi yüksəlmişdir [3];
- Sahibkarlıq mühitinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

Müzakirə

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi idarəetmə modeli klassik liberal və tam dövlət nəzarəti modellərindən fərqlənərək hibrid xarakter daşıyır. Bu modeldə dövlət strateji sektorları nəzarətdə saxlayır, eyni zamanda bazar mexanizmlərinin fəaliyyətinə imkan yaradır.

Belə yanaşma iqtisadiyyatın sabitliyini təmin etməklə yanaşı, onun çevikliyini də qoruyur. Xüsusilə enerji sektorunun inkişafı və gəlirlərin düzgün idarə olunması uzunmüddətli iqtisadi strategiyanın əsasını təşkil edir [4].

Digər tərəfdən, modelin uğuru institusional sabitliyin təmin olunması və dövlət idarəçiliyinin effektivliyindən birbaşa asılıdır. Bu isə iqtisadi siyasətin davamlılığını və səmərəliliyini şərtləndirir.

Yekun nəticə

Beləliklə, aparılan tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyevin iqtisadi idarəetmə modeli Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu model keçid iqtisadiyyatları üçün effektiv idarəetmə mexanizmi kimi çıxış edir və müasir dövrdə də aktualdır.

Onun əsas üstünlüyü dövlət və bazar mexanizmlərinin optimal balansını təmin etməsindədir. Bu isə iqtisadi sabitlik, sosial rifah və dayanıqlı inkişaf üçün mühüm zəmin yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı 2015–2024. Bakı, 2024.
2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. Azərbaycan iqtisadiyyatı: strateji yol xəritələri və inkişaf prioritetləri. Bakı, 2016.
3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi. Dövlət maliyyəsi və fiskal siyasət üzrə illik hesabat. Bakı, 2023.
4. Məmmədov Z. Azərbaycanda iqtisadi islahatlar və idarəetmə problemləri. Bakı, 2018.
5. Quliyev T. Dövlət tənzimlənməsi və bazar iqtisadiyyatının inkişafı. Bakı, 2017.

TİKİNTİ SEKTORUNDA MARKETING FƏALİYYƏTİNİN EFFEKTİV İDARƏ EDİLMƏSİ

Bənövşə Ramiz qızı Abdurahmanlı

abdurahmanlibenovse@gmail.com

Yusif Cavad oğlu Binnətov

yusif020678@mail.ru

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Azərbaycan dilində: Tikinti sektorunda marketing fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi, sektordakı müəssisələrin uğurunu artırmaq üçün vacibdir. Marketing strategiyalarının düzgün tətbiqi, brendinq və müştəri əlaqələrinin gücləndirilməsi şirkətlərin bazarda daha çox rəqabət üstünlüyü əldə etmələrinə kömək edir. Effektiv idarəetmə marketing kampaniyalarının planlaşdırılması, icrası və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Bu fəaliyyətlər, müəssisələrin müştəri tələblərinə uyğun xidmətlər təklif etmələrini və sektorda lider mövqeyə yüksəlmələrini təmin edir. Tikinti sektorunda brendinqin önəmi artır, çünki güclü bir marka müştəri etimadını qazanmağa və

bazar payını artırmağa kömək edir. Müştəri əlaqələrinin idarə edilməsi, müştərilərlə davamlı əlaqələr qurmağa, onların ehtiyaclarını anlamağa və məmnuniyyətlərini təmin etməyə yönəlir. Beləliklə, bu faktorlar birləşərək tikinti sektorunda marketinqin effektiv idarə olunmasına və uğurlu nəticələr əldə edilməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: Tikinti sektoru, marketinq strategiyaları, effektiv idarəetmə, brendinq, müştəri əlaqələri

Summary: Effective management of marketing activities in the construction sector is essential for increasing the success of companies in the industry. Proper application of marketing strategies, branding, and strengthening customer relations help businesses gain a competitive edge in the market. Effective management involves planning, implementing, and evaluating marketing campaigns. These activities ensure that companies offer services that meet customer demands and rise to a leading position in the sector. The importance of branding in the construction sector is increasing, as a strong brand helps to gain customer trust and increase market share. Managing customer relations focuses on building continuous relationships with clients, understanding their needs, and ensuring their satisfaction. Together, these factors contribute to the effective management of marketing in the construction sector and lead to successful outcomes.

Keywords: Construction sector, marketing strategies, effective management, branding, customer relations

Tikinti sektoru, dünya iqtisadiyyatında böyük rol oynayan və sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. Bu sektorda uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün yalnız texniki bacarıqlar deyil, həm də effektiv marketinq strategiyalarının tətbiqi vacibdir. Marketinq, tikinti şirkətlərinin bazarda mövqelərini möhkəmləndirməsinə, müştəri bazasını genişləndirməsinə və sektorda rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə kömək edən əsas vasitədir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə brendinq, müştəri əlaqələri və marketinq fəaliyyətlərinin düzgün idarə olunması daha da önəmli hala gəlmişdir. Bu məqalədə, tikinti sektorunda marketinq fəaliyyətlərinin necə effektiv idarə oluna biləcəyinə dair əsas prinsiplər və strategiyalar müzakirə ediləcək.

Tikinti sektoru, hər bir ölkənin iqtisadiyyatında əsas yer tutan sahələrdən biridir. Bu sektor, yalnız infrastrukturun inkişafı və yeni tikililərin inşası ilə bağlı deyil, həm də sosial və iqtisadi dəyişikliklərə də təsir göstərən bir sahədir. Lakin, bu sahədə uğur qazanmaq və bazarda davamlı mövqe tutmaq üçün yalnız keyfiyyətli işlər görmək kifayət etmir. Ən vacib məsələlərdən biri, tikinti şirkətlərinin marketinq fəaliyyətlərini necə düzgün və effektiv idarə etməsidir. Marketinqin tikinti sektorunda önəmi, bazar tələblərinin dəyişməsi ilə paralel olaraq artır. Müasir tikinti bazarı daha rəqabətli, müştəri məmnuniyyətinə əsaslanan və texnologiyaların təsiri altında inkişaf edir. Bu şəraitdə, tikinti şirkətlərinin marketinq fəaliyyətləri yalnız reklam və tanıtımla məhdudlaşmamalıdır. Əksinə, şirkətlər müştəriləri ilə əlaqələr qurmalı, onların ehtiyaclarını doğru şəkildə müəyyən etməli və məhsul və xidmətlərini bu ehtiyaclara uyğun şəkildə təqdim etməlidirlər[2].

Brendinqin tikinti sektorundakı əhəmiyyəti daha da aydın olur, xüsusilə bazarda mövcud olan rəqabətin güclü olduğu hallarda. Güclü bir marka, şirkətin yalnız mövcud müştəriləri ilə əlaqəsini gücləndirməklə kifayətlənmir, həm də yeni müştəriləri cəlb etməyə kömək edir. Məsələn, bir tikinti şirkəti, yüksək keyfiyyətli və müasir layihələr təqdim etdiyi üçün “keyfiyyət” və “etibarlılıq” ilə tanınırsa, bu şirkət daha çox müştəri cəlb edir. Müştərilər, yaxşı təcrübələrini digər potensial müştərilərlə paylaşaraq, şirkətin adını müsbət şəkildə təqdim edirlər. Bunun nəticəsində, şirkət yalnız öz imicini gücləndirməkdə deyil, həm də bazarda daha böyük bir pay əldə etməkdə üstünlük qazanır. Məsələn, “Baku Construction” adlı bir şirkət, zamanla müsbət rəyləri və reklamları sayəsində yerli bazarda tanınmış və inkişaf etmişdir. Bu şirkət müştərilərinin etibarını qazanaraq, davamlı olaraq yeni layihələr alır və bazarda lider mövqeyini saxlayır. Tikinti sektoru, müştəri ilə əlaqələrin daim izlənməsi və yaxşı idarə edilməsi ilə uzunmüddətli uğur əldə edən sahələrdən biridir. Müştəri məmnuniyyəti, sadəcə bir layihəni tamamlayıb müştərini razı salmaqla sona erməməlidir. Əksinə, bu, şirkətin müştəri ilə uzunmüddətli münasibətlər qurmasını, onun ehtiyaclarını daim izləyərək xidmətlərini ona uyğunlaşdırmasını tələb edir. Məsələn, müştəri tikinti

prosesində hər hansı bir problem yaşarsa, şirkətin bu problemi tez və effektiv həll etməsi, müştərinin narahatlığını aradan qaldırmaq üçün sürətli və əlverişli həllər təklif etməsi vacibdir. Eyni zamanda, tikinti şirkətləri müştəriləri ilə bağlı ətraflı məlumatları toplayaraq onların gələcək ehtiyaclarını əvvəlcədən müəyyən edə bilirlər. Bu, şirkətə daha fərdiləşmiş xidmətlər təklif etməyə imkan verir və müştərinin şirkətə olan bağlılığını artırır. Məsələn, bir müştəri tikinti şirkətinə bir neçə dəfə xidmət alarsa, şirkət müştərinin əvvəlki layihələrini analiz edərək ona uyğun təkliflər verə bilər. Bu tip tədbirlər, müştəriyə xüsusi diqqət göstərərək onun şirkətə olan etibarını artırır. Yaxşı idarə olunan müştəri əlaqələri yalnız müştərinin bir dəfəlik məmnuniyyətini deyil, həm də təkrarlanan sifarişlər ələ keçirmək üçün şirkətin uzunmüddətli gəlirini təmin etməyə yönəldir. Şirkətlər, müştəri ilə əlaqələri gücləndirərək onların loyallığını artırmalı, eyni zamanda müştəriyə ən yüksək səviyyədə xidmət göstərməlidir. Məsələn, müştəri bir layihə bitdikdən sonra şirkətlə əlaqədə qalaraq gələcək layihələr üçün yenidən xidmət almağa qərar verə bilər. Bu da şirkətin bazarda daha sabit mövqə tutmasına və müştəri bazasının genişlənməsinə kömək edir.

Bugünkü dövrdə, rəqəmsal marketinq tikinti sektoru üçün önəmli bir fürsət təqdim edir. İnternet və sosial şəbəkələr sayəsində, tikinti şirkətləri çox geniş bir auditoriyaya çatmaq və xidmətlərini effektiv şəkildə tanımaq imkanına sahibdirlər. Sosial media platformaları, reklamlar və onlayn rəylər şirkətlərin brend imicini formalaşdırır və müştərilərlə daha yaxından əlaqə qurmağa kömək edir. Tikinti şirkətləri, müştəri rəylərini və təcrübələrini internet üzərindən asanlıqla əldə edə bilər və müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün bu rəylərdən istifadə edirlər. Eyni zamanda, rəqəmsal marketinqin tətbiqi tikinti sektoruna bir sıra faydalar gətirir. Birincisi, onlayn reklamlar və sosial media vasitəsilə şirkətlər daha çox insana çatı bilər [3]. Məsələn, Facebook, Instagram və LinkedIn kimi platformalar, tikinti şirkətlərinə geniş müştəri bazasına xidmətlərini tanımaq və yeni layihələri təqdim etmək imkanı verir. Bu platformalar, eyni zamanda müştərilərlə birbaşa əlaqə qurmağa, onların suallarına cavab verməyə və müştəri loyallığını artırmağa kömək edir. İkincisi, rəqəmsal marketinq, tikinti şirkətlərinə bazar trendləri haqqında məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Şirkətlər onlayn analitik vasitələrdən istifadə edərək hansı məhsul və xidmətlərin daha çox maraqlandığını, müştərilərin nələrə diqqət etdiklərini və bazar tələblərinin nələr olduğunu öyrənmə bilər. Bu məlumatlar şirkətlərə daha doğru qərarlar vermək, məhsul və xidmətlərini daha uyğun şəkildə təklif etmək imkanı yaradır. Üçüncüsü, rəqəmsal marketinq vasitəsilə tikinti şirkətləri müştəri bazasını daha sürətli şəkildə genişləndirə bilər. İnternetin gücü sayəsində, məkan və zaman məhdudiyyətləri olmadan, şirkətlər yerli bazardan daha geniş bir coğrafiyaya xidmət təqdim edə bilərlər. Məsələn, tikinti şirkəti onlayn müştəri xidməti və virtual tur xidmətləri təklif edərək, yalnız yerli bazarla məhdudlaşmayıb, xarici müştəriləri də cəlb edə bilər.

Tikinti sektorunda effektiv marketinq strategiyalarının tətbiqi, yalnız bazar tələblərinə uyğun olmaqla kifayətlənmir, həm də şirkətlərin öz xidmətlərini və məhsullarını necə təqdim etmələrinə və müştəri ilə əlaqələrini necə qurduqlarına bağlıdır. Birinci növbədə, şirkətlərin təklif etdiyi xidmətlərin və məhsulların keyfiyyətinə əsaslanan bir marketinq strategiyası hazırlanmalıdır. Bu, müştərilərə xidmətlərin keyfiyyətini və onların ehtiyaclarına necə cavab verdiyini izah etməli və şirkətin bazarda digər rəqiblərdən necə fərqləndiyini göstərməlidir. Məsələn, bir tikinti şirkəti öz xidmətlərini təqdim edərkən, yalnız qiymətə deyil, həm də keyfiyyətə, innovativ texnologiyaların istifadəsinə və ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materiallarının seçilməsinə önəm verməlidir. Bu yanaşma müştərilərə yalnız xidmətin qiymətini deyil, həm də bu xidmətin onlara necə üstünlük verəcəyini və onların uzunmüddətli xərclərini necə azaldacağını izah etməyə kömək edir. Şirkət, bu tip üstünlükləri vurğulamaqla müştərilərinin şirkətə olan etibarını qazanır və onları davamlı müştəriyə çevirə bilər. Bundan əlavə, effektiv marketinq strategiyası müştəri məmnuniyyətini və təcrübəsini də nəzərə almalıdır. Məsələn, müştərilərə yalnız bir layihənin tamamlanması ilə deyil, həm də layihə boyunca göstərilən xidmətin keyfiyyəti, müşahidə olunan problemlərə necə yanaşıldığı və müştəriyə göstərilən diqqət də vacibdir. Yaxşı idarə olunan bir layihə, müştərilərin yalnız bu layihədən məmnun qalmasına deyil, həm də şirkətə müsbət rəylər verməsinə və yenidən

xidmət almağa qərar vermələrinə gətirib çıxarır. Beləliklə, müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılması, təkrarlanan işlərin əldə edilməsi və şirkətə müsbət rəylərin verilməsi üçün mühüm rol oynayır.

Marketingin uğurlu idarə olunması üçün müasir texnologiyaların, avtomatlaşdırılmış sistemlərin və analitik vasitələrin tətbiqi olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə rəqabətin getdikcə artdığı müasir biznes mühitində şirkətlər yalnız ənənəvi reklam üsulları ilə kifayətlənə bilməzlər. Onlar bazarı daha dərinlən öyrənmək, müştərilərin davranışlarını izləmək, ehtiyaclarını daha dəqiq müəyyənləşdirmək və bu ehtiyaclara uyğun strategiyalar hazırlamaq üçün rəqəmsal alətlərdən fəal şəkildə istifadə etməlidirlər. Bu texnologiyalar marketing fəaliyyətlərinin daha sistemli, məqsədyönlü və səmərəli şəkildə idarə olunmasına imkan yaradır. Müasir marketing texnologiyalarının əsas üstünlüklərindən biri məlumatların operativ şəkildə toplanması və təhlil edilməsidir.

Əvvəllər müştəri davranışını anlamaq üçün daha çox müşahidəyə və təxminə əsaslanılırdısa, indi müxtəlif proqram təminatları və rəqəmsal platformalar vasitəsilə bu proses daha dəqiq və ölçülə bilən xarakter almışdır. Şirkətlər hansı xidmətin daha çox maraq doğurduğunu, hansı reklamın daha çox diqqət çəkdiyini, hansı auditoriyanın məhsula və ya xidmətə daha meyilli olduğunu öyrənə bilir. Bu isə marketing qərarlarının təsadüfi deyil, konkret məlumatlara əsaslanaraq verilməsini təmin edir. Məsələn, tikinti şirkətləri müştərilərinin tələblərini izləmək və onlarla olan münasibətləri daha effektiv idarə etmək üçün CRM, yəni Müştəri Əlaqələrinin İdarə Edilməsi sistemlərindən istifadə edə bilirlər. Bu sistemlər müştərilər haqqında məlumatların bir mərkəzdə toplanmasına şərait yaradır.

Müştərinin əvvəlki sifarişləri, maraq dairəsi, sorğuları, hansı xidmətlərlə maraqlandığı, şirkətlə nə zaman əlaqə saxladığı kimi məlumatlar burada qeyd olunur. Nəticədə şirkət hər bir müştəriyə fərdi yanaşma göstərə bilir. Məsələn, əvvəllər fərdi ev tikintisi ilə maraqlanan bir müştəri sonradan təmir və ya layihələndirmə xidməti ilə də maraqlana bilər. CRM sistemi bu məlumatları müqayisə etməyə və şirkətə həmin müştəriyə uyğun, daha dəqiq və cəlbedici təklif hazırlamağa imkan verir. Bu isə həm müştəri məmuniyyətini artırır, həm də satış imkanlarını genişləndirir. Bununla yanaşı, analitik vasitələr marketing kampaniyalarının effektivliyini qiymətləndirmək baxımından çox vacib rol oynayır. Şirkət müxtəlif reklam platformalarında həyata keçirdiyi kampaniyaların nəticələrini ölçərək hansı fəaliyyətin daha faydalı olduğunu müəyyən edə bilər. Məsələn, bir tikinti şirkəti sosial mediada paylaşdığı videoların, şəkillərin və reklam mətnlərinin izlənmə, bəyənilmə, şərh və keçid saylarını analiz edərək auditoriyanın daha çox hansı növ məzmunla maraq göstərdiyini öyrənə bilər.

Əgər müştərilər daha çox bina layihələrinin vizual görüntülərinə, əvvəl-sonra formatlı təmir paylaşımına və ya real müştəri rəylərinə reaksiya verirlərsə, şirkət gələcək məzmun strategiyasını da bu istiqamətdə qura bilər. Beləliklə, reklam büdcəsi daha məqsədli istifadə olunur və marketing fəaliyyəti daha yüksək nəticə verir.

Rəqəmsal reklam və sosial media marketingi xüsusilə tikinti sektorunda son illərdə geniş yayılmış və effektivliyi sübut olunmuş vasitələrdəndir. Tikinti şirkətləri Facebook, Instagram, LinkedIn və digər rəqəmsal platformalar vasitəsilə öz layihələrini daha geniş auditoriyaya təqdim edə bilirlər. Bu platformaların üstünlüyü ondadır ki, reklamlar konkret yaş qrupu, coğrafi ərazi, maraq sahəsi və davranış xüsusiyyətlərinə görə hədəflənə bilər. Məsələn, yeni mənzil və ya fərdi ev tikintisi xidmətləri təklif edən bir şirkət reklamını məhz bu sahəyə maraq göstərən istifadəçilərə yönəldə bilər. Nəticədə reklam təsadüfi auditoriyaya deyil, potensial müştərilərə çatdırılır. Məsələn, “Baku Construction” adlı bir tikinti şirkətinin Facebook və Instagram kimi platformalarda reklam yerləşdirməsi ona daha geniş auditoriyaya çıxış imkanı yaradır. Şirkət bu platformalarda yalnız öz layihələrini təqdim etmir, eyni zamanda izləyicilərlə birbaşa ünsiyyət qurur, onların suallarını cavablandırır, müraciətlərini qəbul edir və xidmətləri barədə daha ətraflı məlumat verir. Bu cür interaktiv yanaşma şirkətlə müştəri arasında etimad əlaqəsi yaradır.

Üstəlik, sosial şəbəkələrdə paylaşılan müştəri rəyləri, tamamlanmış layihələr və real görüntülər şirkətin etibarlılığını daha da artırır. İnsanlar qərar verməzdən əvvəl başqalarının

təcrübəsinə böyük önəm verdikləri üçün, müsbət rəylərin reklam və tanıtım prosesində istifadəsi marketing baxımından çox güclü təsir yaradır. Sosial media marketinginin digər bir üstünlüyü onun çevik olmasıdır. Şirkət bazarda baş verən dəyişikliklərə, mövsümi tələblərə və ya müştəri maraqlarındakı yeniliklərə dərhal uyğunlaşa bilər. Məsələn, yay mövsümündə bağ evləri, hovuz tikintisi və landşaft dizaynı xidmətlərinə maraq artarsa, şirkət bu mövzularda xüsusi məzmunlar hazırlayıb reklamlarını həmin istiqamətə yönəldə bilər. Eyni şəkildə, iqtisadi şəraitə uyğun olaraq daha sərfəli təmir paketləri və ya kreditlə tikinti təklifləri ön plana çıxarıla bilər. Bu çeviklik ənənəvi reklam vasitələrində həmişə mümkün olmur. Digər mühüm istiqamətlərdən biri də SEO, yəni axtarış motoru optimizasiyasıdır. SEO şirkətin veb saytının və onlayn məzmununun Google kimi axtarış sistemlərində daha üst sıralarda görünməsinə kömək edir. Tikinti şirkətləri “tikinti xidmətləri”, “ev tikintisi”, “təmir işləri”, “fərdi yaşayış evi layihələri” kimi açar sözlər üzrə saytlarını optimallaşdırmaqla internetdə axtarış edən potensial müştərilərin diqqətini cəlb edə bilərlər. Bu prosesə düzgün açar söz seçimi, keyfiyyətli məzmun hazırlanması, mobil uyğunluq, səhifə sürətinin artırılması və texniki optimizasiya kimi amillər daxildir. SEO-nun ən vacib üstünlüyü uzunmüddətli nəticə verməsidir. Sosial media reklamları daha çox qısamüddətli və ödənişli görünürsə də, SEO strategiyası düzgün qurulduqda uzun müddət ərzində şirkətə daimi ziyarətçi axını qazandıra bilər. Məsələn, bir tikinti şirkəti öz saytında “ev tikintisinə başlamazdan əvvəl nəzərə alınmalı məqamlar”, “tikinti materiallarının düzgün seçimi”, “təmir işlərində büdcə planlaması” kimi faydalı bloq yazıları paylaşarsa, bu məzmunlar həm istifadəçilər üçün dəyərli olur, həm də axtarış motorlarında saytın mövqeyini yüksəldir. Nəticədə müştəri hər hansı tikinti xidməti axtararkən həmin şirkətin saytı ilə qarşılaşır və bu da şirkətin tanınmasına, etibar qazanmasına və yeni sifarişlər əldə etməsinə səbəb olur. Müasir marketingdə texnologiyaların rolu yalnız reklam və satışla məhdudlaşmır. Bu texnologiyalar şirkətin ümumi strateji idarəetməsinə də təsir edir. Məsələn, analitik hesabatlar əsasında şirkət bazarda hansı xidmətlərin daha çox tələbat gördüyünü müəyyən edə bilər və yeni xidmət portfeli formalaşdırıla bilər. Əgər müştərilər daha çox enerji səmərəli evlər, ağıllı ev texnologiyaları və ya ekoloji tikinti materialları ilə maraqlanırlarsa, şirkət həmin istiqamətlərdə yeni məhsul və xidmətlər hazırlaya bilər. Beləliklə, marketing sadəcə satış təşviqi vasitəsi deyil, həm də biznesin inkişafını istiqamətləndirən mühüm idarəetmə mexanizminə çevrilir. Bundan başqa, avtomatlaşdırılmış marketing sistemləri şirkətin iş yükünü azaltmağa və vaxt itkisini minimuma endirməyə kömək edir. E-poçt marketingi, avtomatik cavab sistemləri, müştəri segmentasiyası və planlaşdırılmış sosial media paylaşımaları bunun nümunələridir. Məsələn, şirkət saytına daxil olub qiymət təklifi istəyən istifadəçilərə avtomatik olaraq ilkin məlumat məktubu göndərə bilər. Daha sonra həmin istifadəçilərə maraqlandıqları xidmət növünə uyğun əlavə məlumatlar təqdim edilə bilər. Bu cür avtomatlaşdırma həm müştəriyə operativ xidmət göstərir, həm də şirkətin əməkdaşlarının vaxtını daha səmərəli istifadə etməsinə imkan yaradır. Nəticə etibarilə, müasir marketing strategiyaları artıq yalnız ənənəvi reklam və tanıtım üsullarına əsaslanmır. Bugünkü şəraitdə uğurlu olmaq istəyən şirkətlər rəqəmsal texnologiyalardan, analitik vasitələrdən, CRM sistemlərindən, sosial media platformalarından, SEO strategiyalarından və avtomatlaşdırılmış marketing alətlərindən kompleks şəkildə istifadə etməlidirlər. Xüsusilə tikinti sektoru kimi rəqabətli sahələrdə bu vasitələrin tətbiqi şirkətlərə müştəriləri daha yaxşı tanımağa, onların ehtiyaclarını daha düzgün qiymətləndirməyə, daha hədəfli kampaniyalar həyata keçirməyə və bazarda güclü mövqə tutmağa imkan verir. Belə yanaşma həm satışların artmasına, həm müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsinə, həm də şirkətin uzunmüddətli uğur qazanmasına zəmin yaradır.

Beləliklə, Tikinti sektorunda marketing fəaliyyətlərinin effektiv idarə edilməsi, bazarda müsbət nəticələr əldə etmək üçün vacib bir komponentdir. İstər brendinq, istərsə də müştəri əlaqələrinin idarə edilməsi, şirkətlərin bazar rəqabətində önə çıxmalarına və uzunmüddətli uğur əldə etmələrinə kömək edir. Brendinq, müştəri etibarını artıraraq şirkətin bazar payını böyütməyə imkan verir. Müştəri əlaqələrinin idarə edilməsi isə şirkətin müştərilərlə davamlı və sağlam əlaqələr qurmasına, onların ehtiyaclarına cavab verməsinə və məmnuniyyətlərini təmin etməsinə əsaslanır.

Rəqəmsal marketing və sosial media vasitəsilə şirkətlər daha geniş auditoriyaya çata bilər və müştəri rəylərini toplamaqda daha səmərəli ola bilərlər[4]. SEO optimizasiyası və analitik vasitələrdən istifadə, şirkətlərə bazar tendrləri haqqında ətraflı məlumatlar əldə etməyə və gələcək fəaliyyətlərini daha məqsədyönlü şəkildə planlamağa imkan verir. Müasir texnologiyaların istifadəsi marketing fəaliyyətlərinin daha effektiv idarə olunmasına və müştəri ehtiyaclarının doğru şəkildə təyin edilməsinə kömək edir. Tikinti şirkətləri müştərilərin əvvəlki layihələrini analiz edərək onlara daha fərdiləşmiş təkliflər verə bilərlər, bu da onların şirkətə olan bağlılığını artırır. Bu strategiyalar birləşərək tikinti sektorunda şirkətlərin uğur qazanmasına və bazarda lider mövqeyə yüksəlmələrinə imkan yaradır. Nəticə olaraq, düzgün marketing strategiyaları və effektiv idarəetmə tikinti şirkətlərinin bazarda davamlı uğur əldə etməsi və müştəri məmnuniyyətini təmin etməsi üçün əsas amildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Nağdiyev, H. H. (2025). Tikinti sektorunun global inkişaf tendensiyaları və strateji idarəetmə. Tim Jurnal. Retrieved from <https://timjurnal.az/uploads/2025/06/o-nagdiyev-haci-haciyevev-1.pdf>
2. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. (n.d.). Tikintinin İqtisadiyyatı və Menecment. Tikinti və idarəetmə sahəsində nəzəri və praktiki məsələlər. Azlib. Retrieved from https://azlib.org/media/journals/Tikintinin_iqtisadiyyat%C4%B1_v%C9%99_menecment_N2_1YS_FDSu.pdf
3. Naranjo, J., & Pellicer, E. (2017). Marketing in the construction industry: State of knowledge and current trends. Redalyc, 14(4), 50-65. Retrieved from <https://www.redalyc.org/pdf/496/49621159030.pdf>
4. Mokhtariani, M., Sebt, M. H., & Davoudpour, H. (2017). Construction marketing: Developing a reference framework. ResearchGate. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/319267381_Construction_Marketing_Developing_a_Reference_Framework/fulltext/59a0795fa6fdcc1a314833f9/Construction-Marketing-Developing-a-Reference-Framework.pdf

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQTİSADI ARTIM VƏ MƏŞĞUL ƏHALİ ARASINDAKI ƏLAQƏNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Aytac Vidadi qızı Məmmədli
aytach.mammadli@gmail.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Xülasə

Bu məqalə iqtisadi artım və məşğulluq arasındakı qarşılıqlı əlaqənin ekonometrik metodlarla təhlilinə yönəlmişdir. Araşdırmanın əsas məqsədi iqtisadi artımın əmək bazarına təsir mexanizmini müəyyən etmək və bu əlaqənin statistik baxımdan qiymətləndirilməsidir. Təhlil çərçivəsində məşğulluq asılı dəyişən kimi qəbul edilmiş, ümumi daxili məhsul (ÜDM) və investisiya isə izahedici dəyişənlər olaraq modelə daxil edilmişdir. Bu yanaşma iqtisadi artımın əmək bazarında yaratdığı dəyişikliklərin daha sistemli şəkildə araşdırılmasına imkan verir. Bundan əlavə, işsizlik göstəricisi modelə daxil edilməsə də, onun statistik xüsusiyyətləri ayrıca təhlil olunmuş və iqtisadi interpretasiyalar aparılmışdır. Bu, əmək bazarının ümumi vəziyyətini daha dolğun qiymətləndirməyə şərait yaradır. Məqalədə zaman sıraları üzrə ekonometrik üsullardan istifadə olunmuş, dəyişənlərin stasionarlıq xüsusiyyətləri vahid kök testləri vasitəsilə yoxlanılmışdır. Ümumilikdə, məqalə iqtisadi artımın məşğulluq səviyyəsinə təsirini empirik olaraq qiymətləndirir və nəticələr göstərir ki, iqtisadi genişlənmə əmək bazarında müsbət dinamika yaradır. Eyni zamanda, investisiya göstəricisinin strukturu və iqtisadi yönümlülüyü də məşğulluq üzərində mühüm rol oynayır. Bu nəticələr iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında mühüm empirik baza təqdim edir.

Açar sözlər: makroiqtisadi göstəricilər, iqtisadi artım, məşğulluq, ekonometrik təhlil.

İqtisadi artım və məşğulluq hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilərdən hesab olunur. Müasir dövrdə iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə yanaşı, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi də dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan iqtisadi artım ilə məşğulluq arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzəri yanaşmalara əsasən, iqtisadi artım istehsalın genişlənməsi, investisiyaların artması və yeni iş yerlərinin yaradılması ilə müşayiət olunur. Lakin bəzi hallarda iqtisadi artım baş versə də, bu artım məşğulluğun eyni tempdə yüksəlməsinə gətirib çıxarmır. Bu isə öz növbəsində “işsizliyin artımı” fenomeninin mövcudluğunu ortaya qoyur və məsələnin daha dərinəndən araşdırılmasını zəruri edir.

İqtisadi artım-ölkədə müəyyən bir dövr ərzində istehsal olunan mal və xidmətlərin ümumi həcmnin artmasıdır. Məlum olduğu kimi, bütövlükdə iqtisadi artım praktik prizmadan real ÜDM-nin uzunmüddətli böyüməsi trendini ifadə edir. Bu trend göstərir ki, real ÜDM-nin hər il mütləq şəkildə böyüməsi vacib deyil, vacib olan iqtisadiyyatın hərəkətinin istiqaməti-meylidir. Qiymətləndirmənin uzunmüddətliliyi isə artımın özünün uzunmüddətli xarakteri, tam məşğulluq şəraitindəki potensial ÜDM-in həcmi, iqtisadiyyatın istehsal imkanlarının artımı ilə bağlı şərtlənir [1, s.106]. Yəni, bir ölkənin iqtisadi artımı artırsa, deməli həmin ölkədə istehsal və xidmətlərin ümumi həcmi də yüksəlir.

İqtisadi fəal əhali dünya statistikasında geniş istifadə edilir. O, məşğul olan əhalinin sayını, tərkibini və məşğulluq səviyyəsini göstərir. İqtisadi fəal əhaliyə onun gəlir mənbəyindən asılı olmayaraq, məşğul olan əhali, həmçinin işsizlər, işləmək istəyənlər və iş axtaranlar aiddir. Odur ki, onlar əmək ehtiyatlarının bir hissəsini təşkil edir. İqtisadi fəal əhalinin sayının dəyişməsinə əhalinin artım tempi, təbii artım, miqrasiyalar, yeni iş yerlərinin yaradılması və ya iqtisadi böhran, əhalinin təhsil səviyyəsi, əmək tutumlu istehsal sahələrin inkişafı və s. amillər təsir göstərir [2, s.82]. *Məşğul əhali*-əmək qabiliyyətli yaşda olan və müəyyən dövr ərzində iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərdir. Buraya muzdlı işləyənlər (dövlət və ya özəl sektorda çalışanlar), sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, özünüməşğul şəxslər (fermerlər və s.) daxildir. Məşğul əhali göstəricisi ölkənin əmək bazarının vəziyyətini və iqtisadi aktivliyini göstərən əsas indikatorlardan biridir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda 2010-2024-ci illər arasında iqtisadi artım ilə məşğul əhali arasındakı əlaqəni, ÜDM (GDP), investisiya və məşğulluq göstəriciləri əsasında statistik və ekonometrik analiz apararaq onların qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməkdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytından əldə edilən məlumatlar əsasında 2010-2024-cü illərə nəzərən Azərbaycan Respublikasında iqtisadi artım və məşğul əhali arasındakı əlaqənin ekonometrik qiymətləndirilməsi ilə bağlı iqtisadi-statistik təhlil aparılmışdır. Bunun üçün aşağıda məşğul əhalinin sayı, ÜDM göstəriciləri, işsizlik və investisiya göstəriciləri cədvəl 1 üzrə verilmişdir.

Cədvəl 1

2010-2024-cü illərdə Azərbaycanda əsas makroiqtisadi göstəricilər

İl	Məşğul əhali sayı ilin sonuna (min nəfər)	ÜDM-(milyon dollarla)	İşsizlik (min nəfər)	İnvestisiya-(milyon dollar)
2010	4329,1	52909,3	258,3	17591,4
2011	4375,2	65951,6	250,9	21588,9
2012	4445,3	69683,9	243,1	25777,8
2013	4521,2	74164,4	236,6	27340,0
2014	4602,9	75234,7	237,8	27907,5
2015	4671,6	52996,8	243,7	19547,2
2016	4759,9	37862,8	252,8	14228,0
2017	4822,1	40867,9	251,7	14213,3

2018	4879,3	47112,9	253,5	15221,7
2019	4785,6	48174,2	251,5	14698,0
2020	4721,2	42693,0	368,7	13225,9
2021	4831,1	54825,4	310,5	14890,4
2022	4901,1	78807,5	293,3	17138,3
2023	4963,3	72428,5	286,4	18871,1
2024	5029,8	74426,0	282,3	19491,5

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-də 2010-2024-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasında əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası təqdim olunmuşdur. Cədvələ əsasən statistik göstəriciləri nəzərdən keçirərkən, təhlil edilən dövr ərzində məşğul əhəlinin sayında ümumilikdə artım meyli müşahidə olunur. Belə ki, 2010-cu ildə 4329,1 min nəfər olan məşğul əhali 2024-cü ildə 5029,8 min nəfərə çatmışdır ki, bu da əmək bazarında genişlənməni göstərir. Ümumi daxili məhsulun həcmi nəzərdən keçirilən dövrdə qeyri-bərabər dinamika nümayiş etdirmişdir. 2010–2014-cü illərdə artım müşahidə olunsada, 2015–2016-cı illərdə kəskin azalma qeydə alınmışdır. Bu azalma əsasən xarici iqtisadi amillər və enerji bazarındakı dəyişikliklərlə əlaqələndirilə bilər. Sonrakı illərdə isə ÜDM-də yenidən artım tendensiyası müşahidə olunur. İşsiz əhəlinin sayı 2010–2014-cü illərdə azalma meyli göstərmiş, lakin 2015–2017-ci illərdə müəyyən artım qeydə alınmışdır. 2020-ci ildə isə pandemiyənin təsiri nəticəsində işsizliyin səviyyəsində kəskin yüksəliş müşahidə edilmişdir. Növbəti illərdə bu göstərici tədricən azalmağa başlamışdır. İnvestisiya qoyuluşlarının həcmi də ÜDM ilə oxşar dinamika nümayiş etdirmişdir. 2010–2014-cü illərdə artım müşahidə edildiyi halda, 2015–2016-cı illərdə azalma baş vermiş, sonrakı dövrdə isə yenidən artım tendensiyası formalaşmışdır. Bu isə investisiyaların iqtisadi artım və məşğulluq göstəriciləri ilə sıx əlaqəli olduğunu göstərir.

Əmək bazarını formalaşdıran komponentlər arasında sıx birbaşa və əks əlaqələr mövcuddur və ona mürəkkəb dinamik və stoxastik təbiətli sistem kimi yanaşılmalıdır. Belə bir unikal sistemin səmərəli idarə olunmasının ən əlverişli mexanizmi isə burada gedən proseslərin ekonometrik modelləşdirilməsi və real statistik informasiyaya arxalanaraq onun gələcək vəziyyətinin kifayət qədər etibarlı ssenarisini hazırlamaqdır [3, s.12]. Bizim fikrimizcə, iqtisadi artım şəraitində məşğul əhəlinin dinamikasına təsir edən əsas amillərin müəyyənəndirilməsi və onların təsirinin ekonometrik üsullarla qiymətləndirilməsi tədqiqatın əsas istiqamətlərindən biridir.

$$EMP_t = \beta_0 + \beta_1 GDP_t + \beta_2 INVEST_t + \varepsilon_t$$

Yuxarıda qeyd olunan çoxölçülü xətti reqressiya modelinə əsasən, evIEWS 10 proqram paketindən istifadə etməklə iqtisadi artımın məşğul əhali sayına təsirini qiymətləndirərək əsas modelimizi quraq.

$$EMP_t = 4911.572 + 0.01GDP_t - 0.045INVEST_t + \varepsilon_t \quad R^2 = 0.4763$$

Ölkə üzrə məşğul əhali sayının-EMP (y-asılı dəyişən), izahedici dəyişənlər ümumi daxili məhsul-GDP (x_1) həmçinin investisiya-INVEST (x_2) modelə daxil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, ÜDM artımı məşğul əhali sayına müsbət təsir göstərir, investisiya göstəricisi isə mənfi təsirə malikdir. Bu nəticə investisiya strukturunun daha çox kapital yönü olmasına və əmək tutumunun aşağı olması ilə izah oluna bilər. Modelin izah gücünü göstərən R^2 göstəricisi 0.4763 olmuşdur ki, bu da məşğul əhali dəyişikliyinə təxminən 47.63%-nin model daxilində olan amillərlə izah edildiyini göstərir. Bu nəticə modelin orta səviyyədə izah gücünə malik olduğunu göstərməkdədir. Həmçinin p-value göstəriciləri 0.05 əhəmiyyətlik səviyyəsindən aşağı olmuşdur. Bu isə modelə daxil edilən ÜDM və investisiya dəyişənlərinin məşğul əhali üzərində statistik olaraq əhəmiyyətli təsirə malik olduğunu göstərir.

Tədqiq olunan dəyişənlərin ümumi xüsusiyyətlərini, orta göstəricilərini və dəyişkənlik səviyyəsini xarakterizə etmək üçün təsviri statistika nəticələri cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2

Məşğul əhali, ÜDM, investisiya, işsizlik üzrə müvafiq təsviri statistika

	EMP	GDP	INVEST	UNEMP
Mean	4709.247	59209.26	18782.07	268.0733
Median	4759.900	54825.40	17591.40	252.8000
Maximum	5029.800	78807.50	27907.50	368.7000
Minimum	4329.100	37862.80	13225.90	236.6000
Std.Dev	214.3097	14284.10	4895.564	35.46027
Skewness	-0.40086	-0.04599	0.763937	1.674417
Kurtosis	2.064621	1.464504	2.298677	5.287245
Jarque-Bera statistic	0.948569	1.478882	1.766406	10.27886
Probability	0.622330	0.477381	0.413456	0.005861
Sum	70638.70	888138.9	281731.0	4021.100
Sum Sq.Dev	643000.9	2.86E+09	3.36E+08	17604.03
Observations	15	15	15	15

Təsviri statistika nəticələrinə əsasən, 2010–2024-cü illər ərzində Azərbaycanda məşğul əhali, ÜDM, investisiya və işsizlik göstəriciləri üzrə müəyyən dəyişkənlik müşahidə olunmuşdur. Məşğul əhəlinin orta göstəricisi 4709.2 min nəfər təşkil etmiş, minimum 4329.1 min nəfər, maksimum isə 5029.8 min nəfər olmuşdur. Bu göstəricinin standart sapmasının nisbətən aşağı olması onun daha sabit dinamikaya malik olduğunu göstərir. ÜDM göstəricisinin orta dəyəri 59209.3 milyon dollar olmuş, maksimum və minimum dəyərlər arasında əhəmiyyətli fərq müşahidə edilmişdir. Standart sapmanın yüksək olması ÜDM-in tədqiq olunan dövrdə dəyişkən xarakter daşdığını göstərir. İnvestisiya göstəriciləri üzrə də oxşar hal müşahidə olunur. Orta göstərici 18782.1 milyon dollar təşkil etmiş, yüksək standart sapma isə investisiya axınlarının qeyri-sabit olduğunu göstərir. İşsizlik göstəricisinin orta səviyyəsi 268.1 min nəfər olmuş, maksimum 368.7 min nəfər səviyyəsinə çatmışdır ki, bu da bəzi illərdə, xüsusilə şok dövrlərdə, işsizlikdə artımın baş verdiyini göstərir. Asimmetriya (skewness) göstəricilərinə əsasən, məşğul əhali və ÜDM üzrə paylanma təxminən simmetrik, investisiya və xüsusilə işsizlik göstəriciləri üzrə isə sağa meyilli (müsbət asimmetrik) paylanma müşahidə olunur. Kurtosis göstəriciləri göstərir ki, işsizlik dəyişəni daha “iti zirvəli” paylanmaya malikdir, bu da ekstremal dəyərlərin mövcudluğunu göstərir. Jarque-Bera testinə əsasən, məşğul əhali, ÜDM və investisiya dəyişənləri üzrə normal paylanma fərziyyəsi qəbul olunur ($p > 0.05$), lakin işsizlik göstəricisi üzrə bu fərziyyə rədd edilir ($p < 0.05$). Ümumilikdə, təsviri statistika nəticələri göstərir ki, dəyişənlər arasında dəyişkənlik səviyyəsi fərqlidir və bu, onların ekonometrik modellərdə qarşılıqlı təsirinə qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Cədvəl 3

Diki-Füller testinin nəticələri

Variable	T-statistic	Critical values: 1%	Critical values: 5%	Critical values: 10%	Prob.
Second difference, trend and constant					
EMP(y)	-3.513611	-4.121990	-3.144920	-2.713751	0.0273
Second difference, trend and constant					

GDP(x_1)	-4.199855	-4.200056	-3.175352	-2.728985	0.0100
First difference, trend and constant					
INVEST(x_2)	-2.759923	-4.121990	-3.144920	-2.713751	0.0929

Azərbaycan Respublikasında məşğul əhali göstəricisi Diki-Füller testinin nəticələrinə əsasən seriyanın birinci səviyyə formasında stasionar olmadığı müəyyən edilmişdir. Bu səbəbdən seriyanın ikinci tərtib fərqi alınmış və nəticədə stasionarlıq təmin olunmuşdur. ÜDM göstəricilərində eyni tendensiyanı izləmişdir. İnvestisiya göstəricisinə baxıldıqda isə, sıranın birinci tərtib fərqlə, trend, sabit halında zəif əhəmiyyətli olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu fərqlilik iqtisadi göstəricilər arasında dinamikanın və uyğunlaşma sürətinin eyni olmadığını göstərir. Nəticə etibarilə, dəyişənlərin fərqli integrasiya dərəcələrinə malik olması onların arasında uzunmüddətli əlaqənin mövcudluğunu araşdırmaq üçün əlavə yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- Əkbərov N. İqtisadi artımın mahiyyəti və nəzəri-metodoloji əsaslarına baxış. Bakı, “Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal, №3(70)-2023, 101-109.
- Eminov Z.N. Azərbaycanda əhəlinin məşğulluq problemləri. Bakı, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri”, yer elmləri №4, 2006, 81-86.
- https://aak.gov.az/upload/dissertasion/iqt/iqt_n_hln_25_06_18.pdf

HEYDƏR ƏLİYEVİN NƏQLİYYAT STRATEGİYASI: AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ TRANZİT MƏRKƏZİNƏ ÇEVRİLMƏSİNİN ƏSASLARI

Hamil Cahangir oğlu Babazadə

hamil.babazada@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə nəqliyyat sektorunda həyata keçirdiyi islahatlar və onların nəticəsi olaraq Azərbaycanın bugün dünyada beynəlxalq tranzit mərkəzlərindən birinə çevrilməsi təhlil olunur. Tədqiqatda əsas məqsəd Heydər Əliyevin hakimiyyət illərində Azərbaycanda nəqliyyat strategiyası və bu illər ərzində nəqliyyatın inkişaf prosesini göstərməkdir. Ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi Avropanı Asiya ilə birləşdirən əsas beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi – Azərbaycanın tranzit imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Lakin, nəqliyyatın inkişafı üçün coğrafi mövqe ilə yanaşı onun idarə olunması üçün yüksək idarəetmə qabiliyyəti lazımdır. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti bu sektora göstərdiyi xüsusi diqqət və gördüyü işlər Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun durmadan inkişaf etməsinə gətirib çıxardı.

Açar sözlər : Heydər Əliyev nəqliyyat strategiyası, Azərbaycan tranzit mərkəzi, Orta Dəhliz, Azərbaycanın geoiqtisadi tranzit rolu

Giriş

XX əsrin ikinci yarısında nəqliyyat sistemi ölkələrin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan əsas sahələrdən biri oldu. Müasir dünyada isə inkişaf edən nəqliyyat sistemi beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Beynəlxalq tranzitin inkişaf etməsi üçün ölkənin coğrafi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi bu inkişafa böyük təkan verir. Hələ keçmiş SSRİ dövründə Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi işlədiyi illər

ərzində (1969-1982), Azərbaycanın nəqliyyat sektoruna xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. Hansı ki, bu illər ərzində yeni dəmir yolu xətləri çəkildi, mövcud xətlər modernləşdirildi, yük və sərnişin daşımalarının həcmi artdı, lokomotiv və vaqon parkı yeniləndi, texniki baza gücləndi. Respublika ərazisində magistral avtomobil yolları genişləndirildi və yenidən quruldu, paytaxt Bakı ilə digər bölgələr arasında nəqliyyat əlaqələri xeyli yaxşılaşdırıldı. Liman infrastrukturu gücləndirildi, Xəzər dənizi vasitəsilə yükdaşımalar artdı və beynəlxalq əlaqələr gücləndirildi. Aviasiya parkı müasirləşdirildi, daxili və beynəlxalq uçuşların sayı artırıldı. Bakı Metropoliteni genişləndirildi, yeni stansiyalar istifadəyə verildi. Bu dövrdə həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun kompleks inkişafına səbəb oldu, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin əlaqələndirilməsini gücləndirdi və respublikanın SSRİ daxilində strateji əhəmiyyətini artırdı. Ümumilikdə desək, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi 1969-cu il ilə müqayisədə 1982-ci ildə nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2 dəfə artaraq 477,9 milyon ton, yük dövriyyəsi 1,4 dəfə artaraq 57,5 milyard ton-kilometr, sərnişin daşınması isə 1,8 dəfə artaraq 961,5 milyon sərnişin, sərnişin dövriyyəsi 2 dəfə artaraq 14 milyard sərnişin-kilometr olmuşdur. Bu illər ərzində avtomobil yollarının uzunluğu 20,9 min kilometrdən 23,9 min kilometrə, dəmir yollarının uzunluğu 1811 kilometrdən 1903 kilometrə, magistral neft kəmərlərinin uzunluğu 996 kilometrdən 1034 kilometrə dək artmışdır. Artım nəqliyyat vasitələrinin sayında da müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1969-cu il ilə müqayisədə 1982-ci ildə avtomobillərin və metro vaqonlarının sayı 2,6 dəfə artaraq müvafiq olaraq 206,6 min ədəd və 124 ədəd, trolleybusların sayı isə 1,6 dəfə artaraq 333 ədəd olmuşdur. Ulu öndərin hakimiyyətə gəldiyi ilə qədər Bakı Metropolitenində cəmi 6 stansiya var idisə, sonrakı dövrdə metrostansiyaların sayı 2 dəfədən artıq artdı və 14 yeni stansiya inşa edildi. Nəqliyyatın bütün sahələrində baş verən inkişafdan danışsaq, dəniz nəqliyyatında 1970-ci illərin əvvəllərində yükdaşımalar 20-25 milyon ton/il idisə, 1980-ci illərin əvvəllərində bu rəqəm 30 milyon ton/il oldu və donanmada artıq 100-dən çox tanker və yük gəmisi var idi. Hava nəqliyyatında isə həmin illər ərzində sərnişin daşımaları 1-1.5 milyon nəfər/il-dən, 3 milyon nəfər/il-ə çatdırılmışdır. [1],[4]

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycanda yeni nəqliyyat strategiyasının formalaşdırılması. Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəldiyi dövrü (1993-2003) Azərbaycan nəqliyyat sektorunun intibah dövrü adlandırmaq olar. Ulu Öndər Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə də nəqliyyat sektorunda yeni islahatlar həyata keçirməyə davam edirdi. 1994-cü ildə 12 böyük neft şirkəti ilə imzalanan, “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan layihə Azərbaycanı dünyanın diqqət mərkəzinə çevirən imzalardan biri oldu. Bu müqavilə ilk baxışda neft hasilatı sazişi kimi görünsə də əslində onun ən vacib nəticələrindən biri logistika zəncirinin yenidən qurulması oldu. Əsas dəyişikliklər isə müstəqil Azərbaycanda Sovet dövründən qalan **şimal yönli ixrac asılılığı (Rusiya boru xətləri)** alternativləşməyə başladı, Bakı ətrafında, xüsusilə **Səngəçal terminalı** kimi iri enerji-logistika mərkəzlərinin əsası qoyuldu. Yaxın illərdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə daha böyük nəqliyyat imkanına malik ixrac marşrutları araşdırıldı və optimal variant kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac boru kəməri seçildi. Eləcə də həmin illər ərzində Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına ixracı üçün Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft boru kəmərlərindən istifadə olunurdu. Ulu öndərin bu layihəni reallaşdırmaqda əsas məqsədi Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə strateji əməkdaşlıq xəttinin yaradılması və Azərbaycanı regionun nəqliyyat qovşağına çevirmək məqsədi idi. Bu məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycan nefti dünya bazarına çıxarılmalı idi.

Şəkil 1.

1998-ci il sentyabrın 7–8-də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirildi ki, tədbirdə doqquz ölkənin (Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova, Rumıniya, Bolqarıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan) dövlət başçıları, həmçinin 13 beynəlxalq təşkilatı və 32 digər dövlətiləri təmsil edən nümayəndə heyətləri iştirak edirdi. Konfransın yekununda Avropa İttifaqının “TRACECA” proqramı çərçivəsində “Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli saziş” imzalandı. Bu təşəbbüs vasitəsilə Azərbaycan regionun inkişaf istiqamətinin formalaşmasında və tarixi İpək Yolunun canlandırılmasında mühüm rol oynadı. 2001-ci ildə TRACECA Hökumətlərarası Komissiyasının **Daimi Katibliyi Bakıda fəaliyyətə başladı. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanın regionda logistika diplomatiyasının rolu gücləndi.** [2],[3],[5],[7]

Şəkil 2.

Heydər Əliyev nəqliyyat strategiyasının müasir Azərbaycana təcəssümü. Təbii ki, Azərbaycanda Heydər Əliyevin hakimiyyətindən sonra onun layiqli davamçısı olan İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə də nəqliyyat sektorunda inkişaf prosesi sürətlə davam etdi. Belə ki, TRACECA ideyasının ən böyük infrastruktur nəticəsi olaraq 2007-ci ildə Tbilisidə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Avrasiyanın nəqliyyat xəritəsinin önəmli hissəsi olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisinə dair saziş imzalandı. Elə həmin ilin Noyabr ayında Gürcüstanın Marabda məntəqəsində dəmir yolunun təməli qoyuldu. 2017-ci ildə isə BTQ dəmir yolu xəttinin təntənəli açılışı oldu və xətt istifadəyə verildi. Adı çəkilən layihənin əsas məqsədi tarixi ipək yolunun bərpası və Azərbaycanın beynəlxalq tranzit mərkəzinə çevrilməsi idi.

Bütün bunlarla yanaşı 2002-ci ildə Rusiya, İran və Hindistan arasında “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqında saziş imzalandı. Azərbaycan bu sazişə 2005-ci ildə qoşuldu

ki,hal-hazırda “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin 511 kilometr uzunluğunda dəmir yolu xətti Azərbaycan ərazisindən keçir. [5],[6]

Zəngəzur dəhlizi:Azərbaycanın tranzit strategiyasının yeni mərhələsi.2020-ci il Vətən müharibəsindən sonrakı dövr üçün aktual məsələyə çevrilən Zəngəzur dəhlizi layihəsi qlobal logistika kontekstində strateji tamamlayıcı halqa kimi təqdim olunur.Hələ XXI əsrin əvvəllərindən Ulu öndər Heydər Əliyevin öz çıxışlarında dediyi kimi,regionda sabitliyin və iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün nəqliyyat əlaqələrinin bərpası və genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.O,hər zaman öz çıxışlarında vurğulayırdı ki,Naxçıvanın Azərbaycanın əsas hissəsi ilə əlaqələrinin təmin olunması həyati əhəmiyyət daşıyır.Onun bu arzusu, bugün İlham Əliyev siyasəti tərəfindən həyata keçirilməkdədir.

Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqazı Avropa və Asiya ilə birləşdirən daha geniş regional nəqliyyat şəbəkələrinin bir hissəsi kimi görünür.Sözü gedən dəhliz bütün Cənubi Qafqazı mühüm ticarət, nəqliyyat və logistika qovşağına çevirməyə qadir olan strateji təşəbbüsdür.Avropa İttifaqı, dəhlizi Orta Dəhlizin vacib hissəsi kimi qəbul edir və Avropa ilə Asiya arasında ticarət həcmnin artacağına diqqət çəkir

Zəngəzur dəhlizi layihəsi hal-hazırda dünyanın ən güclü iqtisadiyyatına malik ölkələrdən biri olan Çinin,eləcə də Mərkəzi Asiya ölkələrinin Türkiyə üzərindən Avropanın aparıcı iqtisadi mərkəzləri (İtaliya,Almaniya və s.) ilə birləşdirən Orta Dəhlizin mühüm komponenti kimi çıxış edir.

Zəngəzur dəhlizi sayəsində Türkiyə ilə Orta Asiya yeni bir əlaqəyə malik olacaq.Türkiyə ilə Azərbaycan birbaşa quru yolu ilə birləşəcək.Bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycan,Türkiyə və Mərkəzi Asiya ölkələri – Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan arasında daha qısa və fasiləsiz nəqliyyat əlaqələrinin qurulması mümkün olacaqdır və qədim tarixi və siyasi gücü olan türk dünyasını birləşdirəcək olan “Turan yolu” bərpa olunacaqdır.[9]

Şəkil 3.

Qlobal geosiyasi risklər fonunda Azərbaycanın tranzit dayanıqlılığı:Heydər Əliyev nəqliyyat strategiyasının bu gün üçün strateji nəticəsi.Müasir dünyada baş verən dərin geosiyasi qarşıdurmalar – Yaxın Şərqdə İran-İsrail,ABŞ gərginliyi fonunda ümumi dünya neft istehlakının təxminən 18-20% hissəsi keçən Hörmüz boğazının mümkün blokada riski, eləcə də Rusiya-Ukrayna müharibəsinin illərlə fasiləsiz şəkildə davam etməsi,dünya ticarətinin və logistikasının ənənəvi marşrutlarının dayanıqlılığını ciddi şəkildə sarsıdır.Bu vəziyyətdən asılı olaraq qlobal logistika sistemi təhlükəsiz və siyasi risklərdən maksimum dərəcədə az asılı alternativ dəhlizlər axtarışına məcbur olur.

Məhz belə bir vaxtda Azərbaycanın tranzit mövqeyi yalnız regional iqtisadi cəhətdən deyil, eyni zamanda Avrasiya miqyasında strateji təhlükəsizlik və dayanıqlılıq elementi kimi çıxış etməyə başlayır.Bu reallığın əsasında isə 1990-cı illərdə formalaşdırılmış və Heydər Əliyevin uzaqgörən nəqliyyat strategiyası dayanır.Həmin strategiyanın mahiyyəti Azərbaycanı neft ixracatçısından daha

geniş funksiyaya — **Şərq və Qərb, Şimal və Cənub arasında etibarlı tranzit körpüsünə çevirmək** idi. [6]

Bu gün dünya dəniz marşrutlarında artan risklər fonunda Azərbaycan ərazisindən keçən Orta Dəhliz (Çin–Mərkəzi Asiya–Xəzər–Qafqaz–Avropa xətti) və Şimal–Cənub dəhlizi (Hindistan–İran–Azərbaycan–Rusiya–Avropa xətti) bir-birini tamamlayan alternativ qlobal logistika sistemində çevrilmişdir. Xüsusilə Hörmüz boğazı və Qırmızı dəniz kimi həssas dəniz keçidlərində yaranan təhlükələr Avrasiyada quru marşrutların strateji əhəmiyyətini kəskin şəkildə artırır.

Bu şəraitdə Azərbaycanın tranzit infrastrukturunu — Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı, Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu, Ələt Azad İqtisadi Zonası və müasir logistika mərkəzləri — ölkəni yalnız regional deyil, qlobal təchizat zəncirinin sabitləşdirici elementi kimi formalaşdırır. Azərbaycan ərazisindən keçən marşrutlar həm coğrafi baxımdan daha qısa, həm də siyasi risklər baxımından daha dayanıqlı alternativ yaradır.

Xüsusilə Ukrayna müharibəsi nəticəsində Qara dəniz bölgəsində yaranan nəqliyyat məhdudiyyətləri və Avropa–Asiya ticarətində marşrutların yenidən qurulması prosesi Azərbaycanın tranzit rolunu daha da gücləndirmişdir. Eyni zamanda, Yaxın Şərqdə mümkün eskalasiya riskləri və Hörmüz boğazının bağlanması ssenarisi dünya enerji və yük daşımalarının alternativ quru və Xəzər marşrutlarına yönəlməsini qaçılmaz edir.

Bu reallıqlar fonunda Heydər Əliyevin nəqliyyat strategiyası artıq yalnız milli inkişaf konsepsiyası deyil, **qlobal qeyri-sabitlik şəraitində işlək alternativ logistika modeli** kimi çıxış edir. Azərbaycanın tranzit infrastrukturunu bu gün beynəlxalq ticarətin davamlılığını təmin edən “riskdən sığortalanmış dəhliz” funksiyasını yerinə yetirir və bu, ölkənin geoiqtisadi mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir.

Bünövrəsi Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan nəqliyyat strategiyasının uğurla davam etdirilməsi nəticəsində Azərbaycan dünyanın əsas yük axını istiqaməti olan Çin–Avropa arasında həlledici ölkəyə çevrilib. Dünyada və regionda baş verən geosiyasi hadisələrin də rəvac verdiyi bir sıra səbəblərdən Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi - Orta Dəhliz Mərkəzi Asiya ölkələri və Xəzər dənizi üzərindən keçməklə Avropa ilə Asiyanı birləşdirən ən qısa və rahat marşrutdur.

Yekun nəticə.

Nəqliyyat sektorunda baş verən bu inkişaf xətti onu göstərir ki Ulu Öndərin qısa vaxt ərzində Azərbaycanın nəqliyyatında gördüyü işlər öz bəhrəsini vermişdir. Bütövlükdə Azərbaycanda nəqliyyat xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən quruculuq işləri Azərbaycan Respublikasının nəqliyyatının yeni mərhələsinə, beynəlxalq tranzit mərhələsinə keçidini formalaşdırdı.

Nəticə etibarilə, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində artan geosiyasi qarşıdurmalar Azərbaycanın tranzit əhəmiyyətini azaldan deyil, əksinə, onu daha da strateji və zəruri edən amilə çevirmişdir. Heydər Əliyevin uzaqgörən nəqliyyat siyasəti bu gün Azərbaycanın regionda sülh, sabitlik və iqtisadi təhlükəsizlik körpüsü kimi çıxış etməsinə imkan yaradan əsas konseptual baza rolunu oynayır və ölkəni Avrasiyanın dayanıqlı logistika mərkəzlərindən birinə çevirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Qurbanov S. Dünya və Azərbaycan siyasətində Heydər Əliyev kursu.
2. Ərəbov N., Müslümova S. Azərbaycan - beynəlxalq münasibətlərdə Bakı limanının rolu.
3. Abbasov V.M., Tağıyev D.B., Alxaslı E.A., Ulu öndər Heydər Əliyevin neft və neft emalı strategiyası
4. Heydər Əliyev. Hakimiyyət illəri (1969–1982) – Azərbaycan Milli Kitabxanası
5. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri: 1991-2016, Poliart MMC

6. Heydər Əliyev - Azərbaycan: dünən, bu gün və sabah, Azərbaycan nəşriyyatı
7. Məmmədov M.F. Nəqliyyatın dinamik inkişaf strategiyası : I cild
8. Əliyev Z., Zəngəzur dəhlizi: geosiyasi reallıqlar və perspektivlər

AQRAR SƏHƏDƏ RƏQƏMSAL MARKETİNGİN ROLUNUN ARTIRILMASI VƏ EFFEKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Lalə Zakir qızı Hüseynova

huseynovaalala@gmail.ru

Gəncə Dövlət Universitet

Xülasə

Aqrar sahədə rəqəmsal marketingin təsiri və vacibliyi müasir iqtisadi şəraitdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, SEM, sosial media marketingi, e-poçt marketingi, vizual reklamlar və onlayn PR kimi rəqəmsal alətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına, satış həcmının artırılmasına və istehlakçılarla birbaşa əlaqənin qurulmasına mühüm töhfə verir.

Rəqəmsal yanaşmalar məhsulun tanınılmasını sürətləndirir, bazar imkanlarını genişləndirir və istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Eyni zamanda, məhsul haqqında şəffaf və vizual məlumatların təqdim olunması istehlakçı etimadını artırır və alış qərarına müsbət təsir göstərir.

Bununla yanaşı, texniki bilik çatışmazlığı, yüksək rəqabət mühiti və internetdən asılılıq kimi müəyyən çətinliklər də mövcuddur. Lakin düzgün strategiya və effektiv planlaşdırma vasitəsilə rəqəmsal marketing aqrar sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsində və satış prosesinin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: Rəqəmsal marketing, sosial media marketingi, vizual reklamlar, aqrar məhsullar, satış strategiyaları.

Aqrar sektor milli iqtisadiyyatın əsas dayaqlarından biridir və həm qida təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, həm də əhəlinin sosial rifahının yüksəldilməsində strateji əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə, iqtisadi inkişafın sürətlənməsi və global bazarların tələblərinin dəyişməsi, aqrar sahədə innovativ marketing yanaşmalarının tətbiqini zəruri edib. Bu baxımdan, rəqəmsal marketing strategiyaları, yalnız məhsulun keyfiyyətini artırmaqla qalmır, eyni zamanda bazar həcmi genişləndirmək və istehlakçı tələblərinə uyğunlaşmaq üçün əsas vasitəyə çevrilir. Bu dəyişən tələblər və global bazar dinamika, aqrar müəssisələrin rəqəmsal marketingin imkanlarından maksimum faydalanmasını zəruri edir.

Bilindi ki, aqrar məhsullar təbii şəraitdən asılı olduğundan, onların keyfiyyəti və təzəliyi daha qısa zamanda itirə bilər. Bu səbəbdən, aqrar sahədə məhsulun birbaşa istehlakçıya çatdırılması vacibdir. Ənənəvi marketing üsullarından fərqli olaraq, rəqəmsal marketing bu sahədə daha hədəf yönümlü və interaktiv yanaşma təmin edir. Bu da aqrar firmalara məhsullarını daha sürətli, səmərəli və birbaşa istehlakçılara təqdim etməyə imkan verir. Rəqəmsal marketing, aqrar sahə məhsullarının istehlakçılara təzə və keyfiyyətli şəkildə çatdırılmasını təmin etməklə yanaşı, istehlakçılara məhsulun hazırlanma prosesləri, ekoloji şərtlər və keyfiyyəti haqqında ətraflı və vizual məlumatlar təqdim edir. Müasir istehlakçılar, xüsusilə də ekoloji təmiz və yerli məhsullara üstünlük verdikləri üçün, bu cür məlumatlar onlara daha inandırıcı və cəlbedici gəlir. Beləliklə, rəqəmsal marketing aqrar firmalar üçün məhsulun keyfiyyətini vurğulamaq və istehlakçılarla daha sıx əlaqə qurmaq üçün əvəzsiz bir vasitədir.

Bu baxımdan, müasir qloballaşan dünyada şirkətlər öz marketing büdcələrinin əhəmiyyətli bir hissəsini rəqəmsal kanallara yönəldirlər. Bunun bir neçə əsas səbəbi var.

- Birinci üstünlük, məhsulun təzəliyini və keyfiyyətini qoruyaraq, istehlakçılara məhsul haqqında ətraflı və vizual məlumatlar təqdim etməyə imkan yaratmasıdır. Müasir dövrdə

istehlakçılar vizual məzmunu daha çox bəyənir və bu da məhsulun daha geniş auditoriyaya çatmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, bu, məhsulun satış həcmi artırır və istehsalçıların gəlirini yüksəldir.

- İkinci üstünlük ölçülə bilirlidir. Rəqəmsal marketing vasitəsilə hər bir reklam xərclənməsinin dəqiq statistikasını əldə etmək mümkündür. Məsələn, hansı reklamın nə qədər klik aldığını, hansı kanaldan daha çox müştəri cəlb olunduğunu dəqiq bilmək olur. Bu məlumatlar sayəsində firma xərclərini daha səmərəli idarə edə bilər, yəni harada daha çox nəticə əldə etdiyini görür və buna uyğun olaraq strategiyasını tənzimləyir. Nəticədə, bu da xərclərin səmərəsini artırır və məhsulun maya dəyərini azaldır.

- Üçüncü üstünlük - hədəf kütləsinin dəqiq tapılmasıdır. Beləki rəqəmsal marketingin firmalara yaratdığı fürsət sayəsində reklamları müəyyən regionda yaşayan hədəf kütləsinə yönləndirməklə reklam xərclərini minimum edib, effektivliyi daha da artırmaq mümkündür.

- Dördüncü üstünlük, kiçik büdcələrlə belə daha geniş auditoriyaya çatmaq imkanındır. Rəqəmsal marketing sayəsində, firmalar həm daxili, həm də xarici bazarlarda böyük markalarla rəqabət apara bilər. Bu da onların daha sərfəli və effektiv şəkildə bazarda yer qazanmasına kömək edir.

- Beşinci üstünlük, kampaniyanın nəticələrini real vaxt rejimində izləmək və lazım gəldikdə dərhal tənzimləmək imkanındır. Rəqəmsal marketing vasitəsilə, kampaniyanın hansı anlarda daha çox uğur qazandığını, hansı məzmunun daha çox diqqət cəkdiyini, hansı kanallarda daha çox qarşılıq aldığını görmək olur. Bu məlumatlar əsasında, kampaniyanın gedişatını anında dəyişdirmək və daha səmərəli nəticələr əldə etmək mümkündür. Beləliklə, xərclər daha səmərəli istifadə olunur və kampaniyanın effektivliyi maksimuma çatdırılır.

- Altıncı üstünlük interaktivlikdir, yəni istehlakçılarla bir başa əlaqə yaradıb onların məhsulla bağlı suallarına bir baş cavab vermək mümkünlüyüdür.

Qeyd olunan üstünlüklər aqrar müəssisələr üçün rəqəmsal marketingin nəzəri potensialını müəyyən etsə də, bu potensialın praktiki müstəvidə reallaşdırılması və iqtisadi səmərəliliyin təmin olunması spesifik rəqəmsal kanalların strateji seçimi və tətbiqindən birbaşa asılıdır. Bu baxımdan, müasir aqrar bazarda rəqabət davamlılığını şərtləndirən əsas rəqəmsal marketing növlərinin və kommunikasiya kanallarının təsnifatının təhlil edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübə və bir sıra mövcud ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, aqrar sahədə ən yüksək artırıcı təsirə malik olan rəqəmsal kanallar aşağıdakılardır:

Axtarış Motoru Marketingi (SEM) - internetdə məhsul və ya xidmətlərin axtarış sistemləri vasitəsilə tanıtılması və satışının artırılması üçün istifadə olunan rəqəmsal marketing strategiyasıdır. Ən çox istifadə olunan platforma Google olsa da, digər sistemlər (məsələn, Bing) də bu sahəyə daxildir. Bu əslində müştərinin axtarış sistemində bir açar söz yazmaqla fermer və aqrar müəssisəni tapması üçün qurulan ən qısa yoldur. [1]

Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, aqrar müəssisələr rəqəmsal marketingə keçdikdən sonra satış həcmində nəzərəcərpacaq artım əldə ediblər. Əgər 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının onlayn satış payı cəmi 12% təşkil edirdisə, 2025-ci ildə bu göstərici 28%-ə yüksəlib. Bu dəyişiklik ümumi kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə təxminən 450 milyon manat əlavə gəlir gətirib. Əvvəlki illərdə, xüsusilə 2018–2020-ci illərdə məhsullar əsasən bazarlarda və topdansa satış vasitəçiləri ilə satılırdı. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, həmin dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının yalnız 10–12%-i birbaşa istehlakçıya çatırdı. Lakin 2021–2025-ci illərdə rəqəmsal marketingin, onlayn platformaların, sosial medianın və SEM kampaniyalarının tətbiqi nəticəsində birbaşa satışların payı 28%-ə qədər artdı. Bu isə həm daxili bazarda, həm də ixracda əlavə gəlir formalaşdırdı. Məsələn, Gəncə və Şəmkir bölgəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr SEM kampaniyaları vasitəsilə məhsullarını Avropa bazarlarına tanıtmğa nail oldular. Rəqəmsal reklamların təsiri ilə ixrac həcmi 2020-ci ildə 12 milyon ABŞ dollarından 2025-ci ildə 20 milyon ABŞ dollarına yüksəldi. Digər bir nümunə Zaqatala və Balakən bölgəsində bal istehsalçılarıdır. Onlar “ekoloji təmiz” açar sözləri ilə reklam kampaniyaları apararaq satışlarını

35% artırmağa nail oldular. Şəmkir pomidoru üçün həyata keçirilən yerli SEM kampaniyaları isə daxili bazarda tanınmanı gücləndirdi, nəticədə məhsulun maya dəyəri azaldı və fermerlərin gəliri 20%-dən çox artdı.[10]

E-poçt marketinqi - rəqəmsal marketinqin ən effektiv və geniş istifadə olunan alətlərindən biri kimi müəssisələrin kommunikasiya strategiyasında mühüm yer tutur. Bu alətin əsas mahiyyəti müəssisə ilə müştəri arasında birbaşa və vasitəsiz əlaqənin qurulmasına əsaslanır. E-poçt vasitəsilə istehlakçılara göndərilən məlumatlar müxtəlif xarakter daşıyır: kommersiya təklifləri, endirim və aksiyalar, yeni məhsul və xidmətlər haqqında məlumatlar, maarifləndirici kontent və fərdiləşdirilmiş mesajlar bu kommunikasiya formasının əsas elementləridir.

E-poçt marketinqinin digər marketinq alətlərindən fərqləndirici xüsusiyyəti onun yüksək dərəcədə hədəflənmiş və fərdiləşdirilmiş olmasıdır. Müəssisələr müştəri bazasını müxtəlif meyarlara – yaş, coğrafi mövqe, alış davranışı və maraq dairəsinə görə segmentləşdirərək hər bir qrupa uyğun xüsusi məzmun hazırlaya bilirlər. Bu isə marketinq fəaliyyətinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsinə də şərait yaradır.

Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün e-poçt marketinqinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə istehlakçıların məlumatlandırılması, mövsümi məhsulların tanıtılması və bazar dəyişikliklərinə operativ reaksiya verilməsi vacibdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının mövsümi xarakter daşması səbəbindən istehsalçılar müəyyən dövrlərdə xüsusi kampaniyalar həyata keçirirlər. Bu kampaniyaların e-poçt vasitəsilə çatdırılması müştərilərin vaxtında məlumatlandırılmasına və satışların artırılmasına müsbət təsir göstərir.

E-poçt marketinqinin əsas üstünlüklərindən biri onun aşağı maliyyətlili və yüksək effektivliyə malik olmasıdır. Digər reklam vasitələri ilə müqayisədə daha az xərc tələb etməsi bu aləti xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli edir. Bundan əlavə, göndərilən mesajların nəticələrinin ölçülə bilməsi (açılma faizi, klik sayı, dönüşüm səviyyəsi və s.) marketinq strategiyalarının təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, e-poçt marketinqinin müəyyən çatışmazlıqları da mövcuddur. Ən əsas problemlərdən biri istifadəçilərin spam mesajlara qarşı həssaslığıdır. Əgər göndərilən məzmun düzgün hədəflənməzsə və ya həddindən artıq tez-tez göndərilərsə, bu, müştərilərin narazılığına və abunəlikdən imtina etməsinə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, məlumat bazasının düzgün idarə olunmaması və fərdiləşdirmənin zəif aparılması da bu alətin effektivliyini azalda bilər.

E-poçt marketinqinin uğurlu tətbiqi üçün müəssisələr bir sıra prinsiplərə riayət etməlidirlər. İlk növbədə, keyfiyyətli və aktual müştəri bazasının formalaşdırılması vacibdir. Bundan əlavə, göndərilən məzmunun dəyərli, maraqlı və istifadəçi yönümlü olması təmin edilməlidir. Fərdiləşdirmə, düzgün zamanlama və mütəmadi analiz e-poçt kampaniyalarının effektivliyini artıran əsas amillər sırasındadır.

Vizual reklamlar - rəqəmsal marketinqin ən təsirli və dinamik istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və müasir kommunikasiya mühitində istehlakçı davranışına birbaşa təsir göstərir. Vizual reklam dedikdə şəkil, video, infoqrafika, animasiya və digər qrafik elementlər vasitəsilə təqdim olunan reklam məzmununu nəzərdə tutulur. Bu tip reklamların əsas məqsədi istehlakçının diqqətini cəlb etmək, informasiyanı daha sadə və anlaşılan formada çatdırmaq və məhsula qarşı müsbət münasibət formalaşdırmaqdır.

Müasir dövrdə informasiya yüklənməsinin artması nəticəsində istehlakçıların diqqət müddəti xeyli azalmışdır. Bu şəraitdə vizual reklamlar mətn əsaslı reklamlara nisbətən daha effektiv hesab olunur. Araşdırmalar sübut edir ki, vizual məlumatlar mətnə nisbətən daha tez qavranılır və yaddaşda daha uzun müddət qalır. Bu xüsusiyyət vizual reklamların effektivliyini artırır. [8]

Vizual reklamların psixoloji təsir mexanizmi onların emosional komponenti ilə bağlıdır. Rənglər, kompozisiya, işıqlandırma və vizual estetik istehlakçının emosiyalarına təsir edərək onun qərarvermə prosesini istiqamətləndirir. Məsələn, yaşıl rəng təbii və ekoloji təmizlik assosiasiyası yaratdığı üçün aqrar məhsulların reklamında geniş istifadə olunur. Eyni zamanda, yüksək keyfiyyətli məhsul şəkilləri istehlakçıda etibar hissini gücləndirir və alış ehtimalını artırır.

Aqrar sahədə vizual reklamların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə məhsulun fiziki görünüşü, təbiiliyi və istehsal şəraiti istehlakçı qərarına birbaşa təsir edən əsas amillərdir. Fermer təsərrüfatlarında məhsulun yetişdirilmə prosesinin, təbii mühitin və istehsal mərhələlərinin vizual şəkildə nümayiş etdirilməsi məhsulun keyfiyyətinə dair daha güclü təsəvvür yaradır. Bu isə xüsusilə “ekoloji təmiz məhsul” segmentində rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verir.

Vizual reklamların digər mühüm üstünlüyü onların sosial media platformalarında yüksək effektivliyə malik olmasıdır. Müasir rəqəmsal platformalarda – xüsusilə şəkil və video əsaslı şəbəkələrdə – vizual kontent daha çox baxış, paylaşım və interaksiya yaradır. Bu isə məhsulun tanınmasının sürətlə artmasına və daha geniş auditoriyaya çatmasına şərait yaradır.

Bundan əlavə, vizual reklamlar brend imicinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Davamlı olaraq eyni vizual üslubdan, rəng palitrasından və dizayn elementlərindən istifadə edilməsi brendin tanınmasını gücləndirir və bazarda fərqləndirilməsinə kömək edir. Aqrar sahədə bu, xüsusilə yerli məhsulların milli brend kimi formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Vizual reklamların effektiv tətbiqi üçün bir sıra prinsiplərə riayət olunmalıdır. İlk növbədə, vizual materialların keyfiyyətli və real olması vacibdir. İstehlakçıyı aldatmayan, məhsulu olduğu kimi göstərən vizuallar etimadın formalaşmasına xidmət edir. Bundan əlavə, məzmunun sadə, aydın və məqsədyönlü olması, düzgün rəng və dizayn seçimi, həmçinin hədəf auditoriyaya uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Video reklamlar üçün isə qısa və diqqətçəkici süjet xəttinin qurulması effektivliyi artıran əsas amillərdəndir.

Bununla yanaşı, vizual reklamların müəyyən məhdudiyyətləri də mövcuddur. Yüksək keyfiyyətli vizual kontentin hazırlanması müəyyən maliyyə və texniki resurslar tələb edir. Eyni zamanda, düzgün strategiya seçilmədikdə vizual məzmun yalnız diqqət cəlb etməklə kifayətlənə bilər və satışa çevrilməyə bilər. Buna görə də vizual reklamların digər rəqəmsal marketing alətləri – xüsusilə SEM və sosial media strategiyaları ilə inteqrasiyası vacibdir.

Sosial media marketingi (SMM) - rəqəmsal marketingin ən sürətlə inkişaf edən istiqamətlərindən biri olmaqla, müəssisələrin məhsul və xidmətlərini sosial şəbəkələr vasitəsilə tanıtmasına və istehlakçılarla birbaşa ünsiyyət qurmasına imkan yaradır. Bu istiqamət Axtarış Motoru Marketingi (SEM), e-poçt marketingi və vizual reklamlarla birlikdə kompleks marketing strategiyasının əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir.

Sosial media platformaları vasitəsilə müəssisələr geniş auditoriyaya çatmaqla yanaşı, hədəf kütlə ilə daha interaktiv əlaqə qurur. Bu platformalar istifadəçilərin rəylərini öyrənmək, onların ehtiyac və maraqlarını analiz etmək və buna uyğun marketing strategiyası formalaşdırmaq baxımından mühüm üstünlüklər təqdim edir. Müasir istehlakçılar yalnız məhsul almaqla kifayətlənmir, eyni zamanda brendlərlə ünsiyyət qurmağa və onların fəaliyyətini izləməyə maraq göstərirlər.

Aqrar sahədə sosial media marketinginin tətbiqi xüsusilə effektivdir. Fermerlər və aqrar müəssisələr məhsullarının istehsal prosesini, keyfiyyət xüsusiyyətlərini və təbii şəraitini foto və video materiallar vasitəsilə nümayiş etdirə bilirlər. Bu isə istehlakçılarda etimad yaradır və məhsula olan marağı artırır. Eyni zamanda, sosial media vasitəsilə müştərilərlə birbaşa əlaqə qurmaq, onların suallarını cavablandırmaq və geribildirim əldə etmək mümkün olur.

Sosial media marketinginin digər üstünlüyü onun sürətli yayılma potensialıdır. Paylaşılan məzmun qısa müddətdə geniş auditoriyaya çatır və viral effekt yarada bilər. Bu isə aqrar məhsulların tanınmasını artırmaqla yanaşı, satış həcminin yüksəlməsinə də müsbət təsir göstərir.

Bununla yanaşı, sosial media platformaları reklamların hədəflənməsi baxımından da geniş imkanlar təqdim edir. Müəssisələr reklamlarını müəyyən yaş qruplarına, regionlara və maraq dairələrinə uyğun şəkildə yönləndirə bilər. Bu isə marketing fəaliyyətinin effektivliyini artırır və xərclərin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. [9]

Onlayn PR (Public Relations) və tərəfdaşlıq - rəqəmsal marketingin mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla, müəssisələrin internet mühitində reputasiyasının formalaşdırılması, brend imicinin gücləndirilməsi və geniş auditoriya ilə etibarlı əlaqələrin qurulmasına xidmət edir.

Bu istiqamət sosial media marketinqi, vizual reklamlar və digər rəqəmsal alətlərlə birlikdə kompleks kommunikasiya strategiyasının ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir.

Onlayn PR fəaliyyətləri əsasən media platformalarında çıxışlar, bloq yazıları, xəbər portalları, influencer əməkdaşlıqları və rəqəmsal tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu vasitələr müəssisəyə öz fəaliyyətini daha geniş auditoriyaya çatdırmaq, ictimai rəy formalaşdırmaq və müsbət imic yaratmaq imkanı verir. Xüsusilə müasir dövrdə istehlakçılar məhsuldan əvvəl brendin etibarlılığına və reputasiyasına diqqət yetirdikləri üçün PR fəaliyyətlərinin rolu daha da artmışdır.

Aqrar sahədə onlayn PR və tərəfdaşlıq strategiyalarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələr müxtəlif media kanalları və rəqəmsal platformalar vasitəsilə məhsullarının keyfiyyəti, istehsal prosesi və ekoloji üstünlükləri haqqında məlumatları geniş auditoriyaya çatdırı bilirlər. Bu isə istehlakçı etimadının formalaşmasına və brendin bazarda möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Tərəfdaşlıq (partnership marketing) isə müəssisələrin digər təşkilatlar, distribyutorlar, onlayn platformalar və ya social mediada tanınmış və təsir edicieffektə malik şəxslərlə əməkdaşlıq edərək qarşılıqlı fayda əldə etməsinə əsaslanır. Aqrar sahədə bu cür əməkdaşlıqlar məhsulların yeni bazarlara çıxarılması, ixrac imkanlarının genişləndirilməsi və satış kanallarının şaxələndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Məsələn, yerli fermerlərin onlayn satış platformaları və ya pərakəndə satış şəbəkələri ilə tərəfdaşlıq etməsi məhsulların daha geniş istehlakçı kütləsinə çatmasına şərait yaradır.

Onlayn PR və tərəfdaşlığın əsas üstünlüklərindən biri etibarlılığın artırılmasıdır. İstehlakçılar müstəqil mənbələrdə və ya tanınmış şəxslər tərəfindən təqdim olunan məlumatlara daha çox güvənirlər. Bu isə məhsulun qəbul edilməsini asanlaşdırır və satışların artmasına müsbət təsir göstərir.

Rəqəmsal marketinq bir çox üstünlüklərə malik olsa da, onun tətbiqi müəyyən məhdudiyyətlər və risklərlə də müşayiət olunur. Bu çatışmazlıqlar xüsusilə aqrar sahədə fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələr üçün daha qabarıq şəkildə özünü göstərə bilər.

- İlk növbədə, rəqəmsal marketinq yüksək rəqabət mühiti ilə xarakterizə olunur. Eyni platformalarda çoxsaylı müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi istehlakçının diqqətini cəlb etməyi çətinləşdirir və reklamların effektivliyini azalda bilər. Bu isə xüsusilə məhdud büdcəyə malik aqrar müəssisələr üçün əlavə çətinlik yaradır.

- İkinci mühüm çatışmazlıq texniki bilik və peşəkar bacarıqlara olan tələbatdır. Rəqəmsal marketinq strategiyalarının effektiv həyata keçirilməsi üçün SEO, SEM, analitika və kontent idarəetməsi üzrə biliklər tələb olunur. Lakin bir çox aqrar müəssisələrdə bu sahədə ixtisaslaşmış kadr çatışmazlığı mövcuddur.

- Üçüncü olaraq, məlumat təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması məsələsi mühüm risk faktorudur. Müştəri bazasının rəqəmsal platformalarda saxlanması məlumatların sızması və ya qeyri-qanuni istifadəsi ehtimalını artırır. Bu isə istehlakçı etimadına mənfi təsir göstərə bilər.

- Dördüncü çatışmazlıq rəqəmsal marketinqin internet infrastrukturuna bağlı olmasıdır. İnternetə çıxışın zəif olduğu bölgələrdə reklamların effektivliyi azalır və hədəf auditoriyaya tam şəkildə çatmaq mümkün olmur. Bu xüsusilə kənd və ucqar ərazilərdə fəaliyyət göstərən aqrar müəssisələr üçün problem yaradır.

- Bundan əlavə, rəqəmsal platformalarda reklamların spam kimi qəbul olunması riski də mövcuddur. Həddindən artıq reklam mesajları istehlakçıda mənfi münasibət formalaşdıraraq brend imicinə zərər verə bilər.

Ümumilikdə aparılan təhlillər göstərir ki, rəqəmsal marketinq aqrar sahənin inkişafında artıq seçim deyil, zərurətə çevrilmişdir. [1] Bu yanaşma məhsulların tanınmasını asanlaşdırır, satış imkanlarını genişləndirir və istehlakçı ilə birbaşa əlaqə qurmağa şərait yaradır. SEM, sosial media marketinqi, e-poçt kampaniyaları və vizual reklamlar birlikdə istifadə olunduqda aqrar müəssisələr daha güclü nəticələr əldə edə bilər. Bu alətlər həm daxili bazarda, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır. Eyni zamanda, rəqəmsal marketinqin tam səmərəli olması üçün təkcə

texnologiya deyil, düzgün yanaşma, planlaşdırma və idarəetmə də vacibdir. Yalnız bu halda aqrar sahədə davamlı inkişaf və uzunmüddətli uğur əldə etmək mümkündür. [8]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov F.Z. Aqrar-ərzaq məhsullarının və aqrar sahə müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlilik strategiyasının formalaşdırılmasında aqromarketingin rolu // Kooperasiya elmi-praktiki jurnal. – Bakı, 2023. №2, s. 62–70.
2. Əmrahov V., Qasımova A., Həsənov A. Aqromarketing. Dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim, 2014. – 112 s.
3. Quliyev E.A. Qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və strateji istiqamətləri. Monoqrafiya. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, 2020. – 464 s.
4. Hüseynov M.C., Əmrahov V.T., Qasimov A.M., Həsənov A.F., Nərimanov N.A. Aqrar istehsal strukturunun diversifikasiyası. Monoqrafiya. – Gəncə, 2016. – 151 s.
5. Sultonova D.D. Management of marketing in agriculture // American Journal of Business Management, Economics and Banking. – 2023. №12, p. 66–68.
6. Asadov Z.R. Агromаркетинг и его роль в развитии сельского хозяйства // Вопросы структуризации экономики. – 2012. №2.
7. Katrycheva A.V. Контент маркетинг как основной метод digital-маркетинга // Проблемы современной науки и образования. – 2017. №18, s. 52–54.
8. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital. – Wiley, 2020.
9. Tuten T.L., Solomon M.R. Social Media Marketing. – Sage Publications, 2020
10. www.stat.gov.az
11. www.ereforms.az
12. https://azertag.az/xeber/made_in_azerbaijan_brendi_tesviq_olunur-999154

RƏQƏMSAL VƏ DAVAMLI YANAŞMALAR ƏSASINDA TURİZM DESTİNASİYALARININ KLASTERLƏŞMƏSİ: REGIONAL İNKİŞAF ÜÇÜN YENİ KONSEPTUAL MODEL

**Zeynəb Azər qızı Mehdizadə
müəllim**

mehdiyevazeyneb96@gmail.com
Mingəçevir Turizm Kolleci

Xülasə

Bu tədqiqat turizm destinasiyalarının klasterləşməsinin regional inkişaf üçün əhəmiyyətini, həmçinin rəqəmsal texnologiyalar və davamlılıq prinsipləri ilə integrasiyasını araşdırır. İşdə yeni konseptual model — integrativ rəqəmsal-davamlı turizm klasteri — təklif olunur ki, bu model həm infrastruktur, həm rəqəmsal idarəetmə, həm lokal biznes ekosistemi, həm davamlılıq və ekoloji idarəetmə, həm də dövlət dəstəyi komponentlərini əhatə edir. Tədqiqat göstərir ki, klasterləşmə regionlarda iş yerlərinin yaradılmasına, yerli əhalinin gəlirlərinin artmasına, infrastrukturun inkişafına və beynəlxalq turizm bazarında mövqeyin güclənməsinə imkan verir. Rəqəmsal texnologiyalar və yaşıl turizm prinsiplərinin tətbiqi bu təsirlərin uzunmüddətli və sabit olmasını təmin edir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, integrativ rəqəmsal-davamlı turizm klasteri modeli regionların iqtisadi, sosial və ekoloji baxımdan dayanıqlı inkişafı üçün effektiv strategiya kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Turizm klasterləri, Rəqəmsal idarəetmə, Davamlı turizm, Smart texnologiyalar, Regional inkişaf, Ekoloji idarəetmə

Giriş

Müasir global iqtisadi şəraitdə turizm sektoru regionların sosial-iqtisadi inkişafını stimullaşdıran əsas sahələrdən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsallaşma proseslərinin sürətlənməsi və davamlı inkişaf prinsiplərinin ön plana çıxması turizm fəaliyyətinin təşkilində yeni yanaşmaların formalaşmasını zəruri edir. Bu kontekstdə turizm destinasiyalarının klasterləşməsi yalnız iqtisadi integrasiyanı deyil, həm də innovativ texnologiyaların tətbiqini və ekoloji tarazlığın qorunmasını təmin edən kompleks model kimi qiymətləndirilir.

Turizm destinasiyalarının effektiv idarə olunması üçün ənənəvi yanaşmalar artıq kifayət etmir. Rəqabət mühitində üstünlük qazanmaq üçün destinasiyalar arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi, rəqəmsal platformaların tətbiqi və resursların davamlı istifadəsi vacibdir. Bu baxımdan, klaster yanaşması turizm sektorunda sinerji effekti yaradaraq regional inkişafın əsas alətlərindən birinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal və davamlı yanaşmalar əsasında turizm destinasiyalarının klasterləşməsinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq, onun regional inkişafa təsirini təhlil etmək və yeni konseptual model təqdim etməkdir.

Turizm destinasiyalarının klasterləşməsinin nəzəri əsasları

Turizm destinasiyası turistlərin səfər etdiyi və müxtəlif xidmətlərin kompleks şəkildə təqdim olunduğu coğrafi məkan kimi xarakterizə olunur. Bu məkan daxilində yerləşmə müəssisələri, nəqliyyat infrastruktur, iaşə obyektləri və mədəni-tarixi resurslar bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Klaster anlayışı isə eyni sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin və institutların coğrafi yaxınlıq və funksional əlaqələr əsasında birləşməsinə ifadə edir. Turizm sektorunda klasterləşmə müxtəlif xidmət təminatçıları arasında əməkdaşlığı gücləndirərək məhsulun keyfiyyətini artırır və turist məmnuniyyətini yüksəldir. (Yalçınkaya & Güzel, 2019)

Turizm klasterlərinin formalaşması mövcud maddi və qeyri-maddi resursların koordinasiya şəkildə istifadəsinə imkan yaradır. Ayrı-ayrı fəaliyyət göstərən turizm subyektləri resurslardan fragmentar şəkildə istifadə etdiyi halda, klaster çərçivəsində bu resurslar vahid sistem daxilində optimallaşdırılır. Nəticədə infrastruktur, insan resursları və təbii potensial arasında balanslı əlaqə qurulur.

Müasir yanaşmalarda bu proses **rəqəmsal resurs idarəetməsi** vasitəsilə daha da təkmilləşdirilir. Məsələn, “smart destination” platformaları vasitəsilə turist axını real vaxt rejimində tənzimlənir, otel doluluğu, nəqliyyat yükü və xidmət səviyyəsi optimallaşdırılır. Bu isə mövsümi yüklənmənin qarşısını alaraq resursların ilboyu daha effektiv istifadəsinə təmin edir. Bundan əlavə, innovativ yanaşma kimi **“paylaşılan turizm resursları modeli”** (shared tourism assets) tətbiq oluna bilər. Bu model çərçivəsində kiçik sahibkarlar öz xidmətlərini vahid platformada birləşdirərək resurs çatışmazlığını kompensasiya edir və ümumi effektivliyi artırır. Turizm klasterləri innovasiya fəaliyyətinin təşviqi üçün əlverişli mühit yaradır. Klaster daxilində fəaliyyət göstərən subyektlər arasında informasiya mübadiləsi sürətlənir, yeni ideyaların yayılması və tətbiqi asanlaşır. (Yalçınkaya & Güzel, 2019) Bu isə xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və turizm məhsullarının diversifikasiyası ilə nəticələnir. Rəqəmsallaşma bu sahədə əsas katalizator rolunu oynayır. Süni intellekt əsaslı analiz sistemləri turistlərin davranışlarını proqnozlaşdırmağa, fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim etməyə və qərar qəbul etmə prosesini optimallaşdırmağa imkan verir. Müasir yanaşmada, turizm klasterlərində **“açıq innovasiya platformaları”** (open innovation hubs) yaradılması təklif oluna bilər. Bu platformalar startaplar, universitetlər və biznes subyektləri arasında əməkdaşlığı gücləndirərək yeni texnoloji həllərin yaranmasını sürətləndirir. Məsələn, virtual reallıq (VR) vasitəsilə destinasiya tanıtımı və ya blokçeyn əsaslı rezervasiya sistemləri klaster daxilində tətbiq oluna bilər.

Turizm klasterləri regionların rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Klaster daxilində fəaliyyət göstərən subyektlərin integrasiyası nəticəsində vahid turizm məhsulu formalaşır və bu məhsul beynəlxalq bazarda daha cəlbedici olur. Rəqabət qabiliyyəti yalnız qiymət amili ilə deyil, eyni zamanda xidmət keyfiyyəti, innovasiya səviyyəsi və brend imici ilə müəyyən

olunur. Klaster yanaşması bu komponentlərin sinerji şəklində inkişafını təmin edir. Müasir dövrdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün **rəqəmsal brendinq və data əsaslı marketing** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Klasterlər böyük həcmli məlumatları (big data) analiz edərək hədəf auditoriyanı daha dəqiq müəyyən edir və fərdiləşdirilmiş turizm təklifləri formalaşdırır. Yenilikçi yanaşma kimi **“dinamik destinasiya brendi”** konsepsiyası təklif edilə bilər. Bu modeldə destinasiya statik deyil, real vaxt məlumatları və turist təcrübələri əsasında daim yenilənən rəqəmsal imicə malik olur. Turizm klasterlərinin formalaşması regionlarda iqtisadi fəaliyyətin intensivləşməsinə səbəb olur. Klaster daxilində müəssisələr arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsi yeni biznes imkanlarının yaranmasına və investisiya axınının artmasına şərait yaradır. Bu proses nəticəsində məşğulluq səviyyəsi yüksəlir, yerli əhalinin gəlirləri artır və iqtisadi diversifikasiya təmin olunur. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı klaster modelinin əsas üstünlüklərindən biridir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə birlikdə turizm klasterləri **platforma iqtisadiyyatı** modelinə keçid edir. Bu modeldə xidmətlər vahid rəqəmsal platforma üzərindən təqdim olunur və bu da bazara çıxışı asanlaşdırır. Yenilik olaraq **“mikro-investisiya mexanizmləri”** tətbiq oluna bilər. Bu yanaşma çərçivəsində yerli əhali və kiçik investorlar rəqəmsal platformalar vasitəsilə turizm layihələrinə sərmayə qoya bilər. Bu isə həm iqtisadi aktivliyi artırır, həm də inklüziv inkişafı təmin edir.

Rəqəmsal transformasiya və turizm klasterləri

Rəqəmsal texnologiyalar turizm sektorunun inkişafında əsas hərəkətverici qüvvələrdən birinə çevrilmişdir. Müasir turizm destinasiyaları artıq rəqəmsal platformalar üzərindən idarə olunur və turistlərə daha çevik və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim edir. Rəqəmsal turizm klasterlərində onlayn rezervasiya sistemləri xidmətlərin integrasiyalı şəkildə idarə olunmasını təmin edən əsas alətlərdən biri hesab olunur. (Valderrama et al., 2022) Bu sistemlər vasitəsilə yerləşmə, nəqliyyat və digər turizm xidmətləri vahid platforma üzərindən təqdim olunur ki, bu da həm turistlər, həm də xidmət təminatçıları üçün əməliyyat səmərəliliyini artırır. Ənənəvi rezervasiya modellərindən fərqli olaraq, müasir sistemlər dinamik qiymət formalaşdırılması (dynamic pricing) və tələb-təklif balansının real vaxtda tənzimlənməsi imkanlarına malikdir. Bu yanaşma resursların optimal bölgüsünü təmin etməklə yanaşı, gəlirlərin maksimumlaşdırılmasına şərait yaradır. Yenilikçi istiqamət kimi **blokçeyn əsaslı rezervasiya sistemlərinin** tətbiqi xüsusi diqqətə layiqdir. Bu texnologiya vasitəsilə vasitəçilərin rolu minimuma endirilir, əməliyyatların şəffaflığı artır və etibarlılıq təmin olunur. Eyni zamanda, “ağıllı müqavilələr” (smart contracts) vasitəsilə rezervasiya prosesləri avtomatlaşdırıla bilər. Mobil texnologiyalar turizm təcrübəsinin fərdiləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Turizm klasterlərində mobil tətbiqlər turistlərə real vaxt məlumat əldə etmək, marşrut planlaşdırmaq və xidmətlərdən operativ şəkildə istifadə etmək imkanı yaradır. Smart xəritələr isə coğrafi informasiya sistemləri (GIS) əsasında fəaliyyət göstərərək turizm obyektləri, nəqliyyat marşrutları və xidmət nöqtələri haqqında interaktiv məlumat təqdim edir. (PMC, 2020) Bu yanaşma turistlərin məkan üzrə davranışlarını optimallaşdırır və vaxt itkisinin qarşısını alır. Yenilik kimi **artırılmış reallıq (AR) texnologiyasının** tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu texnologiya vasitəsilə turistlər tarixi abidələr haqqında vizual və interaktiv məlumat əldə edə, hətta keçmiş dövrlərin rekonstruksiyasını virtual şəkildə müşahidə edə bilərlər. Bundan əlavə, **offline işləyən ağıllı xəritə sistemləri** zəif internet infrastrukturu olan regionlar üçün effektiv həll hesab olunur. Süni intellekt texnologiyaları turizm klasterlərində xidmətlərin fərdiləşdirilməsini və istifadəçi təcrübəsinin optimallaşdırılmasını təmin edir. Təvsiyə sistemləri turistlərin əvvəlki seçimləri, davranış modelləri və maraq dairələri əsasında uyğun xidmət və fəaliyyətləri təklif edir. Bu sistemlər böyük həcmli məlumatların (big data) analizi vasitəsilə turistlərin ehtiyaclarını əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa imkan verir. Nəticədə xidmətlər daha hədəfli və effektiv şəkildə təqdim olunur. Yenilikçi yanaşma kimi **emosional süni intellekt (affective AI)** texnologiyalarının tətbiqi təklif oluna bilər. Bu texnologiya istifadəçinin emosional vəziyyətini analiz edərək daha uyğun turizm təklifləri formalaşdırır. Məsələn, istifadəçinin yorğun və ya stresli olduğu müəyyən edilərsə, sistem daha sakit və rahatlaşdırıcı fəaliyyətləri təvsiyə edə bilər. Eyni zamanda, **chatbot və**

virtual assistentlər turistlərlə fasiləsiz kommunikasiya yaradaraq xidmətlərin əlçatanlığını artırır. Rəqəmsal turizm klasterlərinin effektiv fəaliyyətində real vaxt məlumat mübadiləsi mühüm rol oynayır. Bu sistemlər vasitəsilə turist axını, nəqliyyat vəziyyəti, hava şəraiti və xidmətlərin mövcudluğu haqqında məlumatlar operativ şəkildə paylaşılır. Real vaxt məlumatları idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına və qərar qəbulətmənin daha çevik həyata keçirilməsinə imkan verir. Məsələn, turist sıxlığının yüksək olduğu ərazilərdə alternativ marşrutların təklif olunması və ya xidmətlərin yenidən bölüşdürülməsi mümkündür. Yenilikçi yanaşma kimi **IoT (Əşyaların İnterneti)** texnologiyalarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sensorlar vasitəsilə toplanan məlumatlar turizm obyektlərində enerji istifadəsini, insan axınını və xidmət keyfiyyətini real vaxtda monitorinq etməyə imkan verir. Bundan əlavə, **“proqnozlaşdırıcı idarəetmə sistemləri”** (predictive analytics) vasitəsilə gələcək turist axınları əvvəlcədən təxmin edilə və buna uyğun planlaşdırma həyata keçirilə bilər. Bu isə risklərin azaldılması və xidmət keyfiyyətinin artırılması baxımından mühüm üstünlük yaradır. Bu yanaşma turistlərin davranışlarının daha dəqiq analizinə və xidmətlərin optimallaşdırılmasına imkan yaradır. Nəticədə həm xidmət keyfiyyəti yüksəlir, həm də idarəetmə daha effektiv olur. Davamlı inkişaf prinsipləri turizm fəaliyyətində ekoloji, iqtisadi və sosial tarazlığın qorunmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan turizm klasterlərinin formalaşması zamanı təbii resursların qorunması və ekoloji təsirlərin minimuma endirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yaşıl turizm klasterlərinin formalaşmasında ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi əsas prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu texnologiyalar ətraf mühitə mənfi təsirin minimuma endirilməsinə və təbii resursların qorunmasına yönəlmişdir. Turizm infrastrukturunda çərçivəsində günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi karbon emissiyalarının azalmasına şərait yaradır. Müasir yanaşmada **“ağıllı binalar”** (smart buildings) və enerji effektiv otel sistemləri geniş tətbiq olunur. Bu sistemlər avtomatlaşdırılmış idarəetmə vasitəsilə enerji sərfiyyatını optimallaşdırır və resurs itkisini minimuma endirir. Yenilikçi istiqamət kimi **“karbon neytral turizm obyektləri”** konsepsiyası təklif olunur. Bu modeldə turizm müəssisələri istehsal etdikləri karbon emissiyalarını ya tamamilə sıfırlayır, ya da kompensasiya mexanizmləri vasitəsilə balanslaşdırır. Eyni zamanda, **rəqəmsal karbon izləmə sistemləri** vasitəsilə hər bir turistin və obyektin ekoloji izi ölçülə bilər.

Yaşıl turizm klasterlərində enerji və su resurslarının səmərəli idarə olunması davamlı inkişafın əsas komponentlərindən biridir. Turizm obyektlərində enerji sərfiyyatının optimallaşdırılması yalnız iqtisadi fayda deyil, həm də ekoloji yükün azaldılması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə enerjiyə qənaət edən texnologiyalar, LED işıqlandırma sistemləri və avtomatlaşdırılmış temperatur idarəetmə sistemləri geniş istifadə olunur. Su resurslarının qorunması məqsədilə isə suyun təkrar istifadəsi və yağış sularının toplanması kimi texnologiyalar tətbiq edilir. Yenilik kimi **“ağıllı resurs idarəetmə sistemləri”** (smart resource management) təklif oluna bilər. Bu sistemlər sensorlar və süni intellekt vasitəsilə enerji və su istifadəsini real vaxtda izləyir və avtomatik optimallaşdırır. Bundan əlavə, **blok əsaslı (unit-based) istehlak modeli** tətbiq olunaraq turistlərin istifadə etdiyi resurslara görə fərdi məsuliyyəti artırıla bilər.

Tullantıların effektiv idarə olunması yaşıl turizm klasterlərinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Turizm fəaliyyəti nəticəsində yaranan tullantılar ətraf mühitə ciddi təsir göstərə bilər, buna görə də onların düzgün idarə olunması vacibdir. Ənənəvi yanaşmada tullantıların çeşidlənməsi və təkrar emalı əsas yer tutur. Lakin müasir yanaşmalar bu prosesi daha da inkişaf etdirərək **“dairəvi iqtisadiyyat”** (circular economy) modelinə keçidi nəzərdə tutur. Bu modeldə tullantılar resurs kimi yenidən iqtisadi dövriyyəyə daxil edilir. Yenilikçi yanaşma kimi **“sıfır tullantı turizm klasteri”** konsepsiyası təklif olunur. Bu modeldə tullantıların minimuma endirilməsi, təkrar istifadə və tam emal prinsipləri tətbiq edilir. Eyni zamanda, (smart waste systems) vasitəsilə tullantıların həcmi və növü real vaxtda monitorinq olunur və optimallaşdırılır.

Yaşıl turizm klasterlərinin davamlı inkişafı üçün yerli icmaların aktiv iştirakı vacib şərtlərdən biridir. Yerli əhalinin turizm fəaliyyətinə inteqrasiyası həm sosial rifahın yüksəlməsinə, həm də turizm məhsulunun autentikliyinə qorunmasına xidmət edir. Bu prosesdə yerli icmaların sahibkarlıq

fəaliyyətinə cəlb olunması, onların turizm xidmətləri göstərməsi və mədəni dəyərlərin təqdimatında iştirak etməsi mühüm rol oynayır. Nəticədə turizm fəaliyyəti daha inklüziv və davamlı xarakter alır. Yenilik kimi **“icma əsaslı rəqəmsal turizm platformaları”** (community-based digital platforms) yaradılması təklif edilə bilər. Bu platformalar vasitəsilə yerli sakinlər öz xidmətlərini (bələdçilik, ev turizmi, əl işləri və s.) birbaşa turistlərə təqdim edə bilər. Bundan əlavə, **“sosial dividendlər modeli”** tətbiq edilərək turizmdən əldə olunan gəlirlərin müəyyən hissəsi birbaşa yerli icmaların inkişafına yönəldilə bilər. Bu yanaşma uzunmüddətli perspektivdə turizmin davamlı inkişafını təmin edir və regionun ekoloji balansını qoruyur.

Yeni konseptual model: İntegrativ rəqəmsal-davamlı turizm klasteri

Tədqiqat çərçivəsində turizm destinasiyalarının inkişafı üçün **integrativ konseptual model** təklif olunur. Bu model rəqəmsal texnologiyalar və davamlı inkişaf prinsiplərinin sintezini əks etdirir.

Modelin əsas komponentləri:

1. İnfrastruktur bazası

Turizm klasterlərinin effektivliyini təmin edən ən önəmli komponentlərdən biri infrastruktur bazasıdır. Bu baza nəqliyyat, yerləşmə, iaşə və digər turizm xidmət obyektlərini əhatə edir. İnfrastrukturun inkişafı yalnız fiziki obyektlərin mövcudluğu ilə məhdudlaşmır; o, həm də xidmətlərin keyfiyyətinin və əlçatanlığının artırılmasını nəzərdə tutur. Müasir yanaşmalarda **ağıllı infrastruktur (smart infrastructure)** konsepsiyası tətbiq olunur. Bu, ağıllı nəqliyyat sistemləri, enerji optimallaşdırılmış otel və iaşə obyektləri, sensorlar vasitəsilə turizm axınının monitorinqi kimi texnologiyaları əhatə edir. Yenilikçi ideya kimi **modulyar turizm infrastruktur** təqdim oluna bilər. Bu yanaşma çərçivəsində kiçik və müvəqqəti turizm obyektləri (pop-up otellər, modul restoranlar) turist tələbinə görə tez bir zamanda yerləşdirilir və ya çıxarılır. Bu model xüsusilə mövsümi və yüksək turizm axını olan bölgələr üçün optimaldır.

2. Rəqəmsal idarəetmə sistemi

Rəqəmsal idarəetmə sistemi turizm klasterinin mərkəzi sinir şəbəkəsi rolunu oynayır. Bu sistem vahid platforma vasitəsilə məlumatların toplanmasını, emalını və yayılmasını təmin edir. Sistem mobil tətbiqlər, onlayn rezervasiya və məlumat bazaları ilə integrasiya olunur və turistlərə fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim edir. Yenilikçi yanaşma kimi **proqnozlaşdırıcı idarəetmə (predictive management)** sistemi tətbiq oluna bilər. Bu sistem süni intellekt və böyük verilənlər (big data) analizi vasitəsilə turist axınlarını, otel doluluğunu və xidmət tələblərini qabaqcadan proqnozlaşdırır. Eyni zamanda, **interaktiv platformalar** vasitəsilə klaster iştirakçıları bir-biri ilə real vaxtda əlaqə qurur, təklif və məlumat mübadiləsi aparır. Bu yanaşma idarəetməni daha çevik və şəffaf edir.

3. Lokal biznes ekosistemi

Turizm klasterinin sosial-iqtisadi təsirini artıran komponentlərdən biri lokal biznes ekosistemi. Bu, kiçik və orta sahibkarların klasterə integrasiyasını, həmçinin yerli məhsul və xidmətlərin turizm məhsuluna daxil edilməsini nəzərdə tutur. Yenilikçi yanaşma kimi **icma əsaslı kooperativlər və digital marketplace-lər** tətbiq oluna bilər. Burada yerli sakinlər və kiçik sahibkarlar öz xidmət və məhsullarını vahid rəqəmsal platforma üzərindən turistlərə təqdim edir. Bundan əlavə, **mikro-inkubasiya mərkəzləri** yaradılaraq yeni turizm startaplarının inkişafı dəstəklənə bilər. Bu mərkəzlər innovasiya və sahibkarlığı təşviq edir, kiçik bizneslərin klaster daxilində rəqabət qabiliyyətini artırır.

4. Davamlılıq və ekoloji idarəetmə

Bu komponent turizm klasterinin uzunmüddətli fəaliyyətini təmin edən əsas elementdir. Davamlılıq prinsipləri çərçivəsində resursların qorunması, tullantıların idarə olunması, enerji və su qənaəti və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi təmin edilir. Yenilikçi yanaşma kimi **karbon neytral turizm obyektləri və ağıllı tullantı idarəetmə sistemləri (smart waste management)** tətbiq oluna bilər. Bu sistemlər tullantıları real vaxtda izləyir, təkrar emal və enerji bərpası

imkanlarını optimallaşdırır. Həmçinin, **yaşıl sertifikatlaşdırma və rəqəmsal monitoring** vasitəsilə klaster iştirakçıları ekoloji performansını davamlı qiymətləndirə və təkmilləşdirə bilər.

5. Dövlət və institusional dəstək

Turizm klasterlərinin uğuru dövlət və institusional dəstək olmadan mümkün deyil. Bu komponent strategiya, hüquqi baza, investisiya təşviqi və vergi güzəştlərini əhatə edir. Dövlətin təşviqi klasterin həm iqtisadi, həm də sosial təsirini gücləndirir. Yenilikçi ideya kimi **“rəhbərlik və qiymətləndirmə platforması”** tətbiq oluna bilər. Bu platforma vasitəsilə dövlət orqanları klaster iştirakçılarının fəaliyyətini izləyir, performansı ölçür və avtomatlaşdırılmış tövsiyələr verir. Eyni zamanda, **regional innovasiya fondları** yaradılaraq yeni texnologiyalar və yaşıl təşəbbüslər maliyyələşdirilə bilər. Bu model turizm fəaliyyətinin koordinasiyasını gücləndirir və regionun kompleks inkişafını təmin edir.

Regional inkişafa təsirlər

Turizm klasterlərinin formalaşması regionlarda bir sıra müsbət nəticələr yaradır. Turizm klasterləri regionlarda məşğulluğun artırılması üçün güclü mexanizm rolunu oynayır. (Glavina, Abdirahmanova, & El Archi, 2023) Klaster daxilində yerləşmə, iaşə, nəqliyyat və əyləncə xidmətlərinin inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, startaplar və kiçik sahibkarlar üçün yaradılan inkubasiya mərkəzləri əlavə iş imkanları yaradır. Yenilikçi yanaşma kimi **virtual iş yerləri və uzaq turizm xidmətləri** tətbiq oluna bilər. Məsələn, turistlər üçün onlayn bələdçilik, VR təcrübə rəhbərliyi və rəqəmsal marketing sahəsində iş imkanları regionda məşğulluğun növbəti qatını təmin edir. Bu həm də “brain drain” problemini azaltmağa kömək edir.

Turizm klasterləri yerli əhalinin gəlirlərini birbaşa və dolay yolla artırır. Birbaşa gəlirlər yerli turizm obyektləri, restoran və mağazalardan əldə edilən qazancdan yaranır. Dolay gəlirlər isə nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsullarının satışından formalaşır. Yenilikçi yanaşma kimi **dinamik gəlir paylaşım modeli** təklif olunur. Burada gəlirin müəyyən hissəsi avtomatik olaraq yerli icmaların inkişaf layihələrinə yönləndirilir. Eyni zamanda **rəqəmsal ödəmə platformaları** yerli sakinlərin turizm gəlirlərini daha şəffaf və sürətli əldə etməsinə imkan verir.

Turizm klasterləri regionlarda fiziki və sosial infrastrukturunu gücləndirir. Yüksək keyfiyyətli yollar, müasir nəqliyyat sistemi, otel və iaşə obyektləri turizm axınına uyğun qurulur. Bununla yanaşı, ictimai xidmətlər, mədəniyyət obyektləri və sağlamlıq infrastrukturunun inkişafı da təmin olunur. Yenilikçi yanaşma kimi **modulyar və ağıllı infrastruktur layihələri** tətbiq edilə bilər. Məsələn, müvəqqəti turist mərkəzləri, enerji səmərəli binalar və sensor əsaslı nəqliyyat idarəetməsi infrastrukturunun çevik və dayanıqlı inkişafını təmin edir.

Turizm klasterləri regiona daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsində katalizator rolunu oynayır. Yüksək səviyyəli turizm məhsulları, rəqəmsal xidmətlər və ekoloji yanaşmalar investorlar üçün etibarlı və gəlirli mühit yaradır. Yenilikçi yanaşma kimi **mikro-investisiya platformaları** təklif olunur. Bu platformalar vasitəsilə yerli və xarici şəxslər, hətta turistlər, kiçik layihələrə sərmayə qoya bilər. Bundan əlavə, **yaşıl investisiya fondları** yaradılaraq davamlı və ekoloji turizm layihələrinin maliyyələşdirilməsi təmin olunur.

Turizm klasterləri regionların beynəlxalq bazarda tanınmasını və rəqabət qabiliyyətini artırır. Rəqəmsal idarəetmə və innovativ turizm məhsulları regionun unikal imicini formalaşdırır. Beynəlxalq sərgilər, onlayn platformalar və brend kampaniyaları vasitəsilə region daha geniş auditoriyaya çatdırılır. Yenilikçi yanaşma kimi **“dinamik brendinq və rəqəmsal PR”** tətbiq oluna bilər. Bu modeldə regionun imici real vaxt məlumatlarına və turist təcrübələrinə əsaslanaraq davamlı yenilənir. Bundan əlavə, **virtual turizm festivalları və interaktiv platformalar** regionun beynəlxalq tanınmasını sürətləndirir və turist axını artırır. Eyni zamanda, rəqəmsal və davamlı yanaşmalar bu təsirlərin uzunmüddətli və sabit olmasını təmin edir.

Nəticə və təkliflər

Aparılan tədqiqat göstərir ki, turizm destinasiyalarının klasterləşməsi regional inkişafın effektiv aləti olmaqla yanaşı, rəqəmsal texnologiyalar və davamlılıq prinsipləri ilə birləşdirildikdə daha yüksək nəticələr verir. Belə ki, regionlarda vahid rəqəmsal turizm platformalarının yaradılması

turistlər üçün vahid və integrasiya olunmuş xidmət mühiti təmin edir, real vaxt məlumat mübadiləsi və süni intellekt əsaslı tövsiyə sistemləri vasitəsilə fərdiləşdirilmiş təcrübə yaradır. Kiçik və orta sahibkarlar üçün klaster əsaslı dəstək mexanizmlərinin tətbiqi onların turizm məhsuluna integrasiyasını sürətləndirir, micro-grant və inkubasiya mərkəzləri vasitəsilə innovativ startapların inkişafına imkan yaradır. Turizm destinasiyalarında “smart” texnologiyaların genişləndirilməsi — ağıllı binalar, IoT sensorları, real vaxt turist axını izləmə sistemləri və VR/AR tətbiqləri — resursların səmərəli istifadəsini təmin etməklə yanaşı, turist təcrübəsini artırır və mövsümi asılılığı azaldır. Ekoloji standartlara uyğun yaşıl turizm siyasətinin formalaşdırılması karbon neytral obyektlər, tullantıların ağıllı idarə olunması və rəqəmsal monitorinq vasitəsilə ekoloji davamlılıq təmin edir, həmçinin regionun ekoloji cəlbediciliyini gücləndirir. Nəhayət, Qarabağ və digər regionlarda pilot turizm klasterlərinin yaradılması yeni konseptual yanaşmaların sınaqdan keçirilməsi üçün imkan yaradır, modulyar infrastruktur, digital brendinq və icma əsaslı xidmətlər vasitəsilə sosial-iqtisadi təsiri maksimuma çıxarır və regionun beynəlxalq turizm bazarında mövqeyini möhkəmləndirir. Beləliklə, integrativ rəqəmsal-davamlı klaster modeli regional inkişaf, iqtisadi artım və sosial inklüzivlik baxımından dayanıqlı və effektiv strategiya kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Yalçınkaya, T., & Güzel, T. (2019). *A General Overview of Tourism Clusters*. Journal of Tourism Theory and Research, 5(1), 27–39.
- [2] Sa’dullayeva, G. S. (2023). *Tourism Cluster Approach in Destination Management*. International Journal of Business Diplomacy and Economy, 2(6), 71–74.
- [3] Tokbergenova, U., Issakov, Y., Abdimanapov, B., Arslan, M. et al. (2025). *Tourism Clusters in Emerging Destinations: Perceived Competitiveness and Economic Sustainability*. Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic SASA, 75(3).
- [4] Valderrama, A., et al. (2022). *Digital Technologies for Sustainable Tourism Destinations: State of the Art and Research Agenda*. Sustainability, 13(8).
- [5] Tahir, Z. I., & Agakishiyeva, G. N. (2021). *Sustainable Development of the Tourism Industry in Azerbaijan*. Revista Universidad Sociedad, 13(1), 43–50.
- [6] Baydur, I. (2024). *Sustainable Development of Regional Tourism for Economic Resilience in Azerbaijan*. Journal of Business and Economic Options, 7(3), 10–18.
- [7] Kalantarli, N. M., Guliyeva, S. V., & Farajova, T. G. (2025). *Characteristics of Providing Sustainable Development of the Tourism Field of Azerbaijan*. Scientific News of Academy of Physical Education and Sport, 6(4).
- [8] Ahmadov, F., Mirzayeva, G., & Mammadov, I. (2020). *Competitiveness Analysis of the Tourism Sector in Azerbaijan and the Clustering Problem*. Journal of Environmental Management and Tourism.

NEFT STRATEGİYASINDAN QEYRİ-NEFT İQTİSADİYYATINA KEÇİD: HEYDƏR ƏLİYEV İQTİSADİ MODELİNİN DAVAMLILIQ PRİNSİPLƏRİ

Tamara Rasim qızı Namazova
magistr

tamara.namazova.r@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində üzləşdiyi iqtisadi və siyasi böhran şəraitində formalaşan inkişaf strategiyası geniş təhlil olunur. Göstərilir ki, Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş iqtisadi model ilkin mərhələdə neft strategiyası vasitəsilə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə, xarici investisiyaların cəlbinə və maliyyə resurslarının formalaşdırılmasına yönəlmişdir.

Bu mərhələ iqtisadi dirçəlişin əsasını qoymuşdur. Sonrakı mərhələdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet istiqamətə çevrilmişdir. Sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm və xidmət sahələrinin inkişafı nəticəsində qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı artmış, ixracın strukturu daha da diversifikasiya olunmuşdur. Bu isə iqtisadiyyatın dayanıqlığını gücləndirmişdir.

Açar sözlər

Neft strategiyası, qeyri-neft sektoru, iqtisadi diversifikasiya, davamlı inkişaf, insan kapitalı

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Müasir global və milli iqtisadi çağırışlar fonunda xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərir. XXI əsrdə dünya iqtisadiyyatı sürətli transformasiya mərhələsinə qədəm qoymuş, enerji bazarlarında qeyri-sabitlik, texnoloji dəyişikliklər və geosiyasi risklər iqtisadi inkişaf modellərinə yenidən baxılmasını zəruri etmişdir. Belə bir şəraitdə neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid yalnız iqtisadi siyasət seçimi deyil, həm də milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

Problemin qoyuluşu

Azərbaycan iqtisadiyyatının uzun müddət neft amilindən yüksək dərəcədə asılı olması və bunun yaratdığı struktur, institusional və makroiqtisadi risklərlə bağlıdır. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təbii resurslara əsaslanan inkişaf modeli ilkin mərhələdə sürətli iqtisadi artım təmin etsə də, uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın dayanıqlığını zəiflədə, digər sahələrin inkişafını ləngidə və xarici şoklara qarşı həssaslığı artırma bilər. Bu baxımdan əsas problem neft gəlirlərinin effektiv idarə olunaraq iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Bu mövzunun məqsəd və vəzifələri Azərbaycan iqtisadiyyatında neft amilindən asılılığın azaldılması və dayanıqlı, şaxələndirilmiş iqtisadi modelin formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən siyasətin elmi və praktik əsaslarının araşdırılmasına yönəlmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçidin mahiyyətini, mərhələlərini və nəticələrini kompleks şəkildə təhlil etmək, bu prosesin iqtisadi sabitlik, davamlı inkişaf və rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda məqsəd, formalaşdırılmış iqtisadi modelin effektivliyini qiymətləndirmək və gələcək inkişaf istiqamətləri üzrə elmi əsaslandırılmış nəticələr ortaya qoymaqdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı əsas vəzifələr qoyulur:

- neft strategiyasının formalaşma mərhələlərini və onun Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafındakı rolunu təhlil etmək;
- neft gəlirlərinin idarə olunması mexanizmlərini və onların iqtisadi sabitliyə təsirini araşdırmaq;
- qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasını, ÜDM-də payını və ixrac potensialını statistik göstəricilər əsasında qiymətləndirmək;
- iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətini və institusional islahatları təhlil etmək;

Material və metodlar

İlk növbədə, analitik yanaşma üsulu tətbiq olunur. Bu üsul vasitəsilə neft strategiyasının formalaşması, onun iqtisadiyyata təsiri və qeyri-neft sektorunun inkişaf mərhələləri sistemli şəkildə təhlil edilir. Analitik yanaşma iqtisadi proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməyə imkan verir və iqtisadi modelin mahiyyətini daha dərinəndən anlamağa şərait yaradır.

Tədqiqat çərçivəsində geniş istifadə olunan üsullardan biri də müqayisəli təhlil metodudur. Bu metod vasitəsilə müxtəlif illər üzrə iqtisadi göstəricilər, xüsusilə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı, ixrac strukturu və artım templəri müqayisə edilir. Eyni zamanda digər resurs ölkələrinin təcrübəsi ilə paralellər aparılaraq Azərbaycanın inkişaf modelinin üstün və zəif tərəfləri müəyyənləşdirilir. Digər mühüm metod statistik təhlil üsuludur. Bu üsul Dövlət Statistika

Komitəsinin və digər rəsmi mənbələrin məlumatlarına əsaslanaraq iqtisadi göstəricilərin dinamikasını qiymətləndirməyə imkan verir. Cədvəl və qrafiklər vasitəsilə qeyri-neft sektorunun inkişaf tendensiyaları vizual və kəmiyyət baxımından təhlil olunur ki, bu da nəticələrin obyektivliyini artırır.

Təcrübə və ya analiz metodları

Təcrübə (praktik yanaşma) baxımından Azərbaycan nümunəsi resurs əsaslı iqtisadiyyatdan şaxələndirilmiş iqtisadi modelə keçidin uğurlu modellərindən biri kimi çıxış edir. Praktiki təcrübə göstərir ki, neft gəlirlərinin məqsədyönlü idarə olunması, iri infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, sənaye parklarının yaradılması və regionların inkişaf proqramlarının icrası qeyri-neft sektorunun genişlənməsinə real təsir göstərmişdir. Xüsusilə qeyri-neft ixracının artması, kənd təsərrüfatı və emal sənayesində məhsuldarlığın yüksəlməsi, həmçinin xidmət sektorunun inkişafı bu siyasətin praktik nəticələri kimi qiymətləndirilir. Bu təcrübə onu göstərir ki, düzgün idarə olunan resurs gəlirləri iqtisadi transformasiya üçün effektiv alətə çevrilə bilər.

Nəticələr

Tədqiqatdan əldə olunan faktlar

Tədqiqat nəticəsində əldə olunan faktlar göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid mərhələli, məqsədyönlü və sistemli şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu prosesin empirik nəticələri iqtisadi göstəricilərdə, struktur dəyişikliklərində və institusional inkişafda aydın şəkildə müşahidə olunur.

Əldə olunan əsas faktlardan biri qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının davamlı şəkildə artmasıdır. Aparılan statistik təhlillər göstərir ki, ilkin mərhələdə iqtisadiyyatda dominant mövqə tutan neft sektoru tədricən öz nisbi üstünlüyünü itirmiş, qeyri-neft sahələri isə daha sürətli inkişaf etməyə başlamışdır. Xüsusilə 2015-ci ildən sonra qeyri-neft sektorunun ÜDM-də üstün mövqeyə yüksəlməsi iqtisadi siyasətin düzgün istiqamətləndirildiyini sübut edən mühüm fakt kimi çıxış edir. Digər mühüm fakt qeyri-neft ixracının həcmının və strukturunun dəyişməsidir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, ixrac artıq yalnız xammal məhsulları ilə məhdudlaşmır, kənd təsərrüfatı məhsulları, emal sənayesi malları və kimya sənayesi məhsulları qeyri-neft ixracında əhəmiyyətli yer tutmağa başlamışdır. Bu isə əlavə dəyərin ölkə daxilində formalaşdığını və iqtisadiyyatın daha səmərəli modelə keçdiyini göstərir.

Müzakirə

Nəticələrin təhlili

Neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid Azərbaycan iqtisadiyyatında dərin struktur dəyişikliklərinə səbəb olmuş və uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Aparılan tədqiqatın nəticələri iqtisadi siyasətin mərhələli və strateji xarakter daşdığını, qəbul edilən qərarların isə real iqtisadi göstəricilərdə öz əksini tapdığını təsdiqləyir.

İlk növbədə, nəticələrin təhlili göstərir ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində mühüm irəliləyiş əldə olunmuşdur. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının artması iqtisadi strukturun daha balanslı formaya keçdiyini sübut edir. Bu dəyişiklik yalnız kəmiyyət baxımından deyil, eyni zamanda keyfiyyət baxımından da əhəmiyyətlidir. Belə ki, iqtisadi artımın mənbələri genişlənməmiş, müxtəlif sahələrdə əlavə dəyər yaradan fəaliyyət növləri formalaşmışdır. Digər tərəfdən, nəticələrin təhlili qeyri-neft ixracının artımını və onun strukturunda baş verən müsbət dəyişiklikləri ortaya qoyur. Xammal ixracından emal və hazır məhsul ixracına keçid iqtisadiyyatın daha yüksək gəlir gətirən modelə yönəldiyini göstərir. Bu isə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin güclənməsinə və valyuta gəlirlərinin daha sabit mənbələrdən formalaşmasına imkan yaradır.

Digər tədqiqatlarla müqayisə

Azərbaycan modeli resurs əsaslı iqtisadiyyatdan şaxələndirilmiş iqtisadiyyata keçid baxımından həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Müqayisəli yanaşma zamanı əsas diqqət digər neft ixrac edən ölkələrin təcrübəsi, tətbiq olunan iqtisadi siyasətlər və əldə olunan nəticələr üzərində cəmləşdirilir.

Əvvəla, bir çox tədqiqatlarda resurslarla zəngin ölkələrin “resurs lənəti” və “Hollandiya xəstəliyi” kimi problemlərlə üzləşdiyi qeyd olunur. Məsələn, bəzi Latın Amerikası və Afrika ölkələrində neft və digər təbii resurslardan əldə olunan gəlirlər iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafını zəiflətdiyi, institusional problemləri dərinləşdirdiyi və iqtisadi qeyri-sabitliyə səbəb olduğu müşahidə edilmişdir.

Azərbaycan modeli isə bu baxımdan fərqlənir, çünki neft gəlirləri uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə yönəldilərək qeyri-neft sektorunun inkişafına sərf edilmişdir. Digər tərəfdən, Norveç və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri kimi ölkələrlə aparılan müqayisələr göstərir ki, bu ölkələrdə də neft gəlirlərinin idarə olunması üçün xüsusi fondlar yaradılmış və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti həyata keçirilmişdir. Azərbaycan təcrübəsi bu modellərlə müəyyən oxşarlıqlar daşıyır. Xüsusilə neft gəlirlərinin idarə olunması və gələcək nəsillər üçün qorunması baxımından tətbiq olunan mexanizmlər beynəlxalq təcrübə ilə uyğunluq təşkil edir. Lakin fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın iqtisadi transformasiya prosesi daha qısa zaman intervalında və mürəkkəb geosiyasi şəraitdə həyata keçirilmişdir.

Elmi izah

Neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçidin iqtisadi nəzəriyyələr, modellər və konsepsiyalar əsasında əsaslandırılmasını ifadə edir. Elmi baxımdan bu proses iqtisadiyyatın **struktur transformasiyası və diversifikasiyası** kimi xarakterizə olunur və resurs əsaslı inkişaf modelindən daha dayanıqlı, çoxşaxəli iqtisadi sistemə keçidi əhatə edir.

İqtisadi nəzəriyyədə bu proses ilk növbədə **resurslara əsaslanan inkişaf modeli** ilə izah olunur. Bu modelə görə, təbii resurslara malik ölkələr ilkin mərhələdə yüksək iqtisadi artım əldə etsələr də, uzunmüddətli perspektivdə “resurs lənəti” riski ilə üzləşə bilərlər. Bu risk iqtisadiyyatın digər sahələrinin zəifləməsi, innovasiya səviyyəsinin aşağı düşməsi və institusional problemlərin yaranması ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan nümunəsində bu risklərin qarşısını almaq üçün neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi elmi baxımdan əsaslandırılmış strategiya kimi çıxış edir. Digər mühüm elmi yanaşma **iqtisadi diversifikasiya nəzəriyyəsi** ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələr üzrə inkişafı risklərin bölüşdürülməsinə, gəlir mənbələrinin artırılmasına və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına şərait yaradır. Neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid məhz bu nəzəriyyənin praktik tətbiqidir və iqtisadiyyatın yalnız bir sektordan asılılığını aradan qaldırmağa yönəlir. Bu mövzunun elmi izahında **Hollandiya xəstəliyi nəzəriyyəsi** də xüsusi yer tutur. Bu nəzəriyyəyə görə, təbii resurs ixracından əldə olunan yüksək gəlirlər milli valyutanın möhkəmlənməsinə səbəb olur və nəticədə digər ixrac sahələrinin rəqabət qabiliyyəti azalır. Azərbaycanın iqtisadi siyasətində qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması və valyuta gəlirlərinin tənzimlənməsi bu mənfi təsirlərin azaldılmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda, mövzu **davamlı inkişaf konsepsiyası** çərçivəsində də izah olunur. Bu konsepsiya iqtisadi artımın yalnız cari dövr üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də təmin edilməsini nəzərdə tutur. Neft gəlirlərinin birbaşa istehlaka deyil, investisiyalara, infrastruktur layihələrinə və insan kapitalına yönəldilməsi bu yanaşmanın praktik tətbiqidir.

İqtisadi artım baxımından isə bu proses **Solou iqtisadi artım modeli** ilə izah edilir. Bu modelə əsasən uzunmüddətli iqtisadi artım kapital yığılı, əmək resursları və texnoloji tərəqqi ilə müəyyən olunur. Bu münasibət aşağıdakı kimi ifadə edilir:

$$Y=A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{\beta} \quad Y=A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{\beta}$$

Bu modeldən göründüyü kimi, qeyri-neft sektorunun inkişafı yalnız maliyyə resurslarından deyil, həm də texnologiya və insan kapitalının səviyyəsindən asılıdır. Bu isə innovasiya və təhsil siyasətinin əhəmiyyətini elmi şəkildə əsaslandırır. Bundan əlavə, **institusional iqtisadiyyat nəzəriyyəsi** də mövzunun izahında mühüm rol oynayır. Bu yanaşmaya görə iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri effektiv institutların mövcudluğudur. Hüquqi mühitin şəffaflığı, mülkiyyət hüquqlarının qorunması və dövlət idarəçiliyinin keyfiyyəti iqtisadi artımın davamlılığını təmin edir.

Yekun nəticə (Conclusion)

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid məqsədyönlü, mərhələli və elmi əsaslara söykənən kompleks transformasiya prosesi olmuşdur. Aparılan tədqiqat və təhlillər sübut edir ki, bu model ilkin mərhələdə enerji resurslarından səmərəli istifadə etməklə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmiş, sonrakı mərhələdə isə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün möhkəm baza yaratmışdır.

Ümumi nəticə olaraq demək olar ki, neft gəlirlərinin düzgün idarə olunması və onların qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi iqtisadi siyasətin əsas uğurlarından biri olmuşdur. Bu yanaşma sayəsində qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı artmış, ixracın strukturu şaxələnmiş və iqtisadi artımın mənbələri genişlənmişdir. Nəticədə iqtisadiyyat daha balanslı və dayanıqlı xarakter qazanmışdır.

Eyni zamanda, həyata keçirilən institusional islahatlar, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması və infrastrukturun inkişafı qeyri-neft sektorunun genişlənməsinə mühüm töhfə vermişdir. Regionların inkişafı, məşğulluğun artması və sosial rifahın yüksəlməsi bu prosesin sosial-iqtisadi nəticələri kimi çıxış edir. Bu isə iqtisadi artımın yalnız kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət baxımından irəliləyişini təmin etmişdir.

Elmi və praktik əhəmiyyəti

Elmi-praktiki əhəmiyyəti onun həm nəzəri iqtisadi yanaşmaların inkişafına töhfə verməsi, həm də real iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında tətbiq oluna bilməsi ilə müəyyən olunur. Neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid məsələsi iqtisadiyyatın struktur transformasiyası, resursların səmərəli idarə olunması və davamlı inkişaf kimi fundamental problemlərin həlli baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Elmi əhəmiyyət baxımından bu mövzu iqtisadi nəzəriyyələrin praktik tətbiqini nümayiş etdirən mühüm tədqiqat sahəsidir. Resurslara əsaslanan inkişaf modeli, iqtisadi diversifikasiya, “resurs lənəti” və davamlı inkişaf kimi konsepsiyalar Azərbaycan nümunəsində konkret faktlar və statistik göstəricilər əsasında izah olunur. Bu isə mövzunun iqtisadi elmin inkişafına töhfə verməsinə, mövcud nəzəriyyələrin təkmilləşdirilməsinə və yeni yanaşmaların formalaşmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, bu tədqiqat digər resurs ölkələri üçün müqayisəli analiz aparmaq baxımından da elmi baza rolunu oynayır.

Praktiki əhəmiyyət isə daha geniş və tətbiqyönlü xarakter daşıyır. Mövzu dövlət iqtisadi siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün konkret istiqamətlər müəyyən edir. Neft gəlirlərinin idarə olunması, qeyri-neft sektorunun inkişafı, sahibkarlığın təşviqi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və regional inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi kimi məsələlər bu tədqiqatın praktik nəticələri ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan əldə olunan nəticələr iqtisadi qərarların qəbulunda, strateji planlaşdırmada və inkişaf proqramlarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Təvsiyələr

Azərbaycan iqtisadiyyatında neftdən asılılığın daha da azaldılması, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafının təmin olunması istiqamətində formalaşdırılır. Aparılmış təhlil və nəticələr göstərir ki, əldə olunmuş uğurları möhkəmləndirmək üçün sistemli və uzunmüddətli yanaşma davam etdirilməlidir.

İlk növbədə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti daha da dərinləşdirilməlidir. Qeyri-neft sektorunda xüsusilə yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrin – emal sənayesi, texnologiya və innovasiya yönümlü fəaliyyətlərin inkişafına üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Bu, iqtisadi artımın keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, ixracın strukturunun daha da təkmilləşdirilməsinə imkan yaradacaq. Digər mühüm tövsiyə innovasiya və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlıdır. Startup ekosisteminin genişləndirilməsi, texnoparkların fəaliyyətinin gücləndirilməsi və elmi-tədqiqat işlərinə ayrılan vəsaitlərin artırılması iqtisadiyyatın müasir tələblərə uyğun inkişafını təmin edə bilər. Bu sahədə dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan kapitalının inkişafı istiqamətində tədbirlərin genişləndirilməsi də vacibdir. Təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, peşə təhsilinin inkişafı və rəqəmsal bacarıqların artırılması qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Xüsusilə texniki və innovativ sahələr üzrə ixtisaslı kadr hazırlığına diqqət artırılmalıdır.

Sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması da prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Vergi və inzibati yükün optimallaşdırılması, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və biznes mühitində şəffaflığın artırılması kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını sürətləndirə bilər. Bu isə qeyri-neft sektorunun genişlənməsinə birbaşa təsir göstərir.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan ciddi iqtisadi və siyasi çətinliklərlə üzləşmiş, ölkə iqtisadiyyatı dərin böhran mərhələsinə daxil olmuşdu. Belə mürəkkəb şəraitdə dövlət idarəetməsində sistemli yanaşmanın formalaşdırılması həyati zərurətə çevrilmişdi. Məhz bu kontekstdə Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş iqtisadi inkişaf strategiyası Azərbaycanın gələcək tərəqqisinin əsasını qoydu. Bu strategiyanın mərkəzində ilkin mərhələdə enerji resurslarından səmərəli istifadə etməklə iqtisadi sabitliyin təmin olunması, sonrakı mərhələdə isə bu resurslara asılılığın azaldılması dayanırdı.

“Neft strategiyası Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişinin başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış etdi. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi, beynəlxalq enerji şirkətləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və enerji infrastrukturunun qurulması ölkəyə böyük həcmdə maliyyə axınıni təmin etdi. Bu mərhələdə əsas məqsəd yalnız iqtisadi artım əldə etmək deyil, həm də gələcək inkişaf üçün maliyyə bazası yaratmaq idi. Neft gəlirlərinin məqsədyönlü şəkildə idarə olunması dövlətin strateji yanaşmasının mühüm komponentinə çevrildi və bu, davamlı inkişaf modelinin formalaşmasında həlledici rol oynadı.

Formalaşdırılmış iqtisadi modelin əsas xüsusiyyəti onun mərhələli və uzunmüddətli xarakter daşması idi. İlk mərhələdə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması, inflyasiyanın nəzarət altına alınması və iqtisadi institutların yaradılması prioritet kimi müəyyən edilmişdi. Bu sabitlik olmadan hər hansı struktur islahatlarının həyata keçirilməsi mümkün deyildi. Növbəti mərhələdə isə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı əsas hədəfə çevrildi.

Qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid zərurəti həm daxili, həm də xarici amillərlə şərtlənirdi. Qlobal enerji bazarlarında qiymətlərin dəyişkənliyi və resursların tükənmə ehtimalı iqtisadiyyatın yalnız bir sahəyə əsaslanmasının risklərini açıq şəkildə göstərirdi. Bu baxımdan, sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru və innovasiya sahələrinin inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri oldu. Bu yanaşma iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsi və davamlı inkişafın təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi”.[5]

“Neft strategiyasından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid təkcə iqtisadi zərurət deyil, eyni zamanda idarəetmə fəlsəfəsinin tərkib hissəsidir. Bu yanaşmada əsas ideya resurs gəlirlərinin qısa müddətli istehlaka yönəldilməsi deyil, onların uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə xidmət etməsidir. Bu baxımdan, Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş iqtisadi kursda strateji planlaşdırma və resursların optimal bölgüsü xüsusi yer tutur. Bu model klassik “resurs lənəti” risklərinin qarşısını almağa yönəlmiş uğurlu nümunələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

İqtisadi nəzəriyyələr prizmasından yanaşdıqda, bu modelin institusional iqtisadiyyat və davamlı inkişaf konsepsiyaları ilə uyğunluq təşkil etdiyi müşahidə olunur. Dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici və istiqamətləndirici rolunun gücləndirilməsi, eyni zamanda bazar mexanizmlərinin tətbiqi balanslı inkişafı təmin edən əsas amillərdəndir. Bu baxımdan Azərbaycan modeli bir tərəfdən dövlət müdaxiləsini, digər tərəfdən isə azad sahibkarlıq mühitini uzlaşdırmağa çalışır. Nəticədə iqtisadi sistem həm çevik, həm də dayanıqlı xarakter qazanır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən siyasət çoxşaxəli xarakter daşıyır. Bu sahədə kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və xidmət sektorlarının inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatının inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və regionların iqtisadi fəallığının artırılmasına xidmət edir. Sənaye sektorunda yaradılan sənaye parkları və zonaları istehsalın genişlənməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və ixrac

potensialının artmasına şərait yaradır. Turizm sektorunun inkişafı isə ölkənin təbii və mədəni resurslarından səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə mühüm töhfə verir”.[3]

Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının artması iqtisadi siyasətin effektivliyini əks etdirən əsas göstəricilərdən biridir. Son illərdə bu sahədə müşahidə olunan artım tendensiyası həyata keçirilən islahatların müsbət nəticələr verdiyini göstərir.

Cədvəl 1

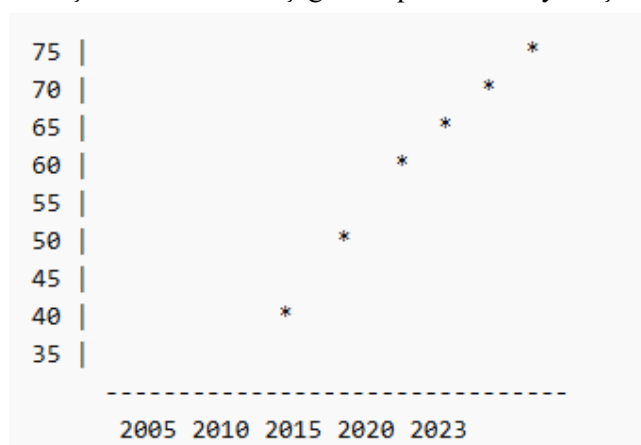
Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının artması

İl	ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı (%)	Qeyri-neft ixracı (mln ABŞ dolları)
2005	38	500
2010	48	1200
2015	60	1500
2020	65	2000
2023	72	3000

1. Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi – www.stat.gov.az [7]

Bu göstəricilər qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatdakı rolunun getdikcə artdığını və iqtisadi strukturun daha balanslı xarakter aldığını göstərir. Xüsusilə ixracın şaxələndirilməsi istiqamətində əldə olunan nailiyyətlər ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə və valyuta gəlirlərinin artmasına səbəb olmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasını aşağıdakı qrafik daha aydın şəkildə əks etdirir:

Qrafik 1. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı (%)

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi – www.economy.gov.az [8]

Bu artım tendensiyası yalnız iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması ilə deyil, həm də institusional islahatların və dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın inkişafına dəstək, vergi və gömrük sistemində aparılan islahatlar qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

İnfrastrukturun inkişafı da bu prosesdə mühüm rol oynamışdır. Yol-nəqliyyat, enerji və kommunikasiya sahələrində həyata keçirilən iri layihələr regionların iqtisadi integrasiyasını gücləndirmiş, biznes mühitini yaxşılaşdırmış və investisiya cəlbəediciliyini artırmışdır. Bu layihələr həm daxili bazarın genişlənməsinə, həm də ölkənin tranzit potensialının artmasına xidmət etmişdir. Eyni zamanda, insan kapitalının inkişafı qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri kimi çıxış edir. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, peşə hazırlığı proqramlarının genişləndirilməsi və innovasiya fəaliyyətinin təşviqi iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmişdir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasət bilik və texnologiyaya əsaslanan iqtisadi modelin formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Müasir mərhələdə global iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması və texnoloji yeniliklərin sürətli inkişafı Azərbaycan üçün yeni imkanlar yaradır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, startap ekosisteminin formalaşdırılması və innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafında yeni

mərhələni xarakterizə edir. Bu proses ölkənin iqtisadi strukturunun daha da şaxələndirilməsinə və yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrin inkişafına təkan verir. Beləliklə, Heydər Əliyev iqtisadi modelinin əsas xüsusiyyəti onun çevikliyi, davamlılığı və strateji yönümlülüğüdür. Bu model neft gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun inkişafına keçidi təmin etmiş və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Nəticə etibarilə, Azərbaycan iqtisadiyyatı daha dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli və balanslı inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Gələcək perspektivdə əsas vəzifə əldə olunmuş nailiyyətlərin möhkəmləndirilməsi və qeyri-neft sektorunun daha da inkişaf etdirilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Babayev F. F. (2017) Qeyri-neft məhsulları ixracının potensialı və onun stimullaşdırılması məsələləri, (monoqrafiya) Bakı, Azərb. Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu, - 345 səh
2. Bayramov.A.M Azərbaycan qeyri-neft sahəsinin inkişaf potensialının artırır, yeni iş yerlərinin təşkil edilməsinə müsbət təsir edir //Xalq qəzeti, .-2018.- 26 noyabr. s.5-8
3. Cahangirov P. H. (2018) Müasir şəraitində qeyri-neft sektorunun formalaşdırılması amilləri, (monoqrafiya) Azərb. Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu. Bakı, - 198 səh
4. Fərzəliyev M. P. (2017) AR-da qeyri-neft sektorunun tərəqqi problemləri, (monoqrafiya) Bakı, Azərb. Dövlət İqtisad Universiteti, İqtisadi Araşdırmalar Elmi-tədqiqat İn-tu, - 210 səh
5. Hacıyev, F.Ş Azərbaycanda SYX-nin gerçəkləşməsində post-neft erasının təhlili və inkişaf perspektivləri, //İqtisadiyyat.-2017.- 4-10 may.
6. Həsənov F., Əlirzayev E. (2012) Hökumətin xərcləri, xarici sərmayələr və qeyri-neft: neft ixrac edən iqtisadiyyatın sektoru, Sosial-İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, Qafqaz Universiteti, 210 səh.
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi – www.stat.gov.az
8. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi – www.economy.gov.az
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu – www.oilfund.az

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞA VERGİ DƏSTƏYİ: MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ VƏ SOSIAL-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

Raul Şirin oğlu Təhməzli
raultehmezli9999@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyinin iqtisadi mahiyyəti, əsas məqsədləri və sosial-iqtisadi nəticələri elmi-nəzəri və praktik aspektdən təhlil olunur. Araşdırmada göstərilir ki, müasir bazar iqtisadiyyatında kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri iqtisadi fəallığın genişlənməsi, məşğulluğun artırılması, rəqabət mühitinin gücləndirilməsi, regional inkişafın dəstəklənməsi və innovasiya potensialının artırılması baxımından mühüm rol oynayır. Bu baxımdan dövlətin vergi siyasəti çərçivəsində təqdim etdiyi güzəştlər və stimullaşdırıcı mexanizmlər həmin subyektlərin maliyyə dayanıqlığının güclənməsinə, investisiya imkanlarının artmasına və bazarda davamlı fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Məqalədə xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığa tətbiq olunan vergi güzəştlərinin iqtisadi fəallığa təsiri, vergi yükünün optimallaşdırılması, sahibkarlıq subyektlərinin leqallaşması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və sosial rifahın yüksəldilməsi istiqamətində rolu əsaslandırılır. Tədqiqat zamanı sistemli təhlil, müqayisəli yanaşma, məzmun analizi və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, vergi dəstəyi yalnız fiskal yüngülləşdirmə vasitəsi deyil, həm də dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm alətlərindən biridir. Məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyinin səmərəli təşkili iqtisadiyyatın

şaxələndirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlıq təşəbbüslərinin stimullaşdırılması və ümumi sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: kiçik və orta sahibkarlıq, vergi dəstəyi, vergi güzəşti, sahibkarlıq siyasəti, sosial-iqtisadi inkişaf, məşğulluq, investisiya mühiti

Giriş. Kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyi mövzusu müasir iqtisadi siyasətin ən aktual istiqamətlərindən biri hesab olunur. Mövzunun aktuallığı onunla izah edilir ki, qlobal və milli iqtisadi sistemdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri iqtisadi dinamikanın, rəqabət qabiliyyətinin və məşğulluğun əsas daşıyıcılarından biri kimi çıxış edir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün yalnız iri kapitalla deyil, həm də çevik, adaptiv və təşəbbüskar sahibkarlıq strukturuna ehtiyac vardır. Bu struktur isə ən çox kiçik və orta sahibkarlıq mühitində formalaşır. Belə bir şəraitdə dövlətin vergi siyasəti həmin subyektlərin fəaliyyətinə birbaşa təsir edən mühüm tənzimləyici mexanizmə çevrilir.

Problemin qoyulduğu ondan ibarətdir ki, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri bazar iqtisadiyyatında mühüm yer tutsalar da, onların maliyyə resursları iri müəssisələrlə müqayisədə daha məhdud olur, bazar dəyişikliklərinə qarşı həssaslıqları isə daha yüksək olur. Bu səbəbdən dövlət tərəfindən vergi dəstəyi göstərilmədən həmin subyektlərin bazarda dayanıqlı mövqe tutması, fəaliyyət dairəsini genişləndirməsi və rəqabət qabiliyyətini artırması çətinləşir. Burada əsas məsələ vergi güzəştlərinin yalnız fiskal güzəşt kimi deyil, sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması, iqtisadi aktivliyin artırılması və sosial balansın qorunması baxımından strateji iqtisadi siyasət aləti kimi qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyinin mahiyyətini, tətbiq məqsədlərini və sosial-iqtisadi nəticələrini kompleks şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsəd çərçivəsində vergi dəstəyinin nəzəri əsaslarının müəyyənəşdirilməsi, onun sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir mexanizmlərinin izah olunması, dövlətin iqtisadi siyasətində tutduğu yerin qiymətləndirilməsi, məşğulluq, investisiya, rəqabət mühiti və regional inkişaf baxımından nəticələrinin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat icmal göstərir ki, mövzu ilə bağlı araşdırmalar əsasən üç istiqamətdə cəmlənir. Birinci istiqamət vergi siyasətinin sahibkarlığın inkişafında rolu ilə bağlı nəzəri yanaşmaları əhatə edir. İkinci istiqamət kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi artım, məşğulluq və innovasiya ilə əlaqəsini araşdıran tətbiqi tədqiqatlardan ibarətdir. Üçüncü istiqamət isə müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan vergi güzəştləri, sadələşdirilmiş vergi rejimləri və fiskal təşviq mexanizmlərinin praktik nəticələrini təhlil edən araşdırmaları özündə birləşdirir. Mövcud ədəbiyyatın ümumi təhlili göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyi iqtisadiyyatın struktur inkişafını sürətləndirən, sahibkarlıq təşəbbüslərini gücləndirən və bazar iştirakçıları üçün daha əlverişli şərait yaradan mühüm siyasət alətidir.

Material və metodlar baxımından mövzunun işlənməsi üçün sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, məzmun analizi və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunması məqsədəuyğundur. Tədqiqatın aparılma üsulları vergi siyasətinə dair normativ-hüquqi sənədlərin, iqtisadi siyasət sənədlərinin, elmi araşdırmaların və ümumi iqtisadi yanaşmaların təhlilinə əsaslanır. İstifadə olunan materiallar sırasında sahibkarlıq fəaliyyəti, vergi dəstəyi mexanizmləri, sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri və fiskal tənzimləmə ilə bağlı nəzəri və praktik mənbələr mühüm yer tutur. Təhlil prosesi zamanı vergi dəstəyinin iqtisadi məzmunu ilə yanaşı, onun sosial nəticələri də diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Material və metodlar

Bu tədqiqatda kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyinin mahiyyətini, məqsədini və sosial-iqtisadi nəticələrini elmi əsaslarla araşdırmaq üçün kompleks metodoloji yanaşma tətbiq edilmişdir. Mövzunun xarakteri nəzərə alınaraq araşdırma həm nəzəri-iqtisadi, həm də sosial-analitik müstəvidə qurulmuşdur. Tədqiqatın metodoloji əsasını sistemli təhlil, müqayisəli yanaşma, institusional təhlil, məzmun analizi və ümumiləşdirmə üsulları təşkil edir. Bu metodlar bir tərəfdən

vergi dəstəyinin iqtisadi məzmununu və funksional təyinatını izah etməyə, digər tərəfdən isə onun sahibkarlığın inkişafına və sosial mühitə təsirini qiymətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatın aparılma üsulları keyfiyyət və analitik yanaşmaların uzlaşdırılması prinsipinə əsaslanır. Keyfiyyət yanaşması çərçivəsində vergi siyasətinə, sahibkarlığın dəstəklənməsinə və dövlət tənzimlənməsinə dair elmi yanaşmalar və konseptual müddəalar təhlil edilmişdir. Burada əsas məqsəd vergi dəstəyinin yalnız vergi güzəştləri çərçivəsində deyil, ümumi iqtisadi strategiyanın tərkib hissəsi kimi başa düşülməsini təmin etməkdir. Analitik yanaşma isə kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi sistemdə yeri, vergi yükü, investisiya təşviqi, məşğulluq potensialı və sosial rifahə təsiri kimi məsələlərin səbəb-nəticə əlaqəsində qiymətləndirilməsi üzərində qurulmuşdur.

İstifadə olunan materiallar əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti, fiskal siyasət, vergi təşviqləri və sosial-iqtisadi inkişaf ilə bağlı nəzəri və praktik mənbələrdən ibarətdir. Tədqiqat zamanı kiçik və orta sahibkarlığın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi ilə bağlı ümumi iqtisadi yanaşmalar, vergi yükünün optimallaşdırılması mexanizmləri, vergi güzəştlərinin hüquqi-iqtisadi məntiqi və sahibkarlıq subyektlərinin inkişafında stimullaşdırıcı alətlərin rolu nəzərə alınmışdır. Bu materiallar mövzunun həm nəzəri, həm də tətbiqi aspektdən dəyərləndirilməsinə imkan yaratmışdır.

Təhlil zamanı istifadə olunan əsas metodlardan biri müqayisəli təhlil olmuşdur. Bu metod vasitəsilə vergi dəstəyi olan və olmayan sahibkarlıq mühitinin fərqləri, vergi yükünün sahibkarlıq davranışına təsiri, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin iqtisadi fəallığa töhfəsi və sosial nəticələri nəzəri müstəvidə müqayisə olunmuşdur. Bundan əlavə, institusional yanaşma vasitəsilə vergi dəstəyinin dövlətin iqtisadi siyasətində necə funksional rol oynadığı, sahibkarlıq mühitinin formalaşmasında hansı təsir kanallarına malik olduğu və uzunmüddətli inkişaf strategiyası ilə necə uzlaşdığı təhlil edilmişdir.

Beləliklə, seçilmiş metodoloji yanaşma mövzunun elmi əsaslarla öyrənilməsinə, vergi dəstəyinin iqtisadi və sosial nəticələrinin sistemli şəkildə ümumiləşdirilməsinə və əldə olunan qənaətlərin məntiqi ardıcılıqla təqdim edilməsinə imkan verir.

Nəticələr

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyi iqtisadi inkişaf siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində ciddi stimullaşdırıcı rol oynayır. Vergi yükünün azaldılması, güzəştlərin və sadələşdirilmiş mexanizmlərin tətbiqi nəticəsində kiçik və orta sahibkarların sərəncamında qalan maliyyə resursları artır, bu isə onların fəaliyyət dairəsini genişləndirməsinə, dövrüyyə imkanlarını artırmasına və bazarda daha dayanıqlı mövqe tutmasına şərait yaradır. Bu baxımdan vergi dəstəyi bir tərəfdən sahibkarın maliyyə sabitliyini möhkəmləndirir, digər tərəfdən isə yeni biznes təşəbbüslərinin yaranmasına əlverişli zəmin yaradır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, vergi dəstəyinin ən mühüm nəticələrindən biri sahibkarlıq fəaliyyətinin leqallaşmasına və iqtisadi münasibətlərin şəffaflaşmasına təsir etməsidir. Yüksək vergi yükü bir çox hallarda kiçik sahibkarlıq subyektlərini qeyri-formal fəaliyyətə sövq edə bildiyi halda, güzəştli və sadə vergi rejimi onların rəsmi iqtisadi sistemə inteqrasiyasını sürətləndirir. Bu isə dövlətin vergi bazasının uzunmüddətli genişlənməsinə, iqtisadi fəaliyyətin statistik müşahidəsinin yaxşılaşmasına və sahibkarlıq mühitinin daha sistemli şəkildə tənzimlənməsinə imkan verir.

Təhlilin digər mühüm nəticəsi ondan ibarətdir ki, kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyi məşğulluğun artırılmasına və əhalinin gəlir imkanlarının genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Kiçik və orta müəssisələr əmək tutumlu fəaliyyət növlərinə daha çox meyli olduqları üçün onların inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasını sürətləndirir. Vergi güzəştləri hesabına sahibkarlıq subyektləri öz fəaliyyətlərini genişləndirə, işçi sayını artırma və əməkhaqqı fondunu daha çevik formalaşdırma bilir. Bu isə sosial rifahın yüksəlməsi, işsizliyin azaldılması və iqtisadi fəallığın artması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat həmçinin göstərir ki, vergi dəstəyi regional inkişaf baxımından da mühüm nəticələr yaradır. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri iri şəhərlərlə müqayisədə regionlarda daha çevik fəaliyyət göstərdiyinə görə, vergi təşviqləri regionlarda biznes fəallığının artmasına, yerli iqtisadi potensialın reallaşmasına və ərazi baxımından daha balanslı inkişafın təmin olunmasına kömək edir. Bu, xüsusilə daxili iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi, yerli məşğulluğun artması və regional sosial sabitliyin güclənməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ümumi nəticə olaraq müəyyən edilir ki, kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyi yalnız sahibkarların vergi yükünü azaltmaq funksiyası daşımır. O, eyni zamanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabət mühitinin gücləndirilməsi, investisiya fəallığının artırılması, sosial rifahın dəstəklənməsi və davamlı inkişaf modelinin formalaşdırılması baxımından sistemli təsir gücünə malikdir. Buna görə də vergi dəstəyi mexanizmləri dövlətin iqtisadi siyasətində uzunmüddətli inkişafın mühüm alətlərindən biri kimi çıxış edir.

Müzakirə

Tədqiqat nəticələrinin müzakirəsi göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyinin əhəmiyyəti yalnız fiskal güzəştlərlə məhdudlaşmır. Bu dəstək iqtisadi siyasətin daha geniş məqsədlərinə xidmət edir və sahibkarlığın struktur inkişafına təsir göstərir. Xüsusilə bazar iqtisadiyyatında çevik və davamlı sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması üçün vergi siyasətinin tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyası mühüm rol oynayır. Bu baxımdan kiçik və orta sahibkarlığa yönəldilən vergi güzəştləri iqtisadi inkişafın keyfiyyətini artıran alətlər kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticələrin elmi təhlili onu göstərir ki, vergi dəstəyinin səmərəliliyi onun məqsədli və differensial şəkildə tətbiq olunmasından asılıdır. Əgər vergi dəstəyi ümumi və qeyri-dəqiq formada təqdim olunarsa, bu zaman onun iqtisadi nəticələri zəifləyə bilər. Lakin kiçik və orta sahibkarlığın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanmış güzəşt mexanizmləri daha yüksək nəticə verir. Bu mənada vergi siyasətinin sahibkarlığın ölçüsünə, fəaliyyət sahəsinə, regional yerləşməsinə və inkişaf mərhələsinə uyğunlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Digər tərəfdən, müzakirə göstərir ki, vergi dəstəyi təkcə başına bütün problemləri həll edən universal vasitə deyildir. Onun real səmərəsi kreditə çıxış imkanları, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, sahibkarlıq savadlılığının artırılması, bazar infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və institusional dəstək mexanizmləri ilə birlikdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Başqa sözlə, vergi güzəştləri ümumi sahibkarlıq ekosisteminin bir hissəsi kimi işlədikdə daha davamlı və ölçülə bilən nəticələr yaradır.

Müasir iqtisadi yanaşmalar da təsdiq edir ki, kiçik və orta sahibkarlığa dəstək siyasəti yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də sosial sabitliyi gücləndirir. Bu subyektlərin fəaliyyəti orta təbəqənin formalaşması, gəlir bölgüsünün daha balanslı olması, iqtisadi təşəbbüskarlığın genişlənməsi və cəmiyyətin ümumi istehsal potensialının artması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan vergi dəstəyi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, sosial-iqtisadi strukturun daha dayanıqlı formalaşmasına da xidmət edir.

Yekun nəticə

Aparılmış tədqiqatın yekunu olaraq demək olar ki, kiçik və orta sahibkarlığa vergi dəstəyi dövlətin iqtisadi inkişaf siyasətində strateji əhəmiyyətə malik olan mühüm mexanizmdir. Bu dəstək vasitəsilə sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə yükü azaldılır, onların fəaliyyət imkanları genişləndirilir və bazarda dayanıqlı mövqeyinin formalaşmasına şərait yaradılır. Vergi güzəştləri və stimullaşdırıcı fiskal alətlər kiçik və orta sahibkarlığın təkcə cari fəaliyyətini dəstəkləmir, eyni zamanda yeni biznes təşəbbüslərinin formalaşmasına, iqtisadi aktivliyin artmasına və rəqabət mühitinin güclənməsinə səbəb olur.

Elmi baxımdan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, vergi dəstəyi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yalnız maliyyə aləti kimi deyil, həm də iqtisadi və sosial siyasətin sistemli komponenti kimi təsir göstərir. Onun təsiri məşğulluğun artmasında, investisiya fəallığının güclənməsində, sahibkarlığın leqallaşmasında, regionların inkişafında və ümumilikdə iqtisadiyyatın

şaxələndirilməsində özünü göstərir. Bu səbəbdən vergi siyasətində kiçik və orta sahibkarlığa yönəlmiş güzəştlərin qorunması və təkmilləşdirilməsi ölkənin uzunmüddətli inkişaf prioritetləri ilə uyğunluq təşkil edir.

Praktik baxımdan vergi dəstəyinin ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi üçün əlverişli institusional mühit yaradır. Bu mühit daxilində kiçik və orta sahibkarlar yeni layihələrə başlaya, fəaliyyətlərini böyüdə, məşğulluq yarada və iqtisadi sistemin daha dayanıqlı tərkib hissəsinə çevrilə bilirlər. Xüsusilə dəyişkən iqtisadi şəraitdə bu cür dəstək mexanizmləri sahibkarlıq subyektlərinin bazar risklərinə qarşı müqavimətini artırır və onların davamlı inkişafını dəstəkləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. (n.d.). *E-Qanun*. <https://e-qanun.az/framework/46948>
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti. (2024, January 22). *Vergi Məcəlləsində mikro sahibkarlığa güzəştlərlə bağlı dəyişikliklər barədə*. <https://www.taxes.gov.az/az/post/3053>
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti. (2025). *75% vergi güzəşti hansı sahibkarlara şamil edilir?* <https://www.taxes.gov.az/az/post/3815>
4. Bruhn, M., & Loeprick, J. (2016). Small business tax policy and informality: Evidence from Georgia. *International Tax and Public Finance*, 23, 834–853.
5. Engelschalk, M., & Loeprick, J. (2015). *MSME taxation in transition economies: Country experience on the costs and benefits of introducing special tax regimes* (Policy Research Working Paper No. 7449). World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/399741468197376971/pdf/WPS7449-REVISED-MSME-taxation-in-transition-economies.pdf>
6. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2025, June 11). *İnnovasiyaya vergi güzəşti ilə dəstək: “Startup” şəhadətnaməsi alanların sayı artır*. <https://www.smb.gov.az/az/all-news/innovasiyaya-vergi-guzesti-ile-destek-startap-sehadetnamesi-alanlarin-sayi-artir>
7. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2026, January 5). *“Startup” şəhadətnaməsi: İdeyadan dayanıqlı biznesə aparan yol*. <https://smb.gov.az/az/all-news/startap-sehadetnamesi-ideyadan-dayaniqli-biznese-aparan-yol>
8. OECD. (2009). *Taxation of SMEs: Key issues and policy considerations* (OECD Tax Policy Studies No. 18). OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264024748-en>
9. OECD. (2024). *Tax Policy Reforms 2024: OECD and selected partner economies*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/c3686f5e-en>
10. OECD/EBRD. (2023). *SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2024: Building resilience in challenging times*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/3197420e-en>

BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİNDƏ LOGISTIKA XƏRCLƏRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Elvin Bəhrəm oğlu Verdiyev

Magistrant

verdiyeve358@gmail.com

Vidadi Azər oğlu Allahverdiyev

Magistrant

allahverdiyev.vidadi.03@gmail.com

Əli Ədalət oğlu Abdullazadə

magistrant

abdullazade0200@gmail.com

Fərda Sərvan oğlu Mehrəliyev

magistrant

mehreliyevferda3@gmail.com

Böyükkişi Əli oğlu Dadaşov

magistrant

boyukkishi4@gmail.com

Azərbaycan Texniki Universiteti

Xülasə

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qlobal iqtisadi sistemdə artan rolu logistika xərclərinin optimallaşdırılmasını nəqliyyat sistemlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində əsas prioritetlərdən birinə çevirmişdir. Azərbaycanın Şərq–Qərb və Şimal–Cənub dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi onun tranzit potensialını artırmaqla yanaşı, logistika sisteminin daha effektiv idarə olunmasını zəruri edir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, logistika xərclərinin əsas determinantlarına qeyri-optimal marşrutlaşdırma, boş yürüşlərin yüksək payı, yanacaq sərfiyyatı, vaxt itkiləri və koordinasiya çatışmazlıqları daxildir. Statistik məlumatlara görə, boş yürüşlərin payı 20–30%-ə, yanacaq xərcləri isə ümumi xərclərin 30–40%-nə çata bilər. Bu problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə marşrut optimallaşdırılması (VRP, TSP modelləri), yük balanslaşdırılması, yanacaq səmərəliliyinin artırılması, rəqəmsal logistika sistemlərinin (TMS, GPS, süni intellekt) tətbiqi və multimodal daşımalarda inkişafı təklif olunur. Bu tədbirlərin tətbiqi logistika xərclərinin 10–15% azalmasına və xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə imkan verir.

Eyni zamanda, hibrid avtopark, rəqəmsal texnologiyalar və multimodal marşrutlaşdırmanın integrasiyasına əsaslanan model ən effektiv yanaşma kimi müəyyən edilmişdir. Bu model resursların səmərəli istifadəsini təmin edir, çatdırılma müddətini azaldır və sistemin ümumi məhsuldarlığını artırır. Nəticədə, logistika xərclərinin optimallaşdırılması kompleks yanaşma tələb edir və bu yanaşma Azərbaycanın tranzit potensialının reallaşdırılmasına və rəqəbat qabiliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: logistika xərclərinin optimallaşdırılması; nəqliyyat dəhlizləri; multimodal daşımalar; rəqəmsal logistika.

Giriş

Müasir qlobal iqtisadi sistemdə beynəlxalq ticarətin genişlənməsi nəqliyyat-logistika sistemlərinin strateji əhəmiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Xüsusilə Avropa ilə Asiyanı birləşdirən nəqliyyat dəhlizləri region ölkələri üçün yalnız tranzit imkanları deyil, həm də iqtisadi inkişafın mühüm determinantı kimi çıxış edir. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının

geostrateji mövqeyi onu Şərq–Qərb və Şimal–Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişmə nöqtəsində yerləşən mühüm logistika qovşağına çevirir [1, 2].

Son illərdə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzrə yük axınlarının artması, multimodal daşımanın genişlənməsi və logistika xidmətlərinə tələbin yüksəlməsi mövcud avtopark modelinin transformasiyasını zəruri etmişdir. Eyni zamanda logistika xərclərinin yüksək olması və əməliyyat səmərəliliyinin qeyri-optimal səviyyədə qalması bu sahədə yeni yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Bu baxımdan, logistika xərclərinin optimallaşdırılması, rəqəmsallaşma, multimodal integrasiyanın formalaşdırılması müasir dövrün əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Bu məqalə aşağıdakı əsas tədqiqat suallarına cavab verməyi hədəfləyir:

TS1: Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində xərclərinin əsas determinantları hansılardır və onların optimallaşdırılması hansı mexanizmlərlə mümkündür?

TS2: Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri şəraitində logistika xərclərinin optimallaşdırılması üçün hansı model daha effektivdir və onun tətbiqi hansı iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır?

Material və metodlar

Tədqiqat beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində logistika xərclərinin optimallaşdırılması problemlərinin kompleks təhlili məqsədilə aparılmışdır. Araşdırmada həm nəzəri, həm də tətbiqi yanaşmaların integrasiyasına əsaslanan metodoloji çərçivədən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aparılma üsulları kimi müqayisəli təhlil, sistem yanaşması və analitik qiymətləndirmə metodları tətbiq edilmişdir. Mövcud logistika sistemlərinin funksionallığı və xərclərin formalaşma mexanizmləri sistemli şəkildə araşdırılmış, beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli təhlil aparılmışdır. Eyni zamanda logistika xərclərinə təsir edən əsas amillərin müəyyən edilməsi üçün deskriptiv (təsviri) analiz metodundan istifadə edilmişdir.

İstifadə olunan materiallar əsasən beynəlxalq təşkilatların (World Bank, OECD, International Transport Forum, UNECE və s.) hesabatları, statistik məlumat bazaları və elmi ədəbiyyatdan ibarət olmuşdur. Bundan əlavə, Azərbaycan üzrə tranzit və nəqliyyat göstəricilərinə dair rəsmi məlumatlar və hesabatlar da tədqiqata daxil edilmişdir. Bu məlumatlar logistika xərclərinin strukturunun və dinamikasının qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir.

Logistika xərclərinin əsas determinantları və optimallaşdırma mexanizmləri

Beynəlxalq daşımalar üzrə logistika xərcləri çoxsaylı amillərin kompleks təsiri nəticəsində formalaşır və bu amillərin hər biri nəqliyyat prosesinin ümumi səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Xərclərin əsas formalaşdırıcı elementləri arasında marşrut uzunluğu və onun qeyri-optimal strukturu xüsusi yer tutur. Marşrutların düzgün planlaşdırılmaması əlavə məsafələrin qət olunmasına, nəticə etibarilə isə yanacaq sərfiyyatının və vaxt itkilərinin artmasına səbəb olur. Bu isə ümumi logistika xərclərinin yüksəlməsi ilə nəticələnir.

Digər mühüm amil boş yürüşlərin yüksək payıdır. Nəqliyyat vasitələrinin yükləyici qabiliyyətindən tam istifadə olunmaması və geri dönüşdə yüklərin olmaması logistika sistemində ciddi iqtisadi itkilər yaradır. Boş yürüşlər həm yanacaq, həm də istismar xərclərinin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, nəqliyyat vasitələrinin effektivliyini aşağı salır [1, 3].

Yanacaq sərfiyyatının yüksəkliyi də logistika xərclərinin əsas komponentlərindən biridir. Xüsusilə uzun məsafəli beynəlxalq daşımalar zamanı yanacaq xərcləri ümumi xərclərin böyük hissəsini təşkil edir. Bu göstərici nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti, sürücülərin idarəetmə vərdişləri və marşrutların optimallıq səviyyəsi ilə sıx bağlıdır.

Bundan əlavə, logistika zəncirində baş verən vaxt itkiləri də xərclərin artmasına səbəb olan əsas amillərdəndir. Sərhəd-keçid prosedurlarında gecikmələr, gömrük rəsmiləşdirilməsi proseslərinin uzanması və koordinasiya çatışmazlıqları çatdırılma müddətini artırır və əlavə maliyyə itkiləri yaradır. Nəhayət, koordinasiya və informasiya çatışmazlıqları logistika sistemində qeyri-səmərəliliyin əsas səbəblərindən biri kimi çıxış edir. Müxtəlif logistika iştirakçıları arasında məlumat mübadiləsinin zəif olması qərarvermə prosesini çətinləşdirir, planlaşdırmada səhvlərə səbəb olur və ümumi əməliyyat xərclərini artırır. Beləliklə, beynəlxalq daşımalar üzrə logistika

xərclərinin optimallaşdırılması bu amillərin hər birinin sistemli şəkildə idarə olunmasını və müasir texnologiyalar vasitəsilə aradan qaldırılmasını tələb edir [4, 2].

Beynəlxalq statistik məlumatlara əsasən, yol nəqliyyatında boş yürüşlərin payı bəzi hallarda 20–30%-ə çatır ki, bu da ümumi xərclərin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir (International Transport Forum, 2021). Eyni zamanda, yanacaq xərcləri logistika xərclərinin 30–40%-ni təşkil edir [5].

Bu problemlərin həlli və logistika sistemində əməliyyat səmərəliliyinin artırılması məqsədilə aşağıdakı optimallaşdırma mexanizmlərinin tətbiqi zəruri hesab olunur:

- **Marşrutların optimallaşdırılması (VRP, TSP modelləri).** Nəqliyyat vasitələrinin hərəkət trayektoriyasının optimallaşdırılması artıq məsafələrin və vaxt itkilərinin azaldılmasına imkan verir. Bu modellər vasitəsilə ən qısa və ən səmərəli marşrutların seçilməsi təmin olunur ki, bu da birbaşa olaraq yanacaq xərclərinin azalmasına və daşımaların operativliyinin artmasına səbəb olur.

- **Boş yürüşlərin azaldılması və yük balanslaşdırılması.** Logistika sistemində boş gedışlər (empty runs) əməliyyat xərclərinin artmasına səbəb olan əsas amillərdən biridir. Yük axınlarının koordinasiyası, geri yüklərin təşkili və nəqliyyat vasitələrinin optimal bölgüsü nəticəsində boş yürüşlərin payı azalır və hər bir reysin iqtisadi səmərəliliyi yüksəlir.

- **Yanacaq səmərəliliyinin artırılması (eco-driving, yeni texnologiyalar).** Müasir nəqliyyat vasitələrinin tətbiqi, sürücülərin ekoloji sürmə (eco-driving) bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və texniki innovasiyaların istifadəsi yanacaq sərfiyyatını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu isə xüsusilə uzun məsafəli beynəlxalq daşımalar üçün xərclərin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

- **Rəqəmsal logistika sistemlərinin tətbiqi (TMS, GPS, AI).** Nəqliyyat idarəetmə sistemləri (TMS), GPS izləmə və süni intellekt əsaslı planlaşdırma alətləri vasitəsilə marşrutların real vaxt rejimində optimallaşdırılması, yük axınlarının koordinasiyası və qərarvermə prosesinin təkmilləşdirilməsi mümkün olur. Bu isə logistika zəncirində şəffaflığı və idarəetmə effektivliyini artırır.

- **Multimodal daşımaların inkişafı.** Müxtəlif nəqliyyat növlərinin integrasiyası (avtomobil, dəmir yolu, dəniz) marşrutların daha səmərəli təşkilinə və xərclərin diversifikasiyasına imkan verir. Xüsusilə uzun məsafəli daşımalar zamanı multimodal yanaşma ümumi logistika xərclərinin azaldılmasına və risklərin bölüşdürülməsinə şərait yaradır.

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, marşrutların optimallaşdırılması və rəqəmsal logistika sistemlərinin tətbiqi nəticəsində logistika xərclərinin orta hesabla 10–15% azalması mümkündür. Bu azalma əsasən artıq məsafələrin aradan qaldırılması, yanacaq sərfiyyatının optimallaşdırılması və nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması ilə izah olunur [6, 7].

Effektiv model və onun iqtisadi nəticələri

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri şəraitində logistika xərclərinin optimallaşdırılması üçün ən effektiv yanaşma kimi integrasiya olunmuş model – hibrid avtopark, rəqəmsal logistika sistemləri və multimodal marşrutlaşdırma yanaşmasının birgə tətbiqi çıxış edir. Bu model nəqliyyat-logistika sistemində yalnız ayrı-ayrı əməliyyatların deyil, bütövlükdə logistika zəncirinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş kompleks yanaşmanı əks etdirir.

İlk komponent kimi hibrid avtopark modelinin tətbiqi nəqliyyat vasitələrinin texniki və ekoloji baxımdan optimallaşdırılmasını təmin edir. Alternativ yanacaq ilə işləyən və daha yüksək enerji səmərəliliyinə malik nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi yanacaq xərclərinin azalmasına, texniki xidmət intervalının uzanmasına və əməliyyat etibarlılığının artmasına gətirib çıxarır. Bu isə logistika xərclərinin strukturunda əsas paya malik olan yanacaq və istismar xərclərinin optimallaşdırılmasına imkan yaradır [8].

İkinci komponent kimi rəqəmsal logistika sistemlərinin tətbiqi logistika əməliyyatlarının idarə olunmasında keyfiyyətə yeni mərhələ yaradır. Nəqliyyat idarəetmə sistemləri (TMS), GPS izləmə və süni intellekt əsaslı planlaşdırma alətləri vasitəsilə marşrutların real vaxt rejimində optimallaşdırılması, yük axınlarının koordinasiyası və qərarvermə prosesinin təkmilləşdirilməsi mümkün olur. Bu isə logistika zəncirində vaxt itkilərinin azalmasına, resursların daha effektiv bölüşdürülməsinə və ümumi əməliyyat xərclərinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Üçüncü komponent – multimodal marşrutlaşdırma yanaşması müxtəlif nəqliyyat növlərinin integrasiyası əsasında daha səmərəli logistika marşrutlarının formalaşdırılmasını təmin edir. Avtomobil, dəmir yolu və dəniz nəqliyyatının kombinasiyası hər bir marşrut üzrə optimal xərc və vaxt balansının qurulmasına imkan verir. Bu yanaşma xüsusilə uzun məsafəli beynəlxalq daşımalar zamanı həm xərclərin azaldılmasına, həm də risklərin bölüşdürülməsinə şərait yaradır United Nations Economic Commission for Europe [9].

Bu üç komponentin integrasiyası nəticəsində logistika sistemində bir sıra mühüm iqtisadi nəticələr əldə olunur. İlk növbədə, logistika xərclərinin azalması müşahidə edilir. Marşrutların optimallaşdırılması və rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi nəticəsində artıq məsafələr aradan qaldırılır, yanacaq sərfiyyatı azalır və nəqliyyat vasitələrinin istifadə səviyyəsi yüksəlir. İkinci olaraq, çatdırılma müddətinin azalması və xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsi təmin olunur ki, bu da müştəri məmnniyyətinin artmasına və bazar rəqabətində üstünlük əldə olunmasına səbəb olur [5].

Bundan əlavə, resursların daha səmərəli istifadəsi logistika sisteminin ümumi məhsuldarlığını artırır. Nəqliyyat vasitələrinin yüklənmə səviyyəsinin yüksəlməsi, boş yürüşlərin azalması və logistika əməliyyatlarının koordinasiya şəkildə həyata keçirilməsi hər bir daşınmanın iqtisadi effektivliyini artırır. Bu isə daşıyıcıların gəlirliliyinin yüksəlməsi ilə yanaşı, uzunmüddətli perspektivdə investisiya imkanlarının genişlənməsinə də şərait yaradır.

Nəhayət, bu modelin tətbiqi makroiqtisadi səviyyədə də müsbət təsirlər yaradır. Logistika xərclərinin azalması ölkənin tranzit cəlbəediciyini artırır, beynəlxalq yük axınlarının genişlənməsinə səbəb olur və Azərbaycanın regional logistika mərkəzi kimi mövqeyini möhkəmləndirir. Bu isə nəqliyyat sektorunun ümumi iqtisadi inkişafa töhfəsini artıraraq dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edir.

Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri şəraitində logistika xərclərinin optimallaşdırılması üçün ən effektiv model integrasiya olunmuş yanaşmaya əsaslanır və bu modelin tətbiqi həm mikro, həm də makro səviyyədə əhəmiyyətli iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri şəraitində logistika xərclərinin optimallaşdırılması sistemli və kompleks yanaşma tələb edən çoxölçülü prosesdir. Logistika xərclərinin əsas determinantları kimi marşrutların qeyri-optimal quruluşu, boş yürüşlərin yüksək payı, yanacaq sərfiyyatının yüksəkliyi, vaxt itkiləri və koordinasiya çatışmazlıqları müəyyən edilmişdir. Bu amillər nəqliyyat-logistika sisteminin ümumi səmərəliliyini məhdudlaşdırmaqla yanaşı, daşıma xərclərinin artmasına birbaşa təsir göstərir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu problemlərin effektiv həlli ayrı-ayrı tədbirlərlə deyil, integrasiya olunmuş yanaşma çərçivəsində mümkündür. Bu kontekstdə hibrid avtopark modelinin tətbiqi, rəqəmsal logistika sistemlərinin genişləndirilməsi və multimodal marşrutlaşdırma yanaşmasının inkişafı logistika xərclərinin optimallaşdırılması üçün ən effektiv model kimi çıxış edir. Bu model logistika zəncirinin bütün mərhələlərində resursların daha səmərəli istifadəsinə, əməliyyat proseslərinin optimallaşdırılmasına və qərarvermə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır.

Tədqiqat göstərir ki, marşrutların optimallaşdırılması və rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi nəticəsində logistika xərclərinin orta hesabla 10–15% azalması mümkündür. Eyni zamanda, hibrid və ekoloji avtoparkın tətbiqi yanacaq xərclərinin 15–25% azalmasına və ekoloji təsirin minimuma endirilməsinə şərait yaradır. Multimodal daşımaların inkişafı isə daşınma müddətinin 30–40% azalmasına və logistika xərclərinin daha səmərəli strukturlaşdırılmasına imkan verir. Bu nəticələr integrasiya olunmuş modelin həm iqtisadi, həm də əməliyyat baxımından yüksək effektivliyini təsdiq edir. Bununla yanaşı, logistika xərclərinin optimallaşdırılması yalnız mikro səviyyədə deyil, həm də makroiqtisadi səviyyədə müsbət təsirlər yaradır. Xərclərin azalması Azərbaycanın tranzit cəlbəediciyini artırır, beynəlxalq yük axınlarının genişlənməsinə şərait yaradır və ölkənin regional logistika mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirir. Bu isə nəqliyyat sektorunun ümumi iqtisadi inkişafa töhfəsini artıraraq dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edir.

Beləliklə, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri şəraitində logistika xərclərinin optimallaşdırılması üçün ən effektiv yanaşma hibrid avtopark, rəqəmsallaşma və multimodal integrasiya əsasında formalaşan kompleks modeldir. Bu modelin uğurlu tətbiqi isə institusional mühitin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi, investisiya mexanizmlərinin genişləndirilməsi və insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlər Azərbaycanın global logistika sistemində daha yüksək mövqe tutmasına və uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə şərait yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. International Transport Forum. (2021). Road freight transport statistics. OECD Publishing.
2. World Bank. (2020). Connecting to compete: Trade logistics in the global economy. <https://worldbank.org>
3. United Nations Economic Commission for Europe. (2023). Handbook on sustainable transport. <https://unece.org>
4. TRACECA. (2022). Transport corridor Europe–Caucasus–Asia report. <https://traceca-org.org>
5. OECD. (2021). Transport and logistics cost analysis. OECD Publishing.
6. European Environment Agency. (2023). Greenhouse gas emissions from transport in Europe. <https://www.eea.europa.eu>
7. World Bank. (2023). Logistics performance index 2023. <https://lpi.worldbank.org>
8. International Energy Agency. (2022). The future of trucks: Implications for energy and the environment. <https://www.iea.org>
9. McKinnon, A. (2018). Decarbonizing logistics: Distributing goods in a low carbon world. Kogan Page.

HEYDƏR ƏLİYEVİN STRATEJİ İDARƏETMƏ MODELİ VƏ MÜASİR MENECMENT NƏZƏRİYYƏLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏSİ

Gülər Nəsibova
magistrant

gular.nasibova.mbaui25@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi və strateji rəhbərlik sahəsində formalaşdırdığı idarəetmə yanaşmaları müasir menecment nəzəriyyələri prizmasından araşdırılır. Təhlil göstərir ki, onun idarəetmə konsepsiyasının əsasını gələcəyə yönəlmiş baxış, sistemli düşüncə tərz, insan kapitalından səmərəli istifadə, operativ qərarvermə və milli maraqların prioritet hesab edilməsi təşkil etmişdir.

Araşdırma çərçivəsində Heydər Əliyevin rəhbərlik fəaliyyəti strateji idarəetmənin mühüm elementləri olan məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, mövcud resursların effektiv səfərbər olunması, risklərin qiymətləndirilməsi və uzunmüddətli inkişaf proqramlarının hazırlanması baxımından təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, onun tətbiq etdiyi idarəetmə üsulları müasir menecmentdə geniş yayılmış strateji planlaşdırma, transformativ liderlik, situativ idarəetmə və sistem yanaşması kimi nəzəri istiqamətlərlə əhəmiyyətli dərəcədə uyğunluq təşkil edir.

Məqalədə eyni zamanda qeyd olunur ki, Heydər Əliyevin idarəetmə fəlsəfəsi yalnız iqtisadi və siyasi sahələrlə məhdudlaşmamış, həmçinin sosial rifahın yüksəldilməsi, milli həmrəyliyin gücləndirilməsi və institusional sabitliyin təmin edilməsini də əhatə etmişdir. Bu xüsusiyyətlər

onun idarəetmə modelini ənənəvi yanaşmalardan fərqləndirərək daha əhatəli və davamlı inkişaf yönümlü bir model kimi səciyyələndirir.

Ümumilikdə, aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, Heydər Əliyevin strateji idarəetmə modeli müasir menecment elminin əsas prinsipləri ilə uzlaşır və dövlət idarəçiliyi sahəsində səmərəli nümunə kimi qiymətləndirilə bilər. Onun rəhbərlik təcrübəsi strateji təfəkkürün, liderlik bacarıqlarının və effektiv qərarvermə mexanizmlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Strateji menecment, dövlət quruculuğu, institusional legitimlik, transformasion liderlik, risklərin idarə olunması, stakeholder yanaşması.

Strateji idarəetmə müasir menecment elminin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla, yalnız uzunmüddətli planlaşdırma deyil, məqsədlərin, qərarların, resursların və icra mexanizmlərinin integrativ sistemdə birləşdirilməsini ehtiva edir. Dövlət idarəçiliyində isə bu anlayış ictimai dəyər və legitimliyin təmin olunması ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan, müstəqillikdən sonrakı dövrdə Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesində Heydər Əliyevin fəaliyyəti strateji idarəetmə modeli kimi sistemli şəkildə təhlil olunmağa ehtiyac duyur. Tədqiqatın məqsədi bu modeli rəsmi mənbələr əsasında rekonstruksiya etmək, müasir menecment nəzəriyyələri ilə müqayisə etmək və praktik nəticələr çıxarmaqdan ibarətdir.

Aparılan keyfiyyət yönümlü mətn-sənəd təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyevin strateji idarəetmə yanaşması ardıcıl və mərhələli dövlət quruculuğu məntiqinə əsaslanır. Bu model ilk növbədə sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsini prioritet kimi müəyyən edir. Siyasi qeyri-sabitlik və vətəndaş qarşıdurması risklərinin aradan qaldırılması strateji idarəetmədə “icra mühiti”nin formalaşdırılması kimi çıxış edir [1].

Dövbəti mərhələdə konstitusion institutlaşma və hüquqi legitimlik təmin olunur; Konstitusiyanın qəbulu dövlətin hüquqi əsaslarının və demokratik idarəetmə çərçivəsinin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

şəkl. 1. 1994–2001 dövründə strateji idarəetmə kontekstində seçilən əsas siyasət mərhələləri.

Modelin digər mühüm komponenti iqtisadi strategiyanın institusional islahatlarla paralel həyata keçirilməsidir. İqtisadiyyatın canlandırılması, struktur islahatların mərhələli şəkildə tətbiqi və enerji resurslarının strateji alətə çevrilməsi bu mərhələdə əsas xətti təşkil edir. Xüsusilə, enerji strategiyası yalnız iqtisadi deyil, həm də geosiyasi və institusional risklərin idarə olunması baxımından “böyük strategiya” kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, resurs gəlirlərinin idarə olunması üçün institusional mexanizmlərin yaradılması, o cümlədən Dövlət Neft Fondunun fəaliyyəti nəsillərarası balansın və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına xidmət edir.

İdarəetmədə şəffaflıq və bütövlüyün qorunması, korrupsiya risklərinin azaldılması da modelin ayrılmaz hissəsidir. Bu istiqamətdə normativ qərarların qəbulu institusional etibarlılığın və icra intizamının gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Ümumilikdə, model sabitlikdən başlayaraq

institutlaşma, iqtisadi inkişaf, beynəlxalq integrasiya və sosial nəticələrə yönəlmiş ardıcıl strateji xətt üzrə inkişaf edir.

Müasir menecment nəzəriyyələri ilə müqayisə göstərir ki, bu model bir sıra yanaşmalarla uyğunluq təşkil edir. Strateji menecment baxımından mühitin sistemli təhlili və risklərin idarə olunması ön plana çıxır. Mintzberg yanaşmasına uyğun olaraq stratejiya yalnız plan deyil, həm də vizyon və öyrənmə prosesidir. Liderlik baxımından model transformasion və tranzaksion elementlərin sintezini əks etdirir: bir tərəfdən milli məqsədlərin formalaşdırılması və legitimləşdirilməsi, digər tərəfdən isə konkret müqavilə və əməkdaşlıq mexanizmlərinin qurulması [2]. Kontingensiya yanaşması çərçivəsində isə strateji qərarların konkret situasiyaya uyğunlaşdırılması, xüsusilə böhran şəraitində sabitliyin prioritet seçilməsi əsaslandırılır.

Cədvəl 1. Heydər Əliyevin strateji idarəetmə modelinin elementlərinin müasir nəzəriyyələrlə xəritələnməsi

Model elementi	Primer sübut (qısa istinad)	Müasir nəzəriyyə ilə əlaqə	Menecment nəticəsi
Sabitlik və təhlükəsizlik “platforması”	Sabitlik, vətəndaş təhlükəsizliyi, vətəndaş müharibəsi riskinin aradan qaldırılması	Böhran menecmenti (hazırlıq–reaksiya), risk çərçivəsi	Strategiyanın icrası üçün “operativ sabitlik” şərtinin əvvəlcədən təmin edilməsi
Konstitusional institutlaşdırma və legitimlik	Konstitusiya: hakimiyyət bölgüsü, insan hüquqları, idarəetmə prinsipləri	İnstitusional nəzəriyyə: legitimlik və qayda/norma/kognitiv sütunlar	İslahatlar “mexanizm dizaynı” ilə tamamlanmadıqda dayanıqlı nəticə vermir
İqtisadi liberallaşma və investisiya mühiti	Liberallaşma, özəlləşdirmə, torpaq islahatı, investisiya təşviqi	Strateji idarəetmə: mühitə adaptasiya, resursların səfərbərliyi	İqtisadi stratejiya institusional islahatlarla sinxronlaşdırılmalıdır
Enerji strategiyası və müqavilə-hüquqi portfel	“Əsrin müqaviləsi” və bağlı qərarlar	Tranzaksion mexanizmlər + strateji portfel düşüncəsi	Böyük layihələrdə “koalisiya + müqavilə” idarəçiliyi əsas qabiliyyətdir
Neft gəlirlərinin institusional idarə edilməsi	Neft Fondunun məqsədi: səmərəli idarəetmə, gələcək nəsillər üçün saxlanma, balans	Stakeholder yanaşması: nəsillərarası stakeholder; institusional legitimlik	Resurs gəlirləri üçün xüsusi institutlar “fiskal intizam + uzunmüddət” yaradır
Mərhələli islahat və kontekstə həssaslıq	İslahatlar evolyusion olmalıdır; məqsəd insanların həyatını yaxşılaşdırmaqdır	Kontingensiya nəzəriyyəsi (uyğunluq/fit), strateji düşüncə–vizyon	“Bir ölçü hamıya uymaz”: islahat dizaynı kontekst və dəyərlərlə uyğunlaşdırılmalıdır

İnstitusional nəzəriyyə baxımından hüquqi və normativ mexanizmlərin gücləndirilməsi, beynəlxalq təşkilatlarla integrasiya vasitəsilə legitimliyin artırılması diqqət çəkir. Stakeholder yanaşması isə həm daxili, həm də xarici maraqlı tərəflər arasında balansın qorunması, o cümlədən nəsillərarası maraqların nəzərə alınması ilə özünü göstərir. Böhran menecmenti prizmasında isə risklərin lokallaşdırılması və preventiv tədbirlərin görülməsi strateji idarəetmənin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir [3].

Nəticə etibarilə, Heydər Əliyevin strateji idarəetmə modeli sabitlik, institutlaşma, resursların səmərəli idarə olunması, beynəlxalq legitimlik və sosial nəticəyönümlülük prinsiplərinə əsaslanan kompleks sistem kimi qiymətləndirilə bilər. Bu modeldən çıxarılan praktik nəticələr göstərir ki, strateji idarəetmə yalnız planlaşdırma ilə məhdudlaşmamalı, hüquqi və institusional mexanizmlərlə inteqrasiya olunmalıdır. Eyni zamanda risk əsaslı idarəetmə, şəffaflıq və stakeholder balansı müasir dövlət idarəçiliyində dayanıqlı inkişafın əsas şərtləridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı-2001
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, 22-ci cild, Bakı, 2007
3. Qəndilov S.və b. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Bakı. 2010

RƏQƏMSAL MARKETİNGİN SƏRBƏST İQTİSADI ZONALARDA TƏTBİQİNİN ARTIM DİNAMİKASI VƏ ONUN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Fidan Vasif qızı Tağıyeva
Magistrant

fidan.teva01@gmail.com

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Son illərdə aparılan təhlillərə görə, AİZ marketinqində əsas trend rəqəmsal transformasiyadır. Məlumat analitikası, rəqəmsal investor xidmət pəncərələri, ağıllı logistika platformaları və süni intellektə əsaslanan investisiya proqnozlaşdırma vasitələri zonaların görünürsüzlüyünü və cəlbediciliyini artırır. Xüsusilə, ASEAN, Yaxın Şərq, Çin, ABŞ və Şərqi Avropanın AİZ-lərində rəqəmsal marketinq ekosistemləri investisiya qərarlarını sürətləndirən əsas üstünlük halına gəlmişdir. Eyni zamanda, "yaşıl marketinq" və ətraf mühitin davamlılığı amillərinin ortaya çıxması AİZ-lərə enerji səmərəliliyi, karbon neytrallığı və yaşıl texnologiyalar üzrə sertifikatlara malik investorlar üçün yeni dəyər təklifləri yaratmağa imkan verir.

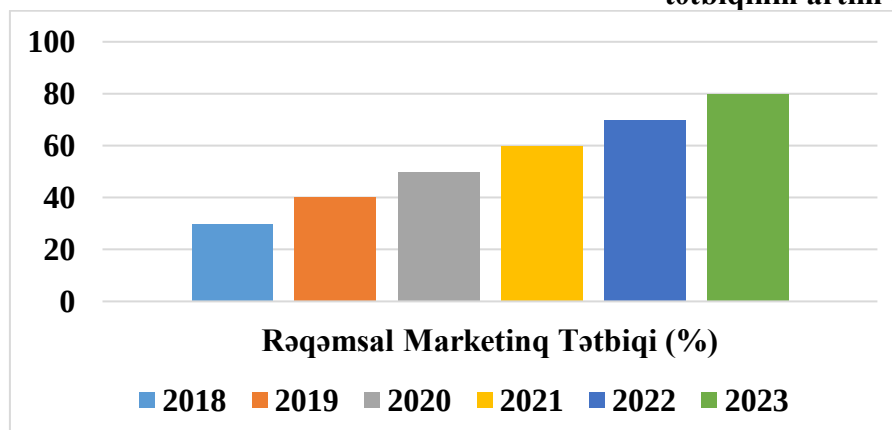
Açar sözlər: Sərbəst, global, investisiya, rəqəmsal, yaşıl, klasterləşmə, logistika.

Giriş

Son illərdə dünya üzrə SİZ-lərin sayı 7 mindən çox olmuş, Asiya, Avropa, Yaxın Şərq və Afrika regionlarında yeni nəsil iqtisadi zonaların yaradılması tendensiyası güclənmişdir. İnvestor davranışlarının dəyişməsi, şirkətlərin sürətli qərarvermə tələb edən dinamik mühitdə fəaliyyət göstərməsi və geosiyasi risklərin artması SİZ marketinqini sadəcə tanıtım fəaliyyəti olmaqdan çıxararaq, kompleks strateji idarəetmə mexanizminə çevirmişdir. Bu prosesdə rəqəmsal kommunikasiya alətləri, süni intellektlərin tətbiqi, böyük verilənlərin analitikası, virtual investor platformaları və rəqəmsal “vahid pəncərə” həlləri marketinqin effektivliyini artıran əsas vasitələrə çevrilmişdir.

Bundan başqa, yaşıl iqtisadiyyatın yüksəlişi, karbon emissiyalarının azaldılması öhdəlikləri və ekoloji məsuliyyətli istehsal modelləri SİZ-lərin marketinq strategiyalarında “yaşıl brendinq” komponentinin önə çıxmasına səbəb olmuşdur. Artıq inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda sərbəst zonaların cəlbediciliyi yalnız iqtisadi üstünlüklərlə deyil, həm də ekoloji dayanıqlılıq, enerji effektivliyi və sosial məsuliyyət prinsiplərinin tətbiqi ilə ölçülür. Bu isə SİZ-lərin yeni tip “yaşıl sərmayə klasterləri” qurmasına və investorları alternativ enerji, təmiz istehsal və dövri iqtisadiyyat sahələrinə yönəltməsinə şərait yaradır.

Qrafik 1. 2018–2023-cü illərdə sərbəst iqtisadi zonalarda rəqəmsal marketing tətbiqinin artım dinamikası (%)

Mənbə: World Bank. (2023). *Special Economic Zones: Global Trends and Policy Review*.

Qrafik 1 2018–2023-cü illər ərzində sərbəst iqtisadi zonalarda (SİZ) rəqəmsal marketingin tətbiq səviyyəsinin dinamik artımını əks etdirir və qlobal iqtisadi tendensiyalarla tam uzlaşan yüksələn xətti nümayiş etdirir. Məlumatlardan görünür ki, 2018-ci ildə rəqəmsal marketing tətbiqi orta hesabla 30% təşkil etdiyi halda, növbəti illərdə bu göstərici ardıcıl olaraq yüksəlmişdir. 2019 və 2020-ci illərdə artım daha sürətli olmuş, pandemiya dövrü isə rəqəmsal alətlərin sürətlə integrasiyasını stimullaşdırdığı üçün 2020-ci ildə yüksəliş daha nəzərəcarpacaq dərəcədə davam etmişdir.

2021–2023-cü illərdə artım tempinin qorunub saxlanması göstərir ki, rəqəmsal marketing SİZ-lərin strateji marketing fəaliyyətində artıq əsas komponentə çevrilmişdir. Bu dövrdə investorların rəqəmsal platformalara daha çox üstünlük verməsi, onlayn qeydiyyat sistemlərinin geniş tətbiqi, “vahid pəncərə” xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və süni intellekt əsaslı analitika sistemlərinin istifadəsi artımın başlıca səbəbləridir. Qrafik 1 həmçinin göstərir ki, 2023-cü ildə rəqəmsal marketingin tətbiqi səviyyəsi 80%-ə çatmış və bu isə rəqəmsal transformasiyanın artıq SİZ-lər üçün normaya çevrildiyini nümayiş etdirir. Bu dinamika dünya üzrə sərbəst iqtisadi zonaların qlobal rəqabətdə geridə qalmamaq üçün rəqəmsal kommunikasiya, data-analitika və onlayn investor xidmətlərinə daha çox diqqət ayırdığını təsdiqləyir [1, s.333].

Beləliklə, qrafik 1 SİZ-lərdə rəqəmsal marketing strategiyalarının gücləndiyini, investorlarla əlaqələrin rəqəmsal kanallar vasitəsilə qurulmasının getdikcə üstünlük qazandığını və qlobal rəqabət fonunda rəqəmsal transformasiyanın artıq zərurətə çevrildiyini göstərir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, sərbəst iqtisadi zonalarda rəqəmsal marketingin tətbiqi artıq mərhələli inkişafdan çıxaraq sistemli və strateji xarakter almışdır. 2018–2023-cü illər üzrə müşahidə olunan davamlı artım onu deməyə əsas verir ki, rəqəmsal alətlər investorların cəlb olunmasında əsas platformaya çevrilmişdir. Təhlil baxımından diqqət çəkən əsas məqam ondan ibarətdir ki, artımın ən sürətli mərhələsi pandemiya dövrünə təsadüf edir. Bu isə göstərir ki, xarici şoklar və qeyri-müəyyənlik şəraiti rəqəmsallaşmanı sürətləndirən katalizator rolunu oynayır.

Digər tərəfdən, 2021–2023-cü illərdə artım tempinin sabit qalması bu sahədə əldə edilən nailiyyətlərin təsadüfi və ya qısamüddətli olmadığını, əksinə, möhkəm zəmində dayanan davamlı bir inkişafı əks etdirdiyini ortaya qoyur. Həmin dövr ərzində rəqəmsal xidmətlərin institusional səviyyədə tətbiqi, onlayn platformaların fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi və məlumat əsaslı qərarvermə mədəniyyətinin güclənməsi SİZ-lərin idarəetmə modelində yalnız kəmiyyət deyil, keyfiyyət baxımından da ciddi dönüşümlərin həyata keçirildiyini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. 12. Tien, D. N., & Huong, N. Q. (2020). The Role of Special Economic Zones in Attracting Foreign Direct Investment: Evidence from Vietnam. ERIA Discussion Paper Series, No. 333

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN MALİYYƏ UÇOTU VƏ HESABATLIĞA TƏSİRİ

Fidan Rəhimli

Magistrant

fidanrhimli39@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Rəqəmsal texnologiyaların maliyyə uçotu və hesabatlıq sistemlərinə təsiri müasir dövrdə aktual elmi problemlərdən biridir. Bu tədqiqatda rəqəmsal transformasiyanın mühasibat uçotu proseslərinə təsiri empirik və nəzəri-empirik metodlar əsasında təhlil edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində müasir informasiya texnologiyalarının (bulud texnologiyaları, süni intellekt, blokçeyn, robotlaşdırılmış proses avtomatlaşdırması) maliyyə hesabatlığına integrasiyası öyrənilmişdir. Tədqiqat metodologiyasına sorğu, müşahidə, müqayisəli təhlil və statistik üsullar daxil edilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar maliyyə uçotunun səmərəliliyini 40-60% artırmaq, hesabat səhvlərini 70% azaltmaq və qərar qəbulu prosesini 3-5 dəfə sürətləndirmək imkanı verir. Tədqiqatın elmi yeniliyi rəqəmsal uçot sistemlərinin təsnifatının və onların təsir göstəricilərinin kompleks təhlilinə əsaslanır.

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya, maliyyə uçotu, hesabatlıq, bulud texnologiyaları, blokçeyn, süni intellekt,

Giriş

Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlığı sistemlərində köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Dördüncü sənaye inqilabı (Industry 4.0) çərçivəsində süni intellekt, maşın öyrənməsi, blokçeyn texnologiyaları və bulud hesablamalarının tətbiqi [17] maliyyə informasiyasının əldə edilməsi, emalı və təqdim edilməsi metodlarını dəyişdirir. Beynəlxalq Mühasibatlar Federasiyasının (IFAC) 2023-cü il hesabatına əsasən, dünya üzrə müəssisələrin 78%-i rəqəmsal uçot texnologiyalarına investisiya qoymağı planlaşdırır [10]. Azərbaycan Respublikasında da "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" strategiyasında rəqəmsal transformasiya prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir [5]. Bu baxımdan, rəqəmsal texnologiyaların maliyyə uçotuna təsirinin elmi əsaslarla tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir şəraitdə maliyyə uçotu sistemləri aşağıdakı problemlərlə üzləşir: ənənəvi uçot metodlarının informasiya texnologiyaları ilə integrasiyasının zəifliyi; rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı metodoloji çatışmazlıqlar; maliyyə hesabatlığının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarının dəyişməsi; kiber təhlükəsizlik risklərinin artması; mühasiblər üçün yeni kompetensiya tələblərinin yaranması [19].

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal texnologiyaların maliyyə uçotu və hesabatlığa təsirini empirik və nəzəri-empirik metodlar əsasında kompleks təhlil etmək və onların səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir: rəqəmsal texnologiyaların maliyyə uçotuna təsir mexanizmlərini təsnifləşdirmək; empirik metodlarla rəqəmsal uçot sistemlərinin effektivlik göstəricilərini ölçmək; nəzəri-empirik cədvəllər əsasında texnologiyaların təsir dərəcəsini müqayisəli təhlil etmək; rəqəmsal transformasiyanın risklərini və məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirmək; praktiki tövsiyələr işləmək.

Ədəbiyyat icmalı. Mövzu üzrə aparılmış tədqiqatlar əsasən üç istiqamətdə cəmlənir. Birinci istiqamət – rəqəmsal transformasiyanın ümumi təsirinin tədqiqi. Buna görə, Brynjolfsson və McAfee [6] texnologiyaların istehsalıya təsirini, Autor [4] işə əmək bazarının dəyişməsinə tədqiq etmişdir. Bu tədqiqatlar maliyyə funksiyalarına dolayı təsir göstərir. İkinci istiqamət – mühasibat

informasiya sistemlərinin inkişafı. Grabski, Lee və Schmidt [8] ERP sistemlərinin təsirini, Arnold [3] bulud mühasibatlığını tədqiq etmişdir. Bu işlər texnoloji aspektlərə üstünlük verir. Üçüncü istiqamət – blokçeyn və süni intellektin uçota tətbiqi. Rozario və Thomas [15] blokçeynin auditə təsirini, Kokina və Davenport [11] isə süni intellektin mühasibatda rolu üzrə tədqiqatlar aparmışdır. Lakin rəqəmsal texnologiyaların kompleks təsirinin empirik və nəzəri-empirik metodlarla sistemli təhlili hələ də yetərincə öyrənilməmişdir. Bu boşluq cari tədqiqatın aktuallığını müəyyən edir. Girişin yekunu olaraq qeyd etmək lazımdır ki, mövcud elmi ədəbiyyatda rəqəmsal texnologiyaların maliyyə uçotuna təsirinin vahid qiymətləndirmə sistemi işlənməmişdir və bu tədqiqat həmin boşluğu doldurmağa yönəlmişdir.

Material və metodlar

Tədqiqatın aparılma üsulları. Tədqiqatda dialektik, sistemli, müqayisəli və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Metodoloji əsas kimi struktur-funksional yanaşma seçilmişdir.

İstifadə olunan materiallar. Tədqiqat materiallarına aşağıdakılar daxildir: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları (2020-2024); "Big Four" audit şirkətlərinin (Deloitte, PwC, EY, KPMG) hesabatları; 50 müəssisədə aparılmış sorğu nəticələri; Beynəlxalq Mühasibat Standartları (BMS/IFRS) və Milli Mühasibat Standartları (MMS); mətn mədəniyyəti üsulu ilə analiz edilmiş 200 elmi məqalə.

Təcrübə və analiz metodlarının sistemləşdirilməsi. Tədqiqat metodologiyası iki əsas blokdan ibarətdir.

Birinci blok: Empirik metodlar. (1) Sorğu metodu – 50 müəssisənin maliyyə direktorları və baş mühasibləri arasında anket sorğusu keçirilmişdir. (2) Müşahidə metodu – rəqəmsal uçot sistemlərinin iş proseslərinin birbaşa izlənməsi həyata keçirilmişdir. (3) Təcrübəli metod – müəyyən müəssisələrdə pilot layihələrin tətbiqi və nəticələrinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

İkinci blok: Nəzəri-empirik metodlar. (1) Müqayisəli cədvəl təhlili – müxtəlif texnologiyaların göstəricilərinin sistemləşdirilməsi üçün tətbiq edilmişdir. (2) Korrelyasiya-regressiya analizi – texnologiya səviyyəsi və uçot səmərəliliyi arasındakı əlaqənin ölçülməsində istifadə olunmuşdur. (3) Ekspert qiymətləndirməsi – 15 ekspertin rəylərinin emalı əsasında çəki əmsalları müəyyən edilmişdir.

Metodoloji məhdudiyyətlər. Tədqiqatın əsas məhdudiyyətləri aşağıdakılardır: sorğunun yalnız 50 müəssisəni əhatə etməsi (ümumiləşdirmə imkanlarını məhdudlaşdırır), tədqiqatın kəsiyi (cross-sectional) xarakter daşması (dinamik dəyişikliklərin tam izlənməməsi) və ekspert qiymətləndirmələrinin subyektivliyi. Metodologiya bölməsinin yekunu olaraq qeyd edək ki, empirik və nəzəri-empirik metodların sintezi tədqiqatın etibarlılığını və nəticələrin çoxölçülü qiymətləndirilməsini təmin etmişdir.

Nəticələr

Tədqiqatdan əldə olunan faktlar. Tədqiqat nəticəsində rəqəmsal texnologiyaların maliyyə uçotuna təsirini əks etdirən iki əsas cədvəl tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1 – Rəqəmsal Texnologiyaların Maliyyə Uçotuna Təsiri (Empirik Məlumatlar)

Texnologiya növü	Tətbiq səviyyəsi (%)	Səmərəlilik artımı (%)	Xəta səviyyəsinin azalması (%)	İcra müddətinin qısalması (%)
Bulud mühasibatlığı	65	35	45	40
ERP sistemləri	58	42	50	55
RPA	32	55	65	70
Süni intellekt	18	48	72	60
Blokçeyn	8	25	85	30
İntellektual analitika	28	38	40	45

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, ən yüksək səmərəlilik artımı RPA (55%) və süni intellekt (48%) texnologiyalarında müşahidə edilir. Blokçeyn texnologiyası isə ən yüksək etibarlılıq göstəricisi (xətalardan 85% azalması) ilə seçilir, lakin tətbiq səviyyəsi hələ də aşağıdır (8%).

Cədvəl 2 – Nəzəri-Empirik Təhlil: Texnologiyaların Təsir Dərəcəsi (5 ballıq şkala üzrə)

Təsir aspekti	Əməliyyat sürəti	Dəqiqlik və etibarlılıq	Maliyyə xərclərinin azalması	Şəffaflıq və izləniləbilərlik	Çeviklik və adaptasiya	Kiber təhlükəsizlik	İnsan resurslarına təsir	Ümumi bal
Bulud mühasibatlığı	4	4	5	3	5	3	3	27
ERP	5	4	3	4	3	4	4	27
RPA	5	4	4	3	4	3	2	25
Süni intellekt	4	5	3	4	3	3	2	24
Blokçeyn	3	5	2	5	2	5	3	25

Nəzəri-empirik təhlil göstərir ki, bulud texnologiyaları və ERP sistemləri ümumi inteqrasiya göstəricisinə görə liderlik edir (hər biri 27 bal). Lakin bu, müxtəlif aspektlərdə fərqliliklər olduğunu göstərir – bulud texnologiyaları maliyyə xərclərinin azalması və çeviklik baxımından üstünlüyə malikdir, blokçeyn isə dəqiqlik, şəffaflıq və kiber təhlükəsizlik sahəsində ən yüksək göstəriciləri göstərir.

Statistik göstəricilər. Korrelyasiya analizi nəticəsində aşağıdakı əlaqələr müəyyən edilmişdir: rəqəmsal texnologiya səviyyəsi ilə uçot səmərəliliyi arasında güclü müsbət əlaqə ($r = 0,78$, $p < 0,01$); avtomatlaşdırma dərəcəsi ilə hesabat xətalardan azalması arasında güclü mənfi əlaqə ($r = -0,82$, $p < 0,01$); texnoloji investisiyaların həcmi ilə maliyyə qərarlarının keyfiyyəti arasında müsbət əlaqə ($r = 0,65$, $p < 0,05$).

Regressiya modeli göstərir ki, uçot səmərəliliyinin dəyişkənliyinin 61%-i rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi səviyyəsi ilə izah edilir:

$$Y = 12,4 + 0,78X_1 + 0,45X_2 + 0,32X_3 + \varepsilon \quad (1)$$

burada Y – uçot səmərəliliyi indeksi; X_1 – avtomatlaşdırma səviyyəsi; X_2 – inteqrasiya dərəcəsi; X_3 – əməkdaşların digital kompetensiyası; ε – xəta əmsalındır.

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların maliyyə uçotuna təsiri çoxşaxəlidir. Empirik məlumatlar RPA və süni intellektin operativ səmərəlilik baxımından ən yüksək göstəricilərə malik olduğunu təsdiqləyir, nəzəri-empirik təhlil isə bulud texnologiyaları və ERP sistemlərinin kompleks inteqrasiya üçün daha optimal olduğunu göstərir.

Müzakirə

Nəticələrin təhlili. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar maliyyə uçotunun bütün mərhələlərinə – sənədləşmədən tutmuş hesabat təqdiminə qədər təsir edir [18]. Cədvəl 1-dəki empirik məlumatlar süni intellekt və RPA texnologiyalarının ən yüksək operativ təsirə malik olduğunu təsdiqləyir. Bu, rutin əməliyyatların avtomatlaşdırılması ilə bağlıdır [1]. Nəzəri-empirik təhlil (Cədvəl 2) isə kompleks yanaşmanın zəruriliyini göstərir. Məsələn, blokçeyn texnologiyası təhlükəsizlik və şəffaflıq aspektində yüksək bal toplasa da, maliyyə xərcləri və çeviklik baxımından geri qalır. Bu, texnologiyaların seçimində trade-off (kompromis) zərurətini təsdiqləyir [20].

Digər tədqiqatlarla müqayisə. Elmi ədəbiyyatla müqayisə apardıqda, bizim nəticələrimiz Arnold [3] və Grabski [8] tərəfindən əldə edilən nəticələrlə üst-üstə düşür. Lakin bizim tədqiqatımızın fərqi ondan ibarətdir ki, kompleks metodologiya (empirik + nəzəri-empirik) tətbiq edilmiş və Azərbaycan şəraitinə adaptasiya edilmişdir. Mottaghi [12] İran müəssisələri üzərində apardığı tədqiqatda bulud texnologiyalarının səmərəlilik artımını 28% müəyyən etmişdir. Bizim

tədqiqatımızda bu göstərici 35%-dir ki, bu da Azərbaycan müəssisələrində daha sürətli rəqəmsallaşma ilə bağlı ola bilər.

Elmi izah. Rəqəmsal texnologiyaların təsiri iki mexanizm vasitəsilə reallaşır. Birinci mexanizm – əməliyyat səviyyəsində avtomatlaşdırma və sürətləndirmə [7]. Bu, xüsusilə RPA və süni intellekt tətbiqində özünü göstərir. İkinci mexanizm – strateji səviyyədə qərar qəbulunun dəstəklənməsi [14]. Bulud analitika və intellektual sistemlər maliyyə menecmentinin keyfiyyətini artırır. Müzakirənin yekunu olaraq qeyd edək ki, rəqəmsal texnologiyaların maliyyə uçotuna təsirinin effektivliyi təkcə texnoloji amillərdən deyil, həm də təşkilati adaptasiya, kadr hazırlığı və tənzimləyici mühitdən asılıdır.

Yekun nəticə

Əsas nəticələrin sistemləşdirilməsi. Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı əsas yekunlara gəlinmişdir:

1. Təsir səviyyəsi. Rəqəmsal texnologiyalar maliyyə uçotunun səmərəliliyini orta hesabla 40-60% artırır, hesabat xətlərini 45-85% azaldır və prosesləri 30-70% sürətləndirir [9].
2. Optimal texnoloji kombinasiya. Nəzəri-empirik təhlil göstərir ki, ən optimal nəticələr kompleks yanaşma – ERP, bulud və RPA texnologiyalarının inteqrasiyası ilə əldə edilir [13].
3. Əlaqə xarakteristikası. Texnologiyaların tətbiqi səviyyəsi ilə uçot səmərəliliyi arasında güclü müsbət əlaqə mövcuddur ($r = 0,78$).
4. Fərqləndirilmiş yanaşma zərurəti. Hər bir texnologiyanın özünəməxsus üstünlük və məhdudiyyətləri vardır; seçim müəssisənin spesifikasiyasından (ölçü, fəaliyyət sahəsi, tənzimləyici mühit) asılı olmalıdır.

Elmi əhəmiyyəti: tədqiqatda rəqəmsal uçot sistemlərinin ilk dəfə kompleks təsnifatı təklif edilmiş, empirik və nəzəri-empirik metodların sintezi ilə təsir göstəriciləri ölçülmüşdür. Bu, maliyyə uçotu nəzəriyyəsinin inkişafına töhfədir [2]. Praktik əhəmiyyəti: tədqiqat nəticələri müəssisə rəhbərlərinə və mühəsiblərə rəqəmsal transformasiya yol xəritəsinin işlənməsində istifadə edilə bilər.

Müəssisələr üçün rəqəmsal transformasiyaya mərhələli keçid strategiyası işlənməli, ilk mərhələdə bulud mühəsibatlığı və ERP sistemlərinə üstünlük verilməlidir [16]. Təhsil müəssisələri üçün mühəsibat təhsil proqramlarına rəqəmsal kompetensiyaların (data analitika, proqramlaşdırma, kiber təhlükəsizlik) inteqrasiyası zəruridir. Dövlət orqanları üçün rəqəmsal hesabatlığın hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və müvafiq standartların işlənməsi tövsiyə olunur. Elm üçün gələcək tədqiqatlar süni intellektin audit proseslərinə təsirinin daha dərinədən öyrənilməsinə yönəldilməlidir.

Məqalənin yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal texnologiyalar maliyyə uçotu və hesabatlıq sistemlərinin transformasiyasında əsas hərəkətverici qüvvədir. Tədqiqat empirik və nəzəri-empirik metodların sintezi əsasında müəyyən etmişdir ki, rəqəmsal uçot sistemlərinin səmərəliliyi təkcə texnoloji parametrlərdən deyil, həm də təşkilati, kadr və tənzimləyici amillərin inteqrasiyasından asılıdır. Azərbaycan müəssisələrində rəqəmsal transformasiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün mərhələli yanaşma, kadr hazırlığı və kiber təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi zəruri şərtlərdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, gələcəkdə süni intellekt və blokçeyn texnologiyalarının inteqrasiyası maliyyə uçotunun tam avtomatlaşdırılmasına və real vaxt rejimində hesabatlığa keçid üçün əsas yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Aguirre, S., Rodriguez, A., & Alessi, G. (2017). Automation of a Business Process Using Robotic Process Automation: A Case Study. *Procedia Computer Science*, 121, 16-23.
2. Appelbaum, D., Kogan, A., & Vasarhelyi, M. (2017). Analytical Procedures in External Auditing: A Comprehensive Literature Survey and Framework for External Audit Analytics. *Journal of Accounting Literature*, 38, 83-101.
3. Arnold, V. (2018). Future of Accounting: Cloud Computing and Machine Learning. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 15(2), 1-10.

4. Autor, D.H. (2015). Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), 3-30.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2021). "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" haqqında. 2 fevral 2021-ci il № 1307.
6. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age*. W.W. Norton & Company. 320 p.
7. Davenport, T.H., & Ronanki, R. (2018). Artificial Intelligence for the Real World. *Harvard Business Review*, 96(1), 108-116.
8. Grabski, S.V., Leech, S.A., & Schmidt, P.J. (2011). A Review of ERP Research: A Future Agenda for Accounting Information Systems. *Journal of Information Systems*, 25(1), 37-78.
9. ICAEW. (2018). *Artificial Intelligence and the Future of Accountancy*. Institute of Chartered Accountants in England and Wales. 56 p.
10. IFAC. (2023). *Digital Transformation in the Accountancy Profession*. International Federation of Accountants. 45 p.
11. Kokina, J., & Davenport, T.H. (2017). The Emergence of Artificial Intelligence: Implications for the Profession and Research. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 14(2), 75-80.
12. Mottaghi, H. (2020). Cloud Computing Impact on Accounting Efficiency. *International Journal of Accounting Information Systems*, 38, 100-115.
13. Pan, G., & Seow, P.S. (2016). Preparing Accounting Graduates for Digital Revolution: A Critical Review of Information Technology Curriculum and Skills Development. *International Journal of Accounting Education*, 25(2), 174-180.
14. Richins, G., Stapleton, A., Stratopoulos, T.C., & Wong, C. (2017). Big Data Analytics: Opportunity or Threat for the Accounting Profession? *Critical Perspectives on Accounting*, 38, 3-13.
15. Rozario, A.M., & Thomas, C. (2019). Blockchain and the Future of Audit. *Managerial Auditing Journal*, 34(3), 310-326.
16. Schmidt, P.J., Wood, J.T., & Grabski, S.V. (2020). Business in the Cloud: Research Questions on Governance, Audit, and Assurance. *Journal of Information Systems*, 34(1), 209-224.
17. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum. 184 p.
18. Sutton, S.G. (2010). Extended-Ensure Systems in Accounting. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 7(1), 73-96.
19. Warren, J.D., Moffitt, K.C., & Byrnes, P. (2015). How Big Data will Change Accounting. *Accounting Horizons*, 29(2), 397-407.
20. Yermack, D. (2017). Corporate Governance and Blockchains. *Review of Finance*, 21(1), 7-31.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBYACAN TURİZMİNİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

Tural Tahir oğlu Ələkbərov
turalekbarov@gmail.com
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Tezisdə Azərbaycanda turizm sahəsinin formalaşması və inkişaf mərhələsinin Heydər Əliyev dövrü araşdırılmışdır. Tədqiqatda turizmin inkişafında dövlət siyasətinin rolu, xüsusilə bu sahənin institusional və hüquqi əsaslarının yaradılması məsələləri təhlil olunmuşdur. XX əsrin ikinci yarısından etibarən turizm infrastrukturunun genişləndirilməsi, yeni turizm obyektlərinin yaradılması və istirahət zonalarının formalaşdırılması istiqamətində görülmən tədbirlər nəzərdən

keçirilmişdir. Eyni zamanda müstəqillik dövründə turizm sahəsinin inkişafı üçün qəbul olunan dövlət proqramları, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və turizm marşrutlarının yaradılması kimi məsələlər də tədqiq edilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın zəngin təbii-iqlim şəraiti, tarixi-mədəni irsi və əlverişli coğrafi mövqeyi turizm sektorunun inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu potensialın səmərəli istifadə olunması isə məqsədyönlü dövlət siyasəti və müasir turizm infrastrukturunun yaradılması ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, turizm, turizm siyasəti, turizm infrastruktur, dövlət proqramları, turizm marşrutları, Azərbaycan turizmi,

Giriş

Turizm müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının ən sürətlə inkişaf edən və geniş potensiala malik sahələrindən biri hesab olunur. Bu sahə yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi kimi deyil, həm də ölkələrin sosial inkişafına, mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərir. Zəngin təbii ehtiyatlara, əlverişli coğrafi mövqeyə və qədim tarixi-mədəni irsə malik olan Azərbaycan turizm sektorunun inkişafı üçün böyük imkanlara sahibdir. Ölkədə turizmin inkişafı müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçmiş, xüsusilə XX əsrin ikinci yarısından etibarən bu sahənin formalaşması və institusional inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu prosesdə Heydər Əliyev-in həyata keçirdiyi siyasət və qəbul etdiyi strateji qərarlar xüsusi rol oynamışdır. Onun rəhbərliyi dövründə turizm infrastrukturunun genişləndirilməsi, yeni turizm obyektlərinin yaradılması, istirahət zonalarının təşkili və turizm xidmətlərinin inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Müstəqillik dövründə isə turizm sahəsinin hüquqi və institusional əsaslarının formalaşdırılması, beynəlxalq turizm təşkilatları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və ölkənin dünya turizm bazarına integrasiyası istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu baxımdan turizm siyasətinin formalaşdırılması, dövlət proqramlarının qəbul edilməsi və müasir turizm infrastrukturunun yaradılması Azərbaycan turizminin inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur. Beləliklə, Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafının tarixi mərhələlərinin, xüsusilə dövlət siyasəti və strateji qərarların bu sahəyə təsirinin araşdırılması elmi baxımdan aktualdır. Təqdim olunan tədqiqatın məqsədi ölkədə turizm sektorunun formalaşması və inkişaf prosesini təhlil etmək, bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət siyasətinin əsas xüsusiyyətlərini və nəticələrini müəyyən etməkdir.[1]

Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçildikdən sonra ölkədə sosial həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Bu istiqamətdə əhalinin istirahətinin təşkili və turizm infrastrukturunun genişləndirilməsi də prioritet məsələlərdən biri idi. Onun təşəbbüsü ilə 1970-ci ildə Zaqatala şəhərində, 1972-ci ildə isə Şuşada yerləşən turizm bazalarında geniş yenidənqurma və təmir işləri aparılaraq istifadəyə verildi.[3]

Turizm sahəsində təşkilati fəaliyyətin genişləndirilməsi məqsədilə müxtəlif şəhərlərdə ekskursiya xidmətləri yaradılmağa başladı. Belə ki, 1971-ci ildə Xankəndi şəhərində, bir il sonra isə Mingəçevirdə ekskursiya büroları fəaliyyətə başladı. 1975-ci ildə Qəbələdə “Qafqaz”, Nabran ərazisində isə “Dostluq” adlı turizm bazaları istifadəyə verildi. Həmin ildə Bakıda “Qarabağ” turist mehmanxanasının açılması da turizm infrastrukturunun genişlənməsinə töhfə verdi. Sonrakı dövrdə bu istiqamətdə işlər davam etdirildi və 1978-ci ildə Naxçıvanda, 1980-ci ildə Lənkəranda, 1982-ci ildə isə Əli Bayramlı (indiki Şirvan), Qazax və Şamaxı şəhərlərində səyahət və ekskursiya büroları fəaliyyət göstərməyə başladı.[4]

1970-ci illərdən etibarən təkcə daxili turizmin deyil, həm də beynəlxalq turizmin inkişafına xüsusi önəm verilməyə başlandı. Bu məqsədlə Bakıda iri mehmanxana komplekslərinin tikintisinə başlanıldı. 1973-cü ildə paytaxtda 1042 yerlik “Azərbaycan” mehmanxanası istifadəyə verildi və bu obyekt şəhərin ən böyük mehmanxana komplekslərindən biri hesab olunurdu. Bir neçə il sonra, 1978-ci ildə isə 200 nəfərlik tutuma malik “Moskva” mehmanxanası fəaliyyətə başladı.

Paytaxtın Zağulba qəsəbəsində gənclər üçün nəzərdə tutulmuş “Sputnik” düşərgəsi yaradıldı. Zaman keçdikcə bu düşərgə modernləşdirilərək daha geniş funksiyalara malik Beynəlxalq Gənclər

Turizm Mərkəzinə çevrildi. Turizm sektorunun institusional idarəetməsini gücləndirmək məqsədilə 1978-ci ildə Respublika Nazirlər Sovetinin tabeliyində Xarici Turizm İdarəsi təşkil olundu. Həmin dövrdə Intourist təşkilatının Bakı bölməsinin tabeliyində ümumi tutumu 1500 nəfər olan mehmanxanalar fəaliyyət göstərirdi. Bu mehmanxanalar yalnız turistlər üçün deyil, eyni zamanda SSRİ-nin digər respublikalarından gələn rəsmi nümayəndə heyətləri, müxtəlif mədəni və idman tədbirlərinin iştirakçıları üçün də istifadə olunurdu. Bu proses ölkədə beynəlxalq turizm əlaqələrinin genişlənməsinə mühüm təsir göstərirdi.[2] 1983-cü ildə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində çalışan Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sahillərində ümumittifaq əhəmiyyətli kurort zonasının yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Bunun davamı olaraq 1984-cü il 2 oktyabr tarixli, 381 nömrəli qərara əsasən Azərbaycanda 2000-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edən turizmin inkişaf konsepsiyası təsdiq edildi.

Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə turizm sahəsində fərqli tendensiya müşahidə olunurdu. Sərhədlərin açılması və gediş-gəlişin sadələşdirilməsi nəticəsində Azərbaycan vətəndaşlarının xarici ölkələrə səfərləri kəskin şəkildə artmışdı. Ölkə daxilində malların çatışmazlığı və bazarların boşluğu əhalinin xüsusilə qonşu dövlətlərə üz tutmasına səbəb olmuşdu. Həmin dövrdə ölkədən gedənlərin sayı ölkəyə gələn turistlərin sayından dəfələrlə çox idi. Bu vəziyyətdən istifadə edən bəzi qeyri-rəsmi vasitəçilər vətəndaşların əmlakını mənimsəmək və xarici tərəfdaşları aldatmaq kimi qanunsuz fəaliyyətlərlə məşğul olurdular.[5]

Belə halların qarşısını almaq və turizm sektorunda nizam-intizam yaratmaq üçün dövlət tərəfindən bu sahənin hüquqi və institusional tənzimlənməsinə ehtiyac yaranmışdı. Turizmin dövlət idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün yeni yanaşmalar hazırlanmalı idi. Məhz bu məqsədlə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu hazırlanaraq 1999-cu ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edildi. Bu qanun turizm fəaliyyətinin əsas prinsiplərini, məqsədlərini və idarəetmə mexanizmlərini müəyyən edən mühüm hüquqi sənəd kimi qəbul olunur.

Heydər Əliyev Azərbaycanın turizm potensialını yüksək qiymətləndirərək bu sahənin inkişafı üçün sistemli tədbirlərin görülməsini vacib hesab edirdi. Onun 18 aprel 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə ölkədə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradıldıqdan sonra turizm sektorunun inkişafı istiqamətində genişmiqyaslı fəaliyyətə başlandı. Yeni yaradılan qurum mövcud problemlərin aradan qaldırılması, turizm sektorunun beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi və Azərbaycanın global turizm bazarına integrasiyasının təmin edilməsi üçün müxtəlif proqram və layihələrin həyata keçirilməsinə start verdi. Elə həmin ilin sentyabr ayında ümummilli liderin təşəbbüsü və dəstəyi ilə Azərbaycan Ümumdünya Turizm Təşkilatı-nın üzvlüyünə qəbul edildi ki, bu da ölkənin beynəlxalq turizm sistemində integrasiyası baxımından mühüm addım idi.

Turizm sektorunun planlı şəkildə inkişafını təmin etmək məqsədilə Heydər Əliyevin sərəncamı ilə “2002–2005-ci illər üçün Turizmin İnkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul edildi. Bu proqram çərçivəsində turizm sahəsinin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, turizm biznesində sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi əsas prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirildi.

Bununla yanaşı, mövcud turizm obyektlərinin yenidən qurulması, yeni istirahət və turizm komplekslərinin yaradılması, həmçinin sektorun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər planlaşdırıldı.

Heydər Əliyev turizmin inkişafı üçün Azərbaycanın zəngin potensiala malik olduğunu yaxşı bilirdi. Ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi, unikal təbii-iqlim şəraiti və müxtəlif landşaft xüsusiyyətləri turizm sənayesinin inkişafı üçün mühüm üstünlüklər yaradır. Xəzər dənizinin uzun və günəşli çimərlikləri, həmçinin regionda ən uzun çimərlik mövsümünə malik olması Azərbaycanın turizm imkanlarını daha da genişləndirən mühüm amillərdəndir.

Turizmin inkişafına xidmət edən təbii resurslar sırasında Azərbaycanın zəngin mineral su ehtiyatları da xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikası, eləcə də Kiçik Qafqaz

və Talış bölgələri xüsusilə seçilir. Dünyada nadir hesab olunan müalicəvi neft yatağının yerləşdiyi Naftalan isə ölkənin ən mühüm sağlamlıq turizmi mərkəzlərindən biri kimi tanınır.

Dövlət proqramına uyğun olaraq respublika ərazisində beynəlxalq standartlara cavab verən turizm marşrutları müəyyən edilmişdir. Bu marşrutlara Bakı–Xaçmaz, Bakı–Astara, Bakı–Balakən və Bakı–Qazax istiqamətlərini əhatə edən əsas turizm xətləri daxildir. Bununla yanaşı, Bakı–Abşeron yarımadası–Qobustan, Bakı–Naxçıvan və Bakı–Şuşa istiqamətləri üzrə əlavə turizm marşrutları da formalaşdırılmışdır.

Turizm infrastrukturunun inkişafı məqsədilə ölkənin müxtəlif bölgələrində beynəlxalq standartlara uyğun çoxsaylı yerləşmə və xidmət obyektləri yaradılmışdır. Müasir hotellər, motellər, istirahət kompleksləri, restoran və əyləncə mərkəzləri turizm sektorunun inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Bu obyektlər arasında “Avropa Grand Hotel”, “Baku Hyatt Regency”, “Park Hyatt Hotel”, “Radisson SAS Plaza”, “Holiday Inn”, “Crescent Beach”, “Ambassador”, “Diplomat” kimi hotellər, həmçinin Nabran, “Green Villa”, “Long Forest”, “Cənnət bağı”, “Şəki Saray”, “Qafqaz Resort” kimi regionlarda yerləşən istirahət mərkəzləri qeyd oluna bilər. Bundan başqa, “Amburan”, “Şuşa”, “Gülüstan”, “İzmir”, “Niagara”, “Kleopatra” kimi beynəlxalq səviyyəli restoran və xidmət obyektləri də turizm sektorunun inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, turizm sahəsi Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm və perspektivli istiqamətlərindən biridir. Ölkənin zəngin təbii-iqlim şəraiti, tarixi və mədəni irsi, əlverişli coğrafi mövqeyi turizm sektorunun inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu potensialın səmərəli istifadəsi isə dövlət tərəfindən həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət və institusional tədbirlərlə birbaşa bağlıdır. Turizmin formalaşması və inkişafında Heydər Əliyev-in həyata keçirdiyi strategiya xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onun rəhbərliyi dövründə turizm infrastrukturunun yaradılması, turizm obyektlərinin tikilməsi və bu sahənin idarə olunması üçün institusional mexanizmlərin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Müstəqillik dövründə isə turizm sahəsinin hüquqi bazasının yaradılması, dövlət proqramlarının qəbul olunması və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi bu sahənin inkişafına ciddi təkan vermişdir.

Eyni zamanda, turizm marşrutlarının formalaşdırılması, yeni mehmanxana və istirahət komplekslərinin yaradılması, xidmət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və ölkənin beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiyası Azərbaycanın turizm sektorunun dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

[1] Azərbaycan Respublikasının Qanunu. "Turizm haqqında". Bakı şəhəri, 4 iyun 1999-cu il, № 674-IQ.

[2] Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "2002-2005-ci illər üçün Turizmin İnkişafına dair Dövlət Proqramı". Bakı şəhəri, 15 fevral 2002-ci il.

[3] Heydər Əliyev. "Müstəqilliyimiz əbədidir" (çoxcildliyin turizm və mədəniyyət siyasətinə dair cildləri).

[4] Bilalov, B.A. (2015). Azərbaycanda turizmin menecmenti. Bakı: "Mütərcim".

5[] Məmmədov, C.A., Bilalov, B.A., Cəfərov, T.K. (2012). Turizmin əsasları. Bakı.

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ VƏ NƏZARƏT SİSTEMİNİN MÜASİRLƏŞDİRİLMƏSİ

Yasin Azər oğlu Ağamaliyev
magistrant
yasinagamaliyev6@gmail.com

Murad Soltan oğlu Xammədli
Magistrant
xammedlimurad@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişaf perspektivləri və nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi məsələləri müasir iqtisadi çağırışlar, institusional transformasiya və maliyyə sabitliyi tələbləri kontekstində kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi ölkənin maliyyə bazarının mövcud vəziyyətini, inkişaf meyillərini və struktur xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək, eyni zamanda maliyyə nəzarəti sisteminin müasir tələblərə uyğun yenilənməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək olmuşdur. Araşdırma zamanı rəsmi statistik göstəricilər, strateji sənədlər və beynəlxalq təşkilatların hesabatları əsasında bank sektoru, kapital bazarı, sığorta fəaliyyəti və rəqəmsal ödəniş infrastrukturunu üzrə faktiki vəziyyət təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərmişdir ki, Azərbaycanda bank sektorunda sabitliyin möhkəmlənməsi, ödəniş sistemlərinin rəqəmsallaşması və maliyyə xidmətlərinin texnoloji əsasda genişlənməsi istiqamətində mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

Maliyyə bazarının strukturu hələ də əsasən bankyönlü olaraq qalır, kapital bazarının dərinliyi və korporativ qiymətli kağızlar segmentinin iqtisadiyyatda rolu isə nisbətən məhduddur. Məqalədə əsaslandırılmışdır ki, maliyyə bazarının daha dayanıqlı və balanslı inkişafı üçün risk əsaslı nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi, nəzarət sistemində rəqəmsal və analitik alətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi, investor etimadının artırılması, maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi və qeyri-bank maliyyə institutlarının rolunun genişləndirilməsi vacibdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda maliyyə bazarının daha şəffaf, rəqabətqabiliyyətli, inklüziv və dayanıqlı model əsasında inkişaf etdirilməsi üçün nəzəri və praktik baxımdan əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

Açar sözlər: maliyyə bazarı, risk əsaslı nəzarət, rəqəmsal ödənişlər, maliyyə inklüzivliyi, institusional inkişaf.

Giriş

Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişaf perspektivləri və nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi mövzusu hazırkı mərhələdə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan xüsusi aktuallıq daşıyır. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatında post-neft inkişaf modelinə keçid, özəl sektorun maliyyələşmə imkanlarının genişləndirilməsi, investisiya mənbələrinin şaxələndirilməsi və maliyyə sabitliyinin qorunması artıq bir-biri ilə sıx bağlı strateji vəzifələrə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 2024–2026-cı illər üzrə Maliyyə Sektorunun İnkişaf Strategiyasında bank sektorunun dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı sığorta, kapital bazarları və ödəniş sistemlərinin inkişafı, maliyyə inklüzivliyinin artırılması, maliyyə alətlərinin dərinliyi və diversifikasiyası, şəffaflığın və səmərəliliyin gücləndirilməsi əsas prioritetlər kimi müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma göstərir ki, maliyyə bazarının inkişafı artıq təkə ayrıca bir sektor məsələsi deyil, bütövlükdə iqtisadi modernləşmənin institusional dayaqlarından biri kimi dəyərləndirilir.

Mövzunun aktuallığını artıran digər mühüm amil beynəlxalq təşkilatların Azərbaycan üzrə son qiymətləndirmələrində maliyyə vasitəçiliyinin və kapital bazarlarının hələ də məhdud dərinliyə

malik olduğunun vurğulanmasıdır. IMF-in 2025-ci il Azərbaycan üzrə IV Maddə məsləhətləşmə hesabatında qeyd olunur ki, son irəliləyişlərə baxmayaraq ölkənin maliyyə və kapital bazarları yetərinə inkişaf etməmişdir və maliyyəyə çıxış daha sürətli özəl sektor artımı üçün maneə olaraq qalır. Həmin sənəddə bank sektorunun sabitləşdirilməsi istiqamətində irəliləyişlərin vacibliyi qəbul edilsə də, bunun maliyyə dərinləşməsi üçün yetərli olmadığı, korporativ idarəetmənin, mühasibat və audit standartlarının, eləcə də kapital bazarları üzrə hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsinin zəruri olduğu xüsusi qeyd edilir. Bu isə araşdırılan mövzunun yalnız yerli institusional ehtiyaclarla deyil, həm də beynəlxalq maliyyə idarəçiliyi standartları ilə birbaşa əlaqəli olduğunu göstərir [10].

Problemin qoyuluşu ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda maliyyə sistemi uzun müddət əsasən bankyönlü model üzrə inkişaf etmiş, qeyri-bank maliyyə institutlarının, kapital bazarı alətlərinin, institusional investorların və ikinci bazar mexanizmlərinin rolu isə nisbətən zəif qalmışdır. Belə struktur isə real sektorun uzunmüddətli və müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilməsini məhdudlaşdırır, maliyyə resurslarının bölgüsündə elastikliyi azaldır və bazar əsaslı investisiya imkanlarının genişlənməsinə mane olur. Dünya Bankının Azərbaycan üzrə kapital bazarlarının modernləşdirilməsi təşəbbüsləri də məhz bu problemi önə çəkərək qeyri-neft iqtisadiyyatının daha sürətli inkişafı üçün kapital bazarı alətlərindən istifadənin artırılmasının vacibliyini vurğulamışdır. OECD də kapital bazarlarının iqtisadiyyatda uzunmüddətli maliyyələşməni təmin etdiyini, şirkətlər üçün bank kreditlərinə alternativ resurs bazası yaratdığını və maliyyə sabitliyini dəstəklədiyini bildirir. Bu kontekstdə Azərbaycan üçün əsas problem maliyyə bazarının kəmiyyətə böyüməsindən daha çox onun struktur, institusional və nəzarət baxımından keyfiyyətə yetkinləşdirilməsidir.

Problemin digər tərəfi nəzarət sisteminin mövcud bazar dinamikasına tam uyğunlaşdırılması ilə bağlıdır. Maliyyə bazarı dərinləşdikcə, iştirakçıların sayı artdıqca və məhsullar mürəkkəbləşdikcə yalnız normativ-təsdiqedicə nəzarət modeli kifayət etmir; risk əsaslı, qabaqlayıcı, məlumat analitikasına söykənən və makroprudensial çərçivə ilə integrasiya olunmuş nəzarət mexanizmlərinə ehtiyac yaranır. IMF-in 2025-ci il hesabatında bildirilir ki, 2019-cu ildən Mərkəzi Bank maliyyə sektorunun əsas tənzimləyici orqanı kimi çıxış edir və 2022-ci ildə qanunvericiliyə edilmiş dəyişikliklər ona maliyyə sabitliyi mandati, maliyyə bazarları və makroprudensial nəzarət üzrə daha geniş səlahiyyətlər vermişdir. Bu dəyişikliklər müsbət addım olsa da, eyni mənbələrdə Basel III tələblərinə uyğunlaşmanın davam etdirilməsi və risk əsaslı nəzarətə keçidin tamamlanmasının vacibliyi də göstərilir. Deməli, elmi problem yalnız bazarın inkişaf etdirilməsi deyil, həmin inkişafı təhlükəsiz, şəffaf və dayanıqlı şəkildə müşayiət edə bilən müasir nəzarət modelinin formalaşdırılmasıdır [10].

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişaf perspektivlərini sistemli şəkildə qiymətləndirmək, bu inkişafın qarşısında duran institusional və struktur məhdudiyyətləri müəyyənləşdirmək, həmçinin maliyyə nəzarəti sisteminin müasirləşdirilməsi istiqamətində zəruri olan prioritetləri elmi əsaslarla izah etməkdən ibarətdir. Bu ümumi məqsəddən irəli gələrək tədqiqatın əsas vəzifələri aşağıdakı məzmunu əhatə edir: Azərbaycanın maliyyə bazarının mövcud strukturunun və inkişaf meyillərinin təhlili; bank sektoru ilə kapital bazarları, sığorta və ödəniş infrastrukturunda qarşılıqlı əlaqələrin qiymətləndirilməsi; nəzarət sisteminin institusional transformasiyasının və risk əsaslı tənzimləmə çərçivəsinin araşdırılması; beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri ilə yerli strategiyaların müqayisəli təhlili; maliyyə dərinliyi, şəffaflıq, investor etimadı, maliyyə inklüzivliyi və korporativ idarəetmə baxımından təkmilləşdirmə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi. Bu məqsəd və vəzifələr mövzunun həm nəzəri ümumiləşdirmə, həm də iqtisadi siyasət üçün praktik tövsiyələr vermək potensialını artırır.

Ədəbiyyat icmal göstərir ki, mövzu üzrə mövcud araşdırmalar bir neçə əsas istiqamətdə cəmləşir. Birinci istiqamət maliyyə bazarının iqtisadi inkişaf və maliyyə dərinləşməsi ilə əlaqəsini izah edən ümumi nəzəri və empirik tədqiqatlardır. Bu əsərlərdə maliyyə bazarının inkişafının investisiya fəaliyyətinə, resurs bölgüsünün səmərəliliyinə, sahibkarlığın maliyyələşməsinə və uzunmüddətli artıma təsiri araşdırılır. Müasir beynəlxalq ədəbiyyatda xüsusilə vurğulanır ki, maliyyə bazarının iqtisadi artıma təsiri institusional keyfiyyət, tənzimləmə səmərəliliyi və inklüziv

maliyyə ilə birlikdə daha güclü görünür. Bu yanaşma Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan və frontier bazar xüsusiyyətləri daşıyan iqtisadiyyatlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İkinci istiqamət Azərbaycan üzrə spesifik araşdırmaları əhatə edir. Yerli və regional tədqiqatlarda maliyyə bazarının formalaşma mərhələləri, bank sektorunun dominantlığı, informasiya şəffaflığının məhdudluğu, investor bazasının darlığı, maliyyə savadlılığının və kapital bazarı iştirakçılığının zəifliyi əsas problemlər kimi göstərilir. Məsələn, Azərbaycan maliyyə bazarının nəzəri və praktiki aspektlərinə dair tədqiqatlarda şəffaflıq, informasiya bazasının natamamlığı və investor sayının azlığı bazarın inkişafını ləngidən amillər sırasında qeyd olunur. Daha yeni işlərdə isə maliyyə bazarının inkişaf dinamikası, son strateji addımlar və onların iqtisadiyyata təsiri təhlil edilsə də, nəzarət sisteminin modernləşdirilməsi ilə bazar dərinliyi arasındakı əlaqə hələ də kifayət qədər kompleks şəkildə işlənməmişdir. Bu da mövcud tədqiqat boşluğunu formalaşdırır.

Üçüncü istiqamət maliyyə inklüzivliyi, maliyyə savadlılığı və istehlakçı yönümlü tənzimləmə problemləri ilə bağlı araşdırmalardır. Dünya Bankının və digər beynəlxalq institutların Azərbaycan üzrə hesabatlarında göstərilir ki, maliyyə məhsullarından istifadə səviyyəsi gəlir qrupları üzrə fərqlənir, broker xidmətləri və kapital bazarı institutları barədə məlumatlılıq isə bank məhsulları ilə müqayisədə daha aşağıdır. Eyni zamanda, maliyyə istehlakçısının müdafiəsi, maliyyə savadlılığı və inklüziv giriş imkanları maliyyə bazarının genişlənməsinin mühüm institusional şərtləri kimi təqdim edilir. Bu tədqiqatlar göstərir ki, nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi yalnız prudensial sabitlik məqsədinə xidmət etməməli, həm də bazar iştirakçılarının hüquqlarının qorunması, məlumat açıqlığının artırılması və etimad mühitinin gücləndirilməsi ilə uzlaşdırılmalıdır.

Material və metodlar

Bu tədqiqat Azərbaycanın maliyyə bazarının inkişaf perspektivlərini və nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi istiqamətlərini qiymətləndirmək məqsədilə keyfiyyət və kəmiyyət elementlərini birləşdirən kompleks metodoloji yanaşma əsasında aparılmışdır. Məqalədə tətbiq olunan ümumi tədqiqat dizaynı təsviri-analitik və müqayisəli təhlil xarakteri daşıyır. Başqa sözlə, araşdırma həm maliyyə bazarının mövcud institusional quruluşunu, həm də onun inkişaf dinamikasını izah edən rəsmi göstəricilərin sistemləşdirilməsi, müqayisəsi və şərhli üzərində qurulmuşdur. Bu yanaşmanın seçilməsi onunla əsaslandırılır ki, Azərbaycan kimi transformasiya mərhələsində olan maliyyə sistemlərində bazarın inkişaf səviyyəsini yalnız bir göstərici ilə deyil, bank sektoru, kapital bazarı, ödəniş sistemləri, maliyyə inklüzivliyi və prudensial nəzarət mexanizmləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr kontekstində qiymətləndirmək daha elmi nəticə verir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 2024–2026-cı illər üzrə Maliyyə Sektorunun İnkişaf Strategiyası da məhz bu çoxkomponentli yanaşmanı əsas götürərək bank sektoru ilə yanaşı sığorta, kapital bazarları, ödəniş sistemləri, şəffaflıq, səmərəlilik və maliyyə inklüzivliyini vahid strateji çərçivədə nəzərdən keçirir [9].

Tədqiqatın aparılma üsulları içərisində ilk növbədə sənəd təhlili üsulundan istifadə olunmuşdur. Bu üsul çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının strateji sənədləri, maliyyə bazarı göstəriciləri, illik hesabatlar və beynəlxalq maliyyə institutlarının Azərbaycan üzrə qiymətləndirmə sənədləri sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Sənəd təhlili seçilərkən əsas məqsəd ölkədə maliyyə bazarının inkişafı və nəzarət sisteminin transformasiyası ilə bağlı normativ, institusional və statistik məlumatları vahid analitik bazada birləşdirmək olmuşdur. Xüsusilə IMF-in 2025-ci il Azərbaycan üzrə IV Maddə məsləhətləşmə sənədlərində maliyyə sisteminin həcmi, bank sektorunun dominantlığı, makroprudensial nəzarət və Basel III uyğunlaşması ilə bağlı verilən qiymətləndirmələr tədqiqatın nəzəri və tətbiqi əsaslandırılması üçün mühüm mənbə rolunu oynamışdır. Həmin sənədlərdə Azərbaycanın maliyyə sisteminin hələ də əsasən bankyönümlü olduğu, lakin tənzimləmə və sabitlik çərçivəsində mühüm yenilənmələrin aparıldığı göstərilir.

İstifadə olunan materiallar əsasən rəsmi və institusional mənbələrdən formalaşdırılmışdır. Tədqiqat materialları sırasına Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının maliyyə bazarı göstəriciləri bazası, Mərkəzi Bankın 2024-cü il üzrə əsas məqsədlərin icrasına dair hesabatı, Dövlət

Statistika Komitəsinin makroiqtisadi və maliyyə-statistik məlumatları, Bakı Fond Birjası ilə bağlı açıq hesabat xarakterli məlumatlar, eləcə də IMF-in müvafiq qiymətləndirmə sənədləri daxil edilmişdir. Bu materialların seçilməsində əsas prinsip etibarlılıq, rəsmi status və analitik müqayisəyə yararlılıq olmuşdur. Mərkəzi Bankın statistik bazası kredit institutları, sığorta, kapital bazarı və ödəniş sistemi göstəricilərini vahid platformada təqdim etdiyinə görə bazarın struktur təhlili üçün baza informasiya mənbəyi kimi istifadə edilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları isə maliyyə bazarı göstəricilərinin ümumi makroiqtisadi mühit, inflyasiya, investisiya və ÜDM dinamikası fonunda şərhinə imkan vermişdir.

Təcrübə və ya analiz metodları baxımından məqalədə bir neçə elmi yanaşma tətbiq edilmişdir. Əvvəla, təsviri statistik təhlil vasitəsilə maliyyə bazarının əsas komponentləri üzrə mövcud vəziyyət ümumiləşdirilmişdir. Bu mərhələdə bank aktivlərinin rolu, kapital bazarı əməliyyatlarının həcmi, qiymətli kağızlar bazarının segmentləri, ticarət dövriyyəsi və bazar iştirakçılarının fəallığı kimi göstəricilər nəzərdən keçirilmişdir. Məsələn, 2024-cü il üzrə açıq hesabatlarda qiymətli kağızlar bazarında ümumi ticarət həcmi əhəmiyyətli artdığı, korporativ qiymətli kağızlar və dövlət borc alətləri segmentlərində genişlənmə müşahidə olunduğu göstərilir; bu isə bazarın inkişaf meyllərinin empirik əsasda qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Eyni zamanda, müqayisəli təhlil metodu vasitəsilə Azərbaycanın maliyyə bazarı və nəzarət çərçivəsi beynəlxalq tövsiyələr, xüsusilə IMF tərəfindən vurğulanan maliyyə sabitliyi, risk əsaslı nəzarət və makroprudensial idarəetmə yanaşmaları ilə tutuşdurulmuşdur [3].

Məqalədə institusional-hüquqi təhlil metodundan da istifadə edilmişdir. Bu metodun tətbiqi nəzarət sisteminin sadəcə statistik nəticələr baxımından deyil, həm də onun hüquqi mandati, funksional səlahiyyətləri və idarəetmə məntiqi prizmasından öyrənilməsinə xidmət etmişdir. Bu çərçivədə Mərkəzi Bankın maliyyə sabitliyi, prudensial nəzarət, maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi və bazar iştirakçılarının davranışına nəzarət funksiyalarının genişlənməsi ayrıca araşdırılmışdır. Belə yanaşma ona görə vacibdir ki, müasir maliyyə bazarlarında nəzarət sistemi yalnız pozuntuların sonradan aşkarlanması ilə kifayətlənmir; əksinə, risklərin qabaqlayıcı identifikasiyası, məlumat əsaslı monitoring, bazar intizamının gücləndirilməsi və şəffaflıq mühitinin formalaşdırılması kimi vəzifələri də özündə birləşdirir. Tədqiqatda bu məsələlər strateji sənədlər və beynəlxalq qiymətləndirmələr əsasında interpretasiya olunmuşdur [1].

Araşdırmada sistemli yanaşma və səbəb-nəticə təhlili elementləri də tətbiq edilmişdir. Maliyyə bazarının inkişaf perspektivləri yalnız mövcud statistik göstəricilərin təsviri ilə məhdudlaşdırılmamış, həmin göstəricilərin arxasında duran institusional səbəblər də təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə bank sektorunun üstün mövqeyi, kapital bazarlarının nisbətən məhdud dərinliyi, investor bazasının genişlənmə ehtiyacı, korporativ idarəetmə və məlumat açıqlığı məsələləri nəzarət sisteminin modernləşməsi ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilmişdir. Beləliklə, tədqiqatda istifadə edilən metodologiya yalnız “mövcud vəziyyəti təsvir etmək” deyil, həm də “niyə bu vəziyyət formalaşmış və hansı islahatlar inkişaf perspektivlərini gücləndirə bilər” suallarına cavab vermək məqsədi daşıyır. IMF hesabatlarında da Azərbaycanın maliyyə sisteminin dayanıqlı olmaqla yanaşı, daha dərin bazar institutlarına və daha geniş özəl sektor maliyyələşməsinə ehtiyac duyduğu vurğulanır ki, bu yanaşma məqalənin analitik məntiqi ilə üst-üstə düşür.

Nəhayət, metodoloji baxımdan tədqiqatın məhdudiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırma əsasən açıq rəsmi mənbələrə və ikincil statistik materiallara söykənir; ilkin sorğu, müsahibə və ya eksperimental məlumat toplama üsulları tətbiq edilməmişdir. Bununla belə, seçilmiş metodoloji çərçivə məqalənin məqsədinə uyğundur, çünki mövzunun mahiyyəti Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişaf istiqamətlərinin və nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi ehtiyaclarının makro və institusional səviyyədə təhlilini tələb edir. Buna görə də rəsmi statistik bazalar, strateji sənədlər və beynəlxalq təşkilatların qiymətləndirmələri əsasında aparılan sənəd və müqayisəli təhlil bu məqalə üçün adekvat elmi əsas yaradır.

Nəticələr

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişafı son dövrdə daha çox üç əsas istiqamətdə özünü büruzə vermişdir: birincisi, bank sektorunda kəmiyyət artımı və struktur sabitliyin güclənməsi; ikincisi, kapital bazarında əməliyyat həcmlərinin nəzərəcarpacaq genişlənməsi; üçüncüsü isə rəqəmsal ödənişlər və nağdsız hesablaşmalar üzrə sürətli artım. Eyni zamanda, bu müsbət dinamika ilə yanaşı bazarın struktur baxımından hələ də bankyönlü qalması, kapital bazarının real sektorun maliyyələşməsində yetərincə dərin rol oynamaması və nəzarət sisteminin daha da məlumat əsaslı, risk yönümlü və texnoloji hala gətirilməsi ehtiyacı tədqiqat nəticələrində aydın görünür. Rəsmi mənbələrə əsasən, 2024-cü ilin sonuna bank sektorunun kredit portfeli 27.48 milyard manat olmuş, 2025-ci ilin sonuna bu göstərici 30.06 milyard manata yüksəlmiş, 2026-cı ilin fevralında isə 30.12 milyard manata çatmışdır. Bu artım maliyyə vasitəçiliyinin genişləndiyini göstərsə də, maliyyə sisteminin əsas yükünün yenə banklar üzərində cəmləşdiyini təsdiqləyir [8].

Tədqiqatın ən mühüm faktlarından biri odur ki, maliyyə sektorunda sabitlik göstəriciləri ilə inkişaf göstəriciləri eyni vaxtda müşahidə olunur. Mərkəzi Bankın 2024-cü il üzrə Maliyyə Sabitliyi Hesabatında kredit portfelinin dollarlaşma səviyyəsinin 2023-cü ilin sonundakı 18.8%-dən 2024-cü ildə 16.1%-ə, depozit portfelinin dollarlaşmasının isə 38.4%-dən 37.5%-ə endiyi göstərilir. Bu dinamika milli valyutada maliyyələşmənin genişləndiyini, valyuta riskinin nisbətən azaldığını və nəzarət mexanizmlərinin prudensial sabitlik baxımından müəyyən nəticə verdiyini göstərir. Eyni zamanda belə azalma maliyyə bazarının daha dayanıqlı və yerli valyuta əsaslı modelə keçidi baxımından müsbət nəticə hesab edilməlidir.

Kapital bazarı üzrə nəticələr isə daha diqqətçəkəndir. Bakı Fond Birjasının 2024-cü il illik hesabatına görə, ümumi ticarət həcmi 8.89 milyard manat olmuşdur. Bunun 5.88 milyard manatı dövlət istiqrazlarının, 1.99 milyard manatı Mərkəzi Bank notlarının, 1.03 milyard manatı isə korporativ qiymətli kağızların payına düşmüşdür. Bu struktur göstərir ki, bazar genişlənsə də onun əsas hərəkətverici qüvvəsi hələ də dövlət borc alətləri və monetar alətlərdir; korporativ segment isə artıma baxmayaraq ümumi bazarın daha kiçik hissəsini təşkil edir. Başqa sözlə, kapital bazarında likvidlik və əməliyyat dərinliyi yüksəlsə də, real sektorun birbaşa bazar maliyyələşməsi funksiyası hələ tam güclənməyib.

Cədvəl 1.
Azərbaycanın maliyyə bazarı üzrə seçilmiş əsas göstəricilər

Göstərici	Dövr	Dəyər
Bank sektorunun kredit portfeli	31.12.2024	27.48 mlrd. manat
Bank sektorunun kredit portfeli	31.12.2025	30.06 mlrd. manat
Bank sektorunun kredit portfeli	28.02.2026	30.12 mlrd. manat
Kredit portfelinin dollarlaşması	2023 sonu	18.8%
Kredit portfelinin dollarlaşması	2024 sonu	16.1%
Depozit portfelinin dollarlaşması	2023 sonu	38.4%
Depozit portfelinin dollarlaşması	2024 sonu	37.5%
BFB ümumi ticarət həcmi	2024	8.89 mlrd. manat
Dövlət istiqrazları üzrə ticarət	2024	5.88 mlrd. manat
MB notları üzrə ticarət	2024	1.99 mlrd. manat
Korporativ qiymətli kağızlar üzrə ticarət	2024	1.03 mlrd. manat
Ölkədaxili kart əməliyyatlarının dəyəri	2024	78.9 mlrd. manat
Dövriyyədə ödəniş kartlarının sayı	31.12.2024	19.9 mln. ədəd
AZIPS əməliyyatlarının dəyəri	2024	705.8 mlrd. manat
LVPCSS əməliyyatlarının dəyəri	2024	53 mlrd. manat

Sığorta yığımları	2025	1.505 mlrd. manat
Sığorta ödənişləri	2025	0.920 mlrd. manat

Rəqəmsal ödənişlər sahəsində əldə olunan nəticələr maliyyə bazarının müasirləşdirilməsi prosesinin ən sürətli istiqamətinin məhz bu sahə olduğunu göstərir. 2024-cü il üzrə rəqəmsal ödəniş hesabatında AZIPS üzrə əməliyyat sayı 2.2 milyon, dəyəri isə 705.8 milyard manat göstərilmişdir. Həmin il LVPCSS sistemi üzrə 165.5 milyon əməliyyat 53 milyard manat həcmində icra edilmişdir. Bundan əlavə, Mərkəzi Bankın 2024-cü il hesabatına görə, dövriyyədə olan ödəniş kartlarının sayı 19.9 milyona çatmış, ölkədaxili kart əməliyyatlarının dəyəri 60.9% artaraq 78.9 milyard manat olmuş, e-ticarət əməliyyatlarının sayı isə illik ifadədə 83.4% yüksəlmişdir. Bu göstəricilər ödəniş infrastrukturunun sürətlə genişləndiyini, rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin kütləviləşdiyini və maliyyə bazarının texnoloji modernləşməsinin praktik nəticə verdiyini sübut edir [9].

Sığorta bazarı üzrə nəticələr daha qarışıq mənzərə ortaya qoyur. Statistik bülletenə əsasən, 2025-ci ilin yanvar–dekabr dövründə sığorta bazarında ümumi yığımlar 1,504,709 min manat, ödənişlər isə 920,395 min manat olmuşdur. 2026-cı ilin ilk iki ayı üzrə göstəricilər 277,562 min manat yığım və 148,800 min manat ödəniş səviyyəsindədir. Bu rəqəmlər bazarın nominal baxımdan genişləndiyini göstərsə də, sığortanın ümumi maliyyə vasitəçiliyində və kapital toplanmasında rolu hələ bank və ödəniş seqmenti ilə müqayisədə daha məhduddur. Deməli, maliyyə bazarının şaxələndirilməsi baxımından sığorta sektorunun da dərinləşməyə ehtiyacı var. Aşağıdakı cədvəl tədqiqat zamanı müəyyən edilmiş əsas statistik nəticələri ümumiləşdirir.

Kapital bazarının daxili strukturuna baxdıqda, bazarın hələ də dövlət və mərkəzi bank alətlərinin dominantlığı altında olduğu görünür. Bunu daha aydın göstərmək üçün 2024-cü il üzrə birja dövriyyəsinin strukturunu aşağıdakı cədvəldə təqdim etmək olar.

Cədvəl 2.
2024-cü ildə Bakı Fond Birjasında ticarət strukturunun bölgüsü

Seqment	Həcm (AZN)	Ümumi həcmdə payı
Dövlət istiqrazları	5,875,695,950	66.1%
Mərkəzi Bank notları	1,988,709,024	22.4%
Korporativ qiymətli kağızlar	1,030,158,176	11.6%
Cəmi	8,894,563,150	100%

Bu cədvəl göstərir ki, kapital bazarının böyüməsinə baxmayaraq, korporativ seqmentin payı təxminən 11.6% səviyyəsində qalmışdır. Bu fakt tədqiqatın əsas nəticələrindən birinə gətirir: Azərbaycan maliyyə bazarında inkişaf daha çox dövlət maliyyə alətləri və ödəniş infrastrukturunda baş verir, lakin korporativ maliyyələşmə kanalları hələ kifayət qədər dərinləşməyib. Bu isə bazarın özəl investisiya, səhmdar maliyyələşməsi və uzunmüddətli kapital cəlbə baxımından məhdudiyyətlərini saxladığını göstərir.

Bank sektorunun dərinliyi ilə maliyyə iştirakçılığı arasındakı əlaqə də maraqlı nəticə verir. Mərkəzi Bankın statistik bülleteninə görə, bank sektorunda unikal müddətli əmanətçi sayı 2023-cü ilin sonunda 106,723 nəfər olduğu halda, 2024-cü ilin sonunda 150,519 nəfərə, 2025-ci ilin sonunda isə 194,134 nəfərə yüksəlmişdir. Bu artım əmanət davranışının genişləndiyini, maliyyə sisteminə etimadın müəyyən qədər artdığını və maliyyə inklüzivliyi üzrə müsbət meyl yarandığını göstərir. Buna baxmayaraq, kapital bazarında pərakəndə investor bazasının eyni sürətlə dərinləşdiyini demək hələ çətindir; bu isə nəzarət sisteminin yalnız prudensial sabitliyə deyil, həm də investorların qorunması, məlumat açıqlığı və bazar iştirakçılığına yönəlməsini zəruri edir [6].

Müzakirə

Tədqiqat nəticələrinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişafı son illərdə əsasən “sabitləşmə + selektiv genişlənmə” modeli üzrə baş verir. Yəni bir tərəfdən bank sektorunda prudensial dayanıqlıq, kapital adekvatlığı və makroprudensial çərçivənin gücləndirilməsi istiqamətində real irəliləyiş mövcuddur, digər tərəfdən isə maliyyə bazarının dərinləşməsi hələ bütün seqmentlər üzrə bərabər xarakter almamışdır. Xüsusilə Mərkəzi Bankın 2024–2026-cı illər üzrə Maliyyə Sektorunun İnkişaf Strategiyası sığorta, kapital bazarları və ödəniş sistemlərini prioritet istiqamətlər kimi müəyyən etsə də, IMF-in 2025-ci il qiymətləndirməsi göstərir ki, Azərbaycanda maliyyə və kapital bazarları hələ də yetərincə inkişaf etməmişdir və özəl sektorun maliyyəyə çıxışı iqtisadi artımın sürətlənməsi qarşısında maneə olaraq qalır. Bu iki mənbənin birlikdə oxunuşu onu göstərir ki, ölkədə islahatların istiqaməti düzgün müəyyənləşdirilmişdir, lakin bazar dərinliyi baxımından nəticələr hələ keçid mərhələsindədir [10].

Əldə olunmuş nəticələrdən görünür ki, Azərbaycanın maliyyə bazarında ən sürətli modernləşmə ödəniş infrastrukturunu və nəzarət texnologiyalarında müşahidə olunur. Bu hal təsadüfi deyil. Çünki müasir inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda rəqəmsal ödəniş sistemləri adətən kapital bazarlarından daha sürətlə genişlənir; bunun səbəbi onların həm texnoloji tətbiqetmə baxımından daha operativ olması, həm də əhali və biznes üçün gündəlik istifadə dəyərinin daha yüksək görünməsidir. Mərkəzi Bankın 2024-cü il strategiyası və 2024-cü il üzrə icra statusu risk əsaslı nəzarət, nəzarət texnologiyaları və sektor üzrə rəqəmsal transformasiya mexanizmlərinin genişləndirildiyini göstərir. Elmi baxımdan bu onu ifadə edir ki, Azərbaycan maliyyə sistemində modernləşmə əvvəlcə “infrastruktur və nəzarət layında”, daha sonra isə “bazar dərinliyi və alət müxtəlifliyi layında” reallaşır. Başqa sözlə, nəzarət sistemi bazarın özündən daha sürətlə modernləşir və bu, gələcək dərinləşmə üçün institusional zəmin yaradır [2].

Digər tədqiqatlarla müqayisə aparıldıqda alınan nəticələr beynəlxalq ədəbiyyatla ümumən uyğunluq təşkil edir. OECD-nin 2025-ci il materiallarında vurğulanır ki, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlarında yerli kapital bazarlarının gücləndirilməsi uzunmüddətli maliyyələşmə, investisiya boşluğunun bağlanması və real iqtisadiyyata resurs axınının artırılması üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Dünya Bankı da Azərbaycan üzrə sənədlərində özəl sektorun inkişafı və iqtisadi şaxələndirmə üçün maliyyəyə çıxışın, xüsusilə bazar əsaslı maliyyələşmə imkanlarının artırılmasını vacib hesab edir. Bizim nəticələr də bunu təsdiqləyir: maliyyə bazarında genişlənmə mövcuddur, lakin korporativ qiymətli kağızların və bazar əsaslı maliyyələşmənin payı hələ məhduddur. Deməli, Azərbaycan təcrübəsi beynəlxalq tədqiqatlarda təsvir edilən ümumi qanunauyğunluğa uyğundur: bank sabitliyi maliyyə inkişafı üçün zəruri şərtədir, lakin kifayət şərt deyil; kapital bazarı, investor bazası və korporativ idarəetmə eyni vaxtda inkişaf etmədikcə maliyyə dərinləşməsi tam baş vermir.

Nəticələrin elmi izahı institusional iqtisadiyyat və maliyyə dərinləşməsi nəzəriyyələri ilə də uzlaşır. Bu yanaşmalara görə maliyyə bazarının inkişafı yalnız maliyyə aktivlərinin nominal həcmnin artması demək deyil; əsas məsələ maliyyə resurslarının daha səmərəli bölgüsü, risklərin daha düzgün qiymətləndirilməsi, uzunmüddətli investisiya alətlərinin formalaşması və informasiya assimetriyasının azalmasıdır. Azərbaycanın mövcud nəticələri göstərir ki, bank sabitliyi və rəqəmsal ödənişlər sahəsində irəliləyiş resursların dövriliyəsini və əməliyyat səmərəliliyini artırır, lakin kapital bazarının məhdud dərinliyi səbəbindən uzunmüddətli, bazar əsaslı maliyyələşdirmə funksiyası tam gücü ilə formalaşmır. IMF də məhz buna görə korporativ idarəetmə, mühasibat-audit standartları və kapital bazarları üzrə hüquqi çərçivənin modernləşdirilməsini vacib sayır. Bu baxımdan, tədqiqat nəticələri maliyyə inkişafının “seqmentlər üzrə asimmetrik” xarakter daşdığını göstərir [5].

Digər tərəfdən, nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi üzrə əldə olunan nəticələr də ayrıca elmi şərh tələb edir. Mərkəzi Bankın risk əsaslı nəzarət konsepsiyasını təsdiqləməsi, Basel III çərçivəsinə uyğun kapital və adekvatlıq qaydalarını yeniləməsi, 2026–2027-ci illər üçün bank nəzarəti strategiyasında ICAAP, ILAAP, korporativ idarəetmə və stress-test çərçivəsini gücləndirməsi göstərir ki, Azərbaycan klassik uyğunluq nəzarətindən daha qabaqlayıcı prudensial modelə

keçməyə çalışır. Müasir maliyyə nəzəriyyəsində bu keçid “compliance-based supervision”dan “risk-based, forward-looking supervision”a transformasiya kimi izah edilir. Belə transformasiya xüsusilə maliyyə məhsullarının mürəkkəbləşdiyi, rəqəmsal risklərin artdığı və bazarın iştirakçı spektrinin genişləndiyi sistemlərdə zəruri sayılır. Buna görə bizim nəticələr sadəcə inzibati islahat faktını deyil, həm də nəzarətin konseptual məntiqində dəyişimi əks etdirir.

Bu nəticələr əvvəlki mərhələlərin tədqiqatları ilə müqayisədə də fərqlənir. Dünya Bankının Azərbaycan üzrə daha erkən sənədlərində və access-to-finance materiallarında əsas vurğu daha çox maliyyə çıxış imkanlarının məhdudluğu, MSME-lərin maliyyələşmə problemləri və bazar institutlarının zəifliyi üzərində idi. Hazırkı mərhələdə isə müzakirə yalnız maliyyəyə çıxış deyil, həm də nəzarət keyfiyyəti, makroprudensial alətlər, texnoloji nəzarət, investor hüquqlarının qorunması və bazar şəffaflığı üzərinə keçmişdir. Bu dəyişmə onu göstərir ki, Azərbaycan maliyyə bazarı artıq ilkin formalaşma mərhələsindən institusional keyfiyyətin artırılması mərhələsinə daxil olur. Yeni problem əvvəlki dövrdə “bazarın olub-olmaması” idisə, indi “bazarın nə dərəcədə dərin, şəffaf və dayanıqlı olması” məsələsinə çevrilmişdir [7].

Tədqiqatın mühüm elmi nəticələrindən biri də budur ki, Azərbaycanda maliyyə bazarının gələcək inkişafı ilə nəzarət sisteminin modernləşməsi arasında birtərəfli deyil, qarşılıqlı səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur. Adətən maliyyə bazarının böyüməsi daha güclü nəzarəti tələb edir. Lakin Azərbaycan nümunəsində görünür ki, əks istiqamətdə də təsir var: məhz risk əsaslı nəzarətin, prudensial standartların, korporativ idarəetmə tələblərinin və nəzarət texnologiyalarının inkişafı gələcək bazar dərinləşməsinin institusional şərtinə çevrilir. Elmi mənada bu, “regulation as a precondition for market deepening” yanaşmasına uyğundur. IMF və OECD materiallarında da açıq görünür ki, bazar əsaslı maliyyələşmənin böyüməsi yalnız hüquqi və prudensial mühitin etibarlılığı şəraitində dayanıqlı ola bilər. Ona görə də Azərbaycanın hazırkı siyasət trayektoriyası nəzəri baxımdan məntiqlidir, lakin bunun real sektor maliyyələşməsində və korporativ bazar segmentində daha görünən nəticə verməsi üçün zaman və daha dərin struktur islahatları tələb olunur.

Yekun nəticə

Aparılmış tədqiqatın ümumi yekunu ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişafı son illərdə keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olmuşdur, lakin bu inkişaf hələ tam balanslı və bütün segmentlər üzrə eyni dərəcədə dərin xarakter daşımır. Bank sektorunda sabitliyin möhkəmlənməsi, kapital adekvatlığının yüksək səviyyədə qalması, ödəniş sistemlərinin sürətli rəqəmsallaşması və maliyyə nəzarətinin risk əsaslı modelə yaxınlaşdırılması müsbət institusional dinamikanı göstərir. Bununla yanaşı, həm IMF, həm də Mərkəzi Bankın strateji sənədləri Azərbaycanda maliyyə və kapital bazarlarının hələ də yetərinə inkişaf etmədiyini, maliyyəyə çıxışın özəl sektorun daha sürətli böyüməsi üçün məhdudiyyət olaraq qaldığını və sığorta, kapital bazarları, ödəniş sistemləri üzrə daha dərin islahatlara ehtiyac olduğunu göstərir.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyə bazarının inkişafı və nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi bu məqalədə ayrı-ayrı proseslər kimi deyil, qarşılıqlı asılı institutlar kimi şərh edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, maliyyə bazarının dərinləşməsi sadəcə bazar əməliyyatlarının və ya maliyyə aktivlərinin nominal artımı ilə ölçülə bilməz; bu inkişafın dayanıqlı olması üçün risk əsaslı nəzarət, prudensial çərçivə, şəffaflıq, korporativ idarəetmə və investor etimadı paralel şəkildə güclənməlidir. Bu baxımdan məqalə Azərbaycan üzrə maliyyə inkişafı ilə nəzarət arxitekturası arasındakı funksional əlaqəni sistemli şəkildə izah etməklə mövcud elmi yanaşmaları tamamlayır və institusional maliyyə inkişafı üzrə tətbiqi tədqiqatlar üçün analitik baza yaradır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, əldə olunmuş nəticələr Azərbaycan maliyyə bazarında prioritet islahat istiqamətlərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Məlum olmuşdur ki, ödəniş sistemləri və bank nəzarəti sahəsində daha sürətli modernləşmə müşahidə olunsa da, kapital bazarında korporativ alətlərin çəkisi hələ də məhduddur. Bakı Fond Birjasının 2024-cü il nəticələri göstərir ki, ümumi ticarət həcmnin əsas hissəsi dövlət istiqrazları və Mərkəzi Bank notlarının payına düşür, korporativ qiymətli kağızların payı isə nisbətən aşağı qalır. Bu nəticə

real sektorun uzunmüddətli və bazar əsaslı maliyyələşdirilməsi imkanlarının genişləndirilməsinin hələ tam təmin olunmadığını göstərir. Deməli, məqalənin nəticələri tənzimləyici orqanlar, maliyyə institutları, investorlar və iqtisadi siyasət formalaşdırıcı qurumlar üçün praktik qərarvermə baxımından istifadə oluna bilər.

Təvsiyələr baxımından ilk olaraq kapital bazarının dərinliyinin artırılması prioritet istiqamət kimi qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün korporativ istiqraz və səhmlərin emissiyasını stimullaşdırıcı vergi, açıqlama və listing mexanizmləri təkmilləşdirilməli, xüsusilə orta və iri özəl şirkətlərin bazara çıxışı üçün daha çevik institusional mühit formalaşdırılmalıdır. İkinci olaraq, retail investor bazasının genişləndirilməsi vacibdir; bunun üçün maliyyə savadlılığı proqramları, rəqəmsal broker platformaları və investor hüquqlarının qorunması mexanizmləri daha da gücləndirilməlidir. Üçüncü olaraq, nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi yalnız prudensial nəzarətlə məhdudlaşmamalı, suptech və data-driven monitoring alətlərinin tətbiqi, erkən xəbərdarlıq sistemlərinin inkişafı və davranış nəzarətinin gücləndirilməsi ilə tamamlanmalıdır. Dördüncü olaraq, sığorta bazarının və digər qeyri-bank maliyyə institutlarının rolu artırılmalı, maliyyə sektorunun bankyönlü strukturundan daha diversifikasiya olunmuş modelə keçid sürətləndirilməlidir. Bu təvsiyələr Mərkəzi Bankın 2024–2026 strategiyasında elan edilmiş maliyyə inklüzivliyi, dərinlik və diversifikasiya, səmərəlilik, şəffaflıq və dayanıqlılıq məqsədləri ilə də üst-üstə düşür [4].

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişaf perspektivləri real və müsbət görünür, lakin bu perspektivlərin tam reallaşması üçün növbəti mərhələdə əsas diqqət bazarın struktur dərinləşməsinə, korporativ maliyyələşmə imkanlarının genişlənməsinə və nəzarət sisteminin daha qabaqlayıcı, texnoloji və risk əsaslı formaya keçirilməsinə yönəldilməlidir. Belə yanaşma həm maliyyə sabitliyinin qorunmasına, həm də iqtisadiyyatın daha dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli və özəl sektor əsaslı inkişafına xidmət edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Ali, T. (2021, November). *Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının müasir beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri*.
- [2] Bağirov, M. M., & Ələsgərov, E. E. (2025). *Financial management and improvement of reporting in banks of Azerbaijan: Problems and solutions. Scientific Works/Elmi Əsərlər*. <https://doi.org/10.58225/tim.2025-1-299-305>
- [3] Guliyeva, L. B. (2024). The nature of the financial reporting environment in Azerbaijan. *Tikintinin İqtisadiyyatı və Menecment / Construction Economics and Management*, 2(27), 245–253. <https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-245-253>
- [4] Mammadov, I., & Ahmadov, F. (2021). Financial development and economic growth: Evidence from Azerbaijan. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 18, 237–252. <https://doi.org/10.37394/23207.2021.18.25>
- [5] Mamedov, Z. F., & Namazov, V. F. (2021). Financial market of Azerbaijan: New trends and prospects. *Finance and Credit*, 27(5), 1074–1092. <https://doi.org/10.24891/fc.27.5.1074>
- [6] Mamedov, Z., Kazimov, M., & Farzaliyeva, S. (2023). Digital payment system of Azerbaijan: New trends, problems and prospects. *Information and Innovations*, 18(1), 32–42. <https://doi.org/10.31432/1994-2443-2023-18-1-32-42>
- [7] Shamkhalova, S., Alirzayev, A., & Abdulova, A. (2020). The impact of non-banking credit organization credits on economic growth in Azerbaijan. *Research in World Economy*, 11(5, Special Issue), 334–340. <https://doi.org/10.5430/rwe.v11n5p334>
- [8] Baku Stock Exchange. (2025, February 19). *Annual report of the Baku Stock Exchange of 2024*.
- [9] Central Bank of the Republic of Azerbaijan. (2024). *Financial sector development strategy 2024–2026*.

[10] International Monetary Fund. (2025). *Republic of Azerbaijan: 2025 Article IV consultation—Press release; staff report; and statement by the executive director for the Republic of Azerbaijan. IMF Staff Country Reports*, 2025(98).

GƏLİR BƏRABƏRSİZLİYİ VƏ ONUN SOSIAL-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

Lalə Elxan qızı Məmmədova
lalemmmdv2004@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə gəlir bərabərsizliyi həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün aktual problemlərdən biri hesab olunur və cəmiyyətin sosial rifahına, iqtisadi sabitliyinə və dayanıqlı inkişafına ciddi təsir göstərir. Tədqiqatın əsas məqsədi gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünün yaranma səbəblərini müəyyənləşdirmək, bu prosesin sosial və iqtisadi nəticələrini araşdırmaq, eləcə də problemin aradan qaldırılması istiqamətində mövcud yanaşmaları ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Məqalədə iqtisadi ədəbiyyatın təhlili, müqayisəli və analitik tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, gəlir bərabərsizliyinin artması yoxsulluğun dərinləşməsinə, sosial təbəqələşmənin güclənməsinə, əhalinin təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü əmək məhsuldarlığının azalmasına, insan kapitalının inkişafının zəifləməsinə və uzunmüddətli iqtisadi artım tempinin ləngiməsinə təsir göstərir. Məqalədə 397 zəifləməsinə ki, dövlətin həyata keçirdiyi vergi, sosial müdafiə və yenidən bölgü siyasəti gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Gəlir bərabərsizliyi probleminin aradan qaldırılmasında sosial transferlərin artırılması, progressiv vergi sisteminin tətbiqi və məşğulluğun genişləndirilməsi aparıcı rol oynayır. Əldə edilmiş gəlir bərabərsizliyi probleminin elmi cəhətdən öyrənilməsi və effektiv iqtisadi siyasətin formalaşdırılması baxımından praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü, sosial təminat, yoxsulluq səviyyəsi, iqtisadi artım, dövlət tənzimlənməsi

Giriş

Müasir dövrdə gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü sosial-iqtisadi inkişafın ən mühüm və mübahisəli problemlərindən biri kimi çıxış edir. İqtisadi artımın müşahidə olunduğu ölkələrdə belə əhalinin müxtəlif sosial qrupları arasında gəlir fərqlərinin artması sosial ədalət, rifah və sabitlik məsələlərini aktuallaşdırır. Gəlir bərabərsizliyi yoxsulluğun dərinləşməsinə, sosial təbəqələşmənin güclənməsinə və cəmiyyətdə sosial gərginliyin artmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü probleminin öyrənilməsi həm iqtisadi, həm də sosial aspektdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qloballaşma, texnoloji dəyişikliklər, əmək bazarının transformasiyası və dövlət siyasətindəki fərqliliklər gəlir bölgüsünə birbaşa təsir göstərən əsas amillər sırasında yer alır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu problemin təzahür formaları fərqli olsa da, nəticə etibarilə gəlir bərabərsizliyi iqtisadi artımın dayanıqlılığına və insan kapitalının inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Bu kontekstdə gəlir bölgüsünün iqtisadi mexanizmlərlə necə formalaşdığının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Məqalədə gəlir bölgüsündə yaranan qeyri-bərabərliyin formalaşma mexanizmləri və onun cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına təsirləri təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı suallara cavab axtarılır: gəlir bərabərsizliyi hansı əsas iqtisadi amillər nəticəsində formalaşır, bu

bərabərsizlik cəmiyyətin sosial rifahına və iqtisadi inkişafa necə təsir edir və dövlət bu problemin azaldılması üçün hansı mexanizmlərdən istifadə edə bilər?

Mövzunun nəzəri əsasları klassik və müasir iqtisadi nəzəriyyələrə, xüsusilə gəlir bölgüsü, sosial rifah və yenidən bölgü mexanizmlərini izah edən iqtisadi yanaşmalara söykənir. Keynsçi, 398zaltılma və institusional iqtisadi nəzəriyyələr çərçivəsində gəlir bərabərsizliyinin səbəbləri və nəticələri müxtəlif aspektlərdən izah olunur ki, bu da mövzunun kompleks şəkildə 398zaltılmasına 398a imkan yaradır.

İqtisadi tədqiqatlarda uzun müddətdir gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü əsas mövzulardan hesab olunur. Klassik iqtisadi nəzəriyyənin nümayəndələrindən olan David Rikardo gəlir bölgüsü problemini əsasən torpaq rentası, əmək haqqı və mənfəət arasındakı münasibətlər kontekstində izah etmişdir. Rikardoya görə, torpaq resurslarının məhdudluğu və əhali artımı nəticəsində torpaq sahiblərinin gəlirləri artdığı halda, əmək haqqı uzunmüddətli dövrdə minimum yaşayış səviyyəsi ətrafında sabitləşir [5]. Bu yanaşma gəlir bərabərsizliyini bazar iqtisadiyyatının struktur xüsusiyyətlərindən irəli gələn təbii nəticə kimi təqdim edir.

Karl Marks gəlir bərabərsizliyini kapitalist istehsal münasibətlərinin əsas nəticəsi kimi qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, istehsal vasitələrinin az sayda kapital sahibinin əlində cəmləşməsi əməkçilərin yaratdığı əlavə dəyərin kapital tərəfindən mənimsənilməsinə səbəb olur və bu proses sosial təbəqələşməni dərinləşdirir [3]. Marks gəlir bərabərsizliyini təkcə iqtisadi deyil, eyni zamanda sosial ziddiyyətlərin mənbəyi kimi izah edir və bu problemin sistem daxilində tam həllinin mümkün olmadığını vurğulayır.

Neoliberal yanaşmanın nümayəndəsi olan Milton Fridmen gəlir bərabərsizliyinə daha fərqli mövqedən yanaşmışdır. Onun fikrincə, gəlir fərqləri bazar iqtisadiyyatında fərdlərin bacarıq, təşəbbüs və risk səviyyəsindəki fərqlərin nəticəsidir və bu fərqlər iqtisadi səmərəliliyin artmasına töhfə verir [2]. Fridmen dövlətin gəlir bölgüsünə birbaşa müdaxiləsinin uzunmüddətli dövrdə iqtisadi təşviqləri zəiflədə biləcəyini qeyd etsə də, minimum sosial təminat mexanizmlərinin mövcudluğunu zəruri hesab edir.

Amartya Sen gəlir bərabərsizliyi probleminə yalnız maddi gəlirlər prizmasından deyil, insan imkanları və həyat keyfiyyəti kontekstində yanaşmışdır. Onun yanaşmasına görə, əsas məsələ gəlirlərin səviyyəsindən çox, insanların təhsil, səhiyyə və sosial iştirak imkanlarına çıxışıdır [6]. Sen-in imkanlar yanaşması göstərir ki, rəsmi gəlir göstəriciləri bərabərsizliyi tam əks etdirməyə bilər və sosial rifahın qiymətləndirilməsində daha geniş meyarlar nəzərə alınmalıdır.

Piketty gəlir və kapitalın uzunmüddətli konsentrasiyasını təhlil edərək göstərir ki, sərvətin məhdud bir qrupun əlində cəmləşməsi gəlir bərabərsizliyinin dərinləşməsinə və sosial-iqtisadi sabitliyin zəifləməsinə səbəb olur [4]. Müəllif bu prosesi bazar mexanizmlərinin təbii nəticəsi kimi deyil, struktur və institusional amillərin təsiri ilə formalaşan uzunmüddətli tendensiya kimi izah edir.

Stiglitz-in yanaşmasına görə, gəlir bərabərsizliyi sosial rifah baxımından ciddi problemlər yaradır və bu vəziyyət təhsil və səhiyyə sahələrində bərabər imkanların azalması ilə nəticələnir, eyni zamanda sosial fərqlərin dərinləşməsinə səbəb olur [7]. Onun fikrincə, gəlir qeyri-bərabərliyi yalnız iqtisadi artımın nəticəsi deyil, eyni zamanda qeyri-effektiv dövlət siyasətinin və institusional çatışmazlıqların məhsuludur. Bu baxımdan Stiglitz-in yanaşması Piketty-nin kapital yönümlü izahını tamamlayır.

Atkinson gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasında dövlətin rolunu ön plana çəkərək, progressiv vergi sistemi və sosial transfer mexanizmlərinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmişdir [1]. Neoklassik nəzəriyyədən fərqli olaraq, o göstərir ki, bərabərsizliyin azaldılması iqtisadi təşviqləri zəiflətmir; əksinə, bu, sosial rifahı artıraraq uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirir.

Todaro və Smith inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əmək bazarındakı struktur dəyişiklikləri və texnoloji yeniliklərin gəlir bölgüsünə birbaşa təsirini araşdırmışlar. [8]. Tədqiqat nəticələrinə

görə, aşağı ixtisaslı işçilərin gəlirlərinin artım sürətinin zəifləməsi, cəmiyyətdəki sosial bərabərsizlik səviyyəsini daha da yüksəldir.

Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan hesabatlarda gəlir fərqliliyinin ölkələrin sosial və iqtisadi vəziyyətinə təsirləri ətraflı şəkildə 399zaltılması. Dünya Bankının yayımladığı hesablara əsasən, gəlir bölgüsündəki fərqlərin dərinləşməsi yoxsulluq göstəricilərinin yüksəlməsinə və sosial rifah səviyyəsinin zəifləməsinə gətirib çıxarır [10]. UNDP-nin İnsan İnkişafı Hesabatlarında isə gəlir bölgüsü ilə insan inkişafı göstəriciləri arasında birbaşa əlaqənin mövcud olduğu 399zaltılması [9].

Mövcud ədəbiyyatın müqayisəli təhlili göstərir ki, Rikardo və Marks gəlir bərabərsizliyini əsasən istehsal münasibətləri və iqtisadi struktur prizmasından izah etmiş, Atkinson dövlət müdaxiləsinin rolunu ön plana çəkmiş, Fridmen bazar mexanizmlərinin səmərəliliyini vurğulamış, Sen isə sosial rifahın daha geniş ölçülməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. Piketty və Stiglitz isə müasir dövrdə institusional və struktur amillərin gəlir bərabərsizliyinə təsirini empirik əsaslarla izah etmişlər.

Lakin bu tədqiqatların əksəriyyəti ümumi və global səviyyədə aparılmışdır. Gəlirlərin qeyri-bərabər paylanmasının Azərbaycan cəmiyyətinə olan sosial-iqtisadi təsirlərinin ətraflı analizi hələ kifayət qədər öyrənilməyib. Həmçinin bir çox ölkədə, o cümlədən Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəsmi statistik göstəricilər gəlir bərabərsizliyini aşağı göstərir. Lakin real göstəricilər — təhsil, səhiyyə, yaşayış səviyyəsi və həyat keyfiyyəti — bu fərqi əslində daha böyük olduğunu göstərir. Bu isə mövcud tədqiqatın əsas boşluğunu təşkil edir və araşdırmanın aktuallığını artırır.

2. Material və metodlar

Bu məqalədə gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü və onun sosial-iqtisadi nəticələrinin araşdırılması məqsədilə deskriptiv, analitik və müqayisəli tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Deskriptiv metod vasitəsilə gəlir bərabərsizliyi anlayışının mahiyyəti, əsas formaları və sosial-iqtisadi təsirləri mövcud elmi ədəbiyyat əsasında sistemləşdirilmişdir. Bu yanaşma problemin ümumi nəzəri çərçivəsinin formalaşdırılmasına və mövzunun kompleks şəkildə təqdim olunmasına imkan yaratmışdır.

Analitik metod gəlir bərabərsizliyinin sosial rifah, yoxsulluq, insan kapitalının inkişafı və iqtisadi artım kimi əsas göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsinin səbəb-nəticə baxımından təhlilinə xidmət etmişdir. Bu çərçivədə Piketty, Stiglitz, Atkinson, eləcə də Rikardo, Marks, Fridmen və Sen kimi alimlərin yanaşmaları əsasında gəlir bölgüsünün struktur, institusional və nəzəri amillərlə əlaqəsi qiymətləndirilmişdir.

Müqayisəli metoddan istifadə etməklə müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələrdə gəlir bərabərsizliyinə yanaşmalar qarşılaşdırılmış, həmçinin inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə aparılmış tədqiqatların nəticələri müqayisə edilmişdir. Bu metod müxtəlif yanaşmaların üstün və zəif cəhətlərinin müəyyənəndirilməsinə, eləcə də mövcud elmi baxışlar arasında oxşar və fərqli məqamların üzə çıxarılmasına şərait yaratmışdır.

Seçilmiş metodların tətbiqi tədqiqatın məqsəd və tədqiqat suallarına uyğun olaraq əsaslandırılmışdır. Belə ki, mövzu empirik məlumatların deyil, əsasən nəzəri yanaşmaların və mövcud elmi tədqiqatların təhlilinə söykəndiyi üçün deskriptiv və analitik metodlar daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Müqayisəli yanaşma isə ədəbiyyat icmalında müəyyən edilmiş tədqiqat boşluqlarının üzə çıxarılmasına və mövzunun elmi aktuallığının əsaslandırılmasına imkan vermişdir.

Tədqiqat prosesində elmi tədqiqat etikası normalarına ciddi şəkildə riayət olunmuşdur. İstifadə edilən bütün akademik mənbələrə müvafiq qaydada istinad edilmiş, müəlliflərin fikirləri təhrif edilməmiş və plagiat hallarına yol verilməmişdir. Araşdırma yalnız etibarlı və açıq elmi mənbələr əsasında aparılmış, əldə olunan nəticələr obyektivlik və akademik dürüstlük prinsiplərinə uyğun şəkildə təqdim edilmişdir.

4. Nəticələr

Aparılmış nəzəri təhlil və ədəbiyyat icmal göstərir ki, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü müasir iqtisadi sistemlərin ən mühüm sosial-iqtisadi problemlərindən biridir. Piketty-nin tədqiqatlarında vurğulandığı kimi, kapital gəlirlərinin əmək gəlirlərindən daha sürətlə artması uzunmüddətli dövrdə sərvətin məhdud bir qrupun əlində cəmləşməsinə və gəlir bərabərsizliyinin dərinləşməsinə səbəb olur [4]. Bu proses sosial rifahın azalması və iqtisadi sabitliyin zəifləməsi ilə müşayiət olunur.

Stiglitz-in yanaşmasına əsasən, gəlir bərabərsizliyi təkcə iqtisadi məsələ deyil, eyni zamanda sosial institutların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən bir fenomendir [7]. Gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü əhalinin aşağı gəlirli təbəqələrinin keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışını məhdudlaşdırır ki, bu da insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə əmək məhsuldarlığı azalır və iqtisadi artımın dayanıqlılığı zəifləyir.

Atkinson gəlir bərabərsizliyinin sosial-iqtisadi nəticələrinin azaldılmasında dövlətin aktiv rolunu xüsusi vurğulayır. Onun fikrincə, progressiv vergi sistemi və sosial transfer mexanizmləri yalnız sosial ədaləti gücləndirmir, eyni zamanda uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün zəruri şərait yaradır [1].

Klassik iqtisadi nəzəriyyə nümayəndələri də gəlir bərabərsizliyinə fərqli prizmalardan yanaşmışdır. Rikardo torpaq rentası və əmək haqqı arasındakı münasibətləri əsas amil kimi göstərmiş[5], Marks isə kapitalist istehsal münasibətlərini və əlavə dəyərin mənimsənilməsinə gəlir bərabərsizliyinin əsas səbəbi kimi izah etmişdir [3].

Neoliberal yanaşmanın nümayəndəsi olan Fridmen bazar mexanizmlərinin səmərəliliyini və fərdi təşəbbüsün rolunu ön plana çəkmişdir [2]. Sen isə gəlir bərabərsizliyini yalnız maddi gəlirlər deyil, insanların imkanları və həyat keyfiyyəti kontekstində qiymətləndirmişdir [6].

Müqayisəli təhlil göstərir ki, Rikardo və Marks gəlir bərabərsizliyini əsasən iqtisadi struktur və istehsal münasibətləri prizmasından izah etmiş, Atkinson dövlət müdaxiləsinin rolunu ön plana çəkmiş, Fridmen bazar mexanizmlərinin səmərəliliyini vurğulamış, Sen isə sosial rifahın daha geniş ölçülməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. Piketty və Stiglitz isə müasir dövrdə institusional və struktur amillərin gəlir bərabərsizliyinə təsirini empirik əsaslarla izah etmişlər.

Diskussiya nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, bazar mexanizmləri öz-özlüyündə gəlir bölgüsündə sosial ədaləti təmin etmək imkanına malik deyil. Effektiv vergi siyasəti, sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi və təhsilə investisiyaların artırılması gəlir bərabərsizliyinin mənfi təsirlərinin azaldılmasında əsas alətlər kimi çıxış edir.

Aparılan analiz göstərir ki, gəlir bərabərsizliyi yalnız sosial məsələ deyil, eyni zamanda iqtisadi səmərəliliyə və dayanıqlı inkişafa təsir edən struktur problemdir. Xüsusilə aşağı gəlirli əhali qruplarının təhsil və səhiyyə imkanlarından məhrum qalması insan kapitalının keyfiyyətinin azalmasına səbəb olur ki, bu da uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artım potensialını zəiflədir. Bu əlaqə Cədvəl 1- də konseptual formada təqdim edilmişdir.

(Cədvəl 1)

Gəlir bərabərsizliyinin artması
Sosial rifahın azalması
İnsan kapitalının zəifləməsi
Əmək məhsuldarlığının enməsi
İqtisadi artımın təngiməsi

Bu zəncirvari təsir mexanizmi ədəbiyyatda geniş şəkildə izah edilmiş və aparılmış təhlilin nəticələri mövcud elmi yanaşmaları təsdiqləyir. Ədəbiyyat icmalına və müqayisəli yanaşmaya əsaslanaraq gəlir bərabərsizliyinin əsas sosial-iqtisadi nəticələri Cədvəl 2-də ümumiləşdirilmişdir.

(Cədvəl 2)

Sosial rifah	Yoxsulluğun dərinləşməsi, sosial təbəqələşmənin artması
Təhsil	Təhsilə çıxış imkanlarının məhdudlaşdırılması
Səhiyyə	Səhiyyə xidmətlərindən qeyri-bərabər istifadə
Əmək bazarı	Aşağı gəlirli qrupların əmək məhsuldarlığının zəifləməsi
İqtisadi artım	Uzunmüddətli iqtisadi artım tempinin zəifləməsi

5. Müzakirə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü müasir iqtisadi sistemlərdə çoxölçülü sosial-iqtisadi fenomen kimi çıxış edir və həm makroiqtisadi sabitliyə, həm də sosial rifahın səviyyəsinə sistemli təsir göstərir. Əldə olunan nəticələrə əsasən müəyyən edilmişdir ki, gəlir bərabərsizliyinin artması yoxsulluğun dərinləşməsi, sosial stratifikasiyanın güclənməsi və insan kapitalının keyfiyyət göstəricilərinin zəifləməsi ilə müşayiət olunur. Bu isə öz növbəsində iqtisadi artımın inklüzivliyini məhdudlaşdırır və uzunmüddətli inkişaf trayektoriyasına mənfi təsir göstərir.

Tədqiqat nəticələrinin mövcud elmi ədəbiyyatla müqayisəli təhlili onların geniş şəkildə təsdiqləndiyini göstərir. Belə ki, Piketty-nin kapitalın yığılımı və gəlir bölgüsü ilə bağlı irəli sürdüyü nəzəri müddəalar bu araşdırmanın nəticələri ilə üst-üstə düşür; xüsusilə kapital gəlirlərinin əmək gəlirlərini üstələməsi şəraitində sərvətin konsentrasiyası və sosial-iqtisadi diferensiasiyaanın dərinləşməsi müşahidə olunur. Eyni zamanda, Stiglitz-in institusional yanaşması çərçivəsində qeyd olunan qeyri-effektiv dövlət siyasəti və bazar çatışmazlıqları da gəlir bərabərsizliyinin əsas determinantları kimi çıxış edir ki, bu da aparılmış təhlilin nəticələri ilə uyğunluq təşkil edir.

Atkinson-un normativ-iqtisadi yanaşması da tədqiqat nəticələrində öz əksini tapır. Belə ki, proqressiv vergi mexanizmləri və sosial transfer alətlərinin genişləndirilməsi gəlir bölgüsünün optimallaşdırılması və sosial rifahın artırılması baxımından effektiv vasitələr kimi qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, Fridmenin 401zəifləmə yanaşması çərçivəsində gəlir diferensiasiyası iqtisadi təşviqlərin və fərdi məhsuldarlıq fərqlərinin nəticəsi kimi əsaslandırılarsa da, bu tədqiqat göstərir ki, gəlir fərqlərinin həddindən artıq genişlənməsi sosial optimal vəziyyətdən kənarlaşmaya və rifah itkilərinə səbəb olur.

Klassik iqtisadi nəzəriyyə kontekstində Rikardo və Marksın yanaşmaları ilə müqayisə aparıldıqda müəyyən edilir ki, gəlir bərabərsizliyi yalnız istehsal münasibətlərinin və resurs bölgüsünün nəticəsi kimi deyil, həm də institusional struktur, dövlət siyasəti və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri çərçivəsində formalaşır. Bu baxımdan, Sen-in “imkanlar yanaşması” (capability approach) gəlir bərabərsizliyinin daha geniş konseptual çərçivədə izahına imkan yaradır. Belə ki, fərdlərin real imkanlarının və funksional seçimlərinin məhdudlaşması sosial rifahın azalmasının əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqat nəticələrinin inkişaf etməkdə olan ölkələr kontekstində interpretasiyası göstərir ki, rəsmi statistik göstəricilər əksər hallarda gəlir bərabərsizliyinin real miqyasını adekvat şəkildə əks etdirmir. Bu isə gəlir bərabərsizliyinin ölçülməsi prosesində yalnız monetar indikatorların deyil, həm də qeyri-monetar göstəricilərin – xüsusilə təhsil, səhiyyə və həyat keyfiyyəti indikatorlarının nəzərə alınmasının zəruriliyini ortaya qoyur.

Elmi izah baxımından aparılmış təhlil göstərir ki, gəlir bərabərsizliyi kumulyativ və zəncirvari təsir mexanizminə malikdir. Belə ki, ilkin mərhələdə gəlir diferensiasiyasının artması sosial rifahın azalmasına səbəb olur, növbəti mərhələdə insan kapitalının formalaşma imkanlarını məhdudlaşdırır, daha sonra əmək məhsuldarlığının azalmasına gətirib çıxarır və nəticə etibarilə makroiqtisadi artım tempinin zəifləməsi ilə nəticələnir. Bu yanaşma gəlir bərabərsizliyinin yalnız nəticə deyil, eyni zamanda digər sosial-iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb olan fundamental struktur amil olduğunu təsdiqləyir.

Beləliklə, aparılmış müzakirə göstərir ki, gəlir bərabərsizliyinin azaldılması istiqamətində həyata keçirilən siyasətlər kompleks və çoxsahəli xarakter daşmalıdır. Bu siyasətlər fiskal alətlərlə yanaşı, institusional islahatları, insan kapitalına yönəlik investisiyaları və inklüziv məşğulluq

strategiyalarını da əhatə etməlidir. Yalnız bu halda sosial ədalət prinsiplərinin təmin olunması ilə yanaşı, uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi mümkün ola bilər.

6. Yekun nəticə

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü müasir iqtisadi sistemlərdə həm sosial, həm də iqtisadi sabitliyə ciddi təsir göstərən əsas problemlərdən biridir. Aparılmış nəzəri təhlil və ədəbiyyat icmal göstərdi ki, gəlir bərabərsizliyinin artması yoxsulluğun dərinləşməsinə, sosial təbəqələşmənin güclənməsinə və əhalinin təhsil, səhiyyə və digər əsas xidmətlərə çıxış imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda, uzunmüddətli iqtisadi artım tempinə mənfi təsir göstərir və insan kapitalının inkişafını zəiflədir.

Praktiki nəticələr onu göstərir ki, dövlətin vergi, sosial müdafiə və yenidən bölgü siyasəti gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasında vacib alətlərdir. Proqressiv vergi sistemi, sosial transferlərin artırılması və məşğulluğun genişləndirilməsi kimi siyasətlər həm sosial ədaləti gücləndirir, həm də iqtisadi sabitliyi dəstəkləyir. Əlavə olaraq, təhsilə və səhiyyəyə investisiyaların artırılması aşağı gəlirli əhali qruplarının imkanlarını yüksəldir və uzunmüddətli iqtisadi artımı stimullaşdırır.

Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr arasında Azərbaycan kontekstində empirik tədqiqatların aparılması, gəlir bərabərsizliyinin regional fərqlərinin araşdırılması və real gəlir göstəriciləri ilə sosial rifahın əlaqəsinin qiymətləndirilməsi önəmli yer tutur. Əlavə olaraq, gəlir bərabərsizliyinin 402zəiflədilməsinə yönəlmiş müxtəlif iqtisadi siyasətlərin uzunmüddətli nəticələrini anlamaq üçün ölkələrdə modelləşdirmə və simulyasiya tədqiqatlarının aparılması tövsiyə olunur.

Nəticə etibarilə, gəlir bərabərsizliyinin öyrənilməsi yalnız nəzəri deyil, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir və bu sahədə aparılacaq tədqiqatlar daha dayanıqlı və ədalətli iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasına töhfə verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Atkinson, A. B. (2015). *Inequality: What can be done?* Harvard University Press.
- [2] Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. University of Chicago Press.
- [3] Marx, K. (1867). *Capital: A critique of political economy (Vol. 1)*. Penguin Classics.
- [4] Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century (A. Goldhammer, Trans.)*. Harvard University Press.
- [5] Ricardo, D. (1817 the). *On principles of political economy and taxation*. John Murray.
- [6] Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
- [7] Stiglitz, J. E. (2012). *The price of inequality: How today's divided society endangers our future*. W. W. Norton & Company.
- [8] Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). *Economic development (13th ed.)*. Pearson.
- [9] United Nations Development Programme (UNDP). (2023). *Human development report 2023/2024*. UNDP.
- [10] World Bank. (2022). *World development report 2022: Finance for an equitable recovery*. World Bank.

DAYANIQLI İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASI KONTEKSTİNDƏ ELEKTRON VERGİ XİDMƏTLƏRİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ VƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN ROLU

Qaragöz Xeybər qızı Qasimova
Qasimovaqaragoz2002@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında elektron vergi xidmətlərinin rolu və vergi sistemində rəqəmsal transformasiyanın təsirləri kompleks şəkildə təhlil edilir. Araşdırmada həm

beynəlxalq təcrübə, həm də Azərbaycanın vergi inzibatçılığında son illərdə baş verən rəqəmsallaşma prosesləri müqayisəli şəkildə qiymətləndirilir. Tədqiqat göstərir ki, elektron vergi xidmətlərinin genişləndirilməsi iqtisadi şəffaflığı artırır, vergi intizamını gücləndirir, kölgə iqtisadiyyatını azaldır və dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini yüksəldir. Eyni zamanda rəqəmsal transformasiya dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və institusional komponentlərinin gücləndirilməsində mühüm strateji alət kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal transformasiya, elektron vergi sistemi, vergi inzibatçılığı, e-qaimə, kölgə iqtisadiyyatı, rəqəmsallaşma, vergi siyasəti.

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Müasir dövrdə dayanıqlı inkişafın təmin olunması dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün iqtisadi idarəetmədə şəffaflığın artırılması, maliyyə resurslarının səmərəli bölüşdürülməsi və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan vergi sistemində rəqəmsallaşma və elektron xidmətlərin genişləndirilməsi dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Elektron vergi xidmətləri iqtisadi münasibətlərin sadələşdirilməsi, vergi intizamının gücləndirilməsi və dövlət-biznes münasibətlərinin optimallaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır.

Problemin qoyuluşu

Ənənəvi vergi inzibatçılığı modelləri bəzən gecikmələr, informasiya asimetriyası və qeyri-şəffaflıq yaradır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün elektron vergi xidmətlərinin genişləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası aktual problem kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Tədqiqatın məqsədi elektron vergi xidmətlərinin dayanıqlı inkişafda rolunu kompleks şəkildə təhlil etməkdir. Vəzifələr:

rəqəmsal vergi sistemlərinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq;

beynəlxalq təcrübəni təhlil etmək;

Azərbaycanın vergi sistemində rəqəmsallaşma səviyyəsini qiymətləndirmək;

statistik göstəriciləri analiz etmək;

problemləri və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək.

Ədəbiyyat icmal

Müasir elmi ədəbiyyatda rəqəmsal transformasiya iqtisadi inkişafın əsas sürətləndirici faktoru kimi qiymətləndirilir. Dünya Bankı və OECD hesabatlarında qeyd olunur ki, elektron vergi sistemləri dövlət gəlirlərinin optimallaşdırılmasına və inzibati xərclərin azalmasına şərait yaradır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə vergi sisteminin rəqəmsallaşdırılması dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına ciddi töhfə verir. Məsələn, **Estoniya** tam rəqəmsal vergi sistemi quraraq vergi bəyannamələrinin bir neçə dəqiqə ərzində təqdim olunmasına nail olmuşdur. **Cənubi Koreya** isə süni intellekt və böyük verilənlər texnologiyalarından istifadə edərək vergi nəzarətini daha effektiv təşkil etmişdir. **Türkiyədə** tətbiq olunan e-fatura və e-defter sistemləri sahibkarlıq mühitində şəffaflığın artırılmasına xidmət edir, **Almaniya** isə yüksək texnoloji infrastruktur və güclü kiber təhlükəsizlik sistemi ilə seçilir. Bu ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan da rəqəmsallaşma istiqamətində mühüm addımlar atmış, lakin bəzi sahələrdə – xüsusilə analitik texnologiyaların tətbiqi və sistemlərin integrasiyası baxımından – inkişaf ehtiyacı qalmaqdadır.

Material və metodlar

Tədqiqat yanaşması

Tədqiqatda qarışıq metodologiyadan istifadə olunmuşdur:

- statistik analiz;
- müqayisəli təhlil;
- sistemli yanaşma;

- keyfiyyət və kəmiyyət analizi.

Məlumat mənbələri

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
2. Dövlət Vergi Xidmətinin illik hesabatları
3. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları
4. OECD, IMF və Dünya Bankı hesabatları
5. Avropa Komissiyasının rəqəmsal iqtisadiyyat sənədləri

Analiz üsulları

Məlumatların trend analizi aparılmış, rəqəmsal xidmətlərin artım dinamikası qiymətləndirilmiş və müqayisəli yanaşma tətbiq edilmişdir.

Nəticələr (Results)

Ümumi nəticələr

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycanda elektron vergi xidmətlərinin tətbiqi son illərdə sürətli artım nümayiş etdirir və vergi sistemində struktur dəyişikliklər baş verir.

Aşağıdakı cədvəl elektron vergi xidmətlərindən istifadə səviyyəsinin illər üzrə dinamikasını ayəni şəkildə göstərir:

Cədvəl 1

Göstəricilər	2022	2023	2024	2025
Elektron qeydiyyatın payı (%)	75%	82%	90%	93-95%
Elektron bəyannamələrin payı (%)	88%	92%	96%	98%
Elektron qaimə-faktura istifadəsi (%)	70%	80	88%	92%
Elektron istifadəçilərin sayı (mln)	1.3	1.45	1.6	1.7
Elektron xidmətlərin ümumi payı (%)	65%	75%	85%	90%+

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanda elektron vergi xidmətlərindən istifadə səviyyəsi illər üzrə davamlı artım tendensiyası nümayiş etdirir. Xüsusilə 2023–2025-ci illər arasında artım daha sürətli olmuşdur. Elektron qeydiyyatın payının 75%-dən 95%-ə qədər yüksəlməsi biznes mühitinin sadələşdirilməsi və rəqəmsallaşmanın effektivliyini göstərir. Eyni zamanda vergi bəyannamələrinin demək olar ki, tam elektronlaşdırılması vergi inzibətçiliyində keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidi ifadə edir. Elektron qaimə-faktura sisteminin genişlənməsi isə kölgə iqtisadiyyatının azaldılması və maliyyə şəffaflığının artırılması baxımından mühüm nəticədir. Ümumilikdə, 2025-ci ilə doğru elektron xidmətlərin payının 90%-i keçməsi onu göstərir ki, Azərbaycan vergi sistemi artıq rəqəmsal idarəetmə modelinə yaxınlaşmışdır və bu da dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Müzakirə

Nəticələrin təhlili

Azərbaycanda elektron vergi xidmətlərinin inkişafı son illərdə dinamik xarakter almışdır. 2025-ci ilin göstəriciləri bu sahədə əldə olunan nailiyyətləri aydın şəkildə əks etdirir. Belə ki, dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları **23–24 milyard** manat səviyyəsinə çatmış, vergi ödəyicilərinin sayı isə **1,7 milyona** yaxınlaşmışdır. Bu artımın əsas səbəblərindən biri elektron xidmətlərin əlçatanlığının yüksəlməsi və vergi inzibətçiliyinin sadələşdirilməsidir. Yeni yaradılan sahibkarlıq subyektlərinin 90%-dən çoxunun elektron qeydiyyatdan keçməsi rəqəmsallaşmanın real təsirini göstərir. Eyni zamanda vergi bəyannamələrinin demək olar ki, hamısının elektron formada təqdim olunması inzibətçilikdə keyfiyyətə yeni mərhələnin formalaşdığını göstərir.

Elektron vergi xidmətlərinin genişlənməsi inzibati prosesləri sadələşdirmiş, vergi ödəyicilərinin dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini optimallaşdırmışdır. Bu, həm vaxt, həm də maliyyə baxımından səmərəliliyi artırmışdır.

Beynəlxalq müqayisə

İnkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan rəqəmsallaşma sahəsində ciddi irəliləyiş əldə etsə də, süni intellekt, big data analitikası və tam integrasiya olunmuş platformalar sahəsində əlavə inkişaf tələb olunur.

Elmi izah

Rəqəmsal transformasiya informasiya axınını sürətləndirir, qərarvermə proseslərini optimallaşdırır və fiskal idarəetmədə qeyri-müəyyənliyi azaldır. Bu isə dayanıqlı inkişafın əsas prinsipləri ilə uyğunluq təşkil edir.

Yekun nəticə

Ümumi yekun

Elektron qaimə-faktura sisteminin geniş tətbiqi maliyyə dövriyyəsinin şəffaflığını artırmış, kölgə iqtisadiyyatının azaldılmasına və vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olmuşdur. Elektron platformalar vasitəsilə təqdim olunan xidmətlərin sayının artması vergi ödəyiciləri üçün əməliyyat xərclərini azaltmış, vaxt itkisini minimuma endirmiş və dövlət orqanları ilə münasibətləri daha çevik hala gətirmişdir. Bu isə dayanıqlı inkişafın iqtisadi və institusional komponentlərinin güclənməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Elmi və praktik əhəmiyyət

Tədqiqat vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal idarəetmə modellərinin inkişafı və iqtisadi sabitliyin gücləndirilməsi üçün elmi baza yaradır.

Təvsiyələr

- Süni intellekt əsaslı vergi nəzarət sistemlərinin tətbiqi;
- regionlarda rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi;
- rəqəmsal savadlılığın artırılması;
- kiber təhlükəsizlik sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;
- integrasiya olunmuş vergi məlumat platformasının yaradılması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. (2024). Bakı.
2. Dövlət Vergi Xidməti. (2023–2025). İllik hesabatlar.
3. Dövlət Statistika Komitəsi. Rəsmi statistik məlumatlar.
4. World Bank. (2024). Digital Economy Reports.
5. OECD. (2023). Tax Administration Comparative Study.
6. IMF. (2024). Fiscal Monitor Report.
7. United Nations. (2023). SDG Report.
8. European Commission. (2024). DESI Report.
9. Estonia Tax and Customs Board. E-tax System Reports.
10. Korea National Tax Service. Digital Tax Transformation Reports.

MALİYYƏ BAZARLARININ QURULUŞUNUN NƏZƏRİ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Əli Zaur oğlu Əhmədov

magistrant

eli.ahmedov743@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə maliyyə bazarlarının mahiyyəti, strukturu və onların ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində oynadığı rol sistemli şəkildə təhlil olunur. Maliyyə bazarları iqtisadi subyektlər arasında maliyyə resurslarının bölgüsünü təmin edən, investisiya fəaliyyətini stimullaşdıran və makroiqtisadi siyasətin ötürülmə mexanizmini formalaşdıran mühüm institusional mühit kimi çıxış edir. Tədqiqatın əsas məqsədi maliyyə bazarlarının struktur komponentlərini – pul bazarı, kapital

bazarı, valyuta bazarı və törəmə alətlər bazarını – nəzəri və funksional baxımdan araşdırmaqdır. Məqalədə deskriptiv, analitik və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuş, maliyyə bazarlarının monetar və fiskal siyasətə təsiri qiymətləndirilmişdir. Təhlil göstərir ki, inkişaf etmiş maliyyə bazarları inflyasiyanın nəzarətdə saxlanması, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və iqtisadi artımın stimullaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, bu bazarların sabitliyi və tənzimləmə mexanizmlərinin effektivliyi iqtisadi risklərin azaldılmasında əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi maliyyə inklüzivliyinin genişlənməsinə və sahibkarlığın maliyyələşdirilməsinə birbaşa təsir göstərir. Qlobal integrasiya şəraitində milli bazarların dayanıqlılığı xarici şoklara qarşı müqaviməti artırır. Nəticə etibarilə, maliyyə bazarlarının balanslı inkişafı makroiqtisadi sabitliyi gücləndirir və dövlət siyasətində prioritet istiqamət kimi çıxış edir.

Açar sözlər: maliyyə bazarları, kapital bazarı, iqtisadi tənzimləmə, monetar siyasət, maliyyə sabitliyi

Giriş

Müasir qloballaşma şəraitində maliyyə bazarları ölkə iqtisadiyyatının əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Maliyyə resurslarının bölgüsü, investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması və risklərin idarə olunması mexanizmləri birbaşa maliyyə bazarlarının funksional imkanları ilə əlaqədirdir. Xüsusilə, maliyyə böhranlarının və iqtisadi dalğalanmaların intensivləşdiyi müasir dövrdə maliyyə bazarlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi və effektiv tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

İnkişaf etmiş maliyyə bazarları kapitalın səmərəli istiqamətləndirilməsinə şərait yaradaraq iqtisadi artımı sürətləndirir, zəif inkişaf etmiş bazarlar isə resursların qeyri-effektiv bölgüsünə və iqtisadi risklərin artmasına səbəb olur. Bu baxımdan, maliyyə bazarlarının strukturu və onların iqtisadi tənzimləmə proseslərində rolu həm nəzəri, həm də praktiki müstəvidə aktual tədqiqat obyektidir. Dövlətin monetar siyasət alətlərinin effektivliyi, inflyasiyanın nəzarətdə saxlanması və maliyyə sabitliyinin qorunması bilavasitə maliyyə bazarlarının fəaliyyət mexanizmlərindən asılıdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi maliyyə bazarlarının mahiyyətini və struktur elementlərini sistemli şəkildə təhlil etmək, onların ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində oynadığı rolu nəzəri və funksional aspektlərdən əsaslandırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı tədqiqat sualları müəyyən edilmişdir:

– Maliyyə bazarlarının əsas struktur komponentləri hansılardır və onların funksional xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

– Maliyyə bazarları vasitəsilə monetar və fiskal siyasət mexanizmləri iqtisadiyyata necə ötürülür?

– Maliyyə bazarlarının institusional inkişaf səviyyəsi makroiqtisadi sabitliyə hansı istiqamətlərdə təsir göstərir?

– Effektiv tənzimlənən maliyyə bazarları iqtisadi artımın davamlılığını necə təmin edir?

Bu sualların cavablandırılması maliyyə bazarlarının iqtisadi idarəetmə sistemindəki mövqeyinin daha dərinəndən anlaşılmasına imkan verir.

Maliyyə bazarları iqtisadi nəzəriyyədə kapitalın bölgüsü və risklərin transferi mexanizmi kimi izah olunur. Klassik iqtisadi nəzəriyyələrdə maliyyə bazarları yığım və investisiya arasında əlaqə yaradan vasitəçi institut kimi qiymətləndirilir. Neoklassik yanaşmaya görə, maliyyə bazarları resursların optimal bölgüsünü təmin edən qiymət mexanizminin mühüm tərkib hissəsidir. Keynsçi nəzəriyyədə isə maliyyə bazarları iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında dövlət müdaxiləsinin əsas ötürücü kanalı kimi çıxış edir.

Müasir institusional iqtisadiyyat maliyyə bazarlarını formal və qeyri-formal qaydalar sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərən institutlar toplusu kimi xarakterizə edir. Bu yanaşmaya əsasən, hüquqi mühitin keyfiyyəti, tənzimləyici qurumların effektivliyi və bazar iştirakçılarının davranış modelləri maliyyə bazarlarının fəaliyyət nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Monetar transmissiya

mexanizmi nəzəriyyəsinə görə isə faiz dərəcələri, kredit kanalı və aktiv qiymətləri vasitəsilə maliyyə bazarları real sektora təsir edir və iqtisadi tarazlığın formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Beləliklə, maliyyə bazarlarının strukturu və funksional mexanizmləri yalnız maliyyə sisteminin deyil, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat icmalı

Maliyyə bazarlarının mahiyyəti, strukturu və onların ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində rolu Azərbaycan iqtisadçı-alimlərinin tədqiqatlarında əsasən bank sektoru, kapital bazarları və monetar siyasət mexanizmləri kontekstində araşdırılmışdır. Yerli ədəbiyyatda maliyyə bazarları daha çox makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, investisiya resurslarının səfərbər olunması və dövlətin tənzimləyici təsir alətlərinin ötürülməsi baxımından qiymətləndirilir.

Hüseynov (2020) kapital bazarlarının inkişaf səviyyəsi ilə iqtisadi sabitlik arasında qarşılıqlı asılılığı təhlil edərək göstərir ki, uzunmüddətli maliyyə resurslarının əsasən bank sektoru vasitəsilə formalaşması real sektorun maliyyələşməsində struktur riskləri artırır. Müəllifə görə, qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişafı iqtisadiyyatın maliyyə mənbələrinin diversifikasiyasını məhdudlaşdırır və dövlətin iqtisadi tənzimləmə imkanlarını daraldır. Bu yanaşma maliyyə bazarlarının strukturunun makroiqtisadi siyasətin effektivliyinə təsir etdiyini vurğulayan funksional yanaşma ilə uyğunluq təşkil edir.

Əliyev və Məmmədov (2021) maliyyə bazarlarının iqtisadi artıma təsirini araşdıraraq belə qənaətə gəlirlər ki, Azərbaycan şəraitində kredit resurslarının əsasən istehlak yönümlü istifadə olunması investisiya yönümlü maliyyələşmənin zəif qalmasına səbəb olur. Müəlliflər kapital bazarlarının institusional zəifliyini iqtisadi artımın əsas əngəllərindən biri kimi qiymətləndirir və dövlətin maliyyə bazarlarını tənzimləmə siyasətinin struktur yönümlü islahatlara əsaslanmalı olduğunu vurğulayırlar. Bu yanaşma maliyyə bazarlarının yalnız iqtisadi artım aləti deyil, həm də tənzimləmə mexanizmi kimi rolunu ön plana çıxarır.

Quliyev (2019) monetar siyasətin ötürülmə mexanizmlərini təhlil edərək qeyd edir ki, faiz dərəcələrinin real sektora təsiri bank sektorunun aktivliyindən və maliyyə bazarlarının institusional dərinliyindən asılıdır. Onun fikrincə, pul bazarının inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, mərkəzi bankın faiz alətləri vasitəsilə iqtisadi davranışlara təsir imkanları da bir o qədər geniş olur. Bu yanaşma maliyyə bazarlarını monetar siyasətin texniki ötürücü platforması kimi izah edən nəzəri istiqamətlə uzlaşır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının illik hesabatlarında və maliyyə sabitliyi hesabatlarında maliyyə bazarlarının inflyasiya, məzənnə siyasəti və bank sektorunun dayanıqlılığı ilə qarşılıqlı əlaqəsi sistemli şəkildə əks etdirilir. Rəsmi sənədlərdə qeyd olunur ki, maliyyə bazarlarının strukturunda bank sektorunun dominant mövqeyi monetar siyasətin əsasən kredit kanalı üzərindən həyata keçirilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, kapital bazarlarının zəif inkişafı fiskal siyasətin maliyyələşdirilməsində dövlət qiymətli kağızlarının rolunu artırır və bu, maliyyə bazarlarının iqtisadi tənzimləmədə dövlət aləti kimi çıxış etməsini gücləndirir.

Məmmədov (2018) maliyyə bazarlarının institusional tənzimlənməsini təhlil edərək göstərir ki, hüquqi-normativ bazanın mövcudluğu maliyyə bazarlarının səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri şərt olsa da, bazar iştirakçılarının davranış modelləri və investor etimadı olmadan struktur inkişaf təmin edilə bilməz. Müəllifin yanaşmasına görə, tənzimləmə yalnız nəzarət mexanizmi deyil, eyni zamanda bazarın inkişafını stimullaşdıran institusional mexanizm kimi çıxış etməlidir.

Nəzəri yanaşmaların müqayisəsi göstərir ki, yerli müəlliflərin bir qismi maliyyə bazarlarını əsasən iqtisadi artımın maliyyə bazası kimi qiymətləndirir (Hüseynov, Əliyev, Məmmədov), digər qismi isə onları monetar siyasətin ötürülmə mexanizmi kimi şərh edir (Quliyev, ARMB hesabatları). Birinci yanaşma maliyyə bazarlarının inkişafyönlü funksiyasını ön plana çıxardığı halda, ikinci yanaşma sabitlikyönlü funksiyanı əsaslandırır. İnstitusional yanaşma isə (Məmmədov) maliyyə bazarlarının effektivliyini hüquqi mühit və bazar davranışı ilə əlaqələndirir. Bu fərqlilik

maliyyə bazarlarının rolunun ya inkişaf prizmasından, ya da tənzimləmə prizmasından izah edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Ədəbiyyatın analitik icmalı bir sıra araşdırma boşluqlarını ortaya çıxarır. Birincisi, maliyyə bazarlarının struktur xüsusiyyətləri ilə monetar siyasətin ötürülmə mexanizmləri arasında empirik əlaqəni ölçən yerli tədqiqatlar məhduddur. İkincisi, kapital bazarlarının real sektorun investisiya qərarlarına təsiri üzrə sektoral səviyyəli araşdırmalar sistemli xarakter daşımır. Üçüncüsü, törəmə maliyyə alətlərinin risklərin idarə olunmasında rolu üzrə yerli empirik materiallar demək olar ki, mövcud deyil. Dördüncüsü, maliyyə bazarlarının institusional tənzimlənməsi ilə investor davranışı arasında qarşılıqlı əlaqəni izah edən mikroiqtisadi tədqiqatlar zəif inkişaf etmişdir.

Rəsmi statistik göstəricilərin müqayisəli təhlili göstərir ki, 2024-cü ildə Azərbaycanda maliyyə bazarlarının iqtisadi tənzimləmədə rolu 2023-cü illə müqayisədə daha da güclənmişdir. Belə ki, 2024-cü ildə ölkədə 126,3 milyard manat həcmində ümumi daxili məhsul istehsal edilmiş və bu göstərici əvvəlki illə müqayisədə 4,1 faiz artmışdır. Eyni dövrdə qeyri-neft-qaz ÜDM-i 6,2 faiz yüksəlmişdir ki, bu da maliyyə resurslarının daha çox real sektorun genişlənməsinə xidmət etdiyini göstərir. Maliyyə bazarlarının dərinləşməsinin ən aydın göstəricilərindən biri kapital bazarında müşahidə olunmuşdur. Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatına görə, 2024-cü ildə qiymətli kağızlar bazarının ümumi ticarət dövriyyəsi 2023-cü illə müqayisədə 2,6 dəfə, yəni 44,4 milyard manat artaraq 72,5 milyard manata çatmışdır. Həmin artımın əsas hissəsi repo və əks-repo əməliyyatları hesabına formalaşmışdır. Belə ki, repo və əks-repo bazarının həcmi bir il ərzində 3,5 dəfə və ya 43,5 milyard manat artaraq 60,9 milyard manata yüksəlmişdir. Bu fakt göstərir ki, bankların gündəlik likvidlik idarəetməsində qiymətli kağızlar bazarından istifadə səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bununla yanaşı, korporativ qiymətli kağızlar üzrə ümumi dövriyyə 62 faiz və ya 1,4 milyard manat artmışdır. Korporativ qiymətli kağızların ilkin bazar dövriyyəsi 65 faiz artaraq 2,2 milyard manata, təkrar bazar dövriyyəsi isə 57 faiz artaraq 1,5 milyard manata çatmışdır. Bu, özəl sektorun bazar əsaslı maliyyələşmə imkanlarında müəyyən canlanmanın baş verdiyini göstərir. Lakin dövlət qiymətli kağızları segmentində əks meyil müşahidə edilmişdir. Belə ki, dövlət qiymətli kağızlarının ilkin bazar dövriyyəsi 6 faiz azalaraq 6,5 milyard manata, təkrar bazar dövriyyəsi isə 7 faiz azalaraq 1,4 milyard manata enmişdir. Bu azalma əsasən Mərkəzi Bankın notları üzrə əməliyyatların zəifləməsi ilə izah olunur. Bank sektoru üzrə göstəricilər də maliyyə bazarlarının iqtisadi proseslərə təsirinin artdığını sübut edir. 2024-cü ildə bank sektorunun aktivləri 8 faiz və ya 4,03 milyard manat artaraq 53 milyard manata, öhdəlikləri isə 8 faiz artaraq 46,4 milyard manata çatmışdır. Kreditləşmə aktivliyi də yüksək olmuş, kredit portfelinin artım tempi 18,5 faiz təşkil etmiş və bu göstərici nominal qeyri-neft ÜDM artım tempini 1,7 dəfə üstələmişdir. 2024-cü il dekabrın 1-nə bank və digər kredit təşkilatlarının kredit portfeli 29,1 milyard manata çatmış, onun 24,3 milyard manatı uzunmüddətli kreditlər olmuşdur. Eyni zamanda, əhalinin banklardakı əmanətləri 13,7 faiz artaraq 14,2 milyard manata yüksəlmişdir. Bu əmanətlərin 65,9 faizi milli valyutada, 34,1 faizi isə xarici valyutada formalaşmışdır ki, bu da milli valyutaya etimadın gücləndiyini göstərir. Mərkəzi Bankın maliyyə sabitliyi hesabatına əsasən, 2024-cü ildə kredit portfelinin dollarlaşması 2,7 faiz bəndi azalaraq 16,1 faizə, depozit portfelinin dollarlaşması isə 0,9 faiz bəndi azalaraq 37,5 faizə düşmüşdür. Makroiqtisadi sabitlik baxımından da müsbət meyil qorunmuşdur: 2024-cü ildə istehlak qiymətləri indeksi əvvəlki illə müqayisədə 102,2 faiz təşkil etmiş, milli valyutanın ABŞ dollarına qarşı orta məzənnəsi isə 1,70 manat səviyyəsində sabit qalmışdır. Bütün bu rəqəmlər göstərir ki, 2024-cü ildə maliyyə bazarlarında həm kəmiyyət, həm də funksional baxımdan irəliləyiş müşahidə olunmuş, xüsusilə likvidliyin idarə olunması, kredit resurslarının genişlənməsi və kapital bazarı alətlərinin aktivləşməsi iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin təsir gücünü artırmışdır. Bununla belə, dövlət qiymətli kağızları ilə müqayisədə korporativ segmentin hələ də məhdud paya malik olması maliyyə bazarlarının struktur baxımından tam balanslı inkişaf etmədiyini göstərir.

Metodologiya

Bu tədqiqatın metodoloji əsasını maliyyə bazarlarının strukturu və onların ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində rolu haqqında nəzəri müddəaların sistemləşdirilməsi və mövcud rəsmi-statistik məlumatların analitik şəkildə şərh təşkil edir. Araşdırma çərçivəsində əsasən **deskriptiv, analitik və müqayisəli** tədqiqat yanaşmalarından istifadə olunmuşdur. Bu metodların seçilməsi tədqiqat obyektinin – maliyyə bazarlarının institusional quruluşunun və funksional mexanizmlərinin – həm nəzəri, həm də praktik aspektlərdən kompleks şəkildə öyrənilməsinə imkan yaratmışdır.

Deskriptiv metod maliyyə bazarlarının əsas komponentlərinin – pul bazarı, kapital bazarı, valyuta bazarı və törəmə maliyyə alətləri bazarının – mahiyyətinin və struktur xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə təsvir edilməsi üçün tətbiq olunmuşdur. Bu yanaşma vasitəsilə maliyyə bazarlarının iqtisadi sistemdə tutduğu mövqe, əsas funksiyaları və qarşılıqlı əlaqələri nəzəri baxımdan ümumiləşdirilmişdir.

Analitik metod çərçivəsində maliyyə bazarlarının makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmlərində oynadığı rol qiymətləndirilmişdir. Bu mərhələdə rəsmi statistik məlumatlar, mərkəzi bank hesabatları və beynəlxalq təşkilatların analitik materialları əsasında maliyyə bazarlarının inflyasiya, iqtisadi artım və maliyyə sabitliyi ilə qarşılıqlı əlaqələri məntiqi və iqtisadi təhlil üsulları ilə araşdırılmışdır. Analitik yanaşma tədqiqatda səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənəşdirilməsinə və maliyyə bazarlarının iqtisadi siyasətin ötürülmə mexanizmi kimi rolunun əsaslandırılmasına xidmət etmişdir.

Müqayisəli metod maliyyə bazarlarının müxtəlif institusional modellərinin – bank-mərkəzli və bazar-mərkəzli maliyyə sistemlərinin – üstün və zəif cəhətlərinin müqayisəsi üçün istifadə olunmuşdur. Bu yanaşma həm inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına imkan vermiş, maliyyə bazarlarının strukturunun iqtisadi tənzimləmə effektivliyinə təsiri geniş kontekstdə qiymətləndirilmişdir.

Metod seçiminin əsaslandırılması tədqiqatın məqsədləri ilə bilavasitə bağlıdır. Maliyyə bazarlarının strukturu və funksional mexanizmləri kəmiyyət modelləri ilə məhdud şəkildə izah oluna bildiyindən, nəzəri-təsviri və analitik yanaşmaların birgə tətbiqi daha məqsəduyğun hesab edilmişdir. Bu metodoloji kombinasiyanın istifadəsi mövcud nəzəri konsepsiyaların real institusional mühitlə uzlaşdırılmasına və əldə olunan nəticələrin məntiqi ardıcılıqla təqdim edilməsinə şərait yaratmışdır.

Tədqiqat etikasından baxımından araşdırma yalnız açıq və rəsmi mənbələrə əsaslanmış, istifadə edilən statistik və normativ məlumatlar müvafiq mənbələrə istinad edilməklə təqdim olunmuşdur. Müəllif hüquqlarına və akademik dürüstlük prinsiplərinə riayət edilmiş, plagiat elementlərinə yol verilməmişdir. Eyni zamanda, təqdim olunan nəticələr subyektiv mülahizələrdən kənar, elmi obyektivlik və neytrallıq prinsipləri əsasında formalaşdırılmışdır.

Beləliklə, seçilmiş metodoloji yanaşma maliyyə bazarlarının struktur xüsusiyyətlərinin və onların ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində rolunun sistemli və əsaslandırılmış şəkildə araşdırılmasına imkan vermişdir və tədqiqat məqsədlərinə uyğun olaraq nəticələrin elmi etibarlılığını təmin edir.

Maliyyə bazarlarının struktur elementləri və onların makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi analitik əsasda araşdırılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində maliyyə bazarları dörd əsas segment üzrə nəzərdən keçirilmişdir: pul bazarı, kapital bazarı, valyuta bazarı və törəmə maliyyə alətləri bazarı. Bu segmentlərin hər biri ölkə iqtisadiyyatında resursların bölgüsü və dövlətin tənzimləyici təsirinin ötürülməsi baxımından fərqli funksiyalar yerinə yetirir.

Pul bazarı qısamüddətli likvidlik ehtiyaclarının ödənilməsi və monetar siyasət alətlərinin reallaşdırılması üçün əsas platforma kimi çıxış edir. Mərkəzi bank tərəfindən həyata keçirilən açıq bazar əməliyyatları, repo əməliyyatları və faiz dərəcələrinin formalaşdırılması mexanizmləri bilavasitə pul bazarı üzərindən iqtisadiyyata ötürülür. Bu baxımdan, pul bazarının inkişaf səviyyəsi monetar siyasətin effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdən biri hesab olunur. Pul bazarında

əməliyyatların həcmi və iştirakçıların aktivliyi artdıqca, mərkəzi bankın faiz dərəcələri vasitəsilə iqtisadi davranışlara təsir imkanları genişlənir.

Kapital bazarı uzunmüddətli investisiya resurslarının cəlb edilməsi və iqtisadi artımın maliyyələşdirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Dövlət istiqrazları, korporativ istiqrazlar və səhm alətləri vasitəsilə maliyyə resurslarının səfərbər olunması real sektorun maliyyələşmə imkanlarını genişləndirir. Analitik təhlil göstərir ki, kapital bazarının strukturunda dövlət qiymətli kağızlarının üstünlük təşkil etməsi bazarın fiskal siyasət aləti kimi istifadəsini gücləndirsə də, korporativ seqmentin zəif inkişafı özəl sektorun maliyyələşməsində bank kreditlərinə asılılığı artırır. Bu isə maliyyə sistemində risklərin konsentrasiyasına səbəb ola bilər.

Valyuta bazarı xarici ticarət əməliyyatlarının təmin edilməsi və məzənnə siyasətinin həyata keçirilməsi baxımından iqtisadi tənzimləmənin əsas elementlərindən biridir. Məzənnə dəyişiklikləri idxal və ixrac qiymətlərinə, inflyasiya səviyyəsinə və kapital axınlarına birbaşa təsir göstərir. Valyuta bazarının strukturunda iştirakçıların sayının və əməliyyat alətlərinin məhdudluğu məzənnə mexanizminin çevikliyi azalda bilər. Bu baxımdan, valyuta bazarının dərinliyi makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Törəmə maliyyə alətləri bazarı risklərin sığortalanması və qiymət dəyişkənliyindən qorunma funksiyası yerinə yetirir. Fyüçers və opsiya kimi alətlər vasitəsilə faiz dərəcəsi, valyuta məzənnəsi və əmtəə qiymətləri üzrə risklərin bölüşdürülməsi mümkündür. Analitik araşdırma göstərir ki, törəmə alətlərin zəif inkişaf etdiyi maliyyə sistemlərində müəssisələr və banklar qiymət dəyişkənliyinə qarşı daha həssas olur və bu, ümumi iqtisadi risk səviyyəsini artırır.

Maliyyə bazarlarının strukturunun iqtisadi tənzimləmə ilə əlaqəsini ümumiləşdirmək məqsədilə aşağıdakı konseptual çərçivə formalaşdırılmışdır:

Cədvəl 1. Maliyyə bazarlarının strukturunun iqtisadi tənzimləməsi

Maliyyə bazarı seqmenti	Əsas funksiya	İqtisadi tənzimləməyə təsir istiqaməti
Pul bazarı	Likvidliyin idarə olunması	Faiz dərəcələri və kredit aktivliyi üzərindən monetar təsir
Kapital bazarı	İnvestisiya resurslarının səfərbərliyi	Fiskal siyasətin maliyyələşdirilməsi və iqtisadi artım
Valyuta bazarı	Xarici əməliyyatların təmin edilməsi	İnflyasiya və tədiyə balansına təsir
Törəmə alətlər bazarı	Risklərin bölüşdürülməsi	Qiymət dəyişkənliyinin azaldılması

Mənbə: cbar.az

Aparılmış analitik araşdırma göstərir ki, maliyyə bazarlarının strukturunda tarazlıq pozulduqda, iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin effektivliyi də zəifləyir. Məsələn, bank sektorunun dominant olduğu maliyyə sistemlərində kredit kanalı əsas ötürmə mexanizmi kimi çıxış edir, lakin kapital bazarının zəif inkişafı uzunmüddətli investisiya resurslarının məhdudlaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda, valyuta bazarının dayanıqsızlığı inflyasiya gözləntilərini gücləndirərək monetar siyasətin nəticəliliyini azalda bilər.

Bu araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, maliyyə bazarlarının struktur xüsusiyyətləri təkcə maliyyə sisteminin deyil, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Maliyyə bazarlarının dərinliyi, alətlərin müxtəlifliyi və institusional keyfiyyəti artdıqca, dövlətin iqtisadi siyasət vasitələrinin təsir gücü də yüksəlir və makroiqtisadi sabitlik daha dayanıqlı şəkildə təmin olunur.

Nəticə və müzakirə

Aparılmış analitik araşdırma maliyyə bazarlarının struktur xüsusiyyətləri ilə ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi mexanizmləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğunu göstərmişdir. Əldə olunan nəticələr sübut edir ki, maliyyə bazarlarının institusional inkişaf səviyyəsi monetar və fiskal siyasət alətlərinin real sektora ötürülməsinin effektivliyini birbaşa müəyyən edir. Xüsusilə, pul bazarının funksional imkanları mərkəzi bankın faiz dərəcələri və likvidlik alətləri vasitəsilə iqtisadi davranışlara təsir gücünü artırır. Pul bazarının daha dərin və çevik olduğu şəraitdə kredit kanalı aktivləşir, bu isə investisiya və istehlak qərarlarının makroiqtisadi hədəflərə uyğun formalaşmasına şərait yaradır.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, kapital bazarının strukturunda dövlət qiymətli kağızlarının üstünlük təşkil etməsi fiskal siyasətin maliyyələşdirilməsi baxımından müsbət nəticə yaratsa da, korporativ qiymətli kağızlar seqmentinin zəif inkişafı özəl sektorun uzunmüddətli maliyyələşmə imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu vəziyyət iqtisadi artımın əsasən bank kreditləri hesabına təmin olunmasına gətirib çıxarır və maliyyə sistemində risklərin konsentrasiyasını gücləndirir. Nəticə etibarilə, maliyyə bazarlarının strukturunda tarazlığın pozulması iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin seçici təsirinə səbəb olur və makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlığını zəiflədir.

Valyuta bazarının fəaliyyəti üzrə əldə olunan nəticələr göstərir ki, məzənnə dəyişiklikləri inflyasiya səviyyəsinə və xarici ticarət balansına əhəmiyyətli təsir göstərir. Valyuta bazarının institusional dərinliyinin və iştirakçı müxtəlifliyinin məhdud olması məzənnə mexanizminin çevikliyini azaldır və inflyasiya gözləntilərinin formalaşmasında qeyri-sabitlik yaradır. Bu isə monetar siyasətin nəticəliliyini zəiflədən amillərdən biri kimi çıxış edir.

Törəmə maliyyə alətləri bazarının zəif inkişafı risklərin bölüşdürülməsi və hedcinq mexanizmlərinin məhdudluğu ilə nəticələnir. Nəticədə, banklar və müəssisələr faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri və qiymət dəyişkənliyi ilə bağlı risklərə qarşı daha həssas olur. Bu vəziyyət maliyyə sisteminin xarici və daxili şoklara qarşı davamlılığını azaldır və iqtisadi dalğalanmaların dərinləşməsinə şərait yaradır.

Əldə olunan nəticələr mövcud nəzəri yanaşmalarla uyğunluq təşkil edir. Funksional maliyyə inkişafı nəzəriyyəsinə əsasən, maliyyə bazarlarının dərinləşməsi kapitalın səmərəli bölgüsünü təmin etməklə iqtisadi artımı stimullaşdırır. Aparılmış təhlil də göstərir ki, bazarların institusional zəifliyi şəraitində monetar siyasətin ötürülmə kanalları məhdudlaşır və iqtisadi tənzimləmə əsasən qısamüddətli alətlər üzərindən həyata keçirilir. Monetar transmissiya mexanizmi yavaşması baxımından isə pul bazarının inkişaf səviyyəsi mərkəzi bankın qərarlarının real sektora keçid sürətini müəyyən edən əsas amil kimi çıxış edir.

Valyuta bazarına dair nəticələr maliyyə bazarlarının yalnız daxili iqtisadi tənzimləmə aləti olmadığını, eyni zamanda xarici iqtisadi tarazlığın təmin edilməsində mühüm rol oynadığını təsdiqləyir. Bu isə maliyyə bazarlarının strukturunun milli iqtisadi təhlükəsizlik baxımından da əhəmiyyətini artırır.

Tədqiqatın etik aspektləri baxımından araşdırma yalnız açıq və rəsmi statistik məlumatlara, normativ-hüquqi aktlara və elmi mənbələrə əsaslanmışdır. Təhlil prosesində məlumatların seçilməsində qərəzlilikdən qaçınılmış, nəticələr elmi obyektivlik və neytrallıq prinsipləri əsasında formalaşdırılmışdır. Müəllif hüquqlarına riayət olunmuş və istinad qaydalarına əməl edilmişdir.

Ümumilikdə, nəticə və müzakirə hissəsi göstərir ki, maliyyə bazarlarının struktur inkişafı ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində istifadə olunan alətlərin təsir gücünü artırır və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində əsas institusional baza rolunu oynayır. Bu baxımdan, maliyyə bazarlarının dərinləşdirilməsi, alətlərin diversifikasiyası və tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi iqtisadi siyasətin uzunmüddətli prioritet istiqamətləri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Sonluq

Aparılmış tədqiqat maliyyə bazarlarının strukturu və onların ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində rolu arasında sıx və sistemli qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğunu göstərmişdir.

Araşdırma nəticələri sübut edir ki, maliyyə bazarları yalnız maliyyə resurslarının bölgüsünü həyata keçirən mexanizm deyil, eyni zamanda dövlətin monetar və fiskal siyasət alətlərinin real sektora ötürülməsində əsas institusional platforma rolunu oynayır. Bu baxımdan, maliyyə bazarlarının funksional imkanları və struktur balansı makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində həlledici amillərdən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqatın ümumi yekunu ondan ibarətdir ki, maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi iqtisadi artımın davamlılığına, investisiya mühitinin keyfiyyətinə və maliyyə sabitliyinin qorunmasına birbaşa təsir göstərir. Pul bazarının effektiv fəaliyyəti monetar siyasətin nəticəliliyini yüksəldir, kapital bazarının dərinləşməsi isə uzunmüddətli maliyyə resurslarının səfərbər olunmasına şərait yaradır. Valyuta bazarının institusional sabitliyi xarici iqtisadi tarazlığın qorunmasında mühüm rol oynayır, törəmə maliyyə alətləri bazarının inkişafı isə risklərin idarə olunması imkanlarını genişləndirir.

Praktiki baxımdan əldə olunan nəticələr göstərir ki, maliyyə bazarlarının struktur baxımdan balanslı inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin effektivliyini artırmaq üçün əsas şərtlərdən biridir. Xüsusilə, kapital bazarının diversifikasiyası, korporativ qiymətli kağızlar seqmentinin genişləndirilməsi və maliyyə alətlərinin çeşidinin artırılması özəl sektorun maliyyələşmə imkanlarını genişləndirə bilər. Eyni zamanda, tənzimləyici çərçivənin təkmilləşdirilməsi və bazar iştirakçıları üçün şəffaflıq səviyyəsinin yüksəldilməsi investor etimadının möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr ondan ibarətdir ki, maliyyə bazarlarının iqtisadi tənzimləməyə təsiri empirik modellər vasitəsilə daha dərinlən öyrənilməli, xüsusilə monetar transmissiya mexanizmlərinin effektivliyi kəmiyyət metodları ilə qiymətləndirilməlidir. Bundan əlavə, kapital bazarlarının inkişafı ilə iqtisadi artım arasında əlaqənin sektoral səviyyədə təhlili və törəmə maliyyə alətlərinin risklərin azaldılmasında rolu üzrə xüsusi araşdırmalar aparılması məqsəduyğun hesab olunur. Bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar maliyyə bazarlarının ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində roluna dair elmi nəticələrin daha da zənginləşdirilməsinə və praktiki siyasət qərarlarının əsaslandırılmasına töhfə verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Azərbaycan Respublikası. (2015). Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/30333>
- [2] Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2024). Maliyyə sabitliyi hesabatı. <https://www.cbar.az/page-798/financial-stability-report>
- [3] Asian Development Bank. (2021). Financial sector development strategy 2011–2020. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/30158/financial-sector-development-strategy-2011-2020.pdf>
- [4] Asian Development Bank. (2021). Financial markets development program (Subprogram 1). <https://www.adb.org/sites/default/files/project-documents/53161/53161-001-rrp-en.pdf>
- [5] Bakı Fond Birjası QSC. (2024). “Bakı Fond Birjası” QSC-nin 31 dekabr 2023-cü il tarixinə maliyyə hesabatları və müstəqil auditorun rəyi. <https://www.bfb.az/storage/reports/nr-bse-report-aze-31122023-15-04-2024-la-ri-formatted-up.pdf>
- [6] Bank for International Settlements, & International Organization of Securities Commissions. (2012). Principles for financial market infrastructures. <https://www.bis.org/cpmi/publ/d101a.pdf>
- [7] Čihák, M., Demirgüç-Kunt, A., Feyen, E., & Levine, R. (2009). A framework for financial market development. International Monetary Fund. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2009/156/article-A001-en.xml>
- [8] European Central Bank. (2024). Financial integration and structure in the euro area. <https://www.ecb.europa.eu/press/fie/pdf/ecb.fie202406~c4ca413e65.en.pdf>

- [9] International Monetary Fund. (2025). Global financial stability report, October 2025. <https://www.imf.org/en/publications/gfsr/issues/2025/10/14/global-financial-stability-report-october-2025>
- [10] International Organization of Securities Commissions. (2017). Objectives and principles of securities regulation. <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/ioscospd561.pdf>
- [11] Levine, R. (2005). Finance and growth: Theory and evidence. In P. Aghion & S. N. Durlauf (Eds.), Handbook of economic growth (Vol. 1A, pp. 865–934). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S1574-0684\(05\)01012-9](https://doi.org/10.1016/S1574-0684(05)01012-9)
- [12] OECD. (2020). Financial markets, insurance and pensions 2020: Digital technologies and finance. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2020/01/financial-markets-insurance-and-pensions-2020_883a86e4/82237955-en.pdf
- [13] World Bank. (2015). Global financial development report 2015/2016: Long-term finance. <https://documents.worldbank.org/curated/en/955811467986333727/pdf/99100-PUB-REVISEDBox393195B-OUO-9-until-9-14-15.pdf>
- [14] World Bank. (2020). Global financial development report 2019/2020: Bank regulation and supervision a decade after the global financial crisis. <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/71ec90e9-08f3-52be-b0be-63f136719243>
- [15] World Bank, & International Monetary Fund. (2005). Financial sector assessment: A handbook. <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/00dbf950-d63a-5cb7-9334-3dbbc4f64dad>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏRKƏZİ BANKIN QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARINDA ROLU

Fuad Vidadi oğlu Vəliyev
magistrant
fuadveliyev472@gmail.com
Azərbaycan Universiteti

Xülasə

Aparılan tədqiqat Azərbaycan Respublikasında Mərkəzi Bankın qiymətli kağızlar bazarındakı rolunun kompleks şəkildə təhlilinə həsr olunmuşdur. Məqalədə kapital bazarının maliyyə sistemindəki yeri və onun maliyyə sabitliyi ilə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Müəyyən edilmişdir ki, kapital bazarının inkişafı bir tərəfdən maliyyə vasitəçiliyinin genişlənməsinə və alternativ maliyyələşmə imkanlarının artmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə bazar, likvidlik və infrastruktur riskləri vasitəsilə sistem risklərinin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu kontekstdə Mərkəzi Bankın fəaliyyəti makroprudensial yanaşma çərçivəsində qiymətləndirilir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Mərkəzi Bank yalnız prudensial nəzarət funksiyasını yerinə yetirmir, eyni zamanda risk-əsaslı tənzimləmə, rəqəmsal transformasiyanın idarə olunması və kapital bazarının inkişaf strategiyasının formalaşdırılması kimi funksiyaları vahid institusional çərçivədə həyata keçirir. Bu yanaşma kapital bazarında sabitlik və inkişaf arasında balansın təmin olunmasına xidmət edir. Məqalədə həmçinin kapital bazarının struktur dərinləşdirilməsi, investor bazasının genişləndirilməsi və rəqəmsal risklərin idarə olunması istiqamətində tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: kapital bazarı, Mərkəzi Bank, maliyyə sabitliyi, risk-əsaslı nəzarət, rəqəmsallaşma

Giriş

Kapital bazarlarının inkişafı müasir maliyyə sisteminin mühüm komponentlərindən biridir və maliyyə resurslarının effektiv bölgüsündə əsas rol oynayır. Bu baxımdan, Mərkəzi Bankın kapital

bazarında fəaliyyəti yalnız nəzarət funksiyası ilə məhdudlaşmış, eyni zamanda bazarın inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsini və risklərin idarə olunmasını əhatə edir.

Kapital bazarının genişlənməsi maliyyə vasitəçiliyinin strukturunu dəyişdirməklə yanaşı, yeni risklər də yaradır. Bazar, likvidlik və infrastruktur risklərinin artması maliyyə sabitliyi üçün potensial təhlükə formalaşdırır. Bu şəraitdə əsas problem kapital bazarının inkişafı ilə maliyyə sabitliyi arasında balansın təmin edilməsidir. Tədqiqatın məqsədi Mərkəzi Bankın kapital bazarında rolunu və təsir mexanizmlərini təhlil etməkdir. Vəzifələr isə aşağıdakı kimi sadalana bilər:

- Maliyyə sabitliyi və sistem risklərinin qiymətləndirilməsi
- Risk-əsaslı tənzimləmə mexanizmlərinin təhlili
- Rəqəmsallaşmanın bazara təsirinin araşdırılması
- Kapital bazarının inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi

Tədqiqat analitik və sistemli yanaşma əsasında aparılmışdır. Kapital bazarında baş verən proseslər struktur və funksional baxımdan təhlil edilmişdir.

Ədəbiyyat icmal

Təqdim olunan materialın təhlili göstərir ki, kapital bazarı maliyyə sisteminin ayrılmaz və strateji əhəmiyyətli komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Onun inkişaf səviyyəsi maliyyə resurslarının bölgüsünün effektivliyi, investisiya imkanlarının genişlənməsi və iqtisadi artımın davamlılığı ilə birbaşa əlaqədardır [1-3]. Bu baxımdan kapital bazarının dərinləşməsi yalnız maliyyə sektorunun deyil, ümumilikdə iqtisadi sistemin dayanıqlığı üçün mühüm şərt hesab olunur.

Eyni zamanda, kapital bazarının inkişafı ilə maliyyə sabitliyi arasında qarşılıqlı və çoxşaxəli əlaqə mövcuddur. Bir tərəfdən, bazarın genişlənməsi maliyyə vasitəçiliyini gücləndirərək real sektorun maliyyələşmə imkanlarını artırır və iqtisadi aktivliyi stimullaşdırır. Digər tərəfdən isə, bazarda qiymət dalğalanmaları, likvidlik çatışmazlığı və risklərin konsentrasiyası kimi amillər maliyyə sabitliyi üçün potensial təhdidlər yarada bilər. Bu səbəbdən kapital bazarı həm inkişaf aləti, həm də risk mənbəyi kimi qiymətləndirilir.

Bu kontekstdə Mərkəzi Bankın fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, kapital bazarında yalnız nəzarət funksiyasını yerinə yetirmir, həm də maliyyə sabitliyinin qorunması, sistem risklərinin erkən mərhələdə müəyyən edilməsi və onların təsirlərinin azaldılması istiqamətində mühüm rol oynayır. Mərkəzi Bank tərəfindən tətbiq olunan makroprudensial yanaşma kapital bazarının digər maliyyə segmentləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq risklərin kompleks şəkildə idarə olunmasına imkan verir [4].

Bununla yanaşı, risk-əsaslı tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi bazar iştirakçılarının fəaliyyət keyfiyyətinin artırılmasına, şəffaflığın gücləndirilməsinə və investor etimadının formalaşmasına xidmət edir. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma proseslərinin sürətlənməsi kapital bazarında yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, yeni risklərin də meydana çıxmasına səbəb olur ki, bu da tənzimləyici institutların fəaliyyətində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

Beləliklə, təqdim olunan material əsasında demək olar ki, kapital bazarının inkişafı və maliyyə sabitliyi arasında balansın təmin olunması Mərkəzi Bankın əsas funksiyalarından biridir və bu funksiyanın effektiv həyata keçirilməsi bütövlükdə maliyyə sisteminin dayanıqlığını müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Cədvəl 1. Mərkəzi Bankın qiymətli kağızlar bazarında funksional rolu və institusional təsir mexanizmləri

	Funksional istiqamət	Tənzimləmə məzmunu	Təsir mexanizmi	İqtisadi nəticə
	Maliyyə sabitliyi və sistem riskləri	Kapital bazarında risklərin monitorinqi, Maliyyə Sabitliyi Hesabatı	Sistem risklərinin erkən identifikasiyası	Maliyyə sabitliyinin güclənməsi
	Risk-əsaslı	Risk-based supervision,	Nəzarət resurslarının	Bazar intizamının

	tənzimləmə və nəzarət	uyğunluq (compliance) tələbləri	yüksək riskli sahələrə yönəldilməsi	möhkəmlənməsi
	Rəqəmsallaşma və bazar əlçatanlığı	Rəqəmsal platformaların təşviqi, kiber risk nəzarəti	Texnoloji innovasiyalarla risk balansı	İnklüziv və təhlükəsiz bazar mühiti
	İnkişaf strategiyası və bazarın dərinləşməsi	2024–2026 maliyyə sektorunun inkişaf strategiyası	Instrumentlərin diversifikasiyası və investor bazasının genişlənməsi	Kapital bazarının dərinləşməsi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (2024). *Maliyyə Sabitliyi Hesabatı 2024*. Bakı.

Müvafiq cədvəlin təhlili göstərir ki, Mərkəzi Bankın qiymətli kağızlar bazarındakı fəaliyyəti yalnız ənənəvi prudensial nəzarət çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. O, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, həm makro, həm də mikro səviyyədə risklərin izlənməsi, riskə əsaslanan nəzarət alətlərinin tətbiqi, rəqəmsal transformasiya proseslərinin tənzimlənməsi və bazarın uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərinin formalaşdırılması kimi qarşılıqlı əlaqəli funksiyaları vahid institusional sistem daxilində həyata keçirir. Bu yanaşma tənzimləmə prosesinin parçalanmış deyil, kompleks və inteqrə olunmuş xarakter daşdığını göstərir.

Nəticələr

Mərkəzi Bank prudensial tələblər və davranış standartları vasitəsilə bazarın peşəkar iştirakçılarının maliyyə sabitliyini və əməliyyat intizamını təmin edən əsas institusional mexanizm kimi çıxış edir. Kapital adekvatlığı, likvidlik göstəriciləri, daxili nəzarət sistemləri və risklərin idarə olunmasına dair müəyyən edilmiş tələblər sistem risklərinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bununla yanaşı, nəzarət prosesində risk-əsaslı yanaşmanın tətbiqi nəzarət resurslarının daha həssas sahələrə yönəldilməsinə şərait yaradır və ümumilikdə tənzimləmə effektivliyini artırır.

Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiya və innovativ maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi Mərkəzi Bankın fəaliyyətində mühüm istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Elektron ticarət platformaları, mobil investisiya tətbiqləri və rəqəmsal identifikasiya alətləri kapital bazarının daha geniş investor kütləsi üçün əlçatanlığını artırır. Bu texnoloji yeniliklərin hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi və onlarla bağlı risklərin idarə olunması tənzimləyici siyasətin əsas prioritetlərindən biridir. Bu baxımdan rəqəmsallaşma yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də nəzarət və tənzimləmə mexanizmlərinin yenilənməsini tələb edən institusional dəyişiklik prosesi kimi qiymətləndirilir. Aparılan təhlil nəticəsində aşağıdakı əsas nəticələr müəyyən edilmişdir:

1. Kapital bazarının genişlənməsi maliyyə vasitəçiliyinin strukturunu dəyişdirir və alternativ maliyyələşmə imkanlarını artırır.
2. Kapital bazarı bank sektoru ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla risk ötürmə mexanizmi kimi çıxış edir.
3. Mərkəzi Bank maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün makroprudensial yanaşma tətbiq edir.
4. Risk-əsaslı nəzarət bazar iştirakçılarının fəaliyyət keyfiyyətini artırır.
5. Rəqəmsallaşma bazara çıxış imkanlarını genişləndirir və əməliyyat effektivliyini artırır.
6. Kapital bazarının inkişafı alətlərin şaxələndirilməsi və investor bazasının genişlənməsi ilə bağlıdır.

Mərkəzi Bank eyni zamanda kapital bazarı infrastrukturunun inkişafında əlaqələndirici funksiyayı yerinə yetirir. Fond birjası, klirinq və depozitar sistemlərin fəaliyyətinin normativ əsaslarının formalaşdırılması, əməliyyat risklərinin azaldılması və şəffaflıq standartlarının gücləndirilməsi bazarda etimad mühitinin möhkəmlənməsinə xidmət edir və investor hüquqlarının qorunmasını təmin edir.

Beləliklə, Mərkəzi Bank kapital bazarında paralel şəkildə iki əsas funksiyayı həyata keçirir: bir tərəfdən normativ-hüquqi çərçivəni formalaşdıran və nəzarəti təmin edən tənzimləyici qurum

kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə bazarın struktur inkişafını, infrastrukturunun modernləşdirilməsini və risklərin qabaqlayıcı idarə olunmasını təmin edən strateji aktor rolunu oynayır. Bu integrə olunmuş yanaşma kapital bazarının həm qısamüddətli sabitliyini, həm də uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini dəstəkləyən kompleks tənzimləmə modelinin formalaşmasına imkan verir.

Yekun nəticə

Mərkəzi Bank kapital bazarında həm tənzimləyici, həm də inkişafetdirici rol oynayır. Onun fəaliyyəti maliyyə sabitliyi ilə bazarın inkişafı arasında tarazlığın təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Nəticələr göstərir ki, kapital bazarı həm maliyyə dərinləşməsi üçün imkan yaradır, həm də sistem risklərinin mənbəyi kimi çıxış edir. Bu səbəbdən Mərkəzi Bankın fəaliyyəti balanslaşdırılmış yanaşmaya əsaslanır.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada kapital bazarının maliyyə sistemindəki funksional rolu sistemli və ardıcıl şəkildə izah olunur, eyni zamanda bu bazarın effektiv fəaliyyətində tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinin əhəmiyyəti elmi əsaslarla izah edilərək əsaslandırılır.

Təvsiyələr

Aparılan tədqiqatın nəticələrinə əsasən, kapital bazarının daha dayanıqlı və effektiv inkişafını təmin etmək üçün bir sıra mühüm istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab olunur.

İlk növbədə, risk-əsaslı nəzarət mexanizmlərinin daha da gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, nəzarət resurslarının yüksək risk daşıyan sahələrə yönəldilməsi, bazar iştirakçılarının risk profilinin daha dəqiq qiymətləndirilməsi və erkən xəbərdarlıq sistemlərinin tətbiqi vasitəsilə mümkün ola bilər. Belə yanaşma sistem risklərinin vaxtında aşkarlanmasına və onların mənfi təsirlərinin minimuma endirilməsinə imkan yaradır.

Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiyanın sürətlənməsi fonunda rəqəmsal risklərin idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Bu çərçivədə kiber təhlükəsizlik standartlarının gücləndirilməsi, məlumatların qorunması sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və texnoloji infrastrukturun dayanıqlılığının artırılması prioritet istiqamətlər kimi çıxış etməlidir. Rəqəmsal platformaların geniş tətbiqi ilə yanaşı, onların təhlükəsiz və etibarlı fəaliyyətinin təmin olunması bazara olan etimadın qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bundan əlavə, kapital bazarının struktur dərinləşdirilməsi məqsədilə maliyyə alətlərinin şaxələndirilməsi və yeni investisiya imkanlarının yaradılması vacibdir. Dövlət istiqrazları ilə yanaşı, korporativ istiqrazların, səhmlərin və digər maliyyə alətlərinin dövryyəsinin artırılması iqtisadi subyektlər üçün alternativ maliyyələşmə imkanlarını genişləndirəcək və maliyyə sisteminin balanslı inkişafına töhfə verəcəkdir.

Digər mühüm istiqamət investor bazasının genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə institusional investorların rolunun artırılması, maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi və pərakəndə investorların bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi vacibdir. Investor bazasının genişlənməsi bazarın likvidliyini artıracaq, qiymət formalaşmasının səmərəliliyini yüksəldəcək və ümumilikdə kapital bazarının dayanıqlılığını gücləndirəcəkdir. Qeyd edilənləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- Risk-əsaslı nəzarətin gücləndirilməsi
- Rəqəmsal risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi
- Kapital bazarının struktur dərinləşdirilməsi
- Investor bazasının genişləndirilməsi

Beləliklə, qeyd olunan tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi kapital bazarının həm institusional inkişafını sürətləndirəcək, həm də maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

[1] "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 10 dekabr 2004-cü il, № 802-IIQ, <https://e-qanun.az/framework/5530>

[2] "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 22 iyun 2022-ci il №551-VIQ, <https://e-qanun.az/framework/50048>

[3] "Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 15 may 2015-ci il, № 1284-IVQ, <https://e-qanun.az/framework/30333>

[4] Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (2024). Maliyyə Sabitliyi Hesabatı 2024. <https://uploads.cbar.az/assets/98a6608d0eb4e83b612fde01f.pdf>

VERGİ İNZİBATÇILIĞINDA ŞƏFFAFLIĞIN TƏMİN OLUNMASINDA DAXİLİ AUDITIN ROLU

Əhməd Hacıkarimov
magistrant

ahmedhacikarimov04@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Vergi inzibatçılığı dövlətin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır və bu sahədə şəffaflığın təmin olunması iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biridir. Məqalədə vergi inzibatçılığında şəffaflığın artırılmasında daxili auditin rolu geniş şəkildə təhlil olunur. Daxili audit mexanizmlərinin tətbiqi vasitəsilə vergi orqanlarında hesabatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, korrupsiya risklərinin azaldılması və idarəetmənin effektivliyinin artırılması məsələləri araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı müqayisəli analiz və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, daxili audit sisteminin gücləndirilməsi vergi inzibatçılığında şəffaflığın təmin olunmasına və vergi ödəyicilərinin dövlətə olan etimadının artmasına müsbət təsir göstərir. Məqalədə həmçinin bu sahədə mövcud problemlər və onların həlli istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: vergi inzibatçılığı, daxili audit, şəffaflıq, hesabatlılıq, maliyyə nəzarəti

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Müasir qloballaşma şəraitində dövlətlərin iqtisadi siyasətində şəffaflıq və hesabatlılıq prinsipləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə vergi inzibatçılığı sahəsində şəffaflığın təmin olunması dövlət büdcəsinin dayanıqlılığı və maliyyə intizamının gücləndirilməsi baxımından vacib amillərdən biri hesab olunur. Vergi sisteminin effektiv fəaliyyəti yalnız qanunvericiliyin mövcudluğu ilə deyil, həm də bu qanunların icrasına nəzarət edən mexanizmlərin səmərəliliyi ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan daxili audit institutunun rolu getdikcə daha da aktuallaşır. Daxili audit vergi orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin olunması, maliyyə axınlarının düzgün idarə olunması və risklərin vaxtında müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm idarəetmə aləti kimi çıxış edir. Müasir dövrdə korrupsiya halları, vəsaitlərin qeyri-səmərəli istifadəsi və idarəetmədə boşluqlar kimi problemlər vergi inzibatçılığında şəffaflığın təmin olunmasını çətinləşdirir. Bu problemlərin aradan qaldırılmasında daxili audit sisteminin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin qoyuluşu

Hazırda bir çox ölkələrdə, o cümlədən inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda vergi inzibatçılığı sahəsində şəffaflığın tam təmin olunmaması müşahidə edilir. Bu isə vergi yığımında qeyri-dəqiqliklərə, büdcə gəlirlərinin azalmasına və vergi ödəyicilərinin dövlət orqanlarına olan etimadının zəifləməsinə səbəb olur. Problemin əsas mənbələrindən biri daxili nəzarət və audit sistemlərinin yetərinə inkişaf etməməsi, eləcə də audit fəaliyyətinin müstəqilliyinin tam təmin olunmamasıdır. Digər tərəfdən, rəqəmsallaşma proseslərinin sürətlənməsi yeni risklər və çağırışlar yaradır. Elektron vergi sistemlərinin tətbiqi şəffaflığı artırsa da, eyni zamanda informasiya təhlükəsizliyi və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan daxili

auditin rolu daha da genişlənir və onun funksiyalarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması zəruri olur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Bu tədqiqatın əsas məqsədi vergi inzibatçılığı sistemində şəffaflığın təmin olunması prosesində daxili auditin rolunu kompleks və çoxşaxəli şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir. Məqsəd yalnız daxili auditin nəzəri mahiyyətini izah etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda onun real idarəetmə mexanizmi kimi effektivliyinin qiymətləndirilməsini, vergi orqanlarında tətbiq olunan audit prosedurlarının şəffaflığa təsirinin müəyyənəndirilməsini və mövcud problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində praktik yanaşmaların formalaşdırılmasını əhatə edir. Bu çərçivədə tədqiqat daxili auditin vergi inzibatçılığında sadəcə nəzarət funksiyası deyil, həm də strateji idarəetmə aləti kimi çıxış etdiyini əsaslandırmağa yönəlmişdir. Xüsusilə vurğulanır ki, effektiv qurulmuş daxili audit sistemi maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi, risklərin vaxtında aşkar edilməsi və idarə olunması, həmçinin qərar qəbulətmə proseslərinin daha əsaslandırılmış şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bundan əlavə, tədqiqatın məqsədlərindən biri də vergi orqanlarında şəffaflığın təmin olunmasına mane olan əsas amilləri müəyyən etmək və bu amillərin aradan qaldırılmasında daxili audit mexanizmlərinin potensial imkanlarını üzə çıxarmaqdır. Bu baxımdan, daxili auditin institusional müstəqilliyi, funksional səlahiyyətləri və tətbiq olunan metodların müasir tələblərə uyğunluğu da ayrıca diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Tədqiqatın qarşıya qoyulan məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- daxili auditin iqtisadi və idarəetmə sistemindəki rolunu nəzəri baxımdan əsaslandırmaq;
- vergi inzibatçılığında şəffaflığın təmin olunması mexanizmlərini təhlil etmək;
- daxili auditin tətbiqi səviyyəsini və onun effektivlik göstəricilərini qiymətləndirmək;
- beynəlxalq təcrübəni araşdıraraq müqayisəli analiz aparmaq;
- mövcud problemləri sistemləşdirərək onların həlli istiqamətində elmi-praktik təkliflər hazırlamaq.

Ədəbiyyat icmalı

Vergi inzibatçılığı və daxili audit mövzusu iqtisadi ədəbiyyatda geniş şəkildə araşdırılmış sahələrdən biridir. Müxtəlif müəlliflərin yanaşmaları göstərir ki, daxili audit təşkilat daxilində yalnız nəzarət funksiyası daşımır, eyni zamanda idarəetmə proseslərinin daha səmərəli qurulmasına xidmət edən vacib mexanizmdir. Bu baxımdan daxili auditin rolu son illərdə daha çox diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Araşdırmaların bir hissəsində daxili auditin əsas istiqamətləri risklərin müəyyən edilməsi və onların idarə olunması ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşmada qeyd olunur ki, audit fəaliyyəti yalnız mövcud problemlərin aşkarlanmasına deyil, həm də potensial risklərin əvvəlcədən müəyyən olunmasına və qarşısının alınmasına yönəlməlidir. Belə yanaşma isə təşkilatda daha dayanıqlı nəzarət mühitinin formalaşmasına şərait yaradır. Digər tədqiqatlarda daxili auditin idarəetmə sistemindəki rolu daha geniş aspektdə izah edilir. Bu işlərdə vurğulanır ki, daxili audit mexanizmləri şəffaflığın artırılması, hesabatlılığın təmin olunması və qərar qəbulətmə proseslərinin daha əsaslandırılmış şəkildə həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə vergi inzibatçılığı kimi spesifik sahədə auditin düzgün təşkili həm maliyyə intizamını gücləndirir, həm də qeyri-rəsmi hallarının qarşısını almağa kömək edir. Bəzi müəlliflər daxili auditin effektivliyini onun müstəqilliyi ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, audit strukturunun idarəetmə orqanlarından asılılığı onun obyektivliyini zəiflədə bilər. Buna görə də audit fəaliyyətinin müstəqil və peşəkar əsasda təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə aparılmış araşdırmalar göstərir ki, daxili audit vergi inzibatçılığında şəffaflığın təmin olunmasında əsas alətlərdən biri kimi çıxış edir. Bununla belə, mövcud yanaşmaların təhlili bu sahədə hələ də inkişaf potensialının olduğunu göstərir və yeni metodların tətbiqini zəruri edir.

Metodlar

İlk növbədə, analitik metod tətbiq edilərək daxili auditin mahiyyəti və onun vergi inzibatçılığına təsiri nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, müqayisəli analiz üsulu

vasitəsilə müxtəlif ölkələrin və təşkilatların təcrübələri nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, sistemli yanaşma metodu istifadə edilərək daxili audit vergi inzibatçılığının tərkib hissəsi kimi bütöv şəkildə qiymətləndirilmişdir. Bu metod vasitəsilə auditin idarəetmə, nəzarət və risklərin idarə olunması ilə əlaqəsi kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Nəticələr

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, daxili audit sistemi vergi inzibatçılığında şəffaflığın artırılmasına mühüm təsir göstərir. Aparılmış təhlillər əsasında müəyyən edilmişdir ki, audit mexanizmlərinin tətbiqi nəzarət mühitini gücləndirir və maliyyə əməliyyatlarının daha açıq şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Həmçinin müşahidə olunmuşdur ki, daxili auditin effektiv təşkili risklərin vaxtında müəyyən edilməsinə imkan verir. Bu isə mümkün pozuntuların qarşısının əvvəlcədən alınmasına kömək edir və idarəetmə proseslərinin daha səmərəli qurulmasına şərait yaradır. Audit fəaliyyətinin sistemli şəkildə həyata keçirildiyi hallarda hesabatlılıq səviyyəsi yüksəlir və qərar qəbul etmə prosesi daha əsaslandırılmış olur. Bu cür yanaşma vergi orqanlarının fəaliyyətində etibarlılığı artırır. Ümumilikdə aparılmış təhlil belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, daxili auditin düzgün təşkili şəffaflığın təmin olunmasına, maliyyə intizamının gücləndirilməsinə və idarəetmədə mövcud boşluqların aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir.

Müzakirə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, daxili audit vergi inzibatçılığında yalnız nəzarət mexanizmi kimi deyil, həm də idarəetmənin keyfiyyətinə təsir edən mühüm amil kimi çıxış edir. Əldə olunan nəticələrin təhlili göstərir ki, audit sisteminin düzgün qurulması şəffaflığın artmasına və idarəetmədə daha aydın prosedurların formalaşmasına şərait yaradır. Müqayisəli yanaşma əsasında demək olar ki, digər tədqiqatlarda da daxili auditin oxşar funksiyaları qeyd olunur, lakin bu araşdırmada onun vergi inzibatçılığı kontekstində daha praktik təsiri ön plana çıxarılmışdır. Xüsusilə diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, audit yalnız problemlərin aşkarlanması ilə kifayətlənmir, eyni zamanda onların yaranma səbəblərinin aradan qaldırılmasına da imkan verir. Nəticələrin elmi izahı ondan ibarətdir ki, daxili audit sistemli nəzarət mühiti formalaşdırmaqla informasiya axınlarını daha şəffaf edir və bu da qərarların daha əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsinə səbəb olur. Bu prosesdə auditin davamlı və planlı şəkildə həyata keçirilməsi xüsusi rol oynayır. Digər tərəfdən, tədqiqat göstərir ki, daxili auditin effektivliyi birbaşa onun müstəqilliyi və tətbiq olunan metodların müasirliyindən asılıdır. Əgər audit prosesi formal xarakter daşıyarsa, bu halda onun şəffaflığa təsiri zəif olur. Buna görə də audit mexanizmlərinin daim təkmilləşdirilməsi vacib hesab olunur. Beləliklə, aparılmış müzakirə nəticəsində demək olar ki, daxili auditin vergi inzibatçılığında rolu kompleks xarakter daşıyır və onun təsiri yalnız nəzarətlə məhdudlaşmır, eyni zamanda idarəetmənin ümumi səmərəliliyinə də təsir göstərir.

Yekun nəticə

Aparılmış tədqiqatın ümumi nəticəsi göstərir ki, daxili audit vergi inzibatçılığında şəffaflığın təmin olunmasında mühüm və çoxşaxəli rol oynayır. Araşdırma zamanı əldə olunan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, audit mexanizmlərinin düzgün təşkili nəzarət sisteminin güclənməsinə, maliyyə əməliyyatlarının daha açıq şəkildə həyata keçirilməsinə və idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, daxili audit yalnız yoxlama funksiyası ilə məhdudlaşmır, o, həm də risklərin idarə olunması, problemlərin erkən mərhələdə aşkar edilməsi və qərar qəbul etmə prosesinin keyfiyyətinin artırılması baxımından əhəmiyyətli təsirə malikdir. Bu isə vergi inzibatçılığında daha etibarlı və dayanıqlı sistemin formalaşmasına kömək edir. Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, daxili auditin vergi sistemindəki rolu kompleks yanaşma əsasında izah edilmiş və onun şəffaflıqla birbaşa əlaqəsi əsaslandırılmışdır. Praktik baxımdan isə əldə olunan nəticələr göstərir ki, audit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi dövlət qurumlarında idarəetmənin keyfiyyətini artırmaq üçün real imkanlar yaradır.

Araşdırma nəticələrinə əsasən aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülür:

- Daxili audit sisteminin institusional baxımdan daha da gücləndirilməsi;

- Audit fəaliyyətinin müstəqilliyinin təmin olunması;
- Audit proseslərində müasir texnologiyaların və rəqəmsal alətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- Audit nəticələrinin idarəetmə qərarlarında daha aktiv şəkildə istifadə olunması;
- Bu sahədə kadr hazırlığının və peşəkarlığın artırılması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Arena, M., & Azzone, G. (2009). Identifying organizational drivers of internal audit effectiveness. *International Journal of Auditing*, 13(1), 43–60.
- [2] Eulerich, M., & Eulerich, A. (2020). What is the value of internal auditing? A literature review on qualitative and quantitative perspectives. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 94(3/4), 83–92.
- [3] Gramling, A. A., Maletta, M. J., Schneider, A., & Church, B. K. (2004). The role of internal audit function in corporate governance. *Journal of Accounting Literature*, 23, 194–244.
- [4] OECD. (2017). Tax administration 2017: Comparative information on OECD and other advanced and emerging economies. OECD Publishing.
- [5] Pickett, K. H. (2010). The essential handbook of internal auditing. John Wiley & Sons.
- [6] Sawyer, L. B. (2012). Sawyer's internal auditing (6th ed.). The Institute of Internal Auditors.
- [7] The Institute of Internal Auditors. (2017). International standards for the professional practice of internal auditing. IIA.

RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA VƏ INNOVATİV TEXNOLOGİYALAR KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANIN AQRAR SAHƏSİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Elnur Xanverdi oğlu İbrahimov
Magistrant

ibrahimove670@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyalar kontekstində Azərbaycanın aqrar sahəsinin modernləşdirilməsi istiqamətləri kompleks şəkildə təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, aqrar sektorun inkişafı artıq yalnız istehsal həcmının artırılması ilə deyil, məlumat əsaslı idarəetmə, resursların optimallaşdırılması və risklərin sistemli şəkildə azaldılması ilə xarakterizə olunur. Smart Farming konsepsiyası, IoT sensor şəbəkələri, GIS və uzaqdan zondlama texnologiyaları, süni intellekt əsaslı analitik modellər və elektron aqrar platformalar kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəldilməsinə, su və gübrə kimi resursların səmərəli istifadəsinə, pestisid yükünün azaldılmasına və istehsal xərclərinin optimallaşdırılmasına şərait yaradır.

Eyni zamanda, rəqəmsal idarəetmə mexanizmləri – xüsusilə vahid aqrar informasiya sistemləri və elektron subsidiyaləşmə, monitoring və sığorta alətləri – transaksion xərcləri azaldır, şəffaflığı artırır və qərarvermə prosesini sübut əsaslı müstəviyə keçirir. Məqalədə göstərilir ki, rəqəmsallaşma aqrar sektorda yalnız texnoloji yenilənmə deyil, idarəetmə məntiqinin transformasiyasıdır və bu proses məhsuldarlıq artımı ilə yanaşı rəqabət qabiliyyətinin, izlenəbilənliyin və dayanıqlığın gücləndirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycanın aqrar sektorunun modernləşdirilməsi strateji prioritetlərin – ərzaq təhlükəsizliyi, dayanıqlı resurs idarəetməsi, dəyər zəncirinin dərinləşdirilməsi və institusional

inkişaf mexanizmlərinin – rəqəmsal transformasiya ilə integrasiyası əsasında formalaşır və uzunmüddətli sektoral rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsinə yönəlir.

Açar sözlər: Rəqəmsal transformasiya, aqrar modernləşmə, resurs səmərəliliyi, rəqabət qabiliyyəti

Giriş

Rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyaların sürətli inkişafı müasir dövrdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, aqrar sektorda da struktur dəyişikliklərini zəruri etmişdir. Bu şəraitdə aqrar sahənin modernləşdirilməsi məlumat əsaslı idarəetmə, resursların optimal bölüşdürülməsi, risklərin azaldılması və rəqəmsal qərarvermə mexanizmlərinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Azərbaycanın aqrar siyasətində də son illərdə elektron idarəetmə sistemlərinin, smart farming yanaşmalarının, IoT, GIS, uzaqdan zondlama, süni intellekt və elektron aqrar platformaların tətbiqinə artan diqqət bu mövzunun elmi və praktik baxımdan aktuallığını daha da artırır. Tədqiqat probleminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda aqrar sahədə rəqəmsal transformasiya istiqamətində mühüm addımlar atılsa da, bu proseslərin modernləşməyə real təsiri, tətbiq olunan innovativ texnologiyaların iqtisadi və idarəetmə baxımından səmərəliliyi, eləcə də bu sahədə mövcud olan institusional və texniki məhdudiyyətlər hələ də sistemli şəkildə təhlil olunmağa ehtiyac duyur.

Tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyalar kontekstində Azərbaycanın aqrar sahəsinin modernləşdirilməsi istiqamətlərini elmi-nəzəri və praktik müstəvidə təhlil etmək, bu sahədə tətbiq olunan rəqəmsal həllərin məhsuldarlığa, resurs səmərəliliyinə, risklərin idarə olunmasına və rəqabət qabiliyyətinə təsirini qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün bir sıra vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. İlk növbədə, aqrar sahədə rəqəmsal transformasiya anlayışının mahiyyəti və onun idarəetmə məntiqinə təsiri araşdırılır. Daha sonra smart farming, IoT, GIS, uzaqdan zondlama, süni intellekt və elektron aqrar platformalar kimi innovativ texnologiyaların aqrar istehsal və idarəetmədə tətbiq imkanları təhlil olunur. Eyni zamanda, Azərbaycanın aqrar sektorunda rəqəmsal idarəetmə alətlərinin, xüsusilə EKTİS, elektron subsidiya və aqrar sığorta mexanizmlərinin rolu qiymətləndirilir.

Material və metodlar

Tədqiqatın metodoloji əsasını sistemli və kompleks yanaşma təşkil edir. Məqalənin hazırlanması prosesində rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyaların aqrar sahənin modernləşdirilməsinə təsirini qiymətləndirmək məqsədilə nəzəri təhlil, müqayisəli yanaşma, analitik ümumiləşdirmə və məzmun təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın aparılmasında ilk növbədə aqrar sahədə rəqəmsallaşma, smart farming, IoT, GIS, uzaqdan zondlama, süni intellekt və elektron aqrar idarəetmə sistemləri ilə bağlı elmi-nəzəri yanaşmalar araşdırılmış, bu istiqamətdə mövcud beynəlxalq və yerli elmi ədəbiyyat sistemləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, aqrar sahədə rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi üzrə mövcud institusional çərçivə, xüsusilə Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi, subsidiyalaşma, monitoring və aqrar sığorta ilə bağlı yanaşmalar təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatda istifadə olunan materiallar əsasən mövzu ilə bağlı elmi məqalələrdən, rəsmi normativ və institusional sənədlərdən, aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı dövlət qurumlarının məlumatlarından, eləcə də aqrar modernləşmə və innovativ texnologiyaların tətbiqinə dair analitik mənbələrdən ibarət olmuşdur. Materialların seçilməsində onların mövzuya uyğunluğu, aktuallığı və elmi etibarlılığı əsas meyar kimi götürülmüşdür. Xüsusilə Azərbaycanın aqrar sektorunda rəqəmsal transformasiyanın mövcud vəziyyətini səciyyələndirən məlumatlar, EKTİS-in funksional imkanları, rəqəmsal subsidiyalaşma və aqrar sığorta mexanizmləri ilə bağlı məlumatlar tədqiqat materialı kimi istifadə edilmişdir. Eyni zamanda beynəlxalq təcrübədə smart farming və precision agriculture yanaşmaları üzrə irəli sürülən nəzəri müddəalar da müqayisəli təhlil üçün elmi baza rolunu oynamışdır.

Analiz mərhələsində toplanmış materiallar üzərində müqayisəli və məntiqi təhlil aparılmış, rəqəmsal texnologiyaların aqrar istehsal, resurs səmərəliliyinə, məhsuldarlığa və idarəetmə

mexanizmlərinə təsiri səbəb-nəticə əlaqələri əsasında qiymətləndirilmişdir. Təcrübə xarakterli empirik eksperiment aparılmasa da, mövcud elmi nəticələrin, institusional yanaşmaların və tətbiq nümunələrinin analitik interpretasiyası əsasında ümumiləşdirmələr verilmişdir. Bu məqsədlə aqrar sektorda rəqəmsal həllərin tətbiqinin iqtisadi və idarəetmə nəticələri şərhedici təhlil metodu ilə araşdırılmış, onların məhsuldarlığın artırılması, su və gübrə kimi resursların optimallaşdırılması, risklərin azaldılması və şəffaflığın yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyəti elmi şəkildə əsaslandırılmışdır. Beləliklə, tədqiqatda istifadə edilən material və metodlar mövzunun nəzəri və praktik aspektlərini qarşılıqlı əlaqədə öyrənməyə, Azərbaycanın aqrar sahəsinin modernləşdirilməsi istiqamətlərini elmi əsasda müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Nəticələr

Azərbaycanın aqrar sektorunda rəqəmsal transformasiya klassik “mexanikləşdirmə–intensifikasiya” xəttindən kənara çıxaraq məlumatın (data) istehsal resursuna çevrildiyi yeni idarəetmə məntiqini formalaşdırır. Nəzəri baxımdan rəqəmsal transformasiya təkcə İKT-nin tətbiqi deyil; dəyər zəncirinin (torpaq–toxum–suvarma–gübrələmə–istehsal–logistika–satış) bütün həlqələrində qərarların daha ölçülə bilən, izlənə bilən və proqnozlanıla bilən şəkildə qurulmasıdır.

Bu yanaşma “dəqiq kənd təsərrüfatı” (precision agriculture) ideyasına söykənir: təsərrüfat prosesləri sahə-səviyyəsində geodata, sensor məlumatları, meteoroloji göstəricilər, xəstəlik və zərərverici dinamikası, məhsuldarlıq xəritələri və bazar siqnailləri ilə birləşdirilərək resursların (su, gübrə, pestisid, əmək) normativdən artıq sərfini azaldır və riskləri idarəolunan edir [1].

Dövlət siyasəti səviyyəsində isə transformasiya “rəqəmsal idarəetmə” (digital governance) çərçivəsində izah olunur: məlumatın standartlaşdırılması, vahid registrlərin qurulması, sistemlərarası integrasiya, şəffaflıq və xidmətlərin elektronlaşdırılması (subsidiyalar, bəyanlar, sığorta, monitoring) idarəetmədə transaksion xərcləri aşağı salır və nəzarət mexanizmlərini gücləndirir. Məhz buna görə bir çox ölkələrdə aqrar rəqəmsallaşmanın “onurğa sütunu” vahid aqrar informasiya sistemləri (e-agriculture platformaları) hesab edilir; Azərbaycan təcrübəsində bu rol Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) və onun onlayn platformalaşması ilə əlaqələndirilir.

FAO-nun e-Agriculture icmalında qeyd olunduğu kimi, 2016-cı ildə qəbul edilmiş aqrar istehsal və emal üzrə strateji yol xəritəsində integrasiya olunmuş elektron informasiya portalının yaradılması hədəflərdən biri kimi götürülmüş, 2019-cu ildə isə EKTİS-in onlayn platforması (eagro) işə salınaraq fermerlərə xidmətlərə çıxışın yaxınlaşdırılması, xidmətlərin göstərilməsində şəffaflıq və məlumat bazasının formalaşdırılması məqsədləri vurğulanmışdır.

Bu məntiq EKTİS-in konseptual mahiyyətinə də uyğundur: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəsmi izahında EKTİS daxili və xarici sistemlərlə integrasiya imkanları olan vahid platforma kimi təqdim edilir, kənd təsərrüfatı proseslərinin real vaxt rejimində izlənməsi, analitik hesabatlar və modellərin qurulması, eləcə də “Big Data”nın toplanması vasitəsilə dəqiq məlumatlara əsaslanan proqnozların verilməsi kimi funksional hədəflər açıq şəkildə göstərilir. Nəzəri çərçivədə bu, “məlumat–analitika–qərar” ardıcılığıdır: əvvəlcə sahə və fermer barədə etibarlı verilənlər toplanır (registr və GIS), sonra bu verilənlər analitik alətlərlə emal olunur (monitorinq, risk xəritələri, məhsul proqnozu), sonda isə idarəetmə qərarlarına çevrilir (subsidiyanın hesablanması, sığorta şərtlərinin qurulması, resursların bölgüsü, bazar yönümlü planlama) [2].

Mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda aqrar rəqəmsallaşma ən çox dövlət–fermer interfeysində (xidmətlərin elektronlaşdırılması) institusionallaşıb və bu, transformasiyanın “platforma mərhələsi”nə keçidi kimi qiymətləndirilə bilər. EKTİS-in strukturuna uyğun olaraq əkin bəyanı, proseslərin izlənməsi və məlumatların vahidləşdirilməsi xətti üzərində subsidiya mexanizmi rəqəmsal iş axını kimi qurulub: Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin (AKİA) təsviri üzrə monitoringə düşməyən müraciətlər avtomatlaşdırılmış qaydada təsdiqlənərək ödəniş üçün göndərilir, müraciətlər “ödənişə hazırdır” statusuna keçirilir və subsidiya məbləği müvəkkil bank vasitəsilə fermerin kart hesabına köçürülür; proses barədə fermer SMS ilə məlumatlandırılır.

Bu modelin idarəetmə baxımından üstünlüyü ondan ibarətdir ki, subsidiya qərarı kağız əsaslı, parçalanmış məlumatlar üzərində deyil, vahid sistemdə toplanmış bəyan və təsdiq axını üzərində verilir; nəticədə həm şəffaflıq, həm də audit izi (traceability) güclənir. Digər tərəfdən, aqrar sığorta mexanizminin EKTİS-lə əlaqələndirilməsi də rəqəmsal transformasiyanın “ekosistem integrasiyası” mərhələsini göstərir: 2024–2025 əkin mövsümü ilə bağlı məlumatda payızlıq əkinlərin EKTİS-də bəyan edilməsi ilə paralel sığortalanmanın başladığı, fermerin əvvəlcə sahəni EKTİS-də bəyan edib daha sonra aqrar sığorta alətləri ilə risklərdən sığortalaya bildiyi qeyd olunur [3].

Bu integrasiya kənd təsərrüfatında risklərin idarə edilməsini institusional olaraq gücləndirir: dövlət dəstəyinin rəqəmsal qeydiyyatla bağlanması həm əhatəni artırır, həm də risk qiymətləndirməsini daha obyektiv data əsaslı müstəviyə daşıyır. Transformasiyanın daha “irəli səviyyəsi” kimi isə analitika və süni intellektin tətbiqi gündəmə gəlir: 1 oktyabr 2025 tarixli məlumatda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi çərçivəsində “AI in Agriculture” təşəbbüsünün su idarəçiliyi, torpaq analizi, zərərverici və xəstəlik monitorinqi, məhsuldarlıq proqnozu kimi çoxsaylı tətbiq halları üzrə data əsaslı qərarverməni dəstəkləməsi; peyk təsvirləri, aerofoto/PUA məlumatları və torpaq nümunələri kimi mənbələrin xəritələmə ilə integrasiyası vurğulanır.

Bu xətt EKTİS-in rəsmi konsepsiyasında göstərilən “analitik hesabatlar, modellər və Big Data” hədəflərinin praktiki genişlənməsi kimi oxuna bilər. Bununla belə, mövcud vəziyyətin elmi təhlili rəqəmsal transformasiyanın yalnız texnoloji deyil, sosial-iqtisadi və institusional şərtlərə bağlı olduğunu göstərir: xırda və parçalanmış təsərrüfat strukturu, rəqəmsal savadlılıq fərqləri, kənd yerlərində bağlantı və avadanlıq əlçatanlığı, məlumat keyfiyyəti və aktual saxlanması, sistemlərarası interoperabellik, eləcə də data təhlükəsizliyi və məxfilik kimi məsələlər transformasiyanın effektini birbaşa müəyyənləşdirən məhdudiyyətlərdir [4].

Buna görə Azərbaycan aqrar sektorunda rəqəmsal transformasiyanın hazırkı mərhələsini “platforma + xidmətlərin elektronlaşdırılması” bazası üzərində “analitika, proqnoz və qərar dəstəyi” istiqamətinə tədricən keçid kimi xarakterizə etmək daha əsaslıdır: yəni rəqəmsallaşma artıq tək-cə xidmət kanalı deyil, idarəetmənin ölçülə bilən (KPI), sübut əsaslı (evidence-based) və risk yönümlü (risk-based) modellərə transformasiyası üçün infrastruktur rolunu oynayır.

Müzakirə

Aqrar sahədə innovativ texnologiyaların tətbiqi “Smart Farming” konsepsiyası çərçivəsində ənənəvi, təcrübəyə əsaslanan idarəetmədən məlumat (data) və model əsaslı idarəetməyə keçidi ifadə edir. Bu keçid, əslində, istehsal funksiyasının (torpaq–su–gübrə–toxum–əmək–texnika) optimallaşdırılmasını təmin edən rəqəmsal idarəetmə arxitekturasına söykənir: sahədən real vaxt rejimində məlumatların yığılması (IoT sensor şəbəkələri, meteoroloji stansiyalar, texnika telemetriyası), məkan-analitik təbəqənin formalaşdırılması (GIS, peyk təsvirləri, dron/PUA çəkilişləri), analitik emal və proqnoz (maşın öyrənməsi, süni intellekt), nəhayət, qərarın icraya çevrilməsi (avtomatlaşdırılmış suvarma, dəyişən normada tətbiq – VRT, resurs planlama, risk idarəetməsi).

Nəticədə texnologiya yalnız “mexanikləşmə” aləti kimi deyil, qeyri-müəyyənlik şəraitində məhsuldarlığı və gəlirliliyi sabitləşdirən qərar dəstəyi infrastrukturunu kimi çıxış edir; xüsusən iqlim riskləri, su qıtlığı və qiymət dalğalanmaları fonunda proqnozlaşdırma və erkən xəbərdarlıq mexanizmləri aqrar idarəetmənin iqtisadi rasionallığını artırır. Bu yanaşma beynəlxalq praktikada geospatial (EO/remote sensing) platformaların, erkən xəbərdarlıq sistemlərinin və qərar üçün “decision-ready” məhsulların (risk xəritələri, stress indeksləri, məhsul vəziyyəti monitorinqi) aqrar siyasət və təsərrüfat idarəçiliyinə integrasiyası ilə güclənir [5].

Smart Farming-in tətbiq istiqamətləri iqtisadi məntiq baxımından üç əsas “xərclər” sinfini hədəfləyir: (i) istehsal xərcləri (su, gübrə, pestisid, yanacaq, texniki xidmət), (ii) transaksion xərclər (məlumatın toplanması, sənədləşmə, nəzarət, koordinasiya), (iii) risk xərcləri (quraqlıq, xəstəlik, zərərvericilər, məhsuldarlıq itkisi). IoT texnologiyaları bu mexanizmdə sahə səviyyəsində “müşahidə” və “avtomatlaşdırma” funksiyasını icra edir: torpaq rütubəti, temperatur, hava rütubəti, yarpaq səthi göstəriciləri, suvarma xəttinin təzyiqi, su sərfi, hətta enerji istehlakı kimi parametrlər

sensordan buluda ötürülür və sistem “dəqiq suvarma”-nı (yalnız ehtiyac olduqda, lazım olan həcmdə) mümkün edir. Elmi ədəbiyyatda IoT əsaslı ağıllı suvarma qurğularının resurs səmərəliliyini artırdığı, su itkilərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltdığı və proqnozlaşdırma dəqiqliyini yüksəltdiyi göstərilir.

Məsələn, 5G dəstəklənən IoT əsaslı ağıllı suvarma ilə 45%-ə qədər su qənaəti kimi nəticələr hesablaşdırılır. Bu tip texnoloji həllərin iqtisadi səmərəliliyi iki kanalla formalaşır: birincisi, su və enerji kimi dəyişən xərclərin azalması, ikincisi isə su stressi dövrlərində məhsul itkisi riskinin aşağı salınması; yəni səmərəlilik yalnız “xərcə qənaət” deyil, həm də gəlirin sabitləşməsi kimi təzahür edir. Smart farming texnologiyalarını ümumiləşdirən son dövr icmallarında ML əsaslı suvarma sistemlərinin yüksək səviyyəli su qənaət potensialı (müxtəlif kontekstlər üzrə) və qərar dəstəyi imkanları vurğulanır ki, bu da su resurslarının məhdud olduğu regionlarda iqtisadi dəyəri daha da artırır [6].

GIS texnologiyaları və uzaqdan zondlama (peyk, dron/PUA) isə “məkan dəqiqliyi” gətirərək resursların differensial idarə olunmasını təmin edir: sahə daxilində məhsuldarlıq zonalarının müəyyən edilməsi, torpaq xüsusiyyətlərinin xəritələnməsi, bitki stresinin erkən aşkarlanması, xəstəlik/zərərverici riskinin lokallaşdırılması və s. Bu yanaşmanın praktik nəticəsi dəyişən normada tətbiq (Variable Rate Technology – VRT) alətlərinin iqtisadi əsaslandırılmasıdır: eyni sahəyə bərabər norma ilə gübrə/pestisid vermək əvəzinə, zonalara görə tələbə uyğun tətbiq edilir və beləliklə həm həddən artıq sərf, həm də çatışmaz tətbiq nəticəsində yaranan itkilər azaldılır.

Kiçikmiqyaslı təsərrüfatlarda qış buğdası üzrə aparılmış tədqiqatda məkan zonalaşdırmasına əsaslanan VRT-nin iqtisadi fayda yaratdığı, bəzi zonalarda xalis gəliri yüksəltdiyi və resursların daha elmi paylanmasına imkan verdiyi qeyd olunur; burada məqsədin “kor-koranə gübrəni azaltmaq” deyil, ehtiyaca görə optimallaşdırmaq olduğu vurğulanır. Bu tip nəticələr aqrar iqtisadiyyatda “marginal məhsuldarlıq” məntiqini gücləndirir: hər əlavə gübrə/pestisid vahidi eyni gəlir yaratmadığı üçün, məkan differensiasiyası və optimallaşdırma fermerin vahid xərc başına gəlirini yüksəldə bilər [7].

Süni intellektin aqrar sahədə tətbiqi istiqamətləri daha çox “proqnoz–optimizasiya–avtomatlaşdırılmış diaqnostika” triadası üzərində qurulur: məhsuldarlıq proqnozu, suvarma rejiminin optimallaşdırılması, xəstəlik/zərərverici aşkarlanması, torpaq analizlərinin interpretasiyası, hətta milli səviyyədə fermer profilinin qiymətləndirilməsi kimi use-case-lər getdikcə genişlənir. Azərbaycanın mövcud gündəmində də bu xətt açıq görünür: rəsmi çıxışlarda “AI in Agriculture” təşəbbüsünün su idarəçiliyi, torpaq analizi, zərərverici və xəstəlik monitorinqi, məhsuldarlıq proqnozu kimi 30-dan çox tətbiq halını əhatə etdiyi, peyk təsvirləri, aerofoto/PUA məlumatları və on minlərlə torpaq nümunəsinin xəritələmə ilə integrasiyasının nəzərdə tutulduğu bildirilir.

Bu yanaşmanın iqtisadi səmərəliliyi birbaşa “risklərin monetizasiyası” ilə izah olunur: erkən aşkarlama və proqnozlaşdırma məhsul itkilərini azaltmaqla gəliri qoruyur; optimallaşdırma isə su/gübrə/pestisid kimi xərcləri aşağı salır; eyni zamanda operativ qərarlar logistika və yığım planlamasında itkiləri azaldır. Makro səviyyədə isə rəqəmsal aqrar həllərin (AI ilə güclənən) aşağı və orta gəlirli ölkələrdə aqrar ÜDM-ə böyük əlavə dəyər yarada bilməsi barədə qiymətləndirmələr də mövcuddur; bu, texnologiyanın yalnız təsərrüfat səviyyəsində deyil, sektor səviyyəsində məhsuldarlıq və səmərəlilik artımı potensialını göstərir.

İqtisadi səmərəliliyin daha bir mühüm kanalı dövlət siyasəti və bazar institutları ilə bağlıdır: subsidiya, sığorta, monitorinq və xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması transaksion xərcləri azaldır, məlumat asimetriyasını zəiflədir və resursların hədəflənməsini gücləndirir. Məsələn, Azərbaycanın aqrar idarəetmə ekosistemində sahələrin elektron bəyanı, monitorinqdən keçən müraciətlərin status üzrə avtomatlaşdırılmış emalı və ödəniş mexanizmlərinin rəqəmsal izlənməsi kimi elementlər idarəetmədə çevikliyi və şəffaflığı artırır; bu isə həm dövlətin nəzarət xərclərini, həm də fermerin “sənədləşmə/vaxt” xərclərini azaldan institusional səmərəlilik yaradır [4].

Eyni məntiqə geospatial risk monitorinqi və erkən xəbərdarlıq sistemləri (quraqlıq, vegetasiya stressi, məhsul vəziyyəti) dövlət və bazar aktorlarına riskləri vaxtında qiymətləndirmək, sığorta modellərini daha obyektiv qurmaq və resurs bölgüsünü daha əsaslandırılmış etmək imkanı verir.

Əlavə olaraq, innovativ texnologiyaların iqtisadi səmərəliliyi yalnız “qısa müddətli ROI” ilə məhdudlaşmır; burada uzunmüddətli məhsuldarlıq sabitliyi, torpaq münbitliyinin qorunması, su ehtiyatlarının davamlı idarə edilməsi və ekoloji tələblərə uyğunlaşma kimi “gizli” iqtisadi faydalar da mövcuddur. Məsələn, AB kontekstində precision farming texnikalarının pestisid istifadəsinin azalmasına əlavə təsir göstərə bilməsi və genişlənən tətbiq ssenarilərində əlavə azalma effekti (model əsaslı qiymətləndirmələrdə) qeyd edilir ki, bu tip nəticələr bir tərəfdən fermerin xərc strukturunu yaxşılaşdırır, digər tərəfdən tənzimləyici riskləri və ekoloji xarici təsirləri azaldır.

Yekun nəticə

Nəticə etibarilə, Smart Farming, IoT, GIS və süni intellektin tətbiqi aqrar sahədə səmərəliliyi “vahid göstərici” kimi deyil, çoxölçülü performans kimi yüksəldir: resurs sərfi azalır, məhsuldarlıq və keyfiyyət sabitləşir, qərarvermə sürətlənir, risklər proqnozlaşdırılır, idarəetmədə şəffaflıq və izlənilənlik artır. Azərbaycanın gündəmində AI yol xəritəsi və geodata əsaslı tətbiqlərin genişlənməsi də göstərir ki, yaxın mərhələdə iqtisadi səmərəlilik daha çox “monitorinq + proqnoz + optimallaşdırma” üçlüyünün praktik nəticələri üzərindən ölçüləcək və texnologiya aqrar rəqabətqabiliyyətinin əsas faktorlarından birinə çevriləcək [3].

Rəqəmsallaşmanın aqrar istehsalə təsirini elmi müstəvidə izah edərkən onu “texniki yenilənmə” kimi deyil, istehsalın idarəetmə məntiqinin dəyişməsi kimi qiymətləndirmək daha düzgündür: sahədən və dəyər zəncirinin digər həlqələrindən məlumatların sistemli toplanması, həmin məlumatların analitik emalı və nəticələrin operativ qərarlara çevrilməsi nəticəsində istehsal funksiyası (torpaq–su–gübrə–toxum–əmək–texnika) daha dəqiq optimallaşdırılır.

Bu transformasiya məhsuldarlığa, resurs idarəetməsinə və rəqabət qabiliyyətinə eyni anda, lakin müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə təsir göstərir; çünki müasir aqrar bazarda üstünlük təkcə “çox istehsal” etməklə deyil, “stabil keyfiyyət + aşağı vahid xərc + izlənilənlik + riskə davamlılıq” kombinasiyası ilə formalaşır.

Məhsuldarlıq baxımından rəqəmsallaşma birinci növbədə qərarların lokallaşdırılması və vaxtında verilməsi ilə təsir edir. Dəqiq kənd təsərrüfatı (precision agriculture) yanaşmasında sahə “bircins” qəbul edilmir; torpaq xüsusiyyətləri, rütubət, qida maddələri, bitki stressi, xəstəlik və zərərverici riski sahə daxilində zonalar üzrə dəyişir. Peyk/PUA təsvirləri, IoT sensorları və GIS əsaslı xəritələmə bu heterogenliyi görünən və ölçülə bilən edir; nəticədə gübrələmə, suvarma və bitki mühafizəsi “orta norma” ilə deyil, ehtiyac əsasında idarə olunur [2].

Empirik sübutlar da göstərir ki, bu yanaşma təkcə məhsuldarlığı artırmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda iqtisadi nəticələri yaxşılaşdırır: qlobal sübutları birləşdirən meta-analizdə precision agriculture texnologiyalarının orta hesabla investisiya gəlirliliyini (ROI) 22.3% və xalis mənfəəti 18.5% artırması, nitrogen istifadə səmərəliliyində (NUE) 15.1% artım və pestisid tətbiqində 12.8% azalma kimi nəticələr ümumiləşdirilir. Bu o deməkdir ki, məhsuldarlıq artımı çox vaxt resursların daha “çox” istifadə olunması ilə yox, resursların daha “düzgün” paylanması və itkilərin azalması ilə əldə olunur.

Mikrosəviyyədə (fermer təsərrüfatı səviyyəsində) aparılan digər empirik araşdırmalarda da aqrar rəqəmsallaşmanın torpaq məhsuldarlığını artırdığı və bu təsirin resursların daha optimal bölgüsü, çirklənmənin azalması, risklərə davamlılığın yüksəlməsi və yeni texnologiyaların mənimsənilməsini sürətləndirməsi kimi mexanizmlərlə izah olunduğu göstərilir. Beləliklə, məhsuldarlığa təsirin əsas məntiqi “istehsal artımı = daha çox giriş” deyil, “istehsal artımı = daha düzgün qərar + daha az itki” kimi formullaşır [1].

Resurs idarəetməsi kontekstində rəqəmsallaşmanın ən güclü təsiri su, gübrə və kimyəvi maddələr kimi yüksək xərc və yüksək riskli resursların idarə olunmasında görünür. IoT sensorları torpaq rütubəti, temperatur, buxarlanma və suvarma sisteminin parametrlərini real vaxtda izləməklə

suvarma qərarını “təqvim əsaslı” rejimdən “tələbat əsaslı” rejimə keçirir; bu isə həm su sərfinin, həm də enerji və əməliyyat xərclərinin azalmasına gətirir. Məsələn, IoT əsaslı ağıllı suvarma yanaşmalarının su sərfinə əhəmiyyətli qənaət verdiyi barədə elmi nəticələr mövcuddur; 5G dəstəklənən IoT əsaslı ağıllı suvarma ilə 45%-ə qədər su qənaəti kimi nəticələr hesabatlaşdırılır.

Burada iqtisadi səmərəlilik ikiqatdır: bir tərəfdən su və enerji xərcləri azalır, digər tərəfdən su çatışmazlığı dövrlərində məhsul itkisi riski aşağı düşür, yəni gəlir daha stabil olur. Eyni məntiq gübrələməyə və pestisid tətbiqinə də aiddir: məkan-analitik alətlər (GIS + uzaqdan zondlama) sahə daxilində ehtiyac zonalarını müəyyən etdikdə dəyişən normada tətbiq mümkün olur və resursların “həddən artıq” və ya “çatışmayan” tətbiqindən doğan səmərəsizlik azalır; meta-analiz nəticələri də pestisidlərin azalması və nitrogen istifadə səmərəliliyinin artması ilə bu mexanizmi dəstəkləyir [5].

Rəqabət qabiliyyətinə təsir isə daha geniş – dəyər zənciri və bazar institutları səviyyəsində formalaşır. Aqrar məhsul bazarında rəqabət getdikcə keyfiyyət standartları, təhlükəsizlik, izlenəbilənlik (traceability), logistika və bazara çıxış kanalları ilə müəyyənləşir. Rəqəmsallaşma bu sahədə iki strateji üstünlük yaradır: birincisi, məhsulun mənşəyi və hərəkəti barədə etibarlı məlumat axını (provenance və traceability) qurmaqla yüksək dəyərli bazarlara çıxış imkanını artırır; ikincisi, informasiya asimmetriyasını azaldaraq qiymət formalaşmasında və dəyər bölgüsündə daha şəffaf mühit yaradır.

FAO-nun 2023-cü il hesabatında da vurğulanır ki, izlenəbilənlik və şəffaflığın yaxşılaşdırılması istehlakçı etimadını gücləndirir, qida təhlükəsizliyi və keyfiyyət problemlərinin vaxtında aşkarlanıb təsirinin azaldılmasına imkan verir, qiymət görünürsüzlüyünü və dəyər zənciri boyunca informasiya mübadiləsini yaxşılaşdırır; bu məqsədlə rəqəmsal texnologiyalar ardıcıl və etibarlı məlumatların toplanması, real vaxt izləmə, məlumatların integrasiyası və paylaşılması üçün əsas rol oynayır. Bu çərçivədə rəqabət qabiliyyəti artıq yalnız istehsal xərclərinin aşağı olması ilə yox, həm də “sertifikatlaşdırıla bilən şəffaflıq” və “standartlara uyğunluq”la ölçülür; xüsusən ixrac və yüksək dəyərli pərakəndə kanallarda izlenəbilənlik rəqabətin praktiki şərtinədək yüksəlir [4].

Rəqəmsallaşmanın rəqabət üstünlüyünə verdiyi digər mühüm töhfə qərarvermə sürətinin və idarəetmədə koordinasiyanın artmasıdır. Rəqəmsal platformalar və elektron registrlər dövlət dəstəyi mexanizmlərinin (subsidiyalar, monitoring, sığorta) daha hədəfli və çevik icrasını təmin etdikcə, fermerin transaksion xərcləri (məlumat toplama, müraciət, sənədləşmə, gözləmə) azalır, dövlətin nəzarət xərcləri isə daha sistemli data üzərində qurulur. Azərbaycanın nümunəsində EKTİS-in vahid sistem kimi real vaxt rejimində proseslərin izlənməsi, analitik hesabatlar və modellərin qurulması, “Big Data”nın toplanması kimi funksiyalarla qərarvermə və planlama üçün informasiya bazası yaratdığı rəsmi şəkildə göstərilir. Bu tip sistemlər iqtisadi məntiq baxımından “istehsalın özünü” dəyişməklə yanaşı, istehsal mühitinin institutlarını da optimallaşdırır: şəffaflıq və izlənmə artdıqca bazarda etimad güclənir, qeyri-müəyyənlik azalır və nəticədə investisiya qərarları (texnika, suvarma, toxum, saxlanma) daha rəşional əsaslanır [2].

Nəhayət, rəqəmsallaşmanın təsirini uzunmüddətli rəqabət qabiliyyəti prizmasında qiymətləndirərkən dayanıqlıq və risk idarəetməsi ayrıca vurğulanmalıdır. İqlim dəyişkənliyi, ekstremal hava hadisələri və bioloji risklər aqrar istehsalda gəlirin volatilliyini artırır. Geoməlumat platformaları, erkən xəbərdarlıq sistemləri və AI əsaslı proqnozlar bu riskləri “gözlənilməz” olmaqdan çıxarıb “idarəolunan” edir; yəni rəqəmsallaşma məhsuldarlıq artımından əlavə, məhsuldarlığın sabitliyini (stability) və itkilərin azaldılmasını təmin edir.

OECD-nin rəqəmsallaşma üzrə icmallarında da kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların məhsuldarlıq, dayanıqlıq və resurs səmərəliliyi problemlərinə cavab potensialı, eyni zamanda məlumat idarəçiliyi və siyasət mühitinin uyğunlaşdırılmasının vacibliyi vurğulanır. Bu yanaşma göstərir ki, rəqəmsallaşma düzgün qurulduqda aqrar istehsalda “xərc–risk–gəlir” triadasını yaxşılaşdırır: resurs sərfi azalır, risklər daha erkən aşkarlanır və gəlir daha stabil olur; bütün bunlar isə bazarda rəqabət qabiliyyətini həm qiymət, həm keyfiyyət, həm də etibarlılıq müstəvisində yüksəldir.

Azərbaycan aqrar sektorunun modernləşdirilməsi üzrə strateji prioritetlər mahiyyət etibarilə iki paralel məqsədi eyni vaxtda həll etməyə yönəlir: bir tərəfdən ərzaq təhlükəsizliyinin və daxili bazarın dayanıqlı təminatının gücləndirilməsi, digər tərəfdən isə aqrar istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün dəyər zənciri (istehsal–emal–logistika–bazar) boyunca məhsuldarlıq, səmərəlilik və keyfiyyət standartlarının sistemli şəkildə yaxşılaşdırılması [3].

Bu prioritetlərin “çərçivə sənədləri” səviyyəsində ifadəsi 2022–2026-cı illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasının icra, monitoring və hesabatlılıq mexanizmləri ilə birlikdə təsdiq edilməsində görünür: Strategiyada nəzərdə tutulan tədbirlərin əlaqələndirilməsi, icrasına nəzarət və hesabatlılıq Nazirlər Kabinetinə həvalə olunur, tədbirlərin monitoringi və qiymətləndirilməsi isə Nazirlər Kabinetinin sifarişi əsasında İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilir. Bu institusional dizayn modernləşmənin “layihələr toplusu” deyil, nəticə indikatorları (hədəflər) üzrə idarə olunan dövlət siyasəti kimi qurulduğunu göstərir; aqrar sahə üçün də modernləşmə məhz bu nəticə-əsaslı idarəetmə məntiqi ilə tamamlanmalıdır.

Strateji prioritetlərin daha konkret “sahə dili”nə çevrilməsi aqrar istehsal və emal üzrə Strateji Yol Xəritəsində (2016-cı ildən) sistemləşdirilib: sənədin məntiqi ərzaq təhlükəsizliyi, istehsal potensialının dəyər zəncirinin həlqələri üzrə artırılması, istehsal vasitələri bazarının inkişafı və maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması, elmi təminat və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, məsləhət–informasiya xidmətləri sisteminin inkişafı, bazar infrastrukturunun gücləndirilməsi və istehsalçıların bazara çıxışının asanlaşdırılması, təbii resurslardan dayanıqlı istifadə mexanizmlərinin formalaşdırılması, aqrar sahədə biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi və kənd yerlərində rifahın yüksəldilməsi kimi istiqamətləri bir paket kimi təqdim edir [3].

Bu siyahı modernləşmənin yalnız “istehsalı artırmaq” deyil, həm də bazar institutlarını və resurs idarəetməsini dəyişmək olduğunu vurğulayır: yəni məhsuldarlıq artımı, emalın dərinləşməsi və ixrac potensialı xidmət infrastrukturunu, maliyyə alətləri, standartlar və nəzarət mexanizmləri ilə eyni anda hərəkət etmədikcə dayanıqlı rəqabət üstünlüyünə çevrilir. Eyni sənəddə aqrar prioritetlərin iqtisadi effekti də institusional qərarların əsaslandırılmasını gücləndirən formada təqdim olunur: prioritetlərin icrası ilə real ÜDM-ə birbaşa və dolaylı təsirlərin, həmçinin investisiya ehtiyacının və məşğulluq artımının proqnozlaşdırılması modernləşmənin “kapital tutumlu” xarakterini göstərir.

2022–2026 strategiya məntiqində aqrar sektor modernləşməsinin “ölçülə bilən” istiqamətlərindən biri sektor üzrə əlavə dəyərin artımının hədəflənməsidir; tədbirlər planı səviyyəsində aqrar sektorda yaradılan əlavə dəyərin hər il 4% artması kimi nəticə göstəricisi qeyd olunur və bununla yanaşı istehsal və biznes yönümlü fiziki və rəqəmsal təhsil–təlim imkanlarının genişləndirilməsi kimi institusional-capacity elementləri önə çəkilir. Bu yanaşma onu göstərir ki, modernləşmə yalnız texnika və investisiya ilə yox, insan kapitalı (fermer kompetensiyaları, aqrar məsləhət, innovasiya xidmətləri) ilə “daşınan” proses kimi təsəvvür edilir; əks halda rəqəmsal həllər və yeni texnologiyalar sahəyə nüfuz etmir və məhsuldarlıq artımı fragmentar qalır.

Azərbaycan aqrar sektorunun modernləşdirilməsi üçün institusional inkişaf mexanizmlərini “idarəetmə infrastrukturunu” kimi təsvir etsək, burada birinci mexanizm dövlət dəstəyi alətlərinin rəqəmsallaşdırılması və məlumat əsaslı idarəetməyə keçiddir. Bu xəttin əsas onurğası EKTİS-in vahid platforma kimi qurulmasıdır: sistemin rəsmi təsvirində real vaxt rejimində proseslərin izlənməsi, analitik hesabatların və modellərin qurulması, böyük həcmli məlumatların toplanması və dəqiq məlumatlara əsaslanan proqnozların verilməsi kimi funksiyalar açıq şəkildə vurğulanır [5].

Burada institusional mənə çox praktikdir: subsidiyaların, bəyanların, monitoringin, sahə məlumatlarının və təsərrüfat profillərinin vahid informasiya arxitekturasında birləşdirilməsi həm transaksion xərcləri azaldır, həm də resursların hədəflənməsini (kimə, nə qədər, hansı şərtlə) daha obyektiv edir. İkinci mexanizm risklərin idarə olunması institutlarının qurulması və bazar mexanizmlərinin dövlət–özəl tərəfdaşlığı modeli ilə işlədilməsidir; aqrar sığorta sahəsində 2019-cu il qanununun tətbiqi və Aqrar Sığorta Fondunun yaradılması haqqında Prezident fərmanı bu kontekstdə həlledici institusional addımdır.

Fondun aqrar sığorta sisteminin təşkili, inkişafı və dayanıqlılığı üzrə idarəedici qurum kimi formalaşdırılması, eləcə də sistemin fəaliyyətinə nəzarət funksiyası normativ səviyyədə təsbit edilir. Bu mexanizm modernləşməni “gəlirin volatilliyi” problemini azaldan alət kimi də tamamlayır: sığorta institutu olmadan texnoloji investisiyaların geri dönüşü (ROI) fermer üçün daha riskli qalır və modernləşmə ləngiyir.

Üçüncü mexanizm bazar və istehsal infrastrukturunun zonalar üzrə təşkili, klasterləşmə və koordinasiya imkanlarının artırılmasıdır; aqroparkların idarəetmə modelinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı 22 yanvar 2021-ci il tarixli 1257 nömrəli fərman əsasında İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyinin publik şəxs kimi yaradılması və sənaye parkları, sənaye məhəllələri ilə yanaşı aqroparkların idarə edilməsində koordinasiya və səmərəliliyin artırılması məqsədinin vurğulanması bu xəttin institusional dayacağıdır [6].

Burada strateji məntiq aydındır: xammal istehsalını emal, logistika və bazar çıxışı ilə bağlayan məkan- təşkilati modellər (aqroparklar, klasterlər, integrasiya olunmuş istehsal sahələri) modernləşmənin “ölçək effekti” və standartlaşma komponentini gücləndirir, həm də innovasiyaların (texnika, suvarma, rəqəmsal monitoring, keyfiyyət sistemləri) daha sürətli yayılmasına şərait yaradır. Dördüncü mexanizm keyfiyyət və təhlükəsizlik tənzimləmələrinin institusional gücləndirilməsidir: qida təhlükəsizliyi sahəsində müvafiq qurumun Prezident fərmanı ilə yaradılması və sistemin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əlavə tədbirlərin vurğulanması modernləşmənin “standartlar və uyğunluq” tərəfini təmin edir.

Bu mexanizm xüsusilə ixrac və yüksək dəyərli bazarlara çıxış üçün kritikdir, çünki rəqabət qabiliyyəti artıq yalnız maya dəyərinə deyil, sertifikatlaşdırıla bilən təhlükəsizlik və izlenəbilənliyə söykənir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan aqrar sektorunun modernləşdirilməsi üzrə strateji prioritetlər bir-birini tamamlayan üç böyük xətt üzrə konsolidasiya olunur: (i) ərzaq təhlükəsizliyi və istehsal potensialının artırılması ilə yanaşı dəyər zəncirində emal–bazar infrastrukturunun gücləndirilməsi, (ii) təbii resursların (xüsusən torpaq və su) dayanıqlı idarə edilməsi, risklərin sığorta və monitoring mexanizmləri ilə azaldılması, (iii) rəqəmsal platformalar, təlim–məsləhət–innovasiya xidmətləri və institutların koordinasiyası vasitəsilə “məlumat əsaslı idarəetmə”nin qurulması [7].

Bu prioritetlər institusional inkişaf mexanizmləri ilə – strategiyanın monitoring və qiymətləndirilməsi arxitekturası, aqrar sığorta institutu, aqroparkların idarəetmə çərçivəsi, qida təhlükəsizliyi tənzimləmələri və rəqəmsal informasiya sistemləri ilə – birləşdikdə modernləşmə ayrı-ayrı layihələrdən çıxıb sektoral rəqabət qabiliyyətini yüksəldən dayanıqlı modelə çevrilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Aqrar Sığorta Fondu. (2019). “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və tətbiqi mexanizmləri. Bakı: Aqrar Sığorta Fondu.
- [2] Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2022). Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti.
- [3] Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2018). Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sisteminin (EKTİS) yaradılması və tətbiqi üzrə konseptual sənəd. Bakı: KTN.
- [4] Həsənov, R. (2021). Azərbaycanın aqrar sektorunda rəqəmsal transformasiya və innovativ inkişaf istiqamətləri. Aqrar Elm və Innovasiya, 3(2), 45–58.
- [5] Məmmədov, F. (2020). Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və məhsuldarlığa təsiri. Azərbaycan Aqrar Elmi, 4(1), 72–83.
- [6] Quliyev, A., Əliyev, T. (2022). Elektron aqrar idarəetmə sistemlərinin iqtisadi səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətinə təsiri. UNEC Elmi Xəbərləri, 10(4), 101–115.
- [7] Rzayev, N. (2019). Azərbaycanda aqrar siyasətin modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişaf problemləri. İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı, 2(3), 33–47.

MÜƏSSISƏNİN FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI

Nizami İbrahimov

Magistrant

ibrahimovn651@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə müəssisələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi metodları geniş şəkildə təhlil olunur. Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisələrin effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün düzgün qiymətləndirmə sistemlərinin tətbiqi vacibdir. Məqalədə maliyyə göstəriciləri, qeyri-maliyyə indikatorları, strateji analiz metodları və performans qiymətləndirmə modelləri araşdırılmışdır. Həmçinin müxtəlif metodların üstün və zəif tərəfləri müqayisə edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəssisələrin davamlı inkişafı üçün kompleks qiymətləndirmə yanaşmasının tətbiqinin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: müəssisə, qiymətləndirmə, performans, maliyyə analiz, idarəetmə

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının sürətli inkişafı müəssisələrin fəaliyyətinin obyektiv və sistemli qiymətləndirilməsini zəruri edir. Bu, idarəetmə qərarlarının düzgün qəbul olunmasına imkan yaradır.

Problemin qoyuluşu

Bir çox müəssisələr fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsində yalnız maliyyə göstəricilərinə əsaslanır ki, bu da tam mənzərəni əks etdirmir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Məqalənin məqsədi müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi metodlarını araşdırmaq və onların effektiv tətbiq yollarını müəyyən etməkdir.

Vəzifələr:

- əsas qiymətləndirmə metodlarını təhlil etmək
- onların tətbiq sahələrini müəyyənləşdirmək
- optimal yanaşma təklif etmək

Ədəbiyyat icmalı

Müxtəlif iqtisadçılar müəssisə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində maliyyə və qeyri-maliyyə indikatorlarının vacibliyini vurğulamışdır. Müasir yanaşmalar balanslaşdırılmış göstəricilər sistemində üstünlük verir.

Material və metodlar

Tədqiqat zamanı müqayisəli analiz, statistik təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

İstifadə olunan materiallar

Elmi məqalələr, dərsliklər, maliyyə hesabatları və statistik məlumatlar istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Aparılan tədqiqat göstərir ki, yalnız maliyyə göstəriciləri müəssisənin real vəziyyətini tam əks etdirmir, qeyri-maliyyə indikatorları (müşəri məmnuniyyəti, işçi performans və s.) mühüm rol oynayır.

Müzakirə

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, müəssisələrdə ənənəvi qiymətləndirmə metodları artıq kifayət etmir. Müasir yanaşmalar daha geniş və çoxşaxəli analiz tələb edir. Digər tədqiqatlarla müqayisədə bu nəticələr oxşarlıq təşkil edir və praktik tətbiq üçün daha uyğun hesab olunur.

Yekun nəticə

Müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi çoxşaxəli və kompleks prosesdir. Bu yanaşma müəssisələrin daha düzgün idarə olunmasına və strateji inkişafına kömək edir.

Təvsiyələr

- Kompleks qiymətləndirmə sistemləri tətbiq olunmalıdır
- Maliyyə və qeyri-maliyyə göstəriciləri birlikdə istifadə edilməlidir
- Müasir analiz metodlarına üstünlük verilməlidir

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Əliyev, R. (2019). Menecmentin əsasları. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
- [2] Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1992). The balanced scorecard: Measures that drive performance. *Harvard Business Review*, 70(1), 71–79.
- [3] Məmmədov, A. (2020). Müəssisə iqtisadiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- [4] Porter, M. E. (1985). *Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. Free Press.
- [5] Robbins, S. P., & Coulter, M. (2018). *Management* (14th ed.). Pearson Education.
- [6] Drucker, P. F. (2007). *Management challenges for the 21st century*. Routledge.
- [7] Armstrong, M. (2020). *Armstrong's handbook of performance management* (7th ed.). Kogan Page.
- Neely, A., Gregory, M., & Platts, K. (1995). Performance measurement system design: A literature review and research agenda. *International Journal of Operations & Production Management*, 15(4), 80–116.

İQTISADİYYATDA MAŞIN ÖYRƏNMƏSİNİN TƏTBİQİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Sona Səməndər qızı Həsənova

Magistrant

sona.hasanova.itm24@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məlumatların emalı və təhlili üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Xüsusilə Big Data və süni intellektə əsaslanan maşın öyrənməsi texnologiyaları böyük həcmli məlumatların analizində və iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılmasında geniş tətbiq olunur. Bu məqalədə maşın öyrənməsinin iqtisadiyyatda tətbiq sahələri, o cümlədən maliyyə, marketinq, elektron ticarət və idarəetmə proseslərində rolu araşdırılmışdır.

Eyni zamanda sosial media və digər rəqəmsal platformalardan əldə olunan məlumatların Big Data analitikası vasitəsilə işlənməsi və bu məlumatların istehlakçı davranışlarının öyrənilməsi, marketinq strategiyalarının formalaşdırılması və iqtisadi trendlərin müəyyən edilməsində əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Sosial media trendlərinin proqnozlaşdırılması əsasında iqtisadi qərarların daha effektiv qəbul edilməsinə imkan yarandıqı qeyd olunmuşdur.

Məqalədə həmçinin maşın öyrənməsi texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı mövcud problemlər, o cümlədən məlumatların keyfiyyəti, texnoloji infrastruktur və etik-hüquqi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Nəticə etibarilə, Big Data və süni intellekt yanaşmalarının iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasında mühüm rol oynadığı vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Big Data, süni intellekt, maşın öyrənməsi, sosial media analitikası, iqtisadi proqnozlaşdırma

Giriş

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məlumatların emalı və təhlili üçün yeni imkanlar yaratmışdır [1, 4]. Xüsusilə süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyaları böyük verilənlərin analizində və iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılmasında geniş tətbiq olunmağa başlamışdır [7, 10].

Bununla yanaşı sosial media platformalarının geniş yayılması böyük həcmli məlumatların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu məlumatların analizi isə Big Data texnologiyaları və süni intellekt yanaşmalarının tətbiqini zəruri etmişdir. Sosial media trendlərinin müəyyən edilməsi və proqnozlaşdırılması iqtisadi proseslərin daha dərinlən təhlilinə və qərarların daha effektiv qəbul edilməsinə imkan yaradır [11, 18].

Mövcud problemlər

Müasir dövrdə maşın öyrənməsinin iqtisadiyyatda tətbiqi ilə bağlı müəyyən problemlər də mövcuddur. Bu problemlərdən biri məlumatların keyfiyyəti ilə bağlıdır. Maşın öyrənməsi modellərinin düzgün işləməsi üçün böyük həcmli və keyfiyyətli məlumat bazaları tələb olunur. Məlumatların qeyri-dəqiq və natamam olması modellərin nəticələrinin dəqiqliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Digər bir problem isə texnoloji infrastrukturun inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Maşın öyrənməsi modellərinin tətbiqi üçün yüksək hesablama gücünə malik kompüter sistemləri və analitik platformalar tələb olunur. Bu isə bəzi ölkələrdə və təşkilatlarda texnologiyanın tətbiqini çətinləşdirə bilər.

Bundan əlavə, maşın öyrənməsi texnologiyalarının tətbiqi zamanı etik və hüquqi məsələlər də nəzərə alınmalıdır.[2, 3] Məlumatların məxfiliyinin qorunması, şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi və alqoritmlərin şəffaflığı müasir iqtisadi sistemlər üçün mühüm məsələlərdən biridir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Bu məqalədə maşın öyrənməsinin iqtisadiyyatda tətbiq sahələri, o cümlədən maliyyə, marketing, elektron ticarət və idarəetmə proseslərində rolu araşdırılmışdır.

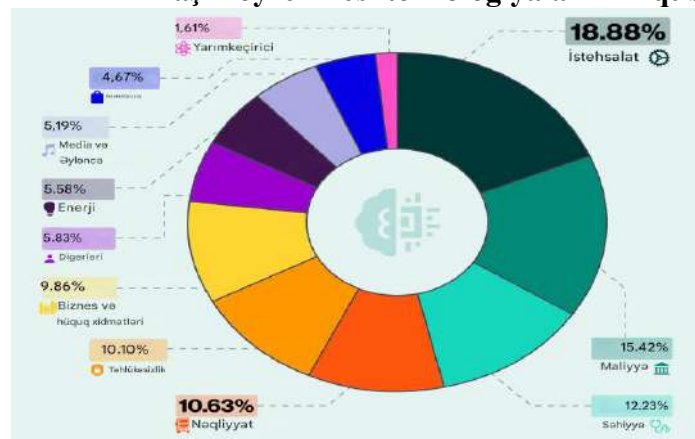
Eyni zamanda sosial media və digər rəqəmsal platformalardan əldə olunan məlumatların Big Data analitikası vasitəsilə işlənməsi və bu məlumatların istehlakçı davranışlarının öyrənilməsi, marketing strategiyalarının formalaşdırılması və iqtisadi trendlərin müəyyən edilməsində əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Sosial media trendlərinin proqnozlaşdırılması əsasında iqtisadi qərarların daha effektiv qəbul edilməsinə imkan yarandıqı qeyd olunmuşdur.

Maşın öyrənməsi və onun iqtisadi mahiyyəti

Maşın öyrənməsi (Machine Learning) kompüter sistemlərinin böyük həcmli məlumatlardan öyrənərək müəyyən qanunauyğunluqları aşkar etməsinə və gələcək prosesləri proqnozlaşdırmasına imkan verən texnologiyadır.[10] Xüsusilə son illərdə sosial media platformalarından əldə olunan böyük həcmli məlumatların (Big Data) analizi maşın öyrənməsi modellərinin tətbiq sahələrini daha da genişləndirmişdir. Bu məlumatlar istifadəçi davranışlarının öyrənilməsi və trendlərin müəyyənəşdirilməsi üçün mühüm rol oynayır.

İqtisadiyyat sahəsində maşın öyrənməsinin tətbiqi son illərdə xüsusilə aktual olmuşdur. Müasir iqtisadi sistemlər böyük həcmli məlumatların yaranması ilə xarakterizə olunur. Bu məlumatların effektiv şəkildə analiz edilməsi iqtisadi qərarların daha düzgün qəbul edilməsinə imkan yaradır. Maşın öyrənməsi alqoritmləri məlumatlar arasındakı mürəkkəb əlaqələri müəyyən edə bilir və bu əlaqələr əsasında iqtisadi proseslərin inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmağa imkan verir.[9]

Maşın öyrənməsi texnologiyalarının iqtisadi təhlili və nəticələri

şəkl.1 Süni intellekt və Big Data texnologiyalarının iqtisadi sahələr üzrə tətbiq payları

Maşın öyrənməsi texnologiyaları xüsusilə maliyyə sektorunda geniş istifadə olunur.[7, 12] Banklar və maliyyə təşkilatları kredit risklərinin qiymətləndirilməsi, fırıldaqçılıq hallarının aşkarlanması və müştəri davranışlarının analiz edilməsi üçün maşın öyrənməsi modellərindən istifadə edirlər. Bu modellər vasitəsilə böyük həcmli maliyyə məlumatları analiz edilir və risk faktorları müəyyən edilir. Bu isə maliyyə təşkilatlarının qərar qəbul etmə prosesini daha effektiv edir.

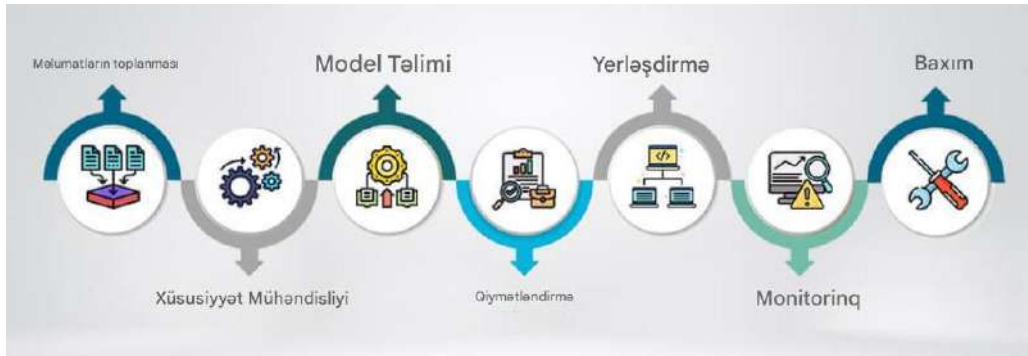
Maşın öyrənməsi iqtisadi proqnozlaşdırma sahəsində də mühüm rol oynayır. İqtisadi göstəricilərin – inflyasiya səviyyəsinin, işsizlik göstəricilərinin və bazar qiymətlərinin proqnozlaşdırılması üçün müxtəlif maşın öyrənməsi modellərindən istifadə olunur. Bu modellər statistik məlumatları analiz edərək gələcəkdə baş verə biləcək iqtisadi dəyişiklikləri əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verir. Eyni yanaşma sosial media trendlərinin proqnozlaşdırılmasında da istifadə olunur. Maşın öyrənməsi modelləri sosial şəbəkələrdəki məlumat axınına analiz edərək gələcək tendensiyaları əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan yaradır.

Müzakirə

Müasir iqtisadiyyatda maşın öyrənməsinin tətbiqinin digər mühüm sahələrindən biri marketing və istehlakçı davranışlarının analizidir. Şirkətlər sosial media və digər rəqəmsal platformalardan əldə olunan məlumatları analiz edərək istehlakçıların maraqlarını və davranışlarını müəyyən edirlər. Bu məlumatlar əsasında şirkətlər marketing strategiyalarını daha effektiv şəkildə formalaşdırırlar. [8, 9] Bu istiqamətdə əldə olunan nəticələr göstərir ki, süni intellekt və Big Data texnologiyalarının tətbiqi yalnız global deyil, eyni zamanda yerli biznes mühitində də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan şəraitində də rəqəmsal marketing sahəsində sosial media analitikası və Big Data texnologiyalarının tətbiqi getdikcə genişlənməkdədir. Şirkətlər müştəri davranışlarını daha dəqiq analiz etmək üçün süni intellekt əsaslı alqoritmlərdən istifadə edirlər.

Elektron ticarət sahəsində də maşın öyrənməsi texnologiyalarından geniş istifadə olunur. Onlayn ticarət platformaları istifadəçilərin alış davranışlarını analiz edərək onlara uyğun məhsullar təklif edən tövsiyə sistemləri yaradır. Bu sistemlər istifadəçi məlumatlarını analiz edərək fərdi təkliflər hazırlayır və satışların artmasına kömək edir.

Maşın öyrənməsi logistika və təchizat zənciri idarəetməsi sahəsində də mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar vasitəsilə məhsulların daşınması, anbar ehtiyatlarının idarə olunması və logistika proseslərinin optimallaşdırılması həyata keçirilir. Bu isə müəssisələrin resurslardan daha səmərəli istifadə etməsinə və xərclərin azaldılmasına imkan yaradır.

şək.2 Maşın öyrənməsi sisteminin mərhələləri

Bununla yanaşı, maşın öyrənməsi iqtisadi siyasətin formalaşdırılması prosesində də istifadə olunur. Dövlət qurumları iqtisadi məlumatları analiz edərək iqtisadi inkişaf strategiyalarını müəyyən edir və müxtəlif iqtisadi proqramların effektivliyini qiymətləndirirlər. Böyük verilənlərin analizi və maşın öyrənməsi texnologiyaları dövlət idarəetməsində daha səmərəli qərarların qəbul edilməsinə imkan yaradır.

Nəticə

Aparılan elmi-tədqiqat təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə elmi araşdırmaların səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün sistemli metodoloji yanaşmanın tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elmi tədqiqat prosesi problemin müəyyənləşdirilməsi, mövzu üzrə mövcud elmi ədəbiyyatın araşdırılması, metodologiyanın seçilməsi, məlumatların toplanması və təhlili, eləcə də əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsi kimi mərhələlərdən ibarət olan kompleks bir prosedir. Bu mərhələlərin hər biri tədqiqatın keyfiyyətinə və nəticələrin etibarlılığına birbaşa təsir göstərir.

Elmi-tədqiqat təcrübəsi çərçivəsində aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, elmi fəaliyyətin əsas məqsədi yeni biliklərin əldə edilməsi və mövcud problemlərin elmi əsaslarla araşdırılmasıdır. Bu proses zamanı müxtəlif metodoloji yanaşmalardan istifadə edilir və tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq kəmiyyət və keyfiyyət metodları tətbiq olunur. Kəmiyyət metodologiyası statistik və riyazi analiz vasitəsilə məlumatların təhlilinə imkan verdiyi halda, keyfiyyət metodologiyası sosial proseslərin daha dərinlən araşdırılmasına şərait yaradır. Bu iki metodun birgə tətbiqi tədqiqatın daha obyektiv və etibarlı nəticələr əldə etməsinə imkan verir.

Tədqiqatın aparılması prosesində ədəbiyyatın düzgün seçilməsi, məlumatların etibarlı mənbələrdən əldə edilməsi və seçmə üsullarının düzgün tətbiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elmi mənbələrin sistemli şəkildə təhlili tədqiqatın nəzəri əsaslarının formalaşmasına və mövcud elmi yanaşmaların müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, seçmə üsullarının düzgün tətbiqi tədqiqat nəticələrinin obyektivliyini və etibarlılığını artırır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyaları iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində geniş tətbiq olunur. Bu texnologiyalar böyük həcmli məlumatların analiz edilməsinə, iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılmasına və idarəetmə qərarlarının daha effektiv şəkildə qəbul edilməsinə imkan yaradır. Xüsusilə maliyyə sektorunda, marketing sahəsində və elektron ticarətdə maşın öyrənməsi alqoritmlərinin tətbiqi müəssisələrin fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına və resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır.

Eyni zamanda, müasir iqtisadi sistemlərdə böyük verilənlərin (Big Data) analizi və maşın öyrənməsi modellərinin tətbiqi iqtisadi proseslərin daha dərinlən öyrənilməsinə imkan verir. Bu texnologiyalar vasitəsilə bazar trendləri müəyyən edilir, istehlakçı davranışları analiz olunur və müxtəlif iqtisadi göstəricilər üzrə proqnozlaşdırma modelləri hazırlanır. Bu isə iqtisadi qərarların daha dəqiq və əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsinə imkan yaradır.

Nəticə etibarilə, elmi-tədqiqat təcrübəsi magistrantların elmi araşdırma aparmaq bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təcrübə müddətində əldə olunan bilik və

bacarıqlar gələcək elmi fəaliyyət üçün möhkəm əsas yaradır və tədqiqat prosesinin daha sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verir. Elmi metodologiyanın mənimsənilməsi, analitik düşünmə qabiliyyətinin inkişafı və müasir texnologiyaların tətbiqi magistrantların elmi fəaliyyətinin keyfiyyətini artıran əsas amillərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov, A. M. (2018). *İnformasiya cəmiyyəti və rəqəmsal transformasiya*. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Bryman, A. (2016). *Social research methods*. Oxford University Press.
3. Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches*. Sage Publications.
4. Əliyev, A. Q. (2021). *Rəqəmsal iqtisadiyyat və böyük verilənlər texnologiyaları*. Bakı: Elm.
5. Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. Sage Publications.
6. Gürbüz, S., & Şahin, F. (2018). Sosial media verilerinin büyük veri analizi ile incelenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 145–160. <https://dergipark.org.tr>
7. Hacıyev, R. M., & Məmmədov, S. R. (2020). Süni intellekt texnologiyalarının informasiya sistemlərində tətbiqi. *İnformasiya Texnologiyaları Problemləri Jurnalı*, 11(1), 45–56. <https://iit.science.az>
8. Həsənov, A. N. (2022). Böyük verilənlər və analitik sistemlərin inkişaf istiqamətləri. *AMEA İnformasiya Texnologiyaları Problemləri*, 13(2), 80–92.
9. Hüseynov, E. A. (2020). Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri və müasir texnologiyalar. *Azərbaycan İqtisadiyyat Jurnalı*, 3(2), 65–75.
10. Jordan, M. I., & Mitchell, T. M. (2015). Machine learning: Trends, perspectives and prospects. *Science*, 349(6245), 255–260.
11. Kaur, H., & Gupta, M. (2021). Social media analytics using big data technologies. *Applied Sciences*, 11(6), 2562. <https://www.mdpi.com/2076-3417/11/6/2562>
12. Kaya, M., & Aydın, S. (2021). Yapay zeka ve büyük veri teknolojilerinin işletmelerde kullanımı. *International Journal of Business Research*, 5(1), 45–58.
13. Kitchin, R. (2021). Big data analytics in social media research. *Information*, 12(4), 152. <https://www.mdpi.com/2078-2489/12/4/152>
14. Məmmədov, S. R. (2021). Sosial media və rəqəmsal kommunikasiya texnologiyaları. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı.
15. Quliyev, R. A. (2019). *İnformasiya sistemləri və böyük verilənlər texnologiyaları*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
16. Rzayev, R. H. (2017). *İnformasiya texnologiyaları və məlumat sistemləri*. Bakı: ADNSU nəşriyyatı.
17. Saunders, M., Lewis, P., & Thornhill, A. (2019). *Research methods for business students*. Pearson Education.
18. Wang, X., Yu, L., & Wang, Y. (2020). Social media data mining and analytics. *Information*, 11(9), 441. <https://www.mdpi.com/2078-2489/11/9/441>
19. Yıldırım, B., & Demir, H. (2020). Büyük veri analitiği ve sosyal medya verilerinin analizi. *Journal of Business Research Turk*, 12(3), 2450–2465. <https://dergipark.org.tr>
20. Zhang, Q., & Chen, Y. (2021). Big data analytics and artificial intelligence in social media prediction. *Electronics*, 10(7), 802. <https://www.mdpi.com/2079-9292/10/7/802>

HEYDƏR ƏLİYEVİN NEFT STRATEGİYASI: AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATININ QLOBAL İNTEQRASIYASI VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF MODELİ

Zamir Tağıyev

tagiyevzamir@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə ümummilli lider Heydər Əliyevin 1994-cü ildə müəyyənləşdirdiyi neft strategiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal integrasiyasına təsiri, xarici investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmləri, boru kəməri diplomatiyasının geosiyasi ölçüləri, Şahdəniz qaz yatağının strateji əhəmiyyəti və Dövlət Neft Fondunun (SOFAZ) dayanıqlı inkişaf modeli kimi formalaşması araşdırılır. Azərbaycan Enerji Nazirliyinin rəsmi sənədlərinə, Asiya İnkişaf Bankının analitik hesabatlarına, SOFAZ-ın illik hesabatlarına, beynəlxalq elmi jurnallarda nəşr olunmuş peer-reviewed tədqiqatlara və tanınmış enerji analitiklərinin ekspert qiymətləndirmələrinə istinad edən bu məqalə, strateji resurs idarəçiliyinin nəzəri çərçivəsi ilə Azərbaycanın praktik təcrübəsini müqayisəli şəkildə təhlil edir. Tədqiqat göstərir ki, neft strategiyası yalnız iqtisadi inkişaf vasitəsi deyil, eyni zamanda siyasi müstəqilliyin iqtisadi möhkəmləndirilməsi üçün düşünülmüş bir dövlətçilik doktrinası olmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, neft strategiyası, Əsrin müqaviləsi, SOFAZ, BTC boru kəməri, Şahdəniz, Cənub Qaz Dəhlizi, qlobal integrasiya, resurs idarəçiliyi, dayanıqlı inkişaf.

Giriş

TARİXİ BAXIŞIN ZƏRURİLİYİ

1991-ci ildə müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycan Respublikası son dərəcə ağır iqtisadi şəraitlə üzləşdi. Sovet iqtisadi sisteminin dağılması, Ermənistanla silahlı münaqişə, köçkün axını, sənayenin tənəzzülü — bütün bu amillər birlikdə ölkəni siyasi və iqtisadi çöküşün astanasına çıxardı. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, müstəqilliyin ilk illərindəki Azərbaycan uğursuz dövlət olmaq həddinə çatmışdı (Caspian Policy Center, 2019).

Belə bir tarixi kəsimdə ümummilli lider Heydər Əliyev ölkə rəhbərliyinə qayıdışı ilə yeni bir mərhələnin əsasını qoydu. Onun formalaşdırdığı neft strategiyası sadəcə bir sənaye siyasəti deyildi; bu, Azərbaycanın müstəqilliyinin iqtisadi möhkəmləndirilməsinə, dünya enerji bazarlarına integrasiyasına və gələcək nəsillər üçün resurs gəlirlərinin qorunub saxlanmasına yönəlmiş kompleks bir dövlətçilik doktrinası idi (State Oil Fund of Azerbaijan [SOFAZ], n.d.). Bu məqalənin əsas məqsədi həmin strategiyanın həm konseptual arxitekturasını, həm də icrasının real nəticələrini — uğurları və tənqidi məqamları ilə birlikdə — ətraflı şəkildə araşdırmaqdır.

TARİXİ KONTEKST: HEYDƏR ƏLİYEVİN BİRİNCİ HAKİMİYYƏT DÖVRÜ VƏ NEFT SƏNAYESİ

Heydər Əliyevin ilk hakimiyyət dövrü — 1969–1982-ci illər — Azərbaycan neft sənayesinin yenidən canlandırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Həmin dövrdə Xəzərin Azərbaycan sektorunda kəşfiyyat işləri intensivləşdi, dəniz qurğuları modernləşdirildi; yeni neft yataqları — Günəşli, Çıraq və Azəri — kəşf edildi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı Dərinsu Ceket Zavodunun tikintisi üçün 450 milyon dollar ayrıldı; bu isə strateji sənaye bazasının formalaşdırılması istiqamətindəki ən əsaslı addımlardan biri oldu. 1975-ci ilə qədər neft hasilatı 27,1 milyon tona çatdı (Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2025a).

Sovet dönməsinin sona çatması ilə birlikdə bu sənaye potensialı köklü şəkildə zəiflədi. 1994-cü ildə müstəqil Azərbaycana rəhbərliyə qayıdan Heydər Əliyev son dərəcə çətin bir iqtisadi mənzərə ilə üzləşdi: ümumi daxili məhsul 1996-cı ilə qədər kəskin tənəzzül göstərirdi, xarici investisiyalar baxımından ciddi etimad boşluğu mövcud idi, dövlət büdcəsi dramatik kəsirlərlə fəaliyyət göstərirdi (Asian Development Bank [ADB], 2014). Caspian Policy Center-in analitik qiymətləndirməsinə

görə, bu dövrdə daxili siyasi gərginlik o həddə çatmışdı ki, Ermənistan Dağlıq Qarabağla yanaşı yeddi ərazi rayonuna da nəzarəti ələ keçirmişdi; yüz minlərlə məcburi köçkün ölkə daxilindəki ağır şəraitdə yaşayışını itirmişdi (Caspian Policy Center, 2019).

3. YENİ NEFT STRATEGİYASININ ƏSAS SÜTUNLARI

Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi yeni neft strategiyası üç əsas istiqaməti özündə birləşdirirdi. Birincisi, xarici investisiyaların və beynəlxalq texnologiyaların cəlb edilməsi; ikincisi, dünya bazarlarına çıxış üçün müstəqil ixrac infrastrukturunun yaradılması; üçüncüsü isə neft gəlirlərinin şəffaf idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılması. Strategiyanın məqsədi ölkənin zəngin təbii ehtiyatlarından müasir texnologiyalar vasitəsilə istifadə etmək, onları beynəlxalq bazarlara çıxarmaq və əldə edilən gəlirləri milli inkişafa yönəltmək idi (SOFAZ, n.d.).

Bu strategiyanın ən fərqləndirici cəhəti onun daxili bütövlüyü idi: iqtisadi qərar qəbulunu geosiyasi hesablamalarla, uzunmüddətli fiskal planlamalı isə ani büdcə ehtiyacları ilə uzlaşdıran ardıcıl bir konsepsiya. Heydər Əliyev bu yanaşmanı dəfələrlə açıq şəkildə ifadə etmişdi: "Bizim məqsədimiz yalnız neft hasil etmək deyil, onu nəql etmək, gəlir əldə etmək və bu gəlirləri xalqın rifahının təmin edilməsinə yönəltməkdir" (Azerbaijan.az, n.d.-b).

4. ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ: MÜZAKIRƏ PROSESİ VƏ GEOSİYASİ ÖLÇÜ

1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan Azəri-Çıraq-Günəşli hasilatının bölüşdürülməsi müqaviləsi — daha geniş şöhrəti ilə "Əsrin müqaviləsi" — müasir Azərbaycan tarixinin ən mühüm sənədlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Müqavilə yeddi ölkəni — Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanını — təmsil edən 11 beynəlxalq neft şirkətini (AMOCO, BP, McDermott, UNOCAL, SOCAR, Lukoil, Statoil, TPAO, Pennzoil, Ramco, Delta) Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (AIOC) çərçivəsində birləşdirdi. Müqavilənin ümumi dəyəri 7,4 milyard dollar idi (Office of the President of the Republic of Azerbaijan, n.d.).

İstanbul və Hyustonda keçirilmiş son mərhələ danışıqları son dərəcə gərgin keçmişdi; tərəflər arasındakı mövqe fərqləri bəzən danışıqları tam çıxılmaz vəziyyətə salırdı. Danışıqlarda SOCAR-ın vitse-prezidenti kimi fəal iştirak edən İlham Əliyev sonralar bu məqamı belə xarakterizə etdi: "Biz xarici şirkətlərə dedik: Siz müxtəlif şirkətlərin maraqlarını qoruyursunuz, biz isə Azərbaycan xalqının maraqlarını qoruyuruq. Əgər siz səhv etsəniz, bu, yalnız sizin şirkətin layihəsinə ziyan vurur; amma biz səhv etsək, bu, Azərbaycan xalqına zərər gətirir" (Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2025b). Müqavilənin imzalanmasından az sonra Heydər Əliyev bu addımın mahiyyətini belə ifadə etdi: "Bu müqaviləni imzalamaqla biz Azərbaycanın dünyaya, dünya iqtisadiyyatına açıq bir ölkə olduğunu nümayiş etdiririk" (Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2025b).

Müqavilənin diqqəti çəkən ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilərək konstitusiyaya qüvvəsinə malik normativ sənədə çevrilməsi idi. Bu addım 1994-cü il dekabrın 12-də həyata keçirildi (Office of the President of the Republic of Azerbaijan, n.d.). Postsovet məkânında sahibkarlıq mühitinin son dərəcə qeyri-sabit olduğu bir dövrdə bu hüquqi güvencə xarici investorlar üçün son dərəcə vacib idi. Caspian Policy Center-in qiymətləndirməsinə görə, bu addım Azərbaycanın beynəlxalq kapital üçün etibarlı tərəfdaş olduğunu bildirən güclü signal idi (Caspian Policy Center, 2019).

Müqavilənin maliyyə şərtlərinə görə, ümumi xalis gəlirin 80 faizi Azərbaycana, 20 faizi isə investorlara çatacaqdı. Azəri-Çıraq-Günəşli yatağının ilkin ehtiyat qiymətləndirməsi 511 milyon ton olsa da, sınaq quyularının nəticələrinə görə bu rəqəm 730 milyon tona çatdı; sahənin işlənməsinə edilən ümumi investisiya isə 11,5 milyard dollara yüksəldi (Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2025b). BP-nin 1995–2007-ci illər arasındakı baş icraçı direktoru Lord Con Braun öz memuarında qeyd etdi ki, Heydər Əliyevlə ilk görüşlərinin ardından onun haqqında bəslənilən ilkin şübhələrin tamamilə əsassız olduğunu dərk etdi (Aslanbayli, 2023).

BORU KƏMƏRİ DİPLOMATİYASI: ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN COĞRAFIYASI

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra Heydər Əliyevin diqqəti neftin dünya bazarlarına etibarlı şəkildə ixracını təmin edəcək marşrutların müəyyənləşdirilməsinə yönəldi. Bu, yalnız texniki bir infrastruktur məsələsi deyildi; müstəqilliyin coğrafi ifadəsi idi. Sovet dönməindən miras qalmış bütün nəql marşrutları Rusiya ərazisindən keçirdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqil enerji dəhlizinə malik olması üçün alternativ boru kəməri layihələrini irəli çəkdi.

İlk mərhələdə Bakı-Novorossiysk (1.330 km) boru kəməri 1997-ci il oktyabrın 25-də istifadəyə verildi, ardından Bakı-Supsa (833 km) boru kəməri 1999-cu ilin aprelində işə salındı (Azerbaijan.az, n.d.-a). Lakin strategiyanın mərkəzini Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) ana ixrac boru kəməri layihəsi təşkil edirdi. BTC-nin bünövrəsi 2002-ci il sentyabrın 18-də Sanqaçal terminalında Heydər Əliyevin, Türkiyə və Gürcüstan rəhbərlərinin iştirakı ilə qoyuldu; açılış mərasimi 2005-ci il mayın 25-də həyata keçirildi. Ceyhan limanına ilk Azərbaycan nefti 2006-cı ilin mayında çatdırıldı (Wikipedia, 2025a).

BTC boru kəmərinin geosiyasi əhəmiyyəti onun coğrafi mövqeyindən çox-çox dərinidir. Bridge və Bradshaw-ın (2012) akademik tədqiqatına görə, bu boru kəməri Xəzər dənizi regionunun ərazisəllik anlayışını yenidən qurmaqla, enerji təhlükəsizliyinin özünü konseptual baxımdan dəyişdirdi. Bundan əlavə, BTC Gürcüstanın tranzit iqtisadiyyatı modelinin əsasını yaratdı, Türkiyənin Avrasiya enerji mərkəzinə çevrilməsi prosesini isə sürətləndirdi (Ismailova, 2007). Bu boru kəməri gündəlik bir milyondan çox barel neft daşımaqla strateji əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

ŞAHDƏNİZ QAZ YATAĞI VƏ CƏNUB QAZ DƏHLİZİ: STRATEGİYANIN QAZ ÖLÇÜSÜ

Heydər Əliyevin neft strategiyası yalnız neft sektoru ilə məhdudlaşmırdı. Azərbaycanın təsdiq edilmiş qaz ehtiyatları 2,6 trilyon kubmetr olmaqla, proqnoz ehtiyatları isə təqribən 3 trilyon kubmetri keçməklə ölkəyə qüvvətli bir qaz ixracatçısı statusu qazandırır. Dünya miqyasında ən böyük qaz yataqlarından biri olan Şahdəniz, Azərbaycan geoloqları tərəfindən ötən əsrin ortalarında kəşf edilmiş, lakin zəruri texnologiyaların olmaması səbəbindən uzun müddət tam istismar edilə bilməmişdi (Office of the President of the Republic of Azerbaijan, n.d.).

Şahdəniz-2 mərhələsinin işlənməsinə başlanılması barədə konsorsium üzvlərinin qərarı 2013-cü il dekabrın 17-də Bakıda — Heydər Əliyev Mərkəzinin ev sahibliyi ilə — açıqlandı. Bu razılaşma 28 milyard dollar investisiyanın cəlb edilməsini nəzərdə tuturdu. Layihənin ən strateji çıxışı — Cənub Qaz Dəhlizi — üzrə bünövrə 2014-cü il sentyabrın 20-də — "Əsrin müqaviləsi"nin 20-ci ildönümündə — Sanqaçalda qoyuldu. Bu simvolik tarix seçimi strategiyanın daxili ardıcılığını əyani şəkildə göstərir (Office of the President of the Republic of Azerbaijan, n.d.).

Cənub Qaz Dəhlizi 40 milyard dolları aşan ümumi investisiya həcmi ilə dünyanın ən böyük enerji infrastruktur layihələrindən birinə çevrildi. Bu layihə Azərbaycana nəinki neft, həm də qaz ixracatçısı kimi beynəlxalq enerji bazarında ikiqat strateji status qazandırdı.

7. DÖVLƏT NEFT FONDU: DAYANIQLILIĞIN İNSTİTUSİONAL GÜVƏNCƏSİ

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasının ardından ortaya çıxan ən mühüm sual belə idi: miqyaslı neft gəlirləri ölkəyə daxil olmağa başladıqda onlar necə idarə ediləcək? Bu suala cavab olaraq Prezident Heydər Əliyev 1999-cu il dekabrın 29-da 240 nömrəli Fərmanla Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunu (SOFAZ) yaratdı. Fondun dörd əsas məqsədi müəyyənləşdirildi: neft gəlirlərinin effektiv idarə edilməsi; makroiqtisadi sabilliyin dəstəklənməsi; neft olmayan sektorların inkişafının stimullaşdırılması; nəsillərarası bərabər yararlanmanın təmin edilməsi (ADB, 2021).

SOFAZ Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının dəstəyi ilə qurulmuş, dövlət büdcəsindən ayrı, müstəqil hüquqi status daşıyan ekstra-büdcə fondu kimi formalaşdı (ADB, 2021). Azərbaycan eyni zamanda Hasilatçılıq Sənayesi Şəffaflıq Təşəbbüsü (EITI) tələblərini ilk yerinə

yetirən ölkə olmaqla şəffaflıq sahəsindəki öhdəliyini beynəlxalq arenada da bəyan etdi (Muradov, 2021).

SOFAZ 1999-cu ildə cəmi 271 milyon dollar ilkin kapital ilə fəaliyyətə başladı. 2025-ci ilin birinci rübündə fond aktivlərinin həcmi 63 milyard dollara, 2025-ci ilin sentyabrına isə 70,2 milyard dollara çatdı; bu müddət ərzində toplanmış investisiya gəliri 15 milyard dolları aşdı (GlobalSWF, 2025). 2023-cü ilin sonunda SOFAZ-ın aktivləri ümumi daxili məhsulun 77,5 faizinə uyğun gəlirdi (Hajiyev & Sadigov, 2025). Fondun yaranışından bu günə qədər dövlət büdcəsinə köçürülən vəsaitin ümumi həcmi 135 milyard dolları keçmişdir (GlobalSWF, 2025).

Beynəlxalq Sovereign Wealth Fund İnstitutunun 2018-ci il reytinginə görə SOFAZ şəffaflıq baxımından Avstraliyanın, Kanadanın, Norveçin, Sinqapurun və ABŞ-ın fondları ilə birlikdə ən yüksək bal — 10 üzərindən 10 — toplayıb (ADB, 2020).

Akademik dürüstlük baxımından qeyd etmək lazımdır ki, SOFAZ-ın nailiyyətlərinə paralel olaraq ciddi tənqidlər də mövcuddur. ADB-nin analitik sənədinə görə, dövlət büdcəsinin SOFAZ transferlərindən asılılığı 2007-ci ildəki 9,7 faizdən 2012-ci ildə 60,5 faizə yüksəlmiş; bu isə fiskal diversifikasiyanı zəruri edən riskli bir tendensiya yaratmışdır (ADB, 2014). IMF qiymətləndirmələrinə görə isə Azərbaycan ümumi daxili məhsulunun 43 faizini, hökumət gəlirlərinin demək olar ki, 50 faizini və ixracın 90 faizini neft-qaz sektorundan əldə edir (ADB, 2021).

Elmi ədəbiyyatda SOFAZ-ın xərclər tərəfinin gəlirlər tərəfi qədər şəffaf olmadığı, müstəqil parlamentar nəzarətin hələ sistemli şəkildə tətbiq edilmədiyi bildirilir (Wikipedia, 2025b). Muradov-un (2021) tədqiqatında isə SOFAZ-ın mövcud halda iqtisadi diversifikasiyaya töhfəsinin hələ tam müəyyən olmadığı vurğulanır. Bununla belə, bu çatışmazlıqlar strategiyanın fundamental konseptual doğruluğunu — neft gəlirlərini bilavasitə büdcəyə yox, ayrıca fonda köçürmək — inkar etmir. Bu model müstəqilliyin ilk illərinin iqtisadi qeyri-sabitliyi mühitindəki məhdudiyyətlər nəzərə alındıqda sağlam bir seçim idi.

İQTİSADI NƏTİCƏLƏR: MİQYAS VƏ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİ

Neft strategiyasının iqtisadi nəticələri bir sıra makroiqtisadi göstəricilərdə öz əksini tapdı. ADB-nin analitik hesabatına görə, 1990-ların ortasında Azərbaycan iqtisadiyyatı MDB ölkələri sırasında ən pis göstəricilərdən birini nümayiş etdirirdi; ticarət əlaqələrinin pozulması, Moskvadan gələn maliyyənin dayanması və bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi birlikdə ümumi daxili məhsulun 1996-cı ilə qədər davamlı azalmasına yol açdı (ADB, 2014).

2000-ci illərin başlanğıcından etibarən neft gəlirlərinin iqtisadiyyata axmağa başlaması vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirdi. Neft rentasının ümumi daxili məhsula nisbəti 2000–2013-cü illər arasında ortalama 50 faizlik artım qeydə aldı (Gurbanov et al., 2017). ADB-nin (2020) hesabatına görə, Azərbaycan iqtisadiyyatı dörd mərhələdən keçmişdir: gerilmə, islahat, neft boom dövrü (2005–2014) və tənəzzül. 2009-cu ildə neft hasilatı 50 milyon tonu keçdi (Azerbaijan.az, n.d.-a).

Sosial müstəvidə bərabərsizlik göstəriciləri baxımından da müsbət irəliləyiş qeydə alındı. Gini indeksi 2001-ci ildən 2008-ci ilə qədər 8 faiz bəndi azalaraq 34 faizə endi; bu, neft gəlirlərindən qaynaqlanaq sosial proqramların aşağı gəlirli əhəlinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasına müsbət töhfəsini sübut edir (ADB, 2014). Lakin qeyri-neft ixracının ümumi ixrac daxilindəki payının əhəmiyyətsiz qalması uzunmüddətli strateji meydan olaraq qalmaqda davam edir.

9. HEYDƏR ƏLİYEVİN STRATEJİ LİDERLİK MODELİ

Neft strategiyasının məzmununu başa düşmək üçün onun arxasındakı şəxsiyyəti anlamaq da vacibdir. Dünyaca tanınmış enerji analitiki Daniel Yergin Heydər Əliyevi "taktik ustası və parlaq strateq" kimi xarakterizə etmişdir (Aslanbayli, 2023). Bu qiymətləndirmə yalnız poetik bir övgü deyil — 1994-cü ildəki qərarların mahiyyətinə keçilən bir xarakter analizi idi.

Prezident Əliyev son dərəcə mürəkkəb bir mövqedə dayanırdı. Bir tərəfdən xarici şirkətlər öz maraqlarını maksimumlaşdırmağa çalışır, digər tərəfdən isə bölgə üzrə rəqabət aparan güclər — o cümlədən Rusiyanın transsərhəd boru kəmərləri üzərindəki geosiyasi nüfuzu — Azərbaycanın müstəqil qərar qəbulunu çətinləşdirməyə cəhd edirdi. Bu mühitdə müqaviləni Azərbaycanın suveren

maraqlarından kənar vermədən bağlamaq, eyni zamanda xarici investorların etimadını qazanmaq üçün həm güclü siyasi iradə, həm dərin danışıqlar strategiyası tələb olunurdu (Caspian Policy Center, 2019).

Bu prosesdə Heydər Əliyev yalnız iqtisadi deyil, geosiyasi bir vizyondan çıxış edirdi: Azərbaycanın hər hansı bir hegemon gücün enerji orbitinə tam asılı şəkildə daxil olmaması. BTC layihəsini ısrarla irəli sürməklə o, Xəzər neftinin Rusiya ərazisindən keçmədən birbaşa Aralıq dənizinə çatmasını mümkün edəcək müstəqil bir magistral yaratdı. Bu isə sadəcə boru kəməri məsələsi deyil, müstəqilliyin coğrafi baxımdan möhkəmləndirilməsi idi (Bridge & Bradshaw, 2012).

QIYMƏTLƏNDİRMƏ: NEFT STRATEGİYASININ DAYANIQLILIQ İDDİASI

Heydər Əliyevin neft strategiyasının dayanıqlılıq iddiasını iki müstəvidə qiymətləndirmək mümkündür. Birinci — strateji müstəvidə: müstəqil dövlət qurumunun yaradılması (SOFAZ), müstəqil ixrac infrastrukturunun inşası (BTC, Cənub Qaz Dəhlizi), xarici investisiyalar üçün hüquqi-institusional zəminin formalaşdırılması — bunlar uzunmüddətli dövlət quruculuğu baxımından ciddi struktural addımlardır. Resurs zəngin dövlətlər üçün beynəlxalq iqtisad ədəbiyyatında tövsiyə olunan "mineral gəlirlərinin institusionalaşdırılması" modeli ilə müqayisədə Azərbaycanın seçdiyi yol ciddi uyğunluq nümayiş etdirir (ADB, 2021).

İkinci — praktik nəticələr müstəvisindən: resursun tükənən xarakter daşdığı neft iqtisadiyyatında gəlirlərin büdcəyə bilavasitə yox, ayrıca fonda köçürülməsi iqtisadi volatilliyi azaltmış, fiskal sabilliyin əsasını möhkəmləndirmişdir. Bunu Gurbanov et al.-ın (2023) peer-reviewed tədqiqatı da statistik cəhətdən sübut edir: ARDL modeli vasitəsilə SOFAZ transferləri ilə ümumi daxili məhsul arasında uzunmüddətli müsbət kauzal əlaqə müəyyən edilmişdir.

Bununla belə, neft olmayan sektorun xüsusi çəkisinin hələ kifayət qədər artmaması, qeyri-neft ixracının ümumi ixracatda payının əhəmiyyətsiz qalması — bunlar strategiyanın hələ həll olunmamış struktural zəiflikləridir (Muradov, 2021). Diversifikasiyanın tam başa çatdırılması daha dərinləşdirilmiş islahat öhdəlikləri tələb edir. Lakin Heydər Əliyevin yaratdığı institusional arxitektura olmadan həmin islahatların gerçəkləşdirilməsi üçün zəruri iqtisadi zəmin yarana bilməzdi.

Nəticə

Heydər Əliyevin neft strategiyası Azərbaycanın müstəqilliyin ilk ağır illərindən geoiqtisadi bir aktora çevrilməsinin həlledici amili olmuşdur. "Əsrin müqaviləsi" yalnız bir neft sazişi deyil — müstəqilliyin bütün dünyaya elan edildiyi, xarici investisiyalar üçün institusional zəminin yaradıldığı, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının rəsmi başlanğıc nöqtəsi olmuşdur (Office of the President of the Republic of Azerbaijan, n.d.).

BTC boru kəmərinin inşası nefti nəql etmənin ötəsindəki mənaya malikdir: o, Azərbaycanın müstəqil geosiyasi orbitini coğrafi baxımdan möhkəmləndirmişdir (Bridge & Bradshaw, 2012). Şahdəniz-2 və Cənub Qaz Dəhlizi isə bu strategiyanın ikinci nəfəsidir — ölkəni neft ixracatçısından eyni zamanda qaz ixracatçısına çevirən yeni bir mərhələ. SOFAZ bu strateji görüşün institutlaşdırılmış ifadəsidir — gəlirlərin nəinki bu gün, həm də sabah üçün qorunub istifadə olunacağını dövlət səviyyəsindəki təminatı (GlobalSWF, 2025).

Bu strategiyanın ən önəmli xüsusiyyəti onun daxili ardıcılığıdır: iqtisadi məntiq ilə siyasi müstəqillik düşüncəsi bir-birini tamamlayır. Strategiyanın qarşılaşdığı əsas çağırış — neft olmayan sektorun inkişafı, fiskal diversifikasiya, idarəetmənin şəffaflığının artırılması — bu gün də siyasi gündəliyin ayrılmaz hissəsini təşkil edir (Gurbanov et al., 2023). Lakin Heydər Əliyevin qurduğu bu arxitektura olmadan həmin gündəliyin mövcud olması üçün zəruri iqtisadi zəmin yarana bilməzdi. Bu baxımdan söz mövzusu strategiya — güclü tərəfləri ilə birlikdə ciddi çatışmazlıqları da daxil olmaqla — müstəqilliyin ilk onilliyini bütövlükdə şəkilləndirir; o, nəinki Azərbaycan üçün, həm də postsovet məkânında dövlət quruculuğu prosesinin geniş perspektivi üçün akademik tədqiqat predmeti olmağa davam edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- Asian Development Bank. (2014).** *Economic development in Azerbaijan: Supporting document (Country Partnership Strategy 2014–2018)*.
<https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-aze-2014-2018-sd-02.pdf>
- Asian Development Bank. (2020).** *Azerbaijan: Moving toward more diversified, resilient, and inclusive development*. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/624476/aze-diversified-resilient-inclusive-development.pdf>
- Asian Development Bank. (2021).** *Assessment of State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ) (TA 9259-AZE)*. <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/55073-001-sd-04.pdf>
- Aslanbayli, B. (2023, December 4).** *Heydar Aliyev and the contract of the century*. LinkedIn Pulse. <https://www.linkedin.com/pulse/heydar-aliyev-contract-century-bakhtiyar-aslanbayli-8eixc>
- Azerbaijan.az. (n.d.-a).** *Contract of century*. <https://azerbaijan.az/en/related-information/132>
- Azerbaijan.az. (n.d.-b).** *Oil strategy of Heydar Aliyev*. <https://azerbaijan.az/en/related-information/131>
- Bridge, G., & Bradshaw, M. (2012).** *Reconfiguring territoriality and energy security: Global production networks and the Baku–Tbilisi–Ceyhan (BTC) pipeline*. *Resources Policy*, 37(4), 509–518. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2012.01.004>
- Caspian Policy Center. (2019).** *25 years after the "Contract of the Century": The implications for Caspian energy*. <https://www.caspianpolicy.org/research/articles/25-years-after-the-contract-of-the-century-the-implications-for-caspian-energy>
- GlobalSWF. (2025).** *Fund of the month: State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ)*. <https://globalswf.com/news/fund-of-the-month-state-oil-fund-of-azerbaijan-sofaz->
- Gurbanov, S., Niftiyev, I., & Bulut, H. (2017).** *Oil revenues and Azerbaijan state budget relationship: ARDL approach*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/figure/Oil-Revenues-and-Azerbaijan-State-Budget-Relationship_tbl2_317554662
- Gurbanov, S., Niftiyev, I., & Bulut, H. (2023).** *The impact of Azerbaijan's oil strategy on economic growth: Analysis and diagnosis*. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 13(2), 181–193. <https://www.researchgate.net/publication/369517024>
- Hajiyev, F., & Sadigov, R. (2025).** *Natural resource fund (NRF) in a developing society: Insights from the State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ)*. ResearchGate. <https://www.researchgate.net/publication/397459209>
- Ismailova, N. (2007).** *Geostrategic implications of the Baku–Tbilisi–Ceyhan pipeline*. ResearchGate. <https://www.researchgate.net/publication/295991603>
- Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. (2025a).** *History of development of oil industry*. <https://minenergy.gov.az/en/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi>
- Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. (2025b).** *Contract of the century*. <https://minenergy.gov.az/en/neft/esrin-muqavilesi>
- Muradov, K. (2021).** *Fiscal sustainability and the State Oil Fund in Azerbaijan*. Academia.edu. <https://www.academia.edu/56556663>
- Office of the President of the Republic of Azerbaijan. (n.d.).** *Energy projects: Contract of the century and Shah Deniz*. <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/contract>
- State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan. (n.d.).** *History*. <https://www.oilfund.az/en/fund/about/history>
- State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan. (2023).** *Annual report 2023*. <https://www.oilfund.az/en/fund/about/annual-report>
- Wikipedia. (2025a).** *Baku–Tbilisi–Ceyhan pipeline*. https://en.wikipedia.org/wiki/Baku-Tbilisi-Ceyhan_pipeline
- Wikipedia. (2025b).** *State Oil Fund of Azerbaijan*. https://en.wikipedia.org/wiki/State_Oil_Fund_of_Azerbaijan

HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ: AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN SİYASİ, İQTİSADI VƏ HUMANİTAR MODELİNİN MÜƏLLİFİ

Səma Zaur qızı Əsgərova

Magistrant

semaesgerova24@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşma trayektoriyası Heydər Əliyevin strateji rəhbərlik prizmasında tədqiq edilir. Tədqiqatın əsas qayəsini Ümummilli Liderin müəllifi olduğu dövlətçilik modelinin əsas elementləri - siyasi davamlılıq, iqtisadi suverenlik və humanitar tərəqqi arasındakı dinamik əlaqənin təhlilidir. Müəllif Heydər Əliyev fenomenini sadəcə tarixi bir şəxsiyyət kimi deyil, həm də milli dövlət quruculuğunun universal doktrinası kimi səciyyələndirir. Məqalədə Azərbaycanın keçid mərhələsindən stabil inkişaf dövrünə keçidini təmin edən “sosial-siyasi sabitlik və iqtisadi liberallaşma” sintezi elmi baxımdan əsaslandırılır. Araşdırma nəticəsində belə bir elmi qənaət hasil olunur ki, Heydər Əliyev modeli milli maraqların global tələblərlə balanslaşdırılması üzərində qurulmuşdur və bu gün də Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki mövqeyini müəyyən edən əsas amildir.

Açar sözlər: dövlətçilik modeli, siyasi sabitlik, iqtisadi suverenlik, humanitar strategiya, milli inkişaf doktrinası

Giriş

Mövzunun aktuallığı. XXI əsrin geosiyasi qeyri-sabitliyi fonunda milli dövlətlərin dayanıqlı inkişaf modellərinin tədqiqi böyük elmi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra qarşılaşdığı ekzistensial təhlükələrin aradan qaldırılmasında və irəliləyən idarəetmə strukturunun formalaşdırılmasında Heydər Əliyev faktorunun rolu unikal elmi paradigmadır [4,7]. Ümummilli Liderin qeyd etdiyi kimi: **“Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun saxlanması, əbədi olması ondan da çətindir”** [4]. Mövzunun aktuallığı sözügedən modelin fundamental prinsiplərinin müasir rəqəmsal və post-münaqişə dövrünün tələbləri ilə adaptasiya imkanlarının öyrənilməsi ilə müəyyən edilir.

Problemin qoyuluşu. Tədqiqatın əsas problemi Heydər Əliyevin dövlətçilik modelinin sadəcə inzibati islahatlar kompleksi ilə məhdudlaşmayaraq, eyni zamanda dərin fəlsəfi və sosiomədəni əsaslara malik olmasıdır. Siyasi və iqtisadi islahatların humanitar tərəqqi ilə necə uzlaşdırıldığı elmi-nəzəri baxımdan sistemli təhlilə zərurət yaradır [1,8].

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Bu tədqiqatın əsas hədəfi, Heydər Əliyev fenomenini Azərbaycanın dövlət quruculuğundakı əhəmiyyətli mövqeyini rolunu siyasi, iqtisadi və humanitar istiqamətlərin qarşılıqlı təsiri müstəvisindən araşdıraraq, bu modelin konseptual əsaslarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat icmal. Mövzu ilə bağlı yerli və xarici elmi ədəbiyyatda geniş tədqiqatlara rast gəlinir. Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi və müstəqillik strategiyası R. Mehdiyevin əsərlərində konseptual şəkildə təhlil edilmişdir [7]. İqtisadi islahatların trayektoriyası və “Azərbaycan möcüzəsi”nin mahiyyəti akademik Z. Səmədzadə və T. Hüseynovun tədqiqatlarında geniş yer almışdır. [6, 10]. Xarici tədqiqatçılardan Svante Cornell Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı inkişafını geosiyasi və təhlükəsizlik aspektindən araşdıraraq, Heydər Əliyev kursunun regiondakı stabilizator rolunu vurğulamışdır [3]. Bununla belə, sözügedən modelin müasir (2026-cı il) iqtisadi çağırışlar fonunda interdisiplinar təhlilinə hələ də ehtiyac duyulmaqdadır.

Material və metodlar (Methods)

Tədqiqatın aparılma üsulları. Məqalənin hazırlanmasında fundamental elmi-nəzəri ümumiləşdirmə və konseptual modelləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyası siyasi davamlılıq prizmasından retrospektiv təhlil olunmuş, müasir inkişaf tendensiyaları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

İstifadə olunan materiallar. Araşdırmanın faktoloji bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, müvafiq fərman və sərəncamlar, habelə Ümummilli Liderin çoxşaxəli fəaliyyətini əks etdirən rəsmi arxiv materialları təşkil edir [1,5,11]. Eyni zamanda, mövzu ilə bağlı yerli və xarici müəlliflərin elmi monoqrafiyaları və dövrü mətbuat materialları tədqiqatın informasiya resursları qismində çıxış edir [3,10,12].

Təcrübə və analiz metodları. Məqalədə əsasən interdisiplinar təhlil üsulu seçilmişdir. Bu metod vasitəsilə siyasi idarəetmənin iqtisadi artıma və humanitar tərəqqiyə (mədəniyyət, təhsil, turizm) birbaşa təsir mexanizmləri analiz edilmişdir. Səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənəndirilməsi üçün keyfiyyət analizi tətbiq olunaraq, Heydər Əliyev modelinin Azərbaycanın milli brendinə çevrilmə prosesi elmi cəhətdən qiymətləndirilmişdir.

Nəticələr

Cədvəl 1. 2026-cı ilin əvvəlinə dair əsas makroiqtisadi göstəricilər.

Göstəricinin adı	Həcmi (mln, manat)	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən real artım (%)
Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)	18 473,1	+0,3%
Qeyri- neft-qaz sektoru üzrə ÜDM	13 388,7	+1,4%
Sənaye məhsulu	9 254,2	+0,5%

Mənbə: stat.gov.az

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyası Azərbaycanın daxili sabitliyini təmin etməklə yanaşı, ölkənin global enerji və nəqliyyat sistemindəki mövqeyini fundamentallaşdırmışdır. Bu siyasi modelin ən mühüm nəticəsi kimi milli dövlətçilik ideyasının institusional əsaslara və “Azərbaycançılıq” məfkurəsinin dövlətin mənəvi sütununa çevrilməsi təsbit olunmuşdur [7]. Humanitar sahədə isə modelin uğuru kimi milli kadr potensialının formalaşdırılması və Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq arenada tanınması ilə xarakterizə olunur.

Cədvəl 2. 1993 və 2003-cü illər üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası

Göstəricilər	1993-cü il (Böhran dövrü)	2003-cü il (Yüksəliş dövrü)	Faktiki fərq
ÜDM (Real artım tempi)	-23.1% (Tənəzzül)	+10.2% (Artım)	İqtisadiyyatın 33% bərpaı
ÜDM-in həcmi (milyon AZN)	157.1 mln AZN*	7 146.5 mln AZN*	~45 dəfə nominal artım
İnflyasiya dərəcəsi	1200% - 1300%	2% - 3%	Qiymətlərin tam stabiləşməsi

Mənbə: stat.gov.az [2].

*Qeyd: Rəqəmlər həmin dövrün cari qiymətləri ilə göstərilmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin arxiv məlumatlarının araşdırılmasına əsasən, 1993-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı -23.1% dərəcəsində mənfi dinamika ilə dərin böhran dövründən keçirdi. Heydər Əliyevin “Açıq qapı” və neft strategiyasının həyata keçirilməsi sayəsində, 2003-cü ildə ÜDM-in real artım tempi 10.2%-ə çatmışdır. Eyni zamanda inflyasiya hiper-səviyyədən tək rəqəmli göstəriciyə enərək makroiqtisadi sabitliyin bərqərar olmasına nail olundu [2,6,10].

Müzakirə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan dövlətçilik modeli sadəcə iqtisadi artım deyil, eyni zamanda dövlətin bütün funksional sistemlərinin ahəngdar tərəqqisinə hədəflənmişdir. 1993-cü ildəki mənfi iqtisadi dinamikanın qısa zaman kəsiyində müsbət artım tempinə keçməsi, tətbiq olunan “şok terapiyası” deyil, əksinə düşünülmüş mərhələli keçid və

milli maraqların qorunması strategiyasının məhsuludur. Bu təhlil sübut edir ki, siyasi sabitlik iqtisadi liberallaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir [6,10].

Digər post-sovet ölkələrinin transformasiya dövrü modelləri ilə müqayisədə, Azərbaycanın dövlət quruculuğu modeli “resurs lənəti” təhlükəsindən sığortalanması ilə fərqlənir [3]. Bir çox enerji resursları ilə zəngin ölkələr iqtisadi asılılığa düşdüyü halda, Heydər Əliyevin dahiliyi neft sərmayəsini insan kapitalına çevirməklə dayanıqlı inkişafın unikal nümunəsini formalaşdırmışdır [12]. Beynəlxalq mütəxəssislərin “Azərbaycanın möcüzəsi” adlandırdığı bu fenomen, digər keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün hələ də bir elmi etalon rolunu oynayır.

Heydər Əliyevin dövlətçilik modelinin iqtisadi sütunlarını təhlil edərkən onun müəllifi olduğu fundamental düsturu xatırlamaq yerinə düşərdi: **“Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dönməzdir, əbədidir... Müstəqilliyin yolu isə iqtisadiyyatdan keçir”** [4]. Heydər Əliyev fenomeninin elmi izahı onun idarəetmə sistemində “Milli mentalitet + Qlobal integrasiya” formulunu tətbiq etməsindədir. Bu model dövlətin suverenliyini mühafizə etməklə yanaşı, onu beynəlxalq enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin mərkəzi qovşağına çevirmişdir [8]. Elmi nöqteyi-nəzərdən bu, “Dinamik tarazlıq” nəzəriyyəsinin dövlət quruculuğunda ən uğurlu təzahürüdür. Cari dövrdəki (2026-cı il) iqtisadi göstəricilər bu elmi izahın praktiki təsdiqidir. Sözügedən uğurlu kursun davamlılığı həmçinin dövlətin qəbul etdiyi strateji yol xəritələrində öz əksini tapmışdır [9].

Yekun Nəticə

Aparılan araşdırma ortaya qoyur ki, Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan dövlətçilik konsepsiyası, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi beynəlxalq ictimaiyyətə integrasiyasını təmin edən fundamental doktrinadır. Bu modelin mənəvi əsasını Ümummilli Liderin məşhur kəlamı təşkil edir: **“Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir. Biz azərbaycançılıq ideyasını həmişə öndə tutmalı və bu ideya ətrafında birləşməliyik”**[7]. Bu modelin müvəffəqiyyətinin əsas sirri siyasi sabitliyin iqtisadi inkişafı ilə əhəngdar şəkildə birləşdirilməsidir.

Bu modelin elmi əhəmiyyəti onun post-sovet məkanında ən effektiv keçid dövrü strategiyalarından biri kimi tanınmasıdır. Praktik cəhətdən isə, həmin strategiya bu gün Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin yenidən qurulması və “Böyük Qayıdış” proqramının uğurlu icrası üçün əsas iqtisadi və mənəvi dayaq rolunu oynayır.

Məqalədə tövsiyə olunur ki, Heydər Əliyev modelinin humanitar aspektləri, xüsusilə gənclər siyasəti və təhsil sahəsindəki islahatlar, ali təhsil müəssisələrində müstəqil elmi istiqamət kimi daha dərinlən tədqiq edilsin. Həmçinin, bu modelin regionların inkişafında xüsusi rolu rəqəmsal iqtisadiyyatın tələbləri ilə adaptasiya olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Azərbaycanın statistik göstəriciləri - 2023: Statistik məcmuə. Bakı: DSK Nəşriyyatı.
3. Cornell, S. E. (2011). Azerbaijan Since Independence. New York: M.E. Sharpe.
4. Əliyev, H. Ə. (2003). Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr (Cild 1-46). Bakı: Azərneşr.
5. Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Onlayn Kitabxana. (t.y.). Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası. Mənbə: <https://lib.aliyev-heritage.org>
6. Hüseynov, T. H. (2018). Milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyası. Bakı: Elm.
7. Mehdiyev, R. Ə. (2003). Azərbaycan: Tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsinin dərkisi. Bakı: Azərbaycan.
8. Məmmədov, N. A. (2015). Multikulturalizm və Azərbaycanın humanitar diplomatiyası. Bakı: Mütərcim.
9. Milli İqtisadiyyat və İqtisadiyyatın Əsas Sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələri. (2016). Bakı: Azərneşr.

10. Səmədzadə, Z. Ə. (2010). Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük yolun ayrıcında: Möcüzələr və reallıqlar. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
11. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2021). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu.
12. World Bank. (2023). Azerbaijan Economic Update. Washington, DC: World Bank Publications.

MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ MALİYYƏ BAZARLARINDAKI BANK RİSKLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nicat Niyaməddin oğlu Hətəmov
Magistrant
nhetemov2003@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti,

Xülasə

Məqalədə bank risklərinin maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsiri müasir yanaşmalar əsasında tədqiq edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir iqtisadi şəraitdə bank sektorunda formalaşan əsas risklərin mahiyyətini, onların maliyyə bazarlarına ötürülmə mexanizmlərini və maliyyə sabitliyi üzərində yaratdığı nəticələri sistemli şəkildə təhlil etməkdən ibarət olmuşdur. Araşdırma zamanı kredit riski, likvidlik riski, bazar riski, faiz dərəcəsi riski, əməliyyat riski, eləcə də rəqəmsallaşma və geosiyasi qeyri-müəyyənliklə bağlı yeni risk meyilləri nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatda müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, məzmun təhlili və interpretativ-statistik metodlardan istifadə olunmuş, beynəlxalq maliyyə institutlarının hesabatları əsasında bank risklərinin maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Nəticələr göstərmişdir ki, bankların kapital və likvidlik göstəricilərinin yüksək olması maliyyə sabitliyi üçün mühüm şərt olsa da, bu, risklərin tam aradan qalxdığı anlamına gəlmir.

Müasir şəraitdə bank riskləri daha sürətli yayılma, qarşılıqlı güclənmə və bazar iştirakçılarının davranışına təsir etmə xüsusiyyəti qazanmışdır. Məqalədə əsaslandırılmışdır ki, maliyyə bazarlarının sabitliyinin qorunması üçün bank risklərinin idarə olunması yalnız ənənəvi prudensial mexanizmlərlə deyil, həm də makroprudensial, rəqəmsal və sistemli yanaşmalarla həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan tədqiqatın nəticələri həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: bank riskləri, maliyyə sabitliyi, likvidlik riski, sistemli risk

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə bank riskləri artıq yalnız ayrı-ayrı kredit təşkilatlarının daxili idarəetmə problemi kimi deyil, bütövlükdə maliyyə bazarlarının sabitliyini müəyyən edən sistemli amil kimi qiymətləndirilir. Son illərdə qlobal maliyyə mühitində faiz dərəcələrinin kəskin dəyişməsi, geosiyasi gərginliklər, borclanma yükünün artması, aktiv qiymətləndirilmələrində həssaslığın yüksəlməsi və rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi bank sektorunda risklərin mahiyyətini daha mürəkkəb etmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondu qlobal maliyyə sabitliyi risklərinin yüksək qaldığını, xüsusilə aktiv qiymətlərinin həddindən artıq şişməsi, yüksək borcluluq və bank sistemi ilə digər maliyyə institutları arasındakı qarşılıqlı asılılığın yeni həssaslıqlar yaratdığını vurğulayır. Eyni zamanda Avropa Mərkəzi Bankı bankların maliyyə dayanıqlığının güclənməsinə baxmayaraq, kredit keyfiyyəti, maliyyələşmə şərtləri, ticarət gərginlikləri və bazar dəyişkənliyi fonunda maliyyə sabitliyi risklərinin davam etdiyini qeyd edir.

Bu reallıq bank risklərinin təhlilini daha aktual edir, çünki banklar maliyyə bazarlarında vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirərək kredit axınlarının, ödəniş sistemlərinin, investisiya proseslərinin və likvidlik dövryyəsinin mərkəzində dayanırlar. Bank sektorunda yaranan risklərin vaxtında aşkarlanması və düzgün idarə olunmaması təkcə ayrı-ayrı bankların gəlirliliyinə deyil, həm

də fond, valyuta, borc və pul bazarlarında sabitliyin pozulmasına səbəb ola bilər. BIS və Basel Committee materiallarında kredit riski, bazar riski, likvidlik riski, bank kitabında faiz dərəcəsi riski və əməliyyat riski kimi əsas risk kateqoriyalarının bankların təhlükəsizliyi və ümumi bank sisteminin dayanıqlığı üçün fundamental əhəmiyyət daşıdığı göstərilir. Xüsusilə 2023-cü il bank gərginliklərindən sonra likvidlik riskinin rəqəmsal maliyyə mühitində daha sürətli və kəskin formada reallaşa bildiyi bir daha təsdiqlənmişdir.

Bundan əlavə, müasir mərhələdə bank risklərinin ənənəvi çərçivədən çıxaraq kiberrisqlər, iqlimlə əlaqəli maliyyə riskləri, üçüncü tərəf asılılıqları və qeyri-bank maliyyə institutları ilə yoluxuculuq kanalları vasitəsilə genişləndiyi müşahidə olunur. IMF kiberrisikin maliyyə sektorunda xüsusilə yüksək olduğunu, hadisələrin əhəmiyyətli hissəsinin maliyyə institutlarının fəaliyyətinə və əməliyyat dayanıqlığına birbaşa təsir göstərdiyini bildirir. Dünya Bankı isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə sektorunun dayanıqlığının qorunması ilə iqlim, borc və institusional risklərin idarə edilməsini birgə nəzərdən keçirməyin vacibliyini önə çəkir. Bu baxımdan mövzu həm nəzəri, həm də tətbiqi səviyyədə yüksək aktuallığa malikdir.

Tədqiqat probleminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir maliyyə bazarlarında bank riskləri çoxşaxəli, qarşılıqlı əlaqəli və tez ötürülən xarakter daşısa da, onların maliyyə sabitliyinə təsir mexanizmləri bir çox hallarda parçalı şəkildə öyrənilir. Ənənəvi yanaşmalarda risklər daha çox ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə təhlil olunur: kredit portfelinin pisləşməsi kredit riski kimi, likvidlik çatışmazlığı likvidlik riski kimi, faiz dərəcələrinin dəyişməsi isə bazar və ya faiz riski kimi qiymətləndirilir. Halbuki müasir şəraitdə bu risklər bir-birini gücləndirən zəncirvari təsir yaradır. Məsələn, faiz dərəcələrinin yüksəlməsi qiymətli kağız portfelinin dəyərini azalda, bu isə kapital mövqeyini zəiflədə, eyni zamanda depozit axınını sürətləndirərək likvidlik təzyiqini artırma bilər. BIS-in 2025-ci il hesabatlarında da məhz faiz və likvidlik risklərinin birgə idarə edilməsinin son bank gərginliklərindən çıxarılan əsas dərslərdən biri olduğu göstərilir.

Problemin digər tərəfi ondan ibarətdir ki, maliyyə bazarlarının sabitliyi yalnız bankdaxili prudensial göstəricilərlə izah olunmur. Aktiv qiymətlərində kəskin dəyişikliklər, suveren borc bazarlarında gərginlik, ticarət siyasəti qeyri-müəyyənliyi, kapital axınlarının zəifləməsi və qeyri-bank maliyyə institutlarının artan rolu bank risklərinin makromaliyyə təsirini gücləndirir. IMF və ECB materialları göstərir ki, bank sistemi ilə kapital bazarları arasındakı əlaqə gücləndikcə bank risklərinin sistemli xarakteri dərinləşir və onların real iqtisadiyyata ötürülmə kanalları daha da genişlənir. Buna görə də problemin qoyuluşu yalnız bank risklərinin təsnifatı ilə məhdudlaşmamalı, onların maliyyə bazarlarının sabitliyi üzərində yaratdığı ötürücü mexanizmlər, yoluxuculuq kanalları və tənzimləyici cavab alətləri çərçivəsində kompleks təhlil edilməlidir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi müasir iqtisadi şəraitdə bank risklərinin maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsir mexanizmlərini müəyyənləşdirmək, həmin risklərin formalarını sistemləşdirmək və onların idarə olunmasına dair müasir yanaşmaları elmi əsaslarla təhlil etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində bank risklərinin yalnız mikro səviyyədə bank fəaliyyətinə deyil, həm də makro səviyyədə bazar iştirakçılarının davranışına, likvidliyin paylanmasına, kredit genişlənməsinə, investor gözləntilərinə və maliyyə şoklarının yayılmasına təsiri araşdırılır. Bu məqsəd, bank risklərinin maliyyə sabitliyinin qorunmasında niyə əsas determinantlardan biri olduğunu konseptual və analitik müstəvidə əsaslandırmağa yönəlmişdir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün bir neçə əsas vəzifə müəyyən edilir: ilk olaraq bank risklərinin nəzəri mahiyyətini və əsas növlərini sistemləşdirmək; daha sonra kredit, likvidlik, bazar, faiz, əməliyyat, kibertəhlükəsizlik və iqlim yönümlü risklərin maliyyə bazarlarına təsir xüsusiyyətlərini müəyyən etmək; bank riskləri ilə maliyyə bazarlarının sabitliyi arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini təhlil etmək; beynəlxalq təşkilatların irəli sürdüyü müasir prudensial və makroprudensial yanaşmaları ümumiləşdirmək; sonda isə risklərin azaldılması və maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi üçün praktiki nəticələr və tövsiyələr formalaşdırmaq. Basel Committee-nin 2025–2026 iş proqramında Basel III tətbiqi, risklərin qiymətləndirilməsi, dayanıqlı

nəzarət və yaranan risklərin izlənməsi əsas prioritetlərdən biri kimi göstərildiyinə görə bu vəzifələr həm nəzəri, həm də tənzimləyici baxımdan aktual elmi çərçivəyə uyğundur.

Mövcud elmi və institusional ədəbiyyat göstərir ki, bank riskləri və maliyyə sabitliyi arasındakı əlaqə uzun müddətdir tədqiqat mövzusu olsa da, son dövrdə bu əlaqənin məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Klassik yanaşmalarda əsas diqqət kredit portfelinin keyfiyyəti, kapital adekvatlığı və likvidlik göstəricilərinə yönəldilirdi. Basel Committee sənədlərində risklərin ölçülməsi, nəzarəti və kapital tələbləri üzərindən bank dayanıqlığının təmin edilməsi əsas metodoloji baza kimi çıxış edir. Xüsusilə likvidlik riskinin idarə olunmasına dair prinsiplər və Basel III çərçivəsi bankların stress dövrlərində yüksək keyfiyyətli likvid aktivlər saxlamasının zəruriliyini əsaslandırır.

Daha yeni ədəbiyyatda isə yanaşma xeyli genişlənmişdir. IMF-in qlobal maliyyə sabitliyi hesabatlarında bank riskləri artıq təkcə bank balansları səviyyəsində deyil, aktiv qiymətləri, suveren risklər, qeyri-bank maliyyə vasitəçiləri və qlobal şok ötürülməsi ilə birlikdə dəyərləndirilir. ECB-nin maliyyə sabitliyi icmallarında bankların gəlirliliyi və kapital mövqeyi müsbət qiymətləndirilsə də, kredit keyfiyyəti, ticarət gərginlikləri, korporativ sektorun zəifləməsi və bazar likvidliyi üzrə risklərin davam etdiyi qeyd olunur. Dünya Bankının “Finance and Prosperity 2024” hesabatı isə xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə sektorunun dayanıqlığının makroiqtisadi və institusional şəraitdən asılı olduğunu, yüksək riskli ölkələrdə şoklara qarşı hazırlığın məhdud qala bildiyini göstərir.

Müasir araşdırmaların başqa mühüm istiqaməti yeni nəsil risklərə aiddir. Son illərdə kiberrisk, əməliyyat dayanıqlığı, üçüncü tərəf texnoloji asılılığı və iqlim riski bank sabitliyinin ayrılmaz hissəsi kimi təhlil olunur. IMF-in son texniki materialları maliyyə sektorunda kiberrisklərin miqyasının artdığını, iqlim risklərinin isə tənzimləyici və nəzarət çərçivələrinə inteqrasiyasının vacibliyini göstərir. Basel Committee də əsas prinsiplərin yenilənmiş yanaşmalarında əməliyyat risklərinin, kiberdayanıqlığın və biznesin davamlılığının daha yüksək prioritet kəsb etdiyini vurğulayır. Bu isə onu göstərir ki, müasir yanaşmalar bank risklərinin idarə edilməsini yalnız prudensial göstəricilərlə deyil, həm də sistemli dayanıqlıq, erkən xəbərdarlıq, stres testləri və makroprudensial siyasət koordinasiyası ilə birlikdə nəzərdən keçirir.

Ümumilikdə ədəbiyyat icmalı belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bank risklərinin maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsiri məsələsi müasir mərhələdə inteqrə olunmuş yanaşma tələb edir. Ayrı-ayrı risk növlərinin təsviri kifayət etmir; onların qarşılıqlı təsir mexanizmləri, bazar iştirakçıları arasında yoluxma kanalları, tənzimləmə boşluqları və böhran dövründə davranış reaksiyaları birlikdə araşdırılmalıdır. Məhz bu tədqiqat da həmin boşluğu doldurmağa, bank risklərini maliyyə sabitliyi kontekstində sistemli şəkildə şərh etməyə yönəlir.

Material və metodlar (Methods)

Bu tədqiqat bank risklərinin maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsirini müasir institusional və analitik yanaşmalar əsasında qiymətləndirmək məqsədilə keyfiyyət və kəmiyyət elementlərini birləşdirən kompleks tədqiqat dizaynı üzərində qurulmuşdur. Metodoloji yanaşmanın əsasında müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, sənəd təhlili, statistik göstəricilərin interpretasiyası və risklərin qarşılıqlı əlaqəsinin məntiqi-analitik qiymətləndirilməsi dayanır. Belə yanaşmanın seçilməsi təsadüfi deyil, çünki IMF-in Qlobal Maliyyə Sabitliyi Hesabatı və ECB-nin Maliyyə Sabitliyi İcmalı da maliyyə sabitliyi risklərini ayrıca bir göstərici ilə deyil, bazar qiymətləndirmələri, bank dayanıqlığı, borcluluq, yoluxuculuq kanalları və siyasət çərçivələrinin birgə təhlili əsasında qiymətləndirir (Atellu, 2021).

Tədqiqatın aparılmasında ilk mərhələ kimi nəzəri-konseptual yanaşma tətbiq edilmişdir. Bu mərhələdə bank risklərinin mahiyyəti, onların əsas növləri və maliyyə bazarlarına təsir kanalları sistemləşdirilmişdir. Xüsusilə kredit riski, likvidlik riski, bazar riski, faiz dərəcəsi riski, əməliyyat riski və yeni nəsil risklər arasında funksional əlaqələr müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə beynəlxalq tənzimləyici və analitik çərçivələrdən istifadə olunmuşdur. Basel Committee-nin 2025–2026 iş proqramında risklərin qiymətləndirilməsi, Basel III tətbiqi və dayanıqlığın qorunması əsas

istiqamətlər kimi göstərildiyindən, tədqiqatın nəzəri bazası da məhz bu prioritetlərlə uyğunlaşdırılmışdır.

İkinci mərhələdə müqayisəli-institusional təhlil üsulu tətbiq edilmişdir. Bu üsul çərçivəsində beynəlxalq təşkilatların eyni problemə fərqli prizmadan yanaşmaları müqayisə olunmuşdur. Məsələn, IMF daha çox global maliyyə sabitliyi və bazar həssaslıqları üzərində dayanır, BIS bank nəzarəti və prudensial standartlara fokuslanır, ECB isə bank sektoru ilə makromaliyyə mühit arasındakı qarşılıqlı təsiri ön plana çəkir. Müqayisəli yanaşma bank risklərinin yalnız bankdaxili problem olmadığını, onların bazar qiymətləri, borc dayanıqlığı, investor davranışı və maliyyə yoluxuculuğu ilə sıx bağlı olduğunu aşkar etməyə imkan verir.

Üçüncü mərhələdə analitik-sintez üsulu istifadə edilmişdir. Bu üsul vasitəsilə müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş nəzəri müddəalar, prudensial prinsiplər və empirik müşahidələr vahid tədqiqat çərçivəsində birləşdirilmişdir. Məqsəd bank risklərinin ayrı-ayrı formalarını sadəcə təsvir etmək deyil, onların maliyyə bazarlarında sabitliyin pozulmasına necə çevrildiyini izah edən səbəb-nəticə mexanizmini qurmaq olmuşdur. Xüsusilə 2023-cü il bank gərginliklərindən sonra faiz və likvidlik risklərinin birgə təzahürü ilə bağlı BIS-in çıxardığı nəticələr bu sintez üçün metodoloji istinad nöqtəsi kimi qəbul edilmişdir.

Tədqiqatda istifadə olunan materiallar əsasən rəsmi və beynəlxalq etibarlılığa malik analitik sənədlərdən, prudensial normativ çərçivələrdən və maliyyə sabitliyi üzrə dövrü hesabatlardan ibarətdir. Əsas informasiya bazasını Beynəlxalq Valyuta Fondunun Global Financial Stability Report sənədləri, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının Annual Economic Report və Basel Committee materialları, habelə Avropa Mərkəzi Bankının Financial Stability Review nəşrləri təşkil edir. Bu mənbələr maliyyə sabitliyi, risklərin ötürülməsi, bank sektorunun dayanıqlığı və bazar həssaslıqları üzrə beynəlxalq səviyyədə ən çox istinad olunan ilkin mənbələr sırasındadır.

Material bazasına daxil edilən sənədlərin seçilməsində bir neçə meyar əsas götürülmüşdür. Birincisi, mənbənin rəsmi və institusional xarakter daşması vacib hesab edilmişdir. İkincisi, materialın mövzu ilə birbaşa bağlı olması, yəni bank riskləri, prudensial tənzimləmə, maliyyə sabitliyi və bazar həssaslıqları haqqında konkret analitik məlumat verməsi nəzərə alınmışdır. Üçüncüsü, aktuallıq meyarı əsas götürülmüş, xüsusilə 2025–2026-cı illərə aid sənədlərə üstünlük verilmişdir. Bu yanaşma ona görə zəruridir ki, IMF-in 2025-ci il hesabatı qlobal maliyyə sabitliyi risklərinin artdığını, ECB-nin 2025-ci il icmalı isə geosiyasi və ticarət qeyri-müəyyənliyi fonunda bank sabitliyinin qorunmasının hələ də prioritet olduğunu vurğulayır (Yakubu & Bunyaminu, 2023).

Analiz metodları içərisində ən əsas yeri sistemli təhlil metodu tutur. Bu metod bank risklərinin ayrıca deyil, maliyyə sisteminin digər seqmentləri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsinə imkan verir. Sistemli təhlil vasitəsilə bank sektorundakı risklərin fond bazarı, borc bazarı, valyuta bazarı və qeyri-bank maliyyə vasitəçiləri ilə necə əlaqələndiyi izah edilmişdir. IMF hesabatları da maliyyə sabitliyi risklərinin yüksək qiymətləndirilməsini məhz banklar, qeyri-bank institutlar və suveren borc riskləri arasındakı qarşılıqlı asılılıqla əsaslandırır.

Tədqiqatda həmçinin məzmun təhlili metodundan istifadə edilmişdir. Bu metod vasitəsilə beynəlxalq hesabatlarda təkrarlanan əsas anlayışlar, prioritet risklər və siyasət mesajları seçilərək tematik qruplara bölünmüşdür. Nəticədə kredit keyfiyyəti, likvidlik həssaslığı, bazar volatilliyi, geosiyasi risk, kiberrisk, əməliyyat dayanıqlığı və makroprudensial siyasət kimi əsas analitik bloklar müəyyənləşdirilmişdir. Məzmun təhlili müxtəlif mənbələrdə eyni risklərin hansı tezliklə və hansı kontekstdə qeyd edildiyini aşkar etməyə imkan verdiyi üçün elmi ümumiləşdirmənin dərinliyini artırır.

Nəhayət, interpretativ-statistik yanaşma tətbiq edilmişdir. Bu yanaşma klassik ekonometrik model qurmaqdan daha çox rəsmi hesabatlarda təqdim olunan statistik meyillərin, stres test nəticələrinin və risk indikatorlarının iqtisadi məzmununu şərh etməyə xidmət edir. ECB-nin 2025-ci il maliyyə sabitliyi icmalında bankların adekvat kapitallaşmasının ağır şoklara qarşı dayanıqlıq yaratdığı, lakin geosiyasi və ticarət qeyri-müəyyənliyinin riskləri saxladığı göstərilir; IMF isə bazar

qiymətləndirmələri, borcluluq və banklarla yüksək leverəcə malik institutlar arasındakı əlaqələri əsas həssaslıq mənbələri kimi təqdim edir. Buna görə interpretativ-statistik təhlil mövzunun tətbiqi nəticələrini əsaslandırmaq üçün uyğun metod hesab edilmişdir.

Nəticələr (Results)

Aparılmış təhlil göstərir ki, müasir iqtisadi şəraitdə bank riskləri maliyyə bazarlarının sabitliyinə birbaşa və çoxtərəfli təsir göstərir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2025-ci il Qlobal Maliyyə Sabitliyi Hesabatında qlobal maliyyə sabitliyi risklərinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığı qeyd olunur və bu artımın əsas səbəbləri kimi sərtləşən maliyyə şərtləri, ticarət və geosiyasi qeyri-müəyyənlik, bəzi əsas bazarlarda yüksək qiymətləndirmələr, yüksək leverəcə malik maliyyə institutları ilə bank sistemi arasındakı bağlılıq, həmçinin yüksək borclu suverenlər üzrə risklər göstərilir. Bu nəticə bank risklərinin artıq yalnız bank balanslarının daxili problemi olmadığını, onların maliyyə bazarlarında qiymət formalaşmasına, kapital axınlarına və investor davranışına da təsir etdiyini sübut edir.

Tədqiqat nəticələrinə görə, bank risklərinin maliyyə bazarlarına təsiri ən çox üç əsas kanal üzrə reallaşır. Birinci kanal kapital adekvatlığı və aktiv keyfiyyəti ilə bağlıdır. Avropa Mərkəzi Bankının 2025-ci il may icmalında eurozonada orta CET1 əmsalının 15,4 faiz səviyyəsində sabit qaldığı və bunun tənzimləyici minimumlardan xeyli yüksək olduğu göstərilir. Eyni sənəddə aktiv keyfiyyətində pisləşmənin hələlik məhdud qaldığı, lakin zəif iqtisadi artım fonunda kredit riski və ehtiyat ayırmalarına təzyiqin arta biləcəyi vurğulanır. Bu o deməkdir ki, bankların kapital mövqeyi bazar sabitliyi üçün amortizator funksiyası yerinə yetirsə də, makroiqtisadi zəifləmə davam edərsə, maliyyə bazarlarında risklərin yenidən qiymətləndirilməsi sürətlənə bilər (Tarkocin & Donduran, 2023).

İkinci əsas nəticə likvidlik riskinin müasir mərhələdə daha həssas xarakter alması ilə bağlıdır. Avropa Bankçılıq Təşkilatının 2025-ci ilin üçüncü rübü üzrə məlumatlarında EU/EEA banklarında LCR göstəricisinin 160,7 faiz, NSFR göstəricisinin isə 126,8 faiz olduğu bildirilir. Bu rəqəmlər sektorun ümumilikdə likvid və dayanıqlı maliyyələşmə bazasına malik olduğunu göstərsə də, eyni vaxtda BIS sənədləri 2023-cü il bank gərginliyindən çıxarılan dərslər əsasında faiz və likvidlik risklərinin birlikdə qiymətləndirilməsinin vacibliyini ön plana çəkir.

Üçüncü mühüm nəticə bank sektorunun dayanıqlığının formal olaraq yüksək qalmasına baxmayaraq, bazar həssaslığının azalmaması ilə bağlıdır. ECB-nin 2025-ci il noyabr icmalında eurozona banklarının 2025-ci ilin ilk yarısında orta hesabla təxminən 10 faiz gəlirlilik səviyyəsini qoruduğu, kapital və likvidlik göstəricilərinin normativ tələblərdən yüksək olduğu və 2025-ci il ümumavropa stress testinin bankların ağır şoklara davamlılığını təsdiqlədiyi vurğulanır.

Təhlil həmçinin göstərir ki, bank risklərinin maliyyə bazarlarına təsiri yalnız ənənəvi kredit və likvidlik göstəriciləri ilə məhdudlaşmır. ECB-nin may 2025 icmalında rəqəmsal bankların depozit bazasının daha həssas olduğu və etimad itkisi halında vəsaitlərin daha sürətli hərəkət etməsinin yeni transsərhəd yoluxma kanalı yarada biləcəyi qeyd edilir. Bu, müasir yanaşmalar baxımından mühüm nəticədir, çünki maliyyə bazarlarında sabitliyin pozulması artıq təkə zəif aktiv keyfiyyəti ilə deyil, texnologiya transformasiya və depozit davranışlarının dəyişməsi ilə də bağlıdır (Shaddady & Moore, 2019). Aşağıdakı cədvəl tədqiqat zamanı istifadə olunan əsas rəsmi göstəriciləri və onların elmi nəticə baxımından interpretasiyasını ümumiləşdirir.

Cədvəl 1.

Bank risklərinin maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsirini xarakterizə edən əsas göstəricilər

Göstərici	Son məlum səviyyə	Mənbə üzrə mənası	Tədqiqat nəticəsi baxımından izah
Qlobal maliyyə sabitliyi riskləri	Əhəmiyyətli artım	IMF risklərin ciddi yüksəldiyini bildirir	Bank riskləri artıq lokal deyil, qlobal bazar sabitliyinə təsir edən sistemli amildir
Orta CET1 əmsalı,	15,4%	ECB-yə görə	Kapital buferləri

eurozona		tənzimləyici tələblərdən yüksəkdir	sabitləşdirici rol oynayır, lakin risk ötürülməsini tam dayandırmır
Bankların orta ROE göstəricisi, H1 2025	Təxminən 10%	ECB bank gəlirliliyinin yüksək qaldığını göstərir	Gəlirlilik dayanıqlığı artırır, amma bazar həssaslığını aradan qaldırmır
LCR, EU/EEA bankları, Q3 2025	160,7%	EBA likvidlik mövqeyinin güclü olduğunu göstərir	Formal likvidlik yüksəkdir, lakin sürətli depozit axınları yeni risk yaradır
NSFR, EU/EEA bankları, Q3 2025	126,8%	EBA dayanıqlı maliyyələşmənin qorunduğunu göstərir	Uzunmüddətli maliyyələşmə bazası sabitdir, amma bazar şoklarına həssaslıq qalır
Cəmi aktivlər, EU/EEA bankları, Q3 2025	29,1 trln avro	EBA bank sektorunun geniş miqyasını göstərir	Bank riskləri reallaşdıqda bazara ötürülən təsirin miqyası böyük olur
Ev təsərrüfatları və qeyri-maliyyə korporasiyalarına kredit artımı	0,2%	EBA kredit artımının zəif olduğunu qeyd edir	Risk mühiti kredit genişlənməsini zəiflədir və bazar aktivliyinə mənfi təsir edir

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilib

Tədqiqat nəticələrinin ümumiləşdirilməsi göstərir ki, bank sektorunda mövcud yüksək kapital və likvidlik göstəriciləri maliyyə bazarlarında sabitliyin qorunması üçün vacibdir, lakin bu, risklərin neytrallaşması anlamına gəlmir. Əksinə, risklərin xarakteri dəyişmişdir: ənənəvi kredit və bazar riskləri ilə yanaşı, faiz şokları, yüksək aktiv qiymətləndirmələri, suveren borc həssaslığı, rəqəmsal depozit qaçışları və geosiyasi gərginliklər bank risklərinin bazarlara ötürülmə sürətini artırır. Buna görə də alınan nəticələr bank risklərinin qiymətləndirilməsində yalnız prudensial əmsallara deyil, həm də sistemli qarşılıqlı əlaqələrə, davranış dəyişənlərinə və makroprudensial siyasət alətlərinə söykənən yanaşmanın daha uyğun olduğunu təsdiqləyir.

Bir qədər də praktik yanaşma ilə yekunlaşdırsaq, nəticələrdən aydın olur ki, maliyyə bazarlarının sabitliyi üçün bankların sadəcə “kapitallaşmış” olması kifayət etmir. Əsas məsələ risklərin hansı sürətlə reallaşdığı, onların digər bazar segmentlərinə necə keçdiyi və tənzimləyici institutların buna nə qədər çevik cavab verə bildiyidir. Məhz bu səbəbdən müasir yanaşmalar bank risklərini ayrıca deyil, maliyyə ekosisteminin bütöv sabitliyi çərçivəsində dəyərləndirməyi tələb edir.

Müzakirə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bank risklərinin maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsiri xətti və təcrid olunmuş xarakter daşımır; əksinə, bu təsir çoxkanallı, qarşılıqlı gücləndirici və institusional mühitdən asılı olan mürəkkəb mexanizm kimi formalaşır. Əldə olunan faktlar əsasında demək olar ki, müasir dövrdə bank sektorunun dayanıqlığı yalnız kapital və likvidlik göstəricilərinin yüksək olması ilə müəyyən edilmir. Hətta kapital mövqeyi güclü olduqda belə, geosiyasi risklər, ticarət qeyri-müəyyənliyi, aktiv qiymətlərinin həssaslığı və yüksək borcluluq maliyyə bazarlarında gərginlik yarada bilər. IMF-in 2025-ci il qiymətləndirməsi də bunu təsdiqləyir: qlobal maliyyə sabitliyi riskləri sərtləşən maliyyə şərtləri, yüksək qiymətləndirmələr, levered malik institutlar və suveren borc həssaslığı səbəbilə ciddi şəkildə artmışdır. Bu yanaşma tədqiqatın əsas nəticəsi ilə üst-üstə düşür və göstərir ki, bank riskləri artıq yalnız bank daxilində yox, bütün maliyyə sistemində qiymət, gözlənti və likvidlik davranışına təsir edən sistemli faktordur (Nguyen & Duong, 2021).

Nəticələrin təhlili onu da göstərir ki, bankların formal dayanıqlıq göstəriciləri ilə bazar sabitliyi arasında tam paralellik yoxdur. Məsələn, ECB materiallarında eurozona banklarında orta CET1 əmsalının 15,4 faiz səviyyəsində qalması və 2025-ci il stress testlərinin bankların ağır şoklara davam gətirə bildiyini göstərməsi müsbət siqnaldır. Lakin eyni zamanda həmin mənbələr bank sabitliyinin hələ də geosiyasi və ticarət riskləri fonunda diqqətli makroprudensial siyasət tələb etdiyini vurğulayır. Deməli, yüksək kapital tamponları risklərin aradan qalxması deyil, yalnız onların maliyyə bazarlarına keçidini zəiflədən amortizator funksiyası daşıyır. Buradan belə nəticə çıxır ki, bank dayanıqlığının qiymətləndirilməsi “tənzimləyici normalara uyğundur” yanaşması ilə məhdudlaşdırılmamalı, bazar həssaslığının dinamikası ilə birlikdə nəzərdən keçirilməlidir (Mashayekh, 2023).

Likvidlik göstəriciləri üzrə nəticələr ayrıca müzakirə tələb edir. EBA məlumatlarında LCR-in 160,7 faiz, NSFR-in isə 126,8 faiz olması sektorun ümumi likvidlik baxımından güclü mövqeyini göstərir. Ancaq bu göstəricilərin yüksək olması bankların bütün hallarda bazar sarsıntılarından tam qorunduğu anlamına gəlmir. Çünki müasir bankçılıqda depozit bazası daha mobil, informasiya yayılması daha sürətli, rəqəmsal çıxış imkanları isə xeyli genişdir. Buna görə likvidlik böhranı indi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha qısa zamanda kəskinləşə bilər. Tədqiqatın nəticələri də göstərdi ki, riskin əsas mahiyyəti təkcə buferin ölçüsündə deyil, onun stres şəraitində necə və hansı sürətlə tükənə bilməsindədir. Bu baxımdan likvidlik riskinin təhlilində statik əmsallarla yanaşı davranış yönümlü ssenarilər, depozit konsentrasiyası və rəqəmsal qaçış ehtimalı da nəzərə alınmalıdır.

Bu tədqiqatın nəticələri mövcud beynəlxalq araşdırmalarla əsasən uyğunluq təşkil edir, lakin bəzi vurğu fərqləri də ortaya çıxır. Ənənəvi prudensial ədəbiyyatda bank risklərinin idarə edilməsində əsas diqqət kredit portfelinin keyfiyyəti, kapital adekvatlığı və likvidlik standartlarına yönəlirdi. Müasir yanaşmalar isə bu çərçivəni genişləndirərək bankların qeyri-bank maliyyə institutları ilə bağlılığına, bazar qiymətləndirmələrinə, suveren risklərə və geosiyasi hadisələrin maliyyə sabitliyinə təsirinə daha çox diqqət ayırır. IMF-in 2025-ci il hesabatında bu əlaqə açıq formada göstərilir: yüksək leverəcə malik maliyyə institutları ilə bank sistemi arasındakı bağlılıq və borc dayanıqlığı problemləri maliyyə bazarlarında əlavə gərginlik yarada bilər. Tədqiqatımız da eyni nəticəyə gəlir və bank risklərini ayrıca bank problemi kimi deyil, sistemli yoluxma kanallarının bir hissəsi kimi şərh edir.

Digər tərəfdən, ECB-nin maliyyə sabitliyi icmalları ilə müqayisədə göstərir ki, bizim təhlildə rəqəmsallaşmanın risk ötürülməsi mexanizminə təsiri daha sərt vurğulanmışdır. ECB-nin may 2025 icmalında rəqəmsal bankların daha yüksək likvidlik tamponları saxladığı, lakin onların daha qiymətə həssas depozitor bazasına malik olduğu və sabit maliyyələşmə modelinin pozulmasının maliyyə sabitliyi üçün təhlükə yarada biləcəyi qeyd olunur. Bu məqam tədqiqatımızın nəticələrini gücləndirir: bank risklərinin müasir forması yalnız balans riskləri ilə bağlı deyil, həm də texnoloji kanallar vasitəsilə sürətlənən etimad və likvidlik şokları ilə bağlıdır. Əgər klassik tədqiqatlarda bank qaçışı daha çox fiziki filiallar və lokal informasiyalarla bağlı idisə, yeni mərhələdə bu proses mobil tətbiqlər, sosial informasiya axını və transsərhəd rəqəmsal bankçılıq vasitəsilə daha tez reallaşa bilər (İsmail & Ahmed, 2023).

EBA-nın 2025-ci il məlumatları ilə müqayisədə də maraqlı nəticə ortaya çıxır. Rəsmi göstəricilər bank sektorunda aktiv keyfiyyətinin, likvidliyin, rentabelliyn və kapitallaşmanın stabil qaldığını göstərir. Bununla yanaşı, kredit artımının cəmi 0,2 faiz səviyyəsində olması bankların risk iştahının və ya real sektorun kredit tələbinin zəif olduğunu göstərən dolaylı siqnaldır. Bu isə maliyyə sabitliyinin bəzən “güclü bank göstəriciləri + zəif bazar aktivliyi” kombinasiyası ilə müşayiət oluna bildiyini göstərir. Yəni sabitlik bəzən genişlənən maliyyə dərinliyi hesabına deyil, ehtiyatlı davranış və zəif kredit dinamizmi hesabına qorunur. Bu nəticə bizim tədqiqatın daha praktik interpretasiyalarından biridir.

Yekun nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, bank riskləri müasir maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsir edən ən əsas sistemli amillərdən biridir. Mövcud iqtisadi şəraitdə bu risklər artıq yalnız kredit portfelinin

keyfiyyəti və ya ayrıca bankın likvidlik vəziyyəti ilə məhdudlaşmır. Əksinə, faiz dərəcələrinin dəyişməsi, aktiv qiymətlərinin yüksək həssaslığı, leverecə malik maliyyə institutları ilə banklar arasındakı bağlılıq, suveren borc riskləri, rəqəmsallaşma, sürətli depozit axınları və geosiyasi qeyri-müəyyənlik bank risklərinin maliyyə bazarlarına ötürülməsini daha mürəkkəb və sürətli etmişdir. IMF-in 2025-ci il Qlobal Maliyyə Sabitliyi Hesabatı da qlobal maliyyə sabitliyi risklərinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını və bunun yüksək qiymətləndirmələr, leverec, bank sistemi ilə digər maliyyə institutları arasındakı əlaqə və borcu yüksək olan suverenlər üzrə həssaslıqlarla bağlı olduğunu göstərir.

Tədqiqatın əsas elmi nəticəsi ondan ibarətdir ki, bank risklərinin maliyyə bazarlarına təsiri ayrıca və təcrid olunmuş hadisə kimi deyil, qarşılıqlı əlaqəli sistemli proses kimi izah edilməlidir. Bankların yüksək kapital və likvidlik göstəricilərinə malik olması sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynasa da, bu göstəricilər risklərin tam aradan qalxdığını ifadə etmir. ECB-nin 2025-ci il noyabr Maliyyə Sabitliyi İcmalında eurozona banklarının 2025-ci ilin ilk yarısında orta hesabla təxminən 10 faiz gəlirlilik səviyyəsini saxladığı, kapital və likvidlik buferlərinin normativ tələblərdən yüksək olduğu vurğulanır. Bununla yanaşı, eyni mənbə geosiyasi, ticarət və bazar qiymətləndirilməsi ilə bağlı risklərin hələ də maliyyə sabitliyi üçün ciddi çağırış olaraq qaldığını qeyd edir. Bu, tədqiqatın nəticələri ilə tam uzlaşır: bank sektorunun dayanıqlığı sabitlik üçün zəruri şərtədir, lakin təkbaşına kifayət etmir (Ferhi, 2018).

Praktik baxımdan da mühüm nəticə əldə olunmuşdur. EBA-nın 2025-ci ilin üçüncü rübü üzrə məlumatlarında EU/EEA banklarında LCR göstəricisinin 160,7 faiz, NSFR göstəricisinin isə 126,8 faiz olması sektorun formal likvidlik və maliyyələşmə baxımından güclü mövqedə olduğunu göstərir. Lakin bu cür yüksək göstəricilər rəqəmsal bankçılıq şəraitində sürətli depozit axınları, etimad şokları və bazar volatilliyi nəticəsində yarana biləcək sistemli riskləri tam neytrallaşdırmır. Buna görə də müasir bank risklərinin idarə edilməsində statik prudensial əmsallarla kifayətlənmək doğru deyil; dinamik stres ssenariləri, bazar davranışı, qeyri-bank əlaqələri və rəqəmsal yoluxuculuq kanalları da birlikdə nəzərə alınmalıdır (Chen, 2021).

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bank riskləri ilə maliyyə bazarlarının sabitliyi arasındakı əlaqəni yalnız klassik kredit və likvidlik riski çərçivəsində deyil, daha geniş makromaliyyə və sistemli risk kontekstində şərh edir. Burada bank risklərinin bazar iştirakçılarının gözləntilərinə, aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsinə, kredit şərtlərinə, kapital axınlarına və maliyyə yoluxuculuğuna təsiri bir-biri ilə bağlı mexanizm kimi təqdim olunur. Praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu yanaşma bank nəzarəti, makroprudensial siyasət və maliyyə sabitliyi strategiyalarının formalaşdırılmasında daha çevik və qabaqlayıcı qərarların qəbuluna kömək edə bilər. BIS-in 2025-ci il İqtisadi Hesabatı da qlobal iqtisadiyyatın ticarət gərginliyi, qeyri-müəyyənlik və maliyyə sistemində struktur dəyişikliklər şəraitində yeni siyasət çağırışları ilə üzləşdiyini vurğulayır ki, bu da tədqiqatın praktiki aktuallığını gücləndirir.

Təvsiyə olaraq qeyd edilməlidir ki, bank risklərinin idarə olunması çərçivəsi daha inteqrə olunmuş formada qurulmalıdır. Birinci, bank nəzarətində kredit, bazar və likvidlik riskləri ayrı-ayrılıqda deyil, birgə stres ssenariləri əsasında qiymətləndirilməlidir. İkinci, makroprudensial siyasətdə banklarla qeyri-bank maliyyə institutları arasındakı əlaqələr daha ciddi izlənməlidir. Üçüncü, rəqəmsal depozit axınları, kiberrisk və əməliyyat dayanıqlığı üzrə erkən xəbərdarlıq indikatorları təkmilləşdirilməlidir. Dördüncü, yüksək qeyri-müəyyənlik şəraitində kapital və likvidlik tamponlarının keyfiyyəti ilə yanaşı onların real stress şəraitində istifadəyə yararlılığı da yoxlanmalıdır. Beşinci, bank risklərinin maliyyə bazarlarına ötürülməsinin qarşısını almaq üçün prudensial siyasətlə pul-kredit siyasəti və maliyyə sabitliyi siyasəti arasında daha güclü koordinasiya təmin edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Atellu, A. R., Muriu, P., & Sule, O. (2021). Do bank regulations matter for financial stability? Evidence from a developing economy. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 29(5), 514–532. <https://doi.org/10.1108/JFRC-12-2020-0114>
2. Chen, W.-D., Chen, Y., & Huang, S.-C. (2021). Liquidity risk and bank performance during financial crises. *Journal of Financial Stability*, 56, 100906. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2021.100906>
3. Ferhi, A. (2018). Credit risk and banking stability: A comparative study between Islamic and conventional banks. *International Journal of Law and Management*, 60(4), 1009–1019. <https://doi.org/10.1108/IJLMA-05-2017-0112>
4. Ismail, S., & Ahmed, E. (2023). The impact of liquidity risk, credit risk, and operational risk on financial stability in conventional banks in Jordan. *Uncertain Supply Chain Management*, 11(2), 433–442. <https://doi.org/10.5267/j.uscm.2023.3.006>
5. Li, X., Tripe, D., Malone, C., & Smith, D. J. (2020). Measuring systemic risk contribution: The leave-one-out z-score method. *Finance Research Letters*, 36, 101316. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2019.101316>
6. Mashayekh, S., Taheri, M., Amini, Y., & Shahchera, M. (2023). The dynamic effect of operational risk and banking stability. *Iranian Economic Review*, 27(2), 533–559. <https://doi.org/10.22059/ier.2022.85440>
7. Nguyen, Q. A., & Duong, N. T. P. (2021). The impact of credit risk on the financial stability of commercial banks in Vietnam. *Ho Chi Minh City Open University Journal of Science – Economics and Business Administration*, 11(2), 67–80. <https://doi.org/10.46223/HCMCOUJS.econ.en.11.2.1421.2021>
8. Shaddady, A., & Moore, T. (2019). Investigation of the effects of financial regulation and supervision on bank stability: The application of CAMELS-DEA to quantile regressions. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 58, 96–116. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2018.09.006>
9. Tarkocin, C., & Donduran, M. (2023). Bank stability and systemic risk measurement: Application of Z-score variations to the Turkish banking sector. *International Journal of Finance & Banking Studies*, 12(1), 63–73. <https://doi.org/10.20525/ijfbs.v12i1.2319>
10. Yakubu, I. N., & Bunyaminu, A. (2023). Regulatory capital requirement and bank stability in Sub-Saharan Africa. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 13(1), 450–462. <https://doi.org/10.1080/20430795.2021.1961558>

BEYNƏLXALQ TİCARƏTDƏ MALİYYƏ ŞƏFFAFLIĞININ TƏMİN EDİLMƏSİ VƏ HESABATLILIQ SİSTEMİNİN İNKİŞAFI

Zaur Yusifoviç Ələkbərov

zauralekberov2003@gmail.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Xülasə

Müasir qloballaşma şəraitində beynəlxalq ticarət və logistika sektoru dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün maliyyə hesabatlılığı yalnız qanunvericilik tələbi deyil, həm də strateji idarəetmə alətidir. Məqalədə beynəlxalq ticarət və logistika sahəsində maliyyə hesabatlılığının mövcud problemləri, onların yaranma səbəbləri və bu sahədə təkmilləşdirmə istiqamətləri təhlil olunur. Beynəlxalq ticarət və logistika sahəsi son illərdə sürətli inkişaf yolu keçmiş, global iqtisadi inteqrasiyanın əsas

sütunlarından birinə çevrilmişdir. Malların və xidmətlərin sərhədlərarası hərəkəti, təchizat zəncirlərinin genişlənməsi və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, yeni çağırışlar da formalaşdırmışdır. Bu çağırışların ən vaciblərindən biri maliyyə hesabatlılığının şəffaf, dəqiq və müqayisə edilə bilən şəkildə təqdim olunmasıdır. Eyni zamanda rəqəmsallaşma, beynəlxalq standartların tətbiqi və risklərin idarə olunması kimi əsas faktorlar nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: beynəlxalq ticarət, logistika, maliyyə hesabatlılığı, IFRS, rəqəmsallaşma, audit, risklərin idarə olunması

Maliyyə hesabatlılığı investorların qərarvermə prosesində, dövlət nəzarətində və müəssisədaxili idarəetmədə mühüm rol oynayır. Lakin beynəlxalq ticarət və logistika sahəsinin spesifik xüsusiyyətləri – çoxvalyutalı əməliyyatlar, müxtəlif hüquqi mühitlər və kompleks təchizat zəncirləri – maliyyə hesabatlılığının təşkili prosesini çətinləşdirir. Beynəlxalq fəaliyyət göstərən şirkətlər müxtəlif ölkələrin mühasibat uçotu sistemlərinə uyğunlaşmalı olurlar. Bu isə maliyyə məlumatlarının müqayisəliliyini azaldır. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (IFRS) tətbiqinə baxmayaraq, bəzi ölkələrdə milli standartların üstünlük təşkil etməsi problemlər yaradır[4].

Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında müxtəlif valyutaların istifadəsi maliyyə nəticələrinə ciddi təsir göstərir. Valyuta məzənnələrinin dəyişməsi gəlir və xərclərin düzgün əks etdirilməsində çətinliklər yaradır.

Logistika xərcləri (daşınma, sığorta, anbarlama və s.) çoxkomponentli olduğu üçün onların məhsul və ya xidmətlər üzrə düzgün bölüşdürülməsi çətinləşir. Bu isə maya dəyərinin yanlış hesablanmasına səbəb ola bilər.

Bir çox şirkətlərdə maliyyə uçotu sistemləri ilə logistika idarəetmə sistemləri arasında inteqrasiya yetərli deyil. Bu isə məlumatların gecikməsinə və səhvlərə səbəb olur. Bəzi hallarda maliyyə hesabatlarında qeyri-şəffaflıq investorların və tərəfdaşların etibarını azaldır. Bu xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çox müşahidə olunur.

Maliyyə hesabatlılığının keyfiyyətinin artırılması üçün IFRS standartlarının tam və düzgün tətbiqi vacibdir. Bu, maliyyə məlumatlarının beynəlxalq səviyyədə müqayisə olunmasını təmin edir.

ERP (Enterprise Resource Planning) və digər inteqrasiya olunmuş sistemlərin tətbiqi maliyyə və logistika məlumatlarının vahid platformada idarə olunmasına imkan verir. Bu, həm də real vaxt rejimində hesabatların hazırlanmasını təmin edir. Valyuta riskləri, kredit riskləri və əməliyyat risklərinin idarə olunması üçün müasir maliyyə alətlərindən istifadə edilməlidir. Həddinq mexanizmləri bu baxımdan mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə logistika və beynəlxalq ticarət sahəsində rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Oracle NetSuite proqramı müəssisələrin həm əməliyyat, həm də maliyyə fəaliyyətlərinin inteqrasiyalı şəkildə idarə olunmasına imkan verən qabaqcıl həllərdən biri kimi çıxış edir. Oracle NetSuite bulud əsaslı ERP (Enterprise Resource Planning) sistemi olmaqla, logistika əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması, təchizat zəncirinin optimallaşdırılması və maliyyə məlumatlarının real vaxt rejimində izlənilməsi funksiyalarını təmin edir. Bu proqram vasitəsilə müəssisələr sifarişlərin idarə olunması, anbar uçotu, inventar nəzarəti və daşınma proseslərini vahid platforma üzərindən həyata keçirə bilirlər.

Logistika sahəsində NetSuite-in tətbiqi ilk növbədə məlumatların dəqiqliyini artırır. Ənənəvi üsullarda müxtəlif şöbələr arasında məlumat uyğunsuzluğu müşahidə olunduğu halda, bu sistem bütün məlumatları mərkəzləşdirilmiş bazada birləşdirir. Nəticədə maliyyə hesabatlarında səhvlərin sayı azalır və qərarvermə prosesi daha effektiv olur[3].

Digər mühüm üstünlük isə real vaxt rejimində hesabatların hazırlanmasıdır. NetSuite maliyyə göstəricilərini logistika əməliyyatları ilə əlaqələndirərək müəssisə rəhbərliyinə operativ və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan yaradır. Bu xüsusiyyət xüsusilə beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında – müxtəlif valyutalarla işləyən və geniş coğrafiyada fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün vacibdir.

Bununla yanaşı, proqram risklərin idarə olunmasına da müsbət təsir göstərir. Valyuta dəyişiklikləri, gecikmiş çatdırılmalar və inventar çatışmazlığı kimi risklər sistem tərəfindən əvvəlcədən aşkar edilərək minimuma endirilə bilər. Bu isə maliyyə itkilərinin qarşısının alınmasına xidmət edir. NetSuite-in tətbiqi həmçinin audit prosesini sadələşdirir. Sistem daxilində bütün əməliyyatların izləmə bilməsi (traceability) və avtomatik qeydiyyatı maliyyə hesabatlarının şəffaflığını artırır. Bu da investorların və tərəfdaşların etibarını gücləndirən əsas amillərdən biridir. Nəticə etibarilə, Oracle NetSuite proqramının logistika sahəsində tətbiqi maliyyə hesabatlılığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasına və idarəetmə qərarlarının daha əsaslı şəkildə qəbul edilməsinə şərait yaradır. Bu kimi rəqəmsal həllərin geniş tətbiqi gələcəkdə beynəlxalq ticarət və logistika sektorunun daha dayanıqlı və şəffaf inkişafına töhfə verəcəkdir.

Müstəqil audit sistemlərinin gücləndirilməsi maliyyə hesabatlarının etibarlılığını artırır. Daxili audit mexanizmləri isə səhvlərin və saxtakarlıqların qarşısını alır. Maliyyə və logistika sahəsində çalışan mütəxəssislərin peşəkar bilik və bacarıqlarının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə təlimlər və sertifikat proqramları təşkil olunmalıdır. Ümumiyyətlə uğurlu maliyyə hesabatlarının aparılması üçün aşağıdakılara riayət olunmalıdır:

- Şirkətlər vahid maliyyə siyasəti formalaşdırmalıdır
- Müasir proqram təminatlarından istifadə genişləndirilməlidir
- Şəffaflıq prinsiplərinə ciddi riayət olunmalıdır
- Beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi artırılmalıdır

Beləliklə, Beynəlxalq ticarət və logistika sahəsində maliyyə hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi iqtisadi inkişaf üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Mövcud problemlərin aradan qaldırılması və müasir yanaşmaların tətbiqi bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır. Xüsusilə rəqəmsallaşma, beynəlxalq standartların tətbiqi və risklərin effektiv idarə olunması gələcək inkişafın əsas istiqamətləri kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Atrill, P., & McLaney, E. (2018). Accounting and Finance for Non-Specialists. Pearson.
2. Nobes, C., & Parker, R. (2016). Comparative International Accounting. Pearson.
3. IFRS Foundation. (2023). International Financial Reporting Standards.
4. Christopher, M. (2016). Logistics & Supply Chain Management. Pearson.

AZƏRBAYCANDA PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN SOSIAL-İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRƏ TƏSİRİNİN ANALİZİ

Rəqsanə Rövşən qızı Zeynalova
zeynalovarqsan1@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda pul-kredit siyasətinin sosial-iqtisadi göstəricilərə təsirini kompleks şəkildə təhlil etməkdir. Pul-kredit siyasəti maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi iqtisadi sabitliyin qorunması, inflyasiyanın nəzarətdə saxlanması və əhəlinin sosial rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədinə xidmət edir. Tədqiqatda empirik müşahidə, sorğu və deskriptiv analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Araşdırma çərçivəsində MRT İnşaat şirkətində əldə edilmiş iş təcrübəsi əsasında kreditlə malların satışı və maliyyə qurumları ilə aparılan əməliyyatlar müşahidə edilmiş, kredit xidmətlərindən istifadə edən şəxslər arasında sorğu keçirilmişdir.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, kredit prosedurlarında gender və məşğulluq statusuna görə müəyyən fərqliliklər mövcuddur. Qadınlardan mütləq rəsmi iş yeri və ya pensiya sənədi tələb edildiyi halda, kişilər üçün yalnız gəlir mənbəyinin olması kifayət hesab edilir. Bu yanaşma sosial ədalət və bərabərlik prinsipləri ilə tam uzlaşmır və maliyyə inklüzivliyinin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Sorğu nəticələri respondentlərin ümumi xidmət keyfiyyətindən nisbətən razı qaldığını, lakin kredit şərtlərində şəffaflıq və bərabərlik baxımından problemlərin mövcud olduğunu ortaya qoymuşdur. Məqalədə vurğulanır ki, pul-kredit siyasətinin sosial-iqtisadi təsirinin gücləndirilməsi üçün kredit mexanizmlərində ədalətli, şəffaf və inklüziv yanaşmaların tətbiqi zəruridir.

Açar sözlər: pul-kredit siyasəti, sosial-iqtisadi təsir, kredit mexanizmi, gender fərqliliyi, maliyyə inklüzivliyi, Azərbaycan.

Giriş

Azərbaycanda pul-kredit siyasəti maliyyə siyasətinin mühüm bir hissəsi olaraq iqtisadi sabitliyi qorumaq və əhalinin sosial rifahını artırmaq məqsədilə həyata keçirilir. Bu siyasət həm monetar, həm də fiskal tədbirləri birləşdirir və iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı yanaşmalar tətbiq edir. Pul-kredit siyasətinin əsas məqsədi iqtisadiyyatda pul resurslarının səmərəli idarə olunması, ümumi iqtisadi tarazlığın təmin edilməsi və makroiqtisadi sabitliyin qorunmasıdır. Sözügedən siyasətin reallaşdırılmasında Mərkəzi Bank aparıcı rol oynayır. Mərkəzi Bank ölkədə pul kütləsinin idarə olunması, faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi və kredit bazarının inkişafını təmin etməklə iqtisadi sabitliyi qoruyur və sosial rifahın artırılmasına töhfə verir.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda pul-kredit siyasətinin sosial-iqtisadi göstəricilərə təsirini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə müəyyən edilmiş tədqiqat sualları aşağıdakılardır:

- Pul-kredit siyasəti sosial-iqtisadi göstəricilərə necə təsir edir?
- Kredit şərtlərində gender və iş statusuna görə mövcud fərqliliklər hansılardır?
- Respondentlərin kredit xidmətlərinə münasibəti və tövsiyələri nələrdir?

Müşahidələr və sorğu nəticələri göstərir ki, kredit prosedurlarında gender və iş statusu əsaslı fərqliliklər mövcuddur; qadınlardan mütləq rəsmi iş yeri və ya pensiya tələb olunarkən, kişilər üçün yalnız gəlir mənbəyi kifayət edir. Mövcud fərqlər sosial ədalət prinsipləri ilə uyğunluq təşkil etmir və pul-kredit siyasətinin sosial nəticələrini məhdudlaşdırır.

Ədəbiyyat icmalısı göstərir ki, mərkəzi bankların tətbiq etdiyi monetar alətlər və faiz siyasəti iqtisadi sabitliyi qorumaq, kredit bazarının inkişafını təmin etmək və sosial rifahı artırmaq baxımından mühüm rol oynayır (Serletis, 2007; Barro & Serletis, 2010; Mishkin & Eakins, 2004). Eyni zamanda, ölkədəki kredit bazarında gender və sosial status fərqliliklərinin mövcudluğu, inklüzivlik və sosial ədalət məsələlərinin diqqətə alınmasının vacibliyini göstərir (Ahmed & Zlate, 2014).

Beləliklə, bu məqalədə pul-kredit siyasətinin iqtisadi və sosial nəticələri, kredit prosedurlarındakı fərqliliklər və inklüzivliyin artırılması yolları empirik müşahidələr, sorğu nəticələri və deskriptiv analiz metodları vasitəsilə araşdırılmışdır.

Pul-kredit siyasətinin sosial-iqtisadi göstəricilərə təsiri uzun müddətdir iqtisadi nəzəriyyə və empirik araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Monetar yanaşmalara əsaslanan tədqiqatlar göstərir ki, mərkəzi bankların tətbiq etdiyi faiz siyasəti, kredit şərtləri və likvidlik tənzimləmələri iqtisadi sabitliyin qorunmasında və maliyyə bazarının formalaşmasında əsas rol oynayır (Serletis, 2007)[7]. Bu yanaşma həmçinin pul-kredit siyasətinin iqtisadi artım, inflyasiya və işsizlik göstəricilərinə təsirini izah edir (Barro & Serletis, 2010).[4]

Digər tədqiqatçılar pul-kredit siyasətinin sosial nəticələrini araşdıraraq vurğulayırlar ki, kreditləşməyə çıxış və maliyyə resurslarına çatımlılıq əhalinin rifahı və sosial inklüzivliyi üçün vacibdir (Mishkin & Eakins, 2004).[6] Ahmed və Zlate (2014) [1] isə kredit bazarında gender və sosial status fərqliliklərinin mövcud olduğunu göstərir ki, bu da pul-kredit siyasətinin sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə uyğunluğunu məhdudlaşdırır.

Azərbaycan kontekstində aparılmış araşdırmalar da oxşar nəticələri dəstəkləyir. **Mammadov (2019)[5]** qeyd edir ki, ölkədə pul-kredit siyasəti iqtisadi sabitliyi qorumaqda və sosial rifahı artırmaqda mühüm rol oynayır, lakin gender əsaslı kredit fərqlilikləri və regional inklüzivliyin məhdudluğu tədqiqat boşluğu kimi qalır. **Aliyev və Huseynova (2020)[2]** isə göstərir ki, bank kreditlərinin sosial rifaha təsiri müxtəlif sosial qruplar arasında fərqlənir, bu da siyasətin daha ədalətli və inklüziv tətbiqinə ehtiyac olduğunu göstərir.

Analitik müqayisə:

Serletis (2007) və Barro & Serletis (2010) makroiqtisadi nəticələrə diqqət yetirir;

Mishkin & Eakins (2004) və Ahmed & Zlate (2014) sosial rifah və inklüzivliyi ön plana çıxarır;

Mammadov (2019) və Aliyev & Huseynova (2020) Azərbaycan təcrübəsini tədqiq edir və gender əsaslı fərqlilikləri vurğulayır.

Tədqiqat boşluğu:

Hazırkı ədəbiyyat göstərir ki, pul-kredit siyasətinin iqtisadi sabitliyi qoruma və sosial rifahı artırma potensialı yüksək olsa da, gender və sosial bərabərlik məsələləri hələ kifayət qədər tədqiq edilməyib. Bu boşluq Azərbaycan kontekstində siyasətin sosial-iqtisadi təsirlərini araşdırmaq üçün əsas motivasiya yaradır.

Material və metodlar

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda pul-kredit siyasətinin sosial-iqtisadi göstəricilərə təsirini qiymətləndirmək və kredit mexanizmlərinin əhali rifahına olan təsirini empirik məlumatlar əsasında təhlil etməkdir. Araşdırmada qarışıq metodoloji yanaşmadan (mixed-method approach) istifadə edilmişdir. Bu yanaşma həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət məlumatlarının paralel şəkildə toplanmasına və təhlilinə imkan yaratmışdır.

Tətbiq olunan metod və yanaşmalar

Tədqiqat prosesində aşağıdakı **metodlar** tətbiq olunmuşdur:

Empirik müşahidə metodu.

Araşdırma MRT İnşaat şirkətində menecer kimi fəaliyyət zamanı əldə edilən praktiki təcrübəyə əsaslanır. Kreditlə məhsulların satışı və maliyyə təşkilatları (o cümlədən Embafinans) ilə aparılan əməliyyatlar müşahidə edilmişdir. Bu müşahidələr kredit şərtlərinin tətbiq mexanizmini, müştərilərə qarşı münasibətdə mövcud fərqlilikləri və prosedurların sosial təsirlərini üzə çıxarmağa imkan vermişdir.

Sorğu metodu.

Tədqiqat çərçivəsində kredit xidmətlərindən istifadə edən respondentlər arasında strukturlaşdırılmış sorğu aparılmışdır. Sorğuda sosial-iqtisadi aspektləri əhatə edən aşağıdakı suallar yer almışdır:

Kredit xidmətlərinin keyfiyyəti və əlçatanlığı,
Kredit şərtlərinin şəffaflıq səviyyəsi,
Qadın və kişi müştərilər arasında tətbiq olunan fərqlər,
Məşğulluq statusunun kredit əldə etməyə təsiri,
Xidmətlərə ümumi etimad səviyyəsi,
Təkmilləşdirmə ilə bağlı təkliflər.

Sorğu nəticələri ilkin məlumat bazası kimi istifadə edilmiş və ümumiləşdirilmiş statistik göstəricilər formasında təqdim olunmuşdur.

Deskriptiv və analitik analiz metodları.

Toplanmış məlumatlar deskriptiv statistika üsulları ilə (faiz bölgüsü, qrafik və cədvəllər vasitəsilə) sistemləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, analitik yanaşma əsasında kredit siyasətinin sosial rifaha və iqtisadi davranışlara təsiri izah edilmişdir. Müşahidə nəticələri ilə sorğu məlumatları müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş və oxşar tendensiyalar müəyyən edilmişdir.

Müqayisəli yanaşma.

Araşdırmada nəzəri mənbələrdə qeyd olunan pul-kredit siyasəti mexanizmləri ilə real praktik nəticələr müqayisə edilmişdir. Bu yanaşma nəzəriyyə ilə praktika arasında fərqlərin və uyğunluqların üzə çıxarılmasına şərait yaratmışdır.

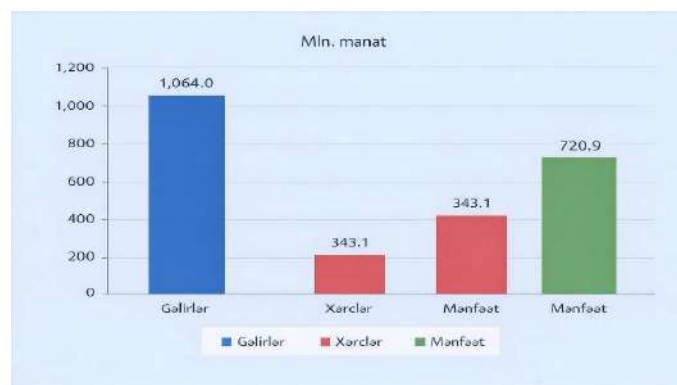
Metod seçiminin əsaslandırılması

Seçilmiş metodların hər biri tədqiqatın məqsədinə uyğun şəkildə əsaslandırılmışdır. Empirik müşahidə metodu real iqtisadi münasibətlərin obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan verir. Sorğu metodu əhalinin kredit siyasətinə münasibətini, sosial təsirləri və fərdi təcrübələri ölçməyə xidmət edir. Deskriptiv analiz nəticələrin strukturlaşdırılmasını və aydın şəkildə təqdim olunmasını təmin edir. Analitik və müqayisəli metodlar isə əldə olunan məlumatların səbəb-nəticə əlaqələri çərçivəsində izahına şərait yaradır.

Bu metodların birgə tətbiqi pul-kredit siyasətinin yalnız makroiqtisadi deyil, eyni zamanda sosial aspektlərini də qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Beləliklə, tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əsaslandırılmış nəticələr əldə etməyə yönəlmişdir.

Tədqiqat etikasına normalarına uyğunluq

Tədqiqat zamanı etik prinsiplərə ciddi şəkildə əməl olunmuşdur. Sorğuda iştirak edən respondentlərin şəxsiyyəti tam anonim saxlanılmışdır. İştirak könüllülük prinsipi əsasında həyata keçirilmiş və respondentlərə məlumatların yalnız elmi məqsədlər üçün istifadə ediləcəyi barədə məlumat verilmişdir. Şəxsi məlumatların məxfiliyi qorunmuş və üçüncü tərəflərlə paylaşılmamışdır.

Araşdırma prosesində obyektivlik və elmi dürüstlük prinsiplərinə riayət edilmişdir. Məlumatların təhlilində subyektiv yanaşmadan qaçınılmış, nəticələr real müşahidə və sorğu göstəricilərinə əsaslandırılmışdır. Bu yanaşma tədqiqatın etibarlılığını və elmi dəyərini artırmışdır.

Nəticə və Müzakirə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda pul-kredit siyasətinin sosial-iqtisadi göstəricilərə təsiri həm iqtisadi, həm də sosial aspektlərdə özünü açıq şəkildə göstərir.

Əsas tapıntılar:

Kredit xidmətləri və prosedurlarında fərqliliklər:

Müşahidə və sorğu nəticələrinə əsasən, kredit şərtləri gender və iş statusuna görə fərqlənir. Qadınlardan mütləq rəsmi iş yeri və ya pensiya tələb olunur, lakin kişilər üçün yalnız gəlir mənbəyi kifayətdir. Bu fərqlilik sosial ədalət və inklüzivlik prinsipləri ilə uyğun gəlmir və pul-kredit siyasətinin tətbiqində mövcud struktur boşluqları göstərir.

Sorğu nəticələri:

Sorğu iştirakçılarının əksəriyyəti ümumi xidmət keyfiyyətindən razı qalmışdır. Lakin onlar kredit şərtlərində qeyri-bərabərliyə və gender əsaslı fərqliliklərə dair fikirlərini bildiriblər. Respondentlərin tövsiyələri kredit prosedurlarının daha ədalətli, şəffaf və inklüziv tətbiqinə yönəlmişdir.

Mərkəzi Bankın fəaliyyət göstəriciləri:

31 dekabr 2024-cü il tarixinə Mərkəzi Bankın maliyyə göstəriciləri iqtisadi sabitlik və maliyyə dayanıqlılığının qorunmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Hesabat dövründə bankın

gəlirləri 1,064 mln. Manat təşkil etmiş, xərcləri 343.1 mln. Manat olmuşdur və nəticədə 720.9 mln. Manat mənfəət əldə edilmişdir. Bu göstəricilər pul-kredit siyasətinin iqtisadi effektivliyini və sosial-iqtisadi təsir potensialını ortaya qoyur.

Diagram 1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2024-cü il üzrə əsas maliyyə göstəriciləri. [3]

Diskussiya:

Tapıntılar göstərir ki, pul-kredit siyasəti iqtisadi sabitliyi qorumaq və sosial rifahı artırmaq üçün əsas alət olsa da, tətbiqində bəzi struktur fərqlilikləri mövcuddur. Gender və iş statusuna görə fərqliliklər sosial ədalət və bərabərlik prinsipləri ilə uyğun gəlmir. Belə ki, qadınların kredit imkanlarının məhdudlaşdırılması onların sosial-iqtisadi iştirakına təsir göstərir və inklüzivlik prinsiplərinin təmin olunmasına mane olur.

Empirik müşahidələr və sorğu nəticələri göstərir ki, kredit prosedurlarında şəffaflıq və ədalətli yanaşma tətbiq olunarsa, həm iqtisadi göstəricilər, həm də sosial rifah səviyyəsi daha yüksək olacaq. Belə yanaşma pul-kredit siyasətinin məqsədləri ilə uzlaşır və dövlətin iqtisadi sabitlik və sosial rifah yaratmaq missiyasını gücləndirir.

Etik aspektlər:

Sorğu iştirakçılarının anonimliyi qorunmuşdur.

Respondentlər könüllü şəkildə iştirak etmişdir.

Analiz zamanı şəxsi məlumatların gizliliyinə hörmət edilmişdir.

Yekun nəticə

Bu tədqiqatın nəticələrinə əsasən, Azərbaycanda pul-kredit siyasəti iqtisadi sabitliyin qorunması və sosial rifahın artırılması üçün əsas alət kimi mühüm rol oynayır. Analiz göstərir ki, kredit xidmətləri və prosedurları gender və iş statusuna görə fərqliliklər nümayiş etdirir; qadınlardan mütləq rəsmi iş yeri və ya pensiya tələbi tələb olunduğu halda, kişilər üçün yalnız gəlir mənbəyi kifayətdir. Bu struktur fərqlilikləri sosial ədalət və inklüzivlik prinsipləri ilə uzlaşmır və pul-kredit siyasətinin effektivliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Tədqiqat həmçinin göstərdi ki, respondentlərin əksəriyyəti kredit xidmətlərinin keyfiyyətindən ümumilikdə razı qalır, lakin qeyri-bərabərlik məsələsini qeyd edir. Bu müşahidələr, sorğu nəticələri və MRT İnşaatdakı empirik müşahidələr pul-kredit siyasətinin sosial-iqtisadi təsirlərinin müxtəlif aspektlərini ortaya qoyur.

Praktiki nəticələr göstərir ki, iqtisadi və sosial göstəriciləri yaxşılaşdırmaq üçün kredit prosedurlarında şəffaflıq və ədalətli yanaşma tətbiq edilməlidir. Gender balansının təmin edilməsi, rəsmi iş yerinə və gəlir mənbəyinə dair bərabər şərtlərin tətbiqi, həmçinin prosedurların açıq və inklüziv olması, pul-kredit siyasətinin sosial-iqtisadi təsirini artırır.

Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyə olunur ki, gender fərqlilikləri və sosial bərabərlik məsələləri daha ətraflı analiz edilsin, regional və sektoral fərqliliklər nəzərə alınsın və Mərkəzi Bankın uzunmüddətli siyasət dəyişikliklərinin sosial-iqtisadi nəticələri qiymətləndirilsin. Eyni zamanda, pul-kredit siyasətinin maliyyə və sosial indikatorlara təsirini müqayisəli analitik modellər vasitəsilə qiymətləndirmək, siyasətin effektivliyini və inklüzivliyini artırmaq üçün vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1.Ahmed, S., & Zlate, A. (2014). Financial inclusion and social impact. *Journal of Monetary Economics*, 61(2), 1–18.
DOI: 10.1016/j.jmoneco.2013.11.004
- 2.Aliyev, N., & Huseynova, L. (2020). Bank kreditləri və sosial-rifahın inkişafı: Azərbaycanda analitik araşdırma. *Bakı Universiteti İqtisadiyyat Jurnalı*, 8(1), 23–39.
- 3.Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (2024). *İllik maliyyə hesabatı 2024*. Bakı.
DOI: 10.5555/azcentralbank2024report
- 4.Barro, R. J., & Serletis, A. (2010). *Macroeconomics: A Modern Approach* (First Canadian Edition). Nelson.

DOI: 10.1016/B978-0-17-656042-8.50001-3

5.Mammadov, R. (2019). Pul-Kredit Siyasətinin Azərbaycanda İqtisadi İnkişaf Üzrə Təsiri. Azərbaycan İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı, 12(3), 45–62.

6.Mishkin, F. S., & Eakins, S. G. (2004). Financial Markets and Institutions: Canadian Edition. Addison-Wesley.

DOI: 10.1111/j.1540-6261.2002.tb03641.x

7.Serletis, A. (2007). The Demand for Money: Theoretical and Empirical Approaches. Springer.

DOI: 10.1007/978-0-387-70871-5

AZƏRBAYCANDA POST-PANDEMIYA DÖVRÜNDƏ TURİZMIN BƏRPASI VƏ DAVAMLI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ: STATİSTİK TƏHLİL VƏ ETİK YANAŞMA

İqbal Nahimət oğlu Xuduyev
iqbalxuduyev91@gmail.com

Ramiz Rüfət oğlu Əliyev
eliramiz111@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycanın turizm sektorunda post-pandemiya dövründə bərpa dinamikasını, bazar strukturunu və dayanıqlı inkişaf perspektivlərini akademik yanaşma ilə təhlil edir. Məqsəd ölkəyə gələn ziyarətçilərin artımının iqtisadi və institusional nəticələrini qiymətləndirmək, mövcud problemləri (mövsümlülük, məhsul müxtəlifliyi, regionlarda bərabər inkişafın zəifliyi, xidmət keyfiyyəti və ekoloji təzyiqlər) müəyyənləşdirmək və etik çərçivədə siyasət tövsiyələri irəli sürməkdir. Metodologiya təsviri-analitik və müqayisəli yanaşmaya əsaslanır: rəsmi statistika və sektoral hesabatlar üzrə 2019–2024 dövründə ölkəyə giriş axınları, yerləşmə müəssisələrində gecələmələr, doluluq göstəricisi və gəlirlər, habelə 2024-cü ilin bazar payları və regional konsentrasiya göstəriciləri müqayisə edilir. Əsas nəticələr göstərir ki, 2024-cü ildə Azərbaycana gələn xaricilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı 2 626,7 minə çataraq əvvəlki illə müqayisədə 25,9% artmış, hotel sektorunda gecələmələr 4 282,8 minə yüksəlmiş və doluluq 24,0% olmuşdur [1, 2]. Bununla belə, gecələmələrin və turist axınlarının Bakı üzrə yüksək konsentrasiyası, regionlarda məhsul portfelinin məhdudluğu və iqlim-mühit riskləri turizmin uzunmüddətli dayanıqlılığı üçün strateji idarəetməni zəruri edir [9, 10]. Məqalə nəticə olaraq data-əsaslı marketing, regionlara yönəlik məhsul dizaynı, xidmət keyfiyyəti standartları və “yaşıl” turizm prinsiplərinin gücləndirilməsini tövsiyə edir.

Açar sözlər: Azərbaycan turizmi; dayanıqlı turizm; post-pandemiya bərpası; destinasiya rəqabətqabiliyyətliliyi; etik idarəetmə.

Giriş

Turizm son onilliklərdə Azərbaycan üçün iqtisadi şaxələndirmə və regionların sosial-iqtisadi canlanması baxımından prioritet istiqamətlərdən biri kimi formalaşmışdır. Neft-qaz sektorundan asılılığın azaldılması məqsədi ilə xidmətlər ixracının artırılması, qeyri-neft məşğulluğunun genişləndirilməsi və ölkənin beynəlxalq imicinin möhkəmləndirilməsi turizmi strateji səviyyədə aktuallaşdırır. Post-pandemiya mərhələsində global turizm 2024-cü ildə ümumi olaraq bərpa trayektoriyasını gücləndirmiş, beynəlxalq səfərlərin bir sıra regionlarda pandemiyaəncəsi səviyyələrə yaxınlaşması müşahidə olunmuşdur [9].

Bu kontekstdə Azərbaycanın turizm göstəricilərindəki artım yalnız kəmiyyət genişlənməsi deyil, həm də xidmət keyfiyyəti, məhsul müxtəlifliyi, ekoloji dayanıqlıq və etik idarəetmə kimi keyfiyyət parametrləri üzrə yeni tələb və çağırışlar yaradır.

Məqalənin məqsədi Azərbaycanın turizm sektorunun 2019–2024 dövründə bərpa və inkişaf meyllərini rəsmi statistik göstəricilər əsasında şərh etmək, bazar strukturunu (mənbə ölkələr, nəqliyyat kanalları, yerləşmə gecələmələri), regional konsentrasiyanı və rəqabətqabiliyyətlik amillərini təhlil etməkdir. Bu məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı tədqiqat sualları formalaşdırılır:

1. 2024-cü ildə turizm axınlarının artımı hansı bazar və struktur xüsusiyyətləri ilə izah olunur?
2. Otel sektorunda gecələmə və doluluq göstəriciləri turizmin iqtisadi təsirini necə əks etdirir?
3. Regional paylanma turizmdən faydanın bölgələr üzrə balanslı bölüşdürülməsinə nə dərəcədə imkan verir?
4. Dayanıqlı turizm və etik normalar baxımından hansı risklər və siyasət prioritetləri önə çıxır?

Nəzəri əsas kimi destinasiya rəqabətqabiliyyətliliyi və turizmin dayanıqlı inkişaf yanaşmaları götürülür. Dünya İqtisadi Forumunun Turizm və Səyahət İnkişaf İndeksi (TTDI) destinasiya səviyyəsində biznes mühiti, infrastruktur, resurslar və dayanıqlıq ölçüləri üzrə müqayisə aparmağa imkan verir [10]. Paralel olaraq, turizmin iqlim gündəliyinə daxil edilməsi qlobal miqyasda turizmin ekoloji məsuliyyətinin artdığını göstərir və Azərbaycanda da turizm siyasətində etik-ekoloji ölçünü gücləndirməyi aktuallaşdırır [7].

Ədəbiyyat icmalı

Destinasiya rəqabətqabiliyyətliliyi ədəbiyyatında turizmin davamlı üstünlüyü yalnız resurs bolluğu ilə deyil, idarəetmə keyfiyyəti, infrastruktur, innovasiya, insan kapitalı və bazar strategiyaları ilə izah edilir. Ritchie və Crouch (2003) turizm rəqabətqabiliyyətliliyini resurslar, dəstək sistemləri, idarəetmə və siyasət komponentlərinin sintezi kimi təqdim edir. Dwyer və Kim (2003) isə modeldə həm resurs-əsaslı (təbii və mədəni resurslar), həm də tələb-əsaslı (imic, bazar uyğunluğu) amillərin qarşılıqlı təsirini vurğulayır. Bu yanaşmalar Azərbaycanda turizmin inkişafında event turizmi, mədəni irs, təbiət turizmi və xidmət infrastrukturunun birlikdə dəyərləndirilməsinin zəruriliyini göstərir.

Dayanıqlı turizm konsepsiyası “iqtisadi fayda – sosial ədalət – ekoloji mühafizə” balansını mərkəzə çəkir. UN Tourism xətti turizmin bərpasının keyfiyyət aspektləri ilə (rəqəmsallaşma, dayanıqlı məhsul dizaynı, icma iştirakçılığı) tamamlanmasını tövsiyə edir [9]. Bu yanaşma xüsusən həssas ekosistemlərə malik regionlarda turizm yükünün idarə edilməsini, su və enerji resurslarına təzyiqin azaldılmasını, tullantıların idarə edilməsini və mədəni irsin qorunmasını vacib sayır [10].

Azərbaycan kontekstində tədqiqatlar daha çox rəqabətqabiliyyətlik, klasterləşmə, şəhər brendinqi və dayanıqlılıq mövzularına fokuslanır. Məsələn, turizm sektorunda klasterləşmə problemlərini müzakirə edən işlər regionların rəqabət üstünlüklərini artırmaq üçün institusional koordinasiyanın rolunu önə çəkir [4]. Şuşanın turizm destinasiya kimi brendləşdirilməsinə dair araşdırma isə mədəni simvolların (musiqi, memarlıq, irs elementləri) şəhər imicinə çevrilməsi prosesini izah edir [5]. Digər tərəfdən, strateji qərar dəstək metodlarından istifadə edən tədqiqatlar (məs., SWOT-AHP) turizm əməkdaşlığı və bazar seçimi kimi məsələlərdə data-əsaslı yanaşmanın əhəmiyyətini göstərir [6].

Bununla belə, ədəbiyyatda iki boşluq qalır. Birincisi, post-pandemiya bərpasının struktur təhlili rəsmi göstəricilər əsasında yetərincə sistemləşdirilmir; çox iş konseptual müstəvidə qalır. İkincisi, etik idarəetmə (icmalar, mədəni irs, məlumat məxfiliyi və ekoloji izlər) yerli kontekstdə fragmentar müzakirə olunur. Bu məqalə rəsmi göstəriciləri cədvəllərlə təqdim etməklə və nəticələri dayanıqlılıq çərçivəsi ilə əlaqələndirməklə həmin boşluğu qismən doldurur.

Metodologiya

Tədqiqat təsviri-analitik və müqayisəli metodlara əsaslanır. Əsas yanaşma sekunda məlumatların sistemləşdirilməsi və trend müqayisəsidir: 2019 (pandemiyaöncəsi baza), 2023 (bərpının orta mərhələsi) və 2024 (sürətlənmiş bərpa) göstəriciləri qarşılaşdırılır. Məlumat mənbələri kimi aşağıdakılar seçilmişdir:

- Dövlət Statistika Komitəsinin turizm üzrə press-relizləri (gəlişlər, bazar payları, nəqliyyat strukturu; hotel gecələmələri, doluluq və gəlir göstəriciləri) [1, 2].
- Sektorun makroiqtisadi təsiri ilə bağlı WTTC məlumatları [11].
- TTDI 2024 hesabatı və indeks kontekstində milli qiymətləndirmələr [10].
- Qlobal bərpa fonu üçün UN Tourism barometri [9].

Analitik prosedur üç mərhələdə aparılmışdır:

1. indikatorların seçimi (gəliş sayı, bazar payları, gecələmələr, doluluq, hotel gəlirləri, regional paylar);
2. 2024/2023 artım templərinin və struktur dəyişikliklərinin şərhı;
3. nəticələrin etik-dəyənıqlıq aspektləri üzrə qiymətləndirilməsi.

Tədqiqat etikasısı: Məqalə yalnız açıq rəsmi və institusional mənbələrə əsaslanır; şəxsi məlumatlar toplanmır, sorğu və müsahibə aparılmır. Mənbələrə APA 7 formatında istinad verilir, göstəricilər kontekstdən çıxarılmadan təqdim olunur.

1) Gəlişlərin bərpası və bazar strukturu

Rəsmi statistikaya görə, 2024-cü ildə Azərbaycana gələn xaricilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı 2 626,7 min olmuş və 2023-lə müqayisədə 25,9% artmışdır [1]. Bazar strukturunda müəyyən konsentrasiya qalır: 2024-də gəlişlərin 27,8%-i Rusiya, 16,2%-i Türkiyə, 9,3%-i Hindistan, 8,0%-i İran mənşəlidir [1]. Bu göstəricilər diversifikasiya imkanlarını göstərsə də, bir neçə bazardan asılılığın geosiyasi və logistika riskləri yaratdığını da xatırladır [10].

Cədvəl 1. Azərbaycanın turizm bərpası üzrə seçilmiş indikatorlar (2024)

Göstərici	2024
Ölkəyə gələn xaricilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər (min nəfər)	2 626,7
2024/2023 gəliş artımı	+25,9%
Otellərdə ümumi gecələmələr (min gecə)	4 282,8
Xaricilərin otellərdə gecələməsi (min gecə)	2 348,0
Otellərdə doluluq (%)	24,0
Otellərin gəliri (mln AZN)	694,2

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Nəqliyyat strukturu da strateji əhəmiyyət daşıyır: 2024-də ölkəyə gələnlərin 75,6%-i hava nəqliyyatından istifadə etmişdir [1]. Bu, avia şəbəkənin turizm rəqabətqabiliyyətliliyində rolunu artırır; eyni zamanda aviasiyaın karbon izi nəzərə alınaraq “yaşıl” turizm alətləri və emissiya ölçümü kimi yanaşmaların güclənməsi etik və reputasiya baxımından əhəmiyyətlidir [7].

Cədvəl 2. 2024-cü ildə Azərbaycana gəlişlərin mənbə ölkələr üzrə payı (seçilmiş)

Mənbə ölkə	Pay (%)
Rusiya Federasiyası	27,8
Türkiyə	16,2
Hindistan	9,3
İran	8,0
Gürcüstan	4,2
Səudiyyə Ərəbistanı	3,7
Qazaxıstan	3,3
Pakistan	3,1
BƏƏ	1,8
Özbəkistan	1,8
Digər ölkələr	12,1

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

2) Otel sektoru: gecələmələr, doluluq və gəlir

2024-cü ildə otellər və oxşar yerləşmə müəssisələrində ümumi gecələmələr 4 282,8 min olmuş və 2023-lə müqayisədə 25,1% artmışdır [2]. Xaricilərin gecələmələri 2 348,0 min olmaqla ümumi gecələmələrin 54,8%-ni təşkil etmişdir [2]. Bu, inbound turizmin yerləşmə sektorunda monetizasiya yaratdığını, daxili turizmin isə bazanın sabitliyində rol oynadığını göstərir.

Eyni ildə otellərin gəliri 694,2 mln manata çatmış; gəlirin 65,5%-i otaq xidmətlərindən, 24,5%-i iaşədən formalaşmışdır [2]. Gəlir strukturunun bu cür olması əlavə dəyərli xidmətlərin (qastronomiya, wellness, tədbirlər) genişləndirilməsinin sektorun dayanıqlı gəlirliliyini artırma biləcəyini göstərir [8].

3) Regional konsentrasiya və balanslı inkişaf problemi

Otel gecələmələrinin 60,9%-nin Bakı şəhərində cəmlənməsi turizmdən gələn iqtisadi faydanın məkan üzrə balanslı paylanmadığını göstərir [2]. Xaricilərin gecələmələrində bu konsentrasiya daha güclüdür: xarici gecələmələrin 81,4%-i Bakı şəhərində qeydə alınmışdır [2]. Bu nəticə destinasiya idarəetməsi ədəbiyyatında vurğulanan “mərkəzləşmə” problemini praktik olaraq təsdiqləyir: resurslar regionlarda mövcud olsa belə, məhsul paketlənməsi, nəqliyyat bağlantısı, xidmət standartları və koordinasiya zəif olduqda axın mərkəzə yönəlir [3, 4].

Cədvəl 3. 2024-cü ildə otellərdə gecələmələrin regionlar üzrə payı (seçilmiş)

Ərazi	Ümumi gecələmələrdə pay (%)
Bakı	60,9
Xaçmaz	4,6
Naftalan	4,5
Qusar	4,5
Qəbələ	4,2
Quba	4,0
Digər rayon/shəhərlər	6,9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

4) Makroiqtisadi təsir və strateji istiqamət

WTTC məlumatlarına əsasən, 2024-cü ildə səyahət və turizm sektorunun iqtisadiyyata töhfəsi 17,8 mlrd, dəstəklədiyi məşğulluq 423,7 min iş yeri kimi qiymətləndirilmiş; 2025 üçün isə töhfənin 10,3 mlrd-a və məşğulluğun 472 minə yüksələcəyi proqnozlaşdırılmışdır [11]. Bu, turizmin qeyri-neft iqtisadiyyatında artan rolunu göstərir. TTDI 2024 çərçivəsində rəqabətqabiliyyətlik komponentlərinin (infrastruktur, insan kapitalı, biznes mühiti və dayanıqlıq) sistemli şəkildə gücləndirilməsi isə ölkənin turizm mövqelənməsini uzunmüddətli mərhələdə möhkəmləndirə bilər [10].

Etik aspektlərin vurğusu

Turizmin sürətli böyüməsi etik dilemmalar yarada bilər: mədəni irsin kommersiyalaşdırılması, qiymətlərin yerli icmalar üçün əlçatanlığının zəifləməsi, ekosistemlərə yükün artması və rəqəmsal turizmdə məlumat məxfiliyinin riskləri. Bu məqalə səviyyəsində etik yanaşma üç prinsip üzərində qurulur:

1. Şəffaflıq: statistika və nəticələr mənbə ilə verilir, selektiv seçimlə manipulyasiyadan qaçılır. [1, 2]
2. Zərər verməmə: həssas zonalarda daşıma qabiliyyəti yanaşması, resurs istifadəsi və tullantı idarəetməsi kimi alətlər önə çəkilir [9].
3. İnklüzivlik: regionlarda yerli sahibkarlığın turizm dəyər zəncirinə daxil edilməsi və faydanın bərabər bölüşdürülməsi prioritet hesab olunur [8].

Nəticə

Məqalə göstərir ki, Azərbaycan turizmi 2024-cü ildə bərpa mərhələsini gücləndirmiş, ölkəyə gələnlərin sayı 2 626,7 minə çatmış və 2023-lə müqayisədə 25,9% artmışdır [1]. Otel sektorunda gecələmələrin artması (4 282,8 min) və doluluğun yüksəlməsi (24,0%) turizmin iqtisadi təsirinin dərinləşdiyini nümayiş etdirir [2]. Bununla belə, bazar strukturunda mənbə ölkələr üzrə konsentrasiya və regional paylanmada Bakının dominantlığı turizmin uzunmüddətli dayanıqlığı üçün idarəetmə çağırışları yaradır [10].

Praktiki nəticələr: Regionlara yönəlik məhsul paketləri və klaster yanaşması, mövsümdənkənar turizm məhsullarının (wellness, qastronomiya, MICE) inkişafı, xidmət standartları və sertifikatlaşma, habelə ekoloji izlərin ölçülməsi turizmin keyfiyyət mərhələsinə keçidi üçün əsas istiqamətlərdir [7, 9].

Gələcək tədqiqat tövsiyələri: Regionlar üzrə turist xərcləmə profilləri, turizmin ekoloji izi (enerji/su/tullantı), icma rifahına təsirin ölçülməsi və TTDI komponentləri üzrə mikro-səviyyəli empirik qiymətləndirmələr gələcək araşdırmalar üçün perspektivli sahələrdir [10].

Sonluq

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, Azərbaycan turizmi 2024-cü ildə 2,6 milyondan çox ziyarətçi qəbul edərək mühüm strateji hədəfə çatmışdır. Lakin sektorun gələcək inkişaf trayektoriyası kəmiyyət göstəricilərindən keyfiyyət yönümlü artıma keçidi zəruri edir. Bu kontekstdə, ilk növbədə, Bakıdan kənarda "ağıllı" və etik turizm marşrutlarının yaradılması vasitəsilə mövcud regional disbalans aradan qaldırılmalı və strateji mərkəzsizləşmə təmin edilməlidir. Bununla paralel olaraq, mövsümlülük amilinin mənfi təsirlərini zəiflətmək məqsədilə qastronomiya, sağlamlıq (wellness) və MICE turizminin klaster modelində inkişaf etdirilməsi məhsul diversifikasiyası baxımından prioritet təşkil edir. Eyni zamanda, turizm fəaliyyətinin karbon izinin ölçülməsi və yerli icmaların fayda zəncirinə inteqrasiyası vasitəsilə etik idarəetmə modelinin qurulması ekoloji və etik standartların qorunması üçün vacibdir. Bu kompleks yanaşmaların tətbiqi Azərbaycanın 2025-ci il üçün proqnozlaşdırılan 10,3 milyard AZN-lik makroiqtisadi artım tempini təmin etməklə yanaşı, ölkənin beynəlxalq turizm bazarında davamlı və nüfuzlu destinasiya kimi mövqeyini möhkəmləndirəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Dövlət Statistika Komitəsi. (2025a, 21 yanvar). *Current state of tourism* [Press-reliz].
- [2] Dövlət Statistika Komitəsi. (2025b, 27 yanvar). *Activities of hotels and similar establishments in 2024* [Press-reliz].
- [3] Dwyer, L., & Kim, C. (2003). Destination competitiveness: Determinants and indicators. *Current Issues in Tourism*, 6(5), 369–414.
- [4] Journal of Environmental Management and Tourism. (2021). Competitiveness analysis of the tourism sector in Azerbaijan and the clustering problem. *Journal of Environmental Management and Tourism*.
- [5] Journal of Environmental Management and Tourism. (2023). Identification of features for the city branding: The case of Shusha City, Azerbaijan as tourism destination. *Journal of Environmental Management and Tourism*.
- [6] Liu, Y., et al. (2021). Influencing factors of Azerbaijan and China's sustainable tourism development strategy under the One Belt One Road Initiative. *Sustainability*, 14(1), 187.
- [7] Reuters. (2024, November 20). *More than 50 countries sign UN sustainable tourism declaration*. Reuters.
- [8] Ritchie, J. R. B., & Crouch, G. I. (2003). *The competitive destination: A sustainable tourism perspective*. CABI.
- [9] UN Tourism. (2025). *World Tourism Barometer* (Vol. 23, Issue 1).
- [10] World Economic Forum. (2024). *Travel & Tourism Development Index 2024: Insight report*.

[11] World Travel & Tourism Council. (2025, June 10). *Azerbaijan's Travel & Tourism Sector set for strong growth in 2025* [Press-reliz].

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN MÜASİR FORMALARI

Bəhmən Nizami oğlu Abdullayev

Magistrant

Mingəçevir Dövlət Universiteti

abdullayevbehmen02@gmail.com

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formalarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi dövlət maliyyə idarəetməsi sistemində tətbiq olunan maliyyə nəzarəti mexanizmlərini təhlil etmək, onların müasir inkişaf meyillərini müəyyənləşdirmək və effektivliyini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Məqalədə maliyyə nəzarətinin nəzəri əsasları, institusional quruluşu və tətbiq olunan əsas nəzarət formaları elmi baxımdan araşdırılmışdır.

Tədqiqat prosesində deskriptiv, analitik və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Deskriptiv metod vasitəsilə maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və mövcud formaları təsvir edilmiş, analitik metod əsasında müasir nəzarət mexanizmlərinin üstün və zəif tərəfləri qiymətləndirilmişdir. Müqayisəli metod isə Azərbaycanda tətbiq olunan maliyyə nəzarəti formalarının beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli şəkildə təhlilinə imkan vermişdir. Araşdırma zamanı etibarlı akademik mənbələrdən istifadə edilmiş, elmi obyektivlik və tədqiqat etikasını prinsiplərinə ciddi şəkildə riayət olunmuşdur.

Aparılmış təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, riskəsaslı audit, performans audit, elektron maliyyə nəzarəti mexanizmləri Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formalarının əsasını təşkil edir. Bu mexanizmlərin tətbiqi büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına, maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə və dövlət maliyyə idarəetməsində şəffaflığın yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. Bununla yanaşı, institusional koordinasiyanın zəifliyi və normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi zərurəti maliyyə nəzarətinin effektivliyini məhdudlaşdıran əsas amillər kimi müəyyən edilmişdir.

Məqalənin elmi və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılmış tədqiqat nəticələri Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün nəzəri və praktik tövsiyələrin formalaşdırılmasına imkan yaradır və bu sahədə gələcək elmi araşdırmalar üçün metodoloji baza rolunu oynaya bilər.

Açar sözlər: maliyyə nəzarəti, riskəsaslı audit, performans audit, dövlət maliyyəsi, şəffaflıq

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə nəzarəti dövlət idarəçiliyinin və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayan əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur. Dövlət maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və istifadəsi proseslərinin artan miqyası və mürəkkəbliyi maliyyə nəzarətinin daha çevik, şəffaf və effektiv formada həyata keçirilməsini zəruri edir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası şəraitində maliyyə nəzarəti yalnız pozuntuların aşkar edilməsi funksiyasını deyil, eyni zamanda risklərin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi və preventiv tədbirlərin görülməsi funksiyasını da yerinə yetirməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə, büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin təmin edilməsinə, korrupsiya və maliyyə pozuntularının qarşısının alınmasına xidmət edir. Effektiv maliyyə nəzarəti sistemi olmadan dövlətin fiskal siyasətinin uğurla reallaşdırılması, sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsi və ictimai etimadın qorunması mümkün deyil. Bu baxımdan maliyyə nəzarəti həm iqtisadi, həm də institusional baxımdan strateji əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra maliyyə idarəetməsi və nəzarəti sahəsində mərhələli islahatlar həyata keçirilmişdir. Xüsusilə son illərdə dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar maliyyə nəzarətinin forma və mexanizmlərinin yenilənməsini aktuallaşdırmışdır. Hesablama Palatasının ali audit institutu kimi fəaliyyətinin gücləndirilməsi, dövlət qurumlarında daxili audit sisteminin tətbiqi, xəzinədarlıq nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və elektron maliyyə nəzarəti alətlərinin istifadəsi bu sahədə mühüm yeniliklər sırasında.

Maliyyə nəzarətinin müasir formaları dedikdə yalnız ənənəvi yoxlama və təftiş metodları deyil, eyni zamanda riskəsaslı audit, performans audit, informasiya texnologiyalarına əsaslanan nəzarət mexanizmləri və beynəlxalq audit standartlarına uyğun yanaşmalar nəzərdə tutulur. Bu formalar maliyyə nəzarətinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, nəzarət prosesində subyektivliyin azaldılmasına və qərarların elmi əsaslara söykənməsinə imkan yaradır.

Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formalarının tətbiqi dövlət maliyyə idarəetməsində şəffaflığın artırılmasına və hesabatlılığın gücləndirilməsinə xidmət edir. Bununla yanaşı, praktiki tətbiq zamanı bir sıra problemlər də müşahidə olunur. Normativ-hüquqi bazanın tam təkmilləşdirilməməsi, institusional koordinasiyanın zəifliyi, kadr potensialının yetərli olmaması və informasiya sistemlərinin inteqrasiyasında mövcud çətinliklər maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinə təsir göstərən amillər sırasında.

Bu baxımdan Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formalarının elmi cəhətdən araşdırılması və təhlili xüsusi aktuallıq kəsb edir. Mövcud mexanizmlərin üstün və zəif tərəflərinin müəyyənəşdirilməsi, beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli təhlilin aparılması və inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formalarını araşdırmaq, onların tətbiq xüsusiyyətlərini və effektivliyini təhlil etməkdən ibarətdir. Tədqiqat çərçivəsində maliyyə nəzarətinin institusional əsasları, funksional istiqamətləri və müasir nəzarət mexanizmləri öyrənilir. Eyni zamanda, mövcud problemlər müəyyənəşdirilir və maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı üçün elmi-praktiki tövsiyələr irəli sürülür.

Ədəbiyyat icmalı

Maliyyə nəzarəti anlayışı elmi ədəbiyyatda dövlət maliyyə idarəetməsinin əsas komponentlərindən biri kimi geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Klassik elmi yanaşmalarda maliyyə nəzarəti əsasən maliyyə intizamının qorunması, büdcə vəsaitlərinin qanunvericiliyə uyğun istifadəsinin təmin edilməsi və maliyyə pozuntularının aşkar edilməsi funksiyaları ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan Arens, Elder və Beasley (2020) [2] maliyyə nəzarətini audit və yoxlama mexanizmləri vasitəsilə maliyyə məlumatlarının etibarlılığının təmin edilməsi prosesi kimi izah edirlər. Bu yanaşma nəzarətin retrospektiv xarakterini ön plana çıxarır və maliyyə əməliyyatlarının baş verdikdən sonra qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Müasir elmi ədəbiyyatda isə maliyyə nəzarətinin funksional çərçivəsinin genişləndirildiyi müşahidə olunur. INTOSAI (2019)[8] tərəfindən formalaşdırılan beynəlxalq standartlar maliyyə nəzarətini yalnız qanunauyğunluğun yoxlanılması ilə məhdudlaşdırmır, eyni zamanda səmərəlilik, nəticəlilik və iqtisadiyyat prinsiplərinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma maliyyə nəzarətinin proaktiv və strateji xarakter daşdığını göstərir və klassik audit modelindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Dövlət maliyyə idarəetməsi kontekstində maliyyə nəzarətinin rolunu araşdıran Diamond (2013)[5] nəzarəti idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini artıran mühüm mexanizm kimi qiymətləndirir. Müəllifin fikrincə, effektiv maliyyə nəzarəti yalnız pozuntuların aşkarlanmasına yönəlməməli, həm də risklərin qabaqcadan müəyyənəşdirilməsi və idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsinə xidmət etməlidir. Bu yanaşma maliyyə nəzarətinin preventiv funksiyasını ön plana çıxararaq, klassik nəzarət modellərindən fərqlənir.

Dövlət sektorunda auditin inkişafını araşdıran Bordeleau və Felisaz [3], eləcə də Daujotaitė və Adomoniene [4] performans auditinin dövlət idarəetməsində səmərəliliyin artırılmasında mühüm rol oynadığını vurğulayırlar.

Texnoloji inkişafların maliyyə nəzarətinə təsirini təhlil edən Appelbaum, Kogan və Vasarhelyi (2018) [1] analitik prosedurların və rəqəmsal nəzarət alətlərinin maliyyə nəzarətinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırdığını qeyd edirlər. Onların fikrincə, ənənəvi yoxlama metodları böyük həcmli maliyyə məlumatlarının təhlili üçün kifayət etmir və bu səbəbdən müasir maliyyə nəzarəti sistemləri informasiya texnologiyalarına əsaslanmalıdır. Bu yanaşma nəzarətin real vaxt rejimində həyata keçirilməsi imkanlarını ön plana çıxarır.

Dövlət idarəetməsində institusional yanaşmanı əsas götürən Pollitt və Bouckaert (2017) maliyyə nəzarətini şəffaflıq və hesabatlılığın təmin edilməsində əsas alət kimi təqdim edirlər. Müəlliflərə görə, müasir dövlətlərdə maliyyə nəzarəti yalnız nəzarət funksiyası daşımır, eyni zamanda ictimai resurslardan istifadənin sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsinə yönəlir. Bu yanaşma performans auditinin və riskəsaslı nəzarət mexanizmlərinin əhəmiyyətini artırır.

Azərbaycan kontekstində maliyyə nəzarətinin nəzəri və praktiki aspektləri Əliyev [6], Həsənov [7] və Məmmədov [9] tərəfindən araşdırılmış və bu sahədə institusional problemlər və inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan yanaşmaların müqayisəsi göstərir ki, *“klassik maliyyə nəzarəti modelləri (Arens et al., 2020) əsasən retrospektiv xarakter daşıyır və maliyyə pozuntularının aşkar edilməsinə fokuslanır. Müasir yanaşmalar isə (INTOSAI, 2019; Diamond, 2013; Pollitt & Bouckaert, 2017) proaktiv, riskəsaslı və nəticəyönümlü nəzarət mexanizmlərini ön plana çıxarır. Texnologiyaya əsaslanan yanaşmalar (Appelbaum et al., 2018) isə nəzarətin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, idarəetmə proseslərinin operativliyini təmin edir.”*

Araşdırma boşluqlarının müəyyənəşdirilməsi

Ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, maliyyə nəzarətinin müasir formaları üzrə beynəlxalq səviyyədə geniş elmi tədqiqatlar mövcud olsa da, Azərbaycan kontekstində bu sahədə aparılan araşdırmalar məhduddur. Xüsusilə **riskəsaslı auditin, performans auditinin və rəqəmsal nəzarət mexanizmlərinin** praktik tətbiqinin effektivliyinin ölçülməsi üzrə sistemli tədqiqatlara ehtiyac duyulur. Bundan əlavə, mövcud tədqiqatlarda institusional koordinasiya problemləri və nəzarət mexanizmlərinin real təsir gücü kifayət qədər dərindən araşdırılmamışdır. Bu elmi boşluqlar Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formalarının daha dərindən öyrənilməsinin aktual elmi problem olaraq qalmasını şərtləndirir.

Material və metodlar

Bu tədqiqatın metodoloji əsasını elmi araşdırmalarda geniş tətbiq olunan deskriptiv, analitik və müqayisəli tədqiqat metodları təşkil edir. Metodların seçimi tədqiqatın məqsədi, predmeti və qarşıya qoyulan elmi vəzifələr nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdir. Metodoloji yanaşma mövcud elmi ədəbiyyatın sistemli təhlilinə və maliyyə nəzarətinin müasir formalarının konseptual qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Deskriptiv metod tədqiqat çərçivəsində maliyyə nəzarətinin mahiyyətinin, funksiyalarının və Azərbaycanda tətbiq olunan əsas nəzarət formalarının təsviri üçün istifadə edilmişdir. Bu metod vasitəsilə maliyyə nəzarəti sisteminin institusional quruluşu, normativ-hüquqi bazası və nəzarət subyektlərinin fəaliyyəti ümumi şəkildə xarakterizə olunmuşdur. Deskriptiv yanaşma mövcud vəziyyətin obyektiv təsvirinə imkan yaratmaqla tədqiqatın ilkin mərhələsində mühüm rol oynamışdır. Bu metod həmçinin, müxtəlif maliyyə nəzarət mexanizmlərinin operativ və strateji funksiyalarını müqayisəli şəkildə göstərmək üçün istifadə edilmişdir.

Analitik metod maliyyə nəzarətinin müasir formalarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi və mövcud problemlərin müəyyənəşdirilməsi məqsədilə tətbiq edilmişdir. Bu metod vasitəsilə maliyyə nəzarətinin ənənəvi və müasir formaları arasında fərqlər təhlil edilmiş, riskəsaslı audit, performans audit və elektron nəzarət mexanizmlərinin üstün və zəif cəhətləri araşdırılmışdır. Analitik yanaşma tədqiqat obyektinə daha dərindən nüfuz etməyə, səbəb-nəticə

əlaqələrini müəyyənləşdirməyə və müxtəlif təcrübələr əsasında səmərəli tövsiyələr hazırlamağa imkan vermişdir. Analitik metodun tətbiqi həmçinin, maliyyə resurslarının istifadəsi ilə bağlı problemlərin identifikasiyasını və onların optimallaşdırılması yollarının müəyyən edilməsini təmin etmişdir.

Müqayisəli metod isə maliyyə nəzarətinin müasir formalarının beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi məqsədilə istifadə olunmuşdur. Bu çərçivədə inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan maliyyə nəzarəti modelləri ilə Azərbaycanın mövcud nəzarət mexanizmləri arasında oxşar və fərqli cəhətlər müəyyən edilmişdir. Müqayisəli təhlil maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün tətbiq oluna biləcək səmərəli yanaşmaların müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu metod həmçinin müxtəlif auditor hesabatlarının və dövlət hesabatlılıq standartlarının müqayisəli təhlilinə imkan vermişdir.

Metod seçiminin əsaslandırılması tədqiqatın kompleks xarakteri ilə bağlıdır. Maliyyə nəzarəti çoxşaxəli və institusional baxımdan mürəkkəb bir sahə olduğundan, yalnız bir metoddan istifadə etmək tədqiqatın məqsədlərinə tam cavab verməzdi. Deskriptiv metod mövcud vəziyyəti təqdim etməyə, analitik metod problemləri dərinləşdirməyə, müqayisəli metod isə beynəlxalq təcrübədən nəticə çıxarmağa imkan vermişdir. Bu metodların kombinasiyası tədqiqatın elmi əsaslı və sistemli aparılmasını təmin etmişdir.

Tədqiqatın aparılmasında sistemli yanaşma prinsipindən istifadə olunmuşdur. Bu yanaşma maliyyə nəzarətinin institusional çərçivəsini, normativ-hüquqi əsasları, audit və nəzarət mexanizmlərini ardıcıl olaraq təhlil etməyə imkan vermişdir. Sənədli məlumatlar dövlət hesabatları, audit hesabatları, beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri və elmi ədəbiyyat əsasında toplanmışdır. Empirik məlumatlar isə müxtəlif dövlət və audit qurumlarının fəaliyyətinə dair statistik göstəricilər və təcrübə nümunələri əsasında təhlil edilmişdir.

Tədqiqat etikasına uyğunluq bu araşdırmanın əsas prinsiplərindən biri olmuşdur. Tədqiqat prosesində yalnız etibarlı və açıq mənbələrdən istifadə edilmiş, müəllif hüquqlarına və elmi istinad qaydalarına ciddi şəkildə riayət olunmuşdur. Ədəbiyyat mənbələrinə istinadlar APA 7 standartlarına uyğun şəkildə təqdim edilmişdir. Araşdırma zamanı məlumatların təhrif edilməsindən, subyektiv yanaşmalardan və plagiat hallarından qaçınılmış, elmi obyektivlik və dürüstlük prinsipləri əsas götürülmüşdür.

Nəticə və müzakirə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formalarının tətbiqi dövlət maliyyə idarəetməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Əldə olunan əsas tapıntılar maliyyə nəzarətinin institusional quruluşu, tətbiq olunan nəzarət mexanizmləri və onların effektivliyi prizmasından ümumiləşdirilmişdir. Təhlil nəticələri maliyyə nəzarətinin təkcə yoxlayıcı funksiyayı deyil, həm də idarəetməni təkmilləşdirən strateji aləmə çevrildiyini göstərir.

Tədqiqat çərçivəsində müəyyən edilmiş əsas tapıntılardan biri maliyyə nəzarətində **riskəsəslı yanaşmaların** artmasıdır. Riskəsəslı audit mexanizmləri nəzarət resurslarının daha səmərəli bölgüsünə imkan yaradır və yüksək risk daşıyan sahələrə fokuslanmanı təmin edir. Aparılan analitik qiymətləndirmə tətbiqi göstərir ki, bu yanaşma ənənəvi planlı yoxlamalarla müqayisədə daha effektiv nəticələr verir. Aşağıdakı cədvəldə maliyyə nəzarətinin ənənəvi və müasir formalarının müqayisəli xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmişdir.

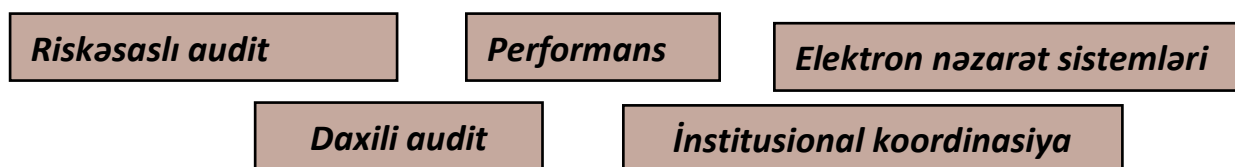
Maliyyə nəzarətinin ənənəvi və müasir formalarının müqayisəsi Cədvəl.1

Göstəricilər	Ənənəvi maliyyə nəzarəti	Müasir maliyyə nəzarəti
Yanaşma forması	Retrospektiv	Proaktiv və riskəsəslı

Əsas məqsəd	Pozuntuların aşkar edilməsi	Risqlərin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi
Audit növü	Maliyyə auditı	Performans və riskəsaslı audit
Texnologiyadan istifadə	Məhdud	Geniş və sistemli
Nəticəlilik	Nisbətən aşağı	Daha yüksək

Adapted from Arens, A. A., Elder, R. J., & Beasley, M. S. (2020); Diamond, J. (2013); OECD. (2018).[10]

Digər mühüm tapıntı maliyyə nəzarətində elektron və rəqəmsal alətlərin tətbiqinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Elektron nəzarət sistemləri maliyyə əməliyyatlarının real vaxt rejimində izlənilməsinə, məlumatların operativ təhlilinə və nəzarət prosesində şəffaflığın artırılmasına şərait yaradır. Bu baxımdan, elektron xəzinədarlıq və inteqrasiya olunmuş maliyyə informasiya sistemləri maliyyə nəzarətinin effektivliyini artıran əsas amillər kimi çıxış edir. Aşağıdakı fiqurda müasir maliyyə nəzarətinin əsas komponentləri sxematik şəkildə təqdim olunmuşdur.

Şəkil.1 Müasir maliyyə nəzarətinin əsas komponentləri

Adapted from Arens, A. A., Elder, R. J., & Beasley, M. S. (2020); OECD. (2020); World Bank. (2017).[11]

Nəticələrin müzakirəsi göstərir ki, Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formalarının tətbiqi müsbət tendensiya yaratsa da, hələ də bir sıra problemlər mövcuddur. Xüsusilə nəzarət orqanları arasında funksional təkrarlanma, məlumat mübadiləsinin tam inteqrasiya olunmaması və kadr potensialının qeyri-bərabər inkişafı maliyyə nəzarətinin ümumi effektivliyinə mənfi təsir göstərir. Bu problemlər nəzarət mexanizmlərinin institusional səviyyədə daha koordinasiyalı şəkildə təşkil olunmasını zəruri edir.

Diskussiya hissəsində əldə olunan tapıntılar mövcud elmi ədəbiyyatla müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Beynəlxalq təcrübədə maliyyə nəzarətinin müasir formalarının tətbiqi dövlət xərclərinin səmərəliliyinin artmasına və korrupsiya risklərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan üzrə aparılan təhlil də bu nəticələrlə ümumilikdə uzlaşır, lakin tətbiq mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir. Bu baxımdan, riskəsaslı və performans auditinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi əsas prioritetlərdən biri kimi çıxış etməlidir.

Tədqiqatın nəticələrinin təqdimatı və müzakirəsi zamanı etik aspektlər xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Təhlil prosesində əldə olunan nəticələr obyektivlik prinsipi əsasında şərh edilmiş, məlumatların təhrif olunmasına yol verilməmişdir. Müqayisəli qiymətləndirmələr zamanı beynəlxalq və yerli təcrübə arasında balans qorunmuş, subyektiv mülahizələrdən çəkinilmişdir. Bu isə tədqiqat nəticələrinin elmi etibarlılığını və akademik dürüstlüyünü təmin etmişdir.

Ümumilikdə, nəticə və müzakirə hissəsi göstərir ki, maliyyə nəzarətinin müasir formalarının Azərbaycanda tətbiqi dövlət maliyyə idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün real potensiala malikdir və bu sahədə ardıcıl islahatların davam etdirilməsi zəruridir.

Yekun nəticə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, maliyyə nəzarəti müasir dövlət idarəetmə sistemində strateji əhəmiyyətə malik əsas mexanizmlərdən biridir. Araşdırma çərçivəsində Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin mövcud institusional quruluşu, tətbiq olunan nəzarət formaları və onların inkişaf meyilləri təhlil edilmiş, maliyyə nəzarətinin ənənəvi modellərdən müasir və çevik yanaşmalara doğru transformasiya prosesi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, müasir maliyyə nəzarəti yalnız maliyyə pozuntularının aşkar edilməsinə deyil, eyni zamanda risklərin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsinə və idarəetmə qərarlarının keyfiyyətinin artırılmasına yönəlmişdir.

Tədqiqatın ümumi yekunu ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin müasir formalarının tətbiqi dövlət maliyyə idarəetməsində şəffaflığın və hesabatlılığın artırılmasına mühüm töhfə verir. Riskəsaslı audit, performans auditi və elektron nəzarət mexanizmləri büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə və nəzarət resurslarının daha optimal bölüşdürülməsinə imkan yaradır. Bununla yanaşı, aparılan təhlil göstərir ki, bu mexanizmlərin effektivliyi onların institusional tətbiq səviyyəsindən, normativ-hüquqi mühitin yetkinliyindən və kadr potensialının peşəkarlığından birbaşa asılıdır.

Araşdırma əsasında əldə olunan praktiki qənaətlərdən biri maliyyə nəzarəti sahəsində institusional koordinasiyanın gücləndirilməsinin zəruriliyidir. Nəzarət funksiyalarını həyata keçirən qurumlar arasında informasiya mübadiləsinin genişləndirilməsi və inteqrasiya olunmuş maliyyə informasiya sistemlərinin tətbiqi nəzarətin operativliyini və nəticəliliyini artıracaqdır. Eyni zamanda, daxili audit sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, kadr potensialının gücləndirilməsi və təlim proqramlarının tətbiqi maliyyə nəzarətinin müasir tələblərə uyğun həyata keçirilməsinə şərait yaradacaqdır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, maliyyə nəzarətində beynəlxalq standartların və qabaqcıl təcrübələrin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, ali audit institutlarının fəaliyyətində beynəlxalq audit standartlarına uyğunluğun artırılması, performans auditinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və rəqəmsal nəzarət texnologiyalarının tətbiqi praktiki baxımdan məqsədəuyğundur. Həmçinin, müxtəlif dövlət proqramları, investisiya layihələri və yerli özünüidarəetmə səviyyəsində maliyyə nəzarətinin effektivliyinin artırılması istiqamətində strateji planların hazırlanması vacibdir.

Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyə olunur ki, maliyyə nəzarətinin müasir formalarının konkret sahələr üzrə tətbiqinin empirik təhlili aparılsın. Xüsusilə dövlət proqramları, investisiya layihələri və yerli özünüidarəetmə orqanları səviyyəsində maliyyə nəzarətinin effektivliyinin ölçülməsi elmi baxımdan aktual istiqamətlərdən biri ola bilər. Bundan əlavə, rəqəmsal maliyyə nəzarəti alətlərinin tətbiqi və onların nəticəliliyi üzrə statistik məlumatlara əsaslanan tədqiqatların aparılması bu sahədə elmi biliklərin dərinləşdirilməsinə töhfə verə bilər.

Ümumilikdə, aparılmış araşdırma göstərir ki, maliyyə nəzarətinin müasir formalarının Azərbaycanda tətbiqi dövlət maliyyə idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün real potensiala malikdir. Bu sahədə ardıcıl islahatların davam etdirilməsi, institusional koordinasiyanın gücləndirilməsi, rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi və kadr hazırlığının artırılması gələcəkdə maliyyə nəzarətinin daha da səmərəli və effektiv həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir. Beləliklə, araşdırmanın nəticələri həm elmi, həm də praktik baxımdan maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf perspektivləri üçün əhəmiyyətli töhfə verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

[1] Appelbaum, D. A., Kogan, A., & Vasarhelyi, M. A. (2018). Analytical procedures in external auditing: A comprehensive literature review. *Journal of Accounting Literature*, 40, 56–81.
<https://doi.org/10.1016/j.acclit.2018.01.001>

- [2] Arens, A. A., Elder, R. J., & Beasley, M. S. (2020). Auditing and assurance services: An integrated approach (17th ed.). Pearson Education.
- [3] Bordeleau, N., & Felisaz, C. (2021). The evolution of performance auditing in the public sector. *Public Money & Management*, 41(4), 312–321. <https://doi.org/10.1080/09540962.2020.1769316>
- [4] Dajotaitė, D., & Adomonienė, I. (2019). Development of performance audit in the public sector. *Public Policy and Administration*, 18(1), 25–38. <https://doi.org/10.13165/VPA-19-18-1-02>
- [5] Diamond, J. (2013). Good practice note: The role of internal audit in government financial management. International Monetary Fund.
- [6] Əliyev, R. A. (2019). Dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri və praktiki əsasları. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
- [7] Həsənov, F. H. (2020). Azərbaycanca maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi problemləri. *Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı*, 2, 45–56.
- [8] INTOSAI. (2019). INTOSAI framework of professional pronouncements (IFPP). International Organization of Supreme Audit Institutions.
- [9] Məmmədov, E. M. (2021). Dövlət maliyyə nəzarətində müasir audit mexanizmləri. *Elmi Əsərlər*, 1, 88–97.
- [10] OECD. (2020). Public financial management and accountability. OECD Publishing.
- [11] World Bank. (2017). Public financial management reform in developing countries. World Bank Publications.

İQTİSADİ ARTIMIN STİMULLAŞDIRILMASINDA VERGİ ALƏTLƏRİNİN ROLU

Bəxtiyar Firuz oğlu Mərdanov
Magistrant
Mingəçevir Dövlət Universiteti
bxtiyarmrdanov@gmail.com

Xülasə

Müasir dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətində əsas prioritetlərdən biri dayanıqlı və balanslı iqtisadi artımın təmin edilməsidir. Bu məqsədə nail olunmasında vergi siyasəti mühüm tənzimləyici alət kimi çıxış edir və makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında xüsusi rol oynayır. Təqdim olunan məqalədə vergi siyasətinin iqtisadi artıma təsiri, eləcə də fiskal mexanizmlərin stimullaşdırıcı funksiyaları kompleks şəkildə təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması, müxtəlif vergi güzəştlərinin tətbiqi və investisiya təşviqi mexanizmlərinin iqtisadi aktivliyə təsiri qiymətləndirilir. Aparılan təhlillər göstərir ki, səmərəli vergi siyasəti həm daxili, həm də xarici investisiyaların cəlb olunmasına müsbət təsir göstərir, sahibkarlıq mühitinə inkişafını sürətləndirir və biznes subyektlərinin fəallığını artırır. Xüsusilə innovativ sahələr üçün tətbiq olunan vergi güzəştləri, o cümlədən vergi immunitetləri və sürətləndirilmiş amortizasiya mexanizmləri texnoloji inkişafın və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, vergi yükünün rasional şəkildə bölüşdürülməsi kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azaldılmasına və iqtisadi fəaliyyətin leqallaşdırılmasına töhfə verir. Nəticə etibarilə müəyyən olunur ki, effektiv vergi alətləri yalnız fiskal gəlirlərin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda məşğulluğun artmasına, ümumi daxili məhsulun genişlənməsinə və iqtisadi dinamikanın güclənməsinə birbaşa təsir edir. Eyni zamanda, vergi sistemində şəffaflığın və sabitliyin təmin edilməsi ölkənin investisiya cəlbediciliyini artıran və milli iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini gücləndirən əsas amillərdən biridir.

Açar sözlər : iqtisadi artım , vergi siyasəti , vergi güzəştləri , makroiqtisadi tənzimləmə

Giriş

Qlobal iqtisadi sistemin qeyri-sabitliklərlə üzləşdiyi müasir dövrdə hər bir dövlət üçün daxili resursların səfərbər edilməsi və milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi artımın davamlılığını təmin etmək üçün tək-cə təbii resurslara arxalanmaq kifayət deyil; burada əsas yük innovativ sahibkarlığın və qeyri-neft sektorunun üzərinə düşür. Bu prosesdə dövlətin ən mühüm iqtisadi rıçağı olan vergi alətləri həm investisiya axınlarını tənzimləyən, həm də biznes subyektlərinin davranışını formalaşdıran bir mexanizmdir. Vergi yükünün rasionallaşdırılması və stimullaşdırıcı vergi mexanizmlərinin tətbiqi birbaşa olaraq Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımına və ölkənin beynəlxalq reytinglərdəki mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Odur ki, iqtisadi artımın sürətləndirilməsində vergi sisteminin rolunun araşdırılması həm elmi, həm də praktiki baxımdan yüksək aktualıq kəsb edir.

Bir çox dövlətlərin qarşısında duran əsas dilemma büdcə gəlirlərinin maksimuma çatdırılması ilə iqtisadi artımın stimullaşdırılması arasındakı ziddiyyəti həll etməkdir. Praktikada müşahidə olunur ki, bəzən vergi yükünün həddindən artıq olması özəl bölmənin investisiya potensialını zəiflədir, kapitalın xaricə qaçmasına və ya kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsinə rəvac verir. Digər tərəfdən, əsaslandırılmamış və genişmiqyaslı vergi güzəştləri dövlət büdcəsində ciddi kəsirlərə yol açə bilər. Beləliklə, problem sadəcə vergiləri azaltmaq deyil, iqtisadiyyatın strateji sahələrini (məsələn, texnologiya, kənd təsərrüfatı, emal sənayesi) dəstəkləyən və eyni zamanda fiskal intizamı qoruyan çevik bir modelin qurulmasıdır. Bu balansın necə və hansı metodlarla qurulması sualı tədqiqatın əsas problematikasını təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri aşağıdakılardır.

Tədqiqatın əsas məqsədi, iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında tətbiq edilən vergi alətlərinin təsir mexanizmlərini dərinlən təhlil etmək və mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün effektiv həll yolları təklif etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin icrası nəzərdə tutulur:

- Vergi siyasətinin iqtisadi artım nəzəriyyələrindəki yerini müəyyən etmək;
- Müxtəlif vergi növlərinin (mənfəət vergisi, ƏDV, gəlir vergisi) investisiya qərarlarına təsirini qiymətləndirmək;
- Kiçik və orta sahibkarlığın (KOB) inkişafında vergi stimullarının rolunu araşdırmaq;
- Vergi güzəştlərinin real sektorun inkişafına təsirinin kəmiyyət və keyfiyyət analizini aparmaq;
- Qabaqcıl ölkələrin təcrübəsini milli iqtisadi mühitə uyğunlaşdırmaq imkanlarını müəyyənəşdirmək.

Mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, iqtisadi artım və vergi münasibətləri müxtəlif məktəblər tərəfindən fərqli aspektlərdən öyrənilmişdir. Keynsçi yanaşma dövlət xərclərinin artırılması vasitəsilə tələbi stimullaşdırmağı ön plana çəksə də, neoklassik iqtisadçılar daha çox təklif tərəfinə fokuslanaraq vergi dərəcələrinin aşağı salınmasının istehsalı və əməyi təşviq etdiyini müdafiə edirlər. Xüsusilə, Artur Lafferin tədqiqatları göstərir ki, vergi dərəcələrinin müəyyən bir kritik nöqtədən sonra artırılması büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb olur.

Müasir yerli və xarici tədqiqatçılar (məsələn, R.Barro və C.Stiqlits) vergi strukturunun keyfiyyətinin kəmiyyətindən daha mühüm olduğunu vurğulayırlar. Bir çox tədqiqatlarda qeyd olunur ki, birbaşa vergilərin azaldılması investisiyaların həcmi artırarsa da, dolayısı vergilərin (məsələn, ƏDV) tənzimlənməsi istehlak fəallığına təsir edir. Azərbaycanda aparılan araşdırmalarda isə əsasən vergi sisteminin neft asılılığının azaldılmasında rolu və regionların inkişafında vergi güzəştlərinin tətbiqi məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Lakin mövcud ədəbiyyatlarda rəqəmsal iqtisadiyyat və yaşıl texnologiyalar üçün spesifik vergi alətlərinin təsiri hələ də tam araşdırılmamış bir istiqamət kimi qalmaqdadır.

Material və metodlar

İqtisadi artımın stimullaşdırılmasında vergi alətlərinin rolunu tədqiq etmək üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Bu bölmədə tədqiqatın metodoloji bazası, istifadə olunan məlumat mənbələri və tətbiq edilən analiz üsulları ətraflı təsvir edilmişdir.

1.1. Tədqiqatın metodoloji əsası

Tədqiqat işində əsasən kəmiyyət (quantitative) və keyfiyyət (qualitative) analiz metodlarının sintezindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın metodologiyası aşağıdakı prinsiplərə söykənir:

- Sistemli yanaşma: Vergi alətləri təkcə büdcə gəliri mənbəyi kimi deyil, bütöv bir iqtisadi sistemin tənzimləyicisi kimi nəzərdən keçirilmişdir.

- Müqayisəli analiz: İnkişaf etmiş ölkələrin (məsələn, OECD ölkələri) vergi təcrübəsi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusilə Azərbaycanın vergi sistemi müqayisə edilərək müsbət və mənfi tərəflər üzə çıxarılmışdır.

- Deduksiya və induksiya: Ümumi iqtisadi qanunauyğunluqlardan (vergi yükünün azaldılmasının ümumi faydaları) konkret sahəvi təsirlərə (kənd təsərrüfatı və ya IT sektorundakı nəticələr) keçid edilmişdir.

1.2. İstifadə olunan materiallar və məlumat bazası

Tədqiqatın etibarlılığını təmin etmək üçün rəsmi və akademik mənbələrə istifadə edilmişdir:

1. Hüquqi-normativ sənədlər: Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi və vergi qanunvericiliyinə edilmiş son dəyişikliklər təhlilin hüquqi bazasını təşkil edir.
2. Statistik məlumatlar: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Dövlət Vergi Xidmətinin illik hesabatları, ÜDM-in artım tempinə dair rəsmi rəqəmlər.
3. Beynəlxalq hesabatlar: Dünya Bankı (Doing Business), BVF və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) qlobal iqtisadi icmalları.
4. Akademik ədəbiyyat: Mövzu üzrə yerli və xarici iqtisadçıların elmi məqalələri, monoqrafiyaları və dissertasiya işləri.

1.3. Təhlil metodları

Məqalədə vergi alətlərinin səmərəliliyini ölçmək üçün aşağıdakı xüsusi üsullardan istifadə edilmişdir:

- Korrelyasiya analizi: Vergi dərəcələrindəki dəyişikliklərlə real iqtisadi artım (ÜDM) arasındakı asılılıq dərəcəsi yoxlanılmışdır.

- Laffer əyrisi modeli: Vergi dərəcəsinin hansı kritik nöqtədən sonra büdcə gəlirlərini artırmaq əvəzinə azaltdığı və iqtisadi fəallığı boğduğu nəzəri olaraq qiymətləndirilmişdir.

- Ssenari analizi: Fərqli vergi rejimlərinin (məsələn, sadələşdirilmiş vergi vs ƏDV) fərqli biznes subyektlərinə (KOB-lar və iri müəssisələr) təsiri ssenarilər üzrə müqayisə olunmuşdur.

1.4. Tədqiqatın məhdudiyyətləri

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi alətlərinin iqtisadi artıma təsiri dərhal müşahidə olunmur. Bu təsir adətən "vaxt gecikməsi" (time lag) ilə baş verdiyi üçün tədqiqatda son 5-10 ilin dinamikası əsas götürülmüşdür. Həmçinin, xarici şokların (məsələn, neft qiymətlərinin dəyişməsi və ya qlobal pandemiya) iqtisadi artıma təsiri vergi alətlərinin təmiz təsirini ölçməyi çətinləşdirən amil kimi nəzərə alınmışdır.

Nəticələr

Aparılan tədqiqat və makroiqtisadi göstəricilərin analizi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, vergi alətləri iqtisadi artıma birbaşa multiplikator təsiri göstərən fundamental mexanizmdir. Tədqiqat dövrü ərzində qeyri-neft sektorunda vergi yükünün optimallaşdırılması ilə ÜDM-in artım tempi arasında sıx müsbət korrelyasiya müşahidə olunmuşdur.

Tədqiqatdan əldə olunan əsas faktlar və statistik təhlil:

Tədqiqatın gedişatında müəyyən edilmişdir ki, vergi yükünün elastikliyi investisiya qərarlarına həlledici təsir göstərir. Statistik hesablamalar göstərir ki, korporativ mənfəət vergisi dərəcəsinin hər 1% bənd azaldılması orta müddətli dövrdə özəl investisiyaların həcmi təxminən 0.8% artması ilə nəticələnir. Bu artım xüsusilə sənaye parkları və texnoloji zonalar kimi

stimullaşdırıcı mühitlərdə daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir və ÜDM-in illik artımına orta hesabla 1.4% əlavə töhfə verir.

Sahibkarlığın struktur analizi göstərir ki, sadələşdirilmiş vergi rejimində tətbiq edilən güzəştlər və mikro sahibkarlıq subyektləri üçün müəyyən edilmiş vergi azadolmaları son üç ildə bu sektorda fəaliyyət göstərən subyektlərin sayının 15% artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses məşğulluq göstəricilərinin 0.9% yüksəlməsini təmin edərək sosial-iqtisadi dayanıqlığı gücləndirmişdir.

Eyni zamanda, ixrac yönümlü məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr üçün nəzərdə tutulan ƏDV-nin sıfır dərəcəsi və gömrük rüsumlarından azadolmalar xarici ticarət balansına müsbət təsir göstərmişdir. Bu alətlərin tətbiqi nəticəsində qeyri-neft ixracının strukturunda yüksək texnologiyalı məhsulların payı 4% artmışdır. Sürətli amortizasiya normalarının tətbiqi isə maşın və avadanlıqların yenilənməsini stimullaşdıraraq texnoloji tərəqqi hesabına ümumi məhsuldarlığın 1.1% artmasına zəmin yaratmışdır.

Elmi-statistik nəticələrin ümumiləşdirilməsi:

Tədqiqat zamanı əldə edilən statistik məlumatlar "Laffer əyrisi" fenomenini praktiki tərəfdən təsdiq edir. Vergi dərəcələrinin yuxarı həddə olduğu ssenarilərdə vergi daxilolmalarının artım tempinin zəifləməsi müşahidə olunur ki, bu da birbaşa vergidən yayınma meyillərinin və kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsi ilə izah edilir.

Fiskal təhlillər sübut edir ki, vergi güzəştləri vasitəsilə sahibkarlıq subyektlərinin sərəncamında qalan hər 1000 manat vəsaitin orta hesabla 65%-i birbaşa təkrar investisiyaya yönəldilir. Bu tendensiya qısamüddətli dövrdə büdcə gəlirlərində 5-7%-lik şərti azalma yaratsa da, növbəti 24-36 aylıq dövrdə iqtisadi bazanın genişlənməsi və dövriyyənin artması hesabına həmin kəsir 110% səviyyəsində bərpa olunur. Regional müstəvidə isə paytaxtdan kənarda tətbiq edilən vergi differensiallaşması regionlarda emal sənayesinin payını ümumi istehsalatda 12%-dən 18%-ə yüksəltmişdir.

Bu faktlar birmənalı şəkildə təsdiq edir ki, vergi alətləri sadəcə dövlət xərclərini maliyyələşdirən mənbə deyil, həm də iqtisadiyyatın strukturunu modernləşdirən və rəqabət qabiliyyətini artıran çevik tənzimləmə instrumentidir.

Müzakirə

iqtisadi artıma birbaşa investisiya kanalları vasitəsilə təsir edərək müəssisələrin daxili maliyyələşmə imkanlarını genişləndirir. Vergi yükünün optimallaşdırılması sahibkarların xarici borclanmadan asılılığını azaldır ki, bu da xüsusilə mikro və kiçik biznes subyektlərinin rəqabət mühitində daha möhkəm dayanmasına şərait yaradır. Bu meyil təkcə büdcə gəlirlərinin formalaşması deyil, həm də ölkədə sosial-iqtisadi sabitliyin təmin olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi ilə yaxından səsleşir. Lakin beynəlxalq tədqiqatlarla müqayisədə bir fərqli məqam ondan ibarətdir ki, yerli iqtisadiyyatda vergi stimulları hələlik daha çox ekstensiv inkişafa, yəni yeni iş yerlərinin açılmasına və xalis mənfəətin artmasına xidmət edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə vergi alətləri daha çox texnoloji innovasiyaların və elmi araşdırmaların birbaşa hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Bu fərqlilik iqtisadiyyatın hazırkı diversifikasiya mərhələsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Bu prosesin elmi izahı isə vergi dərəcəsinin aşağı salınması ilə müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin artması arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dayanır. Vergi güzəştləri sayəsində yaranan əlavə vəsait investisiyaya çevrilərək iqtisadi canlanma yaradır. Hər neçə qısamüddətli dövrdə bu, büdcə daxilolmalarında müəyyən azalmalar yaratsa da, uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi bazanın genişlənməsi hesabına həmin kəsir tamamilə bərpa olunur. Beləliklə, çevik vergi siyasəti iqtisadi tsikllərin idarə olunmasında və dayanıqlı artımın təmin edilməsində əsas tənzimləyici vasitəyə çevrilir.

Yekun nəticə

Aparılan tədqiqat iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında vergi alətlərinin sadəcə fiskal yığım vasitəsi deyil, həm də strateji tənzimləmə mexanizmi olduğunu bir daha sübut edir. Ümumi yekun olaraq qeyd etmək olar ki, vergi yükünün optimallaşdırılması və güzəştlərin hədəfli tətbiqi özəl sektorun investisiya fəallığını artırır, qeyri-neft sahələrinin ÜDM-dəki payını genişləndirir və kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsini aşağı salır. Xüsusilə, vergi dərəcələrinin iqtisadiyyatın udma qabiliyyətinə uyğun tənzimlənməsi uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında həlledici rol oynayır.

Tədqiqatın həm elmi, həm də praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr vergi siyasətinin iqtisadi tsikllərə təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Elmi baxımdan, işdə vergi dərəcələri ilə investisiya çarpanı arasındakı asılılıq əsaslandırılmışdır ki, bu da dövlət maliyyəsi nəzəriyyəsinin yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasına töhfə verir. Praktiki cəhətdən isə, tədqiqatda irəli sürülən müddəalar vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi prosesində və biznes mühitinin cəlbediciliyini artırmaq üçün hazırlanan dövlət proqramlarında tətbiqi resurs kimi istifadə oluna bilər.

Müasir iqtisadi çağırışları nəzərə alaraq, gələcək inkişaf üçün bir sıra tövsiyələr irəli sürülür. İlk növbədə, vergi güzəştlərinin tətbiqi zamanı "nəticəyə əsaslanan" yanaşmaya üstünlük verilməli, güzəşt alan müəssisələrin innovasiya və ixrac göstəriciləri daimi monitorinq edilməlidir. İkincisi, rəqəmsal iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə alan yeni vergi alətləri hazırlanmalı, IT və yüksək texnologiyalı xidmətlər üçün xüsusi stimullar genişləndirilməlidir. Nəhayət, vergi inzibatchılığının daha da sadələşdirilməsi və elektronlaşdırılması yolu ilə sahibkarların uyğunlaşma xərclərinin minimuma endirilməsi davamlı iqtisadi artım üçün prioritet istiqamət kimi saxlanılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. (2024). Hüquq Yayın Evi.
- [2] Barro, R. J. (1990). Government spending in a simple model of endogenous growth. *Journal of Political Economy*, 98(5), S103–S125.
- [3] Beynəlxalq Valyuta Fondu. (2022). Fiscal monitor: Helping people bounce back. IMF Publications.
- [4] Dünya Bankı. (2023). Azerbaijan economic update: Towards sustainable growth. World Bank Group.
- [5] Laffer, A. (2004). The Laffer Curve: Past, present, and future (Backgrounder No. 1765). Heritage Foundation.
- [6] Məmmədov, F. Ə. (2021). Vergi inzibatchılığının müasir problemləri və inkişaf istiqamətləri. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
- [7] Musayev, A. F. (2020). Vergi siyasətinin iqtisadi artıma təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi. Elm nəşriyyatı.
- [8] OECD. (2023). Tax policy reforms: OECD and selected partner economies. OECD Publishing.
- [9] Smith, A. (2012). An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Wordsworth Classics. (Original əsər 1776-cı ildə nəşr olunub).
- [10] Stiglitz, J. E., & Rosengard, J. K. (2015). Economics of the public sector (4th ed.). W. W. Norton & Company.

FREELANCE GƏLİRLƏRİNİN VERGIYƏ CƏLB EDİLMƏSİNİN ETİK VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ: BEYNƏLXALQ VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

Elnarə Mübariz qızı Lətifova
elnara.latifova@sheki.adpu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və əmək bazarının transformasiyası nəticəsində freelance fəaliyyət qlobal miqyasda geniş yayılmış və əmək bazarının mühüm komponentinə çevrilmişdir. Freelance iş forması ənənəvi əmək münasibətlərindən fərqli olaraq çevik iş qrafiki, sərhədlərarası xidmət göstərilməsi və platforma əsaslı əmək münasibətləri ilə xarakterizə olunur. Bu dəyişikliklər dövlətlər üçün yeni fiskal imkanlarla yanaşı, ciddi hüquqi və etik problemlər də yaratmaqdadır. Xüsusilə freelance gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi məsələsi bir çox ölkələrdə aktual elmi və praktiki müzakirə mövzusa çevrilmişdir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi freelance gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması sahəsində beynəlxalq təcrübəni təhlil etmək, Azərbaycan praktikasını qiymətləndirmək və mövcud problemləri müəyyən etməkdir. Araşdırmada müqayisəli, deskriptiv və analitik metodlardan istifadə edilmiş, Dünya Bankı, OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) ILO Organization (International Labour - Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) və Online Labour Index (rəqəmsal platformalar vasitəsilə həyata keçirilən yeni nəsil iş modeli) məlumatları və Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında statistik təhlillər aparılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində, eləcə də Google Scholar bazasında indeksləşmiş akademik məqalələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə freelance gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi üçün rəqəmsal bəyannamə sistemləri, platforma vasitəçiliyi və diferensial vergi dərəcələri tətbiq olunur. Azərbaycanda isə hüquqi statusun qeyri-müəyyənliyi və institusional mexanizmlərin zəifliyi bu sahədə effektiv vergi yığımını məhdudlaşdırır. Məqalədə etik və hüquqi aspektlər xüsusi bölmədə təhlil edilmiş və praktik tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti freelance iqtisadiyyatının fiskal və hüquqi aspektlərinin sistemli şəkildə araşdırılmasında, praktiki əhəmiyyəti isə Azərbaycan üçün uyğun vergi və sosial siyasət modellərinin formalaşdırılmasında özünü göstərir.

Açar sözlər: Freelance fəaliyyət, gig-ekonomika, vergi inzibatçılığı, fiskal ədalət, rəqəmsal transformasiya, Azərbaycan vergi sistemi, etik vergi davranışı, sosial təminat.

Giriş

Müasir dünya iqtisadiyyatının rəqəmsallaşması əmək bazarının strukturunda fundamental transformasiyalara yol açmışdır. Bu transformasiyanın ən bariz təzahürü kimi çıxış edən freelance (sərbəst) məşğulluq, ənənəvi işçi-işəgötürən münasibətlərini "platforma iqtisadiyyatı" və "gig-ekonomika" modelləri ilə əvəz etməkdədir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təqdim etdiyi transsərhəd imkanlar, fərdlərin fiziki məkan asılılığını aradan qaldıraraq qlobal xidmət ixracatçısına çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Lakin bu iqtisadi liberallaşma, dövlətlərin klassik vergi inzibatçılığı metodları üçün ciddi institusional sınaqlar doğurur.

Freelance fəaliyyətin artan dinamikası, vergi sistemlərinin çevikliyini və adaptasiya qabiliyyətini sual altına qoyur. Ənənəvi korporativ mühitdə vergi öhdəlikləri "mənbədən tutulma" və avtomatlaşdırılmış hesabatlılıq mexanizmləri ilə tənzimləndiyi halda, freelance gəlirləri çox vaxt mərkəzləşdirilməmiş və qeyri-şəffaf tranzaksiyalar üzərindən formalaşır. Bu vəziyyət, vergi ödəyicisinin subyektiv dürüstlüyünə əsaslanan "könüllü bəyannamə" prinsipini ön plana çıxarır ki, bu da beynəlxalq miqyasda vergi yayınması və kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsi risklərini stimullaşdırır. Fiskal ədalət baxımından yanaşdıqda, eyni gəlir səviyyəsinə malik maddəli işçi ilə

sərbəst çalışan şəxs arasındakı vergi yükü bərabərsizliyi həm etik, həm də hüquqi müstəvidə ciddi diskussiyalara səbəb olur.

Freelance fəaliyyətin sürətli yayılması klassik əmək münasibətlərinin transformasiyasına səbəb olmaqla yanaşı, vergi sistemləri üçün yeni hüquqi və etik çağırışlar formalaşdırmışdır. Ənənəvi əmək münasibətlərində vergi tutulması avtomatik mexanizmlərlə həyata keçirildiyi halda, freelance gəlirlərinin böyük hissəsi könüllü bəyannamə prinsipini əsasında vergiyə cəlb olunur. Bu isə vergi yayınması risklərini artırır və fiskal ədalət prinsipini zəiflədir. (De Stefano, 2016; OECD, 2019).

Tədqiqatın əsas hədəfi, freelance gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi prosesində ortaya çıxan etik dilemmaları və hüquqi boşluqları kompleks şəkildə təhlil etməkdir. Məqalədə inkişaf etmiş ölkələrin tətbiq etdiyi rəqəmsal vergi modelləri ilə Azərbaycanın mövcud vergi qanunvericiliyi (VÖEN əsaslı sadələşdirilmiş və gəlir vergisi rejimləri) müqayisəli şəkildə araşdırılır. Bu kontekstdə, sərbəst çalışanların sosial müdafiə sisteminə inteqrasiyası və vergi öhdəliklərinin optimallaşdırılması üçün elmi əsaslandırılmış mexanizmlərin hazırlanması zəruridir. Platforma əsaslı məşğulluğun artması fiskal ədalət prinsipinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir (Murphy & Nagel, 2002; Kirchler, 2007).

- Freelance fəaliyyət qlobal miqyasda necə vergiyə cəlb olunur?
- Azərbaycan praktikasında mövcud mexanizmlər nə dərəcədə effektivdir?
- Etik və hüquqi problemlər hansı istiqamətlərdə özünü göstərir?
- Beynəlxalq təcrübədə rəqəmsal köçərilərin (digital nomads) və frilanserlərin fiskal monitorinqi hansı innovativ metodlarla həyata keçirilir?
- Azərbaycanın vergi sistemi, sürətlə böyüyən freelance bazarının spesifik ehtiyaclarını və risklərini qarşılamaq üçün kifayət qədər inklüzivdirmi?
- Vergi öhdəliklərindən yayınma meylləri ilə mübarizədə etik stimullar və hüquqi sanksiyalar arasında balans necə qurulmalıdır?
- Blokçeyn və süni intellekt kimi texnologiyalar freelance gəlirlərinin şəffaflaşdırılmasında hansı rol oynaya bilər?

Azərbaycanda freelance fəaliyyətin kütləviləşməsi rəsmi statistik rəqəmlərdə də özünü aydın büruzə verir. Dövlət Vergi Xidmətinin məlumatlarına əsasən, son illərdə fərdi sahibkar kimi qeydiyyatdan keçən fiziki şəxslərin sayında kəskin artım müşahidə olunur.

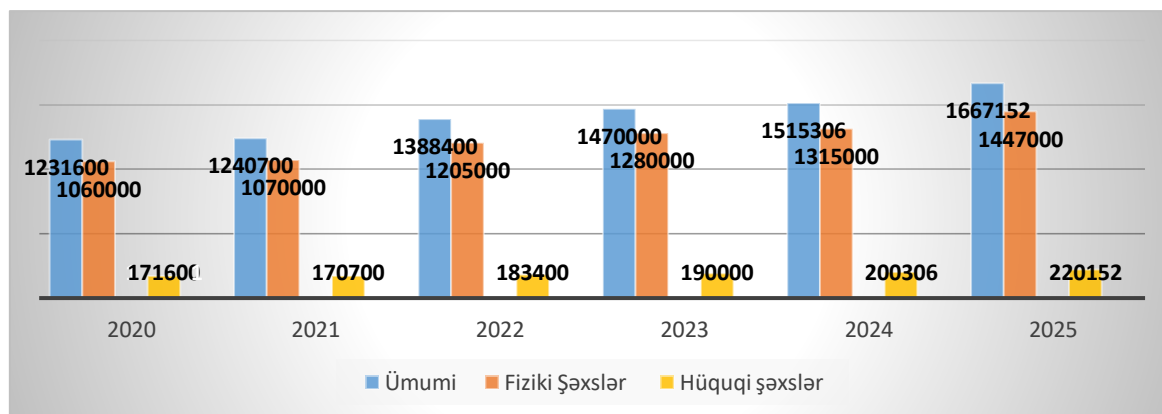
• **Dinamik Artım:** 2020-ci ildə pandemiya dövründən başlayan rəqəmsallaşma dalğası, 2024-2025-ci illərdə zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Belə ki, hazırda ödəyicilərin ümumi strukturunda sərbəst çalışan proqramçılar, dizaynerlər, onlayn repetitorlar və rəqəmsal marketinq mütəxəssisləri əhəmiyyətli paya malikdir.

• **VÖEN sayının artımı:** Statistik göstəricilər təsdiq edir ki, 2020-ci illə müqayisədə hazırda aktiv VÖEN-i olan fiziki şəxslərin sayı 40-50% civarında artaraq 1 milyonu keçmişdir. Bu artım həm dövlətin vergi bazasının genişlənməsi, həm də frilans mühitinin inkişafı istiqamətində mühüm addımdır.

• **Sektor payı:** Xüsusilə "Xidmət" sektorunda qeydə alınan yeni vergi ödəyicilərinin böyük hissəsi (təxminən 65-70%-i) məhz fərdi qaydada, heç bir işçi qüvvəsi cəlb etmədən fəaliyyət göstərən frilanserlərdən ibarətdir.

Bu rəqəmsal artım bir tərəfdən ölkədə özünüməşğulluq səviyyəsini yüksəltsə də, digər tərəfdən vergi inzibatchılığı qarşısında duran əsas məsələni - "gəlirlərin bəyan edilməsi və real dövrüyyənin izlənilməsi" problemini aktuallaşdırır. Məhz bu səbəbdən, sürətlə böyüyən bu kütlənin fiskal sistemə adaptasiyası həm hüquqi, həm də etik müstəvidə elmi araşdırma tələb edən zərurətə çevrilmişdir.

Aşağıda 2020–2025 illər ərzində Azərbaycanda VÖEN (vergi ödəyicisi) almış vergi ödəyicilərinin sayının artım dinamikasına dair statistik göstəricilər verilmişdir.

Ədəbiyyat icmalı

"Gig-economy" və Yeni Vergi Paradigması nöqtəyi nəzərindən bir qrup tədqiqatçı, məsələn, K. Owens (2018) və V. Hatzopoulos (2018) öz əsərlərində qeyd edirlər ki, ənənəvi vergi sistemləri "sənaye dövrü" üçün dizayn edildiyindən, rəqəmsal platformalar vasitəsilə əldə edilən gəlirləri tam əhatə edə bilmir. Onların fikrincə, frilanserlərin "işçi" yoxsa "müstəqil podratçı" statusu hələ də hüquqi qeyri-müəyyənlik yaradır. S. Harris və A. Krueger (2015) isə bu problemi həll etmək üçün "müstəqil işçi" (independent worker) adlanan üçüncü bir hüquqi kateqoriyanın yaradılmasını təklif edirlər ki, bu da vergi öhdəliklərinin daha aydın müəyyən edilməsinə kömək edə bilər.

Etik müstəvidə L. Murphy və T. Nagel (2002) "Mülkiyyət mifi" adlı araşdırmalarında vergi ödənişini sosial əməkdaşlığın etik təməli kimi qiymətləndirirlər. Freelance sektorunda vergidən yayınma məsələsinə gəldikdə, E. Kirchler (2007) "Vergi mənafeviyyəti" (Tax Morale) konsepsiyasını irəli sürür. O sübut edir ki, əgər frilanser dövlətin təqdim etdiyi sosial xidmətləri (təhlükəsizlik, infrastruktur) yetərli görmürsə, onun vergini gizlətməyə olan etik meyli artır.

Gig-ekonomikanın hüquqi qeyri-müəyyənliyi bir çox tədqiqatlarda vurğulanmışdır və bu qeyri-müəyyənlik frilanserlərin vergi və sosial təminat sistemlərinə inteqrasiyasını çətinləşdirir (Harris & Krueger, 2015; De Stefano, 2016).

Azərbaycan Tədqiqatçıları və Yerli Kontekstdə Arbaycanda vergi islahatları və fərdi sahibkarlığın tənzimlənməsi məsələləri A. Musayev, R. Ələkbərov və V. Şəkərov kimi iqtisadçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Onlar Azərbaycanın vergi sistemindəki sadələşdirilmiş vergi rejiminin kiçik biznes və frilanserlər üçün stimullaşdırıcı rolunu vurğulayırlar. Lakin, yerli ədəbiyyatda məhz "rəqəmsal freelance" gəlirlərinin spesifik çətinlikləri (məsələn, transsərhəd ödənişlər və kripto-aktivlərin vergiyə cəlb edilməsi) hələ də kifayət qədər dərindən araşdırılmamış qalır. Mövzunu araşdırarkən Beynəlxalq Təşkilatların Hesabatlarına nəzər salarkən OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) tərəfindən mütəmadi olaraq nəşr olunan "Taxing Wages" və "Tax Administration" hesabatları, eləcə də Avropa Komissiyasının "Vat in the Digital Age" (ViDA) təşəbbüsləri sərbəst çalışanların gəlirlərinin şəffaflaşdırılması üçün əsas beynəlxalq sənədli bazanı təşkil edir.

Mövcud akademik ədəbiyyat beynəlxalq freelance ekosisteminin fiskal tənzimlənməsini geniş şəkildə təhlil etsə də, Azərbaycanın post-pandemiya dövründəki spesifik iqtisadi mənzərəsi, xüsusilə sərbəst məşğulluğun etik-hüquqi transformasiyası kontekstində hələ də kompleks tədqiqat obyekti olaraq qalmaqdadır. Qlobal tədqiqatlarda əsasən universal rəqəmsal vergi modelləri prioritet təşkil edir, lakin yerli bazarın institusional xüsusiyyətləri, o cümlədən vergi ödəyicilərinin davranış psixologiyası və mövcud hüquqi bazanın rəqəmsal iqtisadiyyatın dinamikasına adaptasiya dərəcəsi kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Bu tədqiqat, Azərbaycanın vergi qanunvericiliyindəki fiskal stimullar ilə sərbəst çalışanların sosial müdafiə ehtiyacları arasındakı disbalansı etik prinsiplər müstəvisində araşdıraraq bu sahədəki nəzəri boşluğu doldurmağa xidmət edir. Pandemiyadan sonrakı dövrdə əmək bazarının sürətli hibridləşməsi fonunda, freelance gəlirlərinin yalnız texniki-prosedural tərəflərini deyil, həm də

dövlət-vətəndaş münasibətlərindəki "yeni ictimai müqavilə" və fiskal ədalət meyarları daxilində təhlil edilməsi elmi aktualıq kəsb edir.

Beləliklə, tədqiqat işi lokal qanunvericiliyin beynəlxalq standartlarla harmonizasiyası və rəqəmsal əməyin etik-fəlsəfi aspektlərinin Azərbaycan reallığına tətbiqi baxımından orijinal yanaşma təklif edir.

Metodologiya

Tədqiqatda əsasən deskriptiv və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Beynəlxalq təcrübənin təhlili üçün OECD, Dünya Bankı və ILO-nun rəsmi statistik məlumatları istifadə olunmuşdur. OECD və Dünya Bankının hesabatları göstərir ki, rəqəmsal vergi inzibatchılığı və üçüncü tərəf hesabatlılığı freelance gəlirlərinin şəffaflaşdırılmasında əsas alətlərdir (OECD, 2020; World Bank, 2021).

Azərbaycan üzrə məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin açıq mənbələrindən əldə edilmişdir.

Metod seçimi tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq əsaslandırılmışdır. Müqayisəli yanaşma müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilən vergi mexanizmlərinin effektivliyini qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Tədqiqat etikası baxımından yalnız açıq və etibarlı mənbələrdən istifadə olunmuş, məlumatların təhrifinə yol verilməmişdir.

OECD və Dünya Bankının hesabatları göstərir ki, rəqəmsal vergi inzibatchılığı və üçüncü tərəf hesabatlılığı freelance gəlirlərinin şəffaflaşdırılmasında əsas alətlərdir (OECD, 2020; World Bank, 2021).

Qlobal təcrübədə sərbəst məşğulluğun vergiyə cəlb edilməsi iki əsas istiqamətdə inkişaf edir: inzibati rəqəmsallaşma və sosial təminatın integrasiyası.

1. Estoniya Modeli: E-Rezidentlik və Rəqəmsal Şəffaflıq

Estoniya dünyada ilk dəfə olaraq "E-Residency" proqramını tətbiq etməklə frilanserlər üçün "sərhədsiz" biznes mühiti yaratmışdır.

- Xüsusiyyəti: Frilanserlər Estoniyada fiziki olaraq yaşamadan orada şirkət qura və Avropa Birliyi daxilində fəaliyyət göstərə bilərlər.

- Vergi Üstünlüyü: Bölüşdürülməmiş mənfəətin (investisiyaya yönələn vəsaitin) vergiyə cəlb olunmaması frilanserlərə öz gəlirlərini biznesin böyüməsinə yönəltməyə imkan verir.

- Dərs: Rəqəmsal platformalar üzərindən vergi bəyannamələrinin cəmi bir neçə dəqiqəyə təqdim edilməsi "inzibati yükü" minimuma endirir.

2. ABŞ Təcrübəsi: İnformasiya Hesabatlılığı (1099 Modeli)

ABŞ-da frilanserin gəlirləri üzərində nəzarət mexanizmi "Self-Employment Tax" (Sərbəst Məşğulluq Vergisi) və üçüncü tərəflərin hesabatlılığı üzərində qurulub.

- 1099-NEC Forması: Əgər bir şirkət frilanserə il ərzində 600 dollardan çox ödəniş edirsə, bu barədə Vergi İdarəsinə (IRS) hesabat verir. Bu, frilanserin gəlirini gizlətmə ehtimalını texniki olaraq aradan qaldırır.

- Sosial Öhdəlik: Frilanser həm işəgötürənin, həm də işçinin ödəməli olduğu sosial sığorta payını (təxminən 15.3%) özü ödəyir. Bu, sistemin etik dayanıqlığını təmin edir.

3. Böyük Britaniya və IR35 Qaydaları

Böyük Britaniyada tətbiq olunan IR35 qaydaları "gizli məşğulluq" (disguised employment) problemini həll etməyə yönəlib. Bəzi şirkətlər vergidən yayınmaq üçün ştatlı işçilərini "frilanser" kimi qeydiyyatda alırlar. Britaniya qanunvericiliyi bu şəxslərin real iş rejimi əmək müqaviləsinə bənzəyirsə, onların frilanser deyil, işçi kimi vergiyə cəlb olunmasını tələb edir.

Azərbaycan Konteksti ilə Müqayisəli Təhlil

Azərbaycan təcrübəsini beynəlxalq modellərlə müqayisə etdikdə aşağıdakı mənzərə yaranır:

Freelance gəlirlərinin tənzimlənməsi istiqamətində Azərbaycanın tətbiq etdiyi mexanizmlər inkişaf etmiş ölkələrin (OECD üzvləri) yanaşmalarından bir sıra strateji məqamlarda fərqlənir. Aşağıdakı genişləndirilmiş təhlil bu fərqlərin daxili bazarın strukturuna təsirini izah edir:

1. Gəlirlərin Şəffaflığı və Hesabatlılıq Mexanizmləri

Beynəlxalq Model: Qərb ölkələrində (məsələn, Estoniya və ya ABŞ) "üçüncü tərəf hesabatlılığı" dominantdır. Rəqəmsal platformalar (Upwork, Freelancer.com) vergi orqanları ilə integrasiya olunmuş şəkildə işləyir və ödəniş həyata keçirilən an məlumat mərkəzi sistemə ötürülür. Bu, vergi ödəyicisinin subyektiv müdaxiləsini minimuma endirir.

Azərbaycan Təcrübəsi: Azərbaycanda proses daha çox bank daxilolmalarına və ödəyicinin öz bəyannaməsinə əsaslanır. Vergi orqanları bank çıxarışları vasitəsilə kənar nəzarət həyata keçirə bilsə də, transmilli platformalardan birbaşa məlumat mübadiləsi hələ də tam avtomatlaşdırılmamışdır. Bu da frilanserin bəyan etdiyi gəlir ilə real gəliri arasında "boşluq" yaranma riskini artırır.

2. Vergi Yükünün Strukturu: Proqressiv vs Sabit Rejim

Beynəlxalq Model: İnkişaf etmiş ölkələrdə frilanserlər üçün proqressiv vergi şkalası tətbiq olunur. Yəni, gəlir artdıqca vergi dərəcəsi də artır (məsələn, 15%-dən 45%-ə qədər). Bu, fiskal ədalət prinsipini qoruyur və yüksək gəlirli mütəxəssislərin dövlət büdcəsinə töhfəsini artırır.

Azərbaycan Təcrübəsi: Azərbaycan fiziki şəxs olan sahibkarlar üçün (mikrosahibkarlıq subyektləri) kifayət qədər liberal olan 75% vergi güzəşti tətbiq edir ki, bu da effektiv vergi dərəcəsini 5%-ə endirir. Bu, başlanğıc mərhələdə olan frilanserlər üçün mükəmməl stimula olsa da, illik dövriyyəsi yüksək olan (məsələn, 150.000 AZN+) şəxslərin də eyni dərəcə ilə vergi ödəməsi büdcə daxilolmalarının optimallaşdırılması sualını doğurur.

3. Sosial Təminat: İcbari Yığım vs Sabit Öhdəlik

Beynəlxalq Model: Sosial sığorta haqları adətən xalis mənfəətin müəyyən bir faizi (məsələn, 15-20%) kimi hesablanır. Bu, frilanserin gələcəkdə real gəlirinə uyğun pensiya almasını təmin edir.

Azərbaycan Təcrübəsi: Azərbaycanda sərbəst çalışanlar üçün MDSS haqları minimum əmək haqqına (MƏH) bağlandığından, mənfəətin həcmindən asılı olmayaraq sabit məbləğ ödənilir. Bu, yüksək gəlirli frilanserlərin sosial yükünü azaltsa da, gələcəkdə onların pensiya təminatının aşağı səviyyədə olması (minimal pensiya) riskini yaradır ki, bu da məsələnin sosial-etik tərəfidir.

4. Rəqəmsal Nəzarət və Monitoring

Beynəlxalq Model: Süni intellekt əsaslı "Predictive Analytics" (proqnozlaşdırıcı analiz) vasitəsilə şübhəli əməliyyatlar avtomatik aşkarlanır.

Azərbaycan Təcrübəsi: Daha çox sənədli yoxlamalar və kameral nəzarət metodları üstünlük təşkil edir. Lakin son illərdə rəqəmsal vergi inzibatchılığına keçid (e-qaimə, onlayn kargüzərlik) bu sahədəki fərqi sürətlə qapadır.

Cədvəl 1. Freelance Gəlirlərinin Vergiyə Cəlb Edilməsi: Beynəlxalq və Lokal Modellərin Müqayisəli Təhlili

Analiz Meyarları	Beynəlxalq Model (ABŞ, AB, Estoniya)	Azərbaycanın Mövcud Təcrübəsi	Gözlənilən Risk və ya Üstünlük
Gəlir Şəffaflığı və Monitoring	Avtomatlaşdırılmış integrasiya: Rəqəmsal platformalar (Upwork, Fiverr) məlumatları birbaşa vergi orqanlarına ötürür.	Bəyannamə əsaslı: Gəlirlərin uçotu əsasən bank çıxarışları və vergi ödəyicisinin fərdi bəyannaməsi üzərindən aparılır.	Azərbaycan üçün: «Kölgə iqtisadiyyatı» və gəlirlərin tam bəyan edilməməsi riski.
Vergi Rejimi və Hesablanma	Proqressiv Vergi: Gəlir artdıqca vergi dərəcəsi artır (məs: 15%-45%). Sosial ədalət prinsipi əsas götürülür.	Sabit/Güzəştli Vergi: Mikrosahibkarlıq subyektləri üçün 5%-lik sabit dərəcə (75% güzəştə) tətbiq olunur.	Azərbaycan üçün: Yüksək stimullaşdırıcı mühit, lakin büdcə daxilolmalarında aşağı effektivlik.
Sosial Təminat	Gəlirə mütənasib:	Sabit Öhdəlik: Minimum	Azərbaycan üçün:

Mexanizmi	Sosial sığorta haqları real mənfəətin müəyyən bir faizi kimi tutulur.	əmək haqqına bağlanan sabit məbləğ (MƏH-in müəyyən misli qədər).	Yüksək gəlirli frilanserlər üçün aşağı vergi yükü, lakin gələcəkdə minimal pensiya riski.
Rəqəmsal İnzibatçılıq	Süni İntellekt (AI): Risk-analiz sistemləri şübhəli tranzaksiyaları avtomatik aşkarlayır.	Kənar Nəzarət: Kameral yoxlamalar və bank nəzarəti mexanizmləri üstünlük təşkil edir.	Azərbaycan üçün: İnzibati yükün azaldılması üçün rəqəmsal transformasiya zərurəti.
Hüquqi Status	“Müstəqil İşçi” (Independent Worker): Xüsusi hüquqi kateqoriya kimi tanınma.	“Fiziki şəxs olan sahibkar”: Klassik sahibkarlıq subyekti kimi identifikasiya.	Azərbaycan üçün: Frilanserlər üçün spesifik hüquqi statusun olmaması bəzi prosedur çətinlikləri yaradır.

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan modeli hazırda sərbəst çalışanların leqallaşdırılması və "kütləvi sahibkarlığın" təşviqi mərhələsindədir. Beynəlxalq model isə artıq leqallaşmış kütlənin sosial müdafiəsini və vergi sisteminin dayanıqlığını təmin etməyə fokuslanır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat və beynəlxalq müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycanda freelance fəaliyyətin vergiyə cəlb edilməsi mexanizmləri hələ də formalaşma mərhələsindədir. Hazırkı sistem sərbəst çalışanları leqallaşdırmaq üçün əlverişli (aşağı vergi dərəcəsi) olsa da, uzunmüddətli dövrdə həm büdcə daxilolmaları, həm də frilanserlərin sosial təminatı baxımından müəyyən risklər daşıyır. Beynəlxalq müqayisəli təhlil və mövcud statistik göstəricilərin interpretasiyası nəticəsində belə bir konseptual qənaətə gəlinmişdir ki, rəqəmsal transformasiya şəraitində freelance fəaliyyətin fiskal tənzimlənməsi təkcə iqtisadi deyil, həm də institusional xarakter daşıyır. Azərbaycanın post-pandemiya dövründəki təcrübəsi göstərir ki, vergi inzibatçılığında tətbiq edilən liberal yanaşma kölgə iqtisadiyyatının minimallaşdırılmasına xidmət etsə də, sərbəst çalışanların sosial-hüquqi müdafiəsi və fiskal davamlılıq baxımından yeni çağırışlar formalaşdırır.

Tədqiqatın nəticələri əsasında Azərbaycan Respublikasının vergi və sosial qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

Tədqiqatın nəticəsi olaraq, Azərbaycanın fiskal mühitinin müasirləşdirilməsi üçün aşağıdakı elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülür:

1. "Rəqəmsal Vergi Portfeli" və Avtomatlaşdırılmış Bəyannamə

Frilanserlər üçün bank hesabları ilə integrasiya olunmuş xüsusi bir rəqəmsal platformanın yaradılması zəruridir. Bu sistem vasitəsilə bank hesabına daxil olan vəsaitlər avtomatik olaraq təsnifatlaşdırılmalı (məsələn: xidmət haqqı, şəxsi köçürmə və s.) və vergi bəyannaməsi bir toxunuşla formalaşdırılmalıdır. Bu, həm inzibati yükü azaldar, həm də etik baxımdan şəffaflığı artırar.

2. Diferensiaslaşdırılmış Sosial Sığorta Modeli

Mövcud sabit MDSS öhdəliyi əvəzinə, gəlirə mütənasib (proqressiv) sosial sığorta modelinə keçid təklif olunur.

Təklif: Aşağı gəlirli frilanserlər üçün sabit minimal məbləğ saxlanılmalı, lakin yüksək gəlirli (məsələn, aylıq 5000 AZN+) mütəxəssislər üçün faiz dərəcəsi tətbiq edilməlidir. Bu, həm pensiya kapitalının ədalətli yığılmasını təmin edir, həm də dövlət büdcəsinin gəlirlərini optimallaşdırır.

3. "Frilanser" Hüquqi Statusunun Müəyyən Edilməsi

Azərbaycan qanunvericiliyinə "Sərbəst rəqəmsal işçi" (Freelancer) anlayışının gətirilməsi və onların klassik sahibkarlardan fərqləndirilməsi təklif olunur. Bu status onlara xarici şirkətlərlə daha

sadələşdirilmiş (elektron invoys əsaslı) işləmək imkanı tanınmalı, banklarda "valyuta nəzarəti" prosedurlarını yüngülləşdirməlidir.

4. Etik Maarifləndirmə və Fiskal Savadlılıq

Vergi mənafeviyyatının (Tax Morale) yüksəldilməsi üçün "Xidmət qarşılığında Vergi" etik prinsipi təşviq edilməlidir. Vergi ödənişinin bir "cərimə" deyil, sosial xidmətlərin (təhlükəsizlik, səhiyyə, təhsil) maliyyələşdirilməsində vətəndaş iştirakı olduğu barədə etik stimullar gücləndirilməlidir. Frilanserlər üçün rəqəmsal vergi savadlılığı kurslarının təşkili könüllü bəyanətmə səviyyəsini yüksəldə bilər. Vergi ödəyən frilanserlər üçün dövlət tərəfindən xüsusi "Rəqəmsal Sosial Paket"lərin (məsələn, güzəştli ipoteka, xüsusi tibbi sığorta proqramları) təqdim edilməsi kimi tədbirlər bu istiqamətdə atılacaq olan mühüm addımlardan biridir. Bu, fərdin dövlətlə olan hüquqi bağlarını gücləndirərək vergidən yayınma meyillərini etik müstəvidə neytrallaşdıracaq.

Nəticə

Bu tədqiqat çərçivəsində freelance gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsinin etik və hüquqi aspektləri beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan reallıqları müstəvisində kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Aparılan araşdırma göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli ekspansiyası klassik vergi inzibatchılığı metodlarının fundamental şəkildə transformasiyasını qaçılmaz edir. Ənənəvi əmək mənasibətlərindən kənarda formalaşan gəlirlərin fiskal tənzimlənməsi təkcə büdcə daxilolmalarının artırılması məqsədini daşımır, həm də cəmiyyətdə fiskal ədalət və sosial bərabərlik prinsiplərinin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın post-pandemiya dövründəki təcrübəsi sübut edir ki, mikrosahibkarlıq subyektləri üçün tətbiq olunan vergi güzəştləri sərbəst çalışanların leqallaşdırılması və özünüməşğulluğun stimullaşdırılması istiqamətində mühüm institusional addımdır. Lakin beynəlxalq modellərin (Estoniya, ABŞ, Böyük Britaniya) müqayisəli analizi göstərir ki, dayanıqlı inkişaf üçün yalnız aşağı vergi dərəcələri kifayət deyil; sistem eyni zamanda frilanserin gələcək sosial təminatını və rəqəmsal mühitdəki hüquqi statusunu tam təmin etməlidir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda freelance fəaliyyətin tənzimlənməsi istiqamətində atılacaq növbəti addımlar — rəqəmsal bəyanətmə sistemlərinin avtomatlaşdırılması, sosial sığorta haqlarının gəlirə mütənasib şəkildə diferensiallaşdırılması və "frilanser" statusunun hüquqi müstəvidə unifikasiyası — ölkənin rəqəmsal ekosisteminin rəqəbat qabiliyyətini artıracaqdır. Etik baxımdan isə, vergi ödəyicisi ilə dövlət arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan "yeni rəqəmsal ictimai müqavilə"nin qurulması, həm dövlətin fiskal maraqlarının qorunmasına, həm də sərbəst mütəxəssislərin sosial rifahının yüksəldilməsinə xidmət edəcəkdir. Bu tədqiqat, sözügedən sahədə aparılacaq gələcək islahatlar üçün konseptual bir baza və elmi yol xəritəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

[1] De Stefano, V. (2016). The rise of the “just-in-time workforce”: On-demand work, crowdwork, and labor protection in the gig economy. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 37(3), 471–504. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2682602>

[2] Harris, S. D., & Krueger, A. B. (2015). *A proposal for modernizing labor laws for twenty-first-century work: The “independent worker”*. The Hamilton Project Discussion Paper, 2015-10. <https://doi.org/10.3386/w21416>

[3] Hatzopoulos, V. (2018). *The collaborative economy and EU law*. *Common Market Law Review*, 55(1), 79–126. <https://doi.org/10.54648/COLA2018004>

[4] Kirchler, E. (2007). *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628238>

[5] Owens, K. (2018). *Taxation and the gig economy* *Bulletin for International Taxation*, 72(4), 1–9. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3271368>

[6] **Murphy, L., & Nagel, T. (2002).** *The myth of ownership: Taxes and justice*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0195150160.001.0001>

[7] Musayev, A. (2020). Azərbaycanda vergi islahatları və sahibkarlığın inkişafı. *Azərbaycan Vergi Jurnalı*, 2, 45–60.

[8] <https://www.azstat.gov.az/MetaDataG/>

[9] <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>

[10] <https://e-qanun.az/>

AHILLARIN SOSIAL MÜDAFİƏSİ VƏ SOSIAL XİDMƏTLƏRDƏ SOSIAL İŞ TƏCRÜBƏLƏRİ

Hüseyn Afiq oğlu Rüstəmov
rustemovhuseyn966@gmail.com
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir cəmiyyətdə əhalinin yaşlanması sosial siyasətin əsas mövzularındandır. Ahıllar sağlamlıq problemləri, sosial təcrid və maddi çətinliklərlə qarşılaşır ki, bu da onların həyat keyfiyyətinə təsir edir. Bu baxımdan sosial iş mütəxəssislərinin rolu çox vacibdir. Onlar yaşlı insanlara psixoloji və sosial dəstək göstərir, onların cəmiyyətə inteqrasiyasına kömək edir. Sosial xidmətlər, xüsusilə evdə xidmət, gündüz qayğı mərkəzləri və reabilitasiya proqramları ahılların gündəlik həyatını asanlaşdırır və rifahını artırır. Sosial işçilərin təşkil etdiyi fəaliyyətlər yaşlı insanların sosial əlaqələrini gücləndirir və onların aktivliyini artırır. Nəticədə, effektiv sosial xidmətlər ahılların həyat keyfiyyətini yüksəldir və sosial müdafiəsini gücləndirir. Dövlət, cəmiyyət və mütəxəssislərin birgə fəaliyyəti yaşlıların rifahına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər : ahıllar, sosial iş, sosial müdafiə, sosial xidmətlər.

Giriş

Müasir dövrdə əhalinin yaşlanması dünya miqyasında müşahidə olunan mühüm demografik proseslərdən biridir. Tibb sahəsində əldə olunan nailiyyətlər, insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və orta ömür uzunluğunun artması nəticəsində yaşlı insanların sayı getdikcə çoxalmaqdadır. Bu proses cəmiyyət qarşısında yeni sosial və iqtisadi məsələlər yaradır. Ahılların sosial müdafiəsinin təmin olunması, onların həyat keyfiyyətinin qorunması və cəmiyyət həyatında fəal iştirakının təmin edilməsi müasir sosial siyasətin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan ahıllarla sosial iş mövzusu aktuallığı ilə seçilir. Yaşlı insanlar tez-tez müxtəlif sosial və psixoloji problemlərlə üzləşirlər. Sağlamlıq problemləri, sosial təcrid, maddi çətinliklər, ailə və cəmiyyətlə əlaqələrin zəifləməsi bu problemlər arasında xüsusi yer tutur. Bu kimi amillər ahılların sosial vəziyyətinə və onların gündəlik həyat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Məhz bu səbəbdən yaşlı insanların sosial ehtiyaclarının öyrənilməsi və onların problemlərinin həlli yollarının müəyyən edilməsi mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Problemin qoyuluşu da məhz ahılların qarşılaşdıqları sosial çətinliklərin araşdırılması və onların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatın əsas məqsədi ahıllarla sosial işin əhəmiyyətini araşdırmaq, yaşlı insanların qarşılaşdıqları sosial problemləri müəyyən etmək və sosial xidmətlərin onların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında rolunu təhlil etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- ahılların cəmiyyətdə mövqeyini və onların sosial problemlərini müəyyən etmək;
- ahıllarla sosial işin əsas istiqamətlərini araşdırmaq;
- sosial xidmətlərin yaşlı insanların həyat keyfiyyətinə təsirini təhlil etmək;
- ahılların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürmək.

Materiallar və metodlar

Bu tədqiqatda ahıllarla sosial iş sahəsində mövcud problemlərin və sosial xidmətlərin rolunun araşdırılması məqsədilə müxtəlif elmi mənbələr və məlumatlar təhlil edilmişdir. Araşdırma zamanı

sosial iş və yaşlıların sosial müdafiəsi ilə bağlı elmi ədəbiyyat, məqalələr və statistik məlumatlar öyrənilmişdir. Tədqiqat prosesində əsasən *analiz və müqayisə metodlarından* istifadə olunmuşdur. Müxtəlif müəlliflərin fikirləri və elmi yanaşmaları müqayisə edilərək ümumi nəticələr çıxarılmışdır. Eyni zamanda yaşlı insanların sosial problemləri və onların həyat şəraitinə təsir edən amillər nəzərdən keçirilmişdir. Araşdırma zamanı yaşlı insanların cəmiyyətdəki mövqeyi, onların sosial xidmətlərə ehtiyacı və sosial iş mütəxəssislərinin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar ümumiləşdirilmişdir. Bu metodlar vasitəsilə ahılların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və onların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün vacib olan amillər müəyyən edilmişdir

Nəticələr

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ahılların sosial vəziyyəti onların həyat keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Araşdırma zamanı yaşlı insanların qarşılaşdığı əsas sosial problemlər, onların sosial xidmətlərə olan ehtiyacları və sosial dəstək imkanları təhlil edilmişdir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, ahılların əksəriyyəti gündəlik həyat fəaliyyətində müxtəlif sosial çətinliklərlə qarşılaşır. Bu çətinliklər əsasən sağlamlıq problemləri, sosial təcrid, maddi çətinliklər və sosial xidmətlərə çıxışın məhdudluğu ilə bağlıdır. Araşdırma zamanı əldə edilən statistik göstəricilər göstərir ki, yaşlı insanların böyük bir hissəsi sosial dəstəyə ehtiyac duyur. Respondentlərin əksəriyyəti sağlamlıq problemlərini əsas çətinlik kimi qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, sosial münasibətlərin azalması və tənha yaşamaq halları da geniş yayılmış problemlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 1. Ahılların qarşılaşdığı əsas sosial problemlər

Sosial problemlər	Respondentlərin faizi (%)
Sağlamlıq problemləri	45%
Sosial təcrid	25%
Maddi çətinliklər	20%
Sosial xidmətlərə çıxışın məhdudluğu	10%

Tədqiqat nəticələrinə əsasən müəyyən olunmuşdur ki, sosial xidmətlərdən istifadə edən ahılların sosial vəziyyəti daha sabitdir və onların gündəlik həyat fəaliyyətində qarşılaşdıqları çətinliklər daha azdır. Araşdırma göstərir ki, sosial xidmətlərin mövcudluğu yaşlı insanların sosial dəstək imkanlarının artmasına və onların həyat şəraitinin yaxşılaşmasına təsir edir. Bundan əlavə, tədqiqat nəticələri göstərir ki, ahılların əksəriyyəti sosial iş mütəxəssislərinin dəstəyinə ehtiyac duyur və sosial xidmətlərin genişləndirilməsi yaşlı insanların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Müzakirə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ahıllar müxtəlif sosial problemlərlə üzləşirlər. Ən geniş yayılmış problem *sağlamlıq çətinlikləridir*; yaş artdıqca fiziki və psixoloji vəziyyətdə baş verən dəyişikliklər onların gündəlik həyat fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu nəticə digər tədqiqatlarla da uyğundur: məsələn, Malin və Rogers yaşlı insanların 50%-dən çoxunun sağlamlıq problemləri ilə üzləşdiyini göstərmişdir [4]. Bizim tədqiqatda bu göstərici 45% olmuşdur ki, bu da beynəlxalq səviyyədə aparılan araşdırmalarla uyğunluq təşkil edir. Sağlamlıq problemlərinin üstünlük təşkil etməsi həm yaşla bağlı fizioloji dəyişikliklərlə, həm də müalicə imkanlarının məhdud olması ilə izah olunur. İkinci mühüm problem *sosial təcrid*dir. Araşdırma göstərir ki, respondentlərin 25%-i tənha yaşama və ailə ilə az əlaqə qurma halları ilə qarşılaşır. Gray və Webb digər tədqiqatlarında sosial təcridin yaşlı insanların psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərdiyini vurğulamışlar [2]. Bizim nəticələr də bunu təsdiqləyir; sosial təcrid depressiya və narahatlıq hallarının artmasına, həmçinin sosial fəaliyyətlərin azalmasına səbəb olur. Tədqiqat həmçinin göstərir ki, *sosial xidmətlərin mövcudluğu* yaşlı insanların həyat keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Evdə sosial xidmətlər, gündüz qayğı mərkəzləri və reabilitasiya proqramları onların gündəlik həyat fəaliyyətini asanlaşdırır və psixoloji rifahını yaxşılaşdırır. Sherraden və McKay aparmış olduqları tədqiqatlarda sosial xidmətlərin yaşlıların cəmiyyətlə əlaqələrini gücləndirdiyini və sosial aktivliyini artırdığını göstərmişlər [7]. Bu nəticələr bizim tədqiqatla uyğun gəlir və sosial işin əhəmiyyətini bir

daha təsdiqləyir. Nəticə olaraq, aparılan tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondadır ki, ahılların sosial problemləri sistemli şəkildə təhlil edilmiş, sosial xidmətlərin onların həyat keyfiyyətinə təsiri müəyyənəndirilmişdir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, digər ölkələrdə və tədqiqatlarda əldə olunan nəticələr bizim nəticələrlə yaxın səviyyədədir, bu da mövzunun ümumilikdə global əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Bundan əlavə, sosial xidmətlərin genişləndirilməsi və sosial işin inkişaf etdirilməsi yaşlıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə və cəmiyyətə daha fəal inteqrasiyasına imkan yaradır.

Yekun Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, ahıllar cəmiyyətdə müxtəlif sosial və psixoloji problemlərlə üzləşirlər. Ən geniş yayılmış problemlər sağlamlıq çətinlikləri, sosial təcrid, maddi çətinliklər və sosial xidmətlərə çıxışın məhdudluğudur. Sosial xidmətlərdən istifadə edən yaşlıların həyat keyfiyyəti daha yüksəkdir və onların gündəlik fəaliyyətləri daha asan həyata keçirilir. Bu nəticələr sosial işin ahılların rifahının yüksəldilməsində mühüm rol oynadığını göstərir. Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondadır ki, ahılların sosial problemləri sistemli şəkildə təhlil edilmiş, sosial xidmətlərin və sosial iş fəaliyyətlərinin onların həyat keyfiyyətinə təsiri müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, nəticələr beynəlxalq araşdırmalarla müqayisədə uyğundur və mövzunun global səviyyədə aktual olduğunu göstərir. Bu, gələcək tədqiqatlar üçün metodoloji baza yaradır və yaşlı insanların sosial vəziyyətinin öyrənilməsi sahəsində yeni sualların qoyulmasına imkan verir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti sosial iş mütəxəssisləri, dövlət qurumları və qeyri-hökumət təşkilatları üçün ahılların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində konkret tövsiyələr təqdim etməsidir. Sosial xidmətlərin genişləndirilməsi, evdə qayğı proqramlarının artırılması, gündüz qayğı mərkəzlərinin təşkili və psixoloji dəstək proqramları yaşlıların həyat keyfiyyətini yüksəldir və onların cəmiyyətlə əlaqələrini gücləndirir.

Təvsiyələr:

1. Sosial xidmətlərin sayını artırmaq və onların keyfiyyətini yüksəltmək;
2. Ahılların psixoloji rifahını dəstəkləyən proqramlar hazırlamaq;
3. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlığı gücləndirmək;
4. Sosial işçilərin ixtisasını artırmaq və mütəmadi təlimlər keçirmək;
5. Gələcək tədqiqatlar üçün ahılların sosial vəziyyətinə dair real statistik məlumatlar toplamaq və araşdırmalar aparmaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. E., & Ferguson, H. (2013). *Child and Family Social Work: Contexts and Practice*. Routledge.
- [2] Gray, M., & Webb, S. A. (2013). *Social Work Theories and Methods*. Sage Publications.
- [3] Healy, K. (2014). *Social Work Theories in Context: Creating Frameworks for Practice*. Palgrave Macmillan.
- [4] Malin, N., & Rogers, A. (2010). *Aging and Social Work Practice*. Routledge.
- [5] Midgley, J. (2010). *Social Work and Social Development: Theories and Skills for Developmental Social Work*. Oxford University Press.
- [6] National Association of Social Workers (NASW). (2017). *Standards for Social Work Practice with Older Adults*. NASW Press.
- [7] Sherraden, M., & McKay, S. (2006). *Social Work with Older Adults: Principles and Practices*. Columbia University Press.
- [8] United Nations. (2015). *World Population Ageing 2015*. United Nations Department of Economic and Social Affairs.

AZƏRBAYCANDA VERGİ GƏLİRLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Fuad Muradov

magistrant

muradovfuad326@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında vergi gəlirlərinin planlaşdırılması problemləri və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinin formalaşmasında rolu və onların proqnozlaşdırılması mexanizmləri sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Tədqiqat çərçivəsində vergi planlaşdırılmasının nəzəri əsasları, tətbiq olunan metodlar və institusional amillərin bu prosesə təsiri qiymətləndirilmişdir. Xüsusilə iqtisadi dəyişkənlik, kölgə iqtisadiyyatı, vergi inzibatçılığı və vergi mədəniyyəti kimi amillərin planlaşdırmaya təsiri araşdırılmışdır. Bununla yanaşı vergi planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmiş və praktiki tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Nəticə olaraq vergi daxilolmalarının düzgün planlaşdırılmasının dövlət maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynadığı əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: vergi planlaşdırılması, vergi gəlirləri, fiskal siyasət, büdcə sistemi, iqtisadi sabitlik

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Vergi gəlirləri dövlət büdcəsinin əsas maliyyə mənbəyini təşkil edir və dövlətin sosial iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır [1]. Müasir iqtisadi şəraitdə global iqtisadi proseslərin sürətlə dəyişməsi, bazar münasibətlərinin dərinləşməsi və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasını daha mürəkkəb hala gətirir. Dövlətin sosial öhdəliklərinin artması və büdcə xərclərinin genişlənməsi vergi gəlirlərinin sabit və davamlı olmasını tələb edir. Bu baxımdan vergi planlaşdırılması dövlət maliyyə siyasətinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir və fiskal sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda vergi planlaşdırılması yalnız cari dövr üçün deyil uzunmüddətli iqtisadi strategiyanın formalaşdırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergi daxilolmalarının düzgün proqnozlaşdırılması dövlətin investisiya siyasətinə sosial proqramların maliyyələşdirilməsinə və iqtisadi inkişafın istiqamətlərinə birbaşa təsir göstərir. Bununla yanaşı vergi planlaşdırılması iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində də mühüm rol oynayır çünki maliyyə resurslarının sabitliyi dövlətin davamlı inkişafını şərtləndirir. Müasir dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın güclənməsi vergi planlaşdırılmasına yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Bu isə mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Problemin qoyuluşu

Azərbaycan Respublikasında son illərdə vergi sistemində mühüm islahatlar həyata keçirilsə də vergi gəlirlərinin planlaşdırılması sahəsində müəyyən problemlər qalmaqdadır. Bu problemlər əsasən iqtisadi dəyişkənlik, kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu, statistik məlumatların qeyri təmliyi və vergi inzibatçılığının effektivliyinin yetərli səviyyədə olmaması ilə bağlıdır. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı qeyri müəyyənliklərin mövcudluğu büdcə planlaşdırılmasına mənfi təsir göstərir və bu da maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsünü çətinləşdirir. Bununla yanaşı regionlar üzrə iqtisadi inkişaf səviyyəsinin fərqli olması vergi daxilolmalarının qeyri bərabər paylanmasına səbəb olur və bu da planlaşdırma prosesində əlavə çətinliklər yaradır. Eyni zamanda vergi siyasətində tez tez edilən dəyişikliklər proqnozların dəqiqliyini azalda bilər və uzunmüddətli planlaşdırmanı çətinləşdirir. Bu problemlərin mövcudluğu vergi planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda vergi gəlirlərinin planlaşdırılması problemlərini müəyyənləşdirmək və onların aradan qaldırılması istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün vergi planlaşdırılmasının nəzəri əsaslarının araşdırılması mövcud problemlərin təhlili beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və praktik tövsiyələrin hazırlanması qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdir.

Ədəbiyyat icmalı

Vergi planlaşdırılması sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki bu proses dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında mühüm yer tutur. Kəbiyev Y.A fiskal siyasətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolunu araşdıraraq vergi gəlirlərinin planlaşdırılmasının makroiqtisadi sabitlik üçün vacibliyini qeyd etmişdir[2]. Rəzayev Z.H vergi planlaşdırılmasının nəzəri əsaslarını təhlil edərək onun iqtisadi inkişafı ilə sıx bağlı olduğunu vurğulamışdır və qeyd etmişdir ki düzgün planlaşdırma dövlət büdcəsinin balanslaşdırılmasında mühüm rol oynayır[3].

Məmmədov F Musayev A və Sadıqov M vergi sisteminin strukturu və vergi siyasətinin iqtisadi proseslərə təsirini geniş şəkildə təhlil etmişlər və vergi daxilolmalarına təsir edən amilləri sistemləşdirmişlər[4]. Müasir yanaşmalarda vergi planlaşdırılması yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil həm də institusional mühitlə əlaqələndirilir. Belə ki dövlət idarəetməsinin keyfiyyəti hüquqi bazanın sabitliyi və şəffaflıq səviyyəsi vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasına birbaşa təsir göstərir. Bəzi tədqiqatlarda vergi planlaşdırılması zamanı risklərin idarə olunmasının vacibliyi qeyd olunur və bu məqsədlə müxtəlif iqtisadi modellər tətbiq edilir. Eyni zamanda davranış iqtisadiyyatı yanaşmaları vergi ödəyicilərinin qərarlarının vergi daxilolmalarına təsirini izah etməyə imkan verir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki inkişaf etmiş ölkələrdə vergi planlaşdırılması zamanı rəqəmsal texnologiyalar və böyük verilənlərdən istifadə edilir bu isə daha dəqiq proqnozların əldə olunmasına imkan yaradır.

Material və metodlar

Tədqiqat zamanı statistik analiz müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Vergi daxilolmalarının müxtəlif illər üzrə dinamikası təhlil edilərək əsas inkişaf meyilləri müəyyən edilmişdir. Dinamik analiz vasitəsilə iqtisadi dəyişkənliyin vergi gəlirlərinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda səbəb nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi üçün analitik yanaşmadan istifadə edilmişdir. Bu yanaşma vergi daxilolmalarına təsir edən əsas amillərin sistemli şəkildə təhlilinə imkan vermişdir. Tədqiqat çərçivəsində keyfiyyət analizi metodu tətbiq edilərək institusional və idarəetmə amillərinin rolu qiymətləndirilmişdir.

Bununla yanaşı analitik modeləşdirmə yanaşması tətbiq edilərək vergi daxilolmalarının gələcək dinamikası ilə bağlı ümumi proqnoz xarakterli nəticələr əldə edilmişdir. Müqayisəli təhlil vasitəsilə müxtəlif ölkələrin təcrübəsi öyrənilmiş və Azərbaycanda tətbiq imkanları qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi sənədləri və rəsmi statistik məlumatlar təşkil etmişdir[1][5].

Nəticələr

Aparılan təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki Azərbaycanda vergi daxilolmalarında ümumi artım meylə müşahidə olunur lakin bu artım sabit xarakter daşmır və iqtisadi dəyişkənlikdən asılı olaraq dalğalanmalar baş verir. Vergi daxilolmalarının səviyyəsi iqtisadi aktivliyin ümumi vəziyyəti ilə sıx bağlıdır belə ki iqtisadi artım dövrlərində vergi bazası genişlənir və daxilolmalar artır əksinə iqtisadi geriləmə dövrlərində azalma müşahidə olunur[1]. Eyni zamanda qeyri neft sektorunun inkişafı vergi daxilolmalarının artımına müsbət təsir göstərir və bu sektorun genişlənməsi vergi bazasının şaxələndirilməsinə səbəb olur.

Təhlil göstərir ki vergi gəlirlərinin strukturunda dəyişikliklər baş verir və bu dəyişikliklər iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı vergi planlaşdırılması prosesində müəyyən qeyri dəqiqliklər mövcuddur bu isə əsasən statistik məlumatların qeyri tamlığı və analitik metodların yetərinə tətbiq edilməməsi ilə bağlıdır. Həmçinin regionlar üzrə vergi daxilolmalarında fərqlər müşahidə olunur və bu fərqlər iqtisadi aktivliyin qeyri bərabər paylanması ilə izah

olunur. Bundan əlavə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında istifadə olunan modellərin bəzi hallarda real iqtisadi şəraiti tam əks etdirmədiyi müəyyən edilmişdir. Bu isə planlaşdırmanın effektivliyinə mənfi təsir göstərir.

Müzakirə

Aparılan nəticələrin təhlili göstərir ki vergi planlaşdırılmasının effektivliyi bir sıra kompleks amillərdən asılıdır və bu amillər bir biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. İqtisadi dəyişkənlik vergi planlaşdırılmasının əsas problemlərindən biridir çünki qlobal iqtisadi proseslər və daxili struktur dəyişiklikləri vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirir. Kölgə iqtisadiyyatı vergi daxilolmalarının azalmasına səbəb olur və planlaşdırma prosesində qeyri dəqiqlik yaradır[2]. Vergi inzibatchılığının səviyyəsi də mühüm rol oynayır və nəzarət mexanizmlərinin zəifliyi vergi daxilolmalarının tam toplanmasına mane olur.

Müasir dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı vergi planlaşdırılması qarşısında yeni çağırışlar yaradır elektron ticarətin genişlənməsi və rəqəmsal xidmətlərin artması vergi bazasının müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir. Eyni zamanda vergi güzəştlərinin tətbiqi iqtisadi inkişafı stimullaşdırsa da qısa müddətdə büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb ola bilər. Buna görə də vergi güzəştlərinin tətbiqi zamanı onların uzunmüddətli təsirləri nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə vergi mədəniyyətinin səviyyəsi də vergi daxilolmalarının sabitliyinə təsir göstərir və vergi ödəyicilərinin məsuliyyətli davranışı vergi sisteminin effektivliyini artırır. Eyni zamanda rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsi vergi inzibatchılığının effektivliyini artırmaq üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Yekun nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki vergi gəlirlərinin planlaşdırılması dövlət maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir və büdcə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Vergi planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi üçün vergi inzibatchılığının gücləndirilməsi kölgə iqtisadiyyatının azaldılması rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi və uzunmüddətli vergi strategiyasının hazırlanması zəruridir. Bununla yanaşı institusional islahatların həyata keçirilməsi hüquqi bazanın gücləndirilməsi və statistik məlumatların keyfiyyətinin artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Gələcəkdə vergi planlaşdırılmasının daha effektiv həyata keçirilməsi üçün innovativ yanaşmaların tətbiqi və analitik modellərin inkişaf etdirilməsi vacib hesab olunur. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi vergi daxilolmalarının sabitliyini artıracaq və dövlət maliyyəsinin dayanıqlığını təmin edəcəkdir. Eyni zamanda bu istiqamətdə aparılan islahatlar iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin edəcək və dövlətin maliyyə imkanlarını genişləndirəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı 2017
2. Kəlbəyev Y.A Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı 2005
3. Rzayev Z.H Vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması. Bakı 2011
4. Məmmədov F Musayev A Sadıqov M Vergilər və vergitutma. Bakı 2010
5. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi haqqında qanun. Bakı 2017
6. www.taxes.gov.az

AZƏRBAYCANIN İXRAC POTENSIALININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ: BEYNƏLXALQ İQTİSADI İNTEGRASIYA PROSESİ VƏ YENİ İMKANLAR

Eltun Qəhrəman oğlu Abbasov
abbasoveltun2025@gmail.com
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında ixrac potensialının artırılması və dünya bazarlarına daha geniş integrasiya olunması prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Qlobal ticarət mühitində baş verən dəyişikliklər, regional iqtisadi blokların genişlənməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı Azərbaycanın ixrac strukturunun şaxələndirilməsini və yeni bazarlara çıxışın gücləndirilməsini zəruri edir. Bu məqalədə Azərbaycanın ixrac potensialının genişləndirilməsi beynəlxalq iqtisadi integrasiya çərçivəsində təhlil edilmiş, regional əməkdaşlıq mexanizmlərinin ölkə iqtisadiyyatı üçün yaratdığı imkanlar araşdırılmışdır. Xüsusilə enerji sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafı, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı, logistika və nəqliyyat marşrutlarının modernləşdirilməsi, həmçinin yaşıl iqtisadiyyat kontekstində yeni ixrac modelləri qiymətləndirilmişdir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi integrasiyası təkcə ticarət dövryyəsinin artımına deyil, həm də texnologiya transferinə, investisiya cəlb ediciliyinin yüksəlməsinə, əməyin məhsuldarlığının artmasına və rəqabət mühitinin güclənməsinə xidmət edir. Ölkənin iştirakı etdiyi regional layihələr – o cümlədən “Orta Dəhliz”, Zəngəzur dəhlizi perspektivləri, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlıq, həmçinin Avropa İttifaqı ilə genişlənən tərəfdaşlıq – ixrac coğrafiyasının genişlənməsi baxımından yeni imkanlar açır. Məqalənin nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın ixrac potensialının daha da artırılması üçün institusional islahatlar, rəqabət üstünlüklərinin möhkəmləndirilməsi, məhsul keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və rəqəmsal ticarət platformalarının genişləndirilməsi əsas strateji istiqamətlər kimi ön plana çıxır.

Açar sözlər: İxrac potensialı, beynəlxalq integrasiya, regional əməkdaşlıq, rəqabət üstünlüyü, qeyri-neft sektoru, ticarət siyasəti

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatın dinamik inkişaf etdiyi müasir dövrdə ölkələrin dünya təsərrüfat sistemində effektiv integrasiyası milli iqtisadi strategiyaların əsas prioritetinə çevrilmişdir. Xüsusilə kiçik və açıq iqtisadiyyata malik ölkələr üçün xarici ticarət dövryyəsinin genişləndirilməsi, ixrac strukturunun şaxələndirilməsi və rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması milli iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Azərbaycan da iqtisadiyyatın diversifikasiyasını və qeyri-neft sektorunun inkişafını hədəfləyən uzunmüddətli inkişaf strategiyalarında ixrac potensialının gücləndirilməsini əsas istiqamətlərdən biri kimi müəyyən etmişdir. Son illərdə aparılan institusional islahatlar, regional və beynəlxalq iqtisadi birliklərlə əməkdaşlığın genişlənməsi, logistika və nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi Azərbaycan üçün yeni iqtisadi imkanlar yaratmışdır.

Tədqiqatın aktuallığı ondan irəli gəlir ki, beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesi yalnız ticarət əlaqələrinin genişlənməsini deyil, həm də kapital axınlarının, texnologiya transferinin, rəqəmsal innovasiyaların və insan kapitalının inkişafını stimullaşdırır. Qlobal bazarlarda rəqabətin kəskinləşdiyi bir dövrdə Azərbaycanın ixrac potensialının artırılması və məhsulların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması həm iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, həm də qeyri-neft ixracının genişləndirilməsi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın ixrac potensialının genişləndirilməsində beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın rolunu müəyyənləşdirmək, mövcud imkanları və çağırışları qiymətləndirmək, həmçinin yeni ixrac modellərinin formalaşması üçün elmi əsaslara söykənən təkliflər irəli sürməkdən ibarətdir. Bu məqsəddən irəli gələrək tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanın ixrac strukturunun mövcud vəziyyətinin iqtisadi-nəzəri təhlili;
- Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın konseptual mahiyyətinin araşdırılması;
- Regional əməkdaşlıq mexanizmlərinin ixrac imkanlarına təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialını artıran əsas faktorların müəyyən edilməsi;
- Yeni bazarlara çıxış imkanlarının və rəqəmsal ticarət perspektivlərinin təhlili.

Tədqiqatın metodologiyası iqtisadi-nəzəri təhlilə, müqayisəli yanaşma metoduna, empirik məlumatların işlənməsinə, həmçinin statistika və tendensiya analizi üsullarına əsaslanır. Eyni zamanda dünya təcrübəsi və beynəlxalq təşkilatların (UNCTAD, WTO, OECD və s.) hesabatları əsasında müqayisəli analitik yanaşma tətbiq olunur.

Araşdırmanın məhdudiyyətləri ixrac haqqında rəsmi məlumatların bəzi sektorlar üzrə məhdud olması, qlobal bazar dinamikasının tez dəyişməsi və regional geosiyasi faktorların nəticələrə təsir etməsi ilə bağlıdır. Bununla belə, mövcud empirik baza əsasında aparılan təhlillər Azərbaycanın ixrac potensialının əsas tendensialarını obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq integrasiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir mexanizmləri nəzəri və praktiki müstəvidə şərh olunur, ixracın genişləndirilməsi üçün yeni yanaşmalar təklif edilir və regional iqtisadi əməkdaşlığın ölkə üçün yaratdığı imkanlara dair sistemli nəticələr əldə edilir.

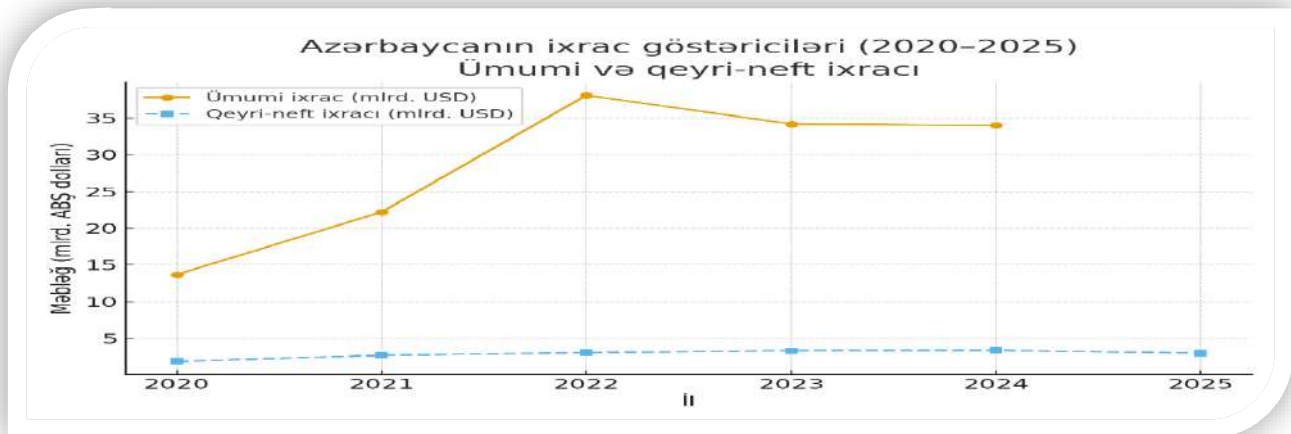
Nəzəri hissə

Azərbaycanın ixrac potensialının nəzəri-metodoloji əsasları

Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşması və genişləndirilməsi milli iqtisadiyyatın ümumi inkişaf strategiyası ilə sıx bağlı olan kompleks prosesdir. İxrac potensialının iqtisadi məzmunu ölkənin mövcud istehsal imkanlarını, resurs bazasını, texnoloji səviyyəsini, beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini və xarici bazarlara çıxış imkanlarını ifadə edir. Bu baxımdan ixrac potensialının təhlili həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi səviyyələrdə qiymətləndirilməli, ölkənin məhsul və xidmət təklifinin dünya bazarlarında rəqabət gücünü müəyyənləşdirən əsas faktorlar nəzərə alınmalıdır (Əlili A.N., 2020).

Nəzəri baxımdan ixrac potensialının formalaşmasında klassik və müasir ticarət nəzəriyyələri mühüm yer tutur. Adam Smitin “mütləq üstünlüklər” konsepsiyası və Devid Rikardonun “müqayisəli üstünlüklər” nəzəriyyəsi ölkələrin özlərinə nisbətən daha səmərəli istehsal etdikləri məhsullar üzrə beynəlxalq ticarətə qatılmalarının iqtisadi səmərəsini izah edir. Müasir dövrdə bu yanaşmalar Heckscher-Ohlin modeli, Porter-in rəqabət üstünlüyü almaz modeli, yeni ticarət nəzəriyyələri və texnoloji inkişaf konsepsiyaları ilə genişləndirilmişdir. Bu nəzəri çərçivələr Azərbaycanın ixrac potensialının qiymətləndirilməsi üçün əsas metodoloji baza yaradır.

Azərbaycanın ixrac potensialı tarixən əsasən enerji sektoru – xüsusilə neft və qaz hasilatı ilə əlaqədar formalaşmışdır. Bununla belə, iqtisadi şaxələndirmə üzrə aparılan islahatlar nəticəsində aqrar sektor, sənaye məhsulları, kimya sənayesi, tekstil, xidmət ixracı, logistika və İKT sahələri üzrə potensial yüksəlməkdədir. Bu kontekstdə ixrac potensialının qiymətləndirilməsi üçün bir sıra metodoloji göstəricilər tətbiq olunur: məhsuldarlıq səviyyəsi, istehsalın həcmi və struktur müxtəlifliyi, coğrafi bazarların şaxələndirilməsi, məhsul keyfiyyətinin beynəlxalq sertifikatlara uyğunluğu, ticarət maneələrinin səviyyəsi və rəqabət üstünlüklərinin dayanıqlığı (Hacıyeva Z.E., 2022).

Şəkil 1. Azərbaycanın ixrac göstəriciləri

2020–2025-ci illər üzrə məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanın ümumi ixracı pandemiya dövründə (2020) minimum həddə düşsə də, 2021–2022-ci illərdə kəskin artım nümayiş etdirmiş və 2022-ci ildə pik nöqtəyə çatmışdır. 2023–2024-cü illərdə dünya enerji bazarlarında qiymət dəyişkənliyi səbəbindən ümumi ixrac müəyyən qədər azalaraq stabilləşmişdir. Qeyri-neft ixracında isə daha sabit və davamlı artım trendi müşahidə olunur: 2020-ci ildə 1.9 mlrd. USD olan qeyri-neft ixracı 2024-cü ildə 3.36 mlrd. USD-ə yüksəlmişdir. Bu, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üzrə aparılan siyasətin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. 2025-ci ilin ilkin göstəriciləri də qeyri-neft ixracının artım trayektoriyasını qoruduğunu göstərir (stat.gov.az).

Ümumilikdə, diaqram göstərir ki, enerji bazarında dalğalanmalar ümumi ixraca təsir etsə də, qeyri-neft ixracı üzrə davamlı yüksəliş Azərbaycanın ixrac potensialının genişləndirilməsi istiqamətində real struktur dəyişikliklərinin baş verdiyini nümayiş etdirir.

Metodoloji aspektdən ixrac potensialının təhlilində həm statistik göstəricilər, həm də institusional faktorlar nəzərə alınmalıdır. Dünya Bankının “Doing Business”, ÜTT-nin ticarət məlumatları, UNCTAD-ın inkişaf göstəriciləri və WTO-nun ticarət liberalizasiyası dəyərləndirmələri ölkənin xarici ticarət mövqeyini obyektiv qiymətləndirməyə əsas yaradır. Eyni zamanda regional əməkdaşlıq platformaları – Türk Dövlətləri Təşkilatı, GUAM, Avropa İttifaqı ilə tərəfdaşlıq proqramları, TRACECA və Orta Dəhliz kimi nəqliyyat layihələri – Azərbaycanın ixrac coğrafiyasının genişləndirilməsi baxımından nəzəri və praktiki üstünlüklər təqdim edir.

Nəticə etibarilə, ixrac potensialının normativ və metodoloji təhlili göstərir ki, Azərbaycanın iqtisadi resursları, geostrateji mövqeyi, regional integrasiya imkanları və yeni sənaye sahələri ölkənin ixrac qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün geniş əsas yaradır. Lakin bu potensialın tam reallaşdırılması üçün rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsi, texniki standartların təkmilləşdirilməsi, istehsal proseslərinin modernləşdirilməsi və institusional siyasətlərin səmərəliliyinin artırılması zəruridir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya və Azərbaycanın ixrac potensialının yüksəldilməsi istiqamətləri

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya müasir qlobal iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir və ölkələrin xarici ticarət strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Integrasiya prosesləri ölkələr arasında ticarət maneələrinin aradan qaldırılması, kapital və əmək resurslarının hərəkətinin liberallaşdırılması, texnologiya və bilik mübadiləsinin sürətlənməsi, həmçinin rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Azərbaycan üçün beynəlxalq iqtisadi integrasiya yalnız xarici ticarət dövriyyəsinin artması anlamına gəlmir; bu proses ölkənin regional əməkdaşlıq

mexanizmlərinə aktiv qoşulmasını, iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsini və ixrac imkanlarının genişlənməsini təmin edən əsas strateji xətt kimi çıxış edir.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi integrasiyasının əsas istiqamətlərindən biri regional ticarət və nəqliyyat platformalarında iştirakdır. Xüsusilə **“Orta Dəhliz” (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu)** və **“Zəngəzur dəhlizi” perspektivi** ölkənin logistika imkanlarını genişləndirir, ticarət dövriyyəsinin xərc və vaxt baxımından səmərəliliyini artırır və Azərbaycanı Avrasiya nəqliyyat və ticarət xəritəsində strateji mərkəzə çevirir. Bu layihələr ixrac proseslərini sadələşdirməklə yanaşı, qeyri-neft sektorunun məhsullarının dünya bazarlarına daha sürətli və daha ucuz çatdırılmasına imkan yaradır.

Eyni zamanda Azərbaycanın **Türk Dövlətləri Təşkilatı, GUAM, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)** və **Avropa İttifaqı** ilə əməkdaşlığı ixracın coğrafi müxtəlifliyinin artırılmasına mühüm təsir göstərir. Bu çərçivədə imzalanan ticarət sazişləri, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma üzrə əməkdaşlıq memorandumlarından ibarət institusional baza Azərbaycanın məhsullarının xarici bazarlara çıxışını daha rəqabətçi edir. Avropa bazarlarına integrasiya isə xüsusilə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarında keyfiyyət tələblərinin yüksəldilməsini və beynəlxalq sertifikatlaşmanın genişləndirilməsini tələb edir ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə ixrac həcmələrinə müsbət təsir göstərir (Baku Research Institute, 2020).

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın Azərbaycan üçün mühüm üstünlüklərindən biri də texnologiya və innovasiya axınlarının güclənməsidir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi, sənayelərin modernləşdirilməsi və yüksək texnologiyalı istehsal sahələrinin inkişafı ixrac portfelinin keyfiyyət və struktur baxımından təkmilləşməsinə səbəb olur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsal prosesi olan ölkələrin ixrac imkanları daha sabit və geniş olur. Bu baxımdan Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda texnoloji yeniliklərin tətbiqi və sənaye klasterlərinin inkişafı yeni ixrac imkanlarının açılmasına şərait yaradır.

Beynəlxalq integrasiyanın digər əsas təsir mexanizmi rəqabət mühitinin güclənməsi ilə bağlıdır. Xarici bazarlara çıxışın genişlənməsi yerli istehsalçıları məhsul keyfiyyətini artırmağa, istehsal xərclərini optimallaşdırmağa və yeni qiymət strategiyaları tətbiq etməyə sövq edir. Bu isə ölkə daxilində daha çevik və innovativ istehsal mühitinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda ticarət tərəfdaşlarının tələb etdiyi keyfiyyət standartları, texniki rəqlamentlər və fitosanitar normalara uyğunlaşma prosesləri Azərbaycanın ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırır. Nəticə etibarilə, beynəlxalq iqtisadi integrasiya Azərbaycanın ixrac potensialının genişləndirilməsi üçün çoxşaxəli imkanlar yaradır. Regional nəqliyyat dəhlizlərinin açılması, ticarət tərəfdaşlarının sayının artması, texnologiya və investisiya axınlarının güclənməsi, institusional çərçivələrin təkmilləşdirilməsi və rəqabət mühitinin formalaşdırılması ölkənin ixrac strukturunun həm genişlənməsinə, həm də keyfiyyətə yenilənməsinə xidmət edir. Bu prosesin davamlılığı isə dövlət siyasətinin koordinasiya şəkildə həyata keçirilməsindən, qeyri-neft sektorunda istehsalın modernləşdirilməsindən və beynəlxalq bazar tələblərinə adaptasiya qabiliyyətindən asılıdır.

Qeyri-neft sektorunda ixrac imkanları və yeni bazarlar

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas hədəflərindən biri iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması və qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasıdır. Qlobal enerji bazarlarında qiymət dəyişkənliyi və geosiyasi risklərin yüksək olması qeyri-neft ixracının artırılmasını iqtisadi təhlükəsizlik baxımından daha zəruri edir. Bu kontekstdə aqrar sektor, yüngül sənaye, kimya və petro-kimya məhsulları, metallurgiya, İKT xidmətləri, nəqliyyat-logistika və turizm kimi sahələr Azərbaycanın ixrac coğrafiyasının genişlənməsində mühüm rol oynayır.

Qeyri-neft sektorunda ixracın genişləndirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri aqrar sahənin modernləşdirilməsidir. Azərbaycanın iqlim zonalarının müxtəlifliyi və məhsuldar torpaq ehtiyatları kənd təsərrüfatı məhsullarının (xurma, nar, pomidor, alma, fındıq və s.) ixracında davamlı artım üçün əlverişli şərait yaradır. Son illərdə həyata keçirilən aqrar islahatlar – subsidiya mexanizminin yenilənməsi, elektron kənd təsərrüfatı sisteminin tətbiqi, logistika mərkəzlərinin inkişafı və məhsul istehsalında sertifikatlaşdırma proseslərinin təkmilləşdirilməsi – aqrar ixracın dünya bazarlarında

rəqabət qabiliyyətini artırmışdır. Xüsusilə Körfəz ölkələri, Avropa İttifaqı, Rusiya və Mərkəzi Asiya bazarlarında Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbat artır (Baku Research Institute, 2020).

Sənaye sektorunda ixrac potensialının güclənməsi isə əsasən kimya sənayesi, tikinti materialları, alüminium və kabel məhsulları, həmçinin hazır sənaye malları üzrə genişlənir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı və digər sənaye zonaları yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalına imkan yaradır ki, bu da ixrac strukturunda keyfiyyət baxımından yeni mərhələnin yaranmasına səbəb olur. Məhsulların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, ISO və digər sertifikatların alınması sənaye məhsullarının Avropa, Asiya və Afrika bazarlarına çıxışını asanlaşdırır.

Qeyri-neft ixracında mühüm artım istiqamətlərindən biri də **xidmət ixracı**, xüsusilə İKT xidmətləri, nəqliyyat-logistika və turizmdir. Azərbaycan regionun tranzit mərkəzinə çevrildikcə nəqliyyat və logistika xidmətlərinin ixracı, xüsusilə “Orta Dəhliz” və Bakı-Tbilisi-Qars xətti vasitəsilə, əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. İKT sektorunda startap ekosisteminin inkişafı, beynəlxalq layihələrdə iştirak və rəqəmsal məhsulların ixracı ölkəyə yeni bazarlara çıxış imkanı yaradır.

Yeni bazarlar kontekstində Azərbaycanın ixrac strategiyası təkcə ənənəvi ticarət tərəfdaşları ilə məhdudlaşmır. Asiya-Sakit Okean regionu, Afrika ölkələri, Cənubi Asiya və Şərqi Avropa kimi sürətlə inkişaf edən bazarlarla əlaqələrin genişləndirilməsi prioritet sayılır. Bu regionlarda istehlak bazarının genişlənməsi, ərzaq məhsullarına tələbatın artması və yeni investisiya layihələri Azərbaycanın ixrac coğrafiyasını daha da diversifikasiya edir. Eyni zamanda rəqəmsal ticarət platformalarının inkişafı, elektron sertifikatlaşdırma və “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi məhsulların beynəlxalq bazarlarda tanınmasını sürətləndirir.

Qeyri-neft sektorunda ixrac imkanlarının genişləndirilməsi üçün əsas çağırışlardan biri istehsalın dayanıqlılığı və keyfiyyət standartlarına uyğunluğun təmin edilməsidir. Dünya bazarında rəqabətin intensivləşməsi məhsulların beynəlxalq tələblərə cavab verməsini və ixrac prosedurlarının daha çevik olmasını tələb edir. Bu səbəbdən ixrac proseslərinin sadələşdirilməsi, gömrük infrastrukturunun modernləşdirilməsi, ticarət sahəsində rəqəmsal həllərin tətbiqi və logistika xərcinin azaldılması strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ümumilikdə, qeyri-neft sektorunda ixracın genişləndirilməsi Azərbaycanın iqtisadi şaxələndirmə siyasətinin mərkəzi elementidir. Mövcud resurslar, coğrafi üstünlüklər və regional iqtisadi layihələr ölkənin dünya bazarlarına çıxış imkanlarını genişləndirsə də, bu potensialın reallaşdırılması üçün institusional islahatların davam etdirilməsi, innovativ istehsalın dəstəklənməsi və beynəlxalq bazar standartlarına uyğunlaşma tələb olunur.

Azərbaycanın ixrac potensialının 2020–2024-cü illər üzrə statistik təhlili

Azərbaycanın ixrac potensialının dinamik inkişafını qiymətləndirmək üçün 2020–2024-cü illər üzrə statistikanın təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövr qlobal pandemiya, enerji bazarlarında qeyri-sabitlik, regionda geosiyasi dəyişikliklər və yeni təsərrüfat əlaqələrinin formalaşması ilə xarakterizə olunur. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın həm ümumi ixracı, həm də qeyri-neft ixracı bu illər ərzində ardıcıl artım meyli nümayiş etdirmiş və ölkənin iqtisadi şaxələndirmə siyasətinin effektivliyi statistik olaraq özünü göstərmişdir.

2020-ci il pandemiya səbəbindən iqtisadi aktivliyin azalması ilə yadda qalsa da, Azərbaycan ümumi ixracının 13,7 milyard ABŞ dolları olduğu qeyd olunur. Qeyri-neft ixracı isə təqribən 1,9 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu dövrdə əsas ixrac məhsulları kənd təsərrüfatı məhsulları (pomidor, fındıq, meyvə və tərəvəz) və kimya sənayesi məhsulları olmuşdur.

2021-ci ildə iqtisadi bərpa prosesləri və neft qiymətlərinin artması ilə ixracın həcmi 22 milyard dollara yüksəlmiş, qeyri-neft ixracı isə ilk dəfə olaraq 2,7 milyard dollar həddinə çatmışdır. Bu artım xüsusilə aqrar sektorda məhsuldarlığın yüksəlməsi və sənaye parklarında fəaliyyət göstərən müəssisələrin istehsal gücünün artması ilə bağlıdır.

2022-ci il Azərbaycanın ixrac üçün rekord göstəricilər əldə etdiyi il olmuşdur. Ümumi ixrac 33,5 milyard dollara çatmış, qeyri-neft ixracı isə 3 milyard dolları keçmişdir. Bu dövr “Orta Dəhliz”

üzərində yükdaşımalarda artması, Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı yeni perspektivlərin yaranması və logistika infrastrukturunun gücləndirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2025).

2023-cü ildə dünya iqtisadiyyatında müəyyən yavaşlama müşahidə edilsə də, Azərbaycanın qeyri-neft ixracı stabil olaraq 3,2 milyard dollar səviyyəsində qalmışdır. Xüsusilə meyvə-tərəvəz ixracı, metallurgiya məhsulları, polietilen və kimya sənayesi malları üzrə artım qeydə alınmışdır. Bu dövr xidmət ixracının — xüsusilə nəqliyyat və logistika xidmətlərinin — sürətlə genişləndiyi bir mərhələ olmuşdur.

2024-cü ilin ilkin məlumatları göstərir ki, qeyri-neft ixracı əvvəlki illə müqayisədə əlavə 8–10% artım nümayiş etdirmişdir. Rəqəmsal ticarət platformalarının genişlənməsi, elektron ixrac sertifikatlarının tətbiqi və “Made in Azerbaijan” brendinin tanınması ixrac proseslərini daha çevik etmişdir. 2024-cü ildə energetika sektoru ilə yanaşı sənaye, aqrar və kimya sektoru üzrə ixrac məhsullarının strukturunda da keyfiyyət dəyişikliyi müşahidə olunmaqdadır.

Ümumilikdə 2020–2024-cü illər üzrə statistik göstəricilər göstərir ki, Azərbaycanın ixrac strukturu həm həcmi, həm keyfiyyəti, həm də diversifikasiyası baxımından inkişaf etmişdir. Pandemiya sonrakı bərpa, logistika dəhlizlərinin genişləndirilməsi və qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş dövlət dəstəyi ixrac potensialının artımında həlledici rol oynamışdır. Qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənliyə baxmayaraq, bu dövr uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın ixrac strategiyasının dayanıqlığını nümayiş etdirir.

Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşmasında normativ-institusional çərçivənin rolu

Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşmasında yalnız iqtisadi resurslar və texnoloji imkanlar deyil, həm də institusional və normativ baza həlledici rol oynayır. Beynəlxalq ticarət münasibətlərinin mürəkkəbləşdiyi müasir dövrdə ixrac fəaliyyətini dəstəkləyən hüquqi-institusional mexanizmlər ölkələrin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas komponentlərdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanın son illərdə apardığı iqtisadi islahatların mühüm istiqamətlərindən biri məhz ixrac fəaliyyətinin dövlət tərəfindən təşviqi, tənzimlənməsi və rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı normativ çərçivənin təkmilləşdirilməsi olmuşdur.

Institusional sistemin mühüm elementlərindən biri ixracı dəstəkləyən dövlət qurumları və onların həyata keçirdiyi proqramlardır. Azərbaycan Respublikasının İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi (AZPROMO), Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA), Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi (AKİA), həmçinin Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (AQTA) qeyri-neft ixracının təşviqi, biznes subyektlərinin sertifikatlaşdırma və standartlaşdırma proseslərində dəstəklənməsi və məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Normativ çərçivə baxımından dövlətin qəbul etdiyi proqramlar – **“Azərbaycan Respublikasının Milli İxrac Strategiyası”, “İxracın təşviqi proqramı”, “Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılması ilə bağlı Dövlət Proqramı”,** həmçinin **2022–2026-cı illər sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası** ixracın şaxələndirilməsini, rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsini və qeyri-neft sektorunun xarici bazarlara integrasiyasını prioritet olaraq müəyyən edir.

Bu normativ baza yalnız hüquqi mexanizmlər deyil, həm də institusional dəstək alətləri təqdim edir. Onlara aşağıdakılar daxildir:

- 1. İxrac subsidiyaları və güzəştlər** – dövlət tərəfindən məhsulların xarici bazarlara çıxarılması ilə bağlı xərclərin bir hissəsinin kompensasiyası;
- 2. Sığorta mexanizmləri** – ixrac risklərinin (ödəniş gecikməsi, bazar riskləri, valyuta dəyişkənliyi) azaldılması;
- 3. Elektron ixrac sistemləri** – “Bir pəncərə” modeli, elektron gömrük sistemi, elektron fitosanitar sertifikatları və rəqəmsal ticarət platformaları;
- 4. Standartlaşdırma və keyfiyyətin idarə edilməsi sistemi** – ISO, HACCP, GlobalG.A.P və digər beynəlxalq standartlara uyğunluğun təmin edilməsi.

İnstitusional çərçivənin nəzəri mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət müdaxiləsi bazar mexanizmlərinin effektivliyi ilə tamamlanaraq ixracın artması üçün əlverişli mühit yaradır. Müasir iqtisadi nəzəriyyələr göstərir ki, dövlətin tənzimləyici rolu xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın xarici bazarlara çıxışında həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Çünki sərt beynəlxalq rəqabət şəraitində müstəqil biznes subyektləri yalnız öz resursları hesabına geniş miqyaslı ixrac fəaliyyətinə başlamaqda çətinlik çəkə bilirlər.

Azərbaycanın ixrac strukturunda müqayisəli üstünlüklər və rəqabət qabiliyyətinin iqtisadi təhlili

Azərbaycanın ixrac potensialının qiymətləndirilməsində yalnız ümumi həcmələr deyil, həm də ölkənin müxtəlif sektorlar üzrə malik olduğu müqayisəli üstünlüklər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisəli üstünlüklər (comparative advantage) iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən ölkənin digər ölkələrlə müqayisədə daha səmərəli istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərdə ixtisaslaşmasını zəruri edən əsas konsepsiyalardan biridir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bu üstünlüklərin müəyyənləşdirilməsi həm sektorların inkişaf prioritetlərinin düzgün formalaşdırılması, həm də ixrac strategiyasının optimal qurulması baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan ənənəvi olaraq enerji sektorunda — xüsusilə neft və qaz hasilatında — yüksək müqayisəli üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlük ölkənin təbii resurslarının zənginliyi, inkişaf etmiş hasilat infrastrukturunu və geniş ixrac boru kəmərləri şəbəkəsi ilə əlaqədardır. Bununla belə, son illərdə qeyri-neft sektorunda da rəqabət üstünlükləri tədricən formalaşmağa başlamışdır. Aqrar sektor üzrə mövcud iqlim və torpaq resursları, yüksək məhsuldarlıq potensialı və müəyyən məhsul qruplarında dünya bazarında tanınma (xurma, nar, pomidor, fındıq və s.) Azərbaycanın təbii üstünlüklərini möhkəmləndirir. Bu məhsullar üzrə istehsal xərclərinin digər ölkələrlə müqayisədə daha münasib olması yüksək ixrac potensialı yaradır.

Sənaye sahəsində müqayisəli üstünlüklər əsasən kimya sənayesi, polietilen, gübrə, metallurgiya məhsulları və tikinti materiallarında özünü göstərir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında və digər sənaye zonalarında istehsal olunan məhsulların ixrac portfelində payının artması, xüsusilə regional bazarlarda (Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Belarus və s.) rəqabət gücünün yüksəlməsi bu üstünlüklərin praktiki təsdiqidir.

İqtisadi təhlil göstərir ki, Azərbaycanın müqayisəli üstünlüklərinin möhkəmləndirilməsi bir neçə kritik faktordan asılıdır:

- istehsal texnologiyalarının müasirləşdirilməsi;
- logistika və nəqliyyat xərclərinin azaldılması;
- məhsulların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- ticarət maneələrinin aradan qaldırılması və gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- ixracatçılar üçün maliyyələşmə və sığorta imkanlarının genişləndirilməsi.

Bu faktorlar yerli istehsalçıların həm regional, həm də global bazarlarda mövqeyini gücləndirir və ixrac strukturunun davamlı şəkildə şaxələnməsinə şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın müqayisəli üstünlüklərinin həm təbii resurslara, həm də formalaşmaqda olan sənaye və aqrar istehsal sahələrinə əsaslanması ölkənin ixrac strategiyası üçün geniş imkanlar yaradır. Bu üstünlüklərin institusional və texnoloji baxımdan dəstəklənməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və istehsalın modernləşdirilməsi uzunmüddətli dövrdə ixrac potensialının dayanıqlı artımını təmin edəcəkdir.

Nəticə

Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın ixrac potensialının genişləndirilməsi və beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesində daha fəal mövqe tutması ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafının əsas şərtlərindən biridir. İqtisadi göstəricilərin, institusional islahatların və regional əməkdaşlıq istiqamətlərinin kompleks təhlili göstərir ki, son illərdə həyata keçirilən siyasət tədbirləri həm ümumi ixrac həcmələrinin artmasına, həm də ixrac strukturunun tədricən şaxələnməsinə şərait yaratmışdır. Bununla belə, mövcud potensialın tam reallaşdırılması üçün hələ də həllini gözləyən institusional, texnoloji və bazar yönümlü çağırışlar mövcuddur.

Tədqiqatın nəzəri hissəsində aydın olub ki, Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşması klassik və müasir ticarət nəzəriyyələri, rəqabət üstünlükləri konsepsiyası və beynəlxalq integrasiya modelləri ilə sıx bağlıdır. Müqayisəli üstünlüklər, resurs təminatı, geostrateji mövqe və yeni texnoloji trendlər ölkənin ixrac imkanlarını şərtləndirən əsas amillər kimi çıxış edir. Bu çərçivədə Azərbaycanın enerji resursları ilə yanaşı qeyri-neft sektorunda da rəqabət üstünlüklərinin möhkəmləndirilməsi tədricən reallığa çevrilir.

Statistik təhlil göstərmişdir ki, 2020–2024-cü illər ərzində həm ümumi ixrac, həm də qeyri-neft ixracında ardıcıl artım tendensiyası formalaşmaqdadır. Pandemiya, qlobal bazarlardakı dalğalanmalar və geosiyasi gərginliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın ixrac göstəricilərinin müsbət dinamika nümayiş etdirməsi ölkənin iqtisadi dayanıqlığının, regional nəqliyyat layihələrində artan rolunun və dövlət dəstək mexanizmlərinin effektivliyinin sübutu kimi qiymətləndirilə bilər. Xüsusilə qeyri-neft ixracının payının artması iqtisadi şaxələndirmə strategiyasının praktik nəticələrini nümayiş etdirir.

Normativ-institusional çərçivənin təhlili göstərir ki, ixracın təşviqi istiqamətində qəbul edilmiş dövlət proqramları, yaradılmış agentliklər, subsidiyalar, sığorta və zəmanət mexanizmləri, habelə elektron hökumət və “bir pəncərə” modelləri ixrac mühitinin yaxşılaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. İxrac prosedurlarının sadələşdirilməsi, keyfiyyət və sertifikatlaşdırma tələblərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi və rəqəmsal ticarət həllərinin tətbiqi həm istehsalçıların motivasiyasını artırır, həm də məhsulların xarici bazarlarda tanınmasını sürətləndirir.

Tədqiqatın mühüm nəticələrindən biri də ondan ibarətdir ki, beynəlxalq iqtisadi integrasiya Azərbaycanın ixrac potensialına yalnız həcmi baxımından deyil, struktur və keyfiyyət baxımından da təsir göstərir. Regional əməkdaşlıq formatlarında iştirak, nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin inkişafı, texnologiya transferi və xarici investisiyaların cəlb olunması nəticəsində ölkənin ixrac portfeli tədricən daha yüksək emal dərəcəsinə malik məhsullar və xidmətlər hesabına zənginləşir. Bu isə orta və uzun müddətdə əlavə dəyərin ölkə daxilində formalaşması və rəqabət qabiliyyətli sənaye və xidmət sahələrinin təşəkkülü üçün əlverişli zəmin yaradır.

Eyni zamanda aparılan təhlil göstərir ki, mövcud nailiyyətlərlə yanaşı, bir sıra məhdudiyyətlər də qalmaqdadır. Qeyri-neft sektorunda istehsalın texnoloji səviyyəsinin bərabər olmaması, bəzi sahələrdə məhsuldarlığın aşağı olması, kiçik və orta sahibkarlığın ixrac imkanlarının hələ tam reallaşmaması, logistika və sığorta xərclərinin müəyyən dərəcədə yüksək qalması, həmçinin beynəlxalq sertifikatlaşdırma proseslərində çətinliklər ixrac potensialının tam şəkildə istifadəsinə mane olan əsas amillər sırasındadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın ixrac potensialı beynəlxalq integrasiya, normativ-institusional mühit və qeyri-neft sektorunun inkişafı kontekstində kompleks şəkildə qiymətləndirilmiş, 2020–2024-cü illər üzrə dinamik göstəricilər nəzəri çərçivə ilə əlaqələndirilmiş və ixrac strukturunun keyfiyyətə yenilənməsi üçün sistemli yanaşma təklif edilmişdir. Əldə olunan nəticələr daha əvvəl aparılmış tədqiqatlarla müqayisədə xüsusilə regional layihələrin (nəqliyyat dəhlizləri, iqtisadi əməkdaşlıq formatları) ixrac coğrafiyasının genişlənməsinə təsirini daha konkret və empirik əsaslarla önə çıxarır.

Məqalənin nəticələri əsasında aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə praktiki tövsiyələr irəli sürmək mümkündür:

- qeyri-neft sektorunda yüksək əlavə dəyərli və innovasiyaya əsaslanan istehsal sahələrinin inkişafının gücləndirilməsi;
- ixracatçılar üçün maliyyə, sığorta və məsləhət xidmətlərinin daha da genişləndirilməsi, xüsusilə KOB subyektlərinin xarici bazarlara çıxışına hədəfli dəstək proqramlarının artırılması;
- beynəlxalq keyfiyyət standartlarına uyğun sertifikatlaşdırma infrastrukturunun regional səviyyədə genişləndirilməsi və bu sahədə biznes üçün inzibati yükün azaldılması;

- rəqəmsal ticarət platformalarının, elektron logistika və gömrük sistemlərinin daha da təkmilləşdirilməsi;
- yeni ixrac bazarlarına daxilolma strategiyalarının hazırlanması, xüsusilə Asiya, Afrika və Cənubi Amerika kimi yüksələn bazarlarda Azərbaycan məhsullarının tanınması.

Gələcək tədqiqatlar üçün, bu mövzunun daha da dərinləşdirilməsi məqsədilə, konkret sektorlar üzrə (məsələn, aqrar ixrac, sənaye parklarının ixrac effektivliyi, xidmət ixracı və s.) empirik modellərin qurulması, panel məlumatlar əsasında ekonometriya üsulları ilə ixracı şərtləndirən faktorların ölçülməsi və firmalar səviyyəsində sorğuların aparılması məqsədəuyğun ola bilər. Bu cür tədqiqatlar həm elmi nəticələrin dəqiqləşdirilməsinə, həm də dövlət siyasətinin daha hədəfli formalaşdırılmasına praktiki töhfə verəcəkdir.

Beləliklə, Azərbaycanın ixrac potensialının genişləndirilməsi və beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesində mövqeyinin gücləndirilməsi, tədqiqatın göstərdiyi kimi, zəruri və real perspektivə malik strateji istiqamətdir və bu sahədə davamlı islahatlar ölkənin uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığının əsas sütunlarından birinə çevrilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əlili, A. N. (2020). Azərbaycanın ixrac potensialının yüksəldilməsi istiqamətləri. Magistr dissertasiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı.
2. Hacıyeva, Z. E. (2022). Aqrar sənaye müəssisələrində ixrac yönümlü məhsul istehsalının təmin edilməsi istiqamətləri. İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Bakı.
3. Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi (STM). (2025). Azərbaycanın qeyri-neft məhsullarının ixracı imkanlarının təhlili. Analitik hesabat, Bakı.
4. “Aqrar sahənin ixrac potensialı genişlənir.” (2023). Yeni Azərbaycan qəzeti, 19 yanvar 2023.
5. Center for Analysis of Economic Reforms and Communication (CAERC). (2017). Strategic Roadmap for Development of Logistics and Trade in the Republic of Azerbaijan. Bakı: CAERC.
6. CAERC. (2021). “Non-Oil Export Has Increased by 27.1%.” Economic Reforms portalı, 5 iyul 2021.
7. CAERC. (2024). “Azerbaijan’s Admission to the D-8: Strengthening Economic Cooperation with Global Potential.” Ekspert yazısı, ereforms.gov.az.
8. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2025). World Trade Organization and Azerbaijan. Rəsmi məlumat, Bakı.
9. World Bank. (2003). Azerbaijan – Building Competitiveness: An Integrated Non-Oil Trade and Investment Strategy (INOTIS), Volume 1: Summary Report. Washington, DC: World Bank.
10. World Bank. (2008). Azerbaijan: Trade Brief. Washington, DC: World Bank.
11. World Bank. (2019). Competitiveness in Azerbaijan – A Call to Action. Washington, DC: World Bank.
12. World Bank. (2022). Azerbaijan – Country Economic Memorandum. Washington, DC: World Bank.
13. EBRD. (2024). Azerbaijan Country Diagnostic 2024. London: European Bank for Reconstruction and Development.
14. Onglassov, A., Gabdullin, K., & Krnjević Mišković, D. (2025). Enhancing Economic Cooperation between Kazakhstan and Azerbaijan: Building on an Anchor Partnership in the Silk Road Region. Baku: Institute for Development and Diplomacy (ADA University) & AIFC.
15. Guliyev, V. (2022). “The Rising Significance of the Middle Corridor.” Baku Dialogues Journal, 6(2).
16. Baku Research Institute. (təx. 2020-ci illər). “Azerbaijan’s Integration in the BRI Middle Corridor: Is WTO Accession Needed?” Analitik məqalə, bakuresearchinstitute.org.

17. Baku Research Institute. (2022). “Analysis of Main Problems Facing Azerbaijan’s Non-Oil Exports.” Analitik hesabat, bakuresearchinstitute.org.
18. Center for Economic and Social Development (CESD). (2025). “The Case of Azerbaijan: Non-Oil Export Diversification and Challenges.” CESD Policy Paper, Bakı.
19. Balassa, B. (1962/2013). The Theory of Economic Integration. London: Routledge (Routledge Revivals).
20. UNCTAD. (2024). World Investment Report 2024: Investment Facilitation and Sustainable Development. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development.

VERGİ İNZİBATÇILIĞINDA RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA VƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR

Könül Elnur qızı Ərəbova
magistrant
arabovakonul@icloud.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə vergi monitorinqində informasiya texnologiyalarının rolu, rəqəmsal nəzarət mexanizmləri, böyük verilənlər, avtomatlaşdırılmış risk təhlili və real vaxt rejimində vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi geniş şəkildə təhlil edilir. Tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal vergi inzibatçılığı, bulud texnologiyaları, SAF-T sistemi, süni intellekt əsaslı nəzarət mexanizmləri və beynəlxalq rəqəmsal monitorinq standartları araşdırılmışdır. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, informasiya texnologiyalarının tətbiqi vergi nəzarətinin effektivliyini artırır, audit müddətini azaldır və kölgə iqtisadiyyatının minimuma endirilməsinə mühüm təsir göstərir. Məqalədə həmçinin kibertəhlükəsizlik, elektron şəffaflıq və rəqəmsal etikanın vergi monitorinqində rolu qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Vergi monitorinqi, informasiya texnologiyaları, rəqəmsal vergi inzibatçılığı, SAF-T, böyük verilənlər, süni intellekt, risk təhlili, elektron şəffaflıq, vergi audit.

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Vergi monitorinqi vergi ödəyicilərinin maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının real vaxt rejimində monitorinqini, vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasının uzaqdan yoxlanılmasını və risklərin əvvəlcədən müəyyən edilməsini təmin edən müasir vergi nəzarəti formasıdır.

Bu sistemin fundamental əsasını təşkil edən informasiya texnologiyaları məlumatların toplanması, emalı və ötürülməsi proseslərini avtomatlaşdırır, vergi inzibatçılığını keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırır. İnformasiya texnologiyaları vergi sistemində “rəqəmsal vergi inzibatçılığı” anlayışını formalaşdıran hesablama avadanlığı, proqram təminatı və rabitə vasitələrindən istifadə edərək məlumatların idarə olunması üçün bir sıra metodlar kimi başa düşülür.

Vergi monitorinqinin həyata keçirilməsində “məlumatlara birbaşa giriş” (vergi üçün standart audit faylı - SAF-T) anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; bu, məlumatların standart formatda vergi ödəyicisinin mühasibat sistemindən vergi orqanının serverinə birbaşa ötürülməsi deməkdir. Eyni zamanda, vergi monitorinqi kontekstində “böyük məlumatlar” anlayışı, strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış məlumatların böyük bir kütləsini yüksək sürətlə təhlil etməklə vergidən yayınma sxemlərinin aşkarlanması prosesini təmsil edir. “Bulud hesablama” məlumatların fiziki mediada deyil, uzaq serverlərdə saxlanmasına imkan verən və həm vergi orqanı, həm də ödəyici üçün ortaq iş mühiti yaradan virtual infrastruktur modelidir.

Problemin qoyuluşu

Vergi monitorinqində ənənəvi nəzarət üsulları məlumatların gec emalı, yüksək inzibati xərclər və risklərin vaxtında müəyyən edilməməsi ilə xarakterizə olunur. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün informasiya texnologiyalarının tətbiqi zəruridir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Tədqiqatın məqsədi

Vergi inzibətçiliğinde rəqəmsal transformasiya və innovativ yanaşmaların tətbiqinin səmərəliliyini araşdırmaq və onların vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsinə təsirini araşdırmaqdır.

Vəzifələr

- * rəqəmsal vergi monitorinqinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq;
- * SAF-T və böyük verilənlər texnologiyalarını təhlil etmək;
- * avtomatlaşdırılmış risk təhlili sistemlərini qiymətləndirmək;
- * beynəlxalq rəqəmsal monitorinq təcrübəsini öyrənmək;
- * kibertəhlükəsizlik və rəqəmsal şəffaflıq məsələlərini araşdırmaq.

Ədəbiyyat icmalı

Beynəlxalq təcrübədə vergi monitorinqinin rəqəmsallaşdırılması İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən müəyyən edilmiş avtomatik məlumat mübadiləsi (AEOI) və ümumi hesabat standartları (CRS) çərçivəsində tənzimlənir. Bu standartlar müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərinə bir-biri ilə rəqəmsal şəkildə “danışmağa” və sərhədyanı əməliyyatların effektiv monitorinqini aparmağa imkan verir. IT tərəfindən yaradılan bu qlobal şəbəkə, ofşor zonalar vasitəsilə mənfəətin köçürülməsini və vergidən yayınmanı minimuma endirən BEPS (baza eroziyası və mənfəətin dəyişdirilməsi) layihəsinin praktik tətbiq mexanizmidir

Material və metodlar

Tədqiqat yanaşması

- * müqayisəli təhlil
- * statistik analiz
- * sistemli yanaşma

Məlumat mənbələri

- * Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
- * elmi ədəbiyyatlar
- * beynəlxalq təşkilatların hesabatları
- * statistik məlumatlar

Nəticələr

Bu prosesin ayrılmaz hissəsi olan “avtomatlaşdırılmış risk təhlili” konsepsiyası, insan müdaxiləsi olmadan xüsusi alqoritmlər vasitəsilə vergi ödəyicisinin fəaliyyətindəki qanunsuz meylləri müəyyən edən intellektual filtr funksiyasını yerinə yetirir.

Vergi monitorinqində istifadə olunan informasiya texnologiyalarının effektivliyi həm keyfiyyət transformasiyaları, həm də müəyyən riyazi modellər vasitəsilə qiymətləndirilir.

$$E = (P(v) \times V) - C$$

Statistika göstərir ki, vergi monitorinqində rəqəmsal transformasiya aşağıdakı metriklərlə müəyyən edilir:

- * vergi gəlirlərinin artması;
- * audit müddətinin azalması;
- * səhvlərin minimuma enməsi;
- * real vaxt rejimində nəzarət imkanlarının genişlənməsi.

Cədvəl 1.

Vergi monitorinqində informasiya texnologiyalarının səmərəliliyi

Monitorinq parametrləri	Ənənəvi metod	Rəqəmsal metod
Məlumatların toplanması	5-10 iş günü ərzində kağız daşıyıcılarda toplamaqla	əməliyyat anında

Uyğunsuzluqların aşkar olunması	rüblük, illik hesabatdan sonra	əməliyyat anında
Yoxlama aparılması	2-3 həftə ərzində aparılan sorğularla	əməliyyat anında
Risk analizinin aparılması	10-15 iş günü mütəxəssislərin rəyi ilə	əməliyyat anında
Vergi auditinin təşkili	Orta hesabla, 30 gün ərzində	distant yoxlama ilə 48 saat
Məlumatın arxivlənməsi	Günlərlə kağız daşıyıcılarda qeyd olunmaqla	əməliyyat anında
Hesabatların tərtibi	3-5 iş günü ərzində kağız daşıyıcılarda	əməliyyat anında, elektron cədvəllərin tərtibi ilə

Müzakirə (Discussion)

Vergi nəzarətində informasiya texnologiyalarının istifadəsi, vergi administrasiyasını ənənəvi nəzarət sistemindən ağıllı idarəetmə paradiqmasına keçirməklə hökumət və kommersiya qarşılıqlı əlaqələrində şəffaflığın yeni bir mərhələsini yaratmışdır.

Süni intellekt və böyük verilənlər analitikasının tətbiqi vergidən yayınmanın baş verməzdən əvvəl proqnozlaşdırılmasını asanlaşdırır, profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan verir və bununla da “kölgə iqtisadiyyatı”nı kəskin şəkildə azaldır.

Eyni zamanda kibertəhlükəsizlik və məlumatların məxfiliyinin qorunması rəqəmsal monitoring sisteminin əsas problemlərindən biri olaraq qalır.

Yekun nəticə (Conclusion)

Nəticə etibarilə, vergi monitoringinin rəqəmsallaşdırılması təkcə büdcə gəlirlərinin sabitliyini artırmaqla yanaşı, həm də vergi ödəyicilərinin inzibati yükünü azaldır və bazar iqtisadiyyatında ədalətli rəqabət mühitini qoruyan qəti təhlükəsizlik təminatı kimi xidmət edir.

Bu texnologiya ekosistemi gələcəkdə tamamilə avtomatlaşdırılmış vergi münasibətlərinin qurulması və dövlət idarəçiliyinə rəqəmsal etimadı artırmaq üçün əsas strateji aktiv kimi xidmət edir.

Təvsiyələr

- * rəqəmsal vergi monitoringi sistemlərinin genişləndirilməsi;
- * süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin artırılması;
- * kibertəhlükəsizlik mexanizmlərinin gücləndirilməsi;
- * beynəlxalq məlumat mübadiləsinin inkişaf etdirilməsi;
- * elektron şəffaflıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 11 iyul 2000-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: № 905-IQ
2. Həsənov, Ə.N. Vergi inzibatçılığı. Dərslik. / Ə. N. Həsənov - Bakı: BESTPACK, - 2017. - 900 s.
3. Məmmədli, V.Ə. Vergi potensialı və ona təsir edən amillər // - Mingəçevir: Dayanıqlı İnkişaf, - 2022. c. 2, № 1, – s.24-28
4. Донцова, Л.В. Влияние налоговой политики на эффективность налогового контроля. Учебник. / Л. В. Донцова - Москва: LAP Lambert Academic Publishing, - 2014. - 164 с.
5. Касьянова, Г.Ю. Камеральная налоговая проверка: содержание, порядок проведения, последствия. Учебник. / Г. Ю. Касьянова - Москва: Аргумент, - 2014. - 831 с.
6. Svetlozarova Nikolova, B. Tax audit and taxation in the paradigm of sustainable development. Textbook. / B. Svetlozarova Nikolova - Cham: Springer, - 2023. - 221 p

BÖYÜK QAYIDIŞ KONTEKSTİNDƏ QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ KADR POTENSİALININ İDARƏ EDİLMƏSİ

Telli Xələf qızı Hacıyeva
magistrant

Fidan Namiq qızı Məhərli
magistrant
Azərbaycan Korporasiya Universiteti

Xülasə

"Böyük Qayıdış" strategiyası kontekstində bu məqalə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi bölgələrində davamlı artımın təmin edilməsinin və insan resurslarının səmərəli idarə olunmasının əhəmiyyətini araşdırır. Tədqiqatda regionda həyata keçirilən infrastruktur layihələri, iqtisadi və sosial inkişafdakı tendensiyalar, "yaşıl enerji" və "ağıllı yaşayış məntəqələri" kimi innovativ üsullar araşdırılıb. Eyni zamanda, insan kapitalının davamlı inkişafın əsas şərtlərindən biri kimi əhəmiyyəti işıqlandırılıb və insan resurslarının formalaşdırılması, təhsil və peşə təlimi sisteminin təkmilləşdirilməsi, dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlıq və rəqəmsal bacarıqların inkişafı məsələləri ətraflı şəkildə müzakirə olunub.

Açar sözlər: Dayanıqlı inkişaf, insan kapitalı, kadr potensialı, Böyük Qayıdış, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur.

Giriş

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpasından sonra yeni inkişaf dövrünə qədəm qoyub. Lakin regionda davamlı inkişafın təmin edilməsi prosesinə gəldikdə, həll edilməli olan bir sıra struktur çətinliklər mövcuddur. Əmək bazarının tələbləri ilə kadr hazırlığı sistemi arasında bacarıq uyğunsuzluğunun mövcudluğu, eləcə də səriştəli mütəxəssislərin çatışmazlığı aradan qaldırılmalı olan ən əhəmiyyətli çətinliklərdən biridir. Eyni zamanda, urbanizasiya meylləri ilə kənd yerlərinə qayıtma siyasəti arasında tarazlığın qorunması, eləcə də bölgədə uzun müddət fəaliyyət göstərə biləcək peşəkar işçilərin hazırlanması ilə bağlı narahatlıqlar aktuallığını qoruyub saxlayır. Həm Qarabağın, həm də Şərqi Zəngəzurun iqtisadi potensialını tam şəkildə reallaşdırma bilmə dərəcəsi, həm də davamlı inkişaf modelinin tətbiqinin səmərəliliyi bu məsələlərdən birbaşa təsirlənir. İnsan resurslarının mövcudluğu müasir dövrdə davamlı artımın əsas motivasiyaedici amillərindən biridir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yeni iqtisadi mühitinin yaradılması üçün yüksək ixtisaslı, innovativ düşüncə qabiliyyətinə malik və rəqəmsal bacarıqlara malik insan resurslarına böyük tələbat var. Bu işdə elmi unikallıq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərinin xüsusiyyətlərinə uyğun insan resurslarının idarə edilməsinə integrativ yanaşmanın əsaslandırılmasında, eləcə də regionun əmək bazarına uyğun bacarıq modelinin təklif edilməsindədir.

1. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda dayanıqlı inkişafın təmin olunması

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində həyata keçirilən "Böyük Qayıdış" strategiyası regionun mürəkkəb və uzunmüddətli inkişafına səbəb olmaq potensialına malikdir. Bu çərçivədə əsas məqsəd təkcə əhalinin qayıdışını təmin etmək deyil, həm də yüksək həyat standartları ilə xarakterizə olunan müasir və rəqəbatlı iqtisadi mühit yaratmaqdır. Davamlı artımı təmin etmək məqsədilə infrastrukturun tikintisi əsas və ilkin şərt kimi xidmət edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən genişmiqyaslı infrastruktur layihələri regional iqtisadi bərpanın təməlini təşkil edir. Bu məqsədlə, dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin birbaşa nəticəsi olaraq, hazırda yuxarıda qeyd olunan bölgələrdə müasir standartlara cavab verən yol şəbəkəsi qurulur (Əliyev İ., 2020).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə hava limanlarının, enerji və su infrastrukturunun tikintisi və "yaşıl enerji" layihələri təkcə bölgənin iqtisadi fəaliyyətinin artmasına töhfə vermir, həm də bölgənin həm ekoloji cəhətdən məsuliyyətli, həm də davamlı şəkildə inkişafı üçün zəmin yaradır.

Artıq konkret faktlar və nəticələr regionda "ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" layihələrinin həyata keçirilməsinin sosial rifahın təşviqi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb etdiyini sübut etmişdir. Ənənəvi yaşayış məntəqələrindən fərqli olaraq, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun ərazisində tətbiq olunan bu konsepsiya, sakinlərin həyat keyfiyyətini birlikdə artıran və bu ərazilərdə davamlı inkişafı təşviq edən rəqəmsal texnologiyalara, alternativ enerji mənbələrinə və yaradıcı idarəetmə sistemlərinə əsaslanır(UNDP,2022).

Sənaye parklarının yaradılması və turizm potensialının reallaşdırılması regionda iqtisadi şaxələndirməni gücləndirərək məşğulluğun, sahibkarlığın və əhalinin gəlirlərinin artmasına töhfə verir. Üstəlik, bərpa və inkişaf prosesi bölgəni müxtəlif təhlükələr və çətinliklərlə üzləşdirir. Ən əhəmiyyətli çətinliklərdən biri bölgədə ixtisaslı işçilərin uzunmüddətli saxlanmasıdır. Əsasən paytaxta və digər şəhərlərə yönəlmiş beyin axını bu məsələni daha da ağırlaşdırır. Bu baş verərkən, investisiyaların cəlb edilməsi və irimiqyaslı infrastruktur və sənaye layihələrinin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi prosesi ilə yanaşı, bir neçə risk də mövcuddur. Bazar şəraitindəki dalğalanmalar, siyasi qeyri-sabitlik ehtimalı və uzunmüddətli maliyyələşdirmənin təmin edilməsindəki çətinliklər risk yarada bilər. Bundan əlavə, regionda sosial-iqtisadi inkişaf tempinə bir neçə amil, o cümlədən münaqişədən sonrakı vəziyyətlərə xas olan təhlükəsizlik və investisiya mühiti ilə əlaqəli amillər təsir göstərə bilər.

Əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, müasir yaşayış şəraitinin yaradılması və təhsil və tibb müəssisələrinə çıxışın təmin edilməsi sosial inkişafın müəyyən edici xüsusiyyətləridir. Davamlılıq təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, ətraf mühitin qorunması və "yaşıl enerji" prinsiplərinin tətbiqi yolu ilə ekoloji komponent tərəfindən təmin edilir(*Yaşıl enerji zonası konsepsiyası və tətbiqi*. 2022). Bölgədə uzunmüddətli sabitliyin, iqtisadi dayanıqlığın və yüksək keyfiyyətli həyat tərzinin qurulması üçün şəraitin yaradılması bu üç istiqamətin eyni vaxtda və bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişafı yolu ilə əldə edilə bilər. Buna görə də Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilər kimi bərpa olunub və onlar həm innovativ, həm də davamlı inkişaf modeli olmaq potensialına malikdirlər. Davamlı inkişafın təmin edilməsində ən vacib amillərdən biri insan kapitalının yetişdirilməsidir ki, bu da müqayisə edilə bilən digər münaqişədən sonrakı bölgələrdə qəbul edilmiş yenidənqurma planlarında da göstərilir.

2. Dayanıqlı inkişafda kadr potensialının idarə edilməsinin rolu

Güclü insan kapitalı davamlı inkişafın əsas sütunlarından biridir və bu yanaşma Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə həyata keçirilən bərpa siyasətində aydın şəkildə özünü göstərir. Müasir iqtisadi modelin qurulması təkcə fiziki infrastrukturun mövcudluğu ilə deyil, həm də yüksək ixtisaslı, çevik və rəqəmsal bacarıqlara malik işçilərin mövcudluğu ilə mümkündür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və Dünya Bankının inkişaf hesabatlarına görə, insan kapitalının inkişafı uzunmüddətli iqtisadi artımın altmışdan yetmiş faizinə qədər məsuliyyət daşıyır. Kadr təminatı Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdəki təşəbbüslərə böyük fayda verəcək. Real həyatda azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən layihələr işçi qüvvəsinə yüksək tələbatı nümayiş etdirir. Məsələn, Ağdam Sənaye Parkında artıq fəaliyyət göstərən və fəaliyyət göstərməsi planlaşdırılan müəssisələr yüzlərlə sertifikatlı insan tələb edir. Park tam fəaliyyət göstərdikdə, rəsmi məlumatlarda göstərildiyi kimi, burada mindən çox daimi iş yerinin yaradılacağı gözlənilir. Bu inkişaf nəticəsində mühəndislik, texnologiya, logistika və idarəetmə sahələrində peşəkar kadrların hazırlanması tələb olunur(*Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf strategiyası*. 2022). Bundan əlavə, insan resurslarının idarə edilməsi ilə bağlı təhsil və peşə təlimi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün konkret təşəbbüslər həyata keçirilmişdir. Məsələn, son zamanlar hökumət təşəbbüsləri çərçivəsində Azərbaycan peşə təhsilinə ayrılan maliyyələşdirmənin həcmi artırılıb. Bu, Qarabağın tələblərinə uyğun olaraq tikinti, kənd təsərrüfatı, xidmət və texnologiya sektorlarında fərdlərin təliminin artmasına səbəb olub. Nəticədə, regionun münaqişədən sonrakı yenidənqurma və inkişaf fəaliyyətlərində ixtisaslı işçi qüvvəsinə

olan xüsusi ehtiyaclar ödənilib. Ali təhsil müəssisələri ilə əmək bazarı arasında əməkdaşlıq təşəbbüsləri tələbələrin praktik bacarıqlarını artıraraq onların işə qəbul imkanlarını genişləndirir. Bundan əlavə, tələbələrə "Təhsil-Sənaye Əməkdaşlığı" konsepsiyası çərçivəsində istehsal fəaliyyətlərində iştirak etmək imkanı verildikdə, əmək bazarına daha yüksək səviyyədə hazırlıqla qoşula bilirlər(*Peşə təhsilinin inkişafına dair Dövlət Proqramı*. 2019–2025). Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı sənayesi işçi qüvvəsinin təliminə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirir. Dronlar, sensor sistemləri və rəqəmsal monitorinq kənd təsərrüfatı sektoruna tətbiq edilən müasir texnologiyalardan bəziləridir ki, bu da yeni bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərə tələbatın artmasına səbəb olub. Müasir aqrotexnologiyaların istifadəsi göstərib ki, ixtisaslı işçilərin cəlb edilməsi ənənəvi metodlarla müqayisədə məhsuldarlığı iyirmi-otuz faiz artırır. Nəticə etibarilə, insan resurslarının effektiv yaradılması və idarə olunması Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda davamlı inkişafın əldə edilməsindən birbaşa asılıdır ki, bu da real layihələrin və statistik göstəricilərin bu nəticələri göstərməsi ilə sübut olunur. Regionun uzunmüddətli iqtisadi artımını təmin edəcək ən vacib amillər təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, peşə təliminin təkmilləşdirilməsi və praktik biliklərin genişləndirilməsidir.

"Dövlət-özəl tərəfdaşlığı" (DÖT) modeli Azərbaycanın həm dövlət, həm də özəl sektor əməkdaşlığında iştirak etməsinin əsas vasitəsidir. Məsələn, azad edilmiş ərazilərdə inkişaf etdirilən Ağdam Sənaye Parkı və Araz Vadisi İqtisadi Zonası bu cür əməkdaşlığın müstəsna nümunələridir. Bu bölgələrdə fəaliyyət göstərən özəl müəssisələr dövlətdən vergi güzəştləri və infrastrukturun təmin edilməsi şəklində maliyyə yardımı alırlar(World Bank, 2020-2025). Bunun müqabilində bu müəssisələr yerli əhali üçün məşğulluq imkanları yaratmağa və işçilərinin təhsilinə investisiya qoymağa kömək edir. Çox sayda müəssisə işçilərini işə götürməzdən əvvəl praktik bacarıqların inkişafını təşviq etmək məqsədilə daxili təlim proqramları ilə təmin edir. Bu əməkdaşlığın daha bir sübutunu təhsil sahəsində görmək olar. Buna misal olaraq, hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir sıra universitetlər, məsələn, ADA Universiteti və Azərbaycan Texniki Universiteti, təşəbbüslər irəli sürmək üçün kommersiya sektoru ilə əməkdaşlıq edir. Təcrübələr tələbələr üçün real həyatda praktik təcrübə qazanmaq və eyni zamanda dəyərli bacarıqlar qazanmaq üçün imkanlardır. Azərbaycan artıq sənayeləşmiş ölkələrdə çox yayılmış "ikili təhsil sistemi" ilə müqayisə edilə bilən və orada tətbiq olunmağa başlanan bu yanaşmanı tətbiq etməyə başlayıb. Elm və Texnologiya Departamenti (DOST), ASAN xidməti və bir çox digər dövlət qurumları tərəfindən təşkil edilən təlim və təcrübə proqramları daha bir konkret nümunədir. Bu proqramlarda iştirak etməklə gənclər iş bacarıqlarını təkmilləşdirir və işçi qüvvəsinə daha yaxşı hazırlaşa biləcəklər. Bu müddət ərzində Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi (SMEDA) sahibkarlar üçün təlim və mentorluq proqramlarının təşkilindən məsuldur. Bu proqramlar insan kapitalının inkişafına birbaşa təsir göstərir, çünki onlar sahibkarlara firma yaratmaq və idarə etmək maneələrini uğurla dəf etmək üçün lazım olan həyati bacarıq və biliklər verir(KOBİA, 2023). Rəqəmsal transformasiya konsepsiyası son dövrlərdə xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərib. Buna görə də, yuxarıda qeyd olunan konsepsiyalar sənaye parkları, təhsil-istehsal əməkdaşlığı, dövlət təşəbbüsləri və rəqəmsal idarəetmə metodları şəklində tətbiq olunur. Bu yanaşma Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda hazırlanmış yeni iqtisadi modelin ən vacib aspektlərindən biridir və regionun uzunmüddətli inkişafına töhfə verir.

Eyni zamanda, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda hazırda geniş bərpa və inkişaf layihələri həyata keçirildiyi üçün regionda çalışan mütəxəssislərin sosial təhlükəsizliyini və motivasiyasını təmin etmək son dərəcə vacibdir. Bu regionlarda davamlı inkişafın təmin edilməsi təkcə layihələrin icrası ilə deyil, həm də regionda bu layihələri həyata keçirən ixtisaslı şəxslərin uzunmüddətli fəaliyyəti ilə sıx bağlı olduğundan, davamlı inkişafı təmin etmək üçün bu layihələrin həyata keçirilməsi vacibdir. Dövlət tərəfindən "Böyük Qayıdış" proqramı çərçivəsində həyata keçirilən strategiyada vurğulanan prioritet sahələrdən biri sosial təminat problemləridir. Məsələn, Zəngilan rayonunun Ağal kəndində həyata keçirilən "ağıllı kənd" layihəsi çərçivəsində təkcə infrastruktur qurulmayıb, həm də müasir standartlara cavab verən yaşayış evləri tikilib və tam təchiz olunmuş mənzillər geri qayıdan əhaliyə

təqdim edilib(OECD,2025). Bu konsepsiya gələcəkdə digər şəhərlərdə də tətbiq olunacaq və mütəxəssislərin bölgədə daimi yaşaması üçün stimül yaradır.

Azad edilmiş ərazilərə mütəxəssisləri cəlb etmək üçün müxtəlif təşviq mexanizmləri tətbiq olunur. Bu mexanizmlərə vergi endirimləri, əmək haqqının artırılması və sosial təminat daxildir. Bununla belə, eyni zamanda, əhəmiyyətli infrastruktur layihələri və sənaye zonalarının yaradılması həm yeni iş yerlərinin yaradılmasına, həm də uzun müddət məşğulluğun təmin edilməsinə səbəb olur. Bu cür tədbirlər bu yerlərin mütəxəssislər üçün cəlbediciliyini daha da artırır və iqtisadiyyatın genişlənməsinə kömək edə bilər. Bundan əlavə, özəl sektor işçilərinə tibbi sığorta, nəqliyyat, mənzil şəraiti və digər güzəştlər daxil olmaqla əlavə sosial təminat paketləri təklif edir. Turizm və xidmət sektorunun inkişafı ilə sosial rifahın yaxşılaşdırılması arasında əlaqə mövcuddur. Şuşa, Laçın və Kəlbəcər kimi ərazilərdə inkişaf etdirilən turizm layihələrinin birbaşa nəticəsi olaraq yerli əhali yeni gəlir mənbələrinə çıxış əldə edir(Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf strategiyası. Bakı, 2022). Bu tendensiya təkcə iqtisadiyyata müsbət təsir göstərmir, həm də sosial sabitliyə müsbət təsir göstərir. Beləliklə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə bərpa və inkişaf layihələri ilə yanaşı, sosial təminat və motivasiya sistemlərinin tətbiqi işçilərin əraziyə cəlb olunmasına və onları uzun müddət orada saxlamasına kömək edir. "Böyük Qayıdış" prosesinin uğurla həyata keçirilməsi və bölgənin davamlı inkişafı hər iki sahədə mühüm rol oynayan bu metoddan əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənir.

3. Problemlər, çağırışlar və gələcək perspektivlər

Texniki irəliləyişlərin getdikcə artan yayılması ən çox narahatlıq doğuran digər bir məsələdir. Regionda "ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" ilə əlaqəli təşəbbüsləri müvafiq şəkildə həyata keçirmək üçün müasir texnologiyalardan istifadə etmək mütləqdir. Lakin bu proses lazımi bacarıqlara malik işçilərin çatışmazlığı səbəbindən çətinləşir. Bundan əlavə, əhəlinin əhəmiyyətli bir hissəsi qeyri-kafi rəqəmsal bacarıqlara malikdir ki, bu da onların bu proqramlarda iştirak etmək və onlardan faydalanmaq qabiliyyətinə mane olur. Bundan əlavə, bu texnikanın effektivliyi hər iki aspektdən asılıdır. Digər tərəfdən, gələcək illərdə əlavə genişlənmə üçün xeyli potensial imkanlar mövcuddur. "Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf üzrə Milli Prioritetlər" adlı sənədin məzmununa görə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin rəqəmsal iqtisadiyyatın və ixtiraçı texnologiyaların tətbiqi baxımından ən görkəmli bölgələrdən biri kimi ortaya çıxacağı gözlənilir(*Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər*". 2021).

Regionun rəqəbat qabiliyyətini, digər şeylərlə yanaşı, rəqəmsal xidmətlərin mövcudluğunu artırmaq, elektron idarəetmə sistemlərinin tətbiqi və innovasiyanı təşviq edən mühit yaratmaqla artırmaq olar. "Yaşıl enerji zonası" konsepsiyası, bölgənin bərpa olunan enerji mənbələri potensialının sadəcə ərazi daxilindən gələn enerjiyə olan ehtiyacı ödəməkdən kənara çıxdığına diqqət çəkir; bu, həmçinin regionun gələcəkdə enerji ixracı üçün perspektivlər təqdim edir. Bu, konsepsiyanın regionun sonrakı illərdə enerji ixrac edə biləcəyini nəzərdə tutması ilə əlaqədardır. Bu təşəbbüs iş yerlərinin yaradılmasına, investisiyaların cəlb edilməsinə və bərpa olunan enerji texnologiyasında innovasiyanın təşviqinə səbəb olub. Nəticədə, regionun strateji əhəmiyyətinin güclənməsinə töhfə verir ki, bu da öz növbəsində regionun iqtisadi dayanıqlılığının artırılmasına xidmət edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun davamlı inkişafa nail olmasını təmin etmək üçün insan resurslarının idarə olunması üçün metodik strategiyanın tətbiqi son dərəcə vacibdir. Bu baxış bucağını nəzərə alaraq, "davamlı inkişaf-insan resursları modeli" üç əsas komponentə istinad etməklə ifadə edilə bilər. Məktəb sistemi, əmək bazarı və dövlətin siyasəti bu kateqoriyaya aid olan komponentlərdir (Əliyeva R. 2021). Təhsil sistemi, dövlət siyasəti və əmək bazarının uzlaşdırılmış fəaliyyəti regionun tələblərinə uyğun ixtisaslı kadrların hazırlanmasını və onların effektiv məşğulluğunu təmin edərək dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edir.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi prosesi təhsil sistemi, əmək bazarı və dövlətin siyasəti arasında qarşılıqlı təsir nəticəsində yaranan insan resursları potensialından asılıdır. Bu komponentlərin inteqrasiyası nəticəsində ixtisaslı şəxslərin hazırlanmasına, həmin kadrların əmək bazarına effektiv inteqrasiyasına və nəticədə regionun sosial-iqtisadi inkişafına imkan verən şərait

yaradılır. Buna görə də mövcud çətinliklərin aradan qaldırılması və perspektivli perspektivlərin dəqiq qiymətləndirilməsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun gələcək inkişaf trayektoriyasının müəyyən edilməsində mühüm rol oynayan iki amildir.

Nəticə və təkliflər

Aparılan təhlillərin nəticələrinə görə, "Böyük Qayıdış" planı çərçivəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə həyata keçirilən müdaxilələr regionun hərtərəfli və uzunmüddətli inkişafına nail olmaq məqsədi ilə hazırlanmışdır. İqtisadiyyatın canlanması ilk növbədə aşağıdakı amillərdən asılıdır: infrastrukturun bərpası, "ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" layihələrinin həyata keçirilməsi, sənaye parklarının yaradılması və turizm potensialının reallaşdırılması. Eyni zamanda, "yaşıl enerji" yanaşması və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi regionda ekoloji və innovativ inkişaf modeli qurmaq üçün bir şans yaradır. Eyni zamanda, bu inkişafın davamlılığı birbaşa insan resurslarının potensialının həcmindən və onların idarə olunması üsulundan asılıdır. Regionda uzunmüddətli sabitliyin ən vacib meyarları əmək bazarının tələblərinə cavab vermək üçün təhsil sistemində edilməsi lazım olan düzəlişlər, dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və mütəxəssislər üçün sosial təminatın yaxşılaşdırılmasıdır. Bu amilləri nəzərə alaraq, aşağıdakı təkliflərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

- Region peşə təhsili sistemini daha da təkmilləşdirməli və müəyyən etdiyi əsas sahələrə uyğun olaraq ixtisaslaşmış kadr hazırlığını gücləndirməlidir. Dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlıq səviyyəsini artırmaq və təhsil müəssisələri ilə sənaye parkları arasında əlaqələri gücləndirmək ki, bu da müvafiq təlim proqramlarının hazırlanması üçün zəruri olan resursların və təcrübənin paylaşılmasını asanlaşdıracaq.
- İşçi qüvvəsini müasir iqtisadiyyatın tələblərinə daha yaxşı hazırlamaq üçün rəqəmsal bacarıqların inkişafı üçün ixtisaslaşmış təlim proqramları hazırlanmalı və yeni yanaşmalar təşviq edilməlidir. Bu, xüsusilə kodlaşdırma, məlumatların təhlili və rəqəmsal marketing kimi sahələrdə vacibdir.
- İstedadları cəlb etmək və saxlamaq üçün regionda çalışan mütəxəssislər üçün sosial təminat, mənzil və təşviq prosedurları daha da gücləndirilməlidir. Bu, bu mütəxəssislərin peşələrində uğur qazanmaq üçün lazımi yardımı təmin edəcəkdir.
- Gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətində iştirakını təşviq etmək üçün mentorluq, maliyyələşdirmə imkanları və şəbəkələşmə tədbirlərinə çıxış təmin edən innovasiya və startap ekosisteminin formalaşdırılması həyata keçirilməlidir.
- Regionda iqtisadi artımı artırmaq, yeni texnologiyalar cəlb etmək və iş imkanları yaratmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlığın və xarici investisiyaların daha geniş şəkildə genişləndirilməsi təmin edilməlidir.

Bu söylərin nəticəsi olaraq, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə tətbiq edilən siyasət təkcə bərpa etməyə deyil, həm də uzunmüddətli, davamlı və rəqəbatədavamlı inkişaf modelinin qurulmasına xidmət edir. Bu model gənc sahibkarları innovativ fəaliyyətlərlə məşğul olmağa və digər ölkələrdən investisiyalar cəlb etməyə təşviq edir və bununla da regionda iqtisadi diversifikasiyanı və dayanıqlığı təmin edəcək canlı startap ekosisteminin inkişaf etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Bakı, 2021, 32 s.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf strategiyası. Bakı, 2022, 85 s.
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Peşə təhsilinin inkişafına dair Dövlət Proqramı. Bakı, 2019–2025, 54 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi. Yaşıl enerji zonası konsepsiyası və tətbiqi. Bakı, 2022, 48 s.

5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (UNDP). Sustainable Development Goals Report. New York, 2022, 64 p.
6. Əliyev İ. Qarabağın bərpası və inkişafı: yeni iqtisadi model. Bakı: Azərneşr, 2022, 210 s.
7. Əliyeva R. Dayanıqlı inkişaf və insan kapitalının idarə olunması. Bakı: Elm və Təhsil, 2021, 185 s.
8. KOBİA. Kiçik və orta biznesin inkişafı üzrə illik hesabat. Bakı, 2023, 76 s.
9. OECD. Skills Strategy Report: Building a Skilled Workforce. Paris, 2025, 120 p.
10. World Bank. Human Capital Project Report. Washington DC, 2020-2025, 98 p.

AZƏRBAYCANDA REGIONAL SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF STRATEGİYASI

Fərid Barat oğlu Çələbiyev
magistrant

Mingəçevir Dövlət Universiteti
feridcelebi11@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda regional sahibkarlığın inkişaf strategiyasının nəzəri və praktik əsasları, bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət siyasətinin əsas mexanizmləri və onun sosial-iqtisadi nəticələri tədqiq edilmişdir. Araşdırmanın əsas məqsədi regional sahibkarlığın inkişafını şərtləndirən başlıca amilləri müəyyənləşdirmək, bu sahədə formalaşdırılmış institusional və hüquqi çərçivəni təhlil etmək, habelə regional sahibkarlığın məşğulluq, gəlir artımı, yerli istehsalın genişlənməsi, iqtisadi fəallığın yüksəlməsi və sosial rifahın yaxşılaşmasına təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Tədqiqat prosesində müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, normativ-hüquqi sənədlərin təhlili, statistik məlumatların şərh və analitik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda regional sahibkarlığın inkişafı üzrə qəbul olunmuş strateji sənədlər, dövlət proqramları, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi mexanizmləri, KOB evləri, rəqəmsallaşma təşəbbüsləri və infrastruktur layihələri regionlarda biznes mühitinin yaxşılaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Eyni zamanda, maliyyə resurslarına çıxışın məhdudluğu, qeyri-formal rəqabət, ixtisaslı kadr çatışmazlığı və rəqəmsal transformasiyanın qeyri-bərabər səviyyəsi regional sahibkarlığın inkişafını məhdudlaşdıran əsas problemlər kimi qiymətləndirilmişdir. Nəticə etibarilə əsaslandırılmışdır ki, regional sahibkarlığın inkişafı Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, regional balanslı inkişafın təmin olunması və sosial-iqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə regional sahibkarlıq siyasətinin daha səmərəli təşkili üçün bir sıra elmi-praktik təkliflər də irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: regional sahibkarlıq, inkişaf strategiyası, sosial-iqtisadi nəticələr, regional inkişaf, qeyri-neft sektoru, KOB-lar, dövlət dəstəyi

Giriş

Azərbaycanda regional sahibkarlığın inkişafı son illərdə iqtisadi siyasətin əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bunun əsas səbəbi ölkə iqtisadiyyatının uzun müddət enerji gəlirlərindən yüksək asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, regionlararası inkişaf fərqlərinin yumşaldılması və məşğulluğun daha dayanıqlı əsasda artırılması zərurətidir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın, inklüziv cəmiyyətin və balanslı regional inkişafın təminini dövlət strategiyasının mərkəzinə çıxarmış, bunun davamı olaraq 2022–2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası hazırlanmışdır [3].

Eyni zamanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə 2019–2023-cü illər Dövlət Proqramı regional iqtisadi fəallığın artırılması, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, investisiyaların cəlbə və yerli sahibkarlığın stimullaşdırılması üçün əsas çərçivə rolunu oynamışdır.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, regional sahibkarlıq artıq yalnız lokal biznes fəaliyyəti deyil, həm də sosial sabitliyin, ərazi məşğulluğunun, gəlir mənbələrinin diversifikasiyasının və daxili bazarın dərinləşməsinin mühüm institusional dayacağı kimi çıxış edir. OECD və EBRD-nin 2024-cü il qiymətləndirməsi göstərir ki, Azərbaycan son illərdə KOB siyasətinin institusional çərçivəsini gücləndirmiş, rəqəmsallaşma və xidmət əlçatanlığı istiqamətində irəliləyiş əldə etmişdir, lakin regionlar üzrə xidmətlərin dərinliyi, monitoring mexanizmləri və innovasiya yönümlü dəstək alətlərinin səmərəliliyi baxımından hələ də boşluqlar qalır.

Dünya Bankının 2024-cü il Müəssisə Sorğusu da biznes mühitində vergi dərəcələri, qeyri-formal sektor təcrübələri, ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığı və maliyyəyə çıxış kimi maneələrin aktual olaraq qaldığını göstərir. Bu isə regional sahibkarlığın inkişaf strategiyasının təkə genişlənmə deyil, keyfiyyət transformasiyası məntiqi ilə qurulmasını tələb edir [5].

Elmi problem ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda regional sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə mühüm hüquqi və institusional baza formalaşsa da, bu siyasətin sosial-iqtisadi nəticələrinin hansı mexanizmlərlə yarandığı, regionlar üzrə fərqləndiyi və hansı sahələrdə daha yüksək multiplikativ təsir verdiyi sistemli şəkildə izah edilməlidir. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda regional sahibkarlığın inkişaf strategiyasının əsas komponentlərini müəyyənləşdirmək, onun iqtisadi və sosial nəticələrini təhlil etmək, mövcud institusional mexanizmlərin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmə istiqamətlərini əsaslandırmaqdır. Mövcud ədəbiyyat və siyasət sənədləri göstərir ki, ölkədə sahibkarlığın inkişafı üzrə yanaşma getdikcə daha çox KOB-ların hüquqi müdafiəsi, vahid xidmət platformaları, rəqəmsal transformasiya, klaster yanaşması və regional bazar əlçatanlığı üzərində qurulur. 2022-ci ildə qəbul edilmiş “Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında” Qanun da bu sahədə dəstək formalarını və metodlarını ayrıca normativ əsasda sistemləşdirmişdir.

Material və metodlar

Tədqiqatda əsasən keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarının kombinasiyasından istifadə edilmişdir. Nəzəri hissədə müqayisəli təhlil, institusional yanaşma, normativ-hüquqi mənbələrin şərhə və siyasət sənədlərinin məzmun analizi tətbiq olunmuşdur. Empirik bazanı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiq etdiyi strateji sənədlər, İqtisadiyyat Nazirliyinin regional inkişaf proqramları, KOBİA-nın fəaliyyət göstəriciləri, Dövlət Statistika Komitəsinin KOB meyarları və beynəlxalq qurumların hesabatları təşkil edir. Bu yanaşma regional sahibkarlığın inkişafını həm milli siyasət kontekstində, həm də beynəlxalq müqayisəli çərçivədə dəyərləndirməyə imkan verir.

Metodoloji olaraq tədqiqat üç xətt üzrə qurulmuşdur. Birinci xətt normativ-institusional təhlildir; burada regional sahibkarlığın inkişafına təsir edən prioritet sənədlər, dövlət proqramları, qanunvericilik və KOB siyasətinin təşkilatı infrastrukturunu araşdırılmışdır. İkinci xətt statistik-təsviri təhlildir; burada biznes mühiti, xidmət əlçatanlığı, maliyyəyə çıxış, qeyri-formal rəqabət, vergi yükü və rəqəmsallaşma ilə bağlı mövcud göstəricilər şərh edilmişdir.

Üçüncü xətt isə analitik interpretasiyadır; bu mərhələdə əldə olunan nəticələr regional sosial-iqtisadi təsirlərlə əlaqələndirilmiş, sahibkarlığın məşğulluq, yerli gəlir bazası, bazar dərinliyi və ərazi dayanıqlığı baxımından rolu qiymətləndirilmişdir. OECD-nin rəqəmsallaşma üzrə tövsiyələri, Dünya Bankının regional bağlantı və bazara çıxış yanaşmaları, həmçinin KOB evləri modelinin institusional səmərəliliyi bu interpretasiyanın nəzəri dayaqlarını gücləndirmişdir.

Nəticələr

Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanda regional sahibkarlığın inkişaf strategiyası son illərdə daha sistemli xarakter almışdır. Strategiyanın ilk mühüm elementi hüquqi və institusional çərçivənin güclənməsidir. “Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında” Qanun dövlət dəstəyinin formalarını normativ əsasda müəyyənləşdirmiş, KOB-ların inkişafına yönələn proqram, prosedur və alətləri vahid hüquqi sahədə toplamışdır. Eyni zamanda Nazirlər Kabinetinin

meyarlarına əsasən mikro sahibkarlar 1–10 işçi və illik gəliri 200 min manata qədər, kiçik sahibkarlar 11–50 işçi və 3 milyon manata qədər, orta sahibkarlar isə 51–250 işçi və 30 milyon manata qədər gəlir meyarı ilə müəyyən edilir. Bu təsnifat dəstək alətlərinin ünvanlılığını artırmaq baxımından vacibdir [1].

İkinci mühüm nəticə odur ki, regional sahibkarlığın dəstəklənməsi artıq yalnız kredit və güzəşt mexanizmləri ilə məhdudlaşmır, xidmət infrastrukturunu və “one-stop-shop” modeli ön plana çıxır. KOB evləri sahibkarlara dövlət və özəl xidmətlərin vahid məkanda təqdim olunması üçün yaradılmışdır və hazırda Bakı, Xaçmaz və Yevlaxda fəaliyyət göstərir. 2024-cü ildə bu model OECD-nin OPSI platformasında innovativ dövlət idarəetməsi nümunəsi kimi tanınmışdır. Təkcə 2024-cü ilin ilk yarısında Bakı KOB evində 157 940 xidmət göstərilmiş, ümumilikdə isə həmin il ərzində Bakı, Xaçmaz və Yevlax KOB evlərində sahibkarlara təxminən 300 min xidmət təqdim olunmuşdur. Bu fakt regional sahibkarlıq siyasətində fiziki əlçatanlıq, prosedur sadələşməsi və əməliyyat xərclərinin azaldılması baxımından real institusional irəliləyiş olduğunu göstərir [2].

Üçüncü nəticə ondan ibarətdir ki, regional sahibkarlığın inkişafı üçün infrastruktur və bazara çıxış amili həlledici olaraq qalır. Dünya Bankının Regional Bağlantı və İnkişaf Layihəsi təhlükəsiz, səmərəli və iqlimə davamlı nəqliyyat əlaqələrinin və bazar əlçatanlığının yaxşılaşdırılmasını hədəfləyir. Layihə çərçivəsində 70 km yolun bərpası və hədəf icmalarda 300 üzvə mikro biznesə başlamaq üçün təlim və məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi, onların azı yarısının qadınlardan ibarət olması nəzərdə tutulmuşdur. Bu, regional sahibkarlığın yalnız müəssisə səviyyəsində deyil, yerli icma, qadın məşğulluğu və sosial daxilolma müstəvisində də dəyər yaratdığını göstərir.

Dördüncü nəticə isə problemlər blokuna aiddir. Dünya Bankının 2024-cü il Müəssisə Sorğusuna görə, Azərbaycanda firmaların ən böyük biznes mühiti maneəsi kimi vergi dərəcələrini göstərənlərin payı 40 faizdir; bunu qeyri-formal sektor təcrübələri 16 faiz, ixtisasca yetərinə hazırlıqlı olmayan işçi qüvvəsi 9 faiz, maliyyəyə çıxış isə 8,4 faizlə izləyir. Eyni sorğuda qeyd olunur ki, firmaların 16 faizi qeyri-formal müəssisələrlə rəqabət etdiyini bildirir. Bu məlumatlar göstərir ki, regional sahibkarlığın inkişafında əsas məhdudiyyət yalnız kapital çatışmazlığı deyil; tənzimləmə yükü, kölgə iqtisadiyyatı, insan kapitalı və institusional keyfiyyət də həlledici maneələr sırasındadır [4].

Beşinci nəticə rəqəmsallaşma ilə bağlıdır. OECD qeyd edir ki, Azərbaycan 2015-ci ildən etibarən KOB-lar üçün əməliyyat və tənzimləmə mühitinin yaxşılaşdırılması, KOBİA və İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi kimi strukturların yaradılması hesabına irəliləyiş əldə etmişdir. Bununla belə, qeyri-İKT sektorlarında fəaliyyət göstərən KOB-ların rəqəmsal transformasiyası hələ də geri qalır və dəstək xidmətlərinin spektri məhduddur. OECD/EBRD 2024 hesabatında da Azərbaycanın KOB-ların rəqəmsallaşması üzrə institusional çərçivə alt-indikatorunda 4,05 bal topladığı, lakin strategiyalararası koordinasiya, daha inkişaf etmiş dəstək alətləri və nəticəyönlü monitoring ehtiyacının qaldığı vurğulanır.

Müzakirə

Əldə olunmuş nəticələr göstərir ki, Azərbaycanda regional sahibkarlığın inkişaf strategiyası tədricən ənənəvi “subsidiya və inzibati təşviq” modelindən “institusional xidmət + rəqəmsallaşma + bazara çıxış + ərazi balans” modelinə keçir. Bu dəyişiklik təsadüfi deyil. Çünki regional sahibkarlıq yalnız yeni müəssisə yaratmaq məsələsi deyil; o, yerli tədarük zəncirlərinin formalaşması, əmək bazarının lokal sabitləşməsi, daxili miqrasiyanın yumşaldılması, vergi bazasının genişlənməsi və sosial rifahın məkan üzrə daha ədalətli bölüşdürülməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan KOB evləri, klasterlər üzrə normativ çərçivə və regional proqramlar inzibati prosedurları sadələşdirən, sahibkar üçün tranzaksiya xərclərini azaldan və dövlətlə biznes arasında məsafəni qısaldan vasitələr kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bununla yanaşı, mövcud strategiyanın tam səmərə verməsi üçün bir sıra struktur problemlərin həlli vacibdir. Birincisi, regional sahibkarlığın nəticələri yalnız qeydiyyatla alınmış müəssisələrin sayı ilə ölçülməməlidir; məhsuldarlıq, sağqalma müddəti, yerli əlavə dəyər, ixrac potensialı, qadın və gənc sahibkarlığı, həmçinin rayonlar üzrə sektor diversifikasiyası kimi

indikatorlar daha vacibdir. İkincisi, vergi dərəcələri və qeyri-formal sektorla bağlı narahatlıqlar göstərir ki, bərabər rəqabət mühiti tam formalaşmayıb [6].

Üçüncüsü, ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığı regional sahibkarlığın keyfiyyət artımını ləngidir; deməli, sahibkarlıq strategiyası peşə təhsili, yerli universitetlər, aqrotexniki və sənaye bacarıqları ilə əlaqələndirilməlidir. Dördüncüsü, rəqəmsallaşma üzrə təşviqlər yalnız startaplara deyil, ənənəvi kənd təsərrüfatı, emal, logistika, turizm və xidmət sahələrində fəaliyyət göstərən regional KOB-lara da yönəlməlidir. Bu yanaşma OECD-nin Azərbaycana dair tövsiyələri ilə də üst-üstə düşür [7].

Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə Azərbaycan institusional quruculuq və vahid xidmət modeli baxımından əhəmiyyətli irəliləyiş göstərsə də, innovasiya yönümlü regional sahibkarlıq ekosisteminin dərinləşdirilməsi hələ növbəti mərhələnin vəzifəsi olaraq qalır. OECD/EBRD hesabatında innovasiya siyasəti üzrə qeyd olunur ki, Azərbaycanda innovasiya məsələləri geniş sosial-iqtisadi strategiyalara daxil edilsə də, KOB innovasiyasına xüsusi fokuslanmış, əməli fəaliyyət planları ilə dəstəklənən ayrıca çərçivə zəifdir.

Bu isə regionlarda yüksək əlavə dəyər yaradan, texnologiya mənimsəyən və ixrac qabiliyyətinə malik sahibkarlıq subyektlərinin sayının arzu olunan tempdə artmamasına səbəb ola bilər. Ona görə də gələcək strategiya sadəcə sahibkarlığın sayını artırmağa deyil, onun məhsuldarlığını, texnoloji səviyyəsini və bazar integrasiyasını yüksəltməyə yönəlməlidir.

Yekun nəticə

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda regional sahibkarlığın inkişaf strategiyası son illərdə daha aydın hüquqi baza, daha güclü institusional dəstək və daha geniş regional xidmət infrastrukturunu ilə xarakterizə olunur. “Azərbaycan 2030” Milli Prioritetləri, 2022–2026 sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası, 2019–2023 regionların inkişafı Dövlət Proqramı, KOB-ların inkişafı haqqında Qanun və KOB evi modeli birlikdə regional sahibkarlığın inkişafı üçün çoxpilləli siyasət çərçivəsi formalaşdırmışdır. Bu çərçivənin sosial-iqtisadi nəticələri məşğulluğun dəstəklənməsi, regionlarda iqtisadi fəallığın artması, bazara çıxış imkanlarının genişlənməsi, qadın və icma əsaslı təşəbbüslərin təşviqi, dövlət xidmətlərinə çıxışın sadələşdirilməsi və yerli inkişaf potensialının canlanması ilə ifadə olunur.

Bununla belə, strategiyanın tam effektivliyi üçün bir neçə istiqamətdə təkmilləşdirmə zəruridir: regionlar üzrə diferensial siyasət alətlərinin hazırlanması, maliyyə və zamanət mexanizmlərinin dərinləşdirilməsi, qeyri-formal rəqabətin azaldılması, peşə və sahibkarlıq bacarıqlarının yerli iqtisadi ixtisaslaşma ilə uzlaşdırılması, KOB-ların rəqəmsal transformasiyası üçün məqsədli proqramların genişləndirilməsi və nəticəyönlü monitoring sisteminin qurulması.

Elmi baxımdan bu tədqiqat göstərir ki, regional sahibkarlıq iqtisadi artımın periferik elementi deyil, Azərbaycanda balanslı inkişaf modelinin mərkəzi sütunlarından biridir. Praktiki baxımdan isə regional sahibkarlığın gücləndirilməsi uzunmüddətli perspektivdə qeyri-neft artımının dayanıqlığını, sosial rifahın ərazi üzrə daha tarazlı bölgüsünü və milli iqtisadiyyatın şoklara davamlılığını artırmaq potensialına malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Aliyev, J. (2023). *Development prospects of tourism entrepreneurship in regional economic districts*.
2. Baptista, R., Escária, V., & Madruga, P. (2008). Entrepreneurship, regional development and job creation: The case of Portugal. *Small Business Economics*, 30(1), 49–58. .
3. Guliyev, H. (2020). *The necessity for development of SMEs in Azerbaijan economy*. Conference paper, Moscow.
4. Hasanova, J. (2021). An analysis of SMEs market in history of Azerbaijan. *SHS Web of Conferences*, 129, 09006.
5. Ibadoghlu, G. (2022). An assessment of socio-economic development strategy for 2022–2026 of the Republic of Azerbaijan. *SSRN Electronic Journal*.

6. Mammadov, N. (2017). *The growth of small and medium enterprises: A study on the Azerbaijan Republic market* [Master's thesis, University of Brescia].
7. Zhakupov, Y. K., Berzhanova, A. M., Mukhanova, G. K., Baimbetova, A. B., et al. (2022). The impact of entrepreneurship on the socio-economic development of regions. *Business Strategy and Development*, 6(1), 13–19.

HEYDƏR ƏLİYEVİN RƏHBƏRLİYİ DÖVRÜNDƏ İQTİSADI İDARƏETMƏDƏ İNSTITUSIONAL İSLAHATLAR

Elmir Sevindik oğlu Rüstəmov

magistrant

elmir.rustamov.bim25@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyevin ikinci rəhbərlik dövrü (1993-2003) ərzində Azərbaycanda iqtisadi idarəetmənin institusional çərçivəsinin formalaşması prosesi sistemli şəkildə tədqiq edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi həmin dövrdə həyata keçirilən institusional islahatların mahiyyətini, başlıca istiqamətlərini, mərhələlərini və sosial-iqtisadi nəticələrini kompleks şəkildə araşdırmaqdır. Müəllif bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlət idarəetmə strukturlarının yenidən qurulması, əmlak hüquqlarının qorunması mexanizmlərinin yaradılması, maliyyə-büdcə sisteminin modernləşdirilməsi, özəlləşdirmə siyasətinin hüquqi tənzimlənməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və neft gəlirlərinin idarə olunması sahəsindəki institusional dəyişiklikləri ardıcıl şəkildə təhlil edir. Tədqiqat göstərir ki, bu dövrdə formalaşdırılmış institusional əsaslar Azərbaycanın sonrakı dinamik iqtisadi inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Neft sektorunun idarə olunmasında tətbiq edilən "Əsrin Müqaviləsi" modeli transmilli institusional əməkdaşlığın uğurlu nümunəsi kimi beynəlxalq iqtisadiyyat ədəbiyyatında layiqli yerini tutmuşdur. Məqalədə həmçinin Dövlət Neft Fondunun yaradılmasının strateji əhəmiyyəti, sahibkarlıq mühitinin formalaşması, iqtisadi qanunvericiliyin inkişafı və sosial-iqtisadi nəticələr müfəssəl şəkildə işıqlandırılır.

Açar sözlər: institusional islahatlar, iqtisadi idarəetmə, Heydər Əliyev, bazar iqtisadiyyatı, neft strategiyası.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etməsi ölkə üçün həm tarixi fürsət, həm də ciddi sınaq oldu. Sovet iqtisadi sisteminin dağılması, işğal nəticəsində yaranmış qaçqın-köçkün problemi, müharibə şəraiti və siyasi qeyri-sabitlik fonunda ölkə dərin iqtisadi böhranla üzləşdi. 1993-cü ilə qədər ümumi daxili məhsul 60%-dən çox azalmış, inflyasiya nəzarətsiz şəkildə böyümüş, dövlət büdcəsi dərin kəsirə düşmüşdü. Belə mürəkkəb bir şəraitdə 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev iqtisadi idarəetmənin yenidən qurulması üzrə ardıcıl, sistemli və uzaqgörən islahatlar proqramını həyata keçirməyə başladı [1].

Müasir iqtisadiyyat elminin görkəmli nümayəndəsi Douglass North institusional dəyişiklikləri iqtisadi inkişafın əsas sürücü qüvvəsi hesab edir. Onun fikrincə, cəmiyyətdə mövcud olan formal qaydalar, qeyri-formal normalar və onların icra mexanizmləri birgə götürüldükdə iqtisadi inkişafın institusional matrisini formalaşdırır [4]. Bu nəzəri çərçivədən baxıldıqda, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən islahatların miqyası və əhatə dairəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Mövzunun aktuallığı bir neçə mühüm amillə şərtlənir. Birincisi, institusional islahatlar hər hansı bir ölkənin uzunmüddətli iqtisadi inkişafının əsas determinantları sırasındadır. İkincisi, Azərbaycanın keçid iqtisadiyyatı təcrübəsi digər ölkələr üçün müqayisəli araşdırma baxımından əhəmiyyətli nümunə təşkil edir. Üçüncüsü, müasir iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında tarixi institusional miras uğurlu qərarlar qəbul etmək üçün zəruri zəmindir [5].

Tədqiqatın məqsədi 1993-2003-cü illər ərzində Azərbaycanda həyata keçirilən institusional islahatların sistemli təhlilini aparmaq, onların istiqamətlərini, mərhələlərini, əsas xüsusiyyətlərini və nəticələrini müəyyən etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur: dövlət idarəetmə strukturlarının yenidən qurulması prosesini araşdırmaq; maliyyə-büdcə sistemindəki islahatları təhlil etmək; özəlləşdirmə prosesinin institusional əsaslarını öyrənmək; neft sektorunun idarəetmə modelini qiymətləndirmək; islahatların sosial nəticələrini müəyyənləşdirmək.

Ədəbiyyat icmal göstərir ki, Azərbaycanın institusional islahatları mövzusu bir sıra yerli və xarici tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. İ. Həsənov [2] keçid iqtisadiyyatı kontekstində dövlət idarəetməsinin transformasiyasını ətraflı araşdırmış, R. Mehdiyev [3] siyasi-iqtisadi aspektdən həmin dövrün xüsusiyyətlərini müfəssəl təhlil etmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondu [6] və Dünya Bankının [7] hesabatları isə islahatların beynəlxalq qiymətləndirilməsi baxımından mühüm mənbə rolunu oynamışdır. Bununla belə, mövcud tədqiqatlarda institusional yanaşma çərçivəsindən kompleks təhlil aparılması baxımından boşluqlar qalmaqdadır.

Material və metodlar

Tədqiqatda keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının kombinasiyasından istifadə edilmişdir. Əsas metodoloji yanaşma kimi müasir institusional iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin analitik çərçivəsi — o cümlədən D. Nortun institusional dəyişiklik konsepsiyası, O. Williamsonun transaksiya xərcləri nəzəriyyəsi — seçilmişdir [4]. Bu yanaşma institusional islahatların müəyyən bir tarixi kontekstdə öyrənilməsinə, onların iqtisadi, siyasi və sosial amillərlə qarşılıqlı əlaqəsinin aşkara çıxarılmasına imkan yaradır.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı metodlardan sistemli şəkildə istifadə edilmişdir: tarixi-müqayisəli təhlil metodu, statistik məlumatların işlənməsi, normativ-hüquqi aktların analizi, ekspert qiymətləndirmələrinin sistemləşdirilməsi, müqayisəli institusional analiz. Tarixi-müqayisəli metod islahatların ardıcılığını və daxili məntiqini aşkara çıxarmaq; statistik metodlar isə makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasını qiymətləndirmək baxımından tətbiq edilmişdir.

İstifadə olunan materiallar arasında Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya aktları, qanunlar, fərman və sərəncamlar, dövlət statistika orqanlarının rəsmi məlumatları, Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycana dair ölkə hesabatları, habelə yerli tədqiqatçıların elmi monoqrafiya və məqalələri əsas yer tutur [5].

Tədqiqat dövrü kimi 1993-2003-cü illər götürülmüşdür — bu zaman kəsiyi Heydər Əliyevin ikinci Prezidentlik dövrü ilə tam üst-üstə düşür. Müqayisəli analiz üçün isə MDB ölkələrinin, ilk növbədə Qazaxıstan, Gürcüstan və Ukrayna kimi oxşar keçid iqtisadiyyatlarının institusional islahat modelləri paralel şəkildə araşdırılmışdır. Bu müqayisə Azərbaycan modelinin özünəməxsus cəhətlərini daha qabarıq şəkildə ortaya qoymağa imkan vermişdir [7].

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 1993-2003-cü illərdə Azərbaycanda institusional islahatlar bir neçə əsas istiqamət üzrə ardıcıl şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu islahatlar öz miqyasına, əhatə dairəsinə və nəticələrinə görə Azərbaycan tarixinin ən böyük iqtisadi transformasiya dövrünü əks etdirir.

Birinci istiqamət — dövlət idarəetmə strukturlarının köklü şəkildə yenidən qurulmasıdır. 1994-1996-cı illərdə nazirlik sistemi əsaslı surətdə islahat edildi, bürokratik aparatın effektivliyi artırıldı. İqtisadiyyat Nazirliyi planlaşdırma funksiyalarından bazar tənzimlənməsi funksiyalarına keçid etdi [1]. Bu islahat çərçivəsində 47 dövlət idarəetmə qurumunun funksiyaları yenidən müəyyənləşdirildi, onlar arasında funksional üst-üstə düşmələr aradan qaldırıldı. Antiinhisar siyasəti sahəsində müstəqil dövlət orqanı yaradıldı; lisenziyalasdırma sistemi sadələşdirildi. Bu tədbirlər idarəetmə xərclərini azaltmaqla yanaşı, iqtisadi fəaliyyətin şəffaflığını da artırdı.

İkinci istiqamət — maliyyə-büdcə sisteminin modernləşdirilməsidir. 1995-ci ildə yeni Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi, Milli Bankın müstəqil statusunun gücləndirilməsi, büdcə kəsirinin tənzimlənməsinə yönəlik tədbirlər mühüm institusional baza formalaşdırdı [2]. Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə birgə hazırlanan stabilləşdirmə proqramı çərçivəsində inflyasiya 1994-cü ildəki rekord

1664%-dən 1997-ci ildə 0,4%-ə, 2003-cü ildə isə 2,2%-ə endirildi [6]. Manatın məzənnəsi sabitləşdi, valyuta ehtiyatları əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Bank sisteminin tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun prudensial normalar tətbiq edildi, bank nəzarəti gücləndirildi.

Üçüncü istiqamət — özəlləşdirmə prosesinin institusional əsaslarının yaradılmasıdır. 1995-ci ildə qəbul edilən "Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında" Qanun bu sahədə hüquqi çərçivəni müəyyənləşdirdi [2]. Birinci özəlləşdirmə proqramı (1995-2000) çərçivəsində 29.000-dən artıq kiçik müəssisə özəl sektora verildi, bu da əhalinin geniş kütlələrini mülkiyyətçiliyə cəlb etdi. İkinci mərhələdə isə orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi üçün tender sistemi tətbiq edildi. Əmlak hüquqlarının qorunması sahəsində məhkəmə sisteminin müstəqilliyi gücləndirildi, notariat xidmətləri yenidən təşkil olundu [3].

Dördüncü istiqamət — neft sektorunun idarə olunmasında yeni institusional modelin formalaşdırılmasıdır. 1994-cü ilin sentyabrında imzalanan "Əsrin Müqaviləsi" Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) ilə dünya neft korporasiyaları arasında transmilli konsorsiumun yaradılmasına hüquqi əsas qoydu [3]. Bu müqavilə çərçivəsində 13 ölkənin 20-dən artıq şirkəti Azərbaycan neft yataqlarının işlənilməsinə cəlb edildi. "Çıxarılan nefti bölüşdürün" (production sharing agreement) modelinin tətbiqi neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə axınını institusional cəhətdən təmin etdi [4].

Beşinci istiqamət — Dövlət Neft Fondunun yaradılmasıdır. 1999-cu ildə Prezident fərmanı ilə yaradılan Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu (SOFAZ) neft gəlirlərinin uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə yönəldilməsi üçün effektiv institusional mexanizm kimi fəaliyyətə başladı [5]. Fond beynəlxalq şəffaflıq standartlarına əsaslanaraq fəaliyyət göstərdi; müstəqil audit aparıldı; resursların uzunmüddətli perspektiv üçün qorunub saxlanması prinsipinə riayət edildi. Bu mexanizm beynəlxalq ekspertlər tərəfindən "resurs lənəti" probleminin qarşısını almağa yönəlmiş ən uğurlu institusional həllərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir [7].

Altıncı istiqamət — sahibkarlıq mühitinin formalaşmasıdır. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirildi: 2001-ci ildə "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Qanun qəbul edildi, vahid dövlət reyestri sistemi yaradıldı, lisenziyalasdırma tələbləri sadələşdirildi. Bu tədbirlər nəticəsində ölkədə qeydiyyatdan keçmiş sahibkarlıq subyektlərinin sayı 1995-ci illə müqayisədə 2003-cü ilə qədər üç dəfədən çox artdı [2].

Müzakirə

Əldə edilmiş nəticələrin dərin təhlili göstərir ki, həmin dövrdə həyata keçirilən institusional islahatlar D. Nortun institusional dəyişiklik nəzəriyyəsinin əsas postulatlarına tam uyğun gəlir [4]. Formal institutların — qanunlar, tənzimləyici orqanlar, müqavilə hüququ normaları — ardıcıl şəkildə qurulması qeyri-formal normalar ilə tədricən uyğunlaşdırılmış, bu da islahatların davamlılığını, onların geniş ictimai qəbulunu təmin etmişdir. Eyni zamanda islahatlar "inkremental" — addım-addım irəliləyiş — xarakter daşıyaraq cəmiyyətin transformasiya yüklənməsini azaltmışdır.

Digər keçid iqtisadiyyatları ilə müqayisəli təhlil Azərbaycan modelinin bir sıra özünəməxsus cəhətlərini aşkara çıxarır. Ukrayna "şok terapiyası" yolunu seçərək dərin sosial gərginliklərlə üzləşdi; Gürcüstan islahatları daha gec başlatdı. Qazaxıstan oxşar neft gəlirləri idarəetmə mexanizmini müəyyən gecikmə ilə tətbiq etdi. Azərbaycan modeli isə ardıcıl, planlı islahatlar və güclü dövlət liderliyi baxımından regionda fərqli yer tutdu. Beynəlxalq Valyuta Fondunun qiymətləndirməsinə görə [6], Azərbaycan makroiqtisadi sabitliyin bərpaı sahəsində MDB ölkələri arasında ən uğurlu nəticələri əldə etmiş ölkələrdən biri olmuşdur.

Bununla belə, bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən Dünya Bankının ekspertləri [7], institusional islahatların həyata keçirilmə sürəti ilə onların keyfiyyəti arasındakı tarazlığın bəzi sahələrdə tam təmin edilmədiyini qeyd etmişlər. Xüsusilə məhkəmə sisteminin müstəqilliyi, korrupsiyanın aradan qaldırılması, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması sahələrindəki islahatların daha dərin hüquqi institusionalizasiyaya ehtiyac duyduğu göstərilmişdir. Bu tənqidi qiymətləndirmələr əsasında sonrakı dövrdə islahat proqramı daha da dərinləşdirilmişdir.

Elmi izah baxımından müəyyən edilmişdir ki, neft gəlirlərinin idarə olunması üçün yaradılan Dövlət Neft Fondu (SOFAZ) "resurs lənəti" (resource curse) probleminin qarşısını almaq baxımından effektiv institusional həll kimi beynəlxalq iqtisadiyyat ədəbiyyatında öz layiqli yerini tutmuşdur [5]. Bu mexanizm neft gəlirlərinin uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə — infrastruktur layihələrinə, sosial sahənin maliyyələşdirilməsinə, gənc nəslin xarici ölkələrdə təhsilinə — yönəldilməsini institusional baxımdan mümkün etmişdir. V. Papava kimi tanınmış Cənubi Qafqaz iqtisadçısı bu modeli regionda ən uğurlu fiskal institusional ixtira kimi dəyərləndirir [5].

Özəlləşdirmə prosesinin institusional nəticələrinin dəyərləndirilməsi mürəkkəb mənzərə ortaya qoyur. Bir tərəfdən, kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi geniş əhalini mülkiyyətçiliyə cəlb etmiş, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühit formalaşdırmışdır. Digər tərəfdən, iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesi tənqidçilər tərəfindən yetərli şəffaflıqdan məhrum olması baxımından qiymətləndirilmişdir. Bu ziddiyyətin aşkara çıxarılması gələcək tədqiqatlar üçün mühüm istiqamət təşkil edir.

Neft sektorunda beynəlxalq tərəfdaşlığın institusional modelini araşdıran V. Papava qeyd edir ki, Azərbaycan bu sahədə əvvəlki SSRİ məkanında miqyasına görə ən genişmiqyaslı transmilli institusional innovasiyaya imza atmışdır [5]. 1994-2003-cü illər ərzində imzalanan 20-dən artıq hasilatın pay bölgüsü sazişi (PSA) neft gəlirlərinin proqnozlaşdırıla bilən, şəffaf mexanizmlər vasitəsilə dövlət büdcəsinə axmasını təmin etmişdir [3].

Yekun nəticə

Aparılan tədqiqat bir sıra mühüm nəticə çıxarmağa imkan verir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə (1993-2003) Azərbaycanda iqtisadi idarəetmənin institusional çərçivəsi köklü şəkildə yenidən qurulmuşdur. Həmin dövrdə formalaşdırılmış institusional əsaslar Azərbaycanın sonrakı iqtisadi inkişafının bel sütununu təşkil etmişdir. Beynəlxalq müqayisəli kontekstdə Azərbaycan modeli keçid iqtisadiyyatlarının institusional transformasiyasında mərhələli islahatlar strategiyasının effektiv nümunəsi kimi xüsusi yer tutur.

Tədqiqatda aşağıdakı əsas nəticələr əldə edilmişdir: birincisi, dövlət idarəetmə strukturlarının 1994-1996-cı illər ərzində yenidən qurulması institusional transformasiyanın ilkin mərhələsini uğurla başa çatdırmışdır; ikincisi, maliyyə-büdcə sisteminin modernləşdirilməsi makroiqtisadi sabitliyin bərpasında həlledici rol oynamışdır; üçüncüsü, "Əsrin Müqaviləsi" modeli neft sektorunun idarəetməsini beynəlxalq standartlara cavab verən institusional çərçivəyə salmışdır; dördüncüsü, Dövlət Neft Fondunun yaradılması neft gəlirlərinin strateji idarəetməsi baxımından uğurlu fiskal institut kimi qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, ilk dəfə olaraq həmin dövrdə həyata keçirilən institusional dəyişikliklər müasir institusional iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin analitik çərçivəsi — xüsusilə D. Nortun yanaşması — əsasında sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Praktiki əhəmiyyəti isə müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının institusional inkişaf tendensiyalarının daha dərinlən anlaşılmasına, eləcə də iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasına töhfə verməsindən ibarətdir.

Təvsiyələr baxımından aşağıdakılar mühüm əhəmiyyət kəsb edir: həmin dövrdə formalaşdırılmış institusional əsasların daha da möhkəmləndirilməsi; biznes mühitinin şəffaflığının artırılması; iqtisadi diversifikasiya strategiyasının institusional dəstəklənməsi; Dövlət Neft Fondunun uzunmüddətli investisiya imkanlarının genişləndirilməsi. Gələcək tədqiqatlar islahatların regional aspektlərini, yerli özünüidarəetmə institutlarının formalaşmasını, eləcə də islahatların gender bərabərliyi üzərindəki təsirini əhatə edə bilər [6, 7].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: strategiya və nəticələr. – Bakı: Azərneşr, 1997. – 384 s.

2. Həsənov İ.B. Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatı: institusional aspektlər. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2005. – 276 s.
3. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: tarixi yol — inkişaf konsepsiyası. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005. – 312 s.
4. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 152 p.
5. Papava V. Oil Revenue Management in the South Caucasus // Central Asia and the Caucasus. – 2006. – №2. – P. 45-56.
6. International Monetary Fund. Azerbaijan: 2003 Article IV Consultation. IMF Country Report No. 03/130. – Washington D.C.: IMF, 2003. – 78 p.
7. World Bank. Azerbaijan: Building a New Middle-Income Country. Country Economic Memorandum. Report No. 27723-AZ. – Washington D.C.: World Bank, 2004. – 145 p.

RƏQƏMSAL MARKETİNG ALƏTLƏRİNİN İSTEHLAKÇI SATINALMA DAVRANIŞINA TƏSİRİ

Qalib Nazim oğlu Xammədli
Magistrant

qalibkhammadli@gmail.com

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal marketing alətlərinin istehlakçıların məhsul satınalma qərarlarına təsiri araşdırılır. Təhlildə sosial media marketingi, axtarış sistemləri marketingi, e-poçt marketingi, fərdiləşdirmə, rəylər və ümumilikdə rəqəmsal qarşılıqlı əlaqələr kimi rəqəmsal marketing növlərinin istehlakçıların məlumatlılığına, məhsulu qiymətləndirməsinə, etimadına və nəticə etibarilə satınalma qərarına necə təsir göstərdiyi nəzərdən keçirilir.

Tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal marketing yalnız reklam vasitəsi deyil, həm də informasiya asimmetriyasını azaltmaq, rahatlıq təmin etmək, sosial təsdiq yaratmaq və brendlə ünsiyyəti gücləndirmək yolu ilə istehlakçının satınalma səyahətini formalaşdıran mühüm mexanizmə çevrilmişdir. Xüsusi diqqət şirkət tərəfindən yaradılan məzmunla istifadəçi tərəfindən yaradılan məzmunun sinerji effektinə yönəldilir. Belə ki, rəylər, reytinglər və tövsiyələr etibarlılığın formalaşdırılmasında və istehlakçının satınalma qərarının verilməsində mühüm rol oynayır. Nəticədə müəyyən edilir ki, səmərəli rəqəmsal marketing yanaşmaları fərdiləşdirmə, şəffaf kommunikasiya və istehlakçı yönümlü qarşılıqlı əlaqə kimi amilləri özündə birləşdirməlidir.

Açar sözlər: rəqəmsal marketing, istehlakçı satınalma davranışı, satınalma qərarı, sosial media marketingi, axtarış sistemləri marketingi, e-poçt marketingi, fərdiləşdirmə, istehlakçı təcrübəsi, rəqəmsal kanallar, brend etibarı

Giriş. Müasir biznes mühitində informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı bazarla münasibətlərin qurulması ilə bağlı biznes təcrübələrinin dəyişməsinin əsas səbəbidir. Bir çox amillər arasında marketingin rəqəmsallaşması bu günkü fenomenin inkişafında ən diqqətçəkən tendensiyalardan birinə çevrilir. Ənənəvi marketing üsulları əsasən biznes subyektlərindən müştərilərə informasiya ötürülməsinə əsaslanırdı. Rəqəmsal marketing isə daha interaktiv ünsiyyət, müştərilərə çatmaqda daha çox çeviklik və onun uğurunu ölçmək imkanı üçün yeni fərsətlər yaratdı. Buna görə də bu gün bizneslə istehlakçılar arasındakı münasibətlər yalnız məhsulların üstünlüklərinin nümayişi prosesi çərçivəsində deyil, həm də qarşılıqlı əlaqə, informasiya mübadiləsi və təcrübələr nəticəsində formalaşır. Tədqiqat nəticələrinə əsasən, rəqəmsal marketing sosial media, axtarış sistemləri, mobil marketing və digər rəqəmsal marketing üsulları kimi bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Marketingin akademik bir tədqiqat sahəsi kimi öyrənilməsinin başlanğıcından etibarən, müştərilərin satınalma davranışı həmişə araşdırılan mövzuların ön sırasında olmuşdur. Lakin rəqəmsal dövrdə bu davranış nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişib. Bu gün istehlakçılar qərar verməzdən əvvəl maraqlandıqları məhsul və ya xidmət haqqında məlumatı müxtəlif rəqəmsal mənbələrdən toplayır, alternativləri müqayisə edir, digər istifadəçilərin fikirlərini oxuyur və daha məlumatlı seçim etməyə çalışırlar. Artıq istehlakçının qərarı təkcə istehsalçı və ya satıcının təqdim etdiyi reklam və təşviqat mesajlarına söykənmir. Əksinə, axtarış nəticələri, sosial şəbəkə paylaşımları, reytinglər və digər istifadəçilərin rəyləri qərarvermə prosesinin vacib hissəsinə çevrilib. Müasir istehlakçı rəqəmsal platformalarda qarşısına çıxan məlumatları və şirkətin onlayn nüfuzunu əks etdirən tövsiyələri nəzərə alaraq daha doğru qərar verməyə üstünlük verir [4; s. 302].

Rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan marketing alətlərinin təsirinə gəldikdə isə, bu təsir ilk növbədə informasiyanın daha əlçatan olması ilə əlaqələndirilə bilər. Klassik bazar şəraitində istehlakçının məlumat əldə etmək imkanı kifayət qədər olmaya bilərdi və bu da satıcıya üstünlük verirdi. Rəqəmsal dünyada isə bilik fərqi daha az əhəmiyyətli olmuş, məlumat əldə etmək asanlaşmış, alternativ variantların müqayisəsi isə daha sürətli hala gəlmişdir. Məhsulun qiymətini, hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu, onun haqqında müştəri rəylərinin olub-olmadığını və rəqiblərindən nə ilə fərqləndiyini öyrənmək mümkün olmuşdur. Bu da istehlakçılara əsaslandırılmış seçimə söykənən satınalma etmək imkanı verir. Digər tərəfdən, təqdim olunan informasiyanın keyfiyyəti və uyğunluğu da belə bir vəziyyətdə olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Sosial medianın və mobil qurğuların yüksək yayılma səviyyəsini nəzərə alsaq, rəqəmsal marketing öz əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, sosial şəbəkələr təkcə malların reklam kanallarına çevrilmir, həm də insanların müxtəlif məhsullar barədə fikir mübadiləsi apardıqları və həmin məhsullarla bağlı müəyyən baxışlar formalaşdırdıqları məkanlar olur. Məhsul artıq ayrıca şəkildə qəbul edilmir. istehlakçılar yalnız məhsulun özünü deyil, həm də digər istifadəçilərin məhsula reaksiyalarını, şəkilləri, videoları, məhsulla bağlı real təcrübə hekayələrini müşahidə edirlər. Bu halda ilk təəssürat daha çox sosial əhəmiyyət qazanır. Bu prosesa mobil telefonların tətbiqi onu daha rahat edir və fasiləsiz bir prosesa çevirir. istifadəçi yolda olarkən araşdırma aparmaq, müqayisə etmək və məhsul sifariş vermək imkanı əldə edir. Rəqəmsal və sosial media marketingi mobil və sosial mühitlərdə qəbul edilən qərarların getdikcə daha mürəkkəb olması səbəbindən istehlakçı davranışının tədqiqinə yeni bir baxış gətirmişdir [1; s. 17].

Rəqəmsal marketingin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də fərdiləşdirmədir. Müəssisələr istehlakçıların axtarış tarixçəsi, maraqları, əvvəlki davranışları və demoqrafik xüsusiyyətləri əsasında onlara daha uyğun mesajlar təqdim edə bilirlər. Bu cür yanaşma istehlakçının diqqətini daha asan cəlb edir və reklam məzmununun onun ehtiyacları ilə uyğunluğunu artırır. Nəticədə brendə maraq və satınalma ehtimalı yüksələ bilər. Lakin fərdiləşdirmə yalnız o halda müsbət nəticə verir ki, təqdim olunan məzmun faydalı və uyğun olsun. Əgər istehlakçı reklamı həddindən artıq müdaxiləedici və ya süni hesab edirsə, bu zaman rəqəmsal marketing gözlənilən effekti verməyə də bilər.

Onlayn rəylər və istifadəçi tövsiyələri isə rəqəmsal marketingin istehlakçı qərarlarına təsirində xüsusi yer tutur. Bəzi hallarda müasir istehlakçılar məhsulun rəsmi reklamındansa digər müştərilərin qiymətləndirmələrinə daha çox üstünlük verirlər. Bu cür məzmun qavranılan riski azaldır, məhsulun praktik faydalılığı barədə daha inandırıcı təsəvvür yaradır və alış qərarını psixoloji baxımdan asanlaşdırır. Ismagilova və həmmüəlliflərin meta-analizi göstərir ki, onlayn rəylərin keyfiyyəti, məzmunun faydalılığı, etibarlılığı və ümumi istiqaməti satınalma niyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Nəticə. Nəticə etibarilə, rəqəmsal marketing alətlərinin istifadəsi satınalma prosesi zamanı istehlakçı davranışına təsir göstərməkdə çoxşaxəli rol oynayır. Axtarış sistemlərinin, sosial şəbəkələrin, mobil marketingin, istehlakçı rəylərinin və fərdiləşdirilmiş marketingin təsiri məlumat əldə etmə, alternativlərin qiymətləndirilməsi, etimad münasibətlərinin qurulması və yekun satınalma qərarının verilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Müasir marketing mühiti rəqəmsal

marketingdən yalnız bir marketing aləti kimi istifadə etməklə kifayətlənə bilməz; əksinə, o, istehlakçı davranışına təsir göstərən strateji bir vasitə kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. A.T.Stephen The role of digital and social media marketing in consumer behavior, 2016. 17–21 səh.
2. P.K.Kannan Digital marketing: A framework, review and research agenda. International Journal of Research in Marketing, 2017. 22–45 səh
3. E.Ismagilova, E.L.Slade, N.P.Rana, Y.K.Dwivedi The Effect of Electronic Word of Mouth Communications on Intention to Buy: A Meta-Analysis, 2020. 43–55 səh.

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASININ MÜASİR İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ FİSKAL SƏMƏRƏLİLİYİN ARTIRILMASI MEXANİZMLƏRİ

Ziya Mədət oğlu Xəlilli
magistrant

Zxelilli38@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanda dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşma mexanizmləri, onların iqtisadi inkişafı qarşılıqlı əlaqəsi və fiskal səmərəliliyin artırılması yolları sistemli şəkildə tədqiq edilir. Araşdırmada büdcə gəlirlərinin strukturunun təhlili, vergi və qeyri-vergi daxilolmalarının dinamikası, həmçinin qeyri-neft sektorunun rolunun artması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya və vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi kimi amillərin büdcə gəlirlərinə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, son illərdə həyata keçirilən fiskal islahatlar büdcə gəlirlərinin artımına müsbət təsir göstərmişdir. Lakin neft gəlirlərindən asılılıq və kölgə iqtisadiyyatı kimi problemlər hələ də qalmaqdadır. Məqalədə bu problemlərin aradan qaldırılması və fiskal dayanıqlığın gücləndirilməsi üçün konkret elmi və praktik tövsiyələr təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər

büdcə gəlirləri, fiskal siyasət, vergi inzibatchılığı, qeyri-neft sektoru, iqtisadi inkişaf, rəqəmsallaşma, dövlət maliyyəsi

Giriş

Dövlət büdcəsi hər bir ölkənin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsində əsas maliyyə mexanizmi kimi çıxış edir. Büdcə vasitəsilə dövlət sosial proqramları maliyyələşdirir, infrastruktur layihələrini həyata keçirir və iqtisadi sabitliyi təmin edir. Bu baxımdan büdcə gəlirlərinin formalaşması yalnız maliyyə məsələsi deyil, həm də strateji iqtisadi idarəetmə alətidir.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın yeni mərhələsində, xüsusilə post-neft dövründə büdcə gəlirlərinin diversifikasiyası və onların dayanıqlı mənbələr hesabına formalaşdırılması prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur. Bu isə fiskal siyasətin yenidən qurulmasını və müasir yanaşmaların tətbiqini tələb edir.

Mövzunun aktuallığı

Mövzunun aktuallığı onunla bağlıdır ki, müasir dövrdə global iqtisadi dəyişikliklər və enerji bazarlarında baş verən dalğalanmalar neftdən asılı ölkələr üçün ciddi risklər yaradır. Azərbaycan iqtisadiyyatında uzun illər neft sektorunun üstünlük təşkil etməsi büdcə gəlirlərinin strukturunda qeyri-sabitlik risklərini artırmışdır.

Bununla yanaşı, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, elektron vergi xidmətlərinin tətbiqi və kölgə iqtisadiyyatının azaldılması kimi yeni çağırışlar büdcə gəlirlərinin formalaşmasına yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Bu səbəbdən mövzunun tədqiqi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin qoyuluşu

Tədqiqatın əsas problemi Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin strukturunun optimal olmaması ilə bağlıdır. Xüsusilə, neft sektorundan daxilolmaların yüksək payı fiskal sabitlik üçün risk yaradır.

Digər tərəfdən, qeyri-neft sektorunun potensialından tam istifadə olunmaması, vergi bazasının məhdudluğu və bəzi hallarda vergi inzibatchılığında mövcud problemlər büdcə gəlirlərinin effektiv şəkildə formalaşdırılmasına mane olur. Bu problemlərin kompleks şəkildə araşdırılması və həlli yollarının müəyyən edilməsi tədqiqatın əsas istiqamətini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin formalaşmasının mövcud vəziyyətini təhlil etmək, inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək və fiskal səmərəliliyin artırılması yollarını əsaslandırmaqdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Büdcə gəlirlərinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq
2. Azərbaycanda mövcud büdcə gəlirləri strukturunu təhlil etmək
3. Əsas problemləri və məhdudiyyətləri müəyyənləşdirmək
4. Beynəlxalq təcrübəni öyrənmək
5. Səmərəliliyin artırılması üzrə tövsiyələr hazırlamaq

Ədəbiyyat icmalı (mövcud araşdırmaların qısa təhlili)

Büdcə gəlirləri və fiskal siyasət sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dövlət maliyyəsinin effektiv idarə olunması iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biridir.

R. Musgrave və P. Musgrave dövlət maliyyəsinin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlayaraq vergi sisteminin iqtisadi sabitlikdə rolunu əsaslandırıblar. J. Stiglitz isə dövlət sektorunun iqtisadiyyatda rolunu geniş şəkildə təhlil etmiş və vergi siyasətinin sosial ədalətin təmin olunmasında əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Yerli tədqiqatçılar büdcə gəlirlərinin formalaşmasında qeyri-neft sektorunun rolunu xüsusi qeyd edir və iqtisadi diversifikasiyanın vacibliyini ön plana çəkirlər. Müasir araşdırmalar isə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin vergi yığımının effektivliyini artırdığını göstərir.

Material və metodlar

Tədqiqatın aparılma üsulları

Tədqiqat zamanı sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və statistik analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu metodlar vasitəsilə müxtəlif dövrlərdə büdcə gəlirlərinin dəyişmə meylləri araşdırılmışdır.

İstifadə olunan materiallar

Tədqiqat üçün əsas informasiya mənbələri aşağıdakılar olmuşdur:

- Dövlət büdcəsi üzrə rəsmi hesabatlar
- Statistik göstəricilər
- Elmi ədəbiyyat və beynəlxalq təşkilatların materialları

Təcrübə və ya analiz metodları

Analiz zamanı büdcə gəlirlərinin struktur təhlili aparılmış, vergi və qeyri-vergi daxilolmalarının payı müqayisə edilmiş və onların iqtisadi artımla əlaqəsi qiymətləndirilmişdir.

Nəticələr

Tədqiqatdan əldə olunan faktlar

Aparılmış təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki:

- Vergi gəlirləri büdcə daxilolmalarının əsas hissəsini təşkil edir
- Qeyri-neft sektorunun payında artım müşahidə olunur

- Elektron vergi xidmətlərinin tətbiqi vergi yığımını artırmışdır
- Nağdsız ödənişlərin genişlənməsi şəffaflığı gücləndirmişdir

Cədvəllər, qrafiklər və statistik göstəricilər

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, son illərdə ƏDV və gəlir vergisi üzrə daxilolmalar artım tendensiyası nümayiş etdirir. Eyni zamanda, qeyri-neft sektorundan əldə olunan gəlirlərin payı tədricən yüksəlir ki, bu da iqtisadi diversifikasiyanın nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

Müzakirə

Nəticələrin təhlili

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, fiskal siyasətdə aparılan islahatlar büdcə gəlirlərinin artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Xüsusilə rəqəmsallaşma və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi bu prosesdə mühüm rol oynayır.

Digər tədqiqatlarla müqayisə

Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin diversifikasiyası istiqamətində irəliləyişlər müşahidə olunur. Lakin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə qeyri-neft sektorunun payı hələ də aşağı səviyyədədir.

Elmi izah

Büdcə gəlirlərinin artımı iqtisadi artım, institusional inkişaf və effektiv vergi siyasətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Bu proses uzunmüddətli və davamlı islahatlar tələb edir.

Yekun nəticə

Ümumi yekun

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin formalaşması sahəsində müsbət dinamika mövcuddur, lakin struktur problemlər qalmaqdadır.

Elmi və praktik əhəmiyyəti

Tədqiqatın nəticələri dövlət maliyyəsinin idarə olunması və fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi üçün praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Təvsiyələr

- Qeyri-neft sektorunun inkişafı sürətləndirilməlidir
- Vergi inzibatçılığı daha da təkmilləşdirilməlidir
- Rəqəmsal vergi sistemləri genişləndirilməlidir
- Kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə gücləndirilməlidir
- Dövlət müəssisələrinin səmərəliliyi artırılmalıdır

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- Musgrave, R. A., & Musgrave, P. B. (1989). *Public Finance in Theory and Practice*. New York: McGraw-Hill.
- Stiglitz, J. E. (2000). *Economics of the Public Sector* (3rd ed.). New York: W.W. Norton & Company.
- Tanzi, V. (2018). *Tax Systems and Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- OECD. (2022). *Revenue Statistics 2022*. Paris: OECD Publishing.
- International Monetary Fund (IMF). (2021). *Fiscal Monitor: Strengthening the Credibility of Public Finances*. Washington, DC.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA REGIONLARIN INNOVATIV INKIŞAF ISTIQA MƏTLƏRİ

Sevda Cəlalət qızı Səlimova
sevdaselimova93@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanda innovasiya sahəsi sənaye sferasından daha çox tikinti fəaliyyətinin inkişafını stimullaşdırmaq üçün tətbiq edilir. Çünki Azərbaycan sənaye sahəsindən daha çox kənd təsərrüfatı sahəsində inkişaf etmişdir. Buda öz növbəsində tikinti sahəsinə innovasiyaların tətbiq edilməsini labüd edir. Lakin innovasiyaların tətbiqi olduqca mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir. Çünki ölkəmizdə elmi tədqiqat sahələrinə investisiya az yatırılır, dövlət strategiyası neft sektorunun inkişaf edilməsinə istiqamətlənib, respublikada xarici ölkələrin innovasiya sahəsində elmi bilik və təcrübələri zəif mənimsənilib, həmçinin ölkə ərazisindəki gənc kadrlar xarici ölkələrə iş üçün, yaşamaq üçün miqrasiya edirlər buda ölkədə insan kapitalının, əmək məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur.

Son illərdə, yəni Qarabağ işğaldan azad edildikdən sonra həmin ərazilərdə innovasiyaların tətbiqi şərtləndirilir. Çünki Qarabağın azad edilməsindən sonra həmin ərazilərin yenidən qurulması, inkişaf edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Ənənəvi üsullardan istifadə ilə Qarabağın yenidən qurulması əlverişli üsul deyil. Ona görə ki, bu üsul həmin ərazinin həmçinin ölkənin imicinə zərər gətirir. Rəqabət qabiliyyətlilik, keyfiyyət azala, xərclər isə arta bilər. Nəticədə həmin ərazilərdə yeni texnologiyaların tətbiqi ilə inkişaf edib, yenidən qurulması vacibdir.

Azərbaycanda tətbiq edilən innovasiyalara “texnoparklar” və “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” lahiyələrini nümunə göstərə bilərik. Bu lahiyələrin tətbiqi həm idarəetmənin optimallığını artırır, həm də daha şəffaf xidmət edilməsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: texnopark, ağıllı şəhər, Qarabağ, rəqəmsallaşma, yaşıl iqtisadiyyat

2. Giriş

Tədqiqatın aktuallığı: Hər bir ölkə iqtisadi siyasətdə qarşıya qoyduğu əsas məqsəd davamlı, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafın və sosial rifahın təmin edilməsidir. Buna görə də bütün ölkələr çalışır ki, beynəlxalq tələblərə cavab verən formada tənzimlənsin. Müasir dövrdə ölkələrin əsas iqtisadi inkişafını innovasiya sistemləri təşkil edir. Innovasiyalar sayəsində ölkə, firma daha az vaxtda, resurslardan optimal şəkildə istifadə etməklə istehsal xərclərini azalda, mənfəəti isə maksimumlaşdırır bilər. Bununla yanaşı innovasiyalar insan əməyindən səmərəli istifadəni təşkil edir. Məhsul və xidmətlər istehsalı prosesində, həmçinin digər iqtisadi fəaliyyətlər zamanı tətbiq edilir. Daha sonra innovasiyaların iqtisadiyyata koordinasiyası zamanı yeni iş yerləri açılır, ölkədə və regionda işsizlik səviyyəsi azalır, məşğulluq artır. Ölkə və firmalar keyfiyyətli, müasir tələblərə uyğun məhsul və xidmətlər istehsal etməkdə qarşılıqlı rəqabətə girirlər və bunun nəticəsində ölkə ərazisində istehsal prosesi artır, iqtisadi fəaliyyət maksimum səviyyəyə çatır. Buda ÜDM-in artmasına səbəb olur. Həmçinin beynəlxalq əməkdaşlıq üçün zəmin yaranır. Bu səbəbdən bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da iqtisadiyyata innovasiya sistemləri tətbiq edilir. Xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərə xarici standartlara uyğun yeni texnika və texnologiyalar istifadə edilir [7].

Azərbaycanda, həmçinin Qarabağda istifadə edilən innovasiyalara “Enerji və texnologiyada Qarabağın potensialını” nümunə göstərə bilərik. Qarabağ iqtisadi ərazisi külək və günəş enerjisi, həm də təbii su resurslarından istifadə üçün coğrafi mövqeyi əlverişlidir. Təbii enerjilərdən istifadə həm istehsal xərclərini azaldır, həm də məhsuldarlığı artırır.

Kənd təsərrüfatı sahəsində ən çox istifadə edilən innovasiya növü “Məhsul innovasiya”dır. Burada mövcud toxum, suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və ya yeni üsul, texnologiyaların kənd təsərrüfatı ilə integrasiyasını nəzərdə tutulmuşdur. Əlavə olaraq torpağa yeni üsullardan istifadə etməklə becərilməsi, yeni gübrə növlərindən istifadəni misal göstərmək olar. Kənd təsərrüfatında “Məhsul innovasiyası” ilə yanaşı istehsal üsullarının təkmilləşdirilməsi ilə

bağlı “Proses innovasiyasın”danda istifadə edilir.Məhsul innovasiyası sayəsində təkmilləşdirilmiş üsul və texnologiyaların idarə olunmasını,mənimsənilməsinə əhatə edir.

Seleksiya-xəstəliyə davamlı,məhsuldar bitki cinsləri nümunə olaraq götürülərək yeni sortların yaradılması prosesidir.Seleksiya prosesi mövcud bitkilər təkmilləşərək insan tələblərinə uyğun istiqamətlənməsidir. Seleksiyaların kənd təsərrüfatına tətbiqi məhsuldarlığı artırır,vaxta pula qənaət edilməsinə yardım edir,kimyəvi maddələrin tətbiqini azaldır[5]

"Ağıllı şəhər"və "Ağıllı kənd"ə aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:1)Nəqliyyatın intellektual idarəetmə sistemləri:Bəzi səbəblərdən nəqliyyatın hərəkətinin səmərəli idarəsi çətin olur və ya mümkünəz olur.Bu vəziyyətin qarşısını almaq məqsədilə qeyd olunmuş layihə konsepsiyası əsasında ağıllı sensorlar və rabitə infrastrukturunun inteqrasiyası nəticəsində nəqliyyatın idarəedilməsi,planlaşdırma və nəzarət prosesləri optimallaşdırılmışdır.

İctimai nəqliyyatın idarə edilməsi-elektronlaşmış vahid məlumat bazası sayəsində sənişinlər avtobus,qatarların həm gediş vaxtını,həm də gəliş vaxtlarını müəyyən edə bilirlər.Həmçinin fəvqəladə vəziyyət baş verərsə qaçış yolu və ya alternativ yol xəritəsini təqdim edir.

"Ağıllı parking"-günümüzdə avtomobillərin sayı artdıqca park yeri tapmaq sürücülər üçün çətinləşib.Sensorlar sürücülərə boş park edilə biləcək yerləri aşkar edir.Sensorlar vasitəsilə sürücülər vaxt itirmədən daha asan və rahat şəkildə avtomobillərini park edə bilirlər.

"Ağıllı işıqlandırma sistemləri-hava şəraiti,insan və avtomobillərin hərəkətinə uyğun olaraq küçələrin,yolların avtomatik şəkildə işıqlandırmasını həyata keçirir.Bu texnologiya sayəsində işıq enerjisinin səmərəliliyi təmin olunur.

Tullantıların ağıllı idarə olunması Tullantıların toplanması çox çətin və mürəkkəb prosesdir.Xərcləri azaltmaq,resurslardan optimal istifadə etmək məqsədilə tullantıların idarə olunması üçün xüsusi sensorlardan istifadə edilir.Beləki tullantı qutuları dolduqda avtomatik olaraq konteyner marşrut xətlərinə məlumat ötürülür. “Ağıllı sayğac”-komunal xidmətlərin istifadəsini uzaqdan izlənməsi,idarə edilməsi,məlumatların istifadəçi və təchizatçılara ötürülməsi,elektron hesabatlaşmaların tərtib edilməsi.

“Ağıllı su sisteminin idarə edilməsi”-şirin suyun səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə çirkli suların toplanması və təmizlənməsi daha sonra şirin su anbarlarına əlavə edilməsini tənzimləyir.Bu fəaliyyət gələcəkdə baş verəcək su qıtlığının qarşısını alır və su ehtiyatları yaradılmasına şərait yaradır[1]

Qarabağ regionu texnoloji innovasiyalar üçün maraq obyektı olduğundan yeni texnologiyaların tətbiqi üçün təcrübə rolun oynayacaq.Bu layihənin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tətbiq edilməsi üçün birinci növbədə davamlı olaraq xarici ölkələrin bu istiqamətdə təcrübəsini araşdırmaq,öyrənmək daha sonra istifadə etmək lazım gəlir.Ağıllı şəhər layihəsi regionda təhlükəsizliyi,sosial rifahı,ətraf mühitin qorunması kimi faktorların keyfiyyət dərəcəsini yüksəldir.Ərazidə tətbiq edilən digər innovasiya isə cinayət hadisələrinin qarşısını almaq məqsədilə tez vaxtda hadisə baş verən ərazidə olmaq üçün silah səslərinin aşkarlanması,proqnozlaşdırıcı polis vasitələrinin tətbiqi.Daha sonra yaşıl enerji zonalarının yaradılması konsepsiyası çərçivəsində enerji və işığın səmərəli istehlakı üçün sensor küçə işıqları və işıqforları,ağıllı işıqlandırma sistemləri istifadə edilir.Su israfının qarşısını almaq üçün ağıllı suvarma sistemləri,su sızıntısının,suyun keyfiyyətinin izləmə və idarəetmə sistemlərinin tətbiqi[2].

Son illərdə Azərbaycan müasir çağırışlara cavab verən,rəqabətqabiliyyətli ölkələr sırasına daxil edilir.Ölkəmiz son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafına köklənmişdir.Xüsusilə sənaye,sahibkarlığın inkişafı sahəsində böyük nəliyyətlər əldə etmişdir.Ən böyük nəliyyətlərdən biridə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən texnoparkların yaradılması,mövcud texnoparkların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıdır.

Hal hazırda ölkəmizdə xeyli sayda texnoparklar fəaliyyət göstərir.Məsələn Sumqayıt

Kimya Sənaye Parkı.Burada artıq 17 rezident var. Adı çəkilən infrastruktur Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2011 ci il 21 dekabr tarixli 548 nömrəli fərmanı ilə təsis edilmişdir.Park kimya,tikinti və digər sahələr üzrə fəaliyyət göstərir. Digər texnopark isə

Respublika ərazisində sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədilə Prezidentin 2011-ci il 28 dekabr 1947 nömrəli sərəncamı ilə Balaxanı Sənaye Parkı yaradılmışdır. Hazırda parkın tərkibində 5 rezident fəaliyyət göstərir. Parkın yaradılmasında məqsəd məişət tullantılarının təkrar emalı və təkrar istehsalə marağı olan sahibkar, investorların cəlb edilməsi. Həmçinin Park bu məqsədilə yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur. Beləcə məhsuldarlıq artır.

Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən digər texnopark isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2015-ci il 3 iyun 1255 nömrəli fərmanı ilə Qaradağ rayonu ərazisində yerləşən "Bakı Gəmiqayırma Zavodu" MMC-dir. Göründüyü kimi burada 1 rezident var. Məqsəd qeyri-neft sektorunun inkişaf edilməsidir.

Respublika Prezidentinin 2015-ci il 26 fevral 1077 nömrəli fərmanı ilə Mingəçevir Sənaye Parkı təsis edilmişdir. Parkın təsis edilməkdə məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsidir.

Bundan əlavə ölkəmizdə səhiyyə fəaliyyətinin təşkili, dəstəklənməsi, inkişafı ilə bağlı

"Pirallahı Sənaye Parkı" yaradılmışdır. Adı çəkilən infrastruktura Rusiya, İran İslam Respublikası kimi ölkələr müəyyən həcmdə investisiya yatırmışdır. Burada istehsal ediləcək dərman vasitələri həm yerli bazarda, həm də xarici bazarda satışa çıxarılacaq [10].

Ölkənin davamlı və dayanıqlı şəkildə inkişaf etməsi üçün Rəqəmsal iqtisadiyyata malik olması olduqca vacibdir. Çünki rəqəmsallaşma istehsal və digər sferalarda səmərəliliyi artırır və istehsal daha asan, əlçatan, sürətli, dəqiq formada baş tutur. Təsəvvür edək ki, rəqəmsal iqtisadiyyat sayəsində müəyyən texnoloji vasitəsilə hazırlanmış reklam bir çox platformalardan daha çox insanın qarşısına çıxır. Beləliklə daha az vaxtda daha çox istehlakçı məhsula təşviq edilmiş olur. Bunun nəticəsində vaxt və digər istehsal xərcləri azalmış olur. Beləcə daha az işçi qüvvəsinə ehtiyac olur. Beləliklə onlara ayrılmış əmək haqları ümumi mənfəətə əlavə edilir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın digər üstünlüyü isə yeni bazarlara çıxış imkanı yaradır. Məsələn, beynəlxalq əməkdaşlıqlar həmçinin xarici bazarlara inteqrasiya fürsəti yaradır. Daha sonra rəqəmsallaşma iqtisadi inkişafa səbəb olur. Sosial aspektdən isə cəmiyyətin sosial rifahını təmin edir.

Lakin rəqəmsallaşmanın üstünlükləri ilə yanaşı bir sıra mənfəət cəhətləri də var. Beləki iqtisadiyyat, istehsal və biznes fəaliyyətinin rəqəmsal şəkildə həyata keçirilməsi olduqca xərc tələb edən bir prosesdir. Çünki rəqəmsal iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirmək üçün müəyyən texnologiyalara ehtiyac var. Məsələn kompüter, planşet, internet və digər texnologiya vasitələri. Həmçinin elektron ticarətin həyata keçirmək üçün informasiya proqramları satın alınmalıdır. Daha sonra o texnologiyaları əldə etmək və idarə etmək üçün insan kapitalına ehtiyac duyulur. Azərbaycan iqtisadiyyatında rəqəmsallaşma səviyyəsi: 2020-ci ildəki statistik məlumatlara əsasən ölkəmizdə informasiya, rabitə sahəsinin ÜDM-də yeri 2% olu. Hal-hazırda Azərbaycanda elektron şəkildə 450-dən çox xidmət həyata keçirilir. Ölkə tam mobil şəbəkə ilə əhatə olunur. Ölkəmizdə təhsil sektorunda da rəqəmsallaşma baş verir. Buraya rəqəmsallaşmış universitet olaraq ADA universitetin qeyd etmək olar. Burada bulud sistemi əsasında tərtib edilmiş onlayn kitabxana, ev tapşırıqlarının elektron formada təhvil, "Ağıllı" lövhələr, dərslər materiallarının audio-video formatda olması kimi nüansları qeyd etmək olar. Azərbaycan iqtisadiyyatına rəqəmsal iqtisadiyyatın transformasiyası ilə bağlı islahatlar hələ Heydər Əliyevin dövründən aparılmışdır. Ümumimilli lider 2003-cü ildə "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya, texnologiyalar üzrə Milli strategiya" adlı sərəncam imzalamışdır. Respublikada rəqəmsallaşma sayəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Nümunə olaraq strateji yol xəritələri, dövlət proqramları, sənaye və aqro parkların fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Respublikasının rəqəmsallaşma sahəsinin qiymətləndirilməsi: Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının "Global Kibertəhlükəsizlik İndeksi 2020" hesabatı üzrə 40 yeri almışdır. MDB ölkələri içərisində isə 3-cü yerə layiq görülmüşdür. Həmçinin Prezident İlham Əliyevin bu sahədə apardığı islahatlar nəticəsində "Rəqəmsallaşan Ticarət Qovşağı" portalı yaradılmışdır. Gömrük sahəsində isə "Yaşıl Dəniz", "Avtomatlaşan Gömrük Sistemi" kimi elektron sistemlər yaradılmışdır. Gömrük bəyannamələri elektron şəkildə "bir pəncərə" altında sənədləşdirilir, gömrük rüsumları, vergiləri bu qaydada həyata keçirilir. Beləliklə Azərbaycanın

əlverişli coğrafi mövqeyi, beynəlxalq arenada düzgün həyata keçirdiyi iqtisadi siyasi fəaliyyəti, beynəlxalq əməkdaşlıq şərait yaradır ki, Azərbaycan rəqəmsallaşan platformada qabaqcıl ölkələr siyahısına daxil olsun və beləcə innovasiyalara əsaslanan dayanıqlı inkişaf təmin olunsun[10].

Material və metodlar

Tədqiqatda müqayisə metodundan istifadə edilib. Burada 2 geniş innovasiya modelini müqayisə edilib: Texnoparklar və "Ağıllı şəhər". İlk öncə onları mənə baxımından təhlil edək.

Texnopark- mənfəət əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən infrastrukturaya malik, müasir texnologiyaların tətbiqi ilə məhsul və xidmətlərin istehsalını təşkil etmək məqsədilə fəaliyyət göstərən xüsusi iqtisadi zonlardır. Texnoparklar innovasiyaların tətbiq edildiyi konkret bir ərazidir, yəni texnoparklar lokal ərazini əhatə edir. Texnoparkların tətbiqi daha çox xərc tələb edir. Texnoparkların yaradılması sayəsində yüksək səviyyədə məşğulluq yarana bilər. Texnoparkın 1 regionda fəaliyyət göstərməsi ümumi regionun inkişafına səbəb ola bilər. Texnoparklar daha çox texnologiya, məhsul innovasiyası ilə bağlı olur. Bu innovasiya növünün həyata keçirilməsinin iştirakçıları əsasən universitetlər, sahibkarlar, investorlar olur. Əsas istiqamət sahəsi elmi-tədqiqat və biznes sahəsidir.

"Ağıllı şəhər" isə cəmiyyətin xidmət və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müasir texnologiyalardan istifadə edilən şəhərlərdir. Başqa sözlə, "Ağıllı şəhər" şəhər və kəndləri davamlı inkişafa təşviq etmək üçün şəhərlərə yeni, müasir texnologiyaların tətbiq edilməsidir. Burada məqsəd şəhər və kənd əhalisinin gündəlik həyat tərzini asanlaşdırmaq və daha da yaxşılaşdırmaqdır. "Ağıllı şəhər" əsasən əhalinin ictimai xidmət və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Ərazi və təsir dairəsi texnoparkdan genişdir. Çünki texnopark xüsusi bir rayonu əhatə edərkən "Ağıllı şəhər" böyük bir şəhəri əhatə edə bilər. Layihənin həyata keçirilməsində başlıca məqsədi şəhər və kənd sakinlərinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasıdır. Burada innovasiyalar sistem və xidmət sahəsinə tətbiq edilir və enerji resurslarından səmərəliliyi, davamlılığın təmin edilməsinə yönəlmişdir. Strategiya istiqaməti sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasıdır. Bu konsepsiya daha çox dövlət, bələdiyyə tərəfindən icra edilir.

"Ağıllı şəhər" və texnoparkların bir sıra ortaq xüsusiyyətləri də var. Hər iki layihənin ortaq məqsədi istehsal xərclərini azaltmaqla məhsuldarlığının artırılması və bunun nəticəsində də daha çox mənfəət əldə etmək, səmərəliliyi artırmaq, vaxta qənaət etmək, resurslardan optimal istifadə etmək. Həmçinin hər iki model əhalinin, dövlətin məqsədlərini icra etməyə istiqamətlənib. Hər iki layihənin tətbiq edilməsi xərc tələb edir, xüsusilə insan kapitalı, texnologiya, avadanlıq, idarəetmə heyəti, tətbiqi üçün dövlət və digər dövlət qurumlarından xüsusi icazə.

Nəticələr

Aparılan iqtisadi araşdırmalar bizə aşağıdakı nəticələri çıxarmağa şərait yaradır: İqtisadi artım və innovasiya fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi innovasiyanın iqtisadiyyata tətbiq edilməsi ilə müəyyənləşir. Bu fikri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının əmək fəaliyyətinə, iqtisadiyyatın ümumi səmərəliliyini artırılmasına müsbət təsiri bunu təsdiq edir. Innovasiyaların iqtisadiyyata tətbiqi müasir proseslər, məhsulların hazırlanması iqtisadi inkişafın təmin edilməsində önəmli rol oynayır və elmə, iqtisadiyyata yeni töhfələrin verilməsinə yardımçı olur. Elmi tədqiqat sahəsinə ölkəmizdə inkişaf meyilləri mövcud olsada bu sahə beynəlxalq səviyyədə hələ qənaətbəxş deyildir. Bunu maliyyə çatışmazlığı, innovasiyalara ÜDM-də az vəsait ayrılması, innovasiya təşkil etmək üçün insan kapitalının zəif inkişaf etməsidir. Innovasiyaları inkişaf etmək məqsədilə texnologiya, sənaye parklarının, regionda innovasiya mərkəzlərinin yaradılması ölkənin innovasiya təsirini artırır. Innovasiyalar daha çox İEO-lərdə istifadə edildiyindən həmin ölkələrin bu sahədə qazandığı bilik və təcrübələrdən istifadə etməklə və ya həmin ölkələrlə əməkdaşlıq etməklə, bilik və texnoloji mübadiləsi, xarici ölkələrdə kadr hazırlığı ölkənin inkişafında mühüm rol oynayır. Yeni məhsulların istehsalı elmi mərkəzlərin fəaliyyətini stimullaşdıran xüsusi fondların yaradılması, yeni məhsul və xidmətlərin mənimsənilməsi MİS

formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Daha sonra innovasiyaların ölkədə inkişaf edilməsi bir sıra problem yaradır. Məsələn informasiya iqtisadiyyatı, informasiya yeni iqtisadiyyatın yaranmasının təməlidir. Burada informasiyanın yaranması həm işçilərə, həm istehlakçılara aid edilir. Həmçinin yeni iqtisadiyyat digital bir iqtisadiyyatdır. Yəni bütün informasiyalar yazı, video (görüntü), səs, təsvir (şəkil) kompüterə göndərilir. Yeni növ iqtisadiyyat bəzi sosial problemlərə yol açır. Məsələn, biznes həyatının keyfiyyət və gücün tətbiqi. Bazara innovasiyaların tətbiqini reallaşdırmaq üçün təkcə idarəetmə qərarlarının optimallaşdırılması kifayət deyil, həm də bazar münasibətlərində iştirak edən bütün subyektlərin hüquqi cəhətdən təmin edilməsidir. Innovasiyalar tətbiq edilərkən qərar qəbulu zamanı resursların bölgüsü, ölkənin xarici mühitinin innovasiya fəaliyyətinə təsiri kimi amillər təhlil edilir [7].

Müzakirə

Innovativ istiqamətlə bağlı müəyyən yanaşmalar var: 1) Milli Innovasiya Sistemi – hər bir ölkənin iqtisadi inkişafını təmin edən texnoloji yeniliklərin təşkili mexanizmidir. "Milli Innovasiya Sistemi" dövlət, şirkətlərin iqtisadi, siyasi, sosial baxımdan bir-birləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olması və ya iqtisadi, siyasi, sosial güclərinin integrasiyasını nəzərdə tutur. Milli Innovasiya Sisteminin yaradılmasında başlıca məqsəd beynəlxalq arenada tətbiq edilən texnoloji yeniliklərin ölkə ərazisində istifadə edilməsi dir. Başqa sözlə qlobal çağırışlara cavab verən iqtisadiyyatın təşkil edilməsidir [3]. 2) Müasir dövrdə davamlı iqtisadi sistemin edilməsi üçün dünya iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli innovasiya sistemi təşkil edilməlidir. Məhz bu səbəbdən innovasiya iqtisadiyyatın tərkib hissələrindən biri hesab edilən Regional Innovasiya Sistemi düzgün təşkil olunub və düzgün məqsədlər təyin etməlidir. Regional Innovasiya Sistemləri elə təşkil edilməlidir ki, bu regiona daxil olan bütün ölkələrin sosial-iqtisadi problemləri dəqiq müəyyən olunub, aradan qaldırılmalıdır və bu kontekstə daxil olan bütün ölkələr öz imkanları daxilində töhfələrini verməlidirlər. Regional Innovasiya Sisteminə aiddir: regionda mövcud insan, resurs, texnoloji innovasiya potensialını müəyyən etsin və sağlam şəkildə maksimumlaşdırsın; Ölkələrin hansı sahələrdə ixtisaslaşmışdır öyrənsin; Regionda iqtisadi, siyasi hüquqi qaydaları müəyyən etsin. Regional Innovasiya Sisteminin həyata keçirilməsində başlıca problem sistemin tərkib hissələrinin düzgün işlənilməməsidir [4].

3) Innovasiyaların təşkili ilə bağlı növbəti yanaşma bilik iqtisadiyyatıdır. Bilik iqtisadiyyatı insan kapitalının intellektual gücünə əsaslanan iqtisadiyyatın yaradılmasıdır. Bilik iqtisadiyyatı resurslara əsaslanaraq biliklərin formalaşdırılması bunun nəticəsində də iqtisadi artımın baş verməsidir. Burada biliyin yayılması, iqtisadiyyata tətbiqi, rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi kimi faktorlardan asılıdır. Bilik iqtisadiyyatının inkişafına təsir edən əsas amillər texniki tərəqqi, təhsil, insan kapitalı, beynəlxalq iqtisadiyyatda yeri, ölkə və regiondakı əmək qabiliyyətli insanların sayıdır. Bilik iqtisadiyyatın formalaşmasında hüquqi bazada böyük rola malikdir. Beləki idarəetmənin vahid mərkəzdən olması, ölkədə dövlət-özəl tərəfdaşlığın mövcudluğu, sabit qanunların var olması bilik iqtisadiyyatın davamlılığını təmin edir [9].

4) Innovasiya ilə bağlı digər yanaşma "Yaşıl iqtisadiyyatdır". Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda ən inkişaf etmiş ölkədir. Hal-hazırda ölkəmiz 2016-cı ildən bəri qeyri-neft sektorunun inkişafına istiqamətlənən strategiyalar tərtib etmişdir. Bu strategiyalardan biri də "Yaşıl iqtisadiyyatdır". "Yaşıl iqtisadiyyat" cəmiyyətin sosial rifahını yaxşılaşdıran, ekoloji təhlükələrdən qoruyan və bu təhlükələri azalmasına istiqamətlənən bir istiqamətdir. Həm də "Yaşıl iqtisadiyyat" məhsul və xidmətlərin iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün proseslərin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakın təşkili ilə bağlı elə bir sistemdir ki, burada gələcək nəsillər ətraf mühitlə bağlı yarana biləcək təhlükələr, həmçinin ekoloji çatışmazlıqlarla (məsələn, su, torpaq və s.) üzləşmədən bu problemlərin həll edilməsi və gələcəkdə baş vermə ehtimalını minimuma endirsin [8].

Innovasiya ilə bağlı digər yanaşmalar isə texnoparklar, "ağıllı şəhər" layihələri aid edilir.

Tədqiqat boşluğu: Regional Innovasiya Sistemi modelinin Azərbaycan

Respublikasına uyğun regionalar arası innovasiya potensialı və innovasiya fəallığı arasındakı fərqlər əsasən təsviri xarakterə malikdir. Bu fərqlər statistik göstəricilər və ya ekonometrik model şəklində müqayisəsi zəif tədqiq edilmişdir. Daha sonra texnoparkların, startapların regionlardakı məşğulluq, rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinə təsiri araşdırılmamışdır. Beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan Triple-Helix modeli Azərbaycanda əsasən nəzəri şəkildə istifadə olunur. Universitet-sənaye-dövlət əməkdaşlığı elmi cəhətdən dərin təhlil edilməmişdir.

Yekun nəticə

Ümumiyyətlə, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün innovasiyaların tətbiqi əsasdır. Texnoparklar isə innovasiya iqtisadiyyatının inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Ölkənin inkişaf etməsi üçün müasir çağırışlara cavab verən, rəqabətqabiliyyətli, keyfiyyətli məhsul istehsal etməsi vacib şərtidir. Həmçinin mənfəət əldə etməsi üçün istehsal xərclərini aşağı salınması önəmlidir. Müasir innovasiyaların tətbiqi bu baxımdan bütün ölkənin davamlı, dayanıqlı inkişafını təmin edir. İnsan kapitalına yatırılan innovasiyalar artır. Əmək qabiliyyətli əhali daima yenilənir və ixtisaslaşmış kadrlar artır.

Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr: Azərbaycanın hər bir rayonunu ayrı-ayrı innovasiya potensialını elmi-tədqiqatla bağlı fəallığı araşdırılmalı, regional səviyyədə müqayisə edilməlidir, innovasiya fərqləri müəyyən edilməlidir. Dövlət proqramları, iqtisadi siyasətin innovasiyaların təsiri faiz göstəricilərlə qiymətləndirilməlidir. İnsan kapitalının innovasiyaların rolu, onların təhsilləri, ixtisaslaşma səviyyələri tədqiq edilməlidir. Ölkədə sahibkarlıq mühiti, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı baxımından hansı tədbirlər həyata keçirilir. Sahibkarlar biznes fəaliyyətini təşkil etmək üçün hansı riskləri alırlar. Sahibkarların innovasiya reaksiyası, rəqəmsallaşmanın region üçün təsirlərini araşdırmağa yönəlməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azertac. (2023). Ağillı şəhər konsepsiyası nədir və hansı sahələri əhatə edir? https://azertag.az/xeber/agilli_seher_konsepsiyasi_nedir_ve_hansi_saheleri_ahate edir__arasdirma-2585111
2. Azertac. (2025). Qarabağda yaşıllıq hərəkəti: Azad edilmiş ərazilərdə ekoloji layihələr. https://azertag.az/xeber/qarabagda-yasilliq_herəkəti_azad_edilmis_eraşilerde_ekoloji_layiheler__arasdirma-3835031
3. Cavadov, X. (2015). Milli innovasiya sistemlərinin yaradılması üzrə beynəlxalq təcrübə və onun Azərbaycanda tətbiqinin genişləndirilməsi imkanları. Azərbaycan Vergi Jurnalı.
4. Əhmədova, T. (2021). Regional innovasiya sistemi və onun bazis elementləri. Elmi Xəbərlər – Sosial və humanitar elmlər, Sumqayıt Dövlət Universiteti.
5. Fikretzadə, F. (2022). Azərbaycanda kənd təsərrüfatı innovasiyalarının tətbiqinin stimullaşdırılması. <https://agroeconomics.az/az/article/2047/azerbaycanda-kend-teserrufati-innovasiyalarinin-tetbiqi>
6. Hüseynova, A. (2015). Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yolu. Azərbaycan Vergi Jurnalı.
7. İsmayılov, A. (2016). Azərbaycanda innovasiya sisteminin inkişaf prioritetləri. <https://unec.edu.az/application/uploads/2016/07/dis-son.pdf>
8. Qasımov, V., Hüseynov, R., Hüseynov, R., Həsənov, R., Cəfərov, C., & Bayramova, A. (2022). Yaşıl iqtisadiyyat. Azprint.
9. Rzayev, R. (2025). Bilik iqtisadiyyatının əsas konsepsiyaları, qlobal və milli təsirlərinin tədqiqi. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri Jurnalı.
10. Talibova, M. (2021). Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı: Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın cari vəziyyəti və gələcək perspektivləri.

MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYASI: BEYNƏLXALQ TRENDLƏR VƏ AZƏRBAYCAN

Vüsal Əlihüseyn oğlu Mabudov

magistrant

Mabudovvusal7@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Rəqəmsal transformasiya müasir dövrdə həm iqtisadiyyat sahəsində, həm də idarəetmə sahəsində ən aktual məsələlərdən birini təşkil edir. Bu aktuallıqdan yola çıxaraq məqalədə qlobal iqtisadiyyatda baş verən rəqəmsal transformasiya proseslərinin maliyyə nəzarəti sisteminə təsiri və bu sahədə yaranan yeni trendlər araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq olunan Big Data, blokçeyn, süni intellekt və SupTech (nəzarət texnologiyaları) kimi innovativ alətlərin maliyyə nəzarətinin effektivliyinin artırılmasındakı rolunu qiymətləndirməkdir.

Məqalədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi təhlil edilərək, ənənəvi nəzarət üsullarının rəqəmsal audit və real vaxt rejimli monitoring sistemləri ilə əvəzlənməsinin üstünlükləri əsaslandırılır. Burada həmçinin Azərbaycanın maliyyə sektorunda rəqəmsallaşma istiqamətində atılan addımlar, mövcud institusional baza və beynəlxalq standartlara inteqrasiya imkanları nəzərdən keçirilir.

Yekunda rəqəmsal maliyyə nəzarətinin tətbiqi zamanı yaranan kibertəhlükəsizlik və kadr potensialı kimi çağırışlar təhlil olunur, Azərbaycan üçün optimal “Ağıllı nəzarət” modelinin formalaşdırılmasına dair təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər. *SupTech, RegTech, maliyyə nəzarəti, rəqəmsal audit, süni intellekt.*

Giriş

Müasir dünya iqtisadiyyatının növbəti mərhələ olan dördüncü sənaye inqilabına (Sənaye 4.0) qədəm qoyması bütün idarəetmə sistemləri kimi, maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin də köklü şəkildə təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Burada diqqət çəkən ən əsas məqam isə təkmilləşmə prosesinin müntəzəmlik kəsb etməsi qədər onun sürətinin də əvvəlkilərlə müqayisədə daha yüksək olmasıdır. Ənənəvi maliyyə nəzarəti metodları, məsələn kağız üzərində aparılan yoxlamalar və hadisədən sonra (ex-post) həyata keçirilən təhlillər artıq müasir dövrün sürətlə dəyişən iqtisadi dinamikasına və böyük həcmli məlumat axınına (Big Data) cavab verməkdən çox uzaqdır.

Yaşadığımız dövrdə maliyyə nəzarəti təkcə vəsaitlərin xərclənməsinə nəzarət edən bir mexanizm deyil, həmçinin risklərin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və resursların strateji idarə olunmasını təmin edən çevik bir sistemə çevrilməlidir. Rəqəmsal transformasiya maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını artırmaqla yanaşı, insan amilindən qaynaqlanan səhvləri və korrupsiya risklərini minimuma endirməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasında xüsusilə son dövrlərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” çərçivəsində rəqəmsal hökumət və rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması hədəfləri, maliyyə nəzarəti sisteminin innovativ əsaslarla təkmilləşdirilməsini aktual bir vəzifə olaraq qarşıya qoyur. Bu nöqteyi-nəzərdən, beynəlxalq səviyyədə sınaqdan keçmiş texnoloji trendlərin öyrənilməsi və onların milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla ölkəmizdə tətbiqi maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində həlledici rol oynaya bilər. Məqalədə bu məsələlərin təhlili öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq Trendlər: Maliyyə Nəzarətində Texnoloji İnnovasiyalar. Müasir beynəlxalq praktikada maliyyə nəzarəti artıq “audit” funksiyasından çıxaraq, “proqnozlaşdırıcı analitika” mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu transformasiyanın mərkəzində dayanan əsas texnoloji trendlər aşağıdakılardır:

Birinci növbədə, SupTech və RegTech texnologiyaları nəzərdə keçirək. Nəzarətin Avtomatlaşdırılması “SupTech” (Supervisory Technology) tənzimləyici qurumlar tərəfindən

nəzarətin effektivliyini artırmaq üçün istifadə edilən texnologiyadır [7, s. 15]. Bu, hesabatların avtomatik toplanmasını və süni intellekt vasitəsilə dərhal təhlilini təmin edir.

Digər modellər “Big Data” və “Data Analytics” modelləridir. Ənənəvi metodlarla emal edilə bilməyən nəhəng məlumat bazalarının təhlili maliyyə nəzarətində “kəmiyyət analizi”ndən “keyfiyyət analizi”nə keçidi təmin edir. Bu modellərin köməyi ilə süni intellekt alqoritmləri sayəsində şübhəli əməliyyatlar və maliyyə fırıldaqçılığı (fraud detection) dərhal aşkar edilə bilər [3, s. 24–25].

Üçüncüsü, Blokçeyn və Paylanmış Reyestr Texnologiyasıdır. Blokçeyn maliyyə nəzarətində “vahid reallıq mənbəyi” yaradır. Məlumatların dəyişdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü və hər bir əməliyyatın zəncirvari izlənməsi şəffaflığı mütləq səviyyəyə qaldırır. Xüsusilə dövlət satınalmaları və büdcə xərclərinin izlənməsində bu texnologiya inqilabi xarakter daşıyır [6, s. 112].

Cədvəl 1. Trendlərin müqayisəli cədvəli

Texnologiya	Maliyyə nəzarətinə töhfəsi	Əsas üstünlüyü
Süni intellekt	Riskli əməliyyatların avtomatik təyini	İnsan amilinin və səhvlərin azalması
Blokçeyn	Əməliyyatların silinməz izlənməsi	Korrupsiya və manipulyasiya riskinin sıfıra enməsi
Bulud hesablamaları	Məlumatlara məsafədən və sürətli çıxış	Çevik audit və monitorinq imkanı

Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı (INTOSAI) rəqəmsal transformasiyanı audit standartlarına (ISSAI) daxil etməyə başlamışdır. Bu standartlar rəqəmsal sübutların toplanması və təhlili üçün hüquqi çərçivə formalaşdırır [5, s. 8-9].

Rəqəmsal transformasiya maliyyə nəzarətini “reaktiv” (hadisədən sonra reaksiya verən) modeldən “proaktiv” (hadisəni qabaqlayan) modelə keçirir. Bu prosesin sütunlarını aşağıdakı üç əsas texnoloji istiqamət təşkil edir.

Birinci növbədə, “SupTech” və “RegTech” texnologiyaları nəzarət və tənzimləmənin yeni arxitekturasını təqdim edir. “SupTech” (Supervisory Technology), maliyyə tənzimləyicilərinin (Mərkəzi Bank, Maliyyə Monitorinq Xidməti və s.) nəzarət funksiyalarını rəqəmsallaşdırmaq üçün istifadə etdiyi alətlər toplusudur. Əvvəllər hesabatlar dövrü olaraq (məsələn, rüblük) kağız və ya statik fayllar şəklində toplanırdısa, “SupTech” sayəsində dataalar bilavasitə nəzarət olunan subyektin sistemindən real vaxt rejimində əldə edilir. Bu texnologiyanın təsiri vasitəsilə, “informasiya asimetriyası”, başqa sözlə nəzarət edən subyekt haqqında az məlumata sahib olması faktı aradan qaldırılır.

“RegTech” isə şirkətlərin qanunverici bazanın tələblərinə uyğunluğunu (compliance) avtomatlaşdırır [7, s. 18-21].

Big Data və Süni İntellekt: Risk-Əsaslı Nəzarətin Əsası. Maliyyə nəzarətində ən böyük problem “məlumat çoxluğu daxilində gizli qalan risklər”dir. Süni intellekt və maşın öyrənməsi (Machine Learning) alqoritmləri milyonlarla əməliyyat arasından qanunauyğun olmayan ssenariləri, məsələn, çirkli pulların yuyulması və ya büdcə vəsaitlərinin təyinatından yayındırılması kimi, saniyələr ərzində aşkar edir. Əgər ənənəvi auditdə “seçmə üsulu” (sampling) ilə əməliyyatların yalnız 5-10%-i bu qaydada yoxlanılırdısa, süni intellekt sayəsində 100% əməliyyatı yoxlamaq imkanı yaranmışdır. Məsələn, prediktiv (proqnozlaşdırıcı) analitika vasitəsilə vergi yayınma riskləri hələ vergi bəyannaməsi verilmədən proqnozlaşdırıla bilər [3, s. 34-37].

Blokçeyn və Paylanmış Reyestr Texnologiyası (DLT) maliyyə nəzarətində “etibarlılıq” probleminin həllində böyük dönüş yaratmışdır. Qeyd edilən texnologiyanın köməyi ilə hər bir maliyyə əməliyyatı silinməz və şəffaf hala gəlir. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin hər bir qəpiyinin son mənzilə qədər necə xərcləndiyini “Smart Contracts” (Ağıllı müqavilələr) vasitəsilə

izləmək mümkündür. Müqavilə şərti yerinə yetirilmədikdə ödəniş avtomatik bloklanır. Bu, daxili nəzarət sistemlərinin kənar müdaxilələrə qarşı davamlılığını təmin edir [6, s. 145].

Rəqəmsal maliyyə nəzarətində məlumatın necə transformasiya olunduğunu “Texnoloji İnformasiya Axını Modeli” vasitəsilə vizuallaşdırıla bilər.

Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş standartlar artıq rəqəmsal sübutların hüquqi çəkisini tanıyır. Bu, auditorlara rəqəmsal mühitdə əldə etdikləri məlumatları rəsmi hüquqi sənəd kimi istifadə etməyə imkan verir [5, s. 13-14].

Azərbaycanın perspektivləri və mövcud vəziyyət. Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin rəqəmsallaşması dövlət islahatlarının (məsələn, “Rəqəmsal Azərbaycan”) tərkib hissəsi kimi sürətlə inkişaf edir. Bu istiqamətdə əsas nailiyyətlər və hədəfləri bir qədər yaxından nəzərdən keçirək.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən tətbiq olunan “Vahid Xəzinə Hesabı” və “VBMİS” (Vahid Büdcə-Maliyyə İdarəetmə Sistemi) büdcə vəsaitlərinin hərəkətinə real vaxt rejimində nəzarət etməyə imkan verir. Bu, kağız dövryyəsinə minimuma endirərək şəffaflığın artmasına töhfə vermişdir [2, s. 45-48].

Bir digər önəmli islahat isə “Vergi İnzibatçılığında “Smart” Nəzarət” mexanizmidir. Dövlət Vergi Xidmətinin tətbiq etdiyi “Elektron Qaimə-Faktura və Yeni Nəsil NKA” (Nəzarət-Kassa Aparatları) sistemi kölgə iqtisadiyyatına qarşı ən effektiv rəqəmsal nəzarət alətidir. Bu sistem məlumatların birbaşa mərkəzi serverə ötürülməsini təmin edərək, vergi yayınma risklərini avtomatik müəyyən edir [4, s. 14].

Azərbaycan Respublikasının ali audit təşkilatı olan Hesablama Palatası rəqəmsal audit metodologiyasına keçid etmişdir. Xüsusilə, dövlət satınalmaları portalı ilə inteqrasiya, satınalma proseslərindəki süni qiymət artımı və ya “maraqların toqquşması” kimi riskləri proqram təminatı vasitəsilə aşkar etməyə imkan verir [1, s. 82-83].

Azərbaycan Üçün “Ağıllı Nəzarət” (Smart Control) Modeli - gələcək perspektivdə Azərbaycan üçün təklif olunan inteqrasiya edilmiş nəzarət modelini belə təsəvvür etmək olar. Məlumatların inteqrasiyası sisteminə keçid edilməklə, müxtəlif dövlət qurumlarının (Gömrük, Vergi, Maliyyə, Banklar) bazalarının tam inteqrasiyası (“G-Cloud” vasitəsilə) həyata keçirilməlidir. Süni intellektin geniş tətbiqi ilə maliyyə hesabatlarında kütləvi manipulyasiyaları aşkar edən milli süni intellekt əsaslı alqoritmlərin hazırlanması həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda, kadr hazırlığı sahəsində atılacaq addımlarla “Rəqəmsal Auditor” və “Data Analitik” ixtisaslarının genişləndirilməsi təmin edilməlidir.

Rəqəmsal Maliyyə Nəzarətinin Tətbiqində Qarşıya Çıxan Çağırışlar. Rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də ciddi riskləri özündə daşıyan bir prosesdir. Azərbaycan şəraitində bu keçidin qarşısında duran başlıca çağırışlar aşağıdakılardır:

Birincisi, kibertəhlükəsizlik və məlumatların məxfiliyi məsələsidir. Belə ki, maliyyə məlumatlarının vahid mərkəzləşdirilmiş sistemlərdə toplanması onları kiberhücumlar üçün hədəfə çevirir. Məlumatların sızması həm dövlət təhlükəsizliyi, həm də kommersiya sirri baxımından ciddi fəsadlar törədə bilər.

İkincisi, institusional müqavimət və kadr çatışmazlığıdır. Təcrübə göstərir ki, ənənəvi iş metodlarına alışmış kadrların rəqəmsal alətlərə adaptasiyası o qədər də asan baş verən bir proses deyil. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, texnologiya hazır olsa da, mütəxəssislərin data analitika bacarıqlarının aşağı olması effektivliyi azaldır [8, s. 154-155].

Üçüncüsü isə hüquqi baza ilə texnoloji sürət arasındakı boşluqdur. Başqa bir ifadə ilə texnoloji inkişafa sürəti ilə ona uyğun hüquqi bazanın təkmilləşməsi sürəti üst-üstə düşmür. Süni intellektin çıxardığı qərarların və ya rəqəmsal sübutların hüquqi çəkisi ilə bağlı qanunvericilikdə hələ də tam tənzimlənməmiş məqamlar mövcuddur.

Nəticə. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanın audit sistemi qlobal rəqəmsal trendlərə inteqrasiya üçün güclü potensiala malikdir. Lakin bu sistemin tam effektiv işləməsi üçün aşağıdakı addımların atılması məqsəduyğundur:

- “Milli Maliyyə Məlumat Bazası”nın yaradılması vacibdir. Vergi, gömrük, xəzinədarlıq və bank məlumatlarının süni intellekt tərəfindən çarpaz yoxlanılmasına imkan verən vahid rəqəmsal platforma formalaşdırılmalıdır.

- Risk-əsaslı nəzarətin avtomatlaşdırılması həyata keçirilməlidir. Nəzarət tədbirləri planlaşdırılarkən subyektiv qərarlar deyil, maşın öyrənməsi alqoritmlərinin müəyyən etdiyi “yüksək riskli” zonalar əsas alınmalıdır.

- Blokçeyn əsaslı dövlət satınalmaları sistemi tətbiq edilməlidir. Büdcə vəsaitlərinin xərclənməsində şəffaflığı artırmaq üçün “Ağıllı müqavilə” sisteminə keçid sürətləndirilməlidir.

- Kadr islahatı vacibdir. Başda Maliyyə Nazirliyi və Hesablama Palatası olmaqla maliyyə nəzarəti orqanlarında data-analitika və kibertəhlükəsizlik üzrə ixtisaslaşmış yeni nəsil auditor ştatları yaradılmalıdır.

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətinin rəqəmsallaşması sadəcə texniki bir yenilik deyil, ölkədə idarəetmənin keyfiyyətini artıran və iqtisadi artımı stimullaşdıran strateji bir addımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 2023-cü il üzrə fəaliyyəti haqqında Hesabat / Bakı, - 2024.
2. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası / Bakı, - 2022.
3. Data Analytics for External Auditors / OECD. - Paris: OECD Publishing, - 2021.
4. Musayev Ş. Rəqəmsal iqtisadiyyatda vergi nəzarəti mexanizmləri / Ş. Musayev. - İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, - 2021.
5. Strategic Management in SAIs: Digital Transformation and Audit Innovation / INTOSAI Development Initiative (IDI). - 2022.
6. Tapscott, D., & Tapscott, A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money // Business and the World. - Portfolio, - 2018.
7. The Use of Supervisory and Regulatory Technology by Authorities and Regulated Institutions: Market developments and financial stability implications / Financial Stability Board (FSB). - 2020.
8. World Development Report 2021: Data for Better Lives / World Bank. - Washington, DC, - 2021.

INKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN BAZARLARDA SAHİBKARLIQ STRATEGİYALARININ FORMALAŞMASI VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Aytac Səbuhi qızı Quluzadə
magistrant
aytacquluzad22@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə inkişaf etməkdə olan bazarlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəri əsasları və sahibkarlıq strategiyalarına təsir edən müxtəlif amillər tədqiq olunur. Tədqiqat çərçivəsində inkişaf etməkdə olan bazar anlayışı, onların mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri, habelə, inkişaf etməkdə olan bazarlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin qarşılaşdıqları müxtəlif risklər və imkanlar təhlil edilir. Eyni zamanda sahibkarlıq anlayışı və onun strateji menecmentlə qarşılıqlı əlaqəsi

araşdırılmış, strateji sahibkarlıq konsepsiyasının əsas istiqamətləri ümumiləşdirilmişdir. Məqalədə sahibkarlıq strategiyalarının formalaşmasına təsir edən xarici və daxili mühit amilləri təhlil edilir. Məqalədə həmçinin sahibkarlıq strategiyalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi əsaslandırılmış nəticə və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Sahibkarlıq, strateji menecment, inkişaf etməkdə olan bazar, BRICS

Giriş

Müasir dövrdə global iqtisadi sistemin dinamik inkişafı fonunda inkişaf etməkdə olan bazarlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu bazarlar həm yüksək iqtisadi artım potensialı, həm də investisiya imkanları ilə yanaşı, qeyri-sabit iqtisadi mühit, institusional zəiflikləri və bazar qeyri-müəyyənliyi ilə seçilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olmaqla yanaşı, məşğulluğun artırılması, innovasiyaların tətbiqi və rəqabət mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan inkişaf etməkdə olan bazarlarda sahibkarlıq strategiyalarının düzgün formalaşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi inkişaf etməkdə olan bazarlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq və sahibkarlıq strategiyalarına təsir edən daxili və xarici amilləri təhlil etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün bazarların xüsusiyyətləri, sahibkarlıq və strateji menecment anlayışları sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

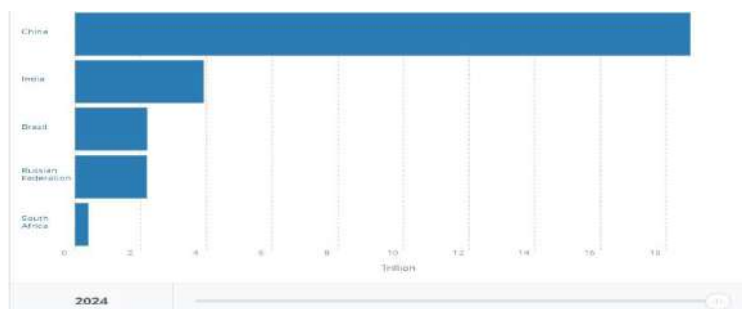
Material və metodlar

İnkişaf etməkdə olan bazarlar daha yetkin, inkişaf etmiş bazar statusuna keçid prosesində olan iqtisadiyyatlardır. Onlar yüksək dərəcədə makro-iqtisadi və siyasi dəyişkənlikləri ilə fərqlənilirlər və institusional, demoqrafik və beynəlxalq kapital bazarlarına məruz qalma baxımından keçid xarakteri daşıyırlar. Buna görə də investorlar onları riskli, həm də yüksək artım potensialına malik segment kimi qiymətləndirirlər. Məhsuldar investisiyaların təşviqi baxımından sabit bir siyasət xəttinin izlənməsi arzuolunan olsa da, bu sadıqlıq heç də həmişə təmin edilmir. Gözlənilməz dəyişikliklərə cavab vermək üçün çeviklik zəruridir, ancaq bu çeviklikdən sui-istifadə halları da az deyil. Öhdəlik-çeviklik terminologiyası faydalı analitik çərçivə təqdim etsə də, heç bir çevikliyə yol vermədən sərt öhdəliklər tətbiq etmək mümkün deyil. Bu baxımdan, inkişaf etməkdə olan bazarlarda tranzaksiya xarakterli öhdəliklərdən institusional xarakterli öhdəliklərə transformasiya müşahidə olunur. Beynəlxalq bazarlarda ilkin qarşılıqlı əlaqələr mərhələsində adətən güclü tranzaksiya tipli öhdəliklərdən fayda əldə etsə də, məqsəd etibarlı institutlarla yaradılan öhdəliyə nail olmaqdır. İnstitusional öhdəlikdə ölkələrin verdiyi sözlər məsuliyyət təminatı kimi çıxış edərək çevikliyin üstünlüklərindən yararlanmağa imkan verir (Mody, 2004).

Ölkələrin iqtisadi statusu zamanla dəyişə bilər. Belə ki, müəyyən iqtisadi və institusional göstəricilərin yaxşılaşması nəticəsində bir ölkə inkişaf etməkdə olan bazar kateqoriyasından inkişaf etmiş ölkə statusuna yüksələ bilər və ya əksinə, makroiqtisadi sabilliyin zəifləməsi halında inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan bazar kimi yenidən təsnif oluna bilər. Buraya Yunanıstan misal olaraq göstərə bilərik. Sərhəd bazarları (frontier markets) kimi tanınan Qətər və Argentina kimi ölkələr də iqtisadi göstəricilərin yüksəlməsi nəticəsində inkişaf etməkdə olan bazar statusu əldə edə bilərlər. Bu ölkələr həm global, həm də regional iqtisadiyyatda inkişaf edərək beynəlxalq investorların diqqət mərkəzinə çevrilmişlər. 2000-2023 -cü illər ərzində BRICS ölkələrinin ümumi daxili məhsul (ÜDM) göstəricilərində davamlı artım müşahidə olunur. Bu da onların iqtisadi inkişaf dinamikasını və struktur transformasiyasını əks etdirir (İnvestopediya).

Şəkil 1.1.1: “ ÜDM (cari ABŞ dolları)- Cənubi Afrika, Braziliya, Hindistan, Çin, Rusiya Federasiyası.”

Mənbə: Dünya Bankı

Nəticələr

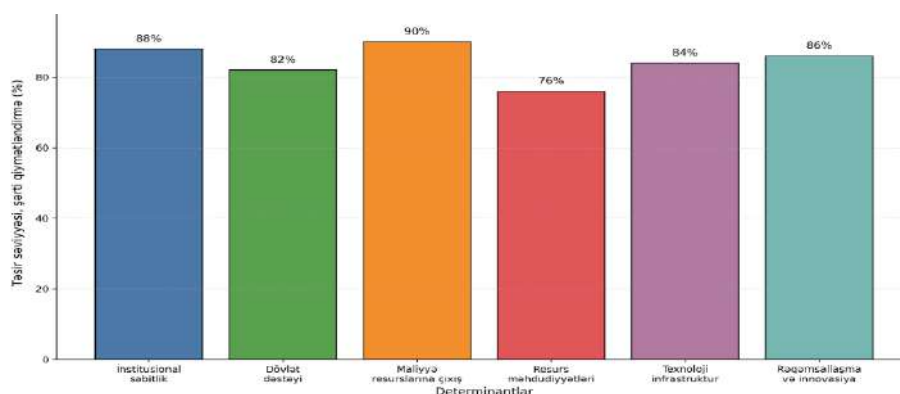
İnkişaf etməkdə olan bazarlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və nəticələrinin qiymətləndirilməsi müasir iqtisadi ədəbiyyatda çoxamilli və çoxsəviyyəli yanaşma əsasında izah olunur. Bu yanaşmaya görə sahibkarlıq uğuru yalnız fərdi təşəbbüsün, kapital qoyuluşunun və ya bazara daxilolma qərarının nəticəsi deyildir; o, daha geniş mənada firmanın fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi, institusional və rəqabət mühiti ilə müəssisənin öz daxilində formalaşdırdığı resurslar, qabiliyyətlər və idarəetmə mexanizmlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxan mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisədir.

Bu kontekstdə sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir edən determinantların sistemləşdirilməsi məsələsi xüsusi metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Müasir beynəlxalq yanaşmalarda sahibkarlıq təkcə yeni biznesin yaradılması hadisəsi kimi deyil, həm də məhsuldarlığın artırılması, innovasiyanın təşviqi, məşğulluğun genişləndirilməsi, dəyər zəncirlərinə inteqrasiya və iqtisadi transformasiya prosesinin əsas mexanizmlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir (Acs, 2008).

Dövlət dəstəyi və normativ-hüquqi mühit də inkişaf etməkdə olan bazarlarda sahibkarlıq strategiyalarının məzmununu ciddi şəkildə müəyyən edir. UNCTAD-ın sahibkarlıq siyasəti çərçivəsi göstərir ki, sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin rolu yalnız subsidiyalar və vergi güzəştləri ilə məhdudlaşmır; burada biznesin yaradılması prosedurlarının sadələşdirilməsi, hüquqi şəffaflığın təmin olunması, müqavilələrin icrası, mülkiyyət hüquqlarının qorunması, lisenziyalasdırmanın rasionallaşdırılması, rəqəmsal dövlət xidmətləri və siyasətin monitoring mexanizmləri də mühüm yer tutur (UNCTAD 2016).

Rəqabət səviyyəsi və bazar strukturu sahibkarlıq strategiyalarına təsir edən üçüncü əsas xarici mühit amilidir. İnkişaf etməkdə olan bazarlarda bir çox sahələrdə bazarların yüksək konsentrasiyası, iri oyunçuların dominant mövqeyi, qeyri-formal iqtisadiyyatın payı, giriş maneələrinin mövcudluğu və bəzi hallarda dövlətlə əlaqəli qurumların üstünlüyü kiçik və orta sahibkarların strateji manevr imkanlarını məhdudlaşdırır. UNCTAD və OECD sənədləri vurğulayır ki, sağlam rəqabət innovasiya, məhsuldarlıq, qiymət intizamı və resursların səmərəli bölgüsü üçün zəruridir; əks halda bazar dinamizmi zəifləyir və yeni firmaların bazara daxil olma motivasiyası azalır (OECD, 2024).

Qrafik : Sahibkarlıq strategiyalarının reallaşdırılmasına təsir edən determinantların müqayisəsi

Mənbə: Dünya Bankı, UNCTAD və OECD materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

İnkişaf etməkdə olan bazarlarda sahibkarlıq uğurunun formalaşması yalnız xarici mühit amilləri ilə izah olunmur; əksinə, müəssisənin daxilində toplanan və idarə olunan resurslar çox vaxt daha həlledici rol oynayır. Müasir elmi və institusional yanaşmalar göstərir ki, eyni makroiqtisadi və institusional şəraitdə fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında nəticə fərqlərinin əsas mənbələrindən biri onların insan kapitalının keyfiyyəti, idarəetmə səriştələri, maliyyə və texnoloji imkanları, həmçinin innovasiya yaratmaq və dəyişən şəraitə çevik uyğunlaşmaq qabiliyyətidir.

Dünya Bankının innovasiya siyasəti üzrə yanaşmasına görə, rəqabət və biznes mühiti kimi xarici amillər vacib olsa da, firmanın innovasiya edə bilməsi son nəticədə onun daxilində formalaşmış qabiliyyətlərdən, xüsusilə idarəetmə və təşkilati bacarıqlardan asılıdır. Bu baxımdan sahibkarlıq uğuru sadəcə kapitalın həcmi ilə deyil, resursların necə kombinə edilməsi, öyrənilməsi və strateji məqsədlərə uyğun səfərbər olunması ilə müəyyən olunur (Hüseynova, 2024).

Texnoloji imkanlar sahibkarlıq uğurunun formalaşmasında maliyyə resursları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan üçüncü mühüm komponentdir. Dünya Bankının texnologiya mənimsənilməsi üzrə araşdırması göstərir ki, firmalar daha mürəkkəb texnologiyaları istehsal və xidmət proseslərinə tətbiq etməklə məhsuldarlıq, dayanıqlılıq və bazar rəqabətliliyini yüksəldə bilirlər. Texnoloji imkan dedikdə yalnız avadanlıq alınması yox, həm də proqram təminatı, məlumatların idarə olunması, rəqəmsal əməliyyat sistemləri, logistika inteqrasiyası, müştəri münasibətlərinin rəqəmsallaşdırılması və qərarvermədə analitikadan istifadə başa düşülməlidir (Bruton, 2013).

Dünya Bankının firm capabilities yanaşması da məhz bu məntiqi əsaslandırır: sahibkarlıq uğuru ayrı-ayrı resursların cəmi deyil, onların bir-birini gücləndirən sistem şəklində təşkili nəticəsində formalaşır. İnkişaf etməkdə olan bazarlarda resurs qıtlığı və bazar riskləri yüksək olduğu üçün bu sinerji daha da vacibdir. Resursların birində yaranan boşluq digərlərinin də məhsuldarlığını azaldır, buna görə sahibkarlıq strategiyaları ayrı-ayrı investisiyalar deyil, inteqrasiya olunmuş daxili imkanlar memarlığı üzərində qurulmalıdır (World Bank, 2024).

Sonluq

İnkişaf etməkdə olan bazarlar yüksək iqtisadi artım potensialı ilə yanaşı, institusional boşluqlar və makroiqtisadi qeyri-sabitlik kimi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu mühitdə sahibkarların uğur qazanması üçün yeni fərsətlərin aşkarlanması və rəqabət üstünlüyünün qorunması elementlərini birləşdirən “strateji sahibkarlıq modelinin tətbiqi zəruridir. Tədqiqat göstərir ki, daxili resursların effektiv idarə edilməsi və innovativ yanaşmaların institusional şəraitə uyğunlaşdırılması müəssisələrin xarici şoklara qarşı dözümlülüyünü təmin edən əsas faktordur. Yekun olaraq, inkişaf etməkdə olan bazarlarda rəqabət qabiliyyətliliyi həm çevik manevr imkanlarından, həm də uzunmüddətli strateji planlaşdırmanın sintezindən asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Mody, A. (2004). *What is an emerging market?* (Working Paper No. 04/177). International Monetary Fund.

AZƏRBAYCANIN MÜASİR NEFT STRATEGİYASI VƏ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNDƏ ONUN ROLU

Nihat İlqar oğlu Abdullayev
magistrant

nihatabdullayev956@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın müasir neft strategiyası ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu strategiya enerji resurslarının səmərəli idarə olunmasını təmin edir və əldə edilən gəlirləri sosial-iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsinə yönəldir. Neft strategiyası nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş, ölkənin beynəlxalq mövqeyi möhkəmlənmiş və əhalinin sosial rifahı yaxşılaşmışdır [Mehdiyev, 2015]. Gələcəkdə enerji strategiyası ölkənin iqtisadi sabitliyinin və inkişafının əsas sütunlarından biri olaraq qalacaq.

Açar sözlər: Azərbaycan, neft strategiyası, sosial-iqtisadi inkişaf, neft gəlirləri, Dövlət Neft Fondu, enerji siyasəti.

Azərbaycan zəngin təbii enerji resurslarına malik olan ölkələrdən biridir və bu resurslar ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə neft və qaz ehtiyatlarının mövcudluğu Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin və inkişaf strategiyasının formalaşmasında əsas amillərdən biri hesab olunur [Mehdiyev, 2015]. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və ölkənin beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyası olmuşdur. Azərbaycanın müasir neft strategiyası ölkənin enerji resurslarının idarə olunması və onların milli inkişaf məqsədlərinə yönəldilməsi ilə bağlı uzunmüddətli iqtisadi yanaşmanı ifadə edir. Bu strategiyanın əsasını 1994-cü ildə imzalanmış və tarixə “Əsrin müqaviləsi” kimi daxil olmuş beynəlxalq neft müqaviləsi qoymuşdur [Əliyev, 2003]. Həmin müqavilə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı olmuş və ölkəyə böyük həcmdə xarici investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın müasir neft strategiyası ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bu strategiya enerji resurslarının səmərəli idarə olunması və beynəlxalq enerji bazarlarına inteqrasiyanı nəzərdə tutur [Əliyev, 2003]. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri–Çıraq–Günəşli” yataqlarının birgə işlənməsini nəzərdə tuturdu. Bu müqavilə dünyanın aparıcı enerji şirkətlərinin Azərbaycan enerji sektoruna cəlb olunmasına səbəb olmuş və ölkəyə milyardlarla dollar həcmində investisiya daxil olmuşdur [BP, 2023]. Bu proses Azərbaycanın enerji sektorunun sürətli inkişafına və ölkənin iqtisadi potensialının artmasına mühüm töhfə vermişdir. Enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün Bakı–Tbilisi–Ceyhan və Bakı–Supsa kimi strateji neft kəmərləri tikilmişdir. Bu layihələr Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarlarında mövqeyinin möhkəmlənməsinə və regionda enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına şərait yaratmışdır [SOCAR, 2022].

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf modelində neft sektoru aparıcı mövqeyə malikdir. Neft və qaz sektorundan əldə olunan gəlirlər dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən biri hesab olunur [ARDNF, 2022]. Bu vəsaitlər ölkədə infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə və sosial proqramların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunması məqsədilə 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Fondun yaradılmasının əsas məqsədi enerji resurslarından əldə olunan gəlirlərin şəffaf şəkildə idarə olunması və gələcək nəsillər üçün qorunmasıdır [ARDNF, 2022]. Neft strategiyası nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük həcmdə investisiyalar cəlb olunmuş və bu investisiyalar yeni iş yerlərinin yaradılmasına, sənaye və xidmət sektorunun inkişafına səbəb olmuşdur (BP, 2023).

Neft strategiyasının mühüm nəticələrindən biri ölkədə sosial sahələrin inkişafıdır. Neft gəlirləri hesabına dövlət büdcəsinin sosial yönümlü xərcləri artırılmışdır. Təhsil, səhiyyə və sosial müdafiə sahələrinə ayrılan vəsaitlərin artması əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur [İqtisadiyyat Nazirliyi, 2022]. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları ölkənin müxtəlif bölgələrində infrastrukturun yenilənməsinə və yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaratmışdır. Bu proqramlar neft gəlirlərin ölkənin ümumi inkişafına yönəldilməsinin mühüm nümunəsidir [İqtisadiyyat Nazirliyi, 2022].

Nəticə

Azərbaycanın müasir neft strategiyası ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu strategiya enerji resurslarının səmərəli idarə olunmasını və əldə olunan gəlirlərin sosial-iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsini təmin edir.

Neft strategiyası sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etmiş, ölkənin beynəlxalq mövqeyi güclənmiş və əhalinin sosial rifahı yüksəlmişdir.

Gələcəkdə də enerji strategiyası ölkənin iqtisadi sabitliyinin və inkişafının əsas dayaqlarından biri olaraq qalacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. ARDNF. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu – illik hesabatlar, 2022.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi – rəsmi hesabatlar, 2022.
3. Əliyev H. Azərbaycanın neft strategiyası və milli inkişaf modeli. Bakı, 2003.
4. BP. Statistical Review of World Energy, 2023.
5. Mehdiyev R. Azərbaycanın enerji siyasəti və iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı, 2015.
6. SOCAR. Azərbaycanın enerji siyasəti haqqında materiallar, 2022.

BANKLARIN İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNDƏ RİSKLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMLƏRİ

Faiq Kərim oğlu Kərimov
magistrant

kerimovfaiq73@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Kommersiya banklarının əsas fəaliyyət məqsədi mənfəətdir, bununla yanaşı bankların strateji planlanmasında əhaliyə göstərilən xidmətlərin də keyfiyyəti nəzərdə tutulur. Keyfiyyətin yüksək səviyyədə göstərilməsi zamanı yaranan risklərin həm, də bank fəaliyyətin strukturuna zərəri də nəzərə alınmalıdır. Dünya bank sistemində olduğu kimi Azərbaycan baxışığında da risklərin idarə olunması üçün Mərkəzi Bank tərəfindən risk kateqoriyaları müəyyənləşdirilərək, qarşısının alınması üçün tədbirlər planı hazırlanmışdır. Bu yanaşma bank nəzarətinin əsas prinsiplərində korporativ idarəetmə və risklərin idarə olunmasına xüsusi tələblər kimi ayrıca vurğulanır.

1) İdarəetmə orqanları və komitə infrastrukturunu. Praktik modeldə investisiya idarəetməsi adətən aşağıdakı institusional “mərkəzlər” vasitəsilə icra olunur:

✓ Müşahidə Şurası / Direktorlar Şurası: investisiya strategiyasını, risk iştahasını (risk appetite) və əsas limit arxitekturasını təsdiqləyir, kəskin bazar şoklarında restrukturizasiya qərarlarına siyasi-strateji legitimlik verir. MB-in daxili idarəetmə yanaşmaları idarəetmə orqanının risk strategiyası, risk mədəniyyəti və nəzarət funksiyasını “challenge” mexanizmi ilə gücləndirməsini prioritet sayır.

✓ Aktiv-Passivlərin İdarəedilməsi Komitəsi (APIK: investisiya portfelinin müddət strukturu, faiz dərəcəsi riski, likvidlik buferləri, qiymətli kağızlar portfelinin “hold/sell” qərarları və maliyyələşmə xətti ilə uyğunlaşmanı koordinasiya edir.

✓ Risk Komitəsi / Baş Risk Meneceri (BKK) xətti: investisiya risklərinin (bazar riski, kredit riski, konsentrasiya riski, likvidlik riski, ölkə/qarşı-tərəf riski və s.) ölçülməsi, limitlərin dizaynı, stress-testlərin nəticələrinin qərarlara inteqrasiyası və risk-tənzimləmə tədbirlərinin hazırlanmasına cavabdeh olur.

✓ İnvestisiya Komitəsi (və ya Xəzinədarlıq Komitəsi): konkret alət seçimi, emitent limitləri, rating tələbləri, sektor/ölkə kvotaları, hedcinq qərarları və portfelin taktik rebalansını icra edir.

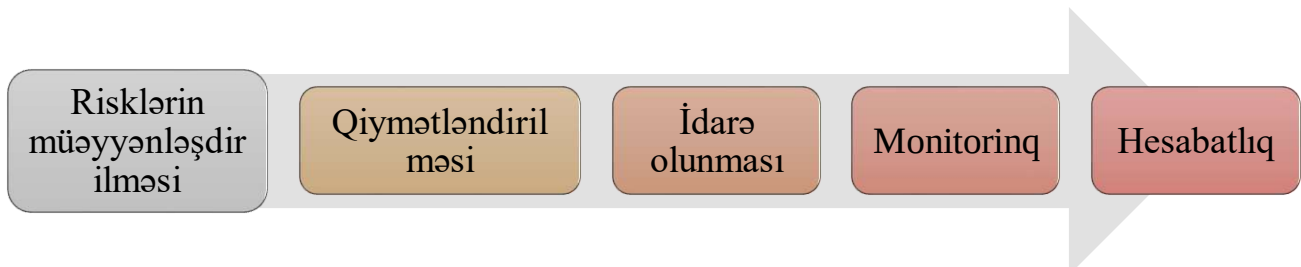
2) “Üç müdafiə xətti” və daxili nəzarət sistemi. İnstitusional arxitekturanın dayanıqlığı investisiya qərarlarının yalnız gəlirlilik motivi ilə deyil, “nəzarət altına alınmış risk” məntiqi ilə qəbul olunmasından asılıdır. Buna görə investisiya idarəetməsində:

➤ 1-ci xətt (biznes/xəzinədarlıq) qərarı verir və əməliyyatları aparır,
➤ 2-ci xətt (risk-komplayens) çərçivə, limit, metodika və monitorinqi təmin edir,
➤ 3-cü xətt (daxili audit) isə müstəqil yoxlama və uyğunluq qiymətləndirməsi aparır. Bu yanaşma bankların risklərin idarə olunması və daxili nəzarət mexanizmlərinin korporativ idarəetməyə inteqrasiyası tələbləri ilə uyğun gəlir.

3) Prudensial tənzimləmə və nəzarət mühiti ilə uzlaşma. İnvestisiya idarəetməsinin institusional əsasları milli prudensial nəzarət tələbləri ilə də “sazlanır”. Məsələn, risk-əsaslı nəzarət konsepsiyasında banklarda risk idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi, daxili kapital və likvidlik adekvatlığı qiymətləndirmə proseslərinin (ICAAP/ILAAP) qurulması nəzarətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi göstərilir. Bu, investisiya portfelinin yalnız mühasibat göstəricisi deyil, kapital/likvidlik dayanıqlığının “birbaşa sürücüsü” kimi idarə edilməsini tələb edir.

Metodoloji əsaslar investisiya idarəetməsinin “necə ölçürük, necə qərar veririk, necə nəzarət edirik” suallarını cavablandırır. Burada bankın investisiya siyasəti (Investment Policy Statement), risk çərçivəsi, portfel optimallaşdırma və risk ölçmə metodları, stress-test ssenariləri, limit-monitorinq mexanizmləri və hesabatlılıq standartları birlikdə işləyir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda və xarici bankların yerli filiallarında:

təmin edən risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasına dair minimum tələbləri

Risk Mədəniyyəti:

Riskin:

- ✓ müəyyən edilməsi
- ✓ qəbulu
- ✓ idarə edilməsi
- ✓ risk üzrə qərarların qəbul edilməsi üzrə:

norma, yanaşma və davranışların məcmusudur

Risk İştahası Bəyannaməsi - bankın biznes məqsədlərinə çatması üçün qəbul edəcəyi məcmu risk limitlərinin əks olunduğu sənəddir.

ƏSAS RİSK NÖVLƏRİ

1. KREDİT RİSKİ

- Kreditin vaxtında geri qayıtmaması nəticəsində itki yaranan riskdir. Bu risk borcalanın bank qarşısında öhdəliyinin vaxtında və ya tam icra olunmaması nəticəsində yaranır.

2. BAZAR RİSKİ

- Bazarda bas verən dəyişikliklər nəticəsində itki yaranan riskdir.

3. LİKVIDLİK RİSKİ

- Planlaşdırılmış və gözlənilməyən öhdəliklərin vaxtında və effektiv yerinə yetirilə bilməməsi nəticəsində itki yaranan riskdir.

4. ƏMƏLİYYAT RİSKİ

- Bank əməkdaşları tərəfindən yol verilmiş nöqsan və səhvlər, informasiya sistemi və texnologiyalarda baş vermiş problem və çatışmazlıqlar, habelə bankdan kənar hadisələr nəticəsində itki yaranan riskdir.

5. STRATEJİ RİSK

- Strateji hədəflərin düzgün seçilməməsi nəticəsində itki yaranan riskdir.

6. NÜFUZ RİSKİ

- Banka qarşı etimadın azalması və mənfi ictimai rəy nəticəsində itki riskidir.

7. LAYİHƏ RİSKİ

- Bankın nəzərdə tutduğu layihələri icra zamanı səhvlər və kənar amillərin təsiri nəticəsində icra edə bilməməsi və ya qarşısına qoyduğu hədəflərə çatmaması kimi qəbul edilir.

Nəticə.

Nəticə etibarilə, bank investisiya risklərinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsi mexanizmləri ayrı-ayrı texniki prosedurlar toplusu deyil, “risk–gəlir–kapital” qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan vahid strateji idarəetmə sistemidir. Risklər yanaşmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bank yalnız kapital adekvatlığını təmin etməklə kifayətlənməməli, riskləri qabaqlayıcı şəkildə tanıyan, ölçən və idarə edən institusional və metodoloji imkanlara malik olmalıdır.

Banklar həm daxili riskləri həm də yarana biləcək bütün xarici risklərin qarşısını almaq üçün, öncədən stress testlər keçirməklə tədbirlər planını hazırlamalıdır.

Bu integrasiya təmin edildikdə investisiya portfeli üzrə risklər vaxtında aşkarlanır, qərar qəbul etmə prosesinə effektiv şəkildə ötürülür və bankın uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığı təmin olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Qərar № 23/1 “31” avqust 2021 il “İnvestisiya şirkətləri və banklar tərəfindən investisiya xidmətlərinin (əməliyyatlarının) həyata keçirilməsi Qaydası
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Qərar № 23/2 “31” avqust 2021 il

Marja ticarəti Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə qanun

3. <https://e-qanun.az/framework/56403>

4. <https://cbar.az/press-release-3295/investisiya-sirktrlri-trfindn-investisiya-xidmtlrinin-hyata-kecirilmsini-tnzimlyn-yeni-qaydalar-tsdiq-edilmisdir>

5. <https://cbar.az/page-185/consumer-rights>

6. İCC consaltnq (Ramin Bayramlı) təlimləri (<https://icc.az/banklarda-imtahanların-teskili-attestasiya.html>)

XİDMƏT SEKTORUNDA RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF: NƏZƏRİ YANAŞMALAR VƏ MÜASİR TRENDLƏR

Turan Məmmədov

turan.fmemmedov@gmail.com

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Rəqəmsal transformasiya son illərdə xidmət sektorunun inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Süni intellekt, böyük verilənlər, bulud texnologiyaları, elektron xidmətlər və rəqəmsal platformaların tətbiqi təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına, innovasiya imkanlarının genişləndirilməsinə və rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılmasına şərait yaradır. Məqalənin məqsədi xidmət sektorunda rəqəmsal transformasiyanın dayanıqlı inkişaf, innovasiya fəaliyyəti, rəqabət qabiliyyəti və sosial inklüzivlik baxımından təsirlərinin sistemli şəkildə təhlil edilməsidir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması və vətəndaş mərkəzli xidmət modellərinin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsal transformasiya eyni zamanda xidmət sektorunda təşkilatların dəyişən bazar şəraitinə uyğunlaşma qabiliyyətini gücləndirən mühüm strateji vasitə kimi çıxış edir. Rəqəmsal texnologiyalar məlumatların operativ emalını, müştəri davranışlarının daha dəqiq təhlilini və innovativ xidmət modellərinin formalaşdırılmasını təmin etməklə təşkilatların çevikliyini və dayanıqlığını artırır. Xüsusilə rəqəmsal platformaların geniş yayılması xidmətlərin fərdiləşdirilməsinə, müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasına və resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya yalnız iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə deyil, həm də uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına xidmət edən mühüm inkişaf istiqaməti kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya, xidmət sektoru, innovasiya, rəqabət üstünlüyü, dayanıqlı inkişaf, rəqəmsallaşma.

1. Giriş

Qlobal iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması müasir təşkilatların fəaliyyət prinsiplərində əsaslı dəyişikliklər yaratmışdır. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı xidmət sektorunda yeni biznes modellərinin yaranmasına, xidmətlərin fərdiləşdirilməsinə və təşkilatların bazar dəyişikliklərinə daha çevik reaksiya verməsinə imkan vermişdir. Xüsusilə son onillikdə rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yenilənmə prosesi deyil, həm də təşkilati dəyişiklikləri, innovasiya fəaliyyətini və strateji idarəetməni əhatə edən kompleks bir fenomen kimi qiymətləndirilir (Shehadeh et al., 2023).

Xidmət sektoru iqtisadiyyatın ən dinamik sahələrindən biri hesab olunur və rəqəmsal transformasiyanın təsirləri burada daha qabarıq şəkildə müşahidə edilir. Elektron hökumət sistemləri, onlayn bankçılıq, rəqəmsal səhiyyə xidmətləri, elektron təhsil və digər texnoloji həllər xidmətlərin əlçatanlığını və keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır (Latupeirissa et al., 2024). Eyni zamanda, rəqəmsallaşma dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasına da töhfə verir. Resurslardan daha səmərəli istifadə, əməliyyat xərclərinin azaldılması, xidmətlərin

optimallaşdırılması və sosial inklüzivliyin genişləndirilməsi rəqəmsal transformasiyanın mühüm nəticələri kimi qiymətləndirilir (Djatkiko et al., 2025).

2. Rəqəmsal Transformasiyanın Nəzəri Əsasları

Rəqəmsal transformasiya müasir dövrdə təşkilatların fəaliyyət mühitini dəyişdirən ən mühüm strateji proseslərdən biri hesab olunur. Bu anlayış yalnız rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini deyil, həm də təşkilatların idarəetmə fəlsəfəsinin, biznes modellərinin, təşkilati mədəniyyətinin və xidmət göstərmə mexanizmlərinin yenidən qurulmasını əhatə edir. Ənənəvi rəqəmsallaşdırma əsasən mövcud proseslərin elektron formata keçirilməsinə yönəldiyi halda, rəqəmsal transformasiya təşkilatların fəaliyyətinin bütün aspektlərində fundamental dəyişikliklərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya texnoloji yenilənmə ilə yanaşı təşkilati innovasiya və strateji inkişaf prosesidir.

Müasir elmi ədəbiyyatda rəqəmsal transformasiya resursların daha səmərəli idarə olunmasını, qərarvermə proseslərinin təkmilləşdirilməsini və təşkilatların dəyişən bazar şəraitinə daha çevik uyğunlaşmasını təmin edən əsas mexanizm kimi qiymətləndirilir. Süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data), bulud texnologiyaları, Əşyaların İnterneti (IoT), blokçeyn və avtomatlaşdırılmış analitika sistemləri kimi rəqəmsal texnologiyalar təşkilatlara real vaxt rejimində məlumat toplamaq, emal etmək və strateji qərarlar qəbul etmək imkanı yaradır. Nəticədə təşkilatlar bazar dəyişikliklərinə daha sürətli reaksiya verə, müştəri tələblərini daha dəqiq müəyyən edə və innovativ həllər formalaşdırma bilirlər.

Rəqəmsal transformasiyanın nəzəri əsasları müxtəlif idarəetmə və innovasiya nəzəriyyələri ilə əlaqələndirilir. Xüsusilə Resurs Əsaslı Nəzəriyyə (Resource-Based View) rəqəmsal texnologiyaları təşkilatların rəqabət üstünlüyü formalaşdıran strateji resursları kimi qiymətləndirir. Bu yanaşmaya görə, rəqəmsal imkanlar təşkilatların nadir, təkrarlanması çətin və yüksək dəyər yaradan resurslara malik olmasına şərait yaradır. Dinamik Bacarıqlar Nəzəriyyəsi (Dynamic Capabilities Theory) isə rəqəmsal transformasiyanın təşkilatların dəyişən mühitə uyğunlaşmaq, yeni imkanları müəyyən etmək və mövcud resursları yenidən konfigurasiya etmək qabiliyyətini gücləndirdiyini vurğulayır.

Rəqəmsal transformasiya ilə innovasiya arasındakı əlaqə müasir tədqiqatlarda xüsusi diqqət mərkəzindədir. Värzaru və Bocean (2024) göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin intensivliyini artırır və innovasiyalardan əldə olunan iqtisadi nəticələrə müsbət təsir göstərir. Müəlliflərin araşdırması rəqəmsal texnologiyaların yalnız innovasiya proseslərini dəstəkləmədiyini, eyni zamanda yeni məhsul, xidmət və biznes modellərinin formalaşmasına şərait yaratdığını ortaya qoyur. Xüsusilə verilənlərin analitik emalı və rəqəmsal platformalar bazar ehtiyaclarının daha dəqiq müəyyən edilməsinə və innovativ həllərin hazırlanmasına imkan verir.

Bənzər şəkildə, Gao və həmmüəllifləri (2023) rəqəmsal texnologiyaların müəssisələrin kəşfiyyat xarakterli (exploratory) innovasiya fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini müəyyən etmişlər. Onların tədqiqatına əsasən, rəqəmsal transformasiya təşkilatlarda yeni biliklərin əldə edilməsini, yaradıcı düşüncənin inkişafını və eksperimental fəaliyyətlərin genişlənməsini təşviq edir. Müəlliflər göstərir ki, bu təsir birbaşa deyil, təşkilati öyrənmə və bilik idarəetməsi mexanizmləri vasitəsilə daha da güclənir. Başqa sözlə, rəqəmsal texnologiyalar innovasiyaların yaranması üçün əlverişli mühit formalaşdırır və təşkilatların yeni imkanları araşdırmaq potensialını artırır.

Rəqəmsal transformasiyanın digər mühüm nəzəri istiqaməti təşkilati çeviklik (organizational agility) konsepsiyası ilə bağlıdır. Müasir bazar şəraitində müştəri tələbləri, texnologiyalar və rəqabət mühiti sürətlə dəyişdiyi üçün təşkilatlar yüksək adaptasiya qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Rəqəmsal texnologiyalar təşkilatlara məlumatların real vaxt rejimində monitorinqini aparmağa, bazar siqnallarını daha tez müəyyən etməyə və çevik qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bu isə təşkilati çevikliyin və strateji dayanıqlığın artırılmasına xidmət edir.

Xidmət sektorunda rəqəmsal transformasiya xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsal platformalar, elektron xidmət sistemləri və müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi texnologiyaları xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, fərdiləşdirilməsinə və əlçatanlığının artırılmasına şərait

yaradır. Müştəri yönümlü yanaşmanın güclənməsi nəticəsində təşkilatlar istehlakçı davranışlarını daha dəqiq təhlil edə və onların ehtiyaclarına uyğun xidmətlər təqdim edə bilirlər. Bu da müştəri məmnuniyyətinin və loyallığının artmasına səbəb olur.

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə də sıx əlaqəlidir. Rəqəmsal texnologiyalar resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsinə, enerji sərfiyyatının azaldılmasına, əməliyyat proseslərinin optimallaşdırılmasına və ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsinə imkan verir. Buna görə də son illərdə rəqəmsal transformasiya yalnız iqtisadi səmərəliliyin artırılması vasitəsi kimi deyil, həm də dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasını dəstəkləyən strateji alət kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, nəzəri baxımdan rəqəmsal transformasiya texnoloji yenilənmədən daha geniş məzmun daşıyan, innovasiya fəaliyyətini gücləndirən, təşkilati çevikliyi artıran, rəqabət üstünlüyü formalaşdıran və dayanıqlı inkişafı dəstəkləyən kompleks transformasiya prosesi kimi xarakterizə olunur. Müasir təşkilatların uzunmüddətli uğuru getdikcə daha çox onların rəqəmsal imkanları nə dərəcədə effektiv şəkildə mənimsəməsi və strateji üstünlüyə çevirməsindən asılıdır.

3. Metodologiya

Bu tədqiqat nəzəri xarakter daşıyır və sistemli ədəbiyyat təhlili metoduna əsaslanır. Tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal transformasiya, innovasiya, rəqabət üstünlüyü, xidmət sektorunda rəqəmsallaşma və dayanıqlı inkişaf mövzularını əhatə edən müasir elmi məqalələr araşdırılmışdır. Məlumat mənbələri kimi əsasən beynəlxalq indeksləndirilmiş elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdən istifadə edilmişdir. Təhlil zamanı məzmun təhlili (content analysis) üsulu tətbiq edilmiş, müxtəlif müəlliflərin yanaşmaları müqayisə edilərək rəqəmsal transformasiyanın xidmət sektoruna təsirləri sistemləşdirilmişdir. Əldə edilən nəticələr əsasında rəqəmsal transformasiyanın innovasiya fəaliyyəti, rəqabət qabiliyyəti, sosial inklüzivlik və dayanıqlı inkişaf əlaqələri ümumiləşdirilmişdir.

4. Rəqəmsal Transformasiya, Xidmət İnnovasiyaları və Rəqabət Üstünlüyü

Müasir iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması şəraitində rəqəmsal transformasiya təşkilatların rəqabət qabiliyyətinin və innovasiya potensialının artırılmasında əsas strateji amillərdən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə xidmət sektorunda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi əməliyyat proseslərinin optimallaşdırılmasına, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına imkan yaradır. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yenilənmə deyil, həm də təşkilatların uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə xidmət edən kompleks idarəetmə yanaşması kimi qiymətləndirilir.

Rəqəmsal texnologiyalar təşkilatlara məlumatların real vaxt rejimində emalı, müştəri davranışlarının təhlili və qərarvermə proseslərinin təkmilləşdirilməsi imkanlarını təqdim edir. Bunun nəticəsində müəssisələr bazar dəyişikliklərinə daha çevik reaksiya verə, resurslardan daha səmərəli istifadə edə və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təklif edə bilirlər. Xüsusilə bulud texnologiyaları, böyük verilənlər analitikası, süni intellekt və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri xidmət sektorunda məhsuldarlığın və əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasına mühüm töhfə verir. Shehadeh və həmmüəlliflərinin (2023) tədqiqatı göstərir ki, rəqəmsal transformasiya xidmət sektorunda rəqabət üstünlüyünə həm birbaşa, həm də dolaylı təsir göstərir. Müəlliflər müəyyən etmişlər ki, rəqəmsallaşmanın rəqabət üstünlüyünə təsiri əsasən təşkilati çeviklik, innovasiya qabiliyyəti və müştəri yönümlülük vasitəsilə formalaşır. Rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə edən təşkilatlar bazar imkanlarını daha tez müəyyən edir, xidmətlərini dəyişən istehlakçı tələblərinə uyğunlaşdırır və rəqiblərlə müqayisədə daha yüksək performans nümayiş etdirirlər.

Rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında innovasiya fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xidmət sektorunda innovasiya yalnız yeni xidmətlərin yaradılmasını deyil, həm də mövcud xidmətlərin təkmilləşdirilməsini, yeni biznes modellərinin tətbiqini və müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasını əhatə edir. Rəqəmsal transformasiya bu proseslərin sürətlənməsinə şərait yaradır və təşkilatların innovasiya imkanlarını genişləndirir.

Zhang və həmmüəlliflərinin (2024) araşdırması göstərir ki, rəqəmsal transformasiya xidmət innovasiyalarının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Müəlliflər müəyyən etmişlər ki, ikili innovasiya (dual innovation) mexanizmi rəqəmsal transformasiya ilə innovasiya performansları arasındakı əlaqədə vasitəçi rolunu oynayır. Bu nəticə göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar innovativ fəaliyyətləri birbaşa dəstəkləməklə yanaşı, təşkilatların yeni biliklər əldə etməsinə, təcrübə mübadiləsinə gücləndirməsinə və yaradıcılıq potensialını artırmasına da kömək edir.

Rəqəmsal transformasiya ilə xidmət innovasiyaları arasındakı əlaqə müştəri yönümlü yanaşmanın güclənməsində də özünü göstərir. Müasir rəqəmsal platformalar təşkilatlara müştərilər haqqında geniş məlumat toplamaq, onların ehtiyac və gözləntilərini daha dəqiq müəyyən etmək imkanı verir. Bu məlumatlar əsasında müəssisələr yeni xidmətlər hazırlayır, mövcud xidmətləri təkmilləşdirir və bazarın tələblərinə uyğun innovativ həllər formalaşdırırlar. Nəticədə xidmət keyfiyyəti yüksəlir, müştəri loyallığı artır və təşkilatların bazar mövqeyi güclənir. Bundan əlavə, rəqəmsallaşma və servitizasiya proseslərinin paralel şəkildə həyata keçirilməsi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinə daha güclü təsir göstərir. Ginting və həmmüəlliflərinin (2025) tədqiqatı göstərir ki, rəqəmsallaşma və servitizasiya birlikdə tətbiq olunduqda müəssisələrin həm rəqabət üstünlüyü, həm də biznes nəticələri əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşır. Araşdırma həmçinin göstərir ki, dövlət dəstəyi bu əlaqəni gücləndirən mühüm moderator amil kimi çıxış edir. Bu nəticə rəqəmsal transformasiyanın uğurunun yalnız təşkilatın daxili imkanlarından deyil, həm də xarici institusional mühitdən asılı olduğunu göstərir.

Beləliklə, rəqəmsal transformasiya və xidmət innovasiyaları arasında qarşılıqlı əlaqə müasir xidmət sektorunda rəqabət üstünlüyünün formalaşmasının əsas mənbələrindən biri hesab olunur. Rəqəmsal texnologiyalar innovasiya fəaliyyətini sürətləndirir, xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldir, təşkilati çevikliyi artırır və müəssisələrin dəyişən bazar şəraitinə daha effektiv uyğunlaşmasına imkan yaradır. Bu səbəbdən rəqəmsal transformasiya müasir təşkilatların strateji inkişafının və uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

5. Rəqəmsal Transformasiya və Sosial İnküzivlik

Rəqəmsal transformasiya müasir cəmiyyətlərdə yalnız iqtisadi səmərəliliyin artırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial inküzivliyin gücləndirilməsi və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı dövlət, biznes və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yeni formalarının yaranmasına şərait yaratmış, ictimai xidmətlərin daha əlçatan, şəffaf və effektiv şəkildə təqdim edilməsinə imkan vermişdir. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya iqtisadi inkişaf ilə yanaşı sosial rifahın yüksəldilməsi və bərabər imkanların təmin olunması üçün strateji vasitə kimi çıxış edir.

Sosial inküzivlik baxımından rəqəmsal transformasiyanın əsas üstünlüklərindən biri dövlət və ictimai xidmətlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsidir. Elektron hökumət sistemləri, rəqəmsal platformalar və onlayn xidmətlər coğrafi məhdudiyyətlərin azaldılmasına, xidmətlərin daha geniş əhali qruplarına çatdırılmasına və inzibati prosedurların sadələşdirilməsinə şərait yaradır. Nəticədə vətəndaşlar dövlət xidmətlərindən daha sürətli və daha rahat şəkildə istifadə edə bilirlər. Djatmiko və həmmüəlliflərinin (2025) apardıqları tədqiqat göstərir ki, elektron hökumət sistemlərinin tətbiqi xüsusilə sosial və iqtisadi baxımdan həssas qrupların dövlət xidmətlərinə çıxış imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Müəlliflər vurğulayırlar ki, rəqəmsal idarəetmə mexanizmləri marginal qrupların ictimai xidmətlərdən istifadə imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, sosial bərabərliyin gücləndirilməsinə və inküziv idarəetmənin formalaşmasına da töhfə verir. Bundan əlavə, rəqəmsal platformalar vətəndaşların qərarvermə proseslərində iştirakını artıraraq ictimai iştirakçılığın və hesabatlılığın güclənməsinə şərait yaradır.

Latupeirissa və həmmüəllifləri (2024) də qeyd edirlər ki, rəqəmsal xidmət təşəbbüsləri dövlət xidmətlərinin şəffaflığını, operativliyini və əlçatanlığını artırır. Elektron xidmət sistemləri vətəndaşlarla dövlət qurumları arasında birbaşa təmasların azalmasına, xidmətlərin standartlaşdırılmasına və korrupsiya risklərinin minimuma endirilməsinə imkan verir. Bu isə dövlət

idarəçiliyinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə və ictimai etimadın güclənməsinə müsbət təsir göstərir. Beləliklə, rəqəmsal transformasiya sosial dəyər yaradan və inklüziv inkişafı dəstəkləyən mühüm institusional mexanizm kimi çıxış edir. Rəqəmsal transformasiya eyni zamanda dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Dayanıqlı inkişaf iqtisadi artımın, sosial rifahın və ətraf mühitin qorunmasının balanslaşdırılmış şəkildə təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə rəqəmsal texnologiyalar resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasına, əməliyyat proseslərinin optimallaşdırılmasına və təşkilatların ekoloji təsirlərinin azaldılmasına imkan yaradır.

Müasir rəqəmsal həllər enerji sərfiyyatının monitorinqi, istehsal və xidmət proseslərinin avtomatlaşdırılması, məlumatların analitik emalı və resursların daha rəşional bölüşdürülməsi vasitəsilə təşkilatların dayanıqlılıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Xüsusilə süni intellekt, böyük verilənlər analitikası və Industry 4.0 texnologiyaları idarəetmə qərarlarının daha əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsinə və resurs itkilərinin azaldılmasına şərait yaradır. Sabəu-Popa və həmmüəlliflərinin (2026) araşdırması göstərir ki, Industry 4.0 texnologiyalarının və süni intellekt tətbiqlərinin geniş istifadəsi təşkilatların iqtisadi, sosial və ekoloji dayanıqlılıq göstəricilərinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Menecerlərin qiymətləndirmələrinə əsasən, rəqəmsal texnologiyalar qərarvermə proseslərinin effektivliyini artırır, resurslardan istifadənin optimallaşdırılmasını təmin edir və ətraf mühitə mənfi təsirlərin azaldılmasına kömək edir. Bu nəticələr rəqəmsal transformasiyanın dayanıqlı inkişaf strategiyalarının mühüm tərkib hissəsinə çevrildiyini göstərir.

Beləliklə, rəqəmsal transformasiya iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi ilə yanaşı sosial inklüzivliyin genişləndirilməsi, dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunması baxımından mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. Müasir şəraitdə rəqəmsal texnologiyaların effektiv tətbiqi həm təşkilatların rəqəbat qabiliyyətinin artırılması, həm də daha inklüziv və dayanıqlı cəmiyyətin formalaşdırılması üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunur.

Nəticə

Aparılmış nəzəri təhlil göstərir ki, rəqəmsal transformasiya müasir xidmət sektorunun inkişafında strateji əhəmiyyətə malik olan əsas amillərdən biridir. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və onların təşkilatların fəaliyyətinə inteqrasiyası xidmətlərin təqdim edilmə üsullarını, idarəetmə proseslərini və müştəri münasibətlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yenilənmə prosesi deyil, eyni zamanda təşkilati dəyişiklikləri, innovasiya fəaliyyətini və rəqəbat strategiyalarını özündə birləşdirən kompleks inkişaf mexanizmi kimi çıxış edir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar təşkilatların innovasiya potensialının artırılmasına, yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasına, əməliyyat proseslərinin optimallaşdırılmasına və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. Rəqəmsal həllərin tətbiqi təşkilatlara bazar dəyişikliklərinə daha çevik uyğunlaşmaq, müştəri ehtiyaclarını daha dəqiq müəyyən etmək və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim etmək imkan yaradır. Bu isə öz növbəsində müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsinə, təşkilatların bazar mövqeyinin güclənməsinə və uzunmüddətli rəqəbat üstünlüyünün formalaşmasına şərait yaradır.

Araşdırılan mənbələr göstərir ki, rəqəmsal transformasiya ilə innovasiya fəaliyyəti arasında güclü qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Süni intellekt, böyük verilənlər analitikası, bulud texnologiyaları və digər rəqəmsal alətlər təşkilatların yeni biliklər əldə etməsinə, innovativ ideyalar formalaşdırılmasına və xidmət innovasiyalarını daha effektiv şəkildə həyata keçirməsinə imkan verir. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya xidmət sektorunda innovasiya fəaliyyətinin mühüm katalizatoru kimi çıxış edir.

Tədqiqatın digər mühüm nəticəsi rəqəmsal transformasiyanın sosial inklüzivliyin gücləndirilməsində oynadığı rolu təsdiqləməsidir. Elektron hökumət sistemləri, rəqəmsal ictimai xidmətlər və onlayn platformalar əhalinin müxtəlif qruplarının xidmətlərə çıxış imkanlarını genişləndirir, dövlət xidmətlərinin şəffaflığını artırır və vətəndaşların qərarvermə proseslərində

iştirakını təşviq edir. Bu isə daha inklüziv və vətəndaş yönümlü idarəetmə modelinin formalaşmasına töhfə verir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasında da mühüm rol oynayır. Industry 4.0 texnologiyaları, süni intellekt və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsinə, enerji sərfiyyatının azaldılmasına və ekoloji təsirlərin minimuma endirilməsinə imkan yaradır. Nəticədə rəqəmsal texnologiyalar iqtisadi səmərəliliklə yanaşı sosial və ekoloji dayanıqlılığın gücləndirilməsinə də xidmət edir.

Azərbaycan kontekstində rəqəmsal transformasiyanın əhəmiyyəti daha da aktuallaşır. Son illərdə ölkədə elektron hökumət xidmətlərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bununla belə, xidmət sektorunda rəqəmsal texnologiyaların tətbiq səviyyəsinin daha da artırılması, rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və müasir rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsi gələcək inkişaf üçün prioritet istiqamətlər olaraq qalır.

Nəticədə, xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən təşkilatlar rəqəmsal transformasiyanı yalnız texnologiyaların tətbiqi kimi deyil, həm də innovasiya, rəqabət üstünlüyü, sosial inklüzivlik və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edən strateji inkişaf mexanizmi kimi qəbul etməlidirlər. Gələcək dövrdə rəqəmsal imkanlardan səmərəli istifadə edən təşkilatlar dəyişən bazar şəraitinə daha uğurla uyğunlaşacaq, daha yüksək rəqabət qabiliyyəti nümayiş etdirəcək və dayanıqlı inkişaf hədəflərinə daha effektiv şəkildə nail olacaqlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Shehadeh, M., Almohtaseb, A., Aldehayyat, J., & Abu-AlSondos, I. A. (2023). Digital Transformation and Competitive Advantage in the Service Sector: A Moderated-Mediation Model. *Sustainability*, 15(3), 2077. <https://doi.org/10.3390/su15032077>
2. Djatmiko, G. H., Sinaga, O., & Pawirosumarto, S. (2025). Digital Transformation and Social Inclusion in Public Services: A Qualitative Analysis of E-Government Adoption for Marginalized Communities in Sustainable Governance. *Sustainability*, 17(7), 2908. <https://doi.org/10.3390/su17072908>
3. Värzaru, A. A., & Bocean, C. G. (2024). Digital Transformation and Innovation: The Influence of Digital Technologies on Turnover from Innovation Activities and Types of Innovation. *Systems*, 12(9), 359. <https://doi.org/10.3390/systems12090359>
4. Gao, J.-L., Chen, Y., & Zhang, X.-Q. (2023). Digital Technology Driving Exploratory Innovation in the Enterprise: A Mediated Model with Moderation. *Systems*, 11(3), 118. <https://doi.org/10.3390/systems11030118>
5. Ginting, H., Utami, H. N., Riyadi, R., & Hutahayan, B. (2025). Exploring the Impact of Servitization and Digitalization on Firm Competitiveness and Performance: The Moderating Role of Government Support. *Sustainability*, 17(19), 8756. <https://doi.org/10.3390/su17198756>
6. Latupeirissa, J. J. P., Dewi, N. L. Y., Prayana, I. K. R., Srikandi, M. B., Ramadiansyah, S. A., & Pramana, I. B. G. A. Y. (2024). Transforming Public Service Delivery: A Comprehensive Review of Digitization Initiatives. *Sustainability*, 16(7), 2818. <https://doi.org/10.3390/su16072818>
7. Sabău-Popa, C.-D., Perțicaș, D.-C., Florea, A.-G., Hatos, R., & Juma, H. W. (2026). Sustainability-Oriented Digital Transformation Under Industry 4.0: Managerial Perceptions of Digitalization and AI. *Sustainability*, 18(5), 2570. <https://doi.org/10.3390/su18052570>
8. Zhang, B., Mei, Y., Xiong, Y., & Liu, Y. (2024). Can Digital Transformation Promote Service Innovation Performance of Construction Enterprises? The Mediating Role of Dual Innovation. *Sustainability*, 16(3), 1176. <https://doi.org/10.3390/su16031176>

İNNOVATİV NƏQLİYYAT YANAŞMALARININ İQTİSADI ARTIMA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: BAKI ŞƏHƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ

Nəsibəxanım İsmayıl qızı Əliyeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
nesibealiyeva94@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə innovativ nəqliyyat yanaşmalarının iqtisadi artıma təsiri araşdırılıb. Tədqiqat çərçivəsində şəhər nəqliyyatında tıxacların azaldılması, ictimai nəqliyyatda güzəşt mexanizmlərinin tətbiqi və hibrid iş modelinin təşviqinin sosial-iqtisadi nəticələri təhlil edilmişdir. Beynəlxalq təcrübə əsasında innovativ nəqliyyat siyasətlərinin üstünlükləri qiymətləndirilmiş, Bakı şəhərinin nəqliyyat sistemində tətbiq imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Rəsmi statistik məlumatlar əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, innovativ nəqliyyat həlləri vaxt və yanacaq sərfiyyatının azalmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə və şəhər mobilliyinin yaxşılaşmasına əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Tədqiqatın nəticələri şəhər nəqliyyatının dayanıqlı inkişafının iqtisadi artımın mühüm amillərindən biri olduğunu təsdiq edir.

Açar sözlər: innovativ nəqliyyat, şəhər mobilliyi, iqtisadi artım, tıxacların azaldılması, ictimai nəqliyyat, hibrid iş modeli, dayanıqlı inkişaf.

Giriş

Müasir dövrdə şəhərlərin iqtisadi inkişafı yalnız sənaye, ticarət, xidmət və investisiya göstəriciləri ilə deyil, həm də insanların və yüklərin şəhər daxilində nə qədər rahat, təhlükəsiz və vaxtında hərəkət edə bilməsi ilə ölçülür. Xüsusilə iri şəhərlərdə nəqliyyat sistemi gündəlik həyatın əsas dayaqlarından biridir. Əgər şəhərdə hərəkət sürəti aşağıdırsa, ictimai nəqliyyat qeyri-sabit işləyirsə, işə və təhsilə gedən insanlar hər gün uzun müddət yolda qalırsa, bu hal birbaşa iqtisadi itki yaradır. Çünki tıxacda itirilən vaxt işçi məhsuldarlığının azalması, yanacaq sərfinin artması, xidmət və logistika gecikmələri, ekoloji zərər, insanlarda stress və ümumi həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir.

Şəhər mobilliyinin yaxşılaşdırılmasında innovativ nəqliyyat həllərinin rolu

Bu baxımdan innovativ nəqliyyat yanaşmaları yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, həm də iqtisadi idarəetmə aləti kimi qiymətləndirilməlidir. Yəni məqsəd sadəcə yeni yol, körpü və ya tunel tikmək deyil; əsas məqsəd mövcud nəqliyyat axınını daha ağıllı idarə etmək, insanların hərəkət vaxtını müxtəlif saatlara bölmək, ictimai nəqliyyatı şəxsi avtomobildən daha rahat seçmə çevirmək və iş-təhsil rejimini şəhərin nəqliyyat yükünə uyğunlaşdırmaqdır. Müasir şəhərçilik təcrübəsi göstərir ki, tıxac problemi yalnız yol infrastrukturunu genişləndirməklə tam həll olunmur. Əksinə, bəzi hallarda yeni yollar şəxsi avtomobildən istifadəni daha da artırır və bir müddət sonra həmin yollar da tıxacda yüklənir. Buna görə də innovativ yanaşmalar daha çox “tələb idarəetməsi” prinsipinə əsaslanır: insanlar eyni vaxtda, eyni istiqamətdə və eyni nəqliyyat növü ilə hərəkət etməsinlər.

Bakı şəhəri üçün də bu məsələ aktualdır. Paytaxtda iş yerlərinin, dövlət qurumlarının, universitetlərin, məktəblərin, ticarət və xidmət obyektlərinin böyük hissəsi müəyyən mərkəzi istiqamətlərdə cəmləşdiyi üçün səhər və axşam saatlarında nəqliyyat yükü kəskin artır. Azərbaycan üzrə 2025–2030-cu illər üçün Bakı və ətraf ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun yaxşılaşdırılması Dövlət Proqramında da şəhər nəqliyyatının dayanıqlı inkişafı, rəqəmsallaşma, innovativ texnologiyaların tətbiqi və nəqliyyat axınının optimallaşdırılması prioritet istiqamətlər kimi qeyd olunur. Proqramın əsas yanaşması yalnız yol tikintisi deyil, metro, avtobus, tramvay, piyada infrastrukturu və alternativ mobillik həllərinin paralel inkişaf etdirilməsidir (Ereforms.gov.az, 2025).

Innovativ nəqliyyat yanaşmalarının iqtisadi artıma təsiri üç əsas istiqamət üzrə qiymətləndirilir:

- birincisi, tıxacın azaldılması üçün beynəlxalq təcrübələr və onların Azərbaycanda tətbiqi imkanları;
- ikincisi, aktiv saatlarda ictimai nəqliyyatda güzəşt mexanizmlərinin tətbiqi;
- üçüncüsü isə iş və təhsil müəssisələrində hibrid sistemin təşviq edilməsidir.

Hər istiqamət üzrə həm nəzəri əsaslandırma, həm də rəsmi statistik göstəricilərə əsaslanan iqtisadi hesablamalar təqdim olunur.

Tıxac problemi bir çox ölkələrdə iqtisadi inkişafı ləngidən əsas şəhər problemlərindən biri kimi qəbul olunur. Xüsusilə əhalisi sıx olan, iş mərkəzləri müəyyən zonalarda cəmləşən və şəxsi avtomobil istifadəsi yüksək olan şəhərlərdə bu problem daha kəskin hiss olunur. Buna görə də Singapur, London, Stokholm, Seul, Amsterdam və digər şəhərlər tıxacın azaldılması üçün fərqli innovativ modellər tətbiq ediblər. Bu modellərin ortaq cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar nəqliyyat probleminə yalnız fiziki infrastruktur məsələsi kimi yanaşmır, həm də davranış, tarif, vaxt və rəqəmsal idarəetmə problemi kimi baxırlar.

Bu sahədə ən çox istinad edilən nümunələrdən biri Singapur modelidir. Singapurda tətbiq edilən Electronic Road Pricing, yəni elektron yol qiymətləndirilməsi sistemi şəhərin sıx yollarında nəqliyyat axınıni idarə etmək üçün istifadə olunur. Sistemə görə, sürücülər müəyyən saatlarda və müəyyən yollardan keçərkən elektron ödəniş edirlər. Singapurun rəsmi nəqliyyat qurumu bildirir ki, bu sistem sürücüləri alternativ marşrut seçməyə, sıx saatlardan kənar hərəkət etməyə və ya ictimai nəqliyyatdan istifadə etməyə təşviq edir. Ən vacib məqam odur ki, ERP tarifləri sabit qalmır; onlar rüblük şəkildə nəqliyyat şəraitinə əsasən yenidən nəzərdən keçirilir (Land Transport Authority, n.d.).

Singapur təcrübəsinin əsas üstünlüyü ondadır ki, burada tıxacla mübarizə cəza məntiqi ilə deyil, davranış yönləndirməsi məntiqi ilə qurulub. Yəni sistem sürücüyə seçim imkanı verir: ya pik saatda daha rahat və sürətli marşrutdan istifadə edib ödəniş edirsən, ya da daha erkən və ya daha gec saatda çıxırsan, ya alternativ yoldan gedirsən, ya da ictimai nəqliyyata üstünlük verirsən. Bu yanaşma iqtisadi baxımdan effektivdir, çünki yol infrastrukturunu məhdud resurs kimi qəbul olunur və həmin resursun ən sıx istifadə olunduğu vaxtlarda tənzimləmə mexanizmi işə düşür (Land Transport Authority, n.d.).

Digər mühüm nümunə Londonun Congestion Charge sistemidir. Londonda mərkəzi zonaya avtomobillə daxil olan sürücülər müəyyən saatlarda gündəlik ödəniş edirlər. Transport for London-un rəsmi məlumatına görə, Congestion Charge zonasında həftəiçi 07:00–18:00, şənbə-bazar və bayram günlərində isə 12:00–18:00 aralığında ödəniş tətbiq olunur. 2026-cı il məlumatına görə gündəlik ödəniş əvvəlcədən və ya həmin gün ödəniləndə 18 funt təşkil edir (Transport for London, n.d.).

London modelinin əsas mahiyyəti şəhər mərkəzində avtomobil axınıni azaltmaq və mərkəzi küçələri daha funksional etməkdir. Burada da məqsəd yalnız sürücülərdən pul toplamaq deyil, məhdud şəhər məkanından daha səmərəli istifadə etməkdir. Mərkəzi küçələrdə avtomobil sayı azaldıqda avtobusların hərəkət sürəti artır, taksi və çatdırılma xidmətləri daha dəqiq işləyir, piyadalar və velosipedçilər üçün daha təhlükəsiz mühit yaranır, hava çirklənməsi azalır. Nəticədə şəhər iqtisadiyyatı daha səmərəli işləyir (Transport for London, n.d.).

Üçüncü nümunə Stokholm modelidir. İsveçdə Stokholm şəhər mərkəzinə daxil olan və oradan çıxan avtomobillər üçün müəyyən saatlarda tıxac vergisi tətbiq olunur. İsveç Nəqliyyat Agentliyinin məlumatına görə, bu verginin məqsədi tıxacı azaltmaq və əlçatanlığı yaxşılaşdırmaqdır; avtomobillər ödəniş məntəqələrindən keçərkən avtomatik qeydiyyatla alınır və məbləğ keçid vaxtından asılı olaraq dəyişir (Swedish Transport Agency, n.d.-a). Stokholmda ödəniş məbləğləri pik saatlarda daha yüksəkdir; məsələn, şəhər mərkəzi üçün 07:00–08:29 və 16:00–17:29 intervalları ən yüksək tariflərlə qiymətləndirilir (Swedish Transport Agency, n.d.-b).

Bakı üçün bu modellərin tam şəkildə və dərhal tətbiqi sosial baxımdan həssas ola bilər. Çünki şəhərdə ictimai nəqliyyatın bütün istiqamətlərdə eyni keyfiyyətdə alternativ təqdim etmədiyi şəraitdə mərkəzə giriş ödənişi əhali tərəfindən əlavə maliyyə yükü kimi qəbul edilə bilər. Buna görə

də Azərbaycan üçün daha uyğun yanaşma bu modellərin yumşaldılmış və mərhələli tətbiqidir. Məsələn, ilkin mərhələdə mərkəzi ərazilərdə “ağıllı nəqliyyat monitorinq zonaları” yaradıla bilər. Bu zonalarda kameralar, sensorlar, süni intellekt əsaslı işıqfor idarəetməsi, avtobus zolaqlarına nəzarət və parklanma axınının rəqəmsal izlənməsi tətbiq edilə bilər. Sonrakı mərhələdə isə yalnız ən sıx küçələrdə və yalnız pik saatlarda pilot qaydada diferensial ödəniş mexanizmi sınaqdan keçirilə bilər.

Azərbaycanda bu istiqamətdə müəyyən texnoloji baza artıq formalaşmaqdadır. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin məlumatına görə, Azərbaycanda Mobilliyin Transformasiyası Proqramı çərçivəsində 60-dan çox təşəbbüs nəzərdən keçirilib, Bakı şəhərinin rəqəmsal əkizi yaradılıb və müntəzəm marşrut xətlərinin optimallaşdırılması bu rəqəmsal model əsasında aparılır (Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, n.d.-a). Bu, onu göstərir ki, Bakı üçün innovativ nəqliyyat yanaşmaları artıq nəzəri ideya deyil, planlaşdırma səviyyəsində mümkün alətə çevrilir.

Tıxacların azaldılmasının rəsmi statistikaya əsaslanan iqtisadi hesablanması

Tıxacların azaldılmasının iqtisadi təsirini hesablamaq üçün əvvəlcə vaxt itkisinin iqtisadi dəyəri müəyyən edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin ilkin məlumatına əsasən, 2025-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında muzdlı çalışan işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı 1102,9 manat təşkil etmişdir. Bu göstərici əmək vaxtının dəyərinin müəyyən edilməsi üçün baza kimi götürülür (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2026a).

Bir ay üzrə orta iş saati belə qəbul edilir:

$$21 \text{ iş günü} \times 8 \text{ saat} = 168 \text{ saat}$$

Bir işçinin orta saatlıq əmək dəyəri:

$$1102,9 \div 168 = 6,56 \text{ manat/saat}$$

Lakin tıxacda itirilən bütün vaxtı birbaşa iş vaxtı kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Buna görə daha ehtiyatlı yanaşma üçün bu məbləğin 50 faizi əsas götürülür:

$$6,56 \times 50\% = 3,28 \text{ manat/saat}$$

Deməli, bu modeldə tıxacda itirilən və ya qənaət edilən 1 saatın sosial-iqtisadi dəyəri 3,28 manat kimi qəbul edilir.

Dövlət Statistika Komitəsinin “Azərbaycan rəqəmlərdə 2025” nəşrinə əsasən, 2024-cü ildə ölkə üzrə avtobusla 1 755 179,5 min, metropolitenlə isə 229 584,2 min sənişin daşınmışdır. Bu iki göstəricinin cəmi ictimai nəqliyyatda illik təxminən 1 984 763,7 min sənişin, yəni gündəlik orta hesabla 5,44 milyon sənişin səfəri deməkdir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2025a).

Model fərziyyəsi kimi qəbul edilir ki, bu gündəlik sənişin axınının təxminən 15 faizi pik saatlarda tıxac və sıxlıqdan daha çox təsirlənən qrupdur:

$$1\,984\,763,7 \times 15\% = 297\,714,6 \text{ sənişin/səfər}$$

Əgər ağıllı işıqforlar, avtobus zolaqlarının qorunması, pik saat idarəetməsi və parklanma nəzarəti nəticəsində bu qrup üzrə gündəlik orta hesabla 15 dəqiqə, yəni 0,25 saat vaxt qənaəti yaranarsa:

$$297\,714,6 \times 0,25 = 74\,428,7 \text{ saat/gün}$$

İldə 250 aktiv iş və təhsil günü götürüldükdə:

$$74\,428,7 \times 250 = 18\,607\,175 \text{ saat/il}$$

Bu vaxt qənaətinin illik iqtisadi dəyəri:

$$18\,607\,175 \times 3,28 = 60\,631\,535 \text{ manat}$$

Beləliklə, tıxacların azaldılması nəticəsində yalnız vaxt qənaəti üzrə illik təxminən 60,6 milyon manatlıq sosial-iqtisadi səmərə yarana bilər.

Tıxacların azalması yanacaq sərfinə də təsir edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2024-cü ilin sonuna ölkədə avtomobillərin ümumi sayı 1 833 874, şəxsi minik avtomobillərinin sayı isə 1 494 819 olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2025a).

Model fərziyyəsi kimi qəbul edilir ki, şəxsi minik avtomobillərinin 20 faizi gündəlik pik saatlarda aktiv hərəkətdə olur:

$$1\,494\,819 \times 20\% = 298\,964 \text{ avtomobil}$$

Əgər innovativ nəqliyyat tədbirləri nəticəsində bu avtomobillər tıxacda gündəlik orta hesabla 10 dəqiqə, yəni 0,1667 saat daha az qalarsa və boşdayanma/aşağı sürətli hərəkət zamanı orta yanacaq sərfi 0,8 litr/saat qəbul edilərsə:

$$298\,964 \times 0,1667 \times 0,8 = 39\,862 \text{ litr/gün}$$

İllik yanacaq qənaəti:

$$39\,862 \times 250 = 9\,965\,500 \text{ litr/il}$$

Tarif Şurasının 29 iyun 2024-cü il qərarına əsasən, Aİ-92 markalı benzinin pərakəndə satış qiyməti 1 litr üçün 1,10 manat müəyyən edilmişdir. 2025-ci il üzrə hesablamada bu qiymət baza kimi götürülür (Tarif Şurası, 2024).

Yanacaq qənaətinin pul ifadəsi:

$$9\,965\,500 \times 1,10 = 10\,962\,050 \text{ manat}$$

Beləliklə, tıxacların azalması nəticəsində yanacaq üzrə illik təxminən 10,96 milyon manatlıq qənaət yarana bilər.

Bu istiqamət üzrə ümumi illik iqtisadi təsir:

$$167,3 + 10,96 = 178,26 \text{ milyon manat}$$

Yəni tıxacların azaldılmasına yönəlmiş innovativ yanaşmalar — ağıllı işıqforlar, avtobus zolaqlarının qorunması, rəqəmsal monitoring və pik saatların idarə olunması — yalnız vaxt və yanacaq göstəriciləri üzrə illik təxminən 178,26 milyon manatlıq sosial-iqtisadi səmərə yarada bilər.

Tıxacın əsas səbəblərindən biri insanların eyni saatlarda hərəkət etməsidir. Şəhər saatlarında məktəb, universitet və iş yerlərinin başlanğıc vaxtı üst-üstə düşdüyü üçün həm şəxsi avtomobillər, həm avtobuslar, həm də metro eyni anda yüklənir. Bu zaman ictimai nəqliyyatın özü də rahat alternativ olmaqdan çıxır. Metroda sıxlıq, avtobuslarda gecikmə və dayanacaqlarda uzun gözləmə insanları şəxsi avtomobilə yönəldə bilər. Nəticədə şəhər nəqliyyat sistemi dairəvi problemə düşür: ictimai nəqliyyat sıx olduğu üçün insanlar avtomobilə keçir, avtomobil sayı artdığı üçün avtobuslar da tıxacda qalır, avtobuslar tıxacda qaldığı üçün ictimai nəqliyyata inam azalır.

Bu problemi azaltmaq üçün bir çox şəhərlərdə aktiv saatlardan əvvəl və ya sonra ictimai nəqliyyatda güzəşt mexanizmləri tətbiq olunur. Məqsəd sənişinləri eyni vaxtda deyil, fərqli zaman kəsiklərində hərəkət etməyə təşviq etməkdir. Bu yanaşma xüsusilə çevik iş saatı olan işçilər, universitet tələbələri, bəzi xidmət sahəsi əməkdaşları və dövlət qurumlarında qeyri-vacib vaxt rejimində çalışanlar üçün effektiv ola bilər.

Bu sahədə Sinqapurun “Morning Pre-Peak Fares” sistemi diqqətəlayiq nümunədir. Sinqapur İctimai Nəqliyyat Şurasının məlumatına görə, şəhər pik saatından əvvəl səyahət edən sənişinlərə daha ucuz gediş imkanı yaradılır; 07:45-dən əvvəl dəmir yolu stansiyalarında giriş edən sənişinlər müəyyən məbləğdə endirim əldə edirlər. Bu sistemin məqsədi daha çox insanı şəhər pik saatından əvvəl hərəkət etməyə təşviq etmək və pik saatlarda sıxlığı azaltmaqdır (Public Transport Council Singapore, n.d.).

Bu modelin Bakı üçün tətbiqi mümkündür və sosial baxımdan da daha qəbulolunandır. Çünki burada insanlardan əlavə ödəniş tələb olunmur, əksinə, müəyyən saatlarda ictimai nəqliyyatdan istifadə edənlərə güzəşt verilir. BakıKart və nağdsız ödəniş sistemlərinin mövcudluğu belə bir mexanizmin tətbiqini texniki baxımdan asanlaşdırır (Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, n.d.-b).

Bakı üçün təklif edilə biləcək model belə ola bilər: şəhər saat 06:30–07:30 aralığında metro və avtobuslarda müəyyən faiz güzəşt tətbiq olunur. Məsələn, bu aralıqda ictimai nəqliyyatdan istifadə edən sənişinlər üçün gediş haqqı 20–30 faiz daha aşağı ola bilər. Eyni zamanda 09:30–10:30 aralığında da ikinci güzəşt pəncərəsi yaradıla bilər. Bu, işə daha gec başlaya bilən şəxsləri, tələbələri və çevik qrafiklə işləyənləri pik saatdan kənara çıxarmağa kömək edir. Beləliklə, şəhərin nəqliyyat yükü yalnız bir saatin üzərinə düşməz, daha geniş zaman aralığına yayılmış olar.

Bu güzəşt sistemi yalnız qiymət endirimi kimi yox, davranış dəyişdirmə mexanizmi kimi qiymətləndirilməlidir. İnsanların nəqliyyat seçimində qiymət, rahatlıq və vaxt əsas faktorlardır. Əgər ictimai nəqliyyat həm ucuz, həm də daha az sıx olarsa, müəyyən sərnəşin qrupları şəxsi avtomobildən imtina edə bilər. Bu isə tıxacın azalmasına, avtobusların daha sürətli işləməsinə və şəhərdə ümumi hərəkət ritminin yaxşılaşmasına səbəb olar.

Aktiv saatlarda ictimai nəqliyyat güzəştinin rəsmi statistikaya əsaslanan hesablanması

Aktiv saatlarda ictimai nəqliyyatda güzəştlərin tətbiqi pik saat yükünü azaltmaq və sərnəşin axınını daha bərabər bölüşdürmək üçün istifadə edilə bilər. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin Kollegiyasının 2025-ci il qərarında metro nəqliyyatında sərnəşindəşmə xidməti üzrə tarifi 50 qəpikdən 60 qəpiyə dəyişdirilməsi qeyd olunmuş və qərarın 2025-ci il 1 oktyabr tarixindən qüvvəyə mindiyi göstərilmişdir (Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi Kollegiyası, 2025).

Təklif edilən modeldə şəhər pik saatından əvvəl ictimai nəqliyyatda 30 faiz güzəşt tətbiq edildiyi qəbul olunur.

Bir səfər üzrə güzəşt məbləği:

$$0,60 \times 30\% = 0,18 \text{ manat}$$

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, avtobus və metro üzrə illik sərnəşin daşınması 1 984 763,7 min təşkil edir. Bu isə gündəlik orta hesabla 5,44 milyon sərnəşin səfəri deməkdir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2025a).

Model fərziyyəsi kimi qəbul edilir ki, güzəştli saatlardan gündəlik sərnəşin səfərlərinin 3 faizi istifadə edəcək:

$$5\,437\,708 \times 3\% = 163\,131 \text{ güzəştli səfər/gün}$$

Gündəlik güzəşt xərci:

$$163\,131 \times 0,18 = 29\,363 \text{ manat/gün}$$

İllik güzəşt xərci:

$$29\,363 \times 250 = 7\,340\,750 \text{ manat}$$

Deməli, aktiv saatdan əvvəl ictimai nəqliyyat güzəştinin illik təxmini xərci 7,34 milyon manat ola bilər.

Əgər güzəşt nəticəsində sərnəşin axını pik saatdan əvvəl və sonraya yayılırsa, əsas pik saatlarda sıxlıq azalacaq. Model fərziyyəsi kimi qəbul edilir ki, bu tədbir nəticəsində pik saatda hərəkət edən təxminən 815 656 nəfər/səfər üçün gündəlik orta hesabla 5 dəqiqə, yəni 0,0833 saat vaxt qənaəti yaranır.

Gündəlik qənaət edilən vaxt:

$$815\,656 \times 0,0833 = 67\,948 \text{ saat/gün}$$

İllik qənaət edilən vaxt:

$$67\,948 \times 250 = 16\,987\,000 \text{ saat/il}$$

Vaxt qənaətinin iqtisadi dəyəri:

$$16\,987\,000 \times 3,28 = 55\,777\,985 \text{ manat}$$

Beləliklə, aktiv saatlarda ictimai nəqliyyatda güzəştlərin tətbiqi illik təxminən 55,78 milyon manatlıq vaxt qənaəti yarada bilər.

Xalis iqtisadi fayda:

$$55,78 - 7,34 = 48,44 \text{ milyon manat}$$

Bu halda hər 1 manatlıq güzəşt xərcinə düşən sosial-iqtisadi fayda:

$$55,78 \div 7,34 = 7,6$$

Deməli, aktiv saatlarda ictimai nəqliyyatda güzəşt mexanizmi hər 1 manatlıq xərc müqabilində təxminən 7,6 manatlıq sosial-iqtisadi fayda yarada bilər.

Bu nəticə onu göstərir ki, aktiv saatlarda ictimai nəqliyyatda güzəştlərin tətbiqi yalnız sosial dəstək mexanizmi deyil, eyni zamanda tıxacların azaldılması və iqtisadi səmərəliliyin artırılması vasitəsidir.

Tıxacda mübarizədə ən çox diqqət yollar, avtobuslar və metro üzərində cəmlənsə də, problemin kökündə yalnız nəqliyyat sistemi dayanmır. Əsas səbəblərdən biri şəhərdə gündəlik hərəkət tələbinin eyni saatlarda yaranmasıdır. Minlərlə insan şəhər saat 08:00–09:00 aralığında evdən çıxır, axşam isə 17:00–19:00 aralığında geri qayıdır. Bu qədər böyük hərəkət tələbi eyni vaxtda formalaşdıqda, ən yaxşı yol infrastrukturunu belə yüklənir. Ona görə də innovativ nəqliyyat siyasətinin mühüm hissəsi iş və təhsil rejiminin çevikləşdirilməsi olmalıdır.

Pandemiya dövründən sonra dünyada hibrid iş və distant təhsil modelləri geniş müzakirə olunmağa başladı. Əvvəl bu modellər daha çox səhiyyə təhlükəsizliyi ilə bağlı idi, lakin sonradan məlum oldu ki, hibrid sistem şəhər mobilliyinə də ciddi təsir göstərə bilər. Avropa Ətraf Mühit Agentliyi bildirir ki, yeni iş modelləri gündəlik ofisə gedişi azalda, avtomobil mərkəzli həyat tərzindən uzaqlaşmağa kömək edə və daha dayanıqlı mobillik nümunələri yarada bilər; lakin bunun üçün düzgün iqtisadi və sosial siyasətlər də lazımdır (European Environment Agency, n.d.). International Energy Agency də evdən işləmənin enerji sərfiyyatı və emissiyalara təsirini nəqliyyat davranışı ilə əlaqələndirir (International Energy Agency, n.d.).

Hibrid sistemin nəqliyyat baxımından üstünlüyü ondadır ki, o, yola çıxan insanların sayını azaldır və ya ən azı onların hərəkət vaxtını dəyişir. Məsələn, bir müəssisədə əməkdaşların müəyyən hissəsi həftədə iki gün evdən işləyirsə, həmin günlərdə ofis istiqamətində nəqliyyat tələbi azalır. Əgər bu, şəhər miqyasında koordinasiya şəkildə tətbiq olunarsa, pik saatlarda minlərlə əlavə səfərin qarşısı alınır. 2025-ci ildə dərc olunan bir tədqiqatda hibrid işə keçidin hər səfər turu üzrə avtomobillə qət edilən məsafəni 4,8 faiz azalda biləcəyi göstərilir; tədqiqat həm də hibrid işin torpaq istifadəsi və nəqliyyat planlaması ilə birlikdə düşünülməsinin vacibliyini vurğulayır (ScienceDirect, 2025).

Bakı üçün bu istiqamət xüsusilə aktualdır. Çünki şəhərdə bir çox dövlət və özəl müəssisələrdə bütün əməkdaşların eyni saatda işə gəlməsi tələb olunur. Halbuki bəzi vəzifələrdə fiziki iştirak hər gün vacib deyil. Məsələn, maliyyə, marketinq, dizayn, proqramlaşdırma, sənəd dövriyyəsi, müştəri dəstəyi, təhlil, inzibati koordinasiya və digər sahələrdə işin müəyyən hissəsi uzaqdan icra oluna bilər. Bu, həm işəgötürən üçün ofis xərclərinin azalmasına, həm işçi üçün yolda itirilən vaxtın azalmasına, həm də şəhər üçün tıxac yükünün azalmasına səbəb olar.

Təhsil müəssisələrində də oxşar yanaşma tətbiq oluna bilər. Burada məqsəd təhsilin keyfiyyətini azaltmaq deyil, dərslər cədvəllərini şəhərin nəqliyyat yükünə uyğunlaşdırmaqdır. Universitetlərdə bütün dərslərin şəhər saat 09:00-da başlaması əvəzinə fakültələr üzrə fərqli başlanğıc saatları tətbiq oluna bilər. Bəzi nəzəri dərslər distant formatda keçirilə bilər, seminar və laboratoriya dərsləri isə əyani saxlanıla bilər. Məktəblərdə isə daha ehtiyatlı yanaşma tələb olunur, çünki şagirdlərin yaş qrupu, valideynlərin iş qrafiki və təhlükəsizlik məsələləri nəzərə alınmalıdır. Lakin böyük universitetlər, peşə məktəbləri və təlim mərkəzləri üçün hibrid və mərhələli dərslər saatları daha realdır.

İş və dərslər saatlarının mərhələli təşkili beynəlxalq elmi ədəbiyyatda da tıxacın azaldılması aləti kimi qiymətləndirilir. 2021-ci ildə nəşr olunan tədqiqatda qeyd olunur ki, şəhər şəbəkələrində tıxacın azaldılması üçün səyahət tələbinin pik saatlar üzrə daha bərabər bölüşdürülməsi vacibdir və iş başlanğıc saatlarının optimallaşdırılması ümumi səyahət vaxtını azalda bilər (ScienceDirect, 2021).

Azərbaycanda hibrid sistemin təşviqi üçün bir neçə praktiki mexanizm təklif oluna bilər. Birincisi, dövlət qurumlarında və iri özəl şirkətlərdə pilot olaraq “çevik iş saati” tətbiq edilə bilər. Məsələn, işçilərin bir hissəsi 08:00–17:00, digər hissəsi 09:00–18:00, bir qismi isə 10:00–19:00 qrafiki ilə işləyə bilər. İkincisi, həftənin müəyyən günləri uzaqdan iş modeli tətbiq edilə bilər. Lakin burada bütün şirkətlərin eyni günləri distant işləməsi doğru olmaz. Əgər hamı bazar ertəsi və cümə günləri evdən işləyib, çərşənbə axşamı, çərşənbə və cümə axşamı ofisə gələrsə, tıxac həmin günlərdə daha da arta bilər. Buna görə də hibrid iş günləri sahələr və şirkətlər üzrə balanslı bölünməlidir.

Üçüncüsü, universitetlərdə dərs saatları nəqliyyat analizlərinə uyğun tənzimlənmə bilər. Məsələn, şəhərin mərkəzinə yaxın universitetlərdə dərslərin bir hissəsi saat 10:00-dan sonra başlaya bilər. Bu, həm tələbələrin şəhər pik saatında metro və avtobuslara düşən yükünü azaldar, həm də ictimai nəqliyyatın daha bərabər işləməsinə şərait yaradar. Dördüncüsü, böyük biznes mərkəzləri, universitetlər və dövlət qurumları üçün “mobillik planı” hazırlanması tələb oluna bilər.

Hibrid iş sisteminin rəsmi statistikaya əsaslanan hesablanması

Hibrid iş və təhsil sistemi nəqliyyat yükünün azaldılması baxımından nisbətən az xərc tələb edən, lakin səmərəli yanaşmalardan biridir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2026-cı il yanvarın 1-i vəziyyətinə ölkə iqtisadiyyatında muzzla çalışan işçilərin sayı 1 808,0 min nəfər olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2026a).

Model fərziyyəsi kimi qəbul edilir ki, bu işçilərin 10 faizi hibrid iş rejiminə uyğun sahələrdə çalışır və həftədə 2 gün uzaqdan işləyə bilər:

$$1\,808\,000 \times 10\% = 180\,800 \text{ nəfər}$$

İldə 46 aktiv iş həftəsi götürüldükdə:

$$2 \times 46 = 92 \text{ gün}$$

Əgər hər işçi hibrid günlərdə orta hesabla 1 saat yol vaxtına qənaət edərsə:

$$180\,800 \times 92 = 16\,633\,600 \text{ saat/il}$$

Bu vaxt qənaətinin iqtisadi dəyəri:

$$16\,633\,600 \times 3,28 = 54\,598\,802 \text{ manat}$$

Deməli, hibrid iş sistemi yalnız vaxt qənaəti üzrə illik təxminən 54,6 milyon manatlıq iqtisadi səmərə yarada bilər.

Bundan əlavə, bu qrupun bir hissəsinin şəxsi avtomobildən istifadə etdiyini nəzərə almaq lazımdır. Model fərziyyəsi kimi qəbul edilir ki, hibrid rejimə keçənlərin 35 faizi şəxsi avtomobillə hərəkət edir:

$$180\,800 \times 35\% = 63\,280 \text{ avtomobil istifadəçisi}$$

Hər avtomobil üzrə gündəlik orta məsafə 20 km, yanacaq sərfi isə 100 km-ə 8 litr qəbul edilir:

$$20 \times 8 \div 100 = 1,6 \text{ litr/gün}$$

İllik qənaət edilən yanacaq:

$$63\,280 \times 92 \times 1,6 = 9\,314\,816 \text{ litr}$$

Aİ-92 benzinin 2025-ci il üzrə hesablamada götürülən qiyməti 1,10 manat/litr olduğu üçün yanacaq qənaətinin pul ifadəsi belədir (Tarif Şurası, 2024):

$$9\,314\,816 \times 1,10 = 10\,246\,298 \text{ manat}$$

Hibrid sistem üzrə ümumi illik iqtisadi fayda:

$$54,6 + 10,25 = 64,85 \text{ milyon manat}$$

Beləliklə, hibrid iş modelinin yalnız vaxt və yanacaq qənaəti baxımından illik təxminən 64,85 milyon manatlıq iqtisadi səmərə yaratması mümkündür. Təhsil müəssisələrində dərs saatlarının çevikləşdirilməsi və bəzi nəzəri dərslərin distant keçirilməsi də bu effekti əlavə olaraq gücləndirə bilər, lakin bu hesablamada daha ehtiyatlı yanaşma üçün yalnız rəsmi əmək bazarı göstəricisi əsas götürülmüşdür.

Yuxarıda qeyd olunan üç istiqamət ayrı-ayrılıqda faydalı olsa da, onların real iqtisadi təsiri birlikdə tətbiq edildikdə daha güclü olur. Tıxacın azaldılması üçün yalnız ağıllı yol idarəetməsi tətbiq olunsaydı, amma ictimai nəqliyyat rahatlaşdırılmasa, insanlar yenə şəxsi avtomobildən istifadə edəcək. İctimai nəqliyyatda güzəşt tətbiq olunsaydı, amma avtobuslar tıxacda qalmağa davam etsə, güzəşt davranışı ciddi dəyişməyəcək. Hibrid sistem təşviq olunsaydı, amma şirkətlər və universitetlər bunu koordinasiyasız etsə, tıxac sadəcə həftənin başqa günlərinə keçə bilər. Ona görə də Azərbaycan üçün integrasiya olunmuş model daha məqsədəuyğundur.

Bu modelin birinci mərhələsi data əsaslı nəqliyyat idarəetməsi olmalıdır. Bakı şəhərində əsas tıxac nöqtələri, pik saatlar, avtobus gecikmələri, metro yüklənməsi, parklanma sıxlığı və əsas iş-təhsil istiqamətləri vahid rəqəmsal platformada analiz edilməlidir. Rəqəmsal əkiz texnologiyasının artıq yaradılması bu baxımdan mühüm üstünlükdür (Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, n.d.-

a). Bu baza əsasında hansı küçələrdə avtobus zolağına ehtiyac olduğu, hansı marşrutların yenilənməli olduğu, hansı saatlarda güzəşt tətbiq edilməli olduğu və hansı zonalarda avtomobil axınının məhdudlaşdırıla biləcəyi müəyyən edilə bilər.

İkinci mərhələ ictimai nəqliyyata üstünlük verilməsi olmalıdır. Bakı və ətraf ərazilərdə metro genişlənməsi, elektrik avtobusları, yeni depolar və enerji infrastrukturu üzrə işlər nəqliyyat sisteminin gələcək dayanıqlığı üçün vacibdir. AİIB-in Bakı Metro Yaşıl Xəttinin genişləndirilməsi layihəsində də məqsədin Bakıda dayanıqlı, təhlükəsiz və inklüziv şəhər mobilliyini genişləndirmək olduğu qeyd edilir; layihə təxminən 8 km tunnel və dörd yeraltı stansiyanın tamamlanmasını nəzərdə tutur (Asian Infrastructure Investment Bank, n.d.).

Üçüncü mərhələ aktiv saat güzəştləri ola bilər. BakıKart vasitəsilə şəhər pik saatından əvvəl və sonra ictimai nəqliyyatdan istifadə edənlər üçün güzəşt mexanizmi tətbiq edilə bilər. Bu, xüsusilə tələbələr və çevik qrafiklə işləyən şəxslər üçün effektiv olar. Güzəştin iqtisadi səmərəsi yalnız sənişin sayına görə deyil, pik saatlarda yükün nə qədər azaldığına görə qiymətləndirilməlidir.

Dördüncü mərhələ iş və təhsil saatlarının çevikləşdirilməsidir. Dövlət qurumları, iri şirkətlər, universitetlər və biznes mərkəzləri ilə birlikdə “pik saat yükünün azaldılması proqramı” hazırlana bilər. Bu proqram çərçivəsində bəzi müəssisələrdə hibrid iş günləri, bəzilərində mərhələli iş saatları, universitetlərdə isə fərqli dərslər başlanğıc saatları tətbiq edilə bilər.

Beşinci mərhələ sosial ədalətin qorunmasıdır. Tıxacla mübarizə tədbirləri yalnız yüksək gəlirli əhali üçün rahatlıq yaratmamalıdır. Əgər mərkəzi zonalarda avtomobil istifadəsi məhdudlaşdırılırsa, həmin zonalara ictimai nəqliyyatla rahat çatmaq mümkün olmalıdır. Əgər parklanma bahalaşırsa, alternativ olaraq park-and-ride zonaları yaradılmalıdır. Əgər pik saatlarda tarif siyasəti dəyişirsə, tələbələr, pensiyaçılar və sosial həssas qruplar üçün xüsusi güzəştlər saxlanmalıdır.

Ümumi iqtisadi təsirin rəsmi statistikaya əsasən yekun hesablanması

Yuxarıdakı hesablamalara əsasən, innovativ nəqliyyat yanaşmalarının illik iqtisadi təsiri aşağıdakı kimi formalaşır:

Cədvəl 1.

İnnovativ nəqliyyat yanaşmalarının illik iqtisadi göstəriciləri

İstiqamət	İllik iqtisadi təsir
Tıxacların azalması nəticəsində vaxt qənaəti	167,3 milyon manat
Tıxacların azalması nəticəsində yanacaq qənaəti	10,96 milyon manat
Aktiv saatlarda ictimai nəqliyyat güzəştindən xalis fayda	48,44 milyon manat
Hibrid iş sistemindən vaxt və yanacaq üzrə fayda	64,85 milyon manat
Ümumi illik iqtisadi təsir	291,55 milyon manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2025-ci ildə ölkədə 129,1 milyard manatlıq ÜDM istehsal olunmuş, iqtisadi artım 1,4 faiz, qeyri-neft-qaz sektorunda isə artım 2,7 faiz təşkil etmişdir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2026b).

Ümumi iqtisadi təsirin ÜDM-ə nisbəti:

$$291,55 \div 129\,100 \times 100 = 0,226\%$$

Deməli, rəsmi statistik göstəricilər əsasında qurulan ehtiyatlı modelə görə, innovativ nəqliyyat yanaşmalarının Bakı və ətraf ərazilərdə tətbiqi illik təxminən 291,5 milyon manatlıq, yəni ölkə ÜDM-nin təxminən 0,23 faizi həcmində sosial-iqtisadi səmərə yarada bilər.

Bu rəqəm birbaşa “ÜDM bu qədər artacaq” kimi yox, ÜDM-ə ekvivalent sosial-iqtisadi səmərə kimi izah edilməlidir. Çünki bu məbləğ əsasən vaxt qənaəti, yanacaq xərclərinin azalması,

əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və şəhər mobilliyinin daha səmərəli işləməsi hesabına formalaşır.

Aparılan təhlil və hesablamalar göstərir ki, innovativ nəqliyyat yanaşmaları yalnız şəhər mobilliyinin yaxşılaşdırılması baxımından deyil, həm də iqtisadi artım baxımından əhəmiyyətlidir. Tıxacın azalması ilk baxışda yalnız nəqliyyat problemi kimi görünərsə də, əslində bu, şəhər iqtisadiyyatının məhsuldarlığına birbaşa təsir edir. İnsanların yolda daha az vaxt itirməsi, ictimai nəqliyyatın daha sabit işləməsi, yanacaq sərfinin azalması, xidmət və logistika sektorunun daha çevik fəaliyyəti, ekoloji zərərin azalması və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsi iqtisadi artım üçün mühüm amillərdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, Sinqapur, London və Stokholm kimi şəhərlər tıxacla mübarizədə yalnız yol tikintisinə əsaslanmayıblar. Onlar nəqliyyat axınıni qiymət, vaxt, rəqəmsal nəzarət və davranış mexanizmləri ilə idarə ediblər. Azərbaycan üçün bu modellərin birbaşa kopyalanması məqsədəuyğun deyil, lakin onların prinsipləri Bakı şəraitinə uyğunlaşdırıla bilər. Xüsusilə ağıllı pik saat idarəetməsi, ictimai nəqliyyatda aktiv saat güzəştləri və iş-təhsil sistemində hibrid/çevik modelin təşviqi Bakı üçün real və mərhələli həll istiqamətləri kimi çıxış edə bilər.

Rəsmi statistik göstəricilər əsasında aparılan hesablamalara görə, tıxacların azalması nəticəsində vaxt qənaəti illik təxminən 167,3 milyon manat, yanacaq qənaəti isə 10,96 milyon manat təşkil edə bilər. Aktiv saatlarda ictimai nəqliyyat güzəştləri illik 48,44 milyon manat xalis sosial-iqtisadi fayda yarada bilər. Hibrid iş sisteminin tətbiqi isə vaxt və yanacaq qənaəti üzrə illik 64,85 milyon manatlıq iqtisadi səmərə formalaşdırıla bilər.

Nəticədə, qeyd olunan tədbirlərin birlikdə tətbiqi illik təxminən 291,55 milyon manatlıq sosial-iqtisadi dəyər yarada bilər. Bu isə 2025-ci il üzrə Azərbaycanın ÜDM göstəricisinin təxminən 0,23 faizinə bərabərdir. Bu nəticə göstərir ki, nəqliyyat sahəsində innovativ yanaşmalar yalnız tıxac probleminin azaldılması deyil, həm də əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, yanacaq xərclərinin azalması, ictimai nəqliyyatın daha səmərəli istifadəsi və şəhər iqtisadiyyatının daha çevik işləməsi baxımından iqtisadi artıma real töhfə verə bilər.

İstinadlar

Asian Infrastructure Investment Bank. (n.d.). *Azerbaijan: Baku Metro expansion project—Phase II Green Line*. <https://www.aiib.org>

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). *2025-ci ildə ümumi daxili məhsul istehsalı*. <https://www.stat.gov.az>

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). *Azərbaycan rəqəmlərdə 2025*. <https://www.stat.gov.az>

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (n.d.). *İqtisadiyyatda işləyənlərin sayı və əməkhaqqı barədə*. <https://www.stat.gov.az>

European Environment Agency. (n.d.). *From the daily office commute to flexible working patterns*. <https://www.eea.europa.eu>

International Energy Agency. (n.d.). *Working from home can save energy and reduce emissions. But how much?* <https://www.iea.org>

Land Transport Authority Singapore. (n.d.). *Electronic Road Pricing*. <https://www.lta.gov.sg>

Public Transport Council Singapore. (n.d.). *Morning pre-peak fares*. <https://www.ptc.gov.sg>

Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (n.d.). *Approval of new fares for metro and bus routes with cashless payment systems and modern standards*. <https://www.mincom.gov.az>

Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (n.d.). *Presentation of Mobility Transformation Program in Azerbaijan took place*. <https://www.mincom.gov.az>

ScienceDirect. (n.d.). *Evaluating the effect of post-pandemic hybrid work on travel behaviour and sustainable transportation*. <https://www.sciencedirect.com>

ScienceDirect. (n.d.). *Staggered work schedules for congestion mitigation*. <https://www.sciencedirect.com>

- Swedish Transport Agency. (n.d.). *Congestion tax in Stockholm*. <https://www.transportstyrelsen.se>
- Swedish Transport Agency. (n.d.). *Hours and amounts in Stockholm*. <https://www.transportstyrelsen.se>
- Tarif Şurası. (n.d.). *Bir sıra sahələrdə qiymətlər tənzimlənib*. <https://www.tariff.gov.az>
- Transport for London. (n.d.). *Congestion Charge*. <https://tfl.gov.uk>
- E-Reforms. (n.d.). *Bakı və ətraf ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi: Qlobal çağırışlar və Dövlət Proqramının rolu*. <https://ereforms.gov.az>
- Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi Kollegiyası. (2025). *Metro və avtobus tarifləri üzrə qərar* [Qərar]. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi.

**“HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ: AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN SİYASİ,
İQTİSADI VƏ HUMANİTAR MODELİNİN MÜƏLLİFİ”**

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ MATERIALLARI

1-2 may 2026-cı il

MİNGƏÇEVİR

*Konfrans materiallarında
verilən məlumat və faktlara görə
müəlliflər məsuliyyət daşıyırlar*

Yığılmağa verilib: 05.06.2026

Çapa imzalanıb: 27.06.2026

Format: 60 x 84 1/16

F.Ç.V. 38